

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1952.

12

1. SZÁM

TARTALMÁBÓL

G. Sz. TYIHOMIROV : A hagyomány és az eszmei hatások kérdéséhez

B. RJURIKOV : Régi hibák új köntösben

WALDAPFEL JÓZSEF : Madách Imre

CZINE MIHÁLY : Móricz Zsigmond : Rózsa Sándor

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG

(XI, NAGYBOLDOGASSZONY ÚTJA 11-13)

Elnök:
LUKÁCS GYÖRGY

Alelnökök:

BARTA JÁNOS FÖLDESSY GYULA
TOLNAI GÁBOR WALDAPFEL JÓZSEF

Titkár: Jegyző:
KIRÁLY ISTVÁN KLANICZAY TIBOR

Pénztáros: Ellenőr:
SZABOLCSI MIKLÓS SZAUDER JÓZSEF

IRODALOMTÖRTÉNET

1952.

1. SZÁM

—G. Sz. Tyihomirov: A hagyomány és az eszmei hatások kérdéséhez	1
B. Rjurikov: Régi hibák új köntösben	19
Waldapfel József: Madách Imre	28
Czine Mihály: Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor	44

ADATOK ÉS ADALÉKOK

Eckhardt Sándor: Egy régi magyar hősi ének a ponyván	58
Keresztury Dezső—Tarnai Andor: Batsányi és Baróti Szabó	69
Szemere epikus hagyatéka. (Közli: Gulyás József.)	93
Arany önéletrajzi jegyzete (Közli: Scheiber Sándor)	99
Scheiber Sándor: Arany János „Senki Pál”-ja	100

SZEMLE

Ezópus fabulái (Gerézdi Rabán)	102
W. M. Thackeray: Hiúság vására (Szabó Ede)	103
Mark Twain: A lóvátett város (Kéry László)	108
Jirások: A kutyafejűek (Kovács Endre)	112
I. L. Garalgiale karcolatai — magyarul (Köpeczi Béla)	115

TÁRSASÁGI HIREK

Az irodalomtörténeti kongresszus előadássorozata az irodalomtörténeti kutatás helyzetéről és feladatairól. (Kritikai ismertetés.) (Nagy Miklós)	118
---	-----

G. SZ. TYIHOMIROV :

A HAGYOMÁNY ÉS AZ ESZMEI HATÁSOK KÉRDÉSÉHEZ

Az egyik főfeladat, amelyet a SZK(b)P KB-nak az ideológiai kérdésekkel foglalkozó történelmi jelentőségű határozatai kitéztek a szovjet társadalom elé: a mai nyugati burzsoá kultúra előtti hajbókolás megnyilvánulásai elleni harc.

Szovjet irodalmunk fölénye a külföldi burzsoá irodalom fölött vitathatatlan. A szovjet irodalom eszmei és művészi szempontból a legélenjáróbb irodalom a világon. Páratlanul gyors virágzás korszakában van, tükrözi a szocialista valóságot, a szovjet embereknek, a világ első szocialista állama építőinek életét. A kapitalizmus — különösen a mai rothadó kapitalizmus — ellensége a művészetnek és nem szolgálhat alapul fejlődése számára. A kapitalista országok polgári irodalma végleg elsekélyesedett és elfajult. Semmi képpen sem lehet összehasonlítani a virágzó szovjet irodalommal.

A kapitalista Európa és Amerika elfajzott kultúrája előtt hajbókolni, mikor saját kultúránk a világ kultúrájának legmagasabbrendű eredménye, mikor az egész világ élenjáró, haladó emberei a mi országunk felé fordítják tekintetüket, — csak az olyan teljesen műveletlen ember képes, akiből hiányzik a szovjet nemzeti büszkeség, aki kozmopolita és hazafiatalan.

A szovjet irodalomtudomány sikeres harcot vívott és vív a mai burzsoá irodalom előtti hajbókolás megnyilvánulásai ellen. Alexandr Veszeloovszkij „iskolájának“ bírálatával kapcsolatban az Európa előtti hajbókolás elleni harc az orosz irodalomtörténet területén is megindult.

Az Európa előtti hajbókolás elleni harc feladata történelmi téren az, hogy meg kell tisztítani az orosz irodalom történetét a ferdítésektől, az elszegényesítésére irányuló kísérletektől; le kell leplezni az orosz kultúra önállósága lebecsülésének minden megnyilvánulását, minden olyan kísérletet, amely arra irányul, hogy az orosz kultúrát a nyugateurópai kultúrától függőnek tüntessék fel.

Az irodalomtörténeti kérdések tárgyalásában azonban bizonyos hibák és szélsőségek tapasztalhatók. A régi orosz irodalom, az orosz kritika tárgyalásánál sok esetben nem elég konkrétan határozzák meg az eredetiség mibenlétét, nem tesznek különbséget egyrészt az eredetiség szlavofil és narodnyik értelmezése, másrészt marxista-leninista értelmezése között. Az eredetiség problémájával kapcsolatban helytelenül tárgyalják az eszmei hatások kérdését is.

Sok esetben az eszmei hatások tényét is mereven tagadják.

Egyes irodalomtudósok és filozófusok a kölcsönzés és a hatás komparativista, idealista elméletei ellen küzdve, néha szélsőséges álláspontot fog-

lálnak el, és a kérdés helyes megoldását az eszmei hatások tényezőjének *tagadásában* látják. A kritikai irodalomban magát a *hatás* szót is kezdik kiírtani. Aki azt mondja, hogy a hegeli filozófia hatással volt Belinszkij-re, vagy hogy Feuerbach materializmusa hatott Csernisevskij-re, az egyes elvtársak véleménye szerint felfedi felfogásának elmaradottságát, elítélendő cselekedetet követ el.

Az ilyen állásfoglalásnak semmi köze sincs az eszmei hatások problémájának helyes megértéséhez. Lenin N. G. Csernisevskijt nagy orosz hegelistának és materialistának nevezte.¹

„A nagy orosz író, N. G. Csernisevskij, szintén Feuerbach tanítványa volt — írta Lenin, és első ízben tett kísérletet arra, hogy kifejtse viszonyát, mind Feuerbach-hoz, mind Kanthoz. N. G. Csernisevskij még a múlt század ötvenes éveiben mint Feuerbach híve lépett fel az orosz irodalomban...”²

Lenin ezt írta Gercenről: „A 19. század 40-es éveinek jobbágytartó Oroszországában olyan magasra tudott felemelkedni, hogy egy színvonalon állt korának legnagyobb gondolkodóival. Elsajátította Hegel dialektikáját. Megértette, hogy ez a „forradalom algebraja”. Feuerbach nyomán továbbment *Hegelnél* a materializmusig.”³

Ez nem mond ellent annak, hogy Gercen továbbjutott Feuerbachnál, mert filozófiai materializmusát a politika területén forradalmi demokratizmussal egyesítette, míg a német filozófus a társadalmi élet kérdéseiben merőben idealista nézeteket vallott.

Lenin nem „általában” beszélt a hatásokról, hanem konkrét haladó hatásokról, annak szükségszerűségéről beszélt, hogy fel kell használni minden nemzeti kultúra azon elemeit, amelyek hasznosak lehetnek más népek kulturális fejlődése szempontjából.

„... Mi minden nemzeti kultúrából csak a demokratikus és szocialista elemeket vesszük át, *csak* és *feltétlenül* ezeket vesszük át, szemben minden nemzet *burzsoá* kultúrájával, burzsoá nacionalizmusával.”⁴

A marxizmus-leninizmus nemcsak hogy nem tagadja az eszmei hatásokat, de nem is túri, hogy iebecsüljék ezt a tényezőt, melynek nagy jelentőséget tulajdonít.

1934-ben I. V. Sztálin, A. A. Zsdanov, Sz. M. Kirov, megírták „Megjegyzések a Szovjetunió története tankönyvvázlatához” című munkájukat. Ezekben a megjegyzésekben világosan rámutattak arra, hogy „a vázlat nem tükrözi a nyugateurópai polgári-forradalmi és szocialista mozgalmak szerepét és hatását az oroszországi polgári forradalmi mozgalom és a proletár szocialista mozgalom kialakulására. A vázlat szerzői szemmeláthatólag elfelejtették, hogy az orosz forradalmárok azt tartották, hogy ők tanítványai a nyugati forradalmi és marxista gondolat ismert vezetőinek.”⁵

Tudományunk feladata az, hogy feltárja a hatások és kölcsönzések komparativista elméletének káros, tudománytalan és hazafiatlan jellegét és megmutassa, hogyan oldja meg a marxizmus-leninizmus a materialista dialektika alapján az eszmei hatások kérdését.

Sajnos, ezt a kérést gyakran általában az eszmei hatások problémájának *teljes tagadása* alapján oldják meg. A kapitalista Nyugat kultúrája előtti

¹ Lenin az irodalomról, Szikra, 1951, 45. old.

² Ugyanott.

³ Lenin Válogatott művei, Szikra, 1948. I. k. 779. old.

⁴ Lenin Művei. 20. kötet, 8. old. (oroszul).

⁵ „A történelem tanulmányozásához.” Cikkgyűjtemény. 23. oldal (oroszul).

hajbókolás megnyívánulásai ellen folyó harcot sok esetben *minden* eszmei hatás, köztük a múlt haladó eszmei hatásainak tagadásává változtatták.

A hatások idealista komparativista felfogásán kívül van ennek a kérdésnek marxista-leninista felfogása is.

Nem léteznek eszmei hatások „általában“: vannak reakciós és vannak haladó hatások. Az előbbieket negatívak és károsak a társadalmi fejlődés és a társadalmi gondolat szempontjából; az utóbbiak ellenkezőleg, igen pozitív jelentőségűek.

Tudományunk a 18. és 19. századi Európa haladó társadalmi eszméit illetőleg ahhoz a lenini elvhez tartja magát, hogy minden nemzeti *kultúrából csak* a demokratikus és szocialista elemeit kell felhasználni, szemben az európai burzsoá kultúrával.

Ismét hangsúlyozzuk: az orosz és nyugateurópai kultúra viszonyáról szólva, nem a mai kapitalista Nyugat rothadó kultúrájára gondolunk, amelyet össze sem lehet hasonlítani a virágzó szovjet kultúrával, hanem a múlt haladó nyugateurópai gondolkodására, amely progresszív szerepet játszott a történelemben és a tudományban.

Amikor a 18. és 19. század haladó nyugateurópai társadalmi eszméinek és filozófiai rendszereinek hatásáról beszélünk, ezen csak azt értjük, hogy a múltban az orosz társadalmi nézetek, amelyek ismert történelmi okokból más európai országoknál később jutottak át fejlődésük általános törvényszerűségein, felhasználták más országok társadalmi és eszmei tapasztalatait.

Az eszmei hatások kérdése — *része annak a kérdésnek, hogy mi a szerepe a haladó eszméknek a társadalmi fejlődésben és következőképpen része az elmélet szerepe kérdésnek.*

Ez utóbbi mozzanattól az orosz társadalmi eszmék hagyományáról szóló vitákban teljesen elfeledtek.

Az eszmei hatások problémáját lehetetlen helyesen eldönteni, ha nem értjük meg a nemzeti kultúrák kölcsönhatásának szerepét, ha nem értjük meg azt, hogy feltétlenül fel kell használni minden nemzeti kultúra demokratikus és szocialista elemeit, ha nem értjük meg azt, hogy mi a *szerepe a haladó eszméknek a társadalmi fejlődésben.*

Ezeknek az egyszerű igazságoknak az elfelejtése szükségszerűen zürzavarra vezetett, amelyet mindeddig nem számoltak fel és amelyet az irodalmi „konjunkturalovagok“ néha kétes célokra használnak fel.

A marxista-leninista tudomány az elmélet szerepét kimerítően meghatározta. A társadalom fejlődésében a társadalom anyagi életfeltételei játszóak az elsődleges szerepet. „Ami a társadalmi eszmék, elméletek, nézetek... *jelentőségét*, azoknak a történelemben játszott *szerepét* illeti, a történelmi materializmus nemcsak nem tagadja, ellenkezőleg, hangsúlyozza azoknak fontos szerepét és jelentőségét a *társadalom* életében, a társadalom történetében.“⁶

Ha az eszmei hatások kérdése része annak a kérdésnek, hogy mi a szerepe a haladó eszméknek a társadalmi fejlődésben, akkor el lehet képzelni, hogy milyen durva hibát követnek el, akik tagadják a társadalmi gondolat fejlődésében az eszmei hatások jelentőségét.

Lehet-e tagadni a francia forradalmi mozgalom hatását a 18. század végétől a múlt század 70-es éveigi és a 19. század első fele francia szocia-

⁶ Sztálin, A leninizmus kérdései, Szikra, 1948. 672. oldal.

lista eszméinek hatását majdnem valamennyi európai nép demokratikus és forradalmi mozgalmára, valamint társadalmi eszméire?

Lenin nemcsak, hogy nem tagadja az ilyen hatást, de a francia szocialista eszmék oroszországi befogadásáról beszélt, és elvitatta a „narodnyikoktól” a francia forradalmi idők hagyományainak örökségére való jogot. „És ilyen urak — írta Lenin a narodnyikokról — szavalnak az apák eszméiről, ilyen urak tartanak igényt annak elismerésére: ők, éppen ők őrzik azoknak az időknek hagyományait, amikor Franciaország egész Európát elárasztotta a szocialista eszmékkel és amikor ezeknek az eszméknek az elfogadása Oroszországban Gercen meg Csernisevszkij elméletét és tanításait eredményezte.”⁷

Kritikusainknak az eredetiségről és az eszmei hatásokról szóló fejtegetései valamely okból nem veszik tudomásu! Leninnek sok teljesen világos, közismert, idevágó kijelentését. Ismeretes az eredetiségnek marxista-leninista értelmezése, amely szerint az nem más, mint a formájára nézve nemzeti, tartalmára nézve demokratikus vagy szocialista kultúra önállósága és sajátossága. Létezik az eredetiségnek reakciós — szlavofil, narodnyik, modern burzsoá-nacionalista értelmezése is. Az első nem zárja ki a nemzeti kultúrák kölcsönhatását. Ami az eredetiség szlavofil, narodnyik, modern burzsoá-nacionalista értelmezését illeti, ez lényegében a nemzeti elzárkózás hirdetése. Beinszvik és Csernisevszkij annak idején harcoltak az eredetiség szlavofil elmélete ellen. Lenin élesen bírálja az eredetiség narodnyik felülgását. A szlavofilek „eredetiséget” hirdettek Oroszország társadalmi berendezésének kérdéseiben, a késői narodnyikok — gazdasági programjukban, a vehisták⁸ — a politika és az államberendezés területén.

Lenin, amikor Mihajlovszkijjal a 60-as évek forradalmi felvilágosítói és demokratái örökségének megítéléséről vitatkozott, azt írta: „Minden olyan tan, amely szerint Oroszország egészen különleges ország, homlokegyenest ellenkezik a hatvanas évek szellemével és hagyományaival... a legkiáltóbb ellentétben van a józan és realista örökség hagyományaival.”⁹

Azoknak a hagyományoknak a fényénél, amelyekről itt Lenin beszél, az eredetiséget távolról sem a szlavofilek szellemében kell érteni, hanem az *önálló, haladó* fejlődés értelmében. „Ennek a tannak, amely szerint Oroszország egészen különleges ország és amely minden narodnyiknál megtalálható, megint csak semmi köze az „örökséghez”, sőt egyenesen ellenkezik vele. A „hatvanas években” éppen fordítva, Oroszország európaizálására törekedtek, hittek abban, hogy Oroszországot be lehet kapcsolni az általános európai kultúrába, arra törekedtek, hogy ennek a kultúrának az intézményeit ültessék a mi egyáltalában nem különleges talajunkba.”¹⁰

Az ország európaizálásának fogalma a múlt haladó orosz gondolkodói-nál nem az Európa előtti házbokolást, hanem a feudalizmus, a nemesi európaizmus elleni harcot jelentette.

„Az eredetiség” szlavofil és narodnyik eszméje nemcsak hogy nem az orosz társadalmi eszmék sajátosságának kifejezése volt, nemcsak, hogy volt biztosíték a külső hatásokkal szemben, hanem éppen a legelmarad-

⁷ V. I. Lenin Műv. Szikra, 1951. I. kötet, 273. old.

⁸ Vehistáknak a „Vehi” (Határkövek) című 1909-ben megjelent cikkgyűjteményben szereplő kadetpárti írókat nevezték, akik az 1905-ös forradalom után nyíltan a cárizmus védelmezőiként léptek fel. Szerk.

⁹ Lenin műv. 2. kötet, Szikra, 1951. 543. old.

¹⁰ ugyanott.

tabb nyugateurópai elméletekhez, az orosz valóság sajátosságainak semmibe-
vevéséhez vezetett. Az időszéri kérdések narodnyik megoldási kísérletei
Lenin kifejezése szerint „... hasznavehetetlenek, olyan maradi elméleteken
alapulnak, amelyeket Nyugat-Európa már régen elvetett, ... a kapitaliz-
mus romantikus és kispolgári bírálata, az orosz történelem és valóság leg-
szembetűnőbb tényeinek mellőzésén alapulnak... az orosz gazdaságtörténetre
és valóságra vonatkozó ismereteink jelenlegi állapotát, a szociológiai elmélet
jelenlegi követelményeit egyáltalában nem elégítik ki. A narodnyikság, amely
mint a kapitalizmus kérdésének első felvetése, a maga idején haladó jelen-
ség volt, ma már *reakciós* és *káros* elmélet, amely félrevezeti a társadalmi
gondolkodást, a tespedést és az ázsiai elmaradottságot szolgálja.“¹¹

Lenin leplezte az *eredetiség* narodnyik elméletének hamis lényegét,
azt, hogy ez az elmélet nemzeti korlátoltságra és az élenjáró haladó gondo-
lattal szemben könnyelmű, fennhéjázó állásfoglalásra vezet.

Lenin véleménye szerint az eredetiség narodnyik eszméje mindig
ürügyül szolgál mindenféle kibúvóra a történelmi fejlődés általános törvény-
szerűségének elismerése alól: „Az a tan, hogy Oroszország egészen külön-
leges ország, ez a tan készítette a narodnyikokat arra, hogy elavult nyugat-
európai elméletekbe kapjanak, ez ösztönözte őket arra, hogy elképesztő
könnyelműséggel bánjanak a nyugateurópai kultúra sok-sok vívmányával...
A kapitalizmusnak és a kapitalizmus megnyilvánulásainak a haladó nyugat-
európai gondolkodás által végrehajtott elemzését nemcsak nem fogadták
el a szent Oroszországra vonatkozóan, hanem ellenkezőleg, minden erejüket
latba vetették, hogy olyan kibúvókat eszeljenek ki, amelyek lehetővé teszik,
hogy az orosz kapitalizmussal kapcsolatban ne jussanak ugyanazokra a
következtetésekre, mint az európai kapitalizmussal kapcsolatban.“¹²

Ha az eredetiség nacionalista szlavofil és narodnyik elmélete, amelyet
Lenin a politika, a gazdaság és az általános elmélet terén bírált, nem tükrö-
zi Oroszország történelmi fejlődésének jellemző sajátosságait s szemben áll
kultúrájának valódi, sajátos és haladó hagyományaival, akkor a társadalmi
eszmék és ezen belül az irodalomtudomány területén szintén téves, mert nem
tükrözi az orosz kritikai gondolat igazi sajátosságát és hagyományait.

Az *eredetiség* burzsoá értelmezése a nemzeti *forma szerepének* túlbecsü-
lése a haladó szocialista tartalom rovására, ezért így vagy úgy, végülis
nacionalizmushoz vezet.

A pártsajtó az utóbbi időben feltárta a nacionalista tendenciák megnyil-
vánulásait egyes költők műveiben, akik a szovjet patriotizmus leple alatt a
nemzeti kizárólagosság és elkülönülés gondolatvilágát fejezték ki.

„... A nacionalizmus lényege — írja a Pravda — az a törekvés, hogy
elkülönüljünk és bezárkózzunk saját nemzeti csigaházunkba, az a törekvés,
hogy ne lássuk meg azt, ami a Szovjetunió nemzetiiségeinek dolgozó töme-
geit közel hozza egymáshoz és egyesíti, s csak azt lássuk, ami eltávolítja
őket egymástól.“¹³

Az ilyen nemzeti elzárkózás és korlátoltság vonásait feltárták V. Szosz-
jura ukrán költő műveiben, aki elsikkasztja a szovjet hazafiság szocialista
tartalmát, és valamilyen időn és konkrét történelmi helyzeten kívüli örök

¹¹ Ugyanott, 541. oldal.

¹² Ugyanott, 543. oldal.

¹³ Az ideológia ellen az irodalomban. *Pravda*, 1951. július 2.

Ukrajnáról énekel; Ukrajnát a Szovjetunió testvéri népeivel való kapcsolaton kívül ábrázolja.

V. Szoszjura az eredetiség eszméjét akarja kifejezni, a nemzeti kizárólagosságot hangsúlyozza és eközben feláldozza az ukrán kultúra szocialista tartalmát.

V. Szoszjura műveiben a burzsoá nacionalizmus megnyilvánulása világosan megmutatta, hogy milyen eredményekre vezet az „eredetiség“ elvének reakciós értelmezése.

Mi a nemzeti kultúrát mindenekelőtt *tartalma* szerint ítéljük meg. Igen fontos a művészet nemzeti formájának ereje, de ha ennek a formának elmaradt, reakciós tartalma van, a forma is elveszti jelentőségét és az ilyen művészet nem terjed túl a nemzeti korlátokon. Egyik vagy másik népnek az irodalma túlnő a nemzeti kereteken, részesévé válik a világirodalomnak tartalma révén, a világviszonylatban is jelentős tényezővé válik. A nemzeti forma, amely adekvát módon kifejezi ezt a tartalmat, szintén túlnő pusztán nemzeti jelentőségén és tartalma révén szélesebb, vagy egyenesen világméretű jelentőségű lesz.

Lenin harcolt az orosz történelmi folyamat eredetiségére vonatkozó narodnyik elmélet ellen és bebizonyította, hogy ez az elmélet tagadja az általános történelmi törvényszerűségeket. Lenin valódi eredetiségen *sajátságos* *sajátságos* ért, mint a történelmi folyamat *általános* törvényszerűségeinek *sajátos* megjelenési formáját a szóbanforgó nép társadalmi gazdasági fejlődésében.

1861 után Oroszország történelmi fejlődésének sajátosságai az volt, hogy Lenin kifejezése szerint, „... Oroszországban a kapitalizmus fejlődése olyan gyorsan haladt, hogy néhány évtized alatt mentek végbe olyan változások, amelyek Európa néhány régi országában *évszázadokig tartottak*“.¹⁴

Következésképpen nem a narodnyik eredetiség, nem valamilyen rendkívüliség jellemezte Oroszország történelmi fejlődését 1861 után, hanem ellenkezőleg, ennek az eredetiségnek és elmaradottságnak megsemmisítése, a *történelmi fejlődés általános törvényszerűségeinek hirtelen megjelenése Oroszország konkrét feltételei között*, ami voltaképpen egyik sajátos vonása, egyik különlegessége volt.

Az orosz forradalmi mozgalom egyik kiemelkedő sajátossága az, hogy képes volt az elavult hagyományok leküzdésére, lerombolására, amikor akadályt váltak útjában, s ugyanekkor nagyszerűen magába tudott olvasztani mindent, ami haladó volt.

Az orosz forradalmi mozgalom sohasem esett a nemzeti korlátoltság hibájába. Oroszországban a marxizmus mindjárt kezdetektől bírálta az orosz gazdasági és politikai fejlődés „eredetiségéről“ gyártott narodnyik elméleteket. Marx és Engels elméletét Oroszország *általános* fejlődési törvényszerűségeinek megindokolására, a munkásmozgalom vezetésére használták fel.

Az utóbbi időben az orosz kultúra hagyományainak kérdését többek között a forradalmi demokraták eszméi hagyatékának és a nyugateurópai társadalmi eszmékhez való viszonyuknak tanulmányozásával kapcsolatban megvitaták. Ezért érdekes megvizsgálni Belinszkij és Csernisevszkij ezzel kapcsolatos megállapításait.

*

¹⁴ Lenin művei, 17. kötet, 95—96. old. (oroszul).

A szovjet irodalomtudomány nagymértékben felhasználja Belinszkijnek és Csernisevskijnek a kozmopolitizmus, az Európa előtti hajbókolás ellen irányuló megállapításait, valamint Oroszország, az orosz irodalom és az orosz társadalmi eszmék történeti fejlődésének sajátosságairól szóló megállapításait. Ezek a megállapítások mélyek, igazak és az orosz történelmi folyamat sajátosságának következetes és egységes felfogását tartalmazzák.

Belinszkij korában az említett kérdések iránti fokozott érdeklődés Oroszország helyzetének a sajátosságával magyarázható, hogy az 1812-es honvédő háború következtében a néptömegek hazafias öntudata megerősödött, s kiderült, hogy a reakciós nemesség gyáva és nem elég hazafias, a nemesi gazdaság és kultúra válsága tényé vált és Oroszország további fejlődése távlatainak halaszthatatlan kérdése a történelem napirendjére került. Ezért folyt olyan sok beszéd a múlt évszázad harmincas-negyvenes éveinek irodalmában az eredetiségről, az európaiságról, az Európa előtti hajbókolásról, a kozmopolitizmusról. Belinszkijnek ezekben a kérdésekben két ellenséges irányzattal kellett harcolnia: a nemesi *európizmussal*, amely a nyugati kultúrának való behódolásban, a hazai kultúra lebecsülésében nyilvánkozott meg és az „eredetiségről“ szóló szlavofil tanítással.

Belinszkij, aki egyrészt a szlavofilekkel, másrészt a nemesi európizmussal és a nyugati kultúra előtti hajbókolással küzdött, figyelemreméltó gondolatokat fejtett ki az igazi sajátosságáról, az orosz kultúra és irodalom valódi történelmi sorsáról. Belinszkij volt az első, aki a szlavofilek „eredetiség“-elméletében meglátta a nacionalizmust, az elmaradottság és a korlátoltság jeleit. Belinszkij, a forradalmi felvilágosító, mint a 60-as évek felvilágosítói is, az ország demokratizálásáért küzdött. Belinszkij az eredetiség fogalmának más, ellenkező értelmet tulajdonított, mint a szlavofilek. Ezt a szót *sajátosság* értelemben használta. Nagy különbség van a két fogalom jelentése között. A szlavofilek lényegében tagadták a történelmi folyamat általános törvényszerűségeit és éppen az eredetiség tényezőjét próbálták törvényszerűségként feltüntetni, míg Belinszkij elképzelése szerint Oroszország történeti folyamatának sajátosságát nem zárja ki fejlődésének általános törvényszerűségeit.

Belinszkij rendkívüli nagy véleménnyel volt Oroszország rendeltetéséről, az orosz irodalom önállóságáról és nagyságáról. Hazafias büszkeség töltötte el, büszke volt hatalmas és tehetséges népére.

„Sokat lehet várni egy olyan néptől, amely a narvai csata után megívta a poltavai és a borogyinói ütközetet, megremegettette a török birodalmat és amint nagy költője mondotta, „a mélységbe taszította a birodalmak felett terpeszkedő bálványt és vérével váltotta meg Európa szabadságát, becsületét és nyugalomát“. Alig ébredt életre, győzelmi harsonákkal adta Európa tudtára ébredését. Alig csatlakozott Európához, már megoldotta hatalmas ügyét, választ adott a bölcs kérdésre...“¹⁵

„Mi, oroszok, — mondotta Belinszkij — nem csak az európai élet, de az egész világ örökösei vagyunk, mégpedig jog szerinti örökösei.“¹⁶

„... Van nemzeti életünk — mély, hatalmas, eredeti nemzeti életünk.“¹⁷

„Költészetünk Puskin alkotásaiban egyenrangúvá vált minden kor és nép költészetével“.¹⁸

¹⁵ V. G. Belinszkij. Összes Művei, VI. k. 188. old. (oroszul).

¹⁶ ugyanott, IV. kötet, 4. old.

¹⁷ ugyanott.

¹⁸ ugyanott, V. kötet, 131. old.

„Puskin egymagában be tudná tölteni költészetével bármely európai irodalom egész korszakát.“¹⁹

„... Van már olyan költészetünk, amellyel bátran versenyre kelhetünk Európa minden népének költészetével.“²⁰

A nemzeti büszkeség mély érzése, az orosz nép hatalmáról, nemzeti arculatának jellegzetességéről, az orosz irodalom nagyságáról alkotott nagy véleménye ellenére Belinszkijben szemernyi nemzeti korlátoltság sem volt, azt állította, hogy az orosz nép „valóban mentes saját nemzeti érdekeinek egyoldalúságától“.

Belinszkij szemében a szlavofil „eredetiség“ és „népiség“ mesterséges dolog volt. A szlavofilekkel ugyanaz történt, ami később a késő-narodnyikokkal. Kiderült, hogy a szlavofilek, akik az orosz élet eredetiségéért küzdöttek és megpróbálták elzárni az orosz népet a *forradalmi* hatásoktól, a legkevésbé voltak mentesek annak az Európának reakciós eszmei hatásaitól, amelytől elfordultak. Rendkívül figyelemre méltó, hogy mennyire közel vannak Leninnek a narodnyikokról mondott megjegyzései Csernisevszkijnek a szlavofilekről mondott megjegyzéseihez. Ahogy Lenin leleplezte a narodnyikok eredetiségre való törekvéseit és rámutatott arra, hogy a legelavultabb és legreakciósabb nyugateurópai elméletekhez ragaszkodnak, Csernisevszkij is azt állította, hogy „a szlavofilság Nyugatról sodródott hozzánk, egyetlen, szószerint egyetlen lényeges gondolat sincs benne, amelyet ne másodrangú francia és német írótól vettek volna át, főleg olyan íróktól, akik elégedetlenek azzal, hogy különböző elmaradt elképzeléseiket vagy naiv várákozásaikat a tudomány nem erősítette meg“.²¹

A szlavofilek Schelling-nek, Schelling kinyilatkoztatás-filozófiájának apológétái, nem a hegeli dialektika, hanem Hegel reakciós nacionalista nézeteinek hívei voltak. A szlavofilek a nacionalista elvek védelmezőinek tűntek fel magukat, s ugyanakkor teljesen értelmetlenül és ostobán hajlongtak az előtt a burzsoá nyugat előtt, amelyet állítólag gyűlöltek.

A szlavofilek hazafiatlansággal vádolták a haladó értelmiséget, de maguk elvetették az igazi hazafiság és népiség megnyilvánulásait, amelyek az orosz irodalom legjobb műveiben, az új kritikai irányzat szellemében írt „Revizor“-ban és a „Holt lelek“-ben szólaltak meg.

A szlavofileknél és a narodnyikoknál az eredetiség nacionalista jellegű eszméinek fonákja kozmopolitizmusuk volt. A modern kozmopolitizmus, mint ismeretes, szintén nacionalizmussal párosult. A kozmopoliták a nemzeti kultúra sajátosságát nem haladó tartalmában és a nemzeti forma sajátosságaiban látják, hanem az exotikumban, vagyis a nemzeti kultúra elavult vonásaiban.

Belinszkij, Gercen, a 30-as és 40-es évek felszabadító mozgalmának ihletői a nép politikai és kulturális nevelésének eszméjét védelmezték, és az orosz szabadság és függetlenség híri, igaz harcosai voltak. Ők értették meg és mérték fel helyesen az orosz kultúra eredményeit.

Belinszkijnek a szlavofilizmus eszméi, az Európa előtti hajbókolás, a kozmopolitizmus ellen irányuló sok éles, mély és igaz mondása mindmáig nem avult el. A nagy kritikus a maga idejében mintaszerűen oldotta meg

¹⁹ ugyanott, 461. old.

²⁰ ugyanott, 130. old.

²¹ N. G. Csernisevszkij, Összes Művei, III. kötet, 85. old. (oroszul).

az orosz kultúra Európához való viszonyának, az orosz irodalom hagyományainak kérdéseit.

Belinszkij volt a maga korában a szlavofilok leginkább elvi alapokon álló és leghatározottabb ellenfele. Belinszkij, mégha meg is említette tevékenységük egyes pozitív mozzanatait, kérelhetetlenül kijelentette, hogy a szlavofília (mint eszmei irányzat) merőben negatív jelenség. Belinszkijnek igaza volt. A szlavofilek nem állták a harcot a felvilágosodással szemben és egész tevékenységük negatív jellegűvé vált, elméleti erőfeszítéseik terméketlenek voltak. Belinszkij gúnyosan mondotta róliuk, hogy nem értették meg a múltat, nem látták a jelent, a jövőt pedig a régmúltban találták meg.

Megtalálhatók Belinszkijnél a történelmi dialektika alapelvei az orosz kultúra hagyományainak értelmezésében, Lomonoszov művének érzésével kapcsolatban. Lomonoszov kora haladó eszméinek legjobb költői kifejezője volt, Lomonoszov az irodalom terén fontos reformokat hajtott végre.

Belinszkij véleménye szerint az egyik legfontosabb kérdés a következő volt. vajjon az orosz irodalomnak formájában archaikusnak és tartalmában patriarchálisnak kell-e maradnia, vagy klasszikussá kell válnia, megőrizve és fejlesztve a nemzeti jellem sajátosságát. Belinszkij meg volt győződve az utóbbiról. De Lomonoszov korában ezt a kérdést nem lehetett ellentmondások és túlzások nélkül megoldani. Lomonoszov az új, tökéletesebb költészet közlésére felhasználta a nyugati irodalom tapasztalatait. Eközben Lomonoszov, Belinszkij véleménye szerint, szükségképpen bizonyos egyoldalúság hibájába esett: Lomonoszov költészetébe bizonyos fókig behatoltak az európai klasszicizmus skolasztikájának elemei. Ez az orosz társadalom és orosz élet számára idegen irányzat volt, mondotta Belinszkij, az európai klasszicizmus mesterkélt és skolasztikus vonásaira gondolva, volt azonban bizonyos pozitív jelentősége is. Az orosz valóságban keletkezett új eszmék és fogalmak a költészetbe új tartalmat öntöttek, s ez viszont új kifejezési formákat követelt. A tartalom és a forma közötti ellentét itt elkerülhetetlen volt. Hogyan kellett volna megoldani az új tartalom és a régi, primitív forma közötti ellentétet a költészetben?

„A népdalok versmértéke, — írta Belinszkij — megfelelt... az általuk kifejezett fogalomkör... kifejezésére... az új, végtelemül változatos és széles fogalomkör kifejezésére azonban teljesen elégtelen és rendkívül egyhangú lett volna.“²²

Helyes lett volna, ha Lomonoszov ilyen körülmények között folytatja az orosz költészet primitív archaikus vonalát? Belinszkij tagadóan válaszol erre a kérdésre.

„... Mi lett volna, — írja — ha Lomonoszov az új irodalmat a népi (azaz archaikus — G. T.) elvre alapította volna... Ez semmire se vezetett volna. Népi költészetünk egyhangú formái megfelelték a régi Oroszország fél-patriarchális élete szűkkörű tartalmának kifejezésére, de az új tartalom nem illett hozzájuk, nem fért el bennük; az új tartalom számára új formákra is volt szükség.“²³

Az európai költészet formája szintén nem volt kielégítő, vontatott, skolasztikus volt, azonkívül rosszul illett az orosz tartalomhoz; az orosz szavakat néha mesterségesen szorították be a „latin-német szerkezetekbe“.

²² V. G. Belinszkij, Összes Művei, X. kötet, 313. old. (oroszul).

²³ ugyanott, 395. old.

Lomonoszovnak mégis előnyben kellett részesítenie a *klasszicizmust* az archaikus költészethez szemben, mert az előbbi jobban megfelelt az irodalom új tartalmának. Lomonoszov ezzel nem gyengítette az orosz irodalom nemzeti jellegét, ellenkezőleg, elősegítette azt, hogy magasabb alapon, önállóan fejlődjön. Az orosz irodalom teljesen önállóan fejlődött, de ismert történeti okokból az orosz klasszicizmus felhasználta más országok irodalmának tapasztalatait. Ez nem negatív, hanem pozitív jelenség volt, előrehaladás, nem pedig visszavonulás, amely károsan hatott az orosz irodalom fejlődésére, nemzeti sajátosságára. Az orosz irodalomban a klasszicizmus uralmának korszaka nem olyan lassan, nem a kialakulás olyan hosszú folyamatai között folyt le, mint más országok irodalmában, hanem sokkal gyorsabban, a legfeszültebb formákban, s kezdettől fogva önálló jellegű volt, az orosz történelmi valóság határozta meg.

Az orosz és a nyugateurópai irodalom viszonya ilyen felfogásának, semmi köze sincs a burzsoá irodalomtudomány elméleteihez, amelyek szerint az orosz klasszicizmus csak rabszolgai utánzása a francia klasszicizmusnak és nincs önálló jelentősége.

Csernisevszkij az *eredetiség* fogalmát éppúgy mint Belinszkij, az *önállóság*, és nem mint a szlavofilek, a *nemzeti kizárólagosság* jelentésében használta.

Csernisevszkij nem zárta ki a haladó eszmei hatások szerepét. Ő volt az első, aki „Tanulmányok a gogolji korszakról” című művében a marxizmus előtti orosz irodalomban a hegeli filozófiának nagyszerű, mélyen szántó elemzését és részletes bírálatát adta. Ez az elemzés és ez a kritika az orosz filozófia történetének ragyogó lapja. Figyelemreméltó, hogy Csernisevszkij önállóan több nagyszerű gondolatot mondott ki, amelyek igen közel állnak Marxnak és Engelsnek Hegelről szóló nyilatkozataihoz, például a hegeli dialektika lényegére és jelentőségére vonatkozó gondolat, a Hegel filozófiájának *elveti és következtetései* közötti ellentmondásokra vonatkozó gondolat.

A nagy orosz filozófus érdeme szerint értékelte a hegeli dialektikát és nem tagadja jelentőségét az orosz társadalmi eszmék szempontjából. Ez nem ejtett csorbát azoknak az oroszoknak a becsületén, akik Csernisevszkij véleménye szerint bizonyos ideig tanítványai és követői voltak Hegelnek. A legjobbak közülük azonban nem voltak egyszerű utánzók. Önállóan, kritikailag sajátították el a hegeli filozófiát és előrevitték, leküzdve negatív oldalait, saját új eszméiket állították ezekkel szembe és már a negyvenes évek elején továbbjutottak Hegelnél.

Csernisevszkij világosan látta a hegeli filozófia következtetéseinek fogyatékosságait és ennek a gondolkodónak a tanításából azokat a jellegzetességeket emelte ki, amelyeknek a filozófiai gondolat fejlődése szempontjából pozitív jelentősége volt.

Csernisevszkij tehát úgy értelmezte a sajátosságát, az orosz kultúra hagyományainak önállóságát, hogy az nem zárta ki a haladó eszme (jelen esetben Hegel dialektikája) hatását. Csernisevszkij véleménye szerint ezekben a hatásokban minden, ami haladó, az termékeny, és egyáltalában nem kisebbíti a hazai tudomány eredetiségét.

„Nálunk... minden igazán tehetséges és erős ember, amikor elmúlt az első elragadtatás, elvetette a hamis következtetéseket, boldogan áldozta fel a tanító hibáit a tudomány követelményeinek és bátran továbbhaladt. Ezért

Hegel hibáinak... nem voltak komoly következményei, *tanításának* egészséges része pedig igen gyümölcsözően hatott.²⁴

Csernisevszkij helyesen jegyezte meg, hogy Hegel hatásának nem az volt a következménye, hogy például Belinszkij és Gercen alárendelte magát a filozófus eszméinek, hanem ellenkezőleg, határozottabban vetettek fel és fejtettek ki mind egyes olyan kérdéseket, amelyeket Hegel már megoldott, mind pedig új kérdéseket.

„Belinszkij hamar elvetett mindent, ami Hegel tanításában korlátozta volna gondolkodását és röviddel Pétervárra költözése után már teljesen önálló.”²⁵ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Belinszkij le tudta volna hántani a hegeli dialektika idealista burkát. A múlt század negyvenes éveiben ezt a feladatot csak Marx és Engels tudta végrehajtani.

A haladó orosz társadalmi eszmék képviselőinek meg kellett határozniuk a nyugateurópai eszmemáramlatokhoz való viszonyukat, foglalkozniuk kellett az értékek alapos átértékelésével.

Belinszkij és Csernisevszkij fent idézett szavaiból két következtetést kell levonni:

1. Az orosz szociáldemokrácia két nagy elődje nem idealisztikusan vizsgálta az eszmei hatások kérdését, vagyis nem tulajdonítottak ennek a jelenségnek olyan szuverén, kizárólagos jelentőséget, mint például Veszelovszkij komparatív módszerének hívei, hanem a kérdést koruk haladó forradalmi demokrata világnézete szempontjából oldották meg. A progresszív eszmei hatásokat progresszív szempontból a haladó világnézetnek a társadalmi fejlődésben játszott átalakító szerepének szempontjából vizsgálták.

2. A forradalmi demokraták nemcsak teljes mértékben elítélték az »eredetiség« szlavofil eszméjét, de a szlavofilekkel és a nyugatos kozmopolitákkal vívott sikeres harcukban objektíve eljutottak a *formájában nemzeti, tartalmában haladó demokratikus kultúra eszméjéhez*, bár nem használták ezt a megfogalmazást. Egyébként Belinszkijnél találhatók az említett fogalmazáshoz hasonló kifejezések. Ilyen például nála „az általános emberi tartalom (népi formában)”²⁶ fogalma.

Belinszkij általános emberi tartalom a haladó, de nem a nemzetietlen tartalmat értette.²⁷

Belinszkij ebben az esetben népi formán nemzeti formát értett. Következésképpen felmerült benne a tartalmában haladó, mondhatnók demokratikus, formájában pedig nemzeti irodalom gondolata. Vannak Belinszkijnek még ennél is határozottabb nyilatkozatai erre vonatkozólag:

„Annak a költőnek a számára, aki azt akarja, hogy zsenijét mindenütt és mindenki elismerje, és nemcsak honfitársai ismerjék el, a nemzetiség az első, de nem az egyetlen feltétele: amellett, hogy »nemzeti«, az is szükséges, hogy ugyanakkor az *egész világhoz* szóljon, azaz, műveiben a nemzetiség formája, teste, húsa legyen... az általános emberi eszméknek.”²⁸

Ismételjük, Belinszkij megértette korának haladó, élenjáró eszméit. Belinszkijnek és Csernisevszkijnek a formájában nemzeti, tartalmában demo-

²⁴ N. G. Csernisevszkij, Összes Művei, III. kötet, 210. old. (oroszul).

²⁵ ugyanott, 215. old.

²⁶ V. G. Belinszkij, Összes Művei, V. kötet, 476. old.

²⁷ Belinszkij azt állította, hogy nemzeti irodalom nélkül nincs világirodalom

²⁸ ugyanott, X. kötet, 140. old.

kratikus kultúrára vonatkozó zseniális megsejtései az orosz elméleti gondolkodás kiemelkedő eredményei.

Az eredetiség fogalmát tehát konkretizálni kellett. Az eredetiségnek van szlavofili és narodnyik értelmezése, amely a nemzeti kizárólagosság és az elavult hagyományok idealizálásának kitejezése, és van marxista-leninista értelmezése, amely szerint az eredetiség a haladó, demokratikus, szocialista tartalom és a nemzeti forma önállósága és sajátosságai.

*

Az utóbbi időben sok szó folyt arról, hogy Plehanov Belinszkij filozófiai fejlődésének meghatározásában tévedéseket követett el. Az erre vonatkozó fejtegetések közhealyé váltak a kritikai és filozófiai irodalomban.²⁹

Ez a bírálat azonban például G. Vaszeckijnál, V. Baszkakovnál és néhány más szerzőnél meglehetősen felületes.

Vaszeckij elvtárs Belinszkijről írt könyvében Plehanovot egysorba helyezi A. N. Pipinnel, P. N. Szakulinnal, és E. Radlovval, az orosz filozófia reakciós történetével. Azzal kapcsolatban, hogy ezek a kutatók Belinszkij filozófiai fejlődését „a filozófiai gyakorlóévek fokozatain (Schelling, Fichte, Heggel)“³⁰ való áthaladásként fogták fel. Vaszeckij határozottan kijelenti:

„Erféle torzítás ilyen vagy olyan formában sajnos az orosz társadalmi és filozófiai eszmék olyan történetíróinál is megfigyelhető, mint Plehanov, Lunacsarszkij és mások.“³¹

G. Vaszeckijt „elmélyíti“ Baszkakov elvtárs aki még nagyobb határozottsággal tűnik ki:

„Plehanov — írja Baszkakov — nem küszöbölte ki az egyik alapvető hibát, amely Belinszkij tevékenységének nemzeti-burzsua értékelésére jellemző. Plehanov szemében Belinszkij is a nyugateurópai filozófusok engedelmes tanítványa volt, aki eszmei fejlődésében egyik filozófiai rendszerből a másikba ment át... Ilyen Plehanov felületes, egyszerűsítő sémája, amely sajnos elég széles körben elterjedt a szovjet irodalomtudományban is.“³²

Ez a beállítás kétségtelenül durván eltorzítja Plehanov Belinszkijről írt cikkeinek az értelmét. Itt Baszkakov megállapítása a felületes. Amiről pedig Vaszeckij elvtárs úgy beszél, hogy Plehanov „eltorzította“ Belinszkijt, az voltaképpen Plehanov eltorzítása Vaszeckij elvtárs által.

Plehanovnak természetesen vannak vitatható és hibás megállapításai Belinszkij megítélésében és értelmezésében. Ezeknek a hibáknak a jellege alapján véve azonos azokkal a hibákkal, amelyeket Csernisevszkij értékelésénél követett el, és amelyekről Lenin írt.

Plehanov Belinszkij értelmezésében éppúgy mint Csernisevszkij a gnoszológiai vonal mögött nem vette észre a nagy kritikus műveinek elvi osztálytartalmát, a filozófiai fejlődés és a szociológiai nézetek mögött nem fedezte fel Belinszkij politikai fejlődését a felvilágosítótól a forradalmi demokratáig. Kétségtelenül hibás Plehanovnak az az állítása, hogy Belinszkij

²⁹ Lásd G. Vaszeckij „Belinszkij, a nagy gondolkodó“ c. broszúrájának 16. oldalát. V. Baszkakov „Belinszkij szociológiai nézetei“ c. broszúra 9—10. oldal, stb.

³⁰ A. N. Pipin kifejezése. (Belinszkij élete és levelezése, 2. kiadás. Szentpétervár, 1908. 598. oldal.)

³¹ G. Vaszeckij, id. mű 116. oldal.

³² V. Baszkakov, id. mű 9—10. old.

élete végéig hegelianus maradt. Ez a gondolat annál kevésbé helyes, mint hogy Belinszkijre, a szociológusra vonatkozik.³³

Plehanov lebecsülte Belinszkij materializmusát és ténylegesen csak azt ismerte el, hogy elindult a materializmus felé. „... A halál keze, — írta Plehanov — leeresztette a függőnyt a felvonás első jelenetei után.”³⁴

Ezek szerint tehát Belinszkij csak halála előtt indult el a materializmus felé. A valóságban ez az elindulás sokkal korábban kezdődött, a negyvenes évek elején, és határozottabban 1843—46-ban. Igaz, a filozófiai materializmus megindokolása terén Belinszkij sokkal kevesebbet tett mint Gercen, de Lenin szavai arról, hogy Gercen „Feuerbach nyomán tovább ment Hegel-nél, a materializmusig” — Belinszkijre is alkalmazhatók. Csernisevszkijnek igaza volt abban, hogy Belinszkijt nem csak Hegel *rendszere* nem elégítette ki, de nem elégítették ki *alapelvei*, azaz *dialektikája* sem.

Vaszeckij és Baszszakov elvtárs kevés figyelmet fordít Plehanov lényeges hibáira és a kozmopolitizmus megnyilvánulását látják a nagy kritikus eszmei fejlődésének értelmezésében. De ebben az esetben Vaszeckij és Baszszakov elfelejlik, hogy Lenin Plehanov és Csernisevszkij nevével az orosz filozófia materialista hagyományát jelölte meg. Sztálin elvtárs mindkét orosz gondolkodót az orosz nemzet nagy férfainak és a nagy hazafiak között említette.

Vaszeckij és Baszszakov véleménye szerint úgy áll a helyzet, hogy Csernisevszkij és Plehanov kozmopolita jellegű hibákat követtek el, mert az orosz elméleti gondolkodásra gyakorolt eszmei hatásokról beszéltek, sőt pozitív mozzanatokot találtak ezekben a hatásokban. Vaszeckij és Baszszakov nem tudtak eligazodni a tények között, durván eltorzították Plehanov Belinszkijről írt cikkeinek értelmét és jelentését és megmutatták, hogy következtelenek az eszmei hatások kérdésének megoldásában. Plehanov hibája nem az volt, hogy elismerte az eszmei hatások tényezőjét. Lenin nem azért bírálta, mert megemlíttette Feuerbach eszmei hatását Csernisevszkijre — Lenin nem tagadta ezt a hatást, — hanem más valamiért, amit valószínűleg jól ismert Vaszeckij és Baszszakov elvtárs, akik eltorzítják az eszmei hatások plehanovi értelmezését, s nem veszik észre, hogy ez elvileg különbözők a kérdés burzsoá-liberális értelmezésétől. Plehanov Belinszkij eszmei fejlődésének kétfajta eltorzítása ellen lépett fel: az ellen, hogy a nagy orosz kritikust a nyugateurópai filozófusok utánzójává változtassák és az ellen, hogy *Belinszkijnél sokkal alacsonyabban* álló harmadrangú orosz írók epigonjává változtassák. Plehanov bírálta A. Volinszkij, N. Mihájlovszkij, A. Pipin nézeteit, akikkel Vaszeckij és Baszszakov elvtárs egysorba helyezte őt az eszmei hatások problémájának értelmezésében, valamint Vengerovot, akiről az említett elvtársak bizonyos okokból (erről később) hallgatnak. Plehanov bebizonyította, hogy milyen laposan és vulgárisan fogta fel Hegel Belinszkijre gyakorolt hatásának kérdését Volinszkij, aki úgy gondolta, hogy ezt a kérdést tisztán a két gondolkodó műveinek szövegszerű *összehasonlításával* kell megoldani.

Plehanov maró gúnnyal támadta Volinszkij szálnalmas kísérleteit, amelyek arra irányultak, hogy meghamisítsa Belinszkij úgynevezett ideiglenes „kibékülését” a valósággal. Hegel hatása a kritikusra, Volinszkij véleménye

³³ Lásd G. V. Plehanov „V. G. Belinszkij”, 85. oldal (oroszul).

³⁴ Ugyanott. 151. old.

szerint, terméketlen volt! Belinszkij semmi pozitívot sem tudott meríteni Hegel filozófiájából és letért a helyes útról. A „valósággal való kibékülést“ Volinszkij a kritikus bűnbeesésének tüntette fel.

Plehanov leleplezte a Volinszkij-féle emberket, akik megpróbálták diszkreditálni azt, hogy Belinszkij a hegeli filozófiához fordult, akik Belinszkij balsikereit arra használták fel, hogy kompromitálják tapogatózásait, azt, hogy nyugtalanul kereste a filozófia helyes útját. Igyekeztek ezeket a balsikereket a „szubjektív szociológusok“ „eredetiségének“ javára kihasználni.

Vaszeckij és Baszszakov elvtársak nem vették észre, hogy Plehanovnál az eszmei hatások értelmezése gyökeresen különbözik a burzsoá-liberális „szociológusok“ értelmezésétől, hogy Plehanov *ellenük* lép fel. Volinszkij azért beszél a hatásokról, hogy kárhoztassa azokat és a burzsoá-nacionalista „eredetiség“ oldalára billentsse a mérleget, Plehanov viszont megvédelmezte a haladó eszmei hatásokat mint pozitív jelenségeket. Hogy lehet összekeverni ilyen tényeket?

Plehanov leleplezte Volinszkijt a reakciós „szocialógust“, aki arra akarta felhasználni azt a tényt, hogy Hegel hatott Belinszkijre, hogy a nagy kritikusra rábizonyítsa az eredetiség hiányát és Belinszkij balsikereiből mondhatnók anyagi előnyt szerezzen, elméleti tőkét gyűjtsön a burzsoá-szociológia számára.

A. N. Pipin sem tudta helyesen megoldani az eszmei hatások szerepének kérdését Belinszkij filozófiai fejlődésében, helytelenül határozta meg Belinszkij elméleti tapogatózásainak jellegét is és eszmei kutatásai végső eredményének A. Comte és Littré pozitívizmusát tartotta. Éppúgy nem tudta megoldani ezt a kérdést P. Szakulin, aki ezt a tényt csak gyakorlati időnek, inaskodásnak tekintette, nem pedig önálló kritikai elsajátításnak, amelynek eredménye a nagy kritikus eszmei növekedése és a tudomány továbbfejlesztése volt.

Mi a közös vonás Plehanovban és az említett kutatókban? Vaszeckij és Baszszakov elvtárs megtalálták ezt a közös vonást. Ez a *hatás* szó. Ez adott alkalmat nekik arra, hogy egy sorba helyezték Plehanovot föle teljesen különböző emberekkel. Vaszeckij és Baszszakov elvtárs nem igyekeztek megérteni azt, hogy milyen értelemben használták a „hatás“ szót azok a kutatók, akikről írtak. Ennek az lett az eredménye, hogy az említett elvtársak beállításában Plehanov egysorba került eszmei ellenfeivel, akik közül egyesek a hatásokkal kapcsolatban a burzsoá narodnyik korlátoltságért és eredetiségért küzdöttek (A. Volinszkij, N. Mihajlovszkij), mások — A. Pipin, P. Szakulin — Belinszkij elméleti tapogatózásai mögött nem látták meg ragyogó eredetiségét és azt, hogy kritikailag dolgozta fel azokat a forrásokat, amelyeket ideológiai fejlődése során használt.

Némileg más jellegű a tárgyalt kérdésben Sz. Vengerov szempontja. Az, hogy Vaszeckij és Baszszakov elvtárs hallgat róla, további bizonyítéka következtelenségüknek.

Mint ismeretes, Plehanov élesen bírálta Vengerov liberális frazeológiáját és Belinszkijre vonatkozó nézeteinek skolaszlikus jellegét. Sz. Vengerov Belinszkijt valamennyi ismert orosz kortársának „szeszvedélyes“ utánzó-jává változtatta, akár volt ezeknek a kortársaknak jelentősége az orosz irodalomban, akár nem. Vengerov Belinszkijt Nagyvezsgyin epigonjának,

Sztankevics tanítványának tartotta és Granovszkijban és Botkinban látta Belinszki *szellemi ébredésének okozót*. Vengerov Belinszki legeredetibb gondolatait is csak szenvedélyes és temperamentumos ismétlésének vélte annak, ami előtte az orosz folyóiratirodalomban már elhangzott. Belinszki-nek ez a beállítása láthatólag tetszik Vaszeckijnek és Baszszakovnak, Plehanov pedig, aki feltárta Vengerov nézeteinek hamisságát, és Belinszki ideológiai fejlődésében, valamint abban, hogy az elméleti gondolkodás eredményeit elsajátította, megmutatta a nagy kritikus magas színvonalú eredetiségét és önállóságát, egy sorba került a külföldi kultúra előtt hajbókoló burzsoá kozmopolitákkal.

Plehanov rámutatott arra, hogy Vengerov, bár meghajolt Belinszki előtt, nem valami szerencsés kommentátora a nagy orosz kritikusnak, Vengerov kételkedett Belinszki eredetiségében. Vengerov amellett, hogy szerencsés, helyenként hatásos szavakat talált Belinszki történelmi jelentőségének kifejezésére és sokra tartotta irodalmi tevékenységét, Belinszki nagyságát mégsem ragyogó intellektusában, nem a *mély eszmék* és gondolatok *gazdagságában*, hanem szenvedélyes természetében látta. Vengerov Belinszki nagy *szívének* nevezte, de amint Plehanov megjegyezte, megtagadta tőle a nagy intellektust. Ezenkívül Plehanov tiltakozott Vengerovnak az ellen a véleménye ellen, hogy Belinszki Sztankevics, Botkin, Bakunin, Granovszki eszméit csak nagyobb erővel és csillogással „tükrözte”, mint ők. Plehanov ebben Vengerov egyik olyan kísérletét látta, mely Belinszki önállóságának tagadására és arra irányult, hogy a kritikus nagyságát *természetének* eleveenségére korlátozza. Plehanov azzal kapcsolatban, hogy Belinszki mindenekelőtt és mindennél élesebben magát „tükrözte”, erősen hangsúlyozta Belinszki mint gondolkodónak az eredetiségét és önállóságát.

Vengerov cikkei és különösen Belinszki műveihez fűzött nagyszámú megjegyzései bővelkednek a Belinszki eredetiségét szinte teljesen tagadó tételekben: „A nagy kritikus legnagyobb érdeme nem az, hogy *személyesen jutott el mindazokhoz az eszmékhez*, amelyeket kifejezett, hanem abban, hogy ezek az eszmék átmentek az őt égető belső láng kohóján és ő rájuk nyomta eszményien szép egyéniségének bélyegét.”³⁵

Vengerov azt állította, hogy a „Belinszki iránti tisztelőnek nem szabad elhomályosítani azt a tényt, hogy azok a gondolatok, amelyeket olyan hatalmas tehetséggel és erővel fejezett ki, számos olyan ember gondolatai voltak, akiből ő ihletet merített.”³⁶

Vengerov jegyzeteiben igen sok példát lehet találni arra, hogy a nagy kritikus eredetiség hiányán „kapja rajta”. Vajjon nem furcsa-e, hogy elvtársaink nem vették észre azt, hogy Vengerov így értelmezte Belinszki, de Plehanovra lépten-nyomon rábizonyítják, hogy nem méltányolja Belinszki eredetiségét.³⁷

Pedig Plehanov ezt írta a nagy gondolkodóról: „Oroszországban nem volt Belinszkihez fogható kritikus. Még az egész világirodalomban is kevés olyan író akad, aki vetélkedhet vele kritikai tehetség dolgában.”³⁸

³⁵ Lásd „Belinszki, Összes Műveit”, I. kötet, 12. oldal.

³⁶ ugyanott.

³⁷ Lásd M. Jovcsuk cikkét, „V. G. Belinszki, a nagy orosz gondolkodó” című cikkgyűjteményben, 15. old. (oroszul).

³⁸ „V. G. Plehanov Irodalmi öröksége”, gyűjt. VI. 139. old. (oroszul).

Nem véletlen, hogy egyesek Plehanov említett kritikusi közül, akik tíz évvel³⁹ ezelőtt helyesen értékelték Plehanovnak Belinszkijről írt cikkeit, most szégyenkeznek elismerni és igyekeznek elhallgatni azt, hogy Plehanov Belinszkijről írt cikkeit minden hiányosságaik ellenére sok tekintetben mindmáig nem múlták felül.

Helyesen határozza meg Plehanov Belinszkijről írt munkáinak jelentőségét A. M. Mjasznyikov „Plehanov harca Belinszkijért a reakciós kritikusok ellen“⁴⁰ és B. Bruszov „Plehanov és Belinszkij“.⁴¹

Ezek a cikkek helyesen mutatják meg Plehanov Belinszkij örökségéért vívott harcának nagy elméleti jelentőségét, valamint a nagy gondolkodó eszméinek különböző meghamisítóira vonatkozó bírálata jelentőségét.

A Belinszkijre gyakorolt eszmei hatásokról szólva Plehanov gondolatait meggyőzően indokolta. Így amikor azt a kérdést vizsgálta, hogy mit jelentett a hegeli dialektika Belinszkij számára, Plehanov úgy véli, hogy az orosz kritikusra Hegel dialektikája ugyanannál az oknál fogva gyakorolt hatást, amiért Marxra és Engelsre hatott. Ez ismét megerősíti Csernisevszkij szavait, aki szintén úgy vélte, hogy Belinszkij az adott esetben *kora nagy gondolkodóinak sorsában osztozott*.

Tehát nem annyira Plehanov torzította el Belinszkij filozófiai fejlődése kérdésének lényegét, inkább Vaszeckij és Baszkakov elvtárs torzítja el Plehanov gondolatait, s Plehanov cikkeit elmaradt gyenge minőségű műveknek lüktetik fel.

A tárgyalt kérdésekben zűrzavart keltő okok közül rá kell mutatni a következőkre:

1. Az elmélet szerepének lebecsülése, amely abban jut kifejezésre, hogy nem értik meg: az eszmei hatások kérdése egy része annak a kérdésnek, hogy mi a szerepe a haladó eszméknek a társadalmi fejlődésben.

2. Az eszmei hatások problémája marxista-leninista értelmezésének összekeverése a kérdés idealista értelmezésével, a kölcsönzés komparativista elméletével.

3. A 19. századi haladó orosz irodalom hagyományainak az *eredetiség* nem konkretizált fogalmával való meghatározása az eredetiség marxista-leninista értelmezése helyett, amely az eredetiséget a *formájában nemzeti, tartalmában haladó demokratikus szocialista* irodalom önállóságaként és sajátságaként fogja fel.

4. Az eredetiségnek „tiszta“ abszolút jelenségként való helytelen fel fogása és az az állítás, hogy a hatás kimutathatósága minden esetben azt jelenti, hogy a szóbanforgó író nem eredeti vagy nem elég eredeti. Ez az eszme a komparativisták ellen irányuló, de egyúttal a komparativista irányzat egyik tételét igazolja.

*

A szovjet kritika az elmúlt években erélyes harcot folytatott a kapitalista Nyugat hanyatló kultúrája előtt való csúszás-mászás megnyilvánulásai ellen. Ez a harc az egész szovjet kritikai irodalomban és kritikusaink, valamint irodalomtudósaink egész tevékenységében tükröződik. Erről a kérdésről igen sokat írtak. Am de a harc sikere nem vezethet arra, hogy

³⁹ Lásd M. Jovesuk „Belinszkij“ című könyvét, 13. old. (oroszu).

⁴⁰ Lásd „Belinszkij, az irodalom története és teoretikusa“ c. cikkgyűjteményt 15–37. old. (oroszu).

⁴¹ „Irodalmi örökség“, 55. kötet, M. 1948.

szemei hűnyunk egyes elvi hibák felett, amelyeket ezzel kapcsolatban elkövettek és mindmáig nem küszöböltek ki.

A Veszelovszkij koncepciója elleni harc sok esetben arra vezetett, hogy elvetettek az *analógiákkal* és *összehasonlításokkal* való operálásra irányuló minden kísérletet. Oda fajult a dolog, hogy az irodalmi konjunktúralovagok minden *összehasonlításban*, minden *összevetésben* a komparativista irányzat megnyilvánulását kezdték látni. Az irodalomban ezt a zúrzavart hozzá nem értő emberek idézik elő. A komparativista irányzat módszere nem azért káros, mert ez az irodalomtudományi iskola az összehasonlítást mint az irodalmi jelenségek megvizsgálásának eszközét használta fel, hanem azért, mert az irodalom összehasonlító tanulmányozása náluk a *megismerés elmélete*, tudományos módszer, a kutatás célja, mert a komparativista módszer alapjában *idealista* rendszer.

De ebből nem az következik, hogy minden összehasonlítás a komparativista irányzat megnyilvánulása. A marxista-leninista esztétika nem veti el ennek vagy annak a jelenségnek az összehasonlító vizsgálatát, de ezt csak a logikai bizonyítás egyik módszerének tartja és egyes esetekben használja ezt a módszert a *valóság dialektikus-materialista megismerésére*.

Kritikai irodalmunkban azonban sok példa van arra, hogy egyes kritikusok tagadják az összehasonlítások és összevetések használatának tényét is, néha függetlenül az összehasonlítások jellegétől.

Egyes irodalomtudósok, akik Veszelovszkij koncepciója ellen küzdenek és leplezik kölcsönzési elméletének idealista lényegét, ezzel a koncepcióval nem az eszmei hatások problémájának marxista-leninista értelmezését állítják szembe, hanem igyekeznek teljesen kiküszöbölni ezt a kérdést, vagyis nem arra fordítják a figyelmet, hogy milyen álláspontról magyarázzák az eszmei hatásokat, hanem veszélyt látnak már e tényező említésében is, függetlenül jellegétől és minden eszmei hatás tagadásának útjára lépnek.

V. Zsdánov a „Literaturnaja Gazeta“ 1948 augusztusi számában megjelent „Egységes áramlat lovagjai“ című cikkében amellett, hogy helyesen bírálja az „egységes áramlat“ elméletét, azt írja, hogy ha az irodalmi jelenségeket ennek az elméletnek a szempontjából vizsgáljuk, ez szélesre tárja a kaput *mindenféle hatás* (kiemelés tőlem G. T.), összehasonlítások és analógiák keresése előtt, s olyan útra visz, amelynek semmi köze sincs az irodalmi folyamat tudományos marxista elemzéséhez. Jellemző, hogy a cikk szerzője nemcsak a hatások, összehasonlítások és analógiák komparativista felfogása ellen lép fel, de „*mindenfajta hatás*“ ellen. V. Zsdánov azt állítja, hogy az eszmei hatások kérdésének „semmi köze nincs“ a marxizmushoz.

1948-ban a Belinszkij-jubileum alkalmából megjelent M. Poljakov tanulmánya a nagy orosz kritikus tevékenységének „moszkvai korszakáról“. M. Poljakov elhatározta, hogy Belinszkij nézeteit lehetőleg a helytelenül felfogott *eredetiség* eszméjének megfelelően fajti ki és igyekszik megkerülni az eszmei hatások kérdését. Schelling hatása helyett a könyv szerzője — igen szerencsétlenül — két más Belinszkijre gyakorolt „hatást“ eszelt ki: Bachmann német esztétikusét és Csisztyakov orosz esztétikusét.

Poljakov a orosz tradíció bűvkörébe került. Ez a tradíció az orosz filozófiának a nyugat-európaihoz való viszonyát helytelenül értelmezi. Ténylegesen az derült ki, hogy M. Poljakovnak kénytelen-kelletlen figyelembe kellett vennie a német esztétika Belinszkijre gyakorolt hatásának negatív és pozitív oldalait. De Schelling hatását Bachmann hatásával cserélte fel és fonák

helyzetbe juttatta magát. Igaz, Bachmann Schelling esztétikájának népszerűsítője volt és helyes volt Bachmann könyvét oroszra lefordíttatni. Ennek a népszerűsítőnek vannak bizonyos előnyei tanítójával szemben. Bachmann, Schelling esztétikájának alapelveit viszonylag népszerűen fejtette ki, nem zsúfolta tele Schelling sajátos megfogalmazásaival és meghatározásaival. De ugyanakkor Bechmann csak népszerűsítő, Schelling epigonja és az új esztétikai rendszer felfedezésében teljesen ártatlan. Ezért Schelling jelentőségének felserélése Bachmann jelentőségével legalábbis különös. Engels nem hiába állította, hogy Kant, Fichte, Schelling és Hegel óriások valamennyi epigonjukhoz képest.

M. Csisztyakovról M. Poljakov szó szerint a következőket írja:

„Csisztyakov esztétikai elvei, amennyire munkáiból kiderül, közvetlen kapcsolatban vannak azzal a gondolatkörrel, amelyeket a baráti körben megvitattak, és *jelentős hatást* gyakoroltak a fiatal *Belinszkij* fejlődésére. E nézetek kifejtésének abból a szempontból is jelentőségük van, hogy megállapíthassuk azokat a *konkrét forrásokat*, amelyeket *Belinszkij* munkájában felhasználott.”⁴² (Kiemelés tőlem: G. T.)

Csisztyakov éppen mint Schelling *utánzója*, tipikus és semmiképpen sem tekinthető Belinszkij tanítójának. Ha Csisztyakov valóban képes volt hatni a nagy kritikusra, akkor miért ez a „tanító” írta meg a schellingista „A szépirodalom elméletének vázlata” c. művét?⁴³

És miért a tanítvány írta meg „Az irodalmi álmódosások”-at, ezt a teljesen új típusú, új tartalmú, szellemű és irányú művet, amelyre bármely nyugati ország irodalomtudománya büszke volna.

Az idézett példák mind azt bizonyítják, hogy az orosz kultúra hagyományainak és az eszmei hatások problémájának homályos, nem konkrét tárgyalása elméleti zűrzavarra vezet. Káros következményei lehetnek azoknak a törekvéseknek is, amelyek *minden eszmei hatás* teljes tagadására irányulnak, az idealista elméletek bírálatára és az adott kérdésre vonatkozó marxista-leninista szempont megállapítása helyett.

Aki arról beszél, hogy minden hatás káros, most, amikor a szovjet irodalom hat az egész világ demokratikus irodalmára, zűrzavart kel, félrevezeti az embereket.

A szovjet tudománynak meg kell mutatnia az orosz kultúra hagyományainak erejét és sajátosságát. A múlt orosz kultúrája nem szenvedett nemzeti korlátozottságban, be tudott fogadni minden haladót, fel tudta használni a haladó elméletet és gyakorlatot, más nemzeti kultúrák demokratikus és szocialista elemeit *önálló és felfelé haladó* fejlődésében. Az orosz kultúrának ez az értékes tapasztalata tulajdonává kell, hogy váljék minden külföldi ország, de elsősorban a népi demokratikus országok népeinek, amelyeknek szükségük van az orosz kultúra gazdag tapasztalatainak felhasználására. Az *eredetiség* tárgyalásában keltett zűrzavar és minden hatás tagadása csak akadályozhatja ezt a folyamatot...

Ezeknek a fontos kérdéseknek a helyes megoldása és a velük kapcsolatban felmerült helytelen nézetek kiküszöbölése a szovjet irodalomtudomány előtt álló bonyolult irodalomtörténeti feladatok sikeres megoldásának egyik feltétele.

⁴² M. Poljakov, *Belinszkij Moszkvában*, 25. old. (oroszul).

⁴³ M. Csisztyakov „Vázlata” kísérlet normatív esztétika megteremtésére a német esztétikai rendszerek alapján.

RÉGI HIBÁK ÚJ KÖNTÖSBEN

Az „Izvesztija Akagyemii Nauk Sz. Sz. Sz. R.“ közleményei című folyóiratban (irodalmi és nyelvtudományi tagozat X. kötet 5. szám) megjelent G. Tyihomirov „A hagyomány és az eszmei hatások kérdéséhez” című cikke. A cikk szerzője elhatározta, hogy tűz alá veszi az irodalomtudomány súlyos hiányosságait. Ezeket a hiányosságokat mindenekelőtt abban látja, hogy tudósaink „a kapitalista Nyugat kultúrája előtti hajbókolás megnyilvánulásai ellen folyó harcot sok eselben minden eszmei hatás, köztük a múlt haladó eszmei hatásainak tagadásává változtatták”. G. Tyihomirov sajnálkozik azon, hogy „a kritikai irodalomban magát a hatás szót is kezdik kiirtani.”

A cikkíró nem fárasztja magát a bizonyítással. Egyetlen mondaton kívül, amelyet összefüggéseiből önkényesen kiragadva egy újságcikkből merített, semmivel sem erősíti meg vádjait.

A szerző síkraszáll az ellen a követelés ellen, — hogy ki követeli ezt, nem tudjuk — hogy el kell vetni az eszmei és irodalmi hatások mindennemű elemzését. A cikkíró megjegyzi, hogy ezt az álláspontot össze lehet hasonlítani az eredetiség reakciós szlavofil elméletével. Ennél is tovább megy és megkísérli az általa bírált „hibák” szárait elvezetni azokhoz a nacionalista elhajlásokhoz, amelyek V. Szoszjura „Szeresd Ukrajnát” című költeményében jutottak kifejezésre.

G. Tyihomirov cikkének hangja meglehetősen harcias. A szerző szívesen ragaszt „ellenfeleire” ilyen címkéket: hozzá nem értő emberek, konjunktúra-lovagok, tudatlanok, kétes céllal fellépő egyének stb. Tyihomirov elvtárs nem számolt azzal, hogy az ilyen jelzők néha olyanok, mint a bumeráng: azt érik, aki elhajította őket.

Tyihomirov cikkének hangja nem az olyan emberekre jellemző, akik szilárdan és nyugodtan védelmezik álláspontjukat. Sokkal inkább jellemző az olyanokra, akik érzik, hogy álláspontjuk ingadozó és hibás, s ezért mindenkül túlkiabálnak.

Amikor a szovjet tudomány leleplezte a burzsoá komparativizmust, nem azért bírálta, mert ez elismeri az eszmei vagy irodalmi hatások létezését. Nevetséges és lehetetlen állítás azzal vádolni a marxista-leninista világnézet alapján álló szovjet irodalomtudományt, hogy nemzeti korlátok közé zárkózik és tagadja a nemzeti kultúrák kölcsönös kapcsolatait. A vita másról folyt — az irodalom fejlődését meghatározó erőkről, arról, hogy hogyan tölti meg a tartalom a formát, egyszerűen: a művészetnek az életbe kapaszkodó, nemzeti-népi gyökereiről, *a nép művészetet teremtő képességéről*. A haladó, demokratikus gondolat évtizedeken keresztül küzdött azzal a hazug, tudományellenes, antidemokratikus törekvéssel, hogy úgy állítsák be népünket, mintha nem volna képes igazi kulturális értékek alkotására, idegen hatások gyümölcseinek tüntessék fel irodalmunkat, nem pedig az ország életét visszaverő tükörnek, nem a néptömegek reményei és törekvései megtestesülésének.

Oroszország élenjáró fiait az országukba, népükbe, népük szellemi erejébe vetett hit lelkesítette.

A nagy Csernisevszkij kinevette a reakciós Sevirjovot, akinél — az olvasók csodálkozására — „a „Holt lelkek” elemzésénél Olaszország állandóan a színen van“.

„... Meglepőnek látszik, hogy a „Holt lelkek”-ben a bíráló véleménye szerint — világosan tükröződnek az olasz színek, hogy Gogol tehetségét nem az orosz élet alakította ki, hanem az olasz tájak és Ráfael festményei, nem az orosz emberekkel való beszélgetés, hanem az olasz festőkkel való kapcsolat.“

Ugyanígy „dolgozta át“ a reakciós irodalomtudomány Puskin is. Alekszej Veszeloovszkij például azt írta, hogy „Puskin fejlődésének jellemző vonása mindig az ízlés és a művészi érdeklődés kozmopolitizmusa volt“. hogy Puskinban a byroni kor ébresztette fel az emberek számára hasznos tevékenység vágyát, a készséget arra, hogy erőt a szabadság eszméinek szentelje, *tekintet nélkül arra* (az én kiemelés, B. R.) oroszok-e a rabok, vagy tárhoz élő szenvedő népek... Hat költemény („A rabló fivérek“, „A kaukázusi fogoly“, „A bahcsiszaráji szökőkút“, „Cigányok“, „Anyegin“, „Nulin“) számos vers, vázlat, tervezet... végül a görög felkelés dicsőítésének lángoló költői epizódja — mindezek „a byroni hatás kiváló eredményei“. Így sugalmazták évtizedeken keresztül, hogy az orosz lángész legnagyobb művei — a byroni hatás eredményei, hogy a felkelt görögökkel való lángoló együttérzésének papírszaga volt, hogy Puskin nem az orosz valóság ébresztette fel és készítette arra, hogy többet igyekezzen meglátni a világból, hogy Puskin nem a hazájában észlelt „sanyarú rabság“ elleni harc gondolatától jutott el a más országok rabjaival való együttérzéshez.

Azt mutatták ki így, hogy Gogol, Puskin és többi lángelméjű írónk nem a nemzeti talajból sarjadt, és szenvedélyes társadalmi tiltakozásuk nem az orosz nép életnedveiből táplálkozott, hanem külföldi könyvek hatására alakult ki.

„Az eszmék filiaciója“, „a témák vándorlása“ — mindezek az áltudományos meghatározások a nézeteknek azt a tudományellenes és népellenes rendszerét takarták, amelyeknek alapja ez volt: nem hittek abban, hogy az orosz nép képes önállóan kultúrát teremteni.

Az orosz népnek és az orosz nép legkiválóbb fiainak eszmei életét annyira lebecsülték, hogy csak a Nyugat alázatos tanítványainak szerepét hagyták meg nekik. A. Pipin négykötetes orosz irodalomtörténetében ezt írta:

„A nyugati élet annyira nem hasonlított az orosz élethez, annyira távol állott tőle, annyira felülmúlta a politikai fejlődésben és különösen a művelődésben az orosz életét, hogy irodalmunk — Lomonoszov idejében éppúgy mint Puskin idejében — a nyugateurópai irodalommal csakis a többé vagy kevésbé erős függés kapcsolatában lehetett.“

Ismeretes, hogy ugyanez a Pipin, több más kutatótól eltérően, síkraszált Byron Puskinra gyakorolt hatásának túlbecsülése ellen. Pipin indokolása azonban figyelemreméltó. Itt arról van szó, hogy a „byroni világnézet arányai nem feleltek meg fiatal irodalmunk kifejező eszközeinek, még Puskin kezében sem“. Pipin azon az alapon tiltakozott Puskin byronizmusának túlértékelése ellen, hogy... Puskin nem ért fel Byronig.

G. Tyihomirov azt írja, hogy „az orosz társadalmi nézetek, amelyek ismert történelmi okokból más európai országoknál később haladtak át fejlőd-

désük általános törvényszerűségein, felhasználták más országok társadalmi és eszmei tapasztalatait“.

G. Tyihomirov cikkének „pátosza“ az orosz gondolat eredetiségének tagadásában rejlik. Európában már megoldották az általános fejlődés egyik vagy másik törvényszerűségével kapcsolatos kérdéseket — minek azt feltalálni, amit egyszer már feltaláltak, elegendő — Tyihomirov véleménye szerint — felhasználni „más országok társadalmi és eszmei tapasztalatait“.

Tyihomirov gondosan körülbástyázza magát fenntartásokkal, cikkének alapja azonban az, hogy egyáltalán nem érti a népek történelmi fejlődésének lényegét.

Általános törvényszerűségek természetesen vannak. A marxista dialektika kigúnyolását jelentené azonban, ha ezeket a törvényszerűségeket elvont logikai sémákká változtatnók, elfeledve, hogy minden ország fejlődését minden egyes állomásának a legnagyobb mértékű sajátos jellege jellemzi, hogy a konkrét tapasztalat mindig gazdag, meg nem ismétlődő, sokoldalú, hogy minden országnak és minden népnek megvannak a maga adatai, amelyeket csak alkotó módon lehet az általános törvényszerűségek alapján megoldani, mert más országok tapasztalatainak gépies lemásolása nem adhat helyes választ az élet által felvetett kérdésekre.

„A szovjet emberek azt tartják, hogy minden nemzetnek — függetlenül attól, hogy kicsi-e vagy nagy — megvannak a maga jótulajdonságai, megvannak a maga jellegzetességei, amelyekkel csak ez az egy nemzet rendelkezik és amelyek nincsenek meg más nemzeteknél. Ezek a tulajdonságok alkotják azt az értéket, amellyel minden egyes nemzet gyarapítja a világkultúra közös kincsesházát és amellyel kiegészíti és gazdagítja ezt a kincsesházat.“ (Sztálin)

Minthogy G. Tyihomirov érzi álláspontja ingatagságát, megpróbál párt-dokumentumokra támaszkodni, ezeket azonban önkényesen és nem jóhiszeműen válogatja ki. Hivatkozik többek között Sztálin, Zsdanov és Kirov elvtársak ismert megjegyzéseire, a Szovjetunió történelméről szóló tankönyv tervezetével kapcsolatban. Ezek a megjegyzések rámutattak a nyugati forradalmárok élenjáró eszméinek jelentőségére, az orosz forradalmárok világnézetének kialakulásában. Ennek az útmutatásnak hatalmas jelentősége van a történelemtudomány számára, azonban éppen ezek az észrevételek köteleznek arra, hogy gondosan megfigyeljük, hogyan dolgozták fel alkotó módon — a nyugati forradalmak eszmei tapasztalatait átvéve — az orosz forradalmárok ezeket a tapasztalatokat. Hiszen Lenin azt mondta, hogy Oroszország megszenvedett a maxizmusért. Megszenvedett! — értsük meg, hogy mi minden áll emögött az egyetlen szó mögött...

Amint az betűragóhoz és skolasztikushoz illik, G. Tyihomirov, amikor Sztálin, Zsdanov és Kirov megjegyzéseiből idéz, a fentemlített követelményt kiragadja a történészekkel szemben felállított követelmények egész sorából. Holott ezek a megjegyzések teljes programot alkotnak, amelyeknek egy részét nem lehet megérteni a többitől, az egésztől elszakítva. Emlékezzünk vissza, hogy ezekben a megjegyzésekben Sztálin, Zsdanov és Kirov elvtársak megbírálták a tervezetet, amiért nem veszi számításba az orosz cárizmus és az orosz kapitalizmusnak a nyugateurópai kapitalizmustól függő helyzetét. Rámutattak arra is, hogy meg kell mutatni a Szovjetek jelentőségét a világtörténelem szempontjából. Az egész dokumentumnak, amelyet G. Tyihomirov olyan önkényesen idéz, egyik alapja az a követelés, hogy meg kell teremteni

az Oroszországban lejátszódott történelmi folyamat sajátosságának konkrét tudományos elemzését és abból indul ki, hogy elismeri ennek a sajátosságának hatalmas jelentőségét. Vagy talán nem nyilvánvaló, hogy ennek a nagyszerű dokumentumnak egész tartalma csapást mér a komparativista ideológiára?

Tyihomirov ugyanígyen felelőtlenül idéz Lenin „Kik azok a népbarátok és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?” c. művéből.

Tyihomirov megengedte magának, hogy éppen ott szakítsa meg Lenin gondolatait, ahol Lenin az orosz társadalmi eszmék *sajátosságait* jellemzi.

A szovjet tudósok megbírálták Veszelovszkij iskoláját, leplezték a komparativizmust és a kozmopolitizmust és a kultúra és irodalom fejlődése mély és valóban tudományos feltárását követelték. G. Tyihomirov képmutatóan a Veszelovszkij iskola elleni harc pozitív jelentőségéről beszél, de ugyanakkor megkísérli *semmibe venni és diszkreditálni ennek a harcnak eredményeit*, kétségbevonni azon tudósok eredményeit, akik eltávolodtak a „kölcsonhatások” és „kölcsonzések” tudománytalan, idealista elméletétől.

G. Tyihomirov úgy akarja feltüntetni a dolgot, hogy a hatás kérdése azonos a haladó eszmék jelentőségének kérdésével és fejtegetéseiben megpróbál a marxizmus-leninizmus klasszikusaira támaszkodni. Idézetekbe kapaszkodik és ugyanakkor ebben a kérdésben is betűragó módon elferdíti a marxizmust. A haladó eszmék hatásának kérdését úgy akarja megoldani, hogy közben a szóbanforgó eszmék *eredetének* kérdését megkerüli.

Sztálin elvtárs lángeszű világossággal megmutatta, hogy a társadalmi eszmék eredetét nem magukban az eszmékben, hanem a társadalom anyagi életfeltételeiben, a társadalmi létben kell keresnünk. Ha a társadalom történetének különböző időszakaiban különféle társadalmi eszmék és elméletek figyelhetők meg — ezt nem maguknak az eszméknek sajátossága magyarázza meg, hanem „a társadalom anyagi életének különböző feltételei a társadalmi fejlődés különböző szakaszaiban”.

A marxista tétel arra kötelez, hogy a legnagyobb tudományos mélységgel és történelmi konkrétsággal kutassuk fel, hogyan keletkeznek és fejlődnek az eszmék az *adott* társadalom anyagi életével és társadalmi létével kapcsolatban, a társadalom fejlődésének *adott* szakaszában. Ha nem vesszük figyelembe ezt a marxista tételt, akkor a liberális-idealista áltudomány álláspontjára siklunk le. Ez történt G. Tyihomirovval is. Tyihomirov korszerű formába öltözteti és a haladó eszmékről hangoztatott frázisokkal álcázza a komparativista, idealista sémát.

G. Tyihomirov azt sem látja, hogy az eszmék lehetnek haladók, az eszmék „hatásainak” elemzése azonban az igazi tudománytól távol álló „kutatók” számára annak a reakciós gondoltnak kifejezésére szolgálhat, hogy kultúránk egyik vagy másik képviselőjéből, kultúránk vagy irodalmunk teljes egészéből hiányzik az önállóság. Feuerbach filozófiája segítette Csernisevszkijt abban, hogy gyorsabban kiakítsa materialista, ateista világnézetét, amely az orosz valóság hatására és nagy elődeinek — Gercen és kivált Belinszkij — hatalmas hozzájárulásával alakult ki. De a reakciós kritikusok a múltban és néhány szűklátókörű és megalkuvó kutató napjainkban is úgy fordulnak Feuerbach filozófiájához, hogy ugyanakkor lebecsülik Csernisevszkijt, kisebbitik gondolkodói önállóságát és elhallgatják azt, hogy Csernisevszkij Feuerbachnál magasabbra emelkedett!

Minden egyébnél jobban leleplezi azonban Tyihomirovot az, hogy amikor cikkében haladó hatásokról beszél, csakis a külföldi hatásokra gondol. Lomonoszov, Ragyiscsev vagy Belinszkij hatása nem érdekli Tyihomirovot. Tyihomirov elképzelésében a haladó hatások és élenjáró eszmék, úgy látszik csak idegenből jönnek. Nem nehéz meggyőződni arról, hogy ez tudományellenes reakció „logika”!

* * *

A Veszeloovszkij-iskola bírálatának nemcsak negatív jelentősége volt. Az a felhívás volt a fontos ebben a bírálatban, hogy oldják meg új módon az irodalomtudomány pozitív alkotó feladatait. Ez a kritika elmélyítette az irodalomtörténetre vonatkozó elképzelésünket.

A burzsoá irodalomtudomány ahelyett, hogy összeállította volna az orosz kultúra és irodalom igazi történetét és tanulmányozta volna annak sajátosságait, nemzeti és osztályviszonyait, túlnyomórészt az orosz irodalomnak a burzsoá Nyugat kultúrájába és irodalmába kapaszkodó „gyökereit” kereste. Ez az irodalomtudomány, amely távol állott a hazafiságtól, az orosz népet elmaradottnak és tehetségtelennek, örökké a tanítvány szerepére kárhozottan ábrázolta.

„Az eszmék filiációja” figyelmen kívül hagyta Oroszország legjobb fiainak megfeszített szellemi életét és önálló következtetéseit az ország fejlődésének alapvető kérdéseire vonatkozólag.

Ma a szovjet tudósok sok vonatkozásban megteremtik Oroszország kultúrájának valóban tudományos történetét. Egyre jobban megértjük, milyen gazdag, tartalmas, gyönyörű történet ez! Az irodalom, művészet, tudomány, technika történetének terén ma helyes értékeléshez jutnak az orosz nép bátor és mély alkotó szellemének legragyogóbb megnyilvánulásai.

Az orosz kultúra megszabadul az évszázados hazugságok rétegeitől, s egész nagyságában áll előttünk, teljes egészében feltárul igazi szerepe a világkultúra fejlődésében. Mélyebben, sokoldalúbban látjuk az orosz irodalom nemzeti jellegét, demokratizmusát, népiességét is. Méltó helyére kerül az a döntő „hatás”, amelyről annyira nem szeretnek beszélni az esztéták és komparatvisták: a *népélet*, a társadalmi harc hatása. Mélyebben megértjük, mint valaha az irodalom *realizmusának* alapjait, esztétikai sajátosságait, *művészi gazdagságának* forrásait.

Engels annakidején „az orosz irodalom történelmi és kritikai iskolájáról” beszélt, „amely mérhetetlenül magasabb fokon áll mindannál, amit Németországban és Franciaországban a hivatalos történettudomány létrehozott”. Lenin azt ajánlotta, gondoljunk „arra a mérhetetlen jelentőségre, mellyel ma az orosz irodalom rendelkezik...”

A nemzeti büszkeség mély érzése fog el bennünket, amikor népünknek és népünk irodalmának dicsőséges multját tanulmányozzuk. Az orosz irodalom egyáltalán nem valami mellékvágányon, hanem a világ kultúrájának főútvonalán fejlődött, hatalmas mértékben hozzájárult a világ kultúrájának kialakulásához és átvette mindazt a gazdagságot, amit az felhalmozott. Népünk a világ kultúrájának méltó örököse és kincsesházának méltó őrizője. Népünk többet tesz bárki másnál a világ kultúrájának fejlesztése és gazdagítása érdekében.

Van-e alapja annak az állításnak, hogy a szovjet irodalomtörténészek hazájuk irodalmának történetét a többi nép irodalmától elszakítva vizsgál-

ják? Tyihomirovnak kétes utalásokon kívül erre semmiféle bizonyítéka nincsen, ezzel szemben bármely olvasó, anélkül, hogy feltevésekhez folyamodnék, teljesen konkrét adatok elemzésén alapuló választ adhat erre a kérdésre. A közelmúltban számos komoly tudományos munka jelent meg, köztük D. Blagoj „Puskin művészi útja“, G. Makogonyenko „Nyikoláj Novikov és az orosz felvilágosodás a XVIII. században“, D. Csesznokov „Gercen világnézete“, V. Kruzsokov „N. A. Dobroljubov világnézete“ J. Eiszberg „A. I. Gercen“, Sz. Makasin „Szaltikov-Scsedrin“ című műve és még sok más. Ezek a könyvek teljes határozottsággal megállapítják, hogy az élenjáró orosz írók, akik az orosz kultúra nagyszerű épületét felépítették, ugyanakkor bátran és alkotó módon átvették a haladó nyugati kultúra eredményeit.

D. Csesznokoc például elmondja, milyen hatást gyakoroltak Gercenre az uópista szocialisták művei, hogyan vette át Gercen ezeknek a műveknek racionális tartalmát és hogyan küszöbölte ki önállóan Hegel és Feuerbach filozófiájának hiányosságait.

Sz. Makasin, amikor az „eszmék iskolájáról“ ír, amelyben Szaltikov-Scsedrin világnézete kialakult, helyesen mutat rá Belinszkij eszméinek alapvető jelentőségére — hiszen a nagy satirikus Belinszkij cikkein nevelkedett — valamint az orosz valóság jelentőségére. Ír azonban arról is, hogy mennyire lelkesedett az író George Sand regényeiért, Saint Simon, Cabet, Fourier könyveiért, hogyan tanulmányozta Adam Smith és Ricardo munkáit, a XVIII. század francia materialistáinak műveit stb.

„A haladó Franciaországnak ez a megértése lehetetlen lett volna — állapítja meg Sz. Makasin — ha az orosz demokratikus gondolkodás ebben az időben nem ért volna már el saját nemzeti fejlődésének magas fokaira.“

V. Kruzsokov „N. A. Dobroljubov világnézete“ című könyvében helyesen állapítja meg:

„Dobroljubovnak erejét, nem pedig gyengeségét jelenti az, hogy megértette azt, ami élenjáró nyugateurópai gondolkodók műveiben haladó volt, és hogy kritikusan alkotó módon tudta átvenni mindazt, amit irtak.“

Sok példát lehetne még felsorakoztatni. Ezek a példák teljes mértékben megcáfolják Tyihomirovot és bebizonyítják, hogy a szovjet irodalomtudomány, amikor feltárja az orosz irodalom önállóságát és sajátosságát, nem saját országa határai közé zártan szemléli az irodalmat. Az a kérdés, hogy milyen kapcsolatban áll valamely író a mult kulturális tapasztalataival, hogyan használja fel Oroszország és a Nyugat kulturális hagyatékát — olyan kérdés, amely magától értetődően felvetődik és amelyet a szovjet irodalomtudomány gyakorlatilag meg is old.

Azok számára a kúriatok számára, akik az élenjáró tudomány szilárd talaján állanak, a hatások „problémája“ elveszítette önmagáért való jelentőségét. Kutatóink megtagadták a régi sémákat és sok szempontból új módon nézik a mult íróinak munkásságát, mélyrehatóan boncolják ezeknek az íróknak kapcsolatait az étellel és népük, országuk harcával. Amikor G. Tyihomirov a szovjet irodalomtörténészek munkáját megítéli, szükségesnek találja hogy riadót fújjon a „hatások“ állítólagos „tagadása“ miatt, nem mond igazat, és nem tiszteli eléggé a szovjet irodalomtörténészek hatalmas munkáját. Igaz, hogy még csak az *első lépéseket* tettük meg az irodalomtudomány előtt álló nagy feladatok megoldásában. Hatalmas, sokoldalú, vonzó tudományos kutatómunka áll még előttünk. Éppen ezért fontos, hogy támo-

gassuk azokat a tudósokat, akik a kultúra és az irodalom történetének alkotói és valóban tudományos* feldolgozása útjára léptek.

Rendkívül nagy elvi jelentősége van annak, hogy támogassuk *azt, ami új a tudomány területén*. Az élenjáró tudós, aki az újat keresők útját járja, nem mindig csak helyesséssel találkozik, hanem támadásokkal és alaptalan szemrehányásokkal is.

Hozzunk fel egy példát a sok közül. Ugyancsak az említett folyóiratban (az „Izvesztija Akagyemii Nauk Sz. Sz. Sz. R.”-ben) jelent meg A. Beleckij cikke. A cikk helyes észrevételeket és érdekes megfigyeléseket tartalmazott. D. Blagojnak, a „Puskin művészi útja” című mű szerzőjének azonban A. Beleckij szemére veti, hogy tagadja Byron Puskinra gyakorolt hatását. „De hiszen maga Puskin írta később, hogy a „Kaukázusi fogóv” is, „A bahcsiszaráji szökökút” is Byron olvasásának köszönheti születését, akiért ő, Puskin, anakidején majd „megőrült” — mondja Beleckij.

Ha a könyvhöz fordulunk, meggyőződhetünk arról, hogy Beleckij vádja nem helytálló. D. Blagoj megállapítja: „... 1819-től kezdve Byron neve... a fokozott figyelem központjába került abban a baráti irodalmi körben, amellyel Puskin a legközelebbi kapcsolatban állt.” Blagoj arról is ír, hogy mennyire érdeklődött Puskin a byroni költészet iránt és hogy Puskin elismerte, hogy köteményét „Byron olvasása hívta életre.” Ezzel kapcsolatban Blagoj számos nyilatkozatot is idéz. Ha erre szorítkozott volna, akkor valószínűleg nem is érte volna semmiféle szemrehányás. D. Blagoj azonban nem elégedett meg ennyivel, hanem tovább ment. Nem zárkózott be a „hatások” és „összehasonlítások” szűk körébe, hanem azokat a realista jellegű feladatokat elemzi, amelyeket Puskin ifjúkori köteményeinek megalkotásakor maga elé tűzött. A szerző azt kutatja, milyen hatással volt Puskinra az orosz társadalmi élet és arról beszél, hogy milyen benyomást tettek a költőre a Kaukázus és a kaukázusi emberek.

D. Blagoj nem tér ki az elől, hogy megvilágítsa Puskin költészetének kapcsolatait más irodalmi forrásokkal, de mindenekelőtt azt tartja kötelességének bebizonyítani, hogy „Puskin költészete minden vonalon nem irodalmi, hanem elsősorban az életből fakadó anyagból sarjad, amelyet a költőnek eleven és viharos kora nyújtott.”

A részletek felett lehet vitatkozni, de lehetetlen meg nem látni azt, hogy D. Blagoj kutató munkájának *iránya* helyes, haladó, újtó jellegű s lehetetlen nem sajnálkozni afelett, hogy egyes tudósok igazságtalan támadásokat intéznek ez ellen.

Már megjegyeztük, hogy milyen kevéssé válogatós az eszközökben G. Tyihomirov. Amikor reménytelenül védelmezi a régit és arra törekszik, hogy diszkreditálja mindazt, ami új az irodalomtudományban, megkísérli, hogy hol Csernisevszkij, hol Belinszkij, hol Plehanov mögé hújjék. Amde szerzőnk ezekkel a próbálkozásokkal sem aratott babért.

Tyihomirov úgy tünteti fel Belinszkijt, mint az „európaizmus” hívét és hallgat arról, hogy az európai tapasztalat arra kellett Belinszkijnek, hogy az orosz élet alapvető kérdéseit, vagyis a jobbagyság elleni harc kérdéseit megoldja. Éppen Belinszkij írta: „Magunknál, magunkban, magunk körül, íme, itt kell keresnünk a kérdéseket és megoldásukat.” — „A mi életünk talajára áttűtetve ezek a kérdések ugyanazok, de mégsem ugyanazok és más megoldást követelnek.”

G. Tyihomirov, aki tudatlansággal vádozja „ellenfeleit“, bebizonyítja, hogy alapvető tételekkel sincs tisztában, amikor megkísérli fejtegetni Belinszkij nézetét, Lomonoszovval és a Lomonoszov által az orosz verselés terén végrehajtott reformmal kapcsolatban. Tyihomirov Lomonoszov érdemének tartja a klasszicizmus európai elveinek alkalmazását és fejteti, hogy Lomonoszov megtagadta és elvetette az orosz népköltészet alapjait. Lomonoszov verselési módszerének ereje azonban nem „európaizmusában“ rejlik; Lomonoszov az orosz verselésnek az orosz nyelv szellemében történő természetes fejlesztésére fordított gondot: „... A mi orosz nyelvünknek — írta Lomonoszov — természetes és sajátos verselése lehet.“ Belinszkij nem alaptalanul mondta: „Lomonoszov verselése nem hiába maradt fenn: ez a verselés rokon az orosz nyelv szellemével és önmagában hordja erejét.“

Tyihomirov torzított tükrében Csernisevszkij a hatások és kölcsönzések elméletének képviselője lett. Tyihomirov szándékosan hallgat Csernisevszkij harcáról azok ellen, akik Gogolt lebecsülték, hallgat a nagy kritikus nézeteinek forradalmi-demokratikus jellegéről, amely lehetővé tette Csernisevszkij számára, hogy magasabbra emelkedjék Hegelnél, Feuerbachnál és a Nyugat utópista szocialistáinál. Tyihomirovot a legkevésbé sem érdekli, hogy a forradalmi demokraták nemzeti büszkeségre tanítottak és a nemzeti méltóság érzését ültették el.

G. Tyihomirov állásfoglalásának legszembeszökőbb tarthatatlansága azonban a Plehanov hagyatékára való hivatkozásoknál nyilvánul meg. Tyihomirov síkra száll „Plehanov védelmében“, bár Plehanovnak a marxizmus kiváló propagandistájának, aligha van szüksége Tyihomirov „védelmére“. Tyihomirov „rehabilitálni“ kívánja Plehanovot és kijelenti, hogy Plehanov magasabban állott, mint Pipin, Vengerov és a reakciós A. Volinszkij. Ez bizony furcsa kritériuma egy történelmi személyiség értékelésének!

G. Tyihomirov igyekszik elkenni Lenin Plehanovra vonatkozó kritikájának jelentőségét és lényegét. Lenin bírálta Plehanovot azért, mert absztrakt, logikai módon nyúlt a társadalmi élet jelenségeinek vizsgálatához. Lenin szemére vetette Plehanovnak, hogy Csernisevszkijben az utópistát és a felvilágosodás hirdetőjét látta, de nem látta meg benne a forradalmi demokratát, nem látta meg azt, hogy mi határozta meg a nagy forradalmár *történelmi sajátosságát*. Lenin nagyra tartotta Belinszkijnek Gogolhoz intézett levelét a feudális rabság ellen tiltakozó parasztok érzelmeivel kapcsolatban. Lenin Csernisevszkijben a parasztforradalmat hirdető muzsikdemokratát látta, Plehanov viszont csak felvilágosult „raznocsinyec“-nek tekintette ezt a két nagy író. Tolsztoj — Plehanov megítélése szerint — csak egy nemes, akinek munkásságában összeütközésbe kerülnek a keresztény és a pogány világnézet absztrakt alapjai. Lenin szemében Tolsztoj az 1861-től az első orosz forradalomig terjedő időszak alatt sokmillió paraszt nézeteinek kifejezője. Plehanov nem tudta az orosz kultúra nagyjainak történelmi, nemzeti és osztály sajátosságát olyan mélyen és pontosan meghatározni, mint Lenin.

Plehanov szerint az orosz gondolkodók a nyugateurópai gondolat egyik irányzatát a másik után követték. Plehanov természetesen nem tudta megvilágítani az orosz gondolkodók filozófiai nézeteinek eredetiségét. Az ő megvilágításában hiányzott a kapcsolat Belinszkij és Csernisevszkij munkássága és az orosz valóság, a társadalmi harc között, amelyik pedig gondolataiknak annyi erőt és szenvedélyt kölcsönzött.

Lenin teljes mélységében megértette az orosz társadalmi eszmék történelmi sajátosságát és éppen ezért vetette fel az orosz filozófia *materialista hagyományainak* kérdését.

Lángeszű következtetés volt ez, amelyhez Plehanov nem tudott felemelkedni.

Mi nagyra becsüljük Plehanovot és felhasználjuk munkásságának javát. Emlékezzünk Lenin szavaira, amelyek szerint nem lehet marxista az, aki nem tanulmányozta Plehanov minden filozófiai munkáját. Tyihomirov azonban arra akar támaszkodni, ami rossz és történelmileg nem helytálló: Plehanovnak azokra a műveire, amelyek ilyen vagy olyan formában Plehanov nensevik nézeteit tükrözik.

„Nem minden összehasonlítás a komparativizmus megnyilvánulása” — kiált fel G. Tyihomirov több ízben. De hát ki állítja azt, hogy minden összehasonlítás komparativizmus megnyilvánulása? Vagy talán nem világos, hogy éppen a kozmopolita nézetek megvert védelmezőinek malmára hajtjuk a vizet, ha úgy tünnetjük fel a dolgot, hogy nálunk mindenféle összehasonlítást a Veszeloovszkij-féle irányzat megnyilvánulásának tekintenek.

A marxista módszer minden alapot megad ahhoz, hogy feltárjuk az irodalmi folyamat alapvető tartalmát az étellel és a társadalmi harccal kapcsolatban, hogy megvizsgáljuk, hogyan gyümölcsözőtt íróinknak és más országok íróinak tapasztalata az önálló és élő irodalmi alkotó munkában. A kérdés ilyen felvetése esetén az ú. n. hatások kérdése az őt megillető helyre kerül.

Meg kell mondanunk, hogy éppen azok fújják fel mértéktelenül a hatások kérdését, akik megszokták, hogy formalista módon nyúljanak a művészet jelenségeihez, akik képtelenek megérteni az irodalmat, mint társadalmi jelenséget, akik a komparativizmus leleplezésében módszerük összeomlását látják.

Az igazán alkotó tudományos gondolkodás szilárdan halad az újítás, a bátor kutatások, az elmélyült tanulmányozás útján, az olyan reménytelenül elmaradt és utat tévesztett „teoretikusok” azonban, mint G. Tyihomirov, visszafelé fordulnak, értetlenséget tanúsítanak és lealacsonyítják az elméleti gondolkodás színvonalát.

Sztálin, Zsdanov és Kirov elvtársaknak a Szovjetunió történelméről szóló tankönyvtervezettel kapcsolatos megjegyzéseiben szó volt „a felelőtlen újságcikkekről, amelyekben bármiről lehet fecsegni, ahogyan éppen tetszik, megfélelkezve minden felelősségről”.

Sajnos, az ilyen felelőtlen fecsegsre még most is van eset néhanapján. Szemléletes bizonyítéka ennek G. Tyihomirov cikke, amely az „Izvesztyija Akagyemii Nauk Sz. Sz. R.” korántsem eléggé igényes szerkesztőségének jóvoltából láthatott napvilágot.

Gondolkozzon G. Tyihomirov azon, mennyire sértőek kiagyalásai a szovjet irodalomtudományra nézve, milyen tiszteltetésre vallanak az élenjáró tudományos gondolkodással szemben, milyen hangoskodóak az igényei és mennyire nemcsak szegényesek, de károsak is konstrukciói. Senkinek sem szabad megengedni, hogy tréfát űzzön a szovjet embernek drága eszmékből. Senkinek sem szabad megengedni, hogy zürzavart keltsen, hiszen az eszmei állásfoglalások tisztasága és pontossága a szovjet irodalomtudomány újabb sikereinek egyik legfontosabb feltétele és záloga.

MADÁCH IMRE

Mikor elhatároztam, hogy az első Magyar Irodalomtörténeti Kongresszus keretében Madáchról fogok beszélni, nem az vezetett, mintha rá vonatkozó kutatásaimat tartanám leginkább lezártnak. Azért gondoltam erre, mert a Madách-probléma tudomásom szerint egyike azoknak a kérdéseknek a magyar irodalmi hagyomány értékelésében, amelyek körül a legnagyobb bizonytalanság és nyugtalanság tapasztalható, amelyek tisztázását legtöbb oldalról sürgetik. Színházlátogató dolgozóink széles rétegeiből és a pedagógusok köréből egyre követelőbben hangzanak ilyen kérdések: miért nem játsszák *Az ember tragédiáját*? Mit kezdünk vele az iskolában? sőt egyenesen így is: Mondják meg végre, haladó vagy reakciós-e Madách? — Ne várjanak tőlem kidolgozott előadást, nem a költő új arcképét akarom most megrajzolni, sem főművének minden oldalról való részletes elemzését adni, egyedüli céloom vitát indítani, nyíltan fölvetni egyikét azoknak a kérdéseknek, amelyek ma legsürgetőbben követelnek választ.

A nyugtalanság mindenképpen indokolt.

Ismeretes, hogy *Az ember tragédiáját* csak a budapesti Nemzeti Színház több mint hétszázszor játszotta, az is, hogy ez az egyetlen magyar klasszikus dráma, amely valóban világhírré tett szert, több mint húsz idegen nyelvre lefordították, van olyan is, amelyre tíznél is többször. Oroszul tudtommal három fordítása jelent meg. Évtizedeken át újra meg újra színrevitték külföldön is, néhol hatalmas sikerrel. Joggal tűnik fel, hogy a fősza badulás óta a Nemzeti Színház egyszer újította fel 1947-ben, a gyöngye előadás ellenére akkor is sikerrel, azóta teljesen hiányzik a műsorról.

Az a kérdésfeltevés, haladó-e Madách vagy reakciós, bármily durva leegyszerűsítésnek tűnik is fel, szintén nem egészen fölösleges. Hiszen a *Tragédiát* nálunk a Horthy-korszakban vagy a fasiszta Németország színpadjain egyaránt a legreakciósabb ideológiák szolgálatába állították, s a magyarázók egész sora próbálta az imperializmus embertelen, népellenes és közvetlenül szovjetellenes törekvéseinek igazolásául feltüntetni. Ennek illusztrálására legyen elég csupán néhány mondatot idézni Horthy-Magyarország hivatalos filozófusának, aki még a felszabadulás után évekig fertőzhetette ifjúságunkat, Madách-tanulmányából. Miltiades csalódásából szerinte ez következik: „Jobban munkálkodhatik az államférfi népe javára, ha a maga hatalmas ereje, s nem a tömeg szeszélyes gerjedelme irányítja. A mai diktatúrák önigazolása szóról-szóra megelérhető Madáchban.” A mai diktatúra szín értelmezése tele van a „vörös rém”, a „vörös Moszkva” rágalmazó emlegetésével a fasiszta diktatúra igazolása érdekében. Szerinte „a madáchi falanszterrendszerben, akárcsak a mai szovjetben, nincs magántulajdon, nincs családi élet, nincs haza, az emberek nem egyéniségek, hanem csak számozott egyforma kvantumok, pusztá csavarok a társadalomnak nagy szürke, mindig egyformán zakatoló gépezetében... a művészetet, amely mindig csak az egyéniségen át szűrt ábrázolás lehet, a mechanikus fénykép pótolja. A munkás mindig ugyanazt a részmunkát végzi, soha egészét nem alkot, kihull lelkéből a munka, az alkotás öröme...” És még egy utolsó idézet: Kepler sorsa ezt jelenti: „Minél jobban kibontakozik az ész és az élet minél tudatosabb lesz, annál kisebb a boldogság... mind nagyobb diplomás tömeg válik éppen kultúrája, tudása miatt boldogtalaná. A kultúra, az ész diadala a legfőbb eszmény, s íme: tragédiába dönti az egyeseket s nemzeteket.”

Fölsőleges részletezni, miért nincs okunk félni az ilyen azonosításoktól, mikor előttünk az épülő szocialista valóság, a munkaverseny lelkesedése, a kultúrforradalm hatalmas eredményei, amikor egyre többet ismerünk meg a példamutató Szovjetunió megvalósult szocializmusából, a szovjet emberek hazafiságából, gazdag humanizmusából, békés alkotómunkájából, amikor a kommunizmus hatalmas építkezései, a sztálini természetátalakítás tervei és eredményei foglalkoztatnak, amikor előttünk van a szovjet művészet ragyogó példája is, amely nem hiába gyűlöli a

naturalizmus mechanikus másoló eljárását. Valóban mindenki érzi, mindenki tudja, hogy mindaz, amit a fasiszták, akár a német, akár az angolszász orientáció hívei voltak, Madách ürügyén hirdettek, s amit azzal is megpróbáltak még jobban meggyökeresíteni, hogy a falanszter-jelenet előadásain cirillbetűs feliratokat alkalmaztak, pontosan az ellenkezője egészben és minden részletében az igazságnak. Nagyon jellemzőnek tartom, hogy iskolai körökben a felszabadulás óta ennek ellensúlyozására úgy próbálták a Madách-problémát megoldani, hogy letagadták a falanszter-jelenet értelmét, minden vonatkozását a szocializmusra, és úgy tüntették fel, hogy ebben Madách a polgári bürokrácia túltengését, a hivatal packázásait akarta ki-figurázni. Nem kell mondanom, hogy ilyen eszközökhöz nem szabad folyamodni.

A kérdés az, mi Madách alkotásának az értelme, mennyi alapja volt azoknak a különböző árnyalatú polgári értelmezéseknek, amelyek Madáchot a forradalmi gondolat, a társadalmi haladás ellen próbálták felhasználni, nemcsak a fasiszta korszakban, hanem jóval előbb. Nyilvánvaló, hogy ezt a kérdést nem egyetlen részlet alapján kell megítélni, s éppen ezért, bármennyire fontos számunkra az egyetlen szín, amelyben Madách valamiféle szocialista rendet akar ábrázolni, ezt a kérdést is nagyobb összefüggésben, a maga helyén kell fölvetnünk.

*

Nem mehetek bele ezúttal a könyvtárnyi Madách-irodalom ismertetésébe vagy cáfolásába.

A tragédia marxista elemzésének csak egy komoly kísérletét ismerem, ez Bolgár Elek elvtársnak az Uj Hangban (1940. március) megjelent tanulmánya, amely elsősorban filozófiai oldalról világítja meg a mű ellentmondásait és sok helyes szempontot vet föl. Többnyire egyetérték velem, de nem mindenben. Kár, hogy ez a tanulmány nálunk csaknem teljesen ismeretlen, ezen a legközelebbi időben segítenünk kell.

Módszertani szempontból tanulságos egy kitűnő kommunista költőnek marxista szándékú, de a rappista vulgárizálás legszélsőbb változatát képviselő értékelése, aki 18 évvel ezelőtt azt írta a falanszterjelenettel kapcsolatban: „Ádám-Madách a maga állandó individualista pózában öcső és alantas módon kigúnyolja a szocializmus eszméit”, s mindjárt ezután ezt az általános tanulságot vonta le: „Ez a gyökeresen reakciós életfilozófia vörös fonalként vonul végig az egész drámán, amelyet a hivatalos burzsoá kritika a magyar irodalom klasszikus chef d'oeuvre-jéül értékel”.

Valóban arról van szó, hogy *Az ember tragédiája* múltbeli sikereit reakciós szellemének köszönheti?

Gorkij más véleményen volt. Valahányszor 1902-től kezdve magyar emberrel találkozott, Petőfi mellett Madáchot mindig megemlítette, sokáig ők ketten jelentték számára a magyar irodalmat. S hogy ez nem csak a honfitársakkal való udvariaskodás volt, bizonyítja a *Klim Számgin*, amelynek egyik alakja a tudás fájának elszáradását említi s hozzáteszi: „Erről a témáról különben a magyar Madách Imre kitűnő dolgot írt”.¹ Hogy a Madáchért rajongó Ljutov a polgári értelmiség züllésének ez a jellegzetes, de aránylag becsületes képviselője ebben nem Gorkijtól idegen véleményt szolgált meg, azt az is bizonyítja, hogy ugyanő Dosztojevszkijről is Gorkij véleményét hangoztatja: „Dosztojevszkij egész életében csak a bebörtönözöttekről tudott írni. Az igazságra törő, lelkes ember az ő „szemében Félkegyelmű. A népet nem ismerte. Nem is volt gondolata róla”.²

Gorkij Madách iránti érdeklődése külön komoly tanulmányt érdemelne. Egykorú s teljesen hitelesnek látszó adat szerint maga is fordítani kezdte a Tragédiát közvetlenül az 1905-ös forradalom előtt, és letartóztatásakor tűnt el a lefordított részlet kézírata. Lehet, hogy a kérdést szovjet kutatások rövidesen tisztázhatják.

¹ *Klim Számgin élete*. Szikra 1948. 293. l.

² U. o. 307. l.

De az, amit máris tudunk, világosan rációfol azokra, akik úgy képzelik, hogy Madách, bármennyire a kevés magyar egyike volt, aki világhírré tett szert a kapitalista világban, nekünk nem kell, s akik — mint nem egyszer hallottam ebben a vonatkozásban — az ugyancsak világhírű Dosztojevszkij szovjet értékelésére hivatkoznak. Nem kell mondanom, hogy Dosztojevszkijel is foglalkoznak a Szovjetunióban, bármennyire egyértelmű az ő negatív értékelése, akinek zseniális művészte éppen Gorkij szerint az ember megrágalmazása. Madáchról való hallgatásunk tehát mindenképpen új irodalomtörténetírásunk szegénységi bizonyítványához tartozik.

*

Ahhoz, hogy Madách igazi mondanivalóját megértsük, mindenekelőtt gondolnunk kell Arany figyelmeztetésére, aki szembeszállva *Az ember tragédiája* megjelenése után nyomban elhangzó téves nézetekkel, azt mondta, hogy „a mű egészéből kiindulva kell méltányolni mind az egyes részeket, mind a kivitel sikerét”. A félreértések nagyrésze onnan származott s a tudatos hamisításokat is az tette tetszetősekké, hogy nem az egészből magyarálták a részleteket, hanem egyes részletekre támaszkodtak, azok egyoldalú kihangsúlyozásával adtak a költő szándékával ellentétes értelmezést az egésznek.

A költői kompozíció legnagyobb magyar mesterének és szakértőjének elvi figyelmeztetésén kívül, hogy biztosabban járassunk, egy pillantást kell vetnünk azokra a viszonyokra, amelyek közt *Az ember tragédiája* keletkezett, valamint Madách költői útjára, különös figyelemmel arra, milyen állomás ezen az úton a Tragédia, honnan, mi felé haladt a költő ennek megalkotásán át.

Az ember tragédiáját Madách 1859 februárjában kezdte írni, és 1860 márciusában fejezte be. A mű írásának idejére esett az a fordulat, amely a nemzet legjobbjában azt a reményt ébresztette, hogy Ausztria külpolitikai helyzetének válsága a magyar nemzet teljes felszabadulását hozhatja meg. A költemény koncepciójának kialakulása megelőzi azokat a hónapokat, amelyekben Ausztria összeomlással fenyegető vereségei nyomán a nyílt politikai szervezkedés megindult. Tudjuk, hogy ekkor Madách azok sorában volt, akik a 48-as eszmék legradikálisabb hirdetői, akik Kossuthra hallgatnak és 48 örökségét a maga egészében fenn akarják tartani.

Ez látszólag nehezen egyeztethető össze azzal a közismert ténnyel, hogy annakidején távol maradt a forradalom és a szabadságharc eseményeitől, azt kivéve, hogy a szabadságharc kezdetén ő is írt néhány lelkes, buzdító verset. Ezt nem akarjuk szépíteni, nem is csak betegségével magyarazzuk, amely miatt már 1847-ben le kellett mondania hivataláról. Tartózkodó magatartásában része volt a centralistákkal való kapcsolatának is, akik ugyanakkor, amikor a jobbágyfelszabadítás kérdésében és a polgári átalakulás több más részletkérdésében is radikálisabak voltak az ellenfél többségénél, nem látták, hogy polgári átalakulás gvarmati helyzetben nem valósítható meg, nem foglalkoztak kellő súllyal a nemzeti függetlenség, az idegen abszolútizmus elleni harc kérdésével. Nincs miért szépíteni azt sem, hogy Madách Windischgrätz bevonulása után vissza akarta tartani öccsét is a szerinte reménytelen harctól.

Madáchot a bukás, testvéreinek halála, a zsarnoki megtorlás, saját családi katasztrófáját is siettető meghurcoltatása, az önkényuralom egész kegyetlen és ostoba rendszerének megismerése tette 48 feltétlen hívévé, töltötte el minden zsarnokság izzó gyűlöletével.

Csak néhány különösen jellemző mozzanatot ragadhatok ki most abból a rengeteg tanúságból, amelyet versei és más alkotásai és feljegyzései tartalmaznak.

Nagyon jellemző *Dalforrás* című verse, amely világosan a *Dalaim* párja akar lenni. Persze Madách verse sok szép sora ellenére nyomába sem ér Petőfi nagyszerű forradalmi versének, amely szelíd szemlélődéstől gyönyörű ívben emelkedik zsarnokság és szolgálékűség elleni viharzó háborgásig. A költemény végén Madáchnál is viharról és szabadságról hallunk, de a honfidalra ihlető szemlélet az, hogy a viharban cserfák dőlnek az erdőn.

Ez is mutatja, hogy Madách szabadságköltészetét elsősorban a bukás érlette meg. A bukásban dicsőséges küzdelem problémája *Az ember tragédiájáig* elkíséri. A Tragédia csirájaként emlegetett *Éjjeli gondolatok* III. Napoleon és Ferenc József uralma idején a Caesar-gyilkos Brutus alakját idézi:

Értem, hogyha százszor trónra lép a rabló,
Míg egy Brutus jó és megbukik harcában,
Az ezt beszélő világtörténetben
Nem bűn, de erénynek dicsőítése van.

Vannak ennek a sajátos szabadságköltészetnek egészen mély és erős hangjai is. Most csak *A halál költészete* utolsó részét akarom kiemelni, amelyben a Vérmező mártírjainak, az első magyar köztársasági mozgalom hőseinek emlékét köti össze azokkal, akiknek mártírkezeit ő megszoríthatta:

Elszenderült a városnak nyugalma,
Napszámát végzé minden és pihen,
Hogy holnap új erővel szembeszálljon
Kalmárkodása kis küzdelmivel.

Hej, ilyen az élet, tán nincsen senki
Mindnyájok közt, ki téged sejtene,
Ki éberen felkelsz, midőn lenyúgód
A város, múlt napok nagy szelleme.

Ki sincs, ki értené, hogy majd ha egykor
E város végálmra szenderül,
S elvész, mint bűborék, minden, mi benne
Most fénylik és küzd, fárad és örül;

Ha ércjarmát az ős Duna lerázta,
A vár ledűl s a termeken fű nő,
E tér fog élni csak, s zarándokolva
Hozzá távolról ájtatos nép jó.

Kicsinyszerű az élet, ritkán jönnek,
Mint röpke álmok, nagyszerű napok,
Talán csak hogy ne essenek kétségbe
Embernagyságú törpe századok.

En láttam, éltem nagyszerű időket,
Szorítottam nem egy mártírkezet,
Megrészegített a dicsőség árja,
Mely szétsugárzott egy ország felett.

Ennyiből is világos, amire különben rengeteg bizonyítékot sorolhatnánk fel, hogy Madách eljutott a forradalom, a szabadságharc lelkes igenléséig, és hogy általában a forradalmi harcokat tartotta a történelem legdicsőségesebb eseményeinek. Az önkényuralom és az 1860 körüli szabadabb mozgalmak idején verseinek egész sorában tiltakozott a megalkuvás ellen, a 49-es békepárt öröksége ellen. *Politikai hitvallomása* hitvallás Kossuth politikája mellett, jelszava a szabadság, egyenlőség, testvériség, s ennek jelentőségén keveset változtat az, hogy egyik-másik pont értelmezésébe belejátszik még a régi alkotmányvédő sérelmi politika egyik-másik szólama is.

Az ember tragédiája befejezése után írt nagy drámájának, a *Mózesnek* részletesen kimutatták már ekkori politikai magatartásával való összefüggését. A *Mózes*

mintegy újra felveszi a megváltozott helyzetben *Az ember tragédiája* biztató végzavát, hogy újabb kétségeken, ellentéteken és tévelygéseken át végül mégis meggyőzőbben és diadalmasan hangoztassa ki. Ez a dráma az egyiptomiak, a fáraó és a zsidók viszonyában Ausztria, a Habsburgok és a magyar nép viszonyát is ábrázolja. A tárgyhoz nem vallási érdeklődés vitte, sem nem az, hogy kipótolja *Az ember tragédiája* történelmi szemléjének valamely állítólagos hiányosságát. A fáraó vádja a zsidók macakosságáról éppúgy a magyarság ellenállását jelképezi az abszolutizmus nemzeti elnyomásával szemben, mint ahogy Mózes későbbi küzdelme a megalkuvók ellen példa akar lenni Madách nemzedéke számára.

Nagyon jellemző, hogy valószínűleg kevéssel előbb Madách egy versében (*Nem féltetek, hazám!*) közvetlenül is odakiáltotta a kishitűeknek, az alkudozóknak Mózes példáját és azt, hogy egy új nemzedéknek kell megvalósítania mindazt, amire ők már nem alkalmasak:

Az ősi bűn küldött ránk sujtoló kart,
A lánc helyét csak szent vér mossa le:
Hogy a jobb gyermek győzzön, Mózes elhalt
A pusztában s egy nemzedék vele.
Nem féltetek hát, hazám!

A *Mózes* a győzelem biztos hitében hangzik ki. Józsué hirdeti Mózes halála után:

Mózes meghalt! — Le térdre, nemzetem!
Prófétád sírba szállott és vele
A kétes küzdés fájdalmas kora —
De óh ne hidd, hogy meddő volt azért
E gyász kor. — Nem, nem, ez szülé az újat,
Melynek csak kínja volt övé — virága
Miénk lesz, hogyha az új nemzedék
Bátran s győzelmi hittel lép belé.

Nyilvánvaló, hogy az a költő, aki egész időn át olyan lázas érdeklődést mutatott nemzete sorsa iránt, aki a kínálkozó alkalommal nem a minden áron való nyugalom, hanem a nyílt harc, a függetlenségi politika és a feudalizmus teljes felszámolása mellett foglalt állást, nem lehetett a teljes tagadás álláspontján néhány hónappal előbb, reménytelenebb helyzetben sem, mikor a politikai akció lehetősége még nem volt meg. Egy költőnél, aki annyira szinte ugrásra készen várja a döntő pillanatot, nyilvánvaló, hogy az egész emberiség történetét vizsgáló alkotása sem független attól, ahogy nemzete sorsát, napjainak problémáit látja.

Az ember tragédiája nem valami időtlen és nemzetfölötti alkotás, központi kérdése éppen saját kora viszonyaira és nemzete küzdelmeire is vonatkozik. *Az ember tragédiáját* nem a mitikus keret felől, konvencionális biblikus-vallásos kérdésfeltevések felől lehet megérteni; világnézeti, eszmei tartalmát nem a keretjelenetekből kell kihámozni, hanem a történeti képek sorából, amelyek problémái már előbb éveken át több versében is foglalkoztatták.

Ellenmondásai közt a legkönnyebben eligazodunk, ha a fő figyelmet azokra a képekre fordítjuk, amelyek Madách korát ábrázolják, amelyekben közvetlenül kora problémáival foglalkozik, a polgári társadalom születését és viszonyait ábrázoló jelenetekből.

*

Ha figyelmünket a történelmi képsorozat középső jeleneteire fordítjuk, nyomban szemünkbe tűnik néhány fontos formai, szerkezeti sajátosságuk. A sokat emlegetett álom az álomban, a forradalmi szín különállása nem pusztán technikai fogás. Ezzel Madách a polgári forradalmat kiemeli a többi színek közül. Kiemeli azt a színt, amely saját korát a múlttól elválásztja, amely annak az új világnak kialakulu-

lásához vezetett, melynek ellentmondásai annál inkább sürgetik a költő állásfoglalását, mennél inkább érzi a fordulat közeledését, amelytől 48 befejezését várja.

Nagyon fontos arra is figyelniük, hogy bármily torzképet ad a Lucifertől mutatott képek logikája szerint Kepler álma a forradalomról, ez az egyetlen álom, amelynek álmódója nem kiábrándultan, nem a látottak ellentétét kívánva ébred, hanem rajongó lelkesedéssel, s amely után a kapitalista szabadverseny világa felé abban a hiszemben indul, hogy az folytatása, megvalósulása az előző szín, a forradalom szabadsághirdetésének. A forradalmi jelenet minden vérengzésével és sárral együtt nem vezet kiábrándulásra. Éppen ez adja meg az értelmét a döntő fordulat kiemelésének szándékán kívül a párizsi szín szerkezeti különállásának. A polgári forradalom Madách szemében nem korszak, hanem határ két korszak közt, ezért sem következhetik olyan értelemben vett ellentéte, mint a fáraó kényuralma után a rabszolgatartó demokrácia, a köz szolgálata után önző kéjelgés, a rabszolgatartók dőzsölése után a hitet és a szeretetet hirdető lovagkor, a hit zsarnoksága után a „tisztá tudomány” beszennyeződése és tehetetlen vergődése az abszolút udvar erkölcsstelen levegőjében.

A szabadság kivívása után a tömeg vére árán felhízott burzsoázia hitványságát külön színnek kell bemutatnia. Ha ez közvetlenül a párizsi szín után következnek, kirívóbb lenne az egymást követő színek ellentéteességének megszakadása, ezért is szükség van Kepler második jelenetére. A polgári színjátszás nem tudott mit kezdeni a két prágai színnel, nem érthette meg szerkezeti jelentőségét, a forradalmi terror visszaéléseit hangsúlyozta túl, s legtöbb esetben vagy egészen elhagyta a forradalmat igazoló második Kepler-jelenetet, a költemény egyik legfontosabb részletét, vagy olyan módon vonta össze az elsőt, hogy eltűnjön az álmóból ébredő Kepler lelkesedése a vérrel és sárral bekent és mégis nagyszerű küzdelemért. Már ez a lépés is a dráma igazi mondanivalójának teljes meghamisítása felé vezetett.

Még egy látszólag külsőleges mozzanatot érdemes itt alaposabban szemügyre venni. Miért éppen Kepler az, aki a forradalom előtti abszolútizmushoz kötött és ugyanakkor vele szüntelenül viaskodó, az élettől elszakadt, de mindig újra a társadalomtól való függetlenség lehetetlen voltára eszmélő tudományt képviseli? Miért Prága a forradalom előtti jelenet színhelye? Hiszen nyilvánvaló, hogy a szín történelmi szerepe szerint az előzővel való szembenállásában valamely renaissance-udvart helyettesít, a következővel való ellentétében viszont az abszolutisztikus Bourbon-udvart, amelynek megdöntése a forradalom első célkitűzése. Nyilvánvaló, hogy a jelenetek logikája szerint az abszolutizmusnak, a gáláns udvari élet léhaságának s a tudomány szolgaságának bemutatása nem történhetik szintén Párizsban.

De miért éppen Prága a színtér? Bármily jellegzetes a történelmi Kepler különleges helyzete az udvarhoz való viszonyában, bármennyire tipikus az ő hányódása kutatás és udvari szolgálat közt, s tipikusak egyéni életének a társadalmi viszonyokkal összefüggő súlyos problémái, nem tartozik ennek legismertebb példái közé. Arra, hogy Madách figyelme feléje fordult és az ő életének is éppen prágai szakaszába sűrítette ezeket az ellentéteket, nem elég magyarázat, hogy talán véletlenül éppen egy Kepler-életrajzot olvasott.

A prágai szín választása éppen a dráma magyar mondanivalójával függ össze. Itt is érezhető, sőt talán leginkább itt, hogy Madách *Az ember tragédiájában* nemcsak a kapitalizmus problematikájával vívódik, hanem saját nemzete felszabadulásának lehetőségével is. A szabadság, egyenlőség, testvériség jelszava számára is nemzeti jelszó. A Habsburg-udvar posványában vergődő tudós éli át a forradalom nagyszerű látomását, a Habsburg-abszolutizmus hízelgő szavakba, udvari formákba takart kegyetlen zsarnoksága és erkölcsstelen hazugsága az, amelybe beharsog a Marseillaise győzelmi indulója és az egyenlőség, testvériség, szabadság jelszava.

Nem véletlen, hogy *Az ember tragédiája* ellentmondásos tartalmának haladó elemei a legnagyobb hatással *Az ember tragédiája* prágai előadásain érvényesül-

tek. 1892-ben az ó-csehek aulikus politikája és a német elnyomás ellen akkor még demokratikus jelszavakkal és a népi tömegek élén harcoló ifjú-csehek nemzeti ellenállásának tetőpontja volt ez az idő, s a július végétől október elejéig állandóan telt házat vonzó 31 előadás egyre fenyegetőbbé vált tüntetéseinek a bukás előtt álló kormány végül is az előadások betöltésével vetett véget. Erdekes bizonyítéka ez annak, hogy volt *Az ember tragédiájának* a demokratikus szabadságmozgalmakat támogató aktív hatása is. Kisebb mértékben a magyar előadások történetében is van erre példa.

A Marseillaise éppen a Habsburg udvarnak a „tisza tudományból” kiábrándult asztrológusát rázza föl; nem nyilvánvaló-e, hogy éppen ez az a pont, ahol *Az ember tragédiája* anélkül, hogy a kérdés nemzeti vonatkozását kifejezné, voltképpen éppúgy az önkényuralom elleni gyűlöletet szólatatja meg, mint a Civilizátor, amelyről felesleges volna, úgy gondolom, most külön beszélni.

Ez volt az egyetlen lehetséges módja Solferino előtt a magyar probléma megközelítésének. Bizonyára ennek is része van abban, hogy a forradalmi színkeretet a prágai színek adják; a prágai siker nem véletlen találkozás következménye, a csehek megértették Madách művészi szándékát. A londoni jelenet részletesebb elemzését is elhagynom, minthogy ennek pozitív értékelése magától értetődő. Persze nagyon sok van a kapitalizmusnak ebben a remek művészi elemzésében, amit a régi előadások sohasem hoztak ki.

Ha a magyarázat naív idealizmusa csorbítja is az ábrázolás realitását, kritikája egy magyar író részéről abban az időpontban nagy éleslátásról tesz tanúságot. De éppen a magyarázat idealizmusából következik a költemény további részeinek hanyatlása, a történeti szemle és a történelmi előrelátás mélységének aránytalansága. Ezen a ponton nagyon fontos szemügyre venni a londoni színt záró végfantazmagóriát. Ennek a jelenetnek értelmét is teljesen meghamisították azok az előadások, amelyek valami külön áhítatos függelékét formáltak belőle, sőt végül le is választották a londoni színről s vele pótolva a második prágai jelenet elhagyásával megfogyott képek számát, a kapitalizmus ábrázolásától független temetőjelenetet csináltak belőle, amely nem a kapitalista társadalom, hanem a földi élet mulandóságáról beszél, a Madách meggyőződésével ellentétes vallásos tanulság érdekében. Madách a londoni vásár összes szereplőit újra felvonultatja, saját sírjukat ásatja velük, tehát az elemeire bomló kapitalista társadalom sírját, s végül külön-külön hullanak a maguk ásta sírba. Ádám nem visz magával semmit ebből a szörnyű társadalomból, csak a szépség, ifjúság, szerelem képviselője, Eva homlik ki vásári fátylárból. Évának továbbra is ott a helye Ádám mellett. Csakis erről van szó a női hivatást glorifikáló szép sorokban, s nem valami misztikus feltámadásról.

Persze itt is éreznünk kell, mennyire külsőleges a dialektikus szemlélet Madáchnál, mennyire merev ellentéteket ad az ellentétek harca helyett. Bár tudja, hogy a kapitalizmus anarchiájára kollektív társadalmi rendnek kell következnie. Nem látja, hogy mi a jelentősége a kapitalizmus megdöntésében a munkásosztálynak. Bemutat ugyan munkásokat, sőt a munkásosztálynak az öntudat különböző fokán álló típusait állítja szembe egymással: Az egyiknek fejlődéséből is látunk valamit akkor, mikor a nyomortól, megaláztatástól és családi sérelemtől lázadásba kergetett társuk halálbahurcolását látja. Van szó a jelenetben bérharcokról, munkanélküliségről és még sok mindenről. Mindezek azonban egymás mellé rendelt külön-külön vonások a kapitalizmus romlottságának rajzához. Sehol annak tudata, hogy ennek a rothadt társadalomnak sírásója éppen a proletáriátus lesz.

Ezt a hiányt a zárójelenet különösen szembeszökővé teszi. A munkás is csak egy hang a többi közt, ő is nyugodni tér ahelyett, hogy harcra kelne elnyomói ellen.

*

Ha vannak is a részletekben kifogásaink a múlt egyes mozzanatainak ábrázolásával szemben, s különösen a nagy fordulatok teljesen idealisztikus felfogása néhol talán mosolyt is kelt bennünk, ha nem engedjük át magunkat a kép és a szó vará-

zsának, a történelmi jelenetek sora a maga egészében mégis csodálatos emberi szépségek, feszült drámaiság, nagy korszakok főtörekvéseit tömöríteni tudó művészet bámulatával tölt el. A jövő bemutatásában ezzel szemben az egész ábrázolás kispolgári naívsága nem egyszer bosszant. De nem szabad a dolog jelentőségét túlozni, nem szabad a fasiszták uszályába kerülni annyiban sem, hogy mi annak alapján, amiért ők leginkább rajongtak, az egész művet elítéljük, magunktól elutasítjuk.

A falanszter-jelenetnek, mint láttuk, központi szerepe volt *Az ember tragédiája* értékelésében. Nemcsak mi vagyunk érzékenyek a szocialista társadalom torz ábrázolása iránt, már Erdélyi János mindjárt a költemény megjelenése után írt bírálatában a legsúlyosabb szavakkal éppen ezt bélyegezte meg. Nem tudok egyet-érteni azokkal, akik kettejük vitájában Madáchnak adnak igazat, akik ujjongva fedezik föl, hogy íme Madách, amint védekező levelében¹ is külön kiemeli, már akkor az emberi történelem egyik fő mozzanatául ismerte föl a szocializmust. Erdélyi nagyon helyesen látja, hogy nem mindegy, az elmúlt korok olyan eszméjének lejártáról van-e szó, amely a történelmi fejlődés valamely szakaszán fontos lehetett, de már betöltötte hivatását, vagy olyan eszméről, amelynek hivatása azoknak a problémáknak a megoldását elősegíteni, amelyeket a költő korának kibíratatlan nyomorúsága vet föl. Becsületére válik Erdélyinek, hogy olyan érzékenyen és haragosan reagált erre a jelenetre, hogy felháborodottan fakadt ki: „Tűrhető-e, hogy a költő, a nagy igazságok látoka, az eszmék prófétája ultramontanokkal egy oldalon vegyen álláspontot a jövődö kor fejleményei ellenében?” Szerinte Madách itt azon eszmék paródiáját adja, melyeket a civilizáció romlottsága, a társadalmi élet fenéje, a köznymor kiáltó szava sürgetett elő az emberi elméből.¹ Mégis, bármennyire Erdélyi oldalán van a mélyebb igazság magának a szocializmus jelentőségének értékelésében, s bármennyire igazat adnak Erdélyi felháborodásának *Az ember tragédiája* eddigi színpadi története és reakciós magyarázatai, hiba volna *Az ember tragédiája* eszméi tartamának értelmezésében külön erre a színre támaszkodni s megfélekedezni Arany figyelmeztetéséről.

A mű egészének keretében magának ennek a színnek az értelme is más világitást nyer.

A jelenet magábanvéve kétségkívül torz karikatura. Mintha Madách nem tudná, amit Erdélyi tud, hogy a szocializmus „egyik fő ágazata s már-már egyik dicsősége az egyéniség megmentése”, hogy éppen a szocializmus üzent hadat a gépies egyformaságnak, a munkamegosztás lélekölő kapitalista rendszerének, s az ember képességeinek minél gazdagabb kibontakozását akarja. Nemcsak arról van szó, hogy a tudományos szocializmust nem ismerte Madách. Fourier utópiájából is csak a falanszter nevét és formáját vette át, egyébként a szocializmus burzsoá kritikusaianak leghazugabb rágalmaihoz hasonlítható csak az ő falansztere.

Különbén Madách sem magának a szocialista társadalmi rendnek tulajdonítja a kollektív életnek azt a torz alakulását, amelyet bemutat. A szocializmus eszméje is már az előző színben felmerült, a polgári társadalom önző széttagoltságának, a koncon való marakodásának orvoslásaként. A falanszter-jelenet a kapitalizmus sírba zuhanása után megszülető szocialista társadalomnak s vele általában a társadalomnak végső vonaglását mutatja be. De ennek a végső alakulásnak, ennek az eltorzulásnak az oka nem a szocializmus maga, hanem a természettel való kétségbeesett küzdelem.

A természetátalakítás nagyszerű küzdelmei helyett itt arról van szó, hogy közeledik a Nap teljes kihűlése, az élet megbénulása és ennek megakadályozása érdekében fokozódik a végtelékig minden egyéni törekvésnek és minden szépségnek teljes száműzése. Az, hogy Madách ilyen összefüggésben mutatja be a szocializmus eszméinek eltorzulását, nagymértékben enyhíti szándékának megítélését. S bizonyára van mód olyan színpadi megoldásra is, amely a falanszter- és az eszkimó-jelenet összefüggését ne úgy éreztesse, hogy az egész az imperialista ideológia

¹ L. Erdélyi János: *Pályák és pálmák*. 1886. 477-82.

reakciós tanainak illusztrációjaként hasson, hanem egyrészt ezeknek az álom-jeleneteknek a realitásfokát csökkentse a történelmi jelenetekéhez képest, másrészt valamiképp éreztesse, hogy itt — Madách és kora tudása szerint is — a kapitalizmus megdöntése után sokmillió évvel várható körülményekre van utalás.

Anélkül, hogy eltagadnánk, hogy a luciferi álmok során bemutatott falanszter a szocializmus eszméjének eltorzulását akarja ábrázolni ne felejtsük el, hogy benne olyan kollektívista elképzelések kritikája szólal meg, amelyekkel a marxizmus mindig élesen szembeszállt, olyan értékek féltése, amelyeknek igazi megbecsülését a szocializmus hozta meg.

Ennek a torzképnek egyes mozzanatai a mi viszonyaink között már szektárius tulzások és egyéb szocialista jelszavak alatt fellépő káros jelenségek kritikájaként egyenesen jótékony hatásúak is lehetnek. Gondoljunk az egyenlősdi-re, gondoljunk a szerelem száműzésére, amit Révai elvtárs a színészkonferencián említett, hogy a klasszikusok hírhedt kiselejtezéséről ne is beszéljünk. Nemrég hallottam, hogy egyik nagy, tudományos szempontból is fontos ipari üzemünkben hibás káderpolitika lépéseit sikerült már többször olyan módon megakadályozni, hogy a vezetők egyike a viták során csak annyit mondott: „székláb”, utalva arra, hogy Michelangelóval egy életen át széklábat faragtatnak.

*

De térjünk vissza mult és jövő határára. Láttuk, hogy *Az ember tragédiája* a történelem addigi csúcspontjával a francia forradalmat tünteti fel, hogy ez és az ezt közrefogó képek vezetnek át ahhoz a színhez, amelyben Madách legközvetlenebbül bírálja saját korát, a kapitalizmus ellenmondásait.

Az ember tragédiájában magában megy végbe Madách viaskodása ezekkel a problémákkal. Ha erre gondolunk, sokkal világosabbá válik előttünk az egész mű koncepciója.

Mit is jelent az, hogy Lucifer mutatja be az első emberpárnak az emberiség jövőjét? A keret sajátos jelentését a korszerű problematika adja, a polgári forradalom következményeivel szemben való állásfoglalás.

A jelenetek dialektikus rendjét sem valami eltanult séma szabja meg, abban is a kapitalizmus, a polgári fejlődés sajátos ellentmondásai tükröződnek. Eszmei tartalom és forma elválaszthatatlan egységének különösen jellegzetes példájával állunk itt szemben. Madách fogalmazásában a polgári forradalom legriasztóbb ellentmondása az, hogy a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavával induló forradalom az eszméért vértüket ontó tömegek új borzalmas rabságához vezet, hogy a verseny szabadsága a munkaeszközök birtokosait a vagyontalan tömegek korlátlan zsarnokává tette.

Ennek a fordulatnak a világánál vizsgálja Madách az egész történelmet, hogy következtetést vonhasson a jövőre. Az őt riasztó borzalmas kérdés ez: törvényszerű-e, amit a polgári forradalom és a szabadverseny egymásutánja mutat, törvényszerű-e az, hogy minden nagy eszme visszajára fordul? Ezt a kérdést öltözteti az álom formájába, ennek a kérdésnek biztató megoldásáért való viaskodás az Ádám és Lucifer küzdelmének tartalma. Bármennyire elvontan, idealisztikus módon érti is Madách a haladást, megítélésében döntő annak a felismerése, hogy a költemény egész mondanivalója a haladás körül forog. Ádám hinni akar a haladásban, Lucifer kétségbe akarja ejteni.

Nemcsak az egyes történelmi képek kiválogatásában mutatkozik meg Lucifer ellenséges szándéka. Ő az, aki a polgári társadalom ellentmondásos fejlődését az egész multra és a szocialista jövőre általánosítja. Ebből az általánosításból az ellentétek hasonló rendje szerint szerkesztett történelmi képek sorozata születik. Madách olyan mozzanatokot párosít a történelemből, amelyek egymásutánja ugyan csak nagy törekvések visszajára fordulását mutatja. Az ebből következő dialektikus szerkesztésmód teljesen zavartalan művészettel nagyszerű drámai fordulatok meg-

jelenítésére vezet egészen a jelen és a jövő határig. A baj ott kezdődik, hogy a luciferi általánosítás szükségképpen kiterjed a jövőre is.

Itt kissé bővebben kell foglalkoznunk Lucifer alakjával. Tudom, hogy értelmezésem ezen a ponton különösen heves ellentmondással fog találkozni. A kérdés tisztázását a költemény egész értékelése és *Az ember tragédiája* színpadi jövője szempontjából egyaránt döntő kérdésnek érzem. Lucifert a multban meggyőződéses szerint tévesen és károsan idealizálták, hol a goethei Mefisztotelesz kedélyesebb, hol a byroni Lucifernek igazságosan lázadó alakja felé hajlították el. A magyarózok egy részénél az összehasonlítás szenvedélye is közrejátszott, szinte elmosta szemükben a különbséget. De többnyire náluk is, az alak színpadi életében is része volt a torzításban annak, hogy ez a felfogás kedvezett a pesszimista vagy vallásos, mindenképp reakciós, forradalomellenes értelmezésnek, annak, hogy akár áhítatos kárpozlással, akár anélkül, azt hozzák ki a Tragédiából, hogy az emberiség földi történetében nincs haladás, csak örökös föl és alá, hogy a rossz után csak éppolyan rossz vagy még rosszabb következhetik, hogy minden küzdelem az emberiség életének megjavításáért legjobb esetben naív ábrándozás.

Lucifer alakját és szerepét Madách első, az egész kompozícióból kiinduló magyarázója, Arany látta helyesen és nem azok, akik benne is részvétet érdemlő tragikus hőst kerestek.

Lucifer az ösellség, nemcsak és nem elsősorban a mítikus keret istenének, a vallásnak ellensége, hanem elsősorban az emberiségnek, az emberek haladásának, boldogságának, minden szépnek, jónak, nagyoknak ellensége. A magyarózok nagyrésze még azt is kétségbevonta, hogy Lucifer kétségbe akarja ejteni, öngyilkosságba akarja kergetni az első embert. Pedig ez kezdettől fogva világos. „Megesküvén vesztőkre, veszniök kell” — biztatja magát az első találkozás előtt. Hogy ez nemcsak teológiai-morális értelemben való megrontásukat jelenti, azt azok a szavai bizonyítják, amelyekben az elemek segítségét kéri fizikai megsemmisítésükhöz:

Segítsetek,
Ti elemek,
Az embert nektek.
Szerezni meg.

Ha az egyes álmképek több-kevesebb művészi szempontú módosítással valóban megtörtént katasztrófákat mutatnak is be, ezeknek a jeleneteknek kiválogatása, a történelem egyoldalú bemutatása Lucifer tudatos, célzatos műve.

Az álmképekben vannak részletek, amelyek Lucifer egyre növekvő türelmetlenségét, sőt végül az álmképek eredménytelensége miatt erőszakos beavatkozás szándékát is mutatják. Ádám felébredése után tervszerűen folytatja Lucifer a tanulságok olyan hangoztatását, amelyekkel öngyilkosságba akarja hajtani, s mikor Éva vallomása végkép lerontja egész küzdelme eredményét, határtalan dühvel támad rájuk.

De Lucifer szerepe a történelmi képek esetében sem merül ki a célzatos válogatásban. Ő kommentálja is az eseményeket s a legsúlyosabb ellentmondás ezek közt a kommentárok és a végső biztatás közt van. Nem lehet véletlen az sem, hogy az egyetlen szín, amelyben Lucifernek egy szava sincs, a forradalmi álom, s hogy ebben a terrorral rémíteni akaró álomban a bakó szerepe jut neki; ezt a színt Adám-Kepler maga értelmezi a luciferi szándékkal ellentétes módon.

Igaza van-e a Lucifer ajkára adott általánosításoknak? Ez az éppen, amire Madách keresi a feleletet. Ilyen általánosítások — 48 bukásával, a kapitalista fejlődéssel kapcsolatban — okozzák az ő riasztó kétségeit is, mint az *Ejjéli gondolatok* című verséből és több más írásból is kiderül. Lucifer nem általában a tudomány, hanem a kétségbeejtő ellenforradalmi tudomány képviselője.

Csak egy példát emelek ki Lucifer ilyen kommentárjaiból:

Ah fáraó, rajongsz, hisz a tömeg
A végzet arra ítelt állata,
Mely minden rendnek malmán húzni fog.
Ami te eldobsz, ő meg nem nyeri,
És új urat keres holnap magának,
Vagy azt hiszed, hogy ülhethél nyakán,
Ha a gazdának szükségét nem érzi?
Ha kebelében öntudat lakik?

Majd Ádám kérdésére:

„Miért jajgat hát, mintha fájna néki
A szolgaság?”

Fáj, bár nem tudja mi,
Mert minden' ember uralomra vágy.
Éz érzet az, s nem a testvériség.
Mi a szabadság zászlajához úzi
A nagy tömeget, — ámbár öntudattá
Nem ébred benne, és csak sejtelemkint
Zaklatja minden olyasért, mi új
S mi tagadása a már meglevőnek,
Abban remélvén testesülve látni
A boldogságról képzett álmait.
Pedig mély tenger a nép: bármi napfény
Sem hatja át tömét; sötét leend az.
Csak a hullám ragyog, mit színe fölvet,
Es mely hullám esetleg épp te vagy.
..Vagy más veled rokon,
Kiben tudattá vált a népi ösztön
S ki a szabadság bámult bajnokául
Fényes helyedre tolakodni mer,
Míg a tömeg, nem nyerve semmit is,
Nevet cserél, a gazda megmarad.

Lucifer általánosításait nemcsak a fasiszták fogadták örömmel és emelték Madách mondanivalójává, s egyben örök igazsággá. Ez a téves értelmezés ott kísért már a korrábbi kommentárookban is, de még 1949-ben is jelent meg olyan hivatalos tankönyv, amely megrágalmazta Madáchot jókora részével mindannak, amit a fasiszták akartak *Az ember tragédiájából* kihozni: „Madáchnak az a hite, hogy a történelemben mégsincs haladás, csak örök körforgás és azonosság... Madách a tömegben csak rosszat, alacsony, értéktelen ösztönöket lát”. A Lucifertől képviselt reakciós filozófiának a régi rendezések is igazat adtak, a felszabadulás utáni rendezés meg nem tudott mit kezdeni vele, s ezért hatását a legsúlyosabb részletek húzásával akarta gyengíteni. Ugyanakkor törölte mindazt, ami Lucifer gonoszságát, embertelenségét érezteti. Így pl. elhagyta a torzalak, a kétes rémület világa után való vágyának kifejezését az athéni színből, a kéjelgő kegyetlenség olyan förtelmes megnyilvánulását, mint a római színen mondott szavai:

Nézd, Júlia, a szép kövér halat,
Egyél, hiszen majd hízlalsz másokat.

Ez és egy sereg más fontos vonása Lucifer alakjának, aki — ismétlem — első-sorban az embernek, az emberiség boldogságának, haladásának ellensége s akinek embertelen gyilkos szándékait szolgálja nemcsak az álmokképek kiválasztása, hanem általánosító filozófiai magyarázata is.

Persze vannak egyes részletek, amelyek látszólag ellentmondanak ennek a magyarázatnak, ahol Luciferben mintha részvét mozdulna meg, vagy ahol valódi bölcsesség vagy szellemesség szólal meg az ajkán. De talán csak nem fogjuk Madáchon a sematizmus hiányát számonkérni.

Marxista értelmezésben is megnyilvánul olyan rokonszenv Lucifer figurája iránt, amely az egész mű megértésének árt. Ennek az az oka, hogy örömmel üdvözljük a multban a materializmus minden megnyilvánulását. Csakhogy Lucifer materializmusában nincs sok köszönet. Ez a materializmus nemcsak mechanikus, antidialektikus materializmus, hanem éppen ezért fatalista materializmus is, amely arra való, hogy tagadja az eszmék minden szerepét, tagadja a személyes felelősséget, ennek a materializmusnak döntő mozzanatai a megváltozhatatlan átöröklés tana, a malthusianizmus, a morálstatisztika stb. Mind arravaló, hogy az emberi cselekvés értelmét és értékét kétségbevonja. Persze mindezzel szemben Adám naív idealizmusra áll, és mégis ezt kell diadalmasnak érezni, mert ez a haladásért való tántoríthatatlan, mindig megújuló küzdelem sarkalója, míg a Lucifer materializmusa a halál, a lemondás bölcelete.

Ne akarjunk Madáchból materialistát faragni, de figyeljünk arra, hogy Madách harca az embert kétségbeejtő okoskodás ellen nem is tagadása általában a materializmusnak. A világ teremtésének az a deisztikus magyarázata, amelyet elsősorban az Úr ajkára ad, éppolyan távol áll az egyház világnézetétől, mint a következetes materializmustól, de igenis vannak e magyarázatnak materialisztikus elemei. Hogy mennyire tudatos tagadása volt Madách elgondolásában a semmiből teremtés mítoszának, arra jellemző az Aranytól megváltoztatott első fogalmazás, amelyben már a teremtés befejezésének pillanatában enyésző világok omladékáról volt szó.

De ott van Lucifer ellenlábasaként a Föld szelleme is, aki szintén az anyagi valóság képviselője és magyarázója és ugyanakkor az embernek védője. Mikor Adámot visszarántja a földi világba, az élet materialista magyarázatát adja azt hangoztatva, hogy a lélek semmi a test nélkül:

Előbb való-e rózsánál az illat,
Alak a testnél, napnál a sugára?
Oh, hogyha látnád árva lelkedet,
Amint értelmet és kifejezést
Keres hiába idegen világban,
S nem érez többé semmit és nem ért,
Megborzadnál. Mert minden felfogás
És minden érzés, mely benned feszül, csak
Kisugárzása egy csoport anyagnak,
Mit földednek hívsz, s mely ha más leendne,
Nem létezhetnék többé véled együtt.

Világos az előbbiekből, hogy sem a Lucifertől mutatott álmjelenetek, sem a luciferi általánosítások nem azonosíthatók Madách meggyőződésével. Aranyinak van igaza, aki azt mondta: „Kívánhatjuk-e Lucifertől, hogy ne pesszimista színben mutassa neme jövőjét Adámnak, midőn célja: kétségbeejteni s benne ily módon egész ivadékát előlni? ... Minden tárgyi hűség mellett, mellyel egyes hősöket felmutat... látszik, hogy Lucifer célja szerint a sötétebb oldalt vette. Ez nem a szerző pesszimizmusa: ez magából a szerkezetből foly így”.

Persze, Madách nincs szilárdan meggyőződve a luciferi kép ellenkezőjének igazságáról sem, ezért oly ellentmondásos az egész mű, de részben innen van a jele-
netek feszült drámaisága is. Az ember tragédiája fő mondanivalója éppen a viaskodás a kétségek ellen. Benne egyszerre tükröződik a kapitalizmus minden ellentmondása, amely különösen súlyos kétségeket ébreszt a két korszak határán álló magyarság költőjében, aki leszámolt a feudalizmussal, de visszariad a kapitalizmustól s aki nemzete sorsában a döntő fordulatra, a 48-as célok beteljesedésére vár.

Azt akarja-e Madách mondani, hogy minden remény, hogy minden küzdelem hiábavaló? Nyilvánvalóan nem, hiszen a költemény kihangzása is éppen az ellenkezőjét hirdeti: „Küzdj és bízza bízzál”.

Es ezzel eljutottunk a mítikus keret értelmének problémájához. Miféle hit az, amelyhez Adám a Lucifertől mutatott tudás elől menekül? Nyilvánvalóan nem az egyház hite, nem hit istenben, nem hit a túlvilági életben, hanem hit magában a haladásban, a földi küzdelem értelmében, az ember harcainak eredményében. Es ha

mítikus keretben az Úr ajkára adja is a biztatást, ennek nyilvánvalóan semmi köze sincs semmiféle fideisztikus, transzcendentális megoldás kereséséhez. Az autonóm morál kanti érvelése az utolsó jelenetben valóban jelentkezik, mégpedig sajátos összefüggésben, sajátos gondolati szerkezetben. Nagyon jellemző az, ahogy Ádám fölveti a végső kérdéseket: a fő kérdés nála az, megy-e előbbre utána az emberiség? Minden más mintha csak a gyöngébbek kedvéért, vagy a konvencionális keret miatt kerülne szóba, ha nem ismernők a szokásos vallásos fogalmazást, valósággal felismerhetetlenül:

E szűk határú lét-e mindenem,
Melynek küzdése közt lelkem szűrődik,
Mint bor, hogy végre, amidőn kitisztult,
A földre öntsd és béigya porond?
Vagy a nemes szeszt jobbra rendeléd?

Ez úgy hangzik, mintha a lélek halhatatlanságáról akarna megbizonyosodni. De a következő sorok más értelmet adnak ennek a kérdésnek is:

Megy-e előbbre majdan fajzatom,
Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen.
Vagy mint malomnak barma, holtra fárad
S a körből, melyben jár, nem tud kitörni?

Az Úr válasza is a földi küzdelem folytatására utasít és semmi más igényt nem támaszt. Madách, bár nem materialista és nem is teljesen vallástalan, hanem valamilyen felvilágosodott deizmus híve, egyszerűen nem hisz a lélek halhatatlanságában, sőt az ebben való hitet lealacsonyítónak tartja. Madáchnak az a verse, amelyben már régen felismerték a Tragédia egyes eszméinek csiráját, az *Ejféli gondolatok*, világosan megmondja, hogy a túlvilági életben való hit meggyalázása az ember történelmi küzdelmeinek: ha van túlvilág és örökkévalóság, akkor az egész földi élet jelentéktelen átmeneti mozzanat az emberi lélek életében.

Akkor dőre minden küzdés a magasra,
Aki ottan él, hol csillagok születnek,
S néz a végtelenbe, nem nagyon örülend
Hangyaboly-világunk múlandó hírének.

De már a *Férfi és nő*-ben is elutasítja Herakles a lélek földöntúli életét.

A semmi szellem,
Melyet dicsekszel, hogy szobrunkba fűjtál,
Miért él tovább, mint a szobor maga?
Mért nem hagyod itt együtt őket és
Minek neked ott fenn a szellem —

fordul lázongva Zeushoz.

Madách számára az élet értelme csak a földi küzdelemben van. Minden transzcendentális vigasz idegen, sőt gyűlöletes a szemében.

Madách idealista volt és vissza-vissza tért belénevelt vallási eszmékhez is, de *Az ember tragédiája* leglényegesebb mondanivalójának semmi köze a valláshoz, az örökölt vallásos hagyományból, a biblia olvasásából vett mítikus keret ellenére, amelybe minden kétségen túlemelkedő makacs hinniakarását öltöztette.

Ismételtem: Az ember tragédiája tulajdonképpeni tárgya nem isten és ördög küzdelme, nem is, ahogy fasiszta és félfasiszta értelmezések felfogták, a magános hős és a meg nem értő tömeg küzdelme, hanem az ember küzdelme mindazzal, ami harca értelmét el akarja vitatni, ami kétségbe akarja ejteni. A mítikus keretre Madáchnak azért van szüksége, mert a tőle ismert polgári tudomány nem ad megnyugtató választ kétségeire. A polgári társadalom ellentmondásain túl az új utat csak a proletariátus világnézete, csak a marxizmus adhatta volna meg, amelyet Madách nem ismert.

A keret, amelyben kénytelen volt bővebben nyúlni a biblikus mítosz elemeihez, külön nehézségeket okozott. Itt Madách kritikai szelleme, amely szembenállt az egyház világnézetével, drámai érzéke és talán részben a byroni Lucifer példája olyan vonásokat is vitt Lucifer alakjába, amelyek ellene mondanak további szerepének és amelyek, kivált minthogy a költemény kezdetén találkozunk velük, könnyen megtéveszthetnek.

Ismeretes, hogy az egyházi részről megjelent bírálatok kezdettől Prohászka Ottokárig éppen vallási szempontból bírálták, hitetlennek mondták Madách világnézetét. Hogy van az, hogy a Horthy-korszakban mégis vallásos játékot kívántak belőle csinálni és a katolikus sajtó is elkezdte ilyen értelemben magasztalni? Ez nyilvánvalóan éppen azzal kapcsolatos, hogy felfedezték benne azt, amit — az egész mű értelmének meghamisításával — a szovjetellenes imperialista ideológia támogatására lehetett felhasználni, így elsősorban a falansztert, másodsorban Lucifer peszszimista általánosításait. Így olvadhatott össze egyik-másik rendezésben a sátán alakjának valóságos felmagasztalása áhítatos részletek betoldásával és templomi dekorációval, mintegy igazolva *Az ember tragédiájának* azokat a szavait, amelyeket Lucifer a búcsúkönyvekkel házaló barátáról mond, mikor Ádám arra szólítja fel, hogy kardjával verje szét a hitelt kufárkodókat. Lucifer zavartan szabadkozik.

Bocsáss meg, e barát rég cimborám
S nem is utálok én az ily világot.

Talán nem érdektelen, ha megemlítem, hogy Madách összes műveinek egyetlen kiadásából ezek a sorok néhány mással együtt hiányoznak. Nyilvánvalóan nem a lelkiismeretes szerkesztő, Halász Gábor, hanem a háborús-fasiszta cenzúra bűnéből. Figyelmeztetés ez újabb kiadók és rendezők számára is, amely óvatosságra int a szövegforrás dolgában, és egyszersmind jellemző bizonyítéka annak, mennyi tennivalónk van még az irodalmi örökség gondozása, a régi csonkításoktól és hamisításoktól való megtisztítása terén. Persze a színpadon sem hangzottak el ezek a szavak — még 1947/48-ban sem.

*

Abban a válaszban, amelyet Erdélyi bírálatára írt, amelyben szándékát magyarázza, maga Madách ezt mondja Ádám harcainak végső tanulságáról: „Igaz, hogy mindenült megbukik... de bár kétségbeesve azt tartja, hogy addig tett minden kísérlete erőfogyasztás volt, ezért mégis *fejlődése mindig előbbre és előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem is vette észre*”. (Kiemelés tőlem: W. J.) És valóban, ha nem Lucifer tendenciózus magyarázataiból, hanem magukból Ádám küzdelmeiből tájékozódunk, akkor egészen a falanszter-jelenetig semmit sem találunk, ami ennek az értelmezésnek ellentmondana.

A jövő bemutatásában Lucifer szerepe ismét módosul. Ha a történeti képek során csak válogat célja érdekében, az olvasó számára is ellenőrizhetetlen jövő képeiben, ahol azt akarja Madách bemutatni, amit a reakciós tudomány a haladó törekvések, konkrétan elsősorban éppen a szocializmus ellen felhoz, Lucifernek sokkal szabadabb keze van. Hogy Madách talán érezte, hogy itt a sátáni kritika már részleteiben sem megbízható, arra különösen az mutat, hogyan növekszik Lucifer türelmetlensége a mindig újra lelkesülő emberrel szemben; az Urbe már akarata ellen ragadja Ádámot, és őt álmában is meg akarja semmisíteni azzal, hogy kiteszítja a Föld vonzási köréből. A történelmi küzdelmek sorozatos csalódásaiba Ádám bele is tud nyugodni, mert hisz további küzdelem és további fejlődés lehetőségében, csak a küzdelmet lehetetlenné tevő, az emberi életet megbénító fagyhalál és annak küszöbén bekövetkező degenerálódás az, ami ellen legvégül is lázadozik: „Csak az a vég, csak azt tudnám feledni”.

Ismeretes, hogy ilyenféle természettudományi jövődölésekkel miképp próbálták 1830, 1848 és 1871 után egyre fokozódó mértékben reakciós klerikális törekvéseknek megnyerni a tömegeket.

Semmi okunk, hogy Madách Luciferjét az alak sokszínű gazdagsága és nem egyszer bölcsesége ellenére ne gyűlöletes rágalmazónak tekintsük. Ha *Az ember tragédiája* megint színre kerül, mindaz, ami benne nagy, ami a kétségek ellenére felemelő, lelkesítő, akkor érvényesülhet teljesen, ha Lucifert úgy játsszák, hogy a színház közönségének nem egyszer ökölbeszorul a keze. Az sem baj, ha nem egyszer az imperialistákra, az emberiség épülő szebb, boldogabb, diadalmasabb világának ellenségeire gondol, akik hasonló következtetésekkel akarják letörni a népek hősiességét békéért és szabadságért, igazságért és haladásért.

Mindebből persze nem az következik, mintha Madách optimista volna, vagy a filozófia alapvető kérdéseire érdemleges választ tudna adni. Nem, *Az ember tragédiája* végső mondanivalója nem valami mély filozófiai értelmezése a valóságnak, ez a mondanivaló maga a viaskodás mindazzal a kétséggel, amivel kora ellentmondásai, 48 elbukása és a reakció fojtogató uralma, magának a nagy francia forradalomból született polgári társadalomnak szörnyű ellentmondásai és az ellenforradalmat támogató, vagy ellenforradalmi következtetésekre felhasználható tudomány győtri, — de viaskodás mindezzel a haladásban való hitért. A Tragédia véghatása, ha nem is engedjük magunkat félrevezetni rekiós magyarázatoktól, elsősorban ennek a viaskodásnak az állhatatossága folytán és nem az utolsó szavak miatt, nem lehangoló, hanem felemelő. Madáchnak a címben kifejezett kérdése esztétikai síkon abban foglalható össze: tragikus-e valóban az egész emberiség élete, vagy az egyes tragédiákon túl mégis van célja a küzdelemnek. Mindez éppen Madách vergődése miatt nem minden részletben érvényesül egyenlően; sohasem fog sikerülni a költemény szövegéből minden zavaró ellentmondást kiküszöbölni. Vannak jelek, hogy Madáchban ennyire is csak alkotás közben tisztult meg a mondanivaló, s hogy a műben itt-ott bennmaradt egy foszlány saját vívódásának olyan stádiumából, amikor a kétség volt még erősebb.

*

Fölvetődik a kérdés, kiknek volt igazuk, akik a gondolkodót, vagy akik a költőt látták nagyobbak Madáchban? Azt hiszem, az elmondottak után nem lehet kétes a felelet. Madáchnak nincs kialakult filozófiai meggyőződése, tele van kétséggel, ingadozással. Filozófusnak nem fogadhatnánk el. De igenis nagy költőnek tartom Madáchot, aki magát a polgári világnézet válságát formálta hatalmas képekbe, egész nagy korszakokat sűrített egy-egy drámai feszültségű, mély emberi tartalmat megragadó jelenetbe. Noha a mű szerkezetének és az emberábrázolásnak sok vonását volna érdemes megfigyelni, egyes színeknek sok szépségét kiemelni, további részletekbe nem bocsátkozhatom.

De van egy kérdése a művészi formának, amelyet éppen Madách esetében nem lehet szó nélkül hagyni, mert a köztudatban meglehetősen hamis vélemények éltek róla, és ez Madách költői nyelvének a kérdése. Nyilvánvaló, hogy nagy költő nem lehet, kinek nyelve nem költői. Sokszor mondták, hogy Madách nyelve darabos, művészietlen. El voltak terjedve hamis legendák arról a segítségről, amelyet Arany a nyilvánosság szempontjából kezdő íróársának adott, és amelyet Madách maga nagyon fontosnak tartott. Sokáig arról beszéltek, hogy Aranyak *Az ember tragédiája* gondolati tartalmának kialakításában is fontos része volt. Erre rácaffolt a kézirat és annak nyomtatásban is megjelent szövege. De azóta is megmaradt az a vélemény, hogy Madách nyelvvel nagy bajok vannak, hogy ami költői szépség van benne, az Aranyak köszönhető. Ez a vélemény teljesen alaptalan. Arany egészen kezdetleges nyelvi hibákat, idegenszerűségeket és apró verstani botlásokat javított ki, elég nagy számban; de a költemény egész terjedelméhez képest erősen túlozták a javítások mennyiségét is.

Madách nyelve sokban az irodalmi nyelv egy korábbi, még Petőfi előtti nyelv-állapotán fejlődött s a nép nyelvéből nem frissült fel. Eppen ezért Arany segítsége igen nagy jelentőségű; a kor legnagyobb magyar költőjének többhetes áldozatos munkája irodalmi multunk tiszteletreméltó példamutatásai közé tartozik. De ha megnézzük a költemény legszebb, legköltőibb részleteit — és ilyenek bőven élnek

mindnyájunk emlékezetében — az derül ki, hogy ezek csaknem kivétel nélkül megmaradtak Madách eredeti szövegezésében. Aranyt magát annyira magával ragadta ezek költői szépsége, hogy hozzájuk sem nyúlt, ha egy-egy régies szó, vagy más apróság akadt is bennük, amit más helyen kijavított volna. Csak egy-két olyan helyet akárok emlékezetükbe idézni, ahol a képekben való gondolkodás a legmegragadóbban szemléletes, vagy ahol a nyelv hangulatot keltő zeneisége a legelbűvölőbb. Tudatosan használok itt olyan jelzőket, amelyek Madách szokásos jellemzésével ellentétesek.

Drámai erőben Katonán kívül egy magyar költő nyelve sem versenyezhet vele. Így Ádám szavaival, a nagy fordulatokon, ahol egy-egy szín tanulságát levonja és új világ felé indul, pl.:

Mi verseny ez, hol egyik kardosan
All a mezetlen ellennek szemében,
Mi függetlenség, száz hol éhezik,
Ha az egyes jármába nem hajol.

Mennyi mindent sűrít össze a haldokló rabszolga háromsoros nyögése:

Mért él a pór? — A gúlához követ
Hord az erősnek, s állítván utódot
Jármába, meghal. Milljók egy miatt!

De a gyöngédségnek, a merengésnek nem kevésbé csodálatos hangjai, a nyelvi zenének bámulatos szépségei is felidéződnek mindnyájunk emlékezetében:

Mi a hang, hogyha nincs, ki értené?
Mi a sugár, ha szín nem fogja fel?
Mi volnék én, ha mint visszhang virágban,
Benned szebb létre nem feselne létem,
Melyben saját magam szerethetem?

Gondoljunk a római tivornya Júliájának csodálatos szépségű merengésére:

... S kivált, midőn dalt hallok és zenét,
Nem hallgatom a szűk korlátú szót
De a hang árja ringat, mint hajó
S úgy érzem, mintha álomban feküdném,
A rezge hangon messze multba szállnék,
Hol napsugáros pálmafák alatt
Ártatlan voltam, játszi, gyermeteg.
Nagy és nemes volt lelkem hivatása.

Vagy Izaura búcsúszavai a szerelmeseket elválasztó középkori barbárságban:

A lég-hullámin szép dal árjados,
Mosolygni látok nemtők ezreit
Testvéri csókkal minden lomb mögül,
De hozzánk többé, Tankréd, nem beszélnek

Erről a nyelvről mondták annyiszor, hogy darabos, hogy zeneietlen. (*Az ember tragédiája* után kezdett *Tündéralom* töredéke a költői nyelv művészete szempontjából külön elemzést érdemel.)

A költői nyelv művészetének és a gondolatok erőteljes, tömör, szuggesztív megfogalmazásának páratlan képességét bizonyítja az is, hogy nincs még egy magyar alkotás, amelyből annyi szállóige kelt szárnyra, mint *Az ember tragédiája*. Azt hiszem, bizonyítékokra nincs szükség.

*

Ugy érzem, máris messzebb mentem, mint amire ebben a vitaindító előadásban jogom volt. Hiszem, hogy nem a régihez való ragaszkodás vezetett, mikor a fölvetett kérdésekben úgy foglaltam állást, hogy *Az ember tragédiáját* minden ellentmondása, egyenetlensége, különösen a jövő ábrázolásának hibái és a történeti és keretjelenetek kényszeredett összeillesztése ellenére a magyar irodalom nagy értékének tartom.

Ki kell jelentenem, hogy helyeslem a Tragédia előadásának szüneteltetését, helyeslem, hogy levették a műsorról akkor, amikor a régi Tragédia-játszás emlékeit menthetetlenül magával hurcoló, külsőlegesen helyreigazított sorozatos előadások az akkori helyzetben nem az újjáépítés lendületét, hanem az ingadozást erősíthették. De azt hiszem, nemsokára el kell jutnunk odáig, hogy *Az ember tragédiáját* megint játszani lehet, mégpedig olyan előadásban, amely tisztán ragyogtatja fel a mű értékeit, érvényre juttatja igazi, eddig mindig meghamisított harcos mondanivalóját. Hogy ez a részletekben miképp oldható meg, azt még hosszú vitáknak kell tisztázniuk. Az új előadást igen alapos előkészítésnek kell megelőznie, amelyhez művészek és tudósok szoros együttműködésére van szükség.

Még csak annyit, hogy ennél a kérdésnél fokozottan kell éreznünk a felelősséget, abban a vonatkozásban is: segítheti-e, vagy gátolhatja Madách műve népünk öntudatosodását, munkájának, békeharcának lendületét. De fokozza ezt a felelősséget az is, hogy *Az ember tragédiája* a multban a külfölddel való kulturális kapcsolatoknak viszonylag erős szála volt. Alkalmas-e arra, hogy a béketábor erősítője, a béke és haladás erőieért küzdő népek kölcsönös megbecsülésének és együttműködésének segítője legyen, azok közé a kincseink közé tartozhatik-e, amelyekkel a magyar nép a nemzetközi szocialista kultúra kincsestárát gyarapíthatja? Szeretném, ha a most meginduló vita közelebb segítene mindnyájunkat e fontos kérdések tisztázásához.

CZINE MIHÁLY :

MÓRICZ ZSIGMOND : RÓZSA SÁNDOR

Ma már tisztázott az a kérdés, hogy Móricz Zsigmond nemcsak „a falukutató, a népi irányzatosság úttörő mestere volt, hanem az egész nemzet problémáinak ábrázolója, kora legnagyobb regény- és novellaírója. Egyes műveivel kapcsolatban azonban még sok a tisztázatlan kérdés.

A legproblematiszabb megjelenése óta a Rózsa Sándor. Miért éppen 1940—41-ben nyúlt vissza a szabadságharchoz, a betyár alakjához? Mit akart mondani véle? Hogyan egyeztethető össze a Rózsa Sándor-ból kicsengő népforradalom igénye a Kelet Népé-ben hirdetett „Hagyd a politikát, építkezz” jelszóval. És egyáltalán, hol kapcsolódik egybe a népfőiskola-terv, Rózsa Sándor-regény, reformok hirdetése Tolnai titkának fellebbentése. Ezekre a kérdésekre eddig nem kaptunk feleletet a Móricz Zsigmondról megjelent írásokban. Pedig már régóta megoldásra váró feladat, a teljes Móricz-kép megrajzolásához feltétlenül szükséges. A Rózsa Sándor regény először a Kelet Népé-ben jelent meg. Az első rész 1940-ben, a második rész 1941-ben. Könyvalakban 1941, illetve 1942 könyvnapján került az olvasók kezébe.

Már az első kötet nagy port vert fel, elsősorban hívei és tisztelői körében. Elmarasztalás inkább formai oldalról érte; a következetesen véghezvitt ő-zésben kötöttek bele; nem ismeri és mégis erőlteti a szegedi nyelvjárást. Egyesek a regény nyelvét naturalizmusnak könyvelték el, nem vették észre, hogy másról van itt szó, nem egyszerű formai kérdéstről. A kritikusok jelentős része az első kötet Rózsa Sándor-ában csak a népdalok gavallérját látta.

Móricz kritikája, politikai hitvallása a második kötetben élesebben szólal meg. A politikai lapok nyomban felfigyeltek; megjelenését páratlan méretű kritikai támadás követte. Kézszelhető volt a regényből, hogy nemcsak Rózsa Sándorról, nemcsak 48-ról van szó, az akkor elmaradt társadalmi reform és nemzeti összefogás kritikájáról, hanem az 1940-es évek Magyarországról is. Móricz társadalmi problémák, a parasztkérdés megoldását sürgette. Így érthető, hogy Rózsa Sándorról beszélve, közös platformra került és lényegében ugyanazokat mondta el a klerikális Nemzeti Újság, a kormánypárti Új Magyarország, a Petőfi Társaság Koszorúja és a szociáldemokrata Népszava. Valamennyien jobban félték a nemzeti egységet lehetővé tevő, agrárforradalomhoz közeljáró belső átalakulástól, mint az előretörő fasizmustól.

A kialakuló elméleti vitákban szót szóra adtak, mindenki kötelességének érezte, hogy üssön egyet a Rózsa Sándor-on, vagy szólaljon fel védelmében. A támadásokra a barátok és követők sem feleltek elég alaposan, a rosszindulatú ostoba írásokat vagy nem tartották feleletre méltónak, vagy éppen a regény gyengéit emelték ki, mint értéket. A félfudális, klerikál-soviniszta lapok a „nemzeti szabadságharc” és az „ifjúság nevelése” érdekében emeltek szót. Érezték Rózsa Sándor-ban a forradalom hirdetését, a forradalom ösztönző üzenetét és attól félték, hogy ezt az olvasók is megértik. Ezért más irányba akarják terelni az értékelést; Rózsa Sándor-ról kövekezetesen mint közönséges rablóról, haramia-vezérről beszélnek, akit még a „szabadságharcban sem lehet betyár csapatával együtt használni, hanem félre kellett állítani, s hogy minden türelem és elnézés után is, mert egy vonatot robbantott fel a szabadságharc után is, el kellett ítélni és a szamosújvári fegyházban fejezte be életét... megsértette többször az erkölcsi világrendet, s akinek ezért minden emberi törvény és jog szerint lakolnia kellett... Rózsa Sándor közönséges gonosztevő, akit ki kellett közösíteni az emberi társadalomból.” Nemzeti Újság, 1942. 127. sz. Nyisztor Zoltán. (Mi is összevontjuk szemöldökünk.)

Hogy a „rabló” felé címzett kritika mennyire a népi forradalmi erőknél szól, azt a kormánypárti Új Magyarországon Milotay István meg is fogalmazta: „Ha a magyarság 48-ban is alapjában véve csak Rózsa Sándorokban bízhatott, akik csakugyan igazán a népből valók voltak, akkor Móriczék szerint ma is csak innen jöhetnek a mi megváltóink, s ha az úri közvélemény Rózsa Sándoroknak tartaná, vagy nevezné is őket, rájuk vár a nagy feladat, hogy a magyar nép számára csakugyan új történelmet csináljanak”. (U. M. 1942. 145. sz. Az új Rózsa Sándor.) Hosszú, ötödfélhasábos vasárnapi vezércikkéből szinte kisüt a félelem a népi megmozdulásoktól, kiolvasható, hogy Móricz 48-at illető kritikáját a fasizáló Magyarországnak kritikájának érzi.

Feudális, ellenforradalmi talajról jött a Koszorú és a Népszava kritikája is. A Petőfi Társaság folyóiratában megjelent kritikát közölte le szósz szerint a Népszava, minden kommentár nélkül, jelezve, hogy teljesen egyetért vele. (1942. júl. 8.) Így a Koszorú-val, sőt a Nemzeti Újság-gal és az Új Magyarország-gal együtt tiltakozik az „erkölcsi világrendet” megsértő Rózsa Sándor „népi ideáll” való nagyitása ellen, és támadja a — szerintük — „egész népi gondolatot” kisajátító népi mozgalmat, „mert — megintcsak szerintük — a népi gondolat igen szép, szent és közös kincs. Senki sem sajátíthatja ki magának, s különösen nem Magyarországon, ahol a legtöbb ember — hála istennek! — legalább is a második vagy a harmadik nemzedékben a népi talajhoz viszi vissza származását...” Ez a rész eleget mond a szociáldemokrácia irodalomszemléletéről és a parasztság kérdésében tanúsított állásfoglalásáról. A Népszava nem látta, amit Móricz megérezett, hogy a fasizmus elleni harc, a társadalmi fejlődés érdekében a parasztkérdést feltétlenül meg kell oldani. A Népszava később sem korrigálta közlését egyetlen szóval sem.

A felszólalók másik csoportja — a polgári értelmiség képviselői — igyekezett a Rózsa Sándor mondanivalóját veszélyteleníteni. A politikai-világnézeti nyílt állásfoglalást kerülve csak a regény irodalmi, esztétikai oldalával foglalkoztak. Elismerőleg és részletesen csak az első kötetéről beszélnek. Az első részt Móricz

legjobb művei közé sorolják, a betyár falusi legendába növe alakja és a tanyavilág ősi állapotának a rajza révén. (Halász Gábor: Változatok egy népdalra. Magyar Csillag, 1942. okt.) Rózsa Sándorban a gyöngédséget, a líraiságot látják a legfontosabbnak. (Schöpflin: Rózsa Sándor a lovát ugratja. Nyugat, 1941.) Az értéket, az újat annak tudja be, hogy első kötet a népdal művészi elemeire épül, „népdal prózában elbeszélve”, s hogy az író Rózsa Sándort „nem mint regényhőst, hanem mint balladahőst állítja elénk, csak legendás tettei, szerelmei és szavai élnek és nem jellemvonásai”. (Szabó Zoltán: Rózsa Sándor, Magyar Nemzet, 1942. 202. sz.) A második részt kurtán elintézik, mondanivalóját nem akarták megérteni. Elemzésével meg sem próbálkoztak, néhány mondatban sajnálkoztak, hogy miért is tévedt Móricz politikai természetű területre. Halász Gábor a második részben csak a „rutinra vált ihletést” látja, amelyekben Móricz „a töretlen erejű pusztai képeket vértelen történelmi kartonokká nagyítja fel”. Szabó Zoltán a második kötetet nem is tartja egyébnek, min „egy eltévedt és koraszülött mű együttesének”. „Elvételt” a betyárregény és „koraszülött” a 48-as korrajz. Sajnálkozik, hogy Móricz az első rész folytatása helyett „fölsőleges és sietős” véleménynyilvánításokat adott.

A Rózsa Sándor regényhez a népiesek és a népiesekhez közelállók nyúltak a legnagyobb szeretettel és elismeréssel — de mondanivalóját nem értették meg, sőt eltorzították, különösen a népiesek jobbszárnya. Rózsa Sándort tovább mitizálják, eszményiv emelték, a szellemi forradalom, a mély magyarság és a harmadik út igazolójává faragták. Féja már „a magyar néphős ezerszázados eszméjét” látja benne, aki „kösziklaként áll, megmásíthatatlan, kiengesztelhetetlen és örök”, „a magyar nép történelmi vágyálmát a leghűbben kifejezi”. Pontról-pontra hamis, mitizált kép ez, amit helyesen lát meg a regényben, abból is hamis következtetést von le.

Megerzi Rózsa Sándorban a hőst és az emberséget, a hűt és igazságot, helyesli a 48-at kísérő népi bizalmatlanságot: a mozgalom Rózsa Sándor ügye is, de *másképpen*, — és Rózsa Sándor visszavonulását, kiállását a szabadságharcból úgy könyveli el, mint többletet a hősiességen és emberségeségen túl, mint hűséget önmagához és a népi világhoz, „melvnek védelmező és bosszút álló ostorának szegődött”. Tehát végső soron éppen azt emeli ki döntő pozitívumként, ami a regényben a legproblematikusabb, ami a „hagyd a politikát, építkezz” elmélet politikai cselekvésről való lemondását jelenti és a némethlászói „mélymagyar” ideológia hatását mutatja. (Féja: Rózsa Sándor összevonja szemöldökét, Magyarország, 1942. júl. 1.)

Németh László (Móricz Zsigmond s a betyárok, Magyar Csillag, 1942. aug.) is ezen a vonalon igyekszik megérteni a második részt, de a maga világnézetét jobban belevetítve: A szabadságharcból „... éppen mert Kossuth ügye volt, ki kellett maradnia, vagy ki kellett csúsznia belőle a nemzet legelső rétegének”, — mert szerinte — 48 inkább a nemesség ügye volt, „s a Kelet-Európa egyetlen szabad pontján támadt idehúzó nemzetköziségnek lett ügye, mint népiünknek”. Ilyent csak azért tudott leírni, mert nem látta — 1942-ben! — a nemzeti függetlenség és társadalom felszabadulás összefüggését, szükségességét — és nem látta, hogy a magyar szabadság sem 1848-ban, sem 1942-ben nem választható el más népek haladó mozgalmaitól. Ebből az izolált nép- és nemzetszemlélethől következik aztán — legalább is részben — a bús- meg mélymagyarság nézőpontjának érvényesítése a Rózsa Sándorról szóló írásokban: Rózsa Sándorban sokan a „nomád” hajlamokat, a „nagy pusztát” életkedvének, szabadságának, merészségének és „erkölcsi- nek” „feltámadását” vagy éppen Ázsia Európába szakadt, megértetlen, „idegen” szegletét vélik felfedezni, sokszor még 45 után is. (Kárpáti Aurél: Móricz Zsigmond Alkotás, 1847.)

Az elmondottakból látható, hogy a felszabadulás előtt megjelent írások a Rózsa Sándort szinte kivétel nélkül vagy elítélik, vagy mondanivalóját igyekeztek veszélyteleníteni, vagy saját világnézetük igazolására a „mélymagyarság” „megmásíthatatlan” „örök” szobrát igyekeztek faragni belőle.

A felszabadulás után keyés szó esett a Rózsa Sándorról. Egy-két mondatban utaltak nagyszerűségére, de a regény problematikusságát fel sem vetették. A kritikák megmaradtak a pársoros ismertetésnél, pedig a regény kétszer teljes kiadásban jelent meg (1947, 1949) és egyszer részletek jelentek meg belőle. (Magyar Népkönyvtár, 1947.)

Kevés szó esik a Rózsa Sándorról 1949-ben is, pedig a könyvnap legkeresettebb könyve volt. Néhány politikai lap (Világ (F.), Hírlap 125 Faludi György, Népszava 123, Szabad Szó 130, Kis Ujság) ismertette néhány sorban, a szokásos módon. Irodalmi folyóirataink meg sem emlékeztek róla.

Egyedül a kiadó (Athenaeum) közöl öt oldalon komoly jegyzetet, de ez csak a regény megjelenésének körülményeire, Móricz erkölcsi és írói nagyságának leszövegzésére szorítkozik.

Mi a nagyfokú „résztétlenség” oka? Talán Móricz jelentősége kisebbedett? Vagy csak a Rózsa Sándor vesztett értékéből? — Kibontakozó kultúrforradalmunk bizonyítja, hogy Móricz művei az új magyar kultúrának fontos alkotórészei, — a Rózsa Sándor regény is élő, sokan olvassák és irodalomtörténeti szemináriumokon is gyakran szerepel témaként. Magyarázatot a regény problematikus voltában kell keresnünk. A kérdés nehézsége abban van, hogy Móricz — különösen a Rózsa Sándor írása idején — a nyílt politikai állásfoglalást elkerülte, a magyar nép társadalmi, gazdasági problémáinak megoldásához nyúlva gyakran naivságokba, utópizmusba bonyolódott.

De mikor Móricz „műben került szembe a valósággal, nem tudott sem hazudni, sem mellébeszélni”, „mint író nem tudott nem következetes lenni”. (Darvas József; Szabad Nép, 1949, 151. sz.)

És csakugyan, Móricz minden művében kora problémáira keresett választ. Regényhőseit is úgy választotta, hogy rajtuk keresztül rá tudjon világítani a problémákra. Már első írásaiban — a 900-as évek elején — megérzi a polgári demokratikus átalakulás szükségességét: parasztjainak föld, jog, vagyoni és szellemi gyarapodás kell. A Sárarany (1908) Turi Danija „földet akar szerezni, hódítani, nemcsak magának, hanem a földetlen, éhező, soknépű falujának”. „... megtanult nagy terveket csinálni és rájött, hogy semmi külső, közönséges emberi lehetősége nincs, hogy azok valaha sikerüljenek” — azaz a parasztság nem képes széttörni a fejlődését lehetetlenné tevő félfedűlis gazdasági-társadalmi rendet. Későbbi regényhősei is megoldást keresnek, de szándékaik megvalósulásából semmi sem lesz.

A „Fáklya” értelmiségi hősének élete reménytelen marad: a tűzben megfeledett emberi csontok azt hirdetik: „elvégeztetett — de semmi sem tisztázatot”. Az Uri muri dzsentrí Szakmári Zoltánjában tapogatózása is sikertelen, nem tud egyebet tenni, mint a mulatozó urakra rágyújtani saját kastélyát. A Rokonok hőst is befonja és megfojtja az imperializmus panama-mocska. A Rokonok fontos időpontot jelent Móricz fejlődésében. A 30-as évek gazdasági válsága láttán felismeri Móricz, hogy hőöket, megoldást csakis az elnyomott osztályokban, a népben kell keresni, — hogy a pusztuló dzsentrí sorsa nem egyenlő a magyar sorsal (mint az Uri muriban), mert az úri és paraszti világ nem azonos, az előbbi halálra ítélt, az utóbbi pedig az emberséget, a szép életre való képességet jelenti.

Ez a felismerés még nem jelentette a népi célokat megvalósító hős megtalálását. Falutörvényből kitoró édesapja, a „hihetetlen és megérthetetlen” jelenség életeredménye sem kielégítő — a parasztság kapitalizálódása lehetetlen az évszázados paraszti módszerekkel, a „minden erőt megszakító munkával és hasán való spórolással”. A Boldog ember jobbágytudatú hősével, a meglevő lehetőségek között élni akaró Joó Györggyel sem lehet mit kezdeni. Joó György nem tudja a fennálló renden belül elfogadhatóan berendezni a maga életét. A Betyár városban tudatosult Avar Janija, a magános lázadó sem változtatja meg a falut. Nagy erővel rejzolt alakjában azt érzékelteti Móricz, hogy valamit tenni kell, mert sehogy sincsen jól, ahogy van, de az utat még nem látja: itthon a polgári jog és életforma

megszerzésére nincs lehetőség; „szemei zölden világitottak bele a reménytelen-ségbe”. Meggyőződése, hirdetett elvei ellenére műveiből kihangzik: paraszt hősök egyedül nem teremthetnek új életet, nem oldhatják meg saját osztályuk problémáját sem.

Mi az oka, hogy Móricz emberei, a különféle típusú regényhősök nem tudják megvalósítani kitűzött céljukat? Mi az oka, hogy a polgári törekvések Magyarországon csak vágyálmok maradnak, kiteljesedésükre még remény sincsen? Hol a hiba a magyar társadalom fejlődésében, mikor és miért csúszott rossz vágányra történeti fejlődésünk? Mikor és hogyan alakult ki a magyar társadalom nemesi-úri szerkezete, melynek következménye, hogy „elmergesedett az élet: sebes lett és eves lett a seb?”

A kérdés ilyen megfogalmazása Móricznál először valószínűleg a 19-es levért proletárforradalom után jelentkezett. Akkor a 17. századnál látta a hibát — leg-
alább is az az Erdélyből ilyesmire lehet következtetni. Egyben figyelmeztette saját korát a politikai álmokkal, országot pusztító Báthory Gáborral és a józan, építő tényekkel kis országot magasra emelő Bethlen Gáborral a belső építésre. (Ez már a „ne politizálj, építkezz” elv — de itt még más jelentésű, főleg a revizionizmus, irredentizmus ellen irányult.)

Később a századfordulónál kereste a bajok forrását. Ekkor vált tragikussá a korábbi úttévesztés: a Csörgő Csuli középkori figurái a kialakult imperializmussal együtt fojtogatják a népet. (Úri muri, Betyár, Életem regénye.)

Ez a felelet sem elégtette ki. A kulcsponthoz, a jelen feladatainak keresése köz-
ben jutott el Tolnaihoz, akiben a bűnök és mulasztások leleplezőjét látta. (Kelet Népe 1941. január 1.) Ennek a törekvésnek a terméke a Rózsa Sándor regény is.

De van egy másik motívum is, ami 48-hoz, helyesebben Rózsa Sándorhoz vitte Móriczot: a Kelet Népében kifejtett elvek helytelenségének megértése, a politikai cselekvés fontosságának a felismerése.

Itt szükséges egy kicsit a Kelet Népéről beszélni. A 30-as évek végén egyre erősebb a fasizálódás, a nép nyomora növekszik, az ország egyre inkább a németek gyarmatává válik. A demokratikus erők gyöngék, szétesik a korábban sem egy-séges Márciusi Front. Móricz személyileg, anyagilag is nehéz helyzetbe kerül: régi lapja nem közli írásait. Ezek az okok, a nemzet helyzete, a jelen és jövő bizonytalansága, a népen való segíteni akarás készítette Móriczot a Kelet Népe átvételére. (1939. dec. 15.) A Kelet Népével olyan írócsoportot akart létrehozni, „melynek tagjai megállapítják a maguk munkaterületét, felparcellázzák a magyar élet problémarengetegét, és ha lehet — ők állnak a gyakorlati munka élére is”. (Kelemen János: Tervek, az utolsó évek. Magyar Csillag, 1943.)

„Nem ismerjük a jövőnket. Nincs célkitűzésünk, nincs programunk, nincs tájékozódásunk, és nincs szilárd elhelyezkedésünk: ... Egyet tudunk csak: élni akarunk” — írja Móricz az első számban. De a következő számban már program-mot ad: „hagyd a politikát, építkezz” — és a Kelet Népet fórumnak szánja, hogy megvitassák, milyen eszközökkel juthat előre a magyarság.

Folyóiratában a központi probléma ez is marad végig: valami úton segíteni kell a népen. Móricz véleménye: a parasztság felszabadulása nem következhet be politikai úton, leghelyesebb az éppen felmerülő tünetek orvoslása.

„Ez nyilván olyan politika, amiben kell, hogy minden párt és minden kor-mányzat egyetértsen”. (1940. jan. 1.) Tehát — ahogy Lukács György kimutatta: (Prológ vagy epilóg, Írástudók felelőssége című kötet) az akkori rendszer támo-gatását akarta megszerezni, annál is inkább, mert az ellenforradalmi korszakban haladást látott a multhoz képest. „A közigazgatás a háború előtt valóságos rend-
őri szervezet volt, most valóságos szociális gondozó hivatallá lett... A mai állam az utolsó 20 év alatt a nép s az egész lakosság legfőbb jóléti szervezetévé kezd átnevelődni...” (Kelet Népe 1940. márc. 1.) „A magyar földművesség... magá-tól lépett be a nemzeti közösségbe, s válik egyenrangú tényezővé a nemzet összes többi elemével.” — Megtéveszti a kormány demagógiája és az, hogy a kormány

a falukutatók egy részét szociális tanácsadókká nevezte ki a megyékhez 500 pengős fizetéssel, hogy szétbomlassza a reformokat követelők sorait.

Móricz ilyen elképzelése káros, helytelen, de nem magyarázhatatlan. A Kelet Népe olyan történeti periódusban született meg, amikor a parasztság egyedül, önmagában képtelen politikai cselekvésre, képtelen a százados mulasztásokat behozni, és egyáltalán reménytelen, lehetetlen helyzetének javulása egy fasiszta államban. — Ezt a reménytelenséget Móricz is érzi, innen a gyógyszernek gyors váltakozása: olcsó téglá kell, — megváltozik az alföldi nép élete, népfőiskola kell, „a nép szellemi felszabadulásban van. S soha többet nem lesz hatalom, amely vissza tudja őket szorítani az elmaradottságba és sötétségbe”. Aztán jött a hasuraszövés és más naiv elképzelések. Minden meghirdetett reformból kiábrándul: nem hoz megoldást, nem csinál semmit. — Így a Kelet Népe valójában nem is adott, és nem is adhatott hosszabb időre érvényes, átfogó programot, inkább egy nagy hazafi útkeresésének, győtrődésének a tükröképe volt. Ez magyarázza, hogy a munkatársak lassan szétszóródtak, a végén az egész lapot majdnem egyedül csinálta.

A részletreformokból való kiábrándulása, útkeresése vitte 1848-hoz, és Rózsa Sándor alakjában a társadalmon kívüli betyárhoz, aki tenni, cselekedni mer. A regényben adja meg a helyesebb feleletet kora kérdéseire, öntudatlanul bár — de szembefordul a Kelet Népében kifejtett elvekkel, elválik a reformizmustól. (Persze, ez nem azt jelenti, hogy minden felvetett kérdésre kielégítő feleletet ad: a „Hagyd a politikát, építkezz” — itt is becsúszik helyenként és problematikussá teszi az egész regényt.)

Az első rész nem annyira Rózsa Sándorról, hanem a Rózsa Sándorokat termő jobbágysorsról szól. Már a regénytindító képben, a kovácsolási jelenetben nagy művészi erővel sűríti össze Móricz a regény mondanivalóját, indítja el az eseményeket. A regény minden jelenetéhez innen vezet egy-egy fonál.

Az első rész arról beszél, hogy a magyar társadalom élete tarthatatlan — valami másnak, valami újnak kell jönni. Nem lehet az, hogy a legnagyobb dologidőben vigyék el a férfi népet úri robotra s idegen földre katonának. A tarthatatlan nyomor, elmaradottság és emberi kiszolgáltatottság az úri világ kényének (Maradékne eseté) — ez jellemzi az egész falut. Mintha csak az 1940-es évek magyar falujáról beszélne az író. „Maradék Pálné itt mindenki”, „itt mindég reszketett az emberi nép az éhségtől”. A jobbági élet rajzát kiegészíti a természeti kép; az elvadult táj, a vad mocsár, sás, gyékény, bokorfűz világa. A társadalmi korpék és tájrakj együttesen egy gyarmati feudális ország képét adják. Ez a kép mégsem reménytelen, mert Móricz megmutatja, hogy a guzsbakötött népben szép erők ébrednek, több kenyeret, emberi megbecsülést, polgári egyenjogúságot kívánnak. Az ő követük Rózsa Sándor. Tehát nem a betyárromantika aranyrojtosgatyájú hőse, hanem a népi világ küldötte. A betyár alakjával világít be Móricz a jobbágytársadalom életébe és mutatja be a feudalizmus viszonyai között élő parasztság útját, lehetőségeit. Rózsa Sándor a nép igazát átélő, nép mellett álló hős, akitől a nép az úri világ kordábatartását várja. Tévednek azok, akik Rózsa Sándort „gyöngéd lírai alaknak” látják, akinek életében az orgazda lánya iránti szerelem és az öccse iránti gondoskodás játssza a főszerepet. Rózsa Sándor forradalmi hős, aki tenni mer, aki számonkéri az úri bitangságokat; szerelme és öccse iránti féltő gondoskodása emberi értékének természetes velejárói. Mindég a forradalmi cselekvés Rózsa Sándor legfőbb vonása. Pruksa doktorokat tanít rendre, megszegyeníti a nemes perzekutorokat és beüzeni a tekintetes városnak a földesúri világ fegyveres védőjével; „... ennek utána nem komendálok, hogy nyakló nélkül bánjanak a szögénnyel. Mer a szögény is embör. Tudja e, éppen olyan embör mint maga, ha páros pisztoly van is a derekán mög ha tötött puszka van is a vállán. Mer a puska levöhöt, tudja e, osztán akkor maga is épolyan semmi lösz, mint az akinek sose volt a vállán”. Azaz a parasztság már kezd ráébredni arra, hogy a kizsákmányolás nem örökéletű, a feudális béklyókat össze lehet törni. A nép forradalmaskodó hangulatával a szegedi urak is számolnak;

„én nem Rózsa Sándortól félek; én attul félek, hogy ennek a hengegése ragadós betegség ne legyen”.

A paraszti és nemesi-úri világ áll itt szembe egymással. A Kelet Népe hasábjain a reformista Móricz regényében az osztályharcot, a forradalmi bátorságot hirdeti. Ezt tükrözi a regény nyelve is. A következőzetes nyelvjárás nem naturalizmus, aminek egyes kritikák elkönnyvelték, nem is pusztá színesítésről van szó, ahogy Móricz írta a Kelet Népé-ben (egyik vidéki olvasójának 1941. okt. 15.).

„Ujra megindult a szögedi embörök dörömbölése. Ne verjenek agyon érte. Rózsa Sándor mégse beszélhet debreceni dialektusban, s magamra vettem azt a lelkiismeretességet és fáradságot, hogy egy kicsit színesítsem az őzéssel a képet. De ne gondolja, hogy azt ambicionálom, hogy tökéletes legyen. En csak színt keresek. A lényegét soha el nem érhetem: minden tájnyelvnek a hangszín csak egyik és pedig a legkisebb, bár legfeltűnőbb jellemvonása. Maga a gondolkozás formája, a szavak kincstára, a szólásmondások és az agytekervények csak annak állanak rendelkezésére, aki benne született. Ha én Szegeden születtem volna ősi szegediektől és ott nőttem volna fel, akkor tudnám a nyelvet. De így csak a magyart, az emberit és mindnyájunkkal közöset akarom.”

Ebben a jegyzetében a naturalista jelzöt választja el magától nyelvi síkon. De többről van szó. A következőzetesen végigvitt nyelvjárás az osztályellentétek kibékíthetlenségét, a fent és lent elkülönülését mutatja: más a két világ nyelve, erkölce, ízlése. Különösen kitetszik ez a második kötetben. Gondoljunk a szegvári bál jelenetére. Folyik a nagy muri, jelen van a megye, sőt az ország összes pecsovics úri népe: telik a szentesi polgárokból kiharcolt milliós adóból. „... az ébredező hajnal rózsaszín pillákkal nézett be a tánc terem ablakán és mind egy szálíg mindeneket ébren talált, s oly kéjben, hogy egy ifjú az egész közösség érzelmét fejezte ki, amint imádottjává vált táncosnöje előtt így rebegett: — E táncvigalom emlékezete szívem húrjain visszhangzand.” És ebben a bűvös pillanatban lépnek be a kastélyba a népi világ szűrös-gubás betyárjai. Sikoltás, tolongás és betyárkáromkodás: „— Héj az atyaistenit, valahun egy van köztetek urak! Hát jól esik mulatni, mikor münk éhössen fagyunk el a sütet éccakában!”

Ez a hang vezet be a betyárok urakkal való tárgyalását, intelem-adását és eligazít bennünket a tájnyelv megértéséhez is.

Rózsa Sándor szerepének ez a jelentősége magyarázza a Rózsa Sándor-legendák születését. Mindenütt róla beszélnek, kastélyokban, zsellérvityillókban, „csak persze egyikben Rózsa Sándor a világ legkegyetlenebb gyilkos rablója volt, a másikkban pedig a legirgalmasabb szegénypártoló testvér”. A jobb életre, új világra vágyakozó nép egyre nagyobbra gombolyítja a mesét és fényesíti alakját, mintahogy a maga vágyainak megtestesítőivel kapcsolatban szokta. Tetteinek méltó visszhangjaként népdalok születtek, cselekedetei legendákká nőttek; „a lesetétedő kis házakban egyre nagyobbra gyulladt a mese lámpása.” A lovát ugrató Rózsa Sándorban, a cselekvő, urakkal szenbeszálló betyárban a nép a saját hőségét, a forradalmi útra lépő parasztot látja. Ezt látja, ezt igenli a Rózsa Sándor alakjában Móricz is, és hirdeti művén keresztül saját korának is reformok helyett, alkudozások helyett a népi forradalom útját. Rózsa Sándorról csak erről a forradalmi állásponttól lehetett forradalmi regényt írni, mert másképpen a regény elcsúszott volna a betyárromantika vagy az öncélú népdalvariációk, betyármesék felé. A Rózsa Sándor-regényben azonban erről szó sincs. A sok népdalmotívum, legendaképződés sosem válik sem néprajzi érdekességgé, sem mesés furcsaságokká; végig a főmondanivalót szolgálja. A társadalomról, korról, tájról festett képek teszik művészileg tökéletessé a mondanivalót: ezen a világon változtatni kell és a változtatáshoz szükséges erők a paraszti milliókban megvannak. De ennél sokkal több van a regényben. Fel van benne vetve a gyarmati sors, a nemzeti függetlenség kérdése, — a betyárútnak, az elszigetelt parasztozsgalmaknak kritikája és a forradalom igénylése is.

Nem tér ki a gyarmati kérdés elől — feleletet ad az 1940 körül egyre veszélyesebbé váló magyar-német kapcsolat kérdéseire. Az első rész egyik legszebb

jelenete, mikor Rózsa Sándor a sötét pusztán egyedül rápuskáz a magyar fiúkat erőszakkal katonának hívó fegyveres kísérőkre — az emberség és testvéri szeretet nevében.

A nemzeti függetlenség fontosságát már az első részben látja, de főleg szóciális szempontból nézi. A mellette való kiállás élességét csökkentti nála, hogy ismeri a birtokos nemesség függetlenségi törekvéseinek okát: ne Bécs kopaszítja meg a parasztot, hanem a nemesség húzza ki a jobbágy zsebéből az utolsó garast is. Móricz bemutatja, hogy még a felső rétegek számára is nagyobb hátrányt jelent az idegen kizsákmányolás, mint Rózsa Sándor nép érdekeiért vívott lázadása és igazságtevése.

Móricz megadja a betyárút kritikáját is. Rózsa Sándor munkája egyedül kevés az üdvösséghez. Cselekedetei visszájára fordulnak, a perzekutor megsegényítéséért a Maradék-család nagyon megfizetett, a maga ereje kicsi a megyéhez képest. Egy ember csak egy ember, egyedül semmit sem ér. „Bandát kő terömiteni” — azaz szervezkedni kell. De Móricz azt is meglátja, hogy a parasztságon belüli szervezkedés az urak uszályába viszi Rózsa Sándorékát: orgazdák, polgárok malmára hajtja a vizet, cselekedeteikből csak a Bujkó Gyuriknak, Veszelka Pétereknek van hasznuk. Világosan látja Móricz, hogy a Rózsa Sándorok nagy ereje egymagában kevés a fennálló állapotok megváltoztatására, de nem érzi szükségességét, helyesebben nem látja lehetőségét, hogy a parasztságnak szövetségeseket keressen. Bemutatja a szegedi választások alkalmából a kispolgári tömegek előretörését — de csak Bécs politikai sakkhúzásának látja, idegenül nézi, fel sem merül bene a gondolat, hogy a paraszti törekvésekhez közel hozza őket — a parasztságra nézve minden szövetség eleve káros; minden szövetséges csak jól élni akar belőle.

Igy megoldatlan marad az első rész, — a nép nagy része még éretlen a forradalomra, sok közülük „csak arra való, hogy parancsra kapáljon, szolgáljon, lovat csutakoljon.” Rózsa Bandi halála — a betyársors elől való menekülés — leverőleg hat Rózsa Sándorra és Móricz töprengésél is mutatja: Hát ilyen a nép egyrésze, hogy nem vállalja a harcot a maga szabadságáért? — Végső megoldásnak elhozza a tüzet: lángokba borítja a csupa kötöttségekben élő papi várost, ahol „pisszenni sem mert senki” és a „nemös városé volt minden”. A tűz elpusztítja a polgári jólétet — de más a jelentése, mint Móricz többi műveiben. Nem reménytelen küzdelmet mutat, mint a Fáklyában, nem a közös nevezőre hozott úri sors — népi sors kiüttalanságát és nem az Árvácska mindent elhamvasztó, a teljes életet megsemmisítő hamuját. A szegedi tűz a feudális világ kötöttségének, ideológiájának, polgári úrhatnamságának a pusztulását és a paraszti erőbe vetett bizodalmat hirdeli: Rózsa Sándor kimentti a lángok közül az értéket: „... Szöged újra felépül és szebb lesz, mint volt... A rossz házak helyére jó házakat raknak, a rossz utcákat kiegyenesítik, a rossz erkölcsöket megjavítják. Nem köll Szögeden búsulni. Kivált, hogy Rózsa Sándor már a lovát ugratja.” Ezek a gondolatok kísérik a maga „csúnya lányával” csikósszamadónak visszavonuló Rózsa Sándort és ezzel a képpel Móricz inkább elvágja, mint befejezi mondanivalóját.

Néhány évvel később a forradalom is eljön.

1848-ban, a tavasz ébredésével a jobbágytársadalomban is nagy a mozgás: bizakodóbbak a paraszti milliók, új szavakat tanul a nép; a nemzeti szabadság, a jobb jövő ígéit. Rózsa Sándor újra megjelent a pusztán, a parasztság érett a harcra. A nemzetközi helyzet és a magyar nép ereje elégséges a feudálisizmus összetörésére és a gyarmati iga lerázására.

Miért nem győzött hát mégsem a forradalom? Miért vetéltek el a demokratikus és nemzeti törekvések? Ezt akarja Móricz megmutatni a második részben. Kritikája azonban az 1940-es évekre is érvényes: Rózsa Sándor „ürügyén” saját kora kérdéseiről is beszél.

A második részt 1941 áprilisában kezdte írni, egy hónap alatt be is fejezte.

Ebben az időben a népet fenyegető veszedelmet, a fasizmus szociális oldalát egyre jobban érzi, a szegényparasztság szenvedései gyötrik, sok riportjában a „földalatti Magyarország” szörnyűségeiről számol be.

A „Hagyd a politikát, építkezz” jelszó még érvényesül a Kelet Népében, cikkeiben a fasizmus háborúja előtt is szemethúnyt: „... úgy képzelte, hogy sikerült kijátszanunk a németek éberségét, s talán uraink a magyar történelemben utóljára mégis megmutatják, hogy a legnehezebb időkben méltók voltak a nemzet vezetésére.” (Kelemen: Móricz Zsigmond, a szerkesztő.) De művében bátran néz szembe az étellel: nem reform, hanem népi forradalom segít. A második részben a népi követelésekkel együtt felveti a nemzeti összefogás szükségességét, a nemzeti függetlenség fontosságát is és észreveszi az úri vezetés lehetetlenségét is. — A megoldás korlátait világnézetén kívül a történettudomány akkori állása — és az úri-polgári osztályok nemzetáruló, becstelen viselkedése magyarázza.

A regényben két síkon történik valami nagyszerű: az Alföld jobb életre vágyó szolganépe keresi a feudalizmusból kivezető utat az emberibb, polgári élet felé. Felül Bécs, Párizs forradalma ösztönzi a néptől is féltő nemeseket új, más utak keresésére, de a két vonal nem tud közös nevezőre jutni. Már nem egyszerű betyárcsínyekről van szó, a nép többsége van forrongásban. Röszkén már március elején ítél a nép a feudalizmus felett: az inspektort felhúzzák a legközelebbi fára.

A pecsovicus grófok szegvári bálján a betyárok már tárgyaló félként jelennek meg és a szentesiek jogait követelik. Rózsa Sándor egy kis intelmet adni ment oda: „... a szegény embőr főd nélkül sem ér. Mi a szabadság, ha nincs főd?” „De ha móg nem lösz az igazság, elgyüvünk fustéllyal.”

Móricz nemcsak a magyar jobbágyság szabadságra törekvését látja, hanem a nemzetközi helyzet és a magyar forradalom összefüggését is művészileg törekszik ábrázolni. A regény első felében ennek a bemutatására külön fejezetet szentel, a bécsi forradalmon keresztül a feudalizmus általános európai válságát érzékelteti. „Egy szikra kell csak, — írja — s egész Európában kirobbannak a forradalmak, s szétvetik az abszolutizmus bilincseit.” „Nem kellett Pozsonyban forradalmat csinálni. Mire lett volna! Mindent elvégzett a bécsi forradalom, mert azok az elemek, amelyekről függött a jobbágyság jogainak megadása, Bécsben annyira megrémültek, annyira begyulladtak, hogy nem kellett őket még kapacitálni sem. Bécsben a nép lázadt fel: Pozsonyban a mágnások hallgattak el.” (188. lap.)

Móricz — eddig a pontig helyesen lát s nagyszerű, éles képekkel érzékelteti (Szegvári bál, Sorakozó), hogy az európai helyzet, a márciusi események, a nép forradalmi hangulata kezdetnek, alapnak jó: helyes politikával, a szociális kívánalmak kielégítésével, belső demokratizálódással, a népi erők mozgósításával meg lehet teremteni a nemzeti egységet és ki lehet vívni a nemzeti függetlenséget.

Igy kerül a regény középpontjába a jobbágyfelszabadítás kérdése. Ezen méri le a 48-ban szereplő osztályok forradalmiságát és az ehhez való viszonyulás a legfőbb kritériuma a becsületességgel, jellemzilárdsággal szoros összefüggésben az egyes emberek megítélésénél. Persze, csak ezt a kérdést nézve, 48 nem a forradalmi gondolat győzelmét jelenti: a középnemesség is fél a földosztástól, a liberálisoknak csak a szájuk jár, a Dona kapitányok a legnagyobb jobbágynyúzóok. A polgárok is félnek Rózsa Sándortól, mint a tűztől, — a „radikálisok” is a tömegmozgalmak leszerelésén dolgoznak — a jobbágy felszabadítását úgy-ahogy felülről hajtják végre, Petőfi verse a pesti népek is sok. („Még kér a nép, most adjatok neki...”) A kormányzat? Egyenesen a forradalmat akarja veszélyteleníteni, folyik a restaurálás az egész országban. Így természetes a következtetése: „A magyar revolúciót, a magyar dicsőséges forradalmat két név hajtotta végre: Petőfi Sándor meg Rózsa Sándor.” (188. l.)

A 48-ból ismert nevek forradalmi értéke a mértéken kicsit devalválódik, éppen azért, mert munkájukban a forradalmi hullám levezetésén buzgólkodnak, nem mernek felelősséget vállalni a forradalmi jövőért (Deák), vagy jellemükben is van kifogásolni való (Jókai).

Itt már mutatkozik Móricz korlátja: nem tudja megérteni a középnemesség vezetőszerepét a 48-as Magyarországon. Nagyjából egy kalap alá fogja a közép- és főnemességet: csak a magukra festett máz más, liberális megyei urak és a szegvári bál grófi pecsovicsainak törekvését, jobbágysággal szemben való viselkedését azonosítja.

A nemesi vezetés következménye aztán a restauráció: mindenütt a lemondott vezetőségeket választották újra: „... egy rétegben folyt le az egész felszabadítási láz, az intelligenciában.” (2301.) „Egész 48 törvénytára nem is volt vívmány, csak részletekben.” A szegényparasztság életében nem történt semmi, koldus maradt tovább, Szödör Oláh István panaszában Móricz keserősége beszél: „... a nagyhású úrbéresök járnak jól mögént. Azok megkapik a földjüket, a zsellér, akinek háza nincs, a mög mögkapi a nagy sömmit... Hogy szabad lött a testjével. A testje eddig is szabad vót neki. Szabad vót eddig is tiszta szívbül koplalni...” (221—222.) Azaz a szegényparasztságnak 48 keveset adott: a forradalmat a nemesi vezetés meghamisította, demokratikus tartalmát elsikkasztotta — a forradalom köznemesi jellegű lett. Ebben a szemléletben helyes meglátások torzultak el. Móricz megérzi, hogy a forradalomból csak plebejus fordulattal lehetett volna győzelem. Helyesen látja 48 nagy tragédiáját is: hogy a forradalom nemesi vezetőrétege a régi renddel való kompromisszummal igyekszik megoldani a függetlenség és a jobbágyfelszabadítás kérdését.

De ő tovább megy a forradalom bukása miatti keserűségében: a nemesi törekvéseket a díszmagyaros lelkesedés számlájára írja és elválasztja a népi mozgalmaktól. Ezért bomlik meg a regény egysége. Mozaikszerűen váltogatják egymást a paraszti, nemesi élet képei, 48 vezető embereinek és Rózsa Sándornak arcképei. Amit az egyes részekben, egyes emberekről külön-külön mond, az történetileg is igaz, hiteles. Az olvasó nem tudja letenni a regényt, együtt izgul az tróval, hogy mi lesz itt, mi lesz ebből a sokféle igyekvésből, — mi lesz a parasztsággal, mi lesz a függetlenségi harccal. S mikor a regényt végigolvasva, az egyes képeket összerakjuk, érezzük, hogy valami nincs rendben: a regényben a népi-nemesi vonal merev szétválasztása lehetetlenné teszi 48 megértését. Ez a világnézeti korlát, a túlnyomóan szegényparaszti szemszögből jövő kritika művészi síkon is tükröződik: Kossuth alakja tisztázatlan és a regény szerkezete széttöredezett, mozaikszerű.

Mindkét részben megoldatlanul végighúzódo kérdés: Kossuth vezetője, vagy csak felszínre dobott alakja a forradalomnak? Le tudta-e vetközni osztálya korlátait? Mi a hatásának, sikerének a titka? (Kelemen János: Tervek, az utolsó évek. Magyar Csillag 1942. II. Eppen e kérdés tisztázatlansága miatt akarta átírni Móricz a regényt.)

1930-ban a Nyugat-ban Kossuthról írt cikkében konfederációs tervét, politikai elgondolásait alkalmasnak tartja Európa problémáinak elrendezésére, (Nyugat, 1930. Kossuth Lajos) emberibbnek, modernebbnek látja Napoleonnál, de egy kis bizonytalanság már érezhető elismerésében: „Ő még nem tudott, vagy számára nem volt fontos és működő szociális gondolat.” A Rózsa Sándorig csak nő értetlensége. Itt Kossuth egyrészt válveregető nemes, aki gyermeknek nézi a népet, („Mondd, gyermekem, hogy érzed magad a felség ajtajában?”) másrészt ő ébred rá Maradék Pál ereje, becsülete láttán, hogy a népnek ingyen föld kell. (II. Bécsi napfény.) Kicsit fényre, nagyra (köztársasági elnök, királyság) vágyó nemes — ugyanakkor az események menetét látó, megoldást kereső ember. Egyrészt a nép képviselője, a népnek akar jogot, kenyeret juttatni, másrészt a nemességet eddigi vezetőszerepében, uralkodó polcain megtartani, elsőbbségét, befolyását feltétlen biztosítani. És itt — a nemesi vezetés helytelenítésével — csúszik el Móricz nemcsak a szabadságharc következetes megítélésében, hanem a Kossuth-kép megrajzolásában is. Kossuthot a szabadság védőjéből és a „forradalmak apostolából” gyakorlati államférfivá degradálja, akinek a grófok (Batthyány) sikeresen húzzák ki a méregfogát a miniszteri tárcával: most már ő a felelős a rendért, „...mást nem tehetett, mint a végtelen gomolygásban szűk védgátakat emelni, hogy lehömpölyögjenek a hullámok” — s talán nem is gondolt arra, hogy a békési-bihari-

csongrádi parasztek a megoldást a földosztásban, a szolgáltatások megtagadásában keresik.

Ehhez a Kossuth-képhez igazítja Maradék Pál alakját is. Maradék a bécsi forradalom napján még a magyar parasztság képviselője, aki megértette, ami őrá tartozik a forradalomból, de mikor Rózsa Sándor betyárjaival bevonul Szegedre — Maradék csak fényes-pitykés kuriózum lesz. Móricz azt igazolja alakján keresztül, hogy a nemesi vezetés már elsikkasztotta a forradalmi jellegét a szabadságharcnak.

Mégjobban megmutatkozik Móricz politikai szemléletének korlátja a regény szerkezetén. A nép törekvése és a nemesség mozgalma, a magánélet és a történelmi cselekmények nem fonódnak össze teljesen, sőt gyakran külön szálként futnak. Rózsa Sándornak, a társadalmon kívüli betyárnak középpontba való állítása nem teszi lehetővé 48 bemutatását. Az első kötet mondanivalójának — a tartahatatlanság helyzetnek, a forradalmi erők érlelődésének — kifejezésére jó volt a betyár hős. De a második kötetnek más a célja: 48 ábrázolása és kritikája. Itt már Rózsa Sándor nem maradhat állandóan a középpontban: a második kötetben a 114. oldalon találkozunk vele először, de azután is állandóan feljön mellé Kossuth, Petőfi, Deák és mások. Ebben a nagyfokú szerterépítésben Móricznak a szabadságharcról alkotott véleménye is megnyilvánul: a sokféle igyekvés, csürés-csavarás és kardcsörtetések között elsikkadt a nép ügye. (Perejdi: Pásztortűz, 1942.) Ha Móricz a szabadságharc ábrázolására Petőfit választotta volna regénye hősiéül, akkor el lehetett volna kerülni a mozaikszerűséget és a regény nem a szabadságharcból való kiállással fejeződött volna be. De ehhez Petőfi politikai tisztánlátása kellett volna: a nép iránti hűség és a nemzeti egység összeegyeztetése.

De a magyar 48-nak nemcsak a szociális oldalát látta meg Móricz, mint az a szegényparasztság szemszögéből jövő kritikából következne. Igaz, hogy első sorban a szembenálló erők szétforgácsoltságát rajzolja, de a szűk paraszti szemléleten felülemelkedve, meglátja az összefogás, a nemzeti egység szükségességét — és kiáll mellette. A szabadságharc jobbágy-zsellér kritikáját itt nemzetivé tágítja — az egész nemzet szemszögéből nézi, a szabadságharc első idejében nem izolálja el a parasztság mozgalmát, felszabadulásának kérdéseit a nemzeti függetlenségi harc kérdéseitől.

A külső veszély éppen akkor jön, mikor az osztályharc robbanásig kiéleződik, mikor egy méreteiben Dózsa háborújára emlékeztető parasztfelkelés van napirenden. A hazát, a függetlenséget fenyegető veszély elhárítása közös érdeke a nemességnek és a parasztságnak. Rózsa Sándor, a népi forradalom képviselője is egyelőre eltekint az osztályellentétektől, félreteszi duzzogását és jelentkezik katonának. Pedig még a pusztán mások előtt ismeretlen fogalom a haza, nem tud senki Kossuth felhívásáról. A debreceni kollégium szuplikáns diákjától hallják először a betyárok, hogy „veszélyben a haza” — de Rózsa Sándor már ezelőtt egy hónappal beadta jelentkezését a szegedi bírónak, hogy vegyék fel Kossuth seregébe. Jellasich nevét sűrűn káromolva jelentkezik a betyárok is a nemzeti függetlenség megvédésére valamennyien. Szociális elégedetlenségüket félreteszik. Már ez a kép is mutatja az idegen elnyomással szemben a nemzeti egység mellett kiálló, a Népfront politikáját megértő Móriczot.

A Rózsa Sándor második részében éppen onnan táplálkozik csalódottságának, keserűségének jelentős része és a regény bukása is, hogy az olyan fontos nemzeti egység nem valósult meg.

Miért? A Rózsa Sándorok első szóra készek a kézfogásra a nemzeti függetlenség érdekében. De mi történik? Az urak vonakodnak a kézfogástól. A katonának bevonuló betyárok közül Kossuth nem Rózsa Sándort, a népi forradalom képviselőjét kívánja maga mellé. „Már ő hallotta a szegedi urak véleményét, hogy ők csak felkötve szeretik a betyárt.” Damjanich büszkesége a „mágnás zászlóalj” — akikben nincs zsellér. Alsóváros plebejusait, az Alföld zsellereit a szabadságharc vezetői inkább távol akarják tartani a hadseregtől, mint bevonni a haza védelmébe. Még a legértelmesebbnek rajzolt Laininger is, aki tisztában van Rózsa Sándor

nagy katonai bátorságával, jelentőségével, izgatja Rózsa Sándor puszta léte: „Vajjon ő, mint úr és gróf és gazdag ember és tiszt nincs kitéve annak, hogy sorra kerül ennek a betyárnak a golyója előtt?” (341.) A népfelkelésre nem kíváncsiak az egymással versengő-marakodó katonai vezetők; a „vezér nem bízott a nemzet-
őrségben, a sereg nem bízott a vezérben”, pedig az előnyomuló szerbeket a népfelkelés, Alsóváros, Szeged plebejusai állították meg — és helyesen látta Móricz — a függetlenségi harc is csak népfelkeléssé szélesítve lehetett volna sikeres. Móricz eddig a pontig helyesen foglal állást, kritikája a nemességet éri, a nemzeti összefogás hiánya, illetve gyengesége miatt: nem elég, hogy szociális kérdéseket nem oldották meg, de a haza védelmére mindig kész forradalmi néppel szemben is bizalmatlanok. Helyesen ismeri fel, hogy a vagyonos nemesség által vezetett nemzeti egység nem lehet szilárd, nemesek és parasztok érdekeit egyesíteni osztályharc nélkül nem lehet. Ez magyarázza a 48-as nemzeti egység gyengeségét: „A 48-as nemzeti egység éppen, mert birtokos rétegek álltak az élén, arra épült, hogy a parasztságnak le kellett mondania jogos követeléseinek érvényesítéséről. És ha síkra szállt és harcolt értük, akkor felidézte a veszélyt, hogy a nemzeti egységgel kerül szembe, a függetlenségi harc vezető osztályát támadja hátról. A 48-as szabadságharc mély és akkor megoldhatatlan dilemmája éppen az volt, hogy vagy a nemesség vezette nemzeti egység törik darabokra, vagy a függetlenségi harc veszít lendületéből népi tömeghátrétegének szűkülése miatt.” (Révai: Kossuth, Petőfi, Táncsics öröksége — 48 útján. 50. 1.)

Ezen — az egyébként helyesen, jól látott dilemmán elcsúszik Móricz — a regény nagyszerűen felvetett problémájára nem talál megoldást, a nemesi és paraszti törekvések merev szétválasztása leszűkíti látását, visszacsúszik a Kelet Népe jeligéhez, visszahúzódik a mélymagyarságba. Rózsa Sándor nem tudja, mitévő legyen: ha a honvédseregben marad közembernek, ahol az ő és Móricz látása szerint a legközpontibb probléma, hogy nem a nagybirtokosokat rövidítik-e meg a hadsereg ellátásával, — nem kerül-e ellentétbe a népi világgal, melynek szószólójává és ostorává szegődött? — Hol a biztosíték, hogy az ő jogos kívánságai teljesülnek, elvei, embersége tiszteletben lesz tartva? Csak így, biztosítékkal tudná elképzelni a jövőt. Mit várhat, mit ígérhet neki így ez a „vállalat”? Mit biztosít számára az a haza, amelyik „a gazdag polgárokat meggazdagította, a szögényeket elszögényítette. De úrajta nem változtat semmit, neki nem adott se jót, se rosszat. Betyár”. A harc elvesztette a szociális tartalmát: „Itt is csak tiszt a tiszt és szögény a szögény.” Nincs semmi köze az urak ügyévé lett kavargáshoz. Jobb, ha éli a maga életét, figyel, „amit a rikácsoló madarak csinálnak. Egyedül álldogál és nézi a kavargást”. „Vége lősz annak is... Mindönnek vége lősz, csak a szögénység marad örökké” — halljuk a Selyem Katával ellovagoló Rózsa Sándor utolsó mondatát — mely egyúttal summázza Móricznak a Kelet Népében és a Rózsa Sándorban is lépten-nyomon fellelhető reménytelenségét és tépelődését, annak az embernek a keserűségét, aki érzi, hogy csak a forradalom segíthet, de nem látja tisztán a lehetőségét.

A befejezésből kiderül, hogy Móricznak nem sikerül teljesen túllépni a paraszti szemlélet korlátait. Minden igyekezete, tépelődése ellenére sem sikerült összeegyeztetnie a nemzeti egység gondolatát a nép iránti hűséggel, mint sikerült 1848-ban Petőfinek. Igaz, ebben akadályozta a forrásnak használt történelmi munkákon kívül saját korának tapasztalata: az 1940-es években a magyar birtokos osztály már nem volt alkalmas a nemzeti egység megerősítésére, — csak a nemzeti érdekek elárulására; a polgári-kispolgári csoportok gerinctelenek, politikai hovatartozásukat gyakran változtatják. S mindezt visszavezeti 48-ra: a nemesség-vezette egységfront akkor is lehetetlen volt. Azt már nem tudja Móricz, hogy kora nemzeti egységének magva a munkásságvezette munkás-paraszt egység, ahol az osztályharc elodázására nincs szükség és a polgár-kispolgári rétegek álláspontja nem döntő. Ennek a megértéséig nem jutott el Móricz. Származása, nevelődése mellett nem segítette ezt elő a magyarországi legális munkásszervezet sem: a

szegényparaszt Joó Györgyöt a munkásarisztokrata, szocdem Lieb urak nem óhajtották megnyerni a szocialista mozgalomnak. Ezen a ponton bukott el a Boldog ember is.

De Rózsa Sándor negatív megoldásában van egy nagy pozitív felismerés, minden történelmi fordulóra érvényes figyelmeztetés is: szociális követelések bizonyosmértékű kielégítése nélkül, parasztság bevonása nélkül, a nemzeti harc vereségre van ítélve. 1941-ben, a Rózsa Sándor megírása idején így hangzott ez a figyelmeztetés: a nemzeti egységfront megkerülhetetlen feladata az agrárkérdés megoldása, a gyökeres belső demokratizálódás, mely a paraszti egység megerem-tése mellett más haladó réteget is mozgósít, mert a faszizmussal szemben a nemzeti függetlenséget megvédeni csak gyökeres belső demokratizálódással lehet. Ezt fej-tette ki Révai József is, a kommunista párt álláspontjaként kitűnő tanulmányában. (Marxizmus és népiesség.)

Mondottuk, hogy Rózsa Sándorhoz Móriczot útkeresése és a Kelet Népében kifejtett saját nézeteitől való menekvése vitte. Útkeresésének magyarázatát, a Rózsa Sándor pozitív mondanivalóját, reformizmustól elvállását láttuk. Még a megoldást erősen befolyásoló keletnépbeli vonásokat kell szemügyre venni. Mi magyarázza a forradalmat hirdető regényben a gyakori kételkedést a forradalmi erőben? A paraszti erő és forradalmi lendület az első kötetben is kap kérdőjelet: képes-e a parasztság sorsán változtatni, vállalják-e saját felszabadulásukért vívott harc kockázatait? A nép közt sok a sunyi, meghunyázkodó: „Odáig a kormánynak tömérdek mulasztását, balfogását kellett elkövetnie, hogy a szelíd és békés bécsi lakosságot valóban belesodorja a forradalomba.” A maga kritikáját adja Albrecht főherceg szájába: „Népnek, mely kér, nem adok semmit. Könyörgő néppel el tudok banni,” — saját fájdalmát fejezi ki a Leniningen levele is: a parasztság sokhelyt még az adott lehetőségekkel sem akar élni. De ez a kisebbik baj a regényben: hisz lényegében a több forradalmiság, a következetesebb radikalizmus igénye szólal meg benne. De mivel nem tudja helyesen értékelni a történelmi helyzetet, nem látja a nemesi vezetés akkori szükségességét, — ez a forradalmi igény reformista követ-keztetésekhez is vezet, sőt kicsit a hitetlenséghez, a forradalomból való kiábrán-duláshoz. A szabadszállási választások részletezése nemcsak azt jelenti, hogy 48 megítélésében egyetért Petőfi kritikájával. Tanulságként egyszerre olvassa ki a népfőiskola jogosultságát, a nép éretlenségét, a politika aljasságát is: A politikai harc gazemberek kenyere — gúnyolja a rákosi mesét elhívó pozsonyt urakat — és a Nagy Károlyéval azonos kortesfogásnak könyveli el, — a nép fiai nem végez-tek iskolát, — de amúgy is, megbukott Petőfi is, Arany is a képviselőválasztásokon, a nép tudatlan — csak a nagy szavak, ordító jelszavak hatottak: „Száz év kell addig, míg új és újabb nemzedékek nőnek fel, s azok fogják csak elérni, hogy helyes kerékvágásba jöjjön a három század alatt elromlott élet” (242. l.), azaz: művelődni kell a népnek. Ettől a gondolattól csak egy lépés a forradalom kiábrándulással vegyített igenlése: „... a forradalom a salakot veti fel... elveket, eszméket az elv-telenek és az eszmétlenek tömegével emel törvénné a revolúció.” Egyik napról a másikra a legsötétebb aulikusok tűzik fel a legvörösebb strucctollakat, Kossuth mellett az embernek is hitvány álliberális Dona kapitány áll. Igazi forradalmár csak Petőfi — de az ő hite a népben nem idealizmus-e?

Jókai és Petőfi szembeállításánál emberileg-politikailag teljes mértékben Petőfi mellett áll, de Jókai kételyei őt is kínozzák: van-e nép, bízik-e vezetőiben, segít-e a tervek megvalósításában? „Az a nép, amelyikért van, amelyiknek szól: (Petőfi: Még kér a nép c. verse) az meg hol van még?... A topa betyár? Meg a kocska? Meg a rablóvezér?...” Ebből a ki nem mondott következtetés: Petőfi politikája jórészt illúzió volt.

A fentiekből láthatjuk, hogy a regényben a lappangó hitetlenség, a reformista elvek becsúszása, Rózsa Sándor visszavonulása nem konzervatív, nem ellenforra-dalmi talajból nő ki: sőt éppen a következetes forradalmiság, a több radikalizmus igényéből fakad. Ha lett volna nálunk ebben az időben komoly tömegmozgalom,

mely erejével, célkitűzéseivel magához ragadta volna az útkeresőket, akkor a reformizmusnak, tépelődésnek sokkal kevesebb nyoma volna a regényben. Ilyen azonban nem volt, a forradalmi erők ténylegesen gyengék, szervezetlenek voltak. Különösen vonatkozik ez a paraszti tömegekre. A Kisgazdapárt jobboldali, ellenforradalmi vezetősége a parasztság demokratikus erőit tudatosan züllesztette; tervszerűen akadályozta a parasztságban rejlő forradalmi erőknek az érvényrejutását. A népfrontpolitika, a függetlenségi mozgalom csak 1941 őszén kezdett kibontakozni, de a nemzeti-népi-paraszti egység lehetősége még akkor is csak a kommunisták előtt volt világos. Ez a történelmi helyzet magyarázza a sok kétkedést, kiábrándulással vegyített igenlést a regényben. Móricz regényének nagysága éppen abban van, hogy ebből a lehetetlen helyzetből keresi a kivezető utat — és egészében helyesen tapint rá a megoldásra. Móricz Zsigmond emberi nagysága, írói bátorsága, politikai merészsége, népszerűsége és hazafiassága a Rózsa Sándor regényben teljesebb ki leginkább. Reformizmusától elválva, bátran követeli a nemzet nagy problémáinak forradalmi megoldását, hitet, vallomást tesz a magát sokszor elbolondítani hagyó, megalkuvásra hajló szegényparasztság mellett.

Ismeretes, hogy Móricz Zsigmond a Rózsa Sándor ciklust háromkötetesre tervezte. Halála miatt a harmadik kötetnek még a vázlati sem készültek el. Móricz terve szerint a kötet a „szabadságharcban nyomorgó nép” életét tárgyalta volna, a szabadságharc leverése utáni időkben. Talán itt megrajzolta volna Móricz, hogy a nyomorúságból kilábolni, a demokratikus és nemzeti törekvéseket megvalósítani csak következetesen végigharcolt forradalommal lehet.

ECKHARDT SÁNDOR :

EGY RÉGI MAGYAR HŐSI ÉNEK A PONYVÁN

Az irodalomban még sohasem esett szó arról az íróról, akit itt bemutatok. Mindössze Szinnyei József nagy bibliográfiája említ Petrik *Könyvészete* (III. 660) alapján a szerző neve alatt annyit, amennyit ő mond el magáról költeménye végén:

Irtam ezen könyvet ezernek folytába,
Kilencedik száznak héjánosságába,
Nyolcszáz, s még e felett hét esztendő tájba,
Második Ferencnek uralkodásába.

Szerzett verseimbe ne nézd a hibákat,
Vizsgáld inkább benne a költött Munkákat,
Mert csak tíz hólnapig jártam Oskolákat,
Kevéssé esmértem a szelid Múzsákat.

A szerző neve és lakóhelye pedig a címlapból tűnik ki:

A' BAJNOKOK. VÉG GYULA VARABAN' IRATTATOTTA' HÓD VIZE' PARTYAN
NEMES VÖRÖS MIHÁLY ANTAL: Szegeden, Nyomtattatott Grün Orbán betűivel.
1807. (Orsz. Széchenyi Kt. 84.922).

Ami azt jelenti, hogy a Hód-tó mellett, vagyis Hódmezővásárhelyen élt és írt Vörös Mihály, a 64 lapos hősköltemény szerzője.

A költemény nagyobb, első részében Toronyi Tamás gyulai vitéz hőstetteit verseli meg a szerző; ehhez kapcsolja aztán Gyula 1566. évi ostromát és bevételét, mert a költő szerint Szolimán szultán ezt Toronyinak a törökökön vívott győzelmes párviadalainak és csatáinak megbosszulására rendeli el.

De halljuk bővebben, mit mesél Vörös Mihály.

Mikor a török „sanyarta” a magyar nemzetet, Toronyi Gábor megérezvén halála közeledtét, magához hívja feleségét, Turzó Zsuzsánnát és fiát, Tamást, s figyelmezteti őket arra, hogy mióta a török Aradban befészkelődött, nagy veszedelem fenyegeti Gyula várát annál is inkább, mert Kerecsényi kapitányban nem lehet megbízni. Keressenek hát biztonságosabb lakóhelyet. Az ájulásba esett Toronyi Gábort aztán „a nemesség Doktora”, Borzó Sebestyén „jó szerrel értetvén”, meggyógyítja, de a beteg nemsokára rá mégis meghal. Fia, Tamás, mialatt a törökök dúlják Gyula határát, egy félelmetes erejű szolgálójával, Vastag Balázssal vadászni jár, és egyszer a dombegyházi pusztán a borosjenői Mehemet fiával, Kuczug basával és kíséretével találkozik össze. A rettenetes Balázs segítségével leküzdí a törököket és Kuczugot fogva viszi Gyulára; ez százezer tallért ígér neki váltság fejében. Nyáron át pihen Tamás, ősszel megint vadászni készül. Anyja, hogy visszatartsa, jelképes rossz álmát meséli el fiának, de az Vastag Balázssal és agraival elindul a vadászatra. Míg Balázs odajár az ejtett vad dolgába, Tamás elalszik, majd arra ébred, hogy egy jenői török, Sulfitsár összekötötte a lábát, majd Jenő felé kezdi hajtani. Ezalatt Balázs már hazavitte az elejtett vadat és csodálkozva látja, hogy az agarak gazdájuk nélkül térnek haza. Felkap Toronyi Tamás híres fakó lovára, melyet Wesselényitől kapott, eléri Sulfitsárt, viadalban legyőzi és behajtja Gyulára. Mehemet Temesvárott hallja híret fia esetének és követet küld Gyulára nagy váltságot ígérve.

Másfél esztendei pihenés után Toronyi meghallja, hogy Katsuka basa fia, Ilián, Szalonta felé tart, hogy Váradot kikémlelje. Erre Vastag Balázssal elindul és Gyapjúnál¹ eléri a törököket, kik ezren vannak. A strázsát álló harminc törököt éjjel meglepik és szabdalni kezdik. Majd a lakosok segítségével szétverik az egész sereget és másfél százat felkoncolva, többi foglyaikat Gyula felé hajtják fogságba. Eligán, aradi török „szentelt” vitéz bajra hívja Toronyit egy bizonyos Varsányi Adám által, aki szekérral jön Aradra, hogy a termánysarcot beszállítsa s aki a dicsekvő török előtt Tamás nevét említi, mint aki nálánál is erősebb. A viadalt Kétegyháza felé vívják meg, mindkét oldalról elég nagy sereg jelenlétében. Toronyi hosszú küzdelem után leüti Eligánt, mire a törökök megfútnak. Tamás anyja, ki már azt hiszi, hogy fia elpusztult, az örömtől holtan roskad össze, mikor megpillantja a hazatérő győztest. Fia eltemeti „vérszínű koporsóban”, melyet anyja készített számára.

A várban összegyűlnek a vitézek Kerecsényinél (38. l.):

Kik között az első a Vitéz Toronyi,
Utánna a borzas bajusszu Morónyi;
Morónyit követte Toronyi inassa
Balás, öve mellett van hét fontos vassa,
Hempei Miklós is, Marintsi Ferencsel,
Okrevits Demeter, Vitéz Szétsényivel,
A vastag termetű fekete Demeter,
(Ennek illik ám még kezibe a fegyver)
Balásdi Mártony is Vitéz Jász Lukácsai,
(Szembe mernek szállni háromszáz Jancsárral)
Itt van Zicsi György is, és Földvári István,
Kiknek éles kardjok most Török vért kíván,
Serény Miklós erős, izmos, vastag Magyar,
Még sebet nem vágott rajta Török agyar,
A páncélos Géczy János hegyestőrrel,
Rakva volt már sokszor marka Török vérrel.

Kerecsényi már az ostrom megkezdése előtt meg akarja adni a várat, de Toronyi javasolja, hogy esküdjének meg „egymás kezére”, azután menjenek ki Varsány mezejére és hívják oda Fileki László szalontai hadnagyot is. Ezalatt az aradi törökök jelentik a tömösvári Mehemet pasának, az meg a Nándorfehérvárt mulatozó Szolimánnak a gyulaiak sikereit. Szolimán rettenetesen feldühödik és roppant hadsereget indít a magyarok ellen: Kházi tatár kám 300 kalmukkal és ugyanannyi rabló tatárral, Hamzsa bég, Hazsanés helytartó, az erős Ferhates, Habbel effendi, Veligiánés bég és Dervis Beblióbég hadi tanácsos vezeti a csapatokat:

Még mellyéjek adott harminc Derviseket,
Kik környűl metéljék a kis gyermekeket.

Pirhús, a hadvezér, tábort telepít előbb Szöllösnél, és sánc mögött várja be Pertáfa basa nagy seregét.

Azután Pertáfa Kigyóson át Gyula alá vonul nagy ágyúival. Tizenkettőt a várhoz vonat és Figl Hieronimus főpattantyússal megkezdi a lövetést. Habbel Effendi Alsó Misiából két ezred vad ráccot hoz Figl segítségére, míg Dervis Beglióbég, ki „szent pap is, vitéz is”, jelen van a viadalban.

A derviseket is magához hivatta,
Hogy imádkozzanak jól megparancsolta.

Kerecsényi Toronyi Tamást szólítja fel, hogy vezesse a magyarokat a törökre. Toronyi és a vitézek újra felesküsznek, majd hajnalban kitérnek a várból. Toronyi, Morónyi, Henyei sorokat vágnak a törökök között és Haszanés basát lekaszabolják. A tatárok körülveszik Toronyit és Vastag Balázst, de Toronyi húsz fontos buzogánnyal „kőszönti fejbe” őket. Ezen vesznek a törökökből, míg a magyarokból csak negyvenen esnek el. Kházi kám is ott pusztul.

Másnap a várbeliek látják, hogy Pertáfa basa hátrább vonja csapatait és vígan kezdenek énekelni:

Jól tudta Pertáfa Magyarok szokását,
Hogy majd jól megisszák a Márs áldomását

¹ Gyapju román falu Biharban; a költemény szerint is Toronyi az „oláh bíróhoz” száll, aki „Számára csakhamar szilvapalinkát hoz” (24. l.).

Visszafordul és újra kezdi az ostromot:

Figl Hieronimus gyorsan hús ágyukkal
Rontatta a várat száz fontos bumákkal.

Erre az álmutból felriadt magyarok újra kitörnek. Előbb Okravits Demeter, majd Marintsi, Jász Lukács, Zicsi György, Földvári István, Szécsényi Lajos, a pánccélos Géczi, Serény Miklós csodatetteket visznek végbe:

Ezek heten együtt kapun kirohantak,
Okravitsnak jókor segítséget hoztak.....

Figl Hieronimus is hátrább vonja ágyúit és messzebről löveti a várat. Ezer jancsárt vágnak le, mialatt Toronyi Vastag Balázssal, Fileki Lászlóval és ötven nemes ifjúval egy áljátón át a törökök hátába kerül, kik már kezdték a magyarokat a várhoz szorítani. Pertafa tízezer jancsárt rendel oda, hogy Toronyit elveszesse. A harcban Fileki László és Jász Lukács életét veszti, de Ferhátos és a szent dervis Beglióbbég is a fűbe harap. Ötezer török marad halva.

A harmadik kiűtés Szent Mihály (szeptember) havában, háromhavi ostrom után történik. Kerecsényi megint javasolja, adják meg a várat:

Mellyre felel Zicsi, s Vitéz Serény Miklós:
Hogy míg ki nem szakad kezünkben a pallos;
Addig szót se adjunk pogány Pertafának,
Hellyet se engedjünk rút kívánságának;
Géczi veté kezét a kard markolatra
Kirántván megesküdt a szent Háromságra,
Hogy valamíg egy csepp vér mozog érbe,
A várt nem engedi a pogány kezébe.

Fekete Demeter se akar hallani feladásról. Toronyi pedig javasolja, hogy üssenek újra ki a törökre. Mielőtt a törökök megkezdhetnék az ostromot, Toronyi és magyarjai hajnalban közbük csapnak. Toronyi Vastag Balázssal, Géczi, Fekete, Zicsi, roppant hőstetteket visznek végbe, míg Pertafa újabb parancsot ad Figl Hieronimusnak, hogy hús ágyúval

Százfontos bumákat a Várba behányjon.

Miközben azonban Toronyi Ferhátos unokájával, ki csak aznap jött Nándorfehérvárból, viaskodik,

Bástya leszakadván, őket úgy ütötte,
Hogy mindjárt meghóltak, s a fal eltemette.

Vastag Balázs bánatában kardjába dől. Másnap Kerecsényi küld Pertafához, hogy a várat megadja, pedig Zicsi, Géczi, Fekete és Serény esedeznek, hogy ne tegye. Erre mindnyájan eloszlanak, ki-ki merre lát.

Vitéz Géczi elébb bement a korcsmába,
S tokaji bort hozott egy nagy butellába,
Mellynek maga felét elébb kihörpölte,
A többit a lova torkába töltötte.

Kerecsényi a kapukat kinyitattja, a törökök beballagnak. Kerecsényit Pertafa vasra vereti, Belgrádba küldeti, ott Szolimán fejét elütteti.

De Géczi, hogy elébb lovát megittatta,
Olyan nagy kedve lett, hogy alig tarthatta;
Ekkor felpattana hirtelen hátára,
S még az nap bényargalt könnyen Szalontára.
Utánna törökök sokan eredének,
De néki nyomába ezek sem érének,
Onnan a hirt vitte mindjárt Nagyváradra,
Hogy Vég Gyula vára jutott pogány kardra.

S ezzel végződik a hősköltemény.

Honnan vehette anyagát Vörös Mihály, a népköltő? És milyen mértékben felel meg elbeszélése a történelmi valóságnak?

Ha ezt a két kérdést boncolgatjuk, olyan eredményre jutunk, ami érdekelheti a régi magyar irodalom kutatóit is.

Vezető fonálnak vegyük a versben előforduló személyek neveit, s nézzük meg, a Gyula vár ostromát elbeszélő források, melyek Vörös Mihály rendelkezésére állhattak, kit ismernek Vörös Mihály magyar vitézei és török basái, katonái közül?

Gyula ostromát legrészletesebben Istvánffy Miklós beszéli el. De ha rajta kívül a többi olyan forrásokat is figyelembe vesszük, melyeket Vörös Mihály használhatott, akkor a következő listát kapjuk:

1. Kerecsényi László főkapitány, a császárpárti Istvánffy és az öt követő Budai Ferenc *Polgári Lexikona* (1804—05) szerint kishitűen, túl korán adta fel a várat, és csakugyan Belgrádban pusztult el. Vörös szerint már a török megjelenésének hírére meg akarja adni a várat, ami még Istvánffynál sem olvasható.

2. Gicius (Géczi v. Giczi) János alkapitány, később Erdély kormányzója, Istvánffy és Bethlen Farkas (*De rebus Transsylvaniae*) szerint ellenzi a megadást, mint Vörös Mihálynál Mindkettőnél éppen menekül el a várból, keresztülvágva magát a törökökön.

3. Ocharovitius (Ocharovits) Demeter a könnyű lovasok horvát származású népszerű kapitánya. Istvánffy szerint már az ostrom első napján megsebesül és meghal. Vörösnel az Okravits nevet viseli és az ostrom végső napjaiban hal meg.

4. Balasdiacus (Balásdeák) Márton Istvánffynál már az első nap combján megsebesülvén, rövidesen meghal. Vörösnel Balásdi Márton néven szerepel.

5. Heneius (Hennyei) Miklós hadnagy Istvánffynál az ostrom elején nyíltól sebesülve hal meg, mert elmulasztott sisakot feltenni. Vörösnel az ostrom végső napjáig szerepel.

6. Demetrius Niger (Fekete Demeter), a kapuőrök hadnagya, Istvánffy szerint keresztülvágja magát a törökökön. Vörösnel az utolsó kirohanásban is részt vesz, és ellenzi a vár feladását.

7. Lucas Jazy (Jász Lukács) hadnagy Istvánffynál többször szerepel, Vörösnel a második kiütéskor esik el, a várfalak alatt.

8. Zicsi György Istvánffy szerint sikerrel menekül meg a várból, melynek feladását épúgy ellenzi, mint Vörösnel, de Vörös nem mondja, hogy meg menekült.

9. Serenius (Serényi) Miklós Istvánffy szerint keresztülvágja magát a törökökön és elmenekül. Vörösnel mindegyik csatában vitézkedik és ellenzi a vár feladását.

10. Marinitius (Marinyth) alias Horvát Ferenc hadnagy Istvánffynál az ostrom elején elesik; Vörösnel csak az ostrom előtti megbeszélésben (38. l.) és a második kiütésnél (55. l.) vesz részt Marintsi Ferenc néven.

11. Földvári István (Stephanus Felduarius) Istvánffynál az elmenekültek között szerepel; Vörösnel a megbeszélésben és a második kiütésben vesz részt.

S most nézzük azokat a személyeket, akiknek a nevét a Vörös Mihály versének kiadása előtti időkben nyomtatott történeti művekben nem lehetjük fel.

Toronyi Gábor, felesége Thurzó Zsuzsánna és fiuk, a költemény főhőse: Toronyi Tamás;

Vastag Balázs, a félelmetes erejű szolga;

Fülek László szalantai hadnagy, aki azonban Vörös szerint Gyula alatt esik el, a második kitörésben;

Varsányi Ádám, Toronyi atyjafia, ki Eligán bajra hívó strucctollát elhozza Arad várából;

Morónyi Balázs;

Szécsényi Lajos;

Baranyí, aki Tamásdán lakik és aki a vadászaton elejtett vadat elszállítja Gyulára;

Figl Hieronimus, a törökök főpattantyúsa;

Borzó Sebestyén a nemesség orvosa, aki Toronyi Gábort rövid időre meggyógyítja.

A török vezérek közül a magyar források csak Pertaf basa nevét ismerik, a többi csak Vörösnél fordul elő: Szulficsár, aki Toronyit elfogja, s ki aztán Vastag Balázs foglya lesz; apja Katsuka basa; Kuczug basa és Multizur nevű szolgája, Pirhus, illetve Pirsus vezér, Kházi krimi tatár kán, Hansa bég, Hassanes, Ferhates, Veligiános bég, Beglióbég, Ahabel vagy Habel effendi.

Mit gondoljunk erről a többletről? Egyes esetekben, mint a Morónyi névnel talán feltehetjük, hogy a termékeny fantáziájú költő hősének neve mintájára a rím kedvéért gyártott egy magyar vitézt, de az már nehezen hihető, hogy a törökök pattantýúsának német nevét ő találta volna ki. Vörös Mihály nehezen tudhatta tanulmányai alapján, hogy a törökök európaiakat is alkalmaztak hadseregükben, különösen a tüzérségnél. A Borzó Sebestyén doktor neve is fölösleges és valószínűtlen luxusnak tűnik fel egy olyan költeményben, ahol a gyulai vitézek hőstetteit fundálja ki az elbeszélő.

Hát Toronyi Tamás? Milyen alapon eszelte ki Vörös Mihály ezt az alakot és csinált belőle afféle magyar Hektort vagy Achillest, holott a történelmi források teljesen hallgatnak róla? Toronyi tölti ki a költemény egész első felét, s az ostromban is vezető szerepet visz mind a három kitörésnél.

Utánanéztünk tehát az egykorú történelmi forrásokban, melyeket Vörös nem ismerhetett, és meglepő eredményre jutottunk. Toronyi nem szerepel sem Istvánffy-nál, sem Forgách Ferencnél, sem Szamosközy-nél, sem Ortelius-nál vagy Sambucus-nál, de megtaláljuk nevét a *gyulai lovas vitézek egykorú lajstromaiban!* Először az 1562 május elejéről kelt listán szerepel Bánffy György kapitánysága alatt öt lóval: *Thomas Torony equis 5 praesens*. Majd még egyszer az 1564 május 8-án kelt listán: ugyancsak Bánffy György kapitánysága alatt hat lóval: *Thomas Thorny equis 6 praesens*.¹

A név ejtése Toronyi és a vitéz vagy a csanádi Tornya vagy a békési Szent(e)-tornya faluból származhatott. A Vörös Mihály Toronyija pedig a Tornyinak csak változata, mely talán az ő tollán ifjodott meg egy kissé a közbeiktatott o-val, de lehet egykorú variáns is.

Mivel lehetetlen elképzelni, hogy Vörös Mihály kezébe estek volna a bécsi udvari és hadi levéltárakban őrzött lovashadi lajstromok, nem marad más hátra, mint feltenni, hogy egy XVI. századból vagy legkésőbb XVII. századból származó forrás volt a kezében, mely ma már előttünk ismeretlen. S ez a forrás valami históriás ének lehetett, ahol a Gyulában jelentéktelen szerepet játszó vitéz viselkedése túlzott színekben, epikai nagyítással domborodott ki. Valami Tinódi, Salánki vagy Tardi György-féle énekmondó művére gondolunk itt, de aki nem törekedett történelmi hűségre, hanem Toronyi-Toronyi hozzátartozóinak megbízása és adatai alapján énekelte meg a magyar vitéz életfolyását és hősi halálát. Persze az ilyen családi megbízás a hősnek kedvezően fordította ki az eseményeket, a súlypont áthelyezve az emlékezés főhősére. Sem a források, sem Toronyi Tamás szerény katonai helyzete nem utalnak arra, hogy éppen belőle faragja ki egy költő Vég-Gyula vára hősi époszának központi alakját. De a tény fennáll és véletlen műve nem lehet; élt Gyula várában a lovas katonaság között egy Tor(o)nyai Tamás, akinek hősi és vértanúi életét, családi körülményeit, kedvteléseinek emlékét Vörös Mihály kései népkölteménye őrizte meg.

A lajstromon természetesen találkozunk az Istvánffy megnevezte gyulai hősök neveivel is: itt van Nicolaus Seryeny, Martinus Balasdeák, Demetrius Kara (= Fekete), Demetrius Ochyarowyth, Lucas Jaz, Franciscus Horwath, Stephanus Feoldwary. A többi, Istvánffy-nál nem szereplő neveket: Morónyi Balázs, Füleki László és Szécsényi Lajos neveit nem leltük meg a lovaskatonaság listáin. Füleki előbb szalontai hadnagyként tűnik fel, s talán ezért hiányzik a lajstromból. Morónyi gyanúsán rimel Toronyival s talán Vörös Mihály kitalálása. Szécsényi-nél a Lajos keresztnév utalna modern korra, mert ez a név ebben az időben nem

¹ Kiadta Veress Endre: Gyula város oklevéltára. Bp. 1938.; 358. és 378. lap. Az első lajstrom a Kriegsarchivban (Feldakten, 1562. 4. 1/2), a másik a Hofkammerarchivban (Ungarn, 1. Sept. 1564. Fasc. 14348) található.

volt divatos, viszont a gyulai vitézek lajstromán találunk egy Lajos Mihály és egy Lajos Imre nevű vitézt (Veress E. id. h. 358), s így feltehetjük, hogy ezek egyikéről van szó, s mivel Szécsényből jöttek Gyulára, hívták Szécsényinek őket.

Vastag Balázs neve sem lehet Vörös Mihály kitalálása. A vastag szónak ugyanis csak a régi nyelvben van szinte kizárólagosan „erős” értelme (NytSz. firmus, robustus, validus, fortis, strenuus, solidus, nervosus). Vörös Mihály bajosan eszelhette ki a szónak ezt a régies értelmét. Fekete Demetert is „vastag termű”-nek mondja (38. l.).

A török nevek közül Ferhát agáé fordul elő a Gyulára vonatkozó történeti forrásokban: 1561 május elsején jelenti Kerecsényi Miksának, hogy a Szeged felé csatározó gyulaiak a szegedi bégtől küldött 300 lovas törököt megfutamtották, 37 foglyot hoztak be, s a csapat parancsnokát, Ferhát agát levágták, fejét Gyulába hozták (Veress E. id. h. 339. l.). Lehet, hogy ebben a diadalmas portyázásban Tornyai Tamás is részt vett s ennek emléke szerepel a költeményben, mikor a költő egy Ferhátos agát is felléptet. A második kiütésben ő a törökök vezérhőse, akit Toronyi buzogányával hosszas küzdelemben leüt (57—58. l.).

Ennél a tetszetős feltevésnél valószínűbb azonban, hogy a Ferhates nevet Vörös Mihály Istvánffyól vette (XVI. k.), ahol több ilyen görögös '-es' végű ellátott Ferhates szerepel az indexben. Ugyanígy magyarázhatjuk a Veligiánés és Hassanes nevek eredetét: az előbbi Istvánffy szerint fejevári parancsnok volt és Győr—Pápa vidékét pusztítja Ferdinánd idejében, majd a Bakonyban megverik és végül Szikszónál a magyarok 1559-ben úgy tönkre silányítják, hogy Konstantinápolyba menvén öngyilkos lesz. Hasanes mint szigeti parancsnok szerepel az 1591-es években, a magyarok 1604-ben verik meg. Az '-es' végű török nevek így tehát határozottan humanista forrásra, és pedig Istvánffy olvasására és kiaknázására utalnak, akinél a szerző különben is a legtöbb adatot találhatta Gyula ostromával kapcsolatban.

A Balázsdeák Márton Balázdsdi alakja is úgy magyarázható Vörös Mihálynál, hogy a latinos *Baladiacus*-t a Balásdi latinosításának érezte, mert nem ismerte fel Istvánffy latin nevében a 'diák' szót.

Mogyoróssy János (*Gyula hajdan és most*, Gyula, 1858. 55. l.) nem tudni milyen forrásból meríti azt az adatát, hogy a közeledő török hadseregnek Kerecsényi lovasdandára Kétegyházánál elébe sietett „és egy kis mértföldnyire Kétegyházon innen, hol azok megérkezett egy része pihenőre telepedett, megrohanta, velük keményen összeütközött. A véres csata, mely legott keletkezett, mindkét félnek sok vitéze életébe került, de szembetűnő nagyobb számban a törököket sujtotta, s az est elközeledtéig tartott, amidőn Kerecsényi a beállott éj fedezete alatt számos foglyokkal, és gazdag zsákmánnyal Gyulára visszavonult.”

Vörös Mihály pedig ide, Kétegyházára helyezi Eligán és Toronyi párbaját és a párbajt követő magyar-török csetepatét, amely a törökök teljes vereségével végződik. Nem sokkal az ostrom előtt (1566 április 17) Tömörkén, Világosvár és Simánd körül is győzelmes előcsatározást vívtak a gyulaiak, ahol sok törököt levágtak, 19 foglyot ejtettek és csak egy embert vesztek (Veress E. id. m. 415).

A kiütések közül az egykorú adatok csak egynek az emlékét őrizték meg részletesen. Egy német újságlap (Newe Zeytung, 1566 aug. 5., Veress E. id. m. 423) közli, hogy Kerecsényi vitézei igen sikeres kirohanást rendeztek; 800 törököt levágtak, a nagy ágyúk egy részét beszegezték, számos foglyot ejtettek, keresztény foglyokat kiszabadítottak s a török hadsereg kénytelen volt visszavonulni. A csatában a német újság persze a németeknek juttatja az oroszlánrészt. Hogy milyen téves hírek keringtek e kicsapások körül, arra jó példa Verancsics tudósítása, aki szerint maga Pertaf basa is elesett volna, vagy egy másik Neue Zeytung, mely már 3000-re teszi az elesett törökök számát (Veress E. id. m. 424). Leonardo Contarini követ viszont azt jelenti augusztus 20-ról, hogy az őrség többszöri kirohanásával kétezernél több törököt levágtat (u. o.).

Ezek a gyér tudósítások eléggé valószínűvé teszik, hogy Tornyai Tamás is több ilyen kiütésben vett részt, sőt, hogy egyik-másikban jelentősebb szerepet is

vitt, és semmi valószínűtlen nincs abban sem, hogy egy ilyen kiütéskor a leomló bástyafal zúzta agyon.

Erdekes párhuzamosságot találunk még Vörös Mihály elbeszélése és a feljebb említett német újságlap között a megadást megelőző tanácskozások leírásában. A német tudósítás szerint Jász Lukács és Bizi (olv. Giczi) János ellenzik a megadást és esküjükre hivatkoznak: „Ach Herr, wo gedenkst du hin, was thust du, dass du in der Feind Läger schreibst? Weisst du mit, was wir alle zusammen geschworen, hie auf diesem Blatz: entweder ritterlich zu sterben, od. den Blatz unserm Herr Kayser zu erhalten.” (Id. h. 428. l.) Vörös Mihálnál is Zicsi György és Serény Miklós után Géczi veszi át a szót és esküszik a Szentháromságra, hogy amíg egy csepp vér mozog benne, nem engedi a várat a pogány kezére (Jász Lukács Vörösnél már előzőleg elesik).

Ilyen részletek már nem lehetnek véletlen találkozások, és mivel Istvánffynál és a többi nagy történetírónál nem találkozunk velük, csak olyan hagyományokra gondolhatunk, melyek Toronyi sorsával együtt ezeket is megőrizték.

Kevésbé meggyőző azonosítás lehetne a renegát Kunovith Mehemet aradi bég azonosítása a Vörösnél szereplő, Tömösvárt lakó Mehemet vezérrel (39. l.), aki Szolimánt értesíti Eligán elestéről és a gyulai vitézek nagy sikereiről. A hiteles adatok szerint Kunovith Mehemet szandzsákbég vezette az ostrom nagy részét (Veress E. id. m. 422. l.). Karácsonyi János szerint (*Békés v. tört.* 1896. I. 136) a váradi vitéz Székely Balázs állott ki vívni vele 1559-ben. A bajban le is győzi, és csak testvére kérésére kegyelmez meg neki. Vajjon nem ennek a Balázsnak az emlékéből lett Vastag Balázs, a költemény második hőse?

Beglióbég a Beglerbég elfordítása. Sulfitsár = Zülfikár, Kházi = Gházi, Kuczuk = Kücsük, de a többi név is valószínűleg török-arab alakok magyaros ferditése. Mindez nem növeli túlságosan a történet hitelességét, hiszen a török neveket Istvánffy más helyeiről is vehette a szerző. Viszont hiteles, hogy a török hadsereget dervisek kísérték, akik imádkoztak és tüzelték a katonákat.

• A hitelesen leírt történelmi események nem adnak mindenben igazat Vörösnek. Láttuk, hogy a gyulai hősök sorsának részleteinél milyen eltérések mutatkoznak. Magának az ostromnak a lefolyása is csak nagyjából felel meg annak, amit az egykorú források mondanak.

Erdekes azonosság és különbség mutatkozik a végső anekdotikus jellegű epizóddal, a borral itatott lovon elfutó magyar vitézzel kapcsolatban. Istvánffynál a kapuórhadnagy Fekete Demeter a jelenet hőse, míg Vörösnél Géczi István. S ahogy Vörös itt magát kifejezi, abban szinte kihallatszik egy régi énekköltő hangja:

Mondván: igyuk meg most Gyula áldomását,
Mert már Török veszi benne a lakását.
Kedves jó paripám! szólla jó lovának:
Mondjunk jó éjtszakát Vég Gyula várának!

Meglepő az is, mennyire ismeri Vörös Mihály a törökkori életet, ruhákat, fegyvereket, szokásokat. A bajra hívó strucctoll küldését pl. nehezen találhatta volna meg Istvánffynál (29. l.), s az a nagy szerep is, amit a „hegyestör”-nek nevezett spáda, hosszú egyenes kard játszik az éneken, csak a XVI–XVII. században érthető, amikor ez a fegyver divatban volt (előfordul a 8., 9., 32., 33., 38. stb. lapokon és pl. Balassi Bálint végrendeletében). A foglyokat „nyakon kötve” viszik (6., 20. l. stb.), mint a török időkben s a „próba” mint a végbeliek kedvelt szavajárása itt is előfordul, mint Balassi versében (Végek dicsérete: vitéz próbálni indul):

Magunk mellé vévén vagy kétszáz Németet,
Ki mind tanult Vitéz sok próbákat is tett.....

Vörös Mihály kétszer említi a törökök „patyolat csajmáját” (34) és „csajmás fejeket”, „Bulyás patyolat”-jukat (20); viszont a várat lövő ágyúk golyóit állandóan „bumák”-nak nevezi, a már előttünk ismeretlen és a Nyelvtörténeti Szótárban is hiányzó szóval.

Vagy honnan tudná máshonnan az iskolát alig járt verselő, hogy a török ember ígéréteinek hű megtartása jeléül a fejére teszi a kezét, mint Mehemet basa követe?

Igy értvén a Követ Toronyi beszédét,
A fejére tette magának a kezét;
Mellyel bizonyítja, hogy teljesítője
Lesz, s a Summapénzek kész lefizetője.

Az is régi forrásra vall, mikor Eligán lovát az unikornishoz hasonlítja:

Lova Egyiptomi olly fejér mint a hó,
Az unikornishoz majd éppen hasonló;
Fel vala cifrázva ékes szerszámokkal,
A kantárja meg van rakva gyémántokkal;
Szügyellő farmatring Indiai gyönggyel,
S aranyos rózsákkal rakva mindezekkel:
Zöld bársony sujtárja, s Holdarannyal varrva,
Mind a két oldalán gyönggyel van megrakva.

A XIX. század elején sem ezt a leírást nem lehetett a valóságból meríteni, sem a Physiologus legendás egyszarvúja nem lehetett már a fehér szín példája.

Sok szó esik a költeményben az aradi várba telepedett törökségről. Toronyi Tamás apja halálos ágyán az aradi törökök befészkelése miatt ajánlja családjának a távozást, és az aradi várba vitt népi szolgálatokat bőven írja le a szerző. Itt adja át Eligán is bajra hívó structollát Varsányi Adámnak, mikor a nép viszi a sarcba kivetett eleséget a várbeli törököknek.

Mindez egyezik azzal, hogy a történeti források szerint az aradi törökök állandóan nyugtalanítják a gyulaiakat, és többek között a császárnak jelentik a „frigy alatt” elhurcolt magyar lakosok jegyzékét, melyen a gyulaiak 20 emberrel, köztük négy asszonnyal szerepelnek, akik a simándi vásárra menet estek az aradi portyázó törökök fogságába, 1563-ban, s akiket a jelentés szerint Aradra vittek (Veress E. id. m. 364).

Végül említsük meg, hogy Gyula várának Vég-Gyula néven való szerepeltetése is régi, Vörös Mihály korában már elfeledett szójárás, és a török korra mutat.

Ugy kell tehát elképzelnünk Vörös Mihály költeményének keletkezését, hogy megkapta őt valami régi históriás ének szépsége. Ennek számos elemét és főhősét megtartotta, kiszínezte saját vadászatainak képeivel és olvasmányainak, főleg Istvánffynak emlékeivel. Naív népiességgel állítja forrásának hőseit az események központjába, a színeket mindenütt éles kontrasztokba csoportosítva.

Általában már Istvánffynak a gyulai ostromról írt fejezete sincs híján a mondaserű elemeknek. A finom borral megitatott lovon való menekülés, a feladás után Gyuláról menekülő két vitéz: Zicsi és Serényi éjjeli csatája, mikor egymást töröknek vélik, Kerecsényinek a török táborra nyállal lőtt fegyverszüneti ajánlata arra vall, hogy már annakidején sok mendemonda járt az ostrom körül. Elgondolhatjuk, hogy egy énekmondó, kinek a feladata a színezés volt, nem törekedett történeti hűségre, hanem éppen ilyen mendemondákat igyekezett felszedni, hogy hőse szerepét annál érdekesebb megvilágításba helyezze.

Híj színezés van azonban a vitézek fegyvereinek és a törökök ruházatának, felszerelésének, viselkedésének leírásában is, ami, mint láttuk, szintén régebbi forrásra talál.

Az irodalomtörténészek már régebb idő óta ismerik a Kuun-kódex egyik darabját, a *Cantio de Militibus pulchra* címet viselő éneket, ahol egy ismeretlen egykorú lantos megénekelte a gyulai vitézeknek egyik véres, veszteséges, de tisztességgel végződő portyázását. Ennek a versnek az éle, mint a Vörös Mihály verséé, szintén a kapzsinak feltüntetett Kerecsényi László ellen irányul, ki katonáival ridegen, szívtelenül bánik. (Zrinyi Szigeti veszedelmében őt szakaszban mondja el Gyula megvételét, és súlyosan elítéli, mint Istvánffy, Kerecsényi Lászlót, kit nemzete meggyalázójának nevez. II. 58.) A gyulai névtelen énekében is kisebb rangú vitézek hőstettei ihlették meg a szinte ballada-stílusban írt költemény szerzőjét, aki nyilván

a közkatonák oldalán állott. Nem lehetetlen, hogy ugyanez az énekos vállalta azt a feladatot is, hogy egy aránylag kis szerepet játszó lovas vitéz életét énekelje meg halála és Gyula eleste után. Az a gondolat, hogy ezt a közkatonát Zrinyi Miklós-szerű hőssé avassa, ki hőstetteivel magára és Gyulára vonja Szolimán haragját, származhatik Vörös Mihálytól, ki esetleg olvasta a Szigeti veszedelmet, de ez nem valószínű ennél a műveletlen írónál. Inkább hiszem, hogy hasonló szükségletből fakadt, mint a *Cantio de Militibus*-ban vérző szegény katonák portyájának megénekklőjénél.¹

A stíluselemzés is némi hasonlóságot hozhat ki Vörös Mihály költeménye és a *Cantio de Militibus* között. A gyulai névtelen szerető refrénszerű ismétléseket alkalmazni:

Két fél öszve erősen roppanának,
Az törökök mind Allát kiáltának.
Az magyarok mind Jézust kiáltának.

Két fél öszve erősen roppanának,
Reggeltől fogva mind estveig vivának,
Szegény magyarokban sokan meghalának.

Törökök elől magyarok futamának,
Magyarokat messze nem üzték vala,
Nap immáron hogy alámegyén vala....

Majd alább:

Magyarok előtt törökök futamának,
Törököket messze nem üzték vala,
Az Istennek hálákat adtak vala.

¹ A költeményt kiadta Szilády Áron, RMKT. VII. VI. 175. Erdemesnek tartjuk összevetni ennek a régi hősi énekek adatait a Veress Endre gyulai oklevéltárában idézett történeti forrásokkal. A névtelen szerző a törökellenes vállalattal kapcsolatban a következő neveket idézi: Beke Pál, Balázsdeák Márton, Pribék Mihály, Imre Márton, Nagy Mihály, Tegzes Lőrinc, Varkucs Mihály, Nagy Fábián, Czigány Mátyás, Ördög Mátyás, Nagy Gáspár. A gyulai vitézek két jegyzékén e nevek közül a vállalkozást vezető Beke Pál, Balázsdeák Márton és Tegzes Lőrinc neve található meg. (Pribék is van, de ez János.) Az egyik jegyzék 1562. május elejéről való (id. h. 357. l.), a második 1564. május 8-ról (id. h. 378. l.). Az első jegyzékben Ertew Tamás nevével ezt a megjegyzést olvassuk: 2 octobris quum Beke Pál profligatus fuerat, captus est per Turcas (okt. 2-án, mikor Beke Pált megverték a törökök, elfogták) és ugyanezt a megjegyzést a dátummal, de Beke Pál neve nélkül még négy vitéz neve után olvashatjuk: ezek Nagy Mátyás, Nagy Bálint, Simándi Pál, Ládai Mihály. Egyiknél, Nagy Lőrincnél pedig az október 1. dátum szerepel ugyanezzel a megjegyzéssel. Bothos Jánosnál meg ez áll: similiter eodem die periit (hasonlóképpen ezen a napon, t. i. okt. 2-án pusztult el). Arachay István nevével viszont ezt az adatot találjuk: 2. Aug. periit, quum P. Beke in Zenas certavit cum Turcis (Aug. 2-án pusztult el, mikor Beke P. Szénásznál (Békés vm.) harcolt a törökkel). A névtelen énekes azt állítja, hogy a törökök „csak egy rabot sem vihettek vala”. Ha ez az adat igaz, akkor a bugaci homokon vívott csata nem lehetett az október 2-i, mert itt, mint látjuk, foglyokat is ejtettek a törökök. Inkább kell gondolnunk az 1562. augusztus 2-ire, mellyel kapcsolatban csak egy elesett katona neve szerepel a jegyzékben. Hogy a vitézek nevei közül csak háromnak a nevét találjuk meg a gyulai őrség lajstromán, annak talán az az oka, hogy a többiek mind elestek a véres csatában, hiszen az ének szerint másfélszázán indultak és csak hetvenötön vergődtek haza, szakereken vívén hazabajtársaik holttestét. Így a „testek közül” megszólaló Hegedűs János is bizonyára nem-sokára rá meghalt, hiszen saját szava szerint:

Im még élek, de már csak alig vagyok....

A költemény szerzőjével kapcsolatban Dézsi (id. h. 385. l.) Balázsdeák Mártonra gondol, aki később elesett Gyula ostromának első napjaiban, de volt a gyulai vitézek között egy Lantos Gergely is (id. h. 359. l.); ez a név jobban utal az énekes mesterségre, mint a „deák”, mert a deák egyszerűen csak litterátus, írni tudó embert jelentett.

A gyulai névtelen énekében a csata a bugaci homokon folyik le, s ez egy kissé megnehezíti az azonosítást a jegyzékben említett szénási útközzettel.

Hogy viadal helyre üzhették vala.
Törököket messze nem üzték vala,
Nap immáran hogy alámegyen vala.

Vörös majdnem ugyanígy fejezi ki magát:

Rettenetesképpen öszve nyargalának
Tüzes indulattal egymáshoz valának (32. l.).

S kissé alább ugyanúgy:

Mikor már hetedszer öszve nyargalának,
A törökök szörnnyen rivalkodának..... (34. l.)

Refrénszerű az is, hogy Vörös Mihály a Gyulába vitt foglyokat majdnem mindig ugyanazzal a kifejezéssel intézi el. Legelőször Kuczuk basáról írja (11. l.):

Azonban érének vég Gyula várába,
S rekeszték a Basát setét barlangjába.

Sulfitsár is hasonló sorsra jut (21. l.):

Toronyi azután gondját viselteté,
A setét barlangba őt is helyhezteté.

Mehemet jelentésében (40. l.) is szerepel a „setét barlang”:

Kutzug és Sulfitsár mostanis rabságban
Vagynak Gyulán setét barlangban agságban.....

És végül, még a harmadik kitörésnél is azzal végződik a küzdelem, hogy:

Toronyi ez harcban halhatatlanságot
Vitt véghez, s másfélszáz Tatárt agyon vágott;
És kétszázat fogva hajtott Gyula Várba;
Rekesztette őket a setét barlangba. (60. l.)

A setét barlang, mint a vári tömlőc neve, szintén hajosan lehet Vörös Mihály kitalálása: úgy hangzik, mintha valami mindenki előtt ismeretes kifejezés volna.

Mikor a török Eligán párbajra hívja Toronyit, így szól a küldöncnek választott Varsányi Ádámhoz (29. l.):

Egyenessen mégyen Varsányi Ádámhoz,
A Várból ő néki vitézi tollat hoz,
Morvdán: vidd el néki struccmadár tollamat,
És majd megmutatom vitézi voltomat.

Az utolsó vers fordulata Ilosvai Toldijából Aranyon keresztül ma mindenkinek fülében van, de Zrinyinél is találkozunk vele (III. 114): „Eléggé mutattad már vitéz voltodat....”

Így mentette át Vörös Mihály, a népköltő a régi énekmondó hagyományait az utókorra. S hogy igyekvése nem volt hiábavaló, azt költeményének későbbi sorsa mutatja. A szerző ugyan már nem érte meg kései sikerét. A század közepétől kezdve ugyanis a véggyulai bajnokok hőskölteménye megjelenik a ponyván a szerző neve nélkül, és a század végéig a népi könyvpiac keresett cikkévé válik, mert nemcsak három kiadást ért el, hanem még Tatár Péter, a hirhedt ponyvaíró is átírta prózába. A Toronyiról szóló eddig előkerült ponyvanyomtatványok (Orsz. Széchenyi Kt.):

1. Toronyi Tamás, avagy a bajnokok Vég Gyula várában. Debrecen, 1859. Okolicsányi és társa. Itt már sorszámniál ellátott nyolc „rész”-re oszlik a szöveg.

2. Toronyi Tamás, avagy a bajnokok Vég-Gyula várában. Nagyvárad, 1861. Tichy Alajos. Vörös Mihály előverse (Ki hírt s nevet szerzett magának életben, Régiség se tarthat a sír-fenekén) itt a címlapra került. Címlapdíz: görög templom.

3. Toronyi Tamás, avagy a bajnokok Vég-Gyula várában. Debrecen, 1870. Telegdi Lajos. A címlapon ugyanaz a metszet, mint az 1859-iki kiadáson: XIX. századi magyar huszárok egy hadnaggyal.

4. A vitéz Toronyi Tamás, vagy Vég-Gyula várának története és eleste. Kilencz képpel. Újra elbeszéli Tatár Péter [Medve Imre]. Pest, 1868, Bucsánszky Alajos.

5. Ugyanaz, a szerző neve nélkül. Rózsa Kálmán és neje (ezelőtt Bucsánszky Alajos), Budapest, 1881.

6. Ugyanaz, 10 képpel. Budapest, 1892. Rózsa Kálmán és neje.

Tatár Péter eléggé híven követi Vörös Mihály szövegét, de a Szulfitsár-epizód-nál úgy adja elő a dolgot, hogy Vastag Balázs is fogságba esik, majd Toronyi pihenés közben az egyik törököt egy sziklafalról leüti, míg a másik törökkel küzdő Balázst Toronyinak Atlás nevű kutyája szabadítja meg.

Végül Toronyi Tamás neve mint szerzőnév jelenik meg két ponyvaterméken:

7. Toronyi Tamás: A legújabb háború után dühöngő koleráról, az Antikrisztusról, Plantamourról, az égi jelokról és a vitéz Brunczvik királyról. Budapest, 1878, Bartalits Imre. Itt már Attila, Kinizsi, Brunczvik mellett szerepel a félelmetes erejű Toronyi Tamás is:

Illyen erejű csak épen Attila,
Ki ezelőtt vala az Isten ostora,
Brunczvik, Kinizsi Pál és Toronyi Tamás,
Ha ezek feltámadnának, akkor lenne romlás,
No de azaz egy is nagy kárunkra vagon,
Mert a csecsemőt is öli vágja agyon,
Neve ha akarod tudni? Neve Antikrisztus.....

8. A másikon egy betyárélet elbeszélésének szerzőjeként szerepel: Vidrovsky Marczai híres rablóvezér élete és halála. Előadja Toronyi Tamás, Pest, 1873. Bucsánszky Alajos.

De van, ami még teljesebbé teszi a sikert. Toronyi Tamás hőskölteménye ma is él a békési nép között. Szundy Károly közli velem, hogy a megye egyik eldugott falujában, Gádoroson, egy parasztnőnél meg egy paraszttvendéglős folyékonyan el tudja mondani a költemény két-három énekét. S ha tovább nyomoznánk, bizonyára akadna a többi parasztnők között is nem egy, aki Vastag Balázs csapásaiért lelkesedve elszavalja a gyulai vitézek epikai méretű párbajait, visszaemlékezve arra az időre, amikor a szerző szerint:

Aradon a Török lakását
Vette, s onnan tette a földnek dülását:
Nemesre Parasztra terhes sarcot vetett,
S ha valaki osztán néki nem fizetett,
Nyakon kötve szegényt Aradra hozatta,
Testét megmetéltvén, végig bészózta.

Meg amikor:

... kemény sarcot hoztak a föld népére,
Úgy hogy majd a föld is kiálta az égre.
A sok szegénységet Aradra hajtották,
Zabot, szénát vinni oda parancsolták.

Figyelemreméltó, hogy a nép milyen érzékenyen reagált Vörös Mihály esetében: míg a magas irodalom, a művelt közönség tudomásul se vette a törökellenes küzdelem hőseit megdicsőítő művet, a nép megérezte benne a sajátját, az ősi énekmondó stílust, s azt a hőskölteményt magáévá tette, melynek nyelvében talán egyetlen nyelvújítási szó se akad, mert teljesen az ő nyelvén, az ő számára készült.

BATSÁNYI ÉS BARÓTI SZABÓ

Batsányi méltatói, ha összettört pályájának képét felidézve, jelentőségét, helyét keresik a magyar fejlődésben, csaknem kivétel nélkül a nagyképes-ségű szervezőt siratják. A szervező az élő emberi közösséggel együtt alkotja meg művét, s ha elzárják társadalmi teremtő erőitől, legfeljebb málló anyagot formálhat, vagy csupán vázlatokkal jegyezheti fel szándékait s terveit. Batsányinak ez a sors jutott osztályrészül. Műveinek kritikai kiadását készítve sajtó alá, éppen ezért egyre világosabb lett előttünk, hogy azt, ami életében és munkájában legértékesebb: az újjászülető magyar irodalom kifejlesztésének és szerepének igen jelentékeny elgondolását, megszervezésének kezdeményezését, céltudatos és áldozatkész szolgálatát irodalmi alkotásaiban csak igen töredékesen lehet megragadni, méltó ábrázolására pedig csupán egy új, az eddigieket mind anyaggal, mind az anyag mélyebb értelmezésével kiegészítő életrajz vállalkozhatik. Ehhez szeretnénk hozzájárulni akkor, amikor Batsányinak, a szerkesztőnek, szervezőnek, bírálónak s jóbarátnak Baróti Szabó Dávidhoz való viszonyát néhány jellemző adalékkal megvilágítjuk.

*

Batsányi Kassán ismerkedett meg Baróti Szabóval. A kamarai adminisztrátor gyakornokaként Abaúj megye székhelyére kinevezett fiatal ember 24 éves volt akkor, a tíz évvel azelőtt Komáromból odahelyezett ex-jezsuita, a kassai főiskola tanára és nevezetes költő: 38. Egy éve Kassán volt már akkor a kassai tankerületi nemzeti iskoláinak felügyelője, Kazinczy Ferenc is, Baróti Szabónak régi tisztelője, akihez a termékeny baráti ódaszerző már két dicséret verset is írt. A társulás egyre jobban terjedő divatja szerint ők hárman hamarosan (1787. nov. 13-án) megalakítják a *Kassai Magyar Társaságot*. A társaság rövidrefogott története megtalálható Szinnyei Ferenc Batsányi életrajzában (Bp. 1904. 18 ll.). Rövid fennállása idején Baróti Szabó, természetének és helyzetének megfelelően, inkább a szemlélődő, békítő barát szerepet játszotta az elsőségért már akkor vitába s vetélkedésbe szálló két fiatalember között.

Kazinczy úgy érezte, őt illeti a vezető-hely: származása, összeköttetései, társadalmi tekintélye s szervező nyugtalan-sága egyaránt Batsányi fölé emelte a kisváros s a megye társadalmában; idősebb is volt s jóval magasabb hivatalt viselt, mint a legjobb esetben is csak honoratiornak számító kistisztviselő. Értelhető, hogy sértve érezte magát, amikor látta, hogy „a döllyfős ember nyargala az öregem, s rajtam (t. i. Kazinczyn) is akara“ (Kaz. Lev. XX. 192. l.). Egy irodalmi folyóirat terve a levegőben volt; Kazinczy felvetette a tekintélyes idősebb költőtársnak s jó képet vágott ennek kívánságához, hogy Batsányit is bevegélyék szerkesztőnek. Hozzájárult, hogy a folyóirat címe *Magyar Museum* legyen, erős fenntartással bár, de elfogadta, hogy vitás kérdésekben a szavazat-többség döntsön, de, már csak az elv kedvéért is, ellentmondott, mikor Batsányi azt kívánta, hogy y-isták legyenek. A szakítás elkerülhetetlenné vált, amikor a folyóirat első számának élén Kazinczy a maga bevezetése helyett a Batsányiét pillantotta meg. De ez csak az i-re tett pont volt; ellentétük a vezérségre törő természetek különbségénél mélyebbről fakadt.

A társadalmi összefüggések iránt némi érzékkel bíró Földi János, aki Kazinczyval együtt ki is vált a Magyar Museum munkatársai közül, egy igen érdekes levélben utal erre: „En elhiszem valósággal és látom, hogy az Úrnak elégséges okai vagynak a tőlük való elválásra. Igaz, hogy én nagyon örültem a két vallásbeli elegyes társaságnak, és nagyon kívántam, hogy ez megöröködhetne, mert igen kívánnám eggyé tenni a két vallás nyelvét, mely most két különböző nyelv... Ez a nagy különbség az, amely Szentgyörgyi és Óry urak-

nak is szemekbe tűnt, hogy az Úr Szabóhoz és Batsányihoz nem illik. Ezt én is erősíthetem. A Kis-Kunságon behordoztam én most ősszel a Museumot, egy exemplárnál többet el nem tudtam adni, ha némely keveseknek tetszett, az Úr munkái tetszettek, a Bevezetésbeli okoskodás, ígéret és cél, s az Ányos versei, a többi tekervényesnek, érthetetlennek ítéltetett... — Ellenben ha pápisták olvassák azon munkákat, nékiek ellenkezőképpen tetszik és ellenkezőképpen is ítélik.“ (Kaz. Lev. I. 264. l.) Földi nyilván a református-pápista ellentétnél mélyebb társadalmi és politikai ellentétet öltöztetett itt a maga kissé debrecenies kategóriáiba (— bár, mint látni fogjuk, nem minden ok és hatás nélkül). de megjegyzése a lényeg felé mutatott: a folyóirat körül is összecsapó társadalmi, politikai erők irányába.

Kazinczy jozefinista volt: a kalapos királynak lelkes híve s racionalista felvilágosodottságában rokona is; tőle kapta fényes pályát ígérő állását. A nemességből kinövő egykorú magyar értelmiségnek ahhoz a rétegéhez tartozott, amely hitt az ész hatalmában, a tudomány világokat megváltoztató gyors erejében és jogában, hogy végrehajtsa, amit helyesnek tart. Innen van az, hogy a fiatal Kazinczy mind az irodalomban, mind a politikában radikálisabb elveket vallott legtöbb kortársánál, de innen van az is, hogy hatása egyelőre csak igen szűk körre terjedt. Társadalmi háttere inkább jó nevének, mint eszméinek volt: arra az osztályra akart támaszkodni, amely csak francia olvasmányai s nem az alig sarjadzó magyar irodalom mögött állt. Ő is egy volt azok közül a jakobinusok közül, akik „olyan burzsoáziát képviseltek, amely még alig volt és amely nem sorakozott fel mögöttük.“ (Kató István: A magyar jakobinus-mozgalom néhány kérdéséről, Századok, 1950. 211. l.) Nem annyira „a nyomtató gazsága miatt“ szűnt meg tehát az *Orpheus*. Kazinczy szakadár és a Magyar Museumnál elméletileg lényegesen baloldaliabb folyóirata, hanem sokkal inkább azért, mert „az értelmiség balra tolódása a monarchista demokratizmustól a jakobinus republikánizmus felé egyben elszigetelődést is jelentett.“ (Kató i. m. 216. l.)

Batsányi dunántúli szerzetesiskolákban nevelődött, Pesten a piaristák tanítványa. Horányi büszkesége volt, az Orezy-családnál több pusztá nevelőnél: belső ember, akit Kassán is Orezy Lőrinc, „atyja helyett atyja“, helyezett el, vejeül. A plebejus sorból felnövekvő értelmiségnek ahhoz a rétegéhez tartozott tehát, amelyik a felvilágosodott eszméken nevelődött s érdekei szerint is a polgárosodás felé tartó, de nemzetiségében megtámadott s ezért II. József ellen forduló nemesi reformizmus érdekkörében nőtt fel; onnan kapta megélhetésének forrásait s jövőjének ígéretét. Batsányi pályája első felében annak a főnemesi körnek volt bizalmi embere, ha tetszik: összekötője, amelyik a kor egyre erősödő Habsburg-ellenes nemesi ellenállását sugalmazta, szervezte; s arra is készen állt, hogy adott alkalommal az elszakadás és nemzeti önállósulás fegyveres kezdeményezésére vállalkozzék. A gazdálkodásában, pénzüzletében, de életfelfogásában és társadalmi kapcsolataiban is erősen polgárosodó Orezyak mellett főként a Batthyányak, Festeticsek, Forgách Miklós, Sztáray Mihály, Teleki József, Bartsay Ábrahám, Széchenyi Ferenc, Semsey András játszottak szerepet a csoportban: mind gyanúsak a Martinovics-perben, amelynek vádlottjai közt sok volt titkárai, belső emberei közül; Batsányinak is megbízói s pártfogói. (L. Kató idézett cikkét. Gragger R.: Preussen. Weimar u. die Ungar. Königskrone, Berlin, 1923. és Mályusz E.: Sándor Lipót főherceg nádor iratai, Bp. 1926.) Nem itt a helye, hogy kifejtjük, hogyan s milyen mértékig állt a Magyar Museum ennek a csoportnak érdekkörében; bizonyos azonban, hogy Batsányi Bevezetése lényegében ennek gondolatait mondja el (főként ebben tér el Kazinczyétól) s a folyóirat két kötetének szereplői közül sokan tartoznak ide. Batsányi tehát számolt a társadalmi előfeltételekkel; ezért is volt képes, igazi mecenások nélkül, főként előfizelőire támaszkodva a Museumot 1788—93-ig fenntartani. A „kezdés“ érdeme közös volt Kazinczyval, de az — amit később jogos büszkeséggel ír — hogy a vállalkozás „oly szerencsés fogással“ járt, „mely nemsokára minden reménységünket felülhaladta“, Batsá-

nyi erélyének és nem utolsó sorban: valóságérzékének volt köszönhető.

Baróti Szabó már az Orczyakhoz való kapcsolatai miatt is közelebb érezhette magához Batsányit, mint Kazinczyt. Orczy Lőrincsel őt is a tisztelet s az irodalmi barátság szálai fűzték össze.

Még élek; még Orczy nevem fenn tartja: Batsányi
Bé-léptével ama nagy magyar, Orczy köszönt
Kellemetesb hírrel füleim tölthetted-e vendég?
Orczy poétáját, Orczy köszönti Szabót?
Orczy poétáját? — E volt nevem hajdan előtte:
Nem vonhatd-le kaján; Orczy ruházta reám.

Igy kezd az öreg deákos mindjárt a Museum első negyedében (28. l.) egy köszöntő verset, amely Batsányi szerkesztői szerénysége miatt, de nyilván némi propaganda-céllal is, jelent meg ezzel a címmel: „*Méltóságos Báró Orczy Lőrincz generális úrról.*” — Baróti Szabó, 1789-ben Kassán kiadott Költeményes Munkájában már „*T. Batsányi János Úrhoz. 1787.*” szól. Az öreg s az ifjú költő neve összefonódott barátjuk szívében. A Költeményes Munkák Orczy Lőrincchez intézett ajánló-versében mint serkentők együtt szerepelnek. (l. alább.) S *A hárfához* intézett, Orczyt búcsúztató Baróti-vers Museum-beli változatában (I. 358. l.) is ott áll az ifjú a halott ravatalánál:

... Indits zokogást, Batsányim,
Edesatyádon!
Már kinek készül tüzes Ossziánod?

Baróti Szabó ellensége volt II. Józsefnek is. Nem csak az egyházat, hanem főként a magyar nemzetiséget sértő intézkedései miatt. A *kalapos királyt* író Anyos — egyébként Batsányinak sokban mintaképe s mindkettőjük nagyra-becsült költője — nem maradt hatás nélkül Baróti Szabóra sem. A hűségesen és derekasan magyar exjezsuita nem a világpolgári-jozefinista, hanem a magyar nemesi megújulás híve volt, s Orczyban és társaiban annak az eszménynek megtestesítőjét látta, amelyet *Kép* című szép versében oly nagy lelkesültséggel rajzolt meg 1793-ban. Ennek áruelőit pelengérezte ki *Egynémely kispasszonyról és Egynémely úrfiról* már előbb, 1786-ban írt szatírájában s ennek romlását siratta 1790-ben a ledölt diófa allegóriáját felidéző nagyhatású ódájában. E minta-magyarokról, pontosabban Orczy Lőrincről, Ráday Gedeonról, Nádasdy Ferencről, Berényi Ferencről s Forgách Miklósról írta Batsányi egy valószínűen 1808-ból származó jegyzetében: „Ezekről lehet vala mondanunk abban az időben, ama régi historikusnak isméretes szavai szerint, sok nagy-születésű magyaroknak szégyenére s bosszúságára: „Ultimi Hungarorum!” Mert valóban ők valának már majd szinte utolsók azon főrendű magyarok számából, akik még mintegy tükörei, példái s eleven képei lévén a régi magyarságnak, ritka jeles erkölcesek s nemzeti tulajdonságaikért hazánk fiatalnál különös nagy tiszteletben tartottak, és akiket a másképpen gondolkodó s a nemzet dicsőségére keveset ügyelő gyáva lelkek is csudálni kénytelenítették.” (MTA. — M. Irod. Régi és újabb írók 4° 85.)

Akkor, a nemesi ellenállás leszerelése, az osztályérdekei védelmében a nemzet ügyét eláruló nemesség behódolása után, ez már persze inkább csak a nemzeti büszkeség és büntudat érve lehetett: az, ami Borzsenyivel, a fiatal Kölesyvel és Vörösmartyval a „romlásnak indult hajdan erős magyar” képét felidézttette. De 1790-ben még a nemzeti ellenállás, a saját erejéből, hagyományai felől megújulni vágyó magyarság haladó törekvéseinek szolgálata volt. Batsányi ifjúsága egyébként csak kiindulásnak, a megváltoztatandó jövőben is őrzendő építőelemnek tartotta ezt a multat. Baróti Szabó ekkori munkáin jól megfigyelhető, mennyire áthangolta a forró fiatalember a régi magyarságot, műzsáját s reményeit együtt sirató öregembert a maga optimizmusával.

... Ki mentse magát ki
Illyen igaz kötelességből? Ki fog ennyi reménynek,
(Ah; lehetlenség!) hátat fordítani?

kérdi lelkesülten a már évekkal előbb hallgatást fogadott idősebb társ a Museum első versében, a *Társaság-kötésben*. Hogy újra-megszólalásában mily nagy szerepe van Batsányinak, megtudjuk *Költeményes Munkái*-nak említett beköszöntőjéből. Ebben, az Elvesztett Paradicsom fordítását Orczynak ajánló versben elmondja, hogy haretől fáradozottan mindaddig féltette lantját, amíg csak

„a fogason tiltotta *Batsányi*
Függni tovább; amaz ékes-eszű, tollára-szerencsés,
S a magyar ifjúság egyik főbb dísze, *Batsányi*, —
Megsejtette körülöttem Miltonnak, eme nagy
Anglusnak gyöngy énekeit; s no, monda, barátom!
Míg szemedel befogja halál, örök életed élni
Kezddjed előbb. Fogd a lantot, s e drága poétát
Hangoztasd magyarul. Béiöltöd örömmel hazádat,
És fenntartandó koszorút fogsz fűzni magadnak. —
S oly tehetős igékkel adá kérésit előmbe,
Hogy, bátor nem akantam előbb, végtére reávelt.

Batsányi a következőket írja erről a Museum harmadik negyedéhez csatolt Toldalékban (I. 292—94. l.) „Én, rézszemről, nemcsak azt nem átallok, hogy azon költeménynek világrabocsátását jóváhagytam, hanem azt is örömmel megvallo, hogy a fordítónak erre ösztönzője is voltam... Amikor a sors engemet két esztendővel ezeltt e városba hozott s övele személyesen megismertetli, már akkor régen búcsút vett ő a szelíd múzsáktól. Barátságos unszolásaimra ismét tollat fogott, s nemcsak a többször említett Paradicsomot versekben lefordította, hanem minden eladdig kiadott költeményes munkáit is újólág elővette s a hibáktól kitisztogatva, a két első kötetet már közre is bocsátotta.“

Batsányi szíves barátot, de szövetségest is keresett és talált Baróti Szabóban. A szerkesztőnek hasznára volt az írásban gyakorlott, a megbeszéléseken nem mokaes munkatárs. Az irodalombarát s nemzeti érzésű alsópapság és főnemesség körében egyaránt ismert, s nem kis tekintélyű pap-tanár neve és kapcsolatai pedig sokat segítettek az évnegyedes gyűjtemény társadalmi hátvédjének, pártfogóinak, terjesztőinek, előfizetőinek megszervezésében. Baróti Szabó nemcsak a klasszikus mértékű versek ápolását szorgalmazta, hanem a magyar nyelv művelését általában; egyik terjesztője volt tehát annak a mozgalomnak, amely a nemzeti ellenállás és megújulás érzéseit s gondolatait terjesztette el az alsópapság mind szélesebb köreiben. A nemzeti nyelv szolgálata pedig akkor, különösen a katolikus papság közt egyet jelentett a haladás szolgálatával. Batsányi a közép- és alsópapságnak arra a rétegére számított, amelyik az egyháziak balszárnyán állt: a Museumban szereplő papi nevek: Anyos, Virág, Kreskai, Révai, Józsa, Simai, Döme, Verseghy ezt bizonyítják. S e körben jól hangzott Baróti Szabó neve. Itt található meg annak a sajátos jelenségnek magyarázata is, hogy a forradalmár Batsányi miképpen köthetett nem-egy életre szóló barátságot papokkal ugyanakkor, amikor leveleiben, verseiben, de tetteivel is a legélesebben szembeszállt „a vakító-szenteskedőkkel“, azzal a klerikális reakcióval, amelynek fojtogató szorítása néhányszor életét is fenyegette.

Nem tanítványként, hanem szövetségesként szegődött tehát Baróti Szabóhoz. Együttműködésükben mindvégig ő volt a kezdeményező s az irányító: „...engemet azért, ha Szabó Dávid úrnak poétai érdemeihez és édes anyai nyelvünk gyarapításában tett szerencsés fáradozásaihoz, hibáinak megismerése mellett is illendő tisztelettel s hazafiúi háladatossággal viseltetem, az ő

követői közé nem számlálhatsz' — háritotta el Rajnis feltevését a Toldalékban. (M. Museum I. 279. l.) Hogy kapcsolatukból nem hiányoztak a viták, bizonyos; hogy állandóan baráti, s hogy közös ügyeikre és Baróti Szabóra nézve is hasznos volt: együtt végeztek munkájuk eredményei bizonyítják.

Az említett, 1808-ból származó töredékben azt írja Batsányi, hogy a Museum megszüntte óta alig tehetett „valami olyast, ami hazai nyelvünknek s literatúránknak láthatóképpen használható volna“, kivéven, „hogy amely jó barátinnak munkáit szorgalmas figyelemmel megvizsgáltam és a hibákat feljegyezgetvén s ebbéli ítéletemnek majd mindenkor bőven és írva okát is adván, a szerzőket azoknak megegyengetésében barátságosan segítettem; minekutána íróink közül némelyeket igazabb és tisztább magyarságra, helyesebb írásra s kényesebb ízlésre és a magam tulajdon munkájánál jobbaknak szerzésére tanítgatni igyekeztem volna.“ Ha ehhez hozzávesszük, ami Batsányinak mindennél előbbre való volt, a haza szolgálatát: együtt vannak azok a főszempontok, amelyekhez gyakorlati, segítő bírálóként mindig tartotta magát. Ezen a területen fiatalkorában tekintélyt szerzett. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a hozzáértésben magát többretartó ellenfél, Kazinczy is arra kérte: nézze át bíráló s javító szemmel Messias-fordítását. Az „aristarchusi hivatal“, amit Kazinczynak megtagadott, egész életére vállalta Baróti Szabó esetében.

Bírálata a legapróbb részletekbe is belevágott s határozott — mentől öregebb lett, annál keményebb — elvekhez igazodott. Érvényesítésében azonban nem volt sem erőszakos — amit Kazinczy terjesztett felőle —, sem formalista — ahogy a mai szemlélő első látásra vélhetné. Még a Museumon belül is, ahol pedig szerkesztőként ügyelnie kellett az alapelvek egységes érvényesítésére, helyt adott bizonyos egyéni kívánságoknak; a helyesírás, nyelvtan, szóhasználat stb., egyszóval az írás formális-szakmai kérdéseit pedig sohasem választotta el a mondanivalóitól. Ha nem hirdette volna is — Petőfit anticipálva — a látó, a nemzetének világitó költő-próféta felsőbbségét, akkor sem tehetett volna másként oly korban, amelyben az ortográfia, prozódia, szóhasználat, versforma, fordítás s eredetiség kérdései még leplezetlenül összefüggtek a társadalmi, politikai mozgalmakkal, annak a harenak eszközeiként, amelyben politikai állásfoglalásnak számított az is, hogy négsarkú tizenketteseket ír-e valaki. Gyöngyösi módjára, vagy kétsarkúakat, mint a franciák hívei.

Baróti Szabó már a helyesírási kérdésekben is engedett. „Senkinek írása módját, vagy ortográfiáját nem ócsárlom — olvashatjuk *Költményes Munkái* Előszavában (1789). — Én az enyimben néhol változtatást tettem, a régibb írók nyomdokaira visszatérvén; hogy a magyar igéknek tulajdon hangzatjokat is igazábban kiüthetném. Ennekelőtte is csak azon végből tértem amaz általabb útra, melyen most mások sokan járnak, hogy verseim sorai a nyomtatásban, amennyire lehetne, a megtörést elkerülhethék.“ Így jelentette be, hogy jottistából y-ista lett. Kazinczy azonnal felfigyelt: „Batsányi kedvéért sokat megváltoztatott régi írása módjában“ — írta 1789. június 16-án Horváth Ádámnak (Kaz. Lev. I. 386. l.). 1806-ban pedig már úgy vélte, hogy meg is magyarázhatja a történeteket: „Fogod-e hinni, kedves barátom, hogy a Virti Lantos egy vehemens fiatalember által annál a győző oknál fogva bíratott az ypsilonisták seregébe való általlépésre, hogy a jottisták módja kálvinista találmány, az ypsilonnal való élest pedig Pázmánnak és Káldinak és más Jezsuitáknak állhatatos példák igazolják? S Szabó Dávid engede a fontos okoknak“ — írta Révai Miklósnak. (Kaz. Lev. IV. 374. l.) Ugyanezt írta Kis Jánosnak 1807. IX. 15-én. (Kaz. Lev. V. 156. l.)

A prozódia, a „hangmérséklés“ kérdésében nagyrészt egyetértettek: Batsányi a nyelv természetéből indult ki, s a hosszú vitákban a következő eredményt szűrte le: „Amiben hangmérséklő nevezetesebb versszerzőink, név szerint pedig Baróti Szabó, Rajnis, Révai és Virág urak, még eddig meg nem egyezhettek, igen csekély dolog... ez a kis különbség is valósággal nem annyira magában a magyar nyelvben, mintsem az arról másképpen ítélő érdemes

tudósok vélekedésében találhatik.“ (Az idézett kéziratföredékben.) A *h* értékelésében volt lényegesebb különbség közöttük. Baróti Szabó sohasem fogadta el, hogy önálló mássalhangzó-értéke van. Kezdetben Batsányi is ezt vallhatta. A Museum harmadik negyedében közölt — hexameterben fordított — Osszián-részlet kísérő szövegében ezt írja: „Szabó társunk és Rájnis úr után, a kéteshangzatú szótagot (amint *o* jelenlévő egynehány versből láthatni) a *h* előtt én is megrövidítettem; de jobban megvizsgálván annak természetét, s igaz hangzását, azt tapasztaltam, s teljességgel meg is vagyok iránta győztetve, hogy ez a betű a magyar nyelvben korántsem oly könnyű lehelést jelent, mint a deákban s más nemzetekében, hanem valóságos mássalhangzó. Azonban, kinck mint tetszik, úgy éljen vele. Nem szükség, hogy azért egymásra nehezteljünk.“ (I. 199. l.)

A valóságot hasonló józansággal nézve, a felfedező és konok hagyományörzők rögeszméin felülemelkedve ítélte meg a versformák használatának kérdését is. Nincs nyoma annak, hogy erről a kérdéstről vitázott-e Baróti-val; ha csak azokat a nyilatkozatait nem soroljuk ide, amelyekben elítéli a klasszikus verselés kizárólagosságát s művelt fölényét hirdetőket. Az időmértékes magyar verselés úttörői hajlottak az egyoldalúságra; nyilván Baróti Szabó is, hiszen pl. Kazinczyt féltrófásan, félkomolyan csak úgy fogadta követőjévé, ha kötelezi magát, hogy ilyen rájárásra szedendi verseit. (K. F. úrfihoz, 1778.) A Museum második kötetében megjelent ugyan a makacs hangmérséklőnek egy, éppen Batsányihoz intézett s magyaros tizenkettesekben írt üdvözlő költeménye; s ismerjük egy másik ugyancsak Batsányihoz s ugyancsak kétsarkú tizenkettesekben intézett trófás versét is (kíadta Horváth Balázs; B. Sz. D. Kassa, 1888. 129. l.). Ebből az évkörből, 1791-ről keletkezett Batsányi is Baróti Szabó Dávidhoz intézett versét, a Tartóztatást, amelyet Arankának küldött el az Erdélyi Nyelvművelő Társaság készülő folyóiratába, amely azonban csak évtizedekkel később, Poétai Munkáinak 1835-ös kiadásában jelent meg, átdolgozott változatban. E költői levelet hatos jambusban írta: Baróti Szabónak Horatiusra visszanyúló kedvenc formájában; amelynek egy példáját: Barótinak Virághoz intézett költői levelét a Museum utolsó negyedében (II. 391. l.) közölte is Batsányi. (Érdekes megjegyezni, hogy ezt a verset Baróti Szabó megjobbított s bővített költeményes munkáinak [1802.] birtokában lévő példányában a Museum szövege szerint ki is javította.) Mintha, kedves baráti gesztussal, azt akarták volna megmutatni, hogy megtisztelik s használni is tudják egymás fegyverzetét. A versek ilyen alkalmi voltára vall, hogy Baróti Szabó nem vette fel őket összegyűjtött művei közé. Batsányi pedig nem írt több hatos jambust.

A hangmérséklés, minden látszat ellenére, nem volt pusztán formai kísérletezés már a kezdő Baróti Szabónak sem; az antikok tekintélyével s egy Európaszerte elterjedt költői gyakorlat népszerűségével akarta megfényesíteni a magyar nyelv tekintélyét. De ezen túl — persze inkább költői ösztönöségét mint öntudatos műveltségét követve — a magyar nyelv váratlan, ismeretlen lehetőségeit kereste, a kifejezés mély forrás-rétegei felé hatolt előre, s a köznyelv száruk s merevnek érzett szerkezetét fesszegette. Nem volt olyan képzett nyelvész, mint Révai, s Rájnis irodalmi műveltsége mögött elmaradt az övé. De mindkettőnél közvetlenebb s természetesebb kapcsolatban állt az élő nyelvvel s, talán ezért is, mindkettőnél bátrabban használta, formálta, s ha kellett, teremtette ennek anyagát. Helytelen lenne ebben öntudatos népbarát politikát keresni. Mint Faludit, őt is főként nyelvi, szakmai kérdések érdekelték. De említettük: akkor a nyelvművelés a haladás ügyét szolgálta. Arany kitűnő érzékkel mutatott rá erre Baróti Szabóról írt tanulmányában: „Senki nem bírja teljesebben az anyanyelvet, mint ő... senki az egykorúak közül nem bányászta ki annak rejtett kincseit, mint ő.“ (Összes prózai művei, Bp., Franklin, 496. l.) Arany azt is észrevette, hogy „a Megjobbított és bővített költeményes munkákban egészen más Baróti áll előttünk“, mint az első kötetben.

S mivel inkább szerette „Dávidot nyers újításaival, nyelve merész hibái és szépségei közepett“, nyelvi tekintetben hanyatlásnak érezte e változást, s Batsányi hatásának tulajdonította, aki „a jó magyarság örve alatt egy kis lapályt is szívesen megtűrt“. A fiatalabb, képzetesebb barát s „jó valóságérzékű szerkesztő valóban befolyással volt a magát s versét is folyton csiszoló-művelő Baróti Szabóra; s ez, ha nyelve némileg szegényült is, sokat nyert a költői kifejezés izlésességében, erélyében, tartalmasságában. Hogyan türte volna a kifejezés laposságát Batsányi, aki így írt erről: „Ha energiával akar a poeta költeni, s szavainak hathatós erejével tűzbe hozni kívánja olvasóját: gyakran még a grammatikai regulát is félre kell vetnie. Lángol az elmém, mikor ilyenemű dolgokról verseket írok; s memél rövidebb, hathatósabb és egyszersmind mennél jobb hangzatú szókkal fejezhessem ki gondolataimat és érzékenységeimet, azon vagyok. Ha lehetne, oly tömörséget adnék verseimnek, hogy minden periódusom lángba hozná olvasóm képzelődését és megolvasztaná velemérző szívét. Nincs alábbvaló teremtmény az én szememben, mint egy érzéketlen, szószaporító, fagyos poeta, vagy inkább versfaragó, gyáva író. Erre tehát energia kell; ez azonban nemcsak a jó *gondolatokban*, hanem az egyszersmind *hathatósan kifejezett jó gondolatokban áll.*“ (Arankának, 1793. ápr. 1. OSZK. Quart Hung. 1994. 94. f.) S hogy Baróti Szabó nyelvi találmányossága, szóbősége s merész képzetkapcsolatai nem voltak idegenek tőle, bizonyíthatja költeményeinek nem egy helye, amelyen ott érezni a merész újító „szelleműjjának“ nyomát. (Kis torka fodros énekét; a feleselő visszhang fondorkodik stb.)

A kölcsönös befolyásolás részletes megvilágítása külön stíluskritikai tanulmányt igényelne. Összehasonlító vizsgálódásaink közben főként három irányban láttuk érvényesülni Batsányi hatását: 1. az előadás tömörsége, folyamatossága, logikai következetessége és tisztasága, 2. a szóhasználat bizonyos választékossága, közérthetősége és izlésessége, s végül 3. a közlés tartalmassága a tárgyak, a mondaniivaló jelentőségének fokozása terén. Sok helyett egy jellemző példa is rávilágíthat a lényegre. Baróti 1779-ben kiadta *Jacobus Vanier Praedium Rusticum* című mezőgazdasági tankölteményének fordítását. Az ügyes Georgikon-utánezat világszerte népszerű volt akkor, Nagyszombatban is kinyomtatták; egy 1750-ben készült illusztrált példánya Batsányi linzi könyvtárából is előkerült (OSZK. P. O. lat. 2786.). A Paraszti Majomság, amelyből a Kegyes Olvasóhoz intézett bevezető szerint, kölcsönöznek „még a gazdaság előmozdításának tanítói is, kiket a mostani világ az imént az iskolákba bészállíta“, kelendő lehetett: 1794-ben megjelent „meg-jobbítva“ a második kiadás. Ennek elejéről közölt egy „Példát“ a *Museum* is. (II. 117. l.) Ha a két szöveg néhány részletét párhuzamosan olvassuk, láthatjuk, milyen jellegűek a fordító — Batsányi elveivel egybevágo — javításai.

Az első könyv így kezdődik:

Első kiadás (1. l.):

Engemet is szép névre törés, s dicséretet úzó
 Gerjedelem sík oldalain Parnasszus hegyének
 Kezd ragadozni: magam megadom, munkának hevítvén
 Mellyem, s nem tudván rettegni Poétai névtől,
 Állhatatosképpen minden részére világnak
 Nyelvek szárnyaikon hordozza, futítja, repíti.

A M. *Museum* ban: (II. 117. l.):

Felragad a szép hír szeretet Parnasszus hegyére
 Engemet is. Követendem ezen gyógyúlmi-tudatlan
 Gerjedezést: költői nevet szomjúzva keresvén.
 Melly a sírba leszállt s megnémult pornak is hírét
 Csaknem imádatván, fel-alá hordozza világom.

Első kiadás:

Isteni lételnek csupa színlett képe, Liée,
Messze kotorj; Ceres is vakarodj. Egy nálam az isten,
A ki világnak egész környékire nyújtja hatalmas
Karjait és szép áldását a földre leküldi.

A M. Museumban:

Isteni lételnek csupa színlett képe, Liée!
Távozz messze: Ceres távozz: Egy nálam az isten,
Aki világnak egész környékeit éri hatalmas
Karjaival s feles áldását terjeszti mezőnkre.

Az ajánlás:

Első kiadás:

Erdély, és Magyar édes Hazánk Fő Nagyjai! kikben,
Ugy mint oszlopiban, vagyon helyheztetve reménye,
Bóldogsága Magyar Népünknek; néktek ajánlom
E gyarló munkát Ha nem értem tárgyam el, a mint
Kelle; taian feles hivatalini, s az időnek igen szűk
Vólta hibáimnak fog szerzeni,nyerni kegyelmet.

A M. Museumban:

Erdély és Magyar édes Hazánk Fő Nagyjai! kikben,
Ugy mint Oszlopiban, vagyon helyheztetve reménye
Bús népünknek; ezen munkát Tinéktek ajánlom.
Hajdani nyelveteken jelenik meg előttetek, amely
Hogyha kivész, kiveszünk Magyarok, s hírünk is alig lesz.

Batsányi már a fordításokról szóló tanulmányában (M. Museum: I. 6. l.) arra buzdított, hogy mind a régieknek, mind a mostaniaknak *jelesebb* munkáikat válasszák ki a fordítók. A Toldalékhoz fűzött egyik jegyzetében (M. Museum. I. 318. l.) így fűz tovább a gondolatot: „Ha fordításainkkal a nemzetnek használni akarunk... szorgalmasan meg kell az előre fontolnunk, ha méltó-e az a munka arra, hogy azt nyelvünkre fordítsuk, hogy azzal hazánk fiait gyönyörködtetni, az olvasásra szoktatni, erkölceiket jobbitani, elméjüket világosítani akarjuk; sőt (kivált most eleintén), arra is különös figyelem-séggel kellene néznünk, ha a fordítandó munka adhatna-e alkalmatosságot nyelvünknek akármiként lehető szépítésére s pallérozására: Evégből legalkalmatosabb lehetne, a régi és mostani jelesebb Poétákon kívül, a görög és deák *klasszikus* írókat is választani.“

A találkozásukkor már kész Vanier-nak nyilván csak „megjobbítását“ ajánlotta Batsányi: az utána következő fordításoknak már tárgyát is. Hogy mit ajánlott, jól mutatja a fordításról vallott felfogásának s irodalomszervezői gyakorlatának fejlődését. Amikor Milton műve felé terelte barátját, már ki is emelte az alkalmi költészetnek abból az iskolás világából, amelybe a számos névtelen mellett, akiket fordított, Vanier is tartozott. Az eredeti titáni mű helyett azonban még csak egy ad usum delphini megszeliidített s szakmányba készült latin hexameterok deszkái közé gyalult „*Lapsus Proto-Parentum*“-ot adhatott a kezébe, s így kénytelen-kelletlen némileg ellentétbe került a fordításról vallott elveivel. De még ez a megszeliidített Paradicsom is vitába keverte: a Baróti Szabóval amúgyis harcban álló Rájnis 1789-ben kiadott Magyar Vergiliusának első darabját, a hozzácsatolt „Sisakos pajzsos, kardos mentőírást“ folytatva, egy *Toldalékkal* is megbővítette, s ebben nemcsak rég ellenfelét, de az ifjú szerkesztőtársakat is összeszidta: Batsányit a fordításról kifejtett nézete miatt külön is. A választ a fiatal ügyvezető szerkesztő adta

meg a Museum első évfolyama III. negyedének, 1789. Pünkösdi hava utolsó napjáról keltezett *Toldalékában*. Az elvek területére vitte a vitát, megtámogatta a fordításról vallott felfogását, s nagyrabecsült barátját is védelmébe vette. Nem csupán azzal, hogy érdemeit hangsúlyozta s a Milton-fordítás kezdeményezését — amint már említettük — magára vállalta, hanem azzal is, hogy vitáirata végén párhuzamosan közölte Vergilius első eklogájának eredetijét s vele Rájnis és Baróti Szabó fordítását; az olvasóra bízván annak megítélését: „melyik és mennyire haladta légyen meg a másikat“, minthogy „a különbség szembetűnő“. Hogy a mérleg Baróti Szabó javára billenjen, arról tőle telhetően gondoskodott. A kis baráti-szerkesztői haditett néhány részletéről Kazinczy egy 1826. júl. 31-én kelt s Toldy Ferenchez írt leveléből értesülünk (Kaz. Lev. XX. 73. l.):

Ez [Baróti] és Rájnis vastagon veszekedének. Bacsányi is összeakasztá vele kerekét. Bacsányi együtt dolgozott Barótival, Baróti mellett, Rájnis ellen. Landerer nekem postán küldé meg a Rájnis által fordított Virgili Eclogák egyik ívét, újsággépen. Barótinak akkor nyomtatták verseit in 4-to. Bacsányi azt tanácslá, hogy ugyanazon Eclogát fordítsa Baróti is, meghaladni igyekezvén a Rájnis fordítását, s nyomtattassa könyvébe, mintha azt ő a Rájnisnak látása előtt dolgozta volna. Rájnis meg fogja ölni magát szégyelében, hogy a Barótié jobb.

Vergilius már olyan költő volt, aki méltó rá, hogy necsak iskolai gyakorlatként, esetleg megjobbítva, hanem mintaként, híven s nagyságán nevelődve fordítsák magyarra. Hogy Baróti Szabónak azután már egy életre-szóó Vergilius-rajongását Batsányi terelte a fordítás konkrét munkája felé, bizonyítja az az ajánlás is, amelyet a Költeményes munkák 1789-i kiadásában közzétett ekloga-fordítás elé írt a pályának, költészetnek akkor újra búcsút mondó poéta. (I. 173. l.)

„Ó Te, kinek műzsája magas reptével az égbe
 Ötli fejét, s a fő bárdus lantjának hazánkban
 Fölséges magyar hangzatot ad; Kis üdöre pihenj meg,
 S melyet ohajtottál, nagy Virgil pásztori sípját
 Mini fúvom magyarul, halljad. — Gondold meg azonban,
 Hogy Titír s Meibő kettőnköt képez. Az hűvös
 Arnyékban azzal fogod itt énekleni kedves
 Verseidet, s becses homlokodat kerekíteni mindig-
 Zöldellő koszorúval. Az én itt-létem utolsó
 Órájára siet: kétszer sem gyűjti talántán
 Búzáját asztagba Ceres, Melibőnek utána
 Útra-kelek, s magyar húrjaimat megnyugtatom. —”...

A Rájnis és Batsányi között a fordításról folyó vitát akkor értjük meg igazán, ha figyelembe vesszük, hogy Rájnis értéklése még nem nagyon tett különbséget az eredeti alkotás, az átdolgozás s a fordítás között, s hogy költői gyakorlatában nem szakadt még el a kor iskolai-formalista felfogásától. Batsányi viszont főként azért kívánta a hű fordítást, mert tisztában volt vele, hogy az igazi költő művében a nagy tárgy s a jelentékeny mondanivaló megváltoztathatatlanul lényeges. Hogy a költészet tartalmi elemeinek milyen nagy jelentőséget tulajdonított, bizonyítják művei, de azok a szempontok s mód-szerek is, amelyeket szerkesztőként követett. „Lakodalmi verseid nem mehetnek bele (t. i. a Museumba) — írta pl. Földi Jánosnak — válassz valamely nevezetesebb tárgyat. A versek magokban jók ugyan; de a matériát is nagyon nézzük“. (Kaz. Lev I. 263. l.) A *Toldalékban* határozottan kimondja: „A daraboknak elrendelésében inkább a dolgoknak miséigekre s különböző voltokra, hogysem a munka elkészítésének minéműségére, vagy az írónak személyére vigyázunk.“ (M. Museum I. 281. l.) Ezt a szerkesztői elvet nagy gondal, találékonysággal és következetességgel vitte át a gyakorlatba: érdemes

a M. Museumot ebből a szempontból is gondosan átnézni. Idősebb barátja s szerkesztőtársa eredeti munkáit ugyancsak „bele-szerkesztette” a folyóiratba: mindegyik mond valamit abban a közös vállalkozásban is, amelynek szolgálatában, abban az összefüggésben is, amelynek része. S a feladat, amelynek megoldására vállalkozik velük a költő, nagyrészt a műveknek is hasznukra van: fokozza intenzitásukat, növeli súlyukat, emeli kifejezőerejüket.

Eredeti műveivel is a Museum egyik legtöbbször szereplő munkatársa volt Baróti Szabó. Batsányi szerkesztői ügyességére jellemző, hogy főként arra használta fel, ami megfelelt kedvének s tehetségének: az alkalmi versekre. De érdemes megfigyelni, mennyire megnemesíti e különben igen gyarló műfajt a tárgy jelentőségének megnövelése. Batsányi egyik jellemző fogása, amellyel saját munkáiban is él, hogy a megünneplendő alkalmat vagy személyt kiemeli elszigeteltségéből, egyszeri személyességéből: valamilyen nagyobb nemzeti ügy, vállalkozás vagy eszmény részesevé vagy hordozójává teszi s azt ünnepli a megénekelt eszmény vagy magasztalt személyiség ürügyén. Még az első pillantásra csupán csak udvariassági, taktikai kötelesség-versekben is van egy-egy mozzanat, amely e magasabb összefüggések felé villan: — Kazinczy menjen csak utazni; „Útjaiban legszebb verseket írni szokott (I. 86. l.). Batsányi nem ír?: Alkalom, hogy teltszínű képek idézzék fel a mezei élet szépségét. (II. 137. l.) Virág nevenapja közeleg: koszorút fejére az Igaz Magyar-nak, hív Barátnak, ki első királyunk megromolt lakóhelyén lantja húrját pengeti, tehát a nyelv s nemzet ügyét szolgálja. (II. 391—392. l.) Orczy László elfogadja főispáni székét?: a Ruha után a Nyelv is reá vár, hogy kül-bel díszünk fényességre hozatván mondhassa: haldoklott a magyar általam él. (II. 256. l.) El kell siratni Ráday Gedeont? E Magyarok Tüköre grófi nevet nyert fő virtusaiért, bár ez legkicsinyebbik ék minden más ragyogó címei között. II. Leopold meghalt; Törvényét, Ruháját, Nyelvét visszaadta a magyarnak, ki honjában idegen, számkivetett vala. — Legjobban látni azonban ezt a tárgy nagyságából ihletet merítő s a felszökő ihlettel a tárgyat is megnövelő s nemesítő költői felszárnyalást azokban a terjedelmükben is nagyra méretezett versekben, amelyekben a Museum s a mögötte álló rétegek irodalmi-politikai érzéseit, elveit s céljait juttatta kifejezésre Baróti Szabó.

Ilyen mindjárt a Museum első és második negyedének élén közölt két program-verse: a *Társaság-kötés* (I. 1. l.), meg a *Ráday Gedeonhoz* szóló óda (I. 75. l.) s ilyen jelképes értelmű az *Álom* is (II. 52. l.). Az indulás forró izgalmat, szép lelkesedést az élmény valóságával felidéző *Társaság-kötés* még csak a nyelvművelést „teszi ki célul“:

... Nemes Nyelvünknek elűzik,
 Hogyha mi gyom veri fel kebelét, vetekedve kihúzzák
 Parlagodásából, által szállítanak arra
 Mindenféle jelen Tudományt, bővítik' az éket,
 Egymás közt verselve, reá s fűrtözve ruházzák.

A Ráday-ódában már meggazdagodik a programszerű mondanivaló: az idegent majmoló, öltöztető, szokásait nagy multját, nyelvét lehányó, elfajzott magyarság vesztlébe rohan. A jobbak, akiknek nevében szörnű remegéssel kérdi a költő: „Virrad-e már, vagy elalkonyodunk?“, úgy érezhetik: „Népünknek megszünne ki van végezve!“ De íme felkelnek az Írók, még soha sem volt ily buzogás, „fel, al és közrend fel fogta“ kincse s örökjé védelmét.

... Márs ott kinn mennykővez; itt benn
 A Múzsák kötik a koszorút: aprítja magyar kard
 A törököt, s azon egy tájban emelíti magyar toll
 Drága vitézeinek nyelvét: fel virrad, örüljünk!

A virradat képével vigasztalja a ronlás, hernyók, idegen madarak, kihúnyó nap, komor éj bánatában népétől búcsúzó költőt „a Pati szálásban“ megszólaló Melpomené is (Álom):

Bátorodjál, a virti mezők, a zsitvai nímfák
Enekidét várják: éied madarakkal az erdő:
A visszhang múlatni magát kívánja daloddal.

Az Álom a Museumban 1785-ről keltezte jelent meg; a költő első kötetében azonban nyoma sincs. Az 1802-es kiadás még korábbra, 1783-ra teszi keletkezését. Valószínűnek látszik, hogy némi álcázás célzatával, mert — amint látni fogjuk — a jelképek értelme nagyon is aktuális volt 1789—90-ben, a franciaországi változásokra s az Abaúj vármegye örömmünepére írt versek közvetlen szomszédságában.

Mindebben az a nemesi reformizmus szólalt meg, amely akkor — említettük — a jozefinista, gyarmatosító, Habsburg-abszolutizmussal szemben a magyar nemzeti függetlenedés és fejlődés, tehát a történelmi helyzetben szükséges és lehetséges magyar haladás leginkább számbavehető reálpolitikai mozgatója és tömegereje volt. Ez a nemesi reformizmus egyre hangosabban és erőteljesebben jelentkezett a 80-as évek vége felé, s kezdeti sikerei fellebbogtatták a lelkesedés lángját. 1790—91-ben úgy látszott: II. Lipót erre a haladó hagyományokban s nemzeti reformjaiban megújulni vágyó magyarságra akar támaszkodni: megújítja s az élő fejlődés alapjául teszi nemzet és uralkodó „alku“-ját, a „contrat social“-t. A Franciaországban kibontakozó roppant átalakulás e páratlan hatású eszméje a magyar nemesi reformizmusnak is középponti gondolata volt; Batsányi és Baróti Szabó munkáiban, de az egész Museumban is egyre erősödő hangsúllyal tér vissza újra meg újra. A nemesi erényeket: a hűséget, vitézséget, nagy mulat, derékséget, a magán- és közélet virtusait azért is kellett dicsőítve méltatni ott, ahol megvoltak, s feddón számonkérni ott, ahol elkörososodtak, mert az „alku“-ban a nemességnek az uralkodóhoz méltó szerződő-félként kellett megjelennie! A magyar huszárokhoz intézett, s közvetlenül a török elleni harcok aktualitásához kapcsolódó — 1790-ben önálló nyomtatványként is megjelent — terjedelmes ünneplő ódájában (Batsányinak a martinyesti ütközetben elesett magyar vitézekre írt Koporsói verse közvetlenül ez után olvasható a Museumban, I. 372—376. l.) ki is mondta ezt Baróti Szabó:

Örvendj, édes hazám! örvendhetsz Ausztria! Biztos
Országoló pálcád, mikoron magyar őrzi Kimentett
Csaknem egész Európának vesztedre felesküdt
S összezatolt pallossi közül. Vérontani most is
Kész érted. Kedveld hívséges népedet: hozzád
Tett szívességét ne felejtsd. A régi Szabadság
E nemes-érzésű nemzet fő kincse, ne kívánd,
Hogy valamely csorbát szenvedjen benne: fejének
Választott: szerető tagod oltalmazza. Az alkut
Egymásnak szentül megtartván, nem leszen, aki
Köz sorsunk boldogságát meg tudja zavarni.

A nemesi ellenállás a maga győzelmét ünnepelte 1790-ben, a megyei alkotmány helyreállítása után lefolyt főispáni beiktatókon. A szollemnitásokhoz a kor szokása szerint, az óda is hozzátartozott. Baróti Szabó írt s kiadott egy ilyet *Szabolcs vármegye ünnepe*re (Kassa, 1791). Ennek „tárogató szavát“ visszhangozta Virág abban a Barótihoz intézett ódájában, amely a Museum második kötetének második negyedében jelent meg s Magyar Hazánk szerencsés Bárdusának. Nemzetünk díszére termett Osszianunknak nevezi a poétát. Egy évvel előbb (1790) Batsányival közösen adták ki B. Orczy László beiktatására írt ünneplő költeményeiket: „*Két Magyar Hazafi Érzékenységei*, Tekintetes Nemes Aba-Új Vármegye Öröm-Ünnepén“ címen; a verseket a Museum második kötetének első negyedében is lenyomatták (54—64. l.). Orczy László akkor már a veszedelmes emberek közt is legelől szerepelt II. Lipót feketelistáján. (Mályusz E.: Sándor Lipót fhg. iratai. 440. l.) Batsányi verse nemcsak terje-

delmesebb s elevebb, de élesebb, politikailag veszélyesebb volt; ezért is említették, másodikként azon három vers között, amelyek miatt Péchy József sárosi nemes 1793-ban, megyéje nevében, mint forradalmi szellemű egyént, feladta a költőt. Három év alatt megfordult a szél, s az a nemesség, amely osztályérdekeiben sértve szított nemzeti ellenállást, ugyanezen érdekekben megerősítve: tapsolt a Marlinovics-pőr bírónak. A pallos az öreg exjezsuita barátaihoz is közel suhant el. Sok mindent el is hagyott az említett versekből Költeményes Munkájának 1802-es. megjobbított kiadásában. Abból, hogy mi maradt el, nemcsak az abszolutizmus külső és belső cenzúrájának erejére következtethetünk, hanem arra a hatásra is, amelyet Batsányi az öregebb költőtárs politikai felfogására gyakorolt. Az Alom 105 sorából 69 maradt meg; az átdolgozó plajbásza főként az idegenellenes s a nemzeti ruhaviseletet dícsérő részeket húzta át. Ilyenféle sorokat:

... Az elnyírt

Erdőnkben idegen madarak fészkelnek: urokba
Hajtódott az előbbi lakos! s a régi Szabadság
Eltemetésével nyelvét is elhagyta. Pacsirtát
Hallasz már egyedül: egyedül ez imádtatik: ennek
Tudja minő tollával akar ki-ki tetszeni. Már a
Kedv-keresés s földszint máskáló félelem a volt
Szemre legeslegszebb s természeti testi fedezményt
Eltemeték: a strucc, kócsag tollaknak a hírek
Sincs fenn: a kerecseny szárnyak csúfságra jutottak. —

A vendég-madarakra miért komorulsz el? Ha megfogy
Mindeddig bővön nyújtott élelmek: hazudjak,
Hogyha ki nem tisztúlnak...

Az Abaúj vármegye ünnepe napjára írt versből ilyen részek maradtak el:

Szentséges koronánk (hívtelen őrizők!
Hát így kelle hazánk kincsit eladnotok?)

... Visszajött

A régen kiveszett víg öröm: a rabi
Láncokból szabados lábba bocsáttatunk. —
Ispányink nem igaz kézbe szorítottatott
Széleek visszaveszik..

De még hajnalodunk; messze vagyon delünk!
Nyíssuk fel szemünk, mert nagyot eshetünk. —
Hányszor tört el hajónk révbe-kelésekor! —
Mind e győzelem semmi, ha nem tudunk
(Versengvén) okosan élni gyümölcsivel.

Egyes szívvel azért pap, nemes, úr, paraszt!
Egy lélekkel! — Azon célra szepelkedünk! —
Itt a vissza-vonás kárhuzatos dolog. —
Tárgyunk eszköziben hogyha megegyezünk,
Győzendünk, magyarok! s kétszeresen megint! —

A magyar huszárokhöz írt óda idézett részében pedig „az alkut” helyett ez áll: „Hitünköt”.

Az eddigiekből is világosan látszik: Baróti Szabó sokat köszönhetett ifjabb barátjának. Arany megfigyelését, hogy „haladása némely irányban kétség-telen: költőibb tárgyakat választ, a bevett formákba megfelelőbb tartalmat igyekszik önteni”, kiegészítjük azzal, hogy a kor mozgalmaitól elszakadó költő belevonódik a közdolgokba: politizálódik. Amikor megszakad együttlétük, Baróti eredeti munkáiban erősen visszaesik; nyugodtan mondhatjuk: eredeti verseinek java a Museumnak készült: Abban jelent meg két legjobb verse is:

az *Egy ledőlt diófához* és *A holdhoz*. Batsányi az elsőt Horatius híres hajó-
odájának Virágtól készített magyar változata mellé helyezte el a Museum
második kötetének elejére (14—15. l.): a magyarság veszélyeztetett államának,
sőt életének nagyhatású költői iker jelképeként. *A holdhoz* írt szép vers a téma
két másik feldolgozásához kapcsolódik, mintegy hidat alkotva közöttük;
Anyosnak Batsányitól oly nagyra értékelt verséhez: Egy boldogtalannak
panaszai a halavány holdnál, amely a Museum legelső negyedében jelent meg
(I. 71. l.), és Batsányi egyik legszebb költeményéhez, a Tünődéshez, amely nem-
csak a megszólítás szép képét — (Barótinál: „sötétes Éj világos Asszonya,
Batsányinál: csillagos Ég dicső fényvel mosolygó Asszonya) köszönheti előd-
jének, hanem számos hangulati s szerkezeti elemét is.

A Kufsteinből szabadult Batsányi nem talált otthon s megélhetést hazá-
jában. Bécsben telepedett le, szűk jövedelemből tengődő kistisztviselőként. Már
Kassáról oda készült; irodalomszervező terveinek ott keresett a vidéki város-
nál tágabb alapot és hátteret. A Martinovics-per után, amikor a haladószel-
lemű főnemesek birtokaik modernizálásába vették be magukat az országos
reform vállalkozásai helyett, még inkább Bécs lett a benuult magyar szellemi
életnek is középpontja. Görög Demeter, Sándor István, Péteri Takáts József,
Somogyi János, Báróczy Sándor, Kulesár István, Teleki Sámuel, Révai Miklós,
Horváthy Elek, Decsy Sámuel, Kisfaludy Sándor, Pápay Sámuel, Kerekes
Sámuel — a sort a kor csaknem minden nevesebb szabadon mozgó magyar
írójával folytathatnánk — ott laktak, illetőleg sűrűn odajártak. Ott voltak az
esetleg számbajövő mecénások, a magyarországiaknál valamivel mégis csak
szabadabb tekintetű cenzorok, a jó arcképfestők, rézmetszők, tipográfusok.
Batsányi megtartotta, felújította kapcsolatait s újakat szerzett. A reformpárti
főnemesek említett csoportjával, amely megfélemlítve vagy megtorpanva,
hűségnyilatkozatokat tett ugyan, de tervét nem adta fel, s úgy látszik Napo-
leont sem hagyta ki számításából: e régi fő-szövetségeseivel továbbra is kap-
csolatban maradt; támogatást kapott tőlük, levelezett velük, 1800 nyarán a cso-
port egyik tevékeny tagjával, Semsey Ádrással beutazta Magyarországot.
A bécsi írók közül is azokkal fűzte össze szorosabb barátság, akiknek fejlődé-
sét termékenyítőben befolyásolták a felvilágosodás, a francia forradalom s a
nemzeti szabadságmozgalmak eszméi. Magyarországi barátai is ebből a réteg-
ből kerültek ki: továbbra is a köznemesi s plebejus származású értelmiség
reformista szárnyával rokonszenvezett. A jakobinus balszárnyal szűkséggép-
pen meg kellett lazítania, sőt szakítania kapcsolatait. Egyebek közt ezért sem
tudott együttműködni Kazinczyal, mikor az, fogságából szabadulva, levéllel
s személyesen is felkereste. Ferenc egyre ölesebb s egyre sterilebb önkény-
uralma idején persze egészen megváltozott feltételek közt kellett, a nyilvános
szerepléstől már csak gyanús neve miatt is tartózkodni kényszerülő, Batsányi-
nak a maga munkaterületét megkeresnie. Megkísérelte, hogy azon a bécsi
osztrák írói körön át, amelyhez későbbi felesége, Baumberg Gabriella tarto-
zott, cselekvő részese is legyen a romantika felé fejlődő német irodalomnak;
kitűnő latin nyelvtudása, klasszikus költői műveltsége pedig arra képesítette,
hogy a végső, elkésett virágzását élő európai újlatin költészetben mint „ma-
gyar Balde“ szerezzon nevet s összeköttetéseket és hogy elmélyedő filológiai
tanulmányokkal növelje kritikusi felkészültségét. Nem adta fel a költői pályát
sem, de 1808 körül kiadásra készített kötetének rendkívül bő kísérelő, magyarázó
s jegyzetelő apparátusa azt bizonyítja, hogy költőként is a magyar művelt-
ségpolitika elvi s szervezeti kérdéseire akart még mindig hozzászólni.

Eredeti műveit azonban — mind a magyar irodalom, mind a saját fejlődé-
sének nagy kárára — még sokáig nem adhatta közre. Azt tehette csak, amit
idézett töredékében írt, hogy t. i. jó barátainak munkáit szorgalmas figyelem-
mel megvizsgálta s hibáik megegyengetésében barátságosan segített. Ezenfelül

még azon munkálkodott, hogyha a magáét nem, legalább régi és egykorú író-társainak műveit adhassa a közönség elé. Ez is igen nagy munka volt: a kiadónak a helyesírás, a helyes magyarság, a jó stílus, az ép verselés, a szövegkritika kérdéseitől a mecénás megszerzésén át a könyv kiállításáig, tehát betűje, díszei, papírja, korrektúrája kérdéséig mindennel törődnie kellett. Batsányi a gondosságnak, jóízlésnek, erélynek, kitartásnak — sőt már némi pontoskodó konokságnak — igen szép példáit mutatja ezen a téren. Baróti Szabóhoz fűződő irodalmi kapcsolatainak is ezek fő tárgyai Bécsben és Párizsban.

Barátainak kényszerű távoztával nagyon egyedül maradt az öregedő kas-sai költő-pap-tanár. A fogságból szabadult Batsányi valószínűleg felkereste, s bizonyos, hogy Bécsből is állandóan levelezett vele. Batsányi magyar barátai-hoz írt leveleinek, sajnos, csak egészen kis töredékét ismerjük, a nyomukba szegődő kutató ott sem igen találja meg őket, ahol más-egyéb megmaradt: úgy látszik, a forradalmár neve, különösen második köröztetése s elfogatása után, olyan veszélyesnek látszott, hogy a félnélkebbek elgéttek azt is, amit különben megőriztek volna. Barótihoz írt levelei is elveszték vagy lappanganak. Kapcsolatukról tehát néhány töredékes, elszórt nyilatkozat mellett a továbbiakban is főként Baróti Szabó néhány levele s műveik alapján tudunk képet formálni.

A XVIII. század végére minden nehézség ellenére is nekilendülő irodalmi életünkben egyre sürgetőbb igény támadt a magyar könyvek kiadására. A kérdés a bécsi írók körében is állandó beszéd tárgya lehetett: köztük született meg a *Magyar Minerva* néven megszervezendő könyvsorozat gondolata is. A vállalat tervét 1797-ben Péteri Takáts József dolgozta ki: Festetics György grófnak belső embere, László fiának nevelője s irodalmi dolgokban tanácsadója. (1797-ben pl. őt bízta meg a gróf az újonnan épített balatoni szállító-vitorlásra, a Phoenixre vésendő felirat kiválasztásával; az alkalomra Batsányi s Baróti Szabó is írt verset.) A vállalat tervét Festetics is jóváhagyta s forgatókéül évi 1000 forint támogatást ajánlott fel. (Takáts Sándor: Péteri Takáts József. Bp. 1890, 97—112. l.) Ha a vállalat kezdeményezője s szervezője — mint ahogy ezt Toldy Ferenc és Bayer József vélték — nem Batsányi volt is, bizonyos, hogy élénk részt vett a szerkesztés munkájában. A felezőlítő leveleket, hogy kész munkáikat kiadásra átengedjék, Takáts írta meg, de mind a revízióknak, mind a közrebocsátásnak előmozdításában Batsányi is segédkezett. A *Minerva* példás figyelemmel kiállított első kötete Anyos Pál munkáinak Batsányi-gondozta kiadását foglalta magában; a harmadikban Virág Benedek Poétai Munkái jelentek meg 1799-ben; egy következő kötetet pedig Baróti Szabó verseinek szántak.

Batsányi mindkét költővel szoros baráti kapcsolatban állt. Virág 1798-i bécsi útja alkalmával meglátogatta (Kaz. Lev. II. 506. l.). Ugyanebben az évben Baróti Szabó is járt Bécsben. „Az iskola-tanítástól egészen felszabadulván. Szt. György havának 23-dik napján Kassáról kiindultam. Lábam gyengesége megorvosoltatása végett Bécest is megjártam. Onnan hat hét után megfordulván, most Komárom táján pihentetem magamat“, írta Arankának 1798. jún. 6-án. (MTA. M. Irod. Lev. 4° 3.) A kiadványokhoz arcképek is kellettek, s ezekről Batsányi gondoskodott. Mindkettőjüket lefestette barátjával, az ügyes és kedvelt Kiningerral, s a rezek készítésére is nyilván ő adott megbízást Czetternek, akivel állandó kapcsolatban állt. A *Minervában* egyik kép sem jelent meg. Takáts, aki 1800. jan. 15-én beszámolt az irodalmi dolgok iránt erősen érdeklődő Légrády Imrének a *Virág*-kötet előkészítéséről, többek közt azt is közölte, hogy Virág képe munkában volt Czetternél, de a költőnek nem tett, s a kötetben egy másik, Johann Passini által metszett arckép jelent meg. (A levél kivonata MTA. M. Irod. Lev. 4° 127.) Kininger festményét Virág 1802-ben kérte vissza (MTA. M. Irod. Lev. 4° 29.). Baróti Szabó képe, amelyet Czetter még 1798-ban rézbe metszett, csak a költő verseinek 1802-es kiadásában

került nyilvánosságra. Baróti Szabó ezt írta róla 1799. dec. 7-én Péteri Takátsnak: „Batsányi is írta a kép iránt. Ezek a szavai: *A te képedet rosszul metszette Czetter*. Meg is ígérte, hogy újra fogja csinálni. Mi formából? a nála lévő, s az ő gondolatja szerint rajzolt bécsi képből? ezt követte legelőször Czetter. Az szerint csinált munkáját a ti javaslatokból is meg kellett változtatni. Más festett kép pedig nincsen, amely szerint újra fogná csinálni. Minek terhelni Czettert? minek akar oly formába öltöztetni, amely merő képzelődés. Majd arra faksaszt, hogy minden képen kiadják. Mit ítélsz e dolog felől?”

Úgy látszik (mint valószínűleg a puritán Virág is) túl pompázatosnak, idealizáltnak találta a képet, amely az ekkor már Baumberg Gabriella romantizálódó körében élő Batsányi ízlése szerint készült; érdekes, hogy majdnem ugyanezt kifogásolta Kazinczy Batsányi arcképén, amelyet Füger képe nyomán John metszett, s amely a költő Poétai Munkáinak 1835-öt kiadását díszíti (Kaz. Lev. XIII. 84. l.). Baróti Szabó később új rezet készítettett Kininger festményéről Johann Blaschkevel, s ezt tette Aeneis-fordítása első kötetének elejére.

Takáts felszólítására 1797-ben legelsőnek válaszolt s közölte, hogy újra hozzáfogott költeményes munkái simogatásához, melyeket már második éve rostálgat. (Takáts S. i. m. 103–104. l.) Bécsi látogatása idején nyilván újabb biztatást kapott: ekkor Arankával közölte, hogy versei jobbitásán dolgozik. (MTA. M. Irod. Lev. 4° 3.) Fent idézett levelében, 1799-ben Péteri Takátsnak is beszámolt munkájáról: „Még munkáim nincsenek leírva. Sok dolga volt mind-
eddig azon derék V. Nótárius Urnak. Sürgetnem nem illendő, mivel ezt is merő jószántából cselekszi. Virág Bence, gondolom, már készen vár. — Ha leírják is, először meg kell válogatnom a 24 árkusra férendő, és az oda illendő darabokat. Reménylem ugyan, hogy egy vagy másfél hónap alatt minden el fog készülni. De Te meg ne szünjél sürgetni Virágot. Övé az elsőség, Köszöntet Pyber úr. Írd meg, ha valami észrevételeid vagynak, kívált a kép felől. Sietve.”

A Minervában történő kiadás terve azonban kútba esett. Festetics megváltoztatta ígését, s a vállalat pénz nélkül maradt. Az öreg költő 1799-ben ugyan elküldi még névnap-i köszöntését a grófnak, de nem hallgatja el csalódását.

Megszomorodva értettem a M. Minervának megszűnését. Alig kezdte a Magyarok tapsolási közt napvilágra jöni, s máris a sírba fekszik — ! Mely számos írókat támaszthatott volna nyelvünknek előmozdítására — ! Nem merem vizsgálni a dicsőséges szándék megvalósulásának okait, tudván, hogy teljes szabadságában állott oly nagy Méltóságnak mind az elkezdés, mind a félbehagyás. — En különös köszönettel tartozom Nagyságodnak csak azért is, hogy csekély költeményeimet szárnyai alá fogadni méltóztatott volt. Az ezekhez való jó reménység fejében megtettem előre magam is a már nem használandó fáradságot, és költséget. — Most már Bécsből az oda küldött munkáimat minden nap várom vissza. Velem együtt ezek is elenyészhetnek. En azonban, amíg pihegni fogok, mindenkor megkülönböztetve fogom tisztelni Nagyságodnak édes Hazánkkal tett számtalan érdemeit. Záloga legyen ezen ígéretemnek ez az egynehány vers, melyet, számos esztendő, s minden jók buzgó Kívánója mellett, bényujtani bátorkodom nevenapjára Nagyságodnak. (Keszthelyi Helikon-Könyvtár.)

Hogy Batsányi nemcsak az arcképről gondoskodott, hanem a Minervaterv meghiúsulta után is batorítója, bírálója, segítője volt öreg barátjának, bizonyítja Baróti Szabónak az a véletlenül megmaradt levele, amelyet hamarosan az idézett Festetich-levele után írhatott s amely világosan utal Batsányi válogató elvére.

„Kassára küldött, s onnét visszautasított leveledet tegnap levém. Elhalasztódott az oda való menetel; mert előbb a pöstyéni ferdőt meg akarom próbálni. De ez is még későbbesken esik meg: t. i. úgy határoztuk meg magunkat, hogy a jövő hónapnak utolja felé induljunk oda. Magam is igen szeretném, ha Virág Benedek barátunknak gyönyörű verseit nyomtatásban mennél hamarább olvashatnám.

Megint úntatsz, hogy munkáimnak *javát* kiválogatván, én is egy kötetre-valót (jól kipallérozva) készítek nyomtatásra.

En a pallérozáshoz, minden időmet reá fordítván, amióta visszavettem költeményimet, minden tehetséggel hozzákezdtem; s kétszer a Hexametereken, egyszer az Alagyákon, minden megkimélés nélkül, által is mentem. Most második ízben rostálom az Alagyákat, és pedig oly vigyázva, hogy igen kevés fáradtságomba fog kerülni mind ezekben, mind amazokban az harmadik megjobbítgatás. A lírikusokat akkor veszem elő, midőn az elsők mindenütt ki fogják a próbakövet állani. És így elhánnyván is az alábbvaló darabokat, két kötetre (a még ki nem adattakkal) fel fog szaporodni az egész munka. — Te a java munkából csak egy kötetet kívánsz. Ezt is mi végre? Ki fogja kiadni? Nekem már az egyszer megígért s megtagadott jóakarát nem kell. — Holtom után a nyomtatványban a megtett jobbításokat megtalálja valaki, ha akarja. En a tisztára való beírást nem győzhetem; más pedig nincs, akire bizzam.

Ha nem restelled, írd meg, milyen darabokat akarnál az első (nálad *egy*) kötetbe tétetni.

Mivel látni kívánod, elküldöm a Grófnak irt verseket. Bár azonban más valamit tettem volna! (OSZK. Fol. Hung. 1315. II. 17—18. l.)

Baróti Szabó Dávidnak Megjobbított s Bővített Költeményes Munkái 1802-ben mégis megjelentek Komáromban. A két költő addig még személyesen is találkozott. Batsányi, mint említettük, 1800 nyarán Semsey András társaságában beutazta Magyarországot. Járt Balatonfüreden is. (Leveli Kovachich M.-hoz. 1800. jún. 4. júl. 6. és 14. OSZK. Quart. Lat. 43. 16. köt. 126., 136., 182—83. l.) A balatoni fürdőhelyen ebben az évben is sok számottevő ember fordult meg, éppen Batsányi ott tartózkodása idején: Kistaludy Sándor feleségével (Levela feleségéhez 1816. I. 28—29. MTA. M. Irod. Lev. 4° 140.), Schedius, Péteri Takáts, Kis János s minden bizounyal Baróti Szabó is. Takátsnak 1800. aug. 8-án Légrádyhoz intézett leveléből legalább is erre lehet következtetni: „Itt találkoztam vele [Schediusszal] össze, valamint Batsányi úrral is. Sajnálom, hogy oly rövid ideig részesülhettem társaságában. De bezzeg az alatt igen szerencsétlenül járt T. Baróti Szabó Dávid Úr, akit Pyber Benedek Úrral együtt elragadván pajkos lovaik, csaknem halálfiiai levének. (MTA. M. Irod. Lev. 4° 138.)

A halálát egyébként is egyre váró öreg költő nem fogadta meg egészen fiatalabb barátja tanácsát: mindent meg akart menteni verseiből, aminek valami jelentőséget tulajdonított. Batsányinak megvolt a kiadás (OSZK. E. R. 693.), s tintával gondosan bejegyzett javításai azt mutatják, hogy alaposan átnézte. Ismerjük róla való vélekedését is. A többször említett 1808-as kézirat-töredékben ezt olvashatjuk: „Igaz ellenben és tagadhatatlan... hogy *Dávidunk* borostyános hárfája még jobban tetszenék mindnyájunknak, és poétai nagy érdemei még szembetűnőbbek volnának, még közönségesebben becsültetnének, ha *megjobbított költeményes munkáit nem megbővitve*, hanem a szépit és javát kiválogatván s jobb rendbe szedvén, inkább kevesítve és egyszersmind csinosabbau nyomtatattva, bocsátotta volna még egyszer világosságra; és így a három komáromi kötet helyett, illendőbb s díszebb öltözetben, csak kettőt adott volna. — Vagynak oly szerencsétlen órában költ elmebeli szülemények, majd ez majd amaz alkamatosságra nagy sietve készült erőtlen és kellemetlen versek, amelyeket semmiféle jobbítás soha többé jókká s szépekké nem tehet. Ha az ilyen költemények számosan találtnak valamely poétai gyűjteményben, elnyomják, homályba rejtik a többinek érdemét is. A gúncskereseó irigy pedig többnyire csak azokon akadoz kancsal szemével; csak azokat látja s csak azokat mutogatja másoknak is, hogy gúnyolódó ítéletit hihetővé tegye. A verseknek száma vagy sokasága különben is keveset tesz; és a bővítés csak úgy s akkor lehet kedves, kívánatos és dícséretes, ha a költemények már magokban jók és vallósággal szépek.“

Ugyanitt megemlíkezik Batsányi a *Magyar Énéisről* is, amely megmulathatja: „mely hív barátságban éltünk mi már huszonegy esztendőktől fogva, s mely igaz s szíves egyenességgel igyekeztünk mindenkor édes Hazánk közjávára. Hogy pedig ő, egyúttal, azt a dícséretet is önként meg akarja osztani barátjával, amelyet említett munkája által érdemelhetett polgártársai-

tól — ez a szép és nemes szándék új bizonyossága lehet annak a tiszta lánggal égő hazafiúi ritka szeretetnek, amely ezt a jólelkű, igaz szívű és tiszteleire mindenképpen méltó derék Magyarát még sírjának szélén is eleveníti s amelynek ő, egész élete folytában, oly sok szép jeleit adta.“

Batsányi nyilván látta már ekkor Baróti Szabó Aeneis-fordításának *Az olvasóhoz* intézett, Virten, 1808. Sz. Jakab hav. 21-dik napján kelt bevezetéséből a rá vonatkozó passzust: „Elvögre (amit talán legelőre kellett volna említenem) *Batsányi* barátomnak is sokat köszönhet a Magyar Énéis. Megértvén ezen szélestudományú és egyszersmind gyönyörűtollú jeles Poéta s nagy Hazafi, hogy sokan már nyomtatásban is látni kívánnák a munkát: leveleiben gyakorta intett és kért, hogy azzal ne sietnék: magamat a deákban kitett értelemhez, amennyire lehetne, mindenütt szorosán kötelezném; az éjlett hibákat irto-gatnám stb. Sőt, amint hosszas hív barátságukhoz s édes Hazánk közjára tárgyazó igaz és szives egyességünkhöz képest, önként ajánlotta fáradságát; szívesen megtette, hivatalbéli köteles foglalatosságai s egyéb szorgos dolgaitól való üres óráiban, azt is: hogy a megvizsgáltatásra hozzá küldött 12 könyvet egyenként egészen általolvasgatta, a deákkal figyelmesen összevetette, a gáncsokat szorgalmasan kijelelte, s több ízben maga is javítgatott rajta. — Újdó telt azokközben: de hasznosan telt. Azért, ha valami dícséretet érdemlek Énéisemből, azt örömmel megosztom kedves barátommal.“ A Pybernek szóló ajánlás szcrint (Virgilius Énéisse. Fordította Baróti Szabó Dávid. Első kötet. I—V. ének. Béts. Doll Antal költségével. 1810. V. 1.) az 1804-ben kezdett fordítás akkor már készen állt. Keletkezésében, kidolgozásában és megjelenésében igen jelentős szerepe volt Batsányinak.

Említettük, hogyan s miért biztatta rá még Kassán Rájnissal vitázó barátját az első ekloga lefordítására. Vergilius azóta is állandó olvasmányuk maradt, s az évek multával mindkettőn érettebb nyelvművészettel s a fordításról való fejlettebb felfogással közeledhetek hozzá. Batsányi, a Bécsben megnyílt lehetőségeket mérlegelve, időközben erőteljesen tovább képezte magát a klasszikus irodalomtudományban. Munkásságának — egyebek között — sajnos, ez a részlete is csaknem teljességgel feldolgozatlan; tudjuk azonban, hogy nemcsak latin verseivel volt sikere, hanem klasszikus műveltségével is szerzett tisztelőket. Párizsban pl. jóbarátja lett Lemairenek, a tekintélyes újlatin költőnek s az egyetemen a latin költészet tanárának; vele készült egy mintaszerű, kritikailag megtisztított szövegű Horatius kiadni. (Levele feleségéhez 1816. III. 14. Másolata OSzK. Fol. Hung. 1315. II.) A bizalom tehát, amellyel öreg barátja bírálól s segítőtársul kérte, jogos volt.

Hogy az egész Aeneis lefordításának terve mikor öltött határozott formát, nem tudjuk. Említettük: a két barát levelezéséből csak Baróti Szabó néhány levelét ismerjük. Bizonyos, hogy 1804-ben, amikor a fordító hozzakezdett munkájához, Batsányi — életében utoljára — Magyarországon járt; meglátogatta barátját s körülnézett, hol találhatna mecénást, kiadót a vállalkozáshoz. „Vettem Szabó Dávidnak levelét, melyben írja, hogy Batsányi úr meglátogatta, utóbb pedig levél által tudósította, hogy az ifjú gróf Festetics költséget ígért Virgil magyar Énéisének kinyomtatására. Ha bizonyosan tudná, hogy számot tarthatna az ajánlás bételjesítésére, annál inkább inparkodnék a fordítással. De kunyorálni egyáltalában szegyenl“ — olvashatjuk Péteri Takáts Légrádnak Veszprémből, 1804. nov. 4-én írt levelében. (Másolat. MTA. M. Irod. Lev. 4° 138.)

1805. jún. 10-én Batsányi és Baumberg Gabriella házasságot kötöttek: erről közös levélben értesítették a virti poétát, akit Gabriella, úgy látszik, meg is hívott magukhoz Bécsbe. Az örvendő öreg már júl. 8-án verses levéllel gratulált s maga helyett Vergilius verseit küldte el:

A költemények (mert tagadnom nem lehet
Néha-napi multságom) agg-létemkor is
Váltig gyönyörködtetnek. Énéis kivált

Ebből nagyobb rész nálam is magyar; de még Tisztára nincsen írva. — Most a tizedik Könyv van előttem. — Jóllehet nyert vállat is E munka megpróbálna; jóllehet becse Seprőre szállott a magyar nyelvnek magyar Hazánk fiaiban, és kivált leányiban: Csak végrehajtom, amihez fogtam. Talán Még valaha feljő csillagunk; talán ezek Helyébe jobbak keinek, és Hazájokon Megszánakodnak, visszafordulván azon Ajakra, melynek mása nem találhatik, Mely úgy hajolna Virgil hangmértékire.

„Ezen hónapban — folytatja — keveset dolgoztam, magamnak egy kevés megpihenést akarván adni. Halljad Juno beszédjének némely részét“ — s mutatóba kiírja a X. ének 86—99. sorának fordítását. (OSzK. Fol. Hung. 1315. II. köt. 29. f. másolat.)

1806. február 20-i levelében újra beszámolt a fordításról (u. o. 15. l.):

Élsz-e, halsz-e? Hogyan vagy? Utolsó levelédre is adtam volt feleletet. Te azóta elhallgattál. Talán írásomat nem vetted? az meglehet; annál is inkább, mivel akkor semmiképpen nem akadhattam azon levelédre, melyben mostani szállásodat jelentetted, és így a borítékra én sem írhattam ki. Sajnálom, ha eltévelyedett. Abban kedves Hölgyedről bővebben emlékeztem, s a németül jól értők teljes meglegedését is megírtam. Bár a mi nyelvünk is dicsekedhetnék oly fejnjáró, s valóban bámuláraméltó Poétriával! Ezerszer tisztelem. Itt körül-belől igen sokat betegeskednek és halmak. Ebből én ösztönt vettem magamnak, hogy a munkába vette Énéissel nyakra főre siessek. Mit mondek! tovább nem viszem: azt, amit már készítgettem, kinyalogatom, valamint a medve a kölykeit. Be szeretném, ha közelebb volnál hozzám! hamarabb és tökéletesebben kifejtődözhetném a galibából. Mikor fogsz erre felé jöni? Szívesen várunk. Azonban, ha erőm engedi, a javítgatással fogom az üdöt tölteni, hogy bölcs ítéleted kevesebb kivétlnivalót találjon. Isten hozzád! Sietve. Virg. Bőjteltő hav. 20-dik napj. 1806-ikban.

Igaz barátod
Szabó Dávid.

P. S. Szokásom szerint megírom azt is, meddig jöttem a munkában. Az utolsó larsangi napokat futólag így rekesztém bé:

Ehhez a levélhez már a XII. ének 921—952. sorának fordítását esatolta. 1806 elejére tehát készen volt az egész fordítás első fogalmazványa. A kézirat s a róla készült másolatok megvannak az OSzK. Kézirattárában (Quart. Hung. 46. 1—3. kötet). Tanúságuk szerint Baróti Szabó ekkor írta a Pyber Benedekhez szóló ajánlást s az akkor még a „Kedves Olvasóhoz“ intézett előszót, amelyből Vergilius méltatása mellett hiányzott Batsányi érdemeinek elismerése is. Ekkor küldhette el Batsányinak — az említett részletek után — egyszerre az egész fordítást.

Batsányi kritikája elég kemény lehetett. Erre vall Virág levele, amelyben 1806. szeptember 11-én ezt írta Kazinczynak: „Hallom, Batsányi Szabót igen lehurrogatta Vergiliusa miatt, noha mindég felkérte revizója alá“. Nyomdábaadás előtt tehát Batsányi még egyszer átgyúrta a fordítást. 1806-ban kezdték el a javítást s két évig zavartalanul folytatták is. „Üdö telt azonközben, de hasznosan telt“. Hogy Baróti Szabó miként fogadta Batsányi javaslatait, a barátja érdemeit elismerő feljebb idézett mondatok mellett jellemezheti a nagyon megfáradt öregember 1808. július 3-án kelt levele:

„Az elmúlt hónap 27-ik napján, a siető alkalmatlóság miatt levelédre csak röviden felelhettem. Hogy előbb nem írtam, rosszra ne magyarázd: bizonyosan nem tudtam hol létedet, minthogy tenmagad jelentetted, hogy ferdőbe fogsz menni Bädenbe, meg nem határozván, meddig fognál ottmaradni. Bujdosóba, vagy talán éppen elveszendőbe nem akartam levelemet bocsátani. Azért, ha későbben írok is, mintsem talán reményletted volna, nem lehet okod igaz barátságomat valamely kételkedésbe hoznod. Csapodár soha nem voltam, lenni sem akarok. Köszönöm szíves fáradságodat, s kérek egyszersmind,

hogy azt továbbra se sajnáld. Ezt Virgiliustól meg nem fogod vonni, hogy Nemzetünk előtt kedvet találjon. Én már öreg létemre a munkában nagyon megfáradtam, s csak alig várom, hogy tőle megszabaduljak. Te is meguntad már; de Hazánk javára törekedünk. Ha helybenhagyást nyerenél annál Éneis, köz veled a dicséret. A párizsi nyomtatványnak hasznát vettem. A szerént osztottam fel csaknem mindenütt a §-sokat. Az aszteldámi kiadás *apud Jac. Vetsnium 1344* [?] sokkal kevesebbre osztja fel. Pápai Sámuel könyvét egészen átalolvastam. Róla tett ítéletemet helyben hagyom, hogy igen is derék munkát adott ki: azt azonban magam is, Pyrber [!] is, Döme is csaknem bosszankodva vettük, hogyt annyi Autorokat előszámláiván, s különb-különb helyeken, Terólad csak kétszer, s akkor is mintegy általfutólag emlékezik. Nem szűkölködöl az ő megdicsérése nélkül! (OSzK. Fol. Hung. 1315. II. 30—31. f., másolat.)

Valószínű, hogy csak ekkor egészítette ki újraírt s 1808. Szent Jakab hava 21-ről keltezett előszavát a Batsányi érdemét elismerő sorokkal, „hogy köz legyen veled a dicséret”. A javítás munkája ezután is folyt még, de a munkatársak legfőbb gondja ezután már a kiadás biztosítása volt. Az 1810-ben megjelent első kötet címlapja szerint Batsányi barátja, Anton Doll, bécsi könyvkereskedő vállalkozott a költségek fedezésére s 1809. március 25-én a Hazai- és Külföldi Tudósítások (24. sz. 191. l.) már hírt ad róla, hogy a munka nyomdába került.

Igaz hazafiúi örömmel jelenthetjük, hogy Nagytiszteletű Baróti Szabó Dávid Ur régen munkában lévő Aeneássát kicsinosgatva s megegyengetve már sajtó alá adta. Így tehát ezen öreg, de fáradhatatlan tudós hazafinak tollából nemsokára látni fogjuk Virgiliusnak mind *Éclogáit*, mind *Aeneissét*, melyek Bécsben nagy gondviselés alatt nyomtattnak.

A kiadvány sorsában új fordulat következett be, amikor Batsányi 1809 őszén Párizsba szökött. Távozása előtt arra kérte barátját, hogy az ne írjon neki, amíg ő nem jelentkezik. A türelmetlen öreg azonban nem bírta a hallgatást: 1810. jan. 18-án a következő levelet írta (OSzK. Fol. Hung. 1315. II. köt. 33. f.):

Az elmúlt 9ber 9-dikén azt írad nekem, hogy míg további leveledet nem veendem, hallgassak magam is. Hallgattam csaknem egy fertály esztendeig. Már, elunván a hosszú várakozást, meg kell szólalnom, és tégedet, hagyásod ellen is, előznöm: hogy mind magad, mind pedig sajtóra adott munkám felől, legalább rövideden tudósíts. Reménylen, hasznodra szolgált a ferdőbe való kirándulás: ha úgy, nagyon örvendek rajta. En, szavadat követvén, a négy utolsó könyvet, megigazítva, Doll Antal uramhoz legottan felküldöttem. és valamivel később, egy izben a 6-dik, más üdőtájban a 7-dik könyvnek bővebb megjobbitását is. Több igazgatást nem tészek; nem is látok szükségesnek lenni. Doll uram, nem kétlem, közlőtte veled a dolgot. Azért kíméld meg s ne fáraszd semmit magadat; és az őhöz küldött egyengetésimet megtartván, csak menj a dologban. Várom már egyszer a kiadást; várják velem együtt mások is. Kérlek tudósíts mentől előbb. Elj szerencsésen. Köszöntöm kedves Hitvesedet.

Batsányi feljegyzése szerint a levél 1810. júl. 1-én érkezett Párizsba. Hogy a kiadás gondja továbbra is foglalkoztatta, bizonyítja 1810. febr. 26-án feleségéhez írt levele (u. o. 107—108. f.):

Ob der alte, halbtote Greis, bei Komorn, noch lebe? oder ob er vielleicht zu seinen Vätern emigriert sei? weiss ich nicht. Eben so wenig ist es mir bekannt, ob er die noch zurückgebliebenen letzten 4 Gesänge nach Wien geschickt, oder was er sonst damit gemacht habe? — Bekomme ich sie jemals in die Hände, so werde ich nicht entstehen, auch dieselben nebst den drei noch nicht gedruckten, welche ich darum mitnahm, noch einmal zu verbessern und nach Zeit und Umständen so zu vollenden, dass auch der zweite Band füglich gedruckt werden könne. Ohne diese neue Verbesserung u. Vollendung aber soll man den Druck ja bleiben lassen; — ungeachtet aller Kritiken, Korrekturen u. wirklichen Verbesserungen, welche ich schon vorhin daran gemacht habe. Sollte gleich der gute Alte seine Laufbahn eher, als ich die meinige, beschliessen und die gehoffte letzte grosse Freude nicht mehr erleben; so werde ich doch sein Werk nicht minder, als es bisher geschehen ist, sorgfältig ausbilden und die vollständige Ausgabe besorgen. Meine

vieljährige, tätige Freundschaft, meine unveränderliche Vaterlandsliebe, und der schon gedruckte erste Band seiner Uebersetzung, mögen und werden ihm hiefür die sicherste Garantie leisten. Lass ihm durch irgend jemand zu wissen machen, dass er ganz ruhig sein könne u. solle, indem ich auch in der Ferne sein Freund bleiben u. seine Aeneide immer als eine arme Waise betrachten werde, deren Schicksal meiner gewissenhaften Sorgfalt anvertrauet worden ist, und deren glückliches Fortkommen in der Welt — mir gewiss sehr am Herzen liegt. —

Hogy barátjának felelt-e valamit, nem tudjuk, tény, hogy Baróti Szabó a Magyar Kurir 1810. okt. 30-i, 17—18. számában a következő nyilatkozatot tette közzé:

Sz Mihály Havának 10-ik napján, 1809-ik esztendőben, a Magyar Kurir által ki vala hirdetve, hogy nyomtattatik Bécsben Doll Antal könyváros Urnak költségével, Haykul Antal Urnak műhelyében a Magyar Eneis, s hogy már az első öt ének ki is van nyomtatva, és ha majd elkészül az egész munka, tudósítani fogjuk a Publikumot iránta.

Azóta már sok idő elfolyt, a nyomtatás folytatása, nem tudom, mi titkos okból, akadályt szenved. — Midőn levelem által sürgetném a dolgot, az említett Könyváros Úr azt felelte: hogy Titt. Bocsányi János Urnak (ki magát a kiadás kormányzására önként ajánlotta, ki most, úgymond, bizonyosan Párizsban ván, de nemsokára Bécsben fog lenni) jelenléte s híre nélkül tovább nem mehet a munkában, minthogy ő nékie ezt megtiltotta, s a kézírást is mind elvitte magával.

Megilletődtem ezen reménytelen újságon. Azonban nálam párban maradt irásból a munkának még hátramaradt többi részeit is úgy el készítettem, hogy semmi változtatást nem kívánok benne. — Jelentettem ezt is, de haszontalanul, Doll Antal Könyváros Urnak. Mit fog az idő szülni, nem tudhatom. — Azért kötelességemnek tartottam lenni, hogy a dolgot, netalán valami gyanúságba essem, az Erd. Publikumnak voltaképen kijelentsem. — Virtsen, Sz. Mihály havának 22-ik napján, 1810-ik esztendőben.

Baróti Szabó Dávid

Doll valóban nem volt hajlandó Batsányi nélkül folytatni a kiadást: az ő költségén közrebocsátott első kötetben így csak az első öt ének jelent meg: az a rész, amit Batsányi imprimálhatott. Baróti Szabó új kiadó után nézett, s Doll 1811. márc. 24-én azt ajánlotta Batsányinak: engedjék útjára az aggodalmaskodó öreget. (MTA. M. Irod. Lev. 4° 152. sz.)

Der alte Szabó wäre auf keinen Fall zu bereden auf Ihre Correcturen zu warten, da er, wie ich aus einer Aesserung des Assessor Biber [Pyber?] merkte, fürchten würde, wegen Ihre Abreise auch nicht gut angesehen zu werden. Lassen Sie ihm also immer die Freude, seine Übersetzung nach seiner Art vollendet zu wissen, und arbeiten Sie an der Ihrigen, die dann doch Ihnen allein gehört und unter Ihren Namen erscheinen kann, nach M[an]u[scrip]te fort.

Eggenberger liesse sich auch jetzt gewiss nicht bewegen, die Vollendung auszuschieben; da der erste Teil allein wenig Absatz fand und er nur durch die Complete Ausgabe gewinnen kann. — Also nochmal. Lassen Sie das Ganze gehen, wie es geht. Und liefern Sie einst selbst einen Virgil ungrisch, wie es sein soll!

A szökevény Párizsban, még Doll levelének vétele előtt tudomást szerzett róla, hogy az első kötet az ő további irányítása nélkül jelent meg. 1810. nov. 9-én ezt írta feleségének (OSzK. Fol. Hung. 1315. II. köt. 198—199. f.):

„Dass der ungar. Virgil übrigens grossen Beifall finden werde, daran habe ich nie gezweifelt; ich wünschte aber, für das Interesse, des Verlegers, dass das Werk einen guten, schnellen Absatz, u. also viele Käufer finden möchte! — An Lob wird es nicht fehlen, aber kein Mensch denkt daran (der es nämlich tun könnte) dafür seine patriotische Erkenntlichkeit tätig zu beweisen. Doch, an so etwas, haben ja auch wir (Sz. u. ich) nie gedacht, noch weniger einen Anspruch darauf gemacht.“

A folytatást azonban megint gondjaiba akarta venni:

„Ich hoffe, dass der alte Uebersetzer Virgils, bei Komorn, noch lebt; u. dass er über das Schicksal seiner halbtot geborenen Aeneide schon längst beruhiget ist. Sollte er

geschrieben haben, so bring seinen Brief mit, Du solltest ihm aber vorher durch jemanden schreiben lassen, dass du nächstens nach Paris abgereiset und nicht mehr zurückgehst. Die Uebersetzung der „Eclogen“ könnte er mitschicken; so wie auch ebenfalls die nachträglichen Verbesserungen zur Aeneide. Lass ihm auch die beiläufige Zeit deiner Abreise bekannt machen, damit er sich danauch richten weiss. Sein Verleger könnte das am füglichsten tun.”

— írta Párizsba készülõ feleségének 1811. jan. 31-én.

Hogy Gabriella vitt-e magával kéziratot, nem tudjuk. Batsányi linzi iratai között azonban megtaláltuk az Aeneis-fordítás egy részét: az I. és a VI—XII. éneket. Az I. ének kéziratában nincs javítás, a VI—XI-en van, a XII-en nincs. (A Baróti Szabó hagyatékából az OSzK.-ba került kéziratban viszont éppen a X—XII. ének van különös alapossággal átjavítva.) A VI. ének kéziratát annyira átjavította Batsányi, hogy egy részét újra le kellett másolnia. Ebből arra következtethetünk, hogy a javítást Párizsban is tovább folytatta, mindaddig, míg hírt nem kapott róla, hogy Baróti Szabó, a nála párban maradt írásból csakugyan kiadta fordításának második kötetét. Erről Doll értesítette 1811. május 25-i levelében (MTA. M. Irod. Lev. 4° 141.):

An der Fortsetzung von Szabó wird, wie ich höre, in Pest schon gedruckt. Eine Rezension ist für die Annalen vom 1-ten Tl. eingegangen, wie ich vermute, von Kazinczy; denn sie ist sehr kitszig [!] u. tadelt gewaltig, vermutlich blos, weil Sie der Herausgeber waren. Ich glaube aber nicht, dass sie der neue Redakteur so abdrucken lässt. Wie immer, so schicke ich dieselbe, wenn sie gedruckt wird.

Batsányi feljegyzése szerint, 1811. július 30-án felelt is a levélre; hogy mit, nem tudjuk. Kazinczy bírálata megjelent az Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthume 1811. júniusi számában, de mint Doll, a folyóirat kiadója, előre megmondta, erős változtatásokkal. Hogy tőreit valóban nem kis mértékben élezte a Batsányi-ellenes gyűlölet, nyilvánvaló lehet mindenki előtt, aki elolvassa a bírálóat Rumynak elküldött első fogalmazványát (1811. márc. 27. Kaz. Lev. VIII. 410 l.): ez különös részletességgel és érezhető ingerültséggel elemzi a bevezetésnek Batsányira vonatkozó részét s végül ezt írja róla:

Es spricht hier nicht ein Schriftsteller des XIX. Jahrhunderts, nicht der, der den Virgil übersetzte, sondern der Schatten eines Pesti Gábor oder Tinódi lässt seine hohle Stimme aus Gräbern, die keine Spur mehr liessen, zu uns hinauf erschallen. Wahrlich es ist nicht übel getan, Romane der besseren Gattung sich zum Studium zu machen: sie lehren uns wenigstens nicht unbehülflich zu schreiben

Baróti Szabó sorai, melyekben megosztotta dicsőségét Batsányival, teljesen indokoltak voltak. Vizsgálataink azt bizonyították, hogy az ifjabb s műveltebb társ közreműködése itt is erősen a maga erejéből elért színvonal fölé emelte a képességeivel nem mindig jól gazdálkodó, régimódi, nyers tehetséget. A közös munkával készült Aeneis a deákos iskola legnagyobb vállalkozásai s eredményei közé tartozik: egyik legfontosabb bizonyítéka annak, hogy az iskola túljutott az újlatin epigon-verselgetőkön s fejemelkedett a klasszikusokig. Baróti Szabó s Batsányi Aeneise a világirodalom e remekművének máig leghívebb s legméltóbb magyar fordítása. Hatása az eddig felderítetténnél lényegesen nagyobb volt: a magyar honfoglalási eposz, de az egész romantikus magyar epika elképezhetetlen nélküle: Vörösmarty és Arany költői nyelvében számos eleme él tovább.

Részletes stíluskritika' elemzés volna szükséges ahhoz itt is, hogy pontosan megállapíthassuk, milyen mértékű volt Batsányi munkatársi beavatkozása. Megfigyelésünk szerint munkájában itt is a tömör folyamatosság, a változatosság s a tartalmasság igénye vezette: ezekhez járult az eredetihez mind formában, mind tartalomban, mind szellemben való lehetőleg teljes költői hűség

követelménye. A magyar fordítás valamivel mindig hosszabbra sikerült. Jellemző azonban, hogy amíg a hosszabbodás a Batsányi javította énekekben átlag 40, a többiben 100 sor. A rendelkezésre álló anyagból az Aeneis VI. énekének első soraira hívjuk fel a figyelmet. Ennek első változatát a nála maradt másolatból Batsányi javításai nélkül adta közre Baróti, (I.) A javasolt változtatások sokasága miatt ezt kellett Batsányinak újra letisztáznia abban a kéziratban, amelynek javítását azután Párisban abbahagyta; így változtatásai most látnak először napvilágot. (II.)

I.

A tengerre kifordítják orrokkal hajóik;
Vették a körmös vasmacska, s megállanak; a part
Sűrűleg körül fogatik: kiszökkelnek az ifjak
Nagy vígan, a rég keresett Hespéria széllyén.
Tűzszerzámra kel itt egy rész; szikrát üt acéllal
A kőnek titkolt eriből, s taplóba fogatja:
Más rész cseprenetét tördel, s a vadnak homályos
Szállását pusztítja; s hahól lett, itt meg amottan
Jártában, valamely folyományt, örvendő mutatja.
Enéás pedig eközben felmégyen Apolló
Szent Házába, s Szibillának messzére kinyúló
Mély üregébe, kinek nagy lelkét, s véle nagy elmét
Nyújtott Délius, és akit jósolni tanított.
Már Diánának sűrű berkébe jutottak,
S annak arany színben ragyogó házába felértek.

II.

[A] tengerre kifordítják orrokkal hajóik;
[V]ették a körmös vasmacska, megállanak, és az
[R]épartot körül fogják: kiszökkelnek az ifjak
Vigan a régen óhajtott Hespéria széllyén:
Egy rész tűz-szikrát keres a kő titkos erében;
Más rész erdőt lep, s a vadnak tépi homályos
s szállását; s a lett folyományt nagy-örülve jelenti.
A kegyes Enéás pediglen felmégyen Apolló
Szent várába, Szibillának messzére kiterjedt
Szörnyítő barlangjához: kinek ott maga Délos
Istene, nagy szívét és bölcs elméje világát
Gerjesztvén, az üdők titkát felfedve mutatja.
Már Hekaté berkébe s arany hajlékiba jutnak.

*

Az Aeneis-fordítás volt baráti együttműködésük utolsó, legérettebb s legnagyobb hatású gyümölcse. Baróti Szabó hetvennégy éves lett a második kötet megjelenésének évében. Batsányi Párizsban élt önkéntes száműzetésben s hosszú ideig halottnak vélte öreg barátját. A magyar irodalomtól egyre távolabb került, noha élete végéig nem szakadt el a hazai élettől: könyvtárának ránk maradt kötetei, ezekbe s külön lapokra írt rengeteg jegyzete azt bizonyítja, hogy nemcsak ifjúsága eszményeihez, hanem a hazai ügyek iránti érdeklődéshez is hű maradt. Az új magyar irodalom, a lassan kibontakozó reformkor, amelyben pedig annyi eszméje, kezdeményezése élt és hatott tovább, nélküle szerveződött meg. Kazinczyval történt végleges meghasonlásának keserű következményét, elszigetelődését, csak fokozta spielbergi fogsága s Linzi száműzetése. Igen valószínű, hogy pl. leveleinek nagyrészt ekkor égették el régi levelezőtársai s bizonyos, hogy ezután még barátai közül is csak igen kevés mert vele közvetlenül levelezni. Magányát teljessé tette az az ingerülten éles és fölényes fogadtatás, amelyben Linzből haza küldött munkái részesültek.

Egyre inkább visszaszorult tehát régi barátai közé: Kazinczy ellenfeleinek dunántúli táborába, Kisfaludy Sándor nemesi-nemzeti s Juranits László egyházi-patrióta társaságába. Ezek tartották meg a több kevesebb óvatossággal lévelező barátok hűségét, ezek kérték s közölték írásait, tették lehetővé kötetek kiadását, ezek magasztalták igaz hazafiként s érdemes nagy poétaként, amikor a tovább fejlődő magyar irodalomban valóban az lehetett már csak szerepe, hogy, még egyszer felzengessen „egy hangot a múltból“. Érthető, hogy a régi barát és hű munkatárs alakja megnőtt emlékezetében.

Baróti Szabó 1819. nov. 22-én 80 éves korában halt meg Viten. A Tudományos Gyűjteményben Thaisz András búcsúzlatta el (1819. XII. 121—22. l.). Többek közt ezt írja: „A megboldogultnak élete leírása s a Haza és emberiség éránt szerzett érdemei előadásra méltók; s megkérjük ezennel Hazánkfiaink, hogy e Tud. Gyűjtemény számára tökéletes biográfiát készíteni ne terheltesenek...“ Batsányi, aki előfizetője volt a folyóiratnak, Thaisz cikkének megjelenése után azonnal ajánlkozott az életrajz megírására. Trattner János Tamás válaszeleveléből tudunk erről. (MTA. — M. Irod. Lev. 4° 152.) „Wir können keine ausführliche Biographie Szabó Dávid's erhalten. Ich ersuche Sie eine solche samt dem letzten Brief für das Tud. Gyűjtemény recht bald zu übermachen, und wenn es möglich ist, auch einige Abhandlun[gen] für unsere Zeitschrift.“

Hogy elkészítette-e Batsányi az életrajzot, nem tudjuk: közre nem adta s iratai közt sincs nyoma. Nem került elő az aggastyán utolsó levele sem. Hogy B. költőként nagyrabecsülte s főként a magyar „poétai nyelv“ fejlődésében „szinte új időszak kezdőjének“ tartotta, több ízben megírta (pl. Faludi kiadásának Toldalékában, a 211. l.-on) s költészetében két emléket is állított neki: a *Tartóztatás*-t és a *Magyar Költő* második részének második énekét. Mindkettőt előbb írta már; végleges szövegüket azonban csak Poétai Munkáinak 1835-i kiadásában adta közre.

A *Tartóztatás*, említettük, Rájnisnak Baróti Szabó ellen intézett támadásával függ össze. Keletkezését Batsányi a Poétai Munkák tartalomjegyzékében 1791-re tette. Az első változatot, amely akkori gyakorlatának megfelelően valószínűleg egy Baróti Szabóhoz intézett s folyamatosan írt költői levél lehetett, ki akarta adni. 1792. febr. 26-án ezt írta Arankának: „Az esdeklő panasz benn van már a Museumban is. Ezt a *Hatos Jambust* küldöm tehát helyette. Ha tetszik, belé lehet tenni“ [t. i. az Aranka tervezte Erdélyi M. Társaság első darabjába]. (OSzK. Quart Hung. 1994. 87. l.) Egy év múlva már sűrű lett körülötte a levegő: 1793. febr. 10-én kelt igen keserű hangú levelében ezt olvashatjuk: „A jámbusokat nem kell kinyomtatni. Ujjal fognának itt rája mutatni, ki legyen az, akire csinálva vagnak.“ (U. ott 102. l.) Az utóbbi mondat azt bizonyítja, hogy a költő a versnek már ebben az első változatában sem kizárólag Rájnis ellen fordult, hanem egy másik áskálódó „gógós poéta“ ellen is, akinek mintaképet Kazinczyban kell keresnünk. A kőszegi Rájnisra aligha mutogattak volna Kassán; a *Tartóztatás* 30—35 sora egészen világosan Kazinczyra vonatkozik, s a 125—132. sor ugyancsak Kazinczynek *A békák* c. satírájával lehet kapcsolatban. A békák a Tövisek és Virágok közt jelent meg 1811-ben; ez arra figyelmeztet, hogy Batsányi verse csak később kapta mai formáját. Ezt a feltevést erősíti a Vadótzai név is, amely kétszer is előfordul a versben. Mikor már életre-halálra szembenálltak egymással — a 20-as évektől kezdve — Batsányi Kazinczyt nevezte (talán ennek álnevét, Széphalmi Vincét, eltorzítva): Vadótzai Vincének. Későbbi betoldásnak látszik a 144—46. sor utalása is a vad üldözők hatalmára, amely hallgatásra kényszeríti a költőt. — Valószínű, tehát, hogy a vers első fogalmazványát Linczben vette elő újra Batsányi: letompította a Rájnisra célzó részeket, hiszen a kőszegi poétát mindvégig nagyrabecsülte, tehetségét nyilvánosan is elismerte, de kiélezte s megtoldotta a Kazinczy ellen fordulókat. Linczben több versét is átalakította olyan módon, hogy újra esiszolta, kiegészítette, kis

fejezetekre tagolta, mintegy költői elmélkedéssé fejlesztette őket. A linzi évek papírszeletei közt maradt meg egyébként a versnek (valószínűleg a 30-as évekből való) két töredékkézirata is.

A Magyar Költő, idegen messzi földön című, két részből (5. meg 7 énekből) álló Poétai Elmélkedéseken hosszú ideig dolgozott Batsányi. Élete s munkája tanúságait akarta összefoglalni benne; „poétai, vagyis inkább hazafiúi testamentomát“, ahogy Juranits írta Kisfaludy Sándornak 1823-ban. (A Kisfaludy-Társaság lev. tára. Levelek Kisfaludy Sándorhoz. 53.) Hasonlóan nyilatkozott maga a költő is a versekhez a Szépliteraturai Ajándékban fűzött jegyzetek elején. (1825. évf. 121. l.) Legnagyobb részét Párisban, ill. a főváros melletti Bellevilleben írta „falusi csendes magánosságban“. 1815 márciusa és augusztusa között. Többszöri átdolgozás s egyes részletek közzététele után ez a vers is a 30-as évek elején, Linzben kapta meg végleges formáját s a Poétai Munkák 1835-ös kiadásában jelent meg. Ennek második részében az idegen földre vert költő hazájába küldi műsáját, hogy meglássa még egyszer a Magyar Világot, s hogy elvgye a szeretet, emlékezés és dicsőség koszorúját barátai sírjára vagy homlokára. A múzsa először Vírten állapodik meg s Baróti Szabó sírjánál tanúságot tesz annak halhatatlan érdemeiről. A második rész második éneke — amelyben a múzsa szavai elhangzanak — lényegében készen volt már Párizsban. Szinnyei Ferenc (EPhK. 1900. 264 l.) kétségbevonta ennek lehetőségét s azzal érvelt, hogy a versben Baróti már halottként szerepel; Párizsban viszont — egy a *Mercure Étranger*-ben megjelent cikkében — még mint a magyar írók életben lévő Nesztoráról emlékezik meg róla Batsányi (1813. évf. 221 l.):

Les poètes les plus distingués du dix-huitième siècle sont, le général baron Laurent Orczy, le comte Gédéon Ráday, les comtes Adam et Joseph Teleki, Jean Molnár, François Jaludi (!) Bartsai, Bessenyei, Dugonics, Anyos, le comte Jean Lázár, Nicolas Révai, Verseyi, Pétzeli, Rajnis, Szabó de Barót, Batsányi, Virág et Kisfaludy. Ces cinq derniers sont les plus estimés de tous les poètes vivans, parmi lesquels Szabó de Barót, leur Nestor, s'est particulièrement distingué par ses efforts pour relever la beauté de la poésie hongroise, en adoptant dans ses vers le mesure des vers latins.

A költemény megírása idején valóban úgy tudta a költő, hogy öreg barátja már nem él. Az Aeneis-fordítással kapcsolatban láttuk már, hogy Baróti Szabó neve gyakran előkerül Batsányi párisi levelezésében. 1814. szept. 1-ről, majd okt. 18-ról kelt levelében aggódva kérdezi Gabriellától, mi van a virti aggastyánnal? Ezekre a kérdézködésekre kaphatta válaszul Baróti Szabó halálhírét. 1814. nov. 25-én t. i. ezt írta feleségének:

Also auch mein alter lieber guter Freund Szabó Dávid lebt nicht mehr! So geht einer nach dem Andern hin, und lässt mich hier. Erkundige dich noch näher; ich will bestimmt wissen, wann er gestorben sei. Der Zeitungsschreiber Herr v. Detschi (in der Leopoldstadt) könnte mir wohl das Zeitungsblatt durch Dich zukommen lassen, worin er diese traurige Nachricht gegeben hat, u. er wird es hoffentlich gerne tun; er ist ein guter Mensch, der mirs nicht versagen wird. Gewis wird auch in den *Oesterreichischen Annalen* eine biographische Notiz gegeben werden sein, die Du mir leicht verschaffen oder doch copiren lassen könntest. Ich bitte Dich darum: Du weisst, dass er mein ältester u. ein redlicher Freund war. Sein Leben, wie das meine, war dem Vaterlande geweiht. (MTA.-M. irod. Lev. 4° 141.)

Batsányi csak brünni fogságában tudta meg feleségétől, hogy a halálhír nem volt igaz: 1816. január 28—29-én kelt levelében (MTA. M. Irod. Lev. 4° 140) ezt írja:

Dass der alte liebe gute Szabó Dávid noch lebe, war für mich jetzt eine ebenso angenehme und erfreuliche, als unerwartete Nachricht. Seit einem Jahre hatte ich ihn nicht nur für tot betrauert, sondern ihm sogar, (in Belleville) das letzte Lebewohl, auf das baldige Wiedersehen in jener besseren Welt recht herzlich nachgesungen. Wie wird

jetzt der arme, kraftlose, bereits 78 jährige, aber sehr gefühlvolle Greis sich um seinen ältesten und liebsten Freund bekümmern, wenn er wirklich noch lebt, und diese abermalige Catastrophe vernommen hat. Und vernommen wird er sie wohl schon haben; denn tausend und tausend andere meiner Landsleute wissen mein neues Unglück gewiss schon längst. Er, der arme Alte, kümmert sich jetzt um mich und um Dich; und *sein* Kummer macht mich traurig, weil ich weiss, wie sehr er sich noch am Rande seines Grabes, gekränkt fühlt! — Der H[err] Gemahli unserer seligen Pepi war einst sein Schüler; und es ist wahrlich nicht schön von ihm, dass er sich so wenig um die Existenz eines solchen Lehrers bekümmert, und dir nicht einmahl zu sagen weiss, ob derselbe noch lebe oder schon begraben sei. Und doch ist jener alte Mann dort Eines der wenigen Edlen, die auch in der Fremde genannt wurden, und dem Vaterlande auch dort Ehre machen!

Minderről a nyilvánosság előtt is beszámol Batsányi abban a jegyzetben, amelyet a versnek a Szépliteratúrai Ajándékban legelőször közreadott változatához fűzött.

Baróti Szabó Dávid, ki a Virt nevét oly igen ismertetessé tette, élt ugyan még akkor: de a távul levő, s már több időtől fogva idegen messze földön (Európa nyugoti szélén) lakó poéta Bécsből holt hírért vette. Csak később, több esztendők múlva, tudhatta meg bizonyosan, hogy még valósággal életben van, — ámbár, nagy öregsége s igen elgyengült beteges állapotja miatt a földi nyomorúságokból felszabadító végorát ohajtvá várja, olyan lévén, mint az, aki Jovis ignibus ictus. Vivit, et est vitae nescius ipse suae!

Ugyanezt jelentő, s ezen szókkal bizonyító, saját búcsúzó levelét, melyet, halála előtt nem sok idővel (még utolsó napjaiban is ilyen szomorú állapotjában sem feledkezhetvén el a barátságának szent törvényeiről!), igen erőltet és reszkető kézzel írt vala hozzám, itt Felső-Ausztriában vettem, s mély megilletődéssel olvastam, — öböne vesztvén el legrégebb és leghívebb pályafutó bajtársamat; valamint a Haza is egyik legjobb, leghasznosabb, tudós fiát, s a Magyar Nyelv és Poézis egyik legfőbb díszét és oszlopát!

SZEMERE EPIKUS HAGYATÉKA

Szemere Bertalan számkivetésében naplót írt. A naplóban egy helyen 1857 szeptember és október havában azt írja, hogy „Sárospataki növendékek” c. alatt egy terjedelmes, 52 lapnyi terjedelmű éneket írt nagyobbbrészt Patakon élt és tanult ifjak tetteiről. A mű 24 részből fog állni, külön címekekkel ellátva. A címekek is felsorolja, kétszer említve Lászlót (XVIII, XXI). A naplójegyzésben említett epikus mű valóban elkészült. 12 szótagos, 4 soros, váltórímű sorai nem a legkiválóbb költőnek mutatják ugyan, de az a törekvése, hogy hős társai emlékéit megörökítse, tiszteletet érdemel. „Ha Homér Hektort s Achillest nem nevezi meg, ki emlékeznék most Trójára és azon nagy korára?... Bár illetettebb tollak fognának hozzá! Csak mi feledkeznénk el a bajnokokról? Ha egy év múlva újra elolvasom és meglehetősen találandom és ha módomban lesz kinyomtatnom, tenni fogom, s igyekszem az országba bejuttatni, hogy mint szikra itt-ott lángra gyujtsa a szunnyadozó lelket.”

Sajnos, nem jelent meg, kéziratban maradt s csak 1927 táján kerülhetett Szemere kézirati hagyatékával haza a Nemzeti Múzeumba (Irodalomtörténet 1938, 91. l.). Kiss Ernő Szemere Bertalanról írva még nem tudja, hol van. Harsányi sem, mikor Szemere diákkori eddig ismeretlen verseiről ír (Irod. Közl. 29/30. évf. [1919—1921] 215 lap.) Derék dolog lenne, ha valaki e költői ének kéziratának nyomára vezetne, írja.

A kézirat a Nemzeti Múzeum kéziratárában van a „Lombok és tövisek” c. gyűjteményben (77—97. l.), csonkán. Hiányzik (sajnos, úgy látszik, örökre) az I—V. ének szövege; de ez nem lényeges rész. A Napló alapján a következő címekek voltak: *I. Ifjak, II. Szabadság, III. Kibékülés, IV. Zavar, V. Kísérelt*. Ezután jön a *VI. Harc*. Ez már megvan. A kézirat előkerülésével a két László-név rejtélye is megoldódott, a XXI. ének címe *Ujházi*.

A vers az események elbeszélésén túl Szemere politikai meggyőződésének is kifejezést ad. A XXIV. versben (Huba ítélete) a népi vonal erősítését követeli és bírálatot mond a 48-as szabadságharc nemzetiségi politikájáról. Ennek tulajdonítja, hogy a 48/49-i forradalom elbukott. Fölmerül itt a kérdés: az ebben az énekben mondtak összefüggenek-e Kossuthnak az emigrációban kialakult politikai elgondolásai-val? A személyeket sokszor nem nevezi meg családnevükön, de némelyiknél jegyzetbe odateszi: (Fáy) Gyula, (Dercsényi) Kálmán, (Teleki) László, (Kossuth) Lajos, (Szemere) Bertalan. Ma már lehetetlen lesz megmondani, hogy a többiek alatt kiket értsünk. A krónikás vers első fogalmazás, több helyen szövegváltoztatás is van a szerző tollából. 1857 szept.-től dec. 1-ig írta.

A szabadságharc több írónak szolgált epikus költeményben tárgyul. Így: Sárosi *Aranytrombitája*, Jámbor Lajos: *A legtisztább szabadságharc* (Debrecen 1910), P. Szathmári Károly: *Puk Mihály* (Debr. Szemle), Taksonyi József: *A szabadságharc verses története* (1897), Farkas Emőd: *A szabadságharc 1848/9-ben*, Pap János: *Tamás családja* (1883), Fejér István: *Vas Pista*, Gyulai Pál: *Romhányi*. Arany László: *A szökevény*. Ezek sorában Szemere Bertalan műve is hézagpótló. Közzöljük belőle az önmaga szabadságharc alatti működéséről szóló ének egy részét (a szabadsapatok felállításáról) és a fent említett befejező részt.

Vadászkalapokon zöld szalagbul bokor,
Hófehér szűrőkön hímezett cser-levelek,
Aggból és ifjúból áll vegyest e tábor,
Ohajtnátok tudni, vajjon kik lehetnek?

Vajjon kik lehetnek e polgár daliák,
Lengő gyolcs gatyában, puskával vállukon?
Kik ők? — Felsőmagyarországi guerillák,
Mídon ellenség dül, hogy maradnának honn.

Zöld cserfalevelet kalapjokhoz tűztek,
Alatta címer, rá metszve: „Népért mindent”
Apró csapatokban harcot ők így űztek,
Úton és útfélen fárasztva az ellent.

Berkek' sűrűjében megvonulnak itt-ott,
Elő, úti sereget lesve mint a nyulat,
Sok osztrák, sok muszka ekképen elhullott,
S ha isten akarja, még több is elhullhat.

Hol erős az ellen, hegytetőkre szállnak,
Honukban bujdosva rabló életet élnek,
Ha kenyerek nincs, vad gyümölcsöt találnak,
Kitéve hidegnek, esőnek és szélnek.

Örtüzeket gyujtnak bércek ormán éjjel,
Nekik ez telegráf, az ellennek egy csel,
Kit vele veszélybe csalogatván szépen,
Rárohannak, vadra mint vadászok éjjel.

Portyáznak ellenség után és előtte,
Ha jön, az élelmet előle elrejtik,
Ha fut, ólálkodnak nyomában mögötte,
És kullongó népét leskődve elejtik.

Igy él a guerilla, védve édes honát,
Nejét férje, fia jó anyját elhagyá,
Hegytetőkön járva, magasbul mit belát,
Egy ország az, s mint hú polgár vigyáz reád.

Ötezer guerilla! édes kedves sergem,
Én toborzám őket, büszke vagyok rájuk,
Kik elhulltak, miként *apjok* úgy kesergem,
Hiában hulltak el, — rabbá lőn hazájok.

XXIV. — Huba ítélete

Hosszú tíz éve, hogy száműzésben élek
A franciák földén, szegény e sem szabad!
Szívem csüggedez bár, még mindig remélek,
Késsék bár az új kor, de az el nem marad.

Számlálom az évet, mint számlál más napot,
Foly az szakadatlan mint hab, hullám után,
Itt illatos virág partok közt, és amott
Sötét erdők és tar szirtek között folyván.

A honon kívül is velem van szép hazám,
Szívem közepében mélyen él bájképe,
Távol fekszik tőlem, de közel van hozzám,
S lelke napként átvonul dicső népe.

Ó arany álmai gyermek- s ifjúkornak,
Mi édes s fájdalmas érzés vonz hozzátok!
Keblem vágyi mindig újra felforrnak
Ha visszapillantok távolombul rátok.

Mi boldog valék ott mint ártatlan gyermek,
Patakon, hol fűgén habz a szőke Bodrog,
Nézve, hova szálltak, úszva mint eveztek,
S partját mint nyaldosták szélben a vízfodrok.

Tanulmány s mulatság közt időnk vigan mult,
Örömem tiszta volt, bánatom mulékony,
Keblemben a jó s szép' szűz virága virult,
Barátságunk nem volt mint hold változékony.

Eltem derült volt, mint zöld erdő zugása,
Miknek lombjai közt víg madarak szólnak,
A jövő tiszta mint hajnal hasadása,
Mely fényvel kél nyomán hunyó csillagoknak.

Estenkint sétálék enyhe holdvilágnál
Rákóczi várának tornyos romja körül,
Mely a Bodrog fölött emelkedve ott áll, —
Kisértetkint nézve az éjen keresztül.

Bánatos volt nekem e hőskor' emléke,
Ha sokáig nézém, szívem elelszorult,
De könnyemtől szemem sokáig nem ége, —
Ifjaké e remény, vénéké az elmúlt.

Ó akkor nem hittem, hogy száműzött leszek,
Hazám vesztét itten távolban siratva,
S hírt róla utazó felhőktől kérdezek,
Melyek fejem felett zúgva szállnak tova!

Nem hittem, hogy eszem, mint hivatlan vendég
Hontalan bújosó keserű kenyerét,
Sem hogy beutazom, midőn borult az ég,
Törékeny hajókon, nagy világ tengerét.

A sors úgy akarta! Zsellér legyen itten,
Adómat fizetem, de nem bírok joggal,
Több embert ismerek, nem vagyok meglhiitten
Senkivel, nem élek, mint honn, barátokkal.

Milliók közt vagyok magános remete,
Fájdalmam egy világ, lelkem kis harmatszern.
Akármerre fordul szemem tekintete,
Hazám, s benne édes rokonim nem lelem.

Szüntelen keresve, sehol nem találok
De én társalkodom örökké csak velök,
Ha ébren vagyok, és ha jó éjjel álom,
Egy rövid perczig sem lehetek nélkülök.

Almiban legtöbbször Patak körül bolygok,
Vár' ormán Rákóczit látom busan ülve,
Vagy a hős Arpádöt, hat vezérrel kullog,
Dicső hona vesztén most búba merülve,

Suttogva beszélve, tanácskoznak együtt,
Markaikban csörög súlyos ércbuzogány,
Tövében megrendül a bástya, ha rá üt,
Egy-egy nagy darab kő a mélybe omolván.

Egyszer csoportukból kivált a bölcs Huba,
Nemzetségem őse, egyik hazaszerző,
S mondá: „Miért merülsz oly végtelen búba?
Magyar földön magyar nemzeté a jövő.

Ne vesd meg a fegyvert, de fegyver nem elég,
E korban nem az győz, aki csupán vitéz,
Szellemi felsőbbség s műveltség is kell még,
Szabad csak a nép lesz, melynél vezér az ész.

Nem pusztítá-e el szép hazád vad tatár,
Mint felhőszakadás rombolván síkjait?
Elmúlt az — mint elfoly a rohanó vizár,
Mely után a határ még szebben fölvirít.

Nem laká-e kétszáz évig vad muzulmán
Budát, Egret, Temest s Dunánk dus vidékét,
Népeink virágát mint halál kaszálván
S dúlván, vivén, nehéz munkája termékét?

S ő most saját földén sem úr, a hatalmas,
Ásiába, honnan jött, esdve visszanéz,
Mert csak prédából élt mint él a bérci sas, —
Minden kar tehetlen, ha nem vezérli ész.

Nemzeti bajnokink miért nem győzének,
Bocskay és Bethlen, Rákóczi s Tököli?

Nem vívák ügyét a nép nagy tömegének,
Mint azt szent szabadság s jogelv követeli.

Az csak protestáns, ez arisztokrata volt,
Párté volt ügye csak, nem a nagy nemzeté,
Eme kettő ősi ház fényéért harcolt,
Csoda e, ha utján át *hon* nem követé?

A népnek ösztöne, hidd el, csalhatatlan,
Mint a vadászé jó gazdájával marad,
De olyan ösvényre uszítod hiában
Hol ő nem érzi, hogy áltment az *igaz* vad.

Az utolsó harcban, mit mostan vívtatok,
Igaz, hogy szabadság az összes népre várt,
S ily közel buktához nem állt még a zsarnok,
Muszka segély nélkül ő a sír szélén járt,

Zászlótokon írva volt a szent *Szabadság*,
Hajdan ez elég volt, korunkban nem elég
Botlástokat észrevette a gaz osztrák,
S magáéra írta e szót: Nemzetiség.

Nála ez ürügy volt, nálatok ne legyen,
Arany betű himzje a tiétekre azt,
S Magyarhon sok *faja* mind veletek megyen
Nemcsak úgy mint nemes, nemcsak úgy mint paraszt,

Kell, hogy szószólói legyetek a jognak,
Es még ezenkívül, a nemzetiségnek,
S senki nem fog lenni véde a zsarnoknak,
Zsarnokot *népfajok, szabadok*, nem védnek.

Világ csodálását érdemli a magyar,
Nem úgy hódított ő, mint annyi sok nemzet,
Mit honául szerzett buzogánnyal e kar,
Bölcsessége által *szabad* honná is tett.

Beborult halmai felett kéklő ege?
Ne búsulj, szélvész jön, s újra majd felderül,
Szabadságkedvellő népnek van serege
Mindig, mihelyst harsog trombita, lóra ül”.

Igy szólt ő... Éjjél volt, holdvilágos éjjel,
S a vár egyházában egy harang megkondul,
Teshalmokat láték kelni szerte széjjel
Tiszán s Dunán ismét, és Dunán s Tiszán tul,

Fehér lepedőkbe burkolózott lelkek
Szállongnak a légben uszó fényes hajjal,
S hol egyik halomra, hol másra röppentek,
Nyögve mint őszi szél, siránkozó zajjal.

Összetett kezekkel néztek föl az égbe,
Hol a szabadságnak istene lakozik,
S síron mint oltáron, mely kél a térségbe,
Mind az szent honáért forrón imádkozik.

Egy lágy himnusz volt az, gyönyörű, zengzetes,
Sokféle nyelveknek édes vegyülete,
Oláh, magyar, német, szláv szó együtt repes, —
Mint egy új nyelv — mennynek boltozata fele.

Bámulásom látva, hozzám Huba így szólt:
„Nem lidércek ezek, sem hulló csillagok,
Lelke ez a népnek, mely harcunkban megholt,
Hol elholt magyar, szláv, oláh, német bajnok.

Sírdombrol sírdombra kibékülve járnak,
Mindenik jót akart, bár más úton haladt,
Fájdalommal látják végét a csatának,
S a rabláncot, melynek nyögtök terhe alatt.

Ha föltámadnának, ők most mást tennének,
Ti kik élők vagytok, tegyetek hát máskép,
Multat adjátok ált örök feledésnek,
Csak ha szövetkeztek, lehettek szabad nép”.

Közlő: Gulyás József

ARANY ÖNÉLETRAJZI JEGYZETE

A M. N. Múzeum kéziratárában található az alábbi kiadatlan önéletrajzi jegyzet, amely kiegészítésül készült Kertbeny Károly egyik Arany-életrajzához. Sikerült megállapítanom, hogy az 1851-ben kelt életrajzra vonatkozik Aranynak ez a hozzászólása (Ueber den Dichter und seine Werke. Erzählende Dichtungen von J. Arany. I. Zweite Auflage. Leipzig, 1853. VII—XXIV. l.). Így egészítendő ki a nemrég megjelent katalógusban is (Kéziratos források az Országos Széchényi Könyvtárban. 1789—1867. Bp., 1950. 13. l. 145. sz.). Szövege a következő:

Még egy szót!

Utólagosan megolvastván a Kertbeny-féle életrajzot, abban, a már kijegyzett hibákon kívül, még csak következő tévedéseket találtam:

1. Nem emlékszem, mikor tanultam olvasni, pedig 3 éves koromból már több dologra emlékszem s így nem tévedek, ha 4—5 év helyett 3—4 évet mondom.¹

2. Debrecenben nem ragyogtam mingyárt az első tanulók közt,² csak kis-újszálásróli visszamenetem utáni nyáron küzdöttem fel 150—160 tanuló közt magamat 6-iknak.

3. Anyám halálát álmodtam, nem csak úgy éreztem meg.³

4. Nem mingyárt a marcziusi napokban, de egy év múlva, Május 9. 1849. neveztettem ki concipistának;⁴ a többi, olly módosítással, mint én megírtam, állhat. S a Petőfiveli viszony kezdete elég jól van előadva. Kertbeny ez életrajzot saját levelem után írta, az ördög tudja, honnan szedte belé e baklövőseket!

Közlő: Scheiber Sándor

¹ Kertbenynél (VII. l.): „...indem das vier- bis fünfjährige Kind allein dadurch lesen lernte, dass ihm der Vater die Buchstaben in der Asche des Heerdes vorzeichnete.”

² Kertbenynél (u. o.): „Dort glänzte er unter den Ersten der Schüler...”

³ Kertbenynél (VIII. l.): „...als ihm eine innere Stimme zuflüsterte, er möge nach seiner Heimath zurück eilen, denn seine Mutter sei gestorben.”

⁴ Kertbenynél (XII. l.): „Gleich in den Märztagen nahm Arany als Conzipist Platz im Ministerium Szemere”

ARANY JÁNOS „SENKI PÁL“-JA

Arany János utolsó költői sóhaja 1882-ből általánosan ismert (ÖM. IX. 449. 1.):

Mi vagyok én? Senki Pál.
Egy fájó gép, mely pipál.

Sűrűn idézték anélkül, hogy ismerték volna pontos értelmét.¹ Pedig nem érdektelen tudnunk, ki az a Senki Pál, akivel Arany azonosítja magát halála előtt. *Voinovich Géza* — beszélgetésünk során — említette, hogy ezzel a névvel egyízben találkozott *Kriza János* népdalgyűjteményében:²

Látom ugyan jól ittál,
Te nagy torku Sönki Pál!

Magától Aranytól tudjuk, hogy különösen szalontai diákéveiben falta a ponyvairódmalmat (Önéletrajzi levele³ Gyulai Pálhoz 1855 június 7.-ről. ÖM. IX. XXXVII. 1.): „GVADÁNYI, a HÁRMAS HISTÓRIA (HALLERÉ), ERBIA⁴ s több e féle dolgok, DÉCSI OSMANOGRÁFIAJA, FORTUNATUS s mit én tudom miféle apróság, a ponyvairódmalom egész özönével együtt, az egész városban fel lett kutatva, elkölcsonözve és megéve.”

Senki Pál az agg költő emlékezetében szintén ponyva-olvasmányjaiból bukant fel. Itt igen közismert figura. Ügyefogyott, tehetetlen, kétbalkezes, nincstelen Schlemihl-típus, akinek semmi sem sikerül. Ráadásul még beteg. Találhatott hát benne Arany rokonzonásokat. A vele foglalkozó ponyvetermékek hangja vaskos, parasztiisan szabadszájú, ami nem idegen Aranytól sem.

Az Orsz. Széchényi Könyvtár ponyvagyűjteményében következő feldolgozásaira leltem:⁵

1. *Senki Pálnak szabaduló levele, és nevezetes tanult mestersége és szép három világi dallok.* H. és év n. [1700-as évek végén]. Számozatlan 8 l. Címkepen: A szabaduló Senki Pál. (Jelzete: L. eleg. m. 935 sz.).

Az elején olvasható „Senki Pálnak Conventziója, mely 1514-dik Esztendőben adatott ki.” Ime, néhány szemelvény belőle:

„Esztendeig fizetésed pedig ez lészen: Minden hétre hat nap, hetedik a' szerző.”

„Öltözeted pedig ez lészen: Nád ing, lapu gatyád, pölhös zab tarisznyád, roka torkú tsizmád, tsallán öved, Juhpikék széllel bélelt mentéd szalma zsinórral... torma levélből tsinált kurta dolmánkád, hársfából bakantsod, bikfából sarkantyúd... Hóhér istrángja nyakra való” (2. l.).

„Ezen fellyül a' midőn szomorú lészesz, ... akasztó fa légyen a' nyúgodalmad...” (3. l.).

„Tanult mesterségei” között sok minden szerepel, de esetlenségében egyikhez sem ért. A következő sorok talán legjobban találnak Aranyhoz, bátran írhatta volna magáról: „A' mi pedig az életéhez tartozik, egyszer kérdezték tőle, hány esztendő's volna, ilyen szókkal botsátotta a' véle barátkozó Ellenségit, hogy huszonöt esztendő's volna, de ötven esztendeig beteg volt” (5. l. A kiemelés tőlem).

¹ Péterfy Jenő: Összegyűjtött munkái. I. Bp., 1901. 254. l.

² Vadrózsák. I. Kolozsvárt, 1863. 80. l. 196. sz.; MNGy, XI, Bp., 1911, 115. l.

³ Arany egy eddig ismeretlen önéletrajzi jegyzetéről másutt szólok.

⁴ Erbia Pálffy Sámuel által. Pesten, 1805. V. ö. *György Lajos*: A magyar regény előzményei. Bp., 1941. 351–353. l.

⁵ A ponyva-irodalom most készülő hatalmas bibliográfiájának használatáért itt is hálás köszönetet mondok *Borzásék István* barátomnak.

Ezután következnek a három világi dal.

2. *Senki Jancsinak fölszabaduló Levele és nevezetes tanult mestersége, három szép dallal, melyeknek se füle se farka nincs.* Végy meg édes atyámfia! meg nem bánod. Budán, 1865. Nyom. Bagó Mártonnál. 8 l.

Címe egy kevéssé eltér a fenti füzetétől, de tartalma alig. Talán csak abban különbözik, hogy a sikamlósabb helyeket átugorja. Afféle kasztigált kiadás. A „konvenczió” kiadatásának éve: 1307. Toldások is vannak benne, mint pl. a következő:

„Nevednapján így köszöntlek: hogy egyen meg a tetű, két lábadnál felakasztva legyen egy nagy B betű” stb. (5. l.).

A három vers is azonos (a harmadik vers utolsó szakasza maradt el csupán).

3. *Új Senki Pál, vagy: a soha meg nem halt és most mégis újra feltámadott Senki Palkó élete — élhétetlenségének mindennemű sallangtalansággal felakombakomozott megírása, melyet a szép tudománytalanságot kedvelők hurut és nátha kergető mulatságául lekörmölt Vidory Pista 8681-ik⁶ esztendőben az ő keserutelenségének napjaiban.* Nyomatott és kapható Bartalits Imre könyvnyomdájában, 8. l. Címilapon: Senki Pál az oroszlánt számárnak nézi.

„Szabaduló levele”-ből elkeseredés tör elő a kiegyezés és az Ausztriával való közösködés miatt: „Mint ily minden nemes tulajdonokkal bővelkedő kométának évi fizetés fejében határoztak: 100,000 darab látatlan színű magyar aranyat, egy nyakába hordozandó feneketlen kvotás tarisznyát, bele deficit cipót, közös pogácsát, stempli lepényt; hogy pedig valahogy a közös-ügyes jégeső el ne verje, öltözékül delegatyus gatyát, lukacsos budget kalapot, és egy alkotmányos subának keresztelt összekutyorodott privigyeyi szürkankót” (3. l.).

„Senki Palkónak nevezetes tanult mestersége” felsorolásából csak egyet idézünk, amelyet illusztrál a címkép is: „Erővel természet-búvár akart lenni, még is olyan juhász lett, hogy még az oroszlányt is a maga szamarának nézte” (4. l.).

„Senki Palkónak nevezetes találmányai” után két vers következik még: „Senki Palkó mint doktor” és „Senki Palkó nótája” (ez utóbbi nagyevőnek-nagyivónak mutatja).

4. *Senki Pálnak szabaduló levele és nevezetes tanult mestersége.* Budapest, É. n. Bartalits Imre könyvnyomdája. 4. l. ⁷Címkép álló alakban ábrázolja.

Az 1. számú ponyva-füzetrel csaknem szösz szerint megegyezik, csupán a „Ccnventio” éve módosul 1714-re. A három dal helyett egy újat kapunk: „Ének ősapánk- és anyánkról”, amely a bűnbeesést és a paradicsomból való kiűzetést beszéli el.

Ez a megőrződött négy kiadás (bizonyára volt több is) elég jól mutatja Senki Pál alakjának kedveltségét s következtetni lehet belőle elterjedésére. Népszerűségére mutat előfordulása a közmondásokban:

Senki Pál.
Átellenben lakik Senki Pállal.

(Azaz nincs szállása, nincs hova fejét lehajtania.)⁷

Senki Pálról említés történik az irodalomban már Arany előtt is, éspedig olyan költőnél, aki Aranynak emlékébe idézhelte ifjúkori ponyvaolvasmányainak hőseit. Léway József költeményes kötetében, amelyet a szerző „barátságá jelül”

⁶ Jobbról balra olvasva 1868-at ad.

⁷ *Erdélyi János: Magyar közmondások könyve.* Pesten. 1851. 349. l. 6776. sz.; l. még *Czuczor-Fogarasi: A magyar nyelv szótára.* V. Pest, 1870. 784. l.

⁸ *Léway József költeményei.* I. Pesten, 1852. 161—162. l.; *Összes költeményei.* I. Bp., 1881. 218—219. l.; V. ö. Arany verses levelét Léwayhoz 1852 július 13-ról (ÖM. XII. 7—10 l.).

Aranynak ajánlott, az egyik versnek „Senki Pál” a címe.⁸ Lévay Senki Pálja duhaj, kóbor, csélcsap, henyélő, a holnappal mit sem gondoló.

S holtig élek, ugy-e bár?
S nevem mégis Senki Pál!

Bús Vitéznek (Matkovich Pálnak), az 1850—60-as évek divatos pesti humoristájának egyik novelláskötete is ezt a címet viseli: Senki Pál történeteiből.⁹

Aranytól nyer azután ösztönzést Vietórisz József, hogy önéletrajzi verses regényét így keresztelje el.¹⁰ Önmagát e névvel tudta legtalálóbban jellemezni, miközben ráfelejtkezett Arany soraira és rímeire (50. l.):

Csak most jutott a gondolatra,
Hogy semmi más, mint Senki Pál!
Ám, hogy csalódott, nem mutatja,
Kártyáz, vadászgat és pipál...

Dolgozatomban talán sikerült bizonyítanom, hogy Arany miként ragaszkodott végső költői megszólalásáig az „epikai hitel”-hez; miként használta fel utolsó két sorához a fenti anyagot. Igaza van Voinovich Gézának, mikor azt írta: „Aranynál a legparányibb apróságok összegyűjtése is tanulságos.”¹¹

Scheiber Sándor

⁸ Bp., 1881. (Szépirodalmi Könyvtár III.).

¹⁰ Senki Pál. Költői elbeszélés Bp., 1924.

¹¹ Magyar Bibliofil Szemle. II. 1925. 11. l.

EZÓPUS FABULÁI

Az 1536. évi kiadás hasonmása. Budapest, 1950. Közkutatásügyi Kiadó.

Bár a régi magyar irodalom területén a szövegkiadások terén a múltban is nagyon sok szerencsés kezdeményezés történt és alapvető eredmény született, mégsem mondhatjuk, hogy a népi demokrácia szövegkiadói számára nem is akad tennivaló. Ellenkezőleg: több a kelleténél. A Régi Magyar Költők Tára és a Heinrich-féle Régi Magyar Könyvtár folytatásra vár, számos, a kutatók és a nagy érdeklődést eláruló egyetemi hallgatók számára nehezen vagy egyáltalán hozzá nem férhető mű lapul pesti és vidéki könyvtárainkban, sőt külföldön is. Ezek — nem egy közülük unikum, s ki vannak téve az elkallódás veszélyének — feltámadásra várnak. Haladó hagyományaink szeretete és ápolása kötelez, hogy végrehaladására napvilágot lássanak.

Ezért köszöntjük megkülönböztetett figyelemmel az első magyarra fordított és kinyomtatott Ezópus fabulák 1536. évi eredetijének hasonmás-kiadását. A „megkülönböztetett figyelem” és a kiadvány jelentősége készlet arra, hogy a kiadás körüli problémákra és hiányokra élesen mutassunk rá.

A hasonmás tökéletes, minden igényt kielégít, hisz a könyvet nem csupán tartalmában, azaz szövegében, hanem eredeti formájában is megsokszorozza és így örökíti tovább: az eredetit teljesen helyettesíti. Ez a jelen esetben azért is lényeges, mert csak néhány példányának kegyelmezett meg a könyv két nagy ellensége: a „nyájas olvasó” és az idő; s ezt a néhány példányt könyvtáraink — méltán — féltett ritkaságként kezelik, óvják és nem szívesen adják sokak kezébe.

Feltűnő és szokatlan, hogy a hasonmáshoz a magát meg nem nevező közreadó „a szélesebb körben való felhasználás érdekében” csupán egy nyúlfarknyi (tizen-négy soros) bevezetést, tartalommutatót és négylapnyi, eléggé hiányos szójegyzéket csapott. A műre, annak jelentőségére, fordítójára stb. szót sem pazarol, pedig e mostani kiadásnak pusztá ténye is arra utal, hogy valamiképp jelentős alkotással állunk szemben. Hogyne volna jelentős, hisz a nemzeti nyelv szempontjából irodalmunk fontos állomása és világi szépprózánk úttörő megnyilatkozása, a fordító Pesti Gábor pedig az irodalmi anyanyelvűség harcosa és az első tudatos magyar stílusza. Nem valószínű, hogy a címzett, a „szélesebb kör” minderről oly sokat tudna! Ezért szükséges és elengedhetetlen az előszó, melyben az olvasót segítjük, irányítjuk, megismertetjük az íróval és tálcán visszük néki azt a minimális tudnivalót, melynek birtokában jól és helyesen érti meg a művet. Egyszóval: a legújabb kutatások eredményeit adjuk dióhéjban. De már nem utolsó sorban itt kell rámutatnunk arra is, mit ad ez a könyv a mának, amiért külön is érdemes volt a sok százéves homályból napfényre hozni. Sokat. Felszabadulás utáni fordítási irodalmunkat olvasgatva gyakran maradt vissza bennünk valami keserű sajnál, szinte feljajdultunk: hogy lehet így kerébe törni Petőfi, Arany, Móricz Zsigmond nyelvét! A gazdag nemzeti hagyományból ime be tudjuk mutatni egyik boldog őst, ki több mint négyszáz évvel ezelőtt mélyebben átérezte hivatását, jobban szerette, ismerte anyanyelvét, különben fordított, mint ők. Nem vallanak szégyent, ha tanulni hozzá mennek vissza.

De továbbmenve, a régi irodalom kutatói számára is kellett volna valami keveset mondania. Kítől várhatjuk ezt joggal, ha nem attól, ki a munkát érdemesnek találta kiadni s aki ezzel természetszerűen behatóbban foglalkozott? Ha már a szerzővel és a művel, a körötte rajzó problémákkal nem is foglalkozott, ha valami újat vagy legalább a réginek rendszerezését, átértékelését nem is adta meg, pedig erre Szilády Áron példája és eredményei köteleznek, legalább Pesti Gábor könyvének sorsáról: hány példány maradt fent, kiadták-e már, hogyan, voltak-e kísérletek hasonmáskiadásra, hogy valósult meg a mostani, melyik fentmaradt példányról való e mostani hasonmás? — értesítene minket, bizonyos bibliográfiát adna, hisz e sok, szétszórt adat összefogása is tanulságos lenne. Megtudnók többek között azt, hogy e kiadás tervét az Akadémia közel harminc évvel ezelőtt már magáévá tette, s megbízta Mészöly Gedeont kiadásával; ő fényképeztette le az Akadémia könyvtárának példányát, s erről készült ez a kiadás évtizedekkel utóbb, mert a régi Akadémiára jellemző „tudományos” személyi szempontok miatt lekerült a napirendről. Az sem érdektelen, hogy Toldy Ferenc már a múlt században érdemesnek tartotta kiadni, de ő nemcsak tartalommutatót és szójegyzéket csatolt hozzá, hanem a maga idejében kitűnő, a problémák egész teljességét felölelő, értékes bevezetést is. Ez az új kiadás azért vált szükségessé, mert Toldy maga is könyvritkaság, másrészt pedig átírt és többhelyütt pontatlan. Ha Toldy a múlt században eleget tudott kora színvonalán tenni a tudományos közreadás követelményeinek, akkor ez ma sokkal fejlettebb színvonalon elengedhetetlen kötelesség.

Gerézi Rabán

W. M. THACKERAY: HIŰSÁG VÁSÁRA

Ford.: Vas István, bevezette Sötér István
Szépirodalmi Könyvkiadó, 1950. I—II. 392.383 1.

Még javában tart a napoleoni háborúk színjátéka, amikor az európai hadszínterektől távol, Kalkuttában megszületik a század később oly keserű és élesszemű angol írója: Thackeray. (1811.) Egy évvel előbb még magasan ragyog Bonaparte csillaga, s többek közt ez az év hozza a magyar nemesi insurrectio győri futását is a „retirálj, retirálj, Komáromig meg se állj” dallamára. Thackeray születése után egy évvel viszont: Borodino, Kutuzov győzelmes visszaütése, bukás, majd Szent Ilona. A korzikai sas röpte száznapos vergődés után végleg lehanyatlak Waterloonál, s „a dicsőséges híradásra egész Anglia megremeg a diadaltól” — ahogy Thackeray írja később. A viktóriánus Anglia fénykora kezdődik Wellington győzelmével. A gyarmatbirodalom biztonságát látszólag semmi sem fenyegeti többé, legalábbis a búr háborúig. „Virágzó” korszak ez, hatalmasan fejlődő iparral, óriásira duzzadt kereskedelemmel. Évi több ezer fontból parádézó divatmajmok, mint Brummel, ünnepelt szépségek, kétes üzleteket lebonyolító gyarmati kormányzók, mint Warren Hastings, arisztokraták, akiknek rosszul jött a gabonavám eltörlése, gyárosok, akiket az 1832-es választójogi reform bejuttat a parlamentbe, forradalmár-lelkű költők, mint Shelley — ez a felszín ragyogása s ez alatt érlelődik, egyre jobban kibontakozik a munkásmozgalom. A képmutatás, a fokozódó kizsákmányolás, a profitért hajszolt gyermekmunka s az Európán végigsöpörő forradalmi hullám korszaka ez: Angliában a charitistáknak már öt napilapjuk van s egy folyóiratuk is (a Democratic Review), és 1864-ben, egy évvel Thackeray halála után éppen London lesz a színhelye az első nagyjelentőségű megmozdulásnak. A St. Martin's Hallban Marx közreműködésével megalakul az I. Internacionálé.

Napoleon bukása és a Nemzetközi Munkásszövetség létrejötte: Thackeray életének ez a két határköve. A kettő közül döntő hatással csak az előző volt rá s az azt követő Viktória-korszak, úgy, ahogy az angol burzsoázia és arisztokrácia életében tükröződött. A Hiúság vásárának nagy szatírája ezt a két vezető oszlályt figurazza ki metsző könyörtelenséggel.

Alakok egész sorát mozgatja a londoni Russel Square-tól Brüsszelig és Waterlooig terjedő szintéren, a múlt század tizes éveiben. Sorsukat egy központi szereplő: Becky Sharp alakján keresztül kísérjük figyelemmel. A könyv alcíme (regény, amelynek nincs hőse) utal arra, hogy Beckyt sem tekinthetjük a regény hőségének — ő sem érdemes erre. Becky a nyomor homályából, a Soho városnegyedéből indul el szerencsét próbálni, s addig próbálja, míg aztán hétpróbás szélhámossá válik. Műveltség, ész, tehetség szempontjából a legkülömb, de emberi értékeit tekintve éppoly szánalmas, mint a többiek. Hideg, számító, ravasz törtető, aki nem válogat az eszközökben, tűzön-vízen keresztül érvényesülni akar, hiszen ő is sznob, mint körülötte mindenki. Ott van Osborne, a vagyonos tőzsdés, aki szórja a pénzt, hogy fia, George, a csinos és könnyelmű katonatiszt bejuthasson a „jó társaságba“. Mikor George elesik a waterlooi csatában, az öreg kisuokájával kapcsolatban szövi tovább terveit s elkényeztetett, nyűgös dandyt nevel belőle. S milyen következetes ez az idősebb Osborne! Legjobb barátját, Sedleyt, meg sem ismeri többé, midőn az tönkremegy, s azt sem engedi, hogy George elvegye feleségül Sedley lányát, Emiliát. George sem akarja különösebben ezt a házasságot, bár-mennyire elkötelezte is magát: neki Emilia rangban alacsony, mert ugyan-olyan kereskedőivadék, mint ő. Egy érzelmes pillanatában, barátja Dobbin ezredes biztatására mégis elveszi, s ettől kezdve, noha apja kitagadja, George nagy léleknek érzi magát. Az Osborne-kisasszonyok sznobsága azonban sohasem fogadja be szegény Emnyt, aki naiv és buta szerelemmel csügg üresfejű és üresszívú urán.

Ezek közt az emberek közt éppen Becky Sharp legyen kivétel? Becky, aki árvalány, és sajátmagának kell egyenesbevinnie az életét? Nem, Becky sokkal „okosabb“, mégcsak lázadó sem lesz belőle, hanem az emberi butaság haszonélvezőjévé fejlődik Sir Pitt Crawley családi körében, ahol mint nevelő él. A báró durva, részeges és műveletlen. Testvére, Bute Crawley, a falu lelkése sem sokkal különb nála. A lelkész és a báró családja késhégyig menő harcot vív nagynénjük, az idős Mathilde Crawley kisasszony részéről várható örökségért. Crawley kisasszony kedvencét, a báró fiatalabb fiát Becky elesábitja. Rawdon, a korlátolt, derék lovaskapitány ezzel eljuttassa a nagynéni jóindulatát és az örökséget, amely a báró másik fiára, Pittre, a puritán és finommodorú úriemberre, a malátáról szóló röpírat halhatatlan szerzőjére, a jövődöbéli parlamenti szónokra és kegyes farizeusra marad. Becky és Rawden „évi semmiből“ élnek fényűző módon, s ügyes szélhámoskodásuk még a királyi udvarba is eljuttatja őket, főleg Steyne márkí pártfogásával, akinek a szerepe miatt Rawdon végülis elválik feleségétől. Becky magára maradva egyre lejjebb esszik a lejtőn. Utolsó hírünk róla az, hogy ismét összeakadva a Sedley-családdal, Emilia bátyjának, a kövér Joseph Sedleynek a nyakába varrja magát.

Ezen a két szálon, Emilia és Becky sorsán fut a történet, s mint ahogy nincsenek hősei, úgy az elmondottakon kívül bonyolultabb eseménye sem a regénynek. Az élet egyszerű, apró eseményei töltik ki, s a történelmi háttérben hétköznapi alakok mozognak. De ezek a köznapi s kisebb-nagyob mértékben ellenszenves alakok mégis *tipusok*: a napoleoni kor angol uralkodóosztályának típusai, akikre Thackeray mérhetetlen utálattal néz. „Kötelességünk kimondani az igazságot, amennyire ismerjük“ — ez az ő hitvallása, és ennek a következménye az, hogy mindenegyes alakját gombostűre tűzi, izekre szedi, — hibátlan, rokonszenves, vagy éppen kiváló és becsülésre érdemes

alakok úgyszólván nincsenek is a műben. Mert Thackeray igazmondása: a moralista ítélkezése (az eredeti angol kiadás címlapja ezt is ábrázolta), aki nevelő, jóraintó prédikációival éppúgy a hibákat ostorozza, mint ahogy valaképpen jellem, vagy sors-ábrázolásainak is ugyanaz a célja. S ugyan mi más is fusson a tollára egy moralizáló hajlamú írónak Fielding után Viktória királynő Angliájában — ha ragaszkodik az igazsághoz —, mint a legkeserűbb gúnyolódás? Az élet értékei, az emberek jelleme, az érzések, a vágyak, mind torzra facsarodnak a kapitalista szabadverseny vad tülekedésében. A City gazdag tőzsdései csillapíthatatlan szomjúsággal vágyódnak a West End arisztokrata világa felé, s hogy céljuk elérhessék, minden ostobaságra képesek, akár hajdani rokonuk, Moliére urhatnám polgára. Thackeray világában mindenki törtet, hizeleg, színészkedik, csal, hazudik és szélhámoskodik. Életük mulatságos, de végtére is szomorúvá aljasodó komédia, ahol a csalóknak minden sikerül, de előbb-utóbb ők is ráfizetnek — vanitatum vanitas. S a Vanity Fair egészében ezt igazolja.

„E történet rendezője — mondja Thackeray — azért kívánja megmutatni és ostorozni a maga gazembereit, mert őszintén gyűlöli őket“. Persze, ez a gyűlölet nem párosul határozott célra irányuló szeretettel. Kissé elmosódó az az embereszmény, amely az író szeme előtt lebeg, s ez sokszor érzelmes-ségre csábíthatná, a homályosan megfogalmazott jóság és becsületesség általánosságokba vesző követelésére. Az érzelmességet komoly művészi önfelegylemmel sikerül elkerülnie. Osztályhelyzetéből, moralista magatartásából, a sznobok iránt érzett gyűlöletéből származik sajátos szemlélete, s innét erednek e szemlélet korlátai is. A hazugságot, önzést, sznobizmust nemesak az uralkodóosztály hibájának tartja, hanem ítélkezését az egész életre is kiterjeszti, s ez egyik védeése. Alig lát valami biztatót az életben, de mégis tévednének, ha azt hinnék, — mint ahogy Sötér bevezetője állítja — hogy nem szereti az embert. Kegyetlen iróniája és részvétlennek tűnő emberábrázolása igazában a csalódott emberszeretet visszajára-fordulása. A Hiúság vásárának sokszor már-már hideg csillogását — igaz — csak az író szikrázó humora enyhíti, s ebben a nagyméretű „bábjáték“-ban valóban kevés az emberszeretet. De nem lenne igazságos őt csak ebből megítélnünk. 1846-ban írta ezt a művét, regeteg keserű tapasztalat után. Gyötrelmes cambridgei diákévek, szerkesztőségi robot, vagyoni csőd, szerencsétlen házasság — ez és még sok minden van a Vanity Fair mögött. Am azután jön a Pendennis, amely már sokkal megenyhültebb, melegebb és emberibb, a Henry Esmond, amely olyan, mint egy tiszta, szívhez szóló románc, s végülis Thackerayben is lehet derék és becsületes, tisztajellemű és szeretettel megrajzolt alakokat találni, ha nem rekedünk meg a Hiúság vásáránál, amelyet később a szigorú önkritikájú író több más művével együtt felületesnek ítélte. A Hiúság vására így is remekmű, bár egyetlen alakja sincs, amely előremutatna, vagy ellenkép lenne a csirkefogók és jámbor ügyefogyottak, a Beekyk, Crawleyk, Emiliák és Dobbinek e válogatottan neveléséges társaságához. Az emberszeretet itt csak rejtve mutatkozik meg, elsősorban az ábrázolás áradó örömeiben, egy-két gyengédben festett arcképekben, mint Emília, vagy Dobbin, s azután nem utolsó sorban abban, hogy a kizsákmányolást lépten-nyomon leleplezi, s ilyenkor mindig érezzük, hogy részvétellel fordul a kizsákmányoltak felé. Erdemes megfigyelni például, hogyan jellemzi egy kis jelenettel tökéletesen Crawley bárót, miután az előző leírásból az olvasó már szinte hajlandó a bárót mulatságos, kedves, öreg bohócnak tartani. Becky írja levelében Emiliának: „E pillanatban Hodson úr meglátta, hogy két kislíú rózsét szed az erdőben, s ezért Sir Pitt parancsára kiugrott a kocsiából és ostorral támadt rájuk. — Hüzzön rájuk. Hodson — üvöltött a báró — verje ki belőlük ezt a kis lelküket, és hozza fel a bitangokat a kastélyba. Beesukatom őket, úgy legyenek Sir Pitt. — És máris hallottuk Hodson úr ostorának csattogását a kis sivitó nyomorultak hátán.“ Ez a pár mondat elég ahhoz, hogy ne tartsuk többé a bárót olyan ártalmatlan,

mókás bolondnak. Vagy nézzük azt a részt, ahol Thackeray leírja, hogyan él Becky és férje „évi semmiből”. Látszatra csupa álmélkodás az író, hogy ilyen életművészek is vannak, de aztán felteszi a kérdést, hogy az ilyenek miatt hány becsületes ember megy tönkre. Ragglest, a komornyikot, aki Rawdonnak és nejének bérbeadta a házat, végül az adósok börtönébe zárják, merthát „valakinek csak fizetnie kell azok helyett, akik évi semmiből élnek”. Mennyi gúny és mennyi ítélet van abban, ahogy Thackeray beszámol Rawdonék fényes háztartásáról. Olyan háztartás ez, ahol senki sincs soha kifizetve, s mikor jön az összeomlás, az alkalmazottak összelopkodnak amit csak lehet, hogy némileg kárpótolják magukat. Folytathatnánk még tovább, hogy hány-szor és hányféleképpen mutatja be Thackeray az élőködőket, a kizsákmányolókat, de talán ennyi is elég.

Ha már most megnézzük, hogy a sznobok elleni vágdalkozása alapján véve milyen szemléletet takar, akkor semmi kétségünk sem marad Thackeray művészetének két lényeges pozitívuma: realitása és emberszeretete felől.

Vegyünk elő egy-két sznobot a regény alakjai közül. George Osborne, a fiatal hadnagy, gazdag kereskedő-család gyermeke. Megvan mindene, de ő többre vágyik: arisztokraták társaságára. Főúri „barátai” ugyan állandóan elnyerik a pénztét kártyán és billiárdon, háta mögött kinevetik, de ő jellegzetes parvenü-vakságában ezt észre sem veszi. Emilia szerelme idegesíti, néha meghatja, de igazán értékelni sohasem tudja. „Azt hiszem, fenemód szerelmes belém” — gondolja önelégülten, s fut üres ábrándjai és léha kedvtelése után. Közvetlenül a waterlooi csata előtt, két-három hónapos házasság után annyira únja már feleségét, hogy meg akar szökni Beckyvel. Csak a fényűző élet érdekli, a szórakozások, a kártya. Vagy nézzük a másik sznobot: Joseph Sedleyt, a Keletindiai Társaság tisztviselőjét, Bogley Wollah adófelügyelőjét. Emiliának ez az esetlen, hiú piperkőc bátyja szép vagyont szedett össze a gyarmati kizsákmányolásból. Fűzőkkel és haskötőkkel igyekszik elfogadható formát adni testének, s ha Londonban van, akkor a Hyde-parkban kocsizik, divatos vendéglőkben étkeznek. Az „előkelő” társaság nem fogadja be, így hát csak Indiában diésekedhetik el azzal, hogy ő és Brummel volt a londoni társaság vezére. Önző és ostoba szájhős, akit indiai társai „Waterloo-Sedley”-nek hívnak, mert állandóan harci élményeiről beszél a waterlooi csata után, ahonnet a távoli ágyúszót meghallva gyáván, ész nélkül menekült. Ha jól megnézzük ezeket az ábrázolásokat, akkor feltétlenül meg kell állapítanunk, hogy Thackeray szándéka szerint a sznobság nemesek az arisztokrácia majmolását, a felfelé-kapaszkodást jelenti, — sokkal több ennél: az élet igazi értékeinek elkótyavetyélése ideig-óráig tartó talmi előnyökért.

A sznobizmus fogalma rendkívüli módon kitágul, s ebben a szemlélet-módban az élet értékelésének egy egész erkölcsi rendszere elfér. Ennek a moralizmusnak szükségyszerűen korlátai is vannak, hiszen Thackeray csak szubjektív erkölcsi elveit tudja szembeszögezni a burzsoázia rothadt erkölcesivel, és soha nem jutott ennél tovább. De emberismerete káprázatosan gazdag, a főalakok mellett a mellékszereplők egész gárdáját vonultatja föl, s négy-öt mondattal is találó arcképet tud festeni. Ilyen apró arckép a Pinkerton kisasszonyé, mondjuk, aki a Chiswick Mall-i iskola igazgatónője, ahonnet Emilia és Becky kikerül. Ez a szikkadt aggszűz a maga nevetséges fenségességében éppoly elevenen áll előttünk, mint Briggs kisasszony, a jóindulatú társalkodónő, aki áldozata lesz naiv jólelkűségének és Rawdonék szélhámosságának, vagy Horroks Crawley báró inasa, aki a bárónő halála után lányán keresztül egy darabig uralma alatt tartja a már szenilissé váló bárót. Thackeray összetett jellemű alakokat ír meg, s az emberi hiúságok, apró kis komédiák, családok és öncsalások nagy ismerőjének bizonyul. S mert ennyire éles szemmel boncolja a jellemeket, az érzelmeket és a cselekedetek indítóokait, s mert

mindezt egyetlen osztályra korlátozva teszi: ezért válik az ember iránt kétkedővé.

A Hiúság vására mégsem pesszimista írás, többi regényei pedig még ennél is sokkal kevésbé azok. Hogy saját vallomását idézzük a Hiúság vásárára vonatkozólag, — amikor ezt a művét írja: „egy-egy humoros vagy kedves jelenet itt-ott meghatja és elszórakoztatja, de általános benyomása inkább mélabús, mint derűs.“ Később ez a mélabú fölungedett, bár az ábrázolás realitásának eddig sem ártott. Nagyszerű, bővérű humor árad Thackeray gondosan csiszolt mondataiból, könnyed és találékony szellemesség, amely mindig magából az anyagból ered, sohasem erőltetett. A Hiúság vásárát a jellemábrázolás remeklésein kívül főleg ez a humor teszi ma is ellenállhatatlanul frissé és élvezetessé.

Az új kiadás elé Sötér István írt alapos és egy-két megállapítása kivételével minden tekintetben kifünő bevezető tanulmányt. Egyik tévedéséről már beszéltünk, (szerinte Thackeray nem szereti az embert); említsük még azt is meg, hogy fejtegetéseit kizárólag a Hiúság vásárára korlátozta, holott egy regényt nem szakíthatunk ki így az író egész terméséből. Császár Elenér, Schöpflin Aladár, Voinovich Géza, Laczkó Géza — egy-egy korábbi Thackeray-kiadás rövid előszavával: körülbelül ennyi volt nálunk eddig erről a nagy realista íróról a méltatás. Sötér István terjedelmes tanulmánya így — hiányosságai ellenére is — hézagpótlónak tekinthető. Ha számításba vette volna Thackeray többi művét is (Pendennis, Rebecca and Rowena, Henry Esmond, The Virginians, The four Georges, stb.) akkor módosítania kellett volna egyet-mást azon a képen, amelyet Thackerayról rajzolt s amelyben érzékellen embergyűlölőnek állítja be, noha ugyanakkor — tárgyi bizonyítékok híján csak kevésse meggyőzően mentegeti. A Henry Esmondnak szinte valamennyi alakja az ellenkezőt bizonyítja, vagy akár a Pendennisből Laura gyöngéd szeretettel festett alakja, Pen édesanyja, Warrington, Pen barátja s még jónéhány. Thackeray fejlődésében és a társadalomhoz való viszonyában természetesen új fejezetet jelentenek ezek a regények, s nehezen hozható volna ki belőlük Sötér egy olyan jellemzést, amit így, nagyjából egységes gondolatmenettel sikerült létrehoznia.

Vas István fordítása, összevetve a korábbiakkal (Salgó Ernő, György Ilona) gazdagabb színezésűnek, árnyalatosabbnak bizonyul, jobban visszaadja Thackeray humorának finomságait és stílusának bonyolult-zengésű szépségét.

Szabó Ede

MARK TWAIN: A LÓVÁTETT VÁROS

Elbeszélések. Összeállította, fordította és a bevezetést írta: Szász Imre.
Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1951. 212. l.

Mark Twain írói munkássága arra a félévszázadra terjed, amely az amerikai polgárháború és az első világháború közé esik. Ez a korszak Amerikában a kapitalizmus példátlan iramú kibontakozásának és az imperializmusba való átmenetének az ideje volt. A rabszolgatartó déli ültetvényesek katonai leverése és gazdasági szétmorzsolása után hatalmas arányú, rendkívül gyorsütemű fejlődés indult meg az egész országban. Az addig túlnyomólag lakatlan nyugati területek hirtelen benépesedtek: új honfoglalókra telt az amerikai népből, a bevándorlók szüntelenül áramló tömegéből. A jövevények nagyobb része inkább közvetve segítette elő a Nyugat meghódítását: mint ipari bérmunkás helyébe állt a „bennszülött”-nek, aki

munkapadját szívesen cserélte föl egy földparcellával, — és lehetővé tette, hogy az ipar, a megváltozott körülmények közt, állandó munkaerőhiánnyal küzdve, mégis ki tudja elégíteni a hirtelen támadt hatalmas belső piacot, terjeszkedni tudjon, el tudja szállítani az árucikkeket az ország legtávolabbi szögletébe, képes legyen nyersanyagot vinni a lelőhelyről a gyártelepre, vagy — szükség esetén — el tudja vinni a gyártelepet a nyersanyagforrásokhoz. Ugy látszott, a pénz és a gyár együttösen csodákra képes. Az egész korszakon végigvonul a vakmerő vállalkozások, a „korlátlan lehetőségek”, a gyors meggazdagodás részegítő érzése. Milliós városok nőnek ki a földből, a technika — a munkáshiánytól is sarkalva — tünceményes gyorsasággal fejlődik, a kizsákmányolás kezdetlegesebb európai formáit „magasabbrendű” amerikai formák váltják föl. A polgárháború utáni két évtized elég ahhoz, hogy a mezőgazdaság helyett az ipar váljék uralkodóvá, a század végére pedig az Egyesült Államok a világ első ipari termelő államaként jelentkezik. A tényleges termelők: a munkások a 70-es évektől kezdve szakadatlan sztrájkmozgalommal tiltakoznak nyomorúságos életfeltételeik, a tőkésék egyre mohóbb harácsolása ellen. Ekkor már az ipari termelésnek „csaknem fele a vállalatok egyszázadrészenek kezében van”. (Lenin.) A banktőke és a nagyipar boldog frigyben egyesül. A trösztök és nagybankok ellenőrzik az egész államgépezetet, de profitvágyukat már nem elégítik ki a hazai lehetőségek: megkezdődik a külföldi piacok erőszakos biódítása. A tőke elindul az imperializmus véres kalandorútján.

Mark Twaint, aki még 1835-ben, a polgárháború előtti Amerikában született s gyermekkorát a Mississippi nyugati partján, ifjúságának egy részét pedig a nagy folyón töltötte — mint később visszaemlékezett rá — idillikus boldogságban, Mark Twaint, az író, nagy mértékben a fentebb vázolt viszonyok formálták. A diadalmas kapitalizmus szédüléte őt is magával ragadta. Egy időben ő is kergette a gyors meggazdagodás délibábját: Vagyonos polgárlányt vett feleségül, aki művein csendes házicenzúrát gyakorolt. Pályája elején némi illúziókat táplált az amerikai polgári demokráciáról. Fejlődésében azonban nem ezek az alkalmazkodó, beletörődő, önáltató vonások váltak döntőekké, hanem a kiábrándulás, a bírálat, a heves tiltakozás vonásai. Kezdetül fogva őrizte-dédelgette magában és ismételten ki is fejezte a szabadságnak, az igazi demokráciának, az elnyomottak felszabadításának azt az őszinte vágyát, amelynek legnagyobb terméke a *Huckleberry Finn kalandjai* c. regénye. És ha írt — saját vallomása szerint — nem a „civilizált” pénzhajhászok tetszését kereste, hanem az amerikai népet.

A Szépirodalmi Könyvkiadó a múlt évben közrebocsátott Twain-kötettel éppen azt akarta megmutatni, hogy bírálta ez a nagy író, eleinte mosolyogva, majd egyre növekvő keserűséggel, az amerikai kapitalizmust, annak intézményeit, tipikus alakjait, erkölceit. A kötet összeállítója Twain rövidebb írásaiból, novelláiból, humoros karcolataiból, szatirikus cikkeiből válogatott, s fölvelt egy regényrészletet is, helyesebben egységes történeté olvasztotta *Az aranyozott kor* c. regény három szemelvényét. A kötet műfajmeghatározása („elbeszélések”) ilyen körülmények közt természetesen nem egészen pontos. Súlyosabb hiba ennél, hogy a kiszemelt darabok figyszólván egymás hegyébe vannak dobálva: a szerkesztő sem műfaji, sem pedig — s ez sokkal nagyobb mulasztás — időrendi elrendezésre nem törekedett. Sőt túlnyomórészt adós marad a keletkezési évszám közlésével is, ami azt eredményezi, hogy az olvasó képtelen rendet teremteni az életétárt anyagban. A jegyzetben arra sem értett volna rámutatni, hogy a szatirikus írások egy részének keletkezése és első megjelenése között évek, sőt olykor évtizedek teltek el, ami már magában is vet némi fényt Twain kritikájának élességére s a burzsoá sajtóviszonyokra.

Feltétlenül érdeme viszont a válogatásnak, hogy a szovjet kutatások és Twain-kiadások alapján olyan műveket mutat be a magyar olvasónak, amelyek nálunk szinte kivétel nélkül ismeretlenek voltak, s amelyeknek nagy részét az amerikai irodalomtörténészek és kiadók minden módon igyekeznek letagadni, elsikkasztani. Twainnek, leghíresebb művei, elsősorban a *Tom Sawyer* (1876) és a *Huckleberry Finn* (1885) révén, kialakult bizonyos hírneve hazánkban is, de ezekben a nagyszerű írásokban hajlandók voltunk eddig egyoldalúan valami gyermekes vidámság,

„ártalmatlan” humor megnyilatkozását látni. Amihez természetesen nem csekély mértékben járult hozzá az a körülmény, hogy e műveket túlnyomólag ifjúsági kiadásokból ismertük. Olyasféle hamisításnak lettünk áldozatai, mint egy másik nagy satíraíró és könyörtelen társadalombíráló, Swift esetében. A most megjelent Twain-írások jelentős mértékben hozzásegítenek bennünket a valódi Twain-arckép kialakításához s perdöntő bizonyítékokkal szolgálnak arra nézve, hogy az imperializmusba zuhanó kapitalizmus korának ez a nagy írója is gyűlölte és pellengérré állította a kizsákmányolókat, rablókat, képmutatókat, szerette a népet és bízott felszabadulásában. Twain kiállt az 1905-ös orosz forradalom mellett (igaz, ezt ebből a kötetből nem tudjuk meg), s az Amerikába látogató Gorkijnak úgy nyilatkozott, hogy hisz a forradalom győzelmében.

A kötet legkorábbi darabja *A calaverasi csodabéka* c. humoros elbeszélés, melyel Twain első komoly írói sikerét aratta 1865-ben. Politikai vonatkozása nincs, mégis érdemes volt felvenni ebbe a dokumentum-jellegű gyűjteménybe, mert pontosan elárulja, honnan merítette a fiatal Twain témáit, alakjait, sajátosságos humorát? A népeletből, a népszerű adomákból. Gyermekkorában és ifjúságában alkalma volt az embereket alaposan megismernie. Különösen tanulságosnak bizonyult az a néhány év, amelyet a Mississippin töltött révkalauzként. „Ha jól megrajzolt alak kerül elem regényben vagy életrajzban — vallotta később — rendszerint meleg, személyes érdeklődéssel fordulok feléje, mert már régebből ismerem — találkoztam vele a folyón.” *A calaverasi csodabéka* története kaliforniai éveiből való. Egy fura aranyásóról szól, aki minden elképzelhető dologra fogadást köt s meg is nyeri a fogadásait, különösen egy betanított béke jóvoltából, amely minden calaverasi versenytársánál nagyobbat tud ugrani. Míg nem valaki titokban úgy megtömi sörrel a csodálatos békát, hogy a szerencsétlen pára moccanni is alig bír, s így gazdája természetesen elveszti a fogadást. Ennyi az egész történet, írója később restelkedett is egyszerűsége miatt. Pedig a nép igaz örömeit leli az ilyen törtétekben, mert szerfölött jó mulatságra szolgál, ha az ügyeskedőnek túljárnak az eszén. Twain legjobb humoreszkjeiben — ahol a mondanivaló politikailag elmélyül — alapjában véve ugyanez a közvetlen, nyersen egyszerű népi humor érvényesül.

Kiemelkedik ezek közül a kötet címadó elbeszélése, *A lóvátett város* (1809), amely már az érettség magas fokán mutatja Twain művészetét. Ebben is rászédés, felsülés a nevetető hatás alapja. Csakhogy a póruljárás itt egyúttal lelepleztetés is, éles szembeállítás a polgári tisztesség fenkölt látszatának és a kapzsiság sivár valóságának. A kapitalizmus emlőin hizott hadleyburgi polgárok rendkívül nagyra vannak messzeföldön híres becsületességükkel. Befelé, magukban tudják, hogy megvesztegethetetlenségük hazug legenda. Egy idős polgárosszony így beszél férjéhez a történet elején: „Edward, én azt hiszem, a város becsületessége éppolyan rothadt, mint az enyém, rothadt, mint a tiéd. Fukar város ez, kemény, fősvény város, és nincs az égvilágon más erénye, csak a híres becsületessége, amelyre annyira büszke; úgy éljek, azt hiszem, ha majd eljön a nap, mikor becsületessége nagy kísértésnek lesz kitéve, pompás hírve úgy összeomlik, mint a kártyavár.” Ez a nap valóban elérkezik. Egy idegen, akit csúnyán megbántott ez a fősvény, képmutató város, bosszút forral. Egy zsák aranyat küld Hadleyburg polgárainak: a negyvenezer dolláros kincs azt a jótét lelket illeti, aki egy nyomorba jutott ismeretlennek a sötét utcán egyszer húsz dollárt adott. (Mondanuak sem kell, ilyen bőkezűség egyszerűen elképzelhetetlen Hadleyburgban.) A nagylelkű adakozó úgy igazolhatja magát, hogy levélben közli azt a néhány szót, melynek kíséretében a pénzt átadta. A megjegyzés helyességét aztán ellenőrizni lehet abból az okmányból, amely a zsákban van elrejtve. Az idegen litokban megküldi az állítólagos megjegyzés szövegét a város tizenkilenc vezető polgárának, ugyanazt a szöveget mindegyiknek. A megvesztegethetetlen tizenkilencek egytől-egyig belesétálnak a csapdába. A „pályázatok” és a pénzeszsák felnyitására kijelölt napon zsúfolásig megtelik a városház nagyterme. Egymás után bontják föl a beérkezett borítékokat, s persze hamarosan kiderül, hogy a szövegek megegyeznek. „Olyan pokoli örömujjongás robbant ki, hogy a megfontoltak szinte sírvafakadtak föle. Mindenki, akit

nem szorított a cipő, úgy nevetett, hogy a könnyei csorogtak; a tudósítók nevetéstől fetrengve firkáltak rendetlen ákom-bákomokat... egy alvó kutya felugrott, esztét vesztette és bolondulásig ugatta a felfordulást." Így fullad általános kacajba a tisztas hadleyburgi polgárok becsületességének legendája. Így leplezi le és szégyeníti meg a nép írója a gyárost, a bankárt és társaikat, a tőkésvilág képmutatóit, a harácsolókat és szemfényvesztőket.

Ha az író a nyilvánvalóan hamis értékeket valódiaknak tünteti föl s látszólag pártfogásba veszi az emberi mivoltából kivetkőzött gazembert, szatírája még élesebbé válik. Ez történik pl. *Az őrangyal levele* c. pompás karcolatban, mely a fejlett kapitalista társadalom tőkés típusának párját ritkító, gyilkos bírálata. Andrew Langdon szénkereskedő úr levelet kap az őrangyal hivataltól, melyben ilyen közlések foglaltatnak:

„Ami mármost a f. évi január 19-ével záródó hétre vonatkozó imádságát illeti, van szerencsém a következőkről értesíteni:

1. Az idő további hidegedésére vonatkozó kérése, mely hidegedés a szén árának további emelkedését vonja maga után. Meghallgatva.

2. A munkanélküliség növekedésére vonatkozó kérése, amelynek következtében a munkabérek további tíz százalékkal volnának csökkenthetők. Meghallgatva.

3. Kérése, hogy büntetessék meg az az ember (valamint családja), aki Rochensterben konkurrens szénkiskereskedelmi vállalatot nyitott. Meghallgatva. A következő módon nyer kiegyenlítést: diftéria — két eset (az egyik halálos); vörheny — egy eset (szövődmény: középfülgyulladás, siketség).”

Az őrangyal hivatal a továbbiakban rámutat azokra az ellentmondásokra, amelyek Langdon úr fenti titkos óhajai és gyülekezetben elmondott imái közt fennállanak. A derék szénkereskedő nyilvános imáiban ugyanis a szegények javáért könyörög s áldást kér azokra a felebarátaira is, akik ellene cselekszenek. A készségi hivatal a képmutató könyörgésekkel szemben „a szív titkos óhajai”-t részesíti előnyben. A levél szatirikus hatása többszörösen összetett. A kapitalistát előzékenyen kiszolgáló mennyország föltételezése már magában is találó bírálata a burzsoá vallásosságnak. A mennyei karokat könnyekig meghatja az a nagylelkűség, mellyel ez a tőkés, kinek tiszta nyeresége egyik hónapról a másikra 28 000 dollárról 45 000-re emelkedik, hajlandó néhány dollárt juttatni egy szegény rokonának. Mikor biztossá válik, hogy Langdon úrra ezért a bőkezűségért az örök boldogság vár, soha nem hallott ujjongás tölti be a mennyei tereket. „És a poklokat is” — teszi hozzá Twain, s ezzel az odavetett utolsó mondattal még fokozni tudja az egyébként is megsemmisítő hatást. Lényegesen több ez pusztá szellemességnél: az egész szatíra alapondanivalóját sűríti egybe az író, mikor emlékeztünkbe vési azt a határtalan elvetemültséget, amelynek még a pokolban sincs helye.

Valóság és látszat ellentétén épül a kötetnek még néhány további története is. Az író hamis értékeket megjátszott túlbuzgalommal valódiaknak tüntet föl, s éppen ebbe az igyekezetébe rejti a szatíráját. (*Az ellopott fehér elefánt, A házaló története*), vagy azt a tételt teszi elbeszélése alapjává, hogy a pénzimádat hazug világában a látszat a fontos a tényekkel szemben (*Az egymillió fontos bankjegy, A kapitóliumt Vénusz*).

A 70-es évek korszakát, amikor a korrupció, a megvesztegetés, az üzérkedés szelleme valósággal elöntötte az állami és önkormányzati intézményeket, ezt az amerikai fogalmak szerint is feltűnően szédelő évtizedet eleveníti meg Twain *Az aranyozott kor*-ban, első regényében (1873), melyet még társszerző bevonásával írt. Ebben az időben még nem tisztázta maga előtt sem a kapitalizmushoz való viszonyát, de a korszak egyik jellegzetes típusát, az álszent, nagyképű, szavazatokat vásárló, zsaroló politikust későbbi szatíráira emlékeztető kíméletlenséggel rajzolta meg *Dilworthy szenátor* alakjában. A politikai agitáció népámító, aljas módszereiről, a rágalomhadjárat bevett kortesfogásairól rántja le a leplet a *Kormányzóválasztás*-ban. Két másik humoreszkjében a vadnyugati újságíró-erkölcs barbarizmusát (*Újságírás Tennesseeben*) és a hírlapírói kontárságot (*Hogyan szerkesztel-*

tem mezőgazdasági lapot?) támadja. Felemeli szavát az Amerikában élő kínaiak üldözése ellen. Ehhez is a szatirikus formát választja. Egy Amerikába készülő kínai így ír barátjának: „Elhagyom elnyomott, rabszolgaságban tengődő hazámat és elutazom a tengeren túl abba az áldott országba, ahol az emberek mind egyenlők, mind szabadok és senkise tiporja lábbal a másik jogait. Amerikába utazom!” További levelei első amerikai tapasztalatairól számolnak be. Megérkezésekor hivatalos harácsolók kiforgatják pár dollárnyi vagyonából, az utcán „néhány vidám fiatalember” harapós kutyát uszít rá, s ezért a csendháborításért a rendőrök természetesen őt, a kínait tartóztatják le. Mikor kiderül, hogy nem tudja az önkényesen kivett bírságot megfizetni, tömlőbe vetik, hogy megértse: Amerikában nincs hely a magafajta emberek számára. (*Egy kínai levelei.*) Twain megrendülve tapasztalta, hogyan válnak a haladó amerikai hagyomány jelszavai hazug szöveggé, hogyan csúfolja meg a legszentebb emberi jogokat az üzletemberek Amerikája.

Bírálata a század fordulóján, az első imperialista rablőhadjáratok idején válik a legélesebbé. „Védelmébe veszi” Funston tábornokot, a Fülöp-szigetek elleni hadjárat vérengző parancsnokát, aki a legálnokebb csellel ejtette csapdába a felkelők vezérét és gyilkoltatta le az ellenállókat. Ez a „védelem” természetesen arra szolgál, hogy Twain annál hatásosabban leplezhesse le az imperialista korszak egyik uralkodó típusát s rádöbentse olvasóit: az elaljasodásnak milyen útját kellett megjárnia Amerikának, míg Washingtontól eljutott a gyilkos Funstonig, az Egyesült Államok függetlenségének kikiáltásától más népek függetlenségének eltiprásáig. (*Funston tábornok védelme.*) Legkeserűbb írásában, *A sötétségben botorkálókhoz* c. gyűnos cikkében a világimperializmus pusztításainak leverő körképébe állítja be a legfrissebb amerikai teljesítményeket. A rablók egymástól tanulnak. A fülöp-szigeti kalandra induló amerikaiakat a bürok ellen vitézkedő angolok példája lelkesítette. Ha akad még sötétben botorkáló, akit az események megzavarnak, akinek megrendül a bizalma a Civilizáció Áldásai Tröszt-ben, annak meg kell magyarázni, hogy valójában minden rendjén van. „Hébe-korba hazudtunk, de csak a jó ügy érdekében. Árulók voltunk, de csak azért, hogy a látszólagos rosszból jó származhassék. Igaz, eltiportunk egy félrevezetett és reménykedő népet, a gyenge és társtalan ellen fordultunk, aki pedig bízott bennünk... gyanútlan barátunktól elraboltuk országát és szabadságát; felszólítottuk fiatal férfiainkat, hogy öltsek magukra a megbecstelenített egyenruhát s banditák módjára viselkedjenek a zászló alatt, melytől a banditák félni szoktak, nem követni azt; sárhatiptortuk Amerika tisztességét és beszennyeztük arcát a világ szemében; de mindez csak a jó cél érdekében történt... Ne nyugtalankodjatok: minden rendben van.”

Mark Twain, a nép írója, a valóság élesszemű megfigyelője, Dollár-isten híveinek könyörtelen gúnyolója az ellentéteket élesen szembeállító szatíra módszerével eljutott az imperialista kor nem egy lényeges ellentmondásának felismeréséhez. Kipellengérezte és támadta korának demokráciaellenes, emberellenes vonásait, s élete utolsó évtizedében (1910-ben halt meg) a maga módján ráeszmélt arra az igazságra is, melyet Lenin úgy fogalmazott meg, hogy „az imperializmus a demokrácia tagadása általában”.

A kötet adós marad Twain utolsó éveinek bemutatásával. Feltétlenül fel kellett volna venni az 1905-ös orosz forradalom idejéből való *A cár monológját* és *Önéletrajz*-ának egy megfelelő részletét.

A kötet összeállítója, Szász Imre, az említett hiányosságokat nem tekintve, jól oldotta meg feladatát. A bevezetőben tömör áttekintést ad Twain életéről és főbb műveiről. Helyesen emeli ki, hogy Twain kritikája mennyire elevenbe vág ma is, mennyire szeretnék az imperialisták e nagy írónak a jelen kötetben közzétett írásait eltitkolni. Helyes másrészt az is, hogy Twain életművének nagy eredményei mellett nem hallgatja el az imperializmussal szemben (pusztán tagadó, kritikai álláspontra helyezkedő polgári író magatartásának szükségszerű korlátait, s hogy a jegyzetekben a Funston-szatírával kapcsolatban konkrétan is rámutat

Twain gondolkozásának egyik hibájára (az emberi alkat szerepének determinista felfogására).

A fordítás — szintén Szász Imre munkája — általában gondos, igényes teljesítmény, de mégsem mentes kisebb hanyagságoktól, furcsaságoktól. Pl.: „Cox lapjának vezetője” (21. l.) helyett jobb lenne *szekeszlője*; „Noble-szerű teremtmények” (162. l.) helyett jobb: *alakok*. Fölöslegesek az ilyesfajta kollokvializmusok: „Ne nyökögj” (25. l.), „Kinyitani! Kinyitani!” (44. l.). A jegyzetekben fordul elő a következő magyartalanság: „Twain szívesen csipkelődik... az antidemokratikus politikusok kultusza ellen” (209. l.).

Kéry László

JIRÁSEK: A KUTYAFEJŰEK

Regény. Fordította: Németh László. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1951. 208. l.

Jirásek a csehek legnagyobb történelmi regényírója. Népi író a szó igazi értelmében. A múlt század végén, amikor a cseh polgárság az irodalomban és a művészetben is megtagadott minden közösséget a saját népével, amikor a különféle formalista irányzatok hódítottak a cseh modernség álarca alatt, Jirásek volt az egyetlen a maga hazájában, aki történelmi regényeiben nem távolodott el a cseh nép szociális problémáitól. Minden egyes alkotása az elnyomottak és az üldözöttek mellett foglal állást.

Ez az oka annak, hogy a csehszlovák népi demokratikus államban Jiráseket igen magasra értékelik; műveit százezres példányszámban juttatják el a nép kezébe s ma az egyszerű cseh dolgozó emberek milliói olvassák Jirásek műveit.

Jirásek írói értékeiről az elmúlt években számos méltatás jelent meg. E tanulmányok, melyek élén Zdenek Nejedly iránytszabó Jirásek-könyve áll, a legteljesebb elégtételt szolgáltatják a nagy írónak, akit a múltban a cseh polgárság éppen nemes értelemben vett népszerűsége, népiessége miatt nem kedvelt. Nejedly és a mai szocialista cseh irodalmi kritika ezzel szemben rámutatott arra, hogy nincs a cseh irodalomnak még egy elbeszélője, aki Jirásekhez hasonló mély szociális érzékel, az elnyomottak iránti szolidaritással s hozzá hasonlóan vonzó írói eszközökkel ábrázolná a cseh történelmi múltat. Jirásek, ez a rendkívül termékeny író, műveiben a cseh történelemnek újszólván valamennyi fontos időszakát feldolgozta. Írói munkásságának középpontjában a huszita idők, a fehérhegyi katasztrófát követő szomorú süllyedés időszaka, a 17. és 18. századi csehországi parasztháborúk és a cseh felvilágosodás kora áll. Nagy szeretettel rajzolja meg a huszitizmus mozgalmát; szinte a történettudós avatottságával világítja meg a mozgalom kitörését megelőző csehországi szociális és kulturális viszonyokat; maradandó emléket állít a huszita hősöknek, hataimas freskókban tárja fel Podjebrad György korát, de mélyen belevilágít a Fehérhegy utáni barokk katolicizmus reakciós rendszerébe is, megmutatja a szenvedő nép tömegeit, a meggyőződése miatt elnyomott, kegyetlenül üldözött embereket, a mélyben szunnyadó energiákat. A történelem igazi hőseinek nem az uralkodókat látja, hanem minden regénye az egyszerű, névtelen emberek egész sorát vonultatja fel. Ezeknek az embereknek a szenvedéseit az író közelről éli át, nem a polgári írók módjára ereszkedik le hozzájuk, hanem maga is mint ennek a népnek a szószólója mutatkozik be. Történelmi regényeit nagy meggyőző erővel, életszerűséggel alkotja meg; a nagy történelmi tablók mellett tud apró, meg-hitt rajzokat is készíteni, melyekből a nép töretlen erejének hite buzog.

A Kutyafejűek Jirásek három-négy legnagyobb történelmi regénye közé tartozik. A mű cselekménye különösen érdekelheti a mai olvasót, s éppen ezért van az, hogy a Jirásek-sorozatban a cseh könyvkiadás elsősorban ezt a művet jelentette meg hatalmas példányszámban. Az író a cseh nép szabadságért, a szerzett jogokért

vívott kemény harcát örökítette meg e munkájában. Csehország délnyugati részén, a Sumava-hegység lábánál, Domazlice vidékén éltek az ú. n. chodok, afféle cseh székelyek, akiket a régi időkben határőröknek telepítettek le a cseh királyok; és szolgálataikért különböző kedvezményekben részesítették őket. A chodok büszkék is voltak kiváltságaikra, melyek mentesítették őket a megalázó robottól, s mint szabad embereknek, még önálló katonaság tartását is lehetővé tették nekik. A regény elején még él a chodok utolsó zászlósa, és őrzik még a kutyafejű lobogót is.

A fehérhegyi csata után a 17. században a chodokat eladták Lammingernak, a birodalmi udvari tanácsosnak, s ezzel vége lett a chodok kiváltságos helyzetének is. Szolgákká lettek a hajdani büszke határőrök. Új helyzetükbe azonban nem nyugodtak bele, harcot indítottak szabadságjogaikért. Eleinte bírói úton. A per sokáig húzódott, míg végül Lamminger fia győzött: 1668-ban ítéletet hoztak, mely szerint a chodok jogai semmiesek, és a szolgasorba jutott népre „silentium perpetuum”-ot rótt ki a bírói ítélet. De a chodok még egy utolsó harcra szánják el magukat, s ez a regény tárgya.

A chodok küzdeime: osztályharc, amelynek van nemzetiségi vonatkozása is. Hiszen az egyik oldalon a hatalmas összeköttetésekkel rendelkező Lamminger áll, a másikon a csehek és népi vezérek. A chodok bírósági útra terelik jogaik visszaszerzésének ügyét, de míg az ügy a bécsi udvar előtt hever, az összeütközés napirenden van a hatalmaskodó uraság, meg a nép fiai között. A chodok elnyomott helyzetét különösen a regény két főalakja érzi át; az egyik a cseh történelemben olyan híressé vált Jan Kozina, a másik Matej Pribek, a forradalmár. Kozina békés úton igyekszik visszaszerezni a chodok kiváltságait, de kompromisszumra nem hajlandó, úgyhogy a regény végén életével fizet makacsságáért. Az igazi forradalmi vezér, Pribek pedig az idegen zsoldos-katonasággal vívott kegyetlen összecsapásban pusztul el. Lamminger életre-halálra menő harcot vív a chodokkal, és sikerült is összetörni ellenállásukat. Kozinát a nép szemeláttára végezteti ki, hogy példát statuáljon minden lázadó számára, de a kivégzés hatalmas tüntetésre ad alkalmat; még egyszer megnyilatkozik a nép gyűlölete az urak ellen. Kozina pedig a halálba indulva odakiáltja Lammingernak, hogy egy éven belül meg kell jelennie az úr ítélőszéke előtt. Így is történik. Lammingert Kozina kivégzésének évfordulóján megüti a gutá.

Jirások regényének Kozina a hőse. A regény elején nem forradalmár, a végén sem az. Boldog, igénytelen családi életet él, a közügyek nem érdeklik, csak amikor megtudja, hogy anyja az urak elől elrejtette a chodok két legfontosabb kiváltságlevelét, melyek a chod-jogokat tartalmazzák, e véletlen értesülés kelti fel benne a harciasság szellemét; az ősi jogok birtokában válik a chod nép igazi vezérévé és hősévé. Az urasággal folytatott nehéz harcokban ő a mérsékelt s előrelátó fél: ő inti józanságra a szilaj népet. Vannak nála forradalmibb szellemek is a chodok táborában, akik nem várnak semmi jót Béctől, a hosszúra nyúló pertől és fegyverrel akarják kiharcolni azt, amihez ősi időktől fogva joguk van. A harc a szembenálló felek között elkerülhetetlen: egyfelől az uraság végtelen erőszakossága, embertelen kizsákmányolása és gögje, másfelől a parasztok kérlelhetetlen szabadságszeretete az összeütközés elindítóit. De a túlerőben el kell buknia az igazságos ügynek.

Jirások a sumavai erdő megragadó természeti környezetébe helyezte ennek a nagy népi alkotásnak a meséjét. Tisztult felfogással állítja egymással szembe a kétféle társadalmi osztály embereit: a parasztok egyszerű boldogságát, melyet durván zavar meg az ősi szabadság elvesztése, másrésről találó színekkel festi az író a kastély embereinek üres, lelketlen életét. Jirások minden művében élesen határolódnak el egymástól az elnyomók és az elnyomottak; de nemcsak az osztályviszonyok tükröződnek az író éles szembeállítására nyomán teljes gazdagságban, hanem érezhetően szólal meg az író állásfoglalása is a két társadalmi osztály kisémmizett, de büszke és emelt fővel járó nép mellett. Meleg színekkel ecseteli a nép erényeit, s ugyanakkor belesűríti művébe a feudális úr egész erkölcsi züllöttségét.

Erdekesen választja el egymástól Jirásek a mű egyes alakjait. Jellemzése egyéni; különös gonddal írja le a mű alakjait. A tudós megfigyelő szemével látja azt az aránylag szűk környezetet, amelyben a regény cselekménye lezajlik. Komor tónusban, a várható tragédia előérzetével szólaltatja meg paraszti szereplőt, kiknek szavaiban sorsuk egész reménytelensége benne rezeg. És mégsem végleges a chodok bukása. Bár Lammingerrel szemben elvesztették a küzdelmet, Jirásek nagy optimizmusa áttör a komor történeten, és ennek nyomán az olvasó érzi, hogy a nép elhivatottsága, hatalmas ereje végülis legyőzi a feudális uralom minden ránehezülő bilincseit; ez a nép, amely olyan hősokeket adott, mint a Lamminger ellen felsorakozó chodok, végülis győztesként kerül ki a nagy történelmi küzdelemből. Jirásek nagyságának, időszerűségének éppen ez az átütő erejű hit a záloga.

A Kutyafejűek jól tükrözi Jirásek regényírói erényeit: a kitűnő megfigyelőkészséget, a nemes és szakavatott hisztorizmust, amely azonban nem éli ki magát a történelmi anyag pusztá felsorakoztatásában, hanem élő embereket, igazi problémákat, a cseh nemzeti történelem nagyszerű időszakait állítja az utókor olvasójának szemé elé. Erős alakítóképeség, jó ember- és környezetismeret és pompás népi nyelv találkoznak ebben a munkában is, amely Jirásek többi nagy történelmi regényeivel ellentétben aránylag kevés szereplőt mozgat és szűk területen játszódik le. A regény azonban a cseh nép harcával való mély együttérzés gyümölcse. Az író ott áll a deresre fektetett, megvesszőzött, instanciázás folytán elgyötört, rútul becsapott és végülis levertt nép oldalán, mint annak egyik fia, aki nem közömbös szemlélője az eseményeknek.

A magyar olvasó a Kutyafejűek-vel elsősorban ismerkedik meg Jirásek igazi népi művészetével. Az az író, aki többek között felvidéki tárgyú nagy regényei során is annyiszor került kapcsolatba a magyar nemzet történetével és akinek olyan sok mondanivalója van számunkra is, a multban nem jutott el a magyar olvasóhoz. Nagy kulturális adósságot törlesztett le a magyar könyvkiadás most, amidőn Jirásek születésének jubileumára megjelentette a kitűnő cseh klasszikus író egyik legsikerültebb regényét. A Kutyafejűek a cseh klasszikus irodalmat leghaladóbb hagyományaival, tiszta demokratizmusával, fejlett társadalomszemléletével és meleg humanizmusával képviseli az egész világ előtt. Az orosz, lengyel, német stb. fordítások után magyar nyelven való kiadását feltétlenül örömmel kell üdvözlönnünk.

A mű lefordítása komoly feladatot rótt a fordítóra, Németh Lászlóra. Jirásek nyelve ugyan nem komplikált nyelv, de megvannak a nehézségei. Ez a műve különösképpen nehéz párbeszédekben íródott: a chodok tájnyelvét szólaltatta meg a könyv lapjain a nagy cseh író. Ennek megértése maga is jó nyelvi telkészséget követel. A fordító mértéktartóan járt el, amikor e népi nyelvet nem valamilyen regionális magyar tájnyelvre ültette át, hanem egyszerű, bár a csehhez képest kissé szintelen átlagbeszédre fordította. A szövegűség, az épkézláb, élvezetes mondatszerkesztés erényei mellett a magyar olvasó a fordítás eredményeképpen az eredeti mű hangulatából is sokat megkap Németh László munkája nyomán. Jirásek gondos és sikerült tolmácsolással indult el a magyar dolgozó nép felé.

Kovács Endre

I. L. CARAGIALE KARCOLATAI — MAGYARUL

A román nép január 29-én ünnepelte I. L. Caragiale születésének 100. évfordulóját. A magyar olvasóközönség előtt csak a felszabadulás óta vált ismertté a nagy román dráma- és novelláiró neve. Míg 1945 előtt alig egynéhány novellája jelent meg szétszórva magyar nyelven, addig a felszabadulás után színházaink előadták Caragiale két vígjátékát, az „Elveszett level”-et és a „Viharos éjszak”-át, s könyvkiadóink megjelentették 1950-ben és 1951-ben két külön kötetben karcolatainak

legjavát. (Az egyik „Két sorsjegy”, a másik „Jegyzőkönyv” címen jelent meg.) Caragiale írásainak magyar nyelven való kiadását a multban nemcsak azért nem szorgalmazták, mert ezt a sovinizsita, úgynevezett kultúrpolitika lehetetlenné tette, hanem azért sem, mert ezek a munkák bizonyos mértékig tükörül szolgálhattak: a magyar uralkodó osztály megláthatta volna bennük saját népellenességét és aljasságát is.

Caragiale a román irodalom legnagyobb szatirikusa, aki leleplezte és nevetségessé tette a 19. századvégi feudális-burzsoá Romániát s kitergette uralkodó osztályainak minden szennyét. Érthető, hogy ez a Románia igyekezett befeketíteni az írókat s klasszikus manőverhez folyamodott ebből a célból: az akkori Román Akadémia egyik bojár-tagja társadalomkritikája miatt a „nemzetárulás” bűnével vádolta az írókat. Igaz, Caragialének nem is kellett az a „nemzet”, melyet bojárok és hű szövetségeseik, a tökések alkottak, annyira nem kellett, hogy sok keserves év után a hivatalos körök hajszája miatt végül is külföldre ment. Jóval az előtt, hogy elhagyta az országot, már felismerte, hogy — amint maga mondja — „a néptömegek és az uralkodó osztályok között hatalmas értékbeli és érzésbeli szakadás tátong”, s hosszú éveken keresztül küzdött a néptömegek oldalán a gúny, az irónia, a szatíra fegyvereivel „a hordalék-oligarchia” ellen, mely „nyers és vérlázító arcátlanysággal megtagad a parsztól (e hatalmas elnyomott s a nemzeti jövedelmet szorgosan termelő osztálytól) minden jogot, még a pusztá meghallgatás jogát is”.

Caragiale harcában nemcsak a vígjáték, hanem a humoros, szatirikus elbeszélések, rajzok és karcolatok művészi lehetőségeit is felhasználja. Ezekben az írásaiban elsősorban a román burzsoázia kialakulásának folyamatára világít rá s életének különböző jellegzetes vonásait mutatja be. A 48-as forradalmat eláruló, a bojár-sággal szövetkező burzsoázia hazátlansága és népellenessége tisztán áll előttünk. A „Hazafias áldozat” c. karcolat a kispolgári „áldozatkészség” egyik mulatságos formáját ábrázolja: a kereskedő csak pénzzel akarja szolgálni a hazát s azt is csak akkor, ha nyugtát adnak adományáról, aminek később valóban hasznát is veszi: milliókat szerez vele. Caragiale éles szatírája egyaránt irányul az uralkodó osztály mindkét pártja, a konzervatívok és a liberálisok ellen (Táviratok). Karcolataiban leleplezi a burzsoá állam, sajtó, iskola aljasságait és az egész burzsoá „erkölcsöt”, mely nem ismer becsületességét, önzetlenségét, tiszta szerelmet, csak képmutatást. Az író mindebből csak a legjellegzetesebbet mutatja be. Kiváló ismerője a műfajnak, tudja, hogyan lehet röviden, tömören egy-egy tipikus alakot, vagy tipikus helyzetet bemutatni. A realista művész éles megfigyelőkészsége, elemző s ugyanakkor összegező képessége s az írás művészetének mesteri kezelése jellemzi. Caragiale a nyelv nagy ismerője s a nyelvnek nagy szerepe van a jellemábrázolásban: a bukaresti kispolgárság nevetségés zsargonján idézi az egész léggört, amelyben figurái mozognak. De Caragiale karcolataiban nemcsak mint kiváló realista író, hanem egyúttal mint nagy szatirikus is bemutatkozik. Az a társadalom, amelyet megrajzol, a legmélyebb megvetést váltja ki belőle, s ez a megvetés nyilvánul meg az írások szatirikus alaphangjában. A szerző a jellem-, helyzet- és nyelvi komikum minden eszközét felhasználja célja elérésére s olyan élő, komikus és megvetésre méltó alakokat teremt, amilyenek évtizedeken keresztül mozogtak a burzsoá-feudális Romániában.

Meg kell jegyeznünk, hogy Caragialének ezekben az írásaiban — melyeknek általános jellemzője a kritikai hang — csak a román uralkodó osztály tagjai szerepelnek s egyetlen munkás, vagy paraszt sem lép fel bennük. Ezek pozitív alakok az író szemében és sorsuk nem humort, gúnyt vált ki belőle, hanem ellenkezőleg mély-séges rokonszenvet s éppen ezért lesznek tragédiájának vagy tragikus tárgyú novelláinak az alakjai. Persze ez nem azt jelenti, hogy a román író karcolataiban ne mutatta volna be például a kizsákmányolt kispolgári tisztviselőt s ne ábrázolta volna bizonyos mértékig rokonszenvesen ebben a minőségében. Ilyen alakokkal találko-

zunk az „Élhetetlen Cănuța” vagy a „Két sorsjegy” c. karcolatban (mindkettő a „Két sorsjegy” c. kötetben). Mindenesetre a karcolatok zöme a negatív vonásokra hívja fel a figyelmet s Caragiale művei ezzel a vonásukkal is a kritikai realizmus keretei között mozognak.

Caragiale nem ismerte fel a munkásosztály történelmi szerepének jelentőségét (bár a munkásosztály harcát rokonszenvvel kísérte) s ezért nem is fedezhette fel a társadalomfejlődésben a jövő csiráit. Elszigeteltnek érezte magát, úgy látta, hogy szélmalom-harcot folytat a hivatalos Románia ellen s a küzdelemben belefáradva elhagyta hazáját. A román társadalom sok lényeges kérdésében helyesen foglalt állást, amint azt írásai és nyilatkozatai bizonyítják. A politikai eseményekkel kapcsolatos közvetlenül személyes állásfoglalásához elég, ha megemlítjük azokat a jegyzeteket, amelyeket az 1907-es nagy romániai parasztfelkelés alkalmából külföldön írt. A „Jegyzőkönyv” c. kötet, „1907 Tavasztól őszig” címen közli ezeket a jegyzeteket, s beszámolóink elején egy-két mondatot idéztünk is belőlük. Caragiale haladó író volt, s a román nép mint egyik legnagyobb klasszikus hagyományát tisztelt életművét. Alkotásai csak most lettek igazán a nép közkincsévé, amikor sok ezer példányban jelentetik meg azokat s amikor magáról a szerzőről és tevékenységéről egyre-másra jelennek meg fontos értékelő tanulmányok. A legújabb nagy összefoglaló munka Silviu Iosifescu tollából 1951-ben jelent meg s a marxista esztétika fényénél világítja meg a nagy író művészetét, egész jelentőségét s ugyanakkor leleplezi a burzsoá kritika hamis állításait.

A magyar kiadók helyesen jártak el, amikor megjelentették Caragiale kisebb elbeszéléseit és karcolatait. Talán helyesebb lett volna egy közös kötetben kiadni ezeket az írásokat, mert ebben az esetben olvasóink nagyobb áttekintést kaptak volna a román író ilyen természetű munkásságáról. Még ha úgy fogjuk fel a dolgot, hogy a két kötet kiegészíti egymást (s ez valóban így van, mert a „Két sorsjegy” karcolatai nélkül nem lehet — csak a „Jegyzőkönyv” alapján — tisztán látni ezeknek az írásoknak változatosságát s főleg pozitív vonásait), még akkor is hiányos az a kép, melyet Caragiale prózáiról munkásságáról kapunk. A „Pillanatok”-ból további értékes karcolatokat lehetne lefordítani s be lehetne mutatni a novellairót is, aki mély lélektani problémákat képes megragadni s ábrázolni tudja a valóságot, amelyet nemcsak a szatirikus szemével lát.

Az egyes kötetekhez írt bevezetésekkel kapcsolatban rá kell mutatni arra, hogy általában kevés a két-három oldalas tanulmányocská az író életéről, munkásságáról stb. Olvasóközönségünk alig ismeri a népi demokratikus irodalmak klasszikusait s főleg nem világos előtte az a történelmi helyzet, amelyben az illető művek megszülettek. Caragiale esetében szükség lett volna sokkal alaposabb, nagyobb tanulmányokra éppen az utóbbi szempontból.

Ami a fordításokat illeti (a „Két sorsjegy” c. kötet fordítója Nagy Elek, a „Jegyzőkönyv” c. kötet fordítói Grandpierre Emil, Réz Ádám és Stella Adorján), először is meg kell állapítanunk, hogy fordítóinknak igen nehéz dolguk volt. Caragiale karcolataiban nagy szerepet játszik a nyelvi komikum, a nyelven keresztül kiválóan tudja jellemezni az illető személy társadalmi hovatartozását, felfogását, magatartását. A bukaresti kispolgárság zsargonját, mely általában az idegen szavak elferdített használata, meg nem értése jellemez, igen sok írásában találjuk meg. Pompásan mutatja be a bürokrata ostobaságot a mondat szerkezetek agyonkomplikálásával, ügyesen bélyegzi meg az újságírók semmitmondását badar, virágos jelzők használatával, remekül ábrázolja a latinos iskola hatását a tanárságra a latinizmusok, a latinista ejtés feltüntetésével stb. Ezeknek a sajátosságoknak átültetése magyarra, megfelelő zsargon megtalálása, nagy nehézségek elé állították a fordítókat, akik lényegében ezeket a feladatokat nem is tudták megoldani. Ott, ahol a karcolat nyelveiben nem jelentkeznek ezek a sajátosságok, a fordítás általában hű, pontos és élvezhető. Pontatlanság azért akad egy-két helyt, (így pl. „A román árendás” c. elbeszélésben.) Másutt azonban sok helytelen fordítási eljárással találkozunk. A *high-life* kifejezés jellemző arra a társadalmi osztályra, amelyről az ilyen című

novella szól, ennek ellenére a fordító nem hagyja meg az idegen szót, hanem lefordítja „nagyvilági életre”. A „Távlatok” c. karcolatban ahelyett, hogy meghagyná a távirati stílust — amely a komikum egyik eleme — folyamatossá teszi a szöveget. A „Jegyzőkönyv” c. karcolatban a fordító nem ülteti át teljes egészében azokat az agrammatikus szerkezeteket, melyek oly jellemzőek a jegyzőkönyvet felvevő tisztviselő-ostobaságára. Az „Egy modern pedagógus” c. elbeszélésben teljesen elsikkadnak a tanárt jellemző latinizmusok, s a Janulea urban nem találjuk meg az elbeszélés nyelvének archaikus jellegzetességét. Sok mindent természetesen nem lehet átmenteni a caragialei nyelvi komikumból, de úgy érzem, hogy elmélyültebb munkával egy egész sor nyelvi sajátosságot megközelítőleg vissza lehetett volna adni magyarul. Így a fordítások egy része színtelenebb, fakóbb lett, mint az eredeti, ami nem jelenti azt, hogy egyáltalában ne érzékeltetnék Caragiale nagy szatirikus tehetségét.

A fordításokkal kapcsolatban kell felvetni a nevek írásmódját is. A román személynevek és helynevek átírásában — amint azt a kötetek is bizonyítják — a legteljesebb a zűrzavar. A „Jegyzőkönyv” c. kötet majdnem teljesen fonetikus átírást alkalmaz, a „Két sorsjegy” pedig a román írásmódot veszi át (sajnos, kiejtési magyarázat nélkül). Ha franciából vagy németből fordított művet adunk ki, senkinek sem jut eszébe fonetikus átírást alkalmazni, miért történik ez a román esetében. Mindenesetre helyes volna rendet teremteni ezen a téren.

Köpeczi Béla

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI KONGRESSZUS ELŐADÁSSOROZATA AZ IRODALOMTÖRTÉNETI KUTATÁS HELYZETÉRŐL ÉS FELADATAIRÓL

(Kritikai ismertetés)

Az Akadémiai Nagyhét keretében 1951. december 11—15. közt megtartott Irodalomtörténeti Kongresszus műsorán az egyes írókról szóló előadások (Madách, Heine, Mikszáth) mellett egy három előadásból álló referátum-sorozat szerepelt a magyar irodalomtörténetírás helyzetének és feladatainak felmérésére. Magától értetődik ezeknek az előadásoknak nagy jelentősége, s ezt érezte át az a nagyszámú hallgatóság is, amely nap mint nap a legnagyobb figyelemmel hallgatta végig az Eötvös Loránd Tudományegyetem aulájában ezeket a gyakran 4—5 óra hosszút is eltartó vitaüléseket. Elmondhatjuk, hogy a referátumok nemcsak a „céhbeliek” szűk körének szóltak, amint az a tökécs rendszer idején történt. Nemcsak a budapesti egyetem előadói jelentek meg, hanem vidéki kutatók is; örömmel láttuk a résztvevők, sőt a hozzászólók között a középfokú és az általános iskolák tanárait, mégpedig nemcsak a budapestieket, hanem — népi demokráciánk gondoskodása következtében — a vidékieket is; az egyetemek, fő- és középiskolák tanulóit, más területeken dolgozó szellemi munkásokat. A tapasztaltabb kutatókon kívül mások még nem nagyon szóltak hozzá a beszámolókhöz, de voltak már ezen a téren is olyan kezdeményezések, amelyek az e fajta viták nagy felélnékelésével biztatnak.

December 12-én délelőtt tartotta meg *Klaniczay Tibor* „Eredmények és feladatok a régi magyar irodalom kutatásában” c. előadását. Rámutatott arra, hogy régi irodalmunk kutatása elé — még nemrégiben is — sokan aggodalommal tekintettek. A kételkedők arra hivatkoztak, hogy Bessenyei előtti irodalmunk eszmevilága, — különösen vallásos jellege miatt — távoláll a mai embertől, s Balassit és Zrínyit kivéve maradandó művészi értékekkel sem nagyon dicsekedhetünk ebből a korból. Sokan — nem teljesen jogtalanul — attól tartottak, hogy a sok kiderítetlen filológiai kérdés aprólékosságra, a régi pozitívizmus feltámadására vezet majd. Az 1948. óta nagyobb lendülettel meginduló marxista-leninista szellemű kutatás azonban bebizonyította, hogy régi századaink, különösen a humanizmus, reformáció és a kuruckor olyan értékeket rejtenek magukban, melyeknek kibányászása, népünk kezébe való adása minden fáradságot megérdemel. Még kitartóbb munkára ösztönzött a Párt útmutatása: Farkas Mihály az MDP II. Kongresszusán elhangzott hozzászólásában eszményül állította elénk Zrínyi Miklós hadvezéri és irodalmi munkásságát, Révai József emlékezetes füleki beszédében pedig a magyar-csehszlovák kultúrkapcsolatokról (huszitizmus, humanizmus) emlékezett meg.

Nem volt könnyű a kutatók útja, annak ellenére, hogy a polgári — különösen pozitivistá irodalomtörténetírás — irodalmunk többi korszakaihoz képest ugyancsak nagyarányú munkát végzett ezen a területen. E művek azonban — egy-két kivételtől eltekintve — inkább csak szöveggözléseikben, adataikban használhatók, kiinduló szempontjaikat, következtetéseiket stb. nem fogadhatjuk el, mert azok ellenséges (klerikális, nacionalista) ideológiából fakadtak, vagy egészen kisszerű, elszigetelt jelenségekkel foglalkoznak. Ami legjobban előremutat a felszabadulás előtti ter-

mésből, az Horváth János két műve a magyar középkorról, annak ellenére, hogy szemlélete alapjában véve idealista, és számos részlete ma már elavult. Különösen feltűnő mulasztása polgári irodalomtörténetírásunknak a kuruckor elhanyagolása: Thaly kiadványaitól eltekintve komolyabb szövegkiadásunk sincs belőle. 1945—1948. közt egészében véve a polgári irodalomtörténetírás irányai folytatódtak tovább elég közepes színvonalon. Adatteltáráson kívül a Horváth Jánosnak ajánlott Emlékkönyv (Magyar Századok) sem hozott egyebet, kivéve Gerézdi Rabán és Esze Tamás igényesebb tanulmányait. Rohamos javulás következett be a „fordulat évétől” kezdve: az Irodalomtörténeti Társaság, majd a Tudományos Akadémia megújítása, a publikációs lehetőségek megnyílása, a tudományos ösztöndíjak, melyekkel népi demokrácánk a kutatás segítségére sietett, hamarosan meghozták gyümölcseiket. Régi irodalmunk legnagyobb költőjének, Balassi Bálintnak, teljes megismerését nagy lépéssel vitte előre Balassi összes verseinek és leveleinek kritikai kiadása, Eckhardt Sándor műve. Zrínyiről eddig nem jelent meg tudományos feldolgozás, de az 1952-ben megjelenő monográfia (Klaniczay Tibor) remélhetőleg kipótolja majd az eddigi mulasztásokat.

E két korszakos jelentőségű író kiemelése után Klaniczay áttért régi irodalmunk három nagy haladó periódusának (huszitizmus-humanizmus, reformáció, kuruckor) területén 1948 óta végzett munka számbavételére és a megoldásra váró kérdéscsoportok kijelölésére.

Kardos Tibor összefoglaló műve a huszita irodalomról már befejezés előtt áll, a magyar humanizmusról azonban elég gyéren jelentek meg eddig cikkek. (Gerézdi Rabán Janus Pannonius-tanulmányának I. része, s az Irodalomtörténet hasábjain megjelent munkaközösségi vita.) Sokan, arra emlékezve, hogy Horthy-kultúrpolitika a fasiszta Olaszországgal való barátság jegyében mennyire előtérbe állította a humanizmus tanulmányozását, bizalmatlanul fordultak minden ilyen kísérlet felé. Mások Molnár Erik téves, azóta megcáfolt megállapítása alapján gyökértelen, kozmopolita értelmiségieknek tekintették humanistáinkat, megfélemlítve azokról az érdemeikről, melyeket a Hunyadiak honvédő, központosító törekvéseinek szolgálatában szereztek. Nagy méltánytalanság volna, ha hallgatnánk Janus Pannoniusról, a renaissance vívmányainak, életörömeinek, szabadgondolkodásának és törökellenes harcának nagytehetségű költőjéről: csaknem 170 év (1784 az utolsó teljes kiadás éve) után műveinek teljes, kétnyelvű kiadására van szükség! Az előadó kifejtette, hogy a latinnyelvűség nem lehet vádpont a magyar humanizmus ellen. A latin nyelv használata nálunk a XV. században nem az uralkodó osztályok különcködése, mint egyesek Sztálin nyelvtudományi cikkeit félremagyarázva gondolják, hanem szükség-szerű következménye a magyar nyelv akkori fejletlenségének és a humanisták viszonylag nagyigényű eszmei és művészi törekvéseinek. Másrészt feltétlenül igaz az, hogy a magyarnyelvűség régi irodalmunk kutatásában nélkülözhetetlen rendszerező szempont. Nemzeti nyelvünk a reformáció idején rövid idő alatt birtokba veszi az irodalmat s ettől kezdve általánosságban már nem tekinthetjük haladó jellegűeknek a latinnyelvű hazai termékeket. Kivételesen azonban a tudományos irodalom, elsősorban a történetírás, amely továbbra is latinul szólal meg. Apácai Cseri és Zrínyi azok, akik a tudományok kapuit is megnyitják nyelvünk előtt, az ő felépítésüktől kezdve már egyre inkább retrográd jelenséggé válik a latinnyelvű tudományosság irodalmi szempontból. Humanizmus-kutatásunknak nem szabad csak Mátyás korára korlátozódnia, hanem ki kell terjednie a Jagelló-korra, fel kell ölelnie e kor magyarnyelvű kódexirodalmát is.

Nem dicsekedhetünk különösen gazdag terméssel a reformáció időszakának kutatásában sem. (Legfontosabbak: Eckhardt: Parasztsors a régi magyar irodalomban, Stoll: Béla Heltairól szóló cikke stb.) De sokat várhatunk Horváth János XVI. századot tárgyaló szintézisétől, amely bizonyára nagy lendületet ad majd a többi kutatóknak is. Meglehetősen tisztázott már fővonalaiban a magyar reformáció útja: látjuk, hogyan veszi el 1560 körül eddigi egységesen haladó jellegét, hogyan válik szét opportunistá és következetes antifeudális irányra. A mezővárosi reformáció főbb képviselői (Szkhárosi, Sztárai stb.) hevesen ostromozzák a feudális anarchiát,

benne találják meg a török hódítás s az ország három részre való szakadásának okát is: mintegy feudalizmus-ellenességükön keresztül jutnak el a nemzeti függetlenség gondolatához. A hegedűsöknél, a históriás énekek szerzőinél — talán vándorló, függő életformájuk miatt is — igen gyakran hiányzik a hitújítás ügyében való állásfoglalás, de ők is lelkesednek az erős központi királyságért, s a nemzeti egység gondolata a legfőbb eszme szemükben. Ebben az öntudatos hazafias állásfoglalásban találkozunk a kor két elütő „író-típusa”: a prédikátor és a lantos. De összeköti őket a forma azonossága is: verses műveikben mindketten ugyanazokkal a dallam-motívumokkal élnek. Ha valahol szükség van a folkloristák és az irodalomtörténészek minél szorosabb együttműködésére, akkor elsősorban ebben a korszakban: hiszen a reformáció irodalmát valósággal elönti a dolgozó nép költészete. Nagyrészt ennek köszönhető az új gazdag műfaji tagozódás is, ami annyi lehetőséget ad az esztétikai vizsgálódásnak: dráma, mese, históriás ének, régényes elbeszélés, szerelmi ének stb. Minél előbb publikálni kell a csak egy példányban ismeretes Bornemissza: Ördögi kísérletek-et, és az igaztalanul elfeledett Szkhárosi Horváth harcos költészetét.

A kuruckor felderítése terén Esze Tamásé az érdem, aki több kisebb cikkel meg egy nagyobb, összefoglaló értekezéssel világította meg a kuruc költészetet. De még ezek után is számos fontos probléma maradt homályban; így a kor kezdetének időpontja, előzményei, szerzőinek meghatározása, a népköltéshez való viszonya stb., minthogy Esze Tamás egyedül a hiteles és hamisított énekek kérdését tisztázta végérvényesen.

Klaniczay szerint a „kuruc költészet” elnevezéssel óvatosabban kell élnünk, mint eddig tettük. Eddig lényegében az történt, hogy a XVII. század 70-es, 80-as éveiben keletkezett hazafias költészetet csaknem válogatás nélkül belegyömöszölték a „kuruc”-jelzőt viselő gyűjteményekbe. Ez az eljárás azonban tudományosan nem igazolható, mivel ekkor a németellenesség még korántsem volt olyan általános, mint a Rákóczi-korban. Ebben az időben még a nem-kuruc érzelmű magyarok is lehettek jó hazafiak. Egyes énekszerzőkről nem lehet tudni, milyen politikai állásfoglalás idején írták költeményeiket, sőt sokukról még azt sem lehet állítani, hogy végül következetesen a kurucok oldalára álltak. Bonyolítja a kérdést a nagyszámú variáns, az egyik tábornak a másiktól való kölcsönzései, a nem politikai tárgyú versek igen kétes hovatartozása. Mindezt a nehézséget eloszlathatjuk, ha a kor költészetét saját természetes összefüggései szerint tárgyaljuk, nem a Thaly által ráerőszakolt romantikus szempontok szerint. Ilyen szemlélet mellett a költői termés szinte magától bomlik a következő csoportokra: folklor-termékek, nemesi politikai költészet, prédikátorok hangja, szegénylegények énekei stb. Mindegyik csoportban találhatunk kifejezetten kuruc és közelebbről meg nem határozható eredetű verseket. Mindezt az RMKT XVII. századi folytatásában kell mielőbb közreadni. Emellett a pontosan meghatározható kuruckölteményekből kisebb-nagyobb antológiákat kell létrehozni elsősorban a nagyközönség használatára.

Fejtegetései végén Klaniczay rámutatott arra, mennyire elhanyagolta eddig irodalomtörténetírásunk a régi és az újabb magyar irodalom kapcsolatainak kutatását, a világirodalmi, de elsősorban a szomszédos népektől származó hatások kérdését, a folklorhoz való viszony vizsgálatát. Alig történt valami a nem elsőrendűen fontos periódusok (szorosabb értelemben vett középkor, ellenreformáció, nemzetietlen kor) megismeréséért. Pázmány és Gyöngyösi teljes háttérbeszorulása érthető volt kezdetben, amikor még az alapvető eligazodást sem szereztük meg, de most már velük is foglalkozni kellene; fokozottan áll ez Mikesre, akinek mellőzése teljesen indokolatlan. A sorbanlevő legfontosabb feladat az, hogy anyagunkat többé ne csak a történész szemével nézzük, ne csak eszmék tárházának tekintsük az irodalmi alkotásokat, hanem igyekezzünk őket a forma és tartalom dialektikus egységében megragadni. Még az eszmei mondanivaló megállapítása se történjék csupán az író kifejezett nyilatkozatai alapján, hanem a típusalkotás, képfalkotás, kompozíció sajátosságait figyelve próbáljunk visszakövetkeztetni a művész meggyőződésének mélységére, eredetiségére, stb.

Klanciczay Tibor beszámolója egy-két vitatható pontjával együtt (pl. kuruckor megvonása) —, sőt talán éppen ezért — tartalmaz, néhány vonatkozásban újszerű megállapításokat tevő munka. Jó szemmel látta meg az arányt, amit a történelmi vonatkozások (eddig elvégzett munka) és jövő feladatai között kell felállítani, s inkább a jövő felé fordult. Nem vette azonban figyelembe, hogy csak akkor lehet igazán a jövő felé fordulni, ha a múlttal szemben alaposabb bírálatot alkalmazunk. kiválasztjuk a polgári irodalomtörténetírásból azt, amit használhatunk, s nem általánosító megjegyzésekkel siklunk el felette (pl. „pozitivizmus” stb.). A vita során több hozzászóló is kifogásolta irodalomtörténetírásunk haladó hagyományainak túlságosan szűkkörű kijelölését. Szerencsés kézzel választott ki néhány korszakos jelentőségű kérdést, s csak ritkán történt meg, hogy elmerült a részletekben (pl. Janus Pannonius elemzése).

Az előadást követő vita kitűnt sokoldalúságával és jó értelemben vett szakszerűségével. Általánosságban véve az egyes hozzászólók valóban lényeges és az elkövetkezendő évek folyamán megoldható problémákra hívták fel a figyelmet: ritkán esett meg, hogy csak a saját szakterületüket látták a szemük előtt. Rendkívül háttérbeszorult azonban a stíluskorszakok megvizsgálására való utalás, ami annál felülőbb, mert pl. a következő korszak vitáinál ezt többen is számonkérték.

Túróczi-Trostler József akadémikus joggal hibáztatta, hogy az előadó az anyanyelvű irodalmiságért vívott harcot nem állította eléggé a humanizmusról adott történelmi kép centrumába. Foglalkozott a világi költészet kezdeteinek, különösen a széphistóriáknak a gondolkodásra tett felszabadító hatásával is.

Kardos Tibor kiemelte, hogy a munkaközösségi viták elmaradása az utolsó háromnegyedév folyamán károsan befolyásolta a kutatást, kitért a magyar humanizmus vizsgálatára a Horthy-korszakban, melyet Klanciczay, véleménye szerint, igen negatívan értékelt. Részletesen kifejtette, mennyire fontos az egyes irodalomteremtő társadalmi rétegek tanulmányozása, s ezt a magyar „deáki renddel” kapcsolatban gyakorlati példákkal is illusztrálta. Nagyvonalú áttekintést adott irodalmunk kialakulását elősegítő antifeudális törekvésekről (flagellánsok, misztika, huszita-bogumil eretnokségek, devotio moderna stb.). Hangsúlyozta a humanizmus kétféle változata: plebejus és kancelláriai humanizmus közötti különbségeket. Az előbbi faja a humanizmusnak semmiesetre sem idegen eredetű növény, hanem szerves része minden nagyobb társadalmi mozgalomnak a XVI. században, akár a Dózsa-felkelést, akár a reformáció mezővárosi és antitrinitárius ágát tekintjük. Haladó jelenségként mutatta be azonban a kancelláriai humanizmust is, szemlélete itt lényegében megegyezett az előadóéval.

Ortutay Gyula főként a folklór-kutatás és az irodalomtörténetírás kapcsolataival foglalkozott. Az együttműködés elmaradása már eddig is károsnak bizonyult, annál inkább létre kell hozni ezt a közeljövőben, mert fontos feladat a magyar ősköltészet töredék- emlékeinek összegyűjtésére. Össze kell állítani a népköltészetrel vonatkozó vélekedéseket, hogy végre teljességében láthassuk, melyik korszak, melyik irodalmi áramlat mit tartott a folklórról. Tudományos stilisztikai vizsgálat elképzelhetetlen addig, amíg fel nem derítettük a szóbeli hagyományozás hatását írásos irodalmunkra.

Révész Imre (Debrecen.) röviden utalt arra: sohasem szabad elfelejtenünk, hogy a hazai reformációnak három ága volt: feudális (főként a szekularizáció érdekében) polgári (ez viszonylag gyenge) és plebejus. Az egyes irányzatok azonban tisztán nem igen jelennek meg, többnyire keverednek egymással.

Bán Imre (Gyöngyös) helytelenítette, hogy az előadás meg sem említette olyan nagyhatású irodalomtörténész nevét, mint Katona Lajos; kiemelte Kardos Tibor felszabadulás előtti munkásságának értékeit. Felhívta a figyelmet a XVII. századi haladó erdélyi irodalomra, melynek legnagyobb alakja Apácai Cseri. Évfordulójának megünneplése esedékes, de még mindig nem tudjuk, hogyan vesznek részt az irodalomtörténészek Apáczai munkáinak filozófus részről megindított publikálásában?

Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus szerint, Klanciczay túlbecsülte Esze Tamás érdemeit Riedl Frigyes rovására, akinek becsületes állásfoglalása a kuruc

balladák hitelessége kérdésében tiltakozás volt a nacionalista hangulatkeltés ellen. Csatlakozott Kardos Tiborhoz a Horthy-korszak antifasiszta szellemű humanizmus-kutatásának védelmében. Hangoztatta, hogy nem lehet egészen elhanyagolni a reformáció utáni hazai latinságot sem, mert annak fontos szerepe volt irodalmunk fejlődésében: a XIX. századi történeti romantika (pl. Vörösmarty epikája) felé mutatott. Altalánosságban azonban több tartózkodást javasolt a latinnyelvűség megítélésében, hiszen a latin, ha nem is „zsargon”, mégiscsak bürokratikus nyelvvé vált már középkor elején, mely elszakadt a néptől, — amint ezt Sztálin is megállapította.

Gerézy Rabán azt kifogásolta, hogy a vita számos résztvevője saját kutatásainak és egyéni kutatási területének ismertetését kérte számon a bevezető referátumtól, ami nem vezet célra. Gerézinek azonban csak kismértékben volt igaza e tekintetben.

Angyal Endre (Debrecen) példák sorára hivatkozva fejtette ki, mennyire fontos a régi magyar irodalom közép- és kelet európai kapcsolatainak vizsgálata. Részletebben kitért a magyar és keleti krónikáinak analogiáira.

Juhász László (Szeged) jórészt azokat a nehézségeket tárta fel, amelyekbe kutatásainak és kiadvány-sorozatának folytatása ütközik.

Klanczay Tibor rövid összefoglalásában köszönetet mondott az elhangzott hozzászólásokért, s elismerte, hogy irodalomtörténetírásunk haladó jelenségeinek mellözése referátumának egyik legnagyobb hiányossága volt. A felvetett kérdések alapos megvilágításához még a széles elvi viták hosszú sorára van szükség.

Másnap, december 13-án került sor *Barta János* hasonló célkitűzésű referátumára „Eredmények és feladatok felvilágosodás- és reformkori irodalmunk kutatásában.” címmel.

A referátum három fő fejezetre tagolódott: a korról szóló polgári kutatás összegző jellegű értékelése, a Párt útmutatása és az ennek nyomán létrejött irodalomtörténeti munka külső körülményeinek és szervezeti formáinak ismertetése, végül időrendben az eredmények és a megoldásra váró feladatok tüzetes ismertetése.

Barta János bevezetésül hangsúlyozta, hogy e periódus rendkívül összetett-sége és sokszínűsége nagy nehézségeket gördít a szintézis elé, viszont annál inkább lehetővé tette a torzításokat a polgári irodalomtörténetírásnak, mely egy-egy részlet-jelenséget alapvető jelentőségűvé duzzasztotta fel. A legegészségesebb szempontokkal 1945. előtt Horváth János közelített az anyag felé, de az ő rendszerezése nem jött létre, csak a töredékeit látjuk Csokonairól, a két Kisfaludyról, a harmincas évekről tartott egyetemi előadásokban, Berzsenyi-cikkében stb. A táj- és nemzedék-szemlélet jelszavát írta zászlajára Farkas Gyula két monográfiájában („Magyar romantika”, „A fiatal Magyarország...”). Ezen elvek alkalmazása a németiség szellemi fensőbbségét hirdető szellemtörténeti irányok kiszolgálójává tette Farkast. Elleplezte előtte az irodalmi harcok valóságos társadalmi értelmét, hiszen csak „tájak”, „műveltségi hagyományok” „nemzedékek” ellentétét volt hajlandó elismerni, s még ezt is úgy zárta le, hogy a 30-as évek irodalmát „kompromisszumnak” tartotta. Egészbenvéve pedig azt a hamis megállapítást tette, hogy az irodalmi fejlődés nálunk „az irodalmi autonómia” (mit értsünk ezen?) fokozatos érvényesülése felé tart.

E biológikus-faji szemlélettel szemben Szerb Antal a nyugati irracionális fegyvertárából vette kölcsön a maga vezérszempontját: a preromantikát. Minthogy a preromantika lényegében visszavágyást jelent a múltba, a pre-individuális létezésbe stb., magától értetődik, hogy ez a szemlélet a feudális romantika, a realizmus-ellenesség és a miszticizmus áradó dicsőítését és a felvilágosodás lekicsinylését vonta maga után. Szerb az irodalom és a politika kölcsönhatását károsnak tartotta, de ez nem akadályozta meg abban, hogy időnként ne alkalmazza a polgári szociológia merev osztály-kategóriáit. Megállapításai így részleteikben is elszakadtak a valóságtól. Kevés eredményre vezetett a 30-as években tomboló polgári esszéizmus, amelynek főjellemezője az arisztokratikus esztétaság. Képviselői nagy előszeretettel fordultak Berzsenyi, Kölcsey, Kazinczy stb. felé.

Irodalomtörténetírásunk felmérhetetlen szerencséjére a Párt vezető ideológusai több alkalommal behatóan foglalkoztak korszakunk néhány nagy írói egyéniségével. (Révai József Kölcsey-tanulmánya, Petőfiről mondott megemlékezései, Horváth Márton Vörösmarty-émlékbeszéde stb.) E megnyilatkozások alapján tisztázódott a központi feladat: a magyar polgári átalakulás irodalmi tükröződésének feltárása. Révai különítette el a népiesség egyes jelentkezési formáit, az ő útmutatására ismer-
tük fel a nyelvújítás nagy szerepét a polgári átalakulásban, ő hívta fel a figyelmet a nemesi nacionalizmus és a polgári patriotizmus, a középnemesi liberalizmus és a forradalmi demokratizmus különbségére. Fontos szempontokat kaptunk a szentimentalizmus s a romantika megítéléséhez is. Ha e hatalmas segítség ellenére sem értünk el igazán döntő eredményeket, annak fontos objektív okai is vannak: mindenekelőtt az, hogy a történeti kutatás viszonylag későn lendült fel erre a korszakra vonatkozólag (pl. Kató István fontos értekezése az első magyar köz-
társasági mozgalomról csak 1950-ben látott napvilágot). Sőt a történeti kutatás téves megállapításai egyenesen hátráltatta Spira György esetében, aki a nemesi reformmozgalmakat negatívan ítélte meg, ami Vörösmarty téves értékeléséhez vezetett. Az Irodalomtörténeti Társaság nyilvános ülést e korra vonatkozólag csak egy esetben szervezett, s a munkaközösségi viták is túlnyomórészt a polgári fejlődés későbbi szakaszaira vonatkoztak. Természetesen nem vezethettek számottevő eredményre azok az egyetemi hallgatókból alakult munkacsoportok, melyek egy-egy klasszikusunk műveinek kritikai kiadását készítik elő (Vörösmarty, Petőfi, Csokonai stb.). Mindez a meglevő „intézmények” jobb szervezésére és az Irodalomtudományi Intézet létesítésének szükségességére hívja fel a figyelmet.

Az 1945-től 48-ig tartó rövid időszak munkásságával hamar végezhetünk: ingadozó világnézetű, legjobb esetben a polgári szociológia hatását tükröző művek esnek ide, mint Sándor István kötete (Író és társadalom) vagy Sötér István Eötvös-tanulmánya (Magyar Századok-émlékkönyv.) Az 1948. utáni munkásságot legjobbban írónként haladva mérhetjük fel. Bessenyeinek már monográfia is jutott Gálos Rezső tollából, de ez nem eléggé átfogó jellegű, s filozófiai fejlődését sem tudja kellőképpen megvilágítani. Nem sikerült ez a Bessenyei materializmusát vitató cikk szerzőjének sem (Bruckner János). Kétségtelenül nagy lépés az, hogy Bacsányi és Fazekas esetében már jó úton vagyunk a kritikai kiadás publikálása felé, de ez nem pótolhatja a róluk szóló cikkeket. Csokonai életének első szakaszáról (1795. előtt) már 1948-ban megjelent Waldapfel József tanulmánya, s ma sem haladtunk még ezen túl messze, bár Vargha Baláznak megvan az az érdeme, hogy kiemelte Csokonai plebejus színezetű kezdeményezéseit a kultúra terjesztésében. Nagyon háttérbeszorult Berzsenyi is, csak a felvilágosodáshoz való csatlakozását tisztázta Waldapfel József, de a hazafias szempontból oly nagyjelentőségű ódák megismerése még előttünk van. Kazinczy fogsága utáni tevékenységét — különösen leveleit, emlékiratait, utirajzait újra kell értékelnünk, mert aligha igaz az az esztétizmus, stilisztává való szegényedés, amit a harmincas évek irodalomtörténészei konstatáltak benne. Kölcsey esetében kényelmesen megelégedtünk Révai József tanulmányával (az e fajta kicsinyes, practicista álláspontot Adyval kapcsolatban Bóka László is pellengére állította), de válogatott műveinek új kiadásához már olyan jegyzetanyag készült (Barta—Szauder), ami hozzásegíthetne művészi arcképe megrajzolásához is. A 150 éves évforduló alkalmából Vörösmarty sok szempontból vált kutatás tárgyává; nemcsak Horváth Márton, Waldapfel József, Somlyó György összefoglalásai születtek meg róla, hanem az Irodalomtörténet lapjain hazafiaságával, novelláival, dramaturgiai elveivel, nyelvével stb. is foglalkoztak, néhány igen fontos probléma azonban még mindig kideríthetetlen maradt. Így elsősorban epikájának jellege, kapcsolata kora irodalmi harcaival, (az Athenaeum és ellenzéke), s végül a Csongor és Tünde, mely próbaköve eszmei tisztánlátásunknak: mai fejlettségi fokunkon még csak vulgarizálva tudjuk értékelni. Eötvös eszmei-politikai állásfoglalását gondos tanulmányban mutatta be Sötér István (I. A falu jegyzője új kiadása a Magyar Klasszikusokban) s utalt már egyes realista sajtóságaira is, de regényírói művészetének mélyebb elemzésével még adósunk maradt. Reméljük, erre

sem kell sokat várnunk, hiszen elkészülés előtt áll ugyancsak Sötértől egy teljes Eötvös-pályakép. Irodalomtörténetírásunk legsúlyosabb mulasztása a Petőfiről való teljes hallgatás, amit az sem enyhít, hogy műveinek kritikai kiadásából már három kötet jelent meg. E köteteknek ugyanis csak szövegkritikai apparátusa van, a történeti és filológiai jegyzetekről eleve lemondott a publikáció készítője. A szabadságharc költészetéről Waldapfel József írt részletesen, 48—49. egyik legnagyobbhatású költőjét, Sárosi Gyulát pedig Bisztray Gyula mutatta be igen nagy alaposággal (l. az Aranytrombita bevezetése.) Elmondhatjuk tehát, hogy e korszakból már két írói portrénk van: Csokonairól és Vörösmartyról; haladó hagyományainkat pedig már feltártuk Bessenyei, Eötvös, Sárosi esetében, de semmit sem tettünk még az irodalmi irányok küzdelmeinek bemutatására.

Legsürgősebb feladatunk az, hogy néhány központi kérdés fonalán végighaladjunk 1772-től 1848-ig: elsősorban a nyelv művelést, a népiességet és romantikát kell így „hosszszmetkéként” megvilágítani. De velük kapcsolatban néhány kisebb jelentőségre is fényt kell deríteni; pl. szabatosan meg kell határozni korszakunk kezdetét; a népiesség megértése lehetetlen a kéziratos (kollégiumi, daloskönyvekben stb. lecsapódó) stb. irodalom áttekintése nélkül. Halaszthatatlan feladat a kritika és az irodalomtörténetírás történetének megírása is.

Barta János előadása egészében véve nem bizonyult elég termékeny alapnak a vitához. Voltak kifünő részlet-megfigyelései (pl. Farkas és Szerb Antal jellemzése), hasznos összefoglalásai (pl. a Párt útmutatásának taglalása), de referátumának legfontosabb része az eddig végzett munka szürke felsorolása és eléggé általánoságokban mozgó kommentálása volt. Nem kétséges, hogy a nyelv művelés, a népiesség és a romantizmus történeti áttekintése elsőrendű fontosságú, de ez a hallgató-ság nagyrésze előtt már hosszabb ideje világos volt, s az előadótól éppen e témák szabatosabb körülírását, esetleg néhány munka-hipotézis felvetését várták. Természetesen mindennek elmaradásában nemcsak Barta János a hibás, hanem az Irodalomtörténeti Társaság fogyatékos kollektív munkája is. Nem volt szerencsés eljárás az eddigi kutatómunka eredményeinek írók szerint feldarabolt tárgyalása sem, célszerűbb lett volna egynéhány kiemelkedő dolgozat módszerét, alapelveit megírni. Szinte kínálkozott volna itt a vizsgálatra a korszak legalaposabb ismerőjének, a már régóta tudatosan nagy áttekintésre törekvő Waldapfel Józsefnek 1945. utáni munkássága, különösen „A tizenkilencedik század költői” c. kötete, melynek kritikájával úgyis adós irodalomtörténetírásunk! Ennek úttörő jelentőségű megállapításai nélkül ma már az egyetemi és középiskolai oktatás elképzelhetetlen Magyarországon, de az is bizonyos, — hogy különösen Sztálin nyelvtudományi cikkeinek megjelenése óta — a mű szemléletének részben szükségszerű fogyatékoságai is nyilvánvalóvá lettek. Ezek határozott, gyakorlati példákkal illusztrált kimutatása valószínűleg megteremtette volna azt a bátor, nagy lendítőerejű elvi vitát, amelynek hiányát oly sokan joggal panaszolják.

A hozzászólók általában megvilágították Barta János előadásának hiányosságait, számos esetben konkrétan rámutattak időszerű feladatokra és azoknak megoldására kiindulási elveket adtak, de a vélemények harca az ő szavaik nyomán se bontakozott ki.

Tolnai Gábor kifejtette, hogy a polgári ésszéisták negatívumai nem jellemzők Halász Gáborra, aki egyre inkább közeledett az objektív, tudományos látásmódhoz. Hibáztatta azt, hogy az előadó megfeledezett egyes nem az Irodalomtörténetben megjelent úttörő cikkekről (Pándi Pál és Baróti Dezső írásai). A történészekkel és nyelvészekkel való együttműködés seholsem égetően fontos, mint éppen ebben a korszakban (pl. különösen a nagy történeti fordulatok hatása az irodalomra, és a nyelvújítás). Tüzetesebben meg kellett volna bírálni egyes értékeléseket, pl. Csokonaiét és Berzsenyiét, csak így juthattunk volna el a vitához. Az előadó stílusából nagyon hiányzott a mélyen átértzett, hazafias pátózus!

Baróti Dezső (Szeged) azzal foglalkozott, hogy mik a magyar felvilágosodás nemzeti sajtóságai. Találónan mutatott rá ezzel kapcsolatban a társadalmi viszonyok

számos egyedi sajátosságára (pl. a nemesség más országokhoz képest nagy száma).

Hegedüs Géza felhívta a figyelmet a haladó eszmék irodalmi vetületeinek megvizsgálására (materializmus, francia forradalom, utópista szocializmus) stb. A stíluskategóriák közül a romantika mellett a szentimentalizmus áll előtérben, nélkülözhetetlenek a vers- és formátörténeti kutatások is, különösen a 18. század végére vonatkozólag. Az irodalmi népszerűsítésnek ki kellene terjednie olyan kiváló alkotókra is, mint *Bacsányi, Verseghy, Kazinczy, Kölcsey*.

Bóka László hangoztatta, hogy nem lett volna szabad megfeledkezni a 30-as éveknek ama íróiról, akik a közvéleményre sokkal inkább hatottak a reformkor és a felvilágosodás értékelése tekintetében, mint *Szerb Antal* vagy *Farkas Gyula*, s itt elsősorban *Némethi Lászlóra* és *Féja Gézára* kell gondolnunk. Rá kell térni nagyjaink nyelvi feldolgozására; míg a Szovjetunióban a jelentősebb költőkről sorra készülnek a szótárak, addig nálunk még *Petőfi* nyelvéről sincs használható összefoglalásunk. Gyakorlati példákon mutatta be, hogy a felvilágosodás egyes fordítói mennyire törekedtek a fordított munkák radikálisabb elveinek gyengítésére.

Halász Előd véleménye szerint igen fontos a jozefinizmus tanulmányozása, az osztrák és magyar szellemi életre tett hatásának párhuzamos vizsgálata. A magyar irodalmi életre is jellemző az, ami az osztrákra, hogy a felvilágosodás arisztokratikus és plebejus vonala időben igen közel van egymáshoz. Nagy különbség van a XVIII. sz.-végi és a napoleoni háborúk utáni romantika tekintetében az osztrák irodalomban; kérdés, hogy mennyire van ez így nálunk is. E problémák felderítésére a budapesti egyetem német intézetében van néhány vállalkozó.

Barta János válaszában hangsúlyozta, hogy a bírálatot elfogadja és a felvetett feladatok megoldását legnagyobb részét maga is kívánatosnak tartja. Nem ért egyet azonban teljesen *Halász Előddel*, mert félő, hogy ilyesformán a régi komparatívizmushoz jutunk, és egyoldalúan osztrák hatást látunk a magyar felvilágosodásban, ahelyett, hogy annak magyar társadalmi gyökereit nyomoznánk.

Turóczi-Trostler József, akadémikus, elnöki zárószavában helytelenítette, hogy *Barta János* kitért az ú. n. „kényes kérdések”, pl. a stíluskorszakok tárgyalása elől. Nem értett egyet a *Halász Előd*-kifejtette kiindulópontokkal sem. Legfontosabb tennivalónként az alapfogalmak, elvi kérdések tisztázását és a korszak szintézisének előkészítését jelölte meg.

A referátum-sorozat utolsó előadója *Bóka László* volt, aki „Eredményes és feladatok 1849. utáni irodalmunk kutatásában” címmel egyúttal a Kongresszus záróelőadását tartotta meg december 15-én. A korábbi előadókhoz hasonlóan ő is úgy építette fel mondanivalóját, hogy a polgári, majd az átmeneti korszak ismertetése után az utolsó 3 év eredményeit bírálta a legrészletesebben, s ebből kiindulva vontala a tanulságokat is.

A polgári irodalomtörténetírás gyarló örökséget hagyott ránk e korszakra vonatkozólag, nagyrészt azért is, mert szokás volt a Nyugattal lezárni a tárgyalást, hiszen a „hivatalos” szemlélet habonásan félt az élő irodalom értékelésétől. A felszabadulás után az Irodalomtörténeti Társaság ott akarta folytatni, ahol abbahagyta, tehát a pozitívizmus, a szellemtörténet és a polgári irodalomszociológia eklektikus keverékénél. A céhbe nem zárkózott, régebben a polgári ellenzékét képviselő irodalomtörténetírás három jellegzetes termékével: *Komlós Aladár*: Irodalmunk társadalmi háttere, *Bóka László*: *József Attila*, *Lengyel Balázs*: *Mai magyar líra*, c. könyveivel foglalkozva *Bóka László* megállapította, hogy *Komlós* helytelen módszerrel, a pozitívista szociológia alapján nyúlt hozzá tárgyahoz, s nem tudott szabadulni a népiesség és urbanizmus ál-ellentététől sem. Önkritikája során feltárta a saját művében mutatkozó szociáldemokrata beütéseket, s rámutatott arra, hogy *Lengyel Balázs* a társadalmi fejlődés igazi menetét semmibe véve, a polgári dekadenciát kritikátlanul tárgyalva, a szocializmus valódi irodalmi követelményeit elmosva írta meg tanulmányát. E korszakkal kapcsolatban igen korán jelentkezett a Párt segítsége. *De Révai Ády*-könyve, *Horváth Márton József Attila*-emlékbeszéde, a *Szabad Népb*en megjelenő nagyszámú megemlékezés, bírálat, *Lukács György*

„Az írástudók felelőssége” c. kötete csak akkor termékenyítette meg igazán irodalomtörténetírásunkat, amikor ennek szervezeti alapjai is létrejöttek a Magyar Irodalomtörténeti Társaság ujjaalakulásával. Lukács György széles távlatot adó megnyitója és az irodalomtörténetünk periodizálását végrehajtó viták óta vannak már számbavehető eredményeink különféle feladataink megoldásában. Nagy íróink arcképének megrajzolása már előrehaladott stádiumban van, Arany János, Móricz Zsigmond, Tóth Árpád, Vajda János, Tolnai Lajos és Juhász Gyula esetében. Elég nagy számban vannak már olyan adatközléseink, amelyek nagy íróink arcának eddig ismeretlen haladó vonásait világítják meg, vagy leleplezik a konzervatív és reakciós irodalmi törekvéseket. Folyóiratunk súlyos hibája azonban, hogy több számban túlteng a régi magyar irodalomra vonatkozó feldolgozás, s egyáltalában nem közöl cikkeket az irodalmi irányok harcairól. Nem közönséges vesztélyt rejt magában az a tény, hogy irodalomtörténészeink jórésze nem foglalkozik aktívan élő irodalmunkkal, a témaválasztás terén pedig gyakran opportunizmus mutatkozik, sokan félnek a „kényes” ellentmondásos témáktól. Általános hiba a történeti szempontok túltengése, ami valóságos „irodalomtörténeti sematizmus” kialakulásához vezetett: csak nagy vonásokban mutatjuk meg egy-egy író viszonyát az osztályharc központi problémáihoz, a nemzeti függetlenséghez stb., s minthogy ez a reláció haladó írók esetében messziről nézve valóban azonosnak látszik, jellegtelen képek jönnek létre (pl. egyes egyetemi előadásokban Tolnai aggasztóan hasonlít Mikszáthhoz). E hibák forrása közös: a marxizmus-leninizmus elégtelen ismerete, lapos alkalmazása, a szovjet irodalomtörténetírás figyelmen kívül hagyása. A dokumentáció nem elég, aktívan alkalmaznunk kell azt, amit az élenjáró tudománytól tanulhatunk!

Legfontosabb feladataink a következők: meg kell tanulnunk az igazi pártosságot, amely nem a mult ahisztórikus megítélését jelenti — jelenünkből vett szempontok szerint, hanem azt, hogy amellelt, *ami a maga korában haladó volt*, ki tudjuk választani, középpontba tudjuk állítani mindazt, ami a mi korunk, saját harcaink felé mutat. Nem lehetünk meg széleskörű filozófiai műveltség nélkül: az idealizmus és a materializmus harca, a polgári filozófia rothadása nem hagyta érintetlenül irodalmunkat (Vajda—Reviczky Komjáthy, Ady, népiesek stb.). Arról sem feledkezhetünk meg, hogy irodalmunk elszigeteltsége a kapitalizmus kifejlődésével teljesen megszűnt, s ezért világirodalmi ismeretekkel kell felfegyverkezniünk a magyar jelenségek értelmezéséhez. Minthogy forma és tartalom egymással dialektikus egységben van, igen sok esetben előbbre segít a formai elemzés akkor, amikor az eszmei magatartás vizsgálata csak általánosságban tudja megállapítani a feloldhatatlan ellentmondásokat, Pl. Kemény esetében, akinél nem elégedhetünk meg a vulgáris politikai elmarasztalással, de valószínűleg tematikája, típusalkotó készsége is csak azt mutatja, hogy nem tudott felülemelkedni „osztályrokonszenven”, amint ezt Balzac tette. Egyszóval a művészi analízist fel kell használni a világnézet *tudatosá nem vált* részének megismeréséhez. Végül az előadó az irodalomtörténetírás és a békeharc összefüggéseire hívta fel a figyelmet.

Bóka László referátuma kitűnt gazdagságával és élvezetességével, az önkritika irodalomtörténész-körökben ritkán hallott hangjával. De amíg nem egy vonatkozásban többet adott a vártnál, sokban kevesebbet is nyújtott. Kétségtelen, hogy módszertani útmutatásai és kritikái hasznosak voltak, viszont mellőzte azoknak a kérdéseknek felvetését, amelyek magukból az anyagból lépnek eléink nap mint nap. Nem szólt a periodizációról, a Nyugat két korszakának különbségéről, a „kozmpolitizmus” jelentkezéséről a 70-es, 80-as években, az irodalmi ellenzék fogalmáról, s annak társadalmi alapjairól, másfelől a világháború alatti pacifista-humanista hangokról, az anekdotizmus és másfajta realista ábrázolási módszerek közötti összeütközésekről, — hogy csak találomra nevezünk meg néhány, a közelmúltban is sok vitát kiváltó problémát. Ennek megfelelően a hozzászólások is többnyire csak egyetértésüket fejezték ki, vagy még néhány kutatónivalóra mutattak rá, de nem igen foglaltak állást korszakos jelentőségű dolgokban.

Juhász Géza (Debrecen) a nemzeti formák megvizsgálását tűzte ki célul.

s amellett foglalt állást, hogy ne 49-et, hanem 48-at tekintsük korhatárnak. Kemény egyes regényeit kedvezőbben ítélte meg az előadónál. Káros jelenség az, hogy az emigráció irodalma iránt ellanyhult az érdeklődés.

Kardos László szintén hangoztatta, hogy az irodalomtörténészeknek részt kell venniük mai irodalmunk kritikai megrostálásában. Nagyon megfélekedtünk az „izmusokról” is, pedig ez kulcskérdése a 20-as évek irodalmának, akár a szociáldemokratizmust, a népi irodalom kezdeteit vagy a Nyugat hanyatlását tekintjük. Törődni kellene a költői formák, a verselés és a műfordítás történetével is. Nem sok jót mondhatunk irodalomtörténetírásunk stílusáról, a benne uralkodó erőtlenségről, szintelenségről, konvencionálisról. Életre kell kelteni a lanyha világirodalmi kutatást is.

Horváth Károly örömmel üdvözölte Bóka László szabatos meghatározását az irodalomtörténész pártosságáról: „Ne ítéljen a múlt felett a ma szemével, hanem derítse fel az író helyzetét, és abból értse meg művét. De igenis pártosan, a ma szemével válogasson... ha erről van szó, mit emel be irodalmunk folytonosságába.” Hangsúlyozta Arany hazafiasságának, Vajda formájának és az orosz hatások kutatásának nagy jelentőségét.

Keszi Imre hozzászólása kitűnt anyagszerűségével. Véleménye szerint a századvég kozmopolitizmusával óvatosan kell bánnunk, mert az nem egy esetben csak a konzervatív körök vádja a polgári haladás képviselői ellen. Igazságosabban kell itélnünk a Nyugatról, mint ez 1—2 éve történt, amikor csak a burzoát látták benne, s nem az 1914. előtti népi mozgalmak erősen ellentmondásos szövetségesét is. Nemcsak az irodalomtörténészek hanyagolják el az élő irodalmat, hanem az írók se sokat törődnek az irodalomtörténetírással, aminek a Kongresszusról való csaknem teljes távolmaradásuk is bizonyítéka. Az elkövetkező idők központi feladatát nem a szintézis létrehozásában látja még, hanem széles távlatú monográfiák megalkotásában.

Örvendetes és újszerű esemény volt a Kongresszus két általános iskolai tanár-résztvevőjének hozzászólása: *Kövesi Józsefné* és *Fehér Gézáé*. Fehér Géza vitát indított Babitsra vonatkozólag, azonban túlságosan merev álláspontból.

Turóczi-Trostler József akadémikus néhány ténykérdésben helyreigazította az előadót és a magyar irodalomban mutatkozó antik hatásokra irányította a figyelmet.

Nagy Miklós kifejtette, hogy a századvég anekdotikus realizmusának kisebb képviselőit nem szabad idillikus-genre realizmusuk miatt túlbecsülni, a polgári-városi irodalom kezdetei (Bródy, Ambrus stb.) elé helyezni. Bródy háttérbeszorulásával és egy megjelent rendkívül egyoldalú Ambrus-válogatással kapcsolatban kiemelte, hogy könyvkiadásunk és irodalomtörténetírásunk között gyakran hiányzik a szoros együttműködés.

Bóka László válaszában különösen Keszi Imrének arra a megjegyzésére reflektált, hogy irodalomtörténetírásunk legáltalánosabb hiánya a teljes írói arckép megrajzolásának elmulasztása. Irodalomtörténészeink ehelyett egyes pozitív vagy negatív vonásokat rajzolnak csak meg, vagy éppen csak a művek bizonyos csoportjáról tesznek említést, amint ez Bóka László Juhász Gyula-tanulmányában is történik. Ezt a kritikát általánosságban és egyénileg is helytállónak tartotta.

A Kongresszus *Waldapfel József* akadémikus zárószavaival ért véget.

Nagy Miklós

A SZERKESZTŐSÉGNEK MEGKÜLDÖTT KÖNYVEK JEGYZÉKE

- Aczél Tamás: Jelentés helyett (versek). Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 95 l. 8,50 Ft.
- Aragon: Kommunisták (1940. március – 1940. május.) Ford.: Gyergyai Albert. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 235 l. 10,50 Ft.
- Asztalos István: Tizennégyökrös gazdák (elbeszélések). (Szépirodalmi Kiskönyvtár 40.) Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 91 l. 2. Ft.
- Balassi Bálint: Válogatott költeményei. (Szépirodalmi Kiskönyvtár 46.) Bev.: Pekete Sándor. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1952. 87 l. 2,50 Ft.
- Benjámín László: Tűzzel, késsel. (versek). Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 72 l. 6. – Ft.
- Bolgár elbeszélések: Ford.: Illés Sándor, Kürti Pál, Lányi Piroska. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 285 l. 17,50 Ft.
- Colombi, Arturo: Az ellenség kezében. Ford.: Lányi Viktor. Bev.: Giancarlo Pajette. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 108 l. 5. – Ft.
- Csao Su-li: Kis Er Hei házassága (elbeszélés). Ford.: Kürti Pál és Makai Imre. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1952. 140 l. 9. Ft.
- Fabián Franz: Istenek tanácsa. Ford.: Németh Andor. (Regény.) Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 142 l. 7. – Ft.
- Fehér Klára: Nyitott könyv. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 96 l. 6,50 Ft.
- Frič, J. V.: Emlékeim. Szerk. és Bev.: Kovács Endre. Ford.: Horváth Ferenc és Szőke Péter. Művelt Nép. 1951. 272 l. 16. – Ft.
- Gárdonyi Géza: A lámpás. (Regény. Szépirodalmi Kiskönyvtár 45.) Bev.: Bóka László. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1952. 83 l. 2,50 Ft.
- Gárdonyi Géza: Egri csillagok. I., II. Regény. (Magyar Klasszikusok.) Bev.: Bóka László. Sajtó alá rendezte: Tóth László. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 252, 260 l. 34. – Ft.
- Fast, Howard: Névtelenek balladája. (Regény.) Ford.: Ottlik Géza, a verset Vidor Miklós fordította. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 276 l. 12. – Ft.
- Hadrovics László – Wellmann Imre: Parasztmozgalmak a 18. században. Magyar Történelmi Társulat – Művelt Nép Könyvkiadó. 1951. 95 l. 6. – Ft.
- Hegedüs Géza: Megkondulnak a harangok. (Regény.) Gyóry Miklós rajzaival. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 411 l. 25. – Ft.
- Hegedüs Zoltán: Új város a hegyekben. Az Öt éves Terv Kiskönyvtára. Népművelési Minisztérium. 1952. 1,40 Ft
- Heine válogatott versei: Szerk.: Vas István, Bódi László tanulmányával. Ford.: Áprily Lajos, Babits Mihály, Csanádi Imre, Erdődy János, Fodor András, Fodor József, Gáspár Endre, Gulyás Pál, Gyulai Pál, Hajnal Anna, Hajnal Gábor, Jánossy István, Jékely Zoltán, Kálnoky László, Kardos László, Karinthy Frigyes, Károlyi Ami, Képes Géza, Keszi Imre, Keszthelyi Zoltán, Kócsvay Margit, Komlós Aladár, Lator László, Lévay József, Mészöly Dezső, Nadányi Zoltán, Nemes Nagy Ágnes, Petőfi Sándor, Pilinszky János, Rába György, Reviczky Gyula, Réz Ádám, Rónai Mihály András, Rozgonyi Iván, Simon István, Szabó Lőrinc, Szász Imre, Urbán Eszter, Vajda Endre, Vas István, Végh György, Vidor Miklós, Weöres Sándor, Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 463 l. 36. – Ft.
- Hellai Gáspár: A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus. (Az 1952. évi kiadás hasonmása.) Sajtó alá rendezte és bev. Stoll Béla. Közoktatásügyi Kiadó Vállalat 1951. 16,50 Ft.
- Hét évszázad versei. Szerk.: Klaniczay Tibor, Komlós Aladár, Lukácsy Sándor, Pándi Pál, Szász Imre. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 1120 l. 1,65 Ft.
- Irodalomtudományi Értesítő. 1951. 4. sz. Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ. 1951. 153 l.
- Jankovich Ferenc: Hulló csillagok (regény). Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 371 l. 20. – Ft.
- Juhász Ferenc: Új versek. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 170 l. 16,50 Ft.
- Karczag István: Fordul a világ. (Elbeszélések.) Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 83 l. 6,50 Ft.
- Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója. Bev. és sajtó alá rendezte: Tolnai Gábor. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 177 l. 7,50 Ft.
- Kuruc költészet. (Szépirodalmi Kiskönyvtár 42.) Szerk. és bev. Esze Tamás. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 139 l. 3. – Ft.

- A Magyar Tudományos Akadémia nyelv- és irodalomtudományi osztályának közleményei. I. kötet. 2. szám. Magyar Tudományos Akadémia. 1951. 131—224 l.
- Magyar Tudományos Akadémia I. és II. osztályának közleményei. (Ünnepi szám a Magyar Tudományos Akadémia fennállásának 125. évfordulója alkalmából.) 1951. I. kötet. 1. szám. Magyar Tudományos Akadémia. 1951. 127 l. 16,— Ft.
- Mai lengyel elbeszélők: Ford.: Bába Mihály, Baternay Béla, Kemény Ferenc, Mészáros István. Bev.: Matuzszewski, Riszárd. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1952. 335 l. 19,— Ft.
- Majerová, Marie: Bányászballada. Ford.: Palotai Erzs. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1952. 158 l. 6,— Ft.
- Mamin—Szibériák: Kenyér. Ford.: Szöllősy Klára. Uj Magyar Könyvkiadó. 1951. 411 l. 19,50 Ft.
- Moliere: A nők iskolája. (Vigjáték.) Ford.: Vas István. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1952. 99 l. 7,— Ft.
- Nemcová, Bozena: Nagyanyó. Ford.: Zólyomi Antal. Bev.: Kovács Endre. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1952. 222 l. 8,— Ft.
- Németh Béla: Bugát Pál, a természet-tudomány magyar úttörője. (Nagy Tudósok.) Művelt Nép Könyvkiadó. 1951. 79 l. 5,— Ft.
- A Nyelvtudományi Intézet Közleményei. II. évf. 4. sz. 1951. okt. 193 l.
- Örkény István: Korán kelő emberek. (Riportok és elbeszélések.) Szépirodalmi Könyvkiadó. 1952. 213 l. 10,— Ft.
- Petőfi Sándor: Utirajzok (Uti jegyzetek — Uti levelek.) Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 74 l. 1,50 Ft.
- Révész Ferenc: Csokonai Vitéz Mihály. (Nagy Magyar Írók.) Magyar Irodalomtörténeti Társaság — Művelt Nép Könyvkiadó. 1951. 127 l. 8,— Ft.
- Rovan, Maria: Atyafiak. Ford.: Ignác Rózsa. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1952. 71 l. 3,— Ft.
- Sarkadi Imre: Kisértetjárás Szikesen. (II. kiadás. Kisregény.) Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 60 l. 3,50 Ft.
- Sándor András: Sztálinváros. (Az Ötéves Terv Kiskönyvtára.) Népművelési Minisztérium. 1951. 77 l. 25,— Ft.
- Sásdi Sándor: Magvetők. (Regény.) Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 323 l. 17,— Ft.
- Somlyó György: A béke erdeje. (Versek és versfordítások.) Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 211 l. 20,50 Ft.
- Sötér István: Eötvös József. (Nagy Magyar Írók.) Magyar Irodalomtörténeti Társaság. — Művelt Nép Könyvkiadó. 1951. 105 l. 7,— Ft.
- Szaltikov—Scesedrin: Egy város története. Ford.: Honti Rezső. Bev.: D. Zaslavszkij. Uj Magyar Könyvkiadó. 1951. 199 l. 12,50 Ft.
- Szeberényi Lehel: Az új Salgótarján. (Az Ötéves Terv Kiskönyvtára.) Népművelési Minisztérium. 1951. 64 l. 1,40 Ft.
- Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész. I. kötet. Szerk.: Barta János és Klaniczay Tibor. (Magyar Irodalmi Szöveggyűjtemény, szerk.: Waldapfel József.) Tankönyvkiadó. 1951. 615 l. 63,— Ft.
- Thury Zoltán: Éjjel. (Válogatott elbeszélések.) Válogatta és bev.: Thury Zsuzsa. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1952. 250 l. 12,50 Ft.
- Tamási Lajos: Munkások. (Versek.) Szépirodalmi Könyvkiadó. 1952. 99 l. 9,50 Ft.
- Woroszylski, Wiktor: Bilincstánc. (Regény.) Ford.: Baternay Béla. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1952. 90 l. 7,— Ft.
- Zápotocky Antónin: Viharos esztendő. 1905. (Regény.) Ford.: Bálint Endréné. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. 331 l. 12,50 Ft.
- Zercsanyinov—Rajhin—Sztrazsev: Az orosz irodalom története. (Puskin halálától Gorkij fellépéséig. Szerk.: Brodskij N. L. Ford.: Mihók Béla. Közoktatásügyi Kiadóvállalat. 1951. 566 l. 27,— Ft.
- Zrinyi Miklós válogatott művei. (Magyar Klasszikusok.) Bev.: Klaniczay Tibor, sajtó alá rendezte: Bán Imre. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1952. 436 l. 20,— Ft.

Ára: 8,— Ft
Előfizetés félévre: 12,— Ft

Felelős szerkesztő: Barta János — Felelős kiadó: A Közoktatásügyi Kiadóvállalat igazgatója
Előfizetés, reklamáció és árusítás: V., Szalay-u. 10—14. Telefon: 122—044
Kiadóhivatal: Bpest, V., Szalay-u. 10—14. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 71.878.252-49
52/5537. — Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Erdős László ig.) — Nyomott péld.: 2250.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1952.

2. SZÁM

T A R T A L M Á B Ó L

KARDOS LÁSZLÓ : Rákosi Mátyás alakja a magyar költészetben

GYÓRY JÁNOS : A demokrata Victor Hugo

I. V. SZERGIJEVSZKIJ : Az irodalomtudomány kérdései

I. V. Sztálin nyelvészeti munkáinak fényében

BARÓTI DEZSŐ : Csokonai „Dorottya”-ja

GARAMVÖLGYI JÓZSEF : Juhász Gyula és a forradalom. 1917-1919.

ADATOK ÉS ADALÉKOK

Móricz Zsigmond 1918-19-es cikkeiből

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG

(XI, NAGYBOLDOGASSZONY ÚTJA 11–13)

Felelős szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, KARDOS LÁSZLÓ,
KIRÁLY ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR, WALDAPFEL JÓZSEF

E szám munkársai: Kardos László egyetemi docens, Győry János egyetemi docens, I. V. Szergijevszij a filológiai tudományok kandidátusa (Moszkva), Baróti Dezső egyetemi tanár (Szeged), Garamvölgyi József aspiráns, Durkó Mátyás egyetemi tanársegéd (Debrecen), Rejtő István az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ előadója, Vargha Balázs közoktatásügyi minisztériumi főelőadó, Lengyel Dénes gimnáziumi igazgató, Szobotka Tibor a Tankönyvkiadó Vállalat tisztviselője, Vihar Béla népművelési minisztériumi csoportvezető.

IRODALOMTÖRTÉNET

1952.

2. SZÁM

<i>Kardos László:</i> Rákosi Mátyás alakja a magyar költészetben	129
<i>Győry János:</i> A demokrata Victor Hugó	144
<i>I. V. Szergijevszij:</i> Az irodalomtudomány kérdései I. V. Sztálin nyelvészeti munkáinak fényében	150
<i>Baróti Dezső:</i> Csokonai „Dorottya”-ja	156
<i>Garamvölgyi József:</i> Juhász Gyula és a forradalom. 1917–1919	186

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Móricz Zsigmond</i> 1918–19-es cikkeiből. (Durkó Mátyás)	222
<i>Rejtő István:</i> Thury Zoltán „Katonák” című drámájának történetéhez	231

SZEMLE

<i>Révész Ferenc:</i> Csokonai Vitéz Mihály (Vargha Balázs)	240
<i>Gárdonyi Géza:</i> Egri csillagok (Lengyel Dénes)	243
<i>Szabolcsi Bence:</i> A művész és közönsége (Szobotka Tibor)	245

TÁRSASÁGI HIREK

<i>Vihar Béla:</i> Az irodalom útja a néphez. (Az irodalom-népszerűsítési munka szervezési és módszertani kérdéseiről)	248
Társasági hírek	254

KARDOS LÁSZLÓ :

RÁKOSI MÁTYÁS ALAKJA A MAGYAR KÖLTÉSZETBEN

Költészetünk a felszabadulás óta gyökeresen megváltozott. Lényegében és egészében megújódott a magyar költészet tematikája, s e döntő fordulat nyomán megváltozott a költői nyelv, részben kicserélődött a költői képanyag, módosultak, s főképp módosulóban vannak, költői formáink és gyökeresen megújult a magyar költészet hangulata is. Költőink alkotókedvét alig-alig serkentik már az egyéni életnek a közösségi érdekektől elszigetelt mozzanatait, a magányba búvó dekadencia álfinom élményei, ritka jelenség a valóság eleven összefüggéseiből kimetszett, üres szépségű tájrajz is, még ritkábbak azok a formalista mutatványok, amelyekben a költő — eszmei mondavaló híján, — a vers zenei elemeit teszi meg műve „voltageppeni tartalmának“. A kiveszett vagy kiveszőben lévő lírai tematika helyét új tárgykör foglalta el. Az új termelési viszonyokon új irodalmi felépítmény emelkedik, egyre határozottabb konturokkal. Az új költő élményei, céljai és önnön jelentőségének új tudata, valamint a költészetéről kialakuló új felfogása szükségszerűen emeltek merőben új tárgykört a letűnő tematika helyébe. Az új tárgykör persze nem egyszerre jelentkezett és nem egycsapásra győzött. Tértfoglalása szerves része volt annak a bonyolult harcnak, amelynek során új életünk fokról-fokra — bár hatalmas iramban — kiszorította, megsemmisítette a régit. Az új, az újuló alap meghozta a maga új költészetét, amely viszont segített az alap megszilárdításában, minden ideológiák törvényszerű hivatása szerint. Az új tárgykör alakulásának, líránk tematikai fejlődésének eléggé jól elkülöníthető rétegei vannak. Az első, illetve alsó réteg tárgyait főképp azok a történelmi borzalmak teszik, amelyekből népünket a diadalmas szovjet hadak mentették ki; a második rétegréteget az egyetemes szabadság-élmény és az a forró szökőárként felcsapó hála és csodálat termi, amely a felszabadítók gigászi erejét és gigászi áldozatait illette; a harmadik réteg karakterét az induló népi munka izgalma, láza, az újjáépítés pátosza adja meg; a negyedik tárgyi réteget az ötéves terv és ezzel párhuzamosan az imperializmustól fenyegetett békéért folyó harc bélyegzi. Ime, szépen növekvő új líránk vázlatos, hozzávetőleges geológiája!

De a földtani hasonlat ne csábítson vulgáris, merev, mechanisztikus elgondolásokra. Az egyes „rétegek“ ugyan horizontálisan nagyjából egyenműek, de vertikálisan erős összefüggéseik, szakadatlan folytonosságaik vannak. A szabadság-érzés hálás boldogsága például, amely sémánk szerint a második réteg lírai tárgya volna, megjelenik már az első fázisban is, és egyáltalán nem tűnik el a későbbiekből, a felsőbb rétegekből sem. A nagy Sztálin alakja szinte az új irodalom első pillanatától kezdve diadalmasan ihleti költőinket, de ez a heves intenzitású, kimeríthetetlen inspiráció 1949 végén, a dolgozó emberiség vezérének 70. születésnapja táján

hajtja a legdúsabb virágzatot — érezhetően megemelve egész új líránk eszmei és művészi szintjét is. A proletárinternacionalizmus érzései, amelyek eleinte csak szovjet vonatkozásokban jelentkeztek konkrétan, a harmadik s főleg a negyedik „rétegben“ sokfelé kigazdagodnak, elágaznak s immár nemcsak a baráti szabad országok népei felé nyilatkoznak meg sűrűn és lendülettel, hanem a felszabadulásért harcoló vagy a szabadság útját még csak kereső elnyomott tömegek felé is. A magyar költészetnek vertikálisan átfogó, állandó és egyre gazdagabban, változatosabban kibontakozó tárgya, nagy inspirátora Rákosi Mátyás alakja. A költői ihletnek Rákosi elvtárs alakjából immár egyre dúsabban áradó forrását értelmezhetjük szélesebben és szorosabban. Szélesebb értelmezésben ez az ihlet mindama tárgyakban ott munkál, amelyeket költőink a magyar nép életének új, pozitív jelenségei közül merítenek. Az a fogalom-komplexus, amelyet Rákosi Mátyás alakja jelent, ha némán, ha kimondatlanul is, de ott hat a karcsun feszülő új hidakat, az új palotákat, új gyáróriásokat, az új ipari városokat, termelőszövetkezeteket, az új embertípust, új emberi érzéseket és gondolatokat megéneklő minden magyar versben. Ahogy népünk képzelete magától értődő természetességgel köti Rákosi elvtárs személyéhez a szocialista építés újabb és újabb eredményeit, olyan természetes és kizárhatatlan sugallóerő minden, a szocialista realizmus útján járó magyar költői alkotásban népünk vezérének alakja, Rákosi Mátyásnak immár legendásan fénylő neve. Ilyen értelemben bizvást elmondhatjuk, hogy Rákosi Mátyásról szinte minden jelentős magyar költeményben „szó van“, azokban is, amelyekben neve sem olvasható, személyére sem történik nyílt célzás. Jelen dolgozat nem ebben a szélesebb értelemben vizsgálja Rákosi elvtárs alakját, mint költői témát. Hanem szűkebb, szorosabb értelemben. Azt a költészetet veszi szemügyre, amelyben Rákosi Mátyás alakja *közvetlenül* is feltűnik, amely népünk és Pártunk vezérének nemcsak alkotásain, eredményein és hatásán keresztül, hanem direkt módon, alkotó, harcoló személyében ábrázolja.

Azok a költemények, amelyek Rákosi Mátyás alakját vetítik elébünk, mindenek előtt azt a mélységes bizalmat és szeretetet sugározzák, amellyel népünk övezi nagy tanítómesterét. Költőink szívesen és megindultan emlékeznek azokra a napokra, mikor — a fasiszta elnyomás alatt — Rákosi elvtársnak még csak a neve, a híre járt varázslatos vigaszként szájról-szájra, bizalmat öntve a csüggedőkbe.

...mikor hegyvé nőtt a gaszág,
kikben mégsem fogyott a hit,
suttogva szájról-szájra adták
nevének kezdőbetűit.

(Devecseri Gábor)

S csak izzadt és vérzett a proletárság,
de lelkében parázslott még a hit,
várta a munkás tanítóját, társát,
kereste, vágta, hívta Rákosit.

(Képes Géza)

Feltűnik költészetünkben annak a pillanatnak a képe is, mikor a felszabaduló nép költőfia először pillantja meg a vezérnek annyira áhított nevét.

Es akkor egy esőverte plakáton
az Ő nevét láttam meg — ma is látom —
hogy megjött Budapestre — Debrecenből,
egy világot értettem én meg ebből,
egy országot, mely csupa seb és rom volt,
csupa öröm és csupa fájdalom volt,
egy népet, amely most talált honára,
s lábadozva figyelt az Ő szavára.

(*Aczél Tamás*)

Az ilyen sorok mellett, amelyek a nagy névnek az egyén szempont-
jából felfogott döntő fontosságát éreztetik, megtalálni költészetünkben az
egész nép és a vezér boldog történelmi találkozásának országán átcsapó,
ünnepi pátoszat is.

Rákosi! Rákosi! — hömpölygeti, zúgja
a hegyek, a völgyek hangos koszorúja...
S távoli harangok örömhírül hozzák:
Rákosit köszönti egész Magyarország.

(*Urbán Ernő*)

Es a kastély rézből kivert nagy tornyából
már a szép szabadság lobogója lángol.
Es a Párt ablakából egy Rákosi-kép:
az néz biztatóan és mosolyog feléd.

(*Juhász Ferenc*)

Költőink gyakran ábrázolják népünknek azt a mélyről fakadó érzését és
hitét, hogy a jövő reménységének Rákosi a letéteményese. „Reménysége volt
ő a magnak — írja Devecseri — hogy majd belőle búza nő...” A nép is,
a költő is úgy látja, hogy a szebb jövőndőt csak Rákosi vezetésével éri el.

Bízzál őbenne, aki ezt kimondta,
figyeld szavát. Rád gondol. És tanít.
Emeld fel a szemed a csillagokra!
Tekinteted kövesse Rákosit!

(*Kónya Lajos*)

Ez a bizalom és szeretet rendszerint lírai műfajokban mutatkozik, de
van példa epikus megformálásra is. Ilyen az a poéma, amelynek hőse az
írni-olvasni frissen megtanult, koros böszörményi parasztasszony, aki az
országút porába megindító, naív és mély szeretettel rajzolja bele Rákosi
Mátyás nevének betűit.

Lélekzetüket visszafojtva
nézik a szép szál jegenyék
Erzsi nénit, amint a porba
rajzolja Rákosi nevét..

Elsodorhatja szél és zápor
Erzsi néni ujjja nyomát,
de a délceg jegenyetábor
azt a nevet zúgja tovább!

(*Képes Géza*)

A népi bizalom és szeretet egyensúlyban érzi magát azzal a szeretettel és bizalommal, amely Rákosi Mátyásból árad az ország népe felé. Az a személyes portré, amely költészetünkben Rákosi elvtársról kialakul, s amely pontosan fedi a népünk képzeletében élő vezéri arcot, csakúgy árasztja a meleg érzéseket: gyöngédséget, bizalmat, hűséget. A költők képzeletében minduntalan felcsillan Rákosi mosolya. „... derítette arcát Édesapák fojtott mosolya“ (Darázs Endre). „Szemében csöndes, hunyori derű — írja Vészi Endre. Gerebélyes László egész költeményt szentel ennek a mosolynak, s kivált Benjámín László csillantja fel hatásosan ezt a meleg művészi motívumot:

Az első szó róla beszéljen,
csak őt dicsérje, a zömök
férfit, akit tizenhat évig
titkoltak tőlünk börtönök,
s kilépve onnan ránkemelte
két okos, mosolygó szemét...

A vezér arcán sugárzó derű, amelynek hátterében ott ül a másfél évtizedes börtön, egy nagy élet ezernyi nehézségét megdacoló vasakarát és a magyarság sorsáért érzett felelősség, különösen mélyen hat költőinkre, s költőinken túl is mindenkire, aki ezt az arcot, ezt a mosolyt ismeri.

Az Operában, a szünetben
megszólított. A mosolyától
fénylett kezemben a pohár bor...

Alltam pohár vörös borommal,
derűs szeme boromra lobbant,
a mosolyától jó erőm nőtt.

(Kónya Lajos)

Ez a mosolygó, néha tréfákban, kiszikrázó, mély derű anekdotikus rajzokra is ihleti költőinket.

Egy munkásnő szólt: „Boldog vagyok, boldog:
én megcsókoltam arcát egy ebéden.
Ő rámnézett és évődve mosolygott:
„Még jó, hogy ezt nem látta feleségem!“

(Képes Géza)

Ebben a mosolyos derűben a világszemléleti, a politikai optimizmus ragyogása érzik, nyilván ezzel magyarázható mély hatása is. De a mosoly nem az egyetlen vonás, amelyet Rákosi elvtárs emberi egyéniségéből megörökített költészetünk. Felvillan a vezér alakja az országos gondok között („... tőprengve ül, papír fölé hajol.” — Képes), egyik népszerű lényképe formájában („Kezében ékes búzaszáj...” — Nagy László), a tanító, a mester eszményi alakjában („A tanítók szelid szigora szólt belőle...” — „Ugy állt meg itt, mint mester a műhelyében.” — Darázs). Néha a jellegzetes derű a jellegzetes komolysággal együtt, tehát lényegi teljességében csillan fel a művészi ábrázolásban.

Ez volt a szó! Ertelmes, egyszerű,
küzdelmek tökéjén érlelt derű,
komoly, megfontolt, izzó bölcsesség...

(*Aczél Tamás*)

Megéneklük költőink azt a varázslatos személyi hatást, amely alól senkisémmel tudja kivonni magát, akinek módja nyílik a Rákosi elvtárssal való közvetlen érintkezésre. Demokratizmus és humanitás nagy építő élményei ezek a találkozások.

A mérnök szólt: „Hivatott s mint a társát,
úgy fogadott és beszélgettünk ketten.
Órák gondolok. Kemény kézfogását,
már három hídba beleépítettem.

(*Képes Géza*)

A nép érzésvilága a tömegek felé áradó szeretetet, gondoskodást, a tömegek sorsáért érzett felelősséget önkéntelenül összekapcsolja az „apa” fogalmával. Gondoljunk — a műköltői hangulatú, késői keletkezésű „Árpád apánk” mellett — a gyökeresen népi „Kossuth apánk”-ra. Költőink képzelete itt is népi karaktert mutat: Rákosihoz való viszonyát legtöbb költőnk az apa és a gyermek kapcsolatával véli leghitelesebben kifejezhető, érzékeltethető. Némelyikük arra az időre, amikor még nem érezhette magán Rákosi őrző szemét, úgy gondol vissza, mint az apátlan árvaság éveire. „... És lettem én is, mint a nép, apátlan.” — (*Benjámin*) „... Apátlan és testvértelen csavarogtam a szélhűt Budapestben.” (*Benjámin*). Rákosiban a nép és a költő apja jelent meg a történelmi színen, „aki ha szól, az idősnek is atyja.” (*Vérszi Endre*). (Hogy ez az apafogalom nem feltétlenül kapcsolatos az életkor-viszonyokkal, hanem azoktól gyakran független érzéseknek a szülőtte, arra kivált Dzsambul a tanú. Dzsambul kerek 35 évvel volt idősebb Sztálinnál, akit verseiben rajongva tisztel „atyjának”.) *Eörsi István* versében a szovjet magyar hadifoglyai így kiáltanak fel: „Apám! Vezess a frontra!” De a bizonyító, citátumok számát könnyűszerrel szaporíthatjuk.

Nem vagyok árva! — így kiáltak
Hozzát: apjához a gyerekek.

Most van csak igazán apám!
Fogadj örökbe hű fiadnak
Ki ennem adsz — vigyázz reám,
hogy jó legyek és szótfogadjak.
Szeretlek...

(*Reményi Béla*)

A forradalom hangja szólott
sok hosszú-hosszú év után:
én, aki addig árva voltam,
éreztem újra — van apám.

(*Szűdi György*)

És mikor öt lángoló év múlva
Hazájába ismét visszatért,
A népe, mint kisgyermek apját,
Úgy ragadta meg erős kezét.

(*Darázs Endre*)

Gondoltam arra évek óta,
mit is tennék, ha hozzám szólna.
Hát még, ha szídvá, kritizálva! —
Hogy állnék ott meg, melyik lábra?

Csodálatos, olyan nyugodtan
szóltam, ahogy apámnak szóltam.

(*Kónya Lajos*)

... S a hang felhangzott.
Mint apák hangja, oly meleg,
amely ha egyszer szólt szívedben
tovább hangzik, tovább remeg.

(*Zelk Zoltán*)

(Dzsambul-Dzsabájev is így ír Sztálin hangjáról: „...szelíd, mint
hogyha szól hozzánk apánk.”)

Az apa-képzettel szorosan összefügg a Rákosi Mátyás alakjából sarjadt
költészet gyermek-motívuma. Most nem arra gondolunk, hogy a nép, a
költő Rákosival, az apával gyermekként áll szemben. Hanem arra, hogy
népünk és költészetünk Rákosi elvtárs emberi vonásai között különös gyön-
géséggel és megindulással fedezi fel tanítómesterünknek a gyermekek
iránt érzett őszinte szeretetét. Az a meleg gondoskodás, az a dédelgető
figyelem, amelyet Rákosi Mátyás az apróságok iránt tanusít, sok költői
tükörképben csillan vissza. Rákosi derűs szeretete a boldog gyermekkor
záloga. „... gyermekeinkben virágzik mosolya...” — írja *Hegedüs Zoltán*.
„Két meleg szeme sokszor végignézett Az ágaskodó gyerekseregen...”
(*Darázs*). „A kis gyerekek zsemlyét küldtél...” (*Sziúti*). Visszhangzik köl-
tészettünkben a dolgozó magyar apák és anyák hálája, akik a Rákosi-
mutatta utat gyermekük boldog és biztos útjának látják. Kedves ábrázolat
a vezért köszöntő kisgyermek, a Rákosit ünneplő kispajtás. *Tamási Lajos*
írja a kicsi Katicáról, aki egy röpgyűlésen szavalt:

Kis keze a kapitalistákat
fenyegette: védjük meg hazánkat...
— csobogott, mint édes tej belőle,
kicsi zászló volt a mosolyába,
így köszöntött Rákosi Mátyásra.

Vagy:

Allok az iskolaudvarban, dobok éneke perdül,
jönnek a kis pajtások, röppen az énekük. „Éljen
Rákosi! Éljen a Párt!”...

(*Kónya Lajos*)

Rákosi személye körül népünk valami meleg, családi atmoszférát
érez, s ez a népi érzés költészetünkben is tükröződik. Egy májusi felvonu-
lás rajzában olvassuk:

Igy jöttek feljebb, mint a várfokig,
apák, anyák és kis gyerekkocsik,
hogymint szemtől-szembe lássák Rákosit!

A nép most olyan, mint egy bő család,
mint aki megtalálta otthonát,
amelyre várt
oly tikkadt, hosszú századokon át.

(Vészi Endre)

A költő személyes, egyéni vallomása tipikus jegyekben is gazdag:

Neked köszönöm meg, hogy kicsi lányom
nem tévelyeg majd annyit, mint az apja.
Már tudja, hogy ki vagy. Két év vagy három,
s biztosan, bátran lép a te utadra.

(Képes Géza)

Rákosinak a gyermekekhez való viszonyát a proletárinternacionális nagy távlataiba állítja a költő, mikor arról a gondosságról sző legendaszerű képet, amellyel Rákosi a hozzánk került kis koreai árvák felé fordul.

Ejszaka álmodik a csendben
Kan-Gün-Hi, csöpp leány:
ágyához lép Rákosi Mátyás,
végigsimít haján,
betakargatja...

Kan-Gün-Hi boldog... s Ő... az ágya szélén
megcsókolja sárga kis homlokát.

(Örvös Lajos)

(Rokon érzések nyomán rokon költői motívumok a szovjetköltészetből is ismerősek: „Dombrámmal hadd játszom s hadd énekelek, Mint apjuk előtti gyerekek“. — Dzsambul.)

Az apa és gyermek-motívumokat egészítik ki az olyan költői ábrázolások, amelyek Rákosi elvtárs bámulatos közvetlenségét mutatják meg. „Megkérdezte az egészségem — olvassuk a már idézett Kónya-versben — s bírtam-e a repülőgépen a fárasztó utat Pekingig.“ Ez a közvetlenség azt az érzést kelti a költőben, hogy Rákosi, amikor a tömegekhez szól, voltaképp külön-külön szól minden egyes emberhez. „... a győzelemről szól itt és mindnyájunkat nevének szólít, ha együtt is, mégis külön-külön“ (Zelk). Dolgozó népünk — és részben ez is Rákosi páratlan emberi közvetlenségével magyarázható — úgy érzi, hogy Rákosi elvtárs a nép minden egyes fiával személyes ismeretségben van. Ennek az ismeretség-érzésnek nem feltétele a tényleges ismeretség, még csak az sem, hogy aki ezt érzi, valaha is látta légyen Rákosit. A mosolygó fényképek mély humanitása, a szájról-szájra szálló hírek és emlékezők, Rákosi pregnáns, magvas mondatai, szólásai, a népért való harca és alkotásai olyan közel viszik őt népünk minden fiához, hogy mindenkiben élni kezd a „személyes ismeretség“ illúziója. „... az vall róla, aki sose látta“ (Képes). Ennek az „ismeretség“-nek eszmei azonosulásának nemesedő magas fokát énekléi *Benjámin László*.

Csalódás, gáncs többé nem ér,
igaz ember vezet, igaz vezér;
nem ő — bensőm parancsol, hogy kövessem . . .

S ugyancsak Benjámín írja: „Szabad harcos — követem Rákosit“.

Ez a bizodalmas, emberien meleg közelség-érzés megragadóan párosul költészetünkben Rákosi Mátyás nagyságának képeivel. A vezérhez emberi közelbe hajló költő szeme nem véti el az arányokat, a közvetlenségben nem sikkad el a rendkívüli emberi mértéket illető pátosz. A költőt Rákosi nagysága ódái, sőt himnikus hangokra ragadja. „A semmiből formált világot és eget” — kiáltja *Benjámín*, önkéntelenül himnikus formákban, amikor Rákosi teremtő munkájának méreteit akarja érzékeltetni. Más-
kor Kölcsey Himnuszának kifejezései tűnnek föl a Rákosiról szóló versben, mintegy a legmagasabb, legihletettebb szférákba emelve a vezér alakját. „. . . vig esztendőök jönnek e népre, balsors akit annyit tépett“ (*Képes*). Vissza-visszatér a versekben a sziklatömb-hasonlat, amellyel költőink — klasszikus hagyományokat újítva meg — Rákosi törhetetlen akaraterejét vésik az olvasó emlékezetébe. „. . . mintha napfényes bérceit köszönténél . . .“ (*Hegedüs Zoltán*). „Láttál-e gránit-szikla-tömböt? Rázúdul a szennyes ár, ám ha a hullám visszaömlött: tisztán és töretlen áll fenn a gránit-sziklaszál.“ (*Képes*) „. . . áll keményen, áll középen rendületlen sziklaszál, bár a lábánál sötéten faldos úri szenny, halál“ (*Asztalos Sándor*). Ahogy népünk hajlandó rá, hogy népi demokráciánk eredményeit mintegy Rákosi elvtárs személyes tényeinek lássa, költőink is érzik, hogy metaforikus előadásukban bátran sűrítethetik Rákosi nevébe és személyébe mindazt, ami felszabadulásunk óta történt velünk. Rákosi végzett a belső ellenséggel („. . . mint ki viperákat kétágú villával lefog, dühös kígyóitól hazánkat megtisztította“. — *Devecseri*). Rákosi indította el új történelmünket „. . . Magyarország, amelynek fénylő csúcsaira állva történelme nagy kapuit kitárta! — *Aczél*). Néha a metaforás pátosz lendülete a népköltészet, a népmesék képzeletjárására emlékeztet: „Egyetlen mázsás szavával zúzza a mennyezetet . . .“ (*Asztalos*), vagy: „Harmincezer csendőr rakott rá bilincset“. (*Urbán*), vagy: „Csillagbörtön csillagtalan homálya —“ (*Képes*). Hadd emlékeztessünk itt egy pillanatra megint a kazah népköltészet nagy *akin*-jára, Dzsambul-Dzsabájevre, aki „Moszkvában saját szemével látta Sztálint és régi *mitoszok merész képével* ad fogalmat páratlan világtörténeti nagyságáról“ (Trencsényi-Waldapfel Imre: Sztálin és a költészet, 1950. 11. old.)

Népünkre is, költészetünkre is jellemző, hogy Rákosinak emlékezetes, fejlődésünk egy-egy fordulóján elhangzó beszédeiből kiragad egy-egy markánsabb, művészi színezetű, jelszó-tömörségű mondatot, olyat, amely különösen nagy erővel sűrít egy-egy fontos gondolatot. A magyar nép szerepét a béke frontján Rákosi elvtárs a „rés“ és a „bástya“ plasztikus metaforájának ellentétében tömörítette, s ez a kép a legnépszerűbb szólások egyikévé nőtt politikai életünkben. Rákosi szavait, szólásait költőink is hatásosan illesztik versük szövegébe. Azok az eszmeileg nagyjelentőségű, formailag pontosan telibetaláló mondatok, amelyek Rákosi ajkáról pl. a nagy pör során vagy a sztahanovisták kongresszusán hangzottak el, állandóan visszatérnek új líránkban. „En meghalhatok, de az eszme él s harcol a nép tovább!“ — idézi egy *Képes*-vers. „Vészbírák előtt is ki merte mondani: Dózsa vezér óta folyik a mi perünk, a szegényparasztnak földet követelünk.“ (*Urbán*).

Tizenhét éve már! Jogot tanultam akkor
s úgy olvastam a pert a reggeli lapokból,
mint példát, amiből majd kicsendül a jog.
Es elhangzott a szó, fülem hallotta folyton,
hogy: „Bármilyen legyen az én egyéni sorsom,
melyért én harcolok, az ügyünk győzni fog!”

(Hegedüs Géza)

„Dicsőség a munkásosztálynak!” —
idézem szavait.

(Zelk Zoltán)

Sűrűn ekhózza költészetünk Rákosi elvtársnak a sztahanovistákhoz
intézett szavait. „Ő országépítőkhöz így szólt: Az égbolt a felső határ!”
(*Devecseri*). „Rákosi szól: Végső határ az ég!” (*Képes*). „Falaink a felhőket
érik? Tovább akarunk szállani. Ifi-brigádok! fel az égig! Így mondta nekünk
Rákosi!” (*Somlyó György*). *Darázs Endre* szinte egy egész kis Rákosi-
beszéd szavait teszi a jámbusi sorok ágyába:

„Elvtársaim, mit itt látok előttem,
A sorokozó, fiatal sereg
Sokat tanul és belőletek lesznek
Nemsokára az erős káderek:
Mérnök és új tiszt s a friss otthonokban
Útmutatók, a munkásnevelők,
Ezt a frontot kell minékünk bevenni,
Sok tanulással ezt kell mielőbb,
Jó munkával, hogy egész, tanult ember
A dolgozók közt minél több legyen.”

Rákosi jelentőségének nagy méreteit érzetik költőink, mikor népünk
vezérét a magyar történelem nagy folytonosságába állítják be, a magyar
szabadságharcok vezetőinek sorába; mikor a Párthoz való viszonylatát
jelzik; mikor a külföld tiszteletét érzik meg és tolmácsolják Rákosi elvtárs
felé; s főképp, mikor Rákosit Sztálinhoz való kapcsolatában ábrázolják.
A magyar történelem nagyjai közül Dózsa, Rákóczi, Petőfi, Kossuth és
Táncsics neve villan fel legtöbbször költőink tollán a Rákosi Mátyásé szom-
szédságában. A fiatal *Darázs* képzeletét a három nagy emigráns-pillanat
gyűjtja ki, azok a rokon-percek, amikor Rákóczi 1711-ben, Kossuth 1849-
ben és Rákosi 1940-ben átlépte a magyar határt, hogy a határokon túl
gyűjtsön erőt a további harcra, a magyar nép megmentésére. Hármójuk
közül csak a Rákosi álma vált valóra...

Rákóczi utólszor visszanézett.
Türelmetlenkedtek a lovak
És örökre messzire ragadták
Lehajtott fejű lovagjukat.
Kossuthot is pusztulásba vitte
Orsováról a lassú ladik.
Két szurony közt került a határra
Felemelt fővel a harmadik.

Vészt Endre úgy ábrázolja Rákosit, mint akiben a dicsőséges magyar mult folytatja önmagát.

Egy ezredév alkotta őt,
szívét, szavát
Petőfi, Kossuth adta át,
hogy így folytassa önmagát!

Ezeknél az idézeteknél önkéntelenül azokra a szavakra gondolunk, amelyeket Rákosi elvtárs 1948 novemberében mondott a nagybudapesti párt-funkcionáriusok ünnepi értekezletén: „Nekünk jutott az a történelmi feladat, hogy valóra váltsuk és továbbvigyük a magyarság legjobbjainak álmát: Kossuthét, Petőfiét, aki száz évvel ezelőtt mint kommunista agitátor bukott el a választáson és aki hirdette, hogy eljön az idő, amikor nem lesznek többé kiváltságok kevély nagy tornyai: amikor a bőség szarujából mindenki egyformán vehet és a tudás napvilága ragyog be minden ház ablakán. Mi vagyunk tetteváltói mindannak a reménynek, amelyekért Táncsics Mihály annyit szenvedett, amit Ady Endre megénekelte, amiért József Attila küzdött és győtrődött.” (Rákosi Mátyás: Válogatott beszédek és cikkek, Bp. 1951. 350. old.)

Zelk Zoltán az Októberi Forradalmon keresztül egész haladó történelmünket Rákosi harcaival, munkásságával kapcsolja össze.

Dózsa fölfalt teste, Petőfi verse,
Táncsics hite, Kossuth égő szava,
minden, ami e tájon ezer évig
igaz szándék, hű remény parazsa,
nagy Október forró leheletében
lobbant újra, hogy győzhetetlen éljen!

Dózsa, Kossuth, Petőfi, József Attila mellett festi meg Rákosi arcát Gellért Oszkár is, aki a Rákosi-motívumok egész csokrát fogja össze egyik versében.

Az ötödiknek hagytuk Rákosit.
Nagyon sokáig börtönökben élt,
de kiszabadult s végleg visszatért,
hazahozta a Vörös Hadsereg.
S azóta minden jóra változik!
Mosolygó arcát, ugye, ismered?

S most úgy számold meg te is az öt ujjad,
ötük nevét örökre megtanuljad.
Nincsen mumus. Üres kis tenyeredbe,
lányunokám, ne hullasd könnyeid.
A karjaim között elszenderedve,
álmod fölött mind az öt örködik.

(*Gellért Oszkár*)

Rákosi nagyságát érezteti a költészet akkor is, mikor a Pártot és Rákosi elvtársat mintegy ikerfogalmakként mutatja fel. Tudják a költők, hogy a Párt tette a népi feltámadás csodáját. Ahogy Pártunk szerepét Rákosi elvtárs megfogalmazta, úgy látják ezt a szerepet költőink is: „A mi újjáépíté-

sünnnek és talpraállításunknak titka az, hogy demokráciánk élén tapasztalt, viharedzett Párt állott, a magyar kommunisták, a Magyar Dolgozók Pártja. . .“ A magyar költő egynek látja a Pártot és vezérét, úgy ahogy Gerő elvtárs mondotta Rákosi elvtárs 60. születésnapján tartott beszédében: „A Párt és Rákosi — egy!“ Azzal a Párttal azonosítja Rákosit költészetünk, amelyről Rákosi ezt mondotta: „A mi Pártunk kétségtelenül a magyar élet, 'legrégibb' és 'legmélyebb' pártja“. (A magyar jövőért. II. kiad. 5. old.) Benjámin László a dolgozó nép fiairól beszél, „kiket helytállni megtanított a Párt és Rákosi.“ Devecseri is így ír: „... a Párt és virrasztó vezérünk.“ Majakovszkij látta ilyen egységben a Bolsevik Pártot és Lenint, — ő a két szónak cserélhetően-egyértékű fogalmi tartalmát hangsúlyozza: „A párt és Lenin — ikertestvérpár, — történelem-anyánknak melyik drágább rang szerint? Azt mondjuk: Lenin, és úgy értjük: a Párt, azt mondjuk: a Párt, és úgy értjük: Lenin.“

Rákosi nagyságát sajátosan tükrözik azok a versek, amelyekben költőink külső országokban megélt Rákosi-élményeikről számolnak be. Somlyót Albániában, Devecserit Csehszlovákiában, Kónyát Pekingben éri el a Rákosi nevével, képmásával, halárainkon túlsugárzó dicsőségével való találkozás ünnepi pillanata.

— — — — —
e hegy tövén emelle itt Enver elvtárs a serleget,
melynek borával csillogó szívünk színültig elteltet:
„Sokáig éljen Rákosi, sokáig, mint a nagy hegyek!“

(Somlyó György)

A csehszlovák Petőfi-ünnepen
ezzel köszönt a költő képe ránk
textilgyárban és Szmétana-teremben,
hol Rákosi és Gottwald képe volt
szomszédja . . .

(Devecseri Gábor)

„Lá-ko-szi ván-szűj!“ — vette szájra
nevét mindenki, felkiáltva.
Boldogan álltam, meghatottan,
virágot tépve zavaromban.

(Kónya Lajos)

Ezen a vonalon persze a legnagyobb költői élmény annak a tudata, hogy milyen szeretettel zárják szívükbe s milyen nagyra becsülik Rákosi elvtársat a Szovjetunió népei, s kívált hogy milyen közel áll népünk vezére a nagy Sztálin szívéhez. Ahogy tömeggyűléseinken az ünneplő lelkesedés együtt csendíti fel Sztálin és Rákosi nevét, úgy a magyar költők képzeletében is asszociálja egyik név a másikat. A magyar nép „... Sztálintól s tőle (Rákositól) megtanulta, hogy becsület és dicsőség a munka“. (Aczél.) A költő a néppel együtt köszöni a nagy Sztálinnak a „legkülönb magyar“ megmentett életét: „Magyarok közt a legkülönbnek köszönjük gazdag életét — Te nem engedted, Sztálin elvtárs, hogy gyilkos horda tépje szét. Sztálin! Rákosi! Békénk útja! (Szüdi). Vagy:

Felpattant már a Csillagbörtön zára,
megszűnt a rabság, a kínoknak vége.
Szabadság nyílt ki nagy Sztálin szavára,
Sztálin, köszönjük, s hála néked, hála,
Tanácsköztársaságok Szövetsége!

(Képes Géza)

Vagy *Zelk* méltán neves sorai a rab Rákosiról:

Ha börtönben, de ottan is az ország
ütőerén tartotta híu kezét,
ahogy Lenintől, Sztálintól tanulta —
Ezért kiáltja boldogan a nép
a Tanító után
a Tanítvány nevét!

Rokon kapcsolatokban csendül fel a két név *Kuczka Péternél*:

... Öt, aki ott állt múlt s jövő között,
szabadságot földet és kenyeret
adott
és Pártot
s adta Rákosit.
ki boldoggá és erőssé nevelt.

Költőinket a felszabadulás óta Rákosi elvtárs és munkája, közvetve vagy közvetlenül, szüntelen inspirálja, e munkának szinte minden fázisában, sőt minden mozzanatában. A földosztás, az újra épülő hidak, gyárak, üzemek, a hatalmas Terv, a Néphadsereg talpraállítása, alkotmányunk megteremtése, a népi kultúra emelése, a mezőgazdaság gépesítése és kollektivizálása, az új ember formálása és a békéért folytatott ezerágú harc — állandóan ihleti a költői képzeletet. Rákosi elvtárs harcokkal és heroikusán vállalt szenvedésekkel teljes korábbi életéből a nagy pör képei tűnnek fel különös gazdagsággal költészetünkben. (Tudjuk, hogy Rákosi elvtárs hősiesség helytállása külföldi költőket is megihletett, elég itt Bezimenzkij, Zsarov és Sztálszkij verseire utalnunk.) Rákosi rabságának és pörének mozzanatai közül négy motívum tükröződik gyakran és színesen a magyar költészetben. Az első a rabság, a második a helytállás az ellenforradalmi bíróság előtt, a harmadik a világproletariátus nagy szolidaritása, a negyedik a szabadulás. A rabság szakaszában főképp az lelkesíti a költőket, hogy Rákosi elvtársat nem törte meg a cella magánya, nem roppantották össze az embertelen körülmények. Bölcsesége, éleslátása átvért a vastag börtönfalakon, s a homályos oduban is többet látott, mint mások a fényes napvilágon.

Vak börtönében ült a rab,
de a szeme idáig látott.
— S mit láttam én? ki ködfalak
közt tapogattam szabadságot.

(Reményi Béla)

Amit akkor a gúzsba kötött magyar nép, s kivált a letepert magyar munkásosztály világosan érzett, az új Magyarország valóban egy börtön-

cellában készült. Míg az elmúló Régi öncsaló harsogással ágált a tereken, az igazi útmutatás, az Újnak rejtve működő erői, a Párt jövőt építő tervei a Csillagbörtön kövei közül, Rákosi elvtárs agyából sugárzottak szét.

A Csillagbörtön

odvas, rossz zugában
s mégis a munkásosztály mellkasában
vert, dobogott akkor a Párt szíve!
Ha jelszó szállt éjjel falakra, fákra,
s röpcédulákkal zúgott az üzem:
tudta Csepel, Angyalföld, Salgóhánya,
hogyan Rákosi üzen.

(Zelk Zoltán)

Rákosi Mátyás életrajzából ismeretes, milyen szívósan és leleményesen tájékoztatta, oktatta és bátorította a rab vezér a kommunista rabtársakat. A költő a híres „kopogató-szisztémát“ az egész forradalmi munkásmozgalom erejének jelképévé emeli: a csodálatos rab halk kopogó-jelei túlzengik az önhitt elnyomó világ minden durva zaját.

A fűtőtesten kopogásod
falon, Vasajtón, rácson át —
a dolgozóknak hírül vitte
a szabad élet jelszavát.

A csendőrlovak dobogása,
ágyúszó, fegyverkattogás
zöreje volt csupán, tompa lárma,
mert hallatszott a kopogás...

Kopogásodnak ritmusára
a Párt élt, harcolt, dolgozott.

(Szüdi György)

Rákosi rabságának, tárgyalásainak és szabadulásának mozzanatai közt is Rákosinak a bíróság előtt tanúsított magatartása hatott legmélyebben költészetünkre. (Bezimenszkij verse is ezt a mozzanatot ragadja meg nagy erővel.) Ebben a történelmi párharcban az erkölcsi bátorság és a szellemi erő diadalmaskodott. Révai elvtárs így értékeli ezt a küzdelmet: „Nemcsak a személyes bátorság jellemzi Rákosi elvtárs magatartását e percekben, hanem a fölényes politikai-taktikai művészet is.“ (Szabad Nép, 1952 március 9.) Ahogy Rákosi az első pillanattól kezdve lemondott személye védelméről, és minden erejét a Forradalom nagy ügyének igazolására koncentrált, ahogy a vádlottak padjáról a vádló erkölcsi magaslatára emelkedett, ahogy a szellemi és etikai erőviszonyokat ott, az ellenforradalmi tárgyalóteremben teljesen megfordította, jobban mondva: való arányaiban feltárta, ahogy fizikailag kiszolgáltatott alakja óriásira nőtt a két fegyőr közt, s a korlátlan fegyveres hatalomra támaszkodó bíróság, a fasiszta állam gögös ereje a forradalmi, kommunista érvek zuhogó pörölycsapásai alatt szánalmasan összezsugorodott, mindez dús-erű tárna költészetünk számára. „Hangja úgy szól, mint az ítélet, félve nézik az úri bírák...“ — írja *Képes*. „...Feláll és beszélni kezd csengő hangon Rákosink“ — olvassuk *Asztalosnál*. Vagy:

Hát őt ne visszhangozta volna
a földön minden proletár,
a férfit, aki két fegyőr közt
a vérbírák elébe áll?
S ha szól, úgy szól: minden szavával
a munkásosztály öklét vágja
a gyilkosok arcába már!

(Zelk Zoltán)

Ki pusztá szóval leteperte
rendőr, ügyész, bírák hadát;

(Zelk Zoltán)

Komját Aladár 1926-ban írt verse a Rákosi-pernek ezzel a mozzanátával kapcsolatban a rehabilitált 19-re is gondol.

Kik ott állnak a vérbírák előtt,
keményen, hajthatatlanul:
jó társaink,
derék katonái a Pártnak,
milliók vágya, dühe, akarata épít alátok roppant dobogót.

A diktatúra emléke megragyog
mocsoktalan.

A „vádolt“ heroikus helytállásán túl nagy költői látomások forrása az a nemzetközi szolidaritás, amely a halálos veszélyben forgó rab mellett megnyilatkozott. Képes kitűnően érzékelteti ennek az életmentő forradalmi szolidaritásnak az erőközpontját, a Kremlt, egyben a nagy Tanítónak és nagy Tanítványnak mintegy delejes kapcsolatát.

Sztálin elvtárs jár fel s alá a Kremlben

Távol a rab figyel a néma csendben.

A Rákosi életéért meginduló világmozgalom a Szovjetunióban forr a legnagyobb erővel, de szerte a világon, mindenütt megmozdulnak a szabadság fiai. S a segítő szeretet nemcsak a rab vezér, hanem a rab nép felé is árad.

Börtönbe hurcolt Magyarország,
rád nézett akkor a világ,
cellarácsaidon bezúgni
érezted forró áramát

a munkásnemzetköziségnek —
Nincs hívebb, igazabb család!
Főlkeltek a testvéri pártok,
főlkeltek minden proletárok
megmenteni a Párt fiát!

S kétszáz millió ember karja
nyúlt érte a határon át,
urali gépész, leningrádi
szövőlány, moszkvai diák

s a kolhozok szabad parasztja —
kétszázmillió ember karja
kidöntötte börtönfalát.

(Zelk Zoltán)

A pör negyedik nagy mozzanataként — s már idevezet át az iménti idézet végső sora — Rákosi szabadulását ábrázolja költészetünk. Verseink ihletetten és erővel tükrözik a világ dolgozóinak azt a kirobbanó örömét, amely 1940 november 2-ának nagy eseményét ünnepelte: Rákosi Mátyás tizenöt évi fegyházbüntetés után Uzsoknál átlépte a szovjet határt. Mikor költőink a szabadulás pillanatáról írnak, önkéntelenül annak a tisztelgésnek a pátoszából éreztetnek valamit, amellyel a Vörös Hadsereg díszszázada várta Rákosi Mátyást a megnyíló határon.

Rákosi szabad! — ez a két szó söpör át a világon

megszabadult a rab — felderülnek a dolgozók.

Rákosi sorsában a saját sorsát látja a nép.

kilép a fogoly s rácsillan a szép, szabad ég.

(Képes Géza)

Rákosi Mátyás alakja a szabad évek magyar költészetében, noha távolról sem teljesen, de sokoldalúan és híven tükröződik. A forradalmi romantikával izzó szocialista realizmusnak nem egy sikerült darabját találjuk ebben a költészetben. Azok a versek, amelyek Rákosi Mátyás alakját valóban ihlették erővel állítják tömegeink elé, a nép nevelésének nagy feladatát végzik: segítenek az alakuló új embernek a nagy mintához, Rákosi elvtárshoz való igazodásban. Költőink eleven és őszinte Rákosi-élménye szerencsésen hat az esztétikai megformálás síkjában is. Líránk, amely különben elég sűrűn mutat sematikus vonásokat, a Rákosi-versekben többnyire a lélekző, életszerű ábrázolás útját járja. Ezt a művészi nyereséget csak akkor becsülhetjük meg igazán, ha visszagondolunk például a Kossuth alakja körül támadt hajdani költészetre, amely — sok értékes alkotás mellett — igen gyakran dolgozott merev sablonokkal, s igazában inkább csak a népi eredetű darabokban teremtett tárgyához méltót. De a sematizmus kérdésén túlmenőleg is érezni a Rákosiról szóló költeményeken a költők fokozott gondját. Nyelvnek, formának, kompozíciós feladatoknak felelősebb kezelését látni ebben a költészetben. S a művészi ízlésnek, költői tapintatnak akárhány jelét. Költőink például nem emlegetik túlzott gyakorisággal, mintegy visszaélve a lehetőségekkel, Rákosi nevét, — gyakran csak gyöngéd tartalmú utalással, vagy a névmás nagybetűs kezdésével jelzik, kiről van szó. S az a kínálkozó megoldás sem terjedt el szokványszerűen, hogy a vers végére, nagy hajtóerejű *point* gyanánt, odacsendítik az inspirátor nevét. Mindez a téma-sugallta művészi komolyságot bizonyítja.

S azt is elmondhatjuk, hogy új költészetünk gyakran éppen a Rákosi ihlette darabokban válik-mélyül-érik igazán költészetté. Költőink — s éppen a legjobbak — Rákosit a nép szemével látják, alkotásait a nép szempontjából értékelik, szavait a népi érdekek mérlegén vetik latba és egész életét a nép történelmébe ágyazzák bele. Mikor Rákosi művészi ábrázolásának a feladata előtt állanak, nem vonják ki magukat annak az érzelmi

áradásnak a sodrából, amely a dolgozó nép szívéből indul Rákosi elvtárs felé. A költő érzései is ott torlanak ebben az áradásban, s így válhatik a költő igazán népe tolmácsává.

A vezéri alak művészi megmintázásában döntő módon természetesen Rákosi elvtárs szuggesztív egyénisége segíti költőinket. De bizonyára ott munkál erejükben a gazdag magyar költői hagyomány is, amely ugyan éppen ezen a téren, t. i. történelmünk nagyjainak kultuszában (Kossuthal kapcsolatban már szóltunk erről) inkább mennyiségi, mint minőségi eredményeket mutathat föl, mégis: egyes remekeiben — akár Rákóczi-verseinket, akár a „Petőfi koszorúja“ vagy az „Ady koszorúja“ méltóbb darabjait nézzük — termékeny hagyománynak tetszik. S nem kétséges az sem, hogy Rákosi költői ábrázolásához felszabadító és bátorító példát kaphattak költőink abban a csodálatosan gazdag költészetben, amelyet a szovjet népeknek, s már-már az egész világ népeinek a Lenin és Sztálin világtörténelmi alakja iránt érzett tisztelete és rajongó szeretete szült. A baráti, népi demokratikus irodalmak közül előttünk főképp a nagy Dimitrov alakját tükröző bolgár költészet (Bagrjana, Furnadzsiev, Radevszki, Panteléev, Lamar és mások) ismeretes. Mind e különböző nyelvű verscsoportok egybevető vizsgálata rendkívül érdekes és tanulságos eredményeket kínál a „szocialista tartalom — nemzeti forma“ tételéhez!

Rákosi elvtárs alakja nem egyszerre jelent meg a magyar lírai költészet tükrében. (A népköltészetben való, egyre erősebb jelentkezését újabb dolgozat hivatott vizsgálni.) Az első években csak mozaikdarabokban villantak elő tettei és szavai, — szuggesztív ereje inkább az új élet alakulásának egyre lenyűgözőbb mozzanatain át, mintegy személytelenül jelentkezett. Vers-tárgyi közvetlen megnövekedése folyamatosan történt — szinte az élet gazdagodásának arányában — és születésének 60. évfordulójára érte el eddigi tetőpontját. A nagy ünnep alkalmából költőink valóban felfokozott erővel tolmácsolták felfokozott érzéseiket, s a java termés méltóan éreztette azt az érzelmi hőfokot, amellyel ezen a napon népünk fordult a szeretett Tanítómester felé. De Rákosi Mátyás alakjának, jelentőségének, harcának és munkájának igazi és teljes költői feltárása, természetesen, még az elkövetkező évek feladata. Hiszen keze közt egyre nő és újul az ország, egyre emelkedik a nép és egyre hódítóbban épül a szocializmus. Nőni és újulni fog költészetünk is, amely az ország, a nép és a szocializmus növekedésének — Rákosi Mátyás nagy művének — áhítatos és igaz tükre kíván lenni.

GYÓRY JÁNOS:

A DEMOKRATA VICTOR HUGO

A burzsoa kritika a fiatal Hugót következetesen úgy értelmezi, mintha csaknem kizárólag a Bourbonok udvaroncá lett volna, telve feudális-royalista hangulatokkal és képzetekkel, megnemalkuvóan védelmezve trónt és oltárt s első irodalmi szárnypróbálgatásaiban Chateaubriand ájtatos melabúját utánozva. Emitt-amott felbukkanó demokratikus kijelentéseit afféle kivételes jelenségeknek tartja, mint amelyek csupán a szabályt erősítik. Ez a szemlélet figyelmen kívül hagyja többek közt azt a nagyfonságú tény, hogy a royalista környezetben nevelkedő Hugo

már ifjúsága legkezdetén, szinte gyerekkével, 17 éves korában papírra vet egy kis remekművet, a Bug Jargal-t, amely nem jelentéktlenebb tárgyat dolgoz fel, mint a san-domingói négerek 1791. évi rabszolgázadását. A Szovjetunió irodalomtörténetírása mutatott rá első ízben arra a tényre, hogy Hugo fiatalkori feudális-royalista hangulatai rövidéletűek voltak s hogy ezeknél döntőbb Hugo fejlődése szempontjából a 20-as évek végén kirobbanó világnézeti harc: a fiatal romantikus iskola Hugo vezetésével „hadat üzent annak az irodalmi irányzatnak, amely belső tartalmában a monarchikus elv támasza és a feudális régiség kultusza volt.”¹

Ugyancsak a szovjet kritika mutat rá Hugo egyik legjellemzőbb vonására, arra tudniillik, hogy ez a vérbeli „köllő-citoyen” egész pályája folyamán valóban „publicista szenvedélyességgel” reagált mindenre, ami a francia népet foglalkoztatta.² Nos, éppen ez a publicista szenvedélyesség teszi Hugót már pályája kezdetén, feudális-royalista korában is kevésbé reakcióssá jóval divatosabb és újkeletűbb műfajokat művelő kortársainál. Mig emezek ugyanis nyakig merülnek a feudális-katolikus reakció tematikájába, amely a nemesi multat kastélyok romjaira és ódon kápolnák félhomályára ejtett könnyecseppekkel próbálja éleszteni, addig Hugo — s ebben nyilvánul meg egyúttal ifjúkorának ellentmondásossága — még a feudális romantikusoknál is elavultabb, maradibb és udvaroncabb műfajt propagál: a bourbonista ódát. Vajjon miért? Egyszerűen azért, mert — hogy ismét a szovjet kritikát idézzük — publicista szenvedélyessége ebben a műfajban tudja kiélni magát. Bármennyire ósdi és reakciós a királyi óda, alkalmat ad Hugónak arra, hogy állandóan az aktualitás közelében maradhasson. Hiszen csak élő személyekről és friss keletű eseményekről szól s a költőt kevésbé térti el a francia élettől, mint a preramantikus rom-kultusz.

Victor Hugo polgár volt, s homályos politikai programja elárulja, hogy a kispolgári és polgári utópista-szocialisták tanaiból bőven merített, Fourier, Cabet, Saint-Simon, Proudhon, de legkivált Pierre Leroux tételeiből. A történelmet ő is elvont eszmék harcaként értelmezte s váltig hitte és hirdette, hogy a történelmi haladás békés úton is végbemehet. A forradalmi terrornak tehát ellensége volt s legfőbb igyekezete oda irányult, hogy a munkát és a tőkét békésen egybekövacsolja.³ Egyfelől Balzac és Stendhal, másfelől Flaubert és a dekadencia között ő a hatalma tetőpontján álló, már nyugtalan, de önerejében még hívó és bízó burzsoáziát képviseli, azt a polgárt, aki a „burzsoázia első meghasonlásával és a felfelé törő proletariátus láttán beálló nyugtalanságával szemben úgy képzei, hogy az 1789-es polgári forradalomból kihámozhatja mindazt, amivel az új problémák megoldhatóak lesznek”.⁴ A népet passzív és vezetésre szoruló tömegnek tartja, amelytől kezdeményezés nem várható. A haladás a lángelmék ügye, akiknek vezető szerepét a nép nem nélkülözheti.⁵

Lassú világnézeti fejlődése — legalább is 1848-ig — alig emeli ki tehát Hugót a burzsoázia soraiból. Haladása a royalizmustól a Napoleon-kultusz, majd a liberalizmus felé oly fejlődést jelentenek, amelyen az uralkodóosztály zörne is átesett. Mély demokratizmusa azonban, az elnyomott nép meleg szeretete: ez az az „egészséges mag”, amely Hugót osztálya valamennyi egyedétől élesen elkülöníti.⁶ Ez az egészséges mag minden egyes forradalmi megmozdulás után újabb és újabb gyümölcsöket érlel. A júliusi forradalom után például az egyház erélyes kritikájához vezeti Hugót, 49 után pedig már a burzsoa állam és a burzsoa életforma korholóját pillantjuk meg benne. A nép és a haza lángoló szeretete mindvégig alaphangja, mégpedig szüntelenül erősödő alaphangja marad költészetének és prózájának. Aho-

¹ M. Jahontova: Victor Hugo. (A Nevető Ember orosz fordításának bevezetése. Moszkva, 1950), 3—4. l.

² Ugyanott, 3. l.

³ Ugyanott, 5—6. l.

⁴ P. Albouy: Victor Hugo. Essai de critique marxiste. La Nouvelle Critique. 1951. június, 146. l.

⁵ Ugyanott, 1951, július-augusztus, 113. l.

⁶ Jahontova, id. m., 4. és 7. l.

gyan már a 20-as években, Puskinnal és Byronnal együtt lelkesedik a görög nép nemzeti-felszabadító háborújáért, azonképpen a 60-as években, Hercen felhívására, sikraszáll a lengyel nép védelmére a cári abszolutizmussal szemben s — ami a leginkább megkülönbözteti burzsoa honfitársaitól — tisztán látja a cárizmussal szembenálló harcos orosz nép törekvéseit s észreveszi, hogy ez a nép baráti érzületű a lengyel nép iránt. A halálbüntetés eltörlésének problémája kora ifjúságától élete utolsó percéig foglalkoztatta, de mindig a szenvedő, elnyomott és az uralkodóosztályok bíróságainak kiszolgáltatott néptömegek szemszögéből.

Hite a polgári haladásban és mélységes, őszinte, kissé érzelmes demokratizmus a azok a vonások, amelyeknek keveréke hozzásegít bennünket Hugo osztályhovatartozásának pontosabb kijelöléséhez. Kispolgár ő, az a kispolgár, aki szüntelenül burzsoázia és proletariátus kibékíthetetlen pólusai között hanyódik, de a 48—49-es katalizma után idegenné válik a burzsoázia számára s ma már csak a proletariátus érti meg és vallhatja magáénak. Lássuk azonban Hugo nagy világnézeti átalakulását, a 49-es nagy fordulópontot, amely szemléltetően fogja megmutatni demokratizmusának és költészetének lényegét.

Burzsoáziához, néphez, forradalomhoz való viszonya elsőízben a Notre-Dame de Paris című regényében nyert tudatos megfogalmazást. Ebben a júliusi forradalom barrikádharcait tükröző regényben, miközben a székesegyházat, mint a középkori vallási fanatizmus, intolerancia és embertelenség megtestesítőjét élesen és művészién állítja szembe a proletár táncosnővel, Esmeraldával, aki a szeretet, a derű és a szépség képviselője s aki azt az örömteli életet jelképezi, amelynek hordozói örökké élnek a népben s a nagy Renaissance-ot is diadalra segítették,⁷ — egy óvatlan pillanatban elárulja félelmét a forradalomtól s egyik hőséne szájába ezt a jellegzetes mondatot adja: „Meg kell büntetni a népet, amiért akart és végre kell hajtani akaratát.“ Vajjon mi más ez a félig kifejtett tétel, mint a forradalom burzsoa kisajátításának tétele, amelyet a polgárság oly durván alkalmazott forradalmaiban. Hugo a júliusi monarchia folyamán csak olyankor idézi 1789-et, amidőn nem fenyeget semmiféle forradalom veszélye. Nem csoda tehát, ha a februári forradalom ismét félelemmel tölti el. Az előző években Lajos Fülöp elhalmozta kegyeivel, elnyerte a pair de France méltóságát, a pair-ek házában tett gyér felszólalásaiból azonban alig vehető ki egyéb, mint egy határozatlan tartalmú liberalizmus. A szocializmust félelmetesnek tartja és élesen elítéli. A munkásosztály követeléseit nem ismeri s azt hiszi, hogy munkával és kitartással mindenki eljuthat a legmagasabb életszínvonalra.⁸

Ugy képzeli, hogy egyedül is feltartóztathatja a forradalmat s a Bastille-tér barrikádjain a köztársaságot éltető munkásokat monarchiára próbálja rábeszélni.⁹ A forradalom — kerületének előljárójává nevezi ki a költőt, aki azonban most mélyen hallgat 1789-ről, melynek emlékét pair korában, a viszonylagos nyugalom idején, oly fennhangon idézte. A burzsoa köztársaság tisztviselője tehát, de a köztársaság szót még csak ki sem ejti első beszédeiben,¹⁰ sőt a júniusi pótválasztások alkalmával 48-at mint 93, azaz mint a jakobinus diktatúra ellenlábását állítja be. A nemzeti műhelyek felszámolásával kapcsolatban mondott beszédével, miközben nagylelkűen dicsőíti a párizsi munkást, a kormányt a legerőszakosabb eljárásra sarkalja, s így hozzájárul a proletariátus szörnű megtizedeléséhez.¹¹ A júniusi munkásfelkelés céljának, mint a köztársaság megalkotásának jogosságát elismeri, a felkelés eszközeit azonban éppen a köztársaságra nézve tartja gyilkosoknak. Szerinte ugyanis a felkelés jogos egy monarchiában, de jogtalan a köztársaságban, mert éppen azt öli meg, amit megmenteni szeretne. A köztársaságnak tehát jogában áll védekezni, ha kell, akár a néppel szemben is. A párizsi kommunőről is hasonló értelemben fog nyilatkozni: elvben melléje áll, de a gyakorlatban elítéli.

⁷ Jahontova, id. m., 6. l.

⁸ P. de Lacretelle: Vie politique de Victor Hugo. Paris 1928, 53—54. l.

⁹ P. Berret: Victor Hugo. Paris, 1927. 92. l.

¹⁰ Lacretelle, id. m., 62. l.

¹¹ Lacretelle, id. m., 62, 65, 71. l.

Pontosan úgy, ahogyan a Marx által definiált kispolgár gondolkodik: „egyrészt így, másrészt azonban úgy, elméletben így, de a gyakorlatban amúgy...”¹² A júniusi barrikádokon a felkelés beszüntetésére akarja bírni a proletariátust, s amidőn ez hajthatatlan marad. Hugo a kormány ütegeinek adja át a szót.

A Rend-pártban foglal helyet, 48-ban tagja az Alkotmányozó Gyűlésnek, 49-ben pedig mint Párizs városának képviselője részt vesz a Törvényhozó Gyűlés munkájában. Újságját, az Événement-t, amely büszkén hordozza homlokán ezt a merőben kispolgári jelmondatot: „Lankadatlan gyűlölet az anarchiával szemben, gyengéd és mély szeretet a nép iránt”, 1849 eleje óta teljesen a bonapartista propaganda szolgálatába állítja Bonaparte Lajos érdekében, akinek áldemokratikus demagógiája teljesen megszedítette a költőt. A proletariátus júniusi megtizedelése óta két párt néz egymással farkasszemet, a demokrata republikánusok, azaz kispolgárok Hegypártja és a Bonaparte Lajos füttyszavára táncoló jobboldal. Victor Hugo politikai pályafutásában a legellentmondásosabb az a tény, hogy kispolgár létere irtózatossá erélyel követeli az ostromállapotot a kispolgárok 1849. június 13-i tüntetésekor, azzal a párttal szemben, ahová tartoznia kellene. Azonnal meg fogjuk érteni ezt a kiáltó ellentmondást.

Amilyen eréllyel követelte azonban az ostromállapotot a kispolgári demokráta békés tüntetésével szemben, ugyanolyan eréllyel száll szembe a kormány és Bonaparte Lajos utólagos megtorló rendszabályaival. 1849 júniusában a politikus Hugo teljesen megzavarodik. Ingadozása fokozódik, Bonaparte és a kormány párvíadalában nem ismeri ki magát, össze-vissza beszél a Gyűlésben s valahányszor védencét, az egyeduralomra törő Bonapartet ügyetlen felszólalásaival kedvezőtlen színekben tünteti fel, az Événement másnap leszögezi, hogy Hugo előző napl ténykedésével Bonaparte politikáját szolgálta. Ugyanennek a fordítottját is megteszi s folyvást ingadozó magatartása oda juttatja, hogy valamennyi párt bizalmát végérvényesen elveszti s szövetséges nélkül marad, teljesen egyedül. Június 27-én kibuktatják az új köztársasági törvény előkészítő bizottságából, július 9-én megtartja híres beszédét a nyomorról, amely beszéd már nyílt közeledés a szocializmus felé, amire válaszképpen, július 13-án, a szegényügyi bizottság tagságától is eljuttat. Ugyanaz a sors jutott tehát osztályrészeül, ami a kispolgári demokrata Hegypárt tagjainak: az erősödő reakció Hugót is az utcára kergeti s onnan a száműzetésbe. Jegyezzük meg e válságos éveiről azt is, hogy Hugo ezidőtájt a költészet és a széppróza terén semmit, de semmit sem alkotott. Végleges megtérése száműzetésében a republikánizmushoz és a demokráciához fogja megoldani nyelvét és kibontakoztatni a nagy költőt, aki a Szovjetunióban 1917 októbertől 1950 októberéig 44 nyelvre lefordítva, különböző műveinek 263 kiadásával 5 millió és 584 ezer példányban vált a legolvasottabb francia íróvá s akit a haladó Franciaország mai antiimperialista békeharcának legerősebb fegyvereként használ.

A külpolitika kérdéseiben 49 tavaszán Hugo támogatja még Bonaparte hadjáratát a római nép forradalmának leverésére, mihelyt azonban a klerikális Falloux miniszter kérkedve jelenti be a klerikálisok sikerét: a római forradalom leverését és az ismét működő pápai inkvizíciót (aug. 7.), Hugo szembefordul a jobboldallal. Ez volt az a nap, amikor első ízben szavazott az ellenzékkel.¹³

Bennünket közelebbről érdekel a magyar szabadságharcra szemben való állásfoglalása. Újságja kezdetben osztrák forrásból meríti híreit, amelyek, természetesen, magyarellenes, ellenforradalmi jellegűek: Jellachichot a magyar városok felszabadítóként fogadják, a magyar csapatok szétszűllenek, Kossuth rémuralmat gyakorol. A magyarokat egyszerűen rebelleseknek nevezi s Pest elfoglalása után Windischgräetzel megtorlásra buzdítja. A februári nagy magyar győzelmeket már nem tudja palástolni, de minden alkalommal ilyesféle megjegyzésekkel kommentálja: „Ezeket a híreket kételkedő formában közöljük”... „Ugy hisszük, hogy a fenti kósza híreket a legnagyobb fenntartással kell fogadnunk”. A cári intervenciót a követke-

¹² P. Albouy: Victor Hugo et la Commune. La Pensée 35. (1951.) 61—62. l.

¹³ Lacréteille, id. m., 123. l.

zőképpen magyarázza: „Oroszország könnyen meg fogja értetni a francia kormányai, hogy osztrák területen harcolva, a maga ellenségei ellen, korántsem bolygatja meg, hanem inkább fenntartja az európai békét, mert fegyvereinek sikerit Magyarországon és Galiciában európai győzelmekkel kell közös nevezőre hozni s mert a Hegypárt veresége a Tisza partján egyenértékű a Hegypárt vereségével a Szajna-parton...” (Événement, május 25.)

Június hónapjában, a magyar szabadságharcra szemben, csakúgy, mint a francia belpolitika területén, a zűrzavar, a bizonytalanság jellemzi a költőt, aki most már alig közöl híreket a magyar nép forradalmáról. Július 14-én azonban, hirtelen, minden átmenet nélkül, az Événement első oldalán közli Kossuth proklamációját s ettől kezdve a magyar szabadságharc szemszögéből magyarázza híreit s a magyar ügy lelkes rajongójává válik végérvényesen. „Minden kívánságunk oda irányul, hogy minél hamarabb végleges diadalt arasson ez a hősi és lovagias nép, amely Itáliáért és Lengyelországért harcol, küzd minden francia eszméért, ott Keleten, a szabadságért, a civilizációért.” Követeli a francia kormánytól Kossuth kormányának hivatalos elismertetését s méltatlankodik, amiért a francia köztársaságnak nincsen hivatalos megbízottja „ennél a nemzetnél, amelynek Richelieu kétségkívül hadsereget, Mazarin pedig pénzüsszegeket küldött volna”. És ugyanilyen magyarbarátként közli a híreket egészen a szabadságharc befejeztéig.

A burzsoa irodalomtörténetírás Hugo hirtelen megtérését a republikánus baloldalhöz szubjektív tényezőkkel magyarázza. Hol egyéni ambícióinak balsikerével: kultuszminiszter szeretett volna lenni — amire egyébként pontos adatunk nincsen — s amidőn a klerikális Falloux-törvény bizottságából kibuktatták, sértődötten vonult ellenzékebe, hol pedig „lelki alkatával”: fél a nép forradalmától, de a forradalomban levert népet védelmébe veszi, mert a „romantikus lélek”-nek szükségképpen velejárója a könyörületesség s így az általános európai reakció vérengzései közepette Hugónak feltétlenül a levert forradalmárok oldalán a helye. Éppilyen helytelen a költő hirtelen politikai fejlődését csupán azzal a ténnyel magyarázni, hogy 49 nyarán végleg meggyőződött Bonaparte Lajos zsarnoki becsüvágáról s ez vitte Hugót a baloldalra. Mindezek a tények tünetei csupán egy mélyreható társadalmi változásnak, amely döntően határozta meg Hugo politikai magatartását, kérelhetetlen ellenállását az erősödő reakcióval szemben, és férfiasan vállalt kétévtizedes száműzetését.

Említettük, hogy Hugónak a Hegypártban lett volna a helye, Ledru-Rollin kispolgári demokratái közt, a vörös köztársaságiak táborában. Jellemző rá, hogy abban a pillanatban, amidőn a jobboldal már teljesen megtagadta a költőt, ismerte fel Hugo a Hegypártban a maga táborát s próbált 49 júliusában és augusztusában életképes pártot létrehozni az akkor már megtizedelt és erőtlén kisebbségbe szorult kispolgár-demokratákból. Az Événement augusztus 14-i száma bizonyos honvággyal tesz célzást a már életképtelen Hegypártra, amely mellett Hugo annakidején, osztályhovatartozását fel nem ismerve, ellenségesen haladt el.

1849 nyarának krízise után, de még jóval az államcsíny előtt, Hugo már végérvényesen a proletariátusé, helyesebben: nem a burzsoáziaé többé. „Amiért mindenféle formában védelmeztem a szabadság, az igazságosság, az emberiség, a civilizáció valamennyi eszméjét, — sóhajt fel 1851 májusában — ...amiért mindenféle formában harcoltam az önkény, a zsarnokság, az anarchia, a hazugság, a barbárság, az elnyomás valamennyi eszméje ellen... szörnyeteg vagyok a burzsoázia szemében... Szegény burzsoázia! És pusztán azért, mert félti a garasait!”¹⁴ A szüntelenül erősödő reakciónak és Bonaparte Lajos egyeduralmi törekvéseinek teljes erővel ellenáll, 1851 december 2-án, az államcsíny napján, fegyveres fölkelést szorgalmaz, másnap ő fogalmazza a proklamáció szövegét, amely a köztársaság nevében törvényen kívül állónak nyilvánítja Bonaparte Lajost s a hadsereghez is kiáltványt szerkeszt. December 9-én parancsot kap Franciaország területének elhagyására.

¹⁴ P. Albouy idézi, id. h., július-augusztus, 114. l.

Hugo is úgy járt, mint az a párt, amelynek tagja kellett volna, hogy legyen. „A demokrata republikánusok a burzsoa republikánusokkal közösen esküdtek össze... a proletariátus ellen, közösen harcoltak ellene a júniusi napokban. Így maguk robbantották fel azt a háttérrel, amelyből pártjuk, mint hatalom kiemelkedett, mivel a kispolgárság a burzsoáziával szemben forradalmi állásban csak addig lehet, amíg a proletariátus mögötte áll.”¹⁵ Ebben a légkörben, amidőn burzsoázia és proletariátus osztályharca ad jellegzetes történelmi jellegű, a középrétegek eltűnnek a forradalmi harc homlokteréből s nem véletlen, hogy Hugo éppen ekkor kényszerül emigrációba. Száműzetésben adott híres válasza Bonaparte Lajos amnesztia-ajánlatára: „Majd ha a szabadság visszatér, én is visszatérek” — találozatosan illusztrálja a Marx adta jellemzést a kispolgár-demokratáról, akinek meggyőződése, „hogy győznie kell, hogy nem neki magának és pártjának kell régi álláspontjukat feladni, hanem megfordítva, a viszonyoknak kell erre megérniük.”¹⁶ És az sem véletlen, hogy Marx éppen a Hegypárt bukásával kapcsolatban írja, hogy „a demokraták hisznek a kürtökben, amelyeknek harsogásától Jerikó falai megdőlnék.”¹⁷ Néhány évre rá írja meg Hugo a „Sonnet, sonnet toujours...” kezdetű versét, a Châtiments-kötet egyik legszebb darabját, amely rendíthetetlen hitét fejezi ki az iránt, hogy a kürtök harsogásától Jerikó falai valóban le fognak omlani.¹⁸ „De a demoknata — folytatja Marx —, mivelhogy a kispolgárságot képviseli, tehát *átmeneti osztályt*, melyben két osztály érdekei egyaránt letompulnak, azt képzelettel magáról, hogy általában az osztályellentétek fölé emelkedik.”¹⁹ Ilyen osztályellentétek fölé emelkedő látóképét pártoszt használ a száműzött költő, amidőn megalkotja utópikus mitológiáját az emberiség leendő egységéről, amely jellegzetes kezdőzése az osztályharcnak.²⁰ A jövő kutatás feladata mindezt részleteiben kidolgozni, legkivált azok után, hogy az idevágó alapvető mű, Lenin hatalmas tanulmánya, amely kispolgárság és romantika összefüggéseit is tárgyalja, végre magyar nyelven is napvilágot látott.²¹ Száműzetésében mindig szocialistának mondja magát s noha „szocialista köztársaság”-ideálja csupán egy reformált burzsoa köztársaság fogalmát meríti ki, mert alapját, a magántulajdont, mindvégig fenn akarja tartani, mégis, egy sereg progresszív követelményt állít fel, amelyeket korának uralkodó osztálya semmiképpen sem fogadott volna el: a nemek egyenjogúságát, az általános ingyenes oktatást, egyház és állam szétválasztását.²² Az ötvenes-hatvanas évek minden haladó mozgalmára reagál s nemcsak szavakkal, hanem pénzzel is segíti a szabadságukért küzdőket. Nemzeti egységük kiharcolására és felkelésre a pápa meg a francia császár ellen buzdítja az olaszokat, a cári hadsereget kíméltre inti a lengyelek iránt, a mexikóiakat a végsőkig menő ellenállásra III. Napoleonnal szemben, Angliát az ír kérdés súlyosságára figyelmezteti, bátorítja a spanyol republikánusokat, az 1869. évi hatalmas aubin-i bányászsztrájk alkalmával a bányászok oldalára áll, személyesen elnököl a lausanne-i békekongresszuson, az amerikai közvélemény előtt tiltakozik John Brown elítélésével szemben s ezzel kapcsolatban leleplezi az amerikai polgári demokrácia törvényszékeinek aljasságait.

Az irodalom terén oly műveket alkot, amelyeket a burzsoázia teljes egészében megtagad. A nyugateurópai politikai költészet legszebb darabjait, melyek a Châtiments című kötetben foglalnak helyet: a többé meg nem alkuvó demokrata állítja ezekben pellengérré Bonaparte Lajos rendszerét, az indulatok valamennyi hang-

¹⁵ Marx: Osztályharcok Franciaországban. Marx—Engels: Válogatott Művek I. Budapest, 1949. Szikra kiadás, 142. l.

¹⁶ Marx: Louis Bonaparte Brumaire Tizennyolcadikája. Marx—Engels: Válogatott Művek I. Budapest, 1949. Szikra kiadás, 256. l.

¹⁷ Ugyanott, 254—255. l.

¹⁸ VII/1.

¹⁹ Ugyanott, 255—256. l.

²⁰ P. Albouy, id. h., július-augusztus, 117. l.

²¹ Lenin: A gazdasági romanticizmus jellemzéséhez. Lenin Művei 2. köt. Budapest 1951. 121—267. l.

²² Jahontova: id. mű, 5. l.

nemén, az átoktól a szatíráig, s egyben a leggyengédebben melengetve Európa valamennyi szabadságharcát. Megalkotja a szabadságáért küzdő párizsi utca nagy époszát, a Nyomorultak című regényben s kiépíti azt a világnézetet és költői víziót, amely képessé teszi majd a párizsi kommun hóseinek védelmére, az „1793” című regényében a forradalmi éberség kérdésének helyes fölvetésére, a honvédelem nagyszerű riadójárja az Année terrible című verskötetben s legrealistább művének és legsikerültebb pozitív hősenek megalkotására a Tenger Munkásai-ban. Elméleti írásaiból nagyszabású népi irodalom körvonalai bontakoznak ki, amidőn e sorokat veti papírra: „Az irodalom mindmáig az írástudóké volt. Különösen Franciaországban, mint mondottuk, az irodalom azon volt, hogy kasztot alkosson. Költőnek lenni kissé annyit jelentett, mint mandarinnak lenni... Lépünk ki, hiszen legfőbb ideje már, ebből az eszmekörből. Így kívánja a demokrácia... Egy bizonyos művészet homlokzatán mintha ez lenne olvasható: *Tilos belépni*. Ami bennünket illet, mi a költészetet csak tárva-nyitva álló kapukkal képzeljük el. Itt az ideje, hogy kitűzzük: *Mindent mindenkiért*. Az, amire az immár nagykorú civilizációnak szüksége van, nem más, mint oly irodalom, amely a népé.”²³

Né csodálkozunk tehát rajta, hogy a német fasiszták eltávolították párizsi szobrát, hogy ágyút öntsének belőle a Szovjetunió elleni imperialista háború céljaira. És azon se csodálkozunk, hogy a mai Franciaország imperialista vezetői újabban a szobor talapzatát is eltávolították s valamiféle körmönfont ürüggyel egy Ford-autót raktak a helyére, így akarván hódolni Párizs költője emlékének a francia főváros második milleniuma alkalmából. Hiszen Hugo ilyen verssorokat írt: „Amerika szíven döfte Franciaországot.”²⁴

A francia munkásosztály már az ellenállás folyamán táplálkozott Victor Hugo honvédelmi tárgyú verseiből s most is a költő művét lobogtatva vívja elszánt békeharcát a betolakodó imperialisták ellen.

A Béke Világtanács közelmúltban lezajlott bécsi ülészakán pedig javaslat hangozott el születése 150. évfordulójának megünneplésére s a béke tábora azóta eleget is tett és tesz a Béke Világtanács felhívásának.

I. V. SZERGIJEVSZKIJ :

AZ IRODALOMTUDOMÁNY KÉRDÉSEI

I. V. SZTÁLIN NYELVÉSZETI MUNKÁINAK FÉNYÉBEN

— A Gorkij nevét viselő Világirodalmi Intézet és az Orosz Irodalmi Intézet (Puskin Ház) tudományos ülészakájának eredményeihez. —

A szovjet irodalomtudomány az utóbbi években kétségtelenül jelentős sikereket ért el. Az irodalomtudomány, alkotó fellendülését mutatják a szovjet irodalomkutatók legújabb értékes tudományos művei. Ezek a munkák az Igor énekkel, Radis-cevvel, Novikovval, a XIX. század eleji orosz felvilágosodással, Puskinnal, Gribojedovval, Belinszkijvel, Gercennel, Nyekraszovval, Szaltikov-Scsedrinnel, Csehovval, Korolenkoval, Gorkijjal, Majakovszkijjal foglalkoznak.

A sikerek mellett azonban a szovjet irodalomtudományban észrevehető egy rendkívül veszélyes tendencia, mely magának az irodalomtudománynak, mint önálló tudománynak a létét fenyegeti. Arról van szó, hogy nagyon kevés figyelmet fordítunk a művészi forma, a stílus, a mesterségbeli tudás kérdéseire. A mult írónak alkotásaival foglalkozó monográfiák majdnem kizárólag csak az írók filo-

²³ William Shakespeare, II. rész, V. könyv, 5.

²⁴ Erről a kultúrbotránnyról Aragon részletesen beszámolt, fényképek kíséretében: Les Lettres Françaises, 1951 június 28, július 5 és 12.

zófiai, politikai, művészi, stb. nézeteit kutatják. A művek pedig csak forrásul szolgálnak az írók nézeteinek tudományos elemzéséhez. Ilyen módszer mellett az íróról szóló monográfia semmiben sem különbözik a filozófusról vagy politikai személyiségről írott monográfiától, az irodalmi műről szóló tanulmány ugyanúgy épül fel, mint egy filozófiai vagy politikai értekezésről írott tanulmány. Az irodalomtörténet így teljesen összeolvad a filozófiai, politikai, művészi, stb. tanok történetével.

Súlyosította a helyzetet, hogy a „formalizmus“ megnyilvánulásaként, előítélettel, fenntartással fogadták egyes kutatóknak a művészi forma kérdéseivel foglalkozó műveit. Előfordult, hogy az ilyen művek meg sem jelenhettek a problematikájukkal szemben kialakult „gyanakvás“ miatt.

Arra a kérdésre, hogy miben áll a formalizmus a nyelvészetben és hogyan kell leküzdeni, Sztálin elvtárs a következőképpen válaszol: „Marr és ‚tanítványai‘ formalizmussal vádolnak minden nyelvészt, aki nem fogadja el Marr ‚új tanát‘. Ez természetesen komolytalanság és sületlenség.

Marr a nyelvtant üres ‚formaságnak‘, azokat az embereket pedig, akik a nyelvtani szerkezetet a nyelv alapjának tartották, formalistáknak tekintette. Ez már merő ostobaság.

Azt gondolom, hogy az ‚új tan‘ szerzői azért fundálták ki a ‚formalizmust‘, hogy megkönyítsék harcukat ellenfeleik ellen a nyelvtudományban.“¹

Az irodalomban a „formalizmus“ a valóban létező kategóriákhoz tartozik. Azonban I. V. Sztálinnak ezekből az útmutatásaiból nem csak a nyelvészek, hanem az irodalomkutatók is sokat tanulhatnak, mert vannak köztük olyanok, akik a művészi alkotás nyelvét és stílusát üres formaságnak, azokat pedig, akik a művészi forma kérdésein dolgoznak — formalistáknak tartják.

I. V. Sztálin azt tanítja, hogy a társadalmi jelenségeknek, mindannyiukra jellemző közös vonásaikon kívül meg vannak ‚a maguk különleges sajátosságai, amelyek megkülönböztetik őket egymástól‘ és hogy éppen ezek a különleges sajátosságok „mindennél fontosabbak a tudomány szempontjából“.²

I. V. Sztálin felteszi a kérdést: „Miben rejlenek mármost a nyelv különleges sajátosságai, amelyek megkülönböztetik más társadalmi jelenségektől?“ — és így felel: „Ezek a ‚sajátosságok‘ abban állnak, hogy a nyelv a társadalmat mint az emberek érintkezésének eszköze, mint a gondolatok kicserélésének eszköze a társadalomban, mint olyan eszköz szolgálja, amely lehetővé teszi az embereknek, hogy megértsék egymást és megszervezzék a közös munkát az emberi tevékenység minden területén, a termelés területén éppúgy, mint a gazdasági viszonyok területén, a politika területén éppúgy, mint a kultúra területén, a társadalmi életben éppúgy, mint a mindennapi életben.“³

„Ezek a sajátosságok csakis a nyelvre jellemzők“ — magyarázza meg Sztálin elvtárs — „és mert csakis a nyelvre jellemzők, éppen ezért a nyelv önálló tudomány — a nyelvtudomány — tanulmányának tárgya. A nyelvnek e sajátosságai nélkül a nyelvtudomány elvesztené jogát az önálló létre.“⁴

Tehát bármely tudománynak csak akkor van joga önálló létehez, ha kutatásai tárgya olyan társadalmi jelenség, melynek tulajdonságai csak az adott jelenségre jellemzők és semilyen más jelenségre nem vonatkoznak.

A szovjet irodalomkutatók előtt felmerül a kérdés: melyek tehát az irodalom különleges sajátosságai, amelyek jogossá teszik az irodalomtudománynak, mint önálló tudománynak létezését?

Nem véletlen, hogy ez a kérdés központi helyet foglalt el a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Irodalomtudományi Intézeteinek tudományos ülésszakán, amely Moszkvában 1951. május 15—19-ig tartott. V. V. Vinogradov akadémikus

¹ A szovjet nyelvtudomány kérdései. 299. l. Szikra. 1950.

² U. o. 294. l.

³ U. o. 295. l.

⁴ U. o.

megnyitójában élesen felvetette ezt a kérdést. Helyesen állapította meg, hogy ha a szépirodalmat „általában“ a felépítményhez csatoljuk, anélkül, hogy figyelembe vennénk az irodalom sajátos kapcsolatát az össznépi, nemzeti nyelv fejlődésével, — ez végül is megsemmisíti a szó művészetének fogalmát. A. M. Jegolin, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája levelező tagja a szovjet irodalomtudomány fejlődési útjairól szóló előadásában részletesen foglalkozott ezzel a kérdéssel. M. K. Dobrinyin előadása speciálisan ezzel foglalkozott. Végül az előadások megvitatása során is sokszor felmerült ez a probléma.

Rá kell mutatnunk, hogy ennek a rendkívül fontos kérdésnek a megvitatása az ülészakon egy kissé más síkra terelődött. Az az állítás, hogy az irodalomnak vannak különleges sajátosságai, melyek egyedül rá jellemzőek és az ideológia semilyen más fajára nem vonatkoznak, lényegében nem volt vitás: ezt a ülészak valamennyi résztvevője elfogadta. Nem okozott vitát az a tétel sem, hogy az irodalom elsősorban abban különbözik az ideológia többi fajától, hogy kiemelkedő alkotásai, melyek egy meghatározott kor termékei, túlélik az őket létrehozó gazdasági rendet, az alapot, „továbbra is művészi élvezetet nyújtanak és bizonyos értelemben „a mérték- és utánozhatatlan példakép jelentőségét őrzik meg“, azaz el nem múló jelentőségük van“.⁵ (M. K. Dobrinyin tételeiből.)

A vita főként arról a kérdéstről folyt, hogyha elismerjük az irodalomnak ezeket a különleges sajátosságait, — lehet-e felépítménynek tekinteni az irodalmat, avagy ezek a tulajdonságok megkövetelik, hogy az irodalmat ne tekintsük felépítménynek? Az ülészaknak azok a résztvevői, akik az első álláspont védelmében léptek fel, álláspontjukat a tudományos szocializmus alapítóinak munkáiból hozott erre a kérdésre vonatkozó idézetekkel támasztottuk alá. Így Engels ezt írta az Anti-Dühring-ben: „még rosszabbul állunk azonban az örök igazságokkal a tudományok harmadik csoportjában, a történelmi tudományokban, amelyek az emberek életfeltételeit, a társadalmi viszonyokat, a jogi és államformákat — filozófiai, vallási, művészeti és egyéb eszmei felépítményükkel — történelmi egymásutánjukban és jelenlegi állapotukban veszik vizsgálat alá.“⁶

A második álláspontot főként az ülészakon résztvevő filozófusok védték; bizonyos eltérésekkel ezt az álláspontot támogatta felszólalásában F. V. Konsztantyinov, A. Sz. Trofimov és V. V. Vanszlov. Véleményük szerint a felépítményt az uralkodó osztályok nézetei alkotják, tehát az irodalmat is, bár „felépítményszerű jelenség“, csak annyiban lehet a felépítmény területéhez csatolni, amennyiben az uralkodó osztályok nézeteit fejezi ki. Tehát minden történelmi kor irodalmában egymás mellett található felépítményhez tartozó és ezen a területen kívüleső jelenségek. Ha az alap megváltozik, az előzőleg a felépítményhez sorolt jelenségek nem tartoznak ide, és megfordítva: azok a jelenségek, amelyek korábban nem számítottak a felépítményhez, most felépítménnyé válnak. Így tehát a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat megelőző években a dekadens-írók művei a felépítményhez tartoztak, míg Gorkij alkotásai nem, viszont a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után helyet cseréltek; a dekadens írók alkotásai többé nem tartoztak a felépítményhez, Gorkij művei pedig felépítménnyé váltak.

Az erről folyó vita elvonta az ülészak figyelmét arról a kérdéstről, hogyan viszonyulnak egymáshoz az irodalomban az „osztályjellegű“, az „össznépi“ és az „általánosan emberi“ — arról a kérdéstről, hogyan élnek tovább egyes határozott történelmi feltételek között és határozott osztálytalajon létrejött művészi értékek teljesen más történelmi helyzetben, hogyan válnak képessé új osztályok kiszolgálására.

Ezt a kérdést részben érintette D. D. Blagoj „A szépirodalom nemzeti sajátosságáról“ és A. F. Ivascsenko „Az irodalom népiségének problémája“ című előadásában. Mindkét előadásban sok olyan gondolat van, melyek helyesen jelölik meg az adott kérdés további kidolgozásának útját. D. D. Blagoj előadásában

⁵ K. Marx és F. Engels, Ö. M. XII. k. I. rész, 203. l. (oroszul),

⁶ F. Engels, Anti-Dühring, 85. l. Szikra, 1948.

figyelmet érdemel az a gondolat, hogy a szépirodalmi művek hosszú életének egyik fő oka, — mely lehetővé teszi számukra, hogy „túléljék nem csak azt az alapot és felépítményt, melynek alapján és melynek keretei között kialakultak, és melyekkel közvetlen történelmi kapcsolatban állnak, hanem több más alapot és felépítményt is“ — az, hogy a nemzeti sajátosságot tükröző minőségi tulajdonságaik vannak. E. F. Ivascsenko előadásában lényeges, hogy rámutat arra, hogy azoknak az íróknak a műve győzi le az időt, akiknek „többé-kevésbé sikerült... művükben tükrözniük az „alsó rétegek“ történelmi tapasztalatát, sikerült kifejezniük a társadalom kizsákmányolt többségének hangulatát a kor legfontosabb kérdései iránt“.

Ezek a megállapítások mindkét előadásban némileg általános, sematikus formában fordultak elő (amit, különben, aligha lehetne az előadók hibájául felróni). Értékük, ismételjük, elsősorban az, hogy a probléma további kidolgozásának távlatait megmutatták, a szovjet irodalomkutatókat olyan tudományos művek alkotása felé irányítják, melyekben ezeket a megállapításokat nem csak kimondják, hanem konkrét történelmi-irodalmi anyaggal sokoldalúan meg is alapozzák.

Az ülésszak munkájának hiányosságai közé tartozik az is, hogy nem vitatták meg alaposan azt a kérdést, hogy az irodalmi mű hosszú életének szükséges és elmaradhatatlan feltétele a formai tökéletesség. Bjelinszkij ezt tanítja: „Minden költészetnek az életet kell kifejeznie, a szó legátfogóbb, a egész fizikai és erkölcsi világot felölelő jelentésében. Ezt csak a gondolat teheti meg. De a költészet, hogy az életet kifejezze, mindenekelőtt költészet kell, hogy legyen.“⁷ A művészi alkotásnak, hogy hosszú időn keresztül megőrizze jelentőségét, tükröznie kell a sajátos nemzeti kultúrát, a kizsákmányolt „alsó rétegek“ állásfoglalását a kizsákmányoló „felső rétegek“ ellen vívott harcukban, de ezen kívül alapos költői mesterségbeli tudás kell, hogy jellemezze. Hiába van meg a két első tulajdonság, ha ez utóbbi kritérium hiányzik, a műnek nem lehet „századokon át“ ható ereje.

Általában a nagy művészi alkotások hosszú életének problémáját — mely természetesen a marxista-leninista esztétika sarkalatos problémája — csak akkor tehet kielégítően megoldani, ha gazdag és konkrét történelmi anyagon dolgozzuk ki. Ezt csak a művészet történetének területén dolgozó szovjet tudósok — filozófusok, művészettörténészek, irodalomkutatók — közös erőfeszítései oldhatják meg. Ha a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Irodalmi Intézeteinek ülésszaka, mely I. V. Sztálin nyelv- és irodalomtudományi műveivel foglalkozott, felhívta volna erre a problémára a tudományos közvélemény figyelmét — ez kétségkívül nagy eredmény lett volna.

Ugyanezt kell mondanunk egy másik problémáról is, mely majdnem teljesen kívülmaradt az ülésszak részvevőinek látókörén — és ez az irodalom belső fejlődési törvényeinek problémája. V. V. Vinogradov akadémikus, bevezetőjében érintette ezt a problémát. Vinogradov akadémikus ezt mondta: „Sztálin elvtárs, mikor a nyelv, mint társadalmi jelenség sajátosságait jellemezte, hangsúlyozta, hogy a nyelvet, alapvető fejlődési törvényeit, a társadalom történetével, a nép történetével elszakíthatatlan kapcsolatban kell tanulmányozni. Itt Sztálin elvtárs rámutat, hogy a nyelvészet főfeladata a nyelv fejlődése belső törvényeinek a megvizsgálása. Sztálin elvtárs elmélyíti, tisztázza és alkotóan továbbfejleszti a marxizmus klasszikusainak azt az útmutatását, hogy minden társadalmi jelenség vizsgálatánál okvetlenül figyelembe kell venni ezek saját mozgásának jellegzetességeit, önálló törvényeit, melyek ennek a jelenségnek természetéből, sajátosságaiból következnek. A szépirodalommal és fejlődési törvényeivel kapcsolatban figyelembe kell venni az irodalmi hagyomány történelmi szerepét, a felgyűlt nemzeti tapasztalatot, melyet örökségbe kaptunk.“ Ezeket a megállapításokat az ülésszak nem fejlesztette tovább. Kétségtelen azonban, hogy illő helyet kell elfoglalniuk az irodalomtudomány elméleti-módszertani problematikájában. Vissza kell térnünk D. D. Blagoj és A. F. Ivascsenko fentemlített előadásaira. Amellett, hogy közeljutottak a klasszikus művek hosszú élete problémájának megoldásához (ami nem volt központi problémá-

⁷ V. G. Belinszkij, Ő m. Moszkva, 1948, III. k. 385. l. (oroszul).

juk) — mindkét előadásban sok, irodalomtudományunkat gazdagító gondolat és megfigyelés van. Elmélyítették és pontosan meghatározták fogalmainkat irodalmi multunk és jelenünk különböző kategóriáiról. Különösen szeretném megemlíteni A. F. Ivascsenko gondolatait, melyekben a népiség elvének eldurvítása ellen harcol. Tolsztojnál nincs is olyan sok közvetlenül a parasztságra vonatkozó megállapítás — olvassuk A. F. Ivascsenko előadása tételei között. Balzac, Comédie Humaine-jében aránylag keveset foglalkozik a nép életével és helyzetével. Itt az a fontos, ahogyan nézi a valóságot, ahogyan (a népi tömegek szempontjából legfontosabb) kérdéseket nézi, azokat a kérdéseket, melyek objektíve elviszik az író a néptömegek hangulataihoz és vágyaihoz, közelebb viszik őket egymáshoz... A mult nagy írója alkotásában főleg az uralkodó osztályok életét ábrázolta. Ami ezt az alkotást mégis „a dolgozók történetének” tényévé és nemzeti értékévé teszi, az az írónak képessége, hogy „alulról” nézzen, azaz a kizsákmányoltak szemével nézze a társadalom „felső rétegeinek” életét, az a képesség, hogy meglátja „az élet uraiban” a korlátozott ság, a kaszt elzárkózás, a történelmi elavultság vonásait.

I. V. Sztálin azt tanítja, hogy az irodalom fejlődése a nyelv fejlődésének egyik legfontosabb tényezője. Nyelv és irodalom kölcsönös kapcsolatának kérdésével foglalkozott előadásában B. V. Tomasevszkij. A felvetett problémát összetevő számos kérdésből az előadó hármat ragadott ki, melyek véleménye szerint különösen szemléletesen tárják fel a nyelv és az irodalom kapcsolatát, és ennek irányait. Ezek a kérdések: az irodalmi nyelv történetének kapcsolata az irodalomtörténettel, másodsor a nyelv kifejező funkciója, végül az irodalom, vagy egyes írók hatása a nép nyelvére. Természetesen előadásában csak megjelölte e kérdések megoldásának útjait. Az előadónak nem minden megállapítása vitathatatlan érvényű, de alapkövetkeztetése mindenestre az. Ez abban áll, hogy Sztálin elvtárs nyelvészeti munkáinak „az irodalomkutatók figyelmét az eddigieknél sokkal nagyobb mértékben kell a nyelv kérdéseire fordítaniuk“.

Sajnos, az ülészakon nem hangzott el A. I. Beleckij, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája levelező tagjának „A tudományos örökség kérdése a szovjet irodalomtudományban” című, napirendre tűzött előadása. Ez a téma rendkívül aktuális ma irodalomtudományunkban.

I. V. Sztálin Marr tudományos gyakorlatának egyik alaphibáját abban látja, hogy Marr „a nyelvtudományba a marxizmussal össze nem egyeztethető, szerénytelen, pöffeszkedő, fennhéjázó tónust vitt be, amely mindannak pusztá és könnyelmű tagadására vezet, ami a nyelvtudományban Marr előtt volt“. „Amikor Marrt és különösen tanítványait hallgatjuk“ — mutat rá Sztálin elvtárs — „azt gondolhatnók, hogy Marrig semmiféle nyelvtudomány nem létezett és hogy a nyelvtudomány Marr „új tanának“ megjelenésével kezdődött.“⁸

A. I. Beleckij előadásának tételében helyesen jegyzi meg, hogy „ezeknek az útmutatásoknak rendkívül nagy jelentősége van úgy a nyelvészek, mint az irodalomkutatók számára. Rámutatnak annak szükségyszerűségére, hogy önkritikával vizsgáljuk felül viszonyunkat az októberelőtti időszak irodalomtudományától kapott örökséghez“. A tételek a történelmi nihilizmusnak az adott területen való összes megnyilvánulásai ellen irányulnak, és éppen ebben van kétségtelen értékük.

Meggyőzően tanúskodik arról, hogy mennyire itt van az ideje egy komoly véleménycserének a marxizmust megelőző irodalomtudományi örökségről a Lityeraturnaja gazeta egy nemrég megjelent cikke. („A köd, melyet el kell oszlatnunk“, 61. szám, megjelent 1951. május 24-én.) Ez a cikk A. I. Beleckijnek az USzSzk Tudományos Akadémiája tudományos ülészakán tartott előadásának („I. V. Sztálin: Marxizmus és nyelvtudomány“ c. munkájának jelentősége a szovjet irodalomtudomány számára) néhány állítását támadja. Előadásában Beleckij ezt mondta: „I. V. Sztálin rámutat, hogy Marr idealistának bélyegezte az összehasonlító-történelmi módszert, hogy Marr és tanítványai lépten-nyomon használták a „formalizmus“ szót, és mindkét kifejezés mumussá vált, mellyel a marristák ellen-

⁸ A szovjet nyelvtudomány kérdései, 247. l. Szikra, 1950.

feleiket megfutamították. Az irodalomkutatónak el kell ezen gondolkoznia. Nem szabad a priori elutasítania a hazai irodalom minden tudományos összehasonlítását a külföldi irodalommal... Kategórikusan elutasítunk minden olyan kísérletet, mely az orosz irodalmat, vagy a Szovjetunió többi népeinek irodalmát mint utánzó, átvételektől és idegen hatásoktól hemzsegő irodalmat akarja bemutatni. De mindenki előtt világos, hogy az utolérhetetlen magasságra emelkedett orosz irodalom nem az idegen irodalomtól elszigetelten fejlődött és hogy az összehasonlítás, a megismerés egyik alapvető módszere, nemcsak megengedhető, hanem elengedhetetlen is, ha meg akarjuk érteni a vizsgált jelenségeket“.

Szerintünk ezek a megállapítások éppen annak a „ködnek“ eloszlatására irányulnak, melyről B. Rjurikov, a Lityeraturnaaja gazetában megjelent cikk szerzője, beszél. Hiszen nem vitás, hogy egyes irodalomkutatóink tényleg teljesen el akarták szigetelni az orosz irodalmat a külföldi irodalomtól, és észrevehető náluk egy olyan tendencia, hogy teljesen, kategórikusan és visszavonhatatlanul elítéljék az összehasonlítást, mint az irodalmi jelenségek megismerésének módszerét. Eppen ez ellen a tendencia ellen lépett fel előadásában A. I. Beleckij.

Mi aggasztotta hát annyira Rjurikov elvtársat? Először is A. I. Beleckij előadásában felhívást vélt felfedezni arra, hogy Sztálin elvtársnak az összehasonlító módszerről tett megállapításait gépiesen vigyük át a nyelvészet területéről az irodalomtudományra, másodsorban Veszeloovszkij hirhede „iskolájának“ rejtett védelmezését látta az előadásban.

Nem szélmalom harcot vív ebben az esetben Rjurikov elvtárs? Azt állítani, hogy Sztálin elvtársnak útmutatásait az összehasonlító történeti módszerre a nyelvészetben teljes egészükben alkalmazni lehet az irodalomtudományra, éppen olyan naivítás volna, mint például azt állítani, ha a nyelv nem tartozik a felépítményszerű jelenségek közé, akkor az irodalom sem tartozik ide. De ilyen naivtságot, ha elfogulatlanul nézzük a dolgot, nem lehet felfedezni A. I. Beleckij előadásában.

Ami „Veszeloovszkij iskoláját“ illeti — a marizmus leleplezése nemcsak, hogy nem állítja előtérbe ennek az iskolának a „rehabilitását“, hanem éppen ellenkezőleg, mélyebben és teljesebben tárja fel hibáit. Marr nem véletlenül tartotta A. N. Veszeloovszkijt „olyan teoretikusnak, akinek kutatásaiban ragyogó szociológiai momentumok vannak“ és munkásságát „rendkívül alkotónak a módszertan területén“. („Jafetidologia a Leningrádi állami egyetemen“, Válogatott művek, I. k. 261. o.) Veszeloovszkij és Marr sok ponton érintkeztek. A. I. Beleckij éppen erről beszélt is előadásában: „Marr tanítványai nem egyszer írták, hogy Marr, aki sokat köszönhetett Alekszandr Nyikolajevics Veszeloovszkijnek — szerintük — teljesen más, önálló úton haladt... Anélkül, hogy meghatároznánk azt a távolságot, mely Marrt és tanítványait elválasztja a „mitológiai iskolától“, azt mondhatjuk, hogy távolságuk Veszeloovszkijtól egyáltalán nem olyan nagy, amilyenek ők tartják... Veszeloovszkij és Marr taktikája különbözött. De a „jafetita elmélet“, ha nem is vérokon a „antropológus iskolának“ — közeli sógorságban áll vele“.

Igy tehát, lényegében, itt nem nyílik tér vita számára. Ha valamiben mégis vitára ad okot Rjurikov cikke, ez csak azért van, mert a múlt egész orosz nyelvészetét pusztá lapálynak látja, melyen magányos csúcsként tornyosul Belinszkij, Gercen, Csernisevskij és Dobroľjubov. Különben, aligha érdemel megvitatást a Rjurikov elvtárs által hirdetett történelmi és nemzeti nihilizmus a régi orosz tudománnyal szemben.

A szovjet nyelvészek ezt a tanulságot vonják le Sztálin elvtárs útmutatásaiból: „Nyelvészetünk történetében ismét illő helyet kell elfoglalniuk az olyan nagy hazai tudósok, mint A. H. Vosztoov, J. K. Grot, F. I. Buszljajev, I. I. Szeznjevskij, P. F. Fortunatov, A. A. Sahmatov, L. V. Scserba, A. M. Peskovszkij, A. M. Szeliszev és mások műveinek“.⁹

Az „akadémikus“ irodalomtudománynak egyetlen képviselőjét sem szabad be-

⁹ L. A. Bulahovszkij: I. V. Sztálin tanítása a nyelvről és a szovjet nyelvtudomány feladatai, Kiev, 1951, 7 l. (oroszul).

engednünk abba a tudományos örökségbe, melyet örizzünk és fejleszteniünk kell — ezt a következtetést vonja le B. Rjurikov. Furcsa következtetés!

Visszatérve a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Irodalomtudományi Intéze-
teinek ülészakához, még egy hiányosságát kell megemlítenünk — rendkívül gyenge
kapcsolatát országunk mai irodalmi életével. Jellemző, hogy az írók semilyen
érdeklődést nem tanúsítottak iránta. A Szovjet Írószövetség egyáltalán nem vett
részét munkájában. Az ülészakon elhangzott előadások közül csak egyetlen egy
kapcsolódott közvetlenül a szovjet irodalom problematikájához — V. V. Jermilov
előadásának a szocialista realizmus elméletének néhány kérdéséről a sztálini nyelv-
vészeti tanítás fényében. Az orosz irodalomtudományi gondolat számára mindig
termékenyítő hatású volt, mindig előrehaladását segítette elő a szoros kapcsolat
az élő irodalommal. Ezt a kapcsolatot ma majdnem teljesen elvesztettük. Fel-
újítása hasznos volna mind a szovjet irodalom, mind a szovjet filológiai nyelv-
tudomány számára.

Ez az ülészak volt a szovjet irodalomkutatóknak első nagyobb szabású kísér-
lete arra, hogy I. V. Sztálin zseniális nyelvészeti munkáit a hazai irodalomtudomány
fejlesztése szempontjából értelmezzék. Eppen, mert első kísérlet volt, nem adhatott
azonnal teljesértékű tudományos eredményeket. Mégis nagyon lényeges eredménye-
ket ért el. Az irodalomkutató tudósok figyelmét a tudomány legfontosabb alapvető
kérdéseire fordította, melyeket az utóbbi időben óvatosan megkerülnek. Helyesen
jelölte meg ezeknek a kérdéseknek körét, részben megjelölve megoldásuknak útjait.
Elősegítette, hogy az irodalomkutatók tudatosítsák azt az igazságot, hogy „semmi-
féle tudomány sem fejlődhet és érhet el sikereket a vélemények harca, a kritika szá-
badsága nélkül”.¹⁰

(Oroszul megjelent a Vesztnyik Akademii Nauk SzSzsZR. 1951. 7. számában.)

BARÓTI DEZSŐ :

CSOKONAI „DOROTTYA“-JA

Tendenciózus mű-e a „Dorottya”? Mindazok, akik eddig behatóbban
foglalkoztak vele, a kérdésre jórészt nemmel válaszoltak. Így Salamon
Ferenc elismeri ugyan, hogy a *Dorottya*-ban akad „egy-két kitérés, melyben
a luxus és elkorcsosodás külsőségeit kinevetteti”, de ezek „nagyon alárendelt
s egészen epizodikus helyek”. Csokonai — úgymond — „nemhogy egy
satirikus philosoph emelkedettségével gúnyolná ki kora szokásait, hanem
benne él, bele találja magát, neki az a nevetséges, ami társadalmában is
nevetséges vala”.¹ Csokonai első igényesebb monográfusa, Haraszi Gyula,
ha lehet, még jobban tagadja a *Dorottya* esetleges célzatát, mint Salamon
Ferenc. Többek között ezt írja: „A Csokonai korába eső comicus eposok
három legkiválóbbja közt a Csokonaié sem Gvadányi ügyetlenül készített
vakképének nemzetieskedő célzatosságát, sem Fazekas későbbi szénrajzának
demokrata tententiáját nem bírja. A Peleskei Nótárius és a Ludas Matyi
mellett „Dorottya” minden politikai célzat nélkül való comica epos: költe-
mény, torzkép”.² Horváth János pedig — hogy csak azokat idézzük, akik a
*Dorottya*t részletesebb elemzés igényével méltatták — bár remek megfigye-
lések kíséretében hangsúlyozza a mű „korhoz és helyhezkööttséget” s vele

¹⁰ A Szovjet nyelvtudomány kérdései, 245. o. Szikra, 1950.

¹ Irodalmi tanulmányok. I. 273.

² Csokonai Vitéz Mihály. Budapest, 1880. 179

kapcsolatban „legvalódibb magyar couleur locale“-ról beszél, a mű esetleges tendenciájának kérdését mégsem vizsgálja, ezért, amikor a korabeli magyar társadalomhoz való kapcsolatát felveti, valóban alig mondhat mást, mint azt, hogy Csokonai a „18. századvégi dunántúli magyar úri társaság rokokó világának a torzításon át is felejtethetetlenül színes képét örököltette meg benne...“ s hogy „a Dunántúl, melyet ő annyira szeretett, róla többé le nem törölhető rokokó kedvesség színeivel örökölt meg költeményében...“³

Az előbbi véleményekkel szemben Csokonai a *Dorottya* Előbeszédében, mint ismeretes, határozottan kijelöli műve tendenciáját, de az író által megadott szempontokat csak kevesen nézték meg közelebbről. Jól tudva azonban azt, hogy az Előbeszéd megfogalmazásába a cenzúra figyelmének eltérése is erősen belejátszott, egyelőre jobb lesz, ha Csokonai szavaitól függetlenül indulunk el a kérdés megvizsgálására. Vizsgálódásunkat lényegesen megkönnyíti, hogy az világirodalmi környezet, amellyel a *Dorottya*t eddig kapcsolatba hozták, épp a különböző tendenciózus műfajok, a vetélkedések és a komikus eposzok környezete. Tendenciózus tartalomra utalnak a *Dorottya*nak eddig csak mellékesen érintett folklorisztikus vonatkozásai is.

A „Dorottya” és a folklóre

A *Dorottya*nak és mellette Csokonai egyéb műveinek folklorisztikus vonásai, újabb, az eddigieknél⁴ módszeresebb vizsgálatokat kívánnak. Nem elégedhetünk meg többé azzal, hogy kijelöljük azokat a helyeket, ahol Csokonai népszokásokat ír le, vagy ahol a népnyelvből és a népköltészetből vett szavakat, formulákat használ. Azt kell megnéznünk, hogy mindez miképp befolyásolja mondanivalóját. Minden irodalmi alkotás folklorisztikus jellegének feltétele — amint erre a szovjet irodalomtörténetírás módszerei megszívlelendően figyelmeztetnek — ugyanis az, „hogy folklór-forrásai legyenek eszmei, nem pedig formai értelemben“.⁵

A *Dorottya* folklorisztikus elemeinek az eddigiektől eltérő vizsgálatához talán az visz legközelebb, ha előbb azt a felfogást vesszük revízió alá, mely szerint a *Dorottya* a magyar irodalomban és folklóreban sem ismeretlen

³ Csokonai. Budapest, 1936. 60—65. — Takács Gyulának a *Dorottya*ról írott tanulmánya (Válasz 1949.) érinti a tendencia kérdését is. A tanulmány mégis inkább a *Dorottya* néhány, eddig alig érintett kaposvári vonatkozásának felderítése miatt érdemel figyelmet. A Magyar Klasszikusok Csokonai-kötetének (Budapest, 1950) bevezetése — Vargha Balázs munkája — már határozottan hangsúlyozza, hogy a *Dorottya* a korabeli nemesség életének páratlan reális kritikai ábrázolása, részletes elemzésére azonban nem tér ki. (I. XXIX. 1.) A *Dorottya*ban megnyilatkozó társadalomkritikáról néhány szót újabb tankönyveink is szólnak. A „Magyar Irodalomtörténet a gimnáziumok számára“ (I. rész Budapest, 1950.) lényegében véve helyesen állapítja meg, hogy Csokonai a *Dorottya*ban a „vidéki nemesség életének nagyszerűnek vélt, de valójában kicsinyes mozzanatait teszi neveltségessé“, továbbá, hogy maga Dorottya is a „nemesi úri társadalom torz képviselője“. Révész Ferenc *Csokonai Vitéz Mihály* c. tanulmánya (Bp. 1951) megjelenésekor szövegünk már ki volt szedve.

⁴ A kérdés legalaposabb összefoglalásai: Gulyás József, Népi és folklorisztikus elemek Csokonai műveiben. *Ethnographia*. 1923—24., 151. Ugyancsak tőle: Csokonai népies vonásai. (Csokonai tanulmánya. Sárospatak, 1926. 1—12.) V. ö. még Elek Oszkár, Költőink képelete és a népmesék. *Irodalomtörténet* 1915., 306. és Lengyel Dénes, A *Dorottya* népiesége. *Irodalomtörténet*, 1937., 116.

⁵ E. V. Gippiusz, a moszkvai Néprajzi Intézet tudományos tanácsának ülésén mondott beszédéből. *Szovjetszkaja Etnografija*. 1948., 3. (V. ö. *Irodalomtörténet*. 1949., 2., 211.)

„versengések“ (Débats, contrasti, disputák) a trouvèrek, giullarik, vagánsok népszerű középkori műfajának késői leszármazottja lenne, s közelebből az ú. n. „farsang-nagyböjt-vetélkedésekkel“ mutatna rokonságot.⁶

A versengéseknek leggyakoribb típusai, mint ismeretes, rendszerint két ellentétes természetű jelenség (pl. bor és víz, rózsa és viola), időszak (pl. farsang és nagyböjt), mitológiai alak (pl. Bacchus és Venus) vagy épp elvont fogalom (pl. erény és bűn) megszemélyesítéseit állítják vitába egymással, hogy végül az egyik fél a másik érvei előtt meghajoljon. A vetélkedés a versengések egy részében csak szóvita, „disputa“, de számos olyan akad közöttük, amelyekben a két vitatkozó fél között valóságos harcra és ütközetre kerül a sor. Ilyen a farsang-nagyböjt-vetélkedések egyik legkorábbi irodalmi feldolgozásának látszó francia trouvère-szöveg, amelyikre további mondanivalónk szempontjából sem érdektelen egy rövid pillantást vetnünk.

Az érdekes vetélkedésben az egyik francia király két lovagja, Farsang báró és Nagyböjt báró, a szerepüknek megfelelő ételekből, hurkákból, kolbászokból, vadhúsokból, illetve szárazborsókból, lencséből alakított hűbéri seregeikkel vívnak a lovagi eposzok módjára elbeszélte harcot egymással, amelyet végül Nagyböjt báró veszít el s így kénytelen elfogadni a rákényszerített békefeltételeket, ezeknek lényege viszont az, hogy enyhítenie kell a böjt szigorúságán.⁷

A francia szerző nyilvánvalóan népi felfogást fejez ki, amikor a nagyböjttel szemben a farsang mellett foglalt állást. Az akkori szigorú böjt ugyanis nagymértékben megnehezítette a szegény nép megfelelő táplálkozását, míg a módosabbak könnyen tudták étrendjüket drága böjtös ételekkel, tengeri halakkal és más hasonlókkal kiegészíteni. Ezért nem esetleges költői szeszély, hogy a vetélkedés épp a böjt szigorú szabályainak megkönnyítését követeli. A szóbanlévő szöveg közelebbi ismeretében egyébként annak nemcsak antiklerikális, hanem antifeudális tartalma is világosan felismerhető: éle az egyház böjti szabályai mellett az udvar feudális nagyurai felé is vág, a hűbéri harcoknak a későbbi komikus eposzok eljárásához hasonló paródiája szintén ezt a célt szolgálja.

A témának a régebbi európai irodalom számos változatát ismeri. Gyakorlat az olyan változatok is, amelyekben az egyházi álláspont érvényesül. Bennünket elsősorban azok a változatok érdekelnek, amelyekben a farsangot egy szép fiatal férfi (Karnevál), a nagyböjtöt pedig a böjt fogalmához könnyen hozzákapcsolható, kiaszott vénasszony (Quaresima) alakjában személyesítették meg. Általában azt tartják, hogy az utóbbi típust képviselő változatok újabb keletűek, kialakulásuk pedig úgy történt, hogy a „grammatika szólt bele az irodalmi fejlődésbe“, az olaszban és a spanyolban a nagyböjtöt jelölő szó ugyanis nőnemű, míg a farsangot hímnemű szóval jelölik s így az egyes alakok e két elvont fogalom megszemélyesítésének szándékából születtek volna meg.⁸

Közelebből nézve azonban a kérdést, mindez egyoldalúan irodalomtörténetinek látszik és nem veszi figyelembe azt, amire legutóbb a szovjet folklore és irodalomtörténet eredményei különösen figyelmeztetnek. A ver-

⁶ Binder Jenő, Csokonai „Dorottya“-jának tárgya. Egy. Phil. Közl. 1925., 18.

⁷ Ismerteti Barbazan—M. Méon, Fabliaux et Contes, IV., 80. A francia vetélkedés címe: La Bataille de Carême et de Charnage. V. ö. Binder, i. m.; Turóczi-Trostler József, János pap országa. Magyarságtudomány. 1943., 3—4. 476.

⁸ V. ö. Binder, i. m.

sengések témája mögött ugyanis nem nehéz felismerni a tavasz és tél harcát megszemélyesítő népi színjátékszerű szokásoknak ősi, jóval a feudalizmus kialakulása előtti időkre visszamutató és a legtöbb európai népnél lényegében véve hasonló formában megjelenő nyomait. Ezek a játékok a két évszak harcát azzal a mágikus hiedelemmel adják elő, hogy a tavasz győzelme és a tél pusztulásának jelképes ábrázolása, küzdelmük megjatszása elősegíti az előbbi győzelmét, a küzdelem viszont épp úgy, mint a játékokhoz hozzákapcsolódó bőségvarázslat a földművelésből élő társadalom leghőbb vágyának, a jó termésnek előidézésére szolgál. A legtöbb olyan ismert versengés, mint pl. a víz és bor, test és lélek s maga farsang és nagybőjt vetélkedései tehát nem egyebek, mint az előbb jellemzett régebbi, a népköltészet világába tartozó típusnak viszonylag újabb, már a feudalizmusra jellemző leszármazottai, melyek kialakításában már különböző társadalmi rétegek vettek részt.⁹ Egy-egy versengés nem egyszer több száz évig fejlődött népi jelenetek átdolgozása, anélkül, hogy a népi származás nyomait az átdolgozás teljesen eltüntette volna. Arra különben, hogy a farsang-nagybőjt-vetélkedések népi formái a tél és tavasz harcát megszemélyesítő játékokkal függenek össze, a magyar folklór irodalmában is több célzás történt.¹⁰

A vetélkedések népköltészeti eredete figyelmeztet arra is, hogy a nagybőjtnek vénasszony alakjában, ellenfelének pedig férfialakban való megszemélyesítése aligha magyarázható abból a feltehetően diákos eredetű nyelvi játékból, amire az előbb utaltunk. A téma irodalmi fejlődésének menetébe ugyanis elsősorban nem a grammatika, hanem a néphagyományoknak irodalomalkító szerepe szólt bele. Így a vénasszonynak ábrázolt nagybőjt alakja mögött sem az egyes újlatin nyelvek nőneme, hanem azoknak a színjátékszerűen ábrázolt ősi tavasz-tél harcoknak egy olyan, a telet megszemélyesítő és a tavasszal harcban álló és talán egészen a matriarchatus intézményének idejéig visszavezethető nőalakja fedezhető fel, aki eredetileg a legyőzendő „rosszat” személyesítette meg. Ezért tapadhatott könnyen hozzá a nagybőjt kellemetlen fogalma. Karneval rokonszenvesnek ábrázolt alakja viszont, annak ellenére, hogy uralkodásának ideje, a farsang, a naptárban a bőjt előtt áll, mégis a természet megújulását jelképező tavasz megszemélyesítéseinek felel meg. Nem egy esetben azonban a bőjt megszemélyesítőjének alakjában is van valami a győztes tavasz jelképéből, ellenfele viszont gyakran a legyőzött tél szerepét foglalja el, ami viszont azzal függ össze, hogy a tél-tavasz harcoknak különben sem szigorúan a farsanghoz és a nagybőjthöz kötött, hanem egyéb „jeles” alkalmakhoz is (vízkereszt, húsvét) hozzákapcsolódó szokásának eredeti rendjét a keresztény naptár és annak változásai megzavarták.

Számunkra ez a kitérés azért nem volt érdektelen, mert — amint már az előbb említettük — Csokonai *Dorotya*-ját a farsang-nagybőjt-vetélkedéseknek szintén egy olyan típusával hozták kapcsolatba, amelyikben egy rút öregasszony és egy szép ifjú személyesítik meg a küzdő feleket. „Világos, hogy a Dorotya, — olvassuk a kérdés sommás összefoglalását Horváth

⁹ A kérdést ilyen értelemben foglalják össze: Zsirmunskij Isztorija zapadno-jevropejszkoj litjeraturi. Moszkva, 1948. és A. A. Kajej, Russzkaja litjeratura. Moszkva, 1949. V. ö. még A magyarság néprajza. II. kiad. II. 357, továbbá Szendrey Zsigmond, A tavaszéle ünnekeirének szokásai és hiedelmek. Ethnographia. 1949., 101. Ugyanott a kérdés magyar irodalma.

¹⁰ V. ö. Magyarság néprajza. II. kiad. II. 357.

János egyetemi előadásában — műfajilag a középkori eredetű farsang-vetélkedéseknek egy végső, modern kivirágzása. Csokonai olvashatott effélet; Binder szerint alighanem egy Croce nevű bolognai népköltőnek (1550—1609) „La trionfante vittoria della Quaresima contro il Carnevale“ c. művecskéjét. Ennek ugyan a cím hasonlóságán kívül alig van valami egyezése a Dorottyával, de egy Karnevál-csata ötletének a sugalmazására az is elegendő. Croce némely más versei, meg Csokonaié (A farsang búcsúszavai; Az elmatrónásodott Dóris) között feltűnő rokonvonások állapíthatók meg, mi Binder sejtését megerősíti. Karneválnak egy csúf vén nővel való szembeállításához tehát valamely olasz „contrastò“-ból (esetleg Croce-éből) meríthette az ötletet Csokonai.¹¹ Nézetünk szerint mindebből csak annyi fogadható el, hogy Csokonai művének valóban köze van a farsang-nagybőjtvetélkedések előbb említett típusához, arra a kérdésre azonban, hogy az egyes idetartozó motívumokat honnan vette, úgy látszik, az olasz irodalomból sokkal közelebről is választ kapunk. A farsang-nagybőjtvetélkedések rokonai ugyanis nem hiányoznak a magyar folklorból, sőt nem hiányoznak a régi magyar irodalomból sem.

A magyar folklóre irodalma két olyan, egyébként nem sok változatban feljegyzett népszokásról tud, melyet a farsang-nagybőjtvetélkedések körébe vonhatunk. Az egyik a leginkább Hontból, Nógrádból és Nyitrából ismeretes kiske-kihordás, a másik az erdélyi Cibere vajda és Konc (Csont) király vetélkedése. A bőjt ellenszenves szerepeltetése mellett mindkettőben megtaláljuk a két ellenséges fél harcát. A kettő közül a kiske-kihordás látszik ősbibbnek, itt a bőjtöt egy banya-szerű alak (más változatban menyasszony) személyesíti meg, míg az ismertetett francia vetélkedéssel rokon Cibere „vajda“ és Konc „király“ harcában két „lovag“ párbajozik egymással. A jelképes harc egyébként mindkét változat esetében a tél és tavasz küzdelmét megszemélyesítő ősrégi hagyományból ered.¹²

Cibere vajda és Konc király farsangi harcát különben már Szkhárosi Horváth András említi egyik, 1544-ben írott munkájában (*Kétféle hitről*).¹³ Szkhárosi szövege azért is közelről érdekel bennünket, mert nála szintén élesen kidomborodik a téma antiklerikális tartalma, az a tartalom, amelyet a népszokásokban ma már csak elmosódva találunk meg.

Ha a francia, olasz, spanyol vetélkedésekből nem tudnánk, hogy a farsang-nagybőjt-disputák már a reformáció előtt telítve voltak antiklerikális tartalommal, hajlamosak lennének azt hinni, hogy bőjt és klérus-ellenes kitételeket Szkhárosi fűzte hozzá a népi szövegekhez. Valószínűbbnek látszik az, hogy Szkhárosi szövege egy ismert bőjtellenes népi szöveg átdolgozása, ami megengedi azt a feltevést, hogy idetartozó népszokások valaha több egyházellenes tartalommal rendelkeztek mint ma, amikor ennek a hosszú egyházi cenzúra után csak elmosódott nyomait őrzik.

A téma egy másik magyar feldolgozása egy valamivel későbbi hosszabb vers a farsang szerepét játszó Bacchusnak és ellenfelének Jejuniumnak húshagyókeddi harcáról (*Bacchusnak véletlen rabsága idejének legjobb*

¹¹ I. m.

¹² A kérdés anyagát összefoglalja: Sebestyén Gyula, A regösök. Bp. 1902. 266—67. További adalékok: Kodály Zoltán, Zoborvidéki népszokások. Ethnographia. 1909., 116. Makkai Endre és Nagy Odön: Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez. Erdélyi Tudományos Füzetek. 103. sz. Kolozsvár, 1939.

¹³ Régi Magyar Költők Tára. II. 184. V. ö.: Sárosi Bálint, Jegyzet Szkhárosi Horváth egyik versszakához. EPHK. 1947.

korában), amelybe szintén belekeverednek a húsételek és a böjti ételek. Az érdekes változat nagyböjt-ellenes tendenciája, ha nem is olyan éles, mint Szkhárosi Horváth Andrásnál, szintén nyilvánvaló.¹⁴

Végiggondolva az elmondottakat, további mondanivalónk szempontjából elsősorban azt tartjuk lényegesnek, hogy a farsang-nagyböjt-vetélkedések egyes típusai s ezek antiklerikális és antifeudális tartalma nálunk sem voltak ismeretlenek, sőt úgy látszik, egyenesen hagyományt jelentettek, viszont valószínűsíti azt, hogy a „régii“ iránt elevenen érdeklődő Csokonai itthon találkozott össze a farsang-nagyböjt-vetélkedések népi szokásaival, vagy ez utóbbinak esetleg valamilyen vagans-hagyományokat folytató deákoplebejusi feldolgozásával (végeredményben Szkhárosi szövege szintén ilyesféle). Egy ilyen összetalálkozás mindenesetre valószínűnek látszik, mint az az ismertetett feltevés, hogy Csokonai valahol elolvasta egy olasz farsangi disputa címét s ez őt a *Dorottyá* megírására inspirálta.

Bármiképp álljon egyébként a téma közvetítésének kérdése, a farsang-nagyböjt-disputáknak hagyományos mondanivalója (vagyis az, hogy a nagyböjt elsősorban az egyszerű népnek jelent anyagi megpróbáltatást) valóban megtalálható a *Dorottyában*. A nagyböjt hagyományos alakját felvett Karneválra ugyanis nemcsak a dámák haragszanak, haragszik rá mindenki, akinek a farsang korai vége anyagi veszteséget jelent. A károsodás azonban, mivel maga a böjti étrend Csokonai idejében már kevésbé volt olyan szigorú, mint a középkorban, nem a böjti eledelhez fűződik, de maga a motívum így is világosan a disputák antiklerikális hagyományaira utal s annak egy eleven, realisztikus, a tizennyolcadik századvégi magyar társadalom életét tükröző változata:

Egy nympha — ...

Elhírlélé, mondom, hogy hallván mindenek
Carneval itt-létét, rá felzendültenek,
Hogy nincs olyan ember, ki rá nem neheztel,
Mivel ilyen kurta farsanggal ereszt el,
Amellyben így felsült mindennek a kénye,
Kinek a szíve fáj, kinek az erszénye.
Ihon a tislér céh hiába fárada,
Mivel a sok bölcső mind nyakán marada;
Alig van kenyere s fűtője szegénynek,
Pedig hetibért is fizet a legénynek.
Sok szegény varrónék jó bizodalomra
Megvarrtak hús-harminc főkötöt potomra;
Ötöt ha eladtak hat-hét forintjával —
S még most is adósok a tintuk árával.
Majd minden kalmárok bankrótokká lettek,
A kik sok jegyruhát előre megvettek.
Így jár a szűcs, szabó, s minden mesterember,
Kiket jó haszonnal biztatott december.
Kivált a cigányok, a szegény cigányok
Fájlalják, hogy itthon vesztek a leányok ...

¹⁴ Az esztergomi Helischer-kódexből közölte Szeder Fábrián, Felső-Magyarországi Minerva, 1829. február, 137. V. ö. Turóczi-Trostler József, i. m. 508.

Kétségtelen, hogy az idézett sorokban a böjti korlátozások népi bírálata csak elmosódottan jelenik meg, de annyi mindenesetre kiderül belőlük, hogy a *Dorottya*nak ez a motívuma játékosan bár — mégiscsak a böjtellenes disputák antiklerikális hagyományához kapcsolódik hozzá. Hogy egyébként a *Dorottya* nem foglal nyíltan állást a felvilágosult írók serege által is ostobaságnak minősített böjti korlátozások s általában az egyház ellen s csak egy enyhe célzást tesz a papok stólájára, holott fiatalkori verseiben éles hangon szólt a vallásos hagyományokról, annak nem utolsósorban az lehet az oka, hogy a *Dorottya* megírása idején a cenzorok legfőbb gondja épp az egyes művek antiklerikális vonatkozásainak törlésére irányult. Bizonyára ezért maradtak egész a legutóbbi időkig kéziratban az *Odák* között annak idején töredékesen közölt s inspirációját tekintve a *Dorottya*val rokon *Farsang búcsúszavainak* egyes versszakai, épp azok, amelyek a böjti korlátozásokat figurázzák ki. A böjti szokásokat kifigurázó Csokonainak a felvilágosodás életkedve mellett a vagans-hagyományok antiklerikalizmusát is sugárzó szavai nem kis mértékben segítenek hozzá a *Dorottya* idézett jelenetének megértéséhez:

Jaj, siessünk, híveim!
Mit érzek? Mi szent szag? Wer da?
Jaj! jön jön a hamvas szerda!
Béhamvazza szemeim!
Jaj, siessünk, híveim!...

Most veszek már maskarát!
Köz helyen nem szabad lennem:
Azért álarcát kell vennem
Hogy ne lásson pap s barát,
Most veszek már maskarát.

S farsangolok véletek
Rejtőzvéen szent maskarában.
A vallás álorcájában
Negyven napig nevetek
S farsangolok véletek.

Csokonainak az a gondolata, hogy a böjti korlátozások a kisembereknek kellemetlenek, önmagában kétségtelenül inkább a vagánsok hagyományos disputáihoz, mint a népköltészetéhez áll közel. *Dorottya* és *Karnevál* alakjai azonban jórészt olyan vonásokat tartalmaznak, melyek a farsang-nagyböjt-vetélkedéseknek a magyar folkloreban megtalálható típusaival rokonok. Ez a rokonság az egyes motívumok hasonlósága mellett nem egyszer a népköltészet hangjához közelálló nyelvben, megfogalmazásban is felismerhető.

Már *Dorottya* bemutatásának első soraiban a magyar néphit boszorkányainak világában vagyunk. A fogatlan vénkisasszony a rongyokkal teleaggatott trefás böjtjelképekhez, a kice-vice bábukhoz hasonlít, afféle böjti boszorkány:

Akár nézz elaszott bőr és csont karjára,
Akár két, irhával bévont rakoncára.
Lohadt mellyén csomó ruhák tekeregnek,

Melleyek közt elhervadt csecsei fityegnek:
Mint két darab vackor a sűrű levélben,
A melly alatt fonnyadt egész ősszel s télben;
Vagy mint midőn az ért uborkát leveszik,
S a napon megaszván; a kóc közzé teszik.

De ám légyen! úgy is farsang van most épen,
Maskarára nem lesz szükségünk ekképen.

Egyéniségének a továbbiakban is vannak olyan vonásai, amelyek a böjti bábuk rokonává teszik (pl. csúfolják, harc kerekedik körül), de azért mégsem azonosítható velük és nem azonosítható a vagáns-vetélkedések nagybőjt-jelképeivel, az említett Quaresima-típussal sem. Dorottya alakjának van ugyanis egy másik, az előbbiekkal ellentétes jegye is. Személye egyúttal az aszkézis elleni tiltakozás megtestesítője: ő az, aki tiltakozik kényszerű leánysága ellen és hadat indít a rövid farsang, azaz a koránjött nagybőjt ellen. Alakja így sem távolodik el a farsang-nagybőjt disputák hagyományos szerepköréitől, csak épp a fiatalságnak, az életörömmel abba a világába lendül át, melyet a Farsang alakja szokott megszemélyesíteni.

Karnevál alakja szintén nem egy vonásával eltér a hagyományos típustól. Külső megjelenésével ugyan merő ellentéte Dorottyának, fiatalos, életörömmel teli, igazi magyar környezetbe áttett „Farsang báró”, „Konc király”. Szerepe azonban azáltal, hogy az egyházi naptár hagyományos rendjét képviseli — ő zárja le a matrikulát s ezzel a farsangi vigasságok idejét — a nagybőjtöt, az aszkézist jelképező alakok hagyományos szerepébe csap át. Ezért lázadnak ellene a dámák s végül ezért ítélik halálra, akárcsak a farsangi népszokások bábuait szokták. Ez így meg is felel a farsangi hagyományoknak, a böjt kezdetén ugyanis a farsang-bábu csatavesztése, jelképes kivégzése időszerű. A „strimfligalándokkal” és „aranyláncokkal” összekötözött Karnevál alakja különben a szokásos kellékek játékos — ha tetszik rokokó-jellegű — alkalmazása ellenére is épp akkor hasonlít legjobban a szalagokkal, ruhadarabokkal feldíszített farsangbábuk öltözetére, amikor a veszthelyre hurcolják.

Karnevál és Dorottya szerepének e megcserélődése egyébként arra figyelmeztet, hogy Csokonai az emlékezetében élő népies motívumokat művészi céljainak megfelelően változtatja, alakítja, anélkül azonban, hogy messze távolodnék a népköltészet képzeletvilágától. A vetélkedések két főszereplőjének szerepcseréje, egymásbajátszása egyébként az egész európai folklórebán gyakori, különösen ott, ahol e vetélkedések eredeti jelentése elhomályosodóban van. Az azonban mindenképpen bizonyosnak látszik, hogy Csokonai képzeletvilágában éltek a folklóre s magátólértetődően a magyar folklóre farsangi vetélkedéseinek emlékei s ezek, hol tudatosan, hol öntudatlanul, belejátszottak mondanivalójába.

Amikor azonban a „Dorottya”-nak farsangi népszokásainkkal való kapcsolatáról beszélünk, nemcsak a vetélkedések előbb említett típusaira gondolunk. Néprajzi irodalmunk eddig is számontartotta, hogy az egyik érdekes farsangi szokásunk, a tőkevonás első írott emlékét épp a „Dorottya” egyik jegyzetéből ismerjük. Különben maguknak a farsang-nagybőjt-harcok népi típusainak is, a Cibere vajda és a Konc király harcának, a kischevice

kihordásának és a vele járó gúnyolódásoknak valamiképp szerves kapcsolata van a farsangi vénleány- és vénlegénycsúfolásokkal, a tőkevonással s a hozzá hasonló szűzgulyahajtással, kongózással. Valamennyi esetben a szokás és a hozzáfűződő dalok, mondókák tartalma ugyanis a termékenység, az életöröm jegyében gúnyolódik és mondó ítéletet az aszkézis olyan, a nép erkölcsi világával ellentétes formái felett, mint a vénleányság és az agglégénység akart-nem-akart testi bűjtje. Nézzük meg közelebbről e szokások néhány, a mi számunkra legtöbbit mondó feljegyzését:

Csüördögöl, csüördönget: lármát üt a gyerekcsapat farsang végén, azaz visongat, élesen fütyöl, rossz pléhkályhadarabot verdes, ostoroz, kongózik . . .

„Farsang utolsó estéjén, a fiúk a lányosház elé vonulnak s ott csengővel, kongóval, ostorral, kolomppal, rossz bádoggal fülsiketítő lármát csapnak, visongatnak, élesen fütyölnek, sivítnak, majd ezt kiabálják: „Húshagyó, húshagyó, lányokat itthonhagyó!“ Vagy ezt kiáltja a legény: „Kinek van eladójánya, hajcsa ki a szűzgulyába!“ A leány visszafelel: „Rönköt emelj, szakadj meg, mér nem házasodtál meg!“ Legényszház előtt pedig így ordítanak: „Árpakenyér, zablegény, mér maradtál vén legény?“ Erre mondják: kongóznak . . .“

Farsang utolsó estéjén rossz fazekakat ütve így kurjongatnak a megmaradt leányoknak. „Húshagyó, a lányokat itthagyo“¹⁵

A továbbiak szempontjából siessünk kiemelni azt, hogy az idézett asszonycsúfoló szövegek számos feljegyzésben előkerülnek, úgy látszik tehát, hogy a szokás lényeges részét képezik. A szokásból különben a farsang-nagybűjt-disputák harcainak megfelelője, a legények és leányok szóharca, veszekedés-féléje sem hiányzik, különböző változatait pedig az ilyenkor használt lármás eszközök (ostor, csengő, kolomp, bádogedények, de helyenként már zenekar is) kapcsolják össze.

Vajjon csak pusztá véletlenek sorozata lenne, hogy már a „Dorottya“ invokációja a népi farsang multságainak zaját visszhangozza, amikor azt jelenti be, hogy „lármát, zendülést, viadalt“ készül elbeszélni? Ha tudjuk is azt, hogy ez a megfogalmazás így nem íródhatott volna le a klasszikus eposzok invocatióinak közhelyei nélkül, a zajcsinálás mégis annyira végigkíséri az egész művet, hogy az idézett szavakat és folytatásaikat olvasva lehetetlen nem a szűzgulyahajtás, a kongózás szokásos lármájára gondolni. Farsang is „trombita, dobszóval“ indul el Kaposra, de a továbbiakban is állandó a zaj és a lárma, így az asszonyok csatája kezdetén már nemcsak tamburával, dorombbal, hanem a „butellák aljával s két frizör fésűvel“ is dobolnak, más alkakkumul „palack, lányér, táca“ csörgéssel csinálják az újabb lármát, nagy lárma van a cselédházban is, sőt talán az egyébként csak humoros oldalról ábrázolt tűzzel-való játék, ami előbb a konyhában, majd a szérűskert körül folyik, szintén összefügg a farsangi népszokások hagyományos tűzgyújtásainak egyikével-másikával.

A tőkevonás, szűzgulyahajtás, kongózás, egyes motívumai különben a cselekményből sem hiányoznak, így az asszonyok és férfiak kezdődő har-

¹⁵ V. ö. Szendrey Zsigmond, A kongózás. Ethnographia. 1931. Az említett népszokásoknak leírása ezenkívül: K. Balogh Edgar, A „szűzgulyahajtás“. Ethnographia. 1927. A magyarság néprajza II. kiad. II. 357. stb.

cának leírása mögött szintén felfedezhető e farsangi szokások kölcsönös csúfolkodásainak rokona, ha lefejtjük róla az irodalmi előadás igényéből fakadó díszeket. Nem érdektelen megfigyelni azt sem, hogy elsősorban azok a részek vannak népies gondolkozásmódra valló szavakkal, kifejezésekkel átítatva, amelyekben épp a kölcsönös csúfolkodás folyik. Ezek után már nem is meglepő, hogy Dorottyia panaszának szavai között hirtelen ismét a szűzgulyahajtás szokásos vénleánycsúfolásnak szavai kerülnek elő:

„Mit ért, nem is véltem, már itt volt húshagyó,
Húshagyó, húshagyó, engem itthonhagyó.“¹⁶

Később azután ismét az ismertetett népszokásoknak megfelelően, a leányok csúfolják ki azokat a legényeket, akik nem házasodtak meg. Elegendő Rebeka hadüzenetének néhány szavát idéznünk, hogy a visszacsúfolás erősen népies hangjára is emlékeztessünk:

„Uracskaím! engem azok küldöttek,
A kiket az urak meg nem érdemlenek,
Azok, kiket ide hozott ma a szánka,
Az a sok ifjasszony s drága szép leányka,
Kiknek, bár magokat olly nagyra nézik is,
Lába kapcája sem lehetne egyik is.
Mért vagynak olly nagyra a gavallér névvel,
Ha úgy bémocskolják azt a szilvalévvvel?
Phi! arra a névre fel sem nyitnám számat,
Vagy a zsinvásárba vetném a pundrámat. —
Mit ér a fodroshaj? a mandsét? a tászli?
A zsinóros nadrág, ha az ember bászli?“

Különben Karnevál pohárköszöntőjének jókívánságai is annyira meg-egyeznek a farsangi népszokásokat kísérő köszöntők közhelyeivel, hogy népi gyökerük egy pillanatra sem lehet kétséges. Az alábbiakban Csokonai szövegét, egy, arról a Mádról való népi köszöntővel vetjük össze, amelynek környékén maga a költői is nem egyszer megfordult.

Adjon a jó isten erőt, egészséget,
Bort, búzát, szalonnát, csendes békességet.
Fickónak, betyárnak lelki üdvösséget,
Távoztasson innen minden nyavalyákat,
Húzza le az áldás a gyümölcsfa ágat!¹⁷ . . .
Adja isten, így szól, többször is másszor is,
Hogy így megviduljon köztünk a komor is;
Más, egészségéért, a magunk hasznára,
Eresszük ezt a bort a többek útjára:
Adjon isten sok pénzt, bort, búzát, pecsenyét,
Eltesse vármegyénk új vejét és menyét;
Éljen a barátság köztünk s a szerelem;
A ki engem szeret, igyék egyet velem!

¹⁶ A kiemelés itt is, a következőkben is, tőlem. (B. D.)

¹⁷ Az idézett szövegét közli Gulyás József. Ethnographia. 1926., 89.

Sőt talán azok a szavak is, amelyekkel Csokonai kicsúfolja a tovaftató szánkákat, szintén a szűzgulyahajtás, a kongózást kísérő verses adománygyűjtések tréfás hangjával függenek össze:

„Alljatok meg! kedves angyalkák! álljatok,
Imé egy poéta siet utánatok,
Szánkáitok nyomát lantolva késéri,
Hogy társaságtokba vegyétek, azt kéri,
Öröminnepteket danolni kívánja:
Aki rá nem hallgat, düljön fel a szánja!“

Ilyesféle tréfás átkozódó szavakat gyakran mondhattak a jeles alkalmakor kántáló diákok (ezekre egyébként a *Dorottya* egyik sora is utal), ha nem kaptak elég ajándékot.

Csokonai természetesen nem véletlenül találkozott össze a farsang-nagybőjt-vetélkedések s általában a farsangi népszokások világával. E szokások hol nyíltan, hol burkoltan dolgozó népünk ösztönösen materialista felfogását fejezik ki, azt, hogy az élet természetes rendje győzedelmeskedik a bőjt, az aszkézis egyházi eredetű megkötöttségei felett. Ez a plebejusi, kispolgári irodalom hagyományában sem ismeretlen morál, mely Csokonainál természetesen már a felvilágosodás laikus életfelfogásából, evilági optimizmusából is táplálkozik, mintegy konklúzióképp fejeződik ki a *Dorottya* utolsó jeleneteiben: Cythere megfiatalítja, megszépíti a dámákat. Maga a befejezés művészi eszközei tekintve ugyan a *Dorottya* legkevésbé népies részei közé tartozik, bár Cythere békítő szavaiból a „mindennek szűkét látó szegénynek“ említése sem hiányzik s a jelenet képei, hasonlatai között is akad olyan, melynek frissesége a népdalok s a népmesék fordulataira emlékeztet:

„Dorottya leveté a vénség szőnyegét,
Mint a kígyó szokta téli lebernyegét,
Bételének gyengye hússal agg ráncai,
Kinövének mind a harminckét fogai,
Felderült ajakán friss rózsák nyílnak;
Szemein idegen lángok lobbanának...
Kerekded fara is úgy domborodik ki,
Mintha birsalmából harapták volna ki.“

A *Dorottya* népiességének kérdését azonban távolról sem merítettük ki, amikor megpróbáltuk farsangi népszokásainkkal kapcsolatba hozni. Azzal, hogy művészi eszközeibe milyen sokoldalúan olvasztotta be a népelet egyes képeit s a magyar folklóre kincseit, már többen foglalkoztak.¹⁸ Az eddigi részlettanulmányok segítségével a *Dorottya* nyelvének népies elemei is könnyen összeállíthatók. A *Dorottya* népiessége azonban nem önmagáért való, hanem szorosan összefügg Csokonai mondanivalójával. Erre a továbbiakban még visszatérünk.

2. A magyar feudalizmus bírálata

A *Dorottya*t természetesen az elmondottak ellenére sem tekinthetjük a farsang-nagybőjt-disputák, akár folklorisztikus elemekkel átítatott, vál-

¹⁸ L. a 4. számú jegyzetünkben felsorolt irodalmat.

tozatának. Műfaji helyét maga Csokonai szabatosan kijelöli, amikor poema heroico-comicumnak, komikus eposznak nevezi. Önmaga figyelmeztet arra is, hogy művéből a komikus eposz európai hagyományainak tudatos követése sem hiányzik s valóban meg is találjuk benne a komikus eposzok ars poetica-jának jellemző jegyeit. Az sem kétséges, hogy az egyes, az előbbieken folklorisztikus gyökerűnek felismert motívumok rokonai szintén szerepelnek ebben a hagyományban, így pl. a férfiak és asszonyok harcának kidolgozásában Pope „Fürtrablása“-nak hasonló részei is keverednek a magyar asszonycsúfolások hangjával, hogy a kínálkozó sok példa közül csak egyet ragadjunk ki.¹⁹ Bennünket azonban ezek, az önmagukban egyébként nem sokat-mondó motívumegyezések legfeljebb mellékesen érdekelnek, ezeknél sokkal lényegesebb annak felismerése, hogy a komikus eposz műfaja nem választható el a feudalizmus bírálatainak szándékától, sőt — úgy látszik — magának a műfajnak újjabbkori formáit épp e bírálat igénye alakította ki.

Egy részletesebb elemzés ugyanis, amelyet ebben az összefüggésben nem végezhetünk el, könnyen megmutatná, hogy az újjabbkori komikus eposz lényege elsősorban nem a hősi eposz költői eljárásainak abban a visszájára fordításában, nevetségessé tételében áll, amit a hagyományos poétika e műfajjal kapcsolatban kiemel, hanem — és ez a lényeges — a hősi eposz mondanivalójában tükröző feudális ideológiának, főképp a vallásos és heroikus illúzióknak polgári, vagy esetleg már plebejusi jellegű bírálatában, sőt lerombolásában. Ebből különben mintha Csokonai is megsejtett volna valamit, amikor a furcsa epopea lényegébe akart behatolni. Így pl. bizonyára nem véletlen, hogy a komikus hatás bő kútfejei között elsőnek említi meg, kétértelműen, kelletlenül mindjárt el is ítélve a „vallás csúfolását“, Tassoni *Etragadott vederjéről* írva pedig a komikus eposzok politikai célzatosságának értésére valló módon emeli ki a tartalmából azt, amit belőle lényegesnek tart: „Két hatalmas olasz városok, Modena és Bologna, harcolnak annyira, hogy ebbe a tűzbe egész Itália, püspökök, nemesek, cardinálók, fejedelmek, sőt maga a német császár és a fenséges pápa is belé elegendnek; ... és miért? egy hitvány merítő vedernek elragadtatásáért“ ...²⁰

Különben már az első idetartozó kísérletei alaposan beszélnek magukért. Az *Istenek osztozásában* is, a *Béka-egérharc*-ban is félreérthetetlenül antif feudális álláspontot találunk. A szellemes két kis mű kicsinyes handabandázásnak, felesleges zajcsinálásnak mutat be mindent, ami a magyarországi feudalizmus számára akkor szent és sérthetetlen volt. Így a *Béka-egérharc* elsősorban az országgyűlési tárgyalásokat, a francia-ellenes háborúk pátoszát, a birtokosok önzését és a Werbőczyben gyökerező köznemesei gondolkozást gúnyolja ki, az *Istenek osztozásának* pedig erős antiklerikális, sőt vallás-ellenes éle van.

Többek között épp az *Istenek osztozásának* antiklerikális hangba átcsapó mitológiai játéka is figyelmeztetnek arra, hogy a komikus eposzoknak egyik jellemző sajátossága, a mitológia parodisztikus alkalmazása sem olyan ártatlan tréfa, mint azt az első pillanatban gondolnánk.

¹⁹ A *Dorottya* „forrásainak“ kérdését áttekinthetően összefoglalja Horváth, i. m.

²⁰ Az epopeáról közönségesen. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Bp. é. n. Franklin. (A kiadás címének rövidítése a következőkben: ÖM.) 1106.

Ott, ahol a mitológiai elemeket az irodalom még komolyan veszi, — ha nem is hisz már az eredetileg hozzájuk kapcsolódott vallásos elképzelések antik formáiban —, a mitológia olyan társadalmi erőket személyesít meg, amelyeknek jelentőségéről, hatalmáról és titokzatos voltáról az író meg van győződve. Az újkori, a „nem-klasszikus“, eposz történetében ezek a titokzatosnak hitt erők a még örökéletűnek, megdönthetetlennek hitt feudalizmusnak társadalmi erői, ezeket személyesítik meg és nagyítják fel emberfelettivé, amikor Marsról, Venusról és társaikról beszélnek. Mindez a feudális társadalom idealizálására, aljasságának leplezésére is szolgál és bonyolult módon összekeveredik e társadalom reprezentációs igényeivel. Egy-egy antik isten gyakran uralkodók, hadvezérek emberi alakjának idealizálása, az istennők ilyen ábrázolása mögött pedig néha egyenesen az udvari élet prostituáltjainak frivol vonásai fedezhetők fel. Mindez azonban nem egyszerű allegorikus játék, bár a feudalizmus alkonyán kétségtelenül azzá fajul. Akik ezt a játékot még komolyan csinálják, azok hisznek, ha nem is a mitológiai alakok személyes létezésében, de hisznek az általuk feltétlenül emberfelettinek, isteni eredetűnek képzelt és az emberek sorsát szabályozni képes titokzatos erőkben. Az antik mitológia számukra így végeredményben keresztény világképet tükröz, istenei annak a keresztény „istenek“ megszemélyesítői, akinek „kegyelméből“ egy hosszúéletű frazeológia hajlamos volt a királyi hatalmat és a feudális előjogokat származtatni.

Ez teszi érthetővé, hogy az ú. n. „barok“ eposz olyan kétségtelenül katolikus felfogást kifejező képviselőjénél, mint pl. Tasso, az antik és a keresztény mitológia egyes elemei zavartalanul összekeveredhettek, hiszen végeredményben egyik is, másik ugyanazt mondta. De ez teszi érthetővé azt is, hogy a mitológia-ellenes lázadás kezdetei egybeesnek a feudalizmus-elleni ideológiai harc, a felvilágosodás kezdeti szakaszával és nem választhatók el ennek antiklerikális és materialista megnyilvánulásaitól. Az sem véletlen, hogy a mitológia első nevezetes trónfosztóinak, pl. Scarronnak, Furetièrenak művei polgári, sőt nem egyszer plebejusi szemléletet tükröznek s ahogy haladunk a francia forradalom felé, a mitológia parodizálása egyre jobban és jobban tartalmaz antiklerikális és antifeudális elemeket, hogy azután a 18. század végére mindez hozzánk is eljusson.

A fiatal Csokonai szintén ismeri a mitológia lerombolásának eszközeit. Ilyésmi a *Béka-égérharc*-ból sem hiányzik, a mi szempontunkból azonban elsősorban az *Istenek osztózása* érdemel figyelmet. Ebben a pragmatica sanctio, a rendi országgyűlések és általában az egész feudális társadalom szatírája keveredik az antik isteneknek a durva obszcenitás területére is eltévedő paródiájával. De itt sem csak az antik istenekről van szó, maga a római pápa s vele együtt a papi nőtlenség és az egyházi tized is belekerül a történetbe, sőt a kálvinista presbiterek megcsipkedése sem marad ki. A műfaj egyébként a 18. század végén nálunk is jóval elterjedtebb volt, mint hinnénk, a legtöbb idetartozó mű azonban érthető okokból máig sem nyerhetett nyomdafestéket. Csokonainál maradván, ismerünk olyan, egyesek szerint néki tulajdonított Aeneas-travestiát,²¹ amelyik még az *Istenek osztózásánál* is tovább megy és a pápa, a főpapok, a szerzetesrendek

²¹ *Mint ugrott meg a vitéz Aeneas Lidiából.* Kézirat a sárospataki főiskola könyvtárának Badics Ferenc-gyűjteményében.

mellett a katolikus egyház szentjeinek és liturgiájának tréfás kigúnyolását tartalmazza. Nem kétséges, hogy végső fokon mindez összefügg a felvilágosodás egyház-ellenességével és materializmussával is. Az *Istenek osztózása* nem véletlenül egyidős a fiatal Csokonai egyéb antiklerikális (*Konstancinápoly*) és materialista költeményeivel. (*Az álom.*)

A *Dorottya* mitológiai elemei valamikép szintén ezekbe az összefüggésekbe tartoznak bele. A folklorisztikus eredete mellett mitológiai köntöst is viselő Karnevál és vele együtt a többi mitológiai alak nem egy jelenetben nagyon is emberi mivoltukban kerülnek elő és mintegy azt fejezik ki, hogy az istenek idejétmúlt világa már legfeljebb csak költői játékra alkalmas. Elég, ha Venus néhány szavára emlékeztetünk:

„Fiannak meghagyom, hogy minekutána
Letett már a nyílról mind Mars mind Diana,
S frater Schwarztól fogva ezek az istenek
Kézív helyett puskát, flintát szerzettenek:
Hányja el nyilait, tegzét, számszeriját,
Tanulja meg ő is az artilleriát;
Rakja körül övét apró mordályokkal
S lője az ifjaknak szíveit azokkal;
Sőt a kiknek nagyon kemény a zuzzájok,
Baka-mangaléttal lövöldözzön rájok;
Vágott golyóbissal, tirolisi struccal
Szálljon szembe holmi makacsabb kuruccal...“

Igaz ugyan, hogy mindenütt csak az antik mitológia alakjairól van szó, de a kor nyiltabban antiklerikális travestia-irodalmában jártas olvasó az idézett sorokat és a hozzá hasonlókat olvasva könnyen megérthette a mitológia lerombolásának igazi tartalmát. Karnevál alakja a *Dorottya* mitológiai játékait különben is összekapcsolja a farsang-nagybőjt-vetélkedések laikus életfelfogást eláruló antiklerikális vonatkozásaival.

A *Dorottya* ilyen, egyébként nagyon is burkolt antiklerikális célzásai azonban, — bár jelentőségüket nem szabad alábecsülnünk — esetleges tendenciájának csak egyik, kétségtelenül nem a leglényegesebb részét képezik. Hogy a lényegeshez közelebb juthassunk, most már talán nem árt, ha közelebbről megnézzük azt is, hogy Csokonai miben jelölte meg műve tendenciáját. Az Előbeszédben erről a következő sort olvashatjuk:

„Az én szerzeményemnek interresszéje áll a nemzeti luxusnak és elkorcsosodásnak kigúnyolásában, s ifjainknak és leányainknak csin-talan, sőt sokszor pajzán mulatságaiknak megbüntetésében.

Első pillanatra úgy látszik, hogy mindez a *Dorottya*t ahhoz az ismert köznemesi gondolkodáshoz kapcsolná hozzá, mely a „luxus és az elkorcsosodás“ emlegetésével a nemesség hagyományos életmódjától való elszakadására s az új „bécsies-franciás“ divat követésére utal. A *Dorottya* mondanivalója ezek szerint Gvadányi *Falusi Nótáriusának*, Dugonics *Etelkájá-*nak az „ösi“ nemzeti viselet, általában a régi nemesi szokások megőrzését követelő morgolódásaival lenne rokon s így azokat a jórészt regresszív köznemesi illúziókat szolgálna ki, amelyek épp a *Dorottya* megírása táján Kisfaludy Sándorban és a fiatal Berzsenyiben kezdik megtalálni a maguk legjellegzetesebb képviselőit.

A felületes szemlélő számára a *Dorottya* valóban mintha nem egy vonatkozásban a Gvadányiak hangját folytatná. Legfeltűnőbb ez az idegen táncok kigúnyolásában s a magyar tánc dícséretében, melyeknek különben már az 1790-es évek hazafias felbuzdulását követő irodalomban is nagy szerepük volt. A *Dorottyanak* ezt a részét, idegen táncok kifigurázását méltán tekinthetjük komikus irodalmunk legremekebb lapjainak s talán arra sem árt emlékeztetnünk, hogy Csokonai e táncokat mintegy paraszti szemmel gúnyolja ki:

„Kezdődik a minét. — Három gavallérral
Három deli dáma kiáll szép manérral;
Franciás táncokat kezdik főhajolva,
Folytatják páronként viszontag másolva,
Sétáló lábokkal Z betűt ejtenek,
Egymásnak oldalvást suhanva lejtenek.
Mint midőn szerelmes górzéjéje megett
A dagályos kakas érezvén meleget.
Enyelegve játszik, taréját berzeszti
Oldalt forog, tipeg s szárnyát leereszti:
Így tesz a gavallér itten a dámának
Kényes tempójára a francok táncának.“

Vagy:

„Végezvén a lengyelt, stájeren forognak,
A szála közepén tipegnek, tapognak.
Így lépked, így kereng Békés vármegyében,
Az alföldi magyar gazdag szűrűjében
Hét-nyolc nyomtató ló, midőn patkós lába
Tapos a világnak legszebb búzájába.“

A magyar táncról szólva, mint azt már mások is észrevették, „ősi nyelvünk“ elhanyagolására, a nyelv ügyében tapasztalt részvétlenségre is céloz s így a táncjelenetek sorozata a magyar nyelvért folytatott agitációjától sem választható el. Mindez azonban még akkor sem ad a *Dorottyanak* közremesi hagyományvédő oélatot és nem teszi a „romlásnak indult“ nemesi életmód védelmezőjévé, ha az előbbiekhöz hozzátesszük, hogy az idegen táncok mellett helyenkint az idegen divat bolondságait is elítéli s erről a konzervatív moralistákhoz hasonló hangon szól.

Az is elgondolkasztató, hogy a *Dorottya* sehol sem buzdít a francia háborúk óta ismét divatba jött „hősi virtusra“, a feudális ősök régi dicsőségének követésére, amint ezt „a nemzeti luxust és elkorcsosodást“ ostorozó konzervatív költők teszik s amint ezt maga is megtette egyik-másik alkalmatossági versében, sőt talán azt is lehetséges lesz közelebről megmutatnunk, hogy mondanivalója középpontjában jórészt épp a heroikus illúziók kigúnyolása áll.

Különbem nem szabad elfelejtenünk, hogy az arisztokrácia által népszerűsített idegen táncok s a kizsákmányoló osztrák gazdaságpolitika által a magyar piacra dobott divatickek, luxusárúk és viselőinek kigúnyolása azzal a jakobinus erkölccsel sem ellenkezett, melyet nálunk a Bacsányiak, Hajnóczyak, Őz Pálok puritán jelleme testesített meg. Csakhogy ez a puritán morál már nemcsak az arisztokrácia kozmopolita luxusának mocsári lidércfényét ítéli el, hanem élesen szembeáll a nemesség „nemzeti“ luxusá-

val, a megyei reprezentációs alkalmak díszmagyaros, kócsagtollas pompájával, a névnapok, keresztelők zsíros bőségével, a hajnalig tartó mulatózások barbár virtusával is, pedig az egykorú közvélemény ez utóbbiakat nem is érezte az „elkorsosult“ luxus fogalma alá tartozóknak, a „korcs“ az „ősi“ szokásoktól elfajzottakat jelentette. Jól tudjuk, hogy Csokonai ha időnkint a nemesség kiszolgálására kényszerült is, szintén nem tartozik a feudalizmus hazafias jelszavakkal és külsőségekkel takarózó védői közé, sőt nem egy műve, köztük a *Méla Tempefői*, a *Béka-egérharc*, a *Bagoly és kócsag*, mint erre legutóbb Waldapfel József sokoldalúan rámutatott,²² a feudális nemesség éles szatírája.

További mondanivalónk szempontjából mindebből főképp azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a komikus epika műfajához tartozó művei, így a *Béka-egérharc* és az 1790—91-es országgyűlést is kigúnyoló *Istenek osztózása* a feudális világ éles bírálatát tartalmazzák, ami egyébként, mint már említettük, a komikus eposz műfajából szinte magától értetődően következik. Különben a farsang-nagybőjt-disputákkal s a játékos mitológiai elemekkel kapcsolatban mondtak is alaposan figyelmeztettek arra, hogy a *Dorottya* mondanivalója nemcsak abban áll, amire Salamon Ferenc és utána mások olyasféleképp utaltak, hogy benne „a nők nevetségessé vannak“ téve. A *Dorottya* mondanivalójának ilyenfajta megjelölése épp oly elkalandozás a lényegestől, mintha a *Béka-egérharc* mondanivalóját arra egyszerűsíténénk le, hogy benne a békák és egerek komikus harcot vívnak, bár kétségtelen, hogy a *Dorottya* harci jeleneteiben távolról sincsenek olyan nyílt politikai célzások, mint amilyeneket Csokonai első ilyen természetű műveiben találunk. Közelebbről nézve viszont, nem nehéz észrevenni, hogy a *Béka-egérharc* és a *Dorottya* költői eszközei között sok rokonság van. A *Béka-egérharcról*, mint ismeretes, maga Csokonai mondja, hogy azt Blumauer módja szerint készítette. „Nem szószerint fordítottam“ — úgy mond — „hanem a furcsaság kútféjét megdupláztam, travestiáltam“.²³ Travestiájának tartalma viszont már itthoni lelemény és abban áll, hogy a korabeli magyar nemesség heroikus vágyait, illúzióit és különösen ezeknek azt az ünnepélyes nyelvét travesztiálta, amely a diétai, a megyegyűftési beszédekben, pohárköszöntőkben s az ezekből kisarjadt alkalmi költeményekben virágozott.

A travesztia eljárásából a *Dorottya*ban is sokat megtalálunk, mint ahogy a műfaj szinte elmaradhatatlan kellékeképp megtaláljuk a legtöbb komikus eposzban is. A mi szempontunkból azonban ismét nem az a lényeges, amit Csokonai ismét jórészt Blumauer példájára a klasszikus eposzok közhelyeiből travesztiált (egy-egy ilyesmire maga is utal lapalji jegyzeteiben), hanem mint látni fogjuk, az, hogy travesztiáival a magát hősi pózokban szemléltő nemesi gőgnek magabiztos önszemléletét teszi komikussá, rendszerint azért, hogy ennek nyelvi, stílusbeli megnyilvánulásait a nemesi gőg igényeihez, hősi illúzióihoz képest aránytalanul csekély tárgyat jelentő farsangi multság jeleneteinek elbeszélésére használja fel.

A feudális társadalom hősi illúzióinak polgári, plebejusi szemmel történő bírálatából, sőt lerombolásából, mint említettük, a komikus eposz műfaja is alaposan kivette a részét s a maga játékos módján szintén bele-

²² Az igazi Csokonai. Irodalomtörténet. 1949. I. A XIX. század költői c. tanulmánykötetben is. (Bp. 1949. Franklin.)

²³ ÖM. 1047.

segített a burzsoa forradalom ideológiai előkészítésébe: bölcselőkkel, politikusokkal együtt harcolt a feudalizmus heroikus önszemlélete ellen.

Ez az önszemlélet — mint a feudalizmus költészetének magyar közhelyeiből is jól ismeretes — az emberhez, azaz a nemesúrhoz méltó élet értelmét a harcban szerzett „hősi erények“, a katonás „virtus“, a „hír“ és a „dicsőség“ kultuszában szerette látni, amivel természetesen jól megért, hogy Engels szavaival szóljunk, „az összes elképzelhető aljasságoknak az a végtelen, magát mindig újratermelő sorozata, amely a lovagiasság költői neve mögött húzódik meg s egyre csak becsületről meg hűségről beszél.“²⁴

Bár a török háborúk jórészt idegen zsoldosokkal történt befejezése, majd a kuruc felkelések és Rákóczi szabadságharcának bukása elkésve ugyan, de nálunk is kezdtek „a feudális nemességnek értésére adni, hogy lovagi minőségben nem használható többé már a harcmezőn sem“,²⁵ az előbb sommásan jellemezni próbált heroikus önszemlélet még azután is sokáig élt, amikor a nemesség élete már kezdett elszakadni „hősi öntudatának“ egykori táplálójától, a katonáskodástól. Különösen a köznemesség nem akarta tudomásul venni, hogy a személyes vitézkedésének ideje rég lejárt, s amíg az arisztokrácia jórésze lassan a bécsi udvari élet franciás-kozmpolitá forगतagába szédült bele, ő birtokán maradva, pipázgatva, agarásztatva őrizte az akkor már provinciálissá vált „heroikus“ eszményeket.

Ezek az eszmények, melyeknek számos világirodalmi változatát idézhetnénk, legpregnansabbakat talán a francia klasszicizmus irodalmából, — mint Trencsényi-Waldapfel Imre már egy régebbi tanulmányában²⁶ kitűnően rámutatott, — nálunk Gyöngyösi költészetében nyerik első hatásos megfogalmazásukat.

Miben is áll közelebről ez a heroikus eszmény? Alapproblémája, Trencsényi-Waldapfel megfogalmazásában: „nemzet és virtus, származás és egyéni érdem elsőbbségének a kérdése, melyet többször felvet Gyöngyösi s latin költőkből vett idézetek súlyával mindannyiszor úgy old meg, mint akár Corneille hősei... A pálma Gyöngyösi szerint is azokat illeti, „akitket... mind régi Nemzeteknek dűcsősége, mind magok dűcsőséges cselekedetinek érdemi ékesítnek“. „A nagy szű s nemes vér magos dolgokra vágy“... Nálunk „Árpád vére“ Gyöngyösivel vonul be a nemesi irodalom közhelyei közé. Történeti emlékezete — mert a nagy tettek túlelnek a halálon — a görög-római világ nagy példái közé nemzete multjából Attilát, „a hét kapitányt“ és Mátyás királyt emeli“...

A továbbiak megértése végett arra is utalnunk kell, hogy az előbb jellemzett életszemléleten belül a házasság és a szerelem is a feudális göggel teli heroikus eszményeknek van alávetve s az előkelő származás és vagyon mellett mindkét féltől hősiességet, „nagy lelket“ követel. Az eposzokban, tragédiákban számtalanszor megfogalmazott „nagy lélek“, hősi pózainak a megvalósítási szándéka egyébként a feudalizmus hanyatlásával nálunk is egyre jobban gyengül (magyar vonatkozásban épp Gyön-

²⁴ Engels, A német parasztháború. Bp. 1949. Szikra. 147.

²⁵ Engels, i. m. 149.

²⁶ Gyöngyösi István, Magyarságtudomány, 1935., 106. A kérdést a marxizmus-leninizmus szempontjaihoz több vonatkozásban közelálló módon, gazdag francia anyaggal tárgyalja az alábbi tanulmány: Benichou, Paul, Morales du grand siècle. Paris, NRF. 1948.

gyösi panaszkodik erről), hogy végül olyan illúziók, pótcselekmények sorozatává zülljék, mint pl. az öltözködés, a megjelenés katonás külsőségei, a kurucos mente, hozzá a nemesi kiváltságokat jelképező kard, pederített bajusz, hajcsimbókkal, stb. Idetartoznak a vidéki nemesség „férfias” szórakozásai, lovaglás, vadászat, a politikai életnek, országgyűléseknek, megyegyűléseknek, főispáni installációknak katonás külsőségek között, zászlókkal, lovas bandériumokkal, díszmagyarokkal megrendezett reprezentációs alkalmai is; — általában a reprezentáció számos formája, a család vagyónának, hírnevének, az ősök „dicsőségének” emlegetésétől kezdve egész a névnapok széles atyafiúi körben való megünnepléséig és a „magyaros vendégszeretet” különböző megnyilvánulásáig, nem feledkezve meg a Werbőczyben gyökerező jogászai formalizmusáról, annak latinus beszédmódjáról és a vad mulatozások virtusáról sem. Ismeretes, hogy ezek a feudál-kapitalista Magyarországon csökevényeiben még a közelmúltban is élő külsőségek nem kis mértékben arra szolgáltak, hogy általuk a feudalizmus uralgó osztálya erejét, tekintélyét mutogassa az elnyomott osztályok felé. Annak viszont, hogy ez a reprezentációs igény, ez a tekintélymutogatás még akkor is katonás külsőségekben jelent meg, amikor a nemesség teljesen már alig katonáskodott, nem utolsósorban az az oka, hogy a Hármaskönyv szerint a nemesség heroikus öntudatát meghatározó kiváltságai, közöttük adómentessége, az ország védelmében történő, de a 18. században már hovatovább csak frázissá vált katonáskodás kötelezettségén alapultak.

Egyes helyeken, különösen a Tiszántúlon mindennek volt valami kurucos jellege is, ami talán hozzájárulhatott ahhoz, hogy az 1790-es évek Bécs-ellenes mozgolódásai a régi külsőségekkel együtt hozták magukkal a heroikus illúziók megerősödését. A Werbőczy törvényeiben lerögzített kiváltságok megvédésére szervezkedő köznemesség ismét már-már mintegy fegyverbe öltözött hősök galériájának tűnik fel — legalábbis költőink képzeletében. A heroikus illúziók azonban, s velük mindaz, ami időközben hozzájuk tapadt, a kilencvenes évek politikai felbuzdulásának elmúlásával is tovább élnek, sőt nemsokára fellángolnak. Fellángolásukra új alkalmat a francia háborúk, különösen az 1797-ben, az 1801-ben és a következő években még kétszer összehívott nemesi felkelések adtak. Ekkor már nem Bécs, hanem a francia forradalom seregei veszélyeztetik a nemesi kiváltságokat. Jól tudja ezt a korabeli nemesi közvélemény is, amikor attól fél, hogy a francia „Budán vét majd vége!” Werbőczy törvényeinek s ott „fog adót szabni”, a „vitéz” nemesség nyakába.²⁷ Ezért nem meglepő, hogy a „nemes magyarság felülésére”, az insurrekcióra szinte ugyanazzal a frazeológiával izgatnak, amely néhány esztendővel azelőtt még a Bécs-ellenes mozgolódások hangja volt.

Mindez, úgy gondoljuk, közelebb visz a *Dorottya* korszerű valóságának s így mindjárt a főhős alakjának megértéséhez.

Maga Dorottva ugyanis nyilván nemcsak azért komikus alak, mert vénsége ellenére férjhez akar menni. Komikumának lényegéhez az is hozzátartozik, hogy kezdettől fogva nevetséges lénye mindazokat a „hősi” illúziókat személyesíti meg, melyeket a hanyatló magyar feudális társadalom

²⁷ Csokonai egyik, nyilvánvalóan köznemesi frazeológiát versbeszedő költeményeinek szava. (*A nemes magyarságnak felülésére*: ÖM. 268.)

önmagáról alkotott. Dorottya épp ezekkel a tulajdonságaival válik társadalmilag tipikus alakká. Azért kacagunk rajta, mert vénségéhez, boszorkányszerű külsejéhez olyan gög járul, mely ellentétben van személye értékével, jelentőségével. Ezt a heroikus gögöt és mindazt, ami hozzátartozik, Csokonai viszont, korábbi epikai kísérleteinek hangját folytatva, parodisztikusan ábrázolja. Arra, hogy a vénkisasszony ábrázolásának egyes jeleneibe „belopódzkodik az epikus nagy lélek paródiája“, egyébként már Horváth János is utalt, de gondolatát részletesebben nem fejtette ki.²⁸ Idézett szavaihoz mindjárt hozzá is tehetjük, hogy az említett „epikus nagy lélek“ végeredményben nem más, mint az előbbieken jellemzett heroikus illúziók irodalmi tükröződése. Nos, Dorottya valóban ebben a világban él és mozog, bosszankodik, sőt a maga módján harcol is. Már a jókedvű farsangi társaság csipkelődéseire oly gögös öntudattal tör ki magából, esküszik bosszút, akárcsak egy lovasgenerális, akit megsértettek nemesi becsületében:

... Hát mégis? — nem lehet — fussatok!
 Fussatok elmémből gyáva gondolatok!
 Bosszút kell állanom. Sokba megbántottak,
 Sokba csúfot tettek, azt, az átkozottak...
 Ah, ah! — az nem lehet! bétörök, bérontok,
 Asztalt, kompániát, táncot széljelbontok,
 Földig legázolom őket a nyelvemmel;
 Másszor ne játszanak a becsületemmel,
 Kivált a Farsangot — mert másként is ennek
 Tulajdoníthatom az okát mindennek —
 A Farsangot — azt, azt, még lejobb gázolom,
 Haját széljeltépem, szemét kikarmolom...

Az idézett sorokban szinte közhelyszerűen kerül elő a hősi eposzok „nagy lelkeire“ jellemző frazeológia, persze a stílusparódia művészi eszközeivel, mely itt elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a hősi pathosz kezdő lendülete egy vénkisasszony zsémbeskedésében vész el. A heroikus „nagy lélek“ állandó paródiája különben Dorottya egész jellemzésén végigvonul. Ne sajnáljuk újraolvasni annak a buzdító beszédnek néhány sorát, melyet a vérgisértett vénkisasszony intéz a leánysereghez:

Bosszúállás tüze perzseli mellyemet,
 A méltatlan szégyen elfogyaszt engemet.
 Halált s elégtételt szomjúznak csontjaim;
 Rajta! ne késsünk már szenvedő társaim!
 Duplássuk meg azt a csúfot az ifjaknak,
 Amit már ennyiszor reánk raktak s raknak.
 Kevélységek szarva szinte az égig ér,
 Annyi esztendőktől fogva bennünket vér;
 Törjük le s nyerjük meg érdemlett becsünket,
 Csúfjoknak tárgyává tettek már bennünket!
 Éreztesük velek, mely súlyos a harag,
 Melyet a megvetett asszonyi szív farag,
 S mely érzékeny bosszú, melyet a megsértett
 S gyalázott szerelem önnön magáért tett...

²⁸ I. m. 65.

Vagy néhány sorral odébb:

Nagy munkába kezdünk, mely ha végbe mégyen,
Nagy öröm lesz bére, vagy örökös szégyen.
Nékünk is kárt tehet a hebehurgyaság.
Jót, rosszat jobban tud túrni egy társaság.
Előbb is azokkal közöljük dolgunkat,
Kik sorsokhoz fogják mérni a sorsunkat.
Ha egyszer Rebeka s Márta meg nem veti
Zászlónkat, a többi önkényt is követi.
Mindent, akit velünk a közügy egyesít,
Majd a közpróba is egyaránt lelkesít.
Ez tehát tanácsom: rajta! ne késsetek,
Minden társainkba oly lelket öntsetek,
Hogy közgyalázatunk megtromfolására
Kiki a közmunkát vállalja magára.
Töltsétek bé őket belső háborúval,
Carneval s az ifjak eránt új bosszúval.

Az ilyen kitörések, melyekhez hasonlókat még bőven idézhetnénk, a hősi eposzok fenkölt hangjának paródiájakép is felfoghatók, de az a heroikus póz, melyet itt Csokonai sárbaránt, közelebbről is lokalizálható. Nem vitás ugyanis, hogy a korabeli magyar nemeseknek arról a hősködéséről van szó, melyet alkalmi költők, köztük időnkint — akarva-nemakarva — maga Csokonai is, jobb ügyszó méltó lelkesedést mímelve ünnepeltek. Épp ezért nem véletlen, hogy a hősi illúzióknak az a parodisztikus ábrázolása, mely felfogásunk szerint Dorottya alakjába belesummázódott, többhelyt a nemesi hősiesség dicsőítésére írt alkalmi költészet frazeológiájának visszájára fordításával történik. Dorottya idézett hősi kitörésének komoly párját, nem egyszer ezeknek szinte szószerint megfelelő gondolatokkal, fordulatokkal, akár Csokonai alkalmi költeményeiből is idézhetjük:

Légyetek valódi nemesek hát ti is,
Igy nyerték azt régi hazánk nemesi is.
Légyetek hűk, bátrak, védelmező karok,
Légyetek vitézek, egy szóval — magyarok.
Verjétek hátra a kevély ellenséget,
Melly már a széleken pusztít, öl és éget.
Ah, ha ti nem fogtok bajvívásra menni;
Rövid nap jármot fog mindnyájunkra tenni,
És zsákmányra hányván kevés vagyionunkat,
Koldussá s szolgává fog tenni magunkat.
S Budán — szabadságunk ősi centrumában,
Hol Attila s Mátyás lakott hajdanában —
Budán vét majd véget becses törvényünknek,
Ott fog szabni adót dicső nemzetünknek.
Ugyan hát egy nemes, egy vitéz nemzettől
Várhatni-é hogy ő megijedjen ettől?
Várhatni-é hogy ő békényt szemmel nézze,
Mikor a hazáért hull annyi vitéze?
S hogy ő veszteg üljön, mikor egy vad népnek
Pusztító tábori széle felé lépnek?

Ah nem! felségesebb vér pezseg őbenne,
Mintsem egy köz veszélyt szívére ne venne;
Készebb a csatának, mezején kimúlni,
Mint hazáját lássa lángokba borulni....

Illy nógatására egy öreg magyarnak
Felülni csak holmi gyávák nem akarnak:
De ti, kéknek jobb vér szállott szívetekre,
Nem buzdultok-é fel lelkesen ezekre?
Azt a nemes mozgást nem próbáljátok-é,
Melly csupán a hadra termett magyaroké?
Igen! e magyar szók olvasása között
Ösetek nagy lelke belétek költözött.
Rajta! én is mondom, üljetek hát lóra;
Szép dolog marsolni dob- s trombitaszóral
Mikor a lobogó zászlónk árnyékában
Megy a magyar egymás hív pajtáságában,
S beszélvén egymásnak a régi napokat,
Új virtussal hozzák életre apjokat.²⁹

Egyelőre hagyjuk nyitva Csokonai alkalmi költeményeinek bonyolult, ellenmondásokkal teli kérdését s elégedjünk meg annak a leszögezésével, hogy e versezetek hősi páthosának parodizálása mindenestre arra vall, hogy Csokonai nemcsak első kísérleteiben, hanem a „Dorottya“ megírásának idején is avultnak, idejétmúltnak érezte a heroikus pózokban tetszelgő magyar nemesség világát. Dorotttyájának a békákhoz, egerekhez hasonló, fogatlan vénkisasszonynak és nagyotakaró hősködéseinek komikus hangú elbeszélése épp ezért nem választható el Csokonai ifjúkori epikájától, a *Béka-egérharctól*, az *Istenek osztozásától*, hanem annak szerves folytatását képezi. Azt, hogy Csokonai Dorotttyában valóban egy avult világ megtestesítőjét látja, az előbbiek mellett még egy jelenet elemzésével szeretnénk aláhúzni. Dorotttya áldozati máglyára szánt kincsei között ott voltak a „régii öregeknek istóriái“, a Florentina és a Tündér Ilona. Jól tudjuk viszont, akár csak a *Méla Tempefőiből* is, hogy költőnk szemében az ilyen istóriák s a hozzájuk hasonló avult irodalmiság a magyar feudalizmus barbárságának s nemzetünk haladásának egyik akadályaképp szerepelnek.

Dorotttya alakjának elemzése azonban hiányos lenne, ha nem utalnánk arra, hogy alakját Csokonai, egyébként az egész társasággal együtt, mintegy kívülről, annak az embernek szemével nézi, akinek semmi köze sincs hozzá. Ezért nem érez részvétet iránta, még akkor sem, amikor az érzelmesebb olvasó már-már hajlamos lenne a kicsúfolt vénkisasszonyt megsajnálni. Résztelensége joggal visszának tűnhetnék is fel, ha Dorotttya alakjában csak egy vénkisasszonyt s nem egy avult, lerombolásra érett társadalom tipikus képviselőjét látnánk. De az elmondottnál tovább mehetünk és rámutathatunk arra is, hogy Dorotttya jellemzése a megfogalmazást tekintve sokhelyt mintegy paraszti szemmel történik: az invokáció ismert Dorotttyaképét a költő például akár az öreg Gergő szájába is adhatta volna:

²⁹ A nemes magyarság felülésére. ŐM. 268—272.

Dorottya az egyik, egy öreg kis-asszon,
 Ki méltó, hogy reá örök párta aszszon;
 Mert úgy is már akkor viselt aggkoszorút,
 Hogy a burkus kezdte a másik háborút.
 Még sem olhatta meg annyi sok esztendő,
 Bár már hatvanötöd füre lesz menendő,
 Most is a legényért mindjárt kardra kelne,
 Csak vén oldalához dörgölő fát lelne,
 Pedig már felszántott tisztos orcájának
 A bőrén lúdgégét könnyen csinálnának.
 Ugy pislog béhullott szeme két tájéka,
 Mint a kocsonyába fagyott varasbeka...

Dorottya alakjának a folklórebán gyökerező vonásai szintén arra figyelmeztetnek, hogy Csokonai komikus eposza azok közé az első irodalmi alkotásaink közé tartozik, melyben az uralkodóosztály kritikája az elnyomott nép szemén keresztül is történik. Az ábrázolás művészi eszközei természetesen nem mindenestül népiek, de épp Dorottya alakjának a farsangnagybőjt-vetélkedéssel való kapcsolata világítja meg legjobban Csokonai és a népköltészet viszonyát. E viszony lényege a népköltészeti motívumok művészi továbbfejlesztésében áll: a farsangi hagyományoknak az ösköltészet kódében elvesző öregasszonya, a téli, nagybőjti ártalmas szellemeknek, a „rossz“-nak megszemélyesítője, akit a közelgő tavasz idején vízbedobnak vagy elégetnek, a francia forradalom hajnalpírjától is alaposan megérintett költő képzeletében Dorottya kisasszonnyá, az avult feudális társadalom megszemélyesítőjévé vált, anélkül azonban, hogy folklorisztikus vonásait elvesztette volna. Az egyes motívumok ilyen, a változó társadalmi mondanivalónak megfelelő alakulásai egyébként a népköltészetben sem ismeretlenek.³⁰

A férfiak és asszonyok farsangi vetélkedésének népköltészeti eredetű motívuma a *Dorottya* csatajeleneteiben is a feudális társadalom bírálóitá vá bővül s ugyanakkor a művészi kifejezés újabb, jórészt az eposzi hagyományból való eszközeivel gazdagodik. Már az invokáció a hősi páthosz paródiájának hangját üti meg, amikor Dorottya insurgálását szinte ugyanazoknak a szavaknak játékos alkalmazásával mondja el, amelyekkel az alkalmi versetek szerzőinek serege az akkor folyó francia háborúk legjelentéktelenebb magyar vonatkozású megnyilvánulásait, köztük elsősorban a nemesi felkelésekre gyülekező bandériumok ünnepeit, hősi eposzok fenséges részleteivé igyekeztek felnagyítani. Ez a kezdet azután egy igazában a harmadik ének második felének csatajeleneteiben teljesedik be, ahol szinte minden sornak parodisztikus vonatkozása van. Így már a csatározást bevezető seregszemle leírásának komikus hatását elsősorban az adja meg, hogy ez az egykorú, jórészt a franciák ellen fegyverbe hívott nemesi felkelések szótárából való katonai műszavakkal történik. (Egy erős négyszegű corpast formálának...“ stb. — a következő sorok jellemző szavai: commando, reserva, vezérlő hadnagy...) Mindez persze nemcsak a nevetséges harcba induló asszonyok, hanem a nemesi felkelés felé is vág, azt is gúnyolja. Az elmondottak méginkább szembeszöknek a dámasereg felvonulásának leírá-

³⁰ V. ö. Ortutay Gyula, A magyar népköltészet. Egyetemi előadás az 1951/52. tanévben. Bp. 1951. Tankönyvkiadó Jegyzetsokszorosító Üzemei.

sában. Itt ismét nemcsak magát a dámasereget, hanem a díszes, katonás felvonulásokat, a megyei nemesség e kedvenc reprezentatív megnyilatkozásait s ezek mellett az ilyen felvonulásokat szívesen leíró alkalmi költészet modorát is nevetségessé teszi:

E szókra Testilis felveszi kezébe
A sereg zászlóját, melynek a végébe'
Lengő pántlikákkal körül koszorúzva
Tintukkal bodrozott főkötő volt húzva.
Az apróbb zászlók is lobognak szép sorral,
Kiken Vénus látszott, bölcsővel s Ámorral. —
Megindul a sereg; a selymek suhognak,
A pádimentomon a cipők topognak:
Szikráznak a tüzek a dámaszemekben,
Keblekben kurázs van, fegyver a kezekben:
Hernádel, strikknádel, ördögpokol-nádel,
Melynek külömb nemét ma sem számlálnád el,
Almaevő kis kés, etuis, bicskia,
Szemnyilak, csókcsákány, mosolygás-fringia.

Dorottya s a rúdon függő díván megett
Fő hadi-muzsika gyújtá a sereget.
Lizette, a szépen hárlázó Lizette
A lányok fársáangi marsát elkezdette:
Mellette a nótán tíz hárfá hangozott.
Húsz tambura s doromb akkompanyírozott.
Mások vagy letörvén a butellák alját,
Azzal trombitálták a Lizette dalját,
Vagy holmi nagy smukkos katulyát tartának,
S két frizőr fűsűvel azon dobolának.
Az egész ármádia danolta a marsot,
S úgy tették hangjánál a truppok a marsot...

Az idézett szövegben ismét megtaláljuk az insurrectióra jellemző szóhasználat visszajára fordítását; fringia, csákány, fő hadimuzsika kerülnek gyors egymásutánban elő, ami az asszonyalakok mellé szükségképpen a felkelő nemesség nevetségessé tett képét is az egykorú olvasó elé idézte. „Lizette nótájának“ emlegetése szintén valamelyik akkor divatos verbunkosra való gúnyos utalás, talán épp arra a „palatinus notájára“, amely a második könyv táncjelenetében szerepel. Az asszonyok felvonulásának idézett sorai különben ismét emlékeztetnek a nemesi „virtust“ megéneklő Csokonai egyik-másik sorára. Hasonló felvonulást ír le pl., csakhogy komolyan, vagy legalább is komolyságot mímelve a *Békesség és hadi érdem* c. alkalmi versében:

Megzendül egyszerre örömlármával az echo,
Pest palotái között a népnek tengere zúg bűg,
Hempelyeg, és mousseline habokat tol az újpiac öblén;
A Gyulay grófnak seregéből szittyá vitézink
Innapi pompával fogtak helyet; óh deli látás!
Szívemelő jelenés! a lelkes tarka spalirok,
A bajuszos statuák melly szép hadi rendbe ragyognak.

Jámbor zörgéssel csördül azon egy minutában
 A puskapromenád; a trombita túrt reze tördelt
 Hangra ropog, közzé zendüinek az erdei kürtök,
 S a buta rézdobokon fabotok repedeztetik a bőrt,
 Sír a lágy clarinét, dobog a dobok apja gorombán,
 S a csörgők nesze közt fenekét veri, döngeti tölgygomb
 Accordál öblös hangon a tompa fagótnak
 Réz nyaka. Most egyedül ábrándozik egy vagy két hang,
 Majd pedig egybezavarva zszibongnak s a megeresztett
 Trombita-, dob-, sípszó harsog, kopog, énekel, ordít,
 S a csengő tányért némítja a tábori tambur.³¹

Az idézeteket könnyen szaporíthatnánk, de talán már ennyi is sok volt annak megmutatására, hogy *Dorottya* komikuma nemcsak abból fakad, hogy a „farsangi nőszemélyzet“ harcba keveredik és nevetségessé válik. Komikumához nagymértékben hozzájárul a korabeli köznemesség hősi pózainak, heroikus illúzióinak, sőt közelebbről a franciák ellen összehívott nemesi felkeléseknek és maguknak a francia-ellenes feudális háborúknak stílusjátékokkal ügyesen leplezett, de végeredményben nehezen félreérthető paródiája is, hiszen az asszonycsúfolás s általában a komikus jelenetek mögé annak a „virtus“-nak kicsúfolása van elrejtve, amelyet a kor nemesurai legférfiasabb jellemvonásuknak tartottak. Ha viszont ez igaz, akkor az sem lehet kétséges, hogy a szatirikus ábrázolás plebejusi szemmel történik: Csokonai nem azért gúnyolja ki a nemesség heroikus illúzióit, hogy ezzel egy elképzelt ősi virtushoz való visszatérésért izgasson, épp ellenkezőleg, ennek az akkor már idejétmúlt virtusnak maradványait teszi nevetségessé, még pedig azért, mert ebben a magyar jakobinusokhoz hasonlóan Don Quichotte szélmalomharcának késői magyar megjelenését és az ország továbbfejlődésének akadályát látja.³²

Az egykorú nemességről rajzolt kép azonban aligha lenne teljes, ha csak a heroikus illúziók kigúnyolására korlátozódnék és a konzervatív nemesi élet egy másik jellegzetes megnyilvánulása, a megyei élet és ennek a Werbőczyben gyökerező formalizmusa nem kerülne elő a *Dorottya* csúfolkodásai között. Ismeretes, hogy felvilágosult íróink, különösen pedig a magyar jakobinusok a „ködöt párolgó“ Werbőczyben és mindabban, ami hozzákapcsolódott, a nemesség elmaradottságának jellegzetes megnyilatkozásait látták, a konzervatív írók pedig ugyanakkor a maguk közül valónak kijáró szeretettel ábrázolták a Corpus Juris paragrafusain rágódó régi-módi nemesurakat. Vajjon Csokonai is ezt teszi?

A *Dorottya* első részében valóban olyan utalás történik a megyei élet egyik reprezentációs alkalmára, a nemrég „hallatlan fénnel és pompával“ lezajlott főispáni installációra s ennek keretében Somogy vármegyének „öt szolgabírói járásait“ is olyan bókok közben vonultatja fel, hogy már szinte hajlamosak lennének Csokonait a megyei élet dicsérői közé besorolni, ha nem vennénk észre a bókok javarészeinek kétértelműségét. A következő részekben viszont már teljesen eldobja magától az alkalmi költő szerepét

³¹ ÖM. 367.

³² A korabeli magyar nemességet, mint ismeretes, Martinovics hasonlítja Don Quichotthez. Idézi Ballagi Géza, A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp. 1888. 356.

és felszabadultan gúnyolódik a vármegye előkelőségein. Igaz ugyan, hogy azok a hagyományos alkalmak, amelyek keretében a werbőczianizmus formalizmusa különösen virágzott, így a diéta és a megyegyűlések kifejezetten nem kerülnek elő s épp ezért nem is kaphatnak olyan éles gúnyt, amint ez a *Béka-egérharcban* és az *Istenek osztozásában* történt, de ennek is megvan a maga oka. A *Dorottya* megírása idejének politikai aléltságában még szatírára való politikai megnyilatkozás is alig akadt a vidéki nemesség életében, tanácskozásaik, vitáik kicsinyes ügyek körül forogtak s jórészt az úriszéki tárgyalások és az örökségek körüli paraskedéseknek korrupt jogi komédiáiba fulladtak bele. Maga egy-egy megyegyűlés, vagy installáció ekkortájt elsősorban reprezentációkra, mulatozásokra való alkalom volt. A *Dorottya* már az első énektől kezdve ezt a világot is leleplezi:

Kiki elővette legcifrább köntösét,
Hogy fitogtathassa magát, pénzét, őset.
Villog az ezüst kard s az arany paszomány,
Virágzani látszik tőlük a tartomány...

A gúny legfőbb eszköze ebben az esetben a Werbőczyben gyökerező gondolkozásnak és az azt tükröző szóhasználatnak, a közhelyeknek nevetségessé tétele lesz. Ilyen értelemben kerülnek elő pl. a megyei élet szavai Rebeka hadüzenetében, aki szinte úgy beszél, mintha egy megyei küldöttség élén számolna be kiküldetésének céljáról:

De, hogy követségem hosszason ne essék:
Idejöttöm okát meghallgatni tessék.
Minden rangú dámák egyes akarattal
Engemet küldöttek oly parancsolattal,
Hogy kívánságokat adjam elő pontban
Az uraknak; melly is áll e három pontban:
Elsőben az urak szabad tetszésünkre
Ezt a gaz Carnevált adják ki kezünkre;
Másodszor haladék nélkül felkeressék
A nagy matriculát, hogy megégettsék;
Harmadszor, valakik most is nőtelenek,
Minket solenniter mind megkövessenek...

Még feltűnőbb a nemesi élet jogi formalizmusának humoros célzattal való alkalmazása *Dorottya* végrendeletében. A stílusparódia ebben az esetben a kor birtokpereiben is nagy szerepet játszó végrendeletek szokásos formája s ezen keresztül ismét a hagyományos nemesi kifejezőmód verbalizmusa és természetesen a mögötte lévő feudális szemlélet felé irányul:

En alább is megírt kisasszony, *Dorottya*,
Letelvén világi életem robotja,
Egyébként ép s csendes elmével dictálom,
Csak hogy az ifjakat szeretem s utálom.
En, mondom, e nemes megyében születtem,
S eredetet régi törzsökházból vettem;
De a mellynek bennem magva fog szakadni:
Jószágomról tehát rendelést kell adni.
Elsőben is hagyok két ezer szuverént... stb.

Arra, hogy maga Karneval és Hymen szintén a vidéki nemesség vilá-
gából valók, már utaltunk. Itt csak azt emeljük ki, hogy Werbőczy szavai
Karneval szájában is a komikus hatás növelésére s egyúttal a jogászi stílus
latinizmusainak kigúnyolására szolgálnak:

Írja nótáros 'ram! — Hymen hát szép szerrel
Megtöltvén pennáját veres cinóberrel,
A mint a társaság maga jelentette,
A férjhezmenteknek nevét feljegyzette. —
Carneval elbámult, melly kevés a számok,
A kiknek készülnek a vénusi hámok,
Látta, millyen sokak itt a subjectumok,
De sem copulájok, sem praedicatumok...

Ehhez még hozzátehetjük, hogy a Karneval feletti törvénykezés leírásá-
nak szavai mögött egyenesen a megyei élet feudális igazságszolgáltatá-
sának kégyetlensége, az úriszékeknek akár egy betyárballada komor hang-
ján elmesélt barbársága rémlik fel, azok az eljárások, ahol „nem is ügyel-
vén“ a vádlott mentségére — hozzák az ítéleteket; — csak épp le kell
fosztanunk a szóbanlévő szöveg játékos elemeit:

*Bé is csukták ötet kemény áristomba,
A melly olly keserves jogház és kaloda,
Hogy a napfény soha bé nem süthet oda.*

— — — — —
Végre megtétetvén rá a sententia,
Felhossa a setét tömlőcből Lidia.
'Arany nyakláncokkal megbilincselte lábbal
Kijöve Carneval a vén porkolábbal. —
Strimfligalándokkal jól hátra köttetvén
Két kezét, s drabantok között kísértetvén
S így nem is ügyelvén az ő mentségére,
Ezt a sententiát olvasták fejére:
„Sok lévén Carneval büneinek száma,
Méltónak ítélte erre minden dáma,
Hogy matriculája porrá égettesék,
Maga hóhér által csonkán eresztessék:
Menjen a véghez. Datum, Kaposvár s a többi,
Dorottya, mint a szék feje, és a többi.

Karneval elítéltetésének és a matricula elégetésének motívuma különben
mélyebb értelmet is nyer, ha meggondoljuk, hogy Karneval alakja nem
egyszerű mitológiai dísz, hanem megjelenésével, beszédmódjával egyaránt
a megyei élet jogrendjének tekintélyét árasztja az olvasó felé, továbbá
azt, hogy magához a matriculához is fűződhet ilyen természetű gondolat-
társítás. Karneval halálraítélésének jelenete, mint említettük, hasonlítani
látszik az élet természetes menetét gúzsbakötő nagybőjt jelképes bábu-
jának népszokásaiból ismert elégetéséhez. Mindez ismét szép példája annak,
hogy Csokonai miképp szélesíti az eredetileg pusztán folklorisztikus motí-
vumot az egész egykorú magyar társadalom szatírja felé, másszóval

hogyan tölti meg azt, amit a népköltészettől tanult új, modernebb, a francia forradalom ideológiájának magyar változatát képviselő, antifeudális tartalommal.

Annak elhitéseére pedig, hogy a Corpus Jurisban gyökerező jogász beszédmód, gondolkozásmód travesztálása a köznemesség egyik tipikus ideológiai megnyilatkozásának kigúnyolására szolgál s így ezáltal Csokonai ismét azokhoz csatlakozott, akik a francia forradalom tanításai felől támadják Werbőczy Magyarországot, talán nem is kell tovább mennünk. Azt sem kell bizonyítanunk, hogy a hagyományos jogász gondolkodás nevetségessé tétele csak folytatja azt a hangot, amit Csokonai „a hősi illúziók” kigúnyolásával elkezdett, hiszen ezek az illúziók nem kis mértékben Werbőczyben gyökereznek s a Hármas Könyv védelme ezeknek a védelmét is, kigúnyolása pedig ezeknek a kigúnyolását is jelenti.

Végül jórészt a stílusparódia eszközeivel gúnyolja ki Csokonai azokat a hanyatló feudalizmusra jellemző „gáláns” erkölcsöket is, melyek a *Dorottya* megírásának idején már nemcsak a főurak báljait jellemezték, hanem a középnemesség udvarházainak életéből sem hiányoztak. Csokonai ugyan leginkább az idetartozó jelenetekben, „a csintalan, sőt sokszor pajzán mulatságok” ostorozása közben kénytelen mondanivalójának élét stílusának szellemes fordulataival elleplezni, de szavai még akkor sem hagyhatnak kétséget az iránt, hogy miről van itt szó, ha behatóbb szövegelemzéstől ezalkalommal eltekintünk:

A virgonc Belinda szokott tréfájával
Bordács úrhoz szalad vigyorgó orcával.
Mosszió! az úr is csak oly életet él;
Mire nézte most is a farsangot? s nem fél,
Hogy hadifoglyommá teszem, megköttetem,
S győző hintóm előtt kevélyen vitetem?
Ekkor oly bájos szemekkel tekintett
Az úrra, mint Vénus, mikor Marssal csint tett.
Az úr mosolyogván, a nagy bajusz alól,
Eredj te kis pajzán! a lánykának így szól,
Tudod már sok ízben ellenem pártoltál,
Faludat prédáltam, ismét meghódoltál.
Kardom most sem tompa, ha tompa megfenem:
Hogy mersz, pajkos madár, felkelni ellenem?
Így szólott és magát a nympa megadta,
Tudván, nem soká lesz jószága alatta...

Az ilyen jelenetek az előbbieken már érintett feudális szerelem-konceptió „ostromainak”, „hódításainak” hősi páthosszal, vagy „rokó” finomkodással ábrázolt költői megfogalmazásait gúnyolják ki, mégpedig rendszerint úgy, hogy a feudális gőg ismét alaposan megkapja a magáét. A stílusparódia azonban itt sem önmagáért való játék: éle a hanyatló magyar feudalizmusnak lazuló erkölcsi világa felé vág. Ez utóbbi viszont nemcsak egyes konzervatív moralisták szemében tűnhetett fel súlyos eltévelyedésnek, hanem a vidéki nemesség durvaságát, közönségségét ábrázolni akaró Csokonai társadalomkritikájának is joggal képezi szerves részét.

Tulajdonképp a most elmondottakat világítja meg a *Dorottya* leginkább népiesnek tartott jelenete, Gergő monológja. Magáról a jelenetről Csoko-

nai Az Előbeszédben azt mondja, hogy ezzel a „cselédházi scénával“, mint valamely „umbrával“ a „galant csatáknak fényét“ akarta emelni. Ennek, akárcsak az Előbeszéd nem egy kitételének, inkább az eltenkezője igaz. A monológban semmi sincs, ami emelné a nemesi társaság kétes fényét, sőt ha lehet, még jobban megsötétíti mindazt, ami már az ábrázolásban is árnyéket kapott. Gergő elbeszélése ugyan valóban „umbrája“, árnyéka az urak harcának, de olyan értelemben, ahogy az árnykép a lényeges vonások hangsúlyozásával egy arc rátságát is kiemelte. Gergő szavain keresztül ugyanis Csokonai ismét az úri társaság erkölcsstelenségéről beszél, ez alkalommal szinte nevének nevezte mindazt, amit néhány sorral előbb sem nagyon leplezett. Az urait hol közvetve, hol pedig félre-nem-érthető nyíltsággal megcsipkedő Gergő, egyes szavainak látszólagos alázatossága ellenére is az urainál okosabb, talpraesettebb szolgálknak Bessenyei vígjátékai óta nálunk sem ismeretlen típusába tartozik, sőt ezeknek első, igazán otthoni levegőt árasztó megtestesítője. Az urak viseelkedését tréfás hangon bírázó szolgálk, mint tudjuk, régi típusai az európai irodalomnak. Hangjuk a plebejusi és polgári tömegek öntudatosodásának megfelelően épp a feudalizmus megdöntésére irányuló osztályharc élesedésének idején, a francia forradalom előestéjén kezd egyre jobban és jobban erősödni. Maga Gergő ugyan már csak a cselekmény vége felé jut szóhoz, de hangja, az elnyomott nép hangja, mint már többször utaltunk rá, kezdettől fogva megszólal minden jelenetben, ahol a nemesi társaságot kritika éri.

A nemesi világ kritikája, vagy legalább is gúnyolódó megcsipkedése különben akkor sem hiányzik a *Dorottya*ból, amikor költője látszólag mérsékli parodisztikus szándékát. A Kaposvárra felvonuló vendégsereg leírásában helyenkint valóban megszépíteni látszik a somogyi nemeseket, tiszta szívből azonban csak azoknak bókol, akik műveltségükkel válnak ki a többiek közül. Így pl. Ecsét nyilván azért ábrázolja rokonszenvesen, mert ő a „francia és német könyveket“ forgatta, azaz egy műveltebb magyarság képviselője. A legtöbb bókot pedig az a *Tempefői Rozáliájához* hasonló „galant nevelésű“ Cserháziné kapja, akinek „muzsika, hímvarrás, könyvek olvasása“ tölti ki életét, tehát, mindaz, amiben Csokonai a kedve szerint való műveltséget, egy magának elképzelt olvasó tulajdonságait látta megtestesítve. Madame Cserházi különben csak épp megjelenik a farsangi társaságban, hogy néhány tánclépés eltáncolása után eltűnjék szemünk előtt. Az Előbeszéd arról is fevilágosít, hogy miért nem kaphatott nagyobb szerepet: „De ha valaki az én farsangi colonne-jaimnak vezéreit az akkori vezér uraktól akarná kiokumulálni; nem tudom, hogy találná fel a marcali osztályban madame Cserházinét — Értének engemet, akik illik“.

Cserháziné pallérozott alakjának ábrázolása s mellette még a felvonulás leírásának néhány, mellékesen elejtett mondata arra is figyelmeztet, hogy Csokonai, ellentétben a régi hagyományokat védő Gvadányiakkal, azt nem ítéli el, ami a bécsi-franciás divatban egy gazdaságilag fejlettebb élet csinosodottabb, polgárosultabb kultúrájának megjelenése volt. Szatirája első sorban divat külsőségeinek, néhány valóban nevetséges „módi bolondságnak“, a pallérozottság könnyen megszerezhető látszatainak, a feudális barbárság párizsi festékkel való bemázolásának szól, mégpedig nem utolsósorban azért, mert a magyar urak a felvilágosult magyar művelődés kezdődő szárnybontogatásainak megsegítése helyett haszontalanságokra költik el pénzüket.

Ennek ellenére mégis őszintén írta Előbeszédében, hogy „a nemzeti luxust” akarja ostorozni, amikor ugyanis a luxusról beszél, nemcsak a külföldieskedő divatra gondol. Még jobban eszébe járnak a fényűzésnek a plebejusi költő szemét bántó „nemzeti” formái, a nemesi reprezentatív alkalmak szemkápráztató pompája, a jobbágyok zsírján hízlalt agarak és kopók és a dorbézolásba fulladó, kártyás, cigányos mulatozások, — mindaz, ami a kor nemesi közvéleményének szemében viszont alig tűnt fel elkorcsosodásnak.

De a seregszemle leírásaiból sem hiányzik a régimódi nemesek kíngúnyolása. Ez, az egyébként bókók mögé elrejtett gúny, nem véletlenül leginkább épp azok felé vág, akik a „heroikus” illúziókat testesítik meg. Lehetetlen például nem észrevenni a csúfolódást az ilyen sorokban:

Marcali osztályát Cserházi vezette,
Ki e szép hivatalt meg is érdemelte,
Ha nézzük ruháját és deli termetét,
Régi őseivel tündöklő nemzetét . . .

Legjobban épp a torzonborz külsejű Bordácsot csipkedi meg. A beavatatlan olvasó előtt udvarlásnak látszó leírásnak a *Méla Tempeföt* Csikorgójához hasonló fűzfapoéták verselésére emlékeztető enjambementja (. . . „Sziget // Lobogója előtt katonásan iget), az idézett sor kénrím határán álló tiszta rímei, Marsnak és Venusnak a Gyöngyösi-epigonok avult irodalmiságára utaló, ekkor már vulgárisan közhelyszerű párosítása egyaránt arra engednek következtetni, hogy Csokonai itt az alkalmi verseiben egyébként máskor szívesen alkalmazott stílusparódiának egyikével mondja el, hogy „hősét” egy ósdi világ megtestesítőjének tartja:

'A katonaságot viselt Bordács Sziget
Lobogója előtt katonásan iget.
Torzonborz bajusza eléggé mutatja,
Hogy Bordács inkább Mars, mint Venus magzatja.
De különben, tudjuk, Venus Marst kedveli:
Bordács is ezt sok nyers dámáknál felleli.
Tanult lova hortyog s ugrándoz alatta,
Ura száján pereg ilyen olyan adta . . .

A csendes gúny hangja a lakoma leírásából sem hiányzik. Az unalomba fulladó beszélgetést Csokonai nyilvánvalóan inkább a vidéki nemesség műveletlenségének, animális életmódjának érzékeltetése, mint pallérozott magyarság példájaként írta le:

Megtele vendéggel már a szála szépen,
S a dél órája is elérkeze épen.
Az urak mulatnak egyetmás beszéddel,
Míg elkészülnének mások az ebéddel.
Egyik azt vitatja, hogy Bonapart megholt,
Másik, miket csinált, mikor insurgens volt.
Egyik arról beszél, melyik szebb paripa,
Más, hogy az övénél nincs jobb tajtékipa.
Némelyik dicsekszik futós agarával,
Vagy ennyi lépésre járó puskájával. —

A dámák előtt is forr sok materia:
Az a szép gavallér kinek az urfia?
Az a jeles köntös ugyan hol készüle?
Az a fülönfüggő mennyibe kerül? . . .

Míg eképpen úzik a terhes unalmot,
Várván az ebédet, hegedűt, cimbalmot:
Im a toponári zsidók békerülnek,
És muzsikájokkal helyekre leülnek.
Hajdu, lokaj által elkészül az asztal,
Mely már sok elvásolt hasakat vigasztal,
Megfrissítő levest nyújtván a gyomorba,
Mely pacallá vált a tegnapi mámorba . . .

Ha mindehhez még hozzávesszük azt, hogy Csokonai az egész társaságot a művelt költő szemszögéből, mintegy „felülről“, ahogy ő mondja „Mongolfir módjára“ nézi és már ezzel is jelzi különállását a cifrázkodó, díszmagyaros hősködésektől, Werbőczy patópálos idézgetésétől, az eszemenesemok, durva tréfák barbárságától, egyszóval attól a kismemesi-középnemesi műveletlenségtől, amelynek világában könyv — ha egyáltalán akad — egy vénkisasszony kacatjai közül kerül elő s ez is csak ponyva-féle, a felvilágosult író szemével kisebb-nagyobb joggal parlagiasnak tartott Florentina és Tündér Ilona; — s ha még arra is emlékezünk, hogy a poéta már a mulatság kezdetén hiába kéri, hogy az előkelő társaság felé forduljon, csak kikacagják és amint a haldoklást játszó vénkisasszony végrendeletének egyik sora céloz rá „üresen bocsátják el“, bizonyára nem nehéz elhinnünk, hogy a *Dorottyában* az egyes részek kényszerű udvarlásai ellenére is joggal kereshető a fiatal Csokonai plebejusi művének, a *Méla Tempefőinek* egyenes folytatása. — Ez utóbbinak a nemesség műveletlenségéről, az irodalom, általában a kultúra iránti érzéktelenségéről tett keserű felkiáltásait a *Dorottya* egyes célzásai ugyanis szintén megismételni látszanak, sőt akár arra is vállalkozhatunk, hogy a *Dorottya* társadalomkritikáját akár a *Méla Tempefői* ismert szavaival foglaljuk össze:

„Már látom, derék magyarnak lenni nem egyéb, hanem kihányt ruhákba öltözkedni, sok szép kopókat tartani, nyalka paripákon ugrálni, periodice káromkodni, enni-inni, mások munkálkodását nézni, a tudományokat gyűlölni, a tanultakat az éhenhalásra segélni.“

A párhuzam aláhúzására talán még arra sem árt emlékeztetnünk, hogy a *Méla Tempefőiből* jól ismert műveletlen nemesurak, Sertheperty és Kopóházy is ott vannak a vendégek között . . .

Kétségtelen azonban, hogy a *Dorottya* társadalomkritikája a *Méla Tempefőit*éhez képest, burkoltabb, leplezettebb és a fiatal Csokonai szenvedélyes kitérősei helyett jórészt a stílusparódia nem mindenkor közérthető eszközeivel jelenik meg. A mondanivaló lényegének leplezése, bujtatása azonban a *Dorottya* megírásakor, a jakobinus mozgalom bukását követő társadalmi és politikai aléltóságban még akkor is érthető lenne, ha nem tudnánk, hogy a nehéz időkben Csokonai sem tudta töretlenül megvalósítani ifjúkorának eszményeit. De nem is tagadta meg azokat. A *Dorottya*, éppúgy,

mint Csokonai költészetének legjáva, a maga sajátos költői eszközeivel a francia forradalom magyar visszhangjának, jakobinusaink mozgalmának és ideológiájának továbbregése. Ugyanakkor előremutat a magyar feudalizmus avult világának olyan költői lerombolói felé, mint Fazekas, az *Elveszett alkotmány* Arany Jánosa, sőt Petőfi Sándor voltak.

Előremutat népiességével is. Csokonai népiessége, amint erre már Révai József utalt³³, mindenesetre plebejusi népiesség. A *Dorottya* népiessége sem véletlenül akkor a legerősebb, amikor a feudális társadalom bírálatainak művészi eszközeül szolgál.

Az eddig megrajzolt képen bizonyára az sem változtatna sokat, ha e népiesség egyes kétségtelenül még provinciális jegyeire, a stílus helyenként mesterkéltségek „rokokó” játékoságának túlzásaira s a nemesi közönség felé tett kényszeredett bókokra közelebről rámutatnánk. Mi azonban Csokonai arcképének nem ezeket a különben is indokolatlanul eltúlzott vonásait akarjuk megmutatni, hanem azt a realista író, aki már akkor leleplezte és nevetéssé tette a hanyatlani kezdő magyar feudalizmus nemesi társadalmát, amikor ez még magabiztosan élt avult illúziói világában:

„A történelem alapos, és sok fázison megy át, mialatt egy régi formát sírba visz. Egy világtörténelmi forma utolsó fázisa a komédiája. A görög istenek, akiket Aischylos Prometheusa egy ízben már halálra sebzett, még egyszer kénytelenek voltak komikus halált halni Lukianos Beszélgetésében. Miért ez a történelem menete? Azért, hogy az emberiség *vidáman* váljék meg multjától.”

Marx idézett szavai³⁴ a *Dorottya* irodalomtörténeti jelentőségéből is sokat megvilágítanak.

GARAMVÖLGYI JÓZSEF:

JUHÁSZ GYULA ÉS A FORRADALOM. 1917-1919*

A kapitalizmus szolgálatában álló polgári és szociáldemokrata történetírás negyedszázadon keresztül gyalázta a magyar munkásosztályt, a magyar dolgozók első uralomrajutásának dicső korszakát, a Tanácsköztársaság nagyszerű emlékét. A hivatalos magyar irodalomtörténet is a leggyalázatosabb módon rágalmazta, vagy a legjobb esetben elhallgatta a szabadságért küzdő, a proletariátus hatalmáért lelkesedő írókat, akik következetesen harcoltak az irodalom terén az új társadalomért, a munkásosztály győzelméért: mint Komját Aladár. Ugyancsak elnyomták, agyonhallgatták, vagy meghamisították azokat a jószándékú, a munkásosztály dicső harcához csatlakozó demokratikus értelmiségi útítársakat is, akik nem tartoztak ugyan a proletariátus soraik közé, de becsületesen állástfoglaltak a proletárdiktatúra mellett, akiknek művészete a forradalom győzelme után szinte

³³ Kölcsey. (A Marxizmus, népiesség, magyarság, továbbá az Irodalmi tanulmányok c. kötetekben.)

³⁴ Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung. Idézi: Michail Lifschitz, Karl Marx — Friedrich Engels, Über Kunst und Literatur. Berlin, 1949.

* Ez a közlemény egy nagyobb, Juhász Gyula teljes munkásságát elemző tanulmány anyagából tárja fel Juhász Gyula politikai fejlődésének eddig jórészt feldolgozatlan adatait. A közlemény főként publicisztikai munkásságát ismerteti.

szárnyakat kapott, akik eddigi kötöttségüktől megszabadulva a közéletben is dolgoztak az új rend megszilárdításáért. A forradalom útítársaihoz tartozott Juhász Gyula is.

Nem értették meg őt sem, de nem is akarták megérteni. Igazi arcát nem mutatták meg a dolgozó népnek, költészetének legszebb alkotásait saját érdeküknek megfelelően meghamisították, harcos, lázadóhangú verseit elhallgatták. Mint a való élettől elszakadt költőt, mint örök pesszimistát mutatták be. Egész költészetét mereven a Nyugat dekadens lírájához kapcsolták.

Szerb Antal irodalomtörténetében mindössze három sort szentel Juhász Gyula emlékének, mint a Nyugat egyik lírikusának: „... a szegedi Juhász Gyula különösen képzőművészeti inspirációjú költeményekben fejezte ki a kor artistikus szellemét. A magánosság költője ő is, súlyosabb, végzetesebb ecsethordozással, mint a többiek.” Forradalmi hangú verseiről ő sem tesz említést, a magány költőjeként kezeli, de nem is gondol választ adni arra, hogy mi űzte, mi hajtotta a költőt e magánosságba, majd az örületbe.

Féja Géza, Németh László több cikkben és tanulmányban foglalkozik Juhász Gyulával. „A faj keres, harcol, drámákba kényszerül a térben, s közben álmodik, hogy önmagára találjon, önmagára ismerjen” — írja Féja (Előörs. 1929), aki Juhász Gyulában a nagy magyar faji álmodót keresi és „bebizonyítja” — mint minden nagy írónknál —, hogy „Juhász Gyulánál a faj álom Emesénél kezdődik... mint a folyam a forrásnál.”

Féja jól példázza azt a módszert, amellyel az ellenforradalom igyekezett kisajátítani a magyar kultúra értékeit. Szemérmetlenül, minden irodalomtörténeti bizonyítás nélkül aggatja Juhászra a fasiszta ideológia jelzőit. A későbbiekben meglátjuk, hogy Juhász Gyula politikai állásfoglalása mennyire ellentétes azzal a „világnézettel”, politikával, amelyet a bús-magyarkodó irodalom, a „mélymagyar” ideológia fedett.

Minden eszközt megragadtak, hogy az érző és lázadó költőből egy kedélybeteg, a való élettől elszakadt, magányosságba menekülő embert torzítsanak.

Természetesen a két világháború között is akadtak becsületes „írás-tudók”, akik Juhász Gyula művészetének igazi értékeit — a hamisítások ellenére is — felismerték, akik meglátták, hogy lehet tanulni tőle. „Ady után Juhász Gyula költészete áll hozzám legközelebb” — írja Veres Péter 1938-ban.

József Attila, akit Juhász Gyula indított útnak, a „Juhász Gyulához” c. versében emlékezik meg tanítómesteréről.

József Attila látta, hogy magánykeresése nem holmi költői modorkodás, hanem a forradalom utáni évek fájdalmas reményvesztettségének irodalmi visszhangja. Magyarázza öreg mesterének, hogy a költők feladata nem a búslakodás, hanem a buzdítás: „Mert hogyha nem remél a költő, Más ki remélne az új hazában”.

Egy másik költeményében („Juhász Gyuláról való nóta” 1923) a Juhász Gyulát körülvevő értetlenségről ír:

„... Hát ezért szédült nagy, szerény szíve,
Kürtjét fúján a tündöklő bakon?...
Magyarország, duhaj legények falva,
Ó, itt nem is vár senki levelet,
Nem tud olvasni senki itt ígét,

Csak néhány ember nem írástudatlan.
Itt több a csaplár, mint a néptanító,
Ki fölolvassa a szerelmes szókat.
S az igehozót fitymálja a törpe,
Pedig nagyobb, mint száz Napoleon!”

Reményhozónak, buzdítónak, bátorítónak tartja Juhász Gyulát, aki a proletárdiktatúra bukása után sem szakadt el a dolgozóktól.

A polgári hamisítások, ferdítések ellenére Juhász Gyula örök időkre beírta nevét a magyar dolgozó nép szívébe. A felszabadult Magyarország magáénak vallja őt, s költészetét haladó hagyományaink közé soroljuk.

Értékelésénél Révai elvtárs szavait kell szemünk előtt tartani: „A magyar kultúra nagyjaiban nemcsak és nem elsősorban osztálykorlátjait, polgári jellegüket kell látnunk, hanem elsősorban népi jellegüket”.

Juhász Gyula munkásságában is voltak ideológiai törések, korlátok, melyek gátolták, hogy eljuthasson a végső következtetéseikig. De az ő személyén keresztül azt kell látnunk, hogy a magyar értelmiség soraiban volt egy olyan réteg, amely 1918—19-ben eljutott a forradalomig, a Tanácsköztársaság alatt pozíciót vállalt és akkori szereplését, magatartását később sem tagadta meg.

A következőkben Juhász Gyula életének arról a két évről lesz szó, mely alatt politikai magatartása, művészete az eddigi kötöttségéből felszabadult, amikor a forradalom lendületétől szárnyakat kap, amikor hosszú és elég lassú fejlődés után eljut annak a felismeréséig, hogy az ország sorsát csak a munkásosztály viheti előre. „Ez előtt 3 évvel még nem mert önállóan egy nyakkendővételbe sem belebocsátkozni, ma már nyilvánosan szónokol, tanít és gyönyörködtet; tegnap még félve rezzent össze a legtiszteletteljesebb köszönésre, ma már a szemébe mer nézni még a legjobb barátjainak is; az éjjel még csak robotolt, lelkesedett és sírt és íme reggelre egy város, egy ország figyeli, szereti és rajong érte. — Szelíd és bölcs, fáradhatatlan az akarásban, pihenni nem tudó a munkában, csodálatos és egyszerű az igazság és szépség keresésében” — írja róla a szegedi forradalmi ifjúság lapja, a „Tűz” 1919-ben.

Azt a költőt és embert akarom bemutatni, aki az Októberi Szocialista Forradalomtól várja az új élet eljövételét, azt az író, aki hazaszeretetre, a béke védelmére, hűségre tanított és tanít bennünket, aki Dózsa, Zrínyi, Vörösmarty, Petőfi, Kossuth, Ady emlékét elevenítette fel, hogy az ő példájukkal lelkesítsen és buzdítson.

II.

Juhász Gyula 1918 júliusában, egyik politikai cikkében az Októberi Szocialista Forradalom győzelméről a következőket írta:

Oroszországban „... mint az új bor forr benne frissen felszabadult rengeteg erőinek tömérdeksége. De bármily bolondul forr a must, azért mégis bor lesz belőle, és az a hatalmas és ígéretes káosz, amely ma Pétervártól Vladivosztokig alakul, reméljük egy porából és véreből megéledt Európa új erőinek motorját fogják békére és munkára hajtani.

(Kis Napoleonok, Délmagyarország. 1918. júl. 7.)*

* Továbbiakban: Dm.

Hogy megérthessük, milyen úton jutott el a költő erre a magasságra a forradalom idején, szükséges, hogy röviden áttekintsük addigi életpályáját és munkásságát.

Ő maga adja meg saját élete kulcsát az 1919-ben írt „Testamentum” c. versével:

„Nektek hagyom, ha innen elmegyek
É búcsúzó, jövődő emberek!

Ha emlékeztek, mit daloltam én,
Ne kérdezzétek majd, ki voltam én.

Nem a pacsirta fontos, csak a dal,
Mely a nem múló, szent összhangba hal.

Én botorkáltam s botlottam sokat,
De nem szüntem dúdolni dalomat.

Szomorú volt a versem, jól tudom,
Csüggedten álltam sokszor félúton.

Én vétkem, én nagy vétkem, érzem,
Hogy nem láthatta könnyemtől szemem

Sokáig a fölpirkadó napot:
De ti ezen ne csodálkozzatok! ...

... meg ne értse többé senkisé,em,
Miért vérzett el lassan a szívem,

Miért volt nékem fájó ami szép,
S a fiatalság tavaszi ízét

Miért érezte fanyarnak a szám
S az asztal végén vidám lakomán

Méřt sirtam én, mint az elátkozott:
Ne értsétek meg azt, ti boldogok!”

Ez a megható költemény élete nagyon komoly és mélyreható értékelése. A helyes utat oly sóváran kereső költő tekint vissza itt a nehéz és sokszor kilátástalan utakon botorkáló ember pályájára. Az Ady útját járó és harcait vállaló költő a forradalom felé ment, de gyakran lemaradt, így nem lát-hatta úgy „a felpirkadó napot”, mint a forradalom győzelve idején. De tudta azt is, hogy ennek érdekében tett valamit, — nem lett a „forradalom viharhadara”, de „pacsirtája” volt.

Szegedről indult el a számára oly keveset adó úton, s oda tért vissza végleg, kevéssel a forradalom előtt.

Juhász Gyula polgári értékelői ifjúkori költészetét veszik alapul és annak jellemzőit általánosítják egész művészetére. Valóban, korai költészetében vannak dekadens vonások, nyugat-imádat, mély pesszimizmus, az antikvitásba, a görög istenek világába való menekvés, mely elfutást jelent a kor égető kérdései, saját problémái elől. A való élet helyett Hellasról, Dionysosról, Marcus Aureliusról, az ókor idillikus életéről ír. Valóban volt olyan időszaka, amikor ő is a l'art pour l'art költészeti irány hívének vallotta magát, s az ő jelszava is: „Mindent a művészetért!”:

„Elefántcsonttorony, Művészet,
Én is boldog rabod vagyok...”

— írja 1907-ben a „Turris Eburnea” c. versében.

Ha azonban közelebbről megnézzük költészetének ezt a korai szakaszát, láthatjuk, hogy még itt sem a való élettől való elszakadás jellemzi művészetét.

Az idegen elnyomás elleni lázongás, a fojtott forradalmi hang már ekkor is felszínre tör verseiben: szembefordul a dualizmussal, az egész 67-es rendszerrel. Gyűlölte ő is a kiegyezés korának fojtó kötelékeit, tudomást vett ő is a polgári reformtörekvésekről, Adynak a demokratikus népi forradalomért vívott harcáról, arról, hogy az „egész 1867-es alkotmány recsegett-ropogott eresztékeiben”.

A szabadságharc témájához nyúl vissza, Petőfi 1848—49-es költészetét akarja folytatni:

„Learattál édes magyar népem,
Ott az áldás csűröd közepében,
Osztrák finác szemét veti rája,
— Szükség lesz még arra a kaszára ...

Bécs felől jön a fekete felleg,
Bécsi rongy lesz, mire innen elmegy,
Aki küldi, mind halálra sárgul,
Hogyha kard lesz a magyar kaszábul.”

— írja fenyegető hangon a „Magyar népem” c. költeményében.

Büszkén emlegeti a szabadságharc dicső győzelmeinek harctereit:

„Wagram, Marengó... nagyszerű nevek,
Az osztrák tőlük tán ma is remeg,
Nekünk is volt... Nagysarló, Isaszeg,
Kápolna és Komárom és a többi,
A történetnek könyveit betölti...
S az osztrák tőlük még ma is remeg!”

(Rostand c.)

Ezek a sorok és még sok egyéb verse is — Kihallgatás, Kossuth-nóta... — azt bizonyítják, amit a Testamentum c. költeményében írt magáról: a dekadens irányzatok követése csak botorkálás volt költői pályája útján, keresztül törte ezt az az aggodalom, amellyel az ország sorsát figyelte a forradalmi válság évtizedében.

Az ifjú költő másik legjellemzőbb vonása, a mély emberszeretet, a demokratikus humanizmus egész életművét áthatja:

„Az emberhez száll himnuszom ma,
Hittel hadd harsogom dalom, ...

Nézzétek: izzad tar mezőkön,
Sarcól a rögből életet,
Nap égeti és tüske marja,

Tépázza ég és föld viharja,
Csókolják fény és fellegek!...

Ó ember, én hiszek tebenned,
Ó ember, mint szeretlek én,
Te nyomorúságos, hatalmas,
Te végzetes, te forradalmas,
Te halálban is diadalmas
Utód az Isten örökén!"

(Himnusz az emberhez c)

Ahogy az ifjú József Attilánál is megtaláljuk az elnyomottak, a szegények, a fáradtak, a kisemmizettek iránti szimpátiát, úgy Juhász Gyula korai költészetében is a szájalom, a humánus együttérzés hangja szólal meg, mikor a szerencsétlenekről, az élet kivetettjeiről beszél:

„Az apámat én sohase láttam,
Lent pihent már a nagy, nyirkos ágyban,
Mikor engem penészes odúban
Édesanyám ringatott a búban.

Napsugarat én sohase láttam,
Füstös az ég abban az utcában,
Ahol én, mint lápvirág fakadtam
Kora nászban, kései bánatban.

Nem hallottam én altató nótát,
Nekem a dalt a gyárak dúdolták.
Egy pajtásom volt csupán, az álom,
De már ezt is csak a végsőt várom!

Az apámtól nem kell szégyenelnem,
Hogy csavargó, semmiházi lettem.
Szegény, ő is ágról szakadt, mint én,
Ő is olyan szomorú volt szintén!..."

(A csavargó dala c.)

Az „Ancsa szolgáló” c. költeményében egy szegény, kivetett, kihasznált szolgáló cselédet, egy másikban a bérházak lakóinak szürke, egyhangú, örömtelen életét rajzolja elénk. Megkapó, reális vonásokkal elevenít meg egy-egy arcot, alakot (pl. Anyóka c.). Megérti az öngyilkosokat, akik megcsömörölve az élettől, a tolongástól és törtetéstől, közönnyel állanak félre. Ez még nem igazi, szocialista humanizmus, de hogy több az érzelgős, mindenki felé egyforma részvétellel hajló, filantróp polgári humanizmusnál, azt az bizonyítja, hogy részvéte az elnyomottak felé fordul.

Ezekben a költeményekben még nem a későbbi lázadó költő áll előttünk, még elmosódottan látja a szociális problémákat, de már észreveszi az élet kivetettjeit, s a költemények fájdalmas hangja mögött már a társadalmi rend ellen lázadó költőt érezzük.

Juhász Gyula ekkor még nem volt tudatos társadalombíráló, de hogy a fiatalkori verseiben található együttérzés az élet elesettjeivel nem volt

„csak költői téma“, írói modorosság, azt az is bizonyítja, hogy érzékenyen reagált kora politikai életének jelentős eseményeire: „Ábrányi Emilnek” írt verse és „A hódító Rihász” c. újságcikke (Máramarosmegye. 1907. jún. 21.) bizonyítja, hogy figyelemmel kísérte az 1905-ös orosz forradalmat: „Az élet második esztendejében — így számítják az idő futását az első proletárforradalom óta...” — így kezdi az említett cikket.

Nagyváradra 1908-ban került, s 1911-ig működött itt, mint tanár. A váradai évek életének nagy fordulópontjához viszik el. Ady hatására újjáéled, egyre világosabb lesz látása, egyre inkább túlnő addigi korlátain, az antikvitásba való menekülésen, és hangja is egyre bátrabbá válik. Fiatal író társaival együtt megalakítják a „Holnap”-ot, a Pesten tartózkodó Adyt meghívják körükbe, aki kérésüknek eleget téve, 1908 áprilisában leutazik hozzájuk.

Juhász Gyula a szegedi „Tűz” c. folyóiratban emlékezik vissza a „Holnap”-pal kapcsolatos küzdelmeikre és harcaikra:

„Rákosi Jenő bolondnak nyilvánított mindnyájunkat, a vádlottak padjára is kerültünk, mert Oscar Wilde egy darabját a világon először bemutatni és bekonferálni mertük Váradon.”

(Tűz 1918.)

A „Holnap” köré csoportosuló írók lelke Ady volt.

Juhász Gyula már 1905-ben kapcsolatban volt vele; leveleztek. Ady tanította a költői mesterségre, s ő buzdította bátor kiállásra:

„... Ott fenn a nagy intellektus bérécn vágja magát a földre bátran. Ne rösteljen csecsemő lenni. Rúgjon, ordítson, reszkessen, kísérteteket lásson, gügyögjön, bocsássa, ejtse vissza magát a mi gyermekkorunkba, amely olyan ideges, beteg volt, mint a felnőtségünk, de szentebb és feltétlenebb. Ebből lesz aztán a vers. Oh, nekem is ritkán sikerül úgy, mint önnek. Pedig vívódó, nagy-nagy intellektussal porban fetrengő gyermeklekiállapotba hulló talentum: ez az igazi lírikus. Készönöm a verseket. Felhasználom. E pár sort ne vegye kritikának. Ez az én kinyújtásom az ön kinyújtott jobbja felé. Szeretettel üdvözlö

Ady Endre.”

— írja Ady Juhász Gyulának 1905-ben Pestről.

Jóviszonyuk egyre mélyebb és barátiabb lesz. Csak rövid időre szakad meg közöttük e meleg kapcsolat a „Dukk-dukk-affér” eset után. Juhász Gyula zokon veszi, hogy Ady nem vállalja az új költészetet, hogy a „holnaposokat” megtagadja. Ez annál is inkább fáj neki, mert ő éppen Ady nyomán érezte úgy, hogy az új költészet: „a magyar társadalom nagy politikai, gazdasági és kulturális válságának, a csöndes titkos forrongásnak, a földalatti erők megmozdulásának tünete”.

Juhász Gyula a „Holnap”-ban nem a l'art pour l'art, a kozmopolitizmus, hanem a társadalmi harcokat elősegítő irodalom új fórumát látta, s ezért harcolt. Ő valóban Ady hangját akarta megszokozozni, erősíteni.

Leginkább Juhász Gyula működésére vonatkozik Ady szava: „Bántottam, kik védtek, s szeretettek”. És 1909 áprilisában Párizsból Ady már ilyen szeretettel ír neki:

„Édes Gyulám! Köszönöm a versedet. Félek, hogy funerátorom leszél mihamar. Nagy baj van. Szeretnék még látni. Talán sikerül!

Adyd.”

Ady hatására szólal meg költészetében a küzdelem és a harc utáni vágy hangja:

„Szabad hajók, mi büszke gyönyörűség
Szelni a gyöngyös, tajtékos habot,
Ó, tenger: végtelen, boldog mezőség,
Vágyak, kalandok, gályák, viharok!
Piros vitorlát tární új szeleknek,
Táncolni hullámok tornyos hegyén —
És én e csöndben, révben vesztgeljek,
Árván révedjek én?”

(Szabad hajók... c.)

A demokratikus népforradalom „viharmadarához” való csatlakozása, Ady küzdelmeinek, elveinek a vállalása emeli ki őt abból a vigasztalanságból, kátyúból, amelyben addig élt. Célt lát már maga előtt, látja az új idők megvalósításának szükségességét, s feladatának tartja annak hirdetését. Ehhez a vállaláshoz hű maradt, bár olykor elhagyta az ereje, s megzavarták a kávargó események. Ady segítő kezét — ha nem is volt mellette — egyre jobban érezte. Ady munkássága mint égő fáklya lobogott előtte, s erejéhez mérten igyekezett is példaképe, tanítómestere után járni.

Az első világháború véres eseményei az ő nyugalmát is felkavarták. Az első háborús évek Makón találták, ahol újságokból, frontról hazatért sebesültek elbeszéléseiből igyekezett tájékozódni. Hamar felismerte a háború igazi célját, imperialista jellegét, s ennek tudatában kapcsolatot keresett a Gallilei-körhöz közel álló makói értelmiségi csoporttal. Átérezte és látta, kinek jelent a háború szenvedést és kinek hasznot.

1916-ban az „Anyák” c. költeményében ezt így fogalmazza meg:

„A győzelem nekik fekete hintó,
Mely holtakon és bénákon dörög,
Múló az éljen és a gyász örök...”

Makón sokat beszélgetett az ott dolgozó hadifoglyokkal. Az uszítás legféltelenebb napjaiban látta, hogy az orosz népet is erőszakkal vitték a háborúba a cárok országának urai:

„A Kárpátokban ellenünk vezették,
Hozzánk a télen így került Prokop.
Szakálla kender, a szeme tengerkék,
Ó ez a szem sok szépet álmodott,
Jogról, örömről, lányról, mely övé lesz,
De ember tervez és Atyuska végez.”

— írja 1915-ben „A muszka” c. költeményében.

A mély szájalom, a meleg emberszeretet mellett akkor már új hang csendül fel költészetében. Már nemcsak az árvákhoz, a szenvedőkhöz, az

elnyomottakhoz van egy-egy simogató szava, de keményen ostorozza a saját érdekükért milliókat „pokolba” hajtó háborús gyujtogatokat:

„Én nem ünneplem őt, én gyászolom
Fekete posztós dob nélkül magamban,
De milliók nevében, akik élnek
És feltámadnak majd egy szép napon
A sírból, mit ma országnak neveznek.

Én nem ünneplem őt, én átkozom
Vezéreit, kik vérmezőre vitték
Fiatal testét, ifjú álmait,
Szabad jövőjét, boldog büszkeségét,
Idegen célért, idegen pokolba...

Én nem ünneplem őt, én jól tudom,
Hogy mily barlangban főzték azt a mákonyt,
Melytől bódultan tántorgott a nép...”

Nem az idegen népet tekinti ellenségnek, hanem — határon innen, határon túl — a kizsákmányoló, népelnyomó uralkodó osztályt:

„Én nem ünneplem őt, Johann Kovács,
Schmidt, Shmith, Forgeron és Forgiarini
S a többi mind, elnémuult ajkaikkal
Az égbe és szívünkbe azt kiáltják:
Elég legyen a meddő pusztulásból
És vesszenek a rombolásra bujtók!”

Látja a háború imperialista, rabló jellegét, de nem tud végig következetes maradni. Háborúellenes hangja gyakran pacifista prédikálássá válik. Nem tud aktív forradalmárként harcolni a békéért, mert talajtalan. Ezért nem láthatott világosan, ezért botladozott olyan sokat, ezért vesztette el a szeme elől az osztályharcot és olykor általános felebaráti szeretetre, keresztény egyenlőségre szólította fel az emberiséget. Pacifizmusa nem olyan reménytelenül korlátozott, mint Babitsé vagy különösen Kosztolányié. Költeményeiben és politikai cikkeiben nemcsak öntudatlan tiltakozás van, hanem gyakran harcok kiállás is. Nincs meg nála a háborús bűnösökkel szembeni békülékenység, mint Babitsban. Békét akar, de nem mindenáron. 1918-ban az „Obsit” c. költeményében a béke ügyét már összekapcsolja egy új, szabad társadalom születésével:

„A vén bakkancs nem a halálba tart,
De a szabadság szent útjára majd.

A hátizsákkal dobjátok le mind,
A szolgaság és szégyen terheit.

S dalos reménnyel úgy induljatok
A szebb jövőbe, munkás magyarok!”

III.

A vidéki tanárkodás, az állandó vándorlás fokozatosan felőrölte egészségét és életkedvét. Vágya mindig az volt, hogy felkerülhessen Pestre, ahol tanulhat, dolgozhat és írói képességeit fejlesztheti. Ez azonban sohasem vált valóra. Igen jellemzően írja róla Kosztolányi Dezső az „Új versek” c. kötetéről írt bírálatában:

„... az ifjú segédtanárnak a végeken gyakran fel kell pakolni poggyászat, gallérvát-ingét, pár szótárát és az esernyőjét. Versei alá nem írja oda a városok nevét, ahol születtek. De ha aláírná, akkor az ő könyvéből is meg lehetne tanulni — kicsikét — a magyar földrajzot.”

1917 végén végre sikerült megszabadulnia a kisvárosi tanárkodástól, visszatért Szegedre és a Dél-Magyarországnál lett újságíró. Az imperialista háború okozói elleni küzdelme itt méginkább fokozódott. Eppen mély humanizmusa, az emberbe vetett nagy hite láttatta meg vele az Októberi Szocialista Forradalom jelentőségét és ez a meglátás adott új tartalmat művészetének.

A dolgozó nép világszerte nemet mondott már az imperialista háborúnak. Reménykedve tekintettek Kelet felé, lélegzetviasszafojtva figyelték a fiatal szovjet nép heroikus küzdelmét az igazságos békéért. Juhász Gyula is világosan látta, hogy az eljövendő béke elválaszthatatlan az orosz forradalomtól. A Dél-Magyarország hasábjain fiatal társaival együtt már az első hetekben őszinte lelkesedéssel köszöntötték az orosz eseményeket:

„Amikor a forradalmi szociáldemokrácia vette a kezébe a kormányhatalom eszközeit, végre megbízható, szilárd és biztos kezekbe kerültek azok, és nem fog Miljukovoknak és Kerenszkijeknek többé sikerülni a közszellem hamis irányba való terelése. A kormány teljesen szabadon és önállóan, minden titkos diplomácia félredobásával egyesülést és békét hirdet, nemcsak saját országának, hanem az egész világnak is. Ezzel a békeprogrammal a kormány meg fogja hódítani a nép és a katonaság legszélesebb és legkülönbözőbb rétegeit, el fogja érni a célját és be fogja váltani az ígéreteit. Nemcsak a világ szociáldemokratáinak áll tehát érdekében az igazi orosz forradalmi kormányzat felülkerekedése, hanem mindazoknak, akik türelmetlenül várják a béke eljövételét.”

(Dm. 1918. január 1.)

„Oroszországban, a kelet forrongó hatalmas birodalmában most rakják le az első kommunista állam alapjait, az emberiségnek rettenthetetlen hősei és a forrongások még napirenden vannak, de az emberséges kormányintézkedések napról napra erőteljesebben bizonyítják, hogy hivatott kormány került a népek élére, amely erős kézzel felveszi a küzdelmet még az előítéletekkel is.”

(Dm. 1918. augusztus 2.)

„Oroszországban vész és kínok között, de az emberiség boldogsága születik.”

— írják ifjúi lendülettel, harcoss lelkesedéssel.

Ezt a hangulatot, a szebb élet utáni vágyát szólaltatja meg „Csipkerózsza” c. szonettjében. Bizik a forradalomban és annak nehéz, „kavargó, örvényes útját” saját útjának vallja:

„A távol kastély rejtekében alszik,
Nem látja más, csak csendes csillagok,
Hozzá a zaj mint boldog zene hallszik,
S a föld felé mint víg bolygó ragyog.

Az út odáig tüskerózszaörvény,
Az út odáig drótsövény balog,
Az út odáig véres, kusza örvény,
Mely holtnak, roncsok árján kavarg.

Ó mégis, mégis álmunk odavágyik
S ha lábunk, lelkünk elkopik is addig,
Mi elmegyünk, mind elmegyünk oda!”

1918 nyarától kezdve jelennek meg harcos írásai a Dél-Magyarország hasábjain. A háborútól szétzilált, megnyomorított, de forradalmasodó Magyarország legégetőbb problémáinak ad hangot. Világosan látja, hogy az orosz forradalom és a béke, az imperializmus és a pusztító háború egyet jelent.

Korábban sokan csak a februári orosz forradalom elismeréséig jutottak el. Ő tovább megy ennél. A sok hazug hír ellenére felismeri Kerenszkij és híveinek valódi arcát és politikáját:

„Minden oroszok kis Napoleonja óhajtott lenni, tűzzel-vassal boldogítani Dosztojevszkij népét, ha muszáj e nép ellenére is. Felemás egyénisége a múlt század romantikus politikusainak gazdag és tarka kellék-tárából kölcsönzi kopott kosztümjeit: a forradalmat a liberalizmussal, a szabadságot az imperializmussal, a radikalizmust a háborúval óhajtotta egyesíteni.”

(Dm. 1918. júl. 7. „Kis Napoleonok“ c.)

Látja, hogy nem a februári forradalom volt a vége, s hogy a továbbiaktól függ a történelem új korszakának létrejötte:

„Most persze, mint az újbor forr benne frissen felszabadult rengeteg erőinek tömérdeksége. De bármilyen bolondul forr a must, azért mégis bor lesz belőle, és az a hatalmas és ígéretes káosz, amely ma Pétervártól Vladivosztokig alakul, reméljük egy porából és véréből megéledt Európa új erőinek motorját fogja békére és munkára hajtani.”

(Dm. 1918. júl. 7. „Kis Napoleonok“ c.)

Látja, hogy az akkori kormányok, uralkodó körök és az őket kiszolgáló sajtó minden alkalmat felhasznál, hogy az orosz forradalom jelentőségéről hazug hírekkel elterelje a figyelmet, nehogy a világ dolgozó népei szeméről is lehulljon a hályog:

„Hogy most mi is van és mi is lesz tulajdonképpen az orosz földön és az orosz lélekben: Ezt az erdőt a szabadon idomítható és kormá-

nyozható hírek fájától nem láthatjuk elég világosan és egész részletesen. De annyit ma már erre is látunk és tudunk jól, hogy Kerenszkij a háborút jelenti, és Lenin... a békét. Hogy Oroszországban forradalom van, az sokaknak nagyon szomorú és sokaknak halálos valóság, de ami van, azzal számolni kell.” (Fenn idézettben.)

Az imperialista háború elleni gyűlölete 1918-ban, a háború utolsó, s talán a legszörnyűbb évében a tetőfokra hágott. A sok hazugság és rémhír ellenére hangja a hazug, rothadó imperialista morállal, politikával, az imperializmus eszközeivel szemben ebben az időszakban még élesebbé, könyörtelenebbé vált. A fentidézettekben már világosan megmondta, hogy ki akar békét. Ugyanez a cikk — Kis Napoleonok — leleplezi a háborús uszítókat és Wilson álszenteskedő, a hódítás céljait szolgáló imperialista „békepolitikáját”, s megmutatja, kinek az érdeke a háború:

„Annyi bizonyos, hogy se Wilson, se Lloyd George, se Clemanceau, se Kerenszkij, a kis Napoleonok, akiknek keze és lelke többé-kevésbé vérfoltos, nem látszik alkalmasnak arra, hogy új törvénytáblákat állítsanak a saját maga ellen háborúzó világ elé. Ezek a gyilkos urak nem akarják kezdeni a népek békés boldogítását...”

Egyreinkább tudatosodik benne, hogy ezek a háborús uszító politikusok nem a nép érdekeiért küzdenek, hanem korhadt, düledező, a velejében rothadt társadalmi rendjük megmentésén fáradoznak. Látja, hogy ezek a „világörlés enyveskező molnárai”, a Krupp-gyár szörnyű üzemeiben, vér és verejték áztatta hasznán gazdagodnak, pezsgős éjszakákon mámorosan éltetik a háborút, míg a másik oldalon a háború és robot borzalmaitól, s az éhségtífusztól agyongyötört szenvedő milliók állanak:

„Ma már mindenki látja, akinek lelki szemei vannak, hogy kinek és minek a malmára hajtja a vizet, vagyis a vért ez az örült és pokoli malom és akkor e világörlés enyveskező molnárai még duhajon ropják a hadiszerecsényük táncát és nemcsak gyűjtik, de szórják is a milliókat.”

(Dm. 1918. aug. 25. „Csöndesebben vigadjanak!” c.)

Ezek a „gyilkos urak” céljaik elérése érdekében semmitől sem riadnak vissza, s, hogy a nép figyelmét véres gattetteikről eltereljék, antiszemizmust is hirdetnek. Ilyen uszító Chamberlain is — írja Juhász Gyula —, aki

„...egyelőre csak Prohászka Ottokárnak és kevésbé jeles társainak szállít argumentumokat a magyar zsidók ellen...”

(Dm. 1918. szept. 8. „70” c.)

1918 végén, a háború utóhatásaként Magyarországon is pusztított a spanyoljárvány, mely a dolgozó nép ezreit vitte sírba. Juhász Gyulát is foglalkoztatta ez a kérdés, de ő a tények ismertetése mellett feltárja a járvány társadalmi okait is:

„...most érezzük csak igazán és kísérteties erővel, hogy micsoda középkort jelentett a döngrováson vergődő militarizmus, a végvonaglásait élő imperializmus, a huszadik század egyénei és népei számára..

a közegészség ügye szörnyen leromlott a háborúban... ijesztőek a köztisztasági viszonyok... Mit van tenni itt? Egy új társadalmi rendet, egy jobb világot, más rendszert, más embereket muszáj teremteni, talán a tizenharmadik órában...

... a romok között új élet, új munka és új akarat emberei jelennek meg, hogy kimentve a pusztulásból az antik világ értékes emlékeit és a múlt megmaradt kincseit, fölépítsék, hittel, tudással és művészettel a jövőendő Városát..."

(Dm. 1918. okt. 20. „Spanyol“ c.)

Ezekben a cikkekben a legfontosabb az új utáni vágy, ami egyet jelent a régi társadalmi rend elvetésével. Juhász Gyula már világosan látja a régi rothadását, amely megfertőzi az emberiség életét, de az újnak még csak az igénye jelentkezik határozott formában, a megvalósítás útját még nem látja biztosan.

Lázás figyelemmel kísérte a háború menetét és fordulóit. A front és a hátszág minden eseményét felhasználta arra, hogy sikraszállhasson a békéért. Nézzük meg példaképpen az 1918 szeptember végén lejátszódó bulgáriai eseményeket. A bolgár hadsereg ekkor döntő vereséget szenvedett és az angol csapatok bevonultak az országba. A nép forradalmi nyomására — kiknek élén „bolsevik szellemtől áthatott” katonák álltak —, a bolgár kormány kénytelen volt békeajánlatot tenni az antant főparancsnokságnak. Bulgária uralkodó körei és pártjai Hintze német külügyi államtitkár támogatásával ellenmozgalmat indítottak a béke ellen, de kísérletük sikertelen maradt. A dolgozó nép akarata erősebb volt, s a kormány kénytelen volt aláírni a fegyverszüneti szerződést.

„Ezek őszinte és egyenes beszédek, ezeket nem lehet semmiféle diplomata kertelgetésekkel, nagyképűséggel félremagyarázni, meggyöngyíteni, elhomályosítani, visszacsínálni, ahogy azt ijedt nyugalmat erőltető, a helyzet magaslatára verejtékezve igyekvő háborús uszítók még mindig megpróbálják. Ezek a véres nehéziparosok ilyenkor meghatóan tudnak dadogni szerelemről, hűségről, kitarásról, még a békét is emlegetik kínos zavarukban, a békét, ami nincsen...”

A szabad és önálló Bulgária... nem Hintzétől és egy a bukás előtt álló német politikai rendszer többi leomló oszlopától kért tanácsot...”

— írja Juhász Gyula 1918. szeptember 29-én „A bolgár lépés“ c. vezércikkében, melynek legnagyobb részét a cenzúra törölte.

A cikk második részében arról beszél, ami ma is fontos kérdés számunkra:

„Bulgária lépése máris hatalmas erővel döng végig a mi világunkon is. Ma már nincsenek többé elszigetelt tények a politikában, ma már minden összefügg. ma már minden külpolitikai cselekvésnek belpolitikai következményei vannak, ma már amit Johnék mondanak vagy cselekednek, azt Johannak éppen úgy tudomásul kell vennie, mint Jeannak, Jánosnak, Giovanninak és Juonnak.”

A „Jövendő” c. vezércikkében a legtöretlenebb és legtisztább a hangja. Olyan ember véleményét halljuk itt, akit a tömegek, a nép szeretete segít eligazodni a forradalmi korszak bonyodalmai között:

„A liberalizmus nem exportcikk, mondotta egy angol államférfiú, mikor kérdőre vonták, hogy a nagy és szabad Anglia miért olyan kemény és kegyellen zsarnok, ha a zöld sziget, India vagy Fokföld szabadságmozgalmainak eltiprásáról van szó, amely műveletet ő különben nyugateurópai választékossággal kolonizációnak és pacifikálásnak szokott elnevezni. A liberalizmus nem exportcikk az európai imperializmus erkölce szerint, hívják bár ezt az imperializmust akár kapitalizmusnak, akár militarizmusnak. Hogy ez a nyugati morál, hogy ez a most alkonyodó morál mennyire egy húron pendíti Európa minden nagyhatalmi alapokon nyugvó államát, azt a közelmúlt világtörténelmében a búr háború, a kínai büntetőexpedíció, az ír forradalom leverése és az egész keleti kérdés kezelése napnál világosabban megmutatta.

De van ennek a modern nagyhatalmi machiavellizmusnak egy másik sarkalatos tétele is, amely úgy szól, hogy viszont a forradalom nem importcikk! A forradalom nagyon szép, nagy és dicső dolog, ha a szomszédunk háza ég, de a miénk lokalizálva van, még szebb, ha a forradalom a világtörténelem lapjairól, az angol vagy francia históriából, vagy éppen 1848-ból lobog és ragyog felénk, de a legszebb, ha ez a forradalom az ellenségeink portáját gyújtogatja, csúrát emészti, trónját ingatja, és uralmának szilárdnak látszó fundamentumát rendíti meg. Ez a kettős morál, amely a maga számára mentül több jogot és kiváltságot követel, amely mások elnyomásából és letöréséből akarja a saját szabadságát és biztonságát megalapozni, ez az imperialista és kapitalista morál most mond szörnyű csődöt ebben az európai egyetemes débacle-ban, amely mintha Marx előre bejelentett összeomlás elméletének nemvárt és nem sejtett nagyságú megvalósulása volna. Az orosz forradalom titáni tüzenél a maguk kicsinyes és komolytalan, máról-holnapra tengődő világpolitikájának kotyvalékát akarják megfőzni a különböző ellenséges államok diplomatai és politikusai, akiknek háborús üzlete Normann Angell minden számításán alul sikerült, kiderülvén Európaszerte, hogy nemcsak rossz üzlet, de a legrosszabb üzlet, sőt egyáltalában nem üzlet a háború.

Az európai külpolitika börzéin most a forradalomra spekulálnak. Az orosz forradalomra és a többire, amely lesz, de mindenesetre lehetséges.

Mintha az egész háborút erre építették volna. A legreakciósabb szerkezetű államokban hirdették a leglelkesebb hangok az ellenségek forradalmának dicséretét. Mindkét részről nyíltan azt hangoztatták, hogy szabadságharcot vívnak és mind a két részről titokban a másik fél forradalmától várták a maguk helyzetének megváltozását, a megváltást magát. A tűzzel játszottak, amely a népek lelke mélyén égett, vulkánokon táncoltak és egyszerre csak, egy márciusi napon föllobogott keleten nyíltan a régi világot megemésztő tűz és kiárasztotta az ódon romokat pusztító, az új világot megtermékenyítő láváját a forradalmi vulkán és ettől a naptól fogva új fejezet kezdődött, nem csupán a gyalázatos háború, de az emberi haladás dicsőséges történetében is.

A régi, velejében romlott, gerincében rothadt világ félkékzalmárai, martalócai és zsoldosai, a vér és vas lassan, de biztosan levitélő emberei most ebben az új világvajúdasban is azon mesterkednek,

jobbanmondva azon kontárkodnak, hogy a sok bába között valahogyan elvesszen a gyermek, de a kérlelhetetlen és ki nem kerülhető ananké, ahogy a görögök mondták, fátum, ahogy a rómaiak nevezték, sors, ahogy a keresztények hívják, a törvény, ahogy a tudományos megismerés tanítja, be fog telni, mivel egy új kor, egy új morál, egy új világ számára az idők teljessége elérkezett.

A nagy idők, amelyekről zavaros mámorral a háború elején beszélünk, igazi ábrázatukat majd csak most mutatják meg valójában és boldog leszen az, aki új Simeonja volt az ember igazi győzelmének, nevezzék bár Liebknechtnek, Romain Rollandnak, Bernhard Shawnak, vagy Ady Endrének az illetőt és aki diadalmaskodni fog, bár régen virágok nyílnak is szívéből, mint Petőfinek, Tolstojnak és Jaurésnek!”

(Jövendő. Dm. 1918. augusztus 4.)

Ilyen biztos hangon, ilyen ęlvi tisztasággal kortársai közül csak Ady Endre irt.

Juhász Gyulának nem voltak rendszeres marxista ismeretei, de a nép iránti szeretete ösztönösen elvezette a helyes útra. Mint a fenti cikkben egy kornak, lényegében helyes mérlegét tudta adni, úgy a következőkben azt látjuk, hogy legtöbbször meg tudja állapítani, hogy az egyes emberek és cselekedetek a nép érdekében, vagy ellenére vannak. Clemanceau, a „háború egyik legkonokabb és legtehetségesebb tovagördítője” hazaárulás címén bíróság elé állította a redikálista Malvyt, aki bátran szembe mert szállni az imperialisták őrjöngésével, „aki a lázító igazságtalanság ellen a lázadó munkásság pártját fogja, aki nem akar egy húron pendülni a háború üvöltő derviseivel és nem tud együtt ordítani a nagy vérontás tigriseivel”. A francia szenátus azonban felmentette Malvyt a vád alól. Juhász Gyula ezt a béke és munka harcosainak nagy győzelmeként üdvözli:

„Clemanceau most kapta az első dőfést, amely még halálos lehet neki...”

Malvyt már csak számúzni tudják, a háborús tigris karmai határozottan kopni kezdenek...”

Sőt megfordítja a vádat. Keményen cseng a hangja, amikor Franciaország akkori vezetőit, az imperializmus levitélő politikusait, a vér és pénz urait, s ezeknek legfőbb képviselőjét, Clemanceaut vádolja hazaárulással:

„... igenis az is áruló és renegát és selma és bűnös a legnagyobb bűnben, ki elárulja azt a zászlót, amelyre a haladás, a szabadság, a humanitás van írva, azt a zászlót, amely alatt annakidején azok ellen harcolt Clemanceau, akikkel összefogva, akiknek hízelegve, akikre támaszkodva ma száműzetésbe küldi Malvyt, mivel megöletni már nincsen ereje és bátorsága.”

Az imperializmus Franciaországát a nagy forradalom Franciaországával állítja szembe:

„A Gloire nemzetének, a Nagy Forradalom népének mai vezetői — vak vezet világtalant — Keleten hátrafelé tolni igyekeznek azt az óramutatót, amely 1789-ben már tizenkettőt ütött a vén Európának.”

Nem táplál nagy illúziókat a franciák és az imperialista nyugat vezetői iránt. Látja hazug és embertelen tetteiket, de erősen hiszi:

„Az igazság — Franciaországban is — úton van, bármennyire útjában is van egyúttal a hadikapitalizmusnak, amely szabadságról és testvériségről szaval Barbusse hőseinek és közben, mint akinek nem tudja a jobbját, mit manipulál a balkeze, szépen aranyakat gurít keleten a cseh-tót brigádnak, hogy a cárizmus megmaradt gépfegyverével lekaszabolja a frissen zsendülő orosz szabadság és demokrácia vetését. A párizsi kamarában, a versaillesi haditanácsban pazar bőkezűséggel osztogatják a népek szabad rendelkezési jogát, de a Volga táján éppen ennek a jognak elemi megsértésével és kijátszásával akarják mindenáron — a pénz és vér árán — diadalra segíteni az orosz ellenforradalmat.”

Látja, hogy hiába minden mesterkedésük, hiába szavalnak álnok módon testvériségről, egyetértésről, hiába akarják eltenni a láb alól a béke és a munka harcosait. A szenvedő és egyre tisztábban látó dolgozó nép igazsága és ereje hatalmasabb, mintsem a vérontás és embertelenség tigriseinek ez a terve sikerülhessen:

„Malvy csak egy, nem olyan nagyon különös katonája a megértésnek, a békének, az igazságnak. És Clemenceau már ezt a Malvyt sem tudja egészen eltenni a láb alól. Mi lesz akkor, ha nemsokára, talán holnap, maga az Igazság fog föltámadni mindenféle európai hazugságok Clemenceaui ellen?”

(Clemenceau, Dm. 1918. aug. 9.)

Juhász Gyula ezt a cikket 1918 augusztus 9-én írta. A történelem pár hónap múlva válaszolt kérdésére. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatására Távolkelettől Németorszáig fölkelt az addig leláncolt munkásság, hogy lerázza magáról a gyűlölt igát. Ez azonban akkor még nem sikerült. De ma az „Igazság” feltámadt, ma már egy hatalmas, szervezett béketábor védi a békét mindenféle hazugságok „Clemenceaui” és „Trumanjai” ellen.

Az eddigiekben tapasztalt tisztánlátással figyeli a munkásmozgalmat is. Az áruló szociáldemokráciát, amely a háborús urak kiszolgálójává vált, a klerikális reakcióval együtt említi:

„Két hatalmas és egyetemes Internacionále mondott csődöt a világháború kitörésekor: a kereszténység és a szociáldemokrácia Internacionáléja...”

A II. Internacionále pártjainak vezetői:

„A Császár leghívebb katonái lettek 1914 augusztusától a hírhedt Burgfriedetől az összeomlásig.”

A kereszténység internacionáléja, a klerikális reakció is méltó értékelést kap:

„Ma istenek alkonya van, faragott képeké, amelyeket az igaziak helyett a népek, a tömegek előtt hordoztak és hirdettek, amelyek megmértek és könnyűknek találtattak. Tolsztoj már a háború előtt kimutatta, hogy

a mai egyház csupán korhadt hatalmi szervezet, akár a mai állam és amint a mai állam (nálunk már tegnapi) a nacionalizmus nevében gyilkoltat embereket, éppen úgy a mai egyház a klerikalizmus jegyében gyilkoltat lelkeket..."

(Internacionále. Dm. 1919. febr. 7.)

Az a Juhász Gyula írta ezeket a sorokat, akit a klerikalizmus híveként igyekeztek bemutatni a Horthy-korszak irodalomtörténészei. Az igazi Juhász Gyula túllát az egyházi pietáson, meglátja az egyház összefonódottságát a kizsákmányoló osztályokkal.

1919. január 18-án egy névtelen cikk jelent meg a Délmagyarország első oldalán „Spartacus” címen. Az író neve nincs aláírva, de Juhász Gyula eddig idézett cikkeinek tartalma, mondanivalója, a hasonló, sőt azonos kifejezések és gondolatok, valamint a névtelen cikk hangja arra engednek következtetni, hogy ezt is Juhász Gyula írta. A cikk akkor jelent meg, amikor — 1919. januárjában — német terrorbandák letartóztatták és meggyilkolták Rosa Luxemburgot és Karl Liebknechtet, a nemzetközi munkásmozgalom nagy vezető alakjait, a forradalmi Spartacus szervezet megteremtőit. Ez a cikk nemcsak azért jelentős, mert a nemzetközi munkásmozgalom e két nagy alakjáról szól, — úgy mutatja be őket, mint akik végig küzdöttek a háború ellen, akik bátran kiálltak és szenvedtek, várfogságot, majd halált elveikért — hanem azért is, mert az író meglátja, hogy ezek az „Igaz Emberek” a jövőért estek el, annak az ügynek lettek hősei, amelyért az emberi kultúra legnagyobb alakjai küzdöttek:

„Liebknecht Károly, a germán Spartacus, a korán érkezők közül való volt. Most a halottak élén lovagol már, a túlvilági vörös gárda élén, amelynek dicső és vérbíboros seregében a mi Dózsa Györgyünk és Martinovicsunk, a germán lázadó Hutten, a prágai Husz, a latin Giordano Bruno és Henai Elienne, Ferrer és Jaurés vítétkedtek, míg éltek és győzedelmeskednek halottaikban.”

„...érettünk estek el és a jövővért, az Emberért, hogy egyszer majd, végre, valamikor, egészen szabad és boldog legyen. Tegnapelőtt börtön, tegnap rágalom, ma halál, holnap halhatatlanság, szobor és milliók kegyelele várja őket.”

— ilyen szavakkal hajtja meg az emberiség zászlaját ravataluk előtt.

Az 1917. év, amint az egész emberiség történetében, úgy a magyar írók életében, munkásságában is gyökeres fordulatot jelentett, vagy legalább jelentős nyomot hagyott. Juhász Gyula is bizakodással fordult a fiatal Szovjet Állam felé, mert felismerte a forradalom megtisztító erejét, melynek feladata volt egy „új Európának erőit és motorját” békére, munkára hajtani. Élesen szembeszállt és mélységesen elítélte az imperialista hatalmak galád mesterkedéseit, kik a Szovjet Államot, az emberi jövő biztonságát születése percében meg akarták fojtani.

Az Októberi Forradalom közvetlen, serkentő hatással volt a többi ország munkásmozgalmára. Magyarországon is egyre erőteljesebbek lesznek a harcok a háború és a népelnyomó rendszer ellen. Az 1918. januári, majd a tavaszi, nyári országos méretű sztrájkok mind a magyar forradalom előhangjai voltak. Ezek a mozgalmak Juhász Gyula írásaiban közvetlenül nem kapnak hangot, de a magyar helyzettel foglalkozó politikai írásainak

hangja azonban mutatja, hogy az egyre érlelődő forradalmi hangulat rá is nagy hatással van. Féltő aggodalommal figyelmezteti népét a nagy veszedelemre, amelyben az ország „sírásói” akarják vinni:

„Egy rövidlátó és konok politika tönkre teheti egy nemzet legszebb vetéseit, megölheti kultúráját és jövődjét; ezt az elretentő nagy tanulságot tanuljátok meg magyarok...”

(Mérleg. Dm. 1918. jún. 2.)

1917. végén, amikor visszatért Makóról Szegedre, még erősen a pacifizmus rabja, s pacifista érzelmei viszik a Szegedi Feministák Egyesületéhez, ahol több előadássorozatot tart haladó irodalmi hagyományainkról.

Az Orosz Forradalom hatására ekkor indul meg újra nagy erővel az általános, egyenlő, nőkre is kiterjedő választójogért a harc. A Szovjetunióban azonnal törvénybe iktatták a nők egyenjogúságát, sőt a béketárgyalásokon résztvett az orosz nők delegáltja. Juhász Gyula is síkraszál a nők egyenjogúsításáért, felismerve a nők kettős elnyomását:

„A feminizmus is szabadságtörekvés, a feminizmus is osztályharc, a feminizmus is rabszolgák harca a rabszolgatartók ellen...” — írja

erről a mozgalomról 1918. júniusában.

Sikerült is a törvényjavaslatot az országgyűlés elé vinni, de itt, ahogy „A mi nőgyűlölőink” című vezércikkében írja:

„... a nők választójogát a minden pártban és minden vonalon bujkáló és ki-kitörő reakciós szellem (ha ugyan szellemnek nevezhető e sivár szellemtelenség) buklatta meg...”

„... Itt a reakció vizsgázott le, itt a nemzeti öntudatlanság aratott diadalt.”

Itt szintén nemcsak az a jelentős, hogy fontos kérdést vet fel, hanem az is, hogy kezdi látni az emberiség problémáinak az összefüggését. Szenvedélyes düh tör ki belőle, amikor azokról beszél, kik gyáván, az adott életbe beletörődve, az uralkodó körökhöz dörgölődznek, s így keresik boldogulásukat:

„... egy seprűt szeretnék már látni, egy erős, jó, új seprűt, amely kiséperné mindazt az ócska, rothadt fölfogást, azt a port és szemetet, amely tisztos konzervatív óvatosság neve alatt még a régi jó világból megmaradt...”

(Dm. 1918. augusztus 18. „Korbács“ c.)

Kitűnően jellemzi, s mutatja be a fordulat-előtti lázas „fülledt csendet” a „Magyar nyár 1918.” című költeményében, s egyben félreérthetetlenül érzékelteti a saját állásfoglalását is:

Fülledt a csönd, mintha üres a kaptár,
Keleti lustán szunnyad a magyar nyár.

Mi lesz, ha egyszer szikrát vet a szalma
És föllángol e táj, e néma, lomha?

Ha megútálva száz here pimaszt már,
Vihart aratva zendül a magyar nyár?”

Már meglátja a csendes és látszólag nyugodt felszín alatt a robbanó erőket. „Mi lesz, ha egyszer szikrát vet a szájma?” teszi fel a kérdést. Mi lesz, ha az eddig szenvedő nép feltámad, ha orosz testvéreikhez hasonlóan lerázzák magukról évszázados bilincseiket? Ezt várja mindennél jobban Juhász Gyula és ezért kap szárnyakat művészete a forradalmasodó időkben, ezért tud az addig magábazárkózott, csak olykor-olykor lázadó ember már harcolni, vágyainak hangot adni, a küzdelmre buzdítani. Új világot akar, emberibb életet, új embereket, akik a közösségért tudnak és akarnak dolgozni:

„Az új világot, amely készül, nem lesz könnyű felépíteni. De kell és ember kell hozzá, nem ebből a régi világból való, nem ennek a régi világnak cinkosa, siratója, támogatója.”

(Dm. 1918. szeptember 22. „Hadilány“ c.)

Látja, hogy ez „új világot” nehéz lesz felépíteni, hogy sok áldozattal és fájdalommal fog járni az új élet kialakulása, de erősen és rendületlenül bízik a győzelemben. Annak is félreérthetetlenül tanújelét adja, hogy ez a várvavárt új élet már nincs messze, már itt az idő, mikor győzni fog az igazság, felszabadul a nép minden „ököljog” kizsákmányolás és minden népbetűtás alól:

„De én tudom, hogy lesz még ünnep egyszer,
Hol Helfferichnél Ehrlich többet ér
S Pasteur különb, mint száz véres vasember,
Kiről ezer rom és rokkant regél,
Itt az idő, hol egy lesz csak az ellen:
A butaság! és győzni fog a szellem!

Mikor magyarnak lenni annyi lesz majd:
Szabadnak lenni, bölcsnek és igaznak,
Nem nézni le a dolgos idegen fajt
S ököljogot nem adni ősi gaznak!
E kort újult lélekkel így köszöntöm:
Eljen a bátor és jó mindörökkön!”

(„Salve” c.)

Bár a munkásosztály harcaival közvetlenül nem foglalkozik, de korának égető, társadalmi és szociális kérdéseire érzékenyen reagál, s általában jó irányban keresi a problémák megoldását. Nem fátylozza el tisztánlátását az a féktelen nacionalista uszítás, amely az első világháború utolsó éveiben csap a legmagasabbra. Ezekben az időkben helyesen és jól látja meg a hibákat, a hitvány mesterkedéseket, a nemzetiségi politika osztályjellegét:

„A mi félmúlt nemzetiségi politikánk évtizedes bűnei virulnak ki most ebben a világháborúban. A legnagyobb bűne pedig az volt ennek a politikának, hogy maga se tudta mit akar és maga se akarta, amit tudott. Egyszer puskatussal dolgozott, máskor pedig lekenyerezéssel... Különbféle mértékkel mért, másképpen kezelte a szegény tótot, mint a gazdag svábot.”

(Dm. 1918. szeptember 22. „Többet ésszel“ c.)

Vidéki határmenti városokban tanított egész tanári pályafutása alatt, s így sok szomorú tapasztalatot szerzett e téren is.

1918. októberében a politikai válság mélyült, a nép béketüntetései egyre erősebbek, egyre harcosabbak lettek. Október 25.-én az egyetemi ifjúság rendezett béketüntetést; áttörték a rendőr- és katonakordont, benyomultak a királyi várba, memorandumot akartak átnyújtani a királynak. A tüntető fiatalokat lovasrendőrök verték szét. Juhász Gyula lelkesen üdvözli a harcos fiatalságot, amely „öntudatosan kopogtat már a romlott régi társadalom ajtaján.” Az ország függetlenségéért és szabadságáért harcoló kuruc-hősökhöz hasonlítja őket:

„... most megszólaltál októberi ifjúság, új magyar fiatalság. Jobbkezem, amellyel e sorokat reménytől remegve írom, már nem sajnó az a régi éles kardvágás, amelyet egy lelkes tüntetésben az egyetem folyósóján kaptam... Azt a zászlót, amelyet ronggyá akart tépni a szolgaság és erőszakosság, ti fogjátok vinni, végső diadalra...”

(Dm. 1918. október 27. „Októberi ifjúság“ c.)

A fővárosban történt események híre hamar eljutott Szegedre is, ahol októberben IV. Károly király látogatására készültek Juhász Gyula nem valami udvarias fogadtatást jósolt, s a készülő királyhymnuszt „hóhérimnusznak” nevezte. A látogatás „közbejött akadályok” miatt elmaradt, s Juhász Gyula ironikusan jegyezte meg: „másképp hívják azt az ifjú hatalmat, amit én várok”. Az események gyorsan peregték egymás után. Október 28-án politikai nagygyűlésen Szeged népe is állást foglalt a politikai válság dolgában és lelkesen csatlakozott a Magyar Nemzeti Tanács programjához. A nagygyűlés egyik szónoka Juhász Gyula volt. Ismét általános, egyenlő, a nőkre is kiterjedő választójogot követelt. Október 29-én a szegedi diákok tartottak forradalmi hangú nagygyűlést, melynek végén „Ady Endrét és Juhász Gyulát éltették viharos lelkesedéssel”. Így robbant ki Szegeden az októberi forradalom.

Juhász Gyulánál a forradalom várása, az új igazságos világba vetett rendíthetetlen hite nemcsak írásaiban mutatkozik meg. Ezt a hitet és lendületet mutatja a forradalom és a proletárdiktatúra alatti tevékeny, harcos közéleti szereplése is. Rövid ideig tagja lett a november 2-án megalakuló Szegedi Nemzeti Tanácsnak. November végén kilépett belőle, mert — ahogy a lemondását közlő levelében írja — a Nemzeti Tanács azzal, hogy konzervatív elemeket is magába fogadott, eltért eredeti céljától, amit ő nem helyeselhet. A Nemzeti Tanácsban csak az új irány feltétlen híveinek szabad helyet foglalniok — mondja igen helyesen. Politikai állásfoglalása a forradalmi tömegmozgalom hatására fejlődik, egyre határozottabb lesz, fokozatosan közelebb kerül a baloldali táborához, a munkásosztály harcaihoz. Bár a Polgári Radikális Párt tagja és a párt szegedi szervezetének elnöke, de magatartásában és politikai állásfoglalásában messzebbre jut el a polgári radikalizmusnál. 1918 végén közeledik a szociáldemokrata párthoz, a párt szabadságünnepén forradalmi költeményeiből olvas fel, de amikor felismeri a szociáldemokraták minősíthetetlen áruló magatartását, hamar visszavonul, kiábrándul a szociáldemokrácia opportunistá politikájából. Ekkor bár sok kétséggel és félelemmel, érzelmileg egészen közel kerül a kommunistákhoz.

A polgári irodalomtörténészek egyik leghazugabb hamisítása Juhász Gyulával kapcsolatban az, hogy költészetének vallásos elemeit fel-

használva, mint klerikális érzelmű írórt értelmezték. Ez az értelmezés merőben rágalom. Igaz az, hogy Juhász Gyula nem tudott megszabadulni a vallásos kötöttségektől, de ugyanakkor világosan látta, hogy az egyház a haladás ellensége. Különösen 1918—19-ben éles a bírálata a főpapok politikájával szemben. „Az egyháznak el kell hagyni a világi hatalom hiú és méltatlan keresését, le kell mondania a sokezerholdas latifundiumok meddő kultuszáról.” Az októberi forradalom hatására 1918. novemberében megalakult a Budapesti Papi Tanács, a demokratikus érzelmű alsópapság szervezete, mely 11 pontban foglalta össze korszerű reformtörekvéseit. A szegedi alsópapság nem találta ezt a 11 pontot elég radikálisnak és annak kibővítését kívánta: Követelték a püspöki birtokok felosztását a nép között, a papi nőtlenség eltörlését, továbbá, hogy minden pap társadalmi állásának megfelelően — a papi birtokok igazságos felosztása után — állami fizetésben részesüljön. Juhász Gyula örömmel és bizakodással üdvözli az alsópapság mozgalmát, kik hallgattak a „kor intő szavára:

„örömmel és elégtétellel kell üdvözölni ezt a határozatot, a pesti papi tanácsnál merészebb, de jogos és méltányos állásfoglalást...

Megszületett az Országos Papi Tanács... amely az új idők igazságainak levegőjét kívánja bevinni a főpapi aulák fülledt világába...

Természetesen az egyházi reakció nem nyugodott bele az alsópapságnak a haladás táborához való csatlakozásába. Így a csanádi megyéspüspök — Glattfelder Gyula — ellenakciót tervezett a Délmagyarországi Papi Tanács programjával szemben. Juhász Gyula könyörtelenül leleplezi a főpapság népellenes mesterkedéseit. A misztikumok világával butították és vezették félre a tudatlan népet, „gyűlöletet prédikáltak a szeretet vallása nevében”, ahogy 1848—49-ben, úgy a forradalom idején is könnyűszívvel elárulták a hazát, ádáz gyűlölettel harcoltak a haladás ellen, s ha szükséges volt, „világi hatalmuk és hasznuk” megvédésére, még az ördöggel is készségen cimboráltak:

„A világi hatalmát és hasznát féltő főpapi latifundium gyűlöletet prédikáltatott a szeretet vallása nevében a más vallásban születettek ellen, de azért, ha profitja úgy kívánta, szívesen vette a másvallású nagytökések szövetségét is, s a politikában nagyszerűen kezelt tudott fogni mindenféle modern pogánnyal és hitetlenekkel, ha azok a reakció agyaglabú bálványát támogatták.”

(Dm. 1918. nov. 20. Papi Tanács.)

Így ír azokról a főpapokról, kik megáldották a fegyvereket, „ame'yekke! a régi állam rabjainak ölni kellett”.

Politikai fejlődését mutaja a forradalom kiörése utáni tevékenysége. Nagy lelkesedéssel köszöntötte az 1918 októberi forradalmat, de az nem hozta meg számára azt az „ifjú hatalmat”, amit ő várt. Ezt mutatja az a tény is, hogy rövid pár hét után kilépett a Nemzeti Tanácsból. Csalódott a polgári forradalomban, annak megalkuvó politikájában, s újra várt, újra új megoldás felé tekintett.

Az 1919-es évet látói cikkel köszönti:

„Talán örökké nevezetes lesz, talán nevezetesebb, mint 1526, mint 1848, talán még fontosabb és híresebb, mint 1453 vagy 1789. Lehet, a legemlékezetesebb év lesz, mióta a világnak története van...

Ma kezdetét érezzük valaminek, ami még nem volt... Lehet, hogy ennek az új hitnek a napja még nem látszik tisztán és világosan a horizonton, lehet, hogy még nagyon ködös és homályos a vér párájától, lehet, hogy még sok felhő és füst fogja eltakarni, ... de az új nap van, az új nap fölkel és ma már virradat van, ma már dereng, ma már a hajnal szürkülete és zengése árad széjjel győzelmesen...

... Hogy embernek lenni újra dicső dolog legyen; erre törekedjék most minden teremtet lélek, mert ma már megint szabad erre törekedni, egész szívükből és minden erőnkéből."

(Dm. 1919. január 1. „1919.“ c.)

Egyre erősebb lesz a hite az új társadalomban, amely új életet teremt:

„Az igazi jókedvet, az élet valódi örömét, azt a joie de vivre-t, amely egy igazságos és becsületes, egy békés és dolgozó társadalom rendjéből terem, mint az életnek nevezett búza a jó földből. Ez a társadalom ma még csak ígéret és remény, de valóság és élet lesz, ha hittel és munkával akarjuk.”

(Dm. 1919. január 5. „Alkohol“ c.)

Hogy emberek lehessünk, hogy emberi életet élhessünk, hogy az életünk vidám és boldog legyen, — ezt várja „az új naptól“, a forradalomtól, az az igazságos és munkás társadalmi rendtől, s ennek megvalósításáért szolít harcba. Ebből a pár sorból is világosan le tudjuk mérni azt a nagy változást, amely Juhász Gyulában a forradalom idején végbe ment. Az az ember, aki a régi rend nyomasztó és rothadt légköréből öngyilkossággal akart megszabadulni, aki a forradalomig nem találta helyét a társadalomban, ez az ember most felszabadul, bizakodó szavait az igazi életöröm teszi meleggé, életét és művészetét a célját megtaláló ember ereje gazdagítja.

Igy megérthetjük azt a gyűlöletet és megvetést, ahogy a régi rend embertelen kizsákmányolásáról, a „háborús mámortól kótyagos vezérekről“ beszél, arról a társadalomról, amelynek a járvány és „az alkohol volt a legbiztosabb és a legerősebb cinkosa“:

„A rosszul táplált, testileg és lelkileg éhes proletárt a pálinka és társai vigasztalták. A természet és művészet derűs, tág, tiszta és örök mezőiről félhomályos, szűk és piszkos oduka szorult az öntudatlan, szervezeten munkás, ahol nem is olyan méregdrágán mérték ki neki a mérget, amely narkotizálta, amely a bizonytalan jövő dőlő délibábja helyett a hazug jelen rózsás fátyolát, színes ködét teregette rövidlátó, könnyes szeméi elé... A régi állam, amelyet a német óriás a legszörnyűbb szörnyetegnek nevez, az alkohol emberirtó sárkánytorkába dobta milliók életét, jövőjét...”

Meglátja társadalmi okait a „részeges munkás“ létrejöttének és elterjedésének a kapitalista társadalomban. A „Magyarok, Szerbek; emberek“ című cikkében pedig a nemzetiségi kérdés problémáira keres választ, s homályosan, de a megoldást is felvillantja. Egy Theo nevű szerb társával való régi, nagyváradi beszélgetésének a történetét írja le:

„... Jó volna megint együtt ülni a váradi terrazon, a vörös hold alatt, békén, boldogan, még mindig fiatalon, keztefogni és ünnepelni a szoli-

darítást, amely ledönti a vámsorompókat, összetöri a szuronyokat és megcsinálja, amit ezer háború és millió áldozat nem tudott: a munka és az alkotás szent szövetségét, ahol nincsenek kis népek, nagy népek, csak népek vannak.”

Meglepő tisztánlátással fordul a falu felé is, az „úri betyárság” és „úri huncutság” által elvadított, háttérbe szorított paraszt felé. Még a proletár-diktatúra előtt, 1919 elején mozgolódni kezdett az ellenforradalmi szervezkedés, amely az évszázados elnyomásban és sötétségben tartott magyar parasztság jelentős hányadát is befolyása alá tudta vonni. Juhász Gyula a „Vendée” c. vezércikkében a francia forradalom alatti ellenforradalmi szervezkedésből indul ki. „Kísértetiesen megismétlődtek a történelem eseményei...” Csak „Vendée-t kell gondolni Székesfehérvár és Párizst Pest helyett, a Katonatanácsot a Konvent helyébe — írja — és megláthatjuk, hogy a XVIII. század vége és a XX. század eleje között, nagy a hasonlóság.” A francia forradalom példájával mutat rá arra, hogy a forradalom egyik legégetőbb problémája a parasztkérdés, amelynek megoldására nálunk sem a polgári kormány, sem a szociáldemokraták nem igen törekedtek:

„A nyugati megye, a magyar Vendée, Székesfehérvár megmozdulását nem lehet és nem szabad lekicsinyelni. Tudnunk kell, hogy nem csupán néhány de genere mágnás dolga ez, de a föld konzervatív népének tiltakozása is egyúttal, az uraság és a főpapság egész nagy és kiterjedt cselédszemélyzetének, jobbagynépének... renitenciója az új dolgok, az új kohók diadala ellen. Az ősi vármegyeház urai és szolgái kurjantották el magukat... A magyar Vendée égető és nyílt sebe lesz a magyar forradalomnak. Megszervezni és felvilágosítani a magyar parasztot, a magyar vidék népét, amelyet úri betyárság és úri huncutság rontott, vadított és idegenített és amelyet eddig meglehetősen kifelejtett programjából a szocializmus... most az utolsó óra után még mindig meg kell próbálni mindent, amit lehet.”

(Dm. 1919. február 12. „Vendée” c.)

De nemcsak felveti a parasztkérdést, mint a forradalom legégetőbb problémáját, hanem látja a megoldás útját is: paraszti kézbe az úri földekkel!

„A föld, amelynek eddig éhesei és imádói voltak a szegény magyarok, a föld, amelyért eddig halni kellett, íme, végre tulajdona lesz tulajdon véreinek, Dózsa népének.”

(Dm. 1919. február 26. „A föld” c.)

Juhász Gyula felismeri a parasztság tarthatatlan helyzetét, látja, hogy a parasztságot csak a föld utáni vágyának kielégítésével lehet a forradalom eszméjéhez közelhozni.

*

Juhász Gyula 1918 előtti életpályája és munkássága világosan megmutatja azt a válságot, amelyben a korabeli kispolgári értelmiség élt. De már ez a pálya is az igazi megoldás felé, a forradalom felé vezet. Juhász Gyulánál nagy vízvonalasító a Nagy Októberi Szocialista Forradalom, melynek új világot és új korszakot teremtő magva Magyarországon is

talajra talált. A „Kövessük Szovjetoroszországot” jelszó 1917 november óta mind népszerűbb lett a magyar munkások, szegényparasztok és a forradalmi értelmiség soraiban. Hatott Juhász Gyulána is. Bizakodással fordult a fiatal-szovjetállam felé. Szembeszállt a wilsonizmussal, amely a „békeapostol” álarcban jelentkezett, helyesen ismeri fel az amerikai imperialisták világuralmi terveit: „ma már a pacifista álmat is tűzzel-vassal, amerikai haddal akarja az ellenség valóra kalapálni” — írj őszinte megvetéssel.

Érdeme, hogy az eseményeket, amelyek a háború, a béke és a forradalom menetében történtek, nemzetközi összefüggéseiben, hatásaiban vizsgálja. Bizonytalan formában, de megvan nála a proletár nemzetköziség gondolata.

Sokat foglalkozik Magyarország eljövendő sorsával. A proletár forradalom előestéjén Kölcsey emlékét, jóslatát idézve várja a megújuló időt:

„E bús imádságot dalolta ajkam,
Mikor nem tudtam még, hogy mit dalol,
De éreztem, hogy e borús szavakban
Ezer év újjong, bűg a hant alól.

A végeken, hol mély magányban éltem
S Rodostó gyásza szállt lelkem felett,
A néma dachban, büszke szenvedésben,
Fajom keserve, megértettelek.

„E dalt dúdoltam ott fáradt ajakkal,
Az éghez oly közel járt a magyar dal,
Kárpátok bércén ültem egyedül

És gondolkoztam a költő felül,
Ki félszemével a jövőbe látott
— Ó Kölcsey, teljék be látomásod.

(1919 március 16. „Új énekek a végekről”. A Himnusz.)

Ezekben a sorsdöntő napokban még jobban elmélyül hazaszeretete. Mestere, Ady nyomán érzi és hirdeti, hogy érik a forradalom, amely rövidesen szétveti a régi társadalom korhadt épületét, amelyet csak ideig-óráig tud fenntartani a csendőrszuronyra, és az egyház „karddá egyenesített keresztjére” támaszkodó uralkodó rend.

Ezt a tisztánlátását, ezt a jövőbe világító fényt olykor elhomályosítják zavaró, téves nézetei, kétségei, amelyek változó erővel végigvonulnak egész életén. Várja, akarja a forradalmat, annak megtisztító erejét. Az orosz forradalom áll példaként a szeme előtt, de fogyatékos marxista ismeretei nem elegendők ahhoz, hogy a proletárdiktatúra funkcióját átértse. Ez a magyarázata annak, hogy az orosz forradalomról, a bolsevizmusról néha helytelen a felfogása. De ebben igen nagy szerepet játszott a forradalomtól megrettent burzsoázia és a klérus sajtója is, amely minden tudását és erejét latbavetette, hogy a forradalomról a leghazugabb rémmeséket és hazugságokat híreszteljen. De nem hisz vakon a sajtó hazug híreszteléseinek: „hogy most mi is van és mi is lesz az orosz földön... ezt az erdőt a szabadon idomítható és kormányozható hírek fájától nem láthatjuk elég világosan...”

A rágalmazásban különösen élenjárt és kitűnt a magyar szociáldemokrácia, mely a bolsevizmusban rejlő veszélyről szónokolt, a magyar kommunisták szervezkedéseit ellenforradalmi cselekedetnek minősítette és tüzzel-vassal harcolt ellenük.

Az opportunista környezet, a burzsoázia hazugságai, a szociáldemokrácia munkásáruoló magatartása mind nagy szerepet játszott abban, hogy az egyre forradalmibbá váló Juhász Gyula néha mégis elvesztette szeme elől a megoldást jelentő forradalmat, s Nansen elméletét hirdetve a kis nemzetekben látta a tisztultabb jövő zálogát, vagy Wilson pacifista propagandájától megzavarva, ő is üres pacifista szövegeket hangoztatott. Kispolgári ingadozása miatt gyakran öröklődik a bizonytalanság és kétség malomkövei között:

„Ma, a kezdetét érezzük valaminek... Hogy milyen lesz, hogy terrortal akar-e jönni, mint a régi uralmak, vagy szelíd ígéssel, mint a kereszténység, hogy egyszerre dönti-e le a múlt falait... vagy lassan, de biztosan közeleg... ma erre is csak a modern tudás ignorábiusával válaszolhatunk, de jönni fog, de itt lesz, talán már itt is van...”

A részletekben gyakran tévedett, olykor hamis útra tévedt, ingadozott, de minden esetben határozott a végső álláspontja: az új élet születéséhez elkerülhetetlen a régi renddel való leszámolás, elkerülhetetlen a forradalom.

Hasonló világnézeti fejlődést tapasztalunk irodalmi kérdésekkel foglalkozó írásaiban is. Legnagyobb íróinkról emlékezik meg, a legégetőbb kultúrpolitikai feladatok elvégzésére lelkesít, amelyeknek a maradéktalan megoldását szintén a forradalomtól várja. Az irodalom kérdéseivel nem elszigetelt jelenségként foglalkozik, hanem a társadalmi élettel szoros összefüggésben, annak hatásaként. Az uralkodó osztálynak nemcsak a politikai életben való bűnös mesterkedéseiről rántja le a leplet, de leleplezi a velejáró rothadt és fertőző kultúrájukat is:

„Még az úgynevezett szellemi élvezeteik is milyen silányak, milyen antiszociális és antikultúr jellegűek. Már-már orfeumot csinálnak a színházból és pornográfiát az irodalomból. Az orosz-japán háború Szanin irodalma bátor és erős kiállítás volt a mai budapesti álfancia erotika parfümös szemete mellett.

(Dm. 1918. aug. 25. Csöndesebben vigadjanak c.)

„...A kultúra cégére alatt alacsonyrendű irodalmi dolgokkal mételezik az olvasókat, mikor a magyarság és művészet szinte már nem találja honát e hazában és főképpen annak fővárosában...”

Hosszasan foglalkozik az olasz irodalom egyik legreakciósabb alakjával, Gabrielle d'Annunzioval, aki művészetét teljesen az imperializmus szolgálatába állította, s ezzel elősegítette azt a bűnös politikát, mely az olasz népet a háborúba sodorta. Tisztán látta d'Annunzio szerepét a háborúban. Az ő alakján keresztül leleplezte a századforduló óta elburjánzott különböző polgári „művészi” irányzatokat, melyeknek szép szavai és finom gesztusai mögött ott rothadt és mérgezett a burzsoá ideológia. Így ír ezekről a kérdésekről:

„Arról lehet vitázni, hogy jóhiszeműen ágál-e ez a hisztérikus költőkirály, ebben a véresen komoly világtragédiában és az is felfogás dolga, hogy jól áll-e neki ez a régóta áhított szerep? Mi nem tartjuk olyan mulatságosnak a dolgot mint a némely magyar humoristák, mi inkább tipikus tünetnek tekintjük az ő szereplését, jellemzőnek egy haldokló társadalomra és egy pusztuló művészi felfogásra nézve, amelynek minden különössége, mondhatnám végső föllángolása ebben a különös íróművészen és életművészen tetőzik.

Mert Gabrielle d'Annunzio annak a múlt századvégi jelenszázadeleji modern individualizmusnak egyik legszínesebben, kivirult példánya, amely a politikában az erőszakos és nagyralátó imperializmust, a társadalmi életben a gyöngék és szegények, a dolgozók és elnyomottak véres verejtékéből fölényesen és pompázva ingenyelő kapitalizmust, az irodalomban pedig a szenvedő és küzdő tömegek panaszát wagneri muzsikával túlzengeni próbáló esztétaságot igyekezett diadalra segíteni. D'Annunzio mindig az előkelők, a születési és pénzarisztokraták, a grófok és nábobok költője igyekezett lenni...

Az úgynevezett modernség, valójában a megromlott kapitalista társadalom mohó élvezetvágya és mérhetetlen önzése az, ami szép szavak és finom gesztusok bársonya és selyme alatt ott rothad és mérgez d'Annunzio egész költészetében. Ennél a nőiesen hiú és állatiasan szenvedélyes olasznál a szerelem, mint szadizmus, az élet, mint parádé, az igazság, mint dekoratív szépség jelentkezik. Ez az ember (az ember, a költő, mily bitang ez a név, mondja Arany János) mindig a világ tükrében látja magát és ehhez képest illegeti, piperézi, kendőzi és álarcozza magát.

Az olasz háború nem az olasz nép háborúja, ezt minden bersaglieri és minden lazzaroni tudja jól és ha nem tudta volna, az Avanti-ból elégszer olvashatta volna, maga d'Annunzio is.

Az olasz kapitalizmus terjeszkedni akart, mert ez az ő érdeke, nyers, kegyetlen, önös, egyszerűval kapitalista érdeke, az olasz szállítók is keresni akartak a nagy üzletben, az olasz bankok szintén, az olasz kormánynak is jól jött, hogy a benne felgyülemlett forrongó elégedetlenséget kinn a fronton egy kissé lecsapolja és ehhez kellett d'Annunzio beszédei, amelyekben Manzoni prózája új színekben, és régi frázisokban csillogott és ehhez kellett d'Annunzio ódái, amelyekben Dante nyelve új hasonlatokban és régi szólamokban szárnyalt. A háborúhoz d'Annunzio is kellett, mint kivilágítás és drapéria, de viszont d'Annunzióknak is kellett a háború, hogy a futurista fiatalságot olyan dolgokkal főzze le, amelyeneket még egy Marinetti autómobil gyors fantáziája sem mert megvalósítani.

Az olasz költő legújabb írásműve inkább a hadiparancsok és a háborús hirdetések műfajába tartozik és nem igen mutat valami különös eredetiséget.

(Dm. 1918. aug. 11. Bomba helyett Bombaszt c.)

A politikai kérdésekben tapasztalt egészséges törekvése: a továbbvezető út megkeresése itt is megtalálható. Azt az utat, amely a burzsoá irodalom válságából kivezet, az irodalom és művészet egyetlen és igazi feladatát, a nép szolgálatában és felemelésében látja. 1918. augusztusában Juhász Gyula is résztvett a Szegedi Dugonics Társaság „tanyai expedícióiban”.

mely célul tűzte ki, hogy a tanyavilág népét megismerteti a magyar irodalom haladó képviselőivel. Az itt szerzett élményei és benyomásai alapján vonta le a tanulságokat:

„... a néppel a nép nyelvén kell beszélni és hiába a világ minden tudása és művészete, ez mind véka alá rejtett világ, mind elásott kincs, és titkos értelmű rózsa marad, a nép nagy tömege számára, ha nem neki szól és ha nem úgy beszél, hogy ez a nagy tömeg érezze: rólam szól a mese! ...

... ennek a hatalmas és szunnyadó szellemi erőket ringató néptengernek kell a lelkimanna és főleg, hogyha egyszer a szívéhez férközve, az értelméhez szólva, az érdeklődését kielégítve, fölkellették benne a több műveltség, a tudás és a lelkigyönyörűség szent éhségét és szomjúságát, akkor egy minden másnál gazdagabb, erősebb és mindenekfölött magyarabb publikumot teremtettünk a hazai irodalom, az igazi hazai kultúra számára. Ez az életünkbe és sorsukba vágó nagy nemzeti érdek! ...

A néphez szólni, a népnek írni, a néppel megértetni és megszerettetni magunkat nem leereszkedés, nem lealázkodás, sőt ellenkezőleg, nagyszerű és gyönyörűséges fölemelkedés ...”

Juhász Gyula észrevette azokat a veszedelmeket, amelyek a magyar kultúra alapjait, gyökereit fenyegetik, s a cikk végén összegezte a feladatokat, amelyek révén a mulasztásokat pótolni lehet:

„... Nép és irodalom tehát kell, hogy kölcsönösen keressék és megtalálják, hogy szeressék és megértsék végre egymást!

Meg kell teremteni a magyar nép irodalmát, de mindenesetre jó írókat és jó könyveket kell eljuttatni a néphez, amely ma már anyagi és szellemi ereje azon fokán van, hogy olvasni és művelődni akar és tud is!”

(Dm. 1918. aug. 28. Irodalompolitika c.)

Nagy érdeme, hogy nemcsak beszél ezekről a feladatokról, de ő maga is hozzálát, hogy irodalomtörténeti cikkein keresztül közelebb hozza a népet az irodalomhoz. Egyik cikkében az 1908-ban induló Nyugatot, s íróinak harcait ismerteti. A Nyugatnak azt az arcát veszi védelembe, amelyet Ady Endre képvisel, amely a forradalom előhírnöke volt:

„A Nyugat és a Holnap dolga igen természetesen, nem volt és nem is lehetett elszigetelt jelenség. A magyar társadalom nagy politikai, gazdasági és kulturális válságának és csöndes titkos forrongásának, a földalatti erők megmozdulásának tünete volt ez. A szellemi élet érzékeny szeizmográfja földindulást jelzett, az a keserűség és szomjúság, amely Ady Endre vulkánikus verseiben hullámozott, amely Jób Dániel novelláiban remegett és Lengyel Menyhért első drámáiban kiáltozott: nem volt puszta irodalom és merő művészet, a magyar élet a budapesti élet, a vidéki élet mélységeiből zokogott és dübörgött föl. Ezért az a szenvedélyes ellenkezés, az az idegenkedő, nagyon is elevenen érintett tiltakozás, amely az Akadémiától a Budapesti Hírlapig fogadta ...”

(Dm. 1918. okt. 13. A Nyugat c.)

Haladó hagyományainkat akarja ismertté, a nép kincsévé tenni. Ezért követeli a régi iskolarendszer megváltoztatását;

„... a régi renddel a régi iskola is megbukott... az emberi és magyar kultúra örök értékei éppen úgy átmentendők az új iskolába, mint ahogy ennek az új iskolának egyik legfontosabb programpontja az lesz, hogy éppen ezeknek az örök emberi értékeknek valódi jelentőségét kiemelje... amit a régi iskola nem egészen és nem valami jól... teljesített.”

(Dm 1919. március 16. Új iskolát az új életnek c.)

Ezért írja Vörösmartyról születése évfordulóján:

„Most az új Magyarországnak, ha nem akar ingoványon vagy levegőbe épülni, meg kell mentenie Vörösmarty szellemi kincsét, megmenteni és fölhasználni...”

Vörösmarty igéire, igazaira, humanizmusára, az örök haladás végső diadalába vetett szent hitére ma nagyobb szükségünk van, mint valaha.”

(Dm. 1918. dec. 1.: Vörösmarty c.)

Juhász Gyula Adyval szoros barátságban élt, harcával egynek érezte magát, s hatására valósággal újjáéledt. Ady segítségével ráébredt arra, hogy a költészet fegyver és felismerte a költészet társadalmi szerepét. Így Ady halála Juhász Gyulát rendítette meg talán a legjobban: Költői pályatársát, tanítómesterét, barátját veszítette el benne. Ady elvesztése miatti fájdalma egy felemelő és megkapó megemlékezésben tör felszínre:

„Mikor a közöny havát és a gúny jegét kellett túrnie irodalmi forradalmunknak (amelyek jóval megelőzték a politikai és társadalmi forradalmat) eleget lelkesedtem, lármáztam és harcoltam érte. Dohos tanári szobákban, ódon vidéki udvarházakban, kopott redakciókban szóval, tollal, tettel, csöndes és hangos, szívós és elkeseredett propagandát úztem költői nagysága elismeréséért. Talán túlságosan is agresszív voltam a maradiság szószólóival, az esztétikai és politikai örök bornírtság képviselőivel szemben, mikor Ady Endréért kellett síkra szállanom. Annyira szerettem és becsültem őt, hogy egyszer még önmagával szemben is megvédtem. Mikor az irodalmi tömeg mégcsak a paródiákból és a fekete zongora híréből ismerte, mikor Rákosi Jenő bolondnak nevezte, s Nagy Endre néhány szertelen szavába kapaszkodott, akkor én hittel intettem, sőt tudva tudtam, hogy a legnagyobb ma az egész európai lírában.

Az, hogy új ritmust hozott a magyar nyelv zenéjébe, hogy új szavakat adott és ősi igéket újjávarázsolt, hogy a magyar nyelvnek Vörösmarty és Babits mellett legnagyobb sámánja volt, hogy új korszakot jelent, hogy világinódmalmi értéket reprezentál, mindez hozzátartozik jelentőségéhez...

Ma már nekem jogom van őt, hogy úgy mondjam tanári tárgyilagossággal, irodalomtörténetírói elfogulatlansággal mérlegelni, eredményeit és hibáit értékelni, helyét kijelölni...

Elfogulatlanul, pártatlan irodalomtörténész szemével akar írni Adyról, de ez nem sikerül neki, kiesik szerepéből, s legjobb barátja elvesztése feletti fájdalma elemi erővel tör ki be'őle.

„Es most, hogy Ady szavai és sorai és strófái és versei és egész költészete hirtelenül fölzendül emlékezetemben, mint egy ragyogó és viharos orkeszter, megint kiesek szerepemből, megint forró rajongással, fájdalmas gyönyörűséggel torpanok meg titáni nagysága előtt, szeretném odakiáltani az egész nyomorúságos és háborús emberiségnek: haligassátok és részegedjetek költészetének főséges magyar borától és nem tudok mást, nem tudok egyebet, mint sírni, sírni sírni...”

(Dm. 1919. január 29. Ady c.)

Nemcsak szavaiban, de tetteiben is harcolt a nép kulturális felemeléséért. Minden irodalmi megmozduláson szerepelt: Szabad Liceumon, Szabad Egyetemen előadás-sorozatok keretében adta át tudását a népnek. „Petőfi és a forradalom”. „Az első magyar köztársaság”, „Az igazi Vörösmarty” címen tartott előadásokat. Megmutatta az igazi forradalmár Petőfit, aki a köztársaságnak, a magyar népnek holtáig rajongó híve volt. Ugyanakkor bemutatja a Petőfi nevet viselő társaság igazi arcát is. Azt az egyesületet, amelynek a segítségével a saját érdekeit féltő úri rend el akarta homályosítani Petőfi valódi jelentőségét. A köréje csoportosult lelkes fiatal írók irodalmi estéket rendeztek s a befolyt összeget a proletárgyerekek karácsonyi felségélyezésére fordították.

A harcok között sokat fejlődött és hangja, tette az irodalom terén is egyre aktívabb és forradalmibb lesz. 1919. január 1-én a „Tűz” újvízi irodalmi estjén „Petőfi és a kommunizmus” címmel tartott előadást. Január 23-án az első magyar köztársaság miniszterelnökének, Szemere Bertalanak az emlékéit újította fel. Január 31-én Ady Endre emlékezetére rendezett irodalmi estén Adyval való barátságáról, a Holnap megindításáról és közös harcaikról beszélt. Március 21-én Kossuth Lajosról írt megemlékezésében nemcsak megvédi a nagy államférfi emlékéit a kiegészítést szolgáló liberálisok torzításaitól, nemcsak igazságot szolgáltat neki a nemzeti függetlenségért vívott következetes küzdelmében, de emlékéit történelmi példaképpül is állítja abban a nagy, végső szabadságharcban, melyet a proletáriátus vezetésével készült megvívni a magyar nép. Így ír Kossuthról:

„Amit tett a politikus, államférfi, a diplomata, az ember, arról lehet vitázni, még ma is. Amit jelent a neve, a tette, a politikája, a gondolata, az már vitán felül áll és jelentőségében csak nőni fog az idővel. Amit tett, azt is mind, jól, rosszul, hibázva, ráhibázva egyért tette: a magyarságért, a magyarság jövődjéért, egy mélységesen és szentségesen átértzett és átgondolt és vérévé áthasonult hivatás s küldetés lázában, igézetében, lendületében és révületében is, mint az alvajáró és álomlátó lunatikusok, akik a meredély szélén se szédülnek, akik a magasság párkányán is biztosan járnak, halálos biztonsággal.

Nevezetes nagy párbaja Görgeyvel a forradalmi hegemoniáért, ma is eldöntetlen. De ma már világosan látjuk és nyíltan bevallhatjuk, hogy a nép ítélete a nagy népvezér javára és a nagy hadvezér ellenére lényegében igazságos és megfellebbezhetetlen. Görgey lehetett napoleoni kaliber (sőt részben hasonló karrier is), de alapjában véve az osztrák szoldateszka szellemi és erkölcsi gyermeke és tanítványa volt, aki rideg ésszel és hideg szívvel operált ott, ahol a népharag lávája áradott és buzgott, aki egész katonai és diktátoros és kunc-

tatoros mivoltában csak abban különbözött a Windischgrätzektől, hogy hideg szíve fölött nem a császár fehér egyenruháját viselte és (noha ez nem csekélység) tudott győzni és tudta győzelmeit kihasználni is. De nekünk ma már szörnyen gyanús, nem az, hogy Paskievics megkegyelmezett neki, hanem az, hogy Gyulai Pál és tábornoka kegyelte, e Deák Ferencnél is deákabbak, e munkapárti honfiak, e lelkes mamelukok és Arany János nyomán rabon daloló főrendi ódaköltők. És Kossuth Lajos nagyságát, szépségét, igazságát, és (last but not least) varázsát még ezek a háromszínű kétkulacsosok se tudták lejártni, akik tabut és fetist csináltak belőle, a nevéből, a programjából, a szobraiból és koporsójából.

Arról tehát lehet vitázni, hogy mit cselekedett, amikor cselekedhetett, de az előtt csak áhitattal lehet leborulni, amit tetteinek, személyének és életének lényege: karmája jelent nekünk, szegény és szabad, mai és holnapi magyaroknak. Mert reméljük éppen Kossuth nevében és szellemében, hogy holnap is magyarok lehetünk és leszünk.

Ami a monoki szülöttnek, a pátkai jurátusnak és pozsonyi diétai férfiúnak legmesszebbre kizengő és elható tettét: a debreceni detronizációt illeti, hát hiszen e tekintetben is, október 31. után egy véleményen vagyunk ma már április 14. felől. Ami félszázadon át átkos hamarságú rebellióknak tűnt a labancok és pecsovicsok szemében, amit az iskolákban, szószékeken, nemzeti ünnepeken és képviselőválasztásokon annyira igyekeztek azzal a bizonyos jótékony feledésfátyollal elborítani, ez a kálvinista templomi trónfosztás ma, a második magyar köztársaság első évében, csak nyert jelentőségében, amely prófétai és világhistóriai és olyan szankciót kapott napjainkban, háromszázados és ötödféléves meddőnek látszott szenvedés és véráldozat árán, amelyre csak jogos büszkeséggel tekinthet a kossuthi géniusz az örökkévalóságból. E ponton Kossuth a *tett* embere és nemcsak nem tévedett, de messze előrelátott...

És akkor romantikának tetszett, ihletett és ihlető retorika pátoszának, az ma pragmatikája lett a históriának, múltunk, jelenünk és jövődönk becsületkódexe, amelyet nyugodt lélekkel és elégtétellel mutathatunk föl az ellenséges világnak és tanulságul és biztatóul, meghasonlott önmagunknak. A kései utód az ő szobra alatt nem csupán a történelmi érzés hűvös pátoszával pillant föl reá, szép, okos és erős, fiatal férfiarcára, jövőbe mutató karja acélos lendületére, egész emberi és magyar magasabbrendűségére.

Kossuth Lajos ma is a magyarság élő és mozgó ősi erői közül való. Orientálódni még ma sem (sőt különösen ma nem) lehet nélküle sem Magyarországon, sem a nagyvilágban. Ez a nagy halottunk ma még élő szobor, ma még zengő szobor, amely az új nap — *vörös és véres nap* — sugarainak érintésére ismét hangot ad egy nép vágyainak, akaratának, karja irányt jelöl a haladásnak a világtörténelem megint úttalanná vált utain.

Szegedi szobrán a magyar paraszt, a jövő rendjét vágó kaszás tekint föl rá szerelmes áhitattal és a magyar parasztlány fon koszorút csillagokba szántó homlokára tiszta rajongással. A magyar ugar népe, a hazai rög népe, amely Dózsa népe volt és Kossuth népe lett, ma megint megváltót kíván, dózsai elszántságút, kossuthi lendületút. Az új Március, a magyar Germinál ma még csak dermedten ébredszik,

a magyar föld igazi népe még keresi szavát, még összeszorítja öklét, de hamarosan megszólal és ütni fog, mihelyt órája üt, a történelmi..."

(Dm. 1919 március 21. Kossuth c.)

E megnyilatkozása is azt bizonyítja, hogy Juhász Gyula várta a proletariátus forradalmát, s nem véletlen, hogy így írt éppen a Tanácsköztársaság kikiáltásának a napján, mikor még a magyar nép nagy győzelméről semmit sem tudhatott.

Március 23-án, a proletárdiktatúra szegedi győzelme napján az lírugsági Matinén Juhász Gyula forradalmi verseit szavalták.

Március 24-én a Dél-Magyarország hasábjain megjelent a proletárdiktatúra lényegét és feladatait ismertető „Forradalmi kis káté”. Megalakult a proletárdiktatúra végrehajtó szerve, a Szegedi Direktórium, amelynek később Juhász Gyula is tagja lett. Eddigi politikai fejlődése, politikai meggyőződésének elmélyülése, a munkásosztályba vetett rendíthetetlen hite tette képessé arra, hogy még aktívabb szerepet vállaljon.

Még 1919 elején, a Tanácsköztársaság előtt, városi kultúratanácsosnak akarták kinevezni, a bürokrácia posványába akarták süllyeszteni a harcoshangú, a proletárforradalmat váró író. Akkor visszautasította a felajánlott „fényes” hivatalt. De most, amikor a munkásosztály kezében van a hatalom, örömmel vállalja a Direktórium megbízását, s minden erejével azon van, hogy a kultúra frontján harcoljon a proletárdiktatúra győzelméért.

Kultúrpolitikai kérdésekkel már régebben is foglalkozott, s már ezekben a korai munkáiban sem a társadalmi élettől elszakítva tekintette a művészetet, az irodalmat, a színházat, hanem a forradalom szemszögéből, a nép kulturális színvonalának az emelése szempontjából.

Az 1918-ban megjelent, a színházak helyzetével foglalkozó írásaiban még csak a tarthatatlan helyzetre akarta rádöbbszteni a korrupciót, az úri rend ízléstelenségét kiszolgáló színügyi bizottságot:

„Dühöng a konjunktúra a színház körül. A háború szörnyen lerontotta a színházak színvonalát, de az egész kultúraét, irodalmat, művészetet. Nincs értékelés, csak divat van.”

A magyar újjászületés korának színészetét idézi fel, amikor még nagy nemzeti szerepe volt a színháznak. Már ebben a cikkében is utal a művészet igazi feladatára:

„Annak idején, a magyar újjászületés korában valóban nemzeti missziót vállalt és teljesített (sokszor erején felül) a magyar vidéki színészet... Akkor igazán nyelvében élt a nemzet...”

Akkor régen, *nemzeti* szerepe volt a színháznak, ma már ennél többre kell törnie, nem csupán a nyelvet kell palléroznia, de a lelkeket is nevelnie. Különösen az új, a nagy tömegeket. Akik szinte szüzi érdeklődéssel és szinte érzéki mohósággal rohanják meg a műsárcsarnokait, hogy ideges gyorsasággal, lázas lelkesedéssel pótolják, amit eddig el kellett mulasztaniuk: a művészi élvezetet.”

(Dm. 1918. július 21. „Színház” c.)

Továbbra is állandóan figyelemmel kíséri a színház műsorát. Nyílt levélben kemény hangon leplezi le Almássy Endre színházigazgatót és

csoportjának levszerűtlen, bűnös, üzleti szellemben összeállított műsor-programját. Felelősségre vonja a szegedi Színügyi Bizottságot elvtelen, következtelen kultúrpolitikájáért:

„... a szegedi színügyi bizottság nem tudja, vagy nem akarja a színház vezetését elvi kritika tárgyává tenni, nem kér, sőt nem követel öntudatos és céltudatos kultúrprogramot a színháztól, amely nem magánvállalkozás, hanem a városé és amelynek e nagy magyar város közönsége (egy meghatározott és művészi szenzációkra szomjas közönség) mai kulturális nevelését kellene irányítania, izlését fejlesztenie, a veszendőnek indult magyar nemzeti értékeket az utókor számára megmentenie!...”

(Dm. 1918. szeptember 18. „Színügyi bizottság” c.)

1918. végén már a munkásság nevében kéri, követeli ezt a céltudatos kultúrprogramot a színház műsorának a megtisztítását a sok szennytől és erotikus szeméttől:

„A demokrácia nevében követeljük, hogy a munkásság nevelése, szórakoztatása és lelkesítése érdekében a nagy szociális igazságok modern-hirdetőit programmszerűen adja elő a színház. Ibsen mellé Gorkij, Hauptmann, Heyermans, Shaw és Brioux, Szigligeti, Csíky, Bródy társadalmi drámáit vegyék sorra...”

(Dm. 1918. december 7. „Színházpolitika” c.)

Az ifjúság nevelése érdekében ifjúsági előadássorozatok rendezését követeli. Felszólal az ellen, hogy a „Bánk bán”-t, a „Csongor és Tündé”-t értéküknek megfelelően nem adják a színházak.

Juhász Gyula cikkeinek nagy része volt a kulturális fellendülésben. Benne és lelkes ifjú társaiban vetődött fel a második színház alapításának a gondolata. Juhász Gyula és Ocskay Kornél a kormánybiztoshoz benyújtott kérvényükben, amelyben az új színház alapításának az engedélyét kéri, többek között ezt írják:

„Kultúrát a népnek! e két szó jelenti programmunk művészi és szociális tartalmát.”

Ez az állandó közeledés a politikai tisztánlátás felé elvezette a forradalom gyakorlatához is. A proletárforradalom győzelme után átvette a Szegedi Nemzeti Színház vezetését, s hozzákezdett azoknak az eszméknek a megvalósításához, amelyért addig cikkein keresztül harcolt. Rövid működése alatt eltűntek a színpadról a kapitalizmus izléstelenségét kiszolgáló színművek. Színházpolitikája célját így fogalmazza meg: feladatunk, hogy „a magyar és világirodalom nagy klasszikusait megismertessük a munkássággal, amely addig el volt zárva tőle”.

Lázás sietséggel lát a munkáselőadások és munkáshangversenyek szervezéséhez. Hetente kétszer tartanak munkáselőadásokat. A szakszervezeteken keresztül munkásbérleteket hirdetnek, s ezekre az előadásokra csak szervezett munkások kaphatnak jegyet az üzemeiktől. Így azokban a páholyokban, ahol addig az úri rend képviselői pöffeszkedtek, most a dolgozó nép fiai ültek. Kultúrprogrammjában a tájszínház gondolata is felmerült, de sajnos — mint sok minden — ez is csak terv maradhatott.

A direktórium munkáját megakasztotta, hogy Szegedet már 1918 végén megszállták a francia csapatok. A francia városparancsnokság, Beatrice ezredessel az élen nem nagy örömmel vette tudomásul a proletariátus győzelmét és az ellenforradalmi erők felkarolásával támogatta a proletariátus hősi küzdelmének megfojtását. Már a proletárforradalom győzelme utáni ötödik napon megkezdtek a proletárdiktatúra felszámolásának az előkészítését. Legelső ténykedésükként megfosztották vezetőitől a munkásosztályt. Március 28-án kiutasították a direktórium végrehajtó bizottságának vezetőit Szegedről, s egyben közölték a Munkástanáccsal: „A francia csapatok megszállják a várost, a vasúti közlekedést egyelőre megszüntetik, a posta-távirati és telefonforgalmat ideiglenesen szintén megszakítják. A város közigazgatásába nem szólnak bele akkor, ha annak élén olyan férfiak állanak, akikben a franciák is megbíznak. Legszívesebben a régi vezetőket, Dettre János volt kormánybiztost és Somogyi Szilveszter volt polgármestert látnák.” Ugyanakkor a francia városparancsnok kijelentette, hogy új direktórium megalakításához nem járul hozzá, s amennyiben ehhez a Munkástanács ragaszkodnék, a közigazgatást a franciák veszik át. A Munkástanács — a szociáldemokraták vezetésével — természetesen ehhez nem ragaszkodott, sőt a „nép nevében” elfogadta a régi rend képviselőinek a vezetését.

Dettre János és Somogyi Szilveszter a Munkástanács előtt kijelentették, hogy „a magyar szovjetkormány és proletárdiktatúra diadalmas szellemében, a magyar dolgozók millióinak érdekében“ fognak működni, de ténykedésük már másnap arra irányult, hogy a forradalmat leszereljék: „... a megpróbáltatás e nehéz napjaiban félretéve minden osztályellentétet és gyűlölséget... teljesítse mindenki e nagy idők parancsát. A munkástól önfeláldozó mérsékletet, a polgártól engedelmességet odaadást kérünk” — írják március 29-én „Szeged népéhez!” című felhívásukban.

A direktórium által vezetett színház helyzete is egyre nehezebb és kilátástalanabb lett. A francia városparancsnok révén újra Almássy Endre, a volt igazgató fennhatósága alá került a színház, s Juhász Gyulának kezében csak a művészi irányítást hagyták. Természetes, hogy ezután már minden tervük megvalósíthatatlan maradt; a megváltozott körülmények miatt Juhász Gyula nem volt hajlandó tovább vezetni a színházat. Így alig pár hetes működés után a kilátástalan nehézségek miatt a színházi direktórium is felbomlott, s az egész színház vezetése újra Almássy kezébe került.

Május 31-én a proletárdiktatúra még meglévő maradványait is végleg felszámolták Szegeden. A francia hatóságok eltörölték a Tanácsköztársaságot, érvénytelennek nyilvánították intézkedéseit. A forradalmi bizottság tagjai közül nyolcat börtönbe vetettek, a kilencediket pedig nyílt ülésen agyonlőtték. A franciák segítségével ekkor már lázasan szervezkedett az ellenforradalom. A francia parancsnokság a szegedi „kormányának” szabad kezet adott, s míg az országban, a fővárosban a fiatal proletár állam, a magyar Vöröshadsereg még vívta heroikus harcát, Szegeden már májusban végleg felszámolták a proletárdiktatúrát. Így Juhász Gyula tervei sem valósulhattak meg. De az irány, amelyben haladni akart, helyes volt. Méltán mondhatjuk, hogy a Tanácsköztársaság kulturális törekvéseinek szép fejezete volt Juhász Gyula színházpolitikai kísérlete.

Néhány hónappal később az imperialista hatalmak segítségével az ellenforradalom erői az egész országban letörték a tanácskormányt. Így zárult le a magyar munkásosztály történetének ez a ragyogó fejezete,

amely része volt a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nyomán megindult forradalmi hullámnak, s ugyanakkor szerves folytatása a magyar nép évszázados harcának, a szabadságért és függetlenségért. Lezárult ez a hősi küzdelem, amelyet Juhász Gyula olyan bizakodóan s örömmel várt, amikor ereje és munkája legjavát adhatta a munkásosztálynak, a dolgozó népeknek. Lezárult, de Juhász Gyula továbbra is hű maradt népéhez, s a forradalom utáni versei továbbra is a szocializmus győzelmébe vetett igaz hitét sugározzák. Juhász Gyulánál a forradalom bukása után nem találjuk meg azt a törést, amely Babits és Kosztolányi pályáját jellemzi. Babits, akinek a forradalom egyetemi tanszéket és a polgári társadalomban az író számára elérhetetlen lehetőségeket biztosított, már 1919. szeptemberében mindent szégyenletesen megtagadva fordult szembe a forradalom eszméjével.

Az összeomlás kétségbeejtette Juhász Gyulát is, de nem lett árulója azoknak az eszményeknek, amelyekért küzdött. Az önkényuralom dühödő napjaiban Vörösmarty „Vén cigány”-ával emelkedik ki a kétségbeesés örvényéből, melynek végén forradalmi változást, az új világ eljöveteletét jósolja:

„Lesz még egyszer ünnep a világon;
Majd ha elfárad a vész haragja,
S a viszály elvérzik a csatákon,
Akkor húzd meg újra lelkesedve
Isteneknek teljék benne kedve.
Akkor vedd fel újra a vonót
És derüljön zordon homlokod.”

Vörösmarty által jósolt ünnep, az a korszak, „mely egy új világot zár magába”, 1919-ben rövid időre valósággá lett. Vörösmarty útját járó költőink, a „Vén cigány” utódai a forradalom lázas és dicső napjaiban valóban felvették a vonót, s derült homlokkal énekeltek a népeknek. Fel szabadult és szárnyakat kapott Juhász Gyula is és ezért érintette olyan mélyen a bukás. Égő fájdalommal teszi fel a kérdést a „Vén cigány”-nak:

„Hol az ünnep? én már nem reméltem,
Talán meglátja késő unoka,
A föld alatt csírázik csak reményem
És ünnepem itt fönni nem lesz soha.

Fáj veszni látnom annyi büszke álmot,
De ez a fájás is tilos nekem
És panaszos nékik dalos magányom,
Idegen lettem itthon, idegen.

Kis, hangoz senkik túrikoltanak tán?
Halkan zokog a fáradt fájdalom,
Enyém egy árva, hontalan magyarság
És emberség. De ezt már nem hagyom!”

(1919. aug. 13. A „Vén cigánynak” c.)

1919. októberében, amikor a fehér terror már dühöngött az országban, amikor legjobbainkra halál és börtön várt, Juhász Gyula fájdalmas, de egyben felemelő versekben emlékezik meg a forradalomról:

„Egy régi könyvben lassan lapozok ma
S eltévedek a távol századokba.

És verseket idézek hűnyt szemekkel,
Arany, Petőfi, zengő, messze tenger.

Rodostó, Döbling, Majtény és Világos,
Minden sötét lesz és a vége gyászos.

Szemünk kialszik és kihúny reményünk
És oly halálos bánat az, hogy élünk.

Magyar vagy-e? így kérdezik ma tőlem.
Csitt! Lassan lépjétek a temetőben!”

(Kronika 1919. október 1. „Virrasztás” c.)

„Az alkony oszon már
Fák lombja alól;
A nyár hegedűjén
Ősz báriata szól.

Fák lombja alól
Táncolva az ősz jön,
S a rőt koszorút
Megrázza a törzsön.

Táncolva az ősz jön,
S mint felleg a hegyre,
Vállamra borulnak
Az ősz meg az este.
Az ősz meg az este.

(Kronika 1919. október 8. „Ének” c.)

De már ezekben a lélekölő és gyilkos napokban is, bár halkán, de felcsendül húrján az ellenállás, a remény hangja:

„Enyém egy árva hontalan magyarság
És emberség, de ezt már nem hagyom!”

— írja a „Vén cigánynak” című költeményében. Bátor és merész hangon emlékezik meg a forradalomról, de egyben a forradalomba vetett rendíthetetlen hite is hangot kap:

Az októberi forradalomhoz.

Ma adom ki ezt a verset mementónak,
ma, amikor gyalázzák és megtagadják
árulói az októberi magyar forradalmat.

„Fáradtan és csalódva százszor
S számúzve bús fiatalon
A szabad élet asztalából,
Köszöntelek
Forradalom!

Síromban véltelek megérni
S alig mert halkuló dalom
Mint éji szellemet idézni.
Föligézni
Forradalom!

Megáldom rózsás lobogódat
Mint messiást bús Simeon,
A vérem tán színébe olvad,
De láttalak
Forradalom!

Tán holnap otthagysz eltiportan,
Mint láncfüvet a domboldalon,
Én láttalak, robogni, jól van,
Győző szekér,
Forradalom!

(Krónika 1919. október 15.)

A munka, Az építők, Munkások a hídon, Május ünnepe, Munkás-
gyermekhimnusz, A munkásotthon homlokára ... c. verseiben a munkás-
osztály mellett tesz vallomást. József Attila útnak indítója, első mestere
és segítője lesz. Harcos nagyjaink, Dózsa, Zrínyi, Vörösmarty, Petőfi,
Kossuth és Ady emlékét éleszti fel és az ő példájukkal erősíti az elnyo-
mott magyar népet. A természet megújulásával fejezi ki a készülődő újat,
a forradalmat, s az elnyomás éveiben sem törik meg az emberbe, a hala-
dásba, a munkásosztályba vetett nagy hite:

„Hogy szent az élet és hogy szent az ember,
Ki jövőt épít, mint korál't a tenger,
Ki a sötét odúkból fényre vágyva,
Majd győzni fog a földön nemsokára!”

(„Uj vallomás” c.)

MÓRICZ ZSIGMOND 1918-19-ES CIKKEIBŐL*

KRISZTUS A KÉRESZT ALATT

A magyarság a ránehezedő súly alatt úgy görnyed, mint Krisztus, amikor maga vitte a keresztjét.

A fővárosban egyáltalán nem kapni képet az ország állapotáról: elhatároztam azért, hogy közvetlen közletről nézem meg a magyarság dolgát, s arról, amit magam látok, hallok és tapasztalok, tárgyilagos részrehajlatlan, és leleplezetlen igazsággal referálok. Bajban egyetlen parancs van: igazság. Jó, rossz, örvendetes és rémitő igazság: csak igazság legyen: az ember tudja magát mihez tartani.

1. *A külső-kép.* A vonatok ablakai bezúzva. Kevés fülke van, amelyiknek minden ablaka sértetlen. Hideg van, az emberek úgy felöltöztek, ahogy tudnak, sokan farkasbundában ülnek be, vagy juhászbundában, mintha kocsin, szekeren akarnának nagy utat tenni. Az állomások sárosak, piszkosak, söpörtlenek. Bokáig dagaszt mindenki a sárban, amely elborítja az életet. Vonatok lassan haladnak, nagy késések vannak. Szárnyvonalakon csak kétnaponként egy vonat. A tömeg úgy meglepi őket, hogy dermesztő hidegben a vagonok lépcsőjén lógva teszi meg a közönség egy része az utat. Az állomásokon mindenfelé katonák rajznak, ócska, elnyútt szürke katonák fegyvertelenül. A falvak csöndesek, külső képük olyan, mint máskor, csöndes téli kép. A gazdák otthon ülnek, etetik a jószágot, s örülnek, hogy nem kell megmozdulni. A tisztviselők a hivatalokban vannak s végzik a dolgukat: az előljáráások tele vannak katonákkal, akik most szedik föl a leszerelési díjat, a 360 koronát. A népkörök folyton tele vannak. Mindenfelé tanácskozások, gyűlések. Ha két ember találkozik, már az népgyűlés.

2. *A belső váz.* Mindenki s kivétel nélkül minden ember lázzal, nyugtalan-sággal, izgalommal van tele. Ezt azonban a különböző osztályok más és más fokban mutatják ki. A nagy tömeg, a földnélküli, vagyontalan és két karja erejéből élő munkásság nyíltan, habozás és takargatás nélkül mondja ki, ami a szívet nyomja. Ruhát, tüzelőt, kenyeret most azonnal s jövőre biztos létalapot: földet. A kisbirtokosok hallgatnak, a nagybirtokosok aggódnak, az óriási birtokok tulajdonosai és bérlői menteni igyekeznek, amit lehet. Egyelőre össze-vissza van keveredve minden. A vasúti kocsin még mindenki megváltja rangjának megfelelő jegyet, de osztálykülönbség nélkül zsúfolódnak egymásra s örül, aki I. osztályú jeggyel egy III. osztályú kocsin előzugaiban állhat órákhosszáig. A vonat: utazási eszköz. A cél: mindenkinek az előrehaladása. A nagybirtokosok még rendelkeznek, intézkednek a tanyákon csordáik, méneseik, kondáik, juhnyájaik felől: de már a munkások nemzeti tanácsai ellenőrzik őket, hogy el ne hajtás a birtokról az állatokat. A föld nemzeti vagyon. A cél: az egész lakosság ellátása. Mivel azonban még nincsen rend, nincsenek tisztázva az irányelvek, nincsen kész a lebonyolítás lehetősége sem: emiatt rendkívül feszültség van, görcsösen ragaszkodik a magántulajdon szentségéhez, akiknek csak nyerniök lehet; a halálos nyomor évezredes páriái, a felszabadulást hirdetik.

3. *A helyzet mérlege.* Azokban a községekben, ahol mostanáig jártam, Kisújszállás, Kaba, Debrecen és Balmazújváros népe eddig nyugodt, a forradalmi

* Móricz Zsigmond 1918—19-es politikai írásából közlünk néhány jellemző cikket. A cikkeket Durkó Mátyás gyűjtötte össze és engedte át közlésre az Irodalomtörténetnek. Durkó Mátyás nagyobtterjedelmű munkában kívánja összefoglalni és értékelni Móricz forradalmak idején megjelent politikai cikkeket.

lökés első rohama nyugodtan folyt le. Mind a négy helyen a munkások érdeme a rend. A forradalom napján azonnal megalakultak a Nemzeti Tanácsok s mindenütt a vagyontalan munkásság vezetéi vették kezükbe a vezetést. Beültek a községek elöljárósága mellé, s első kézből adtak intézkedést, magának az elöljáróságnak. Abban a pillanatban, amikor akadálytalanul érvényesült a népakarat, megszűnt a felgyült érzések romboló ereje. Az alföldi magyar munkás-elem rendkívüli intelligenciája még sohasem tűnt ki annyira, mint ezekben a napokban. Alkalmam volt e négy községben a nép vezetéseivel bő tárgyalásokon résztvenni s olyan kész és képzett gondolkozókkal és szónokokkal beszéltem a semmitlen emberek, a vagyontalan, iskolázatlan kézimunkások között, hogy nagyobb öröm volt közöttük jelen lenni s vitájukat hallgatni, mint a földművelésügyi miniszter által rendezett birtokpolitikai ankét szónokait. Az Alföldön legalább az eddig általam bejárt területen rend van. Ez a rend az erő nyugalma. A munkásság vár. Várja, hogy megkapja jogos igényét: a jövő igazságos megteremtését. Ezen a téren lehet velük tárgyalni, alkudni, s lehet velük megegyezni. Bölcsek és belátók. Ahogy az egyik népvezér mondta, mi nem vagyunk olyan igazságtalanok velük szemben, mint ők voltak mivelünk szemben. Tehát a munkásság külső szervezettség nélkül, a közös sors által megszervezve, együtt áll és nyugalommal vár... Kormányának és birtokoságnak más dolga sincs, mint gyorsan és határozottan s kétséget, taktikát, hátsó gondolatot nem tűrő módon végrehajtani azt a földreformot, melynek mai árnyával, a tizholdas parcellákkal, ma mindenütt meg vannak elégedve, de amelyből engedni sehol sem fognak.

4. *A magyarság és a külpolitika.* A magyar földművesmunkásság, amely ötven hónapig állott a harctéren, az első vonalban, ma teljesen és végkép ki van merülve. Ma egyáltalán nem bánja, mi történik a magasabb kérdések körül: csak egyetlen dologra koncentrálja minden lelkierejét: a földreformra. Ez a kérdés fascinalja. Emberek, akik hazajöttek a frontról, elnyűtten, rongyosan, s éhezve, itthon a feleségük szegéyelt kimenni elébük a szobából a kis konyhába, mert az volt az első gondolata, hogy nem tud vacsorára mit adni szegény párjának: ezek az emberek most otthon ülnek és gyűlésre járnak és várják a nagy fizetést. Közben megesik, hogy egyiket-másikat napszámba híjják. Nem is reagál rá. Nem megy. Hadják békén. Majd megy, ha készen lesznek a nagy dologgal... Ez a kidőlt, tönkrenyűzött magyarság ma nem veszi tudomásul a külpolitikát. Egy népvezér ezt mondta: — Eddig a mi községünk 3000 katonát adott a határunkban lévő hitbizomány megvédésére... Ha e közt a 3000 közt elosztjuk ezt a hitbizományt, akkor igen, akkor aztán megegyezünk mind, mert akkor saját földünk kell megoltalmazni!...

Móricz Zsigmond

Megi.: Pesti Hirlap 1918, dec. 14.

MEGJELENT AZ 1919. ÉVI XVIII. NÉPTÖRVÉNY.

Megjelent az 1919. évi XVIII. néptörvény a földművelő nép földhözjuttatásáról, s ezzel a forradalom legnagyobb eseményét értük meg. Sőt nemcsak a forradalomnak, a magyar történelemnek legnagyobb eseménye ez. A törvény első paragrafusa így szól:

„A népköztársaság az ország termőföldjét a földművelő nép kezébe akarja juttatni.“

Ez a paragrafus végre annyi sok-sok ezer törvénycikk után, a rendeletek, parancsok, tiltó s az egész életet nehezítő törvények után, úgy hat, mint a mennyből jött angyal hirdető szava, hogy: „Megszületett a Messiás!“

Ujjonganunk kellene s hozsannával és énekkel fogadni ennek a törvénynek a megjelenését: de fogadjuk inkább azzal a kemény akarattal, hogy végre is hajtsuk.

Ez lesz az új honfoglalás: ez lesz az igazi honfoglalás. A nép kezére kell jutni minden termőföldnek. A nép tulajdona legyen minden föld, azé a népé, amely ezer év óta műveli, azé a népé, amely világteremtése óta a földbe ölte bele egész életének minden munkáját.

A föld termése mindenkié. Minden élőlénynek egyformán szüksége van a föld termésére, mert nincs egy fűszál, nincs egy bogár, nincs egy madár, egy állat s nincs egyetlen ember, aki csak három napig is élni tudna, ha nem vehetne magába erőt és táplálékot abból, amit a föld ad.

De a földet annak kell gondoznia, annak kell bírnia, aki élete munkáját beléje fekteti. Áldott legyen a forradalom, amely meghozta ezt az évezredek óta áhitott törvényt s áldott legyen a népakarat, amely azt végrehajtja.

M. Zs.

Megj.: Néplap. 1919. febr. 23.

*

Kérdés: *Milyen birtokok lesznek ezentúl a régi nagybirtokok helyén?*

Felelet: Családi kisbirtokok. Akkora kisbirtokokat kell csinálnunk, amennyiből egy földműves család megélhet, s amennyit egy földműves család a maga erejével meg tud munkálni. A törvény szerint egy ilyen családi kisbirtok öt holdnál kisebb s húsz holdnál nagyobb nem lehet.

A családi kisbirtokon kívül még csinálni lehet kis szőlőbirtokokat, ezek fél holdnál kisebbek nem lehetnek, sem három holdnál nagyobbak. Továbbá családi kerteket s kerti kisbirtokokat. Ezeket a városok közelében legfeljebb öt hold nagyságig lehet csinálni.

Aztán munkásbirtokokat, ezek nem lehetnek fél holdnál kisebbek, sem három holdnál nagyobbak.

És végül családi háztelkeket, a szükség szerinti nagyságban. Ezek a háztelkek beszámítandók a birtok nagyságába.

Fontos azonban, hogy mindenütt igyekezzenek csinálni közös legelőt, ahol csak lehet közös erdőt és minél több szövetkezeti földbirtokot, mert ezé a jövő.

Kérdés: *Mi az a szövetkezeti birtok? Mi az a szövetkezeti gazdálkodás?*

Felelet: A szövetkezeti gazdálkodás a jövő gazdálkodás rendszere. Az uradalmak előnyben vannak a kisgazdálkodással szemben, mert jobban igénybe vehetik a gépeket... egy darabba szántathatják a földeket szántógéppel, egy darabban kapáltathatják lókapával és egyben arathatják aratógépekkel. Azonkívül a maguk termelte anyagot fel is dolgozhatják, malmot állítanak a saját búzájuk őrlésére, szeszgyárat a maguk krumplijának feldolgozására, sertést hizlalhatnak szakszerűen s az eladásnál nincsenek kiszolgáltatva a közvetítő kereskedőknek.

Ugyanezeket az előnyöket megnyerheti a szövetkezeti gazdálkodás is.

Háromféle szövetkezeti gazdálkodásra mutat rá a törvény: van értékesítő, termelő, s városi szövetkezet.

Értékesítő szövetkezet az, mikor a kisgazdák egyenként megkapják a birtokukba veszik a családi kisbirtokukat, s mikor a műveléshez hozzáfognak, maguk között tetszés szerinti tagszámmal értékesítő szövetkezeteket teremtenek. Ezek a szövetkezetek inkább csak a bevásárlásban s eladásban vannak segítségére a gazdáknak.

A szövetkezetek másik fajtája a termelőszövetkezet. Ez sokkal nagyobb s igazibb szövetkezés. Ugy alakul meg, hogy a föld szétosztása előtt legalább húsz tagból álló csoport együtvé szervezkedik s vállalkozik, hogy közösen vessz át olyan nagyságú birtokot, amennyi megfelel tagjai igényének együttesen. Húsz tag pl.: kétszáz, ötven tag: ötszáz holdat, illetőleg annyit, amennyi azon a helyen egyéni illetmény szerint jár.

Ez a szövetkezet aztán a tagjainak munkaerejével dolgozza meg a birtokot. Így ötven család kapna egy ötszázholdas közös uradalmat, amelyet szakszerű kezelésben művelne. Ezentúl malmot, szeszgyárat, ipari üzemet csak szövetkezet fog kapni s már most is csak szövetkezet válthat meg a régi uradalmak tulajdonából ilyen ipari üzemet.

A termelőszövetkezet a jövő legjobb vállalkozásának ígérkezik. A terméséből elsősorban ellátja a tagok személyes szükségletét. Kifizeti az évközi munkabérekét és a fennmaradó összegben a tagok munkanapok arányában osztóznak, vagy saját megállapodásuk szerint.

A termelőszövetkezet az értékesítő szövetkezetek előnyeivel is bír, így bevásárlás és eladás terén a legolcsóbb és a legjobb módon vásárolhat s látja el a tagokat. A termést is könnyebben és jobban tudja eladni, mint a kisemberek, akik magukra maradva mindig a kiszűzletesek zsákmányai lesznek.

A termelőszövetkezetek mindenkor felhasználhatják a legtökéletesebb gazdasági tudományt, gépeket, módszereket s mindennemű előnyt, amit az állam segítségére adhat a gazdálkodásnak.

Az állam már a megalakulásnál a lehető legnagyobb mértékben pártolja a termelőszövetkezeteket s sok olyan előnyt biztosít nekik, amit magános kisbirtokos nem kaphat meg...

Harmadik fajta szövetkezet a városi szövetkezet. Ez tízezer lakosnál nagyobb helyeken alakulhat legalább ötszáz taggal, ez fogyasztási, vagy ellátási szövetkezet, vagy tisztviselői beszerzési csoport. Az ilyen szövetkezet egy tagban kaphatja meg azt a kis családi kertbirtokot, ami abban a községben a tagoknak járna. Ez a szövetkezet szintén nagyon hasznos, a városi lakosság ellátására szolgál s a törvény 53. paragrafusában részletesen le van írva a reá vonatkozó szervezeti eljárás.

Megj.: Móricz Zsigmond: A földtörvény kiskatéja (14—18. l.).

*

Kérdés: *Köteles-e minden szegény ember birtokot vállalni akkor is, ha nem akar?*

Felelet: Nem köteles. Sőt a bizottságnak sem szabad rábeszélni az embereket arra, hogy mindenáron földet vállaljanak. Az ország érdekében csak jó gazdákat kell teremteni s csak az lesz jó gazda, aki maga akaratából vesz földet, s aki él-hal a földért s a gazdálkodásért. Az ilyen ember az egész életét földbe akarja belefektetni, szereti a földet s dolgozni is fog rajta.

Az azonban kötelessége a bizottságnak, hogy megmagyarázza a népnek, hogy a szövetkezeteket, hogy lehetne megcsinálni a községben.

Az a cél, hogy az új kisgazdák ne maradjanak a maguk szegénységében, hanem segíteni tudjanak egymáson. Ezt pedig másképpen elérni nem lehet, csak szövetkezés útján. Egy ember annyi, mint a szálka a porban, de az emberek szövetsége gerenda lesz, amelyre rá lehet építeni a nemzeti élet hatalmas tetőzetét.

Ha egy-egy uradalmat fenn lehet tartani úgy, hogy megfelelő számú birtokos közös üzemben műveli tovább s az eredményen munkanapok arányában osztozik, az a legszebb s a legjobb megoldás. Ahol azonban ezt nem ismeri s nem akarja a nép, ott legalább értékesítő szövetkezetet kell azonnal teremteni.

De ezt sem a kiküldött bizottság rendeli el, semmit sem rendel el a bizottság, csak megkérdi a lakosságot, megszavaztatja s a többség akaratát végrehajtja.

Megj.: Móricz Zsigmond: A földtörvény kiskatéja 24. l.
1919 március 5-én.

Uj KÖZÖNSEG

A Nemzeti Színházban voltam ma este s új közönség ült körülöttem.

Meg voltam hatva és el voltam bűvölve, mikor gróf Széchenyi Béla páholyában három dohánygyári kisasszony és egy öreg, fekete fejkendő s nénit láttam.

Az egész zsúfolt színházban proletár-érezék izzott. Mi az, ami a proletárságot annyira megismerhetővé teszi? A szemek fénye! Tiszta és nyílt tekintetek, ártatlan és őszinte nézés. Mintha leakasztják a függönyt az ablakról a nyári sötét szobán s egyszerre beömlik a gazdag aranyfény: a proletár szemekből úgy lobog ma a szív hőisége, az értelem lénye.

Jó és szép világ. Legszebb minden világok között: emberi világ.

Valahogy érzik az emberi lélek.

Mindig izgató volt és csoda: ezer szempár, ahogy a színpadra figyel, ezer szív, ahogy a színpadi hangot fölissza, de ma egészen új értéke van ennek a csodának. Ma valahogy életté lett a színjáték, együtt éltem át a publikummal a

hajósasszonyok életét, akik a tengeri vihart lesik, mi lesz a hajóval, a vízen szálló kedvesekkel. Soha ilyen közélről nem ütötte meg a szívemet a remény sorsa. Valóban a remény dolga volt az ott ma: a jövő, az emberiség élete száll a fekete vízen.

Mikor a nyílt színen tapsolni kezdtek a szegény, szerencsétlenül ittmaradt árva leánynak, aki gyermekével szíve alatt maradt el a társadalmi osztályuralom boldogtalan siralomvölgyében, a kapitalizmus elesett áldozata — mikor mondom, a színész nő, megmarkolászta az uszorás hajósgazda torkát — tapsolni kezdtek itt-ott; feláll mögöttem valaki, lepisszgte a tapsot s ezt dörmögte: — Micsoda marhák vannak a világon.

Ez igen: közönség.

Ennek nem játék a színpad, sem az élet. Ez szívébe veszi az igazságot s nem engedi kiütni onnan.

Ezt áhitattal lehet megközelíteni, ennek lehet értelmes szót mondani: ez menedéke a művészet igazságának. Ez nem a kultúrába belecsömörlött habitué, ennek nem kell roszzagú iparnívészet: ez ember, ez él, ez igazságítelő lélek.

Egészen megújítottam ezen az estén, s valami magas és tiszta érzések keltek föl bennem a művészet feladatáról.

Móricz Zsigmond

Megj.: az „Ember” 1919. április 1-i számában.

A FEJSZE Írta: Móricz Zsigmond.

A házmesternénk alacsony kis fürge asszony volt. Nem volt szép; olyan szép nem volt, hogy minden férfi ránézzen és hozzádörgölözzön; azért nem volt olyan szép, mert nem is akart szép lenni.

Dolgos asszony volt. Onnan jött, a Tiszahátról, ahol harmincéves korára már agyon dolgozza magát mindenki. Olyan serény kis asszony volt, hogy égett a keze alatt a munka. Ugy sepert a hosszúnyelű seprűkefével, mint a gereblyével. Otthon, a réten egy szál széna el nem maradt utána, itt az udvar, a lépcsők ragyogtak a tisztaságtól.

Mikor Pestre jött, nem volt semmije a két karján kívül s tíz év alatt lett egy pár ezer koronája s igen derék, csöndes, jó ura.

Hogy a háború kitört, bevonult az ura katonának. Ő még jobban magára maradt, de nem fogadott segítséget, egyedül végezte a rengeteg ház minden dolgát, egyedül nyitotta a kaput, se éjjel, se nappal nem aludt, nem evett, nem ivott, nem szórakozott, akkor búsult, ha megállott s nem volt dolga.

Ami pénz hozzágyűlt, az nála is maradt, élire rakta, takaréka hordta. Nem is volt vele semmi szándéka, csak a vérebe volt, hogy spóroljon. Mint egy kis kopott szarka futkosott éjjel-nappal a házban, s szinte látszott rajta, hogy ahányszor befut odujába, mindig gazdagabb lesz a fészke egy pehellyel.

Vasárnap délután kitette a széket az udvarra az ablak alá s kiült. Ugy tudott ülni, mint otthon, ha kiülnek estefelé a kapu előtt a kis lócára. Őlbe tette a kezét s nézett a nagy kapura, amelyen kívül ezrével nyüzsgött-mozgott a sétáló nép.

Néha odament hozzá egyik-másik lakóné. A cipészné, a kályhásné, a kofa megállottak mellette, ő mindjárt föl pattant, székért szaladt és hellyel kínálta meg őket. Így lassan egész kis traccsoló társaság szokott oda hozzá.

Ilyenkor aztán megnyílt a szíve. Vidám lett és beszélgetett. Elmondta az otthonát, folyton a falut emlegette, a paákáról beszélt, amely tavasszal úgy megdagad, hogy kiönti a Méhes-tanyát, az aratásról beszélt, hogy náluk nem is nézik igazi aratásnak kaszával vágni a búzát. Ők még ma is sarlóznak, kicsi a határ, meggyőzik. Isten ellen való véteknek tartotta géppel vágni az életet, mennyi megy abból kárba. Beszélt a fonásról, nyáréjtszakai dörzsölőkről, mikor a falu legényei és lányai összegyűlnek egy-egy udvarba s szősz dörzsölnek.

Csillogott a szeme és ragyogott az arca, ha erről beszélhetett s úgy bele-szépült, egész kipirult és fiatal lány lett belőle.

De nem ment azért haza. Itt maradt a nagy városban. Megszokott, mint a cserepesvirág.

Megszokott a nagy magánosságban a kis szürke macska, reggeltől-estig futkosott, hajtotta valami, üzte a belső láz, az ősi, öröklött, vad szorgalom. Már olyan vékony volt, teste sem volt, csak az akarat hajtotta. Hová, miért, maga sem tudta. Sose csillant föl előtte semmi cél. Mintha a mélységes múlt, az ő nyomor dobta volna ki a parittyából s most repülne, mint a földobott kő.

Egyszer mégis történt valami.

Egyszer egy nagy lakásból ki kellett tenni a lakót, mert nem tudott fizetni. A bútort lefoglalták s mindjárt eladóvá tették. A házmesternének megakadt a szeme a bútoron. Gyönyörű szép hálószoba volt, habos kőris, fényes volt és ragyogott s vadonatúj. Megkérdezte az árát. Nagy pénzt kértek érte, de neki volt már majdnem annyija.

Akkor éjszaka nem tudott egy pillanatig se aludni. Csak ült, ült és látta a bútort. Kihányta a szobájából a ringy-rongy lomokat s látta a gyönyörű bútort. A lelke megdagadt, alig fért sovány kis testében s tudta, hogy a bútornak két vevője is van. Alig várta a reggelt, hogy felmehessen a lakóhoz. Nem is akarta megvenni. Nem merte. Istenem, tíz év óta él itt és dolgozik, s nem volt soha semmi öröme és szórakozása. Színházba menni? Pénzbe kerül. Ligetbe menni, pénzbe kerül. Az orrod dugod ki Pesten, már pénzbe kerül. És most valami láz és kín fogta el: iszonyú nagyon megkívánta a bútort.

Már nyolc órákor ott volt a lakónál. A cselédek takarítottak, ajtó-ablak nyitva volt, beszemtelenkedett és engedelmet kért, hogy megnézze a hálót. Nem aludt ott senki, mert már szét volt szedve, eladóra. Meg se merte nézni, meg se merte simogatni, csak éppen megérintette, mint a szerelmes lány a legénye haját titokban. Megvette.

Nagyon gyönyörű szép volt a bútor. Megvette. Nem is alkudott, nem is nézte meg, nem is töprengett, nem beszélt: megvette. Nem tudta mind kifizetni, irást adott, hogy három fertálykor lefizeti a hiányzó összeget.

Ettől kezdve lázban és boldogságban élt. Úgy élt a hálószobában, mint egy bolond. A gyönyörű ágyra nem mert lefeküdni, a régi kis rongyos pricscen aludt. A szobába senkit nem eresztett s vasárnap nem ült ki az ablak alá, hanem csukott ablak mellett a bútorok közt maradt. Soha többet senkit nem eresztett be a szobába s mikor negyedévkor jött a háziúr, hogy fölvegye a lakbért, kétségbe volt esve, hogy nem tilthatta meg neki, hogy belépjen a szobába.

Es dolgozott tovább, mint az örült. Futott-faradt, sepert, mosott, vasalt (a háziasszony minden két hétben vele mosatta ki a nagymosást ingyen, még ebédet se kapott soha) és lesoványodott, mint egy rossz macska. De a bútor megvigasztalta.

Mikor eltelt a harmadik negyedév, lefizette az utolsó részletet is.

Büszke volt és nagyszerűen járt-kelt ekkor a házban.

De márciusban levelet kapott, hogy az ura elesett. Ez 16 márciusban volt. Már másfél éve nem kapott tőle egy sort sem s most megjött a hivatalos értesítés, hogy elesett.

Ő már két éve nem törődött az urával. Nem volt ideje rá. Nehéz volt ugyan, hogy nem volt itthon az ő csöndes jó kis embere, de annyi dolga volt, hogy nem búsulhatott.

Most, hogy elesett, megrémült.

Elesett az ura!

Nem is tudta mi történt, csak üres lett a világ.

Magában maradt.

Egyedül maradt a világon.

A levelet délelőtt tizenegykor kapta, mikor a levélhordó rendesen hozza a leveleket, neki ugyan tíz év óta hármat sem hozott, ha csak nem házmesterit. Akkor csak egy kis ideig állott meg és folytatni kellett a fölépcső fölmosását.

Estig, este 10 óráig dolga volt, de közben kétszer-háromszor végigolvasta a néhánysoros értesítést s valahogy nem is vette a szívére. Nyomatva volt, hát nem hisz benne.

De éjfél felé, mikor már ritka lett a kapucsengetés, lassan el kezdte látni az urát, a finom kis szerelőt. Milyen peckesen járt és milyen komoly volt. Sose nevetett. Most se nevet, komolyan fekszik, holtan. Holtan. De hogy is, miért is? hol?

Alig éltek együtt három esztendeig s már két éve oda volt. És most meghalt. Oh! Egyszerre csak felugrott s fölemelte a két kezét magasra: meghalt!... Meghalt!... Belelőttek egy golyót a szívébe, hogy meghaljon!

Meghalt a jó ember. Az a csöndes, dolgos ember. Nem is ivott, nem is káromkodott, egy rossz szava nem volt. Meg tudta csinálni a csengőt és felszerelte a villanyt az egész házban, úgy, hogy minden lakásban, minden helységben égett a lámpa... Hogy csodálta akkor a tudományát s most elesett.

Végigesett a földön, mikor a golyó belement a testibe, beleütött az oldalába és egyenesen a jó szíve közepibe és nem csinál többet csengőt, se motort nem igazít, pedig ahhoz is értett.

És ő itt van egyedül a szobában. Egyedül. Egyesegyedül itt egy idegen szoba közepén.

Idegen, idegen már. És iszonyodva nézte a fényes, tükrös szekrényt, a fényes ragyogó ágyat.

Es akkor el kezdett visítani, elébb csak kicsit, azután nagyon s úgy látta, hogy ez ölte meg az urát, ez a fényes bútor. Hogy azért kellett meghalni az ő jó kis emberének, hogy ilyen fényes bútor legyen a világon és villanycsengő és cifrarácsos vaskapu, amely börtönt csinál a házból.

És úgy érezte, lidérckarak nyúlnak ki a falakból és kacag rajta a lakozott bútor és úgy érezte, hogy most körül van fogva ellenséggel, ez a nyomorult úri cifraság: ez az ellenség és ez vette meg az ő szívéét...

És megfeszült nyakkal meredt a ragyogó bútorra és háta mögött érezte, távol elvágva tőle, a mezőt, a patakot, a tiszaparti füzeset és a csicsergő madarakat, és előtte volt a hideg, kemény, gyilkos, idegen, kegyetlen bútor és ő fogta a fejszét a kályha mellől és belevágta a szekrénybe, hogy a tükör összecsörömpölt és belevágta újra, hogy az ajtó beszakadt és belevágta az ágyba, amelyben sohasem aludt és belevágta az asztalba, amelyiken sohasem evett.

Akkor betörték rá kívülről az ajtót és ijedten és bámulva nézték, hogy a házmesterné megőrült. És ő elkezdett rikácsolni:

— Összetöröm, mind összetöröm! Üssétek agyon, hogy a fene egye meg, aki kitalálta a bűdös úri nyavaját.

És újra meg újra vágta fejszével és az emberek nem értették, csak iszonyodva nézték a fejszeapásokat.

És nem látták a vékony kis asszonyt és nem látták annak sorsát, az elkínzott üres sorsát, nem látták a végtelenség erőinek lobogását, csak a fejszét látták, amely vágta és vágta az úri életet.

Megj.: Világzabadság, 1919. ápr. 1.

TÓKE

A kapitalista ezt mondta: — Fiam, gyűjts tőkét. Ha pénzed van, mindened van. Pénzen vehetsz kényelmet, élelmet, szerelmet. Pénzed pótolja az ésszt, erőt, munkát. A pénzen fel van akumulálva minden érték, ami a világon van, kaparj össze pénzt, ülj rá, és akkor a festők odamennek hozzád s boldogok lesznek, ha lelkük minden értékét beledhatják a te szépséged megörökítésébe, a költők versükben a legdrágább dicsérettel igazolnak az örökkévalóság előtt: muzsikások koncerteznek a téli éjszakán a szalonodban s a lakájok mély alázattal sűrögnek körülted, míg a vendégek a baráti szeretet minden értékét előtted halmozzák fel. Gyűjts pénzt, mert lehetsz undok, gonosz és förtelmes: a pénzedért jobb leszel Jézusnál, bölcsebb Salamonnát és szebb Apollónál. Végy magadhoz pénzt, pénzt, pénzt.

A kommunista ezt mondja:

— Fiam, gyűjts tőkét. Ha szeretet vesz körül, nem kell félned az élettől. Ha erős szövetségben élsz embertársaidal, akkor mindazoknak az ereje, akikkel

társulsz, a tiéd is. Ha az egész emberi közösség veszi föl a materiális potenciát, akkor te fölszabadulsz és emberiséged belső tartalmát boldogan kiélheted. Ha művész vagy, nem kell emberi hiúságok előtt megnyomorodnod; ha tudós vagy, nem kell a kenyérharc sekélyességében vergődnöd; ha munkás vagy, nem kell a kizsákmányolás géprészévé válnod. Bármi vagy, követheted életed belső parancsát: ember lehetsz, nyílt arcú, égi tisztaságú, anyagi ártatlanságú élet. Kiélheted azt az életformát, amelyet a természet rendelt.

Gyűjts hát igazi kincseket, akkumuláld fel magadban hivatásod legdrágább értékeit. Ember légy s légy ember. Igaz és hamisság nélkül való. Légy sugár, amely az emberiség örök napjából tisztán szökell elő, hogy a végtelenség felé löjje ki az emberiség örök sorsának büszke vonalát. Móricz Zsigmond

Megj.: Pesti Futár, 1919. IV. 4.

A SZENTJAKABI ISKOLA

Tegnap az angolok nagyon csodálkoztak, hogy az óriási Eszterházy-uradalom közepén, Szentjakabon olyan iskolát láttak, amilyen ott van. Először a csírás-istállókat látták s azzal nagyon meg voltak elégedve, a nagy vörösszakállú hollandus újságíró egész otthon érezte magát:

— Egész hollandi rendszer — mondogatta s nagyon bólogatott a beton jász-lakat, az erőtakarmányt, a pompásan tiszta kezelést megfigyelve.

De mikor az iskolába mentünk, nagyon el volt képedve. Kíváncsian néztük a téglával kirakott szobát, az iskola zsúfolt apró padjait, a piszkos faliképeket, az osztálynaplót. Nagyon elégedetlenek voltak; az amerikai újságíró mondta, hogy a legkisebb amerikai farmokban is egészségesebb és okosabb iskolát találni, mint ez.

Hát még mikor átkocsiztunk Dénes-majorba, ahol a pirosarcú kis gyerekek azt mondták, hogy itt nincs iskola és ők két órajárásra mennek mindennap gyalog Szentjakabra.

Én azonban, mintha hazamentem volna; gyermekkorom emlékei újultak fel ebben az iskolában. Én jól emlékszem, hogy ez a ház, amely most sötét, zsúfolt, piszkos, ez új iskola volt nálunk. Én még a régi iskolában kezdtem tanulni 35 évvel ezelőtt. Az pedig földberagadt kis viskó volt, náddal fedve, akkora ablakai voltak, mint egy zsebkendő s az eresz alatt a tornácon olyan gödrök, hogy beleülhettünk, mint a kötlős a kosárba.

Ennek a most összeomlott társadalomnak volt egy kedves jelszava: a tudomány hatalom!

Ez egy nagy igazság s az uralkodó osztály ezt a hatalmat, a tudományt nem is adta ki a kezéből soha.

Csak gondoljunk arra, hogy egy Eszterházy herceg mi mindent nem csinált, hogy a gyereket megtanítsa arra, hogy ezzel a hatalommal bírjon. Ha hülyének született is a fia, lánya, még akkor is parányi korától kezdve a világ minden iskoláját, tudását, orvosát, nevelőjét, mind odaszedte hozzá, hogy embert faragjon belőle. Iskolába egy óráig sem küldte Szentjakabra, de Pestre, Bécsbe, Londonba, Oxfordba.

A béreseinek a gyereke pedig lehetett olyan lángész, mint Napóleon, mégis kétóráig kellett gyalogolnia, míg egy kis iskolát talált. Hatéves gyerek esőben, sárban menjen Dénes-majorból Szentjakabra, hogy megtanuljon egy kis írás-olvasást. No, többet nem is tanult, ez is elég egy béresnek, mondta a herceg ő főmagassága.

Igy történt, hogy a gazdag ember gyereke okosabb lett az apjánál, a szegénynek muszáj volt olyan tudatlannak maradni, amilyen a szülője volt.

Nem így lesz ezután.

Minden gyerek egyformán fog tanulni. A felső iskolába pedig nem a gazdagok gyerekei mennek, hanem a jó tanulók, a jó fejű gyerekek.

Addig pedig, míg a nevelés mindenestől átalakítja az emberiséget, addig is gondoljon magára a szegény proletár-nép. Gondolja meg azt minden szegény-

ember, hogy a gazdagok ezer és ezer esztendeig uralkodtak rajtuk a tudomány segítségével. Most tehát, ha elvettük tőlük a gazdagságot, el kell venni a tudományt is.

Már most is a papírra leírt igék gyűjtötták fel a világot. Írásból-olvasásból kerekedett ez az egész viláforradalom. Folytassátok hát a tanulást, olvassatok, hogy tudjatok.

Mindig olvassatok és mindent elolvassatok.

De ne olvassátok el a régi könyveket, amelyek a butaságban és türelemben, alázatban akartak örökre leragasztani benneteket, csak újakat, csak a mai új írásokat olvassátok.

A régi könyvek, újságok, nyomtatványok a régi, kapitalista világ zsarnokságát szolgálták. A mai újságok, füzetek, röpiratok, tudományos könyvek a világszabadság új boldogságát építik fel.

A régi tudomány fekete volt, az új tudomány vörös.

A fekete tudomány fekete zsarnoki hatalom volt.

A vörös tudomány vörös felszabadító hatalom lesz.

Gondoljatok tehát róla, hogy azok is részesüljenek belőle, akiket a régi zsarnokok írni-olvasni se tanítottak meg.

Móricz Zsigmond

Megj.: a Somogyi Vörös Ujság 1919. évf. ápr. 15., 87 számában.

REGÉNY A TERMELŐSZÖVETKEZETEKRŐL

Móricz Zsigmond somogyi regénye.

Ugyan belemarkolna mindég hosszas üstökömbe Móricz Zsigmond bátyánk, a magyar nép utolérhetetlen magyar mesemondója, ha mellettem állna most, amikor elárulom, hogy Somogyban jártában milyen szép regénytema szülemlett meg szívében, fejében. Most már bevallhatom, amikor ő az egyik kávéházi asztalnál nagy lelkesedéssel elmondta egyik bizalmas ismerősének legújabb, azóta már biztosan munkában lévő regénytemáját; én a másik asztalnál csupa füleskedtem és jegyeztem.

Móricz Zsigmond regényt ír a termelőszövetkezettel kapcsolatos életről, ő már ma látja a tanyai magyart, mint szövetkezeti tagot, ő már ma látja a szövetkezeti eszme diadalát a tanyákon a faluban, nemcsak gazdasági életben, de a szívek gyöngéd érzelmei fölött is.

A regény meséje a következő: Hazajön az orosz fogságból egy legény, átítatva a proletáruralom szellemével. A fogságban szerzett tapasztalatai révén élére kerül a termelőszövetkezeti mozgalomnak. Ebbe a nagy munkájába beleszól a szíve is és háború alatti kedvesét, egy kiscgazda leányát megkéri az apától. Az apa típusa a földéhes parasztnak, nem tud még róla, hogy a legény ellensége a földosztásnak.

Abban a hitben van, hogy leendő veje 10 hold földet hoz a házhoz, hát hajlandó a leányát odaadni. De amint megtudja, hogy a legény a termelőszövetkezet híve, sőt előharcosa, visszavonja ígéretét s rábírra leányát, hogy kosarazza ki a legényt. A kérőnek most a leány és a szövetkezeti eszme között kell választani.

Bántja, hogy a leány föld nélkül nem lenne az övé, kételkedik a leány szerelmének őszinteségében s most már szívvel-lélekkel a termelőszövetkezet mellé áll. Közben győz a proletárdiktatúna. A földműves belátja, hogy a fiúnak van igazsága, a szövetkezetben vezetővé növi ki magát. Elnöke a munkástanácsnak, belső tagja a földművesszövetkezetnek. Most már az apa volt azon, hogy a fiatalokat összehozza... kimagyarázások után egymásé legyenek.

Igy persze nem látszik nagyon érdekesnek a dolog. De Móricz Zsigmond... tolla ebből lebilincselő regényt... S ha mi somogyiak elolvassuk, föl-föl... vagy kacagunk, amint a regény...jében élénk toppan, meg-megjelenik ismerős alakunk.

Megj.: Somogyi Vörös Ujság. 1919. IV. 20.*

* A cikk végén a pontozott helyeken a szöveg kiolvashatatlan, vagy hiányos. A cikk írójának neve szintén hiányzik. (D. M.)

REJTŐ ISTVÁN :

THURY ZOLTÁN „KATONÁK” CÍMŰ DRÁMÁJÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

A régi irodalmi kézikönyvek a múlt század végének írói közül Thury Zoltánt vagy meg sem említették, vagy csak néhány sorral emlékeztek meg róla. (Thury 1870-ben született és 1906-ban, ezelőtt 45 évvel halt meg.) A múlt hivatalos és nem hivatalos irodalomtörténetírásának ez a „feledékenység” politikai jellegű. Thury azok közé az írók közé tartozott akik műveikben feltárták koruk társadalmi problémáit. Novellái nagy részében a dolgozó emberek életével foglalkozott. Bemutatta a munkások embertelen életkörülményeit, nehéz munkáját, szervezkedésüket és több novellájában megörökítette a sztrájkot. Írásai egész sorában a parasztság megváltozott életkörülményeivel foglalkozott, művészi erővel ábrázolta a kapitalizmus behatolását a még feudális körülmények között élő falu életébe és a kispolgárok tehetetlen vergődését a kapitalizmus mindent elsöprő hullámai között. Mindezek ellenére éppen a kapitalizmus jellegének fel nem ismerése okozza Thury novellái egy részének ellentmondásos voltát. Ezeknek hősei tehetetlenek a kapitalizmussal szemben és elbuknak a harcok során. A kapitalizmus hatalmának mitikus méretekké való emelése és a bizalmatlanság a szocializmus erőiben csak részben tekinthető Thury hibájának. Nagy szerepe volt ebben — mint ahogy Révai elvtárs Ady-tanulmányában erre rámutatott — az akkori magyar munkásmozgalom opportunistá vezetésének, mely hozzászűrte a „kapitalizmus hétköznapijához” ahelyett, hogy leleplezte volna a kapitalizmus valódi areulátát. Kora és saját látókörének korlátozott voltából származó fogyatékosai ellenére Thury novellái művészi erejükkel igen nagy mértékben hozzájárulnak a századvég magyar valóságának mind teljesebb megismeréséhez.

Bár Thury novellái minden „igyekezet” ellenére sem merültek teljesen a feledés homályába, drámáit annál inkább elfelejtették. Thury drámái teljes életművében kisebb jelentőségűek, mint novellái, azonban a három legkiválóbb alkotása: a „Katonák” (1898), az „Asszonyok” (1900) és az „Ilona” (csak halála után mutatták be, 1908-ban) állomást jelent a magyar társadalmi dráma történetében. Míg novellái alkotásában nagy hatással voltak Thuryra az orosz realisták művei — különösen Csehov novellái, addig az említett három drámáján erős Ibsen-hatás érezhető. A „Katonák” női főhősenek magatartása Nórára emlékeztet. (Alább részletesebben.) Az „Asszonyok” Goócs Ferenc szerelmes nevelt lányába, s nem a feleségében, hanem benne látja azt az életársat, akinek a jelenléte biztosítéka alkotó munkájának. Fokozza a drámai konfliktust, hogy Goócs fia is szerelmes a lányba és az állandó visszatartás végül is halálba kergette. Az „Ilona” címszereplője, Csák Ilona Ibsen Hedda Gabler-jére emlékeztet.

A drámák témája és feldolgozása is Ibsen-hatást mutat. Ibsen drámái, ha közvetlenül nem is, de közvetve mindig leleplezik a polgári társadalmat, Thury későbbi drámái pedig csak az ibseni lélekelemzést követték. A „Katonák” c. darabjának még erős a társadalmi mondanivalója: a dráma központi témája a közös császári sereg tisztikarának cifra nyomorúsága. Anna Nóra-szerű magatartása szerves összefüggésben van a dráma társadalmi problémájával. Ez a szerves összetartozás az „Asszonyok”-ban már sokkal kevésbé található meg. A főhős Goócs Ferenc társadalmi reformtörekvései és családi tragédiája a cselekményben két külön fonalat alkotnak, a társadalmi problémák is sokkal homályosabbak, mint a családi konfliktus. Az „Ilona”-ban társadalmi pro-

¹ Révai József: Irodalmi tanulmányok, Bp. 1950. 118—120. l.

bléma éppen csak a helyzetrajz egyik elemeként jelntkezik. A dráma központi problémája Csák Ilona szerelmi csatája a hűtlen férfiért.

Thury színdarabjai közül a legnagyobb sikert és visszhangot a „Katonák” című keltette. Publicisztikai írásaiban és novelláiban már azelőtt is sokat foglalkozott a katonákkal. Ez érthető, gyermekkorá, ifjúsága komoly élményanyagot nyújtott számára, maga is katonatiszt gyermeke volt. Az Ullrich főhadnagyról szóló novella-ciklusban a „Katonák” főhőiséhez hasonló katonatiszt problémáját, gondolatait tárja elénk. Ullrich főhadnagy végül belebukik a kialakult konvenció elleni harcba.

A „Katonák” központi problémája a katonaságon belüli „cifra nyomorúság” leleplezése. A cifra nyomorúság mint drámai probléma főleg Csiky Gergely műveiben jelentkezett, és bizonyos mértékig a népszínművekben is megtalálható. Itt a legkülönbözőbb társadalmi osztályok nyomorát tárgyaltak többkevesebb igazsággal. De a monarchia aktív tisztjeinek anyagi helyzetét senki sem merte olyan nyíltan feltárni, mint Thury. A dráma főhőse, Udvardy Pál főhadnagy, maga is végigszenvedi a katonatisztek visszás, nyomorúságos helyzetét: kétszáz forintos ruhában jár, míg otthon felesége és gyermeke a szó szoros értelmében nyomorog. Udvardy kiutat keres, és ez elképzelése szerint a hadsereg polgári alapokra való helyezése: *„A katonaság legyen munkás, aki megdolgozza az állam földjét, s télen meg az üres idejében verkedni tanul. A tiszt pedig hivatalnok...”*²

A cselekmény drámai mozzanattal indul meg. Anna, Udvardy felesége a sok nélkülözésben megcsömörlök, látva tehetetlen nyomorúságát, lassan kiábrándul férjéből, akit oly rajongva szeretett. Újból felfigyel első szerelmére, a gazdag földbirtokos Marjayra, aki még most is szereti. Udvardy ezt látja, azonban a földbirtokost nem tudja eltávolítani, mert anyagilag lekötöztette. A főhadnagy nehéz helyzetbe kerül, egy régebbi háromszáz forintos adósságát azonnal ki kell fizetnie. Nem tud sehoh sem pénzt szerezni. Feleségéhez fordul, kéri, próbálja apjától megszerezni a pénzt. A rigorózus öreg földbirtokos, aki sohasem tudta megérteni Udvardyék nehéz anyagi helyzetét, elutasítja leánya kérését. Anna végső kétségbeesésében, hosszas lelki tusa után elfogadja Marjaytól a felajánlott segítséget. De férjének úgy adja át a pénzt, mintha az apja adta volna. Mikor Udvardy megtudja, hogy az összeg Marjaytól származott, féltékenységében elüldözi feleségét otthonából.

Udvardy családi tragédiáját betetőzi társadalmi bukása is. A minisztériumból visszaküldik beadványát és fegyelmi eljárást indítanak ellene. Teljes lelki összetörtségében hiába kérleli feleségét, hogy térjen vissza. Anna hallani sem akar erről, sőt még gyermeküket is magával viszi. Udvardy úgy látja, hogy már minden ajtó becsukódott előtte, s ezért öngyilkos lesz.

A drámai konfliktus kibontakozásának ezek a főbb mozzanatai. A kibontakozását elősegítik, illetve az előállt helyzeteket élesen illusztrálják a dráma mellékszereplői. Az Udvardy Pál számára járható két utat egyrészt Veress Ákos, másrészt Brandt kapitány magatartása mutatja meg. Veress szintén nem találta helyét a hadseregben, azonban le tudta vonni a végső következtetést és otthagyta a katonaságot. Ezt ajánlotta Udvardynak is, de Udvardy nem volt elég erős, hogy erre az útra lépjen. A másik megoldást Brandt kapitány magatartása képviselte, aki szintén nélkülözött, nyomorgott, mint Udvardy, de sorsát némán tűrte, a felsőbb parancsokat vakon végrehajtotta. Udvardy egyik utat sem választotta, bízott abban, hogy harcában győzni fog, de már az első lépésnél belebukott a küzdelembe.

Udvardy feleségének, Annának problémáját még jobban kibomborítja hűgának az ideális házasságról kifejtett gondolata. Mint a dráma konfliktusának rövid ismertetéséből is kitűnik, Anna magatartása tipikusan Nóra-szerű. A nehéz anyagi helyzet és férjének tehetetlensége megindítja azon az úton.

² Thury Zoltán Összes Művei, V. kötet. Gyoma, 1908 30 1.

mely teljes elhidegüléshez vezet. De anyji ereje nem volt, hogy maga szakítsa szét házasságának fojtogató kötelékét, férje durva sértése kellett, hogy véget vessen lehetetlen helyzetének. Ebből a szempontból Anna a dráma legkövetkezetesebb alakja, mert végig tud haladni a megkezdett úton.

A dráma középpontjában álló személyi sorsok alakulása szerves kapcsolatban áll a társadalmi erők összeütközésével. Udvardy személyes tragédiája a monarchia katonai rendjével való összeütközés következménye.

Thury Zoltán drámája merészen felfedi az igazságot, leleplez, de megoldást nem tud adni. Ez szemléleténekkorlátozottságából származik. A „Katonák“-ra is vonatkozik az, amit Franz Mehring, a marxista német esztétikus Ibsen drámaíróról írt³ „*a harcos elem az, ami Ibsen mesterműveinek hatalmas drámái feszültségét adja. Ezt a harcot azonban sohasem koszorúzta győzelem. Ibsen hirdeti ugyan az új időket, de feltárni már nem tudja azok kapuját.*“

★

Thury a drámát 1897 őszén fejezte be, először a Nemzeti Színházhoz fordult Váradi Antal, a színház dramaturgja — amint jelentéséből (1897. dec. 28.) látjuk — felismerte Thuryban a tehetséges író, hangsúlyozza, hogy a darabot bizonyos javítások után az igazgatóságnak előadásra fogja ajánlani. A színház igazgatója, Festetich Andor, Thuryhoz intézett levelében (1898. jan. 8.) teljes egészében elvetette a „Katonák“ színrehozatalának lehetőségét. „*Nincs bizalmam — írja ahhoz sem, hogy ebből előadható színdarab válhassék. Újjá kell írni... jobb tárgyat kell választani, tetszetősebb alakokat rajzolni és nemcsak a rideg élet visszautasító prózáján megszólalni.*“

Thury ezekután — amint egy kéziratból kitérünk — javított színdarabján. Majd a Vígszínházhoz nyújtotta be, ahol drámáját 1898 novemberében bemutatták. A színház, mely néhány éve nyitotta meg kapuit, teljes egészében a lipótvárosi polgárság igényeit elégítette ki. Sorozatosan adták a párisi színházakban játszott nagy sikerű darabokat (pl. *Bisson: Az államtitkár úr, Bisson—Syloane: Csalsz meg édes...* stb.). Eredeti magyar drámát nagyon keveset játszottak, ezek is legnagyobb részét a könnyed francia darabok hatására keletkeztek. Thury drámája moundanivalójával és realista törekvéseivel kiütöközik a színház akkori műsorából. Előadását és közönségsikerét azzal magyarázhatjuk, hogy a színházat látogató nézőközönség még bizonyos ellenérzést tanúsított a katonaság erősen feudális és kasztszellemű felépítése iránt. A színház vezetőségén belül akadályt gördítettek a dráma színrehozatala elé. A sajtóban megjelent hírek és célzások szerint gr. Keglevich István, a színház intendánsa a hadseregbe való tekintettel nem akarta előadni. Erre mutat Thury Zoltánnak 1898. április 19-én feleségéhez írt levele: „...*Ma ráfanyalodtam arra, hogy fölmentem a Vígszínházhoz. Csak Faludival beszéltem. Azt mondja, hogy nekik a legkellemetlenebb a „Katonák“ vétója, s december harmincegyedikén a gróf mandátuma lejár s akkor rögtön megy a darab...* Az akadály valóban csak Keglevich gróf távozásával hárult el. Bővebbet erről nem tudunk, a Vígszínház levéltára pillanatnyilag még hozzáférhetetlen, pedig nagyon valószínű, hogy ott az ügyre vonatkozólag fontos adatokat találhatunk.

A dráma bemutatóját megelőző incidens a közönség és a sajtó figyelmét a „Katonák“ felé irányította. *A Budapesti Napló*, ahol Thury belső munkatárs volt, többször foglalkozott a problémákkal, az előadás rendezési problémáival, a színészek játékával.

A bemutató 1898 november 19-én volt, szombat este. A közönség a drámát és szerzőjét lelkes fogadtatásban részesítette, t. i. a lapok beszámolója szerint a bemutatón megjelenő Thuryt minden egyes felvonás után a lámpák elé

³ Franz Mehring: Irodalmi tanulmányok. Bp., 1950. 173. l.

szólították, a második felvonás után kétszer is fel kellett húzni a vasfüggönyt. A dráma közönségsikerét még a darabot végső fokon elítélő kritikuskok is kénytelenek voltak elismerni.

Thury drámáját azonban a kritika tartózkodóan fogadta. A polgári és a kormánypárti újságok kritikusaik az volt a fő törekvésük, hogy mentsek a menthető. Fejtegetéseik során kifejtették, hogy „nyomor van, sajnos, minden pályán. Ugyamilyen képet rajzolhatott volna, a tisztviselői életéről, amelynek insége szintén kiáltó: Garasos gondok, szegénység, nélkülözés a társadalom minden rétegében található...“⁴ A Pesti Napló kritikusja ehhez még azt is hozzáteszi: „Az ilyen nyomorúság könnyen elkövetkezik, kivált ha a családban a férj nem elég okos, s nem elég férfias, az asszony pedig moral insanity (!) ...“⁵ Egy másik kritika úgy akarta elvenni a dráma társadalomkritikai életét, hogy Udvardy tragédiáját elszigetelt esetnek tekintette: „Udvardy Pált nem bírjuk elfogadni típus gyanánt, és az ő végzete nem tekinthető az alsóbbrendű tiszték általánosítható sorsának.“⁶ A Művészeti Tudósítóban⁷ megjelent kritika szerzője ceruzával, papírral kezében kiszámította hogy Thury „vastag tévedést követett el“, mikor azt állította, hogy Udvardy levonásokkal együtt 37 forintot kap havonta kézhez. Hosszas számolás után megállapította, hogy „Udvardynak közel 200 forint jövedelme van.“ Az erköles magaslatán álló kritikuskok Anna alakjában is találtak kivetnivalót. A Pesti Hírlap így ír: „ha szelíd, odaadó hitvestársa lenne férjének, Pál, aki igazán szereti, nem jutna a lejtőn annyira lefelé. A főhadnagy, fizetésből, a kaució kamatából meglehet élni, de a feleség nemcsak tisztességes nő, de jóra való háziasszony is legyen...“⁸ A Debreceni Reggeli Ujság⁹ álneves szemleírója szembefordítva elítéli Annát: „Anyá, akinek gyermeke van, nem beszélhet úgy, mint Anna beszél. A sors lesújthatja, de hallgat és tűr. Férjéhez annál jobban ragaszkodik, és gyermekében keresi lelke megrezsent egyensúlyát . . .“

A „Katonák“ előadását követő kritikák közül egyedül *Ady Endre* értékelte érdemének megfelelően a színdarabot.¹⁰ Látja, hogy Thurynek nagyon sok a mondanivalója, s ez drámájának egyben hibája is. Hibája, mert alakjai „bizonytalannok s inkább az eszmék szimbolumai“, erénye, mert megmutatja „a társadalom testén azokat a sebeket, melyeket a századvégi legdivatosabb leple sem képes már elfedni.“

A dráma nem sokáig szerepelt a Vígyszínház műsorán. A bemutatóval együtt összesen négy alkalommal adták elő, ezek közül is az egyik vasárnap délutáni előadás volt. Ennek nyilvánvalóan politikai oka lehetett. Egyes színkritikák egy-egy odavetett félmondatban megemítették, hogy a katonaság távol tartotta magát a dráma előadásaitól, és csak az utolsó előadással kapcsolatban említi meg a *Budapesti Napló*,¹¹ hogy ezt az előadást „már a tisztikar több tagja s néhány fiatal kadét is végignézte, ami arra enged következtetni hogy katonai körökben koránt sem ítélik meg a színmű tendenciáját olyan szigorúan, mint azt a premier előtt híresztelték.“

Itt tehát közvetett, hogy közvetlen presszióról volt szó, hiszen előzőleg minden jel arra mutatott, hogy Thury műve huzamosabb ideig szerepel a Vígyszínház műsorán.

⁴ Egyetértés, 1898. november 20.

⁵ Pesti Napló, 1898. november 20.

⁶ Pesti Hírlap, 1898. november 20.

⁷ Művészeti Tudósító, 1898. november 21.

⁸ Pesti Hírlap, 1898. november 20.

⁹ Debreceni Reggeli Ujság, 1899. január 9.

¹⁰ Ady Endre: Vallomások és tanulmányok Bp., 1944. 277. l.

¹¹ Budapesti Napló, 1898. december 5.

¹² Színészek Lapja, 1898. november 20.

A pesti előadásokkal egyidőben hírül adta a *Színészek Lapja*,¹² hogy a „Katonák” előadási jogát a vidéki színpadok számára is megszerezték. Valóban szokatlanul rövid idővel a fővárosi premier után a vidéken is sorra bemutatták Thury lassan híressé vált drámáját. 1898-ban még Szatmárban, Temesvárt és Szabadkán játszották. A szatmári bemutatóról a *Budapesti Napló*¹³ is hírt ad, és mint külön érdekességet megemlíti, hogy az előadáson jelen volt a városban állomásozó katonatisztek nagy része is, élükön Jekelfalussy Lajos tábornok-dandárparancsnokkal. Ez valóban külön „érdekesség”, mert mint majd a továbbiakból kitűnik, a vidéki helyőrségi parancsnokok voltak azok, kik közvetlen beavatkozásukkal gátolták a dráma útját.

A temesvári bemutatón már teljes brutalitásában nyilvánult meg a katonaság közbelépése. A *Temesvári Napló*¹⁴ a színdarab premierjével kapcsolatban beszámol arról, hogy a bemutató előadáson néhány katonatiszt tüntetőleg elhagyta a színházat. Majd figyelmeztették Krecsányi színikazgatót, hogy vagy ne adja többé elő a darabot, vagy legalább a legerősebb jeleneteket hagyja ki. Minthogy a figyelmeztetés a második előadás napján történt, az igazgató már nem tudta levenni műsorról a drámát. A színdarab az erős jelenetek és kijelentések kihagyásával, nagyon megcsonkítva került előadásra. Krecsányi ezután nem adta többet elő.

A szabadkai előadást szintén nagy érdeklődés előzte meg, azonban a rendezés és a színészek játéka meglehetősen lerontotta a hatást. Csupán két vagy három próba előzte meg a bemutatót.¹⁵ Így nem csoda, hogy sikertelen volt az előadás.

★

Thury Zoltán drámája 1899-ben tovább folytatta útját a vidéki színpadokon. Az év elején két nagy vidéki városunkban mutatták be, Debrecenben és Szegeden. A debreceni előadás és az azt követő események országos visszhangot keltettek. Komjáthy igazgató január 6-án mutatta be a színdarabot. Az előadás nagy sikert aratott, a helyi lapok bőven foglalkoztak vele. Ady Endre ebben az időben Debrecenben volt újságíró, a *Debreceni Hírlap*¹⁶ hasábjain beszámolt a „Katonák”-ról. A kritikának azt a részét, mely a dráma elemzésével foglalkozik, már ismertettem, de amit bevezetőben Ady elmond Thuryról, az azt mutatja, hogy meglátta a kibontakozó színműíró tehetségét és sokat várt tőle. *„Thury Zoltán színműve határozottan érdekes és értékes darab. Amit ő mond, gondolkozni kényszerít. De minden impresszióknak között ott kísért, hiteget bennünket az a remény, hogy Thuryból olyan író lesz, ki hivatva van szociális bajaink feltárására és megvilágítására, aki irányt adhat elsekélyesedett színmű-irodalmunknak. Erős, meditáló fő, érző szív, éles szem és valami pesszimizmussal árnyalt világnézet jellemzi Thuryt, a színműírót.”*

A dráma második előadása alkalmával Melczer ezredes, a debreceni gyalogezred parancsnoka eltiltotta a katonaságot az előadás megtekintésétől, figyelmeztette az igazgatót, ha hasonló szellemű és a katonaságot „kompromittáló” darabot adat elő, a katonazenekart is megvonja a színháztól. Az ezredes rendelete nagy feltűnést és felháborodást keltett. A *Budapesti Napló*¹⁷ reagált az intézkedésre és január 14-én tiltakozott a katonai cenzúra ellen. A lap következő, vasárnapi számában¹⁷ Thury Zoltán „Nyílt level”-et intézett

¹² Budapesti Napló, 1898. december 15.

¹⁴ Temesvári Napló, 1898. december 18.

¹⁵ Bácskai Hírlap, 1898. december 18.

¹⁶ Debreceni Hírlap, 1899. január 7. — Ady E.: Vallomások és tanulmányok. Bp., 1944. 277. l.

¹⁷ Budapesti Napló, 1899. január 15. — Thury Zoltán Összes Művei V. kötet. Gyoma, 1908. 104—109. l.

Melezer ezredeshez. Mint polgár tiltakozik, hogy az ezredes felülhelyezze magát a törvényeken és „megrendsabályozza azt a színpadot, amit keserve- sen épített fel az ország és ami a köz pénzéből él.“ Hozzáteszi még, hogy ezt a tiltakozást nem csupán személyes sérelem hozta létre, hanem „a szürke kabát önérzete, mert mi szürkekabátosok vagyunk azok, akik az áldozatot meg- hozzuk arra, hogy tesszem föl a katonának aranyos legyen a waffenrokja. Letakarékoskodjuk a magunkéból, minket licitálnak érte, mi iszunk harmincöt krajcáros bort sok szódával azért, hogy a katona is ihassék legalább üzent s mi eszünk három fogás étel helyett kettőt, hogy kiizzadjuk a lapos erszé- nyünket, azt a sok-sok nagy bankót, amit Krieghammer és Fehérváry urak számolnak el.“ (Fehérváry Géza hadügyminiszter volt ekkor.) Thury Nyílt levele nagy feltűnést keltett a debreceni közönség körében, este hat órára minden *Budapesti Naplót* elkaptoktak.¹⁸

Néhány nappal a tiltakozás után a fővárosi és a vidéki sajtóban elter- jedt a hír, hogy Rátkay László országgyűlési képviselő a „Katonák“ debre- ceni afférje ügyében interpellálni fog a hadügyminiszterhez. A *Debreceni Reg- geli Újság* január 21-i száma még az elmondandó interpelláció főbb kérdéseit is közli. Ezek szerint „Rátkay ki fog terjeszkedni arra is, hogy mi jogon gyakorol a katonaparancsnok cenzúrát s mi okból tiltotta meg a zenekarnak a játékat és a tiszteknek, hogy a színházat látogassák. Ki fog terjeszkedni arra is, hogy mi szükség van a vidéki színházaknak arra, hogy katonai zenekarok közreműködésével tartsanak előadást.“ Az interpelláció azonban, mint az *Országgyűlési Naplóból* kitűnik, nem hangzott el.

Ilyen viharos körülmények között adták elő harmadszor, január 23-án a „Katonák“-at. A közönség valósággal tüntetett Thury színdarabja mellett; a második felvonás végén tizenkétszer hívták lámpák elé a szereplőket. Ady Endre ez alkalommal is ír a drámáról. Ez az eddig még nem közölt cikk szintén a *Debreceni Hírlap*-ban jelent meg, január 24-én. Bevezetőben elítéli a katonaság magatartását:

„Harmadszor néztem meg az este Thury Zoltán színművét s harmadszor kellett kétségbe esnem azon a vakságon, mely az igazságot nem tudja, vagy nem akarja látni. Akaratlanul egy furcsa összehasonlítást kellett tennem. Egy-egy operett- ben a pajkos primadonna a tiszt urakra tekintve kétes bókokkal dicséri meg az egyenruhás nőhódítókat, milyen lelkesedéssel csapkodják össze tenyereiket a csörgő kardu Don Juanok; milyen meglepődött bajusz-pödörgetéssel fixirozzák a csino- sabb arcokat, hogyne, mikor az ő dicséretüket zengik még a színpadról is.

És a „Katonák“ nem tetszik?

Itt nem Don Juánok, nem előkelő urak a tiszték, hanem csak olyanok, amilyen- nek valóban.

Az igazságot nem minden ember gyomra veszi be. Semmi sem növeli jobban a Thury darabjának értékét, mint az a fogadtatás, amelyben a tisztí urak részesítették.

Közönségesen szólva: fején találta a szegyet.”

A dráma debreceni pályafutása ezzel a harmadik előadással véget is ért, többször nem adták. Ady még egyszer visszatért a színdarab elhallgat- tatására: a *Debreceni Hírlap* február 9-i számában megjelent a „*Száműzöt- tek*“ című verses pamfletje. A debreceni színpadon rövid idő leforgása alatt három drámát tiltottak be, jobban mondva rendkívül gyorsan vettek le a műsorról. Ezeket a színdarabokat szóltattatta meg Ady, szembeállítva őket a „Szellemeink kará“-val, mely a maradi gondolkodást képviselte. A „*Szám- űzöttek*“-ben Thury „Katonák“ című drámája is megszólal. Ady Endrének ez a kis verses paródiája még kiadatlan. Éppen ezért a „Katonák“-ra vonat- kozó részt és az egészet összefoglaló „Szellemeink kara“ győzelmi ujjongá- sát itt közlöm:

¹⁸ Debreceni Hírlap, 1899. január 16.

„A katonák”:

Nem vagyok vén
A becsület-hiba,
Azért büntet
Fatális galiba.
Az ezredes
Dühös, heves
Es rám parancsola:
Pusztulj tovább
Csúf „Katonák”
Ne éledj fel soha!

Szellemek kara:

Az ám, az ám
Ugy kell neki
És jól teszi
Ha szól az ezredes;
Máglyára el,
Nem énekel
Itt velszi énekes...

Szellemek kara:

O szép világ
Dicső világ.
Aki nem tetszik, le vele!
Itt új dolognak nincs helye,
Csak ami régi, az a jó
Szemérmes, jámbor, nem bohó.
Távozzatok hát pártütők,
Itt nem segítenek a tüdők.
Itt élni nektek nem szabad,
Nem engedi a vaskalap.
A vaskalap, mely annyi éve
Szép városunknak dísze, éke
Amelyre oly büszkék vagyunk,
Amelyért élünk és halunk,
Vesszen hát minden újítás
Nekünk már nem kell semmi más,
Ami rég meg volt, megmarad,
Ejjen a régi vaskalap,
Ejjen a vaskalap!

*A pártütők egymásra borulva zokognak, a szellemek a páholyból nevetnek.
Az óra egyet üt, függöny legördül.*

A debreceni előadással egyidőben Szegeden Makó igazgató színtársulata is felkészült a „Katonák” előadására. De a szegedi bemutatóra csak január 25-én került sor, mert a női főszerepet játszó Szerémi Gizella hirtelen megbetegedett. A szegedi sajtó már jóval a bemutató előtt foglalkozott Thury Zoltán drámájával. Melczer debreceni ezredes önkényeskedését a helyi lapok egyöntetűen elítélték. Részletesen tájékoztatták a közönséget a Rátkay-féle interpelláció alakulásáról. Néhány nappal a premier előtt Szegeden is elterjedt a hír, hogy a helyőrség parancsnoka eltiltotta a tisztikart az előadás megtekintésétől, sőt még azt is elrendelte, hogy a „Katonák” előadási napján a legénység se kapjon kimaradási engedélyt. A *Szegedi Híradó* munkatársa felvilágosításért a szegedi térparancsnokhoz, Pacor tábornokhoz fordult.¹⁹ A tábornok válasza csak megerősítette a kósza híreket, de hangsúlyozta, hogy a tisztikar távolmaradása „*önkéntes határozatának az eredménye és a felsőbb presszió hangoztatása nem egyéb üres koholmány nál!*” (!)

¹⁹ Szegedi Híradó, 1899. január 23.

Thury színdarabját azcuban már nemesak a katonaság bojkottja fenyegette, hanem a rendező „kék plajbásza“ is. Két nappal a bemutató előtt a *Szegedi Híradó* közölte, hogy a rendező túlzott óvatosságból erősen megnyirbálta a drámát. A színészek már az olvasópróbán tiltakoztak a cenzúra ily módja ellen, de a rendező azzal utasította vissza megjegyzésüket, hogy vidéken ez így szokás, mert a közönség nem veszi be az erősebb igazságokat. A kék ceruza azokat a részeket nem kímélte, melyek a katonák nyomorát vázolták. A cikk szerzője követelte, hogy a bemutatón teljes szöveggel adják a drámát, „mert ha tűrhetetlen volna a cenzúra a katonaság részéről, akkor még tűrhetlenebb az egy magyar színtársulat részéről, amely az ország második városában szerencsés jelenleg játszani.“²⁰

A január 25-i bemutatóra Thury is leutazott. Az előadás nem tartozott a legsikerültebbek közé, de magának a darabnak nagy sikere volt. Thuryt minden felvonás után többször a függöny elé hívták. De a bemutatón kívül még csak a következő nap játszották, Makó igazgató nem merte magárvonni a katonaság rosszaságát.

A debreceni és szegedi előadások után, február 1-én a *Katonai Lapok*-ban megjelent „Egy katonai színdarab“ című cikk Cerry Gyula tollából. Cerry visszatér a „Katonák“-kal kapcsolatos katonai cenzúrára és egészen zavaros cikkében helyesli a városparancsnokok részéről megnyilvánuló közbelépést. „Eszünk ágában sincs a parancsnokokkal vitatkozni. Azok legjobb meggyőződésük szerint cselekedtek és ha mi más nézetben vagyunk, talán nekünk sincs igazunk.“ Amit a cifra nyomorúságról ír védekezésül, az teljes egészében Thuryt igazolja: „Büszkébbek vagyunk hivatászerű szegénységünkre, mint más ember pályájának dúsgazdag eredményére. De féltékenyen megőrizzük szegénységünk titkát. Büszkén szenvedünk, mert szenvedés a sorsunk, de úgy mint mi nem beszélünk szenvedéseinkről, más embernek, a költőnek sem engedhetjük meg, hogy anyagi sorsunkkal foglalkozzék.“ Majd mintegy mintaképpül a Bécsben bemutatott *Baumbergné* „Liebesheirat“ című szintén katonai tárgyú színdarabjára hivatkozik. *Baumbergné* drámája valóban „mintaképpül“ szolgálhat ennek a társadalmi rétegnek, az egész darab nem más, mint a katonaelet fölényének dicsőítése. Ezeknek pedig ez kellett!

Thury „Katonák“ című darabjának utolsó számottevő vidéki bemutatója Nagyváradon volt 1900 novemberében. Ezt az előadást már egyenesen megelőzte a parancsnokság rendelete, mely megtiltotta, hogy a katonazenekar játsszék az előadásokon, és a tisztikar látogassa a színházat. A katonai parancsnokságnak ez a prezentív intézkedése már annyira nyilvánvaló volt, hogy a közönség és a helyi sajtó szinte átsiklott fölötte.

A színdarab bemutatója előtt a helyi sajtóban elterjedt, hogy a „Katonák“ Nagyváradon játszódik le és a drámában helyi aktualitások vannak. Ez persze teljes félreértésen alapult.

A Szigligeti Színházban 1900. novemberében volt a Thury-dráma bemutatója. A színdarab itt is nagy sikert aratott, a második felvonás után hatszor is a lámpák elé hívták a szereplőket. Az előadásról a most már Nagyváradon tartózkodó Ady egy újabb, melegehangú kritikát írt a *Szabadság*-ban.²¹ „A „Katonák“-ról két év óta mit sem változott a véleményem. Becses, érdemcs, nem egy tekintetben zseniális alkotás. Legjobb magyar dráma az utolsó tíz évben.“ Majd a továbbiakban a dráma alproblémáját boncolja, végül a színészek játékát méltatja. A második előadáson Thury is résztvett, a közönség lelkesen ünnepelte. Az előadás után bankettet rendeztek tiszteletére, számos felköszöntő hangzot el. Thury válaszolt a méltatásokra.

²⁰ Szegedi Híradó, 1899. január 24.

²¹ Szabadság, 1900. november 27. — Ady Endre: Vallomások és tanulmányok Bp., 1944. 299. l.

Válaszában — a *Nagyvárad*i *Napló*²² közlése szerint — a következőket mondotta: „Az igazság luxus, morális luxus. Tudja minden író, mi az igazság, de nem áll elő vele, mert kellemetlen... Igyekszik az igazságot kultiválni. Keztyűtlen kézzel fogja nyakon a kérdéseket és kiformálja... A publikumot nehéz fellelkesíteni, csak egy részét foghatja meg az író. A nagyvárad

publikum őt egészében megértette. Ez meghatja.“
Ady Endre felköszöntőjében kifejtette, hogy — Thury Zoltán személye élő példa arra, hogy „újságíró is lehet jó író“. A *Szabadság* másnapi számában a lap nyilvánossága előtt köszönti Thuryt, kíván neki „sok-sok erőt, mert ha valaha szükség volt Thury Zoltánokra: ma van. Az ő súlyos igazságai talán gyógyítani fognak. Gyógyítsanak is!...“²³

★

Thury „Katonák“ című drámájának története nem ér véget a sorozatos vidéki bemutatókkal. Külföldi színházak is érdeklődtek a színdarab után. Több német, ill. osztrák színgazgató — mint ezt Thury Zoltánhoz intézett egykorú levelek mutatják — foglalkozott a „Katonák“ színrehozatalával. Eddigi tudomásom szerint előadásra sem Németországban, sem Ausztriában nem került sor, az ottani politikai viszonyok nem voltak alkalmasak egy ilyen tárgyú színdarab bemutatására.

Olaszországban Ermete Zacconi, a híres színész és a milánói színház igazgatója készült a „Katonák“ bemutatójára. Zacconi együttesével többször járt Magyarországon és vendégszerepelt a Vígszínházban. Valószínűleg ekkor ismerte meg Thury drámáját. 1899. februárjában Thury Olaszországba utazott és személyes tárgyalásokat folytatott Zacconival. A *Budapesti Napló*²⁴ híradása szerint: „Zacconi elhatározta, hogy a *Katonákat* (1899) szeptember első felében hozza színre Firenzében és Udvardy főhadnagy szercpét fogja benne játszani...“ A dráma azonban nem jutott el, a bemutatóig, mert a főpróbán az olasz rendőrség betiltotta.²⁵

★

A reakció mesterkedése: éppen az ellenkezőjét érte el, mint ami szándékában volt. Egy drámát akartak elhallgattatni, mely számukra oly kellemetlen dolgokról beszél, tiltó rendelkezéseikkal azonban elérték, hogy a „Katonák“ból nemcsak országos visszhangot keltő ügyet csináltak, hanem a külföld érdeklődését is felkeltették a dráma iránt.

²² Nagyvárad

²³ *Szabadság*, 1900. november 30. — Ady Endre: *Vallomások és tanulmányok*. Bp., 1944. 137. l.

²⁴ *Budapesti Napló*, 1899. február 23.

²⁵ Thury Zsuzsa: Thury Zoltán, *Magyar Csillag*, 1943. II. kötet 580—581. l.

RÉVÉSZ FERENC : CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY

Nagy Magyar Írók, Művelt Nép Könyvkiadó, 1951

Alkalmos időben jelent meg ez a népszerű tanulmány. Csokonai értékelésében körülbelül most jutottunk bizonyos nyugvopontra. A felszabadulás utáni években elég nagy bizonytalanság volt költőnk életművének értékelésében. Akadtak kutatók, akik politikai ingadozásait véve alapul kétségbevonták, hogy helye van-e egyáltalán nagy költőink sorában, és Csokonai leértékeléséről beszéltek. Ezeket a hangokat Waldapfel József úttörő tanulmánya némitotta el, amely bemutatta Csokonai leghaladóbb verseinek világnézeti tartalmát, társadalmi összefüggésükben elemezve az egyes verseket. A Magyar Klasszikusok sorozatában megjelent válogatott művek kiadása bizonyára alkalmas volt arra, hogy Csokonai műveinek szélesebb körére ráirányítsa az olvasók figyelmét. Pándi Pálnak a Csillagban megjelent tanulmánya többek között egy fontos elvi kérdést tisztázott: Csokonai viszonyát a francia polgári forradalomhoz, annak különböző fázisaiban.

Az eddigiek alapján vitathatatlan ma már, hogy Csokonai a magyar felvilágosodás legnagyobb költője, aki nem a forradalmár következetességével, de mégis hűségesen szolgálta egész életében a polgárosodás és a nemzeti művelődés ügyét, s a magyar költői nyelv kifejezőerejét magas fokra emelte.

Az értékelésnek ez a nyugvópontja azonban nem jelenthet megállást a tudományos kutatásban. Legfontosabb teendőink: a kritikai kiadás összeállítása és ezzel együtt a művek időrendjének meghatározása; a Tempefői-probléma eldöntése: hogy valóban megírhatta-e ezt a szöveget 1793-ban; a halasi legáció és a vérmezei kivégzés kapcsolatának megvilágítása a még felkutatásra váró adatok alapján; verseinek esztétikai méltatása, teljessé téve az eddig egyoldalú világnézeti elemzést.

Mielőtt mindezt a munkát elvégzik az irodalomtörténet kutatói, alkalmasnak látszott, hogy a megjelent tanulmányoknál terjedelmesebb kis-monográfia ismeresse Csokonai életét és működését, az eddigi eredmények alapján.

Milyen követelményeket kell emelnünk egy népszerűsítő munkával szemben, amely a magyar irodalom új olvasóközönsége: munkások, dolgozó parasztok, dolgozó és tanuló ifjúságunk számára be akarja mutatni Csokonait.

Az önálló kutatást, eredeti koncepciót nem igényelhetjük, bár semmiesetre sem hiba, ha egy ismeretterjesztő munka újat is ad. Ellenben megkívánhatjuk, hogy szívesen ismeresse a költő életét, világos értékelést adjon jelentőségéről és elemezze néhány művét. Szükséges ezenkívül, hogy mindezt világos, közérthető stílusban nyújtsa.

Révész Ferenc, úgy látjuk, nem is törekedett eredetiségre. Könyvének elvi megállapításai nem mennek túl az eddigi feldolgozásokon. Idézeteiben is nagyrészt azokat a verseket hozza, amelyekre az újabb tanulmányok ráirányították a figyelmet, bár van eredeti szemelvénye is, például egy szép részlet „A haza templomának örömnapja” című versből.

A szerző tehát erősen támaszkodik a forrásaira, de hivatkozni annál kevesebbet hivatkozik rájuk. Idéz egy-egy nagyobb részletet Révai József Kölcsény-tanulmányából és Mód Aladár 400 év című könyvéből. (Ez utóbbi idézet elég vitatható, mert Módnak Dózsa-értékelését alkalmazza a XVIII. század parasztmegmozdulásaira.

Vesd össze Révész: 5—6. l. és Mód — 1951-es kiadás — 27. l.) Ezenkívül hivatkozik egy ízben Pándi Pálra, s ebből az alkalomból három oldalnyi anyagot szabad átirásban közöl a tanulmányából. De az egész könyv nem említi sem Waldapfel József tanulmányát, sem a Magyar Klasszikusok válogatott kiadását.

Nem kívánjuk, hogy egy ismeretterjesztő mű filológiai apparátussal legyen megterhelve, de azt hiszem megkívánhatjuk egy olyan tanulmánytól, amely a Magyar Irodalomtörténeti Társaság égisze alatt jelenik meg, hogy a Társaság folyóiratában megjelent alapvető cikket és a Társaság szerkesztésében megjelent válogatott kiadást megemlítsé, már csak azért is, hogy elmélyülésre buzdítsa az érdeklődő olvasót. Méginkább hiányoljuk a hivatkozást azért, mert Waldapfel tanulmányának és a válogatott kiadásnak alapos felhasználása lépten-nyomon kitűnik a könyvből.

A szerző olyan nagy mértékben dolgozott kész anyagból, hogy lábjegyzetei is néhol szösz szerint azonosak a válogatott kiadás jegyzeteivel (109. és 116. l.). Itt-ott ráismerni vélek azokra a szóképekre, fordulatokra is, amelyeket a válogatott kiadás előszavában használtam. (Pl. 81. l.: Az a viszonylagos légüres tér, amely debreceni tartózkodását jellemezte, éltető levegővel telítődött.) Ez természetesen nem lényeges kérdés, de jól jellemzi a szerzőnek forrásaihoz való viszonyát.

Nézzük meg részletesebben, hogy milyen a könyv kidolgozása. Közel egyéves bevezetője összefoglalás a XVIII. század második felének történelmi, társadalmi és kulturális képéről, jórészt Mód Aladár műve alapján, ezzel a címmel: „Magyarország helyzete Csokonai korában“. Ez a bevezető alig van kapcsolatban a többi részekkel, nem törekszik arra, hogy a történelmi és művelődéstörténeti adatokat Csokonaira nézve válogassa ki.

Az életrajz és a vele kapcsolatos elemzések két részre oszlanak: „A debreceni évek“ és „A terroruralom évei“. A beosztás helyes, Csokonai működése valóban két, élesen elhatárolható részre válik. Az egyes versek idézése azonban nem veszi figyelembe az éles határt és többször ellene mond az alapszerkezetnek. Egy helyen (a 36. lapon) említi is a szerző, hogy azért idéz itt a Culturából és a Dorottyából, hogy Csokonai hazafiságáról teljesebb képet adjon. Azt azonban nem indokolja, hogy a „Búcsú a magyar műzsától“ miért kerül a dunántúli vándorlás időszakára (75—76. l.), holott a sárospataki jogászokdás emléke, tehát jóval korábbi. Még gerombább időrendi tévedés a 73. lapon: „Martinovicsekát meggyilkolták, barátait behörtönözték, legjobb barátja, Földi János pedig a hajdúhadházi temetőben porladozik“ — írja a költő komáromi csalódása idején, pedig Földi csak négy évvel később, 1801-ben halt meg.

Pontatlanság jellemzi a szerzőt egyéb adatok felhasználásában is. Szilágyi Gábort a költő ősi ellenségének mondja (20. l.), pedig összetűzésük előtt baráti leveleket váltottak (lásd Csokonai leveleit Szilágyi Gáborhoz). Tempefőit úgy jellemzi, mint az irodalomért lelkesedő szegény költőt, noha a darab alaposabb előolvasása után nyilvánvaló, hogy előkelő származású — éppen ez a dráma egyik érdekes problémája. Nem felel meg a valóságnak az a megállapítása sem, hogy Lázárnak, Karnyóné boltoslegényének az alakját debreceni emlékei alapján mintázta meg, mert azok a háborús adatok, amelyeket Lázár összegyűjtött, éppen az 1798-as év hadjárataival függnek össze.

Érdekes még megemlíteni azt a magyarizációt, amelyet Révész egy Csokonai-ídézethez fűz. „Valóságos érzéseim ritkán engedték eszembe jutni, hogy én poéta vagyok, vagy még a jövőben erotikus író kerekedik belőlem“ — ez az idézet. „Az úri társadalom nem tűrte az őszinteséget még a szerelmi élet területén sem“ — ez a magyarizáció. Pedig Csokonai éppen nem a pajzán verseire gondolt, mikor önmagát mint „erotikus író“ jellemezte, neki ez a kifejezés egyszerűen szerelmi költemények íróját jelentette, például Himfyt, aki egyáltalán nem „erotikus“ a szó mai értelmében.

A szerző stílusát nem jellemzi az a tiszta pontos fogalmazás, amely éppen a népszerű műveknél igen fontos. Igyekezett élesen, színesen írni, de ez sok helyen frázisosságba és képzavarokba vitte. Pl. „... Ausztria sasszárnya alá kell menekülnünk, mert a magyar nép önálló nemzeti léte felett a történelem megkongatta a lélekharangot“ (34. l.). „A reménytadó kék foltokat is sűrű felhők takarják el“

(71. l.). Ez is zavaros kép, mert a kék foltok nyelvünkben tettlegesség nyomait jelentik — Csokonai is így mondja egy pajzán versében: „Nem visel még semmi kéket...” „Csokonai látta a hétrétgörnyedő lakájokat, akik előremarják magukat a vagon, a pozíció felé...” — ez is elég szembetűnő képzavar.

Mindezeket a kisebb-nagyobb szerkesztési, időrendi, kortörténeti és stílus hibákat leszámítva, az egész kép, amelyet Révész Ferenc Csokonairól ad, megfelelő. Helyesen emeli ki a költő világnézetének alapvonásait: a szabadságszeretetet, hazafiságot, természetudományos szemléletét és a kizsákmányolók bírálatát. Megmutatja, hogy a legnyomorúságosabb években mennyit tett nemzeti művelődésünk fejlesztéséért. Olyan verseket és versrészleteket idéz, amelyek magukban is alkalmasak a költő megszerettetésére. Ha néhol túlságosan radikálisnak festi is Csokonai politikai szándékát (pl.: „A nemesség által terjesztett szemérmetlen hazugságot akarta szétszaggatni az Árpádiászban“ 119. l.), nem torzítja el a valóságot az „aktualizálás“ kedvéért. Így, ha nem hibátlanul is, de mégis a költő népszerűsítését, széleskörű megismertetését szolgálja.

*

A „Légy jó mindhalálig“-nak, Móricz felejthetetlenül szép kisdíák regényének egyik kezdő motívuma: a Csokonai-könyv. Nyilas Misi meglátja egy kirakatban, hónapokig nézegeti, míg bátorságot vesz, hogy bemenjen megvásárolni — Haraszi Gyula Csokonai életrajzát.

„Hát ez a könyv nem az volt, aminek ő gondolta, nem a Csokonai versei voltak benne, hanem valami fecsegés az életéről.

Az első oldalán, ahogy olvasni kezdte, mindjárt olyat olvasott, amiből egy szót sem értett. «A physiologia által ma már igazsággá emelt ama sejtésnek, miszerint a léleknek minémúségei s ereje ép úgy által mennek a származással együtt a gyermekekbe, mint a testéi, a szellemi öröklésnek érdekes példája Csokonai Vitéz Mihály».

Ezt sokszor kezdte, próbálta olvasni, de nem értette.“

Nyilas Misi csalódása tanulság mindnyájunknak, akik az irodalom népszerűsítésével foglalkozunk, hogy ismertetéseink méltók legyenek nagy íróinkhoz, és méltók legyenek a dolgozó milliók kulturális érdeklődéséhez.¹

Vargha Balázs

GÁRDONYI GÉZA : EGRI CSILLAGOK

Magyar Klasszikusok, I—II. kötet. Szépirodalmi Könyvkiadó 1951. Bevezette: Bóka László

Gárdonyi regénye méltán kerül a Magyar Klasszikusok sorozatában az olvasó asztalára. A millenárius évek sovíniszta álhazafiságával szemben a népi hazaszeretethez csaknem eposzi ábrázolása bátor állásfoglalást jelent és kiemelkedő helyet biztosít az *Egri csillagok*nak haladó hagyományaink között.

Bóka László terjedelmes *Bevezetésével* részletesen kell foglalkoznunk. Ezt kettős céllal tesszük. Meg kell vizsgálnunk elemzésének menetét, megállapításait bírálunk kell, de nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ebből az alkalomból általánosítani próbáljuk a regényelemzés gyakorlatát, melyre az utóbbi publikációk során oly sok jó és helytelen példát hozhatnánk.

¹ Vargha Balázs fölveti azt a kérdést: milyen követelményeket kell emelnünk az irodalomtörténeti népszerűsítő munkákkal szemben, milyen szabadsággal használhatják föl a népszerűsítő munkák szerzői az eredeti kutatásokon alapuló részlettanulmányokat, szükséges-e a fölhasznált források filológiai pontosságú megjelölése, stb. Ez a kérdés elvi kérdés s nemcsak s szorosan vett népszerűsítő munkákkal kapcsolatban merül föl, hanem a tankönyvekkel szemben is fölvethető. Az irodalomtörténet készséggel hozzájárulna e kérdés elvi megvitatásához. (Szerk.)

Ha egy írásművet az olvasóval meg akarunk ismertetni, mindjárt a legfontosabb, leglényegesebb ponton kell megragadnunk. Bóka László már első mondatával meghatározza az *Egri csillagok* alapvető mondanivalóját: ez a magyar nép hazafiságának regénye. Megvilágítja a regény eszmei tartalmát, nagyvonalúan elhelyezi olvasmányaink közé.

A következő szakasz a regény kiadástörténetén keresztül megvilágítja a közönségsiker és a polgári kritika ellentmondásait s levonja ebből következtetését: „Az *Egri csillagok* a demokratikus haladás irányvonalát munkálta, ez magyarázza nagy népszerűségét, ez az oka mellőzésének.”

Ezután Gárdonyi életrajza következik. Ebbe szervesen helyezi el szellemi fejlődését. Ebből magános, teljesen önművelésre ítélt néptanító, majd újságíró alakját ismerjük meg. „Hajós voltam, akinek 35 évig kellett haladnia iránytű nélkül” — írja Gárdonyi magáról. Hol a materializmus tanításai, hol a történettudomány, hol pedig a világirodalom remekei kötik le érdeklődését. Igaza van Bókának, mikor ezt írja róla: „Felemás író lesz belőle s a polgári idealizmus bölcséletét megemésztetlen forgatja elméjében.” Azonban itt nemcsak „emésztetlenségről” van szó. Gárdonyira éppen az jellemző, hogy egykönyvű ember, életének különböző szakaszaiban egy könyv, illetőleg egy irányzat fenntartás nélkül, teljesen leköti érdeklődését. Teljes mértékben aláveti magát egy nagy szerző művének, olykor egy élménynek is. Így születik meg az *Ygazság a földön* című költeménye egy meggyőző és megrázó élmény alapján, így keletkezik *Az a hatalmas harmadik* című regénye Schopenhauer nyomán s ez magyarázza meg az egri remetéskedést is, melyet döntően a hindu filozófia tanulmányozása idéz elő. Ez a szellemi egyoldalúság jellemző sajátossága Gárdonyi személyiségének, nála nem szerves összefüggésben állnak az olvasmányok és tanulmányok, hanem ideoda rángatják s hol egyik, hol másik teljesen magához láncolja egy bizonyos időre.

Bóka kitűnően ábrázolja Gárdonyi társadalomkritikájának fejlődését. Ennek a bírálatnak fontos állomásai *A lámpás* című regény és az *Ygazság a földön* című költemény. A regény antiklerikalizmusa annyi realitással párosul, hogy eszmei mondanivalója mellett már a művészt is képviseli. Ez a társadalomkritika azonban sokszor a személyi sértődöttségből fakad, olykor pedig hangulati elem, nem fogható Petőfi vagy Ady következetes tisztánlátásához és forradalmiságához.

A polgári bírálók az *Egri csillagokat* a millénium eszmei képviselőjének látják. Bóka helyesen világít rá Gárdonyi felfogására a nagy nemzeti ünnepélyekkel kapcsolatban. Az *Egri csillagok* éppen nem az idegen uralkodót ünneplő díszmagyaros urak izlését szolgálja, hanem a dolgozó szegényember áldozatkészségének, hősiességének rajza, mely tanító célzattal, intés gyanánt készült.

A 16. század főkérdéseit Gárdonyi többsikúán rajzolja meg. Cecey és Dobó szemléletmódja szélesebb körben mutatja az eseményeket, a királyi udvar nézőpontja is magasabbról láttatja a török veszedelmét, de a szerző elsősorban a szegény nép szempontjára figyel. Itt nemcsak a dolgozó szegények áldozatkészségét figyeli meg s hozza példának a papok önzésével s Hegedűs árulásával szemben, hanem megláttatja a szegény ember szenvedését is. A regény első részében szereplő rabok szomorú menete, a fogságot már próbált ember rövid tájékoztatója az útról, melyet meg kell tenniök, egészen keserű és igaz realizmussal ábrázolja a szegénység szenvedését. Az úri renden lévőök jobban elrejtőznek, a szegény nép nem hagyja el földjét. A nemes vitézeket aranyon váltják ki, a jobbágnak halálig kell dolgoznia a töröknél. Szívetszorító keserűség fogja el az olvasót a kevészzavú szenvedés láttán. Olyan ábrázolás ez, mely Gorkij megrázó képeire emlékeztet.

Bóka a szerkezet kérdésében új magyarázattal szolgál. Úgy látja, hogy az első rész eseményei, a Dózsa-forradalom, mohácsi csata és törökűlés maga is többféle és időben is széteső, ezt a szerkezet is kifejezésre juttatja, így lesz az is laza, széthulló. De mikor a történelmi események a magyarság összefogását mutatják egy kulcspont, az egri vár védelmében, akkor a szerkezet is zárt és szilárd lesz.

Bornemissza Gergely jobbágyorsból emelkedik a nemes vitézek közé. Ezzel Gárdonyi a János vitéz hagyományát követi. Mesterien ábrázolja a szerző a kisleány életszemléletét. Mikor Gergely szemével látjuk a világot, egészen benne érezzük magunkat a gyermek gondolat- és érzésvilágában. Később sokszor már kívülről rajzolja hősét a szerző, gondolatok és érzések helyett tetteken és párbeszédiken keresztül mutatja meg a hős fejlődését. Gergely értékes vonásai, a bátorság, hazaszeretet, leleményesség, gyengédség olyan tulajdonságok, melyek — mint Bóka megállapítja — a regény népi alakjait mind jellemzik.

Gárdonyi éles társadalomkritikát és bátor tanítást ad könyvében. Bírálja a papok szűkkeblűségét, akik imádságot ígérnek, de fejevert és pénzt nem adnak a török elleni küzdelemhez. Tanítja korát, a múlt fényes képét tárva elé: a nemzet csak saját erőinek összefogása útján vívja ki függetlenségét és szabadságát.

Bóka rámutat Gárdonyi tájrajzáinak szépségeire. Színes képek ezek, festőiek, szemléletesek. Sokszor megrázó ellentétet találunk a természet békés üdesége és a törökdúlta falvak halotti csendje és irtózatossága között.

Kevés szó esik Gárdonyi stílusáról. Pedig az *Egri csillagokban* a szerző helyes, reális módon fejezi ki mondanivalóját, megtalálja a regényhez illő hangot, előadásmódot. Egyszerű mondatai a nép gondolkodásmódját híven adják vissza. Figyeljük meg, milyen nagyszerűen temetik el Gárdonyi előadásában az egri bírót. Az egyszerű mondatok minden szentimentális és álhazafias tónust kerülve, a valóság komolyságával hatják át az olvasót:

„Az egri bírót is ott fekszik. Ősz haja be van pirosodva vérrel. Portól lepett fekete csizmáján is látszik egy lövés vérfoltja. A két fia ott térdel mellette.

Dobó odaszól Balázs apródnak:

— Hozd ide a város lobogóját!

S a város kékvörös zászlóját leszakítja a nyeléről, s ráteríti az egri bíróra — szemfödőnek.“

Legjellemzőbb Gárdonyira a fordulatos, izgalmas párbeszéd használata. Ilyen párbeszédet találunk Gergely és Kocsis Gáspár között, de Évát is párbeszéd folyamán ismeri fel férje. Ezek a párbeszédek meglepik azokat, akik egymással folytatják, de újat hoznak az olvasó számára is.

Gárdonyi előadásmódja az anekdotának is más szerepet szán, mint Mikszáth vagy Jókai. Nála korfestő és jellemző az anekdóta, de nem olyan csattanós, mint nagy kortársai nemesi adomái. Ennek természetes oka abban rejlik, hogy Gárdonyi a nép világát választja ezen a vonalon is. A szegényparasztság anekdotája fanyarabb a nemesi adománál, kevésbé zárt, pointírozott műfaj. Tréfás történetírás ez, szegényemberek a szereplői, akik a történelem fényébe kerültek. Figyeljük meg egy Bakocsi nevű vitéz egri katona történetét, aki elsőnek csapott össze a törökkel s sebesülten került vissza a várba:

„Hát a borbélyok mind a tizenhárman ráestek Bakocsaira, csakhogy közel lehessenek a szavához. Legelsőbben is a dolmányát húzták le, meg az inget. (Ezután magyarasan megmossák a fejét.)

A másának csak hajolt a vitéz, még a timsózánsnak is, de mikor a hosszú fejéből varrni kezdték, szétrúgta a széket, tálat, borbélyt és borbélylegényt, s rettentő istenfájásuk között bement a kaszárnyába.

— Nem vagyok én nadrág, az istenfáját!

Lekapott egy nagy pókhálót az ablak széléről, és a fejére tette. Bekötötte a fejét maga. Leült, jól beszalonnázott, beborozott, aztán ledült a szalmazsákra, s mindjárt el is aludt.“

Gárdonyi regényének hibáira is helyesen hívja fel Bóka figyelmét a Bornemissza Gergely osztályhelyzetének ábrázolása. De fel kell itt vetnünk a romantikus elemek olykor bántó alkalmazását is. Az áruhás nő, aki apródként szerepel, kissé elkopott képe az irodalomnak, közös Herczeg Bizáncával, s a meglepetések olykor erőltetetten iparkodnak az ifjú olvasó figyelmét lekötni s a valóságot meghamisítani.

Bóka László elemzésével kapcsolatosan fel kell vetnünk a regényelemzés szempontjainak olyan elemeit, melyek — minden megkötöttség nélkül — alkalmasak lehetnek egy-egy mű fejtegetésére. Bóka kiindulópontja, a regény legfőbb mondanivalójának bemutatása, helyes szempontnak látszik. Az irodalomtörténész szakcikke vagy a tanár magyarázata kezdődhetik a keletkezéstörténettel, de a nagyközönségnek írt bevezetés helyesen indul meg ezen a vonalon. Ha ezután megvizsgáljuk, mit jelentett ez a mű a múltban s mi a jelentősége a haladó hagyományaink között, akkor szervesen fejtettük tovább első gondolatunkat. Most térhetünk át az író élet- és fejlődéstörténetére. Itt kell elmondanunk — mint ezt Bóka is teszi — a mű előtt megjelent irodalmi publikációk olyan sajátosságait, melyek feltűnnek ebben a regényben is. A szerkezet elemzése Bóka tanulmányában nagyon alapos és ötletes, legfeljebb a főcselekmény és epizódok viszonyát kívánatos más esetben részletesebben megvilágítani. A hősről többet mondhatunk el, itt ez a rész kissé hiányosnak tűnt. A tájrajz és nyelv elemzése alapos és helyénvaló, de a stílusról többet kell mondanunk. Bóka László tanulmánya azonban nemcsak az *Egri csillagok* helyes bevezetésének szempontjából, hanem általában mint a regényelemzésnek mintaszerű darabja is jelentős és példamutató lehet. A *Magyar Klasszikusok* kiadványsorozatának éppen úgy, mint a pedagógus továbbképzés füzeteinek olyan kialakult regényelemző módszerre van szüksége, mely a marxista esztétika alapján állva, élvezetes módon közelíti az olvasóhoz a remekműveket.

Lengyel Dénes

SZABOLCSI BENCE : A MŰVÉSZ ÉS KÖZÖNSÉGE

Zeneműkiadó Vállalat, 1952.

Szabolcsi Bence tanulmányában abból a tételből indul ki, hogy a „zenetörténet szerves része a zenét hallgató tömegek története”. Már ennél az alaptételnél megállapíthatjuk azt, ami a szerző későbbi vizsgálódásai nyomán még meggyőzőbben bontakozik ki: az irodalom is hasonló kölcsönhatásból születik alkotó és közönség között, a különbség csak az, hogy az *irodalmi* igény eszközeinek egyszerűsége miatt (szó vagy írás) lényegesen hamarabb jelentkezik, mint a *zenei* igény. Szabolcsi vizsgálódását éppen abban az időszakban kezdi el, amikor a zene igénye — már nem népdal, népzene, hanem műzene formájában — mint tömegigény lép fel. A fellépés időpontja szükségszerűen egybeesik azzal a történelmi-politikai átalakulással, mely a gazdasági hatalom jelentős részét a feudális arisztokrácia mellé egyre szorosabban felzárkózó polgárságnak juttatja. Ez a kor a XVII—XVIII. század. Megjegyzendő — és Szabolcsi szempontjából igen lényeges, — hogy pontosan csak a polgárság *felső* határai állapíthatók meg e korban; az alsók ködösen egybefolynak a városi proletariátus szüntelenül megújuló és feltöltődő, deklasszált vagy paraszti származású elemeivel, aminek azért van a zenetörténet szempontjából nagy jelentősége, mert ez az alsó réteg, mely a zenei nyilvánosságban a felső polgári réteggel egyforma érdeklődéssel és igénnyel vesz részt, ugyanakkor mást és többet is követel, mint a felső réteg: hangot kér jókedvének, bírálatának, mindennapjainak, önmagának — és ebből a más-ból és több-ből származik a vígopera.

Visszatérve Szabolcsi gondolatmenetéhez, láthatjuk, hogy a polgárság, s ezzel együtt a városi kultúrák meggyökerezése a modern értelemben vett zenei élet alapvető feltétele, mert közönséget teremt, amely nélkül nincsen műalkotás. A kérdés, amit Szabolcsi felvet, ez: hogyan viszonyul egymáshoz a közönség igénye és az alkotó válasza, a megszületett mű. Ennek vizsgálatához a zenei köznyelv vizsgálatára van mindenekelőtt szükség, mint a továbbiak előfeltételére, miután ebből a köznyelvből születik a közönség igénye és az egyéni műalkotás egyaránt. Viszont

a kutatás *módszere* a társadalmi és zenei szempontokat kell hogy egyesítse, erre törekszik a szerző. Hogy milyen eredménnyel, arra az alábbiakban kívánunk válaszolni.

Nyilvánvaló, hogy a társadalmi szempontok ilyen mértékű — és tegyük mindjárt hozzá: helyes — hangsúlyozásához széles történelmi rajzot kellene Szabolcsinak felvázolnia, olyat, amilyenre könyvének szűkreszabott méretei nem igen nyújtanak lehetőséget. Így tehát a polgárság előretörését igazoló történelmi tények és fejlődési adottságok ismeretét eleve feltételezi, bár még a könyv megszabta szűk keretek között sem ártott volna ezt az alakulást legalább nagy vonalakban felvázolni. Igaz, hogy Szabolcsi zenetörténész, azonban olyan zenetörténész, aki — mint könyvének címéből, de előszavában elemezett céljából is kiviláglik — tanulmányait nem öncélúan, hanem a társadalom életének figyelembevételével kívánja folytatni. Mindenesetre, ha a történelmi tények közlésében fukar is Szabolcsi, műve méreteihez viszonyítva kevésbé az, amikor a polgári társadalomban elhelyezkedő zenész anyagi vonatkozású adatait közli, vagy akár a zenei élet megnyilvánulásainak hozzáférhetőségét a beléptidíjak felsorolásával.

A polgárságnak mint közönségnek megszületése és megjelenése megszabja annak a zenei formanyelvnek használatát, amellyel az alkotók élnek. Ez a köznyelv — egyszerű megfogalmazásban — a népből ered és az alkotó egyéni megformálása után a néphez tér vissza. Természetesen a *visszatérés* befogadása lényegesen más feltételekhez kötött, mint az alkotó általi befogadás. Ez utóbbit ugyanis számos esetben elősegíti az alkotónak a néphez való közelsége, abból való származása, míg az előbbi túlságosan egyénített zenei formáknál és tartalomnál már nehezebb, vagy — mint korunk nyugati formalista polgári művészetében — egyenesen lehetetlen.

A kor jellegzetessége azonban az, hogy míg a művész *megbecsülése* terén egyre inkább a polgári közönség igényeinek kielégítésére törekszik, *megélhetése* szempontjából változatlanul a feudális arisztokrácia függvénye. A feltörő újnak és a helyéhez görcsösen ragaszkodó réginek ez az egymásmellettege természetesen ezekben a századokban nemcsak a zene, illetve a művészet területén nyilatkozik meg, de ez mit sem von le annak a jelentőségéből, hogy szervezeten juttatott és a művész számára hosszabb életpályát áttekinthetővé és így gondtalanabb alkotást biztosító anyagi támogatást változatlanul csak az arisztokrácia tesz lehetővé. Hogy milyen megalázó körülmények között, az ezidőszert még csak a legkiválóbb művészek szempontjából lényeges; a középszerűek jól érzik magukat az udvari pártfogás fénykörében. De az igazán nagyok rettenetes súllyal érzik e kettősség nyomasztó hatását; emberi és művészi önérzetük lázadozik az alkotó fantáziájukat és természetes szabadságukat béklyózó megkötöttség ellen, ugyanakkor vágyakoznak az új közönség, az alkotásaikat mohó érdeklődéssel váró és befogadó polgárság zenei igényeinek kielégítésére. A kép, amit erről a szenvedésről Szabolcsi néhány okmány és levél közlésével ad, valóban tragikus, s bár az első és utolsó dátum között több mint másfél évszázad telt el, az utolsó levél írója, Mozart, még mindig csak annyira jutott, hogy megválnak ugyan gyalázatos urának, a salzburgi hercegérseknek szolgálatából, de odáig nem, hogy a polgári rendben megnyugtató és megélhetését, zavartalan művészi alkotását biztosító elhelyezkedést is találjon. Akik közbül vannak: Monteverdi, Bach, Vivaldi, Haydn, többnyire csak meddő küzdelmet folytatnak a függőségéből való szabadulásért.

Ennyit a művész és a közönség közötti társadalmi viszonyról, amit Szabolcsi jórészt néhány tipikus példán keresztül ábrázol. Milyen a zenei viszony?

Ennek alapja — Szabolcsi szerint — egy olyan zenei köznyelv, amely az alkotó művész számára az egyetemes érthetőség lehetőségét nyújtja. Hogy ilyen zenei köznyelv volt, azt Szabolcsi a maga és mások kutatásainak eredményeivel igazolja, sőt könyvében bemutatott dallampéldákkal is, amelyekből nyilvánvalóvá válik, hogy létezett egy olyan európai közös népi dallamkincs, amiből minden művész merített és vérmérsékletének vagy művészi céljainak és igényeinek megfelelő alkotást hozott létre. Mindenesetre egy ilyen tipikus, formulákba rögzít-

hető, közérthető és szinonimái révén megfelelően variálható dallamkincs megléte előfeltétele egy klasszikus művészet megteremtésére irányuló törekvésnek; ezt a megállapítást Szabolcsi ennek a kérdésnek a felvetésében fogalmazza meg: „nem kell-e törvényszerűleg minden klasszikus művészet kibontakozását formulák, ligurák és típusok felhalmozódásának megelőznie?”

Anélkül, hogy erre a kérdésre a zene nyelvén óhajtánánk választ adni, itt csak utalni kívánunk arra, hogy egy ilyen közérthető, tipizált anyag megléte az irodalom klasszikus felemelkedésének is előfeltétele. Látjuk ezt a görög tragikusok, Aischylos, Sophocles, Euripides téma-anyagában éppen úgy, mint a nagy Erzsébet-koriak színpadi anyagában, élükön Shakespeare-rel. Mindkét klasszikus korszak lényege az, hogy a néptől veszi át annak mondai vagy más eredetű forma- és tartalomkincsét, és erre a közérthetőségre és általános elterjedtségre építve, a népnek adja vissza azt, egyénítve, de ugyanakkor tipizálva is a népi teremtő erő alkotásait. A tanulság roppant egyszerű: mind a zene, mind pedig az irodalom világában csak a népből eredő és a néphez visszatérő művészet lehet igazán nagy.

Ennek a tételnek az igazságát Szabolcsi további gondolatmenetében is nyomon lehet követni. Szerinte az általa tárgyalt korszakban a fejlődés útja: az átlagos típusból egyéni forma alkotása, s abból megint magasabb típus keletkezése. Ez az irány egészséges és fejlődésének vonalában csak akkor következik törés, amikor a XIX. század a túlságos egyénítést hozza előtérbe. Pedig — amint tudjuk — a század kezdete, sőt első fele zenei téren igen biztató volt; nemcsak Rossini, de az ifjú Verdi is a nép zenei nyelvét szólaltatta meg. Abban a mértékben azonban, amilyenben a polgárság a klasszikus kapitalizmus korában elszakadt a tömegektől és anyagi függetlenítésük révén magával rántotta a muzsikusokat is, távolodott el a zene köznyelve a néptől és torkollott végül is a polgári dekadencia reménytelen zsákutcájába.

Az elkanyarodás — amelynek ábrázolására Szabolcsi könyve már nem terjed ki s amely korántsem volt egyetemes érvényű — mint láthatjuk, időben nem is olyan régen kezdődött s ez nagyon is biztató perspektívát nyújt abból a szempontból, hogy a zene visszataláljon a klasszikus alkotás és felvirágzás helyes útjára. Igaz, hogy az előfeltételek a múlt klasszikus korszakaihoz képest változtak, de a nép alkotóvilágának bősége éppen életviszonyainak gazdagodása folytán csak gyarapodott s aki ebből merít, bizvást remélheti, hogy kitaposott, de mégis új sikerekkel kecsegtető úton jár. S ezt annál biztosabban teheti, mert a nép igényei, amelyekkel a zenét, az igazi művészetet várja, csak nőttek az elmúlt évszázadok viszonyaihoz mérten.

Mindezt a végkövetkeztetést Szabolcsi nem mondja ki, de könyvének legnagyobb érdeme, hogy félreérthetetlenül és kikerülhetetlenül ehhez vezet.

Szobotka Tibor

AZ IRODALOM ÚTJA A NÉPHEZ

Az irodalom-népszerűsítési munka szervezési és módszertani kérdéseiről

I.

A magyar irodalom utolsó századának egyik jellegzetes sajátossága az volt, hogy a legnagyobbjai a népnek írtak, anélkül, hogy mondanivalóik igazán eljutottak volna a néphez, a nép széles tömegeihez. Móricz Zsigmond például a parasztokról írt, csak éppen a parasztok nem olvasták. Ady, bár Dózsa népét riogatta és József Attila a külvárosok proletárjait ébresztgette, de hangjuk alig, vagy legfeljebb a népből származó értelmiségiek füléhez jutott el.

Maga a dolgozó nép — munkások, parasztok — a felszabadulásig valójában el voltak szigetelve az igazi irodalomtól.

A feudálkapitalista Magyarország urai gondosan vigyáztak arra, hogy az eszmélésre, öntudatra serkentő szó ne jusson el a kizsákmányolt milliókhoz. Gondosan ügyeltek arra is, hogy klasszikusaink — Petőfi, Arany stb. — csupán elemi-iskolás adagolásban, meghamisítottan és forradalmi gondolataik elsikkasztásával kerüljenek a falvak és a városok dolgozóihoz.

Pedig a költők, írók keresték a népet, szomjuhozó vágyakozással, a nép pedig nyúlt volna könyveik után, ha valaki kezükbe adja. A korabeli ébredező munkásmozgalom a bizonyosság, hogy a dolgozók hamar megtalálták az utat irodalmunk haladó hagyományaihoz és legjobbjai felismerték, hogy az igazi irodalom emberséget, szabadságot áhító mondanivalói csak a munkásosztály forradalmisága, a kapitalizmus bilincseinek széttörése által valósulhatnak meg.

Az író és a nép — igen — kereste egymást, megpróbált kezefogni, de hatalmas fal, méginkább szakadék választotta el őket. Ez a körülmény mondatta Móricz Zsigmonddal a negyvenes években: boldog lennék, ha tudnám, hogy tíz év múlva ezer paraszt olvassa műveimet.

Ami ezidőtájt az urak jóvoltából irodalom címén jutott a néphez, az jobbara elbutító ponyva, a valóságot elkendőző hulladék és kegyeshangú selejttáru volt. Nem csoda, ha a nép zöme e szemetet kelletlenül eltaszította maga elől és nem olvasott.

Az író és a nép a felszabadulás után és méginkább a fordulat esztendejében talált egymásra.

A Pártunk által megindított kultúrforradalom eredményeként hazánk tanuló, olvasó országgá alakult át. A nép, a föld, a gyárak és az üzemek után birtokába kívánja venni a könyvet is.

Pártunk második kongresszusa új lendületet adott kultúrforradalmunknak. „A szocializmus győzelmes felépítése — mondotta ez alkalommal Révai elvtárs — lehetetlen a kultúrforradalom megvalósítása nélkül.”

A kultúrforradalom jelentőségét ugyancsak Révai elvtárs a következőképpen határozta meg: „Dunapentelét építeni és új kultúrát építeni, ugyanannak a dolognak két oldala”.

Népkönyvtáraink, kultúrotthonaink számának rohamos emelkedése, az országos kultúrverseny milliós arányú mérete, a tömegoktatásunk hatmillió embert foglalkoztató idej megnövekedése kultúrforradalmunk diadalát hirdető eredmények.

A SZOT adatai szerint az elmúlt évben például az üzemi könyvtárak olvasóinak száma közel kétszázezer, a falusi könyvtáraké százhuszezer. Nincs Magyarországon falu, tanya, ahová ne jutna el a könyv, mely népünket tudással és eszményekkel ajándékozza meg. Új hatalmas olvasótábor született, mely egyre növekvő érdeklődéssel követeli a könyvet.

Minden túlzás nélkül elmondhatjuk tehát, hogy népünk szélesre tárta ajtaját a kultúra és vele az irodalom előtt is. Nem csak jelenét, jövőjét kívánja meghódítani, de multját is, multja időtálló értékeit. Népünk tehát ismerni akarja az irodalmat.

A Népművelési Minisztérium támogatásával a Magyar Irodalomtörténeti Társaság hivatásának megfelelően arra törekszik, hogy ezt az igényt — a maga területén — ki is elégítse.

Az irodalom népszerűsítésével azt a célt kívánja szolgálni, hogy Pártunk útmutatásának megfelelően közkinccsé tegye nemzetünk nagy klasszikusainak alkotásait, tanításait, hogy tájékoztatást nyújtson irodalmunk főbb eseményeiről, problémáiról, továbbá megismertesse a szovjet és a haladó nyugati irodalom kiemelkedő reprezentánsait. Az irodalom népszerűsítése növeli népünkben a haza még ferrőbb szeretetét, teremtőereje megbecsülését, növeli a bátor helytállást és a hősi magatartás erényét. A szovjet irodalom ismertetése pedig a szocializmus országának példaképeit közvetíti dolgozó népünkhöz és elmélyíti barátságunkat felszabadítónk iránt. A haladó tartalmú nyugati irodalom megismerése hasonlóképpen hozzájárul, hogy népünk forradalmi öntudata, világszemlélete elmélyüljön.

Az irodalom népszerűsítése érdekében kettős feladat megoldása vált szükségessé: egyrészt olyan szervezet életre hívása, mely gondoskodik országszerte az előadások tervszerű megszervezéséről, az előadók kiválasztásáról, másrészt olyan brosúrák, vezérfonalak, előadásvázlatok szerkesztéséről, amelyek alkalmasak arra, hogy az előadóknak szakszerű útmutatást, segítséget nyújtsanak előadásaik megtartásához.

A szervezési feladat végrehajtásaként 1951 augusztusában megalakult a Társaság előadói szakosztálya. Egyidejűleg egy 30 tagból álló központi előadói csoport is, írók és irodalomtörténészek bevonásával. A központi előadócsoport a fővárosban és a megyeszékhelyeken reprezentatív jellegű irodalmi előadásokat tart. Megalakulása első negyedévében (október, november, december) 25 ilyen előadást tartottak, többek közt Miskolcon, Cegléden, Kaposvárott, Salgótarjánban, Szekszárdon stb.

Szeptember havában minden megyénkben megyei szervezet létesült egy-egy felelős megbízott, ú. n. összekötő irányításával, aki a megye területén megtartandó irodalmi előadásokat, illetőleg előadókat irányítja és ellenőrzi, gondoskodik az irodalmi vonatkozású helyi hagyományok feltárásáról, a kultúrotthonok irodalmi köreit patronálja, a jelentkező írói tehetségeket felkarolja stb., stb.

A jobbára irodalomszakos tanárokból és kultúrmunkásokból álló megyei szervezet *előadói szakosztály* keretében időközönként megbeszélést tart a soron következő előadások politikai és szakmai kérdéseiről, a szervezési problémákról, gyakran — mint például Győrött, Miskolcon — közös előadásvázlatot készítenek, mintaelőadást tartanak. Jól működő szakosztályi élet van még Hajdú, Komárom, Tolna, Veszprém, Zala, Vas és Szabolcs megyében.

A Budapesten működő előadói szakosztálynak mintegy 80, egy-egy megyének átlag 20—25 tagja van, összesen tehát kb. 480 előadó, akik főként városokban, vagy városnak minősíthető nagyobb községben — számszerint 100 helységben — tartanak előadásokat. De ide kell még sorolnunk azokat a nem számontartott előadókat is, akik a Szabad Föld Téli Esték során a felvainkban tartottak — megjelent füzeteink felhasználásával — irodalmi tárgyú előadást.

Minderről íme néhány beszédes adat: az elmúlt év októberében 256 irodalmi tárgyú előadás 15.100, novemberben 304 előadáson 22.200, decemberben 410 előadáson 30.000 dolgozó vett részt, azaz 1030 előadáson 67.000 hallgató. Ehhez járult még az említett Szabad Föld Téli Esték keretében rendezett 664 falusi előadás is, melyeken a résztvevők száma mintegy 30—35.000 főre becsül-

hető. Ilyképen az oktatási évadunk első negyedévében közel 800 helységben kb. 1700 irodalmi előadás hangzott el, kerekén 100.000 hallgató előtt.

Nem lebecsülendő eredmény ez, amely hónapról-hónapra azóta is fokozatosan növekszik.¹

Ezek a megyei tanács népművelési osztálya, vagy a SZOT és a tömegszervezetek (MNDSZ, MSZT, DISZ stb.) bevonásával szervezett előadásokon ismerkedett meg népünk Zrínyi Miklóssal, Petőfivel, Aranyval, Jókaival, Móricz Zsigmonddal, az irodalmunknak nemzeti függetlenségért vívott harcaival, azonkívül Gorkijjal és Molière-rel. De az idei oktatási évad programjában (január, február, március) még Vörösmarty, József Attila, Mikszáth, továbbá Solohov, a háború utáni szovjet irodalom és a centenáris évforduló alkalmából Victor Hugo és Gogol szerepeltek.

A Népművelési Minisztérium tömegpropaganda osztálya közreműködésével a Társaság által szerkesztett átlag másfél, kétíves terjedelmű füzetek nem csupán előadásanyagot nyújtanak, hanem módszeres útmutatást és rendszeren előadásvázlatot is, azonkívül bibliográfiát és a tárgy illusztrációjául szolgáló kultúrműsorjavaslatot is.

Vezérfonalaink, brosráink szerzői általában helyesen, pártosan, a marxizmus-leninizmus alkalmazásával tárgyalják a tételeket. Íróink, irodalomtörténészeink lelkesen vállalták népünk tanításának ezt a módját. Az első oktatási évnegyedben megjelent füzetek közül kiemeljük elsősorban Bóka László vonzóan és meleg szeretettel megírt Petőfi, Kardos László gondos elmélyültségű Gorkij, Horváth Károly színes Arany János és Nagy Miklós szenvedélyes elemzéssel megírt Jókai című munkáját.

A vállalt feladat megoldása egy-egy marxista-leninista alapon még kellően fel nem dolgozott tétel esetében nem is egyszerű probléma elé állította a füzetek szerzőit. Eppen Molnár Erik elvtárs mutat rá az Akadémiai Nagyhetén megtartott előadásában, hogy történelmünk, de hozzátehetjük — irodalmunk nem egy kérdése nincs még kellően tisztázva. Ahogy történelmünket, „amely eddig lényegileg a kiváltságos osztályok története volt“, „amelyet eddig lényegében a feudalizmus, imperializmus és a nacionalizmus szellemében és a tények meghamisításával írtak meg, újra kell írni a szocializmus, a demokrácia, a béke, a népek barátsága szellemében“, ugyanígy az irodalomtörténet-írásunk is még az „újjáírás“ feladatával birkózik.

Mindezek mellett a füzetek szerzőinek meg kellett valósítani a még ki nem alakult hazai népszerűsítő irodalom megfelelő formáját, hogy közérthető világossággal, könnyen áttekinthető szerkezettel, egyben a legmagasabb tudományos igényességgel készített füzetet írjanak.

Bárha e füzetek előadói általában közmegelegedéssel, szívesen és haszonnal forgatták, mégsem állíthatjuk, hogy ezek minden vonatkozásban kifogástalanok.

A Társaság a népszerűsítő kiadványok értékelése céljából december hó folyamán a megyei összekötőkkel értekezletet tartott. Ez év január havában pedig a Népművelési Minisztérium Borsod és Somogy megye legjobb előadóinak bevonásával, majd a Társaság vezetőinek közreműködésével ankét keretében tárgyalta meg a népszerűsítő füzeeteink politikai, szakmai és módszeres kérdéseit és a továbbiakban követendő irányelveket. Azonkívül több szakembert a füzetek véleményezésére kért fel.

Az ilymódon nyert szervezési és szerkesztési tanulságokról a következő fejezetben számolunk be. Az alábbiakban most arról szeretnénk ízelítőt nyújtani, hogy az előadások közvetítésével népünk miként fogadta — sokhelyütt első találkozásként — íróinkat, költőinket.

Kétségkívül a legnagyobb érdeklődést Petőfi és Móricz Zsigmond váltotta

¹ E cikk megírása óta, októbertől március hó végéig összesen 3303 előadás volt, közel 230 ezer hallgató előtt. Ebben nincs benne a Szabad Föld Téli Esték keretében rendezett irodalmi előadások hallgatóinak száma, mely további 35—40 ezerre becsülhető.

ki. Mintha e két klasszikusunk valóban hazatért volna, úgy járult lélekben elibük az üzemek dolgozó serege, a városok és a falvak lakossága.

A balmazújvárosi állami gazdaság parasztjai például hozzászólásaikban Petőfi önfeláldozásáról, forradalmiságáról mondtak okos szavakat. A nógrád-megyei Tar községben a Móricz Zsigmond-előadás hatásaként elhatározták, hogy a téli kukoricafosztásra olvasókört szerveznek, ahol az író műveiből olvasnak fel rendszeresen. A győri Munkásszálló dolgozói újabb és újabb irodalmi előadásokat kértek. A hajdúmegyei Kaba községben a Petőfi-előadást követően a népkönyvtár összes Petőfi-köteteit kikölcsönözték. Nagykanizsán meg az irodalmi előadások eredményeként szintén megnövekedett a városi könyvtár olvasóinak száma. A fővárosi Globus-nyomda dolgozói közül az elhangzott Gorkij-előadás után arról emlékeztek meg, hogy milyen hatása volt éppen Gorkij írásainak az egykori magyar sztrájkmozgalmakra. A budapesti Lemezgyárban az Arany-előadást követően pedig újabb Arany-kötet vásárlásával gyarapították könyvtárukat.

Az előadáshoz fűződő különböző felvetett kérdések szintén azt tanusítják, hogy népünkben mily nagy a fogékonyság az irodalom iránt. Több helyütt például Petőfi és Arany viszonyáról érdeklődtek, megkérdezték, vallásos volt-e Petőfi, miért nem volt kommunista, miben nyilvánult meg forradalmisága? Sok helyen szerelmes versei keletkezésének és a költő halálának körülményeiről érdeklődtek. A Gorkij-előadás kapcsán arra kértek választ, hogy milyen volt Gorkij és Lenin barátsága, hogyan keletkezett az Anya című regény?

A megtartott 1700 előadás során általában mohó érdeklődéssel vetettek fel *életrajzi* vonatkozású kérdéseket s a hallgatóság szinte mindent tudni akart az írók életéről.

Főleg ott volt sikere az előadásoknak, ahol az előadó — igen helyesen — *helyi vonatkozásokat* is beillesztett mondanivalója keretébe. Szekszárdon például Petőfi tolnamegyei útjának ismertetése, Salgótarjánban a Salgó c. költemény elemzése váltott ki fokozottabb hatást. Több helyen az ismertetésre kerülő író műveiből a helyi könyvtár kisebb kiállítását, máshol pedig éppen könyvvásárt rendeztek.

Mit tanusítanak e kiragadott példák? Nem kevesebbet, mint azt, hogy dolgozónk egyre növekedő tudásszomja ma már mind több és több irodalmi ismeretet követel. Ma már hazánkban is jelentkezik annak a folyamatnak biztató jele, amely a Szovjetunióban oly hatalmas virágzást eredményezett és ahol a nép valóban a kultúra értékeinek birtokosa lett.

II.

Am túlságosan is egyoldalú és hamis képet nyújtanánk, ha a biztató kezdeti eredmények mellett nem emlitenénk meg a hiányosságokat, hibákat is. Szólnunk kell ezekről elsősorban azért, mert csak ezek kiküszöbölésével válhat mozgalmunk még szélesebb körűvé, még meggyőzőbbé, agitatívabb hatásúvá.

Ahogy a fentiekben először a szervezési, majd a szerkesztési problémákról szóltunk, úgy most is e sorrendben kívánjuk taglalni mondanivalóinkat.

Milyen hiányosságok, hibák vannak szervezési vonatkozásban?

Elsőül kell megemlítenünk éppen az üzemi előadásaink viszonylag csekély számát. Decemberben például a megyékben megtartott 325 előadás közül csak 67 hangzott el üzemben. Pest, Csongrád, Fejér megyében december végéig egyetlen üzemi előadás sem volt. E mulasztás mindenekelőtt a megyei SZOT-bizottságokat terheli.

Itt-ott hibák vannak a Tanácsokkal való kapcsolat terén is. Amennyire központi feladatának tekinti az irodalmi előadások szervezését Győr, Borsod, Tolna, Pest és Szabolcs megye Tanácsának népművelési osztálya, olyannyira lazán kezeli ezt nem egy vármegyében az illetékes népművelési szerv. (Baranya, Szolnok.) E megállapításunk, sajnos, vonatkozik a fővárosi Tanácsra is.

Az eredmény általában ott jó, ahol szakosztályaink a Pártra támaszkodnak és szoros munkatársi együttműködést építenek ki a Tanáccsal és a tömegszervezetekkel.

A megyék szakosztályi életét a fentebb említett dicséretes kivételektől eltekintve általában a pangás jellemzi. Ezideig csak 30%-át ellenőrizték a megtartott előadásoknak. Bár a helyi haladó hagyományok feltárására és tervszerű feldolgozására történtek kezdeményezések — mint Kecskeméten, ahol Katona Józseffel, — Tolnában Petőfi megyei emlékeivel, — Szabolcsban Zalka Mátéval, — Csongrádban József Attilával foglalkoznak, — de alig jutottak tovább a tervezésnél, s legtöbb helyütt ilyen vonatkozásban még ez sem történt meg.

Szakosztályainknak többet, sokkal többet kell tenniük annak érdekében is, hogy az előadók alaposabb felkészültséggel, a szemléltetésnek nagyobb gazdagságával (könyvek, képek, diafilmek) tartsák meg ismertetéseiket.

Milyen jellemzőbb fogyatékosságok mutatkoznak az előadások anyagáui szolgáló egyik-másik füzetünkben?

Ehelyütt is csupán az első évnegyedre vonatkozó és már nyomtatási formában is megjelent füzetek (Hegedüs Géza: Irodalmunk harca a nemzet függetlenségéért, — Kardos Tibor: Zrínyi a költő, — Bóka László: Petőfi, — Horváth Károly: Arany János, — Nagy Miklós: Jókai, — Nagy Péter: Móricz Zsigmond, — Kardos László: Gorkij, — Győry János Molière) anyagához fűzünk észrevételeinket.

Elsőül szólnunk kell a túlzott aktualizálás jelenségéről, mely például az Irodalmunk harca a nemzet függetlenségéért és a Zrínyi című vezérfonalban található. Az előbbi irodalmunknak úgyszólván minden értékét, jelenségét válogatás nélkül a nemzeti függetlenségéért vívott harc nevezőjére vezeti le. A másik egy árnyalatnyival haladóbb, modernebb Zrínyi-portrét rajzol, mint az a saját korában lehetett. Az előbb említett okkal függ össze, hogy az Irodalmunk harca... c. vezérfonal hatalmas anyaga miatt itt-ott csak nevek pusztá felsorolására szorítkozik. Az író olykor fringiót ad azok kezébe is, akik a valóságban csak tájékpipát szorongattak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mindkét füzet, mint olvasmány, kerek, teljes egészét nyújtó értékes munka.

Az említett jelenség visszájára mutató példa a Petőfi-füzetnek az a hiányossága, hogy a költő hazaszeretének és nemzetköziségének egységét kurtán elintézi. Nem említi meg, hogy mit jelent a Szovjetunió népeinek az a Petőfi, akit Lunacsarszkij „kora bolsevikjének” nevezett, valamint azt a nagyjelentőségű tény, hogy Petőfi verseivel is lelkesítették a szovjet hadsereg katonáit a fasiszták elleni harcra, gyűlöletre.

Rá kell mutatnunk arra az itt-ott jelentkező hibára is, amikor szinte kizárólag tartalmi szempontból ismertetjük az író alkotásait, mint ez például a Molière-füzetben tapasztalható.

Nem szorul bizonyításra, hogy irodalmi előadásaink egyik feladata népünket a költészet izeivel, szépségével gyarapítani. Dicséretesen oldja meg ezt többek között a Petőfi- és az egyébként kissé nehézkes nyelvezetű Zrínyi-füzet. Mindkettő a költők képteremtő, megjelenítő erejéről színes szemléltetést nyújt. Kell-e hangsúlyozni, hogy a költő elsősorban költő mivoltával az, amiért nevét őrzi az idő? Torzításra vezetne, ha a költő helyett csak a haladó gondolkodót vagy a politikust mutatnánk meg. A versekről tehát mint versekről is beszéljünk. Révai elvtárs Ady vers-elemzése a példa, hogy még az úgynevezett legnehezebb verset is közel lehet vinni a dolgozó tömegekhez.

Fontosnak véljük még, hogy e füzetekben megfelelő fogalmi magyarázatokat is nyújtsunk. A Gorkij c. vezérfonal például a szocialista realizmus fogalmát ismertnek tételezvé fel, mellőzi ennek értelmezését.

Azonos hiba a Móricz-füzeté, mely ugyancsak minden előzetes magyarázat nélkül Márciusi Frontról, narodnyikokról szól. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy füzetünket — főleg faluhelyen — egyszerűen felolvassák. Ha a fogalmakat nem tisztázzuk, természetesen fogalmi zűrzavart, vagy érdektelenséget váltunk ki. Úgy kell tehát megvilágítani témáinkat, hogy a kellő alapismerettel nem rendelkező ember is megérthesse azt, és időben-térben elhelyezhesse.

Persze nem könnyű feladat az, amit szerzőinktől kívánunk. Egy két ívnyi terjedelmű füzetben ezt is, am azt is elmondani, s mindezt úgy, hogy az mégis elmélyült és életszerű legyen. Mindebből az következik, hogy a jövőben egy-egy író munkásságát inkább részrebonthatottan, két-három ciklusos előadásban ismer- tessük.

Mindezek után szóljunk konkrétan arról, hogy milyen is legyen a jó vezér- fonal: olvasmányos-e, felolvasásra alkalmas legyen-e, vagy csupán tömör, vagy bő vázlatot nyújtson az előadó számára?

Ez a kérdés élesen felvetődött éppen a Petőfi-füzet kapcsán. Többen ugyanis azt panaszták, hogy olvasmányossága miatt szabad előadásban nehezen repro- dukálható. Ugyanekkor sokan kifogásolták, hogy némelyik füzetünk túlságosan is adatközlő, már-már szintelen. Milyen legyen tehát az ismeretterjesztő füzet, amely- től jelentős mértékben függ a megtartandó előadás sikere, nevelő hatása?

Szögezzük le elvként, hogy — igen — füzeink érdekesek, ötletesek legye- nek, és jól megválasztott alcímekkel érzékeltessék a tétel gondolatmenetét, kellő kiemelésekkel a vezető alapgondolatot. — Ankétjaink tapasztalatai alapján előd- nőt kérdéseknek tekinthetjük azt is, hogy az ismeretterjesztő füzet nyújtson-e több anyagot, mint ami egyetlen előadás keretébe befér. Mindenképen több anyagot nyújtson. De itt kell nyomatékkal hangsúlyoznunk az előadók számára írott *vázlat* és a *módszertani útmutató* nagy fontosságát. Több füzetünk eddig is közölt külön vázlatot, de bizony nem egy kiadványunkban ez csak formális értékű. Hasznos segítője az előadónak a füzetekben közölt *bibliográfia*, valamint a *kultúrműsor- javaslat*. Az utóbbi azonban nem egy helyütt szegényes, nem nyújt lehetőséget a válogatásra. Kívánatos tehát a műsorjavaslatban több változatot nyújtani.

A kultúrműsor összeállítója számára hasznos gyakorlati segítséget jelent az Arany János-füzetben látható kövétésreméltó megoldás, hogy közli: a szükséges szemelvény az általános iskola melyik tankönyvében és hányadik oldalán talál- ható. Ezzel szemben vajmi kevés segítséget jelent az előadó számára a Zrínyi- füzet, ahol minden közelebbi megjelölés nélkül azt kívánjuk pl. a falusi előadótól, hogy az előadás során Zrínyi korából való táncdalt mutassanak be, vagy vitéz Kádár István énekét.

Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell tehát a füzeinkben feltüntetett kultúr- műsor fontosságát, amelyet — valljuk be — ezideig csak oly másodlagos feladat- nak tekintettünk. A mienkéval azonos célkitűzésű szovjet ismeretterjesztő füzetek- ben a kultúrműsor-javaslat komoly, alapos, bő módszertani utasításokkal ellátottan jelenik meg. A füzeinkben lévő kultúrműsor fontosságának indokolásául rámu- tatunk arra, hogy az előadás folyamán túlnyomórészt mi beszélünk a műről s való- jában csak a kultúrműsorban adjuk át a szót az írónak, a költőnek, a műnek. Gyakorlatilag az előadásban inkább a mi szavunk, a kultúrműsorban a mű, annak szava hangzik el. Jelenlegi ismeretterjesztő előadásainknak egyik fogyatéksága éppen az, hogy az íróról, költőről szóló előadás nem, vagy alig engedi szóhoz jutni az író, a költőt, az alkotást.

Mindebből tanulságként az következik, hogy füzeink tartalmazzanak — amennyire ez megoldható — bő szemelvényanyagot és a jövőben fokozottabb gondot kell fordítanunk a kultúrműsorra, az előadók számára készülő jó, gyakor- lati útmutató elkészítésére.

Meg kell jegyeznünk, hogy a Népművelési Minisztérium az egyes tételekhez kapcsolódó műsorfüzeteket eddig is megjelentetett. De ezek anyaga nem mindig a legmegfelelőbb válogatás szerint történt. Figyelmen kívül hagyta az egyes füze- tek szerzőinek útmutatásait. Am a legnagyobb baj az, hogy az ismeretterjesztő füzet és a műsorfüzet nem mindig találkozik össze az előadást megtartó kezé- ben, mint ahogy a témákat illusztráló diafilmjeink is (pl. Arany: Toldi; Petőfi János vitéz) a vezérfonaltól, brosúrától gyakran külön utat járnak.

Az elmondottak összefoglalásaként újból megismételjük, mint a népszerűsítő irodalom legfőbb követelményét, hogy az a legmagasabb tudományos színvonalú,

egyben közérthető legyen. Igen, közérthető! Ugy véljük, egyik-másik füzetünk felé nem árt ezt hangsúlyozni.

Legyen tehát nyelvünkben is a nép az úr, az arisztokratikusan ható szakstílus helyett a néphez szóló fogalmazás: a stílus világossága, szemléletessége, a szerkezet egyszerűsége, mely a közvetlen eleven beszéd frissességével tárja elénk a gondolat tartalmát. Elsősorban népszerűsítő irodalmunk szavairól távolítsuk el az egykori jogászstílus ittrekedt porát, a szellemtörténeti irányzat penészét, a mondatainkban burjánzó neobarokk gázt.

Nehez a mély gondolatot közérthetően, világosan kifejeíteni? Hivatkozunk a marxizmus-leninizmus klasszikusaira, tanítómestereinkre, akik a legelvontabb problémát is kristálytisztán, közérthető egyszerűséggel fejezik ki. — De bizonyítást túl magas a mérce! Am vegyük a szovjet irodalmat, a szovjet népszerűsítő, ismeretterjesztő irodalmat példaképül! Vagy közelítsük meg zömében is azt a vonzó egyszerűséget, mely már nem egy kiadványunkat jellemzi.

A népszerűsítő írásművek szerzői fokozottabban tartsák szem előtt Zsdanov elvtárs mondását: „Ami egyszerű, az nem mindig zseniális, de mindig egyszerű az, ami zseniális.“

Ennek hangsúlyozása után szóljunk röviden arról is, hogy a jövőben milyen legyen az irodalom-népszerűsítő füzeteink szerkezeti összetétele? A *szovjet példa* e problémánkban is segítséget nyújt. A szovjet irodalom-népszerűsítő füzetek módján kívánjuk az elkövetkezendő oktatási évadban füzeteinket összeállítani.

Mi jellemzi e füzeteket?

Elsőül külön fejezet határozza meg világosan és félreérthetetlenül az előadás *célját*, majd részletes *vázlat* következik, mely az előadó számára képet nyújt az anyagközlés egymásutánjáról. Vannak brosrák, amelyek a megtartandó előadás teljes *anyagát* is közlik. Ezt azonban nem minden vezérfonal tartalmazza. Ezzel szemben minden füzet bő, *tartalmi ismertetést*, kimerítő *módszertani útmutatót* nyújt, továbbá *bibliográfiát* és *kronológiai tájékoztatást* az íróról. Ugyancsak segítséget kap az előadó a *szemléltetésre* vonatkozóan, mint ahogy sok esetben a füzet megfelelő *szemelvényanyagot* is közöl.

*

Befejezésül ismét Zsdanov elvtársat idézzük: „Egy sikeres mű egyetlen értékű egy megnyert csatával.“

A jó vezérfonal és brosrá aligha nevezhető megnyert csatának, de nevezhető fegyvernek, amellyel ütközetet vívhatunk a sötétség, tudatlanság ártó erői ellen, hétköznap, szabadságunk, jövődönk védelmére.

Fegyvereket, ilyen fegyvereket kér és vár a magyar nép kultúrforradalma íróinktól, tudósainktól!

Vihar Béla

TÁRSASÁGI HÍREK

Tolnai Lajos halálának 50. évfordulóján a Magyar Irodalomtörténeti Társaság a Magyar Írók Szövetségével együtt ünnepi estet rendezett a Központi Egyetem aulájában. Az ünnepséget *Bölköni György* megnyitója vezette be. *Bölköni György* bevezetője után, *Demján Éva* Tolnai Lajos egyik novelláját, *Ascher Oszkár* a *Koldusok éneke* című Tolnai verset adta elő. Az ünnepi megemlékezést *Simó Jenő* tartotta. *Simó Jenő* megemlékezése az első nagyobb terjedelmű Tolnai-tanulmány a felszabadulás óta. A rövidebb lélekzetű előszavak, könyvismertetések, vitacikkek és egy-két részlettanulmány után *Simó* tett kísérletet először ezzel a megemlékezésével Tolnai Lajos teljes írói arcképének és fejlődésének felvázolására. *Simó* előadása után *Palotai Erzsi* adta elő nagy sikerrel Tolnai egyik legismertebb novelláját, a *Megjavult adófelügyelőt*.

A Társaság nyilvános vitaülései sorozatában *Nagy Miklós* tartott előadást Jókairól. Elsősorban a *Fekete Gyémántokkal* foglalkozott, de az elemzés során kitért olyan eszmei és művészi vonásokra, amelyek Jókai munkásságának alapvető sajátosságai közé tartoznak. Megállapította, hogy Jókait szoros kapcsolatok fűzték a birtokos középnemességhez, s politikai és írói eszmei nagyrészt ennek az osztálynak törekvéseivel függtek össze.

A Fekete Gyémántok kapcsolatban van a kor politikai életével, s 1867. egyik legnagyobb politikai botrányán alapul, mégsem kulcsregény, hanem az élet nagyvonalú, a kritikai realizmus módszereit megközelítő írói ábrázolása. A regény jelentős része ugyanekkor a romantikát képviseli: Jókai utópiáit, népies rokonszenvét belelelteti Berendbe és Evilába. Ennek a romantikának is vannak eszmei és művészi értékei, de szembevetendő gyengesége az, hogy hőseit nem tudja a haladó eszmékhez, a nép érdekeihez szorosan hozzákapcsolni, és így alakjai emberileg valószínűtlenné válnak. A mellékalakok rajzában erősebben érvényesül a kritikai realizmus, mint más Jókai-művekben, ahol inkább az anekdotikus bemutatás a túlnyomó.

A hozzászólók közül *Hubay Miklós* a legfontosabb kérdésekben egyetértett az előadóval, de számos részlet kidolgozatlanságára mutatott rá. Helytelenítette, hogy a regény részletes elemzésére nem került sor, így pl. elmaradt Berendnek a pesti arisztokrata körökről mondott véleményének ismertetése, a természettudományos leírások taglalása stb.

Hegedüs Géza főként azzal a megállapítással polemizált, hogy Jókai a középnemességből nőtt ki; szerinte sokkal több figyelmet kellene fordítani Jókai polgári vonásaira. Eppen ezek alapján Jókai eszmei megnyilatkozásait az előadónál pozitívabban értékelte, s rámutatott a 80-as években írt regények realista vonásaira. *Hegedüs Géza* szerint Jókai romantikája szükségszerű volt a magyar társadalmi helyzet felemássága, a nyugati polgári fejlődés hiánya miatt.

Szebényi Géza adatokban gazdag felszólalása során számos idézettel bizonyította be, mennyire összefüggtek Jókai 60-as évek végén írt regényei politikai állásfoglalásával. Rámutatott Jókai utópizmusának kettősségére, a bennerejlő kispolgári magra, amely egyúttal a munkásság leszerelését, az osztályharc tompítását is célozta.

Waldapfel József összefoglalta a vita eredményeit s hangsúlyozta, hogy Jókai irodalmunk haladó hagyományai közé tartozik, alkotásai mellett népünk nem haladhat el közönyösen, de nem helyes az ellentmondásokat elmosó értékelés, amelyet *Hegedüs Géza* felszólalása fogalmazott meg.

1951 ősze óta az Irodalomtörténeti Társaság munkaközösségei — átmeneti szünetelés után — újra megkezdték működésüket.

Legutóbb a régi magyar irodalommal foglalkozó munkaközösség tartott vitaülést, a magyar humanizmus és a renaissance történelmi jelentőségéről. *Kardos Tibor* bevezető előadása röviden ismertette a humanizmus lényegét megfogalmazó legfontosabb marxista meghatározásokat, továbbá az itáliai és az Itálián kívüli európai humanizmus és renaissance problémáit, majd részletesen elemezte a magyarországi humanizmus és renaissance mozgalmak főirányait. *Kardos Tibor* előadása és az előadást követő vita jelentős mértékben hozzájárul többek közt a magyarországi humanizmus népi ágával kapcsolatos problémák tisztázásához is.

A felvilágosodás és reformkori irodalommal foglalkozó munkaközösség *Szauder József* előadása nyomán megvitatta az 1772-től 1848-ig terjedő korszak irodalomtörténeti feldolgozásának tervezetét.

Több munkaközösség olyan témát választott megvitatásra, amelyről az Irodalomtörténetben közelmúltban tanulmány jelent meg. Így a századvég irodalmát tanulmányozó munkaközösség megvitatta *Belia Györgynek* az Irodalomtörténetben megjelent Tolnai Lajosról szóló cikkét, a XX. századi irodalommal foglalkozó munkaközösség pedig *Pándi Pál* tanulmányát a szociáldemokrata irodalom első világháborús magatartásáról.

Három esetben tárgyalták meg a munkaközösségek egy-egy irodalomtörténetész készülő nagyobb munkájának összefoglaló vázlatát, munkatervét. A századvégi munkaközösség *Keresztúry Dezső* Kemény Szigmondról szóló tanulmányvázlatát vitatta meg, a huszadik századi munkaközösségben *Szabolcsi Miklós* készülő József Attila-monográfiájának terveit ismertette, *Koczás Sándor* a Radnóti Miklós életrajzával és költé-

szetével foglalkozó kutatásainak eddigi eredményeiről számol be. *Koczkás* beszámolója elsősorban Radnóti költői pályájának korszakkérdéseit vetette fel. Ezzel kapcsolatban érdekes életrajzi adatokat szolgáltatott a vita során *Baróti Dezső* és *Ortutay Gyula*.

Új kezdeményezést valósított meg a huszadik századi munkaközösség a modern irodalommal foglalkozó gimnáziumi tankönyv tervezetének megvitatásával. A Közoktatásügyi Minisztérium közreműködésével a szerzők eljuttatták a tankönyv tervezetét a munkaközösség tagjaihoz és a vita a részletes tervezet alapján indult meg. A vitában a szerzők is részt vettek, és nagyszámban jelentek meg a budapesti középiskolák magyar irodalom-szakos tanárai. A vita eredményeit jelentős mértékben gazdagították a jelenlévő középiskolai tanárok értékes gyakorlati tanácsai és észrevételei. A tankönyv problémáihoz az egyetemi előadók is hozzászóltak, az elsőéves egyetemi hallgatókkal foglalkozó előadók arról számoltak be, hogy az egyetemre jövő ifjúság milyen ismeretanyagot, milyen készültséget hoz magával a középiskolából.

Az Irodalomtörténeti Társaság az elmúlt hónapokban is folytatta ismeretterjesztő munkáját. A Társaság előadói üzemekben, kultúrthonokban, állami gazdaságokban, tszcs-okban, munkásszállásokon és tömegszervezetekben ismertették *Petőfi*, *Arany*, *Móricz Zsigmond*, *Molière*, *Gorkij* és *Solohov* munkásságát. A *Victor Hugo*- és *Gogol*-évfordulókkal kapcsolatban az Irodalomtörténeti Társaság a Béke Világtanács budapesti irodájával közösen rendezett emlékkünnepélyeket és előadásokat. A borsodmegyei Sajó-báonyban 1500 dolgozó hallgatta meg a *Victor Hugóról* szóló előadást. A Szovjet-Magyar Barátság Hónapja keretében a Társaság előadói a Magyar-Szovjet Társasággal közösen rendezett előadásokon ismertették *Gorkij* és *Solohov* műveit. Az előadásokat általában hozzászólások és viták követik. A dolgozók elmondják észrevételeiket az előadásokkal kapcsolatban és legmaradandóbb vagy legújabb olvasmányaik tapasztalatairól is beszámolnak. A *Globus*-nyomdában elhangzott *Gorkij*-előadás után az egyik dolgozó elmondta, hogy fiatal korában milyen nagy érdeklődéssel olvasta *Gorkij Az anya* című művét, hogyan vitték *Gorkij* írásai előre, hogyan fedte fel előtte és munkatársai előtt *Gorkij* regénye a sztrájkok jelentőségét. A vendéglátóipari dolgozók egyik csoportja a *Gorkij*-előadás után megvette *Az anya* c. regényt és elhatározták, hogy a könyvet kézzel-kézzre adva valamennyien elolvassák. Az előadásokat sok helyen értékes kultúrmutató kíséri. A *Gorkij*-előadások után részleteket adtak elő üzemi színjátékok az *Ejjeli menedékhelyből*. A dolgozók nagy érdeklődéssel hallgatták a *Petőfiről* és *Móricz Zsigmondról* szóló előadásokat is. Dolgozó parasztok szóltak fel a *Móricz*-előadások után és megvitták *Móricz* parasztabrázolásának legfontosabb kérdéseit Kiskunhalason és Nagykanizsán a *Móricz*-előadások után az üzemi és városi könyvtárakból az összes *Móricz*-regényt kikölcsönözték a dolgozók. A legfőbb helyen a *Petőfi*-előadásokat is a hozzászólások hosszú sora követte. A dolgozók mind többet és többet akarnak tudni nagy forradalmi költőnkéről. Kérdéseket vetettek fel a 48-as szabadságharcra kapcsolatban, *Kossuth* és *Petőfi* politikai irányvonaláról. Az előadók gyakran egy-egy irodalmi téma kapcsán a helyi hagyományokra is ráirányítják a figyelmet. Az egyik kaposvári *Móricz*-előadáson 1919-es fénykép került elő, amely *Móricz Zsigmondot* ábrázolja, amint *Latinka Sándorral* és a somogy megyei földosztókkal tárgyal. Szintén Somogy megyében került szóba egy irodalmi előadás után *Csokonai* somogy megyei útja és a *Dorottyú* keletkezése. Az Egerben működő előadói csoport *Gárdonyi Egri csillagok* című művéről készít külön ismertetést és ugyanez a csoport a *Különös házasság* egri vonatkozásait is feldolgozza. A tolnamegyei szervezet *Petőfi* tolnamegyei útjáról gyűjt adatokat, a kecskeméti előadói csoport *Katona József* életéről fog ismeretterjesztő füzetet kidolgozni. Áprilisban nyílt meg Miskolcon az előadói csoport kezdeményezésére és rendezésében egy színháztörténeli kiállítás, amely a helyi haladó hagyományok emlékeit is bemutatja.

Az irodalmi ismeretterjesztő előadások számának növekedése és a hallgatóság létszámának emelkedése azt bizonyítja, hogy dolgozóink komoly érdeklődést tanúsítanak az irodalom haladó értékei, klasszikus alkotásai iránt. 1952 első negyedévében összesen 2203 irodalomnépszerűsítő előadást rendezett az Irodalomtörténeti Társaság, ezeken az előadásokon összesen 167.650 hallgató vett részt.

A következő számok tartalmából:

Komlós Aladár: A kozmopolita költészet vitája, Puruczki Béla: Tolnai Lajos a mi szemünkben, Herman István: Madách: Az ember tragédiája, B. Tamás Anna: Petőfi Apostola, László Imre: Petőfi és Arany barátsága. *Vita*: Forgács László: A magyar és az orosz irodalom sajátos szerepe a XIX. század első felében. *Adatok és adatlékok*: Dezsényi Béla: A Nemzeti Kör a 40-es évek irodalmi és hírlapi mozgalmában. Vörös Károly: Az 1766. évi keszthelyi paraszttömegmozgalom verses leírása. Komlós Aladár: A „Poétacenzúra” című iskoladráma Csokonai műve. *Szemle*: Barta János: Jegyzetek a Fogságom naplójáról, Tyimofejev: A szovjetorosz irodalom története (Lengyel Béla), Heltai Gáspár: Dialógus (Varga József), Kuruc költészet (Bán Imre), Gárdonyi Géza: A lámpás (Tóth László), Diener Péter: Az Igazság harca a Disznó ellen. (Szaltikov-Scsedrinről.) Colombi Arturó: Az ellenség kezében. (Török Endre) Johannes R. Becher: A hazatérő. (Bódi László.)

P Á L Y Á Z A T I H I R D E T M É N Y

A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem pályázatot hirdet a Bölcsészettudományi Kar alábbi egyetemi tanári állásaira az 1951. évi 26. sz. törvényerejű rendelet 13. §-a alapján. III. sz. Magyar irodalmi tanszék,

Világirodalmi tanszék.

1. A kinevezendő egyetemi tanárok kötelessége lesz a tantervvel összhangban, a vonatkozó rendelkezéseknek megfelelő óraszámban a tanszék tárgyköréből előadások, szemináriumok tartása, a tanszékhez tartozó vizsgák, valamint a tanszéken folyó oktató, nevelő és tudományos munka irányítása és ellenőrzése.
2. A kinevezendő egyetemi tanár havi illetménye a 204/1951/XII. 2. M. T. számú rendeletben meghatározott 653-as kulcsszámnak megfelelő alapfizetés a szabályszerűen járó pótlékok.
3. A pályázó — a pályázatok elbírálása szerint — az egyetemi tanári állás helyett egyetemi docensnek is kinevezhető.
4. A pályázatokat e hirdetésnek a Magyar Közlönyben történt megjelenését követő három héten belül a kar dékáni hivatalához kell benyújtani.
5. A pályázatnak tartalmaznia kell:
 1. a pályázó jelenlegi munkahelyét, beosztását, besorolását és fizetését;
 2. eddigi szakmai munkájának és a munka eredményeinek részletes ismertetését;
 3. a tudományos és oktató munkájának részletes ismertetését;
 4. a pályázó által írt könyvek és tanulmányok pontos felsorolását, megjelölve, hogy azok mikor és hol jelentek meg;
 5. a pályázónak a tudományos és oktató munkára vonatkozó jövőbeni terveit.
6. A pályázathoz mellékelni kell:
 1. részletes önéletrajzot két példányban;
 2. az oklevelek hiteles másolatát;
 3. születési anyakönyvi kivonatot;
 4. a kar dékáni hivatalától beszerezhető és a pályázó által pontosan kitöltött kérdőívet.
7. A pályázatra vonatkozóan részletes felvilágosítást a kar dékáni hivatalában minden munkanapon délelőtt 10 és 12 óra között a dékán vagy a kari titkár ad.
8. Ezt a pályázati hirdetményt a Közoktatásügyi Miniszter 855—0170/1952. VI. K. M. számú utasítására közzéteszem.

Budapest, 1952. május 16.

TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE s. k.
e. i. rektor.

Előfizetőink figyelmébe!

Lapunk terjesztését júniustól a

Posta Központi Hírlap Iroda

vette át. Kérjük tehát olvasóinkat, hogy

előfizetési és terjesztési ügyekben

fenti időponttól kezdődően

BUDAPESTEN : a Posta Központi Hírlap Irodához, V, József nádor-tér 1.
(üzlethelyiség), telefon : 183-022, 180-850.

VIDÉKEN : a helyi postahivatalhoz, illetve a postás kézbesítőkhöz forduljanak.

Irodalomtörténet
kiadóhivatala

Ára: 8,— Ft

Előfizetés félévre: 12,— Ft

A SZERKESZTŐSÉGNEK MEGKÜLDÖTT KÖNYVEK JEGYZÉKE

- Anand, Mulk Radzs: Tealevél (Regény.) Ford.: Fodor József. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 207 l. 9,50 Ft.
- Arany János összes művei II. Az elveszett alkotmány. Toldi. Toldi esteje. Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Akadémiai Kiadó, 1951. 293 l. 20,— Ft.
- Arany János összes művei VI. Zsengék, töredékek, rögtönzések. Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Akadémiai Kiadó, 1952. 35,— Ft.
- Blagoj, D. D.: Puskín. Ford.: Leszev Irén. (A kultúra mesterei). Művelt Nép Könyvkiadó, 1951. 89 l. 4,50 Ft.
- Bogza, Geo: A hőskötemény kezdete. (Riportok). Ford.: Kolozsvári Grandpierre Emil. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 94 l. 4,50 Ft.
- Brown, Lloyd L.: A vasváros. (Regény.) Ford.: Szinnai Tivadar. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 289 l. 11,50 Ft.
- Carter, Dyson: Miénk a holnap. (Regény.) Ford.: Szeenci Miklós. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 310 l. 12,— Ft.
- Cseres Tibor: Tél és nyár. (Elbeszélések.) Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 225 l. 10,— Ft.
- Csokonai Vitéz Mihály: Állatok. (Leporelló.) Ifjúsági Könyvkiadó. É. n.
- Dery Tibor: Felelet II. (Az ifjúkor felelete.) (Regény.) Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 470 l. 22,50 Ft.
- Eötvös Károly: Százhetvenöt huszár. (Hazáért és Szabadságért.) Ifjúsági Könyvkiadó é. n. 91 l. 2,— Ft.
- Fáy András: Az orosz-lánkölyök és egyéb mesék. Szerk. és vál.: Fazekas Anna. Róna Emy rajzaival. Ifjúsági Könyvkiadó é. n. 29 l. 10,— Ft.
- Földtől: János: Bolsevik honfoglalás. (Versek.) 1934—1951. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 104 l. 8,— Ft.
- Gárdonyi Géza: Egri csillagok. Biai-Föglein István rajzaival. Ifjúsági Könyvkiadó é. n. 466 l. 25,— Ft.
- Guljaski, Andrej: Gépállomás. (Regény.) Ford.: Illés Sándor. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 356 l. 14,— Ft.
- Horváth János: Rendszeres magyar verstan. Akadémiai Kiadó, 1951. 210 l. 32,— Ft.
- Jókai Mór: A legvittezebb huszár. (Hazáért és szabadságért.) Bev.: Hegedűs Géza. Ifjúsági Könyvkiadó é. n. 80 l. 2,— Ft.
- Képes Géza: Válogatott műfordítások. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1951. 383 l. 23,50 Ft.
- Krúdy Gyula: A komáromi fiú. Ifjúsági Könyvkiadó é. n. 76 l. 2,— Ft.
- Magyar írók Hákosí Mátvásról. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 335 l. 20,— Ft.
- Majerová, Marie: Bányászballada. Ford.: Palotai Frzsi. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 158 l. 6,— Ft.
- Martinov, Ivan: Bányászok. (Elbeszélés.) Ford.: Oláh József. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1852. 140 l. 7,— Ft.
- Maupassant: A szépiú. (Regény.) Ford.: Benedek Marcell. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952.
- Mikszáth Kálmán: Beszterce ostroma. Bev.: Sötér István. György Miklós rajzaival. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 226 l. 9,— Ft.
- Móra Ferenc: Dióbél királyfi. (Hazáért és szabadságért.) Ifjúsági Könyvkiadó é. n. 131 l. 2,— Ft.
- Móra Ferenc: Kineskereső kisködmön. Hévizi Piroska rajzaival. Ifjúsági Könyvkiadó é. n. 195 l. 12,— Ft.
- Móricz Zsigmond: Egyszer jóllakni. (Szépirodalmi Kiskönyvtár.) Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 141 l.
- Móricz Zsigmond: A huszár. Szántó Piroska rajzaival. Ifjúsági Könyvkiadó é. n. 31 l. 1,50 Ft.
- Nagy Sándor: Megbékélés. (Elbeszélés.) (Az 1951. évi Sztálin-díjjal kitüntetett mű.) Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 45 l. 3,— Ft.
- A Nyelvtudomány Intézet Közleménye. II. évfolyam 5 sz. 1951. november 92 l.
- Oláh László: Tekintélyes emberek. (Elbeszélések.) Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 127 l. 7,50 Ft.
- Oujang San: A nép szolgája. Ford.: Nánási György. Bev.: N. Pahomov. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 214 l. 9,— Ft.
- Pas, Ion: Láncok. (Regény.) Ford.: Faragó Borbála. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 351 l. 14,— Ft.
- Petőfi Sándor: János vitéz. Róna Emy rajzaival. Ifjúsági Könyvkiadó. É. n. 128 l. 16,— Ft.
- Rákos Sándor: Férfikor. (Versek.) Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 71 l. 7,— Ft.
- Schiller: Tell Vilmos. Ford. és bev.: Vas István. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 195 l. 12,— Ft.
- Simon István: Hajnali lakodalmasok. (Versek.) Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 59 l. 7,— Ft.
- Stil, André: Az első összeadás. (Regény.) Ford.: Hubay Miklós és Révay József. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 215 l. 9,— Ft.
- Századok. A Magyar Történelmi Társulat közlönye. Akadémiai Kiadó, 1952. I. sz. 297 l. 15,— Ft.
- A Szovjetunió Könyvtárügyének kronológiája. (A Szovjetunió és a népi demokráciák könyvtárügye 13—14 sz.) Összeállította Kóhalmi Béla. Országos Könyvtári Központ, 1952. 49 l.
- A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája. 1950. Szerk.: Kozocsa Sándor és Radó György. Közoktatási Kiadó Vállalat, 1952. 312 l. 31,— Ft.
- Vezsinov, Pavel: Szabad mezőn. (Két elbeszélés.) Ford.: Illés Sándor és Szeuczai László. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 214 l. 14,50 Ft.
- Vézi Endre: Gazda Géza forintjai. Az Öt éves Terv Kiskönyvtára. Népművelési Minisztérium, 1952. 54 l. 1,20 Ft.
- Zelk Zoltán: A nép szívében. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 40 l. 5,50 Ft.

Felelős szerkesztő: Bóka Iászló — Felelős kiadó: A Közoktatásügyi Kiadóvállalat igazgatója
Előfizetés, reklamáció és árusítás: V., József nádor tér 1. Telefon: 183—022, 180—850.
Kiadóhivatal: Bpest, V., Szalay u. 10—14. Magyar Nemzeti Bank egyzámlászáma: 71,878.252-49

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1952.

3—4. SZÁM

T A R T A L M Á B Ó L

SZTÁLIN

FAGYEJEV beszéde a Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. kongresszusán

RÉVAI JÓZSEF: Móricz Zsigmondról, Ady Endréről

NAGY PÉTER: Móricz Zsigmond

BÓKA LÁSZLÓ: József Attila költői eszközei

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Petőfi és a magyar népköltészet
belép a világirodalomba

KÉPES GÉZA: Arany János fordításai Thomas Moore költeményeiből

LÁSZLÓ IMRE: Petőfi és Arany barátsága

HERMANN ISTVÁN: Madách: Az ember tragédiája

TÓTH DEZSŐ: Vörösmarty és a Nyugat

PURUCZKI BÉLA: Tolnai Lajos a mi szemünkben

FORGÁCS LÁSZLÓ: Haladó kritikánk kérdéseiről

TAMÁS ANNA: Petőfi Apostola

KISPÉTER ANDRÁS: Hozzászólás az Apostol-kérdéshez

ADATOK ÉS ADALÉKOK

MAGYAR ÍRÓK HAGYATÉKA

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG

(XI., NAGYBOLDOGASSZONY-ÚTJA 11-13)
(SZERKESZTŐSÉG: VIII. MŰZEUM-KÖRŰT 6-8)

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, KARDOS LÁSZLÓ,
KIRÁLY ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR, WALDAPFEL JÓZSEF

Felelős szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

E szám munkatársai: Fagyeyev, Révai József, Nagy Péter a Magyar Írók Szövetsége nevelési osztályának vezetője, Bóka László egyetemi tanár, az irodalomtudományok doktora, Turóczy-Trostler József egyetemi tanár, akadémikus, Képes Géza író, a Rádió Irodalmi Osztályának h. vezetője, László Imre aspiráns, Hermann István tanár, Tóth Dezső egyetemi tanársegéd, Puruczki Béla egyetemi hallgató, demonstrátor, Forgács László egyetemi tanársegéd (Szeged), Tamás Anna aspiráns, Kispéter András aspiráns, Rejtő István az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ előadója, Dümert Dezső könyvtáros, Vörös Károly az Országos Levéltári Központ önálló tudományos kutatója, D. Szemző Piroska könyvtáros, Jenei Ferenc könyvtáros (Győr), Végh Ferenc tanár (Vác), Belia György könyvtáros, Cs. Gárdonyi Klára könyvtáros, Németh G. Béla pedagógiai főiskolai tanársegéd, Gulyás József ny. gimnáziumi igazgató (Sárospatak), Komlós Aladár az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ önálló tudományos kutatója, az irodalomtudományok kandidátusa, Barta János egyetemi tanár, az irodalomtudományok kandidátusa, (Debrecen), Diener Péter egyetemi tanársegéd, Keszi Imre író, a Színművészeti Főiskola tanára, Nagy Miklós egyetemi adjunktus, Durkó Mátyás egyetemi tanársegéd (Debrecen), Varga József a Magyar Tudományos Akadémia hivatalának főelőadója, Ribinszki Károly egyetemi hallgató, Rattner Éva egyetemi hallgató, Wéber Antal aspiráns.

A magyar irodalomtörténetírás minden dolgozója mélyen átérezte azt a veszteséget, mely Sztálin elvtárs halálával a dolgozó, a békéért és szabadságért küzdő emberiséget érte. Lenin leghűbb tanítványa, legjobb munkatársa, a Szovjetunió Kommunista Pártjának egyik megteremtője s legnagyobb szervezője, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hőse, a hatalmas Szovjetunió hatalmának megszilárdítója, felvirágoztatója, a fasiszmus legyőzője, a népek felszabadítója, a béke hadseregének vezére, Marx, Engels, Lenin világformáló tanításának lángeszű továbbfejlesztője távozott el közülünk, kiben mi magyarok azt a férfit csodáltuk, szerettük és követtük, aki visszaadta évszázados rabság után hazánk független szabadságát s megmutatta népünknek a boldog jövőendő biztos útját, első gyámoltalan lépteinket tanáccsal s tettel segítve. Gyászunk nem külön gyász, hanem egy a dolgozó százmilliók gyászával, egy a magyar munkások, parasztok, értelmiségiek gyászával.

A fölmérhetetlen veszteségen érzett fájdalomból alig ocsudva, máris megértettük, hogy feladataink is közösek egész dolgozó népünk feladataival. A Párt és Rákosi elvtárs iránymutatását még szorosabb gonddal követve kell a magunk munkaterületén azon munkálkodnunk, hogy a magyar nép még egységesebben tömörüljön a Párt, Kormányunk és Rákosi elvtárs köré. Sztálin elvtárs iránymutatását követve még következetesebben kell művelnünk azt a pártos, harcos, Marx, Engels, Lenin és Sztálin tanításai alapján álló irodalomtudományt, mely a mi munkaterületünkön a Párt világnézetét teszi egyetemes érvényűvé. Sztálin elvtárs útmutatását követve még következetesebben kell keresnünk irodalmunk multjában s támogatnunk-ápolnunk irodalmunk jelenében mindazt, amivel elmélyíthetjük a magyar dolgozó nép hazaszeretetét, amivel még acélosabb erejűvé tehetjük Néphadseregünket, független szabadságunk, biztonságos békénk örét. Sztálin elvtárs halhatatlan tanításait betöltve irodalomtudományunk minden munkaterületén meg kell valósítanunk a sztálini tervszerűséget s tudományos kutatásaink homlokterébe azokat a munkákat kell helyezniünk, melyek dolgozó népünk Ötéves Tervének tudományos tervéhez tartoznak, melyek a legközvetlenebbül

szolgálják népünk kulturális színvonalának emelését. Marx, Engels, Lenin és Sztálin tanításainak s a szovjet tudományosság eredményeinek még behatóbb tanulmányozásával, még önállóbb alkalmazásával, a marxi—lenini—sztálini irodalomtudomány továbbfejlesztésével kell szolgálnunk azt a célt, hogy hazánk dolgozó népe még szilárdabban őrizze hűségét a szovjet néphez, a nagy Szovjetunió vezetete béketáborhoz, a népek barátságának és békés együttműködésének nagy ügyéhez, az igaz hazafiság és a proletárnemzetköziség eszményéhez.

A legnagyobb barát, a legbölcsebb tanító, a győzhetetlen vezér, a szeretett, feledhetetlen Sztálin lelkesítő példája, romolhatatlan emléke s továbbépülő művének tökélye vezeti minden léptünket tudományunk olyértelmű művelése útján, mely hazánkban a szocializmus építését s az egész világon a béke ügyét szolgálja.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetősége

FAGYEJEV BESZÉDE

A SZOVJETUNIÓ KOMMUNISTA PÁRTJÁNAK XIX. KONGRESSZUSÁN

Eltársak!

Az emberek nevelésének és a kommunizmus szellemében való átnevelésének nagy és nemes ügyében a szovjet szépirodalom a Pártnak segítőtársa lehet, kell hogy legyen és lesz is.

Milyen mértékben van ma felkészülve a szovjet szépirodalom az előtte álló új, nagy feladatok teljesítésére? A sikereink közismertek. Különösen a háborút követő években bontakoztak ki ezek és a szocialista gazdaságunk fellendülésével, a szovjet nép anyagi gyarodásával és kultúrshínvonalának jelentős emelkedésével jártak együtt. De még ezek között a kedvező feltételek között sem érhetne volna el a szovjet irodalom ismert sikereit, ha Pártunk ideológiai kérdéseket tisztázó történelmi dokumentumokban — melyek közül az első a Párt Központi Bizottságának a »Zvezda« és a »Leningrád« folyóiratokról szóló határozata volt — a fejlődés helyes útját a szovjet irodalom számára ki nem jelölte volna. E határozatot követőleg az összes pártszervezetek irányító befolyása a szovjet irodalomra és művészetre megerősödött.

A Párt Központi Bizottsága, Sztálin elvtárs méltán követelik tőlünk, a szovjet irodalom művelőitől, hogy eszmei és művészi értelemben többet tanuljunk, bőkezűen serkentenek sikerekre bennünket, türelmesen figyelmeztetnek hibáinkra, mindent megtesznek, hogy politikailag felvértezzenek és szervezet dolgában megsegítsenek minket.

A Párt irányító befolyásának nagy jelentősége az irodalom és művészet terén különösen abban nyilvánult meg, hogy segített nekünk megsemmisítő csapást mérni a talajtalan kozmopolitizmus jelenségeire és a mai burzsoá álkultúra előtt való hajbókolásra, ami a művész- és nemcsak a művész-értelmiségünk egy bizonyos részénél lábra kapott, kiirtani a burzsoá nacionalizmus minden néven nevezendő megnyilvánulását, az élet felszínén és annak hátsódvarában való gondolattalan és eszmétlen ténfergést.

A Párt az irodalmat századunk leghaladóbb eszméivel — a kommunizmus nagy eszméivel ihlette meg s a figyelmet a szovjet emberre összpontosította, aki az új társadalmat építi. A Párt egy családba tömörítette a mi szépirodalmunk sok nemzetiségű csapatát, amelybe minden nemzetiség elhozza a maga nemzeti-ségi formáinak színárnyalatát, művészetünk magas céljait a leghaladóbb, legmagasztosabb hagyományokkal kapcsolta össze, melyek a nemzeti irodalmokban, kivált az orosz nép irodalmában, az emberiség egész sokévszázados művészeti fejlődésében fellelhetők és megmutatta a határtalan tökéletesedés és megújulás pályáját a szocialista realizmus útján. A Párt eme lelkesítő útmutatásainak köszönheti az irodalom mindazt a legjobbat, amit alkotott.

A mi irodalmunk ügyének világtörténelmi jelentőségét a népi demokráciák, a nagy népi Kína szépirodalmának kibontakozó sikerei erősítik meg. Ezeknek

az országoknak az irodalma számára a mi tapasztalataink tanulságul, gyakran példaképpül szolgálnak. Saját nemzeti irodalmuk legjobb, legmagasztosabb hagyományaira támaszkodva mind bátrabban győzik le a különféle fajtájú burzsoá befolyásokat, elvetik a formalisztikus gyermekjátékokat, amellyel a mai burzsoá művészet a maga vad, embergyűlölő lényegét leplezi. Ezek az irodalmak magabiztosan lépnek a realizmus útjára, a forradalmi demokratikus és szocialista irodalom útjára.

A mi irodalmunk tapasztalatai tanulságul és egyszermind gyakran példaképpül szolgálnak a kapitalista országok haladó írói számára is — mind Nyugat-Európában, mind az amerikai kontinensen. Most éppen ezek a progresszív írók fejezik ki népük nemzeti érdekeit, leplezik le a háborús gyűjtogatókat, a munkáselnököket és dicsőítik népük legjobb fiait. Ezt a nemes munkát Nyugat-Európában és Amerikában a mi barátaink végzik el, mitsem törődve az imperializmus irodalmi bérenceinek gonosz üvöltésével, mitsem törődve az értelmiség azon részének értetlenségével, ingadozásával, kételkedésével, amely még nem volt képes a megrögzött szemléletét és szokásait legyőzni. A reakciós burzsoá kormányok letiporják országuk haladó nemzeti irodalmát, meggátolni igyekeznek, hogy a haladó irodalom eljusson a néphez, ugyanakkor azonban szolgamódra szabad utat engednek az amerikai ponyvának.

Meg akarjuk mondani összes barátainknak és testvéreinknek Nyugaton és Amerikában, hogy a mi nagy szovjet népünk nagyra értékeli az ő eszmei és művészi teljesítményeiket. Mi hazánkban örömet és szeretettel fordítjuk le a népi demokráciák és a népi Kína íróit, a kapitalista országok haladószellemű íróit és egyre többet, egyre gyakrabban fogjuk fordítani őket. Sztálin elvtárs kezdeményezésére ezeknek az íróknak legjobbjai Sztálin békedíjakat nyertek el és Sztálin-díjakat az irodalom és művészet terén elért kiváló teljesítményeikért. Büszkéek vagyunk, hogy az orosz nyelv lett az a tribün, amelyen a világ becsületos írói most nemzetközi nyilvánosságához és munkáik méltó értékeléséhez juthatnak. (Taps).

A mi irodalmunk eme világtörténelmi jelentőségének fényében még szembeötlőbbek és megengedhetlenebbek szépirodalmunk fogyatékosai, amelyekről pompás beszámolójában Malenkov elvtárs igazságosan szólt. Amint a moszkvai területi pártkonferencián már alkalmam volt elmondani, ezúttal alkalmazhatatlannak bizonyult a régi orosz közmondás, hogy : »Mesét mondasz egy-kettőre — a tett lassan megy előre.« A tett az országban sosem látott ütemben megy előre, a mese azonban az írók hibájából lemarad (nevetés), lemarad az egész nép szemeláttára.

Különösen a művészet olyan területein, mint a film, a színház, az opera ötlük szembe ez a lemaradás. A jó szcenáriumok, darabok és librettók hiánya e művészeti ágak fejlődését jelentős mértékben hátráltatja. A drámai irodalom, a film és a színház számára írt művek, az irodalom legnehezebb műfajai közé tartoznak. Nem véletlen, hogy a szovjet irodalom némely általános gyengéje éppen ezen a területen nyilatkozott meg a legerősebben. Malenkov elvtársnak tökéletesen igaza van abban, hogy mikor a szovjet irodalom az új, a haladó harcát mutatja be a régi, a haldokló ellen, a győzelmes előnyomulásunk útjában álló ellentmondásokat, a nehézségeket, a fogyatékosokat korántsem tárja fel mindig mélyértelműen, rettenthetetlenül és valószerűen. Pedig az ellentétek küzdelmének bemutatása nélkül, konfliktus nélkül nem lehet meg sem a dráma, sem a komédia.

A szovjet irodalom e gyengeségeinek elpálástolása és igazolása végett, de leginkább azért, hogy a szovjet irodalmat eltérítse ügyünk belső ellenségeinek,

a tolvajoknak, a karrieristáknak, a talpnyalóknak, a bürokratáknak, a csalóknak, az individualistáknak és mindenfajta nyereszkeskedőknek leleplezésétől, íróink és kritikusaink egy részénél az a hamis elmélet kapott lábra, hogy a mi országunk drámairodalmában, ahol minden úgyszólván a lehető legjobban megy, nem lehetnek konfliktusok és éppen ebben van az újdonság, ami a szovjet drámairodalmat a régítől megkülönbözteti.

Mi az Írók Szövetségében ennek az elméletnek káros voltát nem fogtuk fel kellő mértékben és azt idejekorán nem utasítottuk vissza. Közben pedig ez a hamis teória a kiadóvállalatok, a folyóiratok, a színházak, a Filmminisztérium a Művészeti Bizottság, az Írók Szövetsége számos dolgozója között is elharapódzott és ezáltal az irodalmunk kivált a drámairodalom mindenféle fajtájának fejlődésére kártékony hatást gyakorolt.

Sztálin elvtárs közbelépésére volt szükség, hogy ez az elmélet az újságok hasábjain és az Írók Szövetségében lelepleztessék. Azonban sajnos a Párt kritikájából, amely ezt a hamis elméletet illette, korántsem vontuk le teljes mértékben az összes következményeket. Hibásak vagyunk abban, hogy ennek a kérdésnek lényegét az írók előtt nem eléggé kimerítően tártuk fel. Leginkább evvel magyarázható, hogy ha valamelyes fordulat tapasztalható is volt, ha három vagy négy tucat hasznos darab és szcenárium keletkezett is, amelyek színielőadása vagy filmrevétele folyamatban van, a valóban kiváló művek ezidáig ritkaság számba mennek. Malenkov elvtárs beszámolójában irodalmunknak ez a fogyatékosága újból éles megvilágítást nyert és ez segítségünkre lesz, hogy a szovjet dráma- és filmirodalmat több sikerrel vigyük előre.

Óriási a jelentősége az egész szovjet művészet számára, hogy Malenkov elvtárs beszámolójában kifejtette tételét, a mi valóságunkban előforduló tipikus jelenségekről és jellemekről, valamint ezeknek a tipikus tüneteknek gyenge ábrázolásáról irodalmunkban. Valóban a tipikus jellemek gyenge ábrázolása a szovjet irodalomnak alighanem a leggyengébb pontja. Kivált a drámairodalomban nyilatkozik ez meg kárhózatosan, mert az élet ellenmondásait a drámában és a komédiában mint a jellemek harcát kell kifejezésre juttatni. Az író, aki nem képes arra, hogy minden erejével a mi embereinket jelenítse meg, óvakodik tőle, hogy az ellenséges, vagy elmaradt embereket jelenítse meg minden erejével. Ezzel magyarázható kivált a szatíránk gyengesége. Húsból és vérből való jellemeket ábrázolni az irodalomban, az élenjárókat csakúgy, mint az elmaradtakat — ez az óriási jelentőségű politikai feladat teszi ki egyszersmind a legnagyobb művészi feladatot is. Ezt a feladatot megoldani — becsületbeli dolga a szovjet íróknak.

A komoly hibák, amelyekről fentebb szó volt s amiket részben a hanyag munka, a szovjet írók egy részénél tapasztalható közöny a tanulás, a művészi tudás tökéletesítése iránt is megsokszoroz, magyarázatát az írók eszmei-művészi nevelésére fordított munka alacsony színvonalában leli, ami mindenekelőtt magának az Írók Szövetségének a mulasztása.

Az utóbbi években a Párt és a szovjet nyilvánosság segítségével az írók ifjabb és idősebb generációja tucatjával, százával fordult arccal az élet, a napjaink valósága felé. De azért nem mondhatjuk, hogy a szovjet írók és kritikusok sok nemzetiségű egész seregét sikerült már a mai élet tanulmányozása felé irányítani. Számos író az életet nem eléggé mélyen tanulmányozza, vagy pedig nem érti meg teljesen azt, amit lát. Kevesen vannak közöttünk olyanok, akik valóban mélyen, komolyan és rendszeresen foglalkoztak volna a marxista-leninista tanokkal avégből, hogy az életet hűen, a fejlődés törvényei teljes ismeretében tudják ábrázolni. Kevesen vannak az irodalomban, akik sokoldalú tudással rendelke-

nek, pedig ezt joggal követeljük meg szovjet hazánk íróitól. Gyengén vannak elméleti és általános ismeretekkel felvértezve az Írók Szövetségének vezető káderei mind Moszkvában, mind a vidéken. A kádereknek tanulniuk kell, mondta Malenkov elvtárs, és ez nagy mértékben vonatkozik az Írók Szövetségének kádereire is. Éppen az ilyen fogyatékoságokkal magyarázható, hogy nem voltunk képesek az irodalomban, az irodalmi nyelv fejlesztésében Sztálin elvtárs lángelméjű munkáját: »A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései«-t mélyrehatóan alkalmazni.

Hiba volna elhallgatni, hogy a klikkszellem maradványai, a családi és baráti kapcsolatok az irodalom és művészet művelői között a művészi és irodalmi művek értékelésére mindezidáig nagy befolyást gyakorolnak. Ugyanakkor azonban a szovjet írók és művészek a maguk tömegében nagy eszmei és művészeti tapasztalatokat halmoztak fel. Az ő hangjukra, a művészeti jelenségekről kimondott ítéletükre nagyobb figyelemmel kell hallgatni. Az irodalmi és művészeti alkotásoknak, valamint az összes szervezeteink működésének alulról jövő, maguktól a művészet és irodalom művelőitől kiinduló kritikája igen fontos, igen lényeges oldalát képezi annak a kritikának, mellyel bennünket a Párt és a nemzet illet. Az alulról jövő kritikát előmozdítani az írók és művészek szervezeteiben — az alkotói szervezetek vezetőinek becsületbeli kötelessége.

Nagy tévedés volna arra számítani, hogy az Írók Szövetsége az írók eszmei és művészi nevelésének feladatával egymaga meg tud birkózni. Ez a feladat az összes pártszervezetektől megköveteli, az egész szovjet sajtótól, az összes szervektől, amelyek a művészet különböző ágait irányítják, először is, hogy az irodalommal és művészettel szemben nagyobb igényeket támasszanak és ebben az igényességükben következetesek maradjanak; és másodsor, hogy segítsék az írók szervezeteit az írók eszmei-művészeti nevelésére irányuló munkájukban.

Nincsen abban semmi csodálatos, hogy a Filmminisztérium, részben a Művészeti Bizottság is és az Írók Szövetsége egymást bírálja. Egy kötéllal vannak valamennyien egy közös dologba befogva, ami nem valami híresen megy ezidáig. (Nevetés.) Holott mindezek a szervezetek hibásak abban, hogy az alkotás ügyét felülről irányítják, bürokratikusán és külön-külön dolgoznak. Nem látják át, hogy közös kötelességük a szcenárium- és darabírók művészeti nevelése, nem buzdítják az alulról jövő, az íróktól és művészektől maguktól kiinduló kezdeményezést, hogy a színházak és a filmstudiók az írókkal együttműködjenek. Pedig az élő művészet csak ezen a termékeny talajon fejlődhetik ki, és ha van, aki ezt a folyamatot irányítani tudja.

A vidéki pártvezetők között olyan is akad, aki az irodalomról és a művészetéről csak akkor emlékezik meg, ha a Sztálin-díjak odaítéléséről van szó, vagy a pártkonferenciákkal kapcsolatban, amikor, ha tetszik, ha nem, az egyik jelentőséget meg kell dicsérni, a másikat meg le kell dongolni.

Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a tehetséges ember nevelése még az iskolában kezdődik. Szükséges, hogy az iskolában az irodalom tanításával kapcsolatban esztétikai ízlést és művészeti ismereteket neveljenek bele a fiatalokba. Ehhez azonban az kell, hogy az irodalom iskolai tanításának módszerén, különösen a pedagógiai főiskolákban, sokat javítsunk. Nálunk sok a kiváló tanító, aki az irodalmat szereti és elő is tudja adni. Nem szabad azonban, hogy az irodalmat, mint ahogy iskoláinkban és pedagógiai főiskoláinkon gyakran megessik, csupán mint a történelemhez, vagy valamely szociológiai tételhez szolgáló illusztrációt vegyék tekintetbe, minden utalás nélkül arra, hogy az irodalom gyönyörű. Van nálunk jócskán fiatal és tehetséges író, akinél művészet dolgában olyan gyengeség ütközik ki, amiben még az iskola a hibás.

Ezek szerint tehát az írók eszmei és művészi nevelésének feladata a Párt és a nép közös ügye.

Elvtársak! Az írókat és az írók szervezeteit illető bírálókat, amely mostanában a mi címünkre intézve egyre gyakrabban hangzik fel, népünk követelését tükrözi vissza az írókkal szemben. A nyílt, igazságos és lelkesítő kritikát, mint amilyen erről a szószekről Malenkov elvtárs beszámolójában hangzott el, mi mint a Párt segítségének újabb kifejezését fogadjuk, melyet az irodalom fejlesztése érdekében nyújt, mint munkánk programját, és minden erőnket egyesítjük ahhoz, hogy a dolgok állásán javítsunk.

Mi, szovjet írók, büszkék és boldogak vagyunk, hogy minket olyan párt vezet, mint a Szovjetunió nagy Kommunista Pártja, Lenin és Sztálin pártja. Hálát mondunk Sztálin elvtársnak a segítségével és tanításáért és biztosítjuk őt, hogy lelkünk minden erejével az új kommunista világ irodalmának megteremtésén fogunk munkálkodni, olyan irodalom megteremtésén, mely szövetségnek lesz a mi szabad népeink és a föld minden népe számára.

(Lityeraturnaja Gazeta 1952. X. 11.)

RÉVAI JÓZSEF

MÓRICZ ZSIGMONDRÓL*

Tisztelt közönség, kedves elvtársak!

Azért jöttünk ma össze, hogy Móricz Zsigmond halálának tizedik évfordulóján megemlékezzünk a magyar realista prózairodalom legnagyobb mesteréről, hogy kifejezzük a halhatatlan írónak, a magyar nemzeti irodalom egyik legnagyobb büszkeségének, népünk háláját és tiszteletét.

Tíz év telt el Móricz Zsigmond halála óta: a háborús összeomlástól a magyar dolgozó nép teljes győzelméig, a szocializmus alapjainak sikeres lerakásáig hazánkban. E tíz év alatt a magyar nép Móricz Zsigmondot, a magyar demokratikus kultúra nagy klasszikusát, a demokratikus átalakulás egyik legjelentősebb irodalmi előkészítőjét, megismerte és a szívébe zárta.

Az az író, akit a régi Magyarország üldözött és kitagadott, akit újra és újra próbált megkövezni, mert az úri osztályokról megmondta az igazat, Móricz Zsigmond új életre ébredt a munkásosztály, a dolgozó nép, az épülő szocializmus Magyarországaiban.

Ki volt Móricz Zsigmond?

Móricz Zsigmond Ady Endre harcostársa volt abban az irodalmi forradalomban, amely a XX. század első évtizedében bontakozott ki nálunk, mint a polgári-demokratikus forradalom beharangozója és előkészítője. Akkoriban sok szó esett a magyar irodalom kettészakadásáról: a konzervatív, úgynevezett »népi-nemzeti« és a modern polgári irodalom táborára. Ma már látjuk, hogy voltaképpen nem két, hanem három táborra szakadt akkor a magyar irodalom.

* (Megnyitóbeszéd Móricz Zsigmond halálának tizedik évfordulóján, 1952 szeptember 5-én rendezett emlékünnepeken.)

Az akkori modern polgári irodalomban is két irányzat volt: a polgári irodalom Ady és Móricz plebejus demokratikus irányzatával sosem alkotott igazi egységet. Ady és Móricz képviselte a reakciós, álhazafias irodalommal szemben és a kozmopolita nyugatos polgári irodalommal szemben a megújuló, valóban népi-nemzeti, valóban hazafias irodalmat. Ady és Móricz sohasem hódolt be a *Nyugat* terjesztette irodalmi öncélúságnak, ők tudták és hirdették, hogy az irodalomnak politikai hivatása van, ők az irodalmat társadalom átalakító, népnevelő erőnek tekintették. Elsősorban nem nyugatosak voltak, hanem magyarok, akik a magyar pokollal való harcra tették fel életüket, a magyar nép felszabadítását szolgálták irodalmi munkásságukkal.

De Ady Endre és Móricz Zsigmond életútja sokban és alapvetően különbözött is. Ady nem érte meg a proletárforradalmat, nem érte meg az ellenforradalom győzelmét, nem kellett átszenvednie a magyar történelem leggyalázatosabb korszakát, a Horthy-uralmat. Móricz Zsigmond átélte a proletárforradalom győzelmét és bukását is, írói alkotóereje pedig éppen a Horthy-uralom sötét és fojtogató negyedszázada alatt bontakozott ki teljes nagyságában. Ady Endre tudatosabb forradalmár volt, politikai hitvallása érettebb és kiforrottabb volt Móriczénál, de Móricz közelebb állt a nép igazi életéhez, a mindennapi valósághoz. Móricz Zsigmondot mély összeforrása a parasztsággal és ebből származó realizmusa őrizte meg attól, hogy a magyar társadalom fejlődésének és harcainak döntő kérdéseiben megalkudjék. Móricz 1919-ben egész lelkével odaállt a proletárforradalom mellé és bár a forradalom bukása után nem volt többé eleven kapcsolata a munkásosztállyal, sosem tagadta meg 19-es magatartását, nem szórt hamut a fejére, nem zárkózott elefántcsonttoronyba, mint annyi más magyar író, élén Babits Mihállyal. Voltak ugyan illúziói az uralkodóosztályok egyik-másik csoportjának vagy képviselőjének »népbarátságáról«, de a Horthy-rendszerhez sosem dörgölődött, sosem alázkodott meg, sosem kínálta fel magát, sőt egyre fokozódó erővel leplezte le e rendszer népellenes lényegét.

Móricz irodalmi munkásságának három tisztán megkülönböztethető szakasza volt. Az első: realizmusának *általános demokratikus* korszaka, amelyet a »Hét krajcár« nyit meg és a »Fáklya« zár le. A második: a forradalmak bukásától a harmincas évek elejéig tart, ez *kritikai realizmusa kibontakozásának* korszaka, a nagy leleplező regényeké, amelynek sorozata — a »Kivilágos kivirradtig«, a »Forró mezők«, az »Úri muri« — a »Rokonok« című regényével éri el a csúcspontot. Az író itt kimondja az úri társadalom fölött a halálos ítéletet. A harmadik: *a népforradalomhoz vezető út keresésének* korszaka: a »Betyár«-é, az »Árvácska«-é, a »Rózsa Sándor« regényeké. Móricz itt kimondja a nép és az uralkodóosztályok érdekeinek teljes kibékíthetetlenségét.

Móricz írói pályáján tisztánlátása, leleplező ereje egyre fokozódik, de mindhárom alkotói korszakában megmaradt a parasztság irodalmi szószólójának. Nagy erényei, de bizonyos gyengéi is ebből fakadnak. Társadalombírálatának paraszti kiindulópontja: forrása realizmusának, de forrása bizonyos illúzióinak is, annak, hogy a feudális rothadás mellett a kapitalista rothadást kevésbé

vette észre és bár nem kente el, hanem feltárta a parasztság belső bomlását és osztályrétegződését, a szegényparasztság mellett nem tudta meglátni és felismerni a munkásosztály döntő szerepét. Mégis, Móricz Zsigmond paraszti-demokratikus realizmusának nemcsak magyar, hanem nemzetközi jelentősége van. Móricz ahhoz a kevés nagy európai íróhoz tartozott, akik az európai polgári irodalom hanyatlása korában realisták tudtak maradni és a polgári demokratikus forradalom plebejus irányát képviselve, hatalmas erejű társadalomkritikát tudtak gyakorolni.

Móricz néhány művét lefordították ugyan németre, franciára, angolra, de jelentőségét a kapitalista nyugat nem tudta felismerni. A kapitalista nyugatnak Molnár Ferenc kellett, nem Móricz Zsigmond. A polgári Európának a paraszti-plebejus magyar íróhoz nem volt semmi köze, mint ahogy nem volt köze a keleteurópai népek többi nagy realista írójához, Osztrovszkijhoz, Scsedrinhez, Eminescuhoz, Jirásekhez.

Móricz Zsigmond fő ereje a realista társadalomkritika. De irodalmi munkásságán végigvonul a vágy a pozitív, építő hősök, a harmonikus, boldog élet után. Társadalomkritikai regényeinek legtöbbszörében tragikus és sötét a légkör: a »Fáklyá«-ban, az »Úri muri«-ban, az »Árvácská«-ban tűzvész pusztítja el a rothadt világot, a »Sárarany«-ban, a »Szegény emberek«-ben, a »Forró mezők«-ben, a »Rokonok«-ban gyilkosok vagy öngyilkosok golyója oltja ki a megromlott életet és mégis, mindhárom írói korszakában ott vannak azok a művek, amelyekkel Móricz az élet szépségét és boldogságát próbálja hirdetni, utalok a »Harmatos rózsá«-ra, vagy a »Pillangó«-ra.

Móricz Zsigmond szerette az életet, szerette az embert, békességet, boldogságot szánt az emberiségnek. Legtöbbször ebből a vágyából származnak gyönyörű szerelmi idilljei, nempedig abból, hogy a valóság véres ellentéteiről megfeledkezett. Ez a vágy az idill, a harmónia, szépség és a boldogság után sokszor akadályozta abban, hogy társadalomkritikája mindvégig következetes legyen. Másrészt ebben a vágyában éppúgy van előremutató vonás, mint népfordalmi útkeresésében. Móricz a legnagyobb magyar kritikai realista, de meg tudta őrizni, a magyar úri társadalom embertelen világában is, azt az egészséges romantikát, amelyet Jókaitól, Mikszáthtól, Gárdonyitól örökölt és ami a rothadó úri társadalom bírálata közben is kifejezte humanista optimizmusát. Ebben különbözik a magyar kritikai realizmusnak azoktól az alakjaitól, akiknek társadalombírálata a pesszimizusból, a szkepticizusból fakadt, vagy abba torkollott. Móricz kritikai realizmusával is, humanista optimizmusával is, a mi elődünk és útmutatónk, a szocialista realizmus előfutárja.

Ezen az ünnepélyen fogadjuk meg, hogy Móricz Zsigmond emlékét méltóan fogjuk ápolni. Ezzel kapcsolatban három fő kötelességünk van: 1. Ki kell minél előbb adnunk összegyűjtött műveit, hogy népünk és születő új irodalmunk még jobban megismerhesse, még többet tanulhasson tőle. 2. Meg kell írni Móricz Zsigmond életrajzát, amely művéhez és életéhez méltó, és amelyben értékelnünk kell irodalmi munkásságát, a magyar társadalom és a magyar irodalom fejlődésében elfoglalt helyét és szerepét a maga teljességében. 3. Meg kell mutatnunk

Móricz Zsigmondot egész nagyságában a szabad népeknek, hogy műve ne csak a magyar, hanem a nemzetközi demokratikus kultúrának is szerves részévé váljon.

Ami a Magyar Dolgozók Pártját és a Magyar Népköztársaság kormányát illeti, teljesíteni fogjuk kötelességünket Móricz Zsigmond emléke, élete, munkássága iránt.

Ezzel megnyitom az Irodalomtörténeti Társaság és az Írószövetség mai emlékünnepejét. Meleg szeretettel üdvözlöm külföldi íróvédegeinket, a német, a bolgár, a román, a csehszlovák írók küldötteit.

RÉVAI JÓZSEF

ADY ENDRÉRŐL*

Tisztelt közönség! Kedves elvtársak!

Azért jöttünk össze, hogy megünnepeljük a 20. század legnagyobb magyar költője, Ady Endre születésének 75. évfordulóját. A magyar költészet sokszázéves története gazdag nagy tehetségekben, akik ki tudták fejezni népünk érzelmeit, felvetették nemzeti életünk főkérdéseit, megénekelték népünk sorsát és tenni-valóit. De Ady Endre a magyar költők e nagyszerű sorában nem egyszerűen egy a sok közül. Petőfi mellett, Petőfivel együtt Ady Endre a magyar költészet valóságos titánja, forradalmár-klasszikusa, Prometeusa. Költészete több volt pusztá költészetnél. A magyar fejlődés egy sorsdöntő évtizedében, 1905-től 1918-ig: Ady Endre költészete forradalmi fegyver volt, amelynek döntő része volt népünk, értelmiségünk, ifjúságunk érzelmeinek és gondolkodásának alakításában, az akkor napirenden lévő demokratikus magyar népforradalom előkészítésében. Ady Endre költészete a rothadt úri világgal való leszámolásnak, a magyar Ugar, Hunnia úri trágyadombja, Szittyország összetörésének, elpusztításának költészete volt, a félféudális maradványok gyökeres forradalmi felszámolásának költészete.

Ady Endrénél senki jobban nem gyűlölte és ostromozta az urak, bankárok és püspökök régi Magyarországot. És senki nála jobban nem szerette a magyar népet, senki nem intette, nógatta, buzdította, lelkesítette, úgy mint ő, forradalmi cselekvésre. Ady lírája a legszélesebb skálájú líra volt, de sokszólamú énekének alapmotívuma egyetlen egy volt: bírálta, nevelte, ösztönözte az elnyomott magyar népet új magyar haza megteremtésére. Mint Petőfi Sándoré, Ady Endre költészete is — lírai érzelmeinek valamennyi formája és megnyilvánulása — át meg át van szöve politikával, a magyar nép, a magyar nemzet addigi életének gyökeres átalakítására való szenvedélyes törekvéssel.

Mint Petőfi Sándor, Ady Endre is magasfokú politikai tudatossággal ítélte meg Magyarország helyzetét és népének tenni-valóit. A maga korában a magyar társadalom és a napirendre került átalakulás mozgató erői, feladatai és céljai dolgában tisztábban látott mindenki másnál. Ady Endre tudta, hogy Magyarországon polgári demokratikus átalakulás van napirenden, tudta, hogy ennek az átalakulásnak főkérdése a földkérdés megoldása és a magyar függetlenség kivívása, de tudta azt is, hogy ebben a polgári forradalomban a magyar polgárság a barrikád másik oldalára került és, hogy a parasztság forradalmi

* Megnyitóbeszéd Ady Endre születésének hetvenötödik évfordulóján. 1952 november 21-én rendezett emlékünnepegen.

erővé csak a magyar munkásság vezetésével lehet. Ady : polgári demokratikus forradalmár, aki a munkásság magyarországi és európai osztályharcaiból megértette és megtanulta, hogy a polgári demokratikus szabadságprogram végrehajtása dolgában igazán hinni, igazán bízni csak a forradalmi munkásosztályban lehet. És ebből a felismerésből — korábban Magyarországon egymaga — levonta azt a következtetést, amit a marxizmust gazdagítva és továbbfejlesztve a nemzetközi munkásmozgalomban is csak az orosz marxisták — élükön Leninnel és Sztálinnal — vontak le és formuláltak meg tudományosan : azt t. i., hogy a polgári demokratikus forradalom nem állhat meg saját határainál, saját keretei közt, hanem — a munkásosztály vezetésével — szocialista forradalommal kell továbbfejlődnie. 1903-ban mondta ki Ady Endre, a költő, a tudományos kommunista igazságot : »Nekünk elől kell kezdeni a dolgot az első rendnél, aztán a másodiknál, s a harmadiknál végre. A rangokkal, kiváltságokkal, ösdurvaságokkal, arisztokráciával és klérussal s a kiszípolozó tőkével egyszerre kell végezni.«

Így jutott a jakobinus, polgári-demokratikus költő és gondolkozó — éppen népforradalmiságának következetessége, radikális demokratizmusa következtében — a forradalmi munkásosztály, a tudományos szocializmus közvetlen közelébe. Ha Magyarországon Ady korában lett volna forradalmi marxista párt, amely tudományosan és tettekkel támogatni tudta volna Ady zseniális politikai megsejtéseit és bátor forradalmi érzelmeit, akkor Ady kétségkívül tovább jutott volna még annál is, ahová eljutott.

Még így is : Ady Endre nagy kérdésekben, a magyar és a nemzetközi politikának, a magyar kultúrának főkérdéseiben — szinte mindig helyesen látott, alig-alig követett el hibát. 1911-ben írta Arany János Buda halála c. eposzáról szóló cikkében : »Egyébként pedig az sem igaz, hogy a testvérharc ölte meg a magyart, mert mindig és ma is azok a legfejlettebb és legboldogabb népek, ahol a testvérharc a legnagyobb volt.« Ady Endre íme, felismerte a dolgozó osztályoknak az elnyomó osztályok ellen folytatott küzdelemben a nemzeti történelem, a haza felemelkedésének fő mozgató erejét! Felismerte, hogy nemcsak plusz, hanem minusz is van abban, hogy a magyar történelem hővelkedik az idegen elnyomók ellen vívott szabadságharcokban, de nem hővelkedik a belső elnyomók elleni népfelkelésekben.

Az 1914—18-as világháborúban Ady Endre egy pillanatra, egy jottányi engedményt sem tett a sovinizmusnak, az imperialista uszításnak. Lenin háborúellenes cikkgyűjteményének azt a címet adta : »Az ár ellen«. Ady Endre »Halottak élén« c. verskötete *lírai* volt, úszás az ár ellen : az imperialista uszítás, a sovinizta téboly, a háborús gázságok ellen : az igazi emberség, az újjászülető világ, az imperialista háborúval való szembenállás valódi humanizmusa, a béke nevében.

Ady Endre, a demokratikus forradalmár, Nyugatra nézett, Páris felé fordult, a francia forradalom eleven hagyományait kutatva ott, hogy hasznosíthassa őket hazája számára, a magyar Ugar, a feudális maradványok elleni harcban. De a »nyugatos« Ady hamar meglátta a rothadás jeleit a nyugati demokráciában : nem hódolt be a »Nyugatnak«, Párisban is forradalmár-hazafi maradt, aki nemcsak azt ment tanulni Párisba, hogy mit kell csinálnia a magyar népnek, hanem elsősorban azt, hogy mit *nem* kell csinálnia. Ady Endre Nyugatra bírálóan és egyre inkább kiábrándulva nézett, összevetve a francia forradalom eszméit és lendületét a 3. francia köztársaság rothadásával és törpeségével ; várakozóan és reménykedve Ady Endre Keletre nézett, a szláv népek felé, Oroszország felé! Jellemző, hogy nagyszerű Petőfi tanulmányát — azokról a

szláv katonákról írva, akiknek lándzsája Petőfi halálát okozta — ezekkel a szavakkal fejezi be: »...kikhez az ő vére hasonló volt, s akik tudnak ölni, élni és meghalni nagyszerűen.«

Nem a szovjet hadsereg katonáinak hősiességét és meghalni-tudását — saját szabadságukért és a világszabadságért — sejteti itt meg előre Ady Endre? Ha számbavesszük, hogy Ady tanulmányát 1910-ben írta, öt évre az első orosz forradalom után — akkor azt kell mondanunk, hogy Ady még Paskievics katonáit is azokkal az érzelmekkel nézte, amelyeket az orosz nép dicsőséges, bár elbukott 1905-ös forradalma kiváltott belőle. A nyugatos Ady megérezte, meglátta, hogy a társadalmi haladás súlypontja 1905-től Nyugatról Keletre tolódott el: a 20. században Oroszország vált az emberiség számára azzá, ami a 19. században Franciaország volt.

Csak most gyűjtjük össze lassanként — a főérdem ebben a fáradhatatlan Ady-apostolé, Földessy Gyuláé — Ady cikkeit az 1905-ös orosz forradalomról. Csak most vá'ik igazán ismeretessé, milyen hatást gyakorolt a forradalmárköltőre az 1905-ös orosz forradalom, amely az ő 1903-as álmát az első renddel való kezdésről és a harmadik renddel való végzésről, másszóval: a polgári-demokratikus forradalom átnövéséről a szocialista forradalomba — kezdte megvalósítani.

1905. október 31-én írja Ady: »az orosz forradalmat többé nem lehet levernü... Mintha az új század nemcsak naptári fogalom volna, hanem valóságos új epocha kezdetét jelentené.«

És a dicsőséges, bár levert moszkvai felkelés alkalmából írja 1905. december 29-én:

»Borzalmasan megrázkódott nagy Oroszország. Fogvacogva néz Moszkva felé a világ... Ezt a forradalmat a nép csinálja... Az orosz nép képzelhetetlen ereje, képzelhetetlen szenzációkat adott már s ígér még a világnak. És célhoz fog érni. Véren, roncson, üszkön át diadalmasan ér el a trónig az orosz demokrácia. Eléri az önző úri kastélyt, a sanyargató gyárat, az elbutító papi lakot s a szívtelen kaszárnyát... A történelemnek büszkesége lesz e szörnyű földindulás... A néptől tudatos cselekedetet nem vártak a legrajongóbb apostolok sem... Íme a proletárság visszaadta a népet a népnek. Fölkelt a nép és formálja a világot... Hasonlítgassuk magunkat Oroszországhoz? Ízetlen és igaztalan feladat. De épülhetünk mégis az orosz példán. Elkorhad, tehetetlen társadalmakat csak a nép menthet meg. A rettenetes, győzhetetlen, föltarthatatlan nép.«

Ady tehát épülni, tanulni akart az »orosz példán«. A moszkvai felkelésből, a munkásosztály vezette orosz népfelkelésből akart tanulságokat levonni Magyarországra számára! Annak az orosz forradalomnak a tapasztalatait akarta alkalmazni Magyarországra, amely 1905-ben elbukott ugyan, de 1917 novemberében győzött és valóban — mint Ady 1905-ben megsejtette — új korszakot nyitott az emberiség történetében.

Vajjon jós, jövőbelátó »vátesz« volt Ady e sejtéseiben? Nem, csak *forradalmár* volt, aki megszerezte a saját életviszonyai között a maga környezetében egy magyar költő számára akkor megszerezhető politikai műveltséget és tudatosságot. Nem volt jós, csak fejfel kimagaslott magyar kortársai közül.

Kell-e bizonygatni, hogy Ady Endre, a magyar polgári-demokratikus forradalom viharadara, az új Magyarország, a népi Magyarország, az első, a második és végül a harmadik renddel végző, a polgári-demokratikus forradalom feladatainak megoldásáról a szocialista feladatok megoldására áttérő szocializmust építő Magyarország szellemi előkészítői közé tartozik? Kell-e magyarázni, hogy Ady Endre csak azért lett *nemzeti* — Petőfivel együtt — *legnemzetibb*

költőnké, mert a magyar feudális maradványok gyökeres elpusztítását szenvedélyesen akarta és *mert* ezt akarta, kész volt *nem megállni* a feudális szemét kiséprésénél, kész volt továbbmenni a harcban a »sanyargató gyár«, a »kiszipolyozó tőke« ellen! Ady Endre sejtette, látta azoknak a feladatoknak a *teljességét*, melyek a 20. században a magyar nép előtt álltak és azzal vált valóban nemzeti költővé, mert e feladatokat úgy fogta fel, mint a magyar történelem kiegyenlítettlen számláinak kiegyenlítését Dózsa Györgytől Tánicsics Mihályig, Esze Tamástól Világosig, Majténytől 1867-ig.

A mi szocializmust építő népünk azért szereti és tiszteli Ady Endrét, azért vállalja testestől-lelkestől a magáénak, mert teljesítette Ady Endre hagyatékát: igazságot tesz a magyar történelem minden igazságtalanságáért, megfizet minden elszennvedett vereségért nemcsak 1514-ért, nemcsak 1849-ért, hanem 1919-ért is!

Nem vagyunk már Hunnia trágyadombja, Szittyaország. Népünk megmutatta, megmutatja és meg fogja mutatni, hogy nem »a hőkölés népe«, hogy nem »hull ki az idő rostáján«. Nincs már okunk búsulva, elkeseredve szeretni a hazát, nincs már okunk sírni azon, hogy »elveszünk, mert elvesztettük magunkat«. Nem *vesztettük* el, ellenkezőleg: a munkásinternacionálizmust hordozó szovjetfegyverek és önnön tetteink segítségével *megmentettük magunkat*. Ezért változott ma Ady költészetének akusztikája. Nem búsmagyarságra, hanem magunkban bizakodó magyarságra, alkotó és optimista nemzeti öntudatra van szükségünk. Köszvényországból a nemzetközi haladás rohambrigádjává lettünk.

De abban, hogy azzá lettünk: része van Ady Endre ostorozó, nevelő, elkeseredetten bíráló, forradalmi költészetének is. Ebben áll költészetének dicsősége és halhatatlansága.

Ezzel megnyitom a Magyar Írók Szövetsége és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Ady Endre tiszteletére rendezett emlékünnepejét.

Átadom a szót Ady Endre kortársának, barátjának, harcostársának, Bölöni Györgynek emlékbeszéde elmondására.

NAGY PÉTER

MÓRICZ ZSIGMOND*

Tíz éve halt meg, 1942 szeptemberében az az író, akinek igazi nagyságát éppen ez a tíz esztendő mutatta meg — tíz éve halt meg az, akinek műve olvasásakor újra meg újra arra kell gondolnunk: miért nincsen ma is velünk, miért nem vehet részt annak a világnak az építésében, amelyet tudva-tudatlanul maga is vágyott s műveivel előkészíteni segített. Tíz esztendő népek s hírnevek életében nem nagy idő; de amint az elmúlt tíz esztendő alatt a magyar nép a legnagyobb mélységekből felküzdötte magát a Szovjetunió, a nagy Sztálin segítségével mai napjaink napsugaras fennsíkjára, ahonnan már derűsen ragyognak felénk jövődönk ormai, úgy Móricz Zsigmond híre és neve is egy kis — és nevét nem is mindig a legjobbra használó — csoport köréből beköltözött az egész nép szívébe, életének s harcainak aktív részesévé, mindennapi társává lett. Ma már egy felszabadult s boldog nép egyik legbensőségesebb ünnepének, szellemi felszabadulása és felívelése, a magyar könyv ünnepének zászlója Móricz Zsigmond neve, amelynek hallatán mindnyájunk szíve melegebb lesz — ma már köztudomású, hogy nemcsak egy név kiváló íróink gazdag sorában, hanem ő az, aki a mult népellenes rendszerének utolsó félszázadát a legátfogóbb és legélesebb bírálatban részesítette művészetének utólérhetetlen magasságán: egyszóval legnagyobb kritikai realistánk.

* Az Irodalomtörténeti Társaság 1952 szeptember 13-án Debrecenben tartott vándorgyűlésén elhangzott előadás.

Ma hetvenhárom éves lenne . . . 1879-ben született, abban az esztendőben, amelyben Jókai már túl volt megalkuvásán, de megírta a *Rab Rábyt*, egyik remekét; abban az esztendőben, amely Mikszáth életében a szegedi árvizet, a szegedi küzdelmes újságíró-sorsot, s *Az igazi humoristák* című kötetét jelentette. A kapitalizmussal kiegyezett feudálizmus legmegingathatatlanabbnak látszó uralma jelöli ezt a kort; Tisza Kálmán korszaka ez, minden közintézmény falán Ferencz József pofaszakállas, tábornoki egyenruhás képe lóg, mintegy figyelemztetésül, hogy aki Haynauval vérbefojtotta az ország függetlenségét, az akkor felhúzott egyenruhát azóta sem vetette le, s uralma jelégéje ma ugyanaz, mint harminc évvel korábban: minden szabadságtörekvés eltiprása, a feudálizmus és a klérus uralmának biztosítása.

Harminc esztendő telt el a szabadságharc vérbefojtása óta, s ez alatt az idő alatt a kapitalizmus megerősödött hazánkban is. Megindult, sőt már-már befejeződött a parasztság rétegződése, egymással szembenálló osztályokra bomlása, s a kapitalizmus nyomán megjelent elmaradhatatlan társa, a gazdasági válság, mely éppen Móricz születése idején a kis- és középbirtokosok százai alól rántja ki a földet, kergeti őket a proletariátus és a kétségbeesetten új világot kereső kivándorlók soraiba.

De mindez mintha nem vonatkoznék a Tiszahát porba-sárbavesző kis faluja, a szatmármegyei, ötszáz lelket is alig számláló Tiszacséce maga kényén nőtt fenegyerekére, az ötholdas Móricz Bálintra. Benne mintha a kapitalizmus vállalkozásainak szelleme ütött volna tanyát, merésznél merészebb tettekbe fog, amelyek kezdetben mind sikerrel jártak. Legmerészebb s legdöntőbb tette a házassága volt: ő, a szellérség szélén meghúzódó kisparaszt rá merete vetni a szemét az özvegy papné kisasszony-lányára, Pallaghy Erzsébetre, akivel nemcsak »úri kisasszonyt«, de tizenhat holdat is kap. S kapja vele az indítékot, mely kilöki őt a falu keretei közül, s mely egész életén át hajtja vállalatból vállalatba, hogy eltarthassa magát s egyre szaporodó családját, hogy sógorai, majd fiai számára biztosíthassa a tanulást, a boldog, mert munkátlan úri sort.

A kapitalizmus törvényei azonban Móricz Bálintra is érvényesek — hebehergyaság és elemi csapás, saját paraszti s az urak még nagyobb úri ravaszsága együttesen megteszik a magukét: az induló tollasodás után mint fosztott fa áll a család, s a legnagyobb nyomor elébe néz. Hatéves koráig a hirtelen paraszti gazdagodás élményeit éli át a gyermek Zsiga; ekkor azonban lezuhan a család, s ő nagyanyjával együtt Istvándiba kerül, uradalmi gépész »úr« sógorához, ahol a nagybirtok világát, a kizsákmányolt nép s a kizsákmányoló nagyúr. egymáshoz való viszonyát sejtí meg. Az istvándi nagybirtokos, Kende Zsiga képét egy életen keresztül hordozza magában, mert

»Kende Zsiga akkor megijesztett s ez az ijedség egy hosszú életen át elég volt, hogy pillanatra se felejtsem, hogy itt áthidalhatatlan távolság van. Hogy ők az urak, a nagyurak. S hogy ez nem jó.« (Életem regénye.)

Istvándi a gyermek Zsiga számára egy év egyedüllét és szenvedés, de itt nyeri első irodalmi élményeit is: nagyanyja s Laci bátyja esti felolvasásán keresztül megismeri fiataltsága nagy, döntő irodalmi élményét, Jókait. Egy esztendő után visszakerül a szülőkhöz, akik azonban közben falut s mesterséget változtattak. Móricz Bálint az ott élő kulákkörönység biztatására már Prügyre költözött, s mint ács, meg magacsinálta pallér dolgozik a környékbeli falvakban.

Ha Cséce volt a jólét s a meleg családi kör, ha Istvándi volt a kínzó egyedüllét s a tisztességes szegénység, melyek együtt gyújtották fel a gyermek fantáziáját, Prügy lesz a nyomor mélysége, a társadalmi kivetettség érzésének forrása, amelyet a gazdag és kegyetlen rokoni környezet még elviselhetetlenebbre fokoz. Úgy éltek, mint a többi parasztiparos-család:

»otthon nagy fekete gubás paraszta ülték paraszt apám faragószéke körül s feketéket köptek az egyetlen szobában, ahol éltünk az anyámmal, a szegény kis kényes és makacs paplannal, s nagyanyámmal, a kemény és finom bárói ivadékkal s mink öt gyerek, hat gyerek . . . vad nyers és virtuosos tréják járták, nagy röhöjek és nagy ivások és pálinka meg fogadások erőpróbdák . . . s milyen izgalmak és rémületek, vad verekedések, s olykor csendőrszurony s kakastoll és nagy beszélgetések a háborúról, fekete báránybőrösüvegek, gubák, káromkodások, cizrák és szilajok . . . Virtus, vér, pofon és zsákelelés, rúdvetés meg mázsáknak jelnymása, kijízett hordó borok és nagy disznótorok, szántások és vetések, halászások és madártojással telt kosarak . . . A Kalevala minden szertelensége, vészek és viharok és lelkek vad versenyben üzve, dühöngve zordonul: hőse az én őskoromban az apám . . .« (Nyugat, 1919. II. 994.)

De ebben a világban ott van a »szegény kis kényes és makacs paplánya«, az anya, aki egyre-másra a kiuzsorázás, a lenézés, a megvetés szörnyű kínjait szenvedti a gögös és kegyetlen nagyparasztok között, s aki a környező társadalomtól kapott sebeket átadja elsőszülött, már nyíló értelmű s érzelmi világú, legkedvesebb gyermekének, Zsigának. Itt és anyja szenvedésein keresztül éli át először és öntudatlanul a falu osztálytagozódását ; itt ismeri meg apja által kitanított iparos és tanár nagybátyjai elbeszélésein keresztül a város és falu élete közötti különbséget, a kisiparosok és az értelmiség különböző rétegeinek a világát.

Az örömök és szenvedések ez első tizenegy éve határozza meg sokáig látásmódját, hovátartozóságát, társadalmi elhelyezkedését. Ekkor gyúlik fel lelkében annak a »számtalan kötetű, szörnyű nagy regénynek« az anyaga, amelynek megírására készült hosszú ideig, s amelyből hatalmas munkásságú élete során szinte szakadatlanul merített. Származása, neveltetése következtében mindvégig valahogy középúton érezte magát. Apja a parasztsághoz, a feudális békiyök ellen, a kapitalista fejlődésért egyéni utakon harcoló paraszti hősökhöz kötötte erős szállal, de — különösen élete, munkássága első korszakában — a bárói ősökre büszke, művelt és szívós lecsúszott papleány legalább ilyen erős kötelékkel kötötte őt a »középosztály«-hoz, az uralkodó osztályt, ha berzenkedve is, de kiszolgáló, azt csodáló és annak érdekeit védő értelmiséghez. Nem anyja ellen, de anyja látásmódja, életfelfogása ellen kell Móricznak harcba szállnia, a harcot önmagában megvívnia ahhoz, hogy tehetsége valóban kibontakozhassék, hogy irodalmi működése valóban megindulhasson.

A Móricz-gyermekek közül elsőként indul el a »középosztály« felé, a végleges és visszavonhatatlan társadalmi emelkedés útján: a középiskolába. Első állomása a debreceni kollégium, amelyben három évet tölt. A csenevész és félnék kislány borzadó rajongással ismerkedik a kollégium börtönszerű imponáns falai között a coetus, az órák és a könyvtár félelmes és elbűvölő világával, ekkor szerzi első benyomásait az igazi Debrecenről, a kofák, napszámosok, talyigások, zsellérek és diákok városáról, s megérzi városban a »maradandóság városát« is, a civisek bikkfefejú konzervativizmusát, gögjét, zárkózott önteltségét. Itt születik meg benne először a vágy: íróvá kell lennie! — s ez a vágy jegyzi el örökre a várossal, melybe vissza-visszatér, szinte utolsó napjaiig.

De a nagy elhatározással majdnem egyidőben hagyja el Debrecen. Szülei közben városba költöztek, apja Sárospatakon próbálgatja lankadatlan buzgalommal a csalfa szerencsét, s legnagyobb fiát is átviszi az ottani gimnáziumba, hogy együtt legyen a család. Sárospatakon a legmegkövültebb tanári vaskalap és az osztály-önvédelem ellenességessége fogadja, amely pokollá teszi a kisdiaák életét. A pataki tanár urak Móricz Bálintnak osztályhelyzetéből s Debrecennek kalkulusai súlyából akartak leckét adni, amikor a debreceni kiftűnő tanuló Zsigát megbuktatják félévkor. Ez derékba szeghetné a fiú pályáját, ha közben ki nem nevelődött volna Pallagi Gyula, a nagybátyja, aki a kisújszállási gimnázium igazgatója lett. Ő veszi magához a gyermeket, s teszi lehetővé számára középiskolái elvégzését s egy nagy alföldi parasztváros világának alapos megismerését. A természettudományok világa, irodalom és filozófia ekkor tárulnak föl a gyermekifjú rajongása és lelkesültsége előtt — tág s szilárd tudásának biztos elemeit ekkor habzsolja magába.

Itt Kisújszálláson, vad olvasások, durva diákcsínyek és a szerelem és érzékiség első viharai között ér el a század utolsó évéhez s ezzel együtt az érettségihez. Tarsolyában már verses drámák lapulnak, de írónak lenni nem mesterség a huszadik század hajnalán Magyarországon ; Móricz Zsigmondnak pedig mesterség után kell néznie, mert apját legalább az ő eltartása gondja alól fel kell szabadítani. Debrecenbe megy újra.

»A mult század utolsó évében, 1899-ben beiratkoztam Debrecenben a teológiára,« — írja erről később ő maga. »Kényszerű cselekedet volt, szegények voltak a szüleim s rokonaim, nem tudtak segíyezni s így nem volt más mentés, csak a háromszázados uzus, debreceni teológus lenni.

Mikor felmentem a dékánhoz, aki feketé szakállas, kegyes és okos és jó ember volt, azt mondta :

— Édes barátom, maga nem soká marad nálunk. . . . Mert aki beiratkozni ilyen világos ruhában jön, azt nem a szíve hozza a teológiára. . . .« (Nyugat, 1933. I. 207.)

Valóban nem a szíve vitte a teológiára, de talán benne is dolgozott valami olyan ködös messianizmus, mint ami majd másfél évtized múlva *A fátyla* hőseiben, Matolcsy Miklósban ölt testet.

A dékánnak különben igaza lett: csak félévig tart ki a teológián, de ez a fél-estendő is bőséges alkalmat nyújt neki arra, hogy megismerje a jövődő kálvinista papságot, üresfejtű frázisöblögetésével, hitetlen vallásgyakorlatával, karrierista förlészke-
désével együtt. Ekkor jegyzi el magát a sajtóval is: a Debreceni Ellenőr ezévi utolsó-
előtti számában lát napvilágot első kinyomtatott cikke, mely ugyan még csak fordítás,
de megjelenése döntő fordulat életében. Ettől kezdve újságírói működése szinte haláláig
szakadatlan, s állandó fórum: újság vagy folyóirat nélkül ezentúl úgyszólván nem
is tud élni.

A következő félesztendőben átiratkozik a jogi karra, s a Debreceni Ellenőr segéd-
szerkesztője lesz. Ebben az időben mélyül el igazán Debrecen-ismerete, ekkor ismeri
meg a vidéki kezdő újságíró nem is nagyon csillogó nyomorát, társadalmi kivettségét;
ekkor ismeri meg igazán nemcsak a »kálomista vastag nyakata«, a civiseket, de a méltó-
ságosok Debrecenét is, melyeket jövődő írásaiban annyiszor ostoroz majd, hol nevetve,
hol felháborodva.

Az új századdal Pestre költözik. Jogász, majd bölcsészként hányódik az egyetemen,
igen kevés érdeklődéssel és sikerrel. Kisebb-nagyobb állások és munkalehetőségek segít-
ségével tartja el magát, de — amint maga mondja —

»Mikor Budapestre kerültem, 1900-ban, ebben a nagy városban véghetetlenül idegennek
éreztem magam. Valósággal fizikai fájdalom volt, ahogy az utcákat róttam, s nem ismertem rá
előbbi életemnek semmi ízére, illatára, reményére és tartalmára.« (Nyugat, 1933. I. 79.)

Társtalanul, tájékozatlanul élte le ezeket az éveket a fővárosban, s valószínűleg
ennek tudható be, hogy éppen ezeknek az éveknek a politikai és társadalmi harcai,
ennek a Budapestnek a színe oly kevésbé, úgyszólván egyáltalán nem kapott hangot
annak az írónak a műveiben, aki peuig szenvedélyesen törekedett mindvégig saját kora
legsajátosabb problémáinak megértésére és ábrázolására.

1903-ig az »utcák bolygója«: a kis, alkalmi pénzekben élő, útját nem találó, jövőjét
nem ismerő diákok életét éli. Pesti életének első nagy fordulata 1903-ban következik be,
még mindig Pallagi Gyula bátyja jóvoltából. A megalakuló Az Ujság szerkesztőségébe
kerül. Ő írja a lap agyonrövidített tudósításait az Akadémia, a Petőfi- és Kisfaludy
Társaság üléseiről, és »segédnagyapó«-ként dolgozik a gyermekrovatban. Közben tanul-
mányokat is ír Bajzáról, Gyulairól, Reviczkyről, Csokonairól — de ami ennél jelentősebb
s főleg fejlődése számára sorsdöntő volt, a Kisfaludy-társaságbeli összeköttetéseit fel-
használva bekapcsolódik a népdalgyűjtési munkába, s szülőföldjét, »Szatmár-megye
sikját« választva gyűjtési területül, gyakran látogatja meg ezt a vidéket 1903 és 7 között.

»Az a négy—öt estendő míg e vidéket jártam, az lett az én egyetemem, legfelső élet-
iskolám, írói propedeutikai tanfolyamom« — (Nyugat, 1933. I. 79.) mondja ő maga, harminc
év múlva emlékező vissza fiatalságára.

Útja nemcsak élmények szerzése volt, hanem emberi, politikai ébredés is. Itt
eszmél rá arra, hogy az a szemlélet, amelyet anyja oltott belé, s amelyet egész addigi
neveltetése csak megerősített, tulajdonképpen mennyire hamis és méltatlan hozzá. Kezdet-
ben, amint egy úriúrhoz illik, a paplaktól s a jegyző otthonából »száll le« a nép közé
mint egy gyarmat bennszülötteihez.

»Később már csak a szegények között maradtam, mert úgy őszintébbek és bizalmasabbak
voltak velem szemben. Ott háltam a héresek és a szegény pusztai és faluszei családok dunnái
alatt s hallgattam a szivből jakadt kitöréseket és csöndes elmondását olyan dolgoknak, amiket
csak ökolbeszorított kézzel lehetett hallgatni... Szegénység, éhség, nélkülözés mint valami ter-
mészetes elem vette körül ezeket az életüket, s a lelki erőket szakadatlanul vad ellentétbe csapta.
(Nyugat, 1933. I. 81.)

Ez az útja ismerteti meg a magyar falu valóságos helyzetével, a parasztság nyomor-
rúságával, az urak és a nép közötti távolsággal: ez az idő tudatosítja benne saját gyermek-
kori emlékeit. S nemcsak ő szerez egész életre szóló élmény- és ihletforrást ezeken az uta-
kon: az általa bejárt falukban negyedszázaddal később megforduló fiatal falukutatók
is találkozhatnak az emlékével az idősebb parasztok elbeszéléseiben. A nép felismerte benne
saját fiát, megérezte benne az ő céljaiért harcoló embert s örökre szívébe fogadta emlékét...

Közben magánéletében is döntő fordulat következik be. Még 1902 végén megismerkedik egy felvidéki kismemesi magántisztviselő-család leányával, Holics Eugéniával. Minkettőlükben nagy és tiszta szerelem gyullad s 1905 januárjában feleségül veszi azt, aki egyetlen és örök élettársa marad. Boldog házasságában mit sem tud arról, hogy egy új haladottabb irodalmi irány kezd áttörni a megkövült akadémizmus, a nivótlan epigonizmus csipkebozótján, hogy az irodalom síkján is igyekeznek felébreszteni a szenderegő országot; hogy Thury, Bródy, Ignótus és Kóbor készítik a talajt a rövidesen megszülető Nyugatnak, hogy Ady Endre megjárta már Páris-t s az «Új Versek» közel állnak a publikáláshoz.

»Körülöttem egy új generáció sarjadt, amelyről különös emberi begubózádsomban semmit sem tudtam. Sehova sem jártam, egy boldog kis madárjészekben éltem az élet berkének rejtekén, amely éltetett s életerőmet virulens tettvágyon táplálta.» (Nyugat, 1932. I. 722.)

Még mindig a konzervatív, feudális irodalmi irányok felé tapogatózik, azt hiszi, ezen a területen fogja tudni kibontani tehetségét.

Ekkori látás- és írásmódjának dokumentumai novellái, s a *Harmatos Rózsa*, mely e korszaka stílusának kétségtelenül minden jegyét magán viseli. A látásmód, a problémák rajza s az alakok jellemzése nem lép még túl a bájos, kissé édeskés hangon, sokban emlékeztet Mikszáth egyes korábbi műveire — de még korántsem bánik oly biztosan a kihegyezett ötletekkel, még komolyan veszi saját idilli hangját s nem szatfrát burkoló fátyolnak használja. Ez a regénye, s korábbi novellái a bizonyítékai annak, hogy ha nem sikerült volna megtalálnia a társadalmi s irodalmi haladás felé az utat, ha megmarad korábbi modoránál, minden stílárius vagy lélektani finomsága s fejlődése ellenére sem lett volna képes megküzdeni az idővel. Ma már aligha emlékeznénk rá. Bizonyítja ez azt is, hogy milyen erős kötelekeket kellett széttépnie ahhoz, hogy megtalálja a hangját és útját, hogy fel kellett ismernie, vagy legalább is meg kellett éreznie, hogy Magyarország »terhes volt a demokratikus népforradalommal«, hogy ez az évtized »egy mély, objektív forradalmi helyzetnek, forradalmi válságnak volt az évtizede.« Meg kellett érteni, vagy legalább éreznie azt, hogy »nagy tömegmozgalmak rázkódtatják meg a feudális Magyarországot, az osztrák-magyar dualizmus épületét, érezni a levegőben, hogy a magyar nép nem tud és nem akar tovább úgy élni, mint eddig élt.« (Révai J.: *Marxizmus, népiesség, magyarság*. 340—41.)

S hogy ez tudatosuljon benne, hogy azt irodalmilag ki is fejezhesse, ahhoz a saját ereje nem volt elegendő: nála nagyobb erőre, tisztábbban látó szemre volt szüksége: Ady példájára.

Addig:

»tehetetlenül, de lelki sóvárgásokkal éreztem magam hozzákapcsolva valami ismeretlen új lehetőségek világához s csak a gyújtószikra hiányzott, hogy kirobbanjon belőlem a felraktározódott energia.« (Nyugat, 1923. I. 722.)

Ez a gyújtószikra érkezett meg számára Ady költészetében éppen abban a pillanatban, amikor az emberi kétségbeesés legmélyére zuhan: elveszti második kisfiát is. A szenvedés, s az előttejáró, fáklyaként világító példa teszi lehetővé első igazi remekét, a *Hét krajcárnak* megszületését. Ez az elbeszélés s az utána felgyűrűző többi megnyitották számára az akkor indult Nyugat hasábjait, körét, és ami ennél sokkal több és értékesebb: egy életre elhatározó volt Móricz számára, megnyitották Ady Endre barátságát, kettejük sírig tartó bensőséges kapcsolatát is.

Ady Endre és Móricz Zsigmond barátsága — mint előttük Petőfié és Aranyé — nem elvtelen pajtáság vagy cimboraság, nem is érdekvédelmi dacsözvetség volt, ami akkor is, azóta is oly gyakran tenyésztett a magyar irodalom berkeiben; ez két azonos alapokon álló, azonos politikai és irodalmi célokért harcoló zseninek a találkozása és egymásratalálása volt. Móricz mindig tisztában volt azzal, hogy a vezető, a politikailag és irodalmilag is távolabb s tisztábbban látó fő kettejük közül Ady Endre, s boldogan adta magát annak vezetésé alá, akit ő «államférfi és vatesz»-ként tisztelt. Ady vezetésével állt a polgári forradalom irodalmi zászlaja alá, amelyhez nagyban-egészében élete folyamán mindig hí maradt.

Maga a *Hét krajcár* könnyesen nevető története még elég áttételesen mutatja meg osztálytartalmát, társadalmi mondanivalóját, de már szinte teljes fegyverzetében jelentkezik a móriczi írásművészet két nagy sajátossága; az alkotás elejétől végéig tart

erőteljes és egyenletes sodrása, mely kitérő és lanyhulás nélkül viszi az olvasót az elsőtől az írás utolsó szaváig, s az alkotás minden elemének szigorú alárendeltsége a mű meséjében megnyilatkozó eszmei tartalomnak s a jellemelek kibontakoztatásának.

Ahogy ezzel megtalálja a hangját, sajátos témakörét és előadásmódját, gyors egymásutánban, szinte ellenállhatatlanul ömlik belőle a mondanivaló, a falu világában szembenálló szegények és gazdagok, kulákok és zsellérek harcának megkapó és szenvedélyes képei. S ezekben a novelláiban már pedzi az igazi ellentétet: a nagybirtok és a parasztság ellentétét is, amelyről első hatalmas regényét írja: a *Sárarany*-t.

A regény még folytatásokban jelent meg a Nyugatban, amikor Mikszáth Kálmán 1910-ben meghalt, s ez a tény ma már szinte szimbólikusnak tűnik. Új korszakot nyit a *Sárarany* a magyar irodalomban s végleg lezárja azt a kort, amelyben Mikszáth látás-és írásmódja lehetett a magyar társadalom realista ábrázolásának megoldása. Feszültsége, túlfűtöttsége, irodalmi eszközei és tematikája teljesen elüt attól, amit addig a magyar irodalom — elsősorban a magyar regény — produkált s amit a közönség megbírt; sikere bizonyította, hogy az olvasók megértették és helyeselték azokat a szenvedélyeket és indulatokat, amelyeknek ez a regény a kifejezése. Túri Dani története nem mindennapos, a legkevésbé sem általános: a gyönyörű zsellérű útja házasságon és újfajta gazdálkodáson, a falu asszonyainak szerelmén keresztül rendkívül egyéni és sűrítetten tipikus; a falu élére kerülő tehetséges ember szinte az egész falu felfelé törekvő tendenciáit magába sűríti, s ezeknek a törekvéseknek a védelmében vívja kétfelé harcát: egyfelől a nagybirtok ellen, a szabadabb lélegzetért, a nagyobb darab paraszti földért, másfelől a falu lehúzó, feudalizmusban megmerevedett erkölcsi és szokásai ellen, a szabadabb vállalkozásért, az eredményesebb és teljesebb életért. Nagy nő-bírása, nőéhsége is csak a nagybirtok falai közé szorított falu szűkös, a nagy energiák kiélésére alkalmatlan világának ábrázolásához járul hozzá, ez is csak eszköz a számára, hogy hatalmas és az adott társadalmi rendben felhasználhatatlan energiát valamerre, ha csak a zsákutca is, de levezesse. De még ezt a zsákutcat is szorosan össze tudja kapcsolni gazdagodásával, a munkaiényesebb termeléssel s a nagybirtok megszerzésének ügyével.

Túri Dani a falu szabadabb és nyíltabb fejlődéséért vívott harcában mindig mint a falu képviselője lép fel; alakjában az író zseniálisan jeleníti meg azt, hogy a parasztság ugyan már osztályokra tagozódott, de éppen a feudális nagybirtok ellen a parasztság osztályai egyesíthetők és harcba vihetők. Ugyanakkor azonban Túri Dani egyedül is van: a falu az egész regényen keresztül nem jelenik meg aktív tényezőként, csak egy-két féltékeny kulákfigura lép fel, leginkább vele szemben. Magányos hős Túri Dani, aki nem támaszkodik a tömegre, sőt a tömeg ellenére akarja megvalósítani céljait, amelyek végeredményben a tömeg céljait, boldogulását szolgálják: narodnyik hős, akinek az útja csak az egyéni terror lehet, s aki ezen az úton szükségszerűen el kell hogy bukják. Túri Dani egyénisége remekül ábrázolja, hogy a regény születése idején objektive meg volt a lehetősége a parasztság egyesítésének; ugyanakkor egyedülállása a faluban azt is megmutatja, hogy nincs meg az a szilárd vezetés és politikai gondolat, amelyre ez az egység támaszkodni tudna.

Ebben a regényében s e korbeli írásaiban a naturalizmusnak, különösen az erotikum durva hangsúlyozásának elég nagy szerepet biztosít az író; de az érzések és kifejezések naturalizmusa a dekadens kordivaton túlmenően a regényben és elbeszéléseiben fellépő robbanásra kész indulatok megjelenítőjeként is szerepel.

Ez a regény, hibáival és erényeivel együtt művészi kifejezése korának: annak legfőbb társadalmi-politikai problémáját állítja koncepciója középpontjába, s még korlátai is inkább a kor, mint az író sajátjai.

Ezzel szinte párhuzamosan születik a *Isten háta mögött*, mely két nap sűrű eseményeibe zsúfolja a háború előtti magyar kisváros minden sivárságát, reménytelenségét; kiáltó vádbeszéd az ellen a rendszer ellen, amely az értelmiséget ilyen szörnyű, perspektíva nélküli életre kényszeríti. Ezek az alkotások már Mórícset az új irodalom élvonalába állítják, közvetlenül Ady mellé, nevét és műveit az új, városi, polgári irodalom zászlajává teszik. Tematikájában ő sem városi író. Kevés írása foglalkozik a nagyváros, Budapest életével, amelynek pedig már maga is évek óta részese, hiszen az újságíróipar bér munkása mint Ady, de témái és alakjai — akár Adyéi — még legtöbbször visszanyúlnak saját

gyermekkora és kora fiatalsága világába, az Alföld, a Tiszahát parasztjai, kisvárosi existenciái közé. Emiatt szerzi meg azt a hírt, amelyet sohasem tud levetkőzni, hogy parasztíró.

Nem volt parasztíró a szónak abban az értelmében, hogy csak a parasztságot rajzolta volna, vagy éppen a parasztságban a folklorisztikus érdekességet kereste volna, hiszen mindíg az egész társadalom ábrázolására törekedett műveivel; de parasztíró volt abban az értelemben, hogy a világot, a társadalmat a parasztság szemével nézte, a magyar parasztság szenvedései, örömei és bánatai voltak az ő örömei és bánatai is. Hogy az egész társadalom ábrázolására készült, s minden művével ehhez igyekezett újabb téglával hozzájárulni, annak bizonyítékai már korai, első nagy alkotó periódusának további regényei is. A *Galamb papné*, amelyben egy fiatal vidéki pap-házaspáron keresztül igyekszik a református papság, a falusi értelmiség helyzetének lényegét megközelíteni, de csak egy fiatal házaspár civódásainak megkapó, derűsen reális rajzát adja; a *Kerek Ferkó*, amelyben a nagybirtok világán belül próbál magának hőst teremteni, de ez a hősköltés kevésbé sikerül, mint a paraszti mesevilág betétszerű felelevenítése és a női emancipáció érzelmi torzajtásainak derűs karikatúrája. Kerek Ferkó az első azok közül az alakok közül, akikből még annyit fog megalkotni Móricz, s akik művészte egyik legveszedelmesebb tendenciáját hordozzák: ő a képviselője a széthulló, de az író számára bukásában is vonzó úriosztálynak, hordozója azoknak a tulajdonságoknak, amelyekről látja, hogy egy osztály pusztulását jelzik és okozzák, de ugyanakkor e tulajdonságok közül sokat szeret, sokat megbocsát s ezek elvesztét fájlalja is.

Közvetlenül a világháború kitörése előtt új témakör felé fordul: a műszaki értelmiség, az ipari munkásság világa felé, amelyet egy nagy felvidéki bánya- és kohótelepen keresztül próbált ábrázolni, a *Jószerecsélt*-ben. A regény a háború kitörése következtében torzó maradt, az írónak sohasem volt többé ereje és kedve befejezni; de így torzóként is jelentős, mert a szöggyárról s a durvahengersorról szóló leírásai képviselik máig a gyári munka leghatalmasabb, legkölteibb prózai leírását irodalmunkban.

A háború kitörése egy pillanatra visszavetette Móriczot; egy pillanatra őt is elkapta a sovíniszta hullám, amelyből a legjobb ellenszerrel gyógyította ki magát: a frontokra utazott mint haditudósító, s onnan küldte haza a cenzura által sokszor megcsönkített riportjait, elbeszéléseit, ott gyűjtötte össze azt az urak elleni dühöt, amely már több írásában benne bújkál, s a *Szegény emberekben* teljes erővel tör napvilágra. Ez az alkotás eszméileg és művésziileg egyaránt Móricz legtisztább és legegységesebb munkája. Éles és fájdalmas tiltakozás az imperialista rablőháború szörnyűsége, embertelensége ellen, ellenállhatatlan erejű vádbeszéd azok ellen a hatalmasok ellen, akik az egyszerű emberekbe a gyilkolás helyességének és jóságának gondolatát ültetik el; ez az elbeszélés már nyíltan és világosan az imperialista háború osztályháborúvá változtatására izgat, Móricz művészetének teljes erejével. S utána megírja *A fátkyát*, mely Móricz életútja s a történelem nagy fordulópontján, a forradalmak közömbén jelenik meg.

A *fátkyában* summázza szinte Móricz minden akkori nézetét, világlátását; összefoglaló, de nem utatnyitó alkotás, mert a továbbhaladás útját nem látja, s így érzékeltetni sem tudja. Ugyanakkor azonban az idealizmussal, frázisokkal és fellengős, tárgyiatlan messianizmussal telített Matolcsy Miklós, a fiatal falusi pap története az egész feudális, háború előtti Magyarország éles és mélyre vágó kritikája. De éles és mély kritikája a református egyháznak, sőt a vallásosságnak általában is. A materializmus felé közelítő pantheizmus alapjáról bírálja Matolcsy hitetlen tételes vallásosságát, s kimondja a valóságot a vallásról: ópiumnak nevezi, s a papról is, akit rendőrnek, a kialakult állapotok konzervátorának, az uralkodó osztályok kiszolgálójának lát már meg. Egész környezete: a kegyetlenül szipolyozó kulák-presbiterek, a maguk is kulákká változott szomszéd papok, az önnön testi és lelki okádékában fetregő «történelmi osztály»-t képviselő Arday, mind megutáltatják Matolcsyval ezt a világot, amellyel megalkudni nem akar, de érzi, hogy vele megküzdeni egyedül nincs ereje, s a családalapítás menthetetlenül a megalkuvásba kergetné. Hogy önmaga előtti tisztaságát megőrizze, menekül a munkán keresztül, szinte önként a halálba a falut elpusztító tűzvész alkalmából, mely szinte az egész magyar világ pusztulásának jelképévé nő. «Elvégeztetett, de semmi-

sem tisztázott); a regény utolsó mondata nemcsak Matolcsy sorsát foglalja össze, de megadja a regény egész tanulságát is: az író látja és ábrázolja e műben azt, hogy a »fennálló társadalmi rend« csak katasztrófához vezethet, de hogy mi lehet ebből a kiút, arra utalni sem tud.

A regény stílusában is szinte összefoglalása egész korszakának: állandó rendkívüli feszültsége, szinte robbanó képei és hasonlatai már tovább nem is fokozhatók; egész, néha már az expresszionizmussal is kacérkodó nyelve a legvégső, valóban robbanás előtti feszültség hordozója, s amit az író gondolatilag nem tud kifejezni, azt stílusa érzelmileg fejezi ki: a forradalom vágyát és követelését. Mondanivalójával és stílusával egyaránt hozzájárult ennek a világnak éles és világos leleplezéséhez, ha közvetett módon is, hozzájárult a korhadt és korrupt rendszer összedöntéséhez, a forradalom szellemi előkészítéséhez.

Azt a kiutat, amelyet művészetével maga is előkészített, Móricz nem látta, de a háború vesztes vége, a tömegek mérész kezdeményezése meghozta: a forradalmat. Móricz, mint Ady is, a legnagyobb lelkesedéssel, mint az általa is kifejezett vágyak és remények megvalósulását fogadta a forradalmat. A kulturális harc síkján működik, megalakítja a Nyugat íróival együtt a Vörösmarty Akadémiát, amelynek aielnöke, majd Ady halálával elnöke lesz, s újra utazik az országban, hogy maga adjon számot magának a legszélesebb tömegek vágyairól és szándékairól. Számot ad arról, hogy a parasztság radikális föld-reformot követel, hogy a parasztság zöme csak a tanács-rendszert tudja elfogadni olyan politikai formaként, amelyben ő is megbízhatik, amelyben ő is hallatni tudja valóban a szavát. Ezért üdvözlö a Buza-féle földreformot is, inkább szemet hunyva gyengéi és kompromisszumos korlátai felett, s a törvény tekervényes útjait magyarázva a paraszti tömegek számára *Kiskútéjában*, mert úgy érzi, nincs magasabb írói hivatás, mint hozzájárulni a nép felvilágosításához, közvetlenül magyarázni meg neki, hogyan használhatja végre kezébe ragadott szabadságát.

S még nagyobb lelkesedéssel fogadja a proletárdiktatúrát, melyben valóban a legszélesebb dolgozó tömegek politikai akarátát ismeri fel. Itt is elsősorban a kultúra és a parasztság kérdései foglalkoztatják, s az első somogyi termelőszövetkezetekben felismeri a jövő messze előremutató csiréit, felismeri »a jövő gazdasági életének formáját«, s ez adja hatalmas lelkesedését. Látja a kis- és középbirtokos parasztság húzódozását, de ez nem riasztja, mert bízik a kommunizmus szilárd jövőjében.

»Egyelőre nincs szükség arra, hogy a kisgazdák szövetkezetbe tömörüljenek... El fog azonban jönni az idő, hamarosan, hogy a kisgazdák maguk jogjék kért, hogy a birtokukkal bocsátkozhassanak a szövetkezetbe. Majd látni fogják, hogy a szövetkezeti tagok, akik nekik mindig koldusok voltak, jobban élnek mint ők, szebb és egészségesebb lesz a lakásuk, lesz földszobájuk és villanyvilágításuk, lesz ruhájuk, ellátásuk, kaszinójuk, újságjuk, könyvük, iskolájuk...«

S tapasztalatait általánosítva vonja le azt a következtetést, amely sajnos csak huszonöt év után válhatott valóra.

»Magyarország végre a boldog béke útján halad. Erről szent meggyőződéssel teszek tanúságot. Nyugodtan, szépen, rendesen alakul ki az új világ. Mennyivel szebb, boldogabb és nyugodtabb a régienél.

A kommunizmus, amelytől naív képzeldők azért féltek, mert a falanszter tömlőcét látták benne, meg fogja hozni az individuum valódi kivirágzásának nagyszerű korszakát. Magyarországon nemcsak, hogy nem hal éhen senki, hanem most kezdődik az igazi boldog és emberi élet.» (A Magyar Tanácsköztársaság, 1919. Szikra, 1950. 212. l.)

A Tanácsköztársaság fennállásának pár viharos hónapja nem tette lehetővé, hogy Móricz Zsigmond nagyobb alkotásokba fogjon, bár az új élet új jelenségeit igyekezett azonnal papírra vetni, bár tudunk arról, hogy az új élet világát szerette volna már regényeiben is megjelentetni; mindegy azonban nem adott időt számára a történelem. Ezek a hónapok mégis korszakos jelentőségűek voltak a számára, mert ekkor találkozott először a politikai téren is hatalmas alkotásokra képes dolgozó néppel: ez a korszak bizonyította be számára, hogy a nép, a dolgozó nép valóban képes és alkalmas arra, hogy saját sorsának intézését a kezébe ragadja, s ez a korszak mutatta meg neki, hogy az uralkodó osztályok eljátszották történelmi szerepüket, le kell lépniök a történelem színpadáról, hogy átadják helyüket a történelem igazi urainak: a dolgozóknak.

De még ebben a korszakban sem jut el a munkásosztály, az ipari proletariátus igazi jelentőségének a felismeréséhez.

A proletárdiktatúra alatt, mint a szegényparasztság is, ő is lelkesen elfogadja a munkásosztály vezetését; de a forradalom bukása arról győzi meg, hogy a magyar munkásosztály eljátszotta történelmi szerepét, nem élenjáró és haladó osztály többé s az ország gazdasági és társadalmi továbbfejlődésének útját egy másik vezető irányításával kell kivívni a magyar parasztságnak.

Az ellenforradalom vérgőzös hajnala Leányfalun találja Móricz Zsigmondot. Reményei összeomoltán kedves falusi fészken próbálta meghúzni magát 1919 nyarán, remélve, hogy elmúlik feje fölül a vihar. A bosszúért lihegő ellenforradalom azonban megtalálta őt, s csendőrök között vitték Szentendrére, ahol egy hétig letartóztatásban tartották. Egyben a Kisfaludy Társaság, az irodalmi reakció fellegvára, mely rajongva üdvözölte az ellenforradalmat, Pekár Gyula javaslatára — aki nemcsak a Társaság, de a Friedrich-kormány tagja is volt — »számonkérő szék«-et küld ki (ők maguk nevezték így el magukat!), amely hosszas tárgyalások után Móriczot Alexander Bernáttal együtt kizárásra javasolja.

A javaslatot a társaság közgyűlése egyhangúlag elfogadta. Móricz nem mosakszik nem próbálja meg »tisztázni« magát a vádak alól: visszavonul teljesen Leányfaluba, s alkot. A történelem szorítása alatt benne is felbuggyan a líra, s verseket ír nagy számban, amelyeket csak évekkel később mer kiadni. Furcsa versek ezek, amelyekben a pátoszos modor már-már megmosolyogtatna, ha nem éreznők minden sora mögött is egy nagy lélek vergődését, vívódását, kifejezést és formát kereső küzdelmét önmagával és rászakadó korával. Ennek legteljesebb és legkevésbé leplezett kifejezése a *Misanthrop* c. verse.

Élén ragyogtam az embereknek
és minden szabad volt nekem.
Fáklya volt kezemben és mindenki
látni akart annak a fényinél.

.....
S ők túlrohantak rajtam
s már észre se vettetek,
s én fáklyámat begöngyölgetve,
szomorúan vonultam ligetembe,
bánatosan nézván a rohanók után.

.....
S egyszerre csak visszaözlött
az ár, messze mögöttem véres feketén
fekete véresen tajtékzott az ár;
és korbácsosok jöttek, fejetlenek.

.....
Jött bős csordája a huligánoknak
s nyelvét rám vetve tombolt fenemód,
jött a kárvallottak végtelen hada
s bosszúját tölté rajtam iszonyún,
jött a váltó idők patkány serege
és legázolt tetemem lépcsőül vette,
és a kárörvendők, károm vad örvendői.
De én a fáklyát meg nem tagadom,
ha köd van, ha vihar.
a fáklya szent.

Bezártam érte magamat
élő koporsóba.

.....
Egyedül vagyok kimondhatatlan,
egyedül kell lennem közelíthetetlen,
egyedül végtelen :
a fáklya misanthropja : én.
Egyedül, egyedül, egyedül,
míg csak el nem jön az idő,
a viharok után,
a tiszta szent Napkelte,
a Fény...

Akkor fáklýám fölemelendem
a Napig
és beleolvadok mindenestöl
a Fénybe !
S ott tünök el, ott tünök el
ragyogó boldogan
a halhatatlan örök fényben.
Az emberiség boldog fénykorában !

Nincs költönk rajta kívül, aki a haza határai között ilyen tisztán és nyíltan írt volna ekkor a forradalomhoz való viszonyáról, s ilyen tiszta és nyílt vallomást tett volna amellet, hogy a forradalom ideáljait vállalja s biztosan hisz azok gyözelmében. Szinte profétikus, mennyire érzi : egyedül maradt az eszményeivel, s egyedülségét nem veszítheti el mindaddig, amíg el nem következik »az emberiség boldog fénykora« . . .

Megfogadja ugyan, hogy »politikára vonatkozó ígét tollam többé le nem írok« — de ugyanakkor megírja ezt s ehhez hasonló tucatnyi versét, s ami ezeknél is több és jelentősebb — megírja a *Légy jó mindhalálíg*-ot és a *Tündéerkert*-et.

A maga módján mindkettő menekülés a jelenből a múlt világába. A *Légy jó mindhalálíg* menekülés a gyermekkor világába, a háború előtti időkbe. Nyilván a felhőtlen idillt kereste saját gyermekkorában ; de ahogy belemerült, úgy elevenedett meg Nyilas Misi körül a múlt századi valóságos Debrecen, amely tele van harccal, a ritka öröm mellett sok fájdalommal és megaláztatással, egy valóságos kisfiú valóságos életével. Az teszi a magyar gyermekregények sorában példátlan nagyságúvá, hogy úgy tudott lényegében pszichológiai regényt írni, úgy tudta szinte lépésről-lépésre bemutatni a kis Nyilas Misi lelki viharait, hogy körülötte egy pillantra sem szűnik meg a társadalom élni, lélekezni, sőt — s ez teszi jelentős realista alkotássá — Misi minden lelki viharának, szenvedésének és örömének társadalmi okai és kihatásai vannak. A regény esemény-sorát joggal redukálhatjuk arra a küzdelemre, amely a külvilág s Nyilas Misi között folyik akörül, hogy kihez lesz hű Misi : apjához, a szegény, nyomorgó ácshoz-e, s rajta keresztül az őt öléből kibocsátó dolgozó néphez, vagy a kollégiumhoz, az uralkodó osztály nevelési rendjéhez, amely apja megtagadására akarja kényszeríteni ? S Misi helytállása a tanári terrorral szemben, jövőendő pályaképének a könyv utolsó lapjain felvázolt költői rajza mind egyet igazol : Nyilas Misi a szegényekhez, a dolgozó néphez marad-hűséges mindhalálíg, mint ahogy megalkotója is hűséges marad minden tanári vegza-túra és politikai pellengérezések dacára azokhoz az ideálokhoz, amelyek ellen üldözői oly vérezen harcoltak . . .

A *Tündéerkert* pedig menekülés a 17. századi Erdély, Báthori Gábor és Bethlen Gábor világába, amely egy kissé csapda is volt az író számára : tizenöt éven keresztül nem szabadul ettől, míg meg nem írja a trilógiát, amelyet együttesen *Erdély* címen ismerünk, s amelynek az egész művön végigvonuló gondolata a mély, őszinte, gyötrődő hazafiság, az a hazafiság, mely minden gondolatát a haza felemelése, a nemzet boldogulása, a társadalom szabad fejlődése felé irányította. Ez a gondolat vezette tekintetét a 17. századba, hogy Báthory és Bethlen Gábor vérrel, győtrelemmel de reménnyel és lehetőséggel teli világában keressen hőst és példát a saját kora számára, találja meg azokat a körülményeket a kis Erdélyben, amelyek széles megvalósítása már korán megnyitotta volna az ország polgárosodásának, a nép nemzetté válásának az útját.

S egyben hőst is keresett : hőst, aki a háború, a rombolás, a pusztítás után bölcs építő politikával tudja összefogni a nemzet minden teremtő erejét, aki az úri politika felelőtlensége által elpusztított tündéerkertből újra édenkertet képes varázsolni ; hőst aki a legnagyobb tettel : a prózai, munkás hétköznapok hősiességével emeli fel nemzetét az élenjáró népek sorába. S ezt a hőst az akkori uralkodó osztály legjobbójában : Bethlen Gáborban találta meg, akit addig követ nyomon, amíg eléri a hatalmat, s azt megszilárdítva valóban a béke s boldogság szigetévé emeli kis országát.

Ebben a regényben gazdagon és hitelesen elevenedik meg egy egész kor, s annak gondolkodása, erkölcs és élete minden sokszínűségével ; az eleven, a történelmi és emberi igazságokhoz hű alakok tucatjai nyüzsgőnek ebben a műben, de mind úgy, hogy az olvasó számára egy kis jelenetben is felejthetelenné tudják tenni magukat.

Az író egy kor lelkét az általa kikovácsolt csodálatos nyelvvel is igyekezett felkelteni, a történelmi regény helyesen mértéktartó nyelvi archaizálásának remekét és példáját teremtve meg — de ez a regény egyben nagy tanítás és tanulság saját kora számára is, mert az író aktuális politikai mondanivalójának is hordozója.

Igaz, Bethlen Gáboron keresztül az osztálybékét hirdeti, de a nemzeti felemelkedés érdekében; igaz, hogy a polgárosodás, a kapitalista fejlődés mellett, a feudális kötöttségek ellen harcol minden sorával, de ezt a harcot ekkor s ebben a regényében is az uralkodó osztály legjobbjaival való összefogásban akarja magvívni — ugyanakkor viszont tiltakozik is a művön keresztül a saját kora brutális és ostoba valósága ellen, tiltakozik Bethlen Gábor és korának példáján keresztül a faji gyűlölet és az irredenta uszítás ellen, tiltakozik a feudalizmus gazdasági és politikai formáinak a konzerválása ellen.

Későbbi kötetekben — elsősorban *A nap árnyékában* — ez a mondanivaló már erősen háttérbe szorul a magánélet problémái, a hősnek két nő közötti vívódásai elől, amellyel párhuzamosan elprivatizálódik, s érdekességét is elveszti a történelem — de vele együtt az egész mű is. Nyilván ezért nem írta meg befejező kötetét, amelyet pedig tervezett.

S nemcsak történelmi műveiben: a huszas években születő alkotásaiban szinte kivétel nélkül az a nagy illúzió jut szóhoz, amely már az *Erdélyt* is lelkesíti, s amelyet cikkekben is kifejezett: az uralkodó osztály legjobbjaiiban való reménykedése, hogy azok segítségével fogja tudni megváltani az országot, velük együtt fogja a jobb, egészségesebb, jövőt jelentőbb, tehát a polgárosultabb, szabadabb, demokratikusabb Magyarországot felépíteni. E korszakának irodalmi alkotásai mind ezen illúzió s a valóság közötti viaskodás termékei; Móricz örök érdeme lesz, hogy bár ő maga szeretett volna hinni abban, hogy még vannak jövőt ígérő, nagyra hivatott egyéniségek az uralkodó osztályban, elsősorban a dzsentriben, akik meg fogják tudni valósítani az ország kivezetését akkori állapotából, de amikor művészetében ezek az illúziók szembe kerültek a valósággal, mindig a valóság győzedelmeskedett s maga alkotta vagy átvett elméletei kedvéért nem tett erőszakot hősei tipikus jellemén vagy sorsán; egy jottányit sem engedett a művészi igazságból azért, hogy személyi izlésének megfelelőbb embert alkosson alakjaiból. Így jön létre a *Kivilágos kivirradtig* dárídós éjszakájának a története, amelyben mély nosztalgiával nézi ennek a kedélyes, eszem-íszom magyar világnak az elmúlását, de nosztalgiája sem fátyolozza el élesen figyelő szemét, amely meglátja s világosan leleplezi ennek a társaságnak élősdi, here, kiélt, már a társadalom számára semmiféle hasznot nem, csak terhet jelentő jellegét. S ennek a világnak a képe kerekedik ki az *Uri muriban*.

Szakhmáry Zoltán sorsa a nagyra hivatott, de hanyatló osztályhoz végzetesen odalándolt ember bukásának tragédiája. Látja s keresi a jobbat, de a kezében minden jószándék az ellenkezőjére fordul: belterjes gazdálkodási tervei saját kirtartása híján omolnak már csirájukban össze, meg azért, mert az úri középbirtok már nem bírta a versenyt a kapitalizálódó mammutbirtokokkal; magánéletének az újat, jobbat kereső próbálkozása pedig saját életének csődjévé s egy kis tehetséges summáslálynak a félvilágba igazításává fajul. Körülötte pedig ott van a magyar tenger, a magyar Alföld, amelyen semmi nem mozdul, s a változást vágyó hang csak gúnyt és értetlenséget talál: a többi uraknak minden jó a régi módon, s ha változás kell nekik legfeljebb az apáiktól örökölt parlagi s durva mulatások és tréfák helyett egy még parlagibb és még durvább tréfa kiagyalásán jár az eszük. Mélyen elítéli az író ezeket az embereket, de mélyen fájjalja is azt a bájos adomázgatást, azt a «magyar kedélyt», amelynek elmúlását féli az ő pusztulásukkal, hiszen Szakhmáry Zoltán vége mintha nemcsak az ő és osztálya, de az egész világ végét jövendőlné, mintha a fellobbanó nádtetővel égberepülő pernye magával sodorná ezt az egész világot is, mely eszeveszetten járja alatta haláltáncát.

E két regénye a komponálatlan, ösztönös alkotás példaképének látszik: az események s adomák hullámain úgy ringatódzik az olvasó, hogy szinte észre sem veszi, mily egyenes medrű, gyors iramú áram viszi a katasztrófa felé. A szerkezetet összetartó férc sehol ki nem ütkezik, de a regény mély és gondos megkomponálása teszi csak lehetővé ezt a kényelmes és mégis rohanó menetet, amely kitérő nélkül vezet el a végkifejlethez, de közben a kor valóságából mennél nagyobb darabot markol fel, az így kialakuló tragi-

kusan füledt atmoszférával is hozzájárulva nemcsak a történet kifejlesztéséhez, de a kor ábrázolásához is.

S a két regény között Móricz életének legnagyobb magánemberi válsága : első feleségének öngyilkossága, s rákövetkező második házassága. De még ez előtt, még első házassága nagy krízisében, szinte szökik Debrecenbe, ahol összegyűjti az anyagát, majd hat nap alatt megírja a *Pillangót*, egyik legtökéletesebb kis remekét.

Maga Móricz Hitves Zsuzsika és Darabos Jóska könnyes mosolyos szerelmi történetét idillnek nevezte. Furcsa idill, hisz már-már tragédiába fordul a történet, ha a szerelem nem győzne hirtelen minden gátjő társadalmi akadályon ; de éppen azért idill, mert a szerelem mindent le tud győzni, s a fiatalok boldogságvágya le tudja győzni a boldogságuk ellen prédikáló parlagi életbölcsest, a falu íratlan, de annál erősebb törvényét. Idill, mert csak a szerelem napja ragyog felette, de a társadalom által rájuk vetett árnyékokat ez a nap el tudja oszlatni ; idill, mert a boldogságra készülődő két ember felkészülésének, boldogságuk megvalósulásának története. S azzal, hogy az erkölcsi tisztaságnak és tisztá szenvedélynek hordozóivá zselléreket tesz, közvetve éles kritikát gyakorol a regényben csak epizódikusan fellépő uralkodó osztály, s annak kiéltsége, erkölcsi rothadtsága felett. Ez a regény már előremutat *A boldog ember világa* és szemléleti módja felé, azonban még a kettő között van a nagy iskola : a kapitalizmus hatalmas, 1929-el kezdődő s hazánkon is végigsöprő válsága. Ez a válság hozza meg a számára, a korábbi illúziókkal való leszámolás lehetőségét. Ekkor, a válságban ismeri meg a magyar uralkodó osztályok teljes rothadtságát, a nemzet, az ország ügyei intézésére alkalmatlan, végtelenen önző voltát, s a magyar uralkodó osztályokkal, a dzsentribe vetett illúzióival egy hatalmas alkotásban, a *Rokonok*ban számol le.

Zsarátnok város és Kopjáss főügyész lokális történetét úgy adja elő Móricz, hogy abban az egész ország mélységei nyílnak meg : a helyhez kötött mese mögött az egész ország állapotának, az egész uralkodó osztály uralmának éles kritikája húzódik.

Kopjáss István, a kis kultúrtaácsnokból lett nagyhatalmú főügyész sorsa mindenfajta reformizmusnak éles kritikája ; kegyetlen bírálata mindazoknak, akik össze akarják egyeztetni a hiedet a meleggél, a személyi érvényesülést a közéleti tisztogatással, a korrupciót a hangoskodó puritánsággal ; mindazoknak, akiknek kifelé vagy befelé az a jelszavuk, ami Kopjássnak, hogy »a kecske is jóllakjon, a káposzta is megmaradjon!« A dzsentri kezében a város, az ország, s az ő karosszékeikről alig látni le a szörnyen küszködő kisbérllők állati nyomorúságára. Az ő számukra a parasztság vagy voks vagy adóalany, de semmiesetre sem olyasvalaki, akiért harcolni, dolgozni érdemes. S a dzsentri is a kezében van már a fináncstökének : a városban Kardics bácsi, a Takaréék mindenható igazgatója csinál esőt és jó időt, az ő vacsoráin dőlnek ei a város ügyei s kezében tart mindenkit, aki számít. Felvehetné ezek ellen a harcot Kopjáss? Talán, ha a néptömegekre próbálna valóban támaszkodni ; azonban ez a perspektíva fel sem merül előtte, mert a néptömegekből alig lát többet, mint Martiny dr.-t, az ellenzék vezérét, aki maga is alig várja, hogy bekerüljön a húsfazék mellett ülő »rokonok« társaságába. Az osztályharc csak áttételes formában nyilatkozik meg ebben a regényben, mert nem a kizsákmányolók, hanem az úrhatnámok és urak, a rablók és rabolni akarók összecsapása folyik, s az magyarázza meg a vég kifejtetlenségét is. Kopjáss számára valóban nyitva az út vissza ebbe a világba, osztozkodni a hatalmasokkal a hatalomban, jóllakottakkal a koncon, mert hiszen vér a vérükből, s ha gondolkodásán van is valami szociális máz, ha még tudja is, hogy másképpen s másfelé is mehetne az ország szekere, ez már legfeljebb lelkiismerete kisebb-nagyobb, de már következmény nélküli háborgását okozza.

Ebből a regényből hiányzik már *A fáktya* robbanó feszültsége és túlhajtott képei : ez stílusában is betetőzése második korszakának, annak az útnak, amelyet a tárgyilagos, látszólag szentelen hangig megtett, mely éppen tényeket közlő tárgyilagosságán, szemre hideg ténytükrözésén keresztül talán még jobban lázít, jobban felháborít, hiszen kommentár és írói közbeszólás nélkül mondja el, milyen az uralkodóosztály, kik s hogyan bánnak a nép pénzével, életével, jövőjével.

S a válság iskolájával párhuzamosan járja ki Móricz a Nyugat szerkesztésének szintén elég jelentős iskoláját : ekkor ismeri meg a l'art pour l'art törekvések Babitsát teljes valójában, ekkor látja meg, hogy a régi Nyugat, az ő kiróipító és nagyra navesztő

és szke, amely Ady mellett neki is otthont biztosított, menthetetlenül megszűnt, s a levegőtlen urbanizmusba, a vérszegény, világtól elforduló, rímczelláló privatizálásba menekülő Babbitssal közös nyelve — s ami még fontosabb, közös elvei, — nem lehetnek. Állandó hullámszó és vívódás a folyóirat minden egyes száma kettejük széthúzó elvei és szándékai között, míg Móricz bele nem fárad a harcba. Ő a Nyugatból olyan szellemi fórumot akart teremteni, amely az ország összes problémáit feltárja, amely a továbbfejlődés, a társadalmi és politikai kibontakozás aktív segítője, a nemzeti lelkiismeret ébresztője tud lenni. Ezért utazza be ebben az időben fáradhatatlanul az országot, mindenütt előadásokat tartva, ezért utazik a szomszéd államok magyarságához is; s Csehszlovákiából visszajöve, amikor ki meri mondani, hogy ott szabadabb levegőn egy érdemesebb fiatalság nő mint a hazai, megindul a hajsza ellene, hogy lehetetlenné tegyék, s az ellenforradalmi sajtó, konzervatív egyetemi tanárok, hisztériás fruskák és megvadult törvényhatóságok együttes támadásainak megvan az az eredménye, hogy egy pillanatra meghátrál, s a lap életbenmaradása kedvéért lemond a Nyugat szerkesztéséről is.

De már a Nyugatban a legnagyobb örömmel, lelkesedéssel üdvözölte Szabó Pált, mint a legnagyobb paraszti réteg, a szegényparasztság irodalmi szószólóját, s megnyitotta számára a folyóirat kapuit; már a Nyugatban lázasan kereste az új és népi tehetségeket, akik számára megkönnyíthetné a kezdést, akiken keresztül végre a legelnyomottabb s legszélesebb dolgozó réteg, a szegényparasztság s az agrárproletariátus megnyilatkozhatnak.

Nem kellett messze mennie a keresésben. Ő maga volt az, aki a harmincas évekkel kezdődő korszakában a legteljesebben szólaltatta meg a legszélesebb és legszegényebb, legelnyomottabb magyar társadalmi osztályt, a szellérséget, az agrárproletariátust. Az országban egyre magasabbra nő a fasiszta dudvával szemben Móricz Zsigmond ebben az időben lázasan keresi az igazi segítséget, azt a gyógyszert, amely az egész ország minden baját egy csapásra megoldaná, de ugyanakkor lelkes örömmel üdvözöl minden apró reformot, minden, a kormány által támogatott népfőiskolát, minden falusi téglalegetőeljárást, amely alkalmas lehet a parasztság életét egészségesebbé tenni, vagy valamit enyhíteni végtelen gazdasági és szellemi nyomorán.

A *boldog ember* szinte egyedül a csörgedező élete, mely a Horthy-korszak nyomorát általa mutatja be teljes valójában, hogy a világháború előtti nyomor-világot ahhoz képest szépnek és boldognak festi; egy munkás parasztember élete ez, akinek a munka szépsége adja talán legtöbb örömét s akinek érzelmeit is becsületes munkával megalapozott lelkiismeret határozza meg. Csak áttételesen lázít, de nem hatástalanul minden kizsákmányoló és a nép vérért szívó úr ellen, akik azért teszik nincstelenné Joó Györgyöt, mert mint ember a csapással szembe mert beszélni egy tekintetes úrral; csak egy alakon keresztül, de helyesen és hatásosan ítéli el az áruló magyar jobboldali szociáldemokrácia parasztpolitikáját, amely szervezés helyett lenézte, oktatás helyett megvetette, felszabadítás helyett eladta a magyar szegényparasztságot. De *A boldog ember* minden nyomorúsága és úrnak, csendőrnak, adóhivatalnak való kiszolgáltatottsága ellenére sem lázad, nem támad az urak ellen, csak igyekszik meghúzni magát mint a fű, mert tudja, hogy a fű minden vihart átvészeli. S Móricz mintha hiába írná le Joó György megaláztatásait és nélkülözéseit; ha rezignáltan s kedvetlenül is, de mintha itt még hajlandó lenne példának s útnak elfogadni a Joó György útját, a magát meghúzó, saját kis csigaházába zárkózó emberi életet.

Ugyanakkor azonban már az újat kereső, a régít megtámadó paraszti életet is keresi, látja. A *Barbárok* tömörre kovácsolt, de minden szegletén finomra cizellált remeke nemcsak a paraszti exotizmus megszólaltatója, de vádbeszéd is az ellen a világ, az ellen a rendszer ellen, amely ezeket a nyája-juhászokat, az embertelenségnek és a kegyetlenségnek ilyen mélységeire neveli — kényszeríti. A *Komor Ló*, a magyar irodalom első s azóta el nem ért tökéletességű filmnovellája pedig már éppen ennek a legelmaradottabb rétegnek, a pásztoroknak, csikósoknak az életét használva fel, zengi el az új életet kereső fiatal himnuszát, azét a csikósét, akit már keservesen nem elégít ki apái nyergeskarikásostoros életének nyers szépsége, hanem ellenállhatatlanul vágyódnak a technikai haladás után; s ezt a himnusz tiszta csengésű pianóban kíséri a szegényparaszti szerelem boldogságának éneke.

Amikor a szegényparasztok, pásztorok, csikósok élete felé fordul, ugyanakkor már megpróbál a proletariátus felé is tapogató lépéseket tenni: ennek a tanúságai a Kiserdő nyomortanyáján végzett útjai, a Kiserdő mind gyakrabban megjelenése cikkeiben és regényeiben, s egyetlen kis, munkásokat szerepeltető remeke, a *Kiserdei angyalok*. Ha haláláig nem is láthatta meg a proletariátus hatalmas erejét, melyet szervezettsége ad neki, ha haláláig nem is jutott el a marxizmus fényéhez s a munkásosztály vezető szerepéről való meggyőződéshez, ebben az elbeszélésében magasan a nyomor megrázó képei fölé tudja tartani a proletárok egymáson segítő spontán szolidaritását, amely még a gazdasági válság szörnyű pusztítása, az emberi méltóság lábbal tiprása közben is bizalmat, erőt, optimista derűt áraszt.

S megjelenik a *Betyár*, saját kora legegésőbb problémájának, a magyar földkérdésnek még magyar irodalmi műben ilyen nyíltan nem tárgyalt feltárása. Nem törődik már a sallangokkal, a cifrázatokkal Móricz: figyelmét a döntő osztályellentétre, a parasztság és a feudális nagybirtok közötti ellentétre szegezi, s a parasztság forradalmi erőit egy hatalmas szegényparashti hősből, Avar Janiból testesíti meg. Avar Jani kiváló egyénisége, hatalmas szellemi képességei égő vád a kor ellen, amely ezeket a tehetségeket csak a törvényen kívül engedi kiélni; a regény két legnagyobb jelenete pedig, a betörés a kastélyba s a falu fellázadása már nemcsak a nép lázadó indulatainak jogosságát, de a követendő utat is próbálja megmutatni. A regény maga azonban — a magánélet problémái, Avar Jani és egy úri asszony, Dea valószínűtlen szerelme, s az avarjanik kiáltalan kiútja a kivándorlás felé — inkább elcsúszik, mint utat mutat; de a falulázadásának jelenete nemcsak Avar Jani, hanem Móricz Zsigmond további útját is bevilágítja. Ettől kezdve Móricz vezérlő eszméje a népforradalom lehetőségének, útjának keresése; művei a forradalmi nép felkelésének hívása s megjelenítése.

Meg szerette volna írni Dózsa-regényét. A kapitalista kiadói önkény, mely egész életén át rabláncba tartotta, csirájában ölte meg a gondolatot. Megírja hát — második házassága felbomlása táján — a Csibe-novellákat, amelyekben újra a munkásosztály felé tapogat, de csak a lágymányosi bérkaszárnnyák lumpenproletár tömegalakásainak pállott környezetrajzáig jut el. S megírja az *Életem regényét*, a nagy tanúságtételt és önvallomást, mely egy tiszta élet és nagy lélek hevével tesz hitet saját gyermeksége mellett, emeli piedesztálra szegényparashti küzdő apját, akit saját kezdeményező szelleme és a kor fuvallata kivitt a kapitalista vállalkozás gyorsabb sodrású, de zavarosabb vizeire, s édesanyját, aki a középosztály komolyan vett erkölcsi normáinak szigorúságával örökösödött gyermekei egyenes, gerinces emberré fejlődése fölött. Példátlan írói bravur: élete első tíz esztendejének története, amelybe bele tudja sűríteni mindazt az élményt és szenvedést, amely egész további életére elkötelezte az irodalommal, s összeforrasztotta a parasztsággal. Ugyanakkor a tiszakalmáni korszaknak éles, kiméretlen leleplezése, őszinte és leleplezetlen feltárása annak a kornak, amely az ország szekerét a szakadék felé egyre gyorsabban vezető politikusokat szülte és nevelte, amelyet ezek mint többé el nem érhető ideált, boldog aranykort igyekeztek beállítani az utódok előtt.

A fasiszmus kísértéseivel s népbutító kísérleteivel elszántan, egyre keményebben szegül szembe: ott van a Márciusi Front alapítói között, s az első között tiltakozik a zsidótörvény ellen. Látja, hogy az ország a szakadékba rohan, s nem látja, hogy a szakadékon túl kel fel a vörös nap: csak az egyre nyomasztóbb sötétséget érzi, mely az országra szakad. Folyóiratával, a Kelet Népevel próbál harcolni a sötétség ellen, s rossz jelszót választva próbálja megvívni igaz harcát. A »Ne politizálj, hanem építkezz!« helytelen, félrevezető jelszó volt, — de ő nyilván nem úgy gondolta, hogy a fasiszta politika előtti meghajlást hirdesse: ennek egész lapja, egész élete, ekkori minden írása mond ellent.

A »Ne politizálj, építkezz!« éppen ellenkezőleg: a fasiszta politikának való háttáfordítás, s az apró reformokon keresztül való országépítés programja. Nem látott mást a magyar politikai porondon, mint fasisztát és még fasisztábbat — hiszen nem láthatta a mély illegalitásba küzdő Kommunista Pártot. Ez indokolja, ha nem is igazolja jelszavát, amelyet az antifasiszta erők koncentrálására alkalmasnak remélt, de amelynek helytelensége megbosszulta magát rajta még életében: eltántorította tőle azokat, akikkel egy táborban lett volna a helye, s nem tudta mellé állítani azokat, akikkel közös ügye ugyanis csak nagyon időlegesen lehetett volna.

Izoláltságban, kivetettségben, küszködve és kétségbeesetten halt meg — de még halála előtt megírta két utolsó nagy remekét, az *Árvácskát* s *Rózsa Sándorát*.

Az *Árvácska* a teljes kétségbeesés és reménytelenség regénye, az emberi gonoszság s a szegény, tehetetlen kisgyermek kiszolgáltatottságának panaszos zsoltára; ez a világ, amelyet a végén tűzvész pusztít el, teljesen megérett a sűfós pusztulásra, már nem is lehet a sorsa más, mint a tűztenger, amelyből talán a nép megtisztultan fog feltámadni — de Móricz ebben a regényében nem látja a feltámadást, csak a társadalom velejéig rágó gonoszságot, amely ellen hiába hadakozik az öreg takács és a parányi, tehetetlen kislány. De ezzel a reménytelen és kegyetlen meztelenségű képpel nem elégedhetett meg: hihetetlen gyorsasággal megírja a *Rózsa Sándor* két kötetét, amelyekben újra a népbé, a nép legalsó és legelnyomottabb rétegébe vetett bizalmát, a népforradalomba vetett reményét testesíti meg. A regény értékei, szépségei szinte felmérhetetlenek: a második kötet elnagyoltsága ellenére is biztosan tanúsítja ez a mű, hogy Móricz írói ereje teljében hagyott itt bennünket, s hogy mennyi mindent kaphattunk volna még tőle, ha el nem ragadja a halál.

Rózsa Sándorban megalkotta a népi hőst, aki bátran száll szembe az urakkal, aki egész életét az urak elleni harcra teszi fel, mert megértette, hogy az emberi méltóság tiltja meg számára, hogy ezt a világot, a feudalizmus korhadó, rothadó világát harc nélkül elfogadja. S nem egyedül harcol, igyekszik szövetségesekre szert tenni s csapatot szervezni maga körül: nemcsak egyéni tragédiája, hogy ezek a kísérletei fiaskóval járnak, csapata nem tudja céljaiban követni, s csalódottan kénytelen kétszer is székel eresztetni őket. Mint annyi hőse, Rózsa Sándor is menthetetlenül egyedül van, s harcát csalódottan hagyja abba; talán az el nem készült harmadik kötet tudott volna más perspektívát nyitni, mint az első kettő, mely egyaránt a közéleti harcban való csalódás és a magánéletbe és legalitásba való visszatérés melankólikus hangján zárul.

Ebben a regényben valóban egy nép szíve lüktet és dobog, egy nép szenvedélyei viharzanak — nem csoda, hogy e szenvedélyek kissé eltorzítják a történelmet, s a nép melletti nyílt kiállítás vágya, a parasztság számára járható út kijelölésének az igénye megakadályozza, hogy a történelmet, s a történelem nagy alakjait szerepüknek s egyéniségüknek teljesen megfelelően fogja fel. Azonban így is nagy figyelmesség és nagy példa a regény, mely az ország forradalmi átalakulásra érett periódusában egy erős lélek szenvedélyének s egy zseniális író művészetének együttes erejével hívja fel a figyelmet az agrárhelyzet tarthatatlanságára s arra, hogy ennek a megoldását s a belső demokratizálódást össze kell kapcsolni, mert egyik a másik nélkül egyaránt homokra épít. Lehetnek művészi vagy szerkezeti gyöngéi a regénynek, de mindezeket szinte elsodorja, semmivé teszi az az erő, amellyel ez a tanulság, ez az intelem a műből kisugárzik. S ez az erő is reménytelenségbe fúl, mert hiába keresi a paraszti forradalom lehetséges útját, azt nem látja: mert nem látja a forradalom lehetséges vezetőjét, mert úgy tapasztalta, hogy a Rózsa Sándorok harcát, ha magukra vannak utalva, mindig eladhatják a Pisze Matyik ...

*

Hosszú, s göröngyös, szenvedélyekkel s szenvedésekkel teli út volt az, amelyet a tiszacseszi kis zsupfődeles házban napvilágot látott parasztfiú bejárt, míg hatvankét év múltán, a reáboruló fasiszta éjszakában örökre behunyta megfáradott szemét — de ezen az úton egyetlen szenvedély uralkodott, amely minden tettét minden percét meghatározta: a népért, a hazáért való önfeláldozó cselekvés szenvedélye, az a vágy, amely az írói tökéletességnek egyik elengedhetetlen előfeltétele: hogy necsak leírja a meglátott valót, hanem annak hű és mély tükrözésével hozzájáruljon megváltoztatásához is. Sz szenvedéllyel rombolta a régit, s szenvedéllyel kereste az új építésének lehetőségét: amint minden, az úri világról, a kizsákmányolásról szóló írása egy-egy pörölycsapás volt a félféudális renden, úgy szinte minden írásában felcillan az új építőjének, a jövő emberének, az ország s a nép új, jobb utakra vezetőjének a keresése.

Hiába élte le élete legnagyobb részét a nagyvárosban, értelmiségi és polgári körökben forogva: szoros, elszakíthatatlan kapcsolatát a magyar parasztsággal sohasem vesztette el, egész életében a magyar parasztság szószóója tudott lenni, aki vele szeretett, vele gyűlölt osztályával s annak valóban »szeme, füle, hangja« volt. Azonosulása a néppel

nem valamilyen okkult befolyás következménye: azért tudott szoros egységben élni s alkotni a parasztsággal, mert ezt a kapcsolatot maga is gondosan ápolta, mert szinte szakadatlan országjárása, a dolgozó néppel való állandó és céltudatos érintkezése, problémái, bajai és örömei iránti szenvedélyes érdeklődése ezt az összeforrást nemcsak lehetővé tették, hanem állandóan erősítették. Ő akkor tudott a dolgozó nép közé menni, a néppel együtt szenvedni és örülni, amikor ez nemhogy divat, de inkább az elefántcsont-tornyukra büszke írók által lenézett »újságírók dolog« volt — s ezzel is példát adott mindnyájunknak, de különösképpen a mai íróknak.

Nagy példát adott a munka iránti szeretetével is: nemcsak az írói munka szeretete, az állandó írói munka igénye önmagával szemben s a más munkája iránti tisztelet volt meg benne hatalmas mértékben, de a fizikai munka értéke és becsülése is. Nincs írónk előtte, aki a fizikai, s elsősorban a paraszti munkát olyan alapossággal, gondossággal és szeretettel tanulmányozta s megírta volna, mint ő.

Szerencsétlen, viharoktól dúlt korszakban született s élt. Mikor indult, még jogos és indokolt volt az egész társadalom ábrázolásának igénye a parasztság felől nézve; mikor tehetsége kibontakozott, ezt a teljes ábrázolást már csak a munkássztály nézőpontjáról adhatta volna meg. Ezért nem tudta megírni azt a »számtalan kötetű, szörnyű nagy regényt« — ahogy maga mondotta — amelynek megírására fiatalságában készült, s amely az egész magyar társadalmat, s annak minden problémáját felölelte volna. De ma visszanezve, nyugodtan mondhatjuk, hogy ezen a művön dolgozott egész életén át, s rendkívüli termékenysége, kiapadhatatlan invenciója mind azt a célt szolgálták, hogy a magyarság életét s problémáit megírva igyekezzen megváltoztatni.

Mivel nem ért el hozzá a munkássztály világnézete, nem is tudta már felölelni és egységben látni saját világának minden problémáját s azok megoldásait; ezért nem tudta — különösen alkotó periódusa második felétől — egységben látni a társadalmat. De látása élességében, megítélése mélységében elment a legszűs határig, ameddig saját világnézete engedte, s művészte legnagyobb alkotásaiban úgy tudta összekapcsolni a reális ábrázolást s a romantikus látásmódot, hogy ezzel már-már ablakot nyitott a szocialista realizmus felé, mint ahogy a szocialista realizmus felé mutat a pozitív hős, a nép haladó osztálya legjobb fiainak legszebb tulajdonságait egyesítő s a dolgozó nép érdekében vívott harcban kifejtő ember megalkotása iránti állandó vágya, lankadatlan művészi törekvése.

Művészte legjellemzőbb tulajdonsága, mely az olvasónak azonnal szembeszökik, hallatlan drámai ereje, melynek párja nincs prózairodalmunkban. S hogy ez a drámaiság nem válik soha modorossággá, hanem mindig a téma s a szenvedélyek méltó kifejezője, az egyenesen következik korszakával, saját korával való összeforrottságából: ez a drámaiság saját korában, a demokratikus népfordalom aktualitásával telített korban gyökerezik, annak legmegfelelőbb kifejezője, s onnan nyeri erejét és létjogosultságát.

Móricz Zsigmond saját kora írója — s mert mélyen és kendőzetlenül, megalkuvás nélkül volt saját kora írója, azért lett halhatatlanná. Saját kora írója, de saját korának elidegeníthetetlenül magyar írója: nemcsak nyelvében és tájaiban, de konfliktusaiban, jellemeiben is a miénk, aki művészte minden színét a néptől nyerte, s aki művészte minden színével népét gazdagította. Összeforrott népével, minden tétivel és egész életével a nép felemelkedését akarta szolgálni, mert minden gondolatának mélyén ott rejtett élete kiolthatatlan tüze: mély és igaz hazafisága. S ennek a hazafiságnak a körébe épp úgy beletartozott a dolgozók, a parasztság s munkásság szeretete, mint az urak gyűlölete; ez a hazafiság kötötte őt elválaszthatatlanul és elidegeníthetetlenül ehhez a földhöz, s ez emeli fel őt e földről a halhatatlanság fellegeijéig.

»Móricz ahhoz a kevés nagy európai íróhoz tartozott, akik az európai polgári irodalom hanyatlása korában realisták tudtak maradni és a polgári demokratikus forradalom plebejus irányát képviselve, hatalmas erejű társadalomkritikát tudtak gyakorolni« — mondotta Révai elvtárs, s ezzel nemcsak hazai, de nemzetközi irodalomtörténeti jelentőségére mutatott rá. Hatalmas és kiolthatatlan büszkeség számunkra, hogy ilyen íróval tudtuk megajándékozni a népek haladó kultúráját, de ezt a büszkeséget bele kell vinnünk egész népünkbe, s elsősorban ifjúságunkba: valóban mindnyájunk kultúrájának, életének, harcainak aktív részesévé, segítőjévé és tanácsadójává kell tennünk

Móricz műveit, amelyek nemcsak esztétikai örömet, de a múlt gyűlöletét, a jelen s jövőnk szeretetét és építésének, védelmének harcos elszántságát tanítják nekünk. A kritikailag elsajátított Móricz Zsigmond halhatatlan segítőársunk — támaszkodjunk hát rá, s műveinek esztétikai gyönyörűségén edzzük erőnket a reánk váró harcokhoz, ismerjük és gyűlöljük meg múltunkat s tanuljuk meg még fokozottabban szeretni jövőnket. Ez nemcsak Móricz Zsigmond, hanem elsősorban saját magunk iránti kötelességünk.

BÓKA LÁSZLÓ

JÓZSEF ATTILA KÖLTŐI ESZKÖZEI*

»Költő vagyok — mit érdekelne engem a költészet maga?« — így kezdődik József Attila »Ars Poetica«-ja. Költői eszközeit vizsgálva nem lehet alacsonyabbról közelítenünk költészetéhez, mint amily magasról ő nézte azt. »A mindenséggel mérd magad!« — ezt szabta önmaga mértékül, költői eszközeinek vizsgálatánál sem használhatunk más mércét: azt kell megkeresnünk, hogyan válik *kecsesen okos csevegéssé*, vagy pörös-panaszos szóvá annak a költőnek szava, aki azt írta önmagáról: »hörpintek valódi világot«; aki költészetéről szólva az értelmet, a tudást emlegeti, s akinek stilisztikájában ezt olvassuk a rímről:

S hol táborokba gyűlt bitangok
verseim rendjét üldözik,
fölındulnak testvéri tankok
szertedübögni rímeit.

Költői eszközeit értelmezve, nem sokra megyünk formalista elemzésekkel, a stilisztika és a poétika *örök* törvényeivel, éppen ennél a költőnél, ki a saját költészetét időben s társadalomban olyan határozottan elhatárolta:

Rám tekint, pártfogón, e század:
rám gondol, szántván, a paraszt;

engem sejdít a munkás teste
két merev mozdulat között...

Az analógiákkal is csak a legnagyobb óvatossággal élhetünk, hiszen József Attila »Ars Poetica«-ja e téren is útbaigazít:

Más költők — mi gondom ezekkel?
Mocskolván magukat szegvig,
kohoít képekkel és szeszekkel
mimeljen mámort mindegyik.

Nem tárgyilagoshodhatunk, mikor e költő műhelyébe lépünk, a remekmű nem válik el alkotójától:

Csak az olvassa versemet,
ki ismer engem és szeret... (Csak az olvassa)

— írta, s minél mélyebben hatolunk költészetébe, annál többféleképp köti meg kezűnket.

Mindenről pontosan megfogalmazott véleménye van. Mi a költő? Megfelel rá pontosan: »Hiszen mindegy a munkás, a költő« (A világ megteremtése). Milyen a költő? Erre is van válasza:

* Ez a tanulmány a Magyar Irodalomtörténeti Társaság József Attila ülészakán vitaindító előadásként hangzott el.

A költő olyan, mint a kisgyerek,
vagy mint az első ember a lapályon :
két lábra állni próbál, hogy ne fájjon
apró mivolta ne fődje berek,
de lássa messziről, mi közeleg,
milyen isten rémlik a teljes tájon... (A költő olyan...)

A költészet ösztönös vajakossága ellen tiltakozik (nem lógok a mesék tején»
— írja »Ars Poetica«-jában), az értelmet emlegeti, de élesen elhatárolja az értelmes
költői szót az értelmes tudományos szótól egy töredékében :

A líra : logika ;
de nem tudomány. (Csomagodat ne bontsd ki)

S attól is óv, hogy az értelmes szó, a kecsesen okos csevegés igényét holmi racio-
nalista költészetté szűkítsük. »Én túllépek a mai kocsmán« — írja »Ars Poetica«-jában —
»az értelmig és tovább!« Ez a »tovább« nem az értelemen túlit jelenti, hanem az értelem
konzekvenciáját, a tettet :

Vers, eredj, légy osztályharcos! a tömeggel
együtt majd felszállsz!... (Szocialisták)

S ha van konkrét valóságon túli jelentése ennek a »tovább«-nak, az sem egyszerű
absztrakció, hanem a jövőre utal, mely ma ugyan még nem valóság, de holnap,
holnap bizonyosan valóság lesz :

A költő — ajkán csörömpöl a szó,
de ő (az adott világ
varázsainak mérnöke),
tudatos jövőbe lát
s megszerkeszti magában, mint ti
majd kint, a harmóniát. (A város peremén)

»Te kemény lélek, te lány képzelet!« — így szólítja meg önmagát, az »öntudat
kopár öröme«-ről beszél és »egy megszerkesztett, szép, szilárd jövő«-ről a tündökletes
»Elégiá«-ban :

A valóság nehéz nyomait követve
önnönmagadra, eredetdre
tekints alá itt!

Azt hiszem, nem járok el helytelenül, ha megmaradok azok közt a korlátok közt,
melyeket maga József Attila állított föl s ezekre, szakadatlanul emlékezve, vizsgál,
juk meg költői eszközeit. Etéren legnehezebb a feladatunk, mert magának a legelemibb
eszköznek, az irodalmi nyelvnek kérdése is vita-kérdés még nálunk.

József Attila kora költészetének teljes fegyverzetében lépett a nyilvánosság elé.
Első kötete, a »Szépség koldusa«, elsősorban a kiténő tanítvány műve, mestervizsgát
tesz mindabból, amit a Nyugat költőitől megtanulhat. Az »Ősapám« Ady hangját idézi

Fakó köntösben hősín ménlován,
Álmomban, éjjel, itt jár Ősapám,
Ruhája egyszerű, dísz nem visel,
De nagy szemében őserő tüzel.

Ez a vers épp úgy az »Ond vezér unokája«-ra vall, mint ahogy Adyt idézi az egész
kötet symbolismusa, egész az írásmódig, a nagybetűvel irt Szépség, Élet-asszony, Holnap,
Vágy, Halál, Nap, Bánat stb. symbolumokig.

De mindójuknek tudja a hangját. Juhász Gyuláét —

Tiszánk, ifjú folyónk, e nyári estén
Halkan susogja régi bánatunk.
A nap búcsúzik. Tört öröme festvén
A messzit ; és az Éjfa rámborul. (Szeged alatt)

— épp úgy, mint Tóth Árpádét, lassúlejtésű verseinek mormolt szavaiig :

Lelkem részeg szavak örök-mogorva csószé,
A pince ajtaját nyisd fel, komor legény!
Ma bús vagyok nagyon — és, jaj, felejténem
Kegyetlen bánatom, mely ifjúságom őszé. (Bús énekhívás)

Kosztolányi hangvételével kezdi »Távol zongora mellett« című versét: »A hangok ömlenek a zongorából, Mint illatos teából száll a gőz« és azt a bizzar rimjátékot, mely Kosztolányi és Babits sajátja, fölényes biztonsággal csengeti-bongatja :

És néha egyszerű, poros
És néha meg rózsás-piros
És néha szemszínű, meg barna
De mindig egyformán szoros.

És néha pókhálós, avas
És néha súlyos, mint a vas
És néha meg aranyszegélyű
S csillog, mint messzi kék havas. (Köntösök)

Az ilyen rímek : antik — brigantik (Gyöngysor) lelencét — szelencét (Szerelmes keserű hazafiság), örömelixir — várva vitt hír, megrabollak — vasárnapollak (Hymnus a borhoz) stb., váltakozva idézik Babits és Kosztolányi rímelését.

Füst Milántól csakúgy tanul, mint Kassáktól. Füst Milán ódáinak zsolttáros hangja csendül fel a »Csöndes estéli zsolttár«-ban :

O, Uram, nem bírom rimbe kovácsolni dicsőségedet
Egyszerű ajakkal mondom zsolttáromat
De ha nem akard, ne hallgasd meg szavam ...
...Egyszerű rabszolgád vagyok,
akit odaajándékozhatasz a Pokolnak is.
Határtalan a birodalmad és hatalmas vagy, meg erős, meg örök.
O, Uram ajándékozz meg csekélyke magammal engem.
De ha nem akard, ne hallgasd meg szavam.

Kassák nélkül sohse látott volna napvilágot az »Erőének« :

Derekamban tizenhétéves izmok ringatóznak
És szemem meg nem csorbul a horizontnak az élén ...

Még a Baudelaire-fordítások hangja is visszacsendül ebben a kötetben a »Csók-kérés tavasszal« Baudelaire »Utrahívás«-ának fordítását visszhangozza.

A visszhang olyan tökéletes, a leckét olyan pontosan tudja, hogy valósággal kényszeríteni kell magunkat arra minduntalan, hogy el ne feledjük: ezeket a verseket egy 15—16 esztendőös gyerekifjú írta, a tanuló évek József Attilája, aki mohó kíváncsiságával falja az elébekerülő versesköteteket, folyóiratszámokat s fölébredt, tétova alkotóosztónéval önerejét próbálja. A próba olyan fölényesen sikerül, hogy olykor Karinthy Frigyes irodalmi karikatúráira emlékeztetnek kísérletei. Nem véletlenül merül föl ez a párhuzam, nem tetszetős ötlet szülte ezt az összehasonlítást, József Attila az ifjú tanítvány áhítatával ugyanoda jut el, ahová Karinthyt kiábrándult, fölényes, kaján tekintete vitte: a stílus megismételhetetlen.

A stílus reprodukálhatatlan, mert kötve van egy mű megszületésének pillanatához, egy eszme újszerű megformáltságban való első jelentkezéséhez. Ez a pillanat persze megismétlődhet *olyképpen*, hogy a költő a meglelt megoldást tökéletesíti *mindaddig* amíg abban az irányban a legtökéletesebb megoldásig el nem jut. A stílus tökélye egyben a stílus halála is. Ha a költő maga mechanikusan ismételi egy kifejezési formát, anélkül, hogy az egy eszmével egybeforrtan jelennék meg benne, akkor stílusa modorrá válik, ha valaki más reprodukál egy stílust, akkor az tudatosan, mint Karinthy-nál, öntudatlanul, mint a gyerekifjú József Attilánál, karikatúrává torzul.

József Attila első kísérleteinek sikere egyben berekesztette előtte az előttejárt költőnemzedék követésének útját: gyerekjátékként meg tudta valósítani annak minden — a maga idejében újszerű formai vívmányát. Az ifjú József Attila nyilván nem értette át ezt ilyen formulázható világosságban, de költői fejlődése arra vall, hogy egészséges ösztönrel elfordult első kísérleteitől, melyek csak a mondanivalók ismétlésére s formai epigonizmusra vezethették volna, jó tanítvány volt: mindent megtanult mestereitől s aztán valami újba kezdett.

Az első kötet hangpróbájának nagy tehetségre valló csengése-bongása közt persze már volt olyan hangja, mely nem illett bele a kötet egészébe. A »Fiatal életek indulója«, a »Tél«, »A jámbor tehén«, ha tartalmában még bizonytalanul és formájában még eredetiség nélkül is, vagy az első fogalmazásában is remek »Éhség« magukban hordják már a jövőendő csiráját. Egyelőre még csak elégedetlen és nyugtalan, egyelőre még csak azzal hat, hogy kitűnő megfigyelő és tömör ábrázoló, de elégedetlensége, nyugtalansága egy körvonalazatlan más után vágyik s ábrázolása a naturalizmus határán van, — a jobbik esetben a résztvevő együttérzés határán.

Az első próbálkozások hangja még sokáig visszacseng költészetében. De második és harmadik kötetében s a közbülső versekben már nem ez a jellemző rá, hanem fokozódó tudatosodása, ráeszmélése az emberi világ szerkezetére s ezzel szoros összefüggésben a tudatos formakeresés, harc az adequat kifejezésért. Pontosan szólva: politikai tudatosodásával párhuzamosan tökéletesednek költői eszközei.

Milyen utakon keresi a kifejezés új lehetőségeit?

Politikai tudatosodása egyrészt elkülöníti őt az Ady utáni Nyugat költészetétől, másrészt beleoltja a közösség és a közérthetőség, a hatás vágyát. *Különbözni és használni akar.* Mivel politikai fejlődése a Horthy-elnomtatás setéségében indul meg, jobban látja az égrekiáltó bajt, mint a megoldást, erősebb benne a változás vágya, mint a változás tudatos célja, ezért bizonyos anarchizmus fejlődik ki benne. De mivel ez a fejlődés, minden akadályok és megtorpanások és kitérők ellenére is végeredményben helyes irányba halad, ugyanakkor egy alkotó, építő ösztön harmóniája is kifejlik benne. *Rombolni és építeni akar.*

Ezeknek az ellentétes, de részben egymást dialektikusan kiegészítő tendenciáknak megfelelően alakul ki költészetében két stílusirány. Az egyik a formabontó szabadvers szabad asszociációinak útja, a másik a népköltészet nyomát követi. Nyilvánvaló, hogy az egyik út sem vezethet külön-külön, önmagában megoldáshoz — az egyik is, a másik is formalizmusba torkollik. Ám az a megdöbbentő s egyben a megoldásra mutató, hogy ez a kétfajta stílus, az expresszionista szabadversek és a szegényember-versek népisége nem egymást felváltva jelennek meg költészetében, hanem egyetlen alkotó korszakában, egyszerre, egyidőben. Ez így páratlan jelenség — nemcsak a mi irodalmunkban. Különösen az teszi páratlanná, hogy — közbül — nem adja fel sem a szabadversért, sem a népdalért, a magyar műköltészet hagyományos formáit, tovább írja kötött-formájú és vegyes ritmusú verseit. Minél behatóbban tanulmányozzuk József Attila költészetét, annál inkább nő bennünk a bizonyosság, hogy tudatosan kísérletezik s épp úgy nem akar szabadversíró lenni, mint ahogy nem akar új népiességet fundálni: a magyar költészet megújítására tör, innen is, onnan is ehhez keres eszközöket. Szabadversei ezért nem sorolnak be a kor expresszionista lírájának értelemtől eloldott zagya-árjába, népi hangú verseit ezért nem fenyegeti a stilizálás formalista veszélye.

Mit keres a szabadversben? Mint már mondtam, eloldozódást első eszményétől, a Nyugat költészetétől. Ez sokfélélt jelent. Jelenti elsősorban azt, hogy eloldozódást az öncélú szépségeszménytől. Második kötetének utószavában ezt írja: »Én nem azért jöttem, hogy bógjek, hogy buzdítsak, hanem, hogy tegyek. Egy mindannyiunknál szociálisabb ember szinte csak sejtett alakja lebeg a szívek fölött. Kell, hogy reárajkam húsomat és beleágyazzam csontjaimat. Hogy ez nem »művészet«? Hát akkor füttyölök a »művészetre«, én többet akarok, én azt akarom, ami kell«. A kötetlen, szabad forma ebből a szempontból azt jelenti, hogy a versnek nem a forma a lényege, nem a formai szépség az elsődleges célja.

Másodsorban eloldozódást jelent a költőiség hagyományos kötöttségeitől a költői nyelv terén. Egy irodalmi stílus mindig bizonyos korlátozottságot jelent nyelvi téren is, kialakul a költői szavak, költői kifejezések konvenciója. Ez különösen a Nyugat

költészetében volt így, ahol részint a symbolismus, részint a Nyugat eléggé még ki nem fejtett stilromantikája, meglehetősen korlátozza a költő szóhasználatát: a mindennapi élet szavai csak meghökkenítő bizzarériából kerültek költői nyelvükbe. A szabadvers prózaisága közelebb van a köznapi beszédhez s közvetlenebb módot nyújt a köznapi szavak használatára. Jellegetes példa erre »Bosszúság« című verse:

Azt hiszik, ha ők karikáznak,
Te legalább is frászkarikával fogsz karikázni
S elvégre már tudhatnád,
Ha csöstitül is ömlenek panoptikumokba,
Az egészségügyi múzeum csak fontosabb.
S ha jó is a holdas éjszaka,
Azért inkább kell a napvilág.
Kutya dolog a népekkel törödni?
Magaddal törödni még kutyább
S végeredményben mégis egyre megy.
Regélni fogsz úgyis, az ítéletnapig,
Mert nincs jogod befogni a szádat,
Ameddig csak foszlik belőle a szó,
Épp, mint karácsonykor a parasztkalács.
Most azért csak dühöngd ki magad,
Mondd el párszor könnyülő, igaz szívvel:
Fene, aki megeszi!
Mert a csorba ekevasakat
Immár igazán kicserélhetnék.

Az olyan szavak, mint karikáznak, frászkarika, panoptikum, egészségügyi múzeum fontosabb, kutya dolog, végeredményben, regélni, (ez a pesti zsargon regélni szava); az ilyen kifejezések: egyre megy, fene aki megeszi; az ilyen fordulatok: s elvégre már tudhatnád, — ezek mind a köznapi nyelvből kerülnek a versbe. Mi a célja a költőnek? Sokkal több a köznapi szó, kifejezés, fordulat ebben az egy versben, semhogy azt hihetnők, hogy egyszerűen meg akarja hökkenteni olvasóit. El akarja mosni a vers és a próza, a költői és a költőietlen határát? Sem ezt, sem azt. Nem a meghökkenítés a célja s nem a költőietlenség. Szélesebb tömegekhez akar szólni, ezért keresi a szélesebb tömegek által használt kifejezéseket, például a városi nyelv szavait, olyan fogalmak megnevezéseit, melyek a nemesi-falusi hagyományú magyar költői szóhasználatból természetesen hiányoznak. S egyáltalán nem az a célja, hogy elmossa a próza és a vers között a különbséget. Ellenkezőleg: ki akarja bővíteni a költőiség fogalmát, meg akarja szaporítani a költői nyelv szókincsét. Azt írja az idézett versben, a köznapi nyelvből emelve ki e kifejezést: »Mert nincs jogod befogni a szádat«. Polgárjogot szerzett ennek a kifejezésnek a költői nyelvben s költészete magasan, mikor már régen nem ír szabadverseket, éppen »Ars Poetica«-jában olvashatjuk: »Én nem fogom be pörös számat«...

Harmadjára pedig: a szabadvers feloldja a versmondattan feszes kötöttségét, mely sokkal jobban megköti a költőt, mint ahogy a mondattan megköti a beszélőt. Valamiféle szabadosságra törekszik a költő, mikor el akar oldozódni a versmondattan kötöttségétől? Aligha. Sokkal többről van szó. József Attila »keclesen okos« beszédről szól, értelmet emleget, azt vallja, hogy a líra logika, ha nem is tudomány. A konvencionális verselés, a kötött forma kényszerében, olyan tömörítésre s az ezzel együtt járó kifejezésbeli egyszerűsítésre kényszeríti a költőt, hogy azzal csak megjeleníteni tud, de kifejezni, magyarázni, összetett, bonyolult gondolatsorokat kifejezni nem. Az élőbeszéd kötetlenebb, fesztelenebb, látszólag illogikus mondatszövése (azért *látszólag*, mert az élőbeszédnél bizonyos logikai kötéseket nem szavak, hanem a beszélő és a hallgató egyidejű jelenlétéből folyó egyértelmű helyzet s a gesztusok, a mimika tesz feleslegessé, illetve pótol) sokkal több szabadságot enged a beszélőnek s nem köti úgy meg, mint a rendszerint kurta stófaszerkezetre szabott syntagmák. József Attila szabadverseiben szétveri a feszes versmondatoakat, felszabadítja a költői kifejezést a mondatlogika kényszeré alól. Az értelmetlenségért? Azért, hogy illogikus lehessen? Ellenkezőleg! Azért, hogy bonyolultabb gondolatsorok számára nyisson lehetőséget. Ha elolvassuk »Csodálkozó bogarak« című versének akármelyik szakát, csak nagylássa lelünk rá szavai értelmére:

Csodálkozó bogarak közt lép-
kedek bátran,
Ha felhő volnék, szárazságban
járnék csak erre,
Elkerülném a kirándulókat, ősz-
szeszedik ők a papírt, nehogy
jövőre eső legyen,
Viseltes ruhájuk alól forró testük
felesel a siető nyárral,
Hétnapravalót játszadoznak és
egy bujtató lombról
Feledékeny madár figyel
Az örömeiket.

A lányok szagos lépte nyomán kibutt
ez az ártatlan kavics.
Ez a kavics nem József Attila és
a fű se, én se vagyok az,
Én barátja vagyok itt mindennek,
tenyeremben a jó dió háládatosan
roppan ketté,
A belékevert szalmaszálát hajamból
vigyázva kihúzza az ág —
Mező, mező, szaladtató, akár a kedvesem
termékeny karjaival,
Téritő lengésű szoknyájával a fiatal-
emberek élén jár ő,
Minden szagodat neki adad, virá-
gozzunk most hát nélküle.
Tar rengeteg,
Ég felé fordított paizs!

Az egész vers két behemót, lazakötésű mondat s a végén egy kétsoros felkiáltás. Ha ez lenne az új stílus, akkor tiltakoznunk kéne ellene, ha ez a formabontás lenne az ilyen vers végső értelme, akkor József Attila szabadverseit is besorolhatnók az expresszionizmus ócskásboltba kívánczoló avultságai közé. De ez a formabontás — melynek minden lazasága mellett is kihámozható jelentése van persze — megintcsak a kötött formájú vers átfarmálását célozza. Az ilyen kötetlen gondolatsorok, az ilyen behemót mondat-szörnyetegek egy másfajta, tágasabb és főként eszmeibb, gondolattelegebb versmondat felé törnek az utat. Érdemes ebből a szempontból összevetni az idéztem verset (Csodálkozó bogarak) a későbbi »Szocialistákkal«, mely éppen akkoriban keletkezett, amikor József Attila már felhagyott a szabadversek írásával. A vers felépítése szinte-szinte azonos, különösen a derekától: egyetlen hatalmas versmondat, melyet két felkiáltás követ:

Viszi a ködöt az idő s az időt mi hoztuk
magunkkal,
hoztuk harcunkkal, tartalék nyomorunkkal,
a kenyérral, mely megpenészedett, amíg a
munkás megszeghette,
a kásával, mely megdohosodott, amíg a
munkás megfőzhette,
a tejjel, amely megsavanyodott, amíg a
munkás köcsögébe belecsozott,
a csókkal, amelyből cafrság lett, amíg a
munkás fiatalába beledobott,
a házzal, amelyből omladék lett, amíg a
munkás beleköltözött,

a ruhával, amelyből rongy lett, amíg a
 munkás beleöltözött,
 a szabadsággal, mely elnyomás lett, amíg a
 munkás megszületett,
 a borszivarral, mely bagó lett, amíg a
 munkás felnövekedett,
 a tőkével, mely munka lesz,
 mire megnő az inas
 s kalapácsával odavág,
 világ!
 ahol a legfehérebben
 izzik a vas! . . .
 Vers, eredj, légy osztályharcos! a tömeggel
 együtt majd felszállsz! . . .
 Te délre mégy, te nyugatra, én pedig
 északra, Elvtárs!

Ismétlem: a két vers felépítése szinte azonos. De hogy az utóbbit érthetőbbnek és elfogadhatóbbnak tartjuk, abban nemcsak annak van része, hogy kötöttebb formájával közelebb van a verskonvencióhoz, hanem az is szerepet játszik benne, hogy József Attila szabadversei áttörték ízlésünk korlátait. Babitsnak is vannak ilyen mondat-szörnyetegei, de milyen nehézkesek és kimódoltan hatóak József Attila átfogó versmondatai mellett, mert előzménytelenek, nem egy költői forradalom útján jöttek létre s úgy akarják szétfeszíteni a hagyományos versmondatot, hogy a konvencionális logikai fordulatok szabályait is be akarják tartani: nem az élőbeszéd felől, hanem a logikai formulák felől tágitják a vers hagyományos kereteit. Másrészt: József Attila is él a versmondattani hagyományos lehetőségekkel, például az »enjambement«-nal, mely a sor-egységet és a mondattani egységet felbontja. Ennek az útját kétségkívül a szabadvers laza, ritmikus sorogységtől szabad tagolása törte. De a »Szocialisták«-ban azért fogadjuk el az enjambement-t, mert annak itt eszmei célja van: azért töri meg a mondattani egységet, hogy a »munkás« szót ismételten kiemelhesse.

A szabadvers tehát arra szolgált József Attila költészetében, hogy felszabadítsa őt elődei irodalmának kötöttsége alól, eltéphesse magát az öncélú formai szépség bővülésétől, kibővíthesse a költői nyelv szókincsét és felbontva a hagyományos versmondattan szabályait, lehetőséget teremtsen egy tágasabb gondolatmenetek kifejezésére alkalmasabb versmondattan kiépítésére. Költői gyakorlata nem a szabadverset igazolta, hanem azért fogadjuk el szabadverseit, mert azok nem öncélúan jelentkeztek költői gyakorlatában, hanem a kötöttformájú verselés megújítását szolgálták. Ennek bizonyítására elégséges az az irodalomtörténeti tény, hogy József Attila éppen akkor hagyott fel a szabadvers-írással, mikor kommunista lett, mikor pártos költő vált belőle: mikor zseniális sihederből nagy nemzeti költőnké vált.

A másik út a népköltészethez való visszatérést jelentette.

Ez még szorosabban függ össze József Attila ideológiai fejlődésével. A szocialista-realizmus megnyitó mestere, Gorkij, azt mondotta a Szovjet Irók I. Összszövetségi kongresszusán: »Újra felhívom rá a figyelmüket, elvtársaim, hogy a folklór, a dolgozó nép szóbeli művészete alkotta meg a legmélyebb és legélénkebb, művészileg legtökéletesebb hősi-típusokat . . . Nem ismerheti a dolgozó nép igazi történetét, aki nem ismeri a nép iratlan alkotásait. Ez a művészet szüntelenül és határozottan közreműködött az írótt irodalom olyan megszabású alkotásainak létrejötténél, mint például a »Faust« . . . Nem felesleges egybevetnünk Gorkij nyilatkozatát azzal a megállapítással, melyet egy szovjet tudós, Sztálin nyelvtudományi nyilatkozatai után tett. Azt írja Tomaszovszkij »Nyelv és irodalom« című tanulmányában: »Bizonyos korszakokban a költői nyelv némely eleme eltért az általános irodalmi nyelvtől . . . az irodalmi nyelv és a népnyelv közötti határ a szépirodalmi alkotásokban gyakran a népnyelv felé tolódik el.«

A példák szaporázása azt hiszem felesleges. Elég, ha a legnagyobb példákra gondolunk s nem korlátozzuk figyelmünket a népnyelv és irodalmi nyelv határkérdéseire, hanem általában beszélünk a népköltészet és műköltészet határeltolódásairól a népköltészet felé. Dante, Shakespeare, Goethe, Puskin, Nyekraszov, Heine, Petőfi, bizonyos

értelemben Ady és József Attila. A világirodalom történetének forradalmi fordulóit idézik a felsorolt nevek és a költészet szükségszerű felújulásainak legragyogóbb korszakait. Hogy ez így van, azt József Attila két stílusiránynak nevezett formakereső kísérlete bizonyozza. József Attila egyidőben tért a szabadvers-írás és a népi ízű »szegényember-versek« írásának útjára. Vázlatosan már megemlítettük, mivel gazdagította költői eszközeit a szabadvers. Ám azt is el kellett mondanunk, hogy a szabadversek írásával politikai érdeklődése első csúcspontját elérve, felhagyott. A népköltészet forrásától viszont sohasem szakadt el, sőt e téren bizonyos elmélyülés jellemzi költészetét: először visszatér a magyar népköltészethez »Nem én kiáltok« című kötetének szegényember-verseiben. A verskezdetek (Lopók között szegényember; Világ van a szegényember vállán; Ha az Isten írónak volna) az olyan vers, mint a »Szegényember balladája« —

— Szegényember, hogy adod a bölcsőt? —
 — Csöpp a gyerek, hogy adnám a bölcsőt?
 — Király vagyok, bírok nagy erővel,
 Ha nem adod, elveszem erővel.

Szegényember, hejh, csak egyet szólna —
 A király már katonákért szólna.
 De a bölcsőt a tóba hajtja,
 Csöpp gyereket utána hajtja.

Szegényember sír-ri a börtönben.
 Szegény ember nevet a börtönben.
 Nincs a gyerek már a rossz világban.
 Jobb sora lesz, hajh, vízi-világban!

— népi előadásmódjával, a népballadák drámaiságával, a parallelizmusokkal, alliterációkkal, az ismétlés jelentéskülönböztető árnyalataival tökéletesen átveszik a népi költészet kifejezési és szerkezeti formáit. Ennek az útnak második állomása az, ameddig a »Nincsen apám, se anyám« című kötetében eljut, melynek címadó versében (Tiszta szívvel), vagy olyan versében, mint a »Hosszú az Úristen« már a műköltészetben alkalmazza azt, amit a népköltészettől tanult, stilizálás nélkül. Ha a népköltészet felé való fordulása csak formakeresés lenne, akkor ezen a ponton abba is hagyhatná ezt az utat, hiszen elérte azt az eredményt, hogy új kifejezési lehetőséget lelt — épp úgy, ahogy a szabadverselést elhagyta. Ámde itt tovább-halad s éppen akkor, amikor kommunisztává és pártos költővé válik, akkor keresi a magyar népköltészet még mélyebb és ősből gyökereit, ekkor jut el a nagy népi epikához, a Kalevalához, ekkor kezd érdeklődni a finnugor, különösen az ugorkori népköltészet élő hagyománya iránt s bár nem lesz belőle úgynevezett népi költő, ebből a forrásból holtáig merít.

A szabadvers-írás végeredményben negatív gesztus volt: meg akart valamitől szabadulni ezen az úton. A népköltészet felé való fordulásá több ennél. Nemcsak tanulmány, hanem alkotás is egyben. József Attilát csak másodsorban érdekli a népköltészet formai szempontból. Ő azt fedezi fel, hogy a népköltészetet csak akkor lehet stilizáló ízeskedés, epigon népieskedés nélkül felújítani, ha annak ugyanazt az értelmét tudja a költő adni, amit Petőfi adott: a nép jelenlétét, forradalmi jelentkezését irodalmunkban. Népi hangú verseiben azt tudja kifejezni, hogy népen az ő korában már nem a parasztságot értjük kizárólag, hanem a dolgozó osztályokat. A városi élet szókincse, a munkásmozgalom szókincse, a technikai fejlődés szókincse, melynek szabadverseiben tört utat természetesen hangzanak el immár népi hangú költeményeiben: »Vonaton jár az idő« — írja az »Egyszerű ez«-ben —

Expressen jár az idő
 S gépből csinált madarán,
 A gyalogos
 Bizony hogy elmarad ám.

Szolgabíránk az agyunk,
Nem parancsol más nekünk,
Egyszerű ez,
Mi már motorral megyünk.

A »Bíztató« nyolcasának népi ritmusában (amely, persze négyes jambus is lehet, mint a »Dudoló«), a közmondás-tömörségű mondatok ilyen értelmet hordoznak :

Kínában lóg a mandarin.
Gyilkol ma is a kokain.
Zizeg a szalma, menj aludj,
Gyilkolt ma is a kokain.

Az áruházak üvegén
a kasszáig lát a szegény.
Zizeg a szalma, menj, aludj.
A kasszáig lát a szegény.

Az »Áradat«-ban pedig sztrájkról esik szó s az utolsó versszakban már nemcsak paraszti nyomorúságról s nem Dózsa-felkelésről van szó, hanem proletárforradalomról :

Proletárok, hova, hova?
S ni, amott is kettő, három,
s ezer! Ezrek millioma!
Habokba kél a világon.
Vérrel habzik, vassal zuhog,
osztott földünket előnti
s az osztatlan pillanatot
dördül, ahogy felköszönti.

A »Dudoló« nótaszavában jelenik meg először megnevezve a Párt s az antifasiszta harc első magyar riadója, a »Farsangi lakodalom« egyszívvel, egylélekzettel szólongat munkást, bércselédet : »Hé munkás! Hé bércseléd! Meghívott a tőke!«

Költészete utolsó szakaszában elveszti értelmét a népi és nem népi megkülönböztetése — még nyelvi szempontból is. Ez azt jelenti, hogy minden szempontból, mert József Attila költészetének vizsgálatánál sokszorosan érezzük Tomasevszkij tételének igazát : »az irodalom művészi alapja korántsem szűkíthető valami specifikus nyelvész-tétikára«. Sokkal többről, arról van szó, amit Vinogradov »A szovjet nyelvtudomány fejlődése« című tanulmányában így fejez ki : »Az irodalmi műalkotás nyelve ugyanakkor, amikor az egész nép által használt nyelv stilisztikájára támaszkodik, szervesen összefügg a szerző eszmei mondanivalójával, képvilágával és a mű kompozíciójával«. Még pontosabban fejt ki »A szovjet irodalomtudomány néhány kérdéséről« szóló művében : »A szépirodalom a nép közös nyelve alapján, annak képszerű, esztétikai transzformációja útján épül fel . . . «

Mi ez az esztétikai transzformáció?

A valóság megjelenítésének és megérttetésének szemléletes és érzelmi jellegű megvalósítása.

József Attila költői eszközei közül képpalkotásának szemléletességét, megjelenítő erejét gyakran méltatjuk, *egy-egy* tökéletes képét elemezve. Ez is fontos feladatunk, de ennek teljesítése közben főként vizionárius hatására ügyelünk s nem arra az átható hangulati hatására, érzelmi hatására képpalkotásának, mely csak a verskompozíciók vizsgálatánál derül fényre.

Érdemes ebből a szempontból megvizsgálni a »Külvárosi éj« című versét, melyben a néma, setét, csak futó fényeket villantó, nyirkos külvárosi éj hangulatát úgy idézi fel, hogy egyben megmutatja : ebben a sivár csöndben egy lefojtott forradalom ereje feszül. Komplex érzelmi hatást kell elérnie . . . A vers egy képpel kezdődik :

A mellékudvarokból a fény
hálóját lassan emeli,
mint gödör a víz fenekén,
konyhánk már homállyal teli.

Csönd, — — —

A kép tárgyi-szemléleti tartalma a fény, a víz, a homály, a csönd. Ezekből tevődik össze az éj képzete s ezek váltakozva villódzó képekben következetesen atszövik a verset.

A fény :

egy kevés holdat gyujt hogy égjen

kötegbe száll
a holdsugár
a hold lágy fénye a fonál

Egy macska kotor a palánkon
s a babonás éjjeli őr
lidércet lát, gyors fényjelet, —
a bogárhátú dinamók
hűvösen fénylenek

kerülő útja minden lámpa

Romlott fényt hány a korcsma szája
benn fuldokolva ég a lámpa
Szegények éje! Légy szemem ...
... olvaszd ki bennem a vasat

A víz :

mászik a súroló kefe
olajos rongyokban az égen
nedvesség motoz a homályban
tócsát okádik ablaka

Akár a hült érc, merevek
a csattogó vizek.
Kóbor kutyaként jár a szél,
nagy, lógó nyelve vizet ér
és nyeli a vizet.

Szalmazsákok, mint tutajok,
úsznak némán az éjjel árján — —
a raktár megfeneklett bárka,
az öntömühely vasladik

Minden nedves, minden nehéz.

A nyomor országairól
térképet rajzol a penész

Nedves, tapadós szeled mása
szennyes lepedők lobogása,
óh éj!

Csüingsz az egen, mint kötelen
foszló perkál

A homály :

készül bennük a tömörebb sötét
Nedvesség motoz a homályban

A csönd :

a csönd talapzata
úsznak némán az éjjel árnyán

Ezek a képek egymást váltogatva, olykor elválaszthatatlanul egybefonódva szövik át a verset. Ezek mellett föl villannak egyéb képek is s azok is így szövődnek tovább a versen. Az »olajos rongyok« képe nemcsak a nyirkos éj nedvességét idézik föl, hanem azt, hogy gyárvidéken vagyunk :

Mint az omladék, úgy állnak
a gyárak
S a szövőgyárak ablakán
kötegebe száll
a holdsugár
S odébb, mint boltos temető,
vasgyár, cementgyár, csavargyár
Visszhangzó családi kripták.
A komor föltámadás titkát
őrzik ezek az üzemek.

a raktár megfeneklett bárka,
az öntőműhely vasladik

A gyár képéből (s ezen a képen belül is kialakul egy képsor : omladék — boltos temető — kripták) kelnek életre a gépek, a bordás szövőszekek, a bogárhátú dinamók, a vasöntő, az ércformák, hogy aztán új értelemmel keljenek forradalmi értelemre a vers végén :

Szegények éje! Légy szemem,
füstölőj itt a szívemen,
olvaszd ki bennem a vasat,
álló üllőt, mely nem hasad,
kalapácsot, mely cikkan pengve,
— síkló pengét a győzelemre,
oh éj!

De egyetlen kép se villan föl itt hiába. Ha a babonás őr macskát lát a palánkon, akkor a macska szeme visszacsillan még egy hasonlatból :

Az úton rendőr, motyogó munkás.
Röpcédulákkal egy-egy elvtárs
iramlik át.
Kutyaként szimatol előre
és mint a macska fülél hátra

s a kutya felbukkant képe is visszatér mégegyszer :

Kóbor kutyaként jár a szél,
nagy lógó nyelve vizet ér

Aminthogy a röpcédulák képe is fölfehérlik mégegyszer :

S amott a kopár réteken
rongyok a rongyos fűveken
s papír. Hogy' mászna! Mocarog
s indulni erőtlen . . .

Hogy felmérhessük az egymásba kulcsolódó, egymásra s egymásból következő képek szövevényét, valósággal grafikus ábrázolásra lenne szükség s talán abból is kimeradna egy-egy kép-kötés. Esztendők óta olvasom e verset s csak mostanság merült fel bennem az a felismerés, hogy erre a képre —

a bogárhátú dinamók
hűvösen fénylenek —

némikép ráfelel lentebb az a hasonlat is : »Akár a hűt érc, merevek a csattogó vizek«
Vagy hogy a kripta-üzemek a vers derekán a »föltámadás titkát« őrzik s a vers végétáján
»piros kiseddet álmodik a vasöntő az ércformákba«, hogy ez a két kép is egymásra utal,

mint a »forradalom« szó a »győzelemre«. Ha a képaikító József Attilát csodálattal övez-
züik, mennyire kell csodálnunk a képek egybeszerkesztésének tudatos mesterét benne,
Ezek a képek épp úgy bonyolódnak s indáznak szerte, mint hatalmas versmondattai s
ahogy olykor azokat egy-egy kurta és tömör felkiáltás zárja le, úgy zárja e verset is egy
másnemű, kopár egyszerűségű, a köznapi beszéd prózai képes beszédén túl nem haladó
záradék :

Az éj komoly, az éj nehéz.
Alszom hát én is testvérek.
Ne üljön lelkünkre szenvedés.
Ne csípje testünket féreg.

(Azt csak mellékesen jegyzem meg, hogy viszont ez a befejező négy sor — mely
a vers egészének mondanivalójához képest szemléletességében fakóbb — önmagában is
megállná a helyét s korántsem hatástalan, csakhogy másként, mással hat : tömörségével,
egyszerűségével s formai zárttságával : dalszerűségével. Ez a verszáró négy sor, mért
ütemével (8—8—9—8 szótagos sorok) szabályos dalforma. S erre a szerkesztésmódra —
behemót összetett mondatok után tömondat, vagy felkiáltás, összefont képsorok után
egy lírai egyszerűségű dalforma — nem a »Külvárosi éj« az egyetlen példa. Ennek a kísér-
lete a »József Attila« című vers befejezése, a leíró, fényközlő versrészek után a külön
sorba szakított, lírai befejezés : »no de hát ne búsuljatok«, ezt közelezi az »Ülni, állni,
ölni, halni« infinitívusos szerkezetű mondat-zápóra után következő dalszerű sóhajlás

ó köttető, oldoztató,
most e verset megírató,
nevettető, zokogtató,
életem, te választató!

Igy végződik a »Táncba fognak«, a »Dalocska« s az úgynevezett nagy versek
közül a csodálatos »Óda«, amely őt hatalmas versrészben elemzi a szerelem érzését,
hogy aztán — Mellékdal — címen a világirodalom legszebb lírai szerelem-vallomásává
tömörítse a sok okos szót :

(Visz a vonat, megyek utánad,
talán ma még meg is találalak,
talán kihül e lángoló arc,
talán csendesen meg is szólalsz :

Csobog a langyos víz, fürödj meg!
Ime a kendő, törülközz meg!
Sül a hús, enyhítse étvágyad!
Ahol én fekszem, az az ágyad.)

Vajjon véletlen ez? Aligha. Azt hiszem, ez a magasabb fokú küzdelem a kifejezé-
sért : kifejteni az eszmét, annyira kifejteni, hogy a végén el lehessen dudolni, dallá
lehessen oldani, egysejtű lírikummá egyszerűsíteni. (Azt azután már végképp csak meg-
említem, hogy a kifejtés, a logikum, mindig képszerűen, a lírikum, a megoldás, mindig
dalszerűen jelentkezik költészetében.)

Költői tökéletesedése útján két alapvető kifejezési eszközre lett. Az egyik a vers-
kompozíció, ha úgy tetszik, képszerűzeti egység, mely a sorjázó képeket egyetlen kom-
plex érület megjelenítésére, illetve megmagyarázására tudja felhasználni. A másik a
dalszerűség, hogy a komplex érzéseket egyszerű lírai egységgé tudja tömöríteni. Az első
a formakereső harc eredménye, a másik a formakereső harc diadalának gyümölcse.

Mindkettőhöz egy előfeltételre volt szükség : egységes világképre, az eszmei mon-
danivaló tiszta, átgondolt egységére. Nincs versszerkezeti egység, nincs — még kevésbé
van — dalszerűen megfogalmazható lírai egység — egységes világnézet, ideológiai egy-
ség nélkül. Elég a példákra gondolni : Goethenek vannak dalai, Heinének vannak dalai,
az ellenpóluson : Nietzschének vannak dalai, ha ziláltak is. De Rilke-dal, Stefan George-
dal nemcsak nincs, de elképzelhetetlen. Csokonainak egyfelől, Kölcseynek másfelől van
dala, s persze hogy van Vörösmartyknak, Petőfinek. De van-e dala Berzsenyinek, van-e

Aranyinak — népdal stilizáció kívül — képzelhető-e Vajda János-dal, s Ady-dal is csak olyan van, amelyhez olcsóbban Reinitz, igényesebben Bartók írhat zenét, de egy sincs, melyet munkába menő marós, vagy itatásra induló tszcs-tag danolhatna, vagy amelyhez egy Mozart-i muzsikusz szerezhethetne zenét.

József Attila volt a XX. századi magyar költők között az első, aki úgy fordult a népköltészet felé, hogy nemcsak annak formai sajátosságait tudta költészete számára gyümölcsöztetni (parallelizmusokat, népi képeket, alliterációkat, strófaszerkezetet, ritmikát), hanem azt a népi érületi egységet is, a világnézetnek azt a derűs, érzelemdús egységét, amelyből dal fakad, mint tavaszi égből madárének.

Ha van az epikus műfajok típusalkotásának megfelelője a lírában, akkor az a dalalkotás. József Attila költői nagyságának legnagyobb bizonyossága szememben az, hogy eljutott a dalig. Eljutott? A dalhoz is út vezet s azt sem akárki tudja megjárni. Gyermeki önfeledtség kell hozzá, az a játékközt-dűnnyögő önfeledtség, amiből ilyen dal születhet :

Énekeljünk —
haja ha!
Bömbölődjünk —
böm-böm—böm!
Susogjunk, hogy
sususu —
üss egyet a
hátamba! (Dalocska)

Nemcsak egyszerűség kell hozzá, hanem a derűnek az a fajtája is, mely nem riad meg akár a groteszkumtól, a nevetető különösségtől sem, a maszkabálok álarcos fontoskodásától, a nagyoskodó-fontoskodó kifejezésektől sem, amin annál nagyobbat lehet nevetni, minél okosabb szó. Az ilyen beszédűtől :

annyira szerette
kedvesét eme,
hogy hajóra szállt s az
elsüllyedt vele. (Táncba fognak)

A lírai-érzelmi hevülés néha csak a dalszerűségig jut el s nem a dalig, a torló érzelmekig s nem azok egyszerű feloldásáig :

Áldalak búval, vigalommal,
féltelek szeretnivalómmal,
őrízlek kérő tenyerekkel :
búzaföldekkel, fellegekkel.

Topogásod muzsikás romlás,
falam ellened örök omlás,
dűledék-árnyán ringatózom,
leheletedbe burkolózom.

Mindegy, szeretsz-e, nem szeretsze-e,
szívemhez szívvel keveredsz-e,
látlak, hallak és énekellek,
Istennek tégedet felellek . . . (Áldalak búval, vigalommal)

Ez sem dal még, csak van benne valami dalszerű, a képzetkapcsolás érzelmi jellege, a fölfokozott érzelmek torlása, de még túl sok a kép, túl sok a szemléletesség ; nem eléggé egyszerű és zenei, nem eléggé naivan örömteli, hanem még bizonykodó.

Ennyiféle feltétele s útja van a dalnak, s József Attila mindet megjárta, mindaddig, amíg el nem jutott az olyan dalokig, mint az édes »Ringatóó :

Holott náddal ringat,
holott csobogással,
kékellő derűvel,
tavi csokolással.

Lehet, hogy szerelme
felderül majd mással,
de az is ringassa
ilyen ringatással.

Gyönyörű dal ez. De még ez is csak út a tökéletes dal felé. Ez még csak zenei zengésben tökéletesen dalszerű, de szokatlan, bár helyes szóhasználat (holott), a gondolkodtató asszociációk okán (kékelő derű, tavi csókolás) csak második strófájában tisztáta dal. Az igazi, a tökéletes dal nem szorul különködésre, se képre, egyszerű szavakkal s egylélekzetű, sóhajnyi ritmussal csendül föl:

Tedd a kezed
homlokomra,
mintha kezéd
kezem volna.

Úgy őrizz, mint
ki gyilkolna,
mintha éltem
élted volna.

Úgy szeress, mint
Ha jó volna,
mintha szívem
szíved volna.

József Attilának vannak politikai tartalmú dalai is. Költészetének ideológiai-aranypróbája mégis az ilyen dal is, az ilyen tiszta líra is, mely édes derűt áraszt, ha úgy tetszik, önfeledt derűt, szerelmi boldogságot. Ő ezt tanulta a népköltészettől, vagy helyesebb talán így mondani: ebben azonosult népünkkel. A mi népdalkincsünk évszázadok keserűségét őrzi, népdalainkban lepárolódott egy szörnyű évszázad elnyomásának minden visszahatása. Ámde a népdalkutatók, a folkloristák bizonyozhatják, hogy egyidőben — s ez az »egyidő« a legküzdelmesebb, legkeserűbb időket jelenti — ezekkel a panaszos dalokkal tréfás-mókás dalok, és édes szerelmi nóták fakadtak a magyar népköltés nótáján. A népköltészetnek ez a szerelmi derűje, érzelmi édessége legalább olyan biztosítéka a győzelemnek, mint a forradalmat forraló düh hevülete. A nép halhatatlan és legyőzhetetlen: szeret, szaporodik, elárad a földkereken, öröme termett és öröme képes: ez a záloga győzelmének. Ezt csak a legnagyobb költők tudják átérezni és éreztetni: egy Goethe, egy Puskin, egy Heine, egy Petőfi, — József Attila. Egy ilyen lírai, szerelmi lírai dal, nem út ki a költő művének egészéből, hanem éppenséggel igazolja a Tömeg-et, a Szocialisták-at, a Külvárosi éj-t, a Város peremén-t, a Dunánál-t, a Hazám-at. Éppenséggel ez ad jogot azok megírására, ez hitelesíti azt, hogy a költő joggal szól a nép nevében, mert egyet érez a nép szívével s nehéz történeti pillanatokban is derűsen tud dalolni.

Nem szóltunk mindezideig s immár nem is fogunk szólni József Attila verstanáról, jöllehet az is mélyebb elemzésre szorulna. De beértük azzal, hogy legfontosabb költői eszközeiről szóltunk — legalább vázlatosan. Nem szóltunk végső útjáról sem, melynek rögös kaptatóján szinte-szinte elhalt a dal s a költő ajkán nem édesen olvadt, hanem csörömpölt a szó. Nem, mert ez a végső stáció nem József Attilára jellemző, hanem a korra, az imperialista háborúk korára, mely nem derűs lírai áradásra készítette a költőt, hanem zilált tiltakozásra. Hogy nem József Attilára jellemző, hanem korára, azt az bizonyítja, hogy ha gyerekre nézett, akkor azért felcsendült ajkán a meglelt dal, az »Altató« édes zenéje, ha szerelem szorította elnehezült szívét, akkor még olyan édes dalt tudott, mint a »Rejtelmek« (Bebujtattál engemet talpig nehéz hűségbe)

Én is írom énekem:
ha már szeretlek téged,
tedd könnyűvé énnekem
ezt a nehéz hűséget.

De ekkor már versnek, lírának, dalsnak, formának elmúlt az értelme: a vér és vas szava következett el. Nagy dicsősége a költészetnek, hogy József Attila még ekkor is ezt írta:

Még jó hogy vannak jambusok és van mibe
beléfogznom...

Ez után már csak a líra halála, vagy a szabadság következhetett.

De ez már nem irodalomtudomány, hanem történelem.

Budapest, 1952. XII. 8.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

PETŐFI ÉS A MAGYAR NÉPKÖLTÉSZET BELÉP A VILÁGIRODALOMBA

I

Valamennyi újabb költői világhír között, Byron, Puskin és Heine világhíre mellett, a Petőfié a legfiatalabb és a legtüneményesebb. Milyen problematikus volt sokáig (Olaszországon kívül) pl. Dante értékelése, mennyi félreértéssel, elfogultsággal kellett megküzdenie, mennyi ellenérzést és ellenállást kellett leküzdenie Shakespeare-nek, Goethe-nek, vagy akár Heiné-nek, mire elfoglalhatták helyüket a népek tudatában. S ami a legkülönösebb: Petőfi kezdődő világhíre még csak nem is alapul egy lezárt, áttekinthető életmű ismeretén, ahogyan ezt Shakespeare vagy Goethe esetében látni, hanem mindössze ez életmű töredékein, mégpedig jórészt rosszul közvetített és tolmácsolt töredékein. És mégis olyan természetesen, úgyszólván akadálytalanul töri át egy elszigetelt nyelv és irodalom korlátait s azt az ellenérzést és közömbösséget, amellyel Nyugat-Európa népei viseltettek a rendi Magyarország iránt. Mert rég elmúltak azok az idők, amikor a török veszedelmet elhárító s Európa népeinek biztonságáért küzdő Magyarországhban a »kereszténység védőbástyájá«-t látták. Viszont az is igaz, hogy alig van XIX. századi költő, aki olyan kedvező történeti és társadalomtörténeti, politikai-ideológiai feltételek között lépett volna Európa népeinek tudatába, mint Petőfi. Mindenekelőtt: élete, költészete mintegy Európa szemeláttára a nemzeti szabadságmozgalmak izgalmas légkörében alakul ki és 48—49-ben kulminál. Petőfi *Nemzeti Dal*-a a magyar forradalom nyitánya, a magyar szabadságharc egyik utolsó megrázó eseménye pedig Petőfi halála a segesvári csataterén. Politikai meggyőződését megint csak Európa szemeláttára csatateri halálával pecsételte meg. S ahogyan a szabadságharc igazolja Magyarországot politikailag és ideológiailag Európa haladó népei előtt, úgy igazolja Petőfi a magyar költészetet századok óta először Európa haladó olvasói és kritikusi előtt: a magyar szabadságharc és Petőfi költészete úgyszólván egyik történeti funkciójukban. Viszont arról sem megfeledkezni, hogy Petőfit már 1845 óta, tehát még a szabadságharc előtt állandóan fordítják, hogy 1846-ban, tehát egy olyan időpontban, amikor odahaza is még csak kialakulóban van a híre, már egy kötetnyi verse jelenik meg német fordításban, s hogy ezt a szórványfordítások mellett 48—49-ben újabb gyűjteményes kötetek követik. Kellott lennie tehát néhány objektív tényezőnek, amelyek már a szabadságharc előtt, utána pedig a szabadságharcossal összefüggővé segítettek elhárítani az akadályokat Petőfi érvényesülése előtt.

Tudjuk: a nemzeti irodalmak rendszerint csak azokat az idegen írókat és költőket fogadják be, akik elébe mennek napirenden lévő, időszerű ideológiai-politikai szükségleteiknek, akik segítségükre lehetnek művészi-esztétikai, formaproblémáik megoldásánál, vagy segítségükre vannak egy-egy régi bázis szétrombolásánál s egy új bázis megteremtésénél. A görög-római antikvitás, Shakespeare, Goethe, Byron, Puskin, Tolsztoj recepciójának története, vagy a mi korunkban a szovjet írók világviszhangja és hatása világosan mutatja, miben áll ez a támogató, segítő szerep.

Ezzel eljutottunk az ideológiai-irodalmi szükségletek s e szükségletek kielégítésének a problémájához.

Azóta, hogy Sztálin korszakos nyelvtudományi tanulmányai irodalomtörténeti diszciplínáink középpontjába állították az ideológiai felépítménynek s vele együtt az irodalom aktív szerepének a vizsgálatát, e szerep fontosságát a régi alap likvidálása s az új alap kialakítása körül, az ideológiai szükségletek s e szükségletek kielégítésének kérdése, vele együtt Petőfi világirodalmi jelentőségének kérdése is új értelmet és távlatot kap.

En most azok közül az ideológiai, eszmei, érzelmi, művészi szükségletek közül, amelyeknek kielégítését éppen Petőfitől várhatják a haladó nemzeti irodalmak, dolgozatom összefüggésében mindössze néhányat emelek ki.

Kezdjük a legfontosabbal: Petőfi a nép költője. Ma már — főleg Révai József tanulmányai óta — tudjuk, hogy Petőfi népköltőjellege nem merül ki abban, hogy népdalokat, vagy népdalszerű verseket ír, népies alakokat szerepeltet. Nem erről, jóval többről van szó. Mindenekelőtt: Petőfi nem száll le, nem tér vissza egyszerűen a néphez s minden költészet kiapadhatatlan forrásához, a népköltészethez, romantikus, érzelmes nosztalgiaiával, hiszen sohasem szakadt el a néptől és a népköltésztől, hiszen onnan jön s így mindig a forrásnál van, hiszen Petőfi az újabb világirodalom egyetlen plebejus lírai lángelméje. Innen van, hogy népdalokat ír, de nem népieskedve, igazi népdalokat utánozva vagy alkalmi szerepet játszva, hanem úgy, hogy a maga személyében is a nép nevében beszél, hogy úgyszólván minden magyar és európai előzmény nélkül mesebőszít ir, hogy mindazt, ami az igazi mesében merő csoda, illúzió, a vigasztalan valóság és nyomorúság szebb, jobb ellenvilága és kiigazítása, Petőfi egy pillanatra sem szakítja el a valóságtól, hogy mindez része, egyik megnyilatkozása politikai programjának, osztályharcának, mégpedig a nyelvi-formai művészet legmagasabb, legtudatosabb fokán. Itt van egyik forrása Petőfi egyszerűségének, természetességének, amellyel nem-hogy szimplifikálná vagy vulgarizálná, hanem ellenkezőleg, első ízben mutatja meg teljes konkrét mélységükben kora társadalmi és politikai kérdéseit. Az egykorú európai polgárság haladó rétege, amely olvassa és ismeri Petőfit — s itt elsősorban Németországra gondolok, mint ahol a legintenzívebb a Petőfi-kultusz — már megcsömlörlött az idealizmus filozófiájától és kispolgári költészetétől, fölsimerte a hanyatló romantika nép- és népköltészet-kultuszának sokszor reakciós célzatait, most első ízben látja megvalósítva Petőfiében, mégpedig reakciós vonások nélkül megvalósítva, az alkotó, természetes népköltő eszményét, úgy amint Percy és Herder óta állandóan várta az eljöveteletét.

Az írókat és kritikusokat mindenekelőtt az döbbeneti meg, — s ezt a hiteles nyilatkozatok egész sora igazolja — hogy a kapitalizmus és technika, a természet átalakításának korában még egyáltalán lehetséges ilyen Petőfi-szerű emberi és költői jelenség. Nemkevésbé meglepően, de egyúttal megnyugtatóan is hat az egyetemes ideológiai, politikai zűrzavar és tanácstalanság, a polgári megalkuvások és pálfordulások közepette Petőfi ideológiai tisztasága s ezen a tisztaságon alapuló következetessége és biztonságérzete, amellyel mindig meg tudja találni az egyetlen szükséges utat s tárgyainak, helyzeteinek megfelelő egyetlen alkalmas formát. Ez a biztonságérzet emberi magatartásában, politikai, esztétikai hitvallásában egyaránt megnyilatkozik. Ebben a csalhatatlan biztonságérzetben gyökerezik sokat emlegetett optimizmusa, amelynek azonban semmi köze a megalkuvó, önelégült, minden problémát elhárító nyárspolgári derűlátáshoz, hiszen ez az optimizmus éppen a problémákkal, csalódással, pesszimizmussal, ellenállással, nyomorúsággal való szakadatlan küzdelemben vált Petőfi világnézetének egyik alapelemévé. Forrása az a felismerés, hogy élni nemcsak öröm, hanem kötelesség, s hogy az ember addig meg nem halhat, amíg boldog nem volt. Ezzel az optimizmussal csak néhány egykorú orosz s néhány francia, német politikai költőnél találkozzunk, akik hisznek népük jövőjében, a szabadságban és a humanizmusban. A renaissance koráig (Hutten: *Juvat vivere*) vagy a modern világi líra feledhetetlen nyitányáig, a fiatal Goethe *Májusi Daláig* kell visszanyúlnunk, hogy a túlaradó életörömmek olyan művészi megnyilatkozásaival találkozzunk, amilyen Petőfinek *Mily édes az élet, mily szép a világ* c. verse vagy a Júlia-korszak költészete. Valamennyi szocialista utópia között a saint-simonizmusnak van a legnagyobb, legtermékenyebb visszhangja az egykorú európai irodalomban. De hol van az a francia, német vagy angol költő, aki úgy ültette volna át a maga reális, forradalmi optimizmusának a nyelvére a saint-simonisták látomásait, ahogyan Petőfi teszi a »XIX. század költői-ben! S mindezt csak akkor értjük meg igazán, ha tudjuk, hogy — az orosz költőket kivéve — az egykorú európai költők inspirációs forrása a polgári osztály vágyai és törekvései, azé a polgárságé, amely most éli utolsó hősi korszakát, Petőfi inspirációs forrása viszont a nép, amely most vele együtt emelkedik és lép egyik leghősbib korszakába.

Petőfi egynek tudja magát a legelnyomottabb osztállyal, amelynek történeti emlékezetét nem táplálják hiteles írásos források, hanem a legjobb esetben néhány nemzedéknyi időtartamra terjedő élő hagyomány. Petőfinek nem kell szakítania a rendi társadalommal, mert semmi köze vele, őt nem kötelezik e társadalom hagyományai és ideológiája. Magyar és európai kortársai között aligha van költő, aki ilyen vallomással állna a világ elé:

Én jóformán azt sem tudom, hogy
Ki és mi volt a nagyapám.

Aki így gondolkozik, az gyökeresen leszámolt a multtal s csak a jelenben és a jövőnek él. Petőfi magatartása azonban korántsem jelenti azt, hogy megtagadja a történelmet, csak éppen másképp viszonylik hozzá, mint pl. a romantika. Történeti, sőt világtörténeti és világorradalmi kategóriákban gondolkozik: csak azt tagadja meg a történelemben, ami gátolja a maga szabadságharcát, viszont elfogadja azt, ami támogatja ebben a harcban, ami segít

szétrombolni a régít, a feudális bázist. Petőfi »legitimitása«, jogfolytonossága a szabadság. Csailádfáját a világszabadság hősei alkotják. Ezért azonosíthatja magát fenntartás nélkül valamennyiükkel, Cassiusszal, Tell Villossal, Desmoulin's Camille-lal, Dózsával, olyan mértékben, mint rajta kívül senki más. A régiszabású romantikában, amelynek szükségszerűen a történeti múlt a második hazája, szintén csak a hamis illuzionizmust és a reakciós törekvéseket tagadja meg. Mert már ő is tudja azt az igazságot, amelyet nagy lírikus kortársa, Heine fogalmazott meg a leghatározottabban: az éjtszaka nem bitorolhatja a nappal, a halál az élet jogát; aki meghalt, annak a sírban a helye.

Petőfi huszonegy éves, amikor megírja a *János Vitéz*-t, ekkor áll legközelebb a romantika délköréhez. Ahogyan, Révai József szerencsés megállapítása szerint, tájképeiben a magyarság a magyar nép számára birtokába veszi Magyarországot, úgy veszi birtokába a *János Vitéz*-ben az egész tündéri világot, meseföldrajzot, mesetörténelmet, Operenciát. Teszi mindezt természetesen, frissen, mint akinek természetes joga van hozzá. Ha meggondoljuk, milyen apparátust, milyen pátoszt, képzeletet mozgósítanak az utolsó »nagy« romantikusok, hogy a kapitalizmussal, a természeti törvénnyel szemben még egyszer megmentsék a »lelküket«, illuzióikat, az irreális csodát, sokszor fájdalmas iróniával leplezve kudarcukat; ha meggondoljuk, hogy az európai romantika utolsó szabad erdei dalában, Heine *Atta Troll*-jában hogyan zsugorodik a romantika minden varázsa egyetlen holdfényes kísérteti látomássá, amely nem tart tovább egy pireneusi éjtszakánál; ha meggondoljuk, hogy a romantikus csoda és mese egyik főcélja, hogy elterelje a figyelmet a valóságtól, az osztálytársadalom ellentmondásaitól s így a politikai reakciót támogatja; ha meggondoljuk, mennyi kételey közepette, majdnem illúziók nélkül lépi át Csongor a magyar költészet legszebb tündérvölgyének határát, kirekesztve belőle a vaskosan reális Balga-világot; egyszóval: ha mindezt meggondoljuk, csak akkor látjuk igazán, hogy a régi romantika csodája egy menthetetlenül halálraítélt világ utolsó szép megnyilatkozása volt, a *János Vitéz* csodáiban és mesés kalandjaiban viszont egy felemelkedő nép fiatal költőjének diadalmas partraszállása, a sötétség és maradiság erőivel vívott első diadalmas harca tükröződik. Sem a korai, sem a kései romantika nem ismeri a népi meseeposzhoz ezt a fajtáját. Egykorú rokona is mindössze egy van: Nyekraszov elbeszélő költeménye — *Ki a boldog Oroszországban?* — Csak itt találni még példát a csoda és valóság hasonló természetes együttélésére.

De a legnagyobb meglepetést Európa számára Petőfi szerelmi költészete jelenti. Mert a társadalmi viszonyokkal együtt a szerelem és a szerelmes ember társadalmi szerepe is megváltozott.

A kapitalista polgárság ideológiája és erkölcstana, a nőemancipációs mozgalmak egészen új értelmezését adják a két nem viszonyának. A régi típusú boldog vagy boldogtalan szerelem egyre inkább az érdekelt költő vagy egy szűk baráti kör magánügyévé lett. S csak akkor válik közügyvé s kerül a nyilvánosság elé, ha valamilyen társadalmi botrányral vagy a költő politikai-társadalmi szerepével van összefüggésben.

1830 után, egy új forradalmi küszöbén, amikor a felemelkedő polgárság minden érdeklődését lefoglalja a politika, amikor a maga szolgálatába állítja a filozófiát, a tudományt, a művészetet, amikor minden második ember társadalmi utópiákat kerget, politikai röpiratokat és politikai verseket ír, úgy tetszik, mintha a költők s köztük az első szerelem legnépszerűbb modern lírikusa, Heine, egy időre törölték volna szókincsükből a szerelem szót. Ebben az időpontban lép a színre Petőfi, a szerelmes költő, azzal a természetességgel és közvetlenséggel, amely egész emberi és művészi magatartását jellemzi, mintha még soha senki sem írta volna le előtte a szerelem szót. Petőfi mer és tud újra szerelmes, érzelmesen szerelmes, s ami a kor hangulatát és tendenciáit tekintve a legforradalmibb a fellépésében, — boldog szerelmes s a boldog szerelem költője lenni, anélkül, hogy ezzel valami visszaesés állna be az életében és költészetében. Sőt ellenkezőleg, e boldogságának közös alapja van Petőfi ideológiai optimizmusával. A Júlia-korszak: harc Juliáért, a harc befejezése Petőfi diadala a feudális apán s osztályán, a korszak költészete pedig e harc szakaszainak, diadalmas befejezésének olyan művészi tükröződése, amilyenhez fogható ezúttal is hiába keresnénk a kor világgöltészetében. Az is példátlan, hogy valaki ilyen mértékben visszaállítaná a szerelem társadalmi jelentőségét, hogy ilyen mértékben tenné egyenrangúvá a kor legűnnepelesebb fogalmával, a szabadsággal, mint ahogyan Petőfi teszi (*Szabadság, szerelem* . . .):

S hogy Petőfi szerelmi költészetével is milyen mély szükségletnek tesz eleget, megint csak e költészet visszhangjának körén és terjedelmén, aktív hatásán mérhető le. Talán most történik első ízben, hogy Petőfi költészete formáló erővel avatkozik bele idegen költők művészi tudatába. S milyen gazdag, sokoldalú ez a líra! A legegyszerűbb népdaltól a legpatetikusabb himnuszig minden forma képviselve van benne s újjászületve kerül ki belőle.

Vagy itt van Petőfi tájleíró költészete. Kétségtelenül ő ennek a sokat vitatott, problematikus műfajnak egyik legeredetibb képviselője, mindenesetre utolsó klasszikusa, aki visszaállítja a műfaj veszélyeztetett, kompromittált hitelét s meghosszabbítja európai időtartamát. Eredetisége persze nem azt jelenti, mintha mindent előlről kezdene, mintha lemon-

dana a műfaj legszebb hagyományairól s bevált technikájáról, ez az eredetiség — Marx-szal szólva — »emberi érzéklésének« gazdagságában és felfogó képességének érzékenységében áll.

A régi tájleíró költészet lényegében két véglet között mozog: vagy az embertől független objektív természeti valóságot, a fenséges, de érzéketlen természetet ábrázolja s kirekeszti belőle az embert vagy pedig szimbolumot, allegóriát lát benne, a »transzcendens isten«, a lélek visszfényét, amivel degradálja a természetet. Minden típuson belül annyi a változat, ahány tájforma és ember, nem beszélve arról, hogy a tájleíró költészet történetében és fejlődésében az embernek a természethez való folyton változó viszonya tükröződik. E viszony alakulásába döntő módon avatkoznak bele a termelőviszonyok, az alap változásai, a természet átalakítása, iparosodás, idegen világok felfedezése. De legjobban zavarja a romantika, amely hol a dómónia, a borzalom, az örök nyugtalanság, hol az örök változatlanlás és maradandóság jegyeivel ruhazza fel a természetet. Petőfi itt is európai szükségletet elégít ki. Az a Petőfi, aki — s itt újra Révai Józsefet idézem — a néppel egybeforrott nemzeti költő szemével nézi a természetet, a magyar tájat, az országot, újra helyreállítja a költő és a természet egészséges, zavartalan viszonyát. S ez a zavartalan viszony az alapja annak a megnyugtató, csodálatos plaszticitásnak, amely Petőfi tájképeit jellemzi. Művészeti tudata és képzelete itt is mindig az emberi szabadság, a jövő, a fejlődés és élet képzetkörében mozog. Ennek aztán az a következménye, hogy tájképei sem lehetnek »sztatikus« felvételek, a város ellenképei, »lelki-tájak«, »tépett lelkek«, meghasonlott kedélyek kivetítése a természetbe, mint legtöbb kortársánál, hogy sem az embert nem degradálják a természet, sem megfordítva, a természetet az ember javára: az alföldi világ művészi tükröződése Petőfi életének egy-egy adott időpontjában és helyzetében. Ami ebben a természetben megörökítésre méltó szépség, amit Petőfi benne a maga szabadság-kultusza és humanizmusa hasonlatának érez, a pusza határtalanságát és nyugalmát, azt kivétel nélkül megörökítette tájképeiben. S ha Petőfi elhárítja magától a Kárpátok zordon, vadregényes táját, ez az elhárító mozdulat nemcsak a szabadságvágyát korlátozó tájnak szól, hanem egyúttal a romantika vadregényes formájának is, amelytől éppen akkor kezd elszakadni. (Az Alföld).

Utolsónak hagytuk Petőfi politikai költészetét, mert ezúttal e költészetnek nem abszolút jelentőségét, hanem európai hatását és érvényesülését nézzük, s mert Petőfi politikai költészetének éppen legjellegzetesebb, legforradalmibb darabjai Európa számára jó sokáig hozzáférhetetlenek maradnak. E költészet ismeretét, már amennyire nyomtatásban vagy kéziratban hozzáférhetővé vált, jóformán csak az emigránsok viszik szét a világon a forradalom bukása után, egy olyan időpontban, amikor az ellenforradalom és az új gazdasági prosperitás meg a forradalmakból való általános kiábrándulás már megnehezíti a recepcióját. De már az a kevés is, amit az egykorú, forradalmi lázban égő, ideológiai tanácstalanságával küszködő Európa megismerhetett Petőfi politikai költészetéből, (pl. *Egy gondolat bánt engemet*, a *Nemzeti Dal*, *A királyok ellen*) elég volt ahhoz, hogy lássa: Petőfi a kor legnagyobb s ideológiai-legtisztább, legkövetkezetesebb forradalmi költője, egy nemzet élő lelkiismerete, aki abban különbözik a legtöbb egykorú politikai költőtől, hogy verseiben sem nem vulgarizálja az eszmét, sem nem áldozza fel a nyers tendenciának vagy a rikító plakáttechnikának. Kár, hogy Engels nem olvasta Petőfi forradalmi verseit, mert bennük megtalálhatta volna mindazt, amit hiába keresett a kor forradalmi verseiben.

Csak ha tisztában vagyunk azzal, micsoda szükségleteket, micsoda igényeket elégít ki Petőfi Magyarországon kívül, alkothatunk magunknak történetileg helyes képet európai recepciójának feltételeiről és körülményeiről, első, úttörő fordítóinak történeti szerepéről.

E fordítók között különleges hely illeti meg Anton Vilney osztrák író és forradalmárt.

II

Vilney az osztrák irodalom egyik legrejtélyesebb alakja. Származása, élete csupa homály. Még a neve is kétes. Vilney néven adja ki első művét, *Toni c.* magyar tárgyú regényét (Mannheim, 1844.) s népdal- és Petőfi-fordításait (*Ungarische Volkslieder in einer Auswahl gesammelt*. . . Erste Folge. Leipzig, 1848.). Ezen kívül van még két regénye (*Adolay*, Mannheim, 1845., a *Toni* folytatása és a *Zeitkrüppel*, Zürich, 1846.), amelyek a »Toni szerzőjétéll« jellel jelentek meg. Vilney szűkszavú életrajzról szerint e regények szereplői is magyarok. A kortársak s az egykorú kritikák szerint ez a Vilney azonos August Karl von Terzky bécsi újságíróval, aki állítólag Magyarországon született 1808 körül. Eredeti neve Tersztyánszky (Tersztyánszky). Ezt, nem tudni miért, 1848-ban az irodalmibb hangzású Terzkyre változtatta (Schiller-Wallenstein-reminiscencia?) s gazdag publicisztikai működést fejtett ki. A forradalom összeomlása után elmenekült Bécsből, majd újra visszatért, mire elfogták s előbb Vöslauban, utána pedig Bruck an der Mur-ban internálták. Ezzel, úgy látszik, elvesztett minden erkölcsi talajt a lába alól. Kétes vállalkozásokba bocsátkozik s kibékül a reak-

cióval. Különböző lapok munkatársa volt, folyóiratot, napilapot szerkesztett. Hatvankét éves korában halt meg Bécsben (1870), nagy nyomorban. Egyik leghitelesebb forrásunk, Wurzbach,¹ felveti ugyan a kérdést, vajjon ezen Terzky csakugyan azonos-e Vilney-jel, de végül is külön-külön foglalkozik mind a kettővel. Eszerint Vilney szintén Magyarországon született, orvosi diplomát szerzett és orvosi gyakorlatot folytatott Bécsben. Az *Allg. D. Biographie* viszont néhány év múlva újra azonosítja a két író, kiigazítja, illetőleg kiegészíti, de lényegében megismétli Wurzbach előadását. 1893-ban, évekkel azután, hogy lezárultak a Terzky-pór aktái, a Neustadt-ban megjelenő »Pfälzischer Kurier« közli J. V. Scheffel német költő két levelét. A levelekből kiderül, hogy Vilney és Tersztyánszky egyazon személy, hogy valóban magyar származású, hogy résztvett a német forradalomban s Bécsben Robert Blummal együtt halálra ítélték,¹ de pár órával a kivégzés előtt kegyelmet kapott. Ezzel azonban még mindig nem tudunk meg semmit Vilney életének első homályos korszakáról.

Pedig van egy hiteles forrásunk, amely ezt a homályt is eloszlatja. A forrás Vilney első regénye. Lényegében álcázott önéletrajz. Már a regény címe: *Toni. Ein Gemälde aus Ungarns Gegenwart*. Von Anton Vilney is elárulja, hogy a regényíró és hőse azonos. S hogy semmi kétségünk se maradjon az azonosság felől, a regény a következő leleplező mondattal zárul: »Es hat évig tartó fogság s a kaukázusi félszigeten eltöltött négy évi önkéntes számkivetés után — itt áll Németország előtt Anton Vilney«. Azt is megtudjuk belőle, hogy Toni, azaz Vilney 1812-ben született Szepesremetén. Biztos kiindulópontnak ennyi is elég ott, ahol mind a mai napig a legnagyobb homályban tapogatódtunk. A regény színhelye a Szepesi-érchegység, a Hernád és Gölnic völgye, Szepesremete, Krompach, Lőcse, Kassa vidéke a maga német, szlovák, ruszin lakosságával. A regény hőse apátlan-anyátlan árva. Polgári származású, de osztályában semmi keresnivalója. Nyugtalan, élehetlen pikáró-típus. Fősvénye nagybátyja durva cseledmunkára fogja. Toni nem bírja ezt az életet s megszökik hazulról. Egy ideig erdőben él. (Erre az epizódra egyik első olvasmánya, a Robinson készíti elő.) Utána egy magyar nemeshez, Galleyhez kerül, aki bevezeti a matematikába, a természetudományokba s Pestre is elviszi magával. Tőle megtanul magyarul. De sem most, sem később nem találja helyét a világban. Legkinzőbb tapasztalata az a felismerés, hogy álom és ébrenlét, költészet és valóság a félfeudális társadalomban összemérhetetlen. A szerelem, a természet, a költészet, amelyekhez menekül, nem tudják kielégíteni. A Visztula mellé készül, hogy részt vegyen a lengyel szabadságharcban. De törvén nem tudja megvalósítani. Már-már öngyilkosságra gondol, — így éri az 1831-i kolerajárvány és parasztzendülés. Hirtelen elhatározással a parasztok élére áll, megszervezi s ostromra vezeti őket az urak, a papok, egy malom s egy grófi kastély ellen. A lázadás leverése után katonának áll; egy cigány elárulja, mire halálraítélik, de büntetését kegyelemből várfogságra enyhítik. Nyilvánvaló, hogy az elterjedt, modernizált Werther-típushoz tartozik, amelyben a polgárság utolsó hősi évtizedének várakozásai és csalódásai tükröződnek, s amelyek az első francia forradalom és 48 között annyi változatát ismeri az egykorú irodalom (»meghasonlott kedély«, »tépett lélek«, »századunk gyermeke« stb.). Vilney eredetisége abban áll, hogy paraszt-plebejusi környezetbe, tehát olyan feltételek közé helyezi a típust, ahol újra konkrét értelmet kap. Eredményeinket összegezve annyit mindenestre megállapíthatunk: az adatok összevágtnak; ami eddig csak feltevés volt, bizonyosságot lett. Vilney eredeti neve valóban Tersztyánszky volt. A család ősi fészke, az abaújtorna-megyei Trstány község, magyarul Füzérnádaska, olyan vidéken fekszik, amely lényegében a regény színhelyével azonos; Vilney itt ismeri ki magát a legjobban. A család egyik kiemelkedő tagja Tersztyánszky Dániel jogász, az Ürményi-féle Ratio Educationis munkatársa is ezen a vidéken, Krompachon született s innen került Bécsbe. (Megh. Budán, 1800.)

Nem esünk abba a távlattevédesbe, hogy Vilney szerény regényét kora nagy paraszt-ábrázolóinak, Balzacnak, a svájci Gotthelfnek vagy akár csak a porosz Immermann-nak koncepcióihoz mérjük: de Balzac nagybirtokos-párti, a plebejus és mélységesen reakciós Gotthelf, a liberális Immermann pedig istentől rendelt társadalmi formát, az »örök« idilli

¹ Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich*, 44, 20 és 51, 4. — *Allgemeine Deutsche Biographie*, XXXVII. 580.

¹ Ez nyilvánvaló tévedés. Robert Blum, a frankfurti parlament radikális (baloldali) frakciójának megbízásából 1848 okt. 17-én érkezett a forradalmi Bécsbe, Moritz Hartmann, ismert politikai költő és Julius Fröbel társaságában. Windschgrätz november 9-én agyonlövötte. Hartmann idejében elmenekült. Fröbelt is halálra ítélték, de kegyelmet kapott. Scheffel informátora valószínűleg összetéveszti Blumot Bécs utolsó parancsnokával, Messenhauserral, akit ugyancsak kivégeztek, s aki barátja volt Vilney-Terzkynek. De arról, hogy ez utóbbit is halálra ítélték volna, nincs tudomásunk. V. ö. O. Wittner, *M. Hartmann*, Ges. Werke I. (*M. Hartmanns Leben u. Werke*) Prag, 1906, 257: Intermezzo in Wien. — W. Blos, *Die deutsche Revolution*, Stuttgart, 1898, 444.

népet látja a parasztságban. Ha rajtuk állna, mind a hárman időtlen-időkre konzerválnák úgy, amint van, — s mind a hárman kívánatosnak tartják az eddigi gazdasági-társadalmi rend fennmaradását. — Viszont Vilney zendülő, sőt ennél több: forradalmár. A parasztok élére áll, nem érzelmes humanizmusból, hanem mert ellensége minden elnyomásnak, igazságtalanságnak, mert gyűlöli a nemességet, a vármegyét, a papságot, mert együttérez, sőt teljesen azonosítja magát a szegény meggyötört, kizsákmányolt jobbaggal. Mert az a meggyőződése, hogy a világot nem lehet jótékonyssággal megváltani, hanem csak erőszak útján, a gazdasági és társadalmi rend átalakítása révén. Vilney-Toni forradalmár s történeti kategóriákban gondolkodik. Nem ismerünk egykorú vagy közeli korú német regényt vagy novellát, a nagy parasztháborúk óta kiáltványt vagy röpiratot, amelyet ilyen mértékben hozna át a végletes úrgyűlölet. Az a beszéde pl., amellyel harcra tüzei a parasztokat, telítve van jakobinus pátozással: »Mit akartok, mit akarunk? Ki akarjuk irtani a nemeseket, a tisztviselőket, a papokat s a gazdag városi lakosokat, mert (állítólag) megmérgezik kútjainkat. Hadd mondjam meg még egyszer, nem mérgezik meg a kutakat, s nem ember, hanem csakis az ég maga az oka a rendkívül pusztító járványnak. De a nemesek, a tisztviselők és a papok megérdemlik, hogy ellenállás esetén megöljük s meg is kell ölnünk őket, mert lelketekbe csöpögtették a bizalmatlanságot és a kűtmergezés gyanúját, mert jéleső érzés számukra, hogy megtartsanak tudatlanságotokban, hogy csak kutyáknak nézzenek benneteket, hogy kéjvágyukat kielégítve eldorbézolják véres verejtékkel szerzett vagytonotok háromnegyedrészét, mert istenkáromló gőgjükben lábbal tiporják egyenlő emberi jogaitokat s elhittetik veletek, hogy ti, parasztok, csak arra teremtdtetek, hogy dolgozzatok, hogy a földesúr képében imádjátok és bálványozzátok a mindenhatót. Ki akarjuk harcolni emberi jogainkat, ha kell, akár legnagyobb javunk, az életünk árán is. Még akkor is, ha csak utódaink látnák hasznát.« — Egy ízben felveti a kérdést, honnan a nép szegénysége és nyomora, az embertelen elnyomás, a rabszolgáknak kijáró bánásmód, amellyel a jobbágyot gyöttrik. Magyarország legtöbb osztálya, sőt maga a parasztosztály is bizonyára azt felelné, hogy ez nem is lehet másképpen. A paraszt erre a sorsra született; isten és a viláé erre a földi nyomorúságra kárhoztatta. Jog szerint el kell viselnie sorsát. Ehhez még hozzáteszik, ha majd eme'ked k az ország jóléte, ez kedvezően hat vissza a parasztságra. Az ilyen ellenvetésekkel szemben csak annyit válaszolhatunk, hogy ez tiszta középkor. A nemesség nyolcszázéves alkotmányával, ezzel a »lovasított« alkotmánnyal szemben kár az emberi jogokra hivatkozni. Mit is várhatnánk a fejlődéstől egy olyan országban, ahol egyetlen osztály sem sejtí, mi az igazi emberi nem hivatása, ahol a nemesség csak azért nem hajlandó lemondani a maga régi kiváltságairól, hogy annál magasabbról nézhessen le a két alsóbb néposztályra, ahol formája szerint ugyan megszűntették a jobbágyágot, de ahol valójában továbbél »a földbirtokosok tudatában«. Semmi olyat nem válaszolhatnak, amiről el lehetne mondani, hogy elősegíti a küszöbön álló világ-reformot. Pedig ez a reform el fog jönni. S ha ez a reform majd kénytelen lesz az Al-Dunától az Urálig véres betűkkel leírni az emberi jogokat, ezt unokáink nem annyira a kétféjú sasnak, mint inkább az aranybullának köszönhetik. Azt mondhatná valaki: mindez merő képzelődés! Igen, de ilyen képzelődések rejlenek azokban a lángokban, amelyek meg fogják nyírβάλni a kétféjú sas szárnyát s elhalmvasztják Szent István pergamentkeresét. »S ha fogalmat akartok alkotni magatoknak erről a látomásról, menjetek ki tavaszkor, éjjeltájban Rákos mezejére s húzassátok el a cigányokkal a Rákóczi-indulót...«

Vilney 1844-ben írja ezeket a sorokat. A sziléziai takács-zendülés évében, egy közeledő gazdasági válság és forradalom előestéjén, amikor már a német, sőt az osztráknémet irodalomban is sorra felvetődnek azok a társadalmi és politikai kérdések, amelyeket Európa-szerte nemsokára az utcán és a barrikádokon próbálnak megoldani.

Mint minden életrajzi regényben, Vilney *Toni*-jában is nehéz különválasztani a valóságot a költészettől, a típusal adódó irodalmi-ideológiai hatásoktól, amelyek segítik tapasztalatainak megformálásában. Vilney ismeri a szocialista utópiákat, köztük a saint-simonizmust, amelynek Ausztriában is vannak hívei, az *Iffjú Németország* programjait és regényeit, de radikálisabb náluk, túlmegy rajtuk, mert nem könyvekből, hanem tapasztalatból ismeri az életet. Ilyen meggyőző, konkrét részleteket nem lehet kitalálni. Minden jel, az érzéki közelség arra vall, hogy az író Toni gyermek- és ifjúkorában a maga gyermek- és ifjúkorát rajzolja s hogy olyan környezetbe, olyan társadalmi feltételek közé helyezi, amelyek a maga életét alakították. Bizonyos, hogy legalább mint szemtanú végigélte a kolera-zendülést és következményeit, hogy katoná volt, hogy megülte a börtönt, hogy járt a Kaukázusban. Van egy határozott adatunk arról, hogy megfordult G.A.J. Wirth környezetében is. Wirth jelentős szerepet játszott a német polgári demokrácia előtörténetében, amely csupa ellentmondás s telítve van romantikus-nacionalista, sőt feudális elemekkel is. Maga Wirth köztársaság-párti. Siebenpfeifferrel együtt ő szervezi meg 1832-ben a német demokraták első országos tüntetését, a hambachi ünnepséget, amelyen mintegy harmincezer résztvevő követeli a német egységet és szabadságot s ünnepel minden népet, amely széttöri láncait, köztük a magyart is. S ez a Vilney első ideológiai-politikai iskolája.

Innen Bécsbe kerül. Itt W. Cäsar Messenhauser köréhez csatlakozik. — Messenhauser¹ volt katonatiszt, radikális író és újságíró, a bécsi nemzeti gárda s az ostromolt Bécs utolsó parancsnoka. Legnagyobb érdeme, hogy Benre bízta a város védelmét. Windischgrätz 1848 novemberében kivégeztette. Vilney ideológiai és politikai magatartása az ő környezetében kapja meg azt a végső határozott formát, amely lehetővé teszi számára, hogy elvesse eddigi fenntartásait s teljesen balfelé tolódjék. Messenhauser révén kapcsolódik be Bécs újságírói és írói életébe. Első regényét is neki ajánlja.² A forradalom alatt napilapot ad ki, szélső radikális programmal, a »Wiener Volkszeitung«-ot, amelyből mindössze százharminc szám jelenik meg. (Az osztrák sajtó történetírói közül Zenker az egyetlen, aki említést tesz róla, de ő is főlháborodik plebejusi hangján³). Ennyiben rekonstruáltuk Vilney fejlődését 1848-ig, már amennyire a gyér adatok alapján lehetséges volt.

Vilney regénye tudtommal a kolera-zendülés egyik első szépirodalmi feldolgozása, s az a benyomásom, hogy megfordult Eötvös József kezén is. De ennél jóval fontosabb, hogy Vilney már felismeri a zendülés politikai jellegét s hozzákapcsolja Dózsa György- és a Hóriameg K'oska-féle jobbágyforradalom hagyományához, »amikor az erdélyi és a magyar parasztokat keréketbörtték, megcsonkították, nyakig a földbe ásták, hogy a nemesek a fejükkel tekézhessenek«. De ugyanakkor a szegény babonás, állati sorban tengődő parasztok előtt fölragyogtatja egy új, szabad emberi élet képét, ahol mindenki a maga tulajdonának tekinteti, amit verejtékes munkával szerzett, ahol nincsenek királyok, hercegek, tisztviselők, dologtalan zsoldoskatonák, ahol a szabadság és egyenlőség napja süt a munkáskezekre és szántóföldekre, ahol a paraszt nem tengődik rozskenyérhéjon, nem jár rongyokban, nem iszík hitvány pálinkát, nem keveri száraz falombbal a kítűnő magyar dohányt, nem köszönti remegve, hajadonfővel a szolgabíró, ha csak nem akarja, hogy megbotozzák vagy lecsukják, ahol a földműves résztvesz az államigazgatásban s számonkérheti az adók fölhasználásának módját. — Itt azonban már elhagytuk a valóság talaját s mélyen bentjárnak az utópista látomások világában.

Az elmondottakkal adva vannak Vilney szemléletének, realizmusának, emberábrázolásának természetes feltételei. Ez a realizmus persze csak addig tart, amíg forrása, a közvetlen tapasztalat, ameddig a népsors és a népélet, a szépi környezet és természet ismerete terjed. Vilney a maga szlovák, ruszin parasztjait nem szakítja el társadalmi környezetüktől, nem eszményíti indulataikat, ösztöneiket, hibáikat és bűneiket. Úgy mutatja be őket, amint mult század-eleji, primitív társadalmi alakulatukban és nyomorúságukban élnek. Vannak a regénynek részletei, jelenetei, amelyek »apró realizmus«-okkal ma is meggyőző erővel hatnak: ilyen a szlovák csikósok éjjeli táborozása az erdőben, a falusi zsellér nyomortanyája, egy adóvégrehajtás, botozás, egy duhaj korcsmai multság leírása, egy malom ostroma, katonák éjjeli rajtaütése egy lázadó falun, egy sorozás, kaszárnyaélet, — itt valóban nem az irodalom preformálja a valóságot, hanem fordítva: az irodalom nő ki a valóságból. Itt alig van valami abból a megtévesztő, hamis illuz'önizmusból, hazug néprajzi romantikából, amely a legtöbb egykorú nem-magyar író magyar tárgyú regényeit, novelláit és balladáit jellemzi. Ami fél-szegség, túlzás, lélektani vagy történeti naivitás akad a regényben, az mind onnan ered, hogy a valóság, az emberek ábrázolásában nagyobb része van Vilney úrgyűlöletének, mint a néppel való együttérzésének. Irreális benne minden, ami regényét regényessé teszi: a szerelem, a főhős magánorsza, filozófiája, költői ábrándjai, minden, ami nem a népéletre és népsorsra vonatkozik. Ilyen naiv és irreális a »magasabb« arisztokrata-feudális világ rajza is. Ennek megfelelően sokszor az előadás nyelve is irreális és papirosos.

Vilney anyanyelve német. De egy pillanatig sem titkolja, hogy együttérez a magyar néppel. Érdekes a következő önvallomása: szívesen mélyedne el »irodalmi érintkezés« útján az új magyar nyelv szellemébe, de ehhez egyelőre sem eszköze, sem ideje. Innen van, hogy az új magyar költészetről csak ennyi a mondanivalója: »Ungarns Dichter werden erst«. Azt hiszi, ha a magyar költőt jót és nagyot alkotnak, a külföld sem tagadhatja meg tőlük elismerését. Sem a nyelv, sem nemzeti sajátosság nem szabhat érvényesülésüknek határt. Ami jó és nagy, az nem lehet egy nemzet sajátja, kell, hogy minden nemzet közös kincsévé váljék.

Vilney verseket is írt. Regényében sűrűn idézi őket. E versek gyökere ugyanaz a felismerés, amely első regényének hősét jellemzi, hogy t. i. az adott feudális társadalomban a valóság és költészet összemérhetetlen, a gondolkodó, önálló személyiség sorsa az örök magány.

¹ M. EhnI, W. C. Messenhauser, 1948.

² Az ajánlás szövege a következő: W. Cäsar Messen r gewidmet:
Du schlugst den Funken aus dem Stein,
Es sei die erste Flamme dein;
Ob Irrlicht? Ob sie Götterlicht?
Dies Mann, bei Gott, verbirg mir nicht.
Im Juni 1844.

³ E. V. Zenker, *Geschichte der Wiener Journalistik*, II. 1893, 89.

Teljesen magánjellegűek és érzelmesekek. Modoruk a Schiller-epigonokra és a sváb romantikára emlékeztet. Csak néhány népdala hat ma is természetesen, s csak börtön-verseinek stancáiból hallani ki egy új forradalmi költészet szenvedélyes pátoszát.

Bécs, amelynek egyetlen haladó hagyománya, a felvilágosodott jozefinizmus, rég elvesztette haladó jellegét s csak szemérmes ellenzéke a legsötétebb reakciónak, amely a kongresszus óta permanens gazdasági válságban él s jóformán azt sem tudja, mi a szabad mozgás, 1844 után a történelem megmásíthatatlan dialektikájának kényszere alatt végre a forradalom útjára lép, sőt 1848 őszén az egész német nyelvterület egyetlen igazi plebejus-polgári forradalmának színhelye. Vilney végigéli ezt az egész folyamatot kezdetektől a nyílt harc kitöréséig. A zendülő, az ösztönös forradalmár itt és most válik tudatos forradalmárrá. E folyamattal lépést tart az író. Politikai szemlélete átfogóbb távlatot kap. Szélesebb területen érintkezik a néppel, amelynek fogalmába a jobbagység, a parasztosztály mellett most már a városi proletár is beletartozik. Nyelve, hangja szabadabb, fesztelenebb, de egyúttal rikitőbb, mert a napi politika és publicisztika szükségleteit szolgálja. S ez az a nyelv és hang, amely annyira megbotránkozatta a polgári kritikusait. Első regényét már ennek az ideológiai fordulatnak az elején írta.

Szinte várható, hogy Vilney, aki már első regényében is között egy katonaelles magyar verset német fordításban és érdeklődéssel kíséri, várja az új magyar költészet kibontakozását, felfedezi magának Petőfit. Igaz, felfedezését előkészítik Dux Adolf Petőfi-fordításai, amelyek kötetbe összegyűjtve éppen Bécsben jelentek meg 1846-ban. De Vilney bizonyára akkor sem kerülheti el Petőfit, ha nincsenek előtte Dux fordításai. Mert Petőfi megjelenése teljesen megfelel annak a képnek, amelyet ő meg kortársai alkottak maguknak a népi és forradalmi költőről.

A szovjet kritika mutatott rá első ízben arra, hogy a művészi színvonalon álló, hiteles fordítás egyik elengedhetetlen feltétele a lefordítandó költő s a fordító ideológiai rokonsága. A nyelvismeret hiányán kívül főleg e feltétel hiányával magyarázható a világirodalom számos, egyébként jószándékú Petőfi fordításának elégtelensége vagy, hogy egy másik példára hivatkozunk, az a tény, hogy pl. Goethe *Fausfj*ának mindmáig nincs megfelelő magyar fordítása. Viszont éppen a közös ideológiai alapra, az átfogó célkitűzések közösségére vezethető vissza a Szovjetunió és a népi demokráciák páratlan Petőfi-kultusza, Petőfi új orosz, bolgár, lengyel, román fordításainak magas művészi színvonala. Vilney életével, regényének ideológiai-politikai vonatkozásaival sem filológiai öncéliből foglalkoztunk, hanem hogy megmagyaráz-hassuk, miért emelkedik ki Petőfi első fordítói közül.

Dux Adolf úttörő történeti jelentősége, hogy Petőfit ő ismerteti meg első ízben a nagyobb német nyilvánossággal. Ötvennégy versét fordította le. Válogatásának természetes határát szab az a körülmény, hogy kizáróan Petőfinek első, 1846-ig terjedő korszakára szorítkozik. Petőfi képe ennek megfelelően a kezdő, kibontakozó költőé. E határon belül azonban még külön korbát Dux óvatos kispolgári magatartása és politikai félszűrsége. Csodálja Petőfi lelemi fiatalágát, költészetének népi jellegét, de mindezt bizonyos távolságból, mintegy az esztétikailag érdekelt, de egyébként kívülálló ember szemével nézi. Óvatosságában kerül mindent, ami elüt a normától, közhasználatától: szokatlan jelzőt, fordulatot, képet, rímét. Dux fontolva haladó liberális kispolgár, akit egyetlen egyszer ragad magával a forradalom lendülete, 1848-ban, amikor lefordítja a *Talpra magyar-t* s forradalmi újságot szerkeszt, a »Morgenröte«-t. A másik oldalon áll Vilney, a született lázadó és permanens forradalmár, aki pontosan vég-szóra, 1848-ban adja ki Petőfi-fordításait. Az ő Petőfi-ismerete sem lépi át 1846 határát és jórészt ugyanazokat a verseket fordítja, mint Dux. De ha Duxnál az ideológiai rokonság hiánya csök-kenti a fordítás belső hűségét és minőségét, Vilneynél viszont éppen ellenkezőleg e rokonság megléte terem kedvező légkört Petőfi befogadásá számára, ami láthatóan befolyásolja a fordítások minőségét. Így aztán Duxhoz s az egykorú Petőfi-fordítók legtöbbjéhez képest természetesebb, frissebb, közvetlenebb, Petőfi-szerűbb, amivel korántsem akarjuk elhomályo-sítani Dux kezdeményező szerepét. Eljárásuk, magatartásuk különbségét így lehetne meg-fogalmazni: Dux egyszerűen irodalmi feladatot lát a fordításban, Vilney ideológiailag, emberileg is érdekelve van benne. Ezt persze csak akkor látnók a maga teljességében, ha Vilney kiadta volna első füzetének kilátásba helyezett folytatását, amelyben nyilván Petőfi későbbi, politikai verseinek is helyet juttatott volna.

Viszont nem véletlen, hogy a számára hozzáférhető többszáz vers közül éppen a »Nemes«-re esik a választása. Úrgyűlölete találkozik Petőfi nemesgyűlöletével. E találkozás tükröződése a fordítás:

Den Spitzbub zieh'n sie auf die Bank.

Den Spitzbub zieh'n sie auf die Bank,
Stockstreiche zu empfangen.
Er raubte, stahl, der Teufel weiss,
Was sonst er noch begangen.

Doch er entgegenstehend ruft :
An mir sollt ihr's nicht wagen,
Von Adel bin ich : habt kein Recht,
Den Edelmann zu schlagen.

Hast Du gehört dies Wort, o Geist
Der tiefbeschimpften Ahnen?
Nicht auf die Bank, zum Galgen sollt
Man jetzt den Weg ihm bahnen.

Ma már — főleg Révai József tanulmányai óta — tudjuk, hogy Petőfi népdalai, betyár-dalai, népies helyzetképei, románcai, pusztai képei látható politikai jelleg nélkül is osztoznak Petőfi kifejezetten politikai verseinek funkciójában. Petőfi maga sem hagyott semmi kétséget aziránt az értelmezés iránt : »Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, ez a század feladata, ezt kivívni célja minden nemes kebelnek, ki megsokallta már látni, mint mártírkodnak milliók, hogy egy pár ezren henyélessenek s élvezzenek«. (Petőfi levele Arany Jánoshoz, 1847.) Ha mármost emlékezetünkbe idézzük, mit mondott Vilney a millió kizsákmányolt jobbágyon élősködő földesurakról, meg fogjuk érteni, miért esett választása pontosan a *Nemes-re*.

Már Petőfi kortársai, haladó és reakciós kritikusi is tisztában voltak azzal, hogy népi magatartásában, népi költészetében többről van szó, mint divatos irodalmi áramlatról, romantikus típusok modernebb, személyibb változatairól. Valóban jóval többről van szó : politikai hitvallásról és állásfoglalásról. De első fordítói között nincsen, aki olyan mértékben azonosította volna magát Petőfi politikai hitvallásával, mint Vilney. Ebből a motivális körből nyolc olyan verset fordított, amelyeket Duxnál is megtalálni. (E versek: »Befordultam a konyhára« ehhez hozzá van csapva »A szerelem, a szerelem...« első versszaka, — »Hortobágyi korcsmárosné«, »Lopott ló«, »Gyors a madár«, »Pusztán születtem«, »Füldik a holdvilág«, »Ki vagyok én? nem mondom meg«, »Megy a juhász«.) Csak egyet emelek ki közülük, a »Gyors a madár, gyors a szélvész«-t, — ez a vers egyetlen lélekzetelállító, ritmikus lendület, amely ha némileg módosítva is, csökkent erővel mégis érvényesül a fordításban. Semmi hamis, zavaró hang vagy mozzanat az egészben. A forma úgy bontakozik ki az adott helyzetből és tartalomból, hogy nem hamisítja meg, nem érezni rajta semmi kényszert. Még a diáknyelvi »stibetzt« szó sem rí ki belőle, még a befejezés szójátéka, a deres-Bank (Prügelbank) sem ront az összbenyomáson.

Schnell ist der Vogel, schnell der Sturm.

Schnell ist der Vogel, schnell der Sturm,
Schnell ist der Blitz fürwahr,
Doch schneller ist als alle die,
Des Unterlands Betyár.

In Ketschkemet hat auf der Weid'
Er heut' ein Ross stibetzt,
Bei Sankt Martin denselben Tag
Er über'n Fluss noch setzt.

Und morgen wenn in Weissenburg
Das Ross verkauft er hat,
Stiehlt er dafür ein and'res sich
Gleich in derselben Stadt.

Den Tag darauf in Betschkerek
Macht er noch einen Fang,
Besteiget einen magern Fuchs
Und — — reitet auf der Bank ...

Ugyanez a vers a Dux fordításában mintha csak az eredetinek ritmusban, nyelvben, szókészletben elvont, érdektelen változata volna :

Schnell ist der Vogel, schnell der Sturm.

Schnell ist der Vogel, schnell der Sturm,
Schnell Blitzesbrand,
Noch schneller aber der Betyár
Vom Unterland'.

Heut' stiehlt ein Füllen der Betyár
In Ketskemét,
Führt's über bei Sankt Martin gleich
Auf einer Plätt' ;

Zu Weissenburg verkauft er
Das Füllen schnell,
Verkauft's und stiehlt ein and'res gleich
An selber Stell ;

Und übermorgen reitet er
Ein Rösslein schlank
Zu Becskerek, das Rösslein ist
Die Prügelbank . . .

Ha más értelemben, kisebb mértékben, de ugyancsak fölszabadító, hogy ne mondjuk forradalmasító funkciója van azoknak a Petőfi-verseknek is, amelyek fesztelen, diákosan tréfás hangjukkal destruálják a »magas« irodalmi pátosz, nagyképűség és ünnepélyesség világát. Ilyen a *Csokonai* : szinte látni és érezni, hogy Vilney a verset fordítva maga is fölszabadul. Ez különben formailag-terminológiaiilag egyik legszerencésebb, leghűbb fordítása) (A »Pál mester«-ben, amelyet szintén lefordított, éppen csak, hogy megközelíti ezt a hűséget)

Csokonai

Ein reformierter Pfaff' und Csokonai
Als Freunde liebten die einander treu.
Einst schlenderte aus Debresin hinaus
Und machte Halt vor seines Freundes Haus
Und : »durstig bin ich, Freund!« so schrie dabei
Der Dichter Michel Csokonai.

»Nun, hast du Durst, magst Du ihn stillen,
Noch gibt es Wein zu Deinem Willen,
Wenn nirgends wo, so doch im Keller mein,
Dort stehen Fässer, eins nicht und nicht zwei.«
So sprach der Pfaff' und führt zum Keller 'nein
Den Dichter Michel Csokonai.

»He da! Sa, sa!!« tönt's aus des Pfaffen Mund,
Als aus dem Fass gerissen er den Spund.
»Lauf um den Hahn, vergass ich ihn doch jetzt,
Lauf, Freundchen, lauf und säume nicht hiebei!«
Fort rennt, wie's Ross, das man mit Sporen hetzt,
Der Dichter Michel Csokonai.

Auf's Spundloch drückt der Pfaff' die flache Hand,
Den Hahn erwartend er so lange stand.
Der Hahn kam nicht, und also brummt der Pfaffe,
Bei welchem Teufel auch nur sei,
Ich welcher Hölle auch nur schaffe
Der Dichter Michel Csokonai.

Nicht mocht' er harren länger auf den Spund,
Dort liess er's Fass (der Wein floss auf den Grund
Und aus dem Keller ins Gemach er geht,
Doch sah er bald, dass oben niemand sei.
Es kam am Abend erst und ziemlich spät
Der Dichter Michel Csokonai.

Nun so erscheint die Sache lichter,
Es suchte oben lang' den Hahn der Dichter,
In jedem Winkel forschte er um ihn,
Doch kam er drauf nicht, wo er sei,
Und so ging um den Hahn zum Nachbar hin
Der Dichter Michel Csokonai.

Etwelche Schmauserei bei Nachbar war,
 Dem Gast man reichte Wein und Speise dar.
 Und so beim Wein und guten Essen
 Und bei der Musik froher Melodei
 Hat Pfaff' und Hahn und alles ganz vergessen
 Der Dichter Michel Csokonai.¹

Petőfi — Vilney : egyfelől a kor legnagyobb lírikusa s egyik legtisztább humanistája, másfelől a műkedvelő költő, labilis újságíró, úgy amint vannak, természetesen összemérhetetlenek. De kortársak, s társadalmi tudatukban, forradalmi ideológiájukban annyira a közös vonás, hogy ez, ha rövid időre is, áthidalja a közöttük lévő távolságot. Ami félszegség, tökéletlenség van a fordításokban, az a Petőfi és Vilney közötti különbségre, — ami ma is megkap bennük, az a költő és fordító ideológiai rokonságára vezethető vissza. Attól kezdve, hogy Vilney erkölcsileg megtévedt, hogy kiegyezik a reakcióval — amiben nagy része van bizonytalan anyagi helyzetének, nyomorúságának, csökkenő ellenállóerejének — ügylátszik, Petőfi is elveszíti számára egykori jelentőségét. Legalább is semmi nyoma annak, hogy 1849 után is foglalkozott volna vele...

III

Hogy a költészet az emberiség anyanyelve, hogy ezt a nyelvet a népköltészet őrizte meg a legtisztábban, s hogy éppen ezért a népköltészet az a forrás, amelyből a kiöregedett, elmeszesedett kultúrirodalmak, a »fent« költészete újjászülehetnek és felrisszülhetnek, ezt a felismerést az angol Percy, a német Hamann és Herder fogalmazta meg először hosszú időre szóló érvénnyel. S ebben az összefüggésben döntő történeti jelentősége van a szláv népköltészet felfedezésének is.

A népköltészethez való visszatérés követelménye, mint ideológiai program különben egykorú a rousseauizmussal. Gyakorlati megvalósítása két egymással ellentétes irányban érvényesül, aszerint, hogy melyik osztálynak az érdekeit szolgálja. Egyfelől — s itt elsősorban Németországra gondolok — régen betemetett, gazdag erőforrásokat tár fel a felemelkedő polgárság költői és művészei (Lessing, Goethe, Sturm und Drang, Herder) előtt s így a haladás irányában hat, másfelől, akárcsak a rosszul értelmezett rousseauizmus, egy idejélmúlt patriarchális és idilli társadalmi alakulatot, a technikától nem érintett természetet, helyesebben a hozzájuk való visszatérést állítja szembe eszményként a kapitalizmussal, a technikával, a demokráciával, s így természetesen a reakció és a nacionalizmus malmára hajtja a vizet. Ezért nem lehet közömbös például a népdalgyűjtők, kiadók, értelmezők ideológiai, politikai magatartása, ami nemcsak a gyűjtés szempontjaiban, hanem a szövegek stilizálásában, áthangolásában, sőt meghamisításában is kifejezésre juthat.

Külön politikai nyomatékot kap a néphagyományok és népköltészet kultusza azoknál a népeknél, amelyek csak a XIX. század folyamán vívják ki állami önállóságukat és függetlenségüket s amelyeknek irodalma sohasem szakadt el a néptől, így mindig a forrásnál volt s nem kellett visszatérnie hozzá. A jobbágyfelszabadítás egyre égetőbb kérdése különben gondoskodik arról, hogy a népköltészet ügye többé le ne kerüljön a napirendről, ami csak emeli politikai jelentőségét.²

Ismerjük az ideológiai szerepét a népköltészet kultusza, a nemzeti öntudat felébresztése körül, de felesleges ebben az összefüggésben s magyar viszonylatban mindent Herder vagy a német romantika hatására visszavezetni, hiszen jórészt olyan problémák tudatosításáról, olyan szükségletek kielégítéséről van szó, amelyeket a történeti fejlődés mindenütt, nálunk is napirendre tűzött.

¹ Vilney a »Pál mester«-rel, »Csokonai«-val közös csoportba foglalva lefordította a »Megy a juhász a száron«, a »Furcsa történet«, az »Egy telem Debrecenben« c. verseket, még pedig hasonló technikával.

² A demokratikus politika és a népköltészet iránti érdeklődés szerves összefüggését jól látja pl. Greguss Ágost: »Valamint az országok, hogy magokat fenntartsák s lekorhad támogatásuk helyébe újakat tehesenek, a néphez fordultak, mely minden államnak valóssággal egyedüli alapja és támasza, csak hogy nem volt igazság szerint elismerve és méltatva, sőt jogtalanul hátrátve s üdvös és illő hathatásától megfosztva: úgy az irodalom, midőn vénülni, merevedni, elemeiben fogyatkozni kezdett, szintén a népi elembe nyúlt vissza, hogy belőle, mint kiapadhatatlan forrásból — új erőt, új életet merítsen. Sa népköltészet fölkarolása, méltatása, búvárlása, kincseinek tüzetes gyűjtögetése a demokratikus elvnek, a politikai életben terjedésével egykorú. Mind a kettő a múlt század végével indult meg s a mostaninak egyik legfontosabb lételeme.« (*Külföldi népdalok*, Pest, 1861. VII.).

vilnevet demokratizmusa, a néppel való együttérzése vezette Petőfihez. Most viszont nyilván Petőfi vezeti a magyar népköltészethez.

Petőfi-verseken kívül népdalokat is fordított, számszerint összesen negyvenet (ebből egy Gaál József dala : a »Hortobágyi pusztán fúj a szél«). Népdalfordításait nem különíti el a Petőfi-szövegektől, sőt három Petőfi-dalt (»Befordultam a konyhára«, »Pusztán születtem«, »Füldik a holdvilág«) név nélkül közli. Nyilvánvaló, hogy Petőfiben ugyanannak a kollektív népi érzés- és gondolatvilágnak személyi tükröződését látja, amelyet a népdal igénytelenebbül, egyszerűbb eszközökkel fejez ki, s hogy Vilneynek a népköltészethez való érzelmi, értékelő viszonyát is ugyanazok az ideológiai tényezők határozzák meg, amelyek Petőfihez való viszonyában érvényesülnek.

Persze, Vilney népdalfordításainak is megvannak a maguk úttörő előzményei, csakúgy, mint Petőfi-fordításainak. Itt természetesen nem gondolok azokra a szórványfordításokra, elszigetelt mutatványokra, amelyek a monarchia folyóirataiban s egyes antológiákban láttak napvilágot. De nem gondolok Bowring angolnyelvű antológiájára : (*Poetry of the Magyars*, 1830.) sem, már csak felemás és jórészt áltépi anyaga miatt sem, de azért sem, mert az antológia ismerete és hatása jóformán csak az angolszász területre szorítkozik, s mert valóban rászolgált arra a dicséretre, »hogy főrangú körök figyelmét is felhívta a magyar (részben népi) költészetre : főleg ha tudjuk, hogy Bowring magyar verseit hg. Esterházy Pál londoni követnek ajánlotta, s hogy magyar előfizetői között Szemere Pálon, Szemere Györgyön és Döbrentein meg a Tudományos Akadémián kívül csak magyar mágnásokat találunk. Nem rája, hanem elsősorban Greguss Ágostra gondolok.

Greguss kb. ugyanabban az időben érkezik Bécsbe, hogy megkezdje orvosi tanulmányait, amelyikben Vilney, de persze más közelmúlttal, más hajlamokkal és szolidabb polgári feltételek mellett. 1845—46-ig a hallei egyetemen filozófiai előadásokat hallgat s a tanári pályára készül. Minden érdeklődését lekötik s kimerítik a Hegel örökségéért, a Strauss és Feuerbach s az »Ifjú Németország« körül folyó ideológiai harcok. Nem tudjuk, hogyan reagál a német társadalmi, politikai helyzetben beálló demokratikus fordulatra, de minden jel azt mutatja, hogy másként, mint pl. Vilney, s hogy ekkor még egy egész világ választja el attól a Gregusstól, aki néhány év múlva (1848-ban) Béranger-t, Herweghet, Robespierre-t, Rousseaut fordít, megírja *Edzdalet* s a *Magyar Marsellaise*-t. Mindenesetre jellemző a fiatal Greguss haladó magatartására, hogy magyar nép- (népies) költéssel foglalkozik s ehhez az ösztönzést nem kívülről, Percytől, Herdertől, a romantikától, Uhlandtól, hanem hazulról, az Akadémia kezdeményezésére megindult rendszeres gyűjtőmozgalomtól (*Ungarische Volkslieder*, Leipzig, 1846., Vorbermerkungen, 12), a népköltészet elvi kérdéseivel foglalkozó új magyar irodalomtól kapja. Tudjuk, ő is a gyűjtők között van. Arra azonban, hogy önálló antológiával lép a német nyilvánosság elé, minden bizonnyal döntő befolyással voltak Uhland (1844), Hoffmann von Fallersleben (1844) mértékadó német népdalgyűjteményei és Siegfried Kappcr szláv »melódiái« (*Slavische Melodien*, 1844),¹ amelyek éppen akkor jelentek meg, amikor Greguss külföldi tanulmányújtjára indult, másfelől az a körülmény, hogy eddigi idegennyelvű antológiáinkban (a Toldyében, a Mailáthéban, a Steinackerében) nem találni igazi »nép«-et, hanem csak »népies« magyar népdalt. Igaz, hogy Bowring magyar népdalokat is fordított, csakhogy anyagát jórészt a »Hasznos multságok«-ból (s tegyük hozzá : Rummy kézirati gyűjtéséből) merítette, márpedig, ami itt népdal címen megjelent, jegyzi meg Greguss, nagyobbára »obszkurus skriblerék« műve : Igy nem lehet csodálkozni azon, hogy Bowring rosszul válogatta össze szemelvényeit.« A hiány pótlása ezért üreá, Greguss Ágostra vár. Ilyen előzmények után adja ki gyűjteményét. Szerény terjedelmét azzal menti, hogy hazájától távol híján volt úgszólván minden forrásnak s nem győzte bevárni a Kisfaludy-Társaság népköltészi gyűjteményének megjelenését.

Greguss népdalainak bevezetésében — ideológiai készültségének visszhangjaként — túlteng a romantikus spekuláció s az elvont tipologizálás, amely történeti összefüggéséből kiszakítva lát és értelmez mindent (három népjellem, három vérmérséklet ; az érzelmes, de erővel teljes, jövőjének élő német, a századok óta elnyomás alatt élő, multba néző meláhus szláv, a magára, őseire büszke, jelenében élő s jövődjéért harcoló magyar ; e három vérmérséklet és típus tükröződése népköltészetük tartalmában és formáiban stb.). Az elméleti bevezetésnél szilárdabb talajon áll s szerencsésebb, konkrétabb maga a szövegválogatás. A gyűjtemény ötvenegy jórészt reprezentatív népdalból áll, talmi, irodalmi utánzat alig akad közöttük. Az »ismert szerzők« csoportjában Csokonai egy dallal (Vigan élelem világom), az archaikus népiesek között Döbrentei egy, Vitkovics két, Kisfaludy Károly három dallal szerepel, a modernebb népieseket Czuczor két, Vörösmarty három »Ilus panasza«, »Pusztá csárda«, »Főti dal«, a legmodernebbeket Erdélyi három (»Tudok én olyat eleget«, »Elmennék én katonának«, »Magyar leány az én rózsám«) dallal képviseli. (Kisfaludynak egy harmadik dala,

¹ Greguss idézi népdalgyűjteményének bevezetésében.

Bernáth G. »Alföldi halászlegény«-e, Édes Gergely »Petri gulyása«- a névtelenek közé került.) Feltűnő és teljesen érthetetlen, hogy Greguss mellőzi Petőfit. Annál is inkább, mivel Greguss maga volt az, aki 1845-ben versben köszöntötte Petőfit (*Pesti Divatlap* 1845., II. nov. 6.) s csak 1847-ben fordult ellene.

Mindent összevéve Greguss antológiája — s ezt ő is tudja — első a maga nemében. De jelentősége nemcsak ebben van. Nyelvén, szókincsén, technikáján meglátszik, hogy tanulmányozta, nemcsak a német népdalt, Kapper »*Szláv melódiái*«-t, hanem Uhlandöt is, aki megtette az utat a reakciós-romantikus népiességtől a demokratikus népiességig. Ez egyelőre a végső határ, ameddig Greguss maga is eljut. Ideológiai fenntartásai megakadályozzák abban, hogy ennél tovább mehessen. Az utolsó, esedékes radikális lépést teszi meg aztán Vilney, mégpedig radikálisabb alapvetésénél fogva. Ezen a ponton úgy viszonylik Gregusshoz, akit nem ismer, mint Petőfi-fordításaiban Duxhoz, akit viszont jól ismer. Aztán: Vilney az első népdalfordító, aki már Erdélyi kiadására támaszkodhatik. Az anyager csoportosításában részben Erdélyit követi, részben önálló csoportokat alkot: Liebeslieder (Szerelmi dalok); Steppenlieder (pusztai dalok); Räuberlieder (haramiádalogok); Trinklieder (bordalogok); Klagelieder; Schwänke und diverse Lieder (gúnydalok és rokon). Anyaga a magyar népköltészet legrégebbi vagy legjava állományához tartozik. Petőfi három dala s Gaál hortobágyi verse nem zavarja a népi egyöntetőséget. Így, amit Vilney Petőfi-fordításainak nyelvéről, terminológiájáról, természetességéről, másfelől pedig fogyatkozásairól, félszességéről megállapítottunk, *szfurl*-szóra elmondható népdalfordításairól is. Ehhez még hozzátenném, hogy Vilney »*Népdalai*«-val lezárul népdalfordításaink archaikus korszaka s velük kezdődik új, modernebb korszakuk is, amely nem zárkózik el a társadalmi és politikai haladás szükségletei és követelményei elől olyan mértékben, mint pl. Gregussé. De ezzel még nem merítettük ki Vilney fordításainak történeti jelentőségét és haladó jellegét.

A magyar népköltészet kutatói tudják, hogy kellő magyarázattal szolgálnának, hogy az epikus népköltészet műfajai közül milyen későn, túlságosan későn lép az irodalmi köztudatba a ballada. Én itt persze nem annyira a népballada irodalmi hatására, mint inkább ismeretére, ismertetésére és értékelésére gondolok, ami irodalmi hatásának csak egyik, mindenesetre igen fontos feltétele. Horváth János helyesen látja a késelem egyik okát abban, hogy sem a Kisfaludy Sándor-féle rege, sem a Vörösmarty-féle nagy- és kiseposz-forma nem volt alkalmas arra, »hogy műfaji formáját valamely népi elbeszélő formához igazítsa«¹. De ugyanilyen joggal hivatkozhatnánk a Bürger-, Schiller- vagy később az Uhland-féle halladattípusok még nagyobb népszerűségére, mert ezek, ha lehet, még jobban elvonták a figyelmet a népballadától, sőt egyesenes elhomályosították, elzárták a hozzá vezető utat. Ehhez még hozzátelhetnők, hogy sehol sem fenyeget olyan végtelen mértékben az elhamarkodott következtetések és általánosítások veszélye, mint ott, ahol csak a felépítményt látjuk s nem veszünk tudomást a hozzátartozó konkrét alapról.

Beláthatatlan irodalom foglalkozik a Percy-féle skót-angol balladattípus európai sorával és hatásával. De valójában csak azóta, hogy a marxista történelemszemlélet szilárd alapot vetett kutatásainknak, kezdünk ebben a problémakörben is tisztábban látni. Tudvalevő, hogy Percy gyűjteménye nem robbanásszerű hirtelenséggel jelentkezik az angol irodalomban, hanem csak kiemelkedő láncszeme egy hosszú, meg nem szakadó folyamatnak, hiszen a megjelenése (1765) előtti időből nem kevesebb, mint kilenc nyomtatott gyűjteményt ismerünk s irodalmi fogadtatása ideológiailag már régen elő van készítve (Addison.) Egyfelől felbreszti s kielégíti a kapitalizmus s minden erőszakos társadalmi s politikai átalakulás feudális ellenzékének, másfelől a már kapitalizálódott s a feudalizmussal kacérkodó vagy vele szövetező polgári rétegeknek sóvárgását az angol történelem véres, hősi, lovagi korszakai iránt. De cselekvő politikai funkciója kezdettől fogva aránylag szerény keretek között mozog. Innen van talán, hogy az angol ballada-divat eredeti helyén, odahaza nem fajul balladalázzá. Hasonló okokból Franciaországban sem lehet szó balladalázzról, ahol pedig Moncrif már 1765-ben kiadott egy háromkötetes népköltési gyűjteményt s Berquin már 1776-ban felhívta a figyelmet Percyre, Bürgerre s átdolgozta a német irodalom »egirracionálisabb« balladáját, Bürger *Lenoré*-ját, vagy akár Európa többi irodalmában, ahol állandó kísérletek történek a Percy-féle balladattípus átültetésére és áthonosítására. Az egyetlen kivétel Németország, amely úgyszólván egyedül áll a maga mértéktelen balladalázzával. S ez érthető is. A lassan kapitalizálódó, gazdasági-politikai egység híján fejlődő, párszáz kisebb-nagyobb abszolút zsarnoknak kiszolgáltatott Németország a parasztháborúk, a reformáció első hősi korszaka óta nem tudja, mi a nép- és szabadságmozgalom, helyesebben minden szabadságmozgalma ideológiai síkon és ideológiai keretek között mozog. Így történik aztán, hogy amikor a XVIII. század utolsó évtizedeiben a felemelkedő polgárság megkezdte első diadalmas »szabadságharcát«, ezt is elsősorban a költészetben, filozófiában, történetírásban, ideológiai eszközökkel vivja meg. (*Sturm und Drang*.) Ezért természetes, hogy ami pl. Angliában a reakció szol-

¹ Horváth János, *A magyar irodalmi népiesség*, 1928.

gálja, a nemzeti és népi hagyományokhoz való visszatérés, a régi birodalmi »egységhez és dicsőséghez« való appellálás, itt kifejezetten a haladás irányvonalába esik és politikai nyomtérket kap. A népdal, de mindenekelőtt a hősi, kísérteti, történeti ballada Ossziánnal, Shakespeare-rel együtt az osztályharc eszközüvé válik, kezdő fokon Lessing, magasabb fokon a plebejus Bürger, Maler-Müller, Voss stb., legmagasabb fokon pedig a fiatal Goethe kezében. Innen a német Shakespeare-fordítások nagy száma mellett a beláthatatlan számú Percy-fordítás (már 1767 óta), amivel szükségszerűen együttjár a népdal, de főleg a népballada termékeny kultusza. Ez az egész folyamat azonban csakhamar az ellenkező végletbe csap át, főleg a francia forradalmat követő évtizedekben, a »felszabadító« háborúk alatt, amikor a német romantika feudális jobbszárnya (Arnim, Fouqué, Eichendorff, Loeben gróf stb.), azaz lényegében a mozgalomtöbbsége, kiszajátítja magának a népet, a népköltészet kultuszát, a történelmet, a maga reakciós céljainak szolgálatába állítja a balladát, megteremti a forma új, reakciós, nacionalista típusát s megfertőzi vele a jámbor sváb költőket, köztük még a szemérmesen demokrata Uhlandot is. Ennek fejében viszont változatlanul ébren tartja a népballada iránti általános érdeklődést. (A típus egyik változata az osztrák történeti ballada, amelynek az volt a metternichéktől sugallt feladata, hogy a monarchia nemzetiségeiben felkeltse a közös osztrák ideológiai hagyományainak tudatát. L. O. Marchab, *Die Ballade in Österreich*, Wien, 1924.) A romantika idején egyébként már csak nagyon kevesen ismerik fel a Percy—Bürger-féle balladatípust eredeti forradalmasító jellegét. E kevesek közé tartozik pl. az olasz Giovanni Berchet, aki a balladát is felhasználja az osztrák elnyomás és — a klasszicizmus elleni harcában (1816).¹

Külön, önálló úton halad az orosz irodalmi ballada fejlődése, amelynek legkiemelkedőbb képviselői Puskin és Lermontov.

Egészen más képet mutat a magyar helyzet. Itt elég azokra a társadalmi és politikai tényezőkre hivatkoznom, amelyek a francia forradalom, a nemzeti újjászületés évtizedeiben előkészítik, elősegítik a népdal fölfedezését, de ugyanakkor késleltetik a népballada fölfedezését... Révai József úttörő Kölcsény-tanulmánya előszatott minden homályt és félreértést, amely ezt a korszakot megülte. Nálunk — haladó polgárság híján — a haladó nemesség vállalja azt a politikai funkciót, amely Angliában, Franciaországban, s részben Németországban a haladó polgárságra hárul. Minthogy pedig ez a nemesség nem tud elszakadni a maga osztályától, tudatában is tovább élnek osztályideológiájának csökevényei. Ez a körülmény határozza meg a múlthoz, a nemzeti-, népi hagyományokhoz való viszonyát. Más igényeket támaszt az irodalommal szemben, más szükségletek kielégítését várja tőle, mint pl. a haladó polgárság. A magyar népköltészet formái közül a népdal sohasem süllyedt a kollektív emlékezés felszínére alá, s amint a XVII. és a XVIII. század lírája, az Amade-, Faludi-, Szentjóni-Szabó, Ányos-Csokonai-sor mutatja, állandó termékeny kölcsönviszonyban állt a »fent« költészetével. Felfedezése, felemelése tehát nem ütközik ideológiai-történeti akadályokba. Mindenesetre jellemző, hogy első gyűjtői, adaptálói, utanzói, stílizálói (Kölcsény, Kisfaludy Károly, Vörösmarty) többségükben a haladó nemesség köréből kerülnek ki. Viszont a népköltészet epikus formái közül éppen a ballada, amelynek pedig XVI. századi virágkora után sem apadt el az ereje, sőt amely a XVII.—XVIII. század fordulóján a kuruc-kor költészetében olyan művészi fokon jelentkezik újra, amilyenre nincs példa az egykorú világgöltészetben, mintha egy időre teljesen elveszett volna az irodalmi epika számára. Ha felszínre kerül is, ha ismerik is, — s erre nézve nem egy bizonyítékunk van — akkor sem felelhet meg annak a hősi, ünnepélyes szemléletnek, amely a nemzeti múlt, a honfoglalás és honalapítás, Nagy Lajos, a Hunyadiak, Zrínyi nagy korszakai felé fordul, hogy ezzel kárpótolja magát az elfajult, korcs jelenért. E felemelt ünnepélyes igények kielégítését a haladó nemesség valóban nem várta, nem várhatta mástól, csak a hősi eposztól, a történeti drámától, az irodalmasított történeti vagy a Schiller-féle történeti-filozófiai balladától. Egyetlen rövid pillantás a reform

¹ A balladairodalomhoz: Ortutay Gyula, *Székely népballadák*, 9; 47. H. L. Cohen, *The Ballade*, 1915. — W. Kayser, *Geschichte der deutschen Ballade*, 1936. — W. J., Entwistle, *European Balladry*, Oxford, 1939. — Turóczi-Trostler József, *Realizmus és irodalomtörténet*, 1946, 6. — A Percy-féle balladatípust európai recepciójához: G. B. Maury, *Bürger et les origines anglaises de la Ballade en Allemagne*, 1889. — F. I. Child, *English and Scottish Popular Ballads*, 1882—1898. — Wagener, *Das Eindringen von Percys Reliques in Deutschland*, 1897. — H. Lohre, *Von Percy bis zum Wunderhorn*, 1902. — F. Baldensperger, *La Légende de Bürger dans la littérature française. Études d'histoire littéraire*, 1907. — Eicher, *Die historische Volksballade der Engländer und Schotten*, 1926. — Price, *The Reception of English Lit. in Germany*, 1932. — Ballada és »Sturm und Drang«: E. R. Kircher, *Volkstied und Volkspoesie in der Sturm-und Drangzeit*, Zeitschr. für Wortforschung, 1903. — E. Blochmann, *Die Deutsche Volksdichtungsbewegung in Sturm und Drang und Romantik* (Deutsche Vierteljahrsschrift, 1923, I.). Большая Советская Энциклопедия IV. 143.

kor irodalmára, s igazolva látjuk e megállapítások helyességét. Percy, Walter Scott nevének említése, egy-két balladaközlés a Hormayr-féle *Archiv*-ban (1828), vagy a *Hasznos Multságok*-ban (1834, u. o. 1822, 1825: egy-egy cikk a balladáról; v. ő., Buday E., *A népballada iránti érdeklődés története 1880-ig, 1930.*), vagy a »Szilágyi- és Hajmási« tartalmi kivonata Gegő Eleknek a »Moldvai magyar telpekről« (1838) szóló munkájában, vagy egyéb utalások nem változtathatnak az általános helyzetképen. Hiszen Arany, aki pedig tudta, hogy van »egy-két balladaszerű költeményünk, mely a formát oly teljes kifejelettség fokán mutatja, hogy bízva az éjszakai balladák mellé tehetnők őket«, még 1861-ben is azon panaszkodik (*Összes munkái*, 1900. X. 148), hogy »népdalköltészetünk még állandóan termel: de népi balladáink forrása úgylátszik kiapadt«. Hogy a felépítmény megváltozzék, előbb az alapnak kell gyökerében megváltoznia. Minden lépés, mely távolodást jelent a feudális osztálytudat utolsó fenntartásaitól és csökevényeitől, egyúttal a mi problémakörünkön belül is közelebb visz az igaz magyar népi balladához vagy legalább a ve'e rokon Percy—Bürger-típushoz, amint ezt Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Garay (*Két holló*) példájából látni. Persze, egy új népi nemzedékre, az Erdélyi János, Kriza János és Arany János-nemzedékre vár az a feladat, hogy fölfedezze a magyar és a székely balladát, hogy Arany újjáteremtse belőlük, mégpedig a művészet legmagasabb fokán, a magyar balladát.

Mindezt el kellett mondanunk, hogy megértsük, milyen jelentősége van annak, hogy Vilney az »igazibb« Petőfivel együtt — mindenki mást megelőzve — elsőnek fedezi fel a világgöltészet számára a magyar népballadát. (Kertbeny csak három év múlva követi)

Vilney két magyar népballadát fordított németre: a *Fehér Lászlót* és a *Megöltek egy legényt*. Választását ugyanolyan tudatos ideológiai megfontolás vezeti, mint a *Nemes* esetében, amelyről tudjuk, hogy Petőfinek első nyomtatásban megjelent radikális verse.

Fehér László lovat lopott. A hadnagy elfogatja és tömlőcbe vetteti. Testvérhúga, Anna megtudja, »sok aranyakat« vesz magához s elmegy a tömlőctartó hadnagyhoz, bocssza szabadon a bátyját. A hadnagy hajlandó teljesíteni a kérését azzal a feltétellel, ha vele tölt egy éjszakát. Hiába figyelmezteti a bátyja, ne higgyen a hadnagynak, a lány mégis vállalja az áldozatot. Persze, hiába: a hadnagy kivégezteti Fehér Lászlót. — A ballada művészileg legizgalmasabb, legdrámaibb része Anna és a hadnagy éjjeli párbeszéde: Anna nem tud aludni, láncsörgést, puskalövést, kardzörgést hall; hiába nyugtatja a hadnagy, végül nem áltatja tovább: »a bátyádnak vége van már.« Mire Anna megátkozta.

Az összehasonlító folklór-és irodalomtörténeti kutatás száz év alatt elég tekintélyes, bár különböző értékű anyagot gyűjtött össze a tárgy népi-balladikus és irodalmi novellisztikus drámai feldolgozásaiából.¹ Pozitívista szempontjainak megfelelően minden érdeklődése a népi változatok száma, lokalizálása, földrajzi elterjedése, motiválás rokonsága vagy kapcsolatai, cselekményük történeti hitelessége körül forgott. Odáig azonban már nem jutott, hogy földerítse a tárgy és forma, a művészi kvalitás és a társadalomtörténeti tényezők belső dialektikus összefüggését, hogy rámutasson arra, a gazdasági-társadalmi folyamatnak milyen erői határozzák meg a különböző változatok tartalmi-eszmei rokonságát. (Mentségére szolgál, hogy kezdetől fogva bevallottan vagy be nem vallottan a tárgy legkiemelkedőbb feldolgozását, Shakespeare »Szeget-szeggel« című komédiáját látta maga előtt s minden más feldolgozást csak adaléknak tekintett a komédia megértéséhez vagy dicsőségéhez). Ami a magyar kutatókat illeti, őket is elsősorban az »előkelő shakespeare-i« rokonság, az eredet, a motívumok és változatok kérdése izgatta s csak utolsó sorban s csak újabban érintették a ballada néhány társadalomtörténeti és eszmei vonatkozását. Annyit mindenesetre meg lehet állapítani, hogy a legrégebb balladikus, novellisztikus (Giraldó Cinthio 1565), drámai (George Whetstone, 1578, Claude Rouillet, 1556 stb.) feldolgozások alapjául szolgáló eset vagy esetek valóban megtörténtek, mégpedig, legalább a rendelkezésünkre álló többé-kevésbé hiteles adatok tanúsága szerint egy földrajzilag korlátolt (román: olasz, francia, spanyol, portugál) területen s egy aránylag korlátozott időben, a hűbériség felbomlása s a kapitalizmus kialakulása közötti századokban (IV. Fülöp, XI. Lajos francia király, Merész Károly burgundi herceg uralkodása alatt). Egy kései comói eset híre 1547-ben Bécsen át

¹ Az irodalomhoz: Dunlop-Liebrecht, *Geschichte der Prosadichtungen*, Berlin, 1851, 278. — R. Köhler, *Kleinere Schriften* ed. Bolte, 1900, III, 221. — Bolte, *Zeitschrift des Ver. für Volkskunde*, XII. 64. — K. Simrock, *Die Quellen des Shakespeare*, Bonn, 1872, I. 137. — A. D'Ancona, *La poesia popolare italiana*, Livorno, 1906, 140. — Abafi Lajos, *Figyelő*, I. 84. — Benedek Marcell, *Irodalomtörténet*, 1916, 204. — Zolnai Béla u. o. 1917, 405. — Gragger R., *Ungarische Balladen*, Berlin, 1926, 177. — Ortutay Gyula, *Szekely népballadák*, 305. — Solymossy Sándor, *A magyarság szellemi néprajza*, III., 102 (Naív feltevések.) — Dános Erzsébet, *A magyar népballada*, Budapest, 1938., 98. — L. még: R. W. Chambers, *The Jakobean Shakespeare and Measure for Measure*, Milford, 1938.

Magyarországba is eljutott¹; Bornemisza is feljegyezte (Postilla, IV, 1578.)². Az eset első feldolgozói nem véletlenül választják a ballada- és novellaformát, mert ez a két forma felel meg legjobban egy olyan kor szükségleteinek, izlésének és irodalmi gyakorlatának, amely — s itt Engelsnek egy más összefüggésben használt szavaival élünk — »felszabadította az emberek legszenyesebb ösztöneit és szenvedélyeit«, de ugyanakkor alkotó szellemüket is felébresztette és nagykorúsította.

Ami mármost a művészi-formai megoldást illeti, a feldolgozások során általában két típusal találkozunk. Az egyik szerint a gaztettet nem követi megtorlás. A másik viszont elégtételt szolgáltat a megsértett erkölcsi világrendnek: a csábító halállal bünhődik vagy feleségül veszi az elcsábított lányt. Az első típust inkább a népi, plebejusi, a másodikat főként az irodalmi feldolgozások képviselik, ami semmiesetre sem lehet véletlen. Elég az egyes szerzők osztályhelyzetére és osztályérdekeire gondolni. A balladák szerzői pl. jórészt az anyagi javakat termelő, elnyomott néphez tartoznak, vagy a társadalmon kívül élnek. Ősi tapasztalatuk, hogy a dolgozó nép mindenestül ki van szolgáltatva az uralkodó osztályok önkényének, hogy rajta, a becsületén ejtett sérelmet soha sem követi jóvátétel. Természetes, hogy az első megoldást választják, mert az felel meg a reális helyzetnek: az áldozat hiábavalósága, a csábító hitványsága és bűnmentessége tiltakozás és vád a fennálló társadalmi rend erkölcstelensége és hitványsága ellen. Az irodalmi változatok szerzői viszont feudális vagy polgári környezetben élnek, érdekeik azt követelik tőlük, hogy igazolják a fennálló társadalom erkölcsét, hogy megszilárdítsák a nép hitét elnyomóik igazságszeretetében, az örök igazságszolgáltatásban, ezért a békés és megnyugtató megoldást választják, amely jóvátétellel végződik. (Shakespeare az egyetlen, aki olyan fordulatot tud adni az egésznek, hogy az erőszak elveszti megbocsáthatatlan jellegét, s ezzel megtalálja a kivezető utat az emberi szenvedélyek és gyöngeségek ellentmondásaiból.) Mindez természetesen nem marad hatás nélkül az előadás pátozarára, a szókincsre, formára sem. Az irodalmi feldolgozások közül, ha jól látom, csak Sardou drámája, a »Tosca«, és Puccini zenedrámája örökölt valamit a régi lázadó szellemből: az áldozatot vállaló lány megüli a hatalmával visszaélő kormányzót... S végül: az sem véletlen, hogy az áldozatot vállaló nő az egyik változat szerint a halálraítélt húga, a másik szerint a szeretője (menyasszonya), a harmadik szerint pedig felesége, mert e három változatban nyilvánvalóan különböző társadalmi helyzetek és erkölcsi felfogások tükröződnek.

Nincs abban semmi nacionalista kérdés, ha megállapítjuk, hogy a magyar »Fehér László« az egész népi balladasornak legjobb, a típus törvényszerűségét legteljesebben betöltő darabja. Ezen a ponton háttérbe kell szorulnia az eredet és közvetítés kérdésének, amely az eddigi kutatás vezető kérdése volt. Különböznél itt is mindenekelött a közvetítés útját (Olaszország — Ausztria?) és a közvetítő személyt (katona, diák?) kellene valószínűsíteni.

De még az idegen eredet, amelyet persze ugyancsak valószínűsíteni kellene, sem érintené balladánk formai-művészi eredetiségét s realizmusát, amely mindenestül magyar talajban gyökeredzik, nem is szólva a balladikus szerkezet egyik legszerveesebb részéről, az archaikus jellegről és hangú átokról, amely tudtommal-legalább eddig-egyetlen külföldi változattól sem kerül elő.

Vilney egyedül áll kortársai között azzal, hogy a maga s forradalmi közönsége számára felfedezze a »Fehér László« lázadó-tendenciáját. A betyár, aki nem hajlandó húga becsületének árán megmenteni életét, a hadnagy, Fehér Anna, a megtorlás nélkül maradó erőszak balladája, — milyen közel áll mindez Vilney első regényének légköréhez s milyen hatásos eszköznek ítélik a forradalmár kezében. Fordítása értelmileg és érzelmileg ott közelíti meg legjobban az eredetét, ahol a legizgalmasabb, a hadnagy és Anna éjjeli párbeszédében, különben a maga egészében hű s valóban balladaszerű; csak néhány Heinére emlékeztető rimmegoldása (pl. masslos — Fehér Lasslos) vagy az, hogy Fehér Anna nevét, egyszer *Weiss Anná*-nak, egyszer pedig *Anna Weiss*-nak fordítja — zavarja helyenként a balladai hangulat egyöntetűségét. Másutt viszont éppen Heine technikájának alkalmazása, hanglejtésének a követése teszi élénkebbé, időszérűvé az előadást. Mindenesetre megérdemli, hogy száz év után újra napfényre hozzuk, mint az első kísérletet egy addig ismeretlen világ bemutatására.

Fehér Lasslo stahl ein Ross.

Fehér Lasslo stahl ein Ross
Dort unterm schwarzen Hügel,
Er stahl's mit all dem Sattelross,
Mit Halfter, Zaum und Zügel.

¹ Illésy János, Századok, 1893, 456.

² S ymosy, Ethnographia, 1925, 65.

Die ganze Stadt, das Dorf, das Land
Sind ihm nun nachgegangen,
Und selbst aus Güns¹ der Lieutenant²
Zog aus, ihn einzufangen.

»Herr Lieutenant, schönen guten Tag!
Gott lass uns den erjagen.«
Wie heisst du, lieber Junge, sag'!
»Herr Lieut'nant, werd's schon sagen.«

Hast du noch Vater, Mutter? sprich.
Die Wahrheit sprich, mein Bester!
»Nicht Vater, Mutter habe ich,
Doch eine schöne Schwester.

»Weiss Anna heisst die Schwester mein,
Mein Ross hat weisse Füsse.«
Nicht frag' ich nach der Schwester dein,
Nach deinem Ross' nicht, wisse.

Doch sage deinen Namen mir,
Sonst lass' ich dich ergreifen.
Ergreift den Hundsfott, diesen hier,
Den für den Galgen Reifen.

»Ich heisse Feher Lasslo, wisst,
Stets trau' ich mir's zu sagen,
Dass dies mein wahrer Name ist,
So sehr sie nach mir jagen!«

Führt in den Kerker ihn, er muss
Gehn in den tiefsten, feuchten;
Schlagt Eisen ihm an Hand und Fuss,
Dort soll er Alles beichten. —

Als Anna hörte, wo hinein
Ihr Bruder war geraten,
»Die Rosse, Kutscher, spann' mir ein,
Zu mir laß' viel Ducaten.«

»Herr Lieut'nant, Gott geb' guten Tag!
Dir gebe frohen Mut er.
Um was kamst du, Goldschöne, sag'?
»Herr Lieut'nant, um den Bruder.«

»Gebt Ihr heraus den Bruder mir,
Euch würde Gott nie strafen.«
Ich geb' ihn, wenn ich erst bei Dir
Hab' eine Nacht geschlafen.

Auf dies sprach Anna Weiss kein Wort,
Geht in den Gang geschwinde,
Vom Gang zum Kerkergitter fort,
Dass sie den Bruder finde.

»Gott grüss Dich, lieber Bruder mein!
Dir, Schwester, Gottes Segen!
»Jetzt werd' ich, Bruder, Dich befrei'n,
Werd' mich zum Lieut'nant legen.«

¹ Az eredetiben Gönc ; Görz eltorzult alakja?

² Helyesen : Hauptmann.

Schlaf' nicht bei diesem Hundsfoth hier,
Bei dem zum Galgen Reifen ;
Nimmt dir die Jungferschaft, wird mir
Den Kopf vom Rumpfe streifen.

Auf dies schwieg Feher Anna bloss ;
Nur ging sie von der Stätte
Von Gang zu Gang bis in das Schloss,¹
Dort legt' sie sich zu Bette.

Schläfst, Feher Anna, liebes Kind,
Du schönste der Nanetten?²
»Ich weder Schlaf, noch Ruhe find'
Vor'm Klirren vieler Ketten.«

Schlaf' nur, mein süsser Schatz, 'ne Weil,
Bist mein Rubin, mein Leben,
Schön ist Dein Antlitz, jeder Teil ;
Könnst' Alles um Dich geben.

Die Knechte gehen nur nach Holz,
Die machen solch Getöse.
Schläfst, Feher Anna, Du mein Stolz,
Du aufgeblühte Rose?

»Ich weder Schlaf noch Ruhe find',
Hör' nur die Schützen schiessen.«
Schlaf' Du nur, schlafe nur, mein Kind,
Musst mich ins Herz nur schliessen.

Schläfst Feher Anna, Schönste Du,
Als alles Gold mir werter?
»Find' weder Schlaf, noch find' ich Ruh
Vor'm Klirren vieler Schwerter.«

Nun schlafe sanft und träum' nicht schwer,
Dein lieber Bruder ist nicht mehr!
»Herr Lieutenant, Herr Lieutenant,
Verflucht sei'st Du, Herr Lieutenant!

Die Flut vor Dir aufstaue sich,
Der Schlamm nach Dir aufbaue sich,
Des Rosses Huf verrücke sich,
Sein Leib im Feld zerdrücke Dich.

Washwasser werde Dir zu Blut,
Dein Handtuch lod're auf in Glut.
Dein Brot verwandle sich zu Stein,
Gott lass Dich nimmer selig sein!«

Und diese Verse, schlicht und masslos,
Machten zwei Freunde Feher Lasslos.
Der eine hängt ihm zur rechten Hand,
Zur Linken man ihm den anderen band.
Feher Lasslo nahm in der Mitte Platz,
Die schöne Marie war sein Herzensschatz.

¹ A palota helytelen fordítása ; a helyes : »Gemach« lett volna.

² Szonzszerű megoldás a magyar versbeli (diákos) »szép Diána« helyett..

A másik ballada, amelyet Vilney lefordított, a »Megöltek egy legényt«, kisebb igényű s kevésbé problematikus, mint a »Fehér László«. Nyelve, formája egyszerű és konkrét, mint a valóság, amelyből sarjadt. Nincs rajta semmi archaikus szín. A balladikus lényeg: szülei, szeretője költögetik a halott legényt, akit megöltek hatvan forintjáért s bedobtak a Tiszába. — A balladának számos magyar változata él. Vilney talán Erdélyinek puritán, csonkának látszó szövegét fordította (*Magyar népdalok és mondák*, I. 377.), amelyben a halott a lány költögetésére sem szólal meg. Fordítása a német népballadák terminológiájához igazodik. A »Fehér László«-val együtt méltó módon képviseli a magyar balladát a világköltészetben:

Totschlug man einen Burschen
Um sechszig Gulden bloss.
Man warf ihn in die Theisse
Um sein gesattelt Ross.

Nicht nahm ihn auf die Theisse,
Warf ihn an's Ufer hin.
Ein Schiffer kam, der legte
Hinein ins Schifflin ihn.

Hinzu kam seine Mutter,
Weckt' ihn, er hörte nicht.
Die krausen schwarzen Locken
Verhüllten sein Gesicht.

Hinzu kam auch sein Vater,
Weckt' ihn; — er bleibt in Ruh,
Fast an die Füße gefroren
Sind ihm die Sporenschuh.

Hinzu kam auch sein Liebchen,
Weckt' ihn; — er hört' nicht drauf.
Steh' auf, Geliebter, falle
Mir um den Hals, steh' auf!

Fall' um den Hals mir, falle!
Dass ich Dich trag' nach Haus;
Du sollst bei mir drei Tage,
Vier Taglang ruhen aus!¹

*

Dolgozatom »Petőfi Világhíre« című monográfiám egyik fejezete. Mivel Petőfi 1848 táján mint népköltő él az európai népek tudatában, világhíre elválaszthatatlan a magyar népköltészet recepciójának kérdésétől. Vilney fordításai révén Petőfi és a magyar népköltészet úgyszólván egyszerre lép be a világirodalomba. — Ha sikerült az itt felmerült kérdéseket egy-két ponton új világításba helyezni, ez csak annak tulajdonítható, hogy kezdettől fogva szem előtt tartottam Sztálin korszakos nyelvtudományi munkáinak alap- és felépítmény viszonyára s a felépítmény aktív jellegére, tehát a költészetre, mint a felépítmény egyik formájára is jellemző megállapításait.

¹ Vilney ezenkívül egy balladikus tréfát is lefordított: az »Elment a kisasszony Trézi«-t *Es ging das Fräulein Rési Mack*; a magyar szöveggel Gulyás Pál azonosította: *Magyar szépirodalom idegen nyelven*, Budapest, 1917., 291. A *Fehér László* későbbi német fordításai: K. Kertbeny, *Ausgewählte ung. Volkslieder*, 1851, II. — L. Aigner, *Ungarische Volksdichtungen*, 1897, 176. — Gragger-Lüdeke, *Ung. Balladen*, 1926, 23.—

KÉPES GÉZA

ARANY JÁNOS FORDÍTÁSAI THOMAS MOORE KÖLTEMÉNYEIBŐL

Hiteles adatunk van arról, hogy milyen elveket követ már a gyermek Arany János nagy külföldi klasszikus költők olvasása és magyarra fordítása közben. Ez az adat magától Aranytól származik. A Bolond Istók II. énekében ezt a vallomást olvashatjuk :

»Classicusokhoz épen szíve vonta :
Kedvence volt Horác, Virgil, Homér ;
De szót hüvelyből nem örömet bonta,
Virágot nem tiport el a gyomér ;
Ő az egésznek bátran nézirona,
Kileste, hol foly az a finom ér,
Melyen halad cselekvés, érzet, eszme —
Habár egy *szócska* néhol kárba veszne.

(29 vsz)

A férfi Arany, aki már a nemzet elismert nagy költője és műfordítója volt, a magyar Shakespeare fordítóknak majdnem szóról-szóra ugyanezt a tanácsot adja útravalóul. Arany a magyar Shakespeare-fordítások megkezdése előtt az Akadémiának frott jelentésében többek között ezt mondja : »A fordítók az eszmét, az erőt, a nyelv (különösen szavai) gördülékenységét apró formai bibelésnek sehol fel ne áldozzák«. Ezt az elvet Arany egész fordítói gyakorlatában híven követte.

Nem feladatunk most, hogy Arany János egész fordítói munkásságát tüzetesen megvizsgáljuk és jellemezzük. Egy részletkérdést ragadunk ki a nagy egészből: Arany János Thomas Moore fordításait, azért, mert e fordítások vizsgálata éles fényt vet Aranyra nemcsak fordítói gyakorlatára, hanem költészetére is.

Thomas Moore egyik versét a »Forget not the Field« — »El ne feledd a mezőt« kezdetűt, három nagy klasszikus költőnk is lefordította : Vörösmarty, Petőfi és Arany. És bár nem egymással versenyezve fordítottak, hiszen az egyes fordításokat egész év, vagy évek választják el egymástól, mégis szinte műfordítói versenynek tekinthetjük három legnagyobb klasszikus költőnknek ezt a vers fordítását, amely ugyanúgy megmutatja az egyes költők ill. fordítók egyéniségét, mint például a Petőfi, Tompa és Kerényi közt lefolyt híres költői verseny eredménye, az »Erdei lak« c. költemény.

Érdekes talán megjegyezni, hogy a Vörösmarty-fordítás ugyanúgy mint a költő »Jóslat« c. verse 1847-ben Németországban jelent meg, az »Ellenőr« c. politikai zsebkönyvben, melyet a pesti ellenzéki kör megbízásából Bajza József szerkesztett. A fordításhoz Vörösmarty ezt a jegyzetet csatolta : »E vers Moore Tamás »Irish Melodies« című versei közt van. Nem nyem szerint való így fordítani, de miután az eredetinek versmértékét nem követhetem, kénytelen valék e tágabb versmértéket némi apróbb toldásokkal betölteni, azon ügyekezve mindazáltal, hogy az eredeti eszméket méltóképpen kifejezzem.« Nos, lássuk milyen az angol versnek mértéke, amelyet Vörösmarty »nem követhete.« Csak egy szakaszt idézek az eredetiből, — ennyi is elegendő ahhoz, hogy világosan megállapíthassuk versmértékét :

»Forget not the field where they perish'd
The truest, the last of the brave,
All gone — and the bright hope we cherish'd
Gone with them, and quench'd in their gravel

Egy hosszabb és egy rövidebb daktilikus lebegésű sor nem csoda, hogy Vörösmartynek olyan versmértéket sugalmazott, amely az ő romantikusan lobogó súlyos és kissé melan-kólikus egyéniségét leghívebben kifejezte : a disztichont. Mert Vörösmarty így fordította ezt a verset :

El ne feledd a mezőt, ahol ők elhulltanak, a hűk
És a legvégsők a haza jobbjából
Mind oda vesztenek, és oda van nagyfényű reményünk,
Mellyet táplálunk : sirba merüle velök.
Vajha ama sziveket a haláltól visszavehetnők
Teljes erőben úgy, mint dobogának előbb,
Még egyszer vérharcaidat megvini, szabadság
A magas istennek színe, világa előtt.
Vajha a lánc egy pillanatig meg tudna szakadni,
Mellyet a zsarnokság vas keze fűze reánk.

Oh, sem az ég, sem a föld nem képes tenni, hogy azt a
 Zsarnok még egyszer visszacsatolja reánk.
 De megvan. S ámbár győzőnk neve büszke nyomokban
 A történetírás lapjain égve ragyog,
 Átok ül a szabadok sziveit gázolta dicsőség
 Hadjárása fölött, átok örökre s boszú.
 Sokkal drágább a sir, a börtön, melybe világot,
 Eltapodottan bár, önt el a honfi neve,
 Mint minden diadaljeleik, kik hirre jutottak
 Ősi szabadságunk gyásztelei romja felett.

Vörösmartynak volt rá oka, hogy külföldön jelentesse meg ezt a verset — a vers annyira Vörösmarty hangján zeng, hogy szinte eredetinek számít. Nemcsak a mult dicsőségét zengi ez a kis magyar műremek, hanem, mint a »Zalán futása« is : előremutat, egy olyan harc lehetőségére, amely a nemzet jogait lábbal tipró zsarnok uralmát megrendíti és a független nemzet új honfoglalása következhetik utána.

A »Forget not the Field« c. Moore-verset Petőfi is lefordította 1848-ban, a forradalom előtti hónapokban, valószínűleg februárban. Ez időtájt Petőfi csak akkor vállalkozik műfordításra, ha úgy érzi, hogy az ő műfordítói munkája az adott történeti pillanatban szükséges és fontos. Ézért teszi félre ugyancsak 1848 februárjában a »Lehel vezér« c. elbeszélő költeményét, hogy lefordítsa a »Coriolanus«-t, hogy e Shakespearehez méltó fordításban megmutassa népének a hiú, gögős, a népet megvető arisztokrata igazi képét, aki hazáját bármikor kész elárulni, ha hűségét megsértik. A Moore-költemény fordításának ugyancsak politikai okai vannak, ugyanúgy mint Vörösmartynál, Petőfi tolmácsolásában ez az angol költemény a haza- és szabadságszeretet lángoló himnusza lett. Különösképpen Petőfi sem adta a költemény formában hű fordítását : az eredeti 9—8 — 9—8 szótagú daktilikus lebegésű strófái helyett végig 10 szótagú hangsúlyos magyar sorokat és a keresztrímek helyett csak félrímeket találunk.

»Ne feledd a tért, hol ők elestek,
 Az utósó s a legjobb vitézek ;
 Mind elmentek és kedves reményink'
 Velök mentek, egy sírban enyésznek« stb.

Petőfi a költemény eszméit tökéletesen adta vissza fordításában, annak ellenére, hogy — a formai szabadságon kívül — egy-két sornak szabadabb megoldását választotta. Meg kell jegyeznünk, hogy Petőfi lefordította 1847-ben Moore Tamásnak »Oh' ne bántsd a költőt« című versét is. Ez is, mint ismeretes, az ír szabadságharcot dicsőíti, amelyet a zsarnok vérbefojtott. Ez a fordítás sem marad hű az eredeti formájához. Az eredeti 12—11 — 12—11 szótagú daktilikus sorokból áll, Petőfinél pedig végig 12-es hangsúlyos sorokat találunk és keresztrímek helyett félrímeket :

»Oh ne bántsd a költőt, ha magányba fut, hol
 Fekszik a gyönyör, a hírrel nem törődve ;
 Nagyra született ő, s lelke szárnyalási
 Szentebbek volnának boldogabb időkbé.« stb.

De nézzük meg végre, hogy hangzik az eredeti :

»Oh! blame not the bard, if he fly to the bowers,
 Where Pleasure lies, carelessly smiling at Fame ;
 He was born for much more, and in happier hours
 His soul might have burn'd with a holier flame'.
 The string, that now languishes loose o'er the lyre,
 Might have bent a proud bow to the warrior's dart ;
 And the lip, which now breathes but the song of desire,
 Might have pour'd the full tide of a patriot's heart.«

Annak is aki most találkozik először e Petőfi fordítás eredetijével, fel kell tűnnie, hogy a vers zenéje, ritmusa, rimelése, a sorok elhelyezése és szótagszáma ugyanaz, mint Petőfi »September végén« c. költeményében. Mi történhetett itt? Petőfi fordítása nem adta vissza

az eredeti vers formáját és ritmusát, de a vers zenéjére eredeti vers született.* Erre egyébként találhatunk más példákat is a világirodalomban: Szamuil Marsak például: »A béke őrségén« c. nagy lírai versét a skót balladák ritmusában írta és ugyancsak ebben a formában született meg a »Walesi bárdok« is. Így találkozik a szovjet költő és Arany János, és bár nem hallottam még róla, egyáltalán nem lepne meg az a hír, hogy a Walesi bárdokat éppen Marsak fordította, vagy fordítja oroszra.

Petőfi utolsó Moore-fordítása 1848 őszén született meg. Lehet-e megindultság nélkül olvasni ezt a fordítást, amelyben Petőfi valósággal saját sírversét írta meg, olyan pontosan ráillik Petőfira, Petőfi költészetére az a jellemzés, amely ebben a nyolcsoros versben zeng. Annál inkább jellemzik Petőfit ezek a »magyarított« sorok, mivel az eredeti vers mondanivalóját Petőfi nemzeti versformába öntötte. (Mint majd később látjuk, Arany is így fordította a Moore-verseket és azt mondhatnók: Petőfi helyett is teljesen meggyőző magyarázatot adott erre a fordítói módszerre.)

Here sleepe the Bard

Here sleeps the Bard who knew so well
All the sweet windings of Apollo's shell;
Whether its music roll'd like torrents near,
Or died, like distant streamlets, on the ear.
Sleep, sleep, mute bard; alike unheeded now
The storm and zephyr sweep thy lifeless brow;—
That storm, whose rush is like thy martial lay;
That breeze which, like thy love-song, dies away!

Itt alszik a költő . . .

Itt alszik a költő, akinek kezében
Apollónak lantja zenge olyan szépen,
Kinek dala omlott, mint vad folyam árja,
Vagy elhalt távoli k's patak módjára.
Aludj', néma költő . . . most észrevétlenül
Jár vihar és szellő holt homlokod körül,
Vihar, mely harsog, mint harcdalod harsogott,
És szellő, mely elhal, mint szerelmi dalod.

Nem térhettem rá Arany Moore-fordításaira addig, míg a Petőfi-fordításokról nem beszéltem. Miért? Azért, mert Arany csak a szabadságharc leverése után kezdte fordítgatni Mooret és ezekben a fordításokban Arany a magyar szabadságharc és e harcban hősi halált halt költő-barátja emlékének áldoz. És ha már idáig értünk, vessünk egy pillantást Thomas Moore-ra, erre az ír költőre, vizsgáljuk meg, ha még oly röviden is, ki ez a költő, akinek szelleme három legnagyobb klasszikusunk lelkét megsuhintotta és pedig úgy, hogy ezek az ő verseit saját eszméik, saját érzelmeik hordozóinak tekintették és éppen ezért fordították magyarra? Moore a XIX. század legkiválóbb lírikusai közé tartozik, költeményeit őszinte érzés, lobogó szenvdellyesség, különösen a természet és a szabadság lángoló szerelme jellemzi. Ez alkalommal vizsgált két versét is népe szabadságának leverése után s a rabszolgaság kínjai között a múlt és az eljövendő szabadság ragyogó képei ihlették. Nagy formagonddal megírt, zenei fogantatású verseinek népszerűsége a maga korában elérte Byronét, akivel Moore menekülése közben Olaszországban találkozott és barátságot kötött. Talán kevesen tudják róla, de éppen Arannyal való kapcsolatának tárgyalásánál igen fontos megemlíteni, hogy Moore ugyanúgy szerzett dallamokat saját verseire, mint Arany János és ezen kívül is alkotott zeneműveket. Amikor Arany a szabadságharcot követő szörnyű években Moore költeményeihez fordult vigasztalásért, ebben talán Moore zenerajongása is közrejátszott.

Arany János Moore hatalmas kötetét már 1847-ben és 48-ban lapozgatja, olvasgatja, de csak 1850-től kezdve fordítgat belőle. Első Moore-fordítása: »A D'ismal mocsárok tava«, mely e sötét, nyomasztó idők hangulatát árasztja magából, a szabadságharc leveretése után elsőnek

* Ennek az állításnak az sem mond ellent, hogy a »September végén« a költői mézes-hetek idején született, a fordítás pedig akkor, amikor Petőfi Koltórol Pestre visszatért. Ugyanis a Moore-verset már régebben ismerte, — a hatalmas 1844-es kiadású Moore-kötet megvolt a költő könyvei között. Valószínű az a feltevés, hogy Petőfi Koltón, Teleki Sándor könyvtárában már elkezdett dolgozni ezen a fordításon.

megindult irodalmi folyóiratban, a Nagy Ignác szerkesztette »Hölgyfutár«-ban jelent meg, ifj. Árva Imre álnévvel. E vers megjelenése már azt mutatja, hogy Arany, bár még küszködik, vívódik, voltaképpen túllendült azon a holtpontra, amelyen barátaival együtt kétségbe-vonta, hogy lesz még magyar irodalmi élet. A költemény egyébként híven tükrözi Arany fordítói elveit: egyszerű, természetes ez a vers, magyarban is és az eredeti szellemnek megfelelően, annak ellenére, hogy sejtelmes, inkább zordon erő nyilatkozik meg benne, mintsem valami holdkóros, méla bánat. Egyébként a formát itt sem követi Arany: az eredeti öt sora helyett hat soros szakaszokat találunk nála és a-b-a-a-b helyett a-a-b-b-c-c rimelhelyezést. A daktilikus lejtést itt a jambus helyettesíti, 4 soron keresztül 5-ös, a két strófa-záró sorban pedig 4-es jambus.

Nem sokkal »A Dismal mocsárok tava« után foghatott bele Arany az »Oh, ne bántsd a költőt« fordításába. Csak belefogott, töredék maradt és bár nem írta a töredék végére: »Nagyon fáj! Nem megy!« — mégis a fordítás olvasásakor érezzük, látjuk, hogy minden sora már a magyar szabadságharcra és az utána ránkzuhant mérhetetlen gyászra vonatkozik. És figyeljük meg, hogy a második versszak végén, ami a töredék vége is — már a félrímeket is megváltoztatja a költő-fordító és páros rímekre tér át. Ez Aranytól példátlan. Ő, ha az eredetivel eltérő formát választ is, ehhez a magaválasztotta formához következetesen mindig ragaszkodik. Az »Oh, ne bántsd a költőt!« című vers fordításában tapasztalható ziláltság az Arany lelkét elöntő fájdalomnak tulajdonítható — itt, a fordítás vége felé a páros rímű tizenkettesekben, félreérthetetlenül Arany hangja szól hozzánk, Arany fájdalma lobog sötétben a fordított verssorokban. Csak a második szakaszt idézem:

»De jaj a hazának! — Oda büszkesége,
Megtörék a szellem, mely sohasem hajlott:
Romjain gyermekei titokban sóhajtnak,
Mert szeretni vétek, halál védni a hont.
Fia becstelen, míg áruláshoz nem ért,
Megvetik, hacsak nem pirul őseiért:
Egy szövétnek fénye vezet méltóságra,
Melyet gyújt a hazát elemészto mágiya.«

Kézenfekvő az a feltevés, hogy Arany csak azért választotta ezt a verset Moore művei közül, mivel Petőfi is lefordította. De a dolog korántsem ilyen egyszerű. Aranynak Petőfi példája nélkül is ugyanazokat a Moore-verseket kellett választania, amelyeket barátja lefordított, hiszen az egész Moore-oeuvreből éppen ezek idézték fel Arany lelkében a szabadságharcot és Petőfi emlékét.*

És még egy Moore-vers, amelyet már tökéletesen Petőfire vonatkoztatott: a »Minstrel boy« című vers. Ennek csak a második szakaszt fordította le Arany, ez így hangzik:

»A dalnok elhullt! — ám iga
Nem sujtja büszke szellemét;
Megnémult a kedves koboz,
Ő tépte hurját szertesét;
Mondván: »Ne láss bút, lánc miatt,
Szerelem s vitézség lelke te!
Rabul ne zöngjen húrjaid
Szabadnak termett énekel«

Arany e versszakot szigorúan kezelt jámbusokban fordítja, — mindössze egy helyet szalad meg a jambus: »Szerelem s vitézség lelke te!«. Az eredetiben tiszta jambikus sorok váltakoznak anapestikus sorokkal. Arany itt is félrimet használ, — az eredeti keresztírimet:

»The Minstrel fell! — but the foeman's chain
Could not bring his proud soul under;
The harp he lov'd ne'er spoke again,
For he tore it's chords asunder;« stb.

* Arany valószínűleg nem ismerte Petőfi Moore-fordításait, mivel Petőfi újabb költeményeinek kiadását, amelyek között ezek a fordítások is szerepeltek, a cenzura ezidőtájt még nem engedélyezte. És csak hosszas húza-vona után 1858-ban jelent meg egy olyan gyűjtemény, amelyben ezek a fordítások is napvilágot láthattak. Semmi adatunk nincs arra vonatkozólag, hogy Petőfi elküldte volna ezeket Aranynak vagy egyébként beszélt volna Aranynak ezekről.

Két kérdést akarok még érinteni. Az egyik ez: Beszámolóim elején említettem, hogy a »Forget not the Field« — »Ne feledd a mezőt« kezdetű verset mind a három nagy klaszikus költőnk lefordította, tehát itt szinte műfordítói versennyel állunk szemközt. El kellene még dönteni: ki a nyertes hármójuk közül. Vörösmarty jegyzetként közölt önbírálatában már eleve lemondott arról, hogy versét igazi műfordításnak tekintsük. Mi a helyzet Petőfi és Arany fordításával? Sokáig élt az a hiedelem, hogy Petőfi szabadon kezelte az eredetét, a szabadság iránti rajongását fejezte ki benne és általa. Ezzel szemben — most szóról szóra idézek Voinovich Arany-életrajzából: »Aranyé hű mása az eredetinek.« Ez az állítás csak az eredeti vers nem ismerésén alapulhat. Arany, ugyanúgy, mint Petőfi, megváltoztatta az eredeti ritmusát és rímelhelyezését: a Petőfi hangsúlyos verselése helyett Arany ötödféles és négyes jámbusokat használ és ugyanúgy félrímeket mint Petőfi. Amint láttuk, az eredetinek más a formája

Forget not the field

Forget not the field where they perish'd,
The truest, the last of the brave,
All gone — and the bright hope we cherish'd
Gone with them, and quench'd in their grave!

Oh! could we from death but recover
Those hearts as they bounded before
In the face of high heav'n to fight over
That combat for freedom once more; —

Could the chain for an instant be riven
Which Tyranny flung round us then,
No, 'tis not in Man, nor in Heaven,
To let Tyranny bind it again!

But 'tis past — and tho' blazon'd in story
The name of our Victor may be,
Accurst is the march of that glory
Which treads o'er the hearts of the free.

Far dearer the grave or the prison,
Illumed by one patriot name,
Than the trophies of all, who have risen
On Liberty's ruins to fame.

Petőfi fordítása:

»Ne feledd a tért, hol ők elestek,
Az utósó s a legjobb vitézek;
Mind elmentek és kedves reményink
Velők mentek, egy sírban enyésznek.

Oh, ha visszanyernők a haláltól
A szíveket, mik előbb dobogtak,
Újra víni a szabadság harcát
Színe előtt a magas mennyboltnak!

Pillanatra ha lehullna láncunk,
Melyet ott ránk a zsarnok szoríta:
Nincsen ember, nincsen isten, aki
Minket újra megkötözni bírna!

Vége van... De bár a történetben
Ottan áll a győző-név ragyogva,
Átkozott az a dicsőség, amely
A szabadok szíveit tapodja.

Sokkal drágább a sír és a börtön,
Melyet honfi-névnek fénye tölt meg,
Mint a győzedelmi oszlop, a mit
A szabadság romjain emeltek.«

Arany fordítása :

»Eszünkbe jusson, hol veszett el
Hősink utója, legjava,
Mind mind! — s ápoltt fényes reményünk,
Sírfokba szállván, elhala,

Oh! nyernők vissza csak halálból
E szíveket úgy, mint élőbb,
Megvinni még egyszer, szabadság!
Szent harcodat, isten előtt ;

Csak egy percig szakadna még el
Az akkor ránk vert rabbilincs :
Nem! — nincs erőszak földön, égben,
Hogy összeforrasztná megint.

De vége, vége. S bár az évlap
Kürtölje hódítónk nevét :
Átkos a diadalmenet, mely
Elhunyt szabad szívekre lép.

Sokkal becsesb a sír, vagy börtön,
Melyből egy honfinév ragyog,
Babéritoknál, ti, szabadság
Romján emelkedett nagyok.«

Ha tüzetesen megvizsgáljuk a két fordítást és összevetjük az eredetivel és egymással, úgy találjuk, hogy a két fordító fej-fej mellett halad, vagyis a korszorút csak megosztva tudjuk odaitélni nekik. Petőfi mint említettük, két helyen is kissé szabadon fordít: »Tho blazon'd in story The name of our Victor my be« — a »blazon« szót ragyog-nak fordítja, ugyanúgy mint Vörösmarty. Csak Aranyánál találjuk a szó helyes fordítását: »Kürtöl»

»De vége, vége. S bár az évlap
kürtölje hódítónk nevét — «

Viszont Aranyánál helytelen ez a megoldás :

»Átkos a diadalmenet, mely
Elhunyt szabad szívekre lép.«

Az eredetiben semmi nyoma ennek a szónak: »elhunyt«, — nem is érthető. A zsarnok nem elhunyt, hanem nagyon is élő szabad szívekre tipor. Petőfinél helyes megoldást találunk erre :

»Átkozott az a dicsőség, amely
a szabadok szíveit tapodja.«

A záróversszak viszont megint Aranynak sikerült jobban. Petőfinél a »győzelmi oszlop« nem felel meg a »trophies« (győzelmi jelek) szónak. Félre is viszi a versszak második részét : »Mint a győzelmi oszlop, amit A szabadság romjain emeltek«, ehelyett : mint győzelmi jelei (babérai, kitüntetései stb.) mindazoknak, akik a szabadság romjain emelkedtek hírnévre. Aranyánál az utolsó versszak fordítása pontosan megfelel az eredeti gondolatának.

A másik kérdés: Miért változtatta meg Arany János e költemények ritmusát és rímelhelyezését, holott más fordításaiban tökéletes tükörképet adta az eredeti versformának? Erre a kérdésre gyenge válasz az, amelyet mi próbálunk megadni, hogy tudniillik éppen ezeket a verseket Arany — ahogy Vörösmarty és Petőfi is, — egyéni eszmék és érzések hordozóiként kezelte. Ha figyelmesen olvassuk Arany műveit, pontos választ kapunk erre a kérdésre is.

Arany Bálint Gyulának Tasso-fordításáról írott bírálatában erősen kifogásolja, hogy a fordító az eredeti versformát, a stanzát rímes hexameterrel cserélte fel. Arany e cikkében többek között ezeket mondja : »... kiérezhetni Tasso fordításában a stanza elsőbbségét a rímes hexameter fölött. A hexameter-sorok hosszabbaklevén, a fordítás többé-kevésbé, de okvetlen elnyújtottá válik. A hexaméter nem képezvén versszakot, sebes folyamatossága nem képes visszaadni a versszakos stanzák szaggatott folyamatosságát, kivált a stanza két végső sorát,

mely mintegy ráfordulva zárja be a gondolatot. Egyébiránt mi nem vagyunk föltétlen hívei az alakhú fordításnak, mi irodalmunkban mintegy az örök igazság tekintélyéig emelkedett. Mi azt hisszük, hogy bizonyos körülmények közt a fordító eldobhatja az eredeti mértéket, ha a költő szellemét inkább kifejezheti oly idomban, mely nemzete nyelvén amazzal analog, s mint megszokott nemzeti idom jobban behézelgi magát.»

Arany 1857-ben megegyeszer, — utoljára — visszatér Moorehoz : igen érdekes, hogy már nem a szabadságharcra vonatkozó költeményt választ fordításra, hanem egy martialis epigrammát. Arany itt valósággal remekelt, és ha lehet fordítást úgy értékelni, hogy »az eredetinek hű mása«, akkor ezt erről a fordításról bízást elmondhatjuk. A költemény ugyanolyan finoman szellemes a magyarban, mint az eredetiben. (A martialis »vedd meg Marcust«. Arany általánosítja és ezzel élesebbé és hitelesebbé is teszi.) És Arany itt az eredeti versformát tökéletesen visszaadja. (Daktilusok, ill. spondeusok, keresztíretek.)

A speculation

Of all speculations the market holds forth,
The best that I know for a lover of pelf,
Is to buy Marcus up, at the price he is worth,
And then sell him at that which he sets on himself.

Nyerészkedés

Kívánsz nagy nyeresémet? ezt halld meg üzér!
Ha kergeted a hasznocska szagát :
Végy embert oly áron, amennyit megér ;
És add el, amennyire tartja magát.

Összefoglalásul csak ennyit : a fordító legfőbb feladata, hogy visszaadja az eredeti mű eszmei mondanivalóját. Természetesen a formai hűségre is törekedni kell, az eredeti versformáját csak különösen indokolt esetben változtathatjuk meg. És még valamit befejezésül : Vörösmarty, Petőfi és Arany műfordításai arról győznek meg bennünket, hogy náluk milyen szépen összefonódik az eredeti alkotások és műfordítások sora és csakis azért, hogy minél teljesebben megvalósíthassák a költészetnek közvetlen politikai célokat szolgáló feladatát.

LÁSZLÓ IMRE

PETŐFI ÉS ARANY BARÁTSÁGA

(Egy hosszabb dolgozat része).

Kulturális örökségünk legnagyobb kincsei közé tartozik e két költő alkotása. Az ő műveik aktív részesei annak a harcnak, az 1848—49-es forradalomnak, amely elődje népi demokráciáinknak. Petőfi költészete és ezzel összhangban levő politikai munkássága a mi számunkra a forradalom jelképévé vált. Arany János művészete már sokkal ellenmondásosabban tükrözi a magyar nép hősiességét, Petőfi és Arany műfordításai arról győznek meg bennünket, hogy náluk milyen szépen összefonódik az eredeti alkotások és műfordítások sora és csakis azért, hogy minél teljesebben megvalósíthassák a költészetnek közvetlen politikai célokat szolgáló feladatát.

Ez a hamisítási folyamat közvetlenül a költő halála után, az első valóban átfogó jellegű értékelési kísérlettel már kezdetét veszi. Gyulai Pál 1883-ban — egy évvel Arany halála után — emlékbeszédet mond a költő felett. Kijelöli Arany helyét az irodalom folyamatában, de ugyanakkor kínai falat húz Petőfi és Arany közé. Ez az értékelés még csak a költészet területén belül húzza meg a határvonalat és nem veti föl burkolatlan nyíltsággal ennek politikai tartalmát. De a politikai tartalom nagyon is könnyen kiolvasható ebből az esztétikai-értékelésből is. »Petőfi korának nemcsak költője akart lenni, hanem harcosa is egyszersmind, aki lanttal és karddal ostromolja a társadalmi és politikai intézményeket. Arany inkább a multba néz, mint a jelenbe« — mondja Gyulai a Toldi, a Walesi bárdok és a Szondy két apródja, vagy Ószikék költőjéről — ugyanígy a politikai értékeléshez vezet el Gyulai, amikor Petőfi költészetét az ifjúsághoz hasonlítja, és fölleli benne annak »hőbortjait is«, és vele szemben Arany-nál az »érett kor bölcsességét« értékelni »megnyugvását az erkölcsi rend vaskényszerűségében.«¹

¹ Gyulai Pál : Emlékbeszéd Arany Jánosról. 1883.

A XX. század polgári irodalomtörténete Gyulainál sokkal kevésbé szemérmes. Babits Mihály a mesterséges ellentétet már egészen a végsőig fokozza. Szerinte «Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában, Arany zseni a nyárspolgár álarcában.» Ezt az értékelést áttolja a politikai harcok szintetére is. Petőfi és Arany »ellentétei« szerinte a »nyugodtabb haladás« a liberális elvek híveinek szétválását jelenti a »függetlenségiektől és szocialistáktól.«²

Kosztolányi Dezső saját l'art pour l'art-os költészetének igazolását keresi Aranyban és költői működéséből azt a hamis tanulságot vonja le, hogy Arany »távol állott minden politikától. Nem óvatosságból, nem számításból, hanem természeté szerint.«³

Igy züllesztette le, így hamisította meg a burzsoá irodalomtörténet a két nagy költő arcképét és egymáshoz való viszonyát. Ezzel a merev szembeállításal, úgynevezett »örök-érvényű« általános esztétikai elvek alapján akarták kijátszani Aranyt Petőfi ellen és így két irányban is meghamisítani az irodalom fejlődésének történetét. Egyrészt csökkenteni Petőfi jelentőségét és hatását az utókorra, másrészt pedig eltávolítani Arany költészetéből mindazt, ami előremutató. Ez a hamisítási folyamat vezetett ahhoz a hamis, a valósággal gyökeresen szembenálló irodalomtörténeti felfogáshoz, amely multszázadi irodalmunk csomópontjait a forradalomtól, a nép életétől eltolta a kiegyezés, a köznemesei osztály felé, amely központi alapul nem Petőfit, hanem Gyulait és Keményt emelte ki. Nem egyszer beleestek a mi irodalomtörténeiseink is a burzsoázia csapdájába. A baloldali túlzások ugyanarra az eredményre vezettek, mint a polgári irodalomtörténeisek írásai. Ugyanúgy egy merev és áthághatatlan válaszfalat emeltek Petőfi és Arany működése közé. Révai József így ír erről a helytelen irányról: »... Költészetünk *forradalmi demokratikus* vonalának »kidalgozása« kedvéért egyesek »kiselejtezik« belőle Arany Jánost vagy Vörösmarty Mihályt.«⁴

A most kibontakozó valóban tudományos irodalomtörténetírásnak a feladata az, hogy a két költő barátságát, egymáshoz való viszonyát az igazságnak megfelelően feltárja.

Petőfi Sándornak, az Aranyval való megismerkedés éve, 1847 — fordulópontot jelent esztétikai elveinek megfogalmazása terén. Ebben az esztendőben kibontakozott tudatában költészetének népi, következetesen forradalmi programja.

«Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék és ez a század feladata. Ezt kivívni célja minden nemes kebelnek, ki megsokalta már látni, mint martirkodnak milliók, hogy egy pár ezren henyélhessenek és élvezhessenek. Égbe a népet, pokolba az arisztokráciát.»⁵

Az 1847-es év költői termésének jelentős részét teszik ki azok a versek, amelyekben Petőfi esztétikai elveit leszögezte. Kiemelte költészetének harcosságát, a néphez való hűségét. (A XIX. század költői, Rongyos vitézek, Arany Jánoshoz, A magyar politikusokhoz, A költészet, Az én pegazusom, Menny és föld.) Ez a nagyfokú tudatosság, költői hitvallásának teljes kibontakozása, szükségszerűen egybeesett a magyar társadalom ellentmondásainak kiéleződésével, a forradalom, a függetlenségi harc érlelődésével. A nép forradalmisága érezhető a kor egész irodalmában és a mozgalom növekedése adott lehetőséget Petőfinek, hogy a haladás élére állva, tudatos harci programmá fejlessze költészetét. Petőfi egyre világosabban érezte, hogy költészetének népi jellege nem elszigetelt, egyedi jelenség, hanem szükségszerű, követendő példa és egyedül helyes művészi álláspont.

A népi költészet kérdése mint probléma és mint követelés ott élt a kor irodalmi közvéleményében. Már 1841-ben, a Kisfaludy Társaság ilyen címen tett közzé egy pályázatot: »Mit értünk nemzetiség és népiesség alatt a költészetben? s különösen a magyar költészetre mennyi s mily befolyást gyakorol a nemzeti és népi elem.« Már a pályázat címe is megmutatja a népi irodalom és költészet körül kialakult viták egyik központi kérdését. Ez a népi és nemzeti elem egymáshoz való viszonya. A pályázatra beérkezett művek egyike már azt is kimondta, hogy ez a kérdés elsősorban politikai természetű: »nemzeti és népi költészetünk egyedül nemzeti életünk sikeres *politikai* átalakulása s teljes kivirulása után hághat tetőpontjára.« A népies és nemzeti problémája végigvonult az egész magyar irodalmon a 40-es években (sőt a forradalom bukása után Gyulaiék újjáélesztik ezt a kérdést és — elsősorban politikai okokból — szükségelik a népi és nemzeti irodalom újra való megfogalmazását). 1842-ben Erdélyi a Népköltészetéről címen tartotta székfoglaló előadását a Kisfaludy Társaságban. Az »Irodalmi Ór« 1846-ban ezt írta Tompa regéjével kapcsolatban: »Korántsem higgye valaki, mintha népköltészetünket azonosítanánk a nemzettel. Amaz szűkebb, emez szélesebb értelmű. A nemzeti egybeolvasztása minden osztály érdeke, minden esetre ajánlandóbb az osztályi különválásnál, azonban mi még igen is élesen vagyunk egymástól elzárva, következőleg,

² Babits Mihály: Petőfi és Arany. 1910.

³ Kosztolányi Dezső: Író és bátorság. 1932, Nyugat I.

⁴ Révai József: Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez.

⁵ »Petőfi levele Arany Jánoshoz. (Arany János hátrahagyott iratai és levelezése. Budapest, 1888. 51. old.)

nemzetiről, mint már tökéletesen élő valamiről alig lehet szó.« Ugyanebben az évben a »Pesti Divatlapok« így írt : »Mikor derülni fog az a kor, midőn majd úr és paraszt csak egy költészettel nem népi és magasabb, hanem csak általán véve nemzeti költészettel bírand?«⁶

Ezek az idézetek világosan mutatják, hogy az irodalmi népiesség problémája elsősorban nem mint stílus, nem mint formai kérdés jelentkezett. A művészet lényegét, tartalmi elemeket meghatározó világnézeti és ábrázolási probléma volt. A vita mögött meghúzódott az a kérdés, hogy a dolgozó nép szemszögéből, vagy az uralkodó osztály nézőpontjáról kell-e megragadni az ábrázolás tárgyát. A népiesség programjának legkövetkezetesebb megvalósítója Petőfi. Tudatos forradalmiságára, néphez való hűségére jellemző, hogy nála a népi költészet, a plebejus érdekeket szolgáló művészet egyértelműen azonos volt a nemzeti költészettel. Még csak meg sem jelent nála a nemzeti és népi költészet szétválasztásának gondolata. Számára a népi költészet megvalósítása és ápolása harci programm a nemzet érdekében. Nála minden egyes téma népi témává vált, politikai költészete, tájleíró versei, népdalai csakúgy, mint a nemességét gúnyoló Pató Pál versek. Valóban következetes népi programot adott a XIX. század költőinek, amely ma is például szolgálhat. Verseit fegyvereknek, katonáknak szánta a haladásért folytatott harcban.

Csatázok verseimmel ... egy-egy
Harcos legény minden dalom.
Rongyos legények, de vitézek,
Mind bátran harcol, bátran vág,
S a katonának bátorsága
Teszi díszét, nem a ruhák.⁷

Az idézet mutatja, de szükségszerű is, hogy a népiességnek, ennek a tartalmi követelésnek megvannak a formai velejárói. Itt is nyilvánvaló, hogy a tartalom csak a maga meghatározott formájában tud teljes gazdagságában kibontakozni. A következetes népiességnek legalábbis két, a tartalmat kifejezésre juttató formai követelése van; az egyik a nemzeti jelleg, a másik a formai demokratizmus, az ábrázolás közérthetősége.

A formában megtestesülő nemzeti jelleg biztosítja, hogy érvényesüljön a dolgozók érdeke, a tartalom mély és igaz hazafisága. Petőfi költészetének hazafias, magyar jellegét nem valamilyen borongó »honfi-bú« vagy »magyar sors« érzés adta meg, hanem összeforrása a dolgozók érdekeivel, a haladás előfeltételét nyújtó nemzeti függetlenség ügyével. A következetes forradalmiság, a teljes szabadság igénylése tette Petőfi költészetét igazán magyarrá, nemzetivé és ugyanakkor nemzetközivé is. Ezért nevezte Petőfi a maga költészetét, ez ő pegazusait »magyar csikónak«, amely a pusztában, a magyar falu határában született.⁸

Az irodalmi népiesség programját megvalósító író a népnek ír. Petőfi nyíltan és egyenesen megmondta :

Nem írástudóknak, nem az úri rendnek,
De beszélek szűrös gubás embereknek ;⁹

A nép felé fordult. Róluk és nekik írt. Ezért elengedhetetlen része programjának az ábrázolás demokratizmusa. Alig van költő, aki egyszerűségében oly zseniálisan fejezte ki a legbonyolultabb fogalmakat, mint ő. Mindezt a lényeg pontos megragadásával, tiszta képszerű ábrázolás eszközével tárta föl. Csak példaképpen is érdemes szemügyre venni, hogyan ábrázolta a plebejus köztársaság lényegét :

Kit meg nem térít szép szelíd szemed,
Hol a szeretet oltárlángja csillog,
Majd megtéríti azt szilaj kezed,
Melyben halálos vésznek kardja villog.¹⁰

Nagyszerű egyszerűséggel tárta föl itt a lényegét, a demokrácia és diktatúra dialektikus egységét.

Petőfi lehetségesnek és szükségesnek tartotta a népi költészet »uralkodóvá tételét.«

⁶ Bővebben lásd : Horváth János : A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig.

⁷ Petőfi : Rongyos vitézek.

⁸ Petőfi : Az én pegazusom.

⁹ Petőfi : Lehel töredék.

¹⁰ Petőfi : Respublika.

Ebben a hitében erősítette meg őt saját költészetének átütő erején túl, a Toldi megjelenése. Művészi elveinek megvalósulását látta ebben a műben. Úgy érezte, hogy meglegelte a magához illő társat.

Mit én nem egészen dicstelenül kezdék
Folytasd te, barátom, teljes dicsőséggel.¹¹

A Toldi megjelenésében Arannyal való barátságában Petőfi nem csupán két költő egyéni szimpátiáját, véletlen összetalálkozását látta. Önmaga megerősödését, költői céljainak elérését érezte. Támasztékot látott a »triumvirátusban« (Petőfi—Arany—Tómpa) forradalmi követeléseinek eléréséhez. Nem véletlen az, hogy Arannyal való levelezésében — ha humoros formában is — végérvényesen meg akart győződni, vajjon Toldit nem »Tholdy«-nak hívják-e?¹² És az is szükségszerű, hogy demokratikus esztétikájának egyik tömör összefoglalását éppen a Toldival kapcsolatban mondta el.

»... én az ember vagyok, ki az igazért a szépet is föláldozom. Ezt sokan vették már rossznéven tőlem, de ha még többen is veszik se bánom. Ami igaz, az természetes, ami természetes az jó és szerintem szép is. Ez az én esztétikám. Mikor Toldi alszik s szájából a nyál foly, ezért sokan le fognak téged köpni, de én megcsókolak.«¹³ Ez az idézet nemcsak Petőfi esztétikájára jellemző, hanem arra, a hatásra is, amelyet a Toldi gyakorolt rá. A cikornyás, szalónokba zárkózó »fenn költéssel« szemben a dolgokat nevének nevező, a néphez szóló realista költészet diadalát ünnepli. Arany művészi sikereiből ezt a tanulságot vonta le: »A műzsák nem konzervatív kisasszonyok, ők haladnak a korral, s minthogy a század jel-szava: »eljen a nép!«, a műzsák is leszálltak az arisztokratikus Helikonról s a kunyhókban telepedtek meg. Boldog vagyok én, hogy szinte kunyhóban születtem.«¹⁴

Petőfinék ez a viharos lelkesedése, amelyben a kor legdemokratikusabb követelésének adott hangot, szükségszerűen elemi erővel hatott a szalontai magányban élő jegyzőre. Petőfi közvetítette Aranyak a forradalmasodó Magyarország, sőt egész Európa gondolatvilágát, haladó eszméit. Ez fejlesztette ki benne a már meglévő demokratikus gondolatok és művészi elvek csiráit és vitte tovább a fejlődés útján. Petőfivel való ismeretése nagy mértékben előre lendítette forradalmi irányba a költői hivatásáról vallott elveit. Ezt a fejlődést legvilágosabban a Petőfivel párhuzamos levelezésből lehet meglátni.

1847 tavaszán még így írt: »A népköltő feladata nem az, hogy elvegyődjön a durva nép közt s legyen egyszerűvé vele, hanem az, hogy tanulja a legfelsőbb költői szépségeket a népnek élvezhető alakban adni elő.«¹⁵ Egy fél évre rá, 1847 októberében azonban már sokkal határozottabbak az elvei; és példaképe is van: »Legyünk rajta tehát — mondom én is — mozdítsunk meg minden követ az ily nemzeti költészet megalapítására. Petőfi már jóformán utat tört — nyomán haladni egyikünk se szégyelhet.«¹⁶ Ez a nyilatkozat már sokkal fejlettebb, közelebb állt a forradalmi gondolkodásmódoz és magatartáshoz, mint az előző. Konkrét cél, követendő példa és mozgósítási szándék rejtett a rövid nyilatkozat mögött. Arany eszmévilágának ezt a gyors fejlődését közvetlenül Petőfi hatása okozta. Petőfi következetesen demokratikus, kora leghaladóbb törekvéseit megtestesítő költészete és elvei felszínre hozták, a tudatosság magasabb fokára emelték és kifejlesztették Aranyban a lelkeben rejlő őszönös sejtéseket és gondolatokat, népi öntudatát. Kitörő örömmel üdvözölte Petőfi első levelét. »Önnek elveit a nép és költészete felől forró kebellem osztom hisz nekem *önzésből* is azt kell tennem! Nemzeti költészetet csak azon túl remélek, ha a népi költészet már virágzott.«¹⁷

Arany sajátjának érezte Petőfi elveit, még akkor is, ha utólag némi korrekciót hajtott végre rajtuk. Ez a korrekció, ez az eltérés a népi és nemzeti költészet kérdésében van meg. De ez távolról sem olyan méretű, hogy bármilyen kiküszöbölhetetlen ellentmondást kellene látnunk a két költő esztétikai elvei között. Petőfi számára — mint ezt láttuk — a népi és nemzeti költészetnek, mint egymástól eltérő fogalmaknak a problémája nem létezett. Arany azonban csak úgy, mint korát általában foglalkoztatta ez a kérdés. De a forradalom előtt, nem utolsó sorban Petőfi hatására, erre egyértelmű választ adott: Szeretem a *nemzeti* költészetet, a népiesség köntösében még most, később majd pusztán.«¹⁸ Ez a »még most« azt a történelmi korszakot jelentette Arany szemében, amikor még megvan a társadalmi gyökere egy úgynevezett »fenn költészetnek« is, amely a nemesség érdekeit szolgálja. Ezzel az *idegen*

¹¹ Petőfi: Arany Jánoshoz.

¹² P. levele A.-hoz. (I. m.: 770. I.)

¹³ P. levele A.-hoz. (I. m.: 63—4. I.)

¹⁴ P. levele Kerényihez. (I. m.: 67. I.)

¹⁵ A. levele Szilágyi Istvánhoz. (I. m.: 38. I.)

¹⁶ A. levele Szász Károlyhoz. (I. m.: 222. I.)

¹⁷ Levél P.-hez.

¹⁸ Levél Szilágyi Istvánhoz. (I. m.: 45. I.)

költészettel állította szembe a Petőfi-féle magyar nemzeti költészetet. Ezért tűzte ki mint célt az ifjú nemzedék elé. »Meghonosítani a magyar költészetet egész magyar honban.«¹⁹ Világosan látta, hogy csak a Petőfi-féle plebejus népiesség megvalósításán, tehát a »fenn költészet« lerombolásán keresztül érhető el az általa is olyannyira óhajtott általános és egységes magyar nemzeti művészet. Ezért osztotta »forró kebelével« Petőfi nézeteit a népről és a népiességről. Petőfi elveiben és költészetében érezte meg azt a forradalmi erőt, amely őt is magával ragadja és amelynek hatására saját elveit is megvalósíthatónak látja. A nemzeti költészet elvének hangoztatása Aranynál a forradalom előtt — harcot jelentett, de nem a Petőfi-féle népiesség, hanem a feudális jellegű, csak a kiváltságosokat szórakoztató költészet ellen. Az ő esztétikai elvei is harcos szembenállást jelentettek, ha nem is olyan éles és határozott formában, mint Petőfinél. ». . . szóval *döntessék el* a közfal a népi és a ma úgynevezett fenn költészet között és legyen a költészet általános nemzeti.«²⁰ (A forradalom bukása után a társadalmi helyzet megváltozásának következményeképpen változott meg Arany nézete a népiességről és nemzeti költészetről. A forradalmi mozgalom időleges lanygulása — s ebből kifolyólag Arany elszigetelődése a néptől — új jelszót, új irodalmi stratégiát követelt. Itt már nem lerombolásról, hanem a népi költészetnek a »felemeléséről,« a nemzetibe való beleolvastásáról van szó.)

Arany számára is végérvényesen lejárt az érthetetlen szépségek kora és Petőfi maradt a követendő példa. Ez okozza, hogy verseinek formájában a képekben, mondat és szófüzésben, még a verssorok lejtésében is meg lehet érezni Petőfi hatását. Így például az »Alföld népéhez« a maga közvetlen hangnemében, a nép megszólításában, a puszta képeiben erősen emlékeztet Petőfi költeményeire. Ugyanígy a Télien c. vers mutatja a két költő közös munkáját a forma megteremtése terén is. Ebben a versben fellelhetjük azokat a formai nyomokat, amelyek később Petőfi Kiskunsg c. versében teljesebben ki.

Távolban a csorda
 Szanaszét fehérlik, mintha ott valaki
 Széjjel a pázsitra szép mosott ruhákat
 Terített volna ki
 Túl a kékes erdő
 A tájnak sötétebb keskeny karimája,
 Jól kilátszik, mert még délibáb nem önte
 Arvizet alája.

A két költő költészetben és esztétikában való közeli rokonsága, elsősorban politikai nézetük hasonlósága alapján válik érthetővé. Mindketten az uralkodó osztályon kívülről, a dolgozó nép szempontjából kritizálták és támadták a feudális társadalmi rendet. Petőfi egyik legkiemelkedőbb alakja, politikai vezére volt kora függetlenségi és demokratikus forradalmi harcának. Arany pedig — még jóval Petőfivel való ismeretsége előtt is — már a nép szemével nézte kora társadalmát. 1845-ben írta: »Én magam most is szabadelvű vagyok, de fájdalmasan hat rám érezni, hogy nincs *e megyében* elvrokonom. Meglehet nekem különös fogalmain vannak a szabadelvűségről.«²¹

Arany nem talál elvrokonokat saját megyéjében az uralkodó társadalmi rétegek között. Az elnyomottaktól, a kizsákmányolásból nem részesülőkötől várta a haza megmentését. »Az elveszett Alkotmányban« így kiáltott fel: »Tetteket a honnak,« de erre a felszólítására:

». . . *csak a kicsinyek és együgyűek* jötteknek ám idegen képek kiket a megye népe még ki nem ismert hangjokról, mint a harist: sem pávai tollukról. . . «

A hangoskodó és dicsekvő nemzeti politikusok nemzetvesztő manipulációival szembeállította a kismimizettek törekvéseit. A nép mozgalmában látta az egyetlen lehetséges kiutat kora korrupst társadalmából: »Hogy a kortesség rút szenvedélye nemcsak a félbarmok, hanem egészen tudósok között is dúl fájdalmas érezni, de elcsüggedni minek? *Nem mindig kentek lesznek a bírák,* — mondja a szalontai pór.«²²

A példák világosan mutatják, hogy Arany — már Petőfivel való ismeretsége előtt is látta korának társadalmi ellentmondásait és az ellentmondások feloldásának a lehetőségét. De ezek a helyes észrevételek még szűk körben mozogtak, elsősorban saját megyéjére vonatkoztak. A Toldi, melyben a kérdéseket országos méretben vetette föl, bizonyos értelemben jelképes, és helyes megoldásában kompromisszumos vonások vannak. Az élesedő társadalmi ellentmondásokon túl, a Petőfivel való levélváltás, amely a forradalmasodó Magyarországra levegőjét vitte be Arany házába, tudta széttörni látóköré-

¹⁹ Levél Szász Károlyhoz. (I. m. : 223. 1.)

²⁰ Levél Szász Károlyhoz. (I. em. : 222. 1.)

²¹ Levél Szilágyi Istvánhoz. (I. m. : 5. 1.)

²² Levél Szilágyi Istvánhoz. (I. m. : 22. 1.)

nek szűk korlátait. Ez adott lehetőséget arra, hogy túllépjen megyéjének határain és most már az egész ország problémájával foglalkozzék. Petőfivel való ismeretsége sarkalta őt arra, hogy egyre aktívabban beavatkozzék, — mindenkor saját irodalmi eszközeivel — a politikai harcokba. Költészetének állandó motívuma maradt a kizsákmányolt parasztság helyzetének külső leírása. (A szegény jobbágy, Szőke Panni.) Ugyanakkor gúnynal ostorozta a nemesi réteg kiváltságait. 1848 márciusa után így írt:

«Hát mi a szabadság? tán bizony csak annyi;
«Ne fizess ne szolgálj a hazának semmit?
Élj mint a here méh légy az ország terhe?»
Szép szabadság! illik a magyar emberhe'!»²³

Jellemző tanulsága Arany művészi, világnézeti fejlődésének, öntudatosodásának a Toldi estéje. Ezt a művet helytelen volna a Toldi egyenes folytatásaként felfognunk. Sok ponton különböznek egymástól. A főhős alakja nem ugyanazt a funkciót tölti be itt, mint a Toldiban. Alapvető vonásukban megegyeznek: képviselik az udvaron, a feudális hierarchián kívüli álló erőt, amely megmenti a haza becsületét. De a Toldi estéje bizonyos fokig korrigálja a trilógia első részének a kompromisszum felé hajló befejezését. Ábrázolja, hogy az udvar, a hősi tett megvalósítása után sem fogadja be Toldit szókimondása, becsületessége — vagy alkalmazva Arany ábrázolásának rejtvénykulcsát — paraszti származása miatt. Ugyanakkor az öreg Toldi már nem az a népmesei hős, aki minden cselekedetével, teljes lényével hordozza a világnézeti igazságot. Arany és az olvasó is érzi, hogy az öreg Toldi — egyes vonatkozásokban — ténylegesen időszerűtlenné, feleslegessé vált. A Toldi estéjében a népmese igazságán túl egy másik igazság is érvényre jut. Arany fölfedezi és ábrázolja a történelem igazságát, embert és életet megformáló erejét. Arany itt a mesén túl hűségese korpépet is akart adni. Ez a történelmi hűségre való törekvés messze túlmutat a népmondák általános korpépfestésénél, vagy konkrétan Ilosvai történelmi hűségénél. Arany nagy ábrázoló erővel, hiteles nevek és adatok felsorolásával varázsolja eléink Nagy Lajos udvarát:

Mert szolgálta ottan sok úri csemete:
Losonczy-, Maróti-, Bánfiak nemzete,
Kanizsai, Szécsi, Kont, Balassa, Csupor,
És ama nagy híres, fényes Laczfi-Apor,
Köznemes rendből is egy jóforma csapat,
Kiket Lajos ottan csinosságra kapt,
Idegen udvartól is jöttek cserébe,
Hol magyar ifjúság van azok helyébe.

Nem egy azok közül látogatta Pécsset,
Hol a tudománynak Lajos gyujta mécsset,
Nem is egy fordult meg Páris-, Bolonyában,
Maga erszenyén, vagy a király zsoldjában.

Ez a részlet mutatja Arany plebejus megvetését a főúri udvarral szemben (a »sok úri csemete« megvető emlegetése, nyene élete) és a történelmi hűségre való törekvését is. Arany a költemény ismert részében, a király szájába adva, nyíltan megmondta felfogását a történelemről:

Hajt az idő gyorsan — rendes útján eljár —
Ha felülünk felvesz, ha maradunk nem vár,
Változik a világ: *gyengül* ami erős,
És *erős* lesz ami gyenge volt azelőtt.

A történelmi fejlődésnek felismerése, költői kifejtése mutatja, hogy Arany érezte a forradalom szükségszerű közeledését, a történelmi változás vaslogikáját.

A Toldi estéje tehát két vonatkozásban is tanujele Arany világnézeti fejlődésének. Egyrészt bizonyos fokig korrigálja a Toldi kompromisszumos befejezését, másrészt kifejezésre juttatja Arany haladó történelemszemléletét.

Ugyanakkor új elemek is belekerültek Arany érdeklődési körébe, új költői témák izgatják fantáziáját. Már 1847 januárjában felmerült benne egy népies hősi eposz megírásának gondolata. Ezt a szándékát Petőfi lelkesítő szavai érlelték határozattá. Petőfihez írott első levelében fölteszi azt a tapogatózó, bizonytalan kérdést, amelyet még egyszer Szilágyihoz is intézett.²⁴

²³ Arany J.: Losonczy István.

²⁴ Levelek Szilágyi Istvánhoz. (I. m.: 27 és 38.)

»Mit szólna Ön hozzá, ha valaki tisztán népies szellemben és nyelven írt (komoly) eposra venné fejét?»²⁵

Petőfi helyeslése és biztató szavai után alakult ki benne határozottabban az eposz témája:

«Csak és Rákóczi — sőt Dózsa is megfordult az én fejemben. . . Ha én valaha népies eposz írására vetném fejemet, fejedelmek korából venném tárgyamat. . . Festenék szabad hazát, közös hazát, *megtanítanám a népet miként szeresse a hont*, melyért előde vére folyt. Mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, mely visszaszerelte Etele birodalmát: az a vér részint a csatatéren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik.»²⁶

Ebben a levélben megadta az eposz megírásának a célját is. Egyrészt a hazaszeretetet érzését akarta fokozni a népben, másrészt pedig: »Egy ily eposzt reméltem vérré tanulna a nép.»²⁷

A dolgozó nép tudatos szolgálata művészetében egyre inkább programmá, határozott politikai céllá vált. Az irodalom frontján is érezhető a forradalom előszele. A haladó frókat ért egyik támadás Aranyból is forradalmi nyilatkozatot pattantott ki:

». . . majd Petőfi, meg Tompa, meg talán saját kicsinyiségem is fogunk írni . . . mit azon egynéhány *politikai nulla*, azon még fejletlen *zéró*, melyhez nem több csak egy vonás; I mi például *kardvadás* is lehet, kívántatik, hogy politikai milliökká emeltessek ez a *számtalan nagy szám* mondom magáénak, szívéből szakadottnak vall.»²⁸

Ezen a helyen látszik meg leginkább, hogy Arany saját költői céljait összekapcsolta, azonosnak tartotta az elnyomott nép politikai céljaival. Ezek a politikai célok nem holmi ködös ábrándok, hanem »kardvadások«, konkrét forradalmi célt jelentettek. Ez a nagyfokú tudatosodás Arany költészetében elképzelhetetlen lett volna a kor leghaladóbb eszméivel való érintkezés nélkül. Ezeket az eszméket Petőfi közvetítette költőtársának. Petőfi következetes támogatója Arany fejlődésének és nem egyszer kíméletlen kritikával illette, ha úgy érezte, hogy barátja a kettőjük kapcsolatát csupán személyes rokonszenvnek és nem ennél sokkal tágabb teljes emberi, eszmei és politikai kapcsolatnak tartotta.

»Te is mondtál utolsó leveledben egy titáni otrombaságot — tudniillik, hogy Jókaihoz a kedvemért csatlakoztál. Quo jure a kedvemért? az én kedvemért *édes öcsém ne tégy semmit, efféjét legalább ne*. S ha csupán az én kedvemért tette, úgy ezennel fementelek minden kötelezettség alól. De itt több forog kérdésben, mint becses úri személyem kedve, ezt beszédeim után nem nagy mesterség volna belátnod. Én a népköltészet képviselőit akartam egyesíteni. Miért az Életképekben? Mert ennek legtöbb olvasója van, mert ehhez szegődtek a legjobb fejek, mert annak szerkesztője egyik főtagja a Fiatall Magyarországnak, mely nem akarja a haza kopott bocskorát örökké foltozni, hogy legyen folt hátán folt, hanem tetőtől talpig új ruhába akarja öltöztetni.»²⁹

Petőfi a személyes szívesség kérdése helyett a cselekedetek társadalmi hatását, politikai tartalmát állította előtérbe. Azon volt, hogy költőtársát tájékoztassa a legújabb politikai eseményekről és bevonja a társadalmi harcokba. Aranynál is kettőjük barátságának legszilárdabb alapja a világnézeti rokonság, a nép ügyének szolgálata volt. A szalontai tűzvész alkalmával írta:

»Hol találhatnék kebelt, amelyben érzéseim oly rokonérzést gerjeszthetnének, mint a tiédben, *mely felsírna a nép inségén?*»³⁰

Kettőjük költészetében Arany is felfedezte a rokonvonásokat, a realista ábrázolást, és a demokratikus kifejezési formát, a harcos kiállást a néptől idegen irodalommal szemben: «. . . az érthetetlen szépségek kora lejárt. Pedig ugye, Sándorom, lejárt, vagy ha még le nem járt volna, lejáratjuk?»³¹

Petőfi, Arany művészetében és egyéniségében erős támasztékokat talált saját forradalmi programjának megvalósításához. Az elvhűségéről híres költő, aki még legrégebb barátaival és tanítójával is szakított, de elveiből egy jottányit sem engedett, egész életében jó barátságban volt Arannyal. Sőt 1849-ben, amikor végleg meghasonlott az opportunisták vezetőjével, Bem tábornoknál kivül szinte ő volt az egyetlen barátja, közvetlen támogatója. Társába vetett bizalmát mutatja, hogy mindent elkövetett, hogy a 48-ban induló lap, a Nép Barátja szerkesztését Aranyra bizzák.

²⁵ Levél P.-hez.

²⁶ Levél P.-hez. (I. m. : 61. l.)

²⁷ Levél P.-hez.

²⁸ Levél P.-hez. (I. m. : 73. l.)

²⁹ Levél A.-hoz. (I. m. : 94—5. l.)

³⁰ Levél P.-hez. (I. m. : 67. l.)

³¹ Levél P.-hez. (I. m. : 84. l.)

A kapcsolat politikai tartalmából fakadt a két költő barátságának mélysége. Cselekedeteinek célja és hatása, világnézetük rokonsága, eszméik és érzéseik azonossága, közös hatásuk a társadalomra teremtette meg a közöttük lévő kapcsolat szilárdságát, emberi és baráti jellegét. Levélváltásuknak, a barátságának legvonzóbb sajátossága és tanulsága a ma számára az a természetesség, amellyel a legközvetlenebb személyes kérdések át meg átszövődnek a kor legmagasabb eszméivel, ahogy a legjelentősebb politikai problémák is személyes »magánügyé« válnak. Megkapóan, személyhez szóloán, humorral és ugyanakkor mozgósító erővel adott hírt Petőfi Arany a forradalmasodó Európáról: »Bujj el Jankó, mert háború lesz, már itt van a szomszédban Olaszországban... De szeretnék lóháton látni avval a pörge kalapoddal.«³² A levélváltás másik sajátossága pedig az az állandó fejlesztés és támogatás, amelyet Petőfi adott Arany. Szinte lépésről-lépésre lehet kísérni Arany gondolatvilágának és művészi elveinek teljesedését, a Petőfi által közvetített forradalmi eszmék hatására Petőfi sokkal többet jelentett Arany személyes jóbarátnál. »Lelke jobbik felének«, a forradalom szimbólumának tartotta. A forradalom iránt érzett lelkesedéstől áthatva írta Petőfi-nek a márciusi napokról.

»Kedves Sándorom! Vedd szíves kézszorításomat polgári dicső küzdelmeidért. Nem következett ugyan még rám a levélírás, de meg nem állhatom, hogy *örömem és büszkeségem teljében* fel ne kiáltssak: O et delicum et dulce decus meum!«³³

Arany művészetével kapcsolódott be a forradalom harcaiba. Számos verse és cikke tanuskodik erről. Az idegen hódítók ellen folytatott harca mutatja, hogy meglátta: a nép felemelkedésének és boldogulásának előfeltétele a nemzeti függetlenség kivívása és megtartása. 1848 novemberében írta:

»A forradalom legszentebb harcz a mi a világon lehet. Mikor egyik király a másik ellen visel háborút, az csak a királyok jussáért történik, de a forradalom népek jussát vívja ki a hatalmasság körme közül. — Ilyen forradalom által vitta ki Franciaország a maga tökéletes szabadságát, ilyen forradalmakban küzdenek a bécsiek az ausztriai nép szabadságáért, ilyen forradalom van mindenütt Európában.«³⁴

Ugyancsak forradalmiságának tanújele a János pap országa, ez a bátor és leleplező kritikája a földesurakkal szövetséges klerikális reakciónak. Politikai látóköre egyre tágult és 1949 tavaszán már nemzetközi méretekben látta a magyar nép helyzetét, a forradalom ügyét. A nemzetközi reakció megerősödésével kapcsolatban keserűen és ugyanakkor büszkén írta: »Megerítettük, hogy mi legyünk a legszabadelvűbb nép Európában.«³⁵

Arany a lapszerkesztést elsősorban a forradalom ügye miatt vállalta el. Nem érzett magában elég erőt ahhoz, hogy mint irányító politikus avatkozzék be az eseményekbe, de a forradalom ügyét akarta népszerűsíteni a parasztság előtt. A politikai szabadság kiterjesztése és védelmezése mellett a nép műveltségi színvonalának emelését tűzte ki célul maga elé. Vas Gerebennel való összetűzése, passzivitása a lap szerkesztésében elvi okokból eredt. Nem értett egyet a lap szerkesztési vonalával, nem érezte a népből fakadónak és így sajátjának sem. Megvetette azt a szerkesztési elvet, amely »leereszkedik« a néphez.

»Általában nem kell a népet oly ostobának tartani, mint a »Nép barátja« felteszi róla. A nép fontosabb dolgokat is megért csak nyelven adják elő, anélkül, hogy egy szóért lapokra terjedő magyarázatokat kívánna. Egyszerűen néhány szóban megmondani neki valamit, ez a dolog veleje.«³⁶

Visszautasította a szerkesztők leereszkedő, »komázó« hangját is:

»Tisztelni kell a népnek e komoly kedélyét, nehogy gúnynak vegye az örökös komázást s megbosszanzkodjék.«³⁷

Ez a vita mutatja, hogy mennyire tisztelte Arany a nép józan ítélőképességét és mennyire bízott benne. A Nép barátja 1848 júniusában jelent meg. A lapon Arany mint szerkesztőtárs szerepelt. Majd minden számban megjelent valami a költő tollából. Verseket vagy egy-egy politikai cikket írt. De az év végén egyre ritkultak a közlemények és a következő évben már mint szerkesztő sem szerepelt a lapon. Arany felismerte, hogy a lap hangja csak takarja a bizalmatlanságot a nép alkotóerejével szemben. Ezért idegenkedett a Nép barátjától. De nem az ügytől, csak az ügyet rosszul szolgáló eszköztől távolodott. 1849 elején Debrecenben újabb vállalkozással próbálkozott. A nép számára hozzáférhetővé akarta tenni a hazafias művészetet. Saját verseit kiadta ponyva alakban. Mikor a magyar kormány visszatért Pestre, Arany folytatni akarta ezt a munkát s levéllel fordult Szemere Bertalanhoz:

³² Levél A.-hoz. (I. m.: 129. l.)

³³ Levél P.-hez. (I. m.: 138. l.)

³⁴ A. cikke: Felláadtunk-e mi magyarok?

³⁵ Levél P.-hez. (I. 198. l.)

³⁶ Levél P.-hez. (I. m.: 66. l.)

³⁷ Levél P.-hez. (I. m.: 67. l.)

»Nem mintha mások kecsgetető példáján nyereszkesedési vágyból indulnék¹ de mert megmaradásunk egyik főfeltételének s a népköltészet leghalásb feladatának tartom a népre s hadseregére a lehető legnagyobb mértékben hatni...³⁸ Arany művészetén túl nem igen avatkozott be aktivan az ország politikai életébe. A követválasztáson való bukása időleges visszahúzódnásra készítette. »... többé magam ilyen dolgokba nem ártnám.« írta Petőfinek, aki viszont egészen másképp, politikai aktivitásának fokozásával válaszolt a reakciónak.

A két költő forradalmi szereplésének különbsége nemcsak és nem elsősorban a jellem különbözőségéből fakadt. Más-környezetben és más helyzetben éltek át Magyarország forradalmasodásának korszakát. Petőfi Pesten a forradalom középpontjában élte meg a 40-es évek második felének kiélesedő ellentmondásait. Egyéni tapasztalatai, sorsa, és költői érzékenysége még a többiekénél is fogékonyabbá tették a bel- és külföldi haladó eszmeáramlatok iránt. Lehetősége volt arra, hogy közvetlenül értesüljön a politikai eseményekről, hogy megismerkedjék kora haladó, a néppel szoros kapcsolatot tartó külföldi költőivel is. Példaképp választhatta Bérangert a francia nép ünnepeit »mozgalmi« költőjét. Ismerte a francia polgári forradalom többé-kevésbé hiteles menetét, a jakobinus vezérek hősiességét. Lelkesedve vette tudomásul a forradalmi mozgalom föllendülését Európaszerte. Nem elszigetelten, hanem a politikai élet központjában élt és ennek egyik irányítója is volt. Ez okozta, hogy költészetében ő szólaltatta meg legelőbb és legvilágosabban a forradalmi népiesség követelését.

Ezzel szemben Arany elszigetelten, a forradalmi mozgalom középpontjától távol élt és elsősorban csak Petőfi levelein, barátságán keresztül került be a politikai élet embert és művészetet nemesítő forgatagába. Nem értesült közvetlen gyorsasággal az egész magyar társadalom mindenkori helyzetéről. A nemzetközi képet is csak hiányosan, néha torzításokkal tudta összeállítani a maga számára. A politika csak mint a megye kérdése vetődik fel nála. Még az Elveszett Alkotmány is, amely legátfogóbb jellegű társadalomkritikai alkotása ebből az időből elsősorban saját megyéjének képét tükrözte. Egyetlen egy pont van költői tudatosodásában, ahol nem volt hátrányban városba szakadt költőtársával szemben. Ez a pont a nép, a parasztság nyelvének és gondolatvilágának költői felhasználása. A Toldi éppen nyelvében, egyes képeiben, motívumaiban, általában kifejezésformájában áll a legközelebb a magyar nép világához.

A Petőfivel való ismeretség keltette fel benne az elszigeteltség érzését. Keserűen írta a forradalom alatt: »Kedvem volna inkább Pesten, vagy Pest közelében, mint Szalontán az Isten és minden becsületes ember háta megett lakni.«³⁹ Ebből az »Istenhátamegotti« életből magyarázható meg elsősorban Arany viszonylagos politikai passzivitása, Petőfi vezetői aktivitása mellett. De ebből nem lehet azt a következtetést levonni, mintha Arany viszolygott volna a forradalomtól, mintha nem szívvel lélekkel szolgálta volna a nép ügyét. Mindenképpen helytelen a forradalom alatti érzéseit és helyzetét az 50-es években kelt letört hangú és tétovázó írásainak vallomása alapján megmagyarázni.⁴⁰

A forradalom alatt nem kényszerűségből, vagy »sodortatásból« vállalt részt a lapszerkesztésben és nem azért ment a miniszteriumba, hanem politikai meggyőződésből. Nem véletlen az, hogy élete legszebb emlékei közé sorolja katonáskodását. És nem véletlen a leírás élethűsége és közvetlensége sem, amelyben erről beszámolt Petőfinek:

»Kimondhatatlanul jól esik visszaemlékezni arra a péntek éjszakára, midőn esteli tíz órától, reggeli két óráig, tehát négy teljes órán keresztül, Arad város piacán mint kitűzött riatéren, részint állva, részint ülve, főleg pedig hasmálva obszerváltunk a borongó holdvilágon felvillanó ágyúvillámokat, hallgattuk az egymásba szakadt dörrenéseket és kushadtunk a mellettünk szétpattogó bombák forgácsai elől.«⁴¹

Aranyak Petőfi barátsága adott lehetőséget arra, hogy fokozott mértékben tudatosítsa és felszínre hozza lelkében és művészetében élő demokratikus tartalmat. Petőfi költészete egyesítette magában kora összes demokratikus és forradalmi törekvéseit Arany művészi sikerei és nagy eredményei erősítették Petőfit, mutatták, hogy jó úton halad. Ugyanakkor Petőfi ösztönzőleg hatott, fejlesztette társában azokat a művészi és emberi törekvéseket, amelyek csírájukban már az ismeretség előtt is megvoltak. De csak Petőfi költészetének lobogó lángja mellett lobbanhatott fel Arany költeményeinek tüze!

A mi korszakunkban virágoztak ki és fejlődtek tovább azok az eszmények, amelyeket Petőfi és Arany barátsága megtestesített. Eppen ezért a két költő barátsága tanulságul szolgál a ma számára is. Mutatja, hogy a hazaszeretet és a művészet igazi magaslatai elválaszthatatlanok a kor leghaladóbb eszméinek elsajátításától, a nép ügyének odaadó szolgálatától.

³⁸ Arany László közlése: Arany János hátrahagyott művei.

³⁹ Levél P.-hez. (I. m.: 169. l.)

⁴⁰ Arany önéletrajza 1855. (Gyulai Pálhoz írt levél.)

⁴¹ Levél P.-hez. (I. m.: 177. l.)

MADÁCH: AZ EMBER TRAGÉDIÁJA*

A magyar irodalom történetének igen sok olyan problémája van, amelyeket még marxista elemzésnek nem vetettek alá. Ezek közé tartozik Madách Imre műve, »Az ember tragédiája« is. Több szempontból is igen fontos feladat megvizsgálni Madách drámai költeményét. Mindenek előtt Madách műve a maga korában igen nagy hatást gyakorolt a magyar szellemi élet úgyszólván minden területén. Az irodalomtörténet számára tehát nem lehet közömbös Az Ember tragédiájá-nak kérdése, hiszen az irodalomtörténetnek elsősorban azokat a műveket kell vizsgálnia, melyek akár pozitív akár negatív irányban a magyar ideológiai életre és így közvetve a magyar társadalmi életre jelentős hatást gyakoroltak. Nem lehet közömbös ez a munka azért sem, mert ez az alkotás egyike szegényes drámai irodalmunk legjelentősebb drámáinak. Végül fontos kérdés Az ember tragédiája kritikai feldolgozása azért is, mert egyike azoknak a magyar műalkotásoknak, melyek a külföld előtt hosszú ideig reprezentálták a magyar irodalmat, melyeknek világhatásuk volt. Ez az utóbbi megállapítás nemcsak azáltal igazolható, hogy Madách művét igen sok nyelvre fordították le, hanem, csak egyet emelünk ki a sok példa közül, Gorkij Klim Szamginjának tanúsága szerint széles olvasóközönségre talált a Tragédia Oroszországban is, sőt, Gorkij fiatalkorában, mikor csak hallomás és a Zichy-féle illusztrációk alapján ismerte a művet, orosz nyelvre akarta fordítani.

Még mielőtt a mű érdemleges tárgyalásához fognánk, néhány szóval kell beszélni arról, hogy a polgári elemzések nyújthatnak-e valami támpontot, melynek segítségével Az ember tragédiáját megérthetjük. Ha valaki a polgári kritikát elolvassa erről a munkáról, a kor azt láthatja, hogy még a polgári álláspont egyes közös jeleket felmutató áramlatain belül is zürzavar uralkodik a Tragédia értékelésének kérdésében. Ezek közül a kritikák közül nemcsak időrendben, hanem értékben is első helyre kell állítanunk azokat a felfogásokat, melyek közvetlenül Madách életében vagy nem sokkal halála után reagáltak a Tragédiára. Arany János és Erdélyi János voltak Madách Imrének első és eddig legkiválóbb kritikusai. Az ő felfogásuk irányt mutat abból a szempontból, hogy a Tragédiát a szabadságharc bukása és a kiegyezés közötti korszak magyar társadalmának termékeként kell felfogni. Nem véletlen, hogy Arany behatóan foglalkozott Madách művével, mert látta, hogy ennek a munkának éppen a magyar nemzeti problémák szempontjából van döntő jelentősége. Arany Madáchot úgy üdvözölte, mint olyan eredeti tehetséget, amilyen Petőfi óta nem termett a magyar irodalomban. Tehát Arany számára Madách az új magyar valóság problémáinak felvetőjét jelentette. Erdélyi már negatívakban viszonyul Madách alkotásához. A kérdés magva azonban Aranynál és Erdélyinél közös. Erdélyi is abból a szempontból vizsgálja a Tragédiát, hogy mit jelent ez a magyar valóság szempontjából. A későbbi kritikák egyre jobban eltávolodnak ettől a termékeny szemponttól. Nagyrészt későbbi világnézetet igyekeznek becsempészni Az ember tragédiájába s ezek között elsősorban szerepelnek az imperializmus filozófiájának, az irracionálisznak alapgondolatai. A magyar uralkodó osztálytól bizonyos mértékig elkülönülő, ezekhez képest még becsempesztéses liberalizmus legtöbbször pozitívista módon vizsgálja Madáchot. Ez az irányzat is távol áll az Arany felvetette felfogástól. Példák erre Riedl Frigyes és Alexander Bernát elemzései. Lényegében ezek is képtelenek arra, hogy a mű valóságos összefüggéseit ragadják meg. A későbbi liberális kritika még mélyebbre süllyed. Babits Mihály és igen sokan mások minden erejükkel arra töreksenek, hogy Madáchban felfedezzék a spengleri pesszimizisztikus világfelfogást vagy legalább is Schopenhauerrel azonosítsák. Még ezek között is elrettentő példa Roheim Nyugatban megjelent cikke, mely a freudista álmofejtés pszichológia alapján igyekszik »megmagyarázni« Ádám fejlődését. Nem kisebb a zürzavar a Tragédia klerikális kritikusai között sem. Prohászka Ottokár pl. a Tragédiát a vallásos lélekre ártalmasnak mondja és a Prohászka Ottokárral politikailag azonos nézetét képviselő Ravasz László az ellenforradalmat kiszolgáló reakciói protestáns klerus feje Madáchot Prohászka-kával szemben »védelmébe veszi«. Ezekben a kritikákban sem merül fel természetesen Arany János széleslátókörű, egészséges szempontja.

*Madách »Az ember tragédiája« c. művéről szóló dolgozatomat még 1951 októberében fejeztem be. Az Akadémiai Nagyhet Madách-vitája ennél később zajlott le és ezért nem választottam közvetlenül az itt elhangzott álláspontokra. Ennek ellenére nem tartottam zükségesnek a tanulmányon változtatni, hiszen úgy érzem, éppen azokról a problémákról beszéltek, melyek a vitában is a középpontban állottak. Lehetséges lett volna lábjegyzetekben vagy utószóban élesebben szembeállítani egyes nézeteimet néhány, a vita folyamán felmerült nézettel. Erre azonban módomban nem volt, mert a vita anyagát behatóan tanulmányozni nem tudtam. Remélem, hogy a közben megjelent akadémiai osztályközlemények és az én dolgozatom elolvasása után az olvasó maga fogja eldönteni, hogy a felmerült álláspontok között melyik a leghelyesebb és hogy ezzel a dolgozattal néhány kérdésben előrevittem »Az ember tragédiája« marxista elemzésének ügyét.

Korántsem akarunk teljes felsorolást adni, csak éppen a fő irányvonalakat akarjuk megjelölni, melyek a Madách kritika terén szerepet játszottak. Ha más Madách elemzéseket veszünk szemügyre, akkor ezeket vagy az egyik vagy a másik kategóriába sorolhatjuk anélkül hogy tévednénk. Csak megemlítem azt, hogy Voinovich Madách elemzése pl. jellegzetesen pozitívista elemzés, Barta János pedig az imperializmus egyik legjellegzetesebb filozófiai irányzatát, az egzisztencializmust akarja belemagyarázni Madách művébe.

Van azonban még egy csoport ezeken a bírálatokon kívül. Az ebbe a csoportba tartozók érzik Arany problémafelvetésének jogosultságát. Mivel azonban akár esztétikai tévedéseikből következzen, akár pedig politikai állásfoglalásukból következően nem értik és nem érthetik a Tragédiát, Arany szempontját nem fejlesztik tovább, hanem elsekélyesítik. Látják, hogy a Tragédia a 48-as magyar forradalommal és az utána kialakult helyzettel függ össze. De nem látják azt, hogy ez az összefüggés nem felületi, külsőleges, hanem éppen ez a kérdés lényege. Van olyan magyarázó, aki Keplerben hajlandó Görgeyt látni, egyszerűen azon az alapon, hogy Görgey mielőtt szabadságharcos lett, kémiananár volt. (Lásd Keplerből is Danton lett). Szerb Antal irodalomtörténetében szintén hangsúlyozza azt, hogy Madáchot nem szabad Palágyi Lajos módjára egy »világdráma« szerzőjének felfogni. Szerinte a Tragédia csak a magyar valóság fölül közelíthető meg. Ezen a deklaratív kijelentésen kívül azonban Szerb Antal semmit sem tesz és így Madách művét az ő segítségével sem érthetjük meg.

Látjuk tehát, hogy a polgári kritika nem jutott eredményekre Madách művével kapcsolatban. Egyedül Adyknak egy félmondata jelent üdítő oázist ebben a kritikai sívásban, amikor leszögezi azt, hogy Madách sajtó korának még viszonylag becsületes közemességét képviselte. Ez a nemesség Ady szerint még szégyelt nyíltan a haladás ellen fellépni és Ady jellemzőnek tartja, hogy amikor Erdélyi János Madáchot haladásellenességgel vádolta, Madách ezt a vádat élesen visszautasította.

2

Mint említettem, a Tragédia vizsgálatánál a legfőbb szempont, ha eredményre akarunk jutni, hogy megértsük ennek az alkotásnak a magyar társadalommal való összefüggését. Ha ezt meg akarjuk érteni, akkor az 1849 által teremtett társadalmi, politikai feltételekből, és problémákból kell kiindulnunk. Ennek a szempontnak helyességén nem változtat az sem, hogy Madách írói és politikai munkássága már 1848 előtt megkezdődött, valamint az sem, hogy magában az Ember tragédiájában sehol sem találhatunk egyetlen olyan utalást sem, mely közvetlenül utalna a magyar valóság valamely problémájára. Egy ilyen nehéz kérdésben, mint Az ember tragédiájának elemzése, nem szabad döntően arra támaszkodni, amit Madách egész életműve, politikai és irodalmi megnyilatkozásai utalásként nyújtanak számunkra. Hiszen előfordulhat az, hogy egy jószándékú, sőt, még bizonyos mértékig filozófiailag is képzett és haladó ember műalkotásban képtelen kifejezni világnézetét. Tehát megtörténhet, hogy egy műalkotásnak mondatai nem azt a célt szolgálják, sőt, néha az egész mű nem azt a célt szolgálja, mint amit az író el akart érni. Tehát nem olyan tényekből kell kiindulnunk, hogy Madách már egészen fiatal korában azt írta lapjára mottóként »Az ész az isten, mely minket vezet (Berszenyi)«, vagy abból, hogy egész családja részt vett a szabadságharcban. Nem lehet számunkra Az ember tragédiája vizsgálatánál bizonyító erejű az, hogy ő a viszonylag haladó határozati párthoz tartozott és az sem, hogy a »Csak tréfa« és a »Civilizátor« c. darabjainak szereplői nyíltan képviselik haladó politikai állásfoglalását. Ez az említett álláspont nem csupán Madáchnak a Tragédiát megelőző működésére vonatkozik, hanem vonatkozik a Tragédiát követő »Mózes«-re is, mely mint állítólag Madách maga is mondta, a »húsosfazék« után vágyakozó »rablélkek« ellen irányul. Mindez nem lehetne az elemzés alapja, mert hiszen minden becsületes szándék ellenére megtörténhetett az, hogy az író az akkori konkrét helyzet rendkívül bonyolult társadalmi viszonyait nem látta világosan, nem volt képes eléggé dialektikusan felmérni éppen akkor az osztályok mozgási tendenciáit. Vagyis mindezek ellenére, lehetséges lenne, hogy Az ember tragédiája jóakarátú tévedés. És még, ha szubjektíven nem is az, a valóságban a rossz művészi megformálás miatt a darab hatása éppen az ellenkező, mint amit az író szeretne.

Ebből következnek, hogy ezek az említett külsőleges bizonyítékok nem használhatók fel döntő mértékben. A kérdés tehát csak így fogalmazható: mik voltak a Bach-korszak által felvetett döntő problémák és hogyan felelt ezekre a kérdésekre Madách ebben a művében? Itt már azonban előzetesen szeretném megjegyezni azt, hogy ha ezt a kérdést komolyan vetjük fel, akkor nem várhatunk olyan választ: Madách minden tekintetben a haladás élharcosa és olyat sem: Madách minden tekintetben a reakció kiszolgálója akkor, mikor a Tragédiát írta. A hatvanas magyar társadalmi helyzet és Madách osztály- és személyes helyzetének bonyolultsága nem adott lehetőséget arra, hogy Madáchnak kora társadalmi kérdéseire adott válasza minden tekintetben pozitív vagy negatív irányban hasson.

Az 1849-ben a császári reakció által vérbefojtott magyar forradalom után egyidőre megpecsételődött hazánk gyarmati függő viszonya Ausztriától. Megerősödött a belső reakció helyzete. Új tömegmozgalomra kilátás nem volt. A köznemesség, mely a 48-as forradalom előkészítésében vezetőszerepet játszott, ezt a vezetőserepet többé betölteni nem volt képes, a polgári osztály lényegében véve mint önálló osztály nem alakult ki. Ez a helyzet determinálta a Bach-korszak magyar társadalmát. Ugyanekkor ez alatt az idő alatt a polgári forradalom bukása ellenére megmutatkozott, Marx szavával élve, hogy az ellenforradalmi talaj egy bizonyos értelemben forradalmi. Magyarország ugyanis a kapitalista fejlődés útjára lépett és az addigi magyar fejlődéshez viszonyítva hétmérföldes léptekkel haladt ezen a téren előre. Ez a fejlődés azonban nem egészséges fejlődés volt, nem egészséges új osztály felnövekedésével, hanem a magukat túlélt régi osztályok stabilizálódásával, nem a nemzeti függetlenséggel, hanem a gyarmati függéssel fonódott össze. Ennek következménye megmutatkozott ideológiai téren is. Aki ezt a fejlődést igenelte legtöbb esetben egyben szembefordult a nemzeti függetlenséggel, szembefordult az egészséges kapitalista fejlődéssel is. Aki viszont ennek a fejlődésnek létjogosultságát tagadta, egyben konzervatív, reakciós álláspontra helyezkedett, magával a kapitalista fejlődéssel kapcsolatban is. Ezeknek az álláspontoknak áttörése csak kivételesen sikerült, de ilyenkor is rendkívül mély ellentmondásokkal, mint pl. Kossuthnál és Tánicsnál. Itt megjegyzem, hogy a darab álláspontját tekintve Madách a Civilizátorban az utóbbi nézetet képviseli, ugyanakkor a darab funkciója, mint a Bach-korszakkal való szembefordulás és ennek a kornak éles szatirája, lényegében haladó.

Ha ezt a fejlődést konkrétan akarjuk megérteni és alkalmazni akarjuk Az ember tragédiája elemzésében ennek ismeretét, akkor elengedhetetlen, hogy ezt a kérdést a magyar köznemesei réteg szempontjából vessük fel. A köznemességnek, mint bármely más rétegnek és osztálynak, az objektív társadalmi lét ilyen ellentmondásos helyzetét következtében, a leglényegesebb támpontja arra vonatkozólag, hogy kik tartoznak a haladás és kik a reakció táborába, a 48-as forradalomhoz való viszony volt. A forradalomhoz való viszony feloldja bizonyos mértékig mindkét előbb említett koncepció ellentmondásait. Ha ugyanis valaki ebben az időben a Bach-korszak kritikája mellett a 48-as forradalomhoz pozitíven viszonyult, az megmutatta, hogy állásfoglalása nem a polgári fejlődés, mint olyan ellen irányul, hanem pusztán a Bach-korszakban létrejött egészségtelen fejlődésnek tagadása. A másik esetben azonban a 48-hoz pozitív viszonyulás nem jöhetett vagy csak igen problematikusan jöhetett létre.

Objektíve felvetődik, ekkor 48-al kapcsolatban is, de a helyzet külsőleg hasonlóága miatt is egy másik kérdés. Ez a reformkorhoz való viszony problémája. Nem kell magyarázni, hogy ezt a viszonyt is lényegében a 48-ra vonatkozó kérdésre adott válasz határozza meg. Viszont meg kell magyarázni azt, hogy mi ez a külsőleges hasonlóág, azért, hogy azután ezt konkrétizálhassuk az ötvenes évek legfontosabb gondolati irányaira vonatkozóan is. Ez a hasonlóág annyiban van meg, amennyiben a nemzeti függetlenség kérdése kérdés maradt, sőt, mondhatnánk, az elnyomás még súlyosabban nehezedett a magyar valóságra. Ugyancsak közös vonás az is, hogy a fejlődés a magyar demokrácia megteremtése felé mutat egy olyan korszakban, mikor még polgári osztály nem született meg. Hasonlít még annyiban is a két korszak, hogy a reformkorban éppen úgy, mint a Bach-korszakban, a császári önkérvény nehezedett a magyar társadalmi, politikai és ideológiai életre. Mindezek a tényezők együttesen okozták azt, hogy a haladás — és itt nyilván a polgári haladásról van szó — tendenciái nem a nyílt politikai porondon, vagy legalább nem elsősorban a nyílt politikai porondon jelennek meg, hanem inkább az ideológia területén. Természetesen, mint Révai elvtárs megállapította, ez a haladás táborának nem az erejét, hanem a gyengeségét jelzi.

A Bach-korszak és a reformkor között azonban jelentős különbségek vannak. Az egyik különbség az, hogy a Bach-korszak egy nagy fellendülés bukása után, egy forradalom bukása után jött létre. Ebben a bukásban annak ellenére, hogy a forradalom nemzeti szabadságharc is volt, nagy része volt nemcsak a főnemesség aljas, reakciós, áruő magatartásának, hanem a forradalom vezetőrétege, a köznemesség ingadozásának is. Mindennek megvoltak a messze-menő ideológiai következményei.

A magyar fejlődés, mint Lenin rámutatott, igen sok vonásában hasonlít az orosz fejlődéshez. Oroszországban, ahol a század harmadik évtizedében a polgári osztály még szintén nem lépett a politikai porondra, ugyancsak a kisnemesei értelmiség vette át a haladás erőinek vezetését. A dekabrista-mozgalom magához kapcsolta ezeket az elemeket és további fejlődés során egy ideig még ez a nemesei értelmiség játszotta a vezetőszerepet. Oroszországban azonban ez a nemesei értelmiséget egyre inkább felváltotta a plebejus értelmiség. Nálunk is meg volt ez a tendencia a 48-at közvetlenül megelőző években, amikor Petőfi, Tánics, Arany, Erdélyi, Vasvári stb. személyében ez a plebejus értelmiség lett a magyar forradalmi mozgalom kovásza. A 48-as forradalomban azonban ennek az értelmiségnek egy része elpusztult és a forradalom

bukása lehetetlenné tette ennek a fejlődésnek folytatását. Így 49 után ismét a nemesi értelmiség kezdte átvenni az irányító szerepet. Itt most már csak egy bizonyos korlátozott irányító szerepről beszélhetünk, mert ez az értelmiség a plebejus forradalmi értelmiséghez képest csak visszalépést jelenthetett. Ez világosan látszik abból a különbségből, amit az előbb láttunk a reformkor és a Bach-korszak között. Így az 50-es évek magyar értelmisége már nem a haladás vezető ereje volt, hanem csak egy szűk, látszólag irányító réteg, mely a néptömegektől elszakadva igyekezett a magyar nemzet sorskérdéseit megoldani.

Míg Oroszországban a liberalizmus és forradalmi demokrácia kettéválása alkalmával a plebejus forradalmi demokrata értelmiség marad a hangadó Herzentől Bjelinszkij és Dobroljubovon át Csernisevszkijig, addig nálunk, amíg a néptömegek mozgásban vannak 48 előtt, egy ideig szintén a forradalmi demokráciáé a döntő erő. A forradalom bukása azonban ezt a fejlődést derékba törte és a liberalizmus, a nemesi értelmiség képviselte liberalizmus az egyetlen erő, mely a nyílt reakción kívül a porondon marad. A forradalmi demokrácia küzdelme Oroszországban támadó jellegű küzdelem volt a cári reakció és a hozzá alkalmazkodó liberalizmus ellen. Nálunk a liberalizmus »küzdelme« védekező jellegű a nyílt reakció ellen.

Mindkét országban felvetődött a nép széles tömegei számára és az értelmiség számára is a döntő kérdés. Mit lehet tenni olyan helyzetben, mikor feudális elnyomás nehezedik a népre és még polgári osztály nem alakult ki? Mit kell tenni, amikor nincsen közvetlen forradalmi perspektíva? Mit tegyünk tehát, amikor a valóság még nem hozta létre a tömegek mindent elsöprő erejű mozgását? Oroszországban ezt a kérdést Csernisevszkij teszi fel, nálunk ugyanabban az időben Madách Imre. A különbség azonban óriási. A plebejus forradalmi demokrata Csernisevszkij a Mit tegyünk-et nem kérdésnek, hanem válasznak szánta. Már magában a kérdésben elhatárolja magát a liberalizmustól, mikor számára a tett válik lényegessé. A liberalizmus jellegzetessége, hogy sok kérdést felvet, csak éppen a cselekvés kérdését nem, mint ezt Csernisevszkij Turgenyev Aszjájának példáján megmutatja. Ott a főhős szerelmes Aszjába, Aszja is szerelmes a fiúba. Minden érzelmi és gondolati feltétele meg van az elhátározó jellegű cselekvésnek. Ennek ellenére a fiatal ember nem meri megkérni Aszja kezét, meghátrál a cselekvés elől. Ezek felé a fiatal emberek felé kiáltja Csernisevszkij: nem pusztán elvileg kell elismerni valaminek a jogosultságát, hanem cselekedni is kell elveinknek megfelelően. Madách a »Mit tegyünk«-et nemesi liberális oldalról veti fel. Ebből következik az, hogy a válasz nem lehet pozitív. Ő maga is, habár érzi a »mit tegyünk« problémáját, mint a Turgenyev rajzolta nemesi fiatal ember megáll, mikor éppen az igazi, konkrét cselekvését kellene megmutatnia. Ezt a későbbiekben részletesen fogjuk bebizonyítani.

Az akkori magyar ideológiái helyzetben tehát éppen a mit tegyünkre kellett választ adni. A mit tegyünk szempontjából nálunk, mint ezt már láttuk, az alapvető kérdés a »mit tettünk«. Ezen a ponton rajzolódna ki élesen a frontok. Az egyik oldal álláspontját legpregnansabban Kemény Zsigmond fogalmazta meg. Szerinte, amit tettünk, végzetes volt. A forradalom a magyar nemzet nagy tévedése, idegen a magyar jellemről. Kemény ezt az álláspontot következetesen keresztülviszi. Szembeszáll a magyar történelem haladó hagyományával, szembeszáll mindazzal, ami a forradalom előkészítéséhez tartozik, tehát a reformkorral is. Ennek érdekében pl. meghamisítja Széchenyi alakját és is szembeszáll Széchenyi alakjának kezdeti, egyértelműen haladó korszakával. A másik oldalon áll Arany Petőfi idézésével, mellyel, ha nem is következetesen, de bizonyos mértékig igyekszik fenntartani a 48-as forradalom eszméinek egy részét. Ezen az oldalon áll Madách »Az ember tragédiájával« és a Mózzessel, ennek az álláspontnak radikálisabb megfogalmazását látjuk Erdélyi Jánosnál. Táncsics és Kossuth pedig, akik nem a nemesi liberalizmus álláspontján álltak, ebben az időben elszakadnak a magyar ideológiai élet központjától.

A frontoknak ezt az éles kirajzolódását figyelhetjük meg az élet minden területén. A forradalom bukása többek között pesszimiztikus hangulat eluralkodását hozta létre és ezzel szoros összefüggésben létrehozott egy önbizalomvesztést a köznemesség köreiben. Ez az egyik oldalon mély elkeseredésben jut kifejezésre (Pl. Arany: »Letészem a lantot«), a másik oldalon megteremtődik ennek az önbizalomvesztésnek, ennek a pesszimizmusnak misztifikálása és igenlése, mint pl. Kemény Zsigmond regényeiben az »örök tragikus magyar típusok« megrajzolásánál. (Pl. Werbőczy, az idealista magyar típus, Fráter György, a realista magyar típus).

A reformkor és a Bach-korszak között egyfelől, a magyar és orosz fejlődés között, másfelől, azonban megfigyelhetünk még egy igen jelentős különbséget, ami az előbb említett ideológiai harc formáira nagy mértékben hatással van. A reformkor ugyanis nálunk, különösen a vége felé, létre hozta a forradalom közvetlen perspektíváját. A szabadságharc bukása után ez a forradalmi perspektíva nem volt meg ilyen formában. A közvetlen forradalmi perspektíva természetesen Oroszországban sem volt meg Csernisevszkij idején. Oroszországban azonban ez a perspektíva nem lehetett olyan távoli, mint nálunk a veszített forradalom után. Oroszországban a nemzeti függetlenség talaján a kérdések sokkal közvetlenebbül vetődtek fel. Nálunk a 48-as forradalom előkészítésében a közvetlen forradalmi perspektíva létrehozta a lírának, vagyis

annak a műfajnak felvirágzását, mely leginkább alkalmas arra, hogy közvetlenül reagáljon a döntő társadalmi kérdésekre. A forradalom bukása után nálunk a lírai visszatükrözés elé maga a valóság is korlátokat állított az előbbi helyzethez viszonyítva és ezt súlyosbította a császári zsarnokság cenzurája. Így tehát ebben az időben az addig vezető líra többé nem képes szinte korlátlanul betölteni ezt a vezetőszerepet. Lírában egyedül Arany, aki viszont még 48 előtt kezdte pályafutását, tudta tartani a magas színvonalat. (Vajda jelentősebb lírai művei már a 60-as évek után születtek). Oroszországban viszont a vezető regényműfaj mellé fel tud sorakozni a szintén egynemű társadalmi összejáratásokat feldolgozó dráma és a valóság egyes jelenségeire közvetlen érzelmi telítettséggel reagáló líra is igen magas színvonalon (Pl. Osztrovszkij, ill. Nyekraszov). Nálunk viszont a líra jelentősége, 48 előtti jelentőségéhez képest megfogytokzik és az ideológiai harcnak egyik döntő küzdőtere a kritika, esztétika és anennyire magyar viszonyok között ki tud fejlődni, a regény lesz. 48 előtt nem emelkedett olyan vezető személyiséggé kritikus, mint az 50-es években Gyulai, nem álltak úgy az érdeklődés homlokterében regények, mint pl. Jókai és Kemény regényei. A kritikának ez a megnövekedett szerepe még erősebben aláhúzza azt a megállapítást, hogy arról folyt a szó: mit tettünk. A kritikának így vagy anígy központi problémája volt a 48 előtti magyar irodalom és a szabadságharcos magyar irodalom értékelése. Gyulainak, Erdélyinek és minden jelentős kritikusnak, mindenk előtt Petőfihez való viszonyát kell tisztáznia. Az orosz fejlődéssel való hasonlóságot és különbséget, sőt, ellentétet, ezen a területen is láthatjuk. Oroszországban is nagy jelentőségűvé válik a kritika és esztétika. Oroszországban azonban a kritika fegyverét a forradalmi demokrácia tartja kezében és ez azt eredményezi, hogy a nagy orosz irodalomnak reális társadalmi, politikai magvát és alapját fedik fel Csernisevszkijék. Így a kritika természeténél fogva válik az orosz irodalmi fejlődésnek. Nálunk a kritika a reakció, vagy jobb esetben a liberális nemesség kezében fegyver és így a nagy magyar irodalom reális társadalmi-politikai magvának elkendőzését hozza létre.

Azokban a korokban, amikor a polgári demokratikus átalakulás egy népek, egy nemzetnek létkérdésévé vált, létrejött egy új szükséglet. Ez a szükséglet a régi valóság világnézeti felmérése és az új valóság elvi, világnézeti alapjainak megteremtése volt. A polgári forradalmak előtt így volt ez Németországban, Angliában, Franciaországban. A demokratikus átalakulás problémája létrehozta ezt a tendenciát Oroszországban és nálunk is. Azt, hogy a magyar fejlődés központi problémája nemcsak 48 előtt, hanem 48 után is a demokratikus átalakulás volt, többek között az a tény jelzi, hogy nálunk is folytatódott a filozófiai gondolkodás, a magyar polgári filozófiai gondolkodás megteremtésére irányuló kísérlet. A termelőerők polgári fejlődése megkövetelte a természettudományos fogalmak általánosítását és az új társadalmi problémák felvetődése megkövetelte ezeknek a kérdéseknek is az általánosítását. Ezt a körülményt Erdélyi világosan felismerte, látta, hogy most a bukott forradalom után az ideológiai harc elsősorban nem a líra, hanem a kritika és filozófia területén folyik. Ezért kezdett a forradalom bukása után egészen tudatosan filozófiával foglalkozni. Éppen úgy, mint a reformkorban, előtérbe kerülnek a filozófiai költemények. Ebből a szempontból elég csak Aranynak és Vörösmartyknak ebben az időben írt költeményeire gondolni. A nyílt reakció oldalán is érzik ezt a szükségletet és Kemény nemcsak politikai röpirataival, hanem esztétikai dolgozataival is támadólag lép fel. Ez a fejlődés megvolt Oroszországban is, azonban ismét más jelleggel. Az orosz forradalmi demokrata filozófia hasonló kérdésekre igyekszik választ adni, mint a Bach-korszak magyar filozófusai és kritikusai. Itt azonban a haladó filozófia nem a védekező, hanem a támadó pozíciót foglalja el. Így Oroszországban létrejön a hegelianizmus túlhaladása, nálunk Erdélyinél is visszalépés történik a 48 előtti fokkal szemben.

4.

A fentiekből láthatjuk, hogy Madách műve mennyire bonyolult politikai és ideológiai körülmények között fogalmazódott meg. E helyzet következtében szükségszerű volt, hogy a társadalmi lét és a magyar ideológiai fejlődés által felvetett problémákat ne közvetlenül, hanem bizonyos közvetettséggel vizsgálja meg mindenki, aki ezekhez nyúl. Madách maga ezekben az években igen élénken foglalkozik filozófiai, esztétikai problémákkal. Ő a történelemben, helyesebben, a történelemfilozófiában keresi a választ kora döntő kérdéseire. Jogosult lehet-e egy forradalom, amely bukással végződik, ellentétben van-e a történelmi fejlődéssel az 1848-as forradalom egyedül azért, mert elbukott? Erre a kérdésre, mint láttuk, Kemény határozott választ adott. A 48-as forradalom szerinte idegen a magyar történelmi fejlődéstől. Ezért bukása nem tragikus, hanem a tragikus inkább az, hogy ez a forradalom egyáltalán kitörhetett. Madách válasza ebből a szempontból éppen ellentétes Kemény válaszával. Madách szerint a tragikus mag éppen nem a forradalom kitörésében, hanem bukásában van. Madách felelete igen komoly munka eredménye volt. A felvetett kérdésre a hegeli történelemfilozófiában igyekezett megtalálni a helyes választ. Ő ebből a történelemfilozófiából kiragad egyes motívu-

mokat. De nem véletlenszerűen emeli ki azokat. Ennek a történelemfilozófiának éppen azokat a mozzanatait használja fel, melyek az előbbi kérdés megválaszolása szempontjából segítséget jelentettek. (Pl. az emberi cselekedetek objektív hatása sokszor egészen más, mint az a cél, amit az ember maga elé kitűzött.) Így tehát helytelen az a nézet, mely Madách művét filozófiai műnek tekinti. Madách műve nem filozófiai mű, hanem műalkotás, amely a magyar valóság talaján keletkezett s mely a valóságos problémákra filozófiailag megalapozott megoldásokat kíván adni. Madách maga nem jutott el átfogó filozófiai világnézet kialakításához. Drámája nem a hegeli filozófia megérzékítése. Mint haladó ember nem is támaszkodhatott volna a hegeli filozófiára, hiszen ez a világnézet az 50-es években már teljes mértékben túlhaladott álláspont volt. Az a polgári társadalom, melynek a hegeli filozófia idealizálását adja, melyet Hegel a történelmi fejlődés kulminációs pontjaként ábrázolt, recsegett-ropogott. Már a 30-as francia forradalom megmutatta ezt és magával hozta a hegeli filozófia felbomlását, de minden-nél szembetűnőbben mutatták ezt a 48-as forradalmak, különösen a francia februári forradalom. 48 után egyrészt a vulgáris materialisták, másrészt az irracionalista idealisták helyezik szembe a maguk filozófiáját a proletariátus világnézetével. Madách, aki nem ismerte és nem ismerhette a marxizmust, merít ezekből a materialistákból. Elég itt megemlíteni Büchner »Kraft und Stoff«-ját és Feuerbach: »Wesen des Christentums«-ját, (ez utóbbi még 48 előtt keletkezett) melynek egyes mondatait Madách Lucifer szájába adja. Mindez azt mutatja, hogy Madách érezte a hegeli filozófia problematikus voltát, érezte, hogy a nagy kérdésre választ adni a hegeli filozófia szellemében nem lehet. Ugyanezt érezték Csernisevszkijék is. Csakhogy az orosz forradalmi demokrácia a forradalmi demokratikus álláspontról kritizálni tudta Hegelt. Így átvehetett Hegeltől egyes dialektikus elemeket és adhatott azoknak materialista ismeretelméleti megalapozást. A liberális nemesi Madách ezt nem tehette meg. Ő megállt a problémánál, érezte azokat, azonban a liberális álláspont nem engedte meg számára a filozófiai továbbfejlődést. Csernisevszkij dicséri Hegel problémafelvetését, de kárhoztatja megoldásait. Ez egy része volt Csernisevszkij liberalizmus elleni harcának, Madáchnál is pusztán a problémafelvetéseket találjuk meg, melyek sokszor szintén nagyvonalúak, a válaszok azonban sekélyesek. Ő, mint művész kereste és kutatta azt a világnézetet, melynek alapján állva határozott, tudományosan pontosabb és művészileg magasrendű ábrázolását adhatja az egyes korszakoknak. Mint liberális világnézetű ember, nem találhatta ezt meg.

5.

A valóság által felvetett kérdésre Madách a következő módon kísérli meg a választ megadni. Bemutatja az emberiség történelmét, annak fő csomópontjain keresztül. Megmutatja azt, hogy, amint maga mondja, az ember önjerejéből egyre magasabbra fejlődik és csak egy kis gyengeség van benne, mely minden alkalommal bukását okozza. A kérdést tehát az előbb említett okok miatt átfoglalazza a következőképpen: jogosult-e újat kezdeni, jogosult-e valami újért küzdeni, ha azt látjuk, hogy az emberiség régi küzdelme a küzdelem célkitűzése-
hez viszonyítva végeredményben elbukott? A kérdés értelme a magyar valóságra vonatkoztatva a következő: helyes volt-e forradalmat csinálni 48-ban, mely 49-ben elbukott, előbbre vitték-e a forradalom kirobbantói a magyar társadalmat, vagy pedig a forradalom kirobbanása a leg-súlyosabb szerencsétlenségbe taszította a nemzetet? Ezt a történelmi értékelést szerinte azért kell feladatunknak tekintenünk, mert ettől függ az, hogy vajjon érdemesnek tartjuk-e továbbra is 48 szellemében küzdeni.

A kérdés azonban ebben az időben nagy mértékben bonyolódott. A 48-as forradalom legjobbjai még bizonyos illúziókkal mentek a forradalomba. Legtöbbjüknek illúziói voltak a polgári társadalom lényege felől. 48 után, amikor európai méretekben megmutatkozott a burzsoázia immár mélyen reakciós jellege, ezek az illúziók szertefoszlottak. Most már nemcsak az volt a kérdés, hogy aki fenntartja a 48-as eszméket, esetleg elbukik a küzdelemben, kérdéssé vált még az is, hogy mi történne akkor, ha győznének a forradalom eszméi. Hiszen ezeket az eszméket maga a valóság semmisítene meg. Ennek oka az, hogy a polgári társadalom nem felel meg a 48-as vezetők illúzióinak. Ennél a pontnál kapcsolódott Madách Hegelhez, mint említettük, mikor kiemelte azt az elemet a hegeli filozófiából, amely szerint az emberi cselekvés eredménye sokszor egészen elüt az emberek szándékától. Ez a probléma a liberális gondolkodáson belül megoldhatatlan marad. Ennél a kérdésnél reked meg, mint látni fogjuk, Az ember tragédiája. Természetesen, ezt a kérdést nem egyedül Madách dolgozta fel az 50-es években, hiszen ez a kérdés szinte a levegőben volt. Arany János, aki később Madách művét felkarolta, már 1850 októberében világosan látta ezt a problémát. Később úgy érezte, hogy Madách ugyanahhoz a döntő kérdéshez nyúl hozzá, mint amihez ő nyúlt 50-ben. A »Gondolatok a békekongresszus felől« c. versében a következőket írja:

Midőn a gazdag megkövül
És a szegény elfásul
Egy szóval: a polgárosodás
Fordul reánk csapásul

S az ellentéteket így kísérl meg elsimítani:

Hagyjátok a meddő vitát
Bölcs isten az, ki rendel,
Az ember tiszte hogy legyen
Békében, harcban ember.

Azt hiszem, ebből világosan látszik, hogy Arany is az említett problémával vívódik. A megoldás, illetve a megnevelés is Madách megoldásához hasonló. Madách azonban igyekszik ennél a megoldásnál helyenként többet adni. Mikor ábrázolja a legfőbb történelmi korokat és ábrázolja ezekben az ember bukását is, a végsőkig elkeseredett embert az ürbe viszi el. Ádám nem tud már a földön élni és igyekszik elszakadni a földi létől. Ebben az úrjelenetben azonban mégis világossá válik, hogy az ember igazi léte éppen a valóságban, a társadalomban bontakozik ki. A társadalmi tevékenység az, ami kibontakoztatja emberi tulajdonságait és lényegében emberré teszi. Ádám ekkor a következőket mondja:

Oly iszonyatos az, megsemmisülni...
Oh, Lucifer, vezess földemre vissza
Hol oly sokat csatáztam hasztalan
Csatázzam újra és boldog leszek.
A célt tudom, még százszor el nem érem
Mit sem tesz. A cél voltaképp mi is?
A cél megszűnt a dicső csatának
A cél halál, az élet küzdelem
Az élet célja a küzdés maga.

Ezekben a sorokban sűrítve megtalálhatjuk Az ember tragédiájának legdöntőbb erejét, de ugyanakkor legdöntőbb gyengeségét is. Ereje az, hogy a tragédia történelmileg bizonyítja: az ember küzdelmével vette birtokba a földet és enélkül a küzdelem nélkül a föld sohasem lehetett volna az emberé. Ez vonatkozik a társadalomra is. Az ember annyiban érezheti magáénak a társadalmat, amennyiben maga is részt vesz annak küzdelmeiben. Így Madách megfogalmazza azt, hogy aki a küzdelmekben nem vesz részt, az nem jogosult arra, hogy bírálatot mondjon a társadalom felett és arra sem, hogy a társadalmat magáénak érezze. Világos, hogy egy olyan társadalomban, mely az emberek millióit rekeszti ki a társadalom küzdelmeiből, a társadalom nem is lehet az emberé. Így érthető meg pl. Kepler forradalmi felháborodása a nemesi társadalommal szemben. Világos az is, hogy Madách itt kritikát gyakorol azokkal az elemekkel szemben, akik önmagukat rekesztik ki a társadalom küzdelmeiből. Ez az önkirekesztés, az elefántcsonttoronyba vonulás itt az ürbe repülés formájában ábrázolódik. Az ilyen ember nem küzd a társadalom magasabbra fejlődéséért, maga az ürben mozog, megmerevedett, lényegében elembertelenedett. Ez volt Madách kora liberális nemességének egyik típusa. Ezek felé irányuló kritika Az ember tragédiájának ez a szempontja. A liberális nemesség másik része hajlandó volt részt venni a politikai életben. A politikai klubok tele voltak ennek a rétegnek képviselőivel. Ezt Madách teljes mértékben helyesli. Ugyanez az állásfoglalás megtörténik az orosz liberális nemesség egy részénél is. A nemes urak ott nyüzsgöttek a zemsztvokban, a pétervári politikai szalonokban, politizáltak a pétervári szállodák asztalai mellett. Ez a politikai aktivitás azonban csak látszólagos aktivitás volt, mind a magyar, mind az orosz liberalizmus részéről. Szívesen vettek részt a politikai életben, de ez a részvétel csak tessék-lássék részvétel volt, mert ennek a tevékenységnek célját nem látták és nem akarták világosan látni. Ezért megy el az orosz ember találgára, habár ennek a találgának, mint kitérnek, semmiféle célja nincs. Híába tüzi ki a célt, mivel a cselekvéshez nincsen ereje, mivel a célt csak elvontan tüzi ki, de képtelen önmagát elhatározni, a találka céltalanává válik. A magyar ember is céltalanul lézeng azon a találgán, mely létrejött közte és a politika között. Sok esetben még érzi a célt, tudja, hogy fel kell újítani 48 hagyományait, de már nem bízik a sikerben. Ő sem tudja elhatározni magát és végső fokon megszökik a találgáról. Ugyanígy jár Madách Ádámja is. Tudja, hogy a helye a földön van, de mikor visszatér oda, Ádám is megszökik a találgáról, megijed a nehézségektől, megijed az eléje táruló képtől, Lucifer kezébe kerül. Ádám tudati világa szerint olyan társadalomba szeretne bekapcsolódni, amely minden embert bekapcsol a társadalmi küzdelembe. Ebből a szempontból Madách koncepciója teljes mértékben igazolja Gorkijt. Gorkij szerint ugyanis a múlt nagy művészei azért tudtak nagyot

alkotni, mert lelkük mélyén mindannyian a szocialista társadalom felé vágyódtak. Ádám azonban nem a szocialista társadalomba, hanem az osztálytársadalomba kerül vissza. A sült galamb nem repül a szájába. Régebbi tapasztalatai, a történelem tapasztalatai arra vezetik, hogy megfutamodjon a további talákozások elől. Mindezzel Madách tehát egyfelől hangsúlyozza, hogy az embernek a társadalmi küzdőterén van a helye, másfelől dezillúzióálja ezt a küzdelmet. Egészen a szocialista forradalomig minden társadalmi forradalomhoz szükségsek az illúziók. Csak a szocialista forradalomban nincs szükség ezekre, mert itt a tömegeket már nem az illúziók hajtják a cselekvésre, hanem a marxista-leninista elmélet. Pl. a jakobinusokat illúziók pátosza hajtotta, hogy végigvigyék a francia forradalmat. Következetes polgári forradalom nem is képzelhető el illúziók nélkül azért, mert ezt a forradalmat végigvinni csak a tömegek tudják. A tömegek pedig nem hajlandók küzdeni csupán a kizsákmányolás egy újabb formájáért. Madách ezeket az illúziókat, melyek a forradalomnak még 48 előtt nálunk is nagy mértékben hajtóerői voltak, lerombolja. Az illúzió helyébe pusztán a társadalmi tevékenységet, a társadalmi aktivitást, a küzdelmet állítja, mint célt. A liberalizmus belső válsága tükröződik ebben. A liberalizmus azért válik nevetségessé, mert frázisai semmiféle reális tartalmat nem takarnak. A liberális azért képtelen a cselekvésre, mert maga is nagyon jól érzi ezt. Ilyen felfogással a magyar liberális nemesség csak fékező szerepet játszhatott a reakció felé. Ugyanakkor Oroszországban a liberális nemesség néha mégis kényszerült elmenni a taláikára, mert nyomást gyakorolt rá a polgári haladás forradalmi demokrata szárnya. Ha tehát Madách éppen ezt a céltalanságot állítja középpontba, akkor jellegzetesen liberális álláspontot foglal el. Mert soha nem volt a történelemben semmiféle küzdelem, aminek ne lett volna célja. Ha az ember cél nélkül küzd, lényegében emberi mivoltának ugyanolyan lealacsonyodása jön létre, mintha egyáltalán nem küzdené. Ez a küzdelem liberális küzdelem, harc a szélmalmokkal. Minden emberi tevékenység alapvető mozzanata a célkitűzés. A célt nem látó perspektívátlan társadalmi tevékenység semmiféle módon nem válhat céláll. Véletlen a hasonlóság Madách és Bernstein között, de érdemes rajta elgondolkodni. Bernstein azt mondta a XIX. sz. végén »a mozgalom minden, a végcél semmi«. Csakhogy Madách nem is nevezte magát szocialistának.

Ugyanakkor azonban az említett idézet élesen elhatárolja Madáchot minden olyan dekadens ideológiától, amellyel kritikusai azonosítani szerették volna. Madách nem volt sem schopenhauerianus, sem a spengleri kultúrkörök hirdetője, hiszen ezeknek a filozófiáknak lényegük az, hogy helyeslik a társadalomtól való visszahúzódot, a passzivitást, amit Madách élesen bírál. Madách nem volt forradalmár, nem volt következetes harcosa a haladásnak, de még így is hatalmas szakadék választotta el az imperializmus mélységesen rosszhiszemű lakáitól.

6

Ha Madách műve valóban ilyen lényeges kérdésre akart választ adni, akkor igen fontos megvizsgálnunk ennek a válasznak formáját. A történeti színekben Madách mintegy summáját akarja adni az emberiség történetének. Tudatosítani akarja az olvasókat önmaga történetét és azt szereté, ha ebből a történelemből az olvasó maga következtetne a valóság által feltett kérdés megoldására. Ha egy író a történelemnek lényeges mozgási tendenciáit akarja megragadni, akkor nem kell szorosán ragaszkodnia a történelmi tényekhez. Madách nem is teszi ezt. Elég csak Milthiades esetét említenünk, mely egyáltalán nem úgy játszódtott le, mint ahogy Madách leírta. Ugyancsak nem szükséges ehhez tudományos pontossággal megragadni az egyes korok belső természetét. Madáchnak tehát igaza van Erdélyivel szemben, mikor Erdélyi azzal vádolja őt, hogy az egyiptomi jelenet elgiccsesíti, hiszen nem létezett olyan fáraó, aki hatalmáról önként, »liberális szellemben« lemondott volna. Erdélyinek csak akkor volna igaza, ha jeleneteket az egész mű összefüggéséből kiragadva vennénk szemügyre. Madách azonban korántsem akart egy-egy történelmi drámát írni, hanem összefüggő egészet szerett volna alkotni. Ebben a részlet igen helyesen alá van rendelve az egész mű mondani-olójának. Madách itt nem egy fáraót és nem egy Tankrédot és nem is Dantont akarta ábrázolni. A különböző jelmez csak az emberiség történelmileg elért fejlődési fokának és tendenciájának jelmezei. Nem véletlen, hogy azon a ponton, ahol az akkori társadalmi állapotok felszámolása megindult, Ádám egyes alakjaiban lélektanilag már megkezdődik az a folyamat is, hogy az alak visszavedlik Ádámmá. (L. a fáraó esetét.) Tankréd és a többiek, talán csak Keplert és Dantont kivéve, egészen a londoni színiig, mindig ezen a fokon állnak akkor, amikor az általuk képviselt társadalom ellen fordulnak. Ez Madách igen mély, reális látásmódjára utal. Miért? Azért, mert ezáltal sikerül megmutatnia, hogy a fennálló társadalom csúcspontjain álló emberek is minden esetben, pusztán a társadalmi meghatározottságuk révén állnak ott. Csak emiatt fáraók, Sergioliások stb. Emberi mivoltuk lényegében már tiltakozás a fennálló rend ellen, még akkor is, ha ennek a rendnek minden áldását ők élvezik. A kérdés reális

magva tehát a következő: az osztálytársadalom az embert elemberteleníti és csak a régi társadalmat megváltoztatni akaró mozgalmak azok, amelyek visszaadhatják az embert önmagának. Madáchnál valóban mindig megmutatkozik az egyes jelenetek végén az osztálytársadalom egyes jelenségeinek az összerberiség céljai, vágyai és reményei felől való kritikája. Ez nem jelenti azt, hogy a kritika mindig az egyes történeti korok lényegének megragadásával történik. Ennek ellenére, a fennálló társadalom egyes jelenségeinek kritikája révén válik fáraóból újra Ádám, a despotából a jajt meghallani képes ember. Hogy ez a kérdés mennyire így áll még az egyiptomi jelenetnél is, arra jellemző az, hogy abban a pillanatban, amint a despotában egy emberi érzélem keletkezik, t. i. szerelmes lesz, megindul a fentebb jelzett folyamat. A szerelem érzése emberi öntudatra ébreszti Ádámot és szembekerül azzal, ami ő maga volt, szembekerül a fáraóval. A fáraó embertelenségét jelzi az a mondhatatlan úr, melyet szívében érez és abban a pillanatban, amint ez az érzés megszűnik, az úr helyébe emberi érzés kerül, már többé nem fáraó. Tehát szó sincsen arról, hogy fáraó liberális emberré vedlett és így mond le jogairól, hanem fáraóban Ádám megszünteti fáraót. Tehát láthatjuk, hogy Erdélyinek ebben a kérdésben ilyen szempontból nem volt igaza. Erdélyi ugyanis azt hitte, hogy Madách itt a valóságos fáraó történetét igyekezett megírni. Valójában itt a történelem pusztán jelmez, melyben Madách lejátsszatja kora problémáit.

Egy másik szempontból azonban Erdélyinek igaza van. Erdélyi jól érzi azt, hogy a történelmi változások egyáltalában nem felülről, hanem alulról, a néptömegek forradalmi révén következnek be. Madáchnál erről szó sincs. Az ő jóindulatú liberális koncepciója az, hogy a társadalmi fejlődés úgy jön létre, hogy a fennálló társadalom vezető tagjaiban felébred az emberi érzés, belátják a fennálló helyzet embertelenségét és most már maguk igyekeznek segíteni a bajokon. Így vezetik át a társadalmat egy újabb korszakba. Ilyen elgondolás mellett nem lehet felfedezni a történelem reális hajtóerőit, nem lehet megmutatni a néptömegek szerepét. A néptömegek Madáchnál mindenütt a minden irányban hajlítható, amorf, meggyőződés nélküli emberek nagy csoportját jelentik. Ezek az emberek legfeljebb csak az által válnak rokonszenvesé egy helyen (az egyiptomi jelenetben), hogy Madách fizikai szenvedéseiket ábrázolja. Így nem a néptömegek forgatják a történelem kerekét, hanem az uralkodó osztályokban bizonyos ponton fellépő absztrakt humanizmus. Madách, mint látjuk, a valóság-nak egy részletösszefüggését ilyen módon mélyen meg tudta ragadni a liberális állásponttól is. De éppen liberális álláspontja következtében csak a részletösszefüggést tudja megragadni és a döntőt nem. Dobroljubov, a liberalizmusnak ezt a vonását Turgenyev Napfelkelte előtt c. regényében világosan kimutatja. Berszenev is világosan meglát sok részletkérdést, de a kérdés gyökeréig csak a forradalmár Inszarov tud hatolni. Madách is elhalad a döntő kérdés mellett. Tehát a baj nem ott van, hogy a fáraó túlságosan haladó, liberális gondolkodású ember, mert ez csak kifejeződése annak a nagyobb bajnak, hogy az fró nem túlságosan haladó, liberális gondolkodású ember.

7

Láttuk, hogy Madách mélyen meglátta az osztálytársadalom problematikus voltát. Láttuk azt is, hogy legtöbbször nem a kor történelmének megfelelő döntő problémákat ragadja meg. Ezt egy példával már illusztráltuk. Lehetne azonban ezeket a példákat szaporítani. Így az antik proletariátus kérdése, melynek élődsi jellegét Madách megkapóan rajzolja, csak egyike volt azoknak a tényezőknél, melyek a rabszolgatársadalmat bukásra ítélték. Ugyanígy, a római uralkodóosztály teljes elszakadása a termeléstől és a társadalmi problémáktól csak egyik és nem is legfontosabb tényezője volt a római rabszolgatartó társadalom felbomlásának. Azokat a kérdéseket azonban, melyeket Madách kiragad, igen mélyen világítja meg. Ha az utóbbi példánál maradunk, látjuk azt, hogy a római uralkodóosztály egyenesen gyűnyölődött a régi Rómán, mely a társadalmi problémáknak még komoly jelentőséget tulajdonított. Madách kritikája szempontjából a döntő az, hogy az osztálytársadalom minden korban kivetkőzteti az embert emberi mivoltából. Éppen azért marad fáraó kritikája aktuális Madách idejében is, mert nem pusztán az egyiptomi korhoz kötött magatartásról van benne szó, hanem a kizsákmányoló és kizsákmányolt viszonyáról általában. Ezt a kritikát Madách úgy gyakorolja, hogy nála egymást váltják az általa kollektivistikusnak és individualistikusnak képzelt társadalmi tendenciák történelmi megvalósulásai. Ezzel Madách azonban ismét elvisz a főproblémától. A valóságban nem az individualizmus és kollektivismus, a zsarnokság és demokrácia egymást felváltásáról van szó, hanem ezeknek a tendenciáknak állandó küzdelméről. Ebben a társadalomban pedig a szocializmusig a zsarnokság arat győzelmet. Így aztán Madách, mivel helytelen elvi alapon áll, állandóan a demokrácia kritikáját nyújtja, amikor ezzel a kérdéssel foglalkozik. A hiba ott sarkallik, hogy a liberális gondolkodás a demokratikus frázisokat is hajlandó igazi demokratikus törekvésnént felfogni. Így lesz bírálata lesújtó a görög demokrácia felett. Ebben a bírálatban igaza van, azonban ennek a megállapításnak

másik oldala az, hogy Madách ebből a szempontból kiindulva a demokratikus frázisok tartalmatlanságán »okulva« magát a demokráciát is frázisnak tartja.

Mindennek a mélyén ismét Madách liberális álláspontja rejlik. A liberálisra általában nemcsak az jellemző, hogy reformokkal, megalkuvással igyekszik egyengetni a polgári fejlődés útját. Jellemző rá még az is, hogy fél a néptömegektől. Éppen azért reformista, mert fél tőlük. Madách valóban úgy látja, hogy a nép képtelen jogaival élni és azokat minduntalan kiadja kezéből. Így pl. Milthiadesznel a felbérelt demagógok, a falanszter jelenetben pedig a tudós kezébe kerül a nép akarata. Természetesen, ez is válasz a magyar 48-as forradalom által felvetett egyik kérdésre: a néptömegek aktivitásának kérdésére. Madách itt azt a helytelen álláspontot foglalja el, hogy a néptömegek sohasem irányítók, hanem mindig irányítottak. Ebből következik, hogy 48-ban nem a néptömegek, hanem a néptömegek vezetőinek szerepe volt a döntő. Ez kifejezi Madách kétségbeesését isafelett, hogy pl. 48-ban a nemzetiségi tömegeket a reakció saját érdekeik ellen tudta hangolni és szembe tudta fordítani a szabadságharcossal. A néptömegek éretlenségének kérdésére már 48-ban Petőfi megadta a választ az »Apostol«-ban. A válasz az volt, hogy még jobban közeledett a néptömegek felé, még erősebben összefonódott velük azután, hogy félrevezették őket és továbbra is törhetetlenül bízott a népben. Madách éppen ellenkezőleg. Kiábrándult a tömegek alkotóerejéből. Lényegében ez az oka annak, hogy egyén és közösség problémáját megoldani nem tudta.

8

A fentiekből kitűnt, hogy ugyanakkor, amikor Madách az osztálytársadalom igen mély kritikáját nyújtja és időben tagolja az osztálytársadalomnak azokat a jellegzetességeit, melyek saját korában szintén éltek és térben jelentek meg, képtelen megérteni a néptömegek szerepét. Ennek következménye az, hogy a történelmi fejlődést a maga valóságában nem foghatta fel. Nem is tud elképzelni olyan társadalmat, melyben a demokrácia nem frázis és így a történelmi színeknél megfeleldezik az ősközöségről. Az ősközösség helyébe Ádám és Éva paradicsomi jelenetét állítja. A paradicsom viszont nem a néptömegek demokráciáján alapul, hanem a bibliai »robinzonádn«. Madách nemcsak a Tragédiában, hanem más helyen is bebizonyítja, hogy képtelen kibontakozni az osztálytársadalom kategóriáiból. Pl. egy helyen, ahol az ősmagyarokról ír, bizonyosnak tartja, hogy Magyarország területén már a honfoglalás előtt lehettek magyarok. Enélkül szerinte elképzelhetetlen lenne, hogy honnan kerültek elő a jobbágyok, hiszen az ősmagyarok mind nemesek voltak. Madáchnak ez a teljesen nevetséges hipotézise abból fakad, hogy képtelen elképzelni az őskommunizmust, illetve a nemzeti társadalmat sem. A társadalom számára, egyenlő az osztálytársadalommal. Ennek oka, mint bebizonyítottuk az, hogy nem bízik a tömegekben, hogy nem lát bennük olyan erőt, melyre társadalmat lehetne építeni.

Ez igen erősen meglátszik a Tragédián és összefügg a már előbb felvetett alapproblémával. Az osztálytársadalom kérdését látja Madách, mivel azonban pusztán az osztálytársadalmak kategóriáiban gondolkodik, számára a feladat, a problémák megoldása, csak feladat marad. Ebben a hibában Madách osztozik a polgári realizmus minden nagy klasszikusával, akik vagy egyáltalán nem látnak kiutat, vagypedig utopisztikusan, illuzionisztikusan felvázolt képet mutatnak. A polgári realizmus alapvető belső ellentmondása az, hogy míg az írók lelkük mélyén a szocializmus felé vágyódnak, ez a vágyódás nem ölthet határozott, tudatos formát. Ezért a társadalom felett mondott bírálatuk után elmarad a kiút megmutatása. Ennek az ellentmondásnak egyedüli feloldása a szocialista realizmusban történik meg, mikor az író a fennálló társadalom bírálatát (ha osztálytársadalom ábrázol) összeköti a jövő, a szocializmus perspektívájának felmutatásával. Ez a perspektíva természetesen már nem illuzionisztikus, minthogy az író a marxizmus-leninizmus talaján áll. Madách egész filozófiai kerességése lényegében egy olyan filozófia fellelésére irányul, mely ezt a perspektívát megmutatja. Madách maga is érezte, hogy a polgári realistáknak ez az általános problémája az ő művével kapcsolatban sokkal súlyosabb. Egy regényíró, aki a polgári társadalmat ábrázolja és egy konkrét történelmi korszakról beszél, még nyitva hagyhatja a jövő kérdését. Ha nem ad választ, azzal még nem veszélyezteti művének, mint realista műnek mondanivalóját. Az azonban, aki történelmi korokon keresztül veti fel azokat a kérdéseket, melyek historiai távlatban, de ugyanakkor saját korában is világtörténelmi kérdések, egész művének tendenciáját semmisítheti meg, ha nem válaszol erre a problémára. Madách nem fél a probléma felvetésétől, nem válik a kapitalizmus vulgáris apologetájává. A kapitalista fejlődést, igen helyesen és könyörtelenül kritizálja a londoni színpadon. Ez az ábrázolás lényegében a Tragédia kritikai tendenciájának csúcspontja. Sikerül sokoldalúan feltárni, ábrázolni a kapitalizmus lényeges jellemvonásait a maguk elrettentő mivoltában. Szerephez jut itt a munkásosztály mély elnyomatása, rámutat, hogy ebben a társadalomban a szerelmi viszonylatok pénzvisszonylattá válnak, a művészet elművésztelenedik, a tudomány áltudománnyá válik. Ezután azonban Madách megreked az ellentmondá-

sokban, képtelen még csak érinteni is a jövő perspektíváját. Forradalmi demokrata álláspontról, habár illuzionisztikusan, de mégis sok reális tartalommal, Csernisevskij megteszi ezt. Forradalmi demokrata álláspontról lehetséges kritizálnia a kapitalizmust és ugyanakkor az utópista szocializmus talaján állni. A néptömegek ereje, harcuknak hitelessége az, ami biztosítéka az új társadalomba való átféjlődésnek. Ha azonban Madách az utópista szocializmust kritikátlanul átvénné, vagy akár csak kritikával is helyeselné, akkor művének alapvető mondanivalóját semmisítené meg. Mint Erdélyinél is látható volt, a liberalizmus számára az utópista szocializmus elfogadása nem a társadalmi tevékenység helyeslését, hanem az attól való elszakadást jelenti. Az utópista szocializmus a liberalizmus számára tipikus «szalon» szocializmus. Megnyugtatóként hathat és annyit jelent, hogy a közvetlen gyakorlati cselekvés értelmetlen, mert a szocializmus megteremtése a távoli jövő feladata. Az utópista szocializmus egyesítése a társadalmi tevékenység követelésével tehát csak forradalmi demokratikus álláspontról lehetséges.

Madách már a kapitalizmusban megvillantja a jövő csiráit. A jövő megteremtését két oldalról várja, egyrészt a munkásosztály oldaláról, másrészt pedig a tudomány oldaláról. A tudományt a kapitalizmus Madách szerint is szánalmas állapotba taszította és ennek jelentőségét csak az új, a munkások által teremtett társadalom fogja elismerni. Az új társadalom alapja azonban Madáchnál nem a munkásosztály, de nem is a néptömegek általánosan a szocializmust úgy ábrázolná, hogy a munkások maguk érdekében felszabadítják a tudományt az alól a rabság alól, amelyben a kapitalizmus tartotta, akkor valóban elérkezne a szocializmus állásponthoz. Ebben az esetben megfogalmazná a szocializmus egyik döntő tendenciáját, azt a tendenciát, hogy ez a társadalmi rend a tudományt és a tudományon keresztül a szocializmust, az emberiség szolgálatába állítja. Madáchnál mindez idealista módon fordítva, a feje tetejére állítva tükröződik. Nála a tudomány, melynek feudális bilincseit a polgárság szétzúzta, a kapitalista társadalomban rabbá válik. (E megállapítás mindkét mozzanatát ábrázolja Madách. Nyilván a francia forradalom szabadítja meg Keplert a csillagjósástól, a megállapítás másik részét már illusztráltuk.). A kapitalista társadalom rabságától megszabadult tudomány Madách szerint nem áll a felszabadító szolgálatában. A valóságban a munkásosztály a tudományt éppen azáltal szabadítja fel, hogy felszabadítja önmagát. Madáchnál a felszabadított ember a felszabadított tudomány rabszolgájává válik. Itt ismét az történik, hogy Madách a történelem tanulságait, melyek szerint a termelőerők fejlődése úrrá lesz a termelési viszonyokon, mechanikusan alkalmazza a jövőre vonatkozólag is. Nem lát túl az osztálytársadalmon, nem látja, hogy az uralkodó osztállyá emelkedett tömegekben minden eddigi uralkodó osztálynál minőségileg több lehetőség rejlik. Ezért fordítja meg a valóságos viszonylatot és ábrázolja embertelennek az új társadalmat is. Ilyen társadalom azonban nem volt soha. A tudomány a múltban mindig osztályoknak a szolgálatában állt, melyek korlátozták annak lehetőségeit. Az új társadalomban a tudomány lehetőségei végtelenek. Így tehát Madách az osztály nélküli társadalmat is lényegileg az osztálytársadalom módjára fogja fel. Itt sem képes elképzelni, hogy a tömegeknek van teremtőerejük.

Az, hogy Madách a jövőt illetően ilyen perspektívát nyújt, a maga korában mégis tartalmazott valamilyen reális meglátást. Ezáltal sikerült bizonyítania azt, hogy az öncélú tudomány a maga lényegét tekintve már nem tudomány, a tudománytalanság pedig, mint már a csillagjósáskor is behatárolta, a régi fenntartásának egyik eszközevé lesz. Az ilyen áltudomány Madách korához viszonyítva valóban a jövőben jelenik meg, mégpedig az imperialista társadalomban. Itt a tudomány nem az emberért van, hanem az ember ellensége és így ez a tudomány már eleve nem tudományos jellegű. Madách meglátta a kapitalizmus tudományának ezt a tendenciáját, meglátta, de mint liberális nem értette meg, hogy ez a jövő, ez az új, lényegében csak időben jövő, időben új, de még a régihez tartozik. Ilyen módon jön létre ennek az állapotnak, mely az imperializmus korszakában meg is valósult, újként való felfogása és szocializmussal való helytelen azonosítása. Ha mi ma ezt az ábrázolást, az emberellenes tudomány ábrázolását olvassuk, a valóságban soha nem gondolunk arra, hogy a szocializmus valósított meg ilyen falansztert, gondolunk viszont arra, hogy az emberi munka embertelenedése mennyire jellemző az imperializmusra. Az imperializmusban faragatnak a művészekkel székelyeket, itt áll minden a »tudományos termelés«, a Taylor és egyéb rendszerek, az embert embertelenül hajszoló rendszerek szolgálatában. Itt alacsonyodik le az ember teljesen géppalkatrészre a magasabb profit érdekében. Az emberek fajtenyésztés ez is a kor akarta megvalósítani. A családi életet is az imperializmus kora züllesztette szét teljes mértékben. Aki a felszabadulás előtt látta az ember tragédiáját, annak igen könnyen eszébe juthattak Hitler embertenyésztői, kényszermunkatáborai, ahol az emberiség legnagyobb szellemi szalmán térdeltek.

A jövő feltáró jelenetekben csúcsosodik ki az ember tragédiájának már említett hibás kompozicionális alapmotívuma. Miután az individualisztikus furaót a «demokratikus» Milthiades, az önző Sergiolut a vallás «kollektív» hatóerejében bízó Tankred, a kényszerből egyedül maradt tudós Keplert a népevezér Danton váltja fel, az utolsó két jelenet végsőképp

kielezi az individualizmus és kollektívizmus ellentétének kompozicionális alapelvét. A falanszter a közösségért végzett munka végső csődje, az eszkimójelenet az individualista törekvések végső csődje. Mi okozza ezt a csődöt? Az, hogy az ember a társadalmi ellentétek miatt nem képes megbirkózni főfeladatával, a természet legyőzésével, nem képes «rtnak lenni mindenek felett». Madách műve ebben a tekintetben intés az emberiség számára, figyelmeztetés arra, hogy az osztálytársadalom képtelen megvalósítani az emberiség nagy feladatát, a természet legyőzését.

Madách mindezeket a kérdéseket igen becsületesen, lelkiismeretesen vizsgálja. A perspektíva kérdéséből, jobban mondva: a perspektívátlanlás kérdéséből nem következik az, hogy az osztálytársadalmat mentegetni próbálná. Sőt. A szereplők egymáshoz való viszonyával is elmélyíti kritikáját. Pl. egészen a londoni színing főszereplőjét, Ádámot, beöltözteti az illető szín ruhájába. A londoni színtől kezdve azonban már nem szerepelnek világtörténelmi alakok. Ettől kezdve Ádám külső szemlélőként lép fel, nem tartozik hozzá ahhoz a társadalomhoz, melyet a történelmi szín ábrázol. Ennek igen mélyreható okai vannak. Az egyik az, hogy Ádám egyre inkább csaldódik a régi ideálokban. Emiatt bizonyos fenntartással megy az újabb társadalmak felé. A másik az, hogy mint említettük, azzal a szereppel, amit Ádám az osztálytársadalomban játszik, állandóan szembe kerül az emberi morális magatartás követelése. A kapitalizmusban azonban képtelen feloldódni a társadalom életében úgy, hogy közben megtartsa állandóan fenntartott emberi morálját. Más szóval: a kapitalista társadalomban már nem lehet meg az az illúziója, hogy itt valami az emberiség érdekében történik. Ádám itt nagy ember nem lehet. A londoni piacon, a tőzsdén nem mozognak nagy emberek. Világtörténelmi személylé, mint a kapitalista társadalom tagja, csak mint munkás emelkedhetne. Eddig azonban Madách nem juthatott el. Madách a londoni színing világtörténelmi személyek tragédiáját játszotta le. Világtörténelmi jelentőségű egyének tragédiája azonban csak világtörténelmileg jogosult tévedésből fakadhat. A kapitalizmus uralomra jutásától kezdve azonban ilyen világtörténelmileg jogosult tévedés nincs és így Ádám nem öltheti magára egy Lowell köntösét. Ugyanígy természetesen a továbbiakban is megszűnik a világtörténelmi tévedés jogosultsága. Ebből a szempontból igaza van Madáchnak, mikor Ádámot nem azonosítja a falanszter tudósával. Ádám nem is azonosulhat azzal, hiszen Ádám belső dialektikájából annyi szenvedés után a néptömegekkel való azonosulásnak kellene következnie. Madách erre az ábrázolásra képtelen volt. A liberális nemesség nem tudott azonosulni a tömegekkel és így Madách művésziileg visszatűkrözte e réteg tehetetlenségét. Ebben a művészi tűkrözésben most már Madách szándéka, említett alaprendenciája a visszajára fordult. Piedesztálra emeli azt az emberi magatartást, mely külső, szkeptikus szemlélője a világtörténelem új sorsfordulatainak. Madáchot realizmusa akadályozta meg abban, hogy az embert az osztálytársadalomban úgy mutassa meg, mint aki boldog problémátlanul él. Liberalizmusa akadályozta meg abban, hogy az embert konkrét tevékenysége felől, alkotótevékenysége felől ragadja meg olyan időben, mikor világtörténelmi méretekben elvitathatatlanul a népé a kezdeményező szerep.

Madách korában ez a felfogás félreérthetetlen választ adott a kor központi kérdéseire. Érdemes-e még egyszer küzdeni a magyar demokráciáért? Madách válasza az: érdemes. Minden eddigi küzdelem magasabb fokra emelte az emberiséget. Küzdeni érdemes, mert küzdeni ilyen magas célokért szép. Ugyanakkor azonban ennek a küzdelemnek célját Madách dezilluzionálja. Mint említettük, a demokráciát Madách frázisnak tartja, amint hogy frázis is akkor, ha nem a nép uralmát jelenti. Éppen ezért a társadalmi küzdelmekben egyfelől részt kell vennünk (már mint részt kell vennie a liberális nemességnek), másfelől, ennek csak egy fenntartásokkal teli részvételnek szabad lennie. Kritizálnunk kell, szemben kell állnunk a fennállóval, de szembeszállni már nem érdemes. Az egyetlen helyes teendő a magyar köznemesség által követett passzív rezisztencia, mely mégis csak rezisztencia, de aktív nem lehet. Természetesen, ez a passzív rezisztencia egyben határozott negatív politikai állásfoglalás volt a Bach-korszakkal szemben. Egyúttal azonban jelezte azt, hogy a liberális köznemesség új pozitív célok kitűzésére, és természetesen elérésére is képtelen. A nemességnek ezt a még viszonylag becsületes, de politikailag teljesen impotens világnézetét tűkrözi vissza Az ember tragédiája.

Mindezekből világossá válik, hogy Ádámnak semmi köze az «örök emberi» eszményhez abban az értelemben, amint ezt a szellemtörténészek igyekeznek feltüntetni. A szellemtörténet számára Az ember tragédiája egyáltalában nem konkrét kérdésekre választ adó mű, hanem az «örök ember» típusának megrajzolása. Mint láttuk, ez az álláspont teljes mértékben hamis. Ha úgy volna, mint a szellemtörténészek állítják, akkor Az ember tragédiája teljesen elhibázott, művészietlen alkotás lenne. Madách művészetében abban áll, hogy amikor szereplőit történelmi korok keresztűl vezet, akkor beállítja őket helyzetűk dialektikus mozgásába. Ezáltal a szereplők nemcsak történelmileg más helyzetbe kerülnek, hanem egyben maguk is fejlődnek, szellemi arcuk új vonásokkal gazdagodik. Ádám döntő kérdése az emberré válás, a természet legyőzésének kérdése. Ez Ádám alakjában az egyetlen «örök emberi». Ez azonban a valóságban is az egyetlen örök emberinek nevezhető tulajdonság. Meghódítani a természetet

és úgy átalakítani a társadalmat, hogy a természetén egyre teljesebben uralkodhassunk: mióta az ember ember, ez mindig fő célkitűzése volt. Ennek a vágnak minden esetben megvannak a konkrét történelmi korlátjai: azok a formák, melyekben az embernek ez a törekvése megjelenik, mindig a konkrét történelmi helyzetből erednek. De bármilyen formájú haladó tendencia, mozgalom mélyen ez a szándék rejlik. Madáchnál már az első történelmi színben, miután az ember önjerejére támaszkodva igyekszik legyőzni a természetet, megmutatkozik az, hogy akkor és olyan körülmények között ennek a törekvésnek valóra váltása csak ábránd. A piramist az idő vasfoga kikezdi, fáraó nagyságából az egyszerű szellő semmit sem hagy meg. Valóban. A természet legyőzése nem egy korszaknak az eredménye, hanem az emberiség végtelen történelmének folyamán létrejövő, még hozzá a kommunizmusban létrejövő eredmény. Így Ádámnak ez a törekvése hajótörést szenved. Azonban, és éppen ez adja meg a mű bizonyos egységét, a törekvések együttesében, a különféle mozzanatok egyesítésében visszatükröződik az emberiség történelmében lejátszódott egész út, mely a föld valódi birtokbavételére irányult. Ez a fölfelé emelkedés, amire Madách Erdélyihez írott válaszlevelében utal, megmutatkozik a Tragédiában egészen a falanszter jelenetig. Itt azonban éppen nem a kísérletek végső eredményét mutatja meg Madách, hanem végső csődjét. Így Madách műve lényegében pesszimista. Ádámnak a főhősnek szándékai kudarcot szenvednek. Ennek következtében Madáchnak az osztálytársadalom felé irányuló kritikája is elveszti igazi életét. Minden nagy író, még ha konkrétan nem is látta a jövőt, lényegében optimista író volt. (Persze nem az optimizmus kincstári értelmében.) Nem is lehet másként. Az osztálytársadalom irodalmának tartalmát az adja meg, hogy megmutatja, milyenné teszi az embert az osztálytársadalom még akkor is, ha ő maga egyáltalán nem akar olyan lenni. Az embernek ez a küzdélmé önmagáért az osztálytársadalomban a munkásmozgalom megjelenéséig legtöbb esetben bukással végződött. A nagy író azonban mindig úgy ábrázolja ezt, hogy a bukás csak relatív, időleges. A fennálló társadalommal szembe fognak szállni az emberek még egyszer és még többször. Ezek az emberek végeredményben győzelmet fognak aratni. Így válik élessé az osztálytársadalom kritikája. Madáchnál azonban a kritikai realizmusnak ez a tartalma lényegében elvész. Az ő kritikája az osztálytársadalom felett erőtlenné válik s ennek okát, gyökerét Madách liberalizmusában és ebből következően nem-humanista voltában találhatjuk meg. Nem állíthatjuk azt, hogy Madách világnézetében nincsenek humanista elemek, hiszen az egész fejlődést éppen annak köszönhetjük Madách szerint, hogy az ember önjerejére támaszkodva próbál a maga számára új helyzetet teremteni. A humanizmusnak azonban nemcsak az a jellemző vonása, hogy nem bízik emberen kívül álló hatalmokban, istenekben, szellemekben, csodákban stb., hanem az is, hogy határtalanul bízik az emberben. A humanista meg van győződve arról, hogy az ember képes önmagát felszabadítani minden külső segítség nélkül. Madách meg van győződve arról, hogy igen helyes volna, ha az ember erre képes lenne. Valójában azonban képtelen erre az önfelszabadításra. Ha ezt lefordítjuk az akkori magyar valóság nyelvére, ez annyit jelent: nagyon szép a 48-as eszme, nagyon szép gondolat, hogy mi magunk kivívhatjuk szabadságunkat, de ez nem tőlünk függ. Szaltikov-Scsedrinnél, az orosz forradalmi demokratánál egészen hasonló gondolat merül fel. Csakhogy nála nem a pozitív emberi figura az, aki vágyakozik arra, hogy valami az ő kívánsága szerint történjék, hanem a negatív. Az ő bürokratája látja, hogy Amerikában demokrácia van (a XIX. sz. közepén) és azt mondja: be kellene zárni Amerikát, de ez sajnos nem tőlem függ. Madách Ádáma látja, hogy 1860-ban Magyarországon nincs demokrácia és azt mondja: meg kellene nyitni a demokráciát, csak-hogy úgy látszik, ez nem tőlem függ. Madách pesszimiztikus, antihumanisztikus mondani-valóját aláhúzza, megerősíti az, hogy a végén csak isten szava ad perspektívát számára. Önjerejéből halálra volna ítélve és ha védő misztikum nem állna felette, akkor semmi reménye nem volna az emberiség jövőjét illetőleg.

Madách alapfelfogásának rendeli alá művének minden alakját. Így Éva alakját is. Éva esetében sincs semmiféle „örök emberiről” vagy „örök nőiről” szó. Éva funkciója lényegében az, hogy még a társadalom legelembertelenebb situációiban is emberi érzéseket keltsen. Ilyen módon felébreszti Ádámban a maga helyzete és az emberiség ösztörekvései közti ellentmondás tudatát. Ezt a funkciót tölti be az egyiptomi, bizánci és a falanszter jelenetben és ha történelmileg elhibázottan is, a párisi színben. Madách azt az állásfoglalását, hogy az új társadalmi rend az uralkodó osztály tagjainak belátása révén születik meg, magából Ádamból nem tudja megindokolni. Látja azt, mint realista író, hogy ezzel pszichológiailag helytelenül ábrázolná a folyamatot. Ezért van szüksége állandóan Évára. Ezt az állítást még jobban bizonyítja az, hogy van eset, ahol Évának funkciója megváltozik. Ez akkor történik, mikor Ádám maga már eleve szemben áll a fennálló renddel és ehelyett valami újat keres. Az ilyen jelenetekben — itt elsősorban a Kepler jelenetekre gondolok — Évának a szerepe más, mint a többi jelenetekben. Itt őbenne játszódik le a döntő harc, melyet Madách nála úgy jellemez, hogy a nő alapjában véve nemes, «bűne a koré, mely szülte őt». Itt is megtörténik tehát, hogy Madách igen reális problémát vet fel. Most nem Ádám alakjában, hanem Éva alakjában látjuk, hogy az ember lelke legmélyén nem érzi jól magát az osztálytársadalom egyik formájá-

ban sem. Itt tehát nem Ádám futja meg ezt az utat, hanem helyette Évánál mutatja ki Madách ezt az alapvető szempontot. Teszi ezt abból a célból, hogy az alapkérdés illusztrálása mellett új problémát is vessen fel. Az, hogy nem egy, hanem két Kepler jelenet van, ebből is következik. A második Kepler jelenettel Madách mindenképp előttr arra hívja fel a figyelmet, hogy a forradalmat érdemes újra kezdeni, még ha az nem is váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Azonban szükség van erre a második jelenetre azért is, hogy megmutassa, az első jelenetben ledérnek mutakozó Éva visszatér férjéhez. Ezzel Madách hangsúlyozza, hogy a férfi és nő között abban a tekintetben, hogy a becsületes erzelmek szembefordítják az osztálytársadalomban elfoglalt helyével, különbség nincsen.

A római jelenetben Éva nem tölti be az eddigi említett funkciók egyikét sem. Itt Madách őt is azon a színvonalon mozgatja, mint Ádámot. Itt ugyanis a régi uralkodó osztályon kívülálló személynek alkot meg egy újat, továbbfejlődést képviselő típust. Ez az ember az apostol. Az apostol ébreszti Ádámot és Évát egyaránt emberi feladatuk tudatára és itt Évának az előbb említett funkcióira nincsen szükség. Azonban Madách itt is megtalálja a módját annak, hogy Éva szerepével többet fejezzon ki, mint amit e nélkül a szerep nélkül kifejezne. Itt is Éva az első, aki megérzi, hogy az új moralé felé kell fordulni. Madách igen realisan megmutatja Éva ilyen irányú fogékonyságának okait. Éva azért közeledik hamar ehhez a tisztultabb moraléhoz, mert Rómában emberszámba se vették, nyereségként szerepelt.

Éva szerepe szempontjából is döntő változás a londoni szín. Itt ez a szerep szükség-szerűen differenciálódik. Ennek oka az, hogy Ádám nem tartozik a londoni piac tagjai közé, hanem csak látogatója a kapitalizmusnak. Itt nincs szükség arra, hogy Éva magát a fennálló renddel azonosító Ádám ébresztőjeként szerepeljen. Madách Éva szerepén keresztül mintegy aláhúzását nyújtja meg annak, hogy Ádám a színben nem találhatja meg eszményeit. Éva itt a kapitalizmussal azonosult ember. A polgárlány valóságos magatartását láthatjuk nála. A differenciálódás másik oldala az, hogy Éva még egyszer szerepel, a haláltánc alkalmával. Ezzel Madách elvontan jelzi, hogy a kapitalizmus sem tudja végső fokon elrabolni az embertől összes emberi érzéseit. Madách itt a valóságban gondolatainak megérkeztetésére nem talált lehetőséget. (Ez csak akkor vált volna lehetségessé, ha egy munkáslány alakjában ábrázolja Évát. Eddig nem juthatott el éppen liberális álláspontja miatt. A plebejus tömeg lányainak ábrázolását éppen ezért a párisi jelenet egyik Évájában meg is hamisítja). Ezért választotta az utójáték fantasztikus ábrázolási módját. Így tehát Éva alakja kifejezi, hogy az emberiség fejlődése során létrehozott értékek csak látszólag semmisülnek meg, valójában ezeket megsemmisíteni nem lehet. Így pl. a szerelem érzése sem vesztethet ki az emberiségből, annak ellenére, hogy a kapitalizmusban (és a falanszternek ábrázolt imperializmusban) ennek az érzésnek talaja alá van aknázva.

Madách számára a nőkérdés nem csupán szerencsétlen élete miatt volt probléma. A reformkornak, a szabadságharcnak s természetesen, az 50-es éveknél is problémája volt a liberális nemesség asszonyainak társadalmi szerepe. Vörösmarty az «Uri hölgyhöz» írott versében a következőket írta: «A kisdedeknek néma szája kér, hogy adj nekik hazát». Csak-hogy a forradalom előtt meg volt a konkrét tennivaló: követni a nemesi férjeket, akik így vagy amúgy, a legtöbb esetben a haladás táborába sodródtak. A forradalom után azonban a feladat az volt, hogy ismét csak az új nemzedék szempontjából ráébredjék a férjeket a társadalmi gondokra. Ez az új nemzedék Madáchnál megmenti Ádámot az öngyilkosságtól. Emiatt az új nemzedék miatt fordul vissza az élet felé, a küzdelem felé, ennek érdekében bizik. Éva szerepe tehát a mű legvégén is a jövőt alkotásra kerentem Ádámot az új nemzedék érdekében. Madách programja saját korának asszonyai felé ugyanaz volt. Serkenteni a férfiakat, még az akkori kilátástalan helyzetben is az új nemzedék érdekében.

A Tragédia harmadik alaptípusa csak akkor érthető meg, ha kiindulópontunk, Madáchnak a magyar valósággal szembeni liberális magatartása szempontjából vizsgáljuk meg. Lucifer, mint embertípus, a darab kompozíciója szerint Ádám szolgálatában áll. Az összefüggést az egyes Lucifer alakok között nem a típus tartalmának, hanem funkciójának azonossága teremti meg. Lucifer a küzdésnek, a diszharmonianak az embere és már eleve az ember emberrévalásában játszik szerepet. Valóban helyesen látja Madách, hogy az ember emberrévalásának döntő mozzanata a meglévő helyzet tagadása. Ezt a tagadó mozzanatot Madách Ádámotól külön szerepelteti. A valóságban ez Ádám énjének egy mozzanata, méghozzá alapvető mozzanata. Lucifer minden esetben az Ádámokban már megfogalmazódott érzés kimondója. Amit Ádám még nem mer önmagának bevallani, azt Lucifer nyíltan kimondja. Lucifer minden esetben illúziómentesen szemléli a fennálló köröket. Így azért, mert pusztán neki van és lehet történelmi távlata, az egyes körökben ő a legélesebb bíráló. Itt Madách érzi azt, hogy a korban benne élő ember maga legtöbbször képtelen az eseményeket a teljes történelmi távlatból megítélni. Ugyanakkor érzi, hogy ennek a megítélési módnak a csirája lényegében minden egészséges emberi lételetben benne van. A történelemben valóban azt láthatjuk, hogy az emberek kritikai elgondolásai tevékenységük kezdetén pusztán csirafarmában vannak meg. Ezek a kritikai mozzanatok áltál válnak széleslátókörű kritikává, hogy gyakorlati

cselekvésre indítják az embert. A gyakorlati cselekvés visszahatása ezekre a kritikai mozzanatokra okozza a kritika elmélyítését. Madách érzi ezt a szükségletet, de mivel művének középpontjában nem a rajta kívül álló zsarnokság ellen fellázadó embert teszi, hanem elhelyett azt az embert, aki ugyan rajta kívül álló, de őnmaga által képviselt zsarnokság ellen lép fel, az ábrázolásnak valóságos módszerét nem választhatta. Ezért jött létre Lucifer alakja. Ezzel Madách különválasztja egymástól a racionális kételkedést és az ember morális felháborodását. Lucifer cinizmusa azonban nem egysíkú. Ez a cinizmus nem pusztán a fennálló felé kritikus, hanem az új felé is. Így Lucifer alakjában a cinizmus elvontan jelenik meg, holott a kételkedésnek mindig meg volt a határozott osztályjellege. Lehet a régiben, lehet az újban kételkedni. A szépségszír irányulhat a fennálló ellen s akkor az új szövetségese és irányulhat az új ellen és akkor az uralkodó osztályok hanyatlási tendenciáinak kifejezője. Ez utóbbi szokott olyan formában megjelenni, mintha a régiben és újban egyaránt kételkedést fejezne ki, azonban itt a hangsúly mindig az új iránti szépségszír van. Jellemző, hogy Madáchnál az újat teremtő szépségszír összefolyik az utóbb jellemzett kételkedéssel. Ez ismét Madách egész világnézetének következménye. A régít Madách már nem fogadja el és irreális álláspontnak tartja az új felé való problémátlan törekvést is. Így a kritikai szellemet megfosztja a szenvedélyességtől, a szenvedélyességet megfosztja a kritikai szellemtől. Holott az építő kritikai szellem egyben a feltörekvő új szenvedélyességének alapja is. Azt, hogy Madách számára éppen ennek a cinizmusnak ábrázolása volt lényeges, még más tények is bizonyítják. Pl. Lucifer olyan jelenetekben, ahol Ádám egy bizonyos tudatossági fokra emelkedik, ahol a cinizmusnak történelmileg mondanivalója nincsen, pl. a Kepler jelenetben, statisztává alacsonyodik le. Ez bizonyítéka annak, hogy ott, ahol Madách valóban sikeresen rajzolta meg Ádámot, mint felfelé törekvő pozitív figurát, ott Luciferre nincs szüksége. Ilyen helyeken kiviláglik, hogy az osztálytársadalommal szembeni kritikai fellépés elválaszthatatlan a szenvedélyességtől, az új szenvedélyes megálmodásától.

Láthatjuk, hogy Madách művének három főtípusa szintén Madách társadalmi mondani-valójának szolgálataiban áll. Ádám alakja válasz Madách főkérdésére, Éva alakjában Madách megváltozott körülmények között igyekszik folytatni Vörösmartyt, a nemesi reformizmus 48 előtt megkezdett munkáját. Éva feladata, hogy megtanítsa a 49 utáni Ádámot a jajt meghallani. Lucifer feladata felébreszteni a kételkedést, a küzdelem utáni vágyat, ugyanakkor feladata ezt a küzdelmet dezilluzionálni, céljától megfosztani.

9

A mű főalakjainak mozgása megmutatja azt, hogy Madách világosan látta, milyenek az drámai kifejezés eszközei. Látta, hogy a dráma alapja a konfliktus. Ennek fejlődését, az errefelé irányuló mozgást kell kifejeznie és minden egyéb ennek van alávetve. Látta azt is, hogy művének meg van a tragikus magva. Marx a «Neue Rheinische Zeitung»-ba írt egy cikkében a tragikum egyik alapelemeként a tudatlanságot jelöli meg. Madách erre az elemre építi tragédiájának konfliktusát. Ezt állítja középpontba és minden alakot és eseményt efelé a konfliktus felé mozgat. Ez a konfliktus Ádám sorsára koncentrálódik. Ezért Ádám mozgása határozza meg minden más szereplőnek mozgását is. Mikor az ő történeti meze ellentétbe kerül előbb betöltött funkciójával, Éva és Lucifer funkciója is megváltozik a drámán belül. Éva és Lucifer egyedül az Ádámra létrejövő ellentmondás kibontását segítik elő minden egyes színben és ezzel eljátszották szerepüket. Madách művészi érdeme az, hogy ezt az alapkonfliktust az egymásra következő színekben tovább tudja fejleszteni. Vannak a tragédiának olyan jelenetei, melyek csak előkészítései Ádám konfliktusa továbbfejlődésének. Itt az Ádáméval párhuzamos konfliktus is megjelenik. Ezzel kihangsúlyozódik, hogy itt nem egyedül, hanem általános jelenségről van szó. A tragikus felépítésnek ezt a módszerét Madách különösen a Kepler jelenetben használja fel, ahol Ádámval párhuzamosan Éva konfliktusa is lejátszódik. Madáchnak ez az eljárása nem egyedül a drámairodalomban. Elég itt csak Lear és Gloucester sorsának párhuzamosságára utalni. Az utolsó jelenetben, ahol Ádám konfliktusának ellentmondása legmélyebbé válik, de ugyanakkor mintegy misztikusan megoldódik, az Ádámval szembeállított szereplőnek, Lucifernek konfliktusa válik megoldhatatlanná. A drámának, mint drámának, éppen itt van az alapvető hibája. A konfliktus megoldása nem a valóságban történik és ugyanakkor Lucifer konfliktusa a valóságban megoldódik és csak az irrealitásban válik megoldhatatlanná. Lényegében ezzel Madách azt jelzi, hogy a társadalmi életbe való visszatérés Ádám tapasztalatai után nem jelent számára megnyugtató megoldást. Ugyanakkor Ádám visszatérése a társadalmi életbe Lucifer céljainak, cinizmusának vereségét is jelenti. Kora társadalmának nyelvére lefordítva ez annyit tesz, mint: akármilyen problematikus is, visszatér a magyar köznemesi osztály a társadalmi aktivitáshoz, és a luciferi császár reakció vereségét fogja jelenteni. Így tehát az alakok mozgása révén megoldja Madách a drámai problémát, ha csak részben is. A cselekmény állandóan fejlődik, a mozgás totálissá

válík. Ádám és Éva minden következő színbe magukkal viszik az előbbi színek tapasztalatait és ezeknek a tapasztalatoknak alapján törekednek a megoldás felé. Azonban, mint már rámutattunk, ezek az alaptípusok egyenetlenek. Madách a különböző történelmi fejlődési fokokon mutatja be őket. Így általános vonásuk a legáltalánosabbra korlátozódik, különös vonásaik pedig minden esetben újak és meglepők. Így tehát egységes típusokról Madáchnál szó sem lehet. Ilyen széttagolt jelenetekben a különös vonások fejlődésének és újjáfejlődésének, vagyis legtöbb esetben saját ellentétükbe való átcsapásának útját nem fektetheti szélesebb társadalmi alapokra. Ezeknek csak jelzésére szorítkozhatik. Így a kompozíció, mely a mozgás ütemét tudatosan, állandóan szem előtt tartotta, időnként szétdarabolódik és egysége elvész. Ennek oka az, hogy a kompozicionális alap, a dráma alaptípusai nem egységesek. Ennek alapja viszont a határozott világnézet hiánya. Különösen nyomatékosá válik ez a különben is sikerületlen utolsó két színben (az új jelenetet közjátéknak tekintem). Ezek egymástól időben még Madách elképzelése szerint is hatalmas távolságban vannak. Madách művénel arra törekedett, hogy megmutassa az ember egész fejlődésének mozgását a kiábrándulás felé. Helyesebben: az osztálytársadalomból való kiábrándulás felé, hiszen az egész emberi társadalmat az osztálytársadalommal azonosította. Ez a kiábrándulás éppen úgy, mint a felfelé emelkedés, egyre teljesebbé válik. Ennek oka a következő: az ember igényeit, kívánalmait Madách igen helyesen egyre sokoldalúbbnak ábrázolja. Ádám gondolatvilága emiatt egyre inkább terebélyesedik és ennél fogva egyre kritikusabbá lesz a fennálló rendszerrel szemben. Madách jól látta, hogy a szükségletek növekedése létrehoz egy új helyzetet. Egyre jobban élesedik az ellentét a fennálló társadalom és az objektíve kibontakozott, az emberi életre, emberi körülményekre számotartó igények között. Ez valóban komoly drámai mag és ez azt a folyamatot Madách egészen a kapitalizmusig történelmileg helyesen látta. Valóban az a helyzet, hogy a kapitalizmus az a társadalom, melyben az osztálytársadalomnak addigi döntő ellentmondásai legélesebben és legkíméletlenebb formában jelennek meg. Ugyancsak a kapitalizmus az a társadalom, amelynek fejlődése közben minden addigi társadalomhoz képest a legmagasabbra fokozódnak fel az emberi igények. Itt tehát valóban van egy történelmileg megalapozott összefüggés. Olyan ellentmondás ez, mely végigvonul az emberiség történelmén, mely csúcspontját a kapitalista társadalomban éri el. Ez valóban az egyik oka annak, hogy a kapitalizmusban az osztályharc minden eddigénél általánosabbá válik. Ennek az ellentmondásnak kifejeződése és állandó fokozódása adja meg Madách művének belső dinamikáját. Az ellentmondás azonban a valóságban Madách számára feloldhatatlan, az utolsó két színben elvontan megmerevedik és megszünteti ezt a dinamikát. Ez az ellentmondás a magyar valóságban is feloldhatatlan volt Madách korában. Megteremtődtek már az igények a magyar polgári demokráciára, a 48-as forradalom ezeknek az igényeknek legnagyobb skáláját hozta felszínre. Ez az igény, ha nem is a legnagyobb szélességben, de meg volt a nemesség liberális rétegénél is. Ez az igény azonban kielégíthetetlen volt. Ennek tükrözése Az ember tragédiája. Így azután a perspektívátlan Madách a londoni szintől kezdve képtelen a konfliktust tovább bonyolítani. Perspektíva híján kénytelen az egyik pólus megmerevítésére szorítkozni. Így aztán a Tragédia addigi drámaisága, belső dinamizmusa elvész. Itt láthatjuk, hogy a helytelen politikai álláspont mennyire kihat a művészi megformálásra is. A továbbiakban ugyanis a társadalomban objektíve benne élő ember szükségleteinek változatossága megszűnik, az ember fejlett igényei áldozatává válnak a falanszternek. Ennek a következménye, hogy az eszköz jelenetben az ember érzelmi világa egyre inkább elszegényedik, az ember egyre közelebb süllyed az állathoz, a természet mechanizmusa győzelmet arat. Így tehát a Madách által a valóságból kiemelt ellentmondás tragikusan antagonisztikussá válik. Így ez nem tükrözi vissza a valóságos folyamatot, melyben a történelem folyamán az emberi célkitűzéseknek és az objektív társadalmi helyzetnek bizonyos egysége érlelődik meg a forradalmi harcok révén.

10.

Az irodalom bármely konkrét történelmi kérdésre pusztán konkrét választ adhat. Minden művészi alkotás lényege abban rejlik, hogy a művész az egyes és különös jelenségben felismeri az általánost, a közöst. Csak így adhat választ a maga korának kérdéseire. Madách példaképében, a Faustban, ez valóban bekövetkezik. Igaz ugyan, hogy Faust is különböző korokban szerepel, pl. van egy részlet, mikor Faust a klasszikus görög világba jut el, mégis Goethe az egész cselekményt a konkrét emberből, a feudalizmus bilincseit letörni akaró renaissance tudósából indítja ki. Ezért lett a Faust a világ egyik legnagyobb művészi értékévé. Madáchnál azonban a helyzet fordítva áll. Nála Ádám általános vonása a kiindulópont. Így különböző körülmények közé mindig az elvont ember kerül. Mint megmutattuk, Madách sok esetben maga szétérté ezt a művésziileg káros felfogását. Mint művész igyekezett mindig egy-egy történelmi kor emberéből kiindulni és az összemberi törekvést szembeállítani a konkrét történelmi helyzettel. Ez Madách művének immanens dialektikája. Így sikerül

egyres igen értékes jeleneteket alkotnia. Mint Marx rámutatott, az egyes történelmi helyzetekben az uralkodó osztályok mindig jól érzik magukat, akármilyen embertelen is a helyzetük, a kizsákmányoltak viszont felháborodnak embertelen helyzetükön. Madách ennek csak egyik oldalát mutatja meg. Az uralkodó osztály tagjai valóban jól érzik magukat osztályhelyzetükben nála és csak egy-egy megrázó helyzet az, mely emberi voltuk tudatára ébreszti őket. Időnként rámutat az elnyomottak felháborodására is. Azonban ahelyett, hogy a következő történelmi színre való átmenetet ebből a felháborodásból vezetné le, az egyes színek közötti kapcsolatot már nem a konkrét ember, hanem az absztrakt ember teremti meg. Ez az ember már nem tartozik sem az uralkodó osztályhoz, sem az elnyomottakhoz, hanem meg volt az idők végtelenségétől fogva. Igaz ugyan, hogy bizonyos konkrétség látszatával belecsöppent az illető történelmi korba, de hamarosan kivetkőzik a kor öltözetéből. Az egyes korok közötti átmenet elvontsága nem véletlen Madáchnál. Ezeket az átmeneteket a valóságban mindig konkrét emberek teremtik meg. Ezek az emberek éppen a néptömegek tagjai. Madách éppen ezeknél az átmenetekenél képtelen megbírkózni a művészi feladattal. A londoni színtől kezdve pedig már nemcsak az átmeneteket ábrázolja elvontan, hanem Ádám is elvonttá válik. Ennek az a következménye, hogy Madách műve elveszti szerves egységét. Ezt az egységet Goethe meg tudja teremteni annak ellenére, hogy főszét ő is különböző korokon át vezeti. Itt a főhős élő eleven mivolta és így állandóan egységes típusa biztosítja a kompozicionális egységet is. Madách műve viszont jelenetekre tagolódik és hogy mégsem hullik teljesen darabokra, annak kizárólag a közös probléma, valamint az embernek önmagával való elvont azonossága az oka. Ha Goethe művéből kiemelnénk a klasszikus Valpurgis éjt, akkor szinte lehetetlen lenne a továbbiakat megértenünk. Ha viszont a Tragédiából kihagynánk a római színt, az úrjelenetet, sőt akár a két Kepler-jelenetet is, az, aki először olvassa semmi különösebb hiányosságot nem érezne. Tehát nem lehetséges még keretjátékkal sem áthidalni azt, hogy a dráma nem konkrét, hanem elvont típusokra épít.

Ha egy konkrét korszak tragikus helyzetéről van szó, akkor annak ábrázolása egyszerűen annyit jelent, hogy az illető korszak nem alkalmas az emberi problémák megoldására. Ilyen történik pl. Shakespeare-nél. De ugyanez a helyzet Faustnál is, aki a gyűlölt feudalizmusból csak a problémáit szintén megoldatlanul hagyó kapitalizmusba juthat át. Szemben ezzel, mivel ez a dráma nem egy konkrét történelmi korszakot ábrázol, hanem az emberiség ösztörténetét, azért az emberiség problémáit elvileg mondja megoldhatatlannak. Igaz, hogy a Faust problémája is közvetlenül megoldhatatlan, de minthogy Goethe bízik az emberiség teremtő erejében, valóságos alapra helyezi azt az optimista kicsengését, mellyel a Faust zárul.

«Igen! eszem egészen erre tért meg,
Ez a végbőlcseség csupán
Az érdemel csak szabadságot, éltet
Ki érte küzd nap-nap után.
Csupa derék nép vész közt élje itt
Gyermekei, férfi és agg éveit.
Ha látnám, mint nyüzsg szüntelen
Ilyen szabad nép e szabad helyen
Rászólanék a pillanatra:
Oly szép vagy, oh, maradj velem!
Az életem nyom nélkül nem maradna
Nem nyelne el a végtelen.»

(Kozma Andor fordítása)

Goethe tehát a „szabad nép nyüzsgésében,” megtalálta a Faust problémájának megoldását. Madáchnál az «optimista» befejezésnek nincsen semmiféle konkrét alapja. Ennek a konkrét alapnak, a népben való bizalomnak hiánya teszi töredékké az Ember tragédiáját példaképéhez, a Fausthoz képest.

Látjuk tehát, hogy Az ember tragédiája, mint realiztikus kísérlet, mint a magyar társadalom «Mit tegyünk»-je Madách liberális világnézetén feneklett meg. Részleteiben nagy realiztikus értékeket tartalmaz, mint a Kepler-jelenet, a londoni szín stb. A mű egészében mégsem képes Madách realiztikus tendenciáit szolgálni. Észrevette ezt már Arany és Erdélyi is. Mindketten az «ördög komédiájának» nevezték Az ember tragédiáját annak ellenére, hogy ez ellen Madách igen élesen tiltakozott. Aranyék indoklása az volt, hogy Madách itt a valóságnak csupán egyik oldalát mutatja meg. Ennek oka szerintük az, hogy az ördög mutatja be az álmoképeket és emiatt a kompozicionális megoldás miatt Madách kénytelen volt a valóságból pusztán a negatív elemeket kiragadni. Ebben a kérdésben azonban meg kell

hallgatnunk a másik felet is. Madách kijelentette, hogy inkább egy rossz ember tragédiáját akart volna írni, mint egy jó ördög komédiáját. Madáchnak ebből a nyilatkozatából kitünik írói becsületessége. Az ördög komédiája cím eltussolta volna azt, ami Madáchban realista, értékes. Tudniillik, hogy a történeti színek (a londoni színpad bezárólag) részleteikben tekintve őket, nem a valóság társadalmi viszonylat pusztán egyik, negatív oldalát, hanem a valóság lényegét tükrözik vissza. Ezt Madách igen helyesen rendkívül fontosnak tartotta. Nyilván engednie kellett volna a realizmusra irányuló igényéből, ha elfogadja ezt a címet. Ez a cím megfosztotta volna a Tragédia belső, tragikus konfliktusát igazí elétől. Ebben az esetben a Tragédiát csak mint rémtörténetet lehetett volna értékelni és nem mint realiztikus alkotást. Erdélyinél azonban a cím, mint értékelési szempont, igen szorosan függött össze Erdélyi másik döntő kritikai szempontjával, a szocializmus ábrázolásának kritikájával. Erdélyi hibáztatja Madáchot azért, hogy gúny tárgyává tette az emberiség legfőbb reménységét, a szocializmust. Madách erre azzal válaszolt, hogy akkor ő minden emberi eszmét gúny tárgyává tett és itt a szocializmussal együtt sorolja fel az osztálytársadalom egyes koraira jellemző ideológiai formákat, mint pl. vallás, szabadverseny eszméje stb. Ez világosan mutatja azt, hogy Madách, mint azt előbb is kifejtettük, a szocializmusban nem látta meg a minőségileg újat. Erdélyi viszont, még ha utópisztikusan és homályosan is, fenntartotta a szocializmus eszméjének megvalósulását, mint perspektívát. Ebben az értelemben Erdélyi helyesen bírálta Madáchot. Az ördög komédiája cím a falanszter jelenetre alkalmazva annyit jelentett, hogy a szocializmus csak az ördög ábrázolásában olyan, mint amilyenek Madách festette le.

Az Aranyélm által ajánlott címmel tehát Madách művészi értékei megsemmisültek volna. A szocializmus perspektívájával szemben elkövetett bűne viszont nem nyomott volna annyit a latba, mint amennyit a valóságban jelentett. Az ördög komédiája címmel Erdélyi mintegy semlegesíteni akarta volna Az ember tragédiáját, de kiöntötte volna a fürdővízzel együtt a gyermeket is. Madách nem értett és nem érthetett egyet Erdélyivel levelében. Nem mintha saját művének apologétája lett volna, hanem azért, mert világosan látta, hogy műve legalább is felveti azokat a reális kérdéseket, amelyek a magyar társadalmi fejlődés során a Bach-korszak vége felé felmerültek. A szocializmus elutasításának okai a konkrét magyar társadalmi helyzet kilátástalanságában rejlettek. Éppen ezért mentegődött Madách az Erdélyihez írott levelében és ezért beszél minden nagy eszmének a problémákat meg nem oldó voltáról. Erre mutat rá, mint említettük, Ady is, mikor kiemeli, hogy Madách ezt a mentegődést, mint még nem reakciós nemes, szükségesnek tartotta.

Az a perspektíva, hogy konkrét cél nélkül, de mégis visszatérjünk a küzdelemhez, jól mutatta a magyar társadalom mély, belső ellentmondását általában és a liberális nemesség belső ellentmondását különösen. Mutatta azt, hogy a küzdelem, a 48-as eszmék ébrentartása szükséges. A forradalomban való egyéni csalódás, amelyen a Madách ábrázolta Dantoné, nem válhat társadalmilag indokoltá. (Kepler nem is fogadja el.) De ugyanakkor ezen a megállapításon kívül, Madáchnak konkrét perspektívája nincs. A polgári demokratikus átalakulás szükségszerű lett volna a magyar társadalom számára. De már a magyar polgárság ebben az időben meglévő csírájában is megmutatkozott, hogy ez a polgárság, mint Ady mondta, gerinctelen urizáló hajlamú polgárság lesz. Így a polgári demokratikus átalakulás számára osztálybázis nem volt. Így vált történelmileg szükségszerűvé, hogy ha valaki a realitás és nem az utópia talaján mozog, a közeli kibontakozás utópiája helyett, ami nyilván csak a 67-es kiegyezés igényese felé mutatott volna, a közeli jövőt is tragikus konfliktusokkal telínek lássa liberális állásponttól. A liberális nemességnek ez a történelmileg szükségszerű, de ugyanakkor objektíve káros felfogása volt az oka annak, hogy Madách lehetetlenné látta 49 objektíve kényszerítő talaján a polgári fejlődést rózsásan bemutatni. Madách tehát még a társadalmi küzdelmek közvetlen kilátástalanságának esetében is a fórum mellett szállt síkra. Abban az esetben is, ha a küzdelem tragédiához vezet. Kijelöli a helyet a 60-as évek embere számára a politikai küzdőterén. Őva inti a harcos embert attól az illúziótól, hogy végleges eredményt sikerül elérnie. Olyan eredményt, mely a harcot, a küzdelmet feleslegessé teszi. Lenin egyszer gúnyolódva beszél Axelrodrol, aki egy alkalommal kijelentette, hogy a szocializmusban nem lesz érdemes élni, mert ott már mindent elértünk és ezért az élet unalmassá fog válni. Madách megvetéssel Lucifernek és cinikusnak nevezi ezeket az embe-
reket, akik az ő korában mindent megoldó kilátások híján félrevonulnak koruk problémái elől. Ostobának tartja azokat, akik azt hiszik, hogy a küzdelem valamiképp is megállhat. Amit erről a küzdelemről mond, az lényegében vonatkozik minden társadalom emberére. Hatalmas jelentősége volt ennek saját korában, mikor az volt az eldöntendő kérdés: közvetlen cél nélkül, közvetlen eredmények nélkül érdemes-e küzdeni, mikor az volt a kérdés: mit tegyünk? Madách maga sem látott kiutat, de azt látta, hogy a legnagyobb bűn semmit sem tenni. Vissza nem riadni a nehézségektől, vissza nem riadni a sikertelenségtől, — ez volt az álláspontja. Ez a legbecsületesebb álláspont volt, mely a hatvanas évek liberális köz-nemességén belül létre jöhetett. A politikai küzdelem alkalmas az ember sokoldalúságának,

értékeinek kibontakozására. Madách műve minden tartalmi és formai gyengéje ellenére történelmi tanulságot jelent számunkra, mikor tudatosítja bennünk a politikai küzdelem emberformáló jelentőségét. Az 1860-as évek kiáltalanságában ez a küzdelem a becsületes álláspontot jelentette. A mai olvasó is megérti ennek a becsületes álláspontnak korlátait és belső problematikáját, rokonszenvvel szemléli egy magyar hazafi és költő belső vívódásait abban a tudatban, hogy ő már választ tud adni a nagy kérdésre: mit tegyünk?

TÓTH DEZSŐ

VÖRÖSMARTY ÉS A NYUGAT

Vörösmarty születésének 150. évfordulóján egy sor tanulmány, elsősorban Horváth Mártoné és Waldapfel Józsefé, megrajzolta az igazi Vörösmarty arcát, feltárta a reformkor legnagyobb költőjének, a nemzeti öntudat ébresztőjének igaz, nemes hazafiságot sugárzó életművét. De ezek a portrék természetesen nem voltak polémikusak, pontosabban csak a maguk egészével mondtak ellent a korábbi hamisításoknak. — Petőfit, éppen, mert műve egyértelmű, nehéz volt hamisítani, ez csupán kézzelfogható tényferdítéssel, költészetének szembeötlő leszűkítésével volt lehetséges s a hamisítások mindenkori legmegbízhatóbb cáfolója maga a mű volt. Vörösmarty azonban ellentmondásos költő, mint ahogyan ellentmondásos volt osztályának, a középnemességnek reformkori szerepe. Műveinek egyes motívumai ezért tényleges hivatkozási alapot szolgáltatottak a burzsoá irodalomszemlélet számára, amely élve a lehetőségekkel, Vörösmartyt a maga dekadenciájának ősvé és klasszikusává avatta. Helyes tehát, ha szemügyre vesszük az elmúlt száz év Vörösmarty-irodalmát s ezen belül különös gonddal vizsgáljuk meg ezt a dekadens burzsoá szemléletet, amely ma még él s elevenen hat, amelynek Vörösmarty-képe oly szemérmetlenül hamisította meg a költő igazi arcát. Nézzük meg ezért röviden, milyen volt a XIX. századi Vörösmarty-irodalom, miben és hogyan ütközött ezzel a polgári, »nyugatos« szemlélet s melyek voltak ennek legkirívóbb, legjellemzőbb torzításai. E feladat során röviden kitérünk Vörösmarty legproblematisabb, 1825—31-ig tartó pályaszakaszának részletesebb elemzésére is.

*

Vörösmarty a maga korában nem volt vagy legalább is különös módon volt népszerű. A »költőfejedelmnek« kijáró tisztelet megillette, de műveit nem olvasták. Az akadémiai nagyjutalom 1834-es felosztását követő vitában Bajza, Desseffyvel szemben, aki Kisfaludy népszerűségére hivatkozott, nem talált más érvet a kevésbé népszerű Vörösmarty érdekében, mint hogy »... egy tudományos intézetet nem befolyásolhat a többség.«¹ 1842-ben Kossuth veti szemére a nemesi közönségnek, hogy legnagyobb költője munkáit is alig veszi és olvassa, s hogy később sem szűnt meg ez a részvétlentég, arról Greguss Ágost így ír 1853-ban: »Egyetlen költőnk sem annyira a nemzetét, mint Vörösmarty — hanem kérdés, a nemzet is olyan mértékben-e Vörösmartyé? Az idegen azt hinné, hogy Magyarországon alkalmasint nem is győzik nyomtatni a költő munkáit, pedig Kiliánnál forlasz emelkedik a hat év óta még el nem kelt második kiadásból.«² S ez a jelenség nem véletlen, nem esetleges s oka nem kereshető kizárólag az irodalom iránti érdeklődés általános visszaesésében. A nemesi közvélemény idegensége és távolsága saját költőjének, Vörösmartynek költészetétől az egész XIX. századi Vörösmarty-irodalom kicsiségében és silányságában is tovább tükröződik — az egy Gyulai életrajzot kivéve.

A szerepében egyre inkább reakcióssá váló középnemesség legkonzervatívabb rétegének álláspontja tükröződik abban, hogy Vörösmartyt Petőfi fölé helyezik. »A jövő nemzedékek, ha tudni akarják, milyen volt a magyar 1825—1850-ig, csak az ő munkáit olvassák s tökéletes képök leend e korszakról.«³ — írja Greguss — s később Petőfit nemcsak elhallgatja, de kifejezetten alá is rendeli Toldy irodalomtörténete. Toldy, akinek nézeteit különben egy generációkülönbség is érthetővé teszi, jellemzően az epikus Vörösmartyval összehasonlítva így ír Petőfiről: »Nem volt érzéke a történelemhez, nem általában a nemzeti nagyság iránt a múltban s a nemzet hősei iránt, mert azok szerencsétlenségökre urak voltak, nem parasztok, vagy szegénylegények.«⁴ Toldy s e szemlélet mögött álló egész réteg elfelejtette, hogy Vörösmarty is megtagadta s milliók rabszolgaságának nevezte ezt az úri múltat.

Vörösmartynek ez a Petőfi fölé való nyílt helyezése, nem volt általánosnak mondható. A középnemesség, amely közéleti szerepének reális alapjait elvesztette, a kiegyezés tisztelen munkáját csak a tömegek szemében népszerű negyvennyolcra való hivatkozással, nemesség akkori szerepének jogán hajthatta csak végre. Ez fejeződik ki abban az

irodalomszemléletben, amely Gyulai vezetésével Petőfiben jelöli meg a magyar irodalom csúcspontját, de ugyanakkor megtagadja, kompromittálja forradalmiságát. Az a végsősoron negyvennyolc-ellenes álláspont azonban, ami előbb Vörösmartynak Petőfi fölé helyezésében nyilvánult meg, itt, ezen a szemléleten belül is érvényesül, mindenekelőtt Vörösmarty *epikájának* aránytalan túlhangsúlyozásán keresztül. Az egész XIX. századi Vörösmarty-irodalomra jellemző ennek a lényegében feudális világnézetben fogant epikának kijátszása a sokkal inkább lírájában demokrata Vörösmartyval szemben. Még Kemény emlékbeszéde⁶ is, amely nagyjából helyes történelmi és irodalomtörténeti alapvetésével egyedül említhető meg Gyulai életrajza mellett, az is az epikának messze több teret szentel, mint a lírának, amelyet amazzal szemben ötletszerűen és szaggatottan is tárgyal. Gyulainak az a kijelentése, amely szerint Vörösmarty munkáinak első gyűjteménye »majd mindent magába foglal, ami költészetének lényege s határában korszakos« — tulajdonképpen ennek a még Vörösmarty negyvennyolccasságát is zsugorítani kívánó epika-kultusznak a szentesítése.

Negyvennyolcnak ugyanezzel az elárulásával kapcsolatos a Széchenyi—Vörösmarty párhuzam megteremtése. A szabadságharc bukása után lapok és emlékbeszédek Vörösmartyt elsősorban, mint a rendületlen helytállást hirdető Szózat íróját idézik. De azok a hangok, amelyek már ezekben a korai időkben a Szózat nemzethalál vízióját citálják, mint amelyben Vörösmarty »a nemzetnek mintegy kétségbeesett látnoka lép fel« — tulajdonképpen meg-alapozói a Széchenyi—Vörösmarty-párhuzamnak. Meghamisítják Vörösmartyt, akit úgy állítanak be, mint aki retteg a szabadságharctól. Holott a Szózat nevezetes versszaka egészen más, sokkal kedvezőtlenebb viszonyok között született, mint Széchenyi rémlátásai. Míg egy évtizeddel később, Kossuth fellépése, a tömegekre appelláló politikai élet zajlása Vörösmartytól megszüntetik a korábban nem egyszer felmerült aggodalmakat, addig Széchenyit éppen ezek a jelenségek rettentik meg. A konkrét történeti helyzet figyelmen kívül hagyásával teremti meg — ebben a vonatkozásban — később Kemény azt a Széchenyi—Vörösmarty-párhuzamot, amely a centenáriumi emlékbeszédekben keresztül egészen Szekfüig és Féjáig hirdette a mindenkori uralkodóosztályok páni félelmét a haladástól.

Egy másik jellemző vonása ennek a függetlenséget egyre inkább eljátszó nemesi szemléletnek a hallatlan Főti dal-kultusz, pontosabban a Főti dal királyt elterő sorainak kultusza. A vers egyébként, amely nincs híján a nemesi bűnök gúnyolásának, amely a belső árulók elleni küzdelemre, sőt a szabadságharcra is felhív, kitűnő vers, de kultusza éppen azon az alapon történt, amelyet Erdélyi már 1845-ben hibáztatott. A Főti dal »hibája — írja — hogy a felfogott népi, vagy általános költői modor bizonyos hazai azaz nemes emberi alkotmányos hangulátba megy át s ekkép honfitársainknak nagyrésze elesik a daltól, mert reá semmi fogékonysága«. — S ugyancsak a Vörösmarty-mű más, haladó, politikus vonásainak rovására növekszik aránytalanul nagyra a Kisgyermek halálára, a Szép Ilonka jelentősége s a kisszerűséget, megalkuvást hirdető korszalemely gyakran idézi a Merengőhöz szóló sorokat.

A kiegyezést követő, ha lehet még gyéresebb Vörösmarty-irodalom ugrásszerűen növekedett meg a centenáriumi évében. Az országos ünnepségek szokatlanul nagyméretűek voltak. A székesfehérvári országos ünnepségeken résztvett Széll Kálmán miniszterelnök és Wlassics Gyula közoktatásügyi miniszter; Pesten, a Nemzeti Színház díszelőadásán ott van Apponyi Albert és Goluchowski külügyminiszter. A Petőfi és Kisfaludy társaságok ünnepi üléseket tartottak, amelyeken a hivatalos irodalom nagyjai szólaltak fel. Beöthynekfüzete jelent meg Vörösmartyról; Kozma Andor, Vargha Gyula, Ábrányi Emil, Koroda Pál s még egy sor költő írnak Vörösmartyhoz és Vörösmartyról verseket. A napilapok közül legtöbb Vörösmarty-számot hoz; képét, kéziratának, első kiadásainak facsimiléit hozzák, ismertetik levelezését, visszaemlékezéseket közölnek. Műveit újra kiadják; Fehérváron megfestik életnagyságú portréját, megindítják pesti szobrára a gyűjtést. Még őfelsége is — ahogy az egyik lap büszkén tudósít — érdeklődött az ünnepségekről. Egyszóval méltán idézhetette Ady⁸ Reviczky sorát az ünnepségekről szólván: »Szépen fognak elfemetni« — valóban illet Vörösmartyra.

A Vörösmarty irodalomnak e hihetetlen felduzzadása, az országos ünnepségeknek e szokatlan méretei mögött azonban nem valami hirtelenül érkezett tisztelet és megértés, hanem a századforduló úri Magyarországnak félelme és mesterkedése állt. Az imperializmus korszakának elején a magyar uralkodóosztályokat félelmesen szorongatva a proletariátus, a parasztság és a jogokat követelő nemzetiségek. Az osztályharc kiéleződött, veszélyeztetve volt az osztályuralom látszólagos biztonsága, ahogyan ők mondták, a »nemzeti egység«. S mind azokon az ünnepségeken, leleplezéseken, Te Deumokon, ülesek, tósztokon, amelyeket apátok, grófok és miniszterek tartottak, egyetlen szó hangzott és visszhangzott szüntelenül: a »nemzet« — a »nemzet költője«. A nemzeti egység köntöse alatt az osztálybéke maszlagának hirdetése, ez volt az ünnepségek főtartalma s az ijesztő, minden elképzelést felülmúló frázisosság a főmódszere. A vezérszólamot maga Wlassics, a kormány nevében mondott felköszöntőjében adta meg — hadd álljon itt összefoglalva a többi összes elmefuttatás lényegét. Vörösmarty költészete eszerint az osztálybéke oázisa, »hová . . . érdekarcaink küzdelméből menekülve, a magyar nemzet összeforrasztó, mindenkit kibékítő ideáljaiban egyesülünk.«⁹

Annak, hogy Vörösmarty a »nemzet költője«, volt egy korábbi, feudális színezetű tartalma, amelynek a még kezdő Toldy Aesthetikai leveleiben adott hangot. Mikor a Zalán futásának »magasabb popularitását« méltatja, azt írja róla, hogy az »mindenkor elég nemes és sehol tárgya alatt el nem marad, mert a nemzetnek, nem a népnek iratott«. ¹⁰ Vörösmarty nem ebben — éppen ellenkező értelemben volt a nemzet költője. A reformkorban is, mint annyi évszázadon át, Magyarország egész továbbfejlődésének alapfeltétele a nemzeti függetlenség kivívása volt. Ezt valóban nem lehetett másképp megvalósítani, mint a nemzeti egység jegyében s ezért az érdekegyesítő, egységtերemző ideológia, melyben a »hon« minden magyar hazája volt, haladó lehetett a történelemnek ezen a konkrét szakaszán. És — ha a nemesi korlátok szabta reakciós oldala meg volt is — az által lehetett haladó, hogy voltak ténylegesen demokratikus vonásai is : a szabadság és jog ebben az időben kapott egy mélyebb, demokratikusabb értelmet s a nemzet fogalmába ekkortól tartozik bele a »munkás pór, szegény«. Ez a felülről sugalmazott nemzetegység-gondolat azonban csak 1849-ig lehetett érvényes — később bármiféle hangoztatása is csak az osztályharc lepezését szolgálhatta és szolgálta egészen a fasizmusig.

Ez a nemzet-egység Vörösmarty költészetében érdekes módon formailag is tükröződik. Azoknak a nagy céloknak, ideáloknak, magasztos feladatoknak és fogalmaknak — mint haza, honszeretet, munka, jog, igazság, erény, áldozat — Vörösmartynál sokkal absztraktabb megfogalmazását, költői kifejezést kapjuk, mint Petőfinél. Éppen azért van ez, mert Petőfi a nép nevében — Vörösmarty a nemzet — a nép és a nemesség nevében beszél, s így a kifejezés absztraktságának kell szükségképpen áthidalnia a fogalmak különböző osztálytartalmait. Stílusának ez az elvontsága nem egyszer költészete »fenségének« arisztokratikus értelmezésére szolgáltatott alapot. Holott ennek a fenségnek más az alapja.

Vörösmarty költészetének egyik legegényibben jellemző vonása az a magas feszültség, melynek áramában ragyogóvá és világítóvá izzottak azok a politikai törekvések, amelyek kevésbé tisztult formában parázslottak a nemesi közvélemény megyei tűzhelyein. Az ő páratlan nagyigényűsége és következetessége, a haza üdvének, az emberi haladásnak becstelens és áldozatos szemelöttartása : költészetének fensége — a nemesi közvélemény számára nem volt követhető a reformkorban sem, negyvenkilenc után még kevésbé. Innen is az a tiszteletteljes érdektelenség Vörösmarty életműve iránt, a rávonatkozó irodalom silánysága később. Sem az ingadozó reformkori sem később a kiegyezés felé lopakodó középnemesség nem érhetett fel Vörösmartyig, aki bizonyos osztály és történelmi korlátozottság mellett a legtöbbet adta. Meghallói és igazi tisztelői a legnagyobbak, Petőfi és Kossuth voltak.

Vörösmarty eszméinek, célkitűzéseinek tartalma ugyan konkrét volt, de költői megfogalmazásuk szükségképpen lett általános és absztrakt. Ez tette szavait különösen alkalmassá a mindenkori idézésre. Hiszen ezek így olyan örök, nemes fogalmakat jelöltek, melyeket a gyakorlatban lehetett ugyan lábbal tiporni, de használatukról lemondani semmiképpen sem. Vörösmarty költészetének elvontsága, de ugyanakkor magasztossága kapóra jött a századforduló politikai és irodalomtörténész törpéinek, akiknek fraziskészletével — mert hiszen a frázis mindig absztrakt — Vörösmarty költészete formailag, szavakban összevágott. Hazugság és kihasználható eszköz így találtak egymásra s teremtették meg a frázisok és bombasztok idézhetetlenül nagy tömegét, amelyekből bárki izeltőt kaphat, ha belepillant a Vörösmarty-émlékkönyv ünnepi szónoklataiba.

A Főti dal kultusza a kiegyezés előtthöz viszonyítva óriási módon megnőtt és túlhaladta a Szózatét. A Főti dal lett a »hazafikötelesség evangéliuma« ¹¹, »a magyar lojalitás örök érvényű törvénycikke«, amelyben Vörösmarty »a hazaszeretet és a királynhoz való törhetetlen hűség érzéseit nemzeti közérzülétté forrasztotta össze«. ¹² Ezt a verset méltatja Beöthy és az öreg Jókai, a díszelőadásokon a Szép Ilonka mellett ez szerepel a műsorokon, s a közleményekben nincs gyakoribban elforduló kép, mint Szemlér Mihály rajza, amely Fáy András szüretén a Főti dalt szavaló Vörösmartyt ábrázolja.

Teljes egyoldalúsággal és meghamisítva élnek vissza Vörösmarty reformizmusával, aki »mint a közélet embere érzi és tudja, hogy ennek a világnak a berendezése nagyon szövevényes valami, s hogy azon lényegesen változtatni csak óvatosan és mérséklettel lehet.« ¹³ — Új virágzásnak indul a Vörösmarty—Széchenyi-párhuzam és az epika kultusz, amely Beöthy tollán ¹⁴ odáig fajult, hogy Vörösmarty lírájáról néhány szerelmes verset kivéve — egyszerűen nem beszél.

A legvadabb sovinizmus barbársága és szemérmertlensége nem ismert határt, s olyan kifejezésekre vetemedik, hogy »Vörösmarty tudta, hogy egyedül állunk . . . Nem is törődött más népek babérjaival dicsőségével, kultúrájával sokat.« ¹⁵ Ugyanez a hang jelentette ki, hogy Vörösmarty »Tárgyai és nyelvének zenéje annyira magyar, hogy nem fordíthat belőle idegen, de ne is merészkedjék, az ő dalai csak magyarnak zengedeztek, az ő műzsája nem a világ-költészet berkeiben lakott — hadúr leánya volt.« ¹⁶ De ez utóbbi kirohanások már valami és valakik ellen szóltak, azok ellen, akik nevében Ignótos jelentette ki : »Vörösmarty Mihály most száz éve született s az ő nemzete most kezd belevegyülni, amivel az ő költészete össze-

csendül: a nyugati műveltség nagy közösségébe. A nagy költő példája mutatja, mint lehet ez végbe: nem sérelmével, de javára a nemzeti egyéniségének.»

A silány és hazug ünneplés ugyanis nem volt zavartalan és nem kizárólag a feudális színezetű hivatalos véleménynek egyeduralkodó jellegű. A nagy dobverés zajában, ha halkabban is, de megszólalt és ellent, vagy legalábbis mást mondott az új városi, irodalmi ellenzék s már ekkor kialakultak annak a Vörösmarty-képnek a körvonalai, amelynek konkrét vonásait csak nyolc-tíz év után adták meg és torzították egyre jobban el a Nyugat írói. A Magyar Genius, melyet Ignotus a Nyugat elődjének nevezett, az új idők hatalmas kezdetét látja Vörösmartyban, akinek költészete arra bizonyít, hogy »a tunyák és félenek mégsem voltak az erősebbek, jobban hallatszott a szavuk a bátraknak, akik izgatón szóval, tollal és lanttal hirdettek a jövőt.«¹⁷ S a »művészeti, irodalmi és társadalmi képes hetilap« — tovább egyetlen szóval sem emlékezik meg az ünnepekről. — A Pesti Hírlap vezércikke¹⁸ már kimondja, amit később oly sokan, hogy »Vörösmarty Mihály inkább csak irodalomtörténeti, mintsem élő nagyság« s hogy »A Szózatón kívül csak néhány lírai költemény az, mely állandóan az új korszak lelkeiben és tudatában él.« Ugyanitt pedig, felvetve Vörösmarty elhanyagolását, válaszként — minden korlátjával együtt — tipikus feleletet ad. Először fogalmazza meg a Vörösmarty-kérdésen keresztül is az egész polgári irodalomra jellemző felemás, lényegében reakciós álláspontot, a »nép-nemzeti« ellen való harc ürügyén Vörösmartynek Petőfi fölé helyezését. A cikk átveszi a reformkor Vörösmartyja és a forradalom Petőfije közt Gyulaitól megteremtett folytonosságot, amely szerint Vörösmarty »nyelv- és művészetének hatása alatt« születtek meg irodalmunkban a »nemzeti formák«, de megtoldja: »azóta a magyar irodalom és az egész nemzeti kultúra ebből kezdett táplálkozni és Vörösmarty úgy tűnt fel, mintha túl lenne haladva«.

Ha már most áttérünk a következő évtizedek során kialakuló teljesebb polgári Vörösmarty kép vizsgálatára, — arra alapvetően jellemző, hogy ha Vörösmarty költészetének bizonyos elhanyagolt, elhallgatott területeire fel hívta is a figyelmet — az igazi Vörösmartyt ugyanúgy, vagy még kevésbé értette meg és érte fel. Igaz, teljesebb tette a Vörösmarty képet, de ez csupán kiegészítés és nem összefoglalás volt. A polgári Vörösmarty-irodalom a maga másirányú egyoldalúságával — a nemesi epika költőjével szemben — egy dekadens Vörösmartyt állított. Sőt, a meginduló Vörösmarty-kultusznak és őskerésésnek ürügyét végsősoron Vörösmarty költészetének ugyanaz az ellentmondásossága, történelmi és osztálykorlátozottsága szolgáltatta, mint amelyre a korábbi Vörösmarty-hamisítás épült. A továbbiakban nevezzük így: nyugatos Vörösmarty-szemlélet a legdöntőbb kérdésben, Vörösmarty-irodalomtörténeti elhelyezésének kérdésében még nyíltabban reakciós, mint volt Gyulai és lényegileg Toldy álláspontját folytatja. Vörösmartynek Petőfi fölé helyezése alapjában leplezi le az imperializmus magyar burzsoáziájának viszonyát még a polgári demokratikus forradalomhoz is. Nem változtat ezen a téren az, hogy a nép-nemzeti irodalomszemlélettel való harc során történt ez az értékelés — a feudális irodalomszemlélet elleni támadás célja Petőfi forradalmiságának kompromittálásával, háttérbe szorításával esett egybe. Az elképesztően anakronisztikus visszavetítés, mesterek és epigonok azonosításának ostobasága a szétválasztás és megkülönböztetés helyett legjobban árulói, hogy hová is akart útni pl. Kosztolányi, aki Vörösmarty pesti szobrának felállításakor így ír: »Kellott ez az eleven szobor és már, hála Isten, nem csak riogató ébresztőnek, politikai koránkelőnek és árbockosárkémnek, de *szemben a forradalom népies költőivel*, irodalmi irányjelzőnek egy magasabb és elegánsabb költői kultúra felé. Mert az egyedül üdvözítő népiesség tankönyvbölcsessége Vörösmartyt szerencsére nem kapta meg el. Vadvirágos, délibábokban fürdő, merev álmok helyett okosan hallgatott saját álmaira.«¹⁹ E Vörösmarty korabeli tankönyv bölcsességének nyilvánvalóan nem lehetnek más hírdetői, mint a »forradalom népies költői«: Petőfi és Arany.

De ez a szembeállítás és alárendelés Ignotusnál pl. kiterjed Arany mellett Csonakaira is, akik mindketten, mint »a faji egyéniség őseréjű megtestesítői« alá vannak rendelve az »egyetemesebb dunántúli« Vörösmartyinak. Ez a plebejus tartalom elítélése mellett egyszersmind a népiesnek, mint irodalmi formának lebecsülését, a nemzeti jelleg elvesztését vagy legalábbis alacsonyabbrendűségét hirdeti és a nyugatos kozmopolitizmus vetülete. — Vörösmartynek Petőfi ellenébe, illetőleg fölébe helyezését a leghatározottabban Szász Zoltán teszi meg hírhedt cikkében,²⁰ amely azonban annyiban jelentős, hogy a maga pimasz pökhendiségében sok mindent, amire a polgári esztétizmus csak burkoltnan mert célozni, nyíltan kimond. »Vörösmarty tényleg egy csúcspont, utána azonban hanyatlás, sőt valóságos zuhanás következik, amely hanyatlásnak neve Petőfi.« S azok az érvek, amelyek tulajdonképpen a dekadens burzsoá irodalom arisztokratizmusát, a tömegektől való riadt elzárkózását voltak hivatva igazolni, vérszesen hasonlítanak a fiatal Toldy még feudális nézeteire. »Vörösmarty, aki a fejedelmi hőst, az urat, a bajnokot, a diszférfit dicsőítette, azáltal sokkal költőibb ösztönről tett tanúságot, mint Petőfi, aki a népet akarta úrrá tenni a költészetben.«

A Nyugat Vörösmartyja elsősorban a dekadens burzsoázia képére és hasonlatosságára formált Vörösmarty. »A mai emberhez az öreg, beteg Vörösmarty áll közelebb, mert az ő lelkében ismerünk rá jobban a mi ellentététől szaggatott, diszharmoniak közt vergődő, bénulásában időnként görcsösen fellobbanó lelkünkre.« — írja Schöpflin. Kosztolányi akkor szerette meg Vörösmartyt, mikor először olvasta, »mily előkelő elbűsultséggel futott meg az élettől«. Babits nihilistává teszi és felfedezi benne a »klasszikust, aki idegeiből és izgatottabb minden dekadensnél« — s később Szerb Antal ezen az alapon jelöli ki helyét a magyar irodalomban: »Az igazi Vörösmarty a legpesszimistább, leginkább haláltartalmú, legsötétebb hangú költő a magyar költészetben.«

Melyek voltak ennek a zavartalanul dekadens Vörösmarty-kép kialakításának jellemzői? Mindenekelőtt az, hogy mellőzve minden konkrét történelmi elemzést, Vörösmarty munkásságában megteremtettek egy összefüggő pesszimista vonalat. Schöpflin tanulmánya éppen azért emelendő ki, mert még csak két Vörösmartyt, a negyvenkilenc előtti és utáni különbözteti meg s ha felfedezője is egy másik Vörösmartynak, s sorai közt ott kísért a dekadens öskeresés, mégis ezt a másik Vörösmartyt, a negyvenkilenc utáni, reális történelmi keretbe illeszti és abban magyarázza. De nem így a többiek, akik Vörösmarty költészetének különböző tartalmú pesszimista megnyilatkozásait összekötik, egyazon pesszimista-dekadens világszemlélet megnyilvánulásaiként fogják fel. Így kerül az a pesszimista-írizmus, amely Vörösmarty korai hazafias epikájának egy felső hangja, a romantikus, szimbolikus, irracionalista epika, a Csongor és Tünde útkereső bizonytalansága *egy kalap alá* a Szózat nemzetihalál víziójával, az Emberek vagy a negyvenkilenc utáni líra sötétenlátásával. Már Ignóus megcsinálta ezt a bukfenecet, mondván, hogy az epika nélkül a Vén cigány sem születhetett volna meg — epikán elsősorban a Zalán futásánál többre becsült Tündérvölgyre, Délszigetre és Két szomszédvárra célozva. Babits 1911-es tanulmányának egész felépítése is ezt a folytonosságot teremti meg. Babits szerint a képeknek már a Zalán futásában is meglévő lázadása »lehányja a nemzeti ígát és valóban a végtelenbe lendül, időközön túl keres tündérvölgyeket és délszigeteket«. Az átmenetet a Csongor és Tündében találja meg: »Az a pesszimista világnézet, mely mindjobban közeledett a nihilizmus felé, itt jelenik meg először a maga teljességében« — írja a vándorokkal kapcsolatban s innen Babits számára egyenes az út a nihilizmuson (Emberek, Országháza) keresztül az Előszóhoz és Vén cigányhoz, amelyeknek tárgyalása teljesen mellőz minden történelmi konkrétumot. Szerb Antal élezi ki és summázza ezt a koncepciót: »Az igazi Vörösmarty a fiatal Vörösmarty volt, és a fiatal Vörösmarty már magában hordozta a harmadik Vörösmarty tragikus és borzalmas vonásait«. Ennek az álláspontnak a cáfolása rákényszerít bennünket a fiatal Vörösmarty 1825 és 1831 közt írt műveinek részletesebb elemzésére.

*

A fiatal Vörösmarty pályájának ez a szakasza kétségtelenül ellentmondásos. Arra a kérdésre, miben áll ez az ellentmondás, összefoglalóan azt a választ adhatnánk: Vörösmarty-nak tisztázatlan, ellentmondásos problematikusa a közösséghez, a társadalomhoz — pontosabban a saját osztályához, a nemesi társadalomhoz való viszonya.²¹

Ha Vörösmarty verseit, levelezését vizsgáljuk, a huszas évek elejéig, -közepéig, azt találjuk, hogy e fiatalkori versek telve a meghasonlás, elvágyakozás, kétség, létbizonytalanság hangjaival. Ennek a hangulatnak alapja — maguk a versek, levelek mondják ki — Vörösmarty személyes életviszonyaiban gyökereznek. Talán nem kapott elég hangsúlyt eddig, de világos, hogy Vörösmarty igen mélyen átélte a maga deklaszált helyzetét, amit aztán méginkább elmélyített reménytelen szerelme. Igaz, ez a korai, elkeseredett, de a tiltakozás elemét is magában rejtő hang hátrébe szorul akkor, mikor Vörösmarty osztályával, a középnemességgel azonosulni tud. Ez az azonosulás először a huszas évek elejének nemesi függetlenségi mozgalmaiban, egyáltalán a kezdeti reformkor politikai törekvéseinek síkján valósul meg. A Zalán, a Cserhalom, az Eger eszméi mondanivalójuk lenyegét illetően kifejezői ennek az összeforrottságnak, a nemzeti öntudatot ébresztik a honfoglalás és azoknak a függetlenségi harcoknak idézésével, amelyekben a magyarság nemzetté alakulása megindult. — De ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy e művek távról sem homogének a fenti értelemben. Anélkül, hogy ez alkotások eszmiségének alapvető értelmességét a legkevésbé is kétségbevonnánk, összpontosítsuk figyelmünket azokra a motívumokra, amelyek azt mutatják, hogy ez az azonosulás, Vörösmarty-nak a nemesi társadalommal, nemesi köztudattal való harmoniája távról sem volt egyértelmű és zavartalan.

Az, hogy a középnemesség egyre inkább a reformkori függetlenségi mozgalmak élére állt — elválaszthatatlan volt a maga osztályuralmának, gazdasági erejének bomlásától, rothadásától. A magyar birtokososztályt éppen végső gazdasági veszélyeztetettsége állította szembe az abszolutisztikus törekvésekkel. Ez a szembenállás párhuzamos volt a feudalizmus ellentmondásainak kiéleződésével, a feudalizmusnak azzal a válságával, mely a francia háború

befejezése után az idegen uralom alatt és miatt egyre mélyült. Vörösmarty maga is alá volt rendelve az ezzel együttjáró nemesi válság-érzésnek, maga is átélte és a Zalán futásában tükrözte a népre még nem talált mozgalom gyengeségét.

A honfoglalás témája egyrészt és elsősorban nemzeti, de ugyanakkor nemesi téma is, hiszen a honfoglalás földfoglalás is volt, a honfoglalók a nemesi juss ősei is egyszersmind. A nemesi szemléletnek ebben az összefüggésében nyilván kőr- és kortünetként kerülnek be a honfoglalási eposzba egy parasztlázadás konkrét képei. A »dühöngő pórnép«, »doronggal, görbe kaszákkal« és »kövekkel« hadakozik — s Tüzima panaszában konkrét osztályaggodalom szólal meg:

Hajdan azért győztünk Álmosnak idétte Kiónál
És Munkácsot csak azért, csak azért nyerhettük el Ungot,
Hogy buta pórok előtt, nem hősi seregeknek előtte
Bujuk az erdőket és napfényt nézni se merjünk?

Jellemző emellett, hogy a honfoglalási eposz szerzője a harcot nem egyszer »ölésnek« érzi, hogy elsősorban nem a viadatok győztesének örömében, hanem az »utoljára fényre tekintők« szomorúságában osztozik, hogy az eposz legmegdöbbentőbb, legreálisabb részlete a halottak éjjeli temetése. »Gyászos az útközetek folyamatja«, »kedvetlő vérképeinek látása kietlen« vallja be maga Vörösmarty s Ete, a »hadzavaró hős« is csöndes sírról álmodik egy »futó kis völgyi pataknál«. Jellemző, hogy a legutolsó, győztes csata után is csak a »gyilkos földet« veszi észre, s hogy az egész eposz nem a győztesek bemutatásával, hanem a »búbamerült« Zalán idézésével zárul. — Mindebben az tükröződik, hogy Vörösmartynak is, mikor az eposz egészével felrúzza és nemzeti feladataira ébreszti a »tehetetlen kort« — hatalmas küzdelmet kell vívnia önmagában is osztálya tehetetlenségével szemben. Ez az az objektív teher, amelyről érzi, hogy tollára nehezedik:

Zúg a harcoknak haragos rivadása; keményen
Csattog az összeütött fegyver, s a büszke levante
Még viszi teste sebét, karját még harcra feszíti,
De fáradtan zeng a kései ének utána.
A fene bajvívót s daliás komoly arca haragját
A mellébe törött nyállal keseredve vesződőt,
S a diadalmi öröm hangját nem győzi követni.
Gyengék is már e letűnő kor lelkei: a nagy
Ósi dicsőséget nem bírják tartani többé.

(II. ének)

De mindezen túl Vörösmarty, akarva-akaratlan, kifejezést ad annak is, hogy nemcsak alárendelt kifejezője a nemesi légkörnek, hanem — bizonyos keretek közt — tagadója is annak. Abban mutatkozik ez meg, hogy a Zalán futásában (de a hazafias epika többi alkotásában is) az igazán szubjektíven rajzolt alakok és azok szerepe *nem esik egybe* az eposz nagy mondanivalóját hordozó alakjaival és azok funkciójával. A délszaki tündérnek semmi köze a honfoglaláshoz, Laborcán alakján (akinek Vörösmarty jellemzően »Az életgyűlölő panasz« c. fiatalkori keserves versét adja a szájába) éppen a hagyományos eposzi önfeláldozás-motívum sikkad el, Ete is elsősorban a szerelmi történet és nem a harcok kapcsán nyer jelentőséget stb. De így van ez a Cserhalomban is, ahol Árbocz rajzában és történetében ott kísért — amit Etelke ki is mond — a reménytelen szerelmes tragikuma is. Az Eger szerkezetét pedig — a végső eszmei mondanivalót is szinte veszélyeztetve — a szerelmi történetek, előtérben Omár és Ida teljesületlen szerelmével, igen erősen szétlajozták. — Hogy ez a külön út, ez az azonosulni nem tudás elsősorban a *reménytelen, be nem teljesedett* szerelem motívumán keresztül jut kifejezésre, azt jelzi, hogy Vörösmarty számára az Etelke-élményben kristályosodott ki, fogalmazódott meg osztályához való diszharmonikus viszonya. — De ugyancsak ez adott lehetőséget sőt indítékot a fiatal költőnek a feudális válság feltárására, ez tette eziránt egyáltalán érzékennyé. Ennek alapján vonhatta ki magát a nemesi illúziók zavartalanságának világából, ennek az egyéni nézőpontnak talaján maradhatott realista — mégha ez a realizmus az epikus konvenciók szükségszerű fellazításához vezetett is. A Zalán futásának ellentmondásait nem írhatjuk egyszerűen Vörösmarty tehetségének rovására. Tartózkodása, fel-fel bukkanó szkepticizmusa, egyéni útkeresése, a szerkezeti lazaság végső soron a mozgalom tényleges erőviszonyait s a maga indokolt ellenérzéseit tükrözték.

A továbbiak során az egyik vonal, amelyen Vörösmartynak a feudális világtól való idegenkedését sőt elidegenedését nyomon követhetjük, műltszemléletének alakulása. Vörösmarty a mozgalom visszaesésével egyre negatívabban ábrázolja a múltat s ezzel akarva-akarat-

lan azt is kifejezi, hogy a műltrahivatkozás eddigi, nemesi, epikus formája lejárt, hogy ez a műltsemlélet politikai kibontakozás támogatására alkalmatlan.

Már az Egerben, Omár és Ida szerelmének rajzánál jelentkezik az eddigiékhöz képest egy új elem : a műltban a feudálisnak megmutatása és elfitélése. Omár és Ida tragédiájának oka feudális viszonyokra vet fényt : az apa nem engedi Idát Omárhoz :

Nem, Hiador, Idát nem örömmek hagyta d ölében
Kérlelhetlen apám letörölte az élet egéröl
A szép csillagírást : neveinknek fénykoszorúját
S klastromi úszkökkel bús vár leve éji lakásom.

A Széplak-ban már egyedüli témává önállósul a feudális műlt egy tipikus szenvedélye, a nő teljes kiszolgáltatottságán, tulajdonvoltán alapuló gyilkos féltékenység. A Két szomszédvár pedig az egyik legtipikusabb konfliktusán keresztül, kétségtelen történeti realizmussal jellemzi a feudalizmust. Itt már nincs »kettősség«, itt a mozgalom visszaesése, ami végsősoron magával hozta ezeket a pesszimizisztikus témákat — *egybeesik* a költői nézőponttal s éppen ezen az ellentmondás-mentességen, immanens egységen alapszik a Széplak és Két szomszédvár sokat emlegetett szerkezeti kiválósága. Jegyezzük még meg, hogy Vörösmarty ezekben a művekben ha elfordul is a politikai léttől, mégis, tematikailag még a műlt hoz tapadva, a mozgalom visszaesését fejezi ki. Emellett azonban a nagyot akaró, a nemzet életében nagy tettekre vágyó Vörösmarty lelkesedése, egyáltalán a korban rejlő erők kifejezést kapnak itt is. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a Széplak és Két szomszédvár a rossz vitorlákba fogott, tévutakat járó nagy szenvedélyek hatalmas rajza s egyszersmind. A hősök, Ugod és Tihamér alakjai tragikus színezésűek — s ebben jut kifejezésre, hogy Vörösmarty a szenvedélyt, az érzések átélésének végtelenségét nem utasítja el. Amikor e talajtalan lendület az első igazi reformországyülés idején tápot nyer, már a Szózat magas eszmeiségében csap fel.

De a kiábrándulásnak tartalmi, tematikai objektíválódása mellett párhuzamosan fut a művek egy más sora, amelyeknek közös jellemzője a régi elvetése mellett valami újnak a keresése, s ezzel együtt bizonyos kezdeti, elnagyolt szimbolizmus is. Ha végigmegyünk a művek e során, egy többé-kevésbé egyenes fejlődésnek leszünk tanúi, amely fejlődés az ellenézés, tiltakozás folytonos tudatosodásában, s ezzel együtt a szimbolika konkretizálódásában és társadalmiasodásában áll. Arról van szó, hogy ami a nagy epika keretében mint ellentétes előjelű lírizmus, individualis útkeresés jelent meg — e művekben önállósul.

Kezdetben, a Tündérvölgyben teljes tagadása ez a társadalmi külvilágnak, a tündérmese műfaja csak alkalom a költészet olyan területein tett kerülőre, amelyet »fül nem hallott, szem meg nem jára«. Kifejeződik ez az egész költemény szimbolikájának önkéntességén, mesterkélt-ségen, erőszakolt érthetlenségén keresztül. Jellemzi ezt a költeményt a logika, a szokványos hagyományos gondolkodásnak valamilyen öncélú felrúgása — egy formabontásban kifejezésre jutó lázadás.

A Délsziget elején ugyancsak ott ékeskedik a »hitlenek« távöltartása s a kihívó ígéret :

Nincs kedvem sem időm mindennapi dolgokat írni :
Újat írok, nagyot is, kedvest is, rettenetést is.

A Délsziget azonban már más, mint a Tündérvölgy volt. A fantasztikus történet szimbolikája, ha részleteiben nem is fejthető meg — egészében kétségtelenül az emberiség fejlődését példázza. Sokkal társadalmibb, emberibb ez a szimbolika, mint a Tündérvölgyé. Feltehetően a Csongor és Tünde tematikáját vetíti előre a töredék : a szerelmesek elszakadnak egymástól s Hadadur a »túrj de ne zúgj, s fáradva remélj« szózat jegyében küszködés és kalandok során talált volna rá kedvesére. Jellemző azonban, hogy ekkor még éppen ott és akkor hagyja abba a mesét, amikor Hadadur a társadalmon kívüli élet után a társadalomba került volna vissza s ott kellett volna helytállnia és megküzdnie kedveséért.

A Csongor és Tünde azonban már megragadja és még világosabb szimbolikán keresztül ábrázolja azt az alapvető problémát, ami lényegében a fiatal Vörösmarty alapproblémája : a nemesi közösséghez való viszonyát. A Csongor és Tünde tehát nem mélypont, hanem a Tündérvölgytől egyenes irányban felfelé haladó út egyik állomása. A reménytelen szerelem keretében átélt ellentétek ekkorra már addig élestedtek s egyszersmind tisztultak, hogy ábrázolásuk drámai formát nyerhetett, a probléma annyira tudatosodott, hogy megtalálta a maga legmegfelelőbb, ezért legművészibb önálló formáját.

A Csongor és Tünde jelentősége, hogy a szerelmestől elválasztó társadalmi erők, amiket a Tündérvölgyben csak fantasztikumok képviseltek, amelyeknek ábrázolása a Délszigetben lehetetlennek bizonyult — itt jelennek meg először önállóan, különváltan. A három vándor alakjának elvontsága mögött a felismerés még mindig általános, morális de már társadalmi jellege áll, ezért magyarázatuknál is általánossággal kell megelégednünk. A három vándor

magatartásában egy közös van a Tündét, boldogságát kereső Csongorral szemben: a gúny, az illúziók eltűlése és kigúnyolása. Csongor boldogságáhitével és igényével szemben azok sivár önzése és ideáltalan szkepticizmusa áll. Megszemélyesedtek bennük azok az erők, amelyek Vörösmarty egyéni boldogtalanságát okozták, de ugyanakkor el is buknak, míg Csongort nem térítették el útjáról — ő rátalál szerelmére.

Ha figyelembe vesszük az el nem ért szerelem motívumának megjelenését a fiatal Vörösmarty költészetében s emellett azt, hogy Vörösmarty társadalmi élményeinek is gyűjtőpontja volt ez az érzés — vajjon a szerelem diadala, beteljesedése, a nemesi társadalomtól való elfordulás mellett nem jelenti-e egyszersmind azon vett győzelmet is? Nemejzödik-e ki ebben a városban, tollából élő Vörösmartynak a nemesi életformától való függetlenedése, és felszabadulása? S Balga és Ilma megjelenése, a népies mese és nyelv nem valami hasonorsú, rokonszenven közösség felé orientálódás? — Valószínű. Hiszen ez az osztályon belüli konfliktus egyértelmű haladó mozgalom híján éledhetett idáig. Később, mikor a középnemesség ismét a politikai élet erősödő menetének élére áll, *ezen az alapon* ismét feloldódhatott az a helyzet és réteg-különbség, ami Vörösmartyt elválasztotta ill. szembehelyezte osztályával. Ha nem is teljesen, de ugyanígy szorultak háttérbe a fiatalkori keservek a hazafias epika alkotásainak idejére is. A harmincas évek közepétől pedig, mikor a nemesség *demokratizálódása* is megindul, még inkább lehetséges volt az azonosulás s ekkor már Vörösmartyt éppen értelmiségi helyzete tette osztálya törekvéseinek legkövetkezetesebb jmszólatatójává.

A három vándor jelentésének azonban lehet a fentiekkel egyáltalán nem ellentétben álló másik oldala is. Csongornak — a vándorokkal való morális szembenállásába belejátszhat már a csak hallomásból vagy a városi életen keresztül ismert kapitalizmustól, mint illúzióromboló újtól való idegenkedés is.

Vörösmarty a részben indokolt kiutat, az egyéni szerelem boldog beteljesedését nem tudja, nem is akarja maradéktalan és zavartalan megoldásként ábrázolni. A két egymásra talált szerelmes körül egyázsora hanyatlik az égi körül, az egymásra talált Csongort és Tündét nem virágos, de «ridég és szomorú» éj veszi körül.

Ezt a helyzetet élezi ki, egyszerűbb keretek közt, a Rom. A Rom tulajdonképpeni mondanivalója elsősorban nem egy bukott szabadságharcotól való félelem, hanem amellett az is — hiszen maga a mese süllyl ezt példázza — hogy az egyén, boldogtalan országban, bármilyen jó szubjektív körülmények között éljen is, boldog nem lehet.

E művekben tehát (Tündérvölgy, Délsziget, Csongor és Tünde, Rom) benne rejtett a múlt tagadása, de ez tematikailag nem tapadt a múlthoz, mint a romantikus epika esetében — hanem a Tündérvölgy viszonylagos mélypontján keresztül a Csongor és Tünde magasrendű drámai szimbolikájáig tisztult. S ha a Tündérvölgy tagadása volt egy bomló társadalomnak, akkor ennek öncélúságával szemben a Csongor és Tünde a maga társadalmi vonatkozásaival, nemzeti jellegével tagadása volt a tagadásnak — s szubjektívitasában is tükre az 1830-as korforduló világnézeti válságának.

Mindezt azért kellett elmondanunk, hogy lássuk: az a beállítás, amely Vörösmarty e korai, bár olykor dekadens megfogalmazású, de antifeudális költészetének bizonyos elemeit teljesen közös nevezőre akarja hozni a későbbi Vörösmarty hazafias indokú borulásátával — merőben hamis. Másrészt feleletet kapunk a feudális és burzsoá irodalomszemlélet egy ütközőpontjára vonatkozólag is. Addig, míg a XIX. század folyamán Vörösmarty epikáját, természetesen annak feudális színezete miatt, messze túlértékelték, ugyanez a kor epikejének azt a részét, amely ennek a feudális szemléletnek, ha olykor negatív formában is — a tagadását jelentette — teljesen elvetik. Toldy irodalomtörténetében, míg magasztaló felsőfokokban beszél a hazafias epikáról, «egészében elhibázott műnek» tartja a Tündérvölgy-, Délsziget-, és Rom-ot. Sem ő, sem emlékezésében Kemény nem említik a Csongor és Tündét, s közismert Gyulai-nak is ez utóbbival kapcsolatos értetlensége. «Vörösmarty nem akarta semminemű filozófiai absztract eszme allegóriájává alakítani a naív népmesét» — állítja leghatározottabban. A drámai compositio« mereven alkalmazott szabályaira hivatkozva feleslegesnek minősíti a szimbolikus alakokat. Míg a Rom eszmei mondanivalója Toldy szerint «méréskeld vágyaidat» — Gyulai szerint inkább az emberi vágyak hívságát rajzolja stb. — Ezzel szemben a Tündérvölgy-ről és a Délsziget-ről Babits azt mondja, hogy betetőzik Vörösmarty első periódusát — s amit Babits még csak Vörösmarty pályájának első szakaszára és csak azzal a fenntartással mondott: »ha német volnék» — azt Szerb Antal Vörösmarty egész életművére és magyarán szögezi le: »A mai ember számára Vörösmarty egész oevre-jében ez a két költemény (a Tündérvölgy és Délsziget) a leginkább, a legzavartalanabban vonzó, ezekben van a legkevesebb műzeális íz, a legkevesebb elavult attitűd, külső kötelezettség és a legtisztábban az a valami, ami miatt Vörösmartyt a magyar irodalom egyik legnagyobbjának tartjuk».

Ha már most figyelembe vesszük a fiatal Vörösmarty költészetében az antifeudális, pontosabban nem feudális, nem konvenciózus elemeket, nyilvánvaló, hogy a feudális irodalom-szemlélet azért viseltetett e művekkel szemben ellenséges közönnyel, mert megzavarták volna Vörösmartynak, mint a nemesség költőjének megrajzolását. A burzsoá dekadencia viszont

örömmel nyúlt a rokonnak tetsző hangokhoz, de míg az individuális elvágódás, lázadás, ami Vörösmartynál az idejétmúlt feudális világ *ellen* szólt és *előbbre vitt* — addig a burzsoá dekadencia hasonló vonásai elsősorban a munkásosztálytól, azaz a jövőtől való *félelemből* táplálkoztak és a haladástól való *elzárkózást* jelentették. Erre az alapvető különbségre jellemző, hogy nem egyszer Vörösmarty olyan műveit tették meg költészete csúcspontjának, amelyek Vörösmarty számára csak a mélyből felvezető lépcsőfokok voltak. Vörösmarty e műveiben az átmenet útkeresése tükröződik, a régivel szemben való romantikus és individuális szembenállását állandóan az újnak, helyesnek, társadalmilag a keresése kíséri és megtalálása tetőzi be. Nem a nihilizmushoz, hanem a Szózatához és a jog terén másnak is helyet követelő demokratizmushoz vezetett ez az út. A burzsoá dekadencia azonban ezt nem látta meg, hanem megrekedt a maga számára kihasználható mozzanatoknál, egyszerűsre mind elárulva ezzel a maga és a fiatal Vörösmarty költészete közti alapvető különbséget.

A végigvezethető egynemű pesszimizmus a burzsoá Vörösmarty-pályaképen természetesen annak a vívódásnak, negyvenkilenc előtti és utáni pesszimizmusnak a meghamisítását is jelentette, amely hazafias indokokból eredt. Ezt azonban már csak azért sem érthette és magyarázhatta helyesen a nyugatos irodalomtörténet, mert a pesszimizista Vörösmarty-kép zavartalan kialakításában egyáltalán nem tudta hova tenni Vörösmarty hazafias költészetét. Az egész irodalmon keresztül vonul a pesszimizista és a hazafias Vörösmarty szembehelyezése, ahol az álprobléma áthidalásának közös módszere: ráfogják Vörösmartyra, hogy egész hazafias költészete csak a »kényszer«, a »kordivat« hatására született, hogy Vörösmarty csak »menekülő« a nemzeti, közösségi problémák világába — egyszóval szerepjátszót csinálnak Vörösmartyból, aki a maga dekadens természete *ellenére* írt hazafias verseket. Ignotusnál ez a hamisítás, esztétizmusára jellemzően egy irodalmi, műfaji köntösben jelenik meg. Ignotus szerint Vörösmarty a Zalán futását úgy írta, hogy nem nézte, vajjon »az ő 25 esztendő szívének nincs-e mondanivalója: megállapítja, hogy a magyarnak még nincs Aeneise, hát leül és megcsinálja.« Ugyanebben a vonatkozásban írja, hogy a reformkor költői »nem kutatták, ők mire születtek, hanem azt, hogy a magyar irodalomból mi hiányzik«. Ime a »25 éves szív«, a »születettség« és a hazafias költészet szembehelyezése, amelynek nyomán már itt megszületik a jelszó: »Vörösmarty Mihály kora divatjainak hódol...«. Még Schöpflin is, aki a világháború előtt a legobjektívebb, azt írja Vörösmartyról, hogy »mintha írás közben mindig az a tudat feszélyezné, hogy a nyilvánosság előtt áll, egy egész ország figyel rá, tehát vigyázni kell a hangjára, tartására, mozdulataira«. Babits részletes tanulmányának egész felépítése nyugszik ezen az állentépen. Az a pályakép, amelyet ő fest, tulajdonképpen ennek a két, egymással szembeállított »én«-nek, a pesszimizista és közösségi hazafias »én«-nek egymással való harca — ahol a dekadens, pesszimizista, individualista »én« követeli a maga jogait, szabadságra tör, de a kor, a társadalom, a nemzet minduntalan börtönbe zárja. Ilyen börtönben írja Babits szerint Vörösmarty a Zalánt, Salamont, Búvár Kundot, amelyek »csak külső, divatparancsolta témák és nem lelkéből nőttek ki«. Vörösmarty számára, akitől »hazafias buzdításokat« és a »nemzeti történelem ébresztését« vártak, mindez »nyomasztó teher és kötelesség«. Vörösmarty egész pályája eszerint »egy lázadás története«, amelyben időnként »a fogoly visszatér börtönébe« — végül azonban mégis a »rettentes betegségek lehetőségéi« győznek, amelyeket Vörösmarty hiába próbált »munkával« lekötöni és korlátozni. Szerb Antal pedig egyenesen a hazafias költészetnek tulajdonítja Vörösmarty oly szívesen emlegetett »megőrlését«: »Hogy (Vörösmarty) annyira a nemzet költője, kollektív költő lett, abban van bizonyos túlzó korrekció is: a túlságosan befelé forduló élettől való félelme, férfikorában túlságosan is kifelé, a kollektívum felé fordította. A lélekterületek elnyomása mindig lázadást von maga után. A Tündérvölgy világa, Vörösmarty elnyomott fantáziája jogait követelte: az így keletkezett konfliktusban börtön el Vörösmarty elméje«. A szerepjátszásnak ebben az elméletében, amelyik a hazafias, a társadalom nagy kérdéseit támogató költészetet ennyire kompromittálni igyekszik, s ezzel szemben a »beteges« propagálja, nem nehéz a költészet igazi feladatait tagadó dekadens l'art pour l'art elvét felismerni.

Természetes, hogy Vörösmarty hazafias költészetének ez a kompromittálása a szerepjátszás elméletén keresztül lehetetlenné tette eleve, hogy megértsék Vörösmartynek hazafiságából is fakadó pesszimizmusát. Gondolok itt elsősorban keserűséggel átitatott satíráira, az olyan versekre, mint a Gondolatok a könyvtárban, az Emberek, vagy az Országháza. Mi volt ennek az olykor pesszimizmusba forduló vívódásnak az alapja? Végző soron az, ami Kölcsy pesszimizmusának: »A közös magyar élet nyilvános fájdalma!« s az, hogy ő sem bízhatott abban, »hogy feygyvertársai vele együtt menetelnek az emberi haladás nagy céljai felé«, hogy »nálunk haladás és maradás ugyanazon rétegen belül csaptak össze«. ²² De Kölcsy és Vörösmarty pesszimizmusának ugyanakkor egymástól jelentősen eltérő vonásai is voltak, ami megfelelt a kettőjük közti történelmi fázis-különbségnek. Kölcsy két forradalmat hidalt át — ugyanakkor Vörösmarty már negyvennyolchoz is tartozott, politikai állásfoglalása nem volt olyan elszigetelt, mint Kölcsy, aki az 1832—36-os országgyűlésen csak egy évtizeddel később elfogadott célkitűzésekért harcolt. Ez a történelmi perióduskülönbség

azt jelentette, hogy a mély keserűséggel és gyűlölettel átítatott bíráló, amely Kőlcsey pesszimizmusát jellemzi, Vörösmartynál — bár ott is keserű gúnyjal, de inkább szatirikus formában jelentkezik, s éppen a negyvenes években, amelyeknek elevebb politikai légkörét Kőlcsey már nem érte meg. Kivétel e tekintetben az Országháza, amely leginkább vehető össze Zrínyi második énekével, s ahol a párhuzam egyszersmind a keserűség közös alapját mutatja, de itt is a politikai helyzetnek megfelelően Vörösmarty hangja konkrétabb és harcosabb. Ugyanakkor — jellemző az aránytelődésre — szatírák Kőlcseynél találunk csak egyet, a Vanitátum vanitását, amely ugyancsak Vörösmarty *konkrét* szatíráival szemben csupán a gúnyvá torzult fájdalom *érzésének* kifejezése. — Ugyanakkor Vörösmarty vívódásában van egy motívum, ami Kőlcseyhez viszonyítva — legalábbis a költészet területén újnak mondható: a polgári társadalom ellentmondásaival való szembekerülés. A Gondolatok a könyvtárban c. vers kérdése: »Ment-e a könyvek által a világ elébb?« — lényegében a polgári kultúra világnézete felé van felvetve, és pedíg jogosan és viszonylag konkrétan. A kétarcúság, amelyet a felvilágosodás szimbóluma, a könyv, anyagának kettősségén keresztül lepez le, nem a feudális patriarhális illuzióknak, de lényegileg a polgári illuzióknak a leleplezése. Az »irtózatos hazugság« nem más, mint a burzsoázia forradalom után »mindenütt« kiderült történelmi hazugságának felismerése. De Vörösmarty nagyobb annál, hogysem megálljon akár ennél, akár a »fényes elmék«-ben való bizakodás romantikus megoldásánál, akár a rossz polgári világ eljövetelebe való bele-törődésnél. A költemény mindkét nyugvópontja túlmutat a polgárin. Az első az »igazság és szeretet« eljövendő uralmának utópista óhaja, a második tulajdonképpen ennek a konkrétizálása, időserűsítése, nemzetivé tétele. Az Emberek pesszimizmusát sem csak a középnemességnek a haladással szemben elfoglalt álláspontja magyarázza, — a nagyvonalú általánosítás, a történelmi áttekintés pesszimizmusa mögött (a II. és III. versszakban viszonylag konkrétan is) ott van a francia forradalomból annak következményei miatt való kiábrándulás. Vörösmarty költészetének e vívódó és utópista rétege felé a feudális irodalomszemlélet teljes érdektelenséget és értetlenséget mutatott. Gyulai életrajza pl. az olyan verset, mint a Guttenberg albuma c., meg sem említi. A Gondolatok a könyvtárba c. versre csupán nyolc sor jut, ugyanannyi, mint pl. az V. Ferdinándhoz írt ódára, míg a Szép Honkával több, mint egy oldalon keresztül foglalkozik. A 49 utáni lírából az Előszót meg sem említi, a Vén cigányról írt tizenegy sora pedig semmitmondó. A nyugatosok Vörösmarty költészetének ezt a területét is előtérbe állították, de éppen, mert ez a pesszimizmus okaiban, tartalmában közvetlenül társadalmi volt, s mert a mélyén a haladás igénye, a társadalmi ellentmondásokkal való bátor szembenézés volt — éppen ezért ment át a polgári világ megrendíthetlenségének illuziói közt a legnagyobb hamisításra. Ami Vörösmartynál a problémák következetes felvetése s a velük való majd mindig győztes megbirkózás volt, az a burzsoá dekadencia számára mint relativizmus és nihilizmus jelent meg. Kosztolányi mondja Vörösmarty koráról, hogy az »először döbbsent rá világosan az élet teljes céltalanságára, semmiségére« s Vörösmartyról, hogy »semmiféle szilárd alapra nem támaszkodhat a zűrzavarban.«²³ Babits szerint 1844–48-ig Vörösmarty költészet »folytonos közeledés a nihilizmus felé« s ennek érdekében kirívóan torzítja el az Unalomhoz és az Országháza c. verseket.²² — A burzsoá dekadenciát a szenvedélyesen töprengő gondolati líránál csupán a meghasonlottságnak a maga dekadens pesszimizmusával való *nyelvi, formai, asszociatív analógiája* érdekelte — konkrét tartalma nem. Az a Vén cigány-kultusz, amelynek jegyében Igenotus a Vén cigány-t Vörösmarty egész epikájánál többre becsüli, Schöpplin a régi és új nemzedék »csatlakozó pontjának« Babits a legszebb magyar versnek nevezi — ez a kultusz a burzsoá dekadencia e formalista szemléletéből fakadt. »Bizonyos, hogy az Ady-nemzedéknek költészetét tisztán formailag is közelebb áll a Vörösmarty lázas, dús, izgatott, komplikáltabb és idegesebb költészetéhez — melyben klasszikus és dekadens zamatok egyesülnek — mint bárki máshoz magyar elődei közül.«²⁵ — írja később Babits, lényegében a stílisis öskereses formalista dekadens tartalmát árulva el ezzel. Emellett az egyezés mellett Vörösmarty zeneisége — és a burzsoá irodalom formalizmusa, Vörösmarty absztraktságra hajló kifejezőmódja és a század eleji szimbolizmus, Vörösmarty formateremtő szerepe — és a burzsoá költészet formabontása lehettek Horváth János indokai is ennek a formális párhuzamnak a propagálására.²⁶

*

A hazafias indokokból eredő pesszimizmus formalista értékelésében a világháború alatt és után bizonyos változás állt be. A világháború, a polgári világ megingathatóságának élménye, az osztályharc tapasztalatai, később a fasizmus előretörése a burzsoá értelmiség látásmódját, szemléletét feltétlenül élesebbé, társadalmibbá tették. Elsősorban Babitsról kell itt szólnunk, akinek a világháborút követő időkben igen nagy mértékben tudatosodott, tisztult társadalmi látása, ami persze még nem jelentette szükségképpen állásfoglalásának tartalmi megváltozását is. »Csak a világháború után döbbsentem rá — mondja egy 1935-ben, Székesfehérváron tartott beszédében — hogy ennek a költészetnek (Vörösmarty költészetének),

mint minden igazi költészetnek a valóság számára is jelentése és jelentősége van.²⁷ — 1918-ban a Nyugat szervezeti tömörülése — a Vörösmarty Akadémia — már azért is megy végbe Vörösmarty neve alatt, mert »az emberiség vallásának leglázásabb hangú hirdetője; elvitathatatlanul hazafi, s elvitathatatlanul pacifista«. Később pedig, elsősorban Babits propagálásán keresztül, Vörösmarty neve jelszó lett a magyar burzsoá irodalom zászlaján, mert felfedezték demokratikus liberalizmusát, s ezt megtették a maguk fasizmussal és szocializmussal egyaránt szembenálló járhatatlan harmadikutas ideológiájuk alapjává. Ennek a szemléletnek a jegyében Vörösmarty hazafias indokú pesszimizmusa többé nem annyira az ideges dekadencia, mint inkább a világháború utáni polgári lelkiismeretfurdalás, akut félelem érzés, a kétféle való harc kilátástalanságának előköltésze lett. Babits szerint Vörösmarty »a kapitalizmus és nacionalizmus nagy századának közepén« átélté »mindazt a sok gyötrő dilemmát, mindazt a lehetséges katasztrófát, mindazt az erkölcsi apokalipszist, melyet ez a gyönyörű korszak észrevétlen . . . rejtegetett«. A liberalizmus illúzióinak hitében megingott Babits Vörösmarty szavaival teszi fel a maga kérdéseit: »Irtózatos hazugság mindenütt; min épül fel, micsoda társadalmi realitásokon nyugszik ez a híres, gögös eszményi kultúra?« — »Mi értelme az egész kultúrának, ha a legfényesebb elmék sem menthetik meg az ember fiát a sülyedéstől? ha a nép túlnyomó tömegei számon kívül maradnak . . . ha a nagyjából boldogsága sohasem érhető el?« Egy egész korszak hajnalának nagysága, az első magyar polgári költő demokratizmusának előrelátó aggodalma — és e kor családott hívőjének az utolsó magyar polgári költőnek panasza ezúttal jogosan csendül össze.

De Babits szavain ugyanakkor elválaszthatatlanul ott érzik a fasizmus és a diadalmos munkásosztály között kutyaszorítóba került liberális polgár aggodalma is, s ekkor már vagy azokra a korlátokra épít, amelyek Vörösmartytól is érvényesültek, vagy ismét anakronizmusba téved. »Tudta — mondja Vörösmartyról — hogy a nemzet önállósulhat azoktól, akik alkotják, mitológiái szörnnyé válhat, mely önmagát gyötri és saját gyermekeit eszi. Már ő birkózott a nemzet és állam viszonyának, s a totális államnak problémáival, melyről ma oly sokat beszélünk. Lázás fantáziájával elképzelte a nemzetet végső lealjasulásában, mikor a polgárai már csak átkozni tudják nevét. írja — s idézi az Országháza utolsó sorait. De nemcsak a fasizmus, a szocializmus felé is vág az osztályharcban való alulmaradását egyre jobban érző polgár: (Vörösmarty) . . . ismerte az ember önzését és kegyetlenségét, a homlokára írt »testvér-gyűlölési átkot«, mely még veszélyesebb és gyógyíthatatlanabb, ha tömegekről . . . van szó«. Ami a béke egyensúlyát Vörösmartytól megzavarta, »észak rémes árnyai« — az nem a cári Oroszország Babits számára, hanem a Szovjetunió, s ami Vörösmartytól még a bukott szabadságharc után heroikusán feltörő optimizmus és humanizmus, az Babitsnál »az emberhit új szent menedékét« nyújtó harmadik út majd-majd vallásos illúziója. A »nagyvilágnak« mépek hazájának szem előtt tartása és az igaz hazafiság Vörösmarty számára összeegyeztethető, sőt egymást kiegészítő fogalmak voltak. Hogy Babits mennyire nem tud megbirkózni e két fogalom összeegyeztetésével, arra jellemző az 1919-ben a Szózat-ról írt cikke,²⁷ amelynek túlzó álbaloldalisága a nemzet megtagadásához viszi. De hét évvel később is hazafiság és nemzetköziség megoldhatatlan dilemma számára és a Szózatot »e nagy nemzeti dilemma énekének« tartja.²⁹

Ezzel a harmadikutas programmal és Babits vezetésével alakult újra az igen jellemző módon proletárdiktatúra és ellenforradalom által egyaránt megszüntetett, illetőleg lehetlenné tett Vörösmarty Akadémia.³⁰ »Irodalmi életünk körül van bástyázva ártalmas tömörülésekkel, a konzervatív körök hivatalos társaságaitól . . . tömörülnünk kell, ha másért nem, a tömörülések ellen« — írja Babits,³¹ de ugyanakkor maga is és az Akadémia egy nyilatkozata a politikamentes irodalom jelszavával küzd a jobboldali támadások ellen. A társaság lényegében a Nyugat gárdáját fogta össze. Annakidején, 1918-ban Adyt választották elnöküknek, akinek az alakuló gyűlésen való részvétele utolsó megjelenése volt a nyilvánosság előtt. 1925 július 14-én a Margitszigeten, Babits elnöklete alatt tartották az Akadémia alakuló gyűlését. Babits és Móricz alelnökei, Schöpflin főtitkára, Tóth Árpád titkára volt a nagy célkítűzésekkel munkába kezdő társaságnak. Nemzetközi kapcsolatok kiépítésével, nyilvános ülések tartásával, pályadíjakkal akarták mozgásba hozni az ellenforradalmi Magyarország trespéd irodalmát és irodalmi közvéleményét. »Ady irodalmi végrendeletének végrehajtói« vagyunk, mondta Babits, de éppen mert nem azok voltak, nem is tudták terveiket megvalósítani. Vörösmartyt sem nézték soha Ady szemével, aki nem a dekadens költőt, hanem »az örökös gyönyörűség, győzedelmes illúzió« költőfejedelmét« tisztelte Vörösmartyban, s aki már fiatal fejjel, a demokratikus forradalom előszelében hirdette, hogy Vörösmarty »nagy hitére, az ő nagy álmaira sohasem szomjúhozhat a világ úgy, mint most.«³² S ma, amikor Vörösmarty igaz vonásaiban áll előttünk, mint a nemzeti öntudat ébresztője, aki a munkás hazaszeretetet és a nemzetközi haladást együtt hirdette, bizonyítsa a felidézett polgári Vörösmarty-kép a magyar burzsoázia mindenkori megalkuvását és hazafiatlanságát s figyelmeztessen haladó hagyományainknak a polgári hazugságtól való következetes megtisztítására.

JEGYZETEK

Az alább felsorolt tanulmányokat a szerzők nevének említésével külön utalás nélkül idézem:

- Gyulai Pál*: Vörösmarty Mihály életrajza. Bp. 1879.
Ignotus: Vörösmarty Mihály. Kísérletek. H. n. 1910. A Vörösmartyra vonatkozó tanulmány 1900-ban keletkezett.
Schöppflin Aladár: A két Vörösmarty. 1907.
Babits Mihály: Az ifjú Vörösmarty. A férfi Vörösmarty. Nyugat 1911. 896 és 1041. l.
Szerb Antal: Vörösmarty tanulmányok. Minerva 1930.
Babits Mihály: A mai Vörösmarty. Nyugat 1935. II. 399. l.
 1. Kritikai Lapok 1836. VI. füzet 172. l.
 2. Pesti Napló 1853. aug. 15.
 3. Ugyanott
 4. *Toldy Ferenc*: A magyar nemzeti irodalom története. Negyedik jav. kiad. Bp. 1878. 254. l.
 5. Kemény emlékbeszéde a Kisfaludy Társaság 14. közgyűlésén 1864. Vörösmarty emlékkönyv.
 6. *Greguss Ágost*: Pesti Napló 1853. aug. 14.
 7. *Erdélyi János*: Pályák és pálmák. Bp. 1886. 167. l.
 8. *Ady*: Vörösmarty emléke. Nagyvárad Napló 1900. dec. 1.
 9. Pesti Hírlap 1900. dec. 2.
 10. Toldy Aesthetikai levelei Vörösmarty epikai munkáiról. Pesten 1827. 117. l.
 11. Vas Bertalan emlékbeszéde. Vörösmarty emlékkönyv.
 12. Széll Kálmán pohárköszöntője. Pesti Hírlap 1900. dec. 2.
 13. *Baráth Ferenc*: Vörösmarty és a forradalom. Vasárnapi Újság 1900. 48. sz.
 14. *Beöthy Zolt*: Vörösmarty Mihály. Bp. 1900.
 15. Bartha Miklós beszéde az egyetemi ifjúság Vörösmarty ünnepén. Vörösmarty emlékkönyv.
 16. Schlamadinger Jenő a Vörösmarty Kör titkárának beszéde Székesfehérvárott Vörösmarty emlékkönyv.
 17. Magyar Genius 1900. 44. sz.
 18. Pesti Hírlap 1900. 331. sz.
 19. *Kosztolányi Dezső*: Az élő szobor. A Hét 1908. 21. sz.
 20. *Szász Zoltán*: Petőfi revíziója. Nyugat 1912. 1026. l.
 21. A további fejtegetéseket v. ö. részben Baróti Dezső A fiatal Vörösmarty c. cikkével (Tisztáj 1950. 328-29. l.) amely vázlatossága és rövidsége ellenére a fiatal V. megítélésének néhány lényeges problémáját világította meg.
 22. *Révai József*: Kölcsey Ferenc. Irodalmi tanulmányok.
 23. Délsziget 1935. I. évf. 1. sz.
 24. Waldapfel József és Vas István vitája a Fórum 1948. II. és VI. számában és a Válasz 1948. áprilisi számában.
 25. *Babits Mihály*: A Vörösmarty Akadémiáról. Nyugat 1925.
 26. *Horváth János*: Forradalom után. Budapesti Szemle. 1912.
 27. *Babits Mihály*: A Szózat ünnepére. Nyugat 1936. II. 43. l.
 28. Új Világ 1919. 1. sz.
 29. *Babits Mihály*: A Szózat ünnepére. Nyugat 1936. II. 43. l.
 30. Nem tévesztendő össze az 1935-ben alakult Vörösmarty Irodalmi Társasággal, amelynek meglehetősen alacsony színvonalú folyóirata, a Délsziget a Főti dal elemzésének ürügyén legitimista förmedvénynek is helyet adott.
 31. *Babits*: Vörösmarty Akadémiáról. U. o.
 32. *Ady*: Vörösmarty emléke. Nagyvárad Napló. 1900. dec. 1. sz.

TOLNAI LAJOS A MI SZEMŰNKBEN

Egy félévszázaddal ezelőtt, 1902-ben, egy fiatal újságíró — Ady Endre — a Nagyváradai Naplóban cikket írt Tolnai Lajos mesterről. A megemlékezések özönében talán ez volt az egyetlen őszinte, szívből jövő hang. Az irodalmi élet korifeusai kötelességüknek tartották, hogy díszes temetést rendezzenek az elhunyt írónak és a temetésre a Kisfaludy Társaság Beöthy Zsolttal az élen testületileg kivonult. A kortársak emlékezései szerint kevesen kísérték ki a kerepesi temetőbe az eltávozott író. Akik ott voltak is, mintha valami büntudatot éreztek volna, hiszen a halottat, amíg élt, nagyon sokszor bántották. A Kisfaludy Társaság nevében Hegedűs István mondott kötelességszerűen szomorú hangú emlékbeszédet a koporsónál, de még itt sem tudta megállni, hogy fel ne hánytorgassa Tolnai Lajos hibáit is.

Alig akad lap, amelyik ne írt volna róla valamit. A Képes Családi Lapok közli a fényképét és elbúcsúztatja a lap nevében »ki vezérünk, zászlóvivőnk és mesterünk vala«. Taksonyi József még egy jószándékú, gyenge verset is ír Tolnai halálára :

Oh, nem fog a te érdemed hervadni,
Mert a tükör vagy, hová nézhetünk,
Hogy önmagát megismerhesse végre
Ez a sokat hányódott nemzetünk.

A Képes Családi Lapok mellett a Hét, a Magyarország, Magyar Szó, Hazánk, Erő, Egyetértés, Magyar Állam, Vasárnapi Újság is megemlékezik róla, de ismételjük, hogy Ady az egyetlen, aki igaz szeretettel ír Tolnai Lajos mesterről.

Ady gunyoros hangon beszél arról, hogy milyen jó nagy írónak lenni Magyarországon. Életében nem becsülik semmire, de halála után a magyar írónak díszsírhelyet adnak a kerepesi temetőben s dísztemetést rendeznek a számára. Ady ismerte és szerette Tolnai műveit, akinek : »Nem volt semmi bűne, csak különb volt, mint a többi. Éles volt a szeme, tehát keserű volt nagyságos szíve s rombolóan lázas az agyveleje. Mellékesen pedig legelső íróembere volt az országnak és még ezt is megbocsátották neki... De hogy látni és beszélni mert, ezt nem bocsátották meg soha. Kis fűzfapoétákból koszorús lantosok lettek, a szociológia dedósaiból akadémiai tagok, velekezdő, apró zurnalisztákból miniszterek. Ő, a legnagyobb költő, a legradikálisabb újságíró kiadta páráját agyonhajszolt vadként.«

Ady elődjét látta Tolnaiban ; Ady Lajos szerint szorgalmas olvasója volt műveinek s nem kétséges, hogy ezek az olvasmányok hatottak is rá. Hozzájárult Tolnai Ady társadalombíráló, feudalizmus-ellenes szemléletének kialakulásához, a megsemmisítő gúnyos gyűlölet kifejléséhez, hiszen maga is ilyen volt. Érezhető hatása Ady publicisztikai cikkein s egy költeménye, »Strófák Buda halálára« minden bizonnyal Tolnai hatása alatt készült. Földessy Gyula, Ady egykori barátja és költészetének kiváló ismerője így ír erről a hatásról : »De latra vetve minden magyar irodalmi hatást, a XIX. század második felének költői közül Vajda és Tolnai termékenyítették meg leginkább Adyt.«

Halála után, bár megérdemelte volna, nem kapta meg az elismerést. Kezdtett a feledés homályába merülni s ha Mikszáth Kálmán kiadta két regényét, »Az urak«-at és a »Báróné ténsasszony«-t, akkor az Egyetemes Filológiai Közlöny résen volt és megírta érte, hogy mire való ennek a jelentéktelen írónak 2 regényét is bevenni a Magyar Regénytár sorozatba.

Ez a magatartás folytatódik a Horthy-korszakban is és ennek a következménye, hogy halálának ötvenedik évfordulóján sem beszélhetünk »Tolnai Lajos összegyűjtött művei«-ről, mert műveit mind a mai napig nem gyűjtötték össze. Művei szétszórva hevernek porosodó folyóiratok lapjain, vagy ha életében kötetben is megjelentek, azok úgy elkallódtak, hogy ma már a kutatónak is nehéz hozzáférni egyik-másik kötetéhez.

Pedig megérdemli, hogy műveit olvassák, tőle engesztelhetetlen gyűlöletet, hazaszeretetet tanuljanak a mai dolgozók. Most, hogy halálának ötvenedik évfordulóján Tolnai Lajosról emlékezünk meg, ezt nem azért tesszük, mert ez így illik, hanem hozzá

szeretnénk járulni a körülötte lévő homály eloszlatásához s hogy kijelöljük helyét a haladó hagyományaink között.

Tolnait elég gyakran dicsérték a Horthy-korszakban is, különösen a népiesek táborában, de nem létező érdemeket ruháztak rá, szellemi elődöt akartak belőle faragni. Féja Géza egyenesen Kossuth mellé emeli hasonló elragadtatással ír róla Németh László is. Féja és Németh Tolnaiból is saját maguk reakciós álláspontját próbálták igazolni, de ez a kísérlet eleve reménytelen volt, az írott szöveg ellenállt. Tolnaiba nem lehetett és nem lehet sem antiszemitizmust, sem harmadik utat belemagyarázni.

Az öregedő Móricz is szeretettel fordul Tolnai felé és lelkesen fedezi fel a XIX. század második felének »legnagyobb magyar regényíró lángelméjét«, noha fiatalabb korában nem szerette Tolnait, mondván, hogy mindenkit megmar. Néhány művét (Szentisváni Kéry család, Nemes vér) átstilizálja és közzéteszi saját lapjában, a Kelet Népében.

Sem ezek, sem egyéb kísérletek nem vezettek eredményre, Tolnai nem vált népszerű íróvá. A népiesek indokolatlan túlértékelése nem használt az olvasóknak, de nem használt Tolnainak se. Aki úgy közeledik hozzá, mint a legnagyobb magyar regényíróhoz, az menthetetlenül csalódní fog. Vannak érdemei, vannak nemes és ma is követésreméltó tulajdonságai, de nagyok a hibái is. A népiesek — kivéve Erdei Ferencet — csak dicsérték; a hivatalos és divatos irodalomtörténészek vagy hallgatással mellőzték, vagy általánosságokkal intézték el, vagy gyalázták.

Császár Elemér (A magyar regény története 1922) elég részletesen foglalkozik vele, de csak stílári vonatkozásban lát benne értéket. Szerb Antal hihetetlennek tartja. Várkonyi Nándor (Modern magyar irodalom 1929) a szokványos felfogás képviselője: pesszimista, csak gyűlölet ég benne, távol áll a művészi tárgyilagosságtól, kompozíciói erőszakoltak és egyoldalúak. A kor mocskolódásait lehangosabban Pintér Jenő »tudományos rendszerezése« mondja el: »Csúfodárossága nem egyszer valósággal lelketlen, ötlelessége démonik.« »Az író a sötéten-látás betege, egyoldalúan megveti a legelemibb tárgyilagosságot.« »Magasabbrendű művészi ihletettsége nincs, stílusa sem költői, durvalelkűsége egyenesen bántó.« Így vélekedett a Horthy-korszak egyik főigazgatója és így tanították ezt az iskolákban is, ha ugyan egyáltalán szóltak róla.

Halála félévszázados évfordulóján megkíséreljük összefoglalni Tolnai Lajos munkásságát s rámutatva hibáira is, meggyőződéssel mondhatjuk el, hogy a mi számunkra is van mondanivalója. Félszáz év távlatából hozzánk is szól az az író, akit Jókai szeretett, aki felé Mikszáth megbecsüléssel fordult s akit Ady Endre és Móricz Zsigmond elődjének tartott.

Az ifjú évek (1837—1860)

A Kisfaludy Társaságban szokás volt az elhunyt tagokról emlékbeszédet tartani. Tolnai Lajosról halála után másfél évvel Jakab Ödön tartott emlékbeszédet 1903 november 25-én. Az az értékelés, ami itt elhangzott, noha elhibázott, de mégis az első összefoglalása Tolnai pályafutásának. Ennek a beszédnek az elején elég sikerülten, a következő szép természeti képbe olvasztja bele Tolnai életét: »Nyári időben gyakran történik úgy, hogy csodálatos szépen nyílik meg a reggel: az ég boltja körös-körül tiszta; kelet felől derült mosolygással özönlik szét a fény; a virágos mezőkön és a zsendülő vetések dűlőin üde harmatcseppek milliárdja ragyog; mindenfelé boldogan neszel fel az élet; lány cirpelés, zümmögés, csicsérgés tölti be a határt s erdők és ligetek bokraiból édesen csendül ki a madarak üjjongó éneke. A legszebb ígéretekkel kezdődik el a nap. De a tündöklő reggelnek alighogy vége van: nemsokára itt-ott máris borulni kezd. Vészjósló fellegek egyre sűrűbben lepik el az eget s a menydörgő magasságban félelmetes villámok cikáznak. Kevés idő telve már üvöltő szélvihar és szakadó zápor következik. Délutánra már csupa sár, szenny a föld s megrongálva búsul a természet. Mire pedig elérkezik az est: az égenfekvő nehéz felhőtornyok mögött majdnem észrevétlen hanyatlik le a nap, mely reggel oly fényesen ragyogva kezdte volt útját.

Ime Tolnai Lajos életének képe.«

Valóban, fényesen fogadják, később tartózkodóvá válnak vele szemben, majd támadják, de ő nem ijed meg a félelmetes magasságokban villódzó villámoktól, hanem még élesebben vág vissza, végül kitéssékkelik az ismertebb irodalmi lapokból s majdnem elfelejtve éli le életének utolsó évtizedét.

Tolnai életét a saját műveiből lehet összeállítani a leghitelesebben. »Sötét világ« címen megírt regényes életrajza a legfontosabb forrás, noha nem egyedüli, az életéhez. Mikor a Képes Családi Lapok 1894-ben közölni kezdte, ezt a megjegyzést fűzték hozzá: »Lapunk felelős szerkesztője és kiadójának régi óhaját teljesíti Tolnai Lajos azáltal, hogy Sötét Világ címen megkezdé eme fölöttébb tartalmasnak ígérkező cikksorozatát, mely míg egyrészt érdekes és mondhatni új világitásba fogja helyezni irodalmi és társadalmi életünknek egyik legfontosabb korszakát, addig másfelől kezünkbe fogja adni a kulcsot Tolnai Lajos tartalmas és — mondhatni — a magyar irodalomban páratlanul álló egyéniségének a megismeréséhez.« A jegyzetírónak igaza volt, mert a Sötét Világ gyakran magyarázza meg az író egyes műveit, kortársaihoz való viszonyát és megismertet bennünket nem mindennapi életével. A későbbi életrajzírók is ezt használták elsősleges forrásul és a Sötét Világ kivonatol ismertetését közreadták, mint Tolnai életrajzát. (Förhécz József: Tolnai Lajos élete 1933.)

A Sötét Világ mellett a »Jobb ügy«, a »Frakk« is értékes adalékokat ad életéhez, de alig van regénye, amelyikbe ne írna valamit önmagáról is. Gyakran beleszó az elbeszéléseibe is önéletrajzi momentumokat.

Tolnai Lajos 1837 január 31-én született Györkönyben és 1902 március 19-én halt meg Budapesten. Élete a magyar kapitalizmus kialakulásának és fejlődésének, valamint a feudalizmus utóéletének a korát iveli át. Eredeti nevén Kis és Nagypirithy Hagymássy Lajosnak hívták ; a Tolnai nevet ő választotta magának 1860-ban és mindvégig ezt használta írói névként. A régi nemesi név eldobása már valamelyes szakítás volt a nemesi ősökre büszke felfogással is. Soha nem dicsekedett a »kutyabőrrel«, noha lett volna rá módja, hiszen ősi nemesi családból származott. A családfájukat 1210-ig tudták visszavezetni. A család Erdélyben lakott és itt magas hivatalokat viseltek. Egy hercegprímás is akadt a családban s Hagymássy lány volt Bocskay István erdélyi fejedelem felesége is.

A reformáció idején kerülnek Magyarországra s ekkor lesznek reformátusokká is. Magyarországon aztán vándorolnak Somogy, Zala, Veszprém, Fehér megyékben és végül Tolnában telepednek meg. A főnemesi nagybirtok közben ebek harmincadjára került s Tolnai apjának már semmije sem volt egy falusi jegyzői álláson kívül. Apjának első felesége korán meghalt és az apa újból megnősült. Második feleségétől, a Duna-szentgyörgyről származó, nemesi őseire büszke, úrhatnám vonásokkal terhelt Kolozsváry Juliannától született Lajos. Szüleiről gyakran emlékezik meg írásaiban, apjáról mindig kedvesen, de anyjával kapcsolatban ritkán van vonzó szava. Hasonlóképpen utasítja el magától öccsének, Károlynak a gőgjét és felfuvalkodottságát is. Az anyjával és öccsével szemben apja volt rá hatással, akinek lobbanékony természete, nyakassága, szókimondó, egyenes jelleme tetszett a még gyerek Lajosnak. Apja különben művelt ember volt, teológiát és jogot végzett.

Még kisgyermek a későbbi író, amikor Györkönyből Váraljára költöznek, mert az apja ott lett jegyző. Erről a Polgármester Úr című regényében is inememlékezik. Váralján azonban nem maradnak sokáig, mert apja sehogy sem tudott összeférni Bonyhád Gyula főispánnal, a későbbi félelmetes Bach-huszárral. Egy alkalommal az utcán megpofozta a főispánt s ennek következtében elveszti az állását. A kényelmes jegyzőlakból egy paraszt családhoz költöznek. Énnél a parasztcsaládnál a 80 éves Rémesné mesél Lajosnak népmeséket, mondatokat és rémtörténeteket. Itt hall először Szabó Gáborról is, akit azután több regényében szerepeltet.

Kis idő múlva visszaköltöznek Györkönybe. Lajos ekkor 8 éves. Itt hiába kopogtatnak régi barátai ajtaján, mert azok nem segítenek a nyakas kurucokon. Rettenetes nyomorban élnek. Eladják minden eladható ruhájukat, bútorukat, hogy éhen ne vesszenek. A család nyomorára jellemző, hogy Lajos az öccsével együtt kilopja a mások kutyái elől a korpakenyeret és jóízűen elfogyasztják. Lakásuk is nyomorúságos. Egy elhagyott kastélyban laknak, ahol seregestől rajzanak az egerek, de még a patkányok is.

Anyja, túltéve önmagán, mos, varr, hogy legyen miből élniök. A családban felfigyelnek a tehetséges Lajosra s a pécsi püspökhöz akarják adni tanulni, de ebből a tervből semmi nem lesz. Lajos otthon marad s mint életrajzában írja: »Jártam a szegény fiúkkal az erdőre, és hordtam haza a nagy köteg száraz ágat a fejemen, majd a zsák búzafejeket a tarlóról és az összeböngészett tököket szüret után az elhagyott szákról.«

A szabadságharc idején még gyerek, 12 éves, de ifjúi virgoncsággal menni akar a csatába apjával együtt, aki résztvett az ozorai csatában, mint népfelkelő. Későbbi visszaemlékezéseiben és regényeiben is mindig elragadtatással beszél 48-ról, Petőfiről a nemzet rövid időre kivívott szabadságáról. Ebben az időben már Gyönkön laknak. Itt gimnázium is van. Ide jár Tolnai is. Kosztos diákokat tartanak s abból tengetik életüket. Az apja elcsapatása után már nem jut többé álláshoz, állandóan betegeskedik és kismártatva meg is hal.

Gyönkön ahol tanulni kezd, szorgalmas, jó tanuló. Szereti a tanárait, különösen Filó Lajost s az is kedveli a tehetséges, törekvő fiatalembert. Hogy édesanyja gondjain könnyítsen, az iskolai tanulás mellett hajnyírással és könyvkötéssel foglalkozik s az iskolában könyvtárosi megbízatást vállal. Régi, kisebb jelentőségű olvasmányai után szomjasan veti rá magát a könyvekre. Olvas mindent, ami a kezébe kerül, de ekkoriban leginkább Garay balladái és a két Kisfaludy írásai tetszenek neki. Társai között nem népszerű diák, eléggé zárkózott természetű, de ellenségei sincsenek. Filó Lajos, aki látja Tolnaiban a kibontakozó tehetséget, rábeszéli anyját, hogy küldje a fiút Nagykőrösre, az akkor jóhírű gimnáziumba. Filó ajánlásával a kezében és Filó ruhájában el is megy.

A nagykőrösi évek mély nyomokat hagytak a lelkében. Nem is csoda, hiszen ott tanított Arany János is, aki mint tanár szigorú, rendtartó, jó pedagógus volt. Arany volt az iskola büszkesége, diákjai szerették és becsületbeli kötelességnek tartották elkészülni minden órájára. Tolnai közvetlen kapcsolatba is került vele, mert Arany őt kérte meg verseinek a lemásolására. Arany verseit másolva a saját kísérleteit is bátorodott megmutatni neki, de nem ért el vele különösebb sikert. A tanári karban Arany mellett ott tanított Szász Károly, Salamon Ferenc, Ács Zsigmond, Szilágyi Sándor, Mentovich Ferenc, hogy csak az ismertebbeket említsük meg. Ettől a tanári kartól tanulhatott, aki akart tanulni s Tolnai itt is a jók közé tartozott. Bizonyítványai általában kitűnőek voltak.

A Bach-kor nyomasztó hatása nem kerülte el Nagykőröst sem, de ez nem akadályozta meg a gazdagabb diákokat, hogy mulatozással, dorbévolással töltsék a szabad idejüket. Tolnai nem vett részt ezekben a dorbévolásokban. Nemcsak azért, mert nem volt rá pénze, hanem azért sem, mert semmi kedvet és hajlandóságot nem érzett az ilyen életmód iránt. A szegény diákok életét élte, akik akkoriban azzal szereztek maguknak valami kis jövedelmet, hogy kórust alakítottak és temetésekre jártak énekelni.

A kórus mellett magántanítókodott is. Az első tanítványai borzalmas gyerekek voltak a szüleikkel egyetemben. Tolnai tanulásra akarta szorítani a fiút, de az anyja úgy vélekedett, hogy »csak bogarássza ki magát« fiatalkorában, legalább később rendes ember lesz belőle. Ezt a tanítványát csakhamar otthagyja és a Huszár gyerekekhez kerül. Őt gyerekekkel kellett vesződnie egyszerre. Mégis örült ennek, mert a nevelősködésért olyan ellátást kapott, amilyenről eddig álmodni sem mert. Nevelősködésével kapcsolatban első »irodalmi« kísérletei is. A gyermekek szerették a meséket és Tolnai mesélt nekik végeláthatatlanul. Mikor kifogyott az igazi mesékből, akkor magaköltötte történeteket mondott nekik és figyelte a hatását. A Huszár gyerekeknek olvasta fel első, Arany stílusában írt balladáit is. Ezeket még maga is csak kísérleteknek tekintette és nem is gondolt a közlésükre. A nagykőrösi élete a tanulásból, az éneklésből és a nevelősködésből tevődött össze. Megismerkedik — Arany segítségével — a kortárs írók műveivel. Kicsiket és nagyokat, Lisznait és Tompát, Petőfit és Lévyt egyaránt olvassa. Vonzódik Petőfihez, de kiforrott ítélete még egyikről sincs.

A nagykőrösi iskolában, akárcsak másutt, irodalmi kör is működött. Tolnai bekapcsolódik az önképzőkörök életébe és az önképzőköri »Hajnal« és »Szivárvány« című lapokba verseket ír »Lucián« álnév alatt. Ezekről a versekről írja a Sötét Világban: »Nem voltam ugyan népszerű, de a versírás betegsége lelkemben eltörülhetetlen nyomokat

hagyott. Egyfelől, hogy majd egy évig Arany verseit másoltam, másfelől, hogy egy szép varróleány, az öreg papné unokája, mint verseimbe íram: »elrabolta szívemet« — hát nem tudtam többé lemondani a versírásról.« Egy másik helyén az életrajznak azt jegyzi meg, hogy »a másolás és a szegénység, a részvét és a nyomor ütöttek poétává.«

Tizennyolc éves korában befejezte a középiskolát és anyja unszólására papi pályára szánta el magát, bár nem volt hozzá semmi kedve és nem is hozott számára ez a pálya semmi örömet. »Engedelmeskedtem, — de hajlam, érzés nem vitt erre a szép és rettenetes pályára.« Az Üllői-úti papi szemináriumba kerül Budapestre. Itt is találkozik írókkal, Thaly Kálmánnal és másokkal. Ebben az időben ismerkedik meg személyesen is a 60-as évek íróival és nagyrészt ezekről, ekkori ismerőseiről írja később a »Hatvanas évek irodalmi élete« című tanulmányát. A református papi szeminárium vezetői közül megemlékezéseiben és a »Dániel paplesz« című regényében is, Török Pálra emlékezett vissza megbecsüléssel, aki — Tolnai szerint — mindenben segítette a szegény diákok előrehaladását.

A papi szeminárium végzése közben is ír verseket. Ezeket elviszi Nagykörsőre Aranyhoz és fáj neki, hogy a példaképnek tekintett mester nem lelkesedik a tanítvány verseiért. Visszamegy Pestre és Arany biztatására nyelveket tanul. Latinul, görögül tudott olvasni, ezt később taníttotta is. Angol, olasz, francia lapokat járat csekély keresetéből. Eredetiben olvassa Goethét, Byront, Berangert, Tassót, Cervantest. Életének egy későbbi szakaszában különösen az olaszokért, Petrarcaért, Tassóért, Ariostóért, Dantéért rajongott. Műveiben is felfedezhető, maradandóbb hatást azonban az oroszok és az angol realisták gyakorolnak rá, jóllehet az oroszokat részint magyar, részint német fordításokon keresztül ismeri meg és nem eredetiben. Fiatalkorában le akarta fordítani Cervantes Don Quijotéját is, de ebben egyik kortársa megelőzte.

Elmúlt 22 éves, amikor 1860-ban, egy pillanatra enged a császári önkény s kiadják az októberi diplomát. Az ország fellelegzik és jót remél — indokolatlanul. Ekkor fejezi be tanulmányait. Természetesen csak az iskolai tanulmányokat fejezte be, mert tanulni szenvedélyesen szeretett egész életén keresztül.

Tanulmányai végén egy futó szerelmi bánat is érte: kedvesét elcsábította tőle egy vándor gitáros. Ha más nem is, de néhány korai vers őrzi ennek az emlékét. Az egyik versben a szeretet és gyűlölet, az »Odi et amo« hangulata váltakozik a hűtlenné vált kedveshez címezve. Fájlalja az elvesztését, kesereg, szomorkodik s a harag is fellobban egy-egy pillanatra:

Nyomorult leány, te! Fuss, fuss, amig lehet,
Míg rád nem szakadnak a haragos egek —
Ne menj! Borulj ide, egykori angyalom,
Had sírjam ki lelkem, had zokogjam agyon.

Ez az első, általunk is ismert emléke költői próbálkozásainak s ezért érdemes megnézni a különben érdektelen költeményt.

Az író elindul (1860—1868)

Eddig csak magának írt, most már arra is gondolt, hogy közzé kellene tenni a verseit. Még fülébe cseng Arany elmarasztaló véleménye, de azért szerencsét próbál. Páhk Alberthez, Szelesteyhez, Vachot Imréhez elküld néhány költeményt, de azok szóra sem méltatják az ismeretlen fiatalembert. Jobbat gondolt, felöltöztött sujtásos díszmagyarba s mint egy akkori képviselő, beállított Tóth Kálmánhoz, aki a »Hölgyfutár«-t szerkesztette. Nem lehet tudni, hogy a vers tetszett-e meg, vagy a ruha, de tény az, hogy a »Heródes« című ballada megjelent a »Hölgyfutár« 1860 október 23. számának legelső oldalán. Barátai, ismerősei nem tudták, hogy a vers alá írt Tolnai név alatt Hagymássy Lajos rejtőzik és szemébe dicsérik az újonnan jelentkezett költői tehetséget. Ő egyelőre titokban örül a dicséreteknek s csak később fedi fel az azonosságot Hagymássy és Tolnai között.

Az első ballada megjelenése után állandó munkatársa lesz a Hölgyfutárnak s Arany lapja, a Koszorú és a Figyelő is közli verseit. Rendszeresen ír a Vasárnapi Újságra

is és szerkeszti az Ország Tükre színházi rovatát. A színházi rovat vezetésével kapcsolatban ismerkedik meg Jókai Mórral. Egy alkalommal elmarasztaló véleményt írt Laborfalvi Rózáról, Jókai feleségéről s ennek kapcsán Jókai magához hívta. Viharos körülmények között találkoznak először, a későbbiek során sem jutnak gyakori kapcsolatba, írói magatartásuk, felfogásuk is elütő, mégis kölcsönösen szeretik egymást.

Közben befejezte tanulmányait. Egy évig káplán Török Pál mellett, majd a Gönczy-féle református gimnáziumba kerül tanárnak, ahol magyar irodalomra, görögre és latinra oktatja a gyerekeket. Az oktatásban nemes szándékok, nagy tervek vezetik a fiatal és jólképzett tanárt s fája a lelkének, hogy tanártársai nagyrészt nem lobog az a tűz, ami őt lelkesíti. Gönczy és még néhányan többre tartják a hasznot, mint a nevelést. Nevelési módszerük elsorangú tényezője a pálcá. Tolnai kezdettől fogva helyteleníti a feudális módszerekkel történő, anyagiasságon nyugvó nevelést, de magába fojtja kitörni készülő indulatait s a költészethez menekül.

1865-ben megjelenik első verseskötete, amit »A tisztelete jeléül« Arany Jánosnak ajánl. A kötetek dedikálása egész életében jellemzője marad. Eötvös Józsefnek ajánlja első elbeszélés-gyűjteményét. Akiket szeretett, akik iránt tiszteletet érzett, annak dedikálja műveit, akkor is ha azok nem országosan ismert és tisztelt egyéniségek. Így kerül művei élére Királyi Pál író és közeleti férfiú, vagy Mérő János fővárosi magasállású tisztviselő, aki minden ellenszolgáltatás nélkül házat épített Tolnai számára a Tisztviselőtelepen a 80-as évek végén.

Nagy dolog egy fiatal író életében, amikor először lép a nagyközönség elé egy igényesebbnek szánt gyűjteménnyel. Örült Tolnai is, hogy a folyóiratok után önálló kötetben is olvashatják költeményeit. Különösen az lepte meg, hogy a kritika a legnagyobb elismeréssel ír verseiről. Még a szigorúságáról ismert Erdélyi János is beállt a dicsérők sorába s önálló írói egyéniséget, eredetiséget fedez fel benne.

Az eredetiség nagy szó egy kezdő írónál és nem egészen illett rá Tolnaira sem. A hatvanas években minden fiatal és idős költő két óriásnak a szárnyai alatt verselget. Mindenki Petőfit vagy Aranyt utánozta, de ez az utánzás nem sok eredménnyel járt. A Petőfi-epigonoknak »okvetetlenkedő népieskedésük, vidékiesen cifrálnakodó nyelvük, képtelenkedő hasonlat és képhajhászatuk, nem egyszer nyegle hangjuk, magyarkodó nyersségük mind mind Petőfi-utánzásból fakadt, de Petőfi természetessége, őszintesége, ereje és kedvessége nélkül« — írja róluk Jakab Ödön. (A Kisfaludy Társaság Évkönyve 1904 161. p.) A Petőfieskedő Lisznyai, Szelestey, Spetyko, Csermelyi, Zalar és a sokban Arany hatását mutató Szász Károly, Székely József, Nyilas Samu, Tóth Kálmán mellett Tolnai nem egy volt az epigonok közül, hanem egyéni utat kereső, de még a nagy példaképek hatásától egészen meg nem szabadult költő jelentkezett benne.

Az 1865-ben megjelent kötet az addig írott verseinek a javát gyűjti össze. Érdekes hogy a Hölgyfutárban és másutt megjelent versek közül legalább 25—30 vers kimaradt, míg Arany Koszorújából minden vers belekerült a gyűjteménybe. Ez arra mutat, hogy az Aranyhoz küldött verseket alaposabban válogatta meg már eredetileg is, félve a szigorú elbírálástól.

A kötetben nyomát sem találjuk semmiféle kronológiai sorrendnek, de műfaj-szerinti beosztásnak sem. Későbbi esztétikai cikkeiben Tolnai maga is megrója a kiadókat, hogy nem időrendben közlik a verseket, de ebben a kötetben még az ő verseinél is azt tapasztaljuk, hogy az 1863-ból való »Halász legény« megelőzi az 1858-ban írt »Régi szerető«-t. A versek kronológiáját csupán a folyóiratban is megjelentek esetében lehet megállapítani. A kötet összeállításában valamilyen változatossági szempont vezethette, mert ritka jelenség, hogy két azonos témájú vers következzen egymás után.

A kötet legnagyobb értékét kétségkívül a balladák képviselik. Azok, akik írtak Tolnai verseiről (Tompos József: A magyar ballada története 1909 Kolozsvár, Elek Oszkár: Tolnai Lajos balladái 1917, Bíró János: Tolnai Lajos élete és művei 1933) egyaránt ezt emelik ki, noha az értékelésük sokban különbözik és több esetben tévesek is.

A balladákon félreismerhetetlen az Arany hatás, de ez nem volt olyan szolgai másolás, ahogyan ezt egyesek feltűntették. Legtöbbször témaátvételtől van szó, de a kidolgozás, a súlypontok megjelölése, a ballada formája elüt egymástól. Ilyen témaátvételtől van szó Tolnai »Az ördög menyasszonya«, »Az apa« és a »Holt vitéz« esetében

ahol a forrás Arany János »Ágnes asszony«, »Az árva fiú« és a »Bor vitéz« című művei. Tolnai nagyon jól ismerte Arany balladáit s hiba-e, ha a ballada máig is a legnagyobb magyar képviselőjétől tanult? Az, amit ő átvett és tanult Aranytól, nem szolgálai másolás, hanem Arany értékes tulajdonságainak önálló felhasználása. Tolnaira éppen úgy jellemző, mint mesterére az erős drámaiság; a tömörségre való törekvés, ami néha már-már sejtelmességgé fokozódik; a folklóre elemeinek a beleszövése a balladába, a lelkiismereti kérdések előtérbenyomulása a balladák egyrészénél stb. Ilyen értelmezésben nem is hibája, hanem érdeme, hogy tanult Aranytól — márpedig ez a reális értékelés. Míg az epigonok serege szolgálai módon másolta a nagy példaképet, ő megpróbálta elég sikeresen követni az Arany taposta utat.

Balladáiban versszakonkénti, vagy soronkénti megfeleléseket nem is nagyon lehet találni. Egyetlen ilyen példa lehet egyik fiatalkori életképszerű románca, a »Csöszház«. A »Csöszház«-ban szembeötlenek az ilyen sorok:

»Megrázza az anyja, nagyokat vet rajta,
Szinte megugrik a szundikáló macska.«

Lehetetlen, hogy eszünkbe ne jussanak Arany »Családi Kör«-ének megfelelő sorai. Fokozza ezt az érzésünket az is, hogy formájában, ütemében is Arany felező tizenkettőseit utánozza.

Elvéttve azonban az is megtörténik, hogy Tolnai előbb dolgozott fel egy-egy, a nép ajkán is közszájon forgó témát, mint Arany. Így például a »Lengyel Józsi« című ballada ugyanazt a témát dolgozza fel 1863-ban, amit Arany feldolgozott szép balladájában, a »Tengeri hántás«-ban 1877-ben. Az is megtörténik, hogy egy-egy formai, művészi eszköz előbb tűnik fel Tolnainál, mint Aranyánál. Így a »Tengeri hántás«-nak az a sajátossága, hogy a tulajdonképpeni történetet a kukoricafosztók mesélik el egymásnak, már Tolnainál korábban feltűnik, csak éppen nem kukoricafosztás fogja közre a történetet, hanem a lányok mesélik egymásnak a kenderáztatóban. Ezt Tolnai »Mostoha lány« című balladájában találjuk meg.

Tolnainak nem egyedül Arany lebegett a szeme előtt. Ismerte mindenek előtt a legfontosabb forrást, a magyar népballadákat és népmeséket, de ismerte a hazai ballada-irodalmat is s már jóval Arany előtt Geray balladái tetszettek neki. Ezeken kívül bőséges és széleskörű tájékozottsággal rendelkezett a világirodalom balladái között is. Legjobb bizonyítéka ennek, hogy számos balladát fordított le magyarra. »Ballada« címen angolból, Tennyson: Testvérek és Longfellow: Excelsior szintén angolból fordította. Jól ismerte a híres skót balladákat, de ismerte a svéd (Kis Karin), a dán (Az édesanya) és a német (Lenau: Három lovag) balladákat is. A dánból fordított »Édesanya« azért is érdekes, mert Gyulai Pál ismert költeménye: »Éji látogatás« szinte szószertint ebből meríti mondanivalóját. Ezekben a fordításokban nem törekedett szószertinti hűségre, hanem érzelmileg és formailag igyekszik visszaadni az eredetit.

Balladáinak nagyrésze valamilyen népi történetet dolgoz fel. Sok balladájának az alapja népi történet lehet. Így az »Éji út« című balladájának a népi megfelelője a palócoktól származó »Halál völgyény«, (Papp Gyula: Palóc népköltemények 94—101.p.)

A folklóre legteljesebben van jelen az 1862-ben írt és a Vasárnapi Ujságban közzétett »Bakaraszi javasasszony«-ban. Szinte minden mozzanata új motívumát viszi bele a balladába a nép babonás képzetének:

Húron-búron Bakaraszton
Éldegél egy javasasszony.
Ördög véste, vájta, fúrta
Kígyófészkes sövénylyukba.

Ide mennek különböző kérdésekkel és kérésekkel Jeges Erzse, Fehér Jutka és Kincses Sári, hogy a vén banya segítsen rajtuk. Az egésznek az összhatása olyan, mintha egy kísérteties népmesét hallanánk, de nagyon komoly tanulság szűrődik le a balladából.

Jeges Erzse és Fehér Jutka kérését nem teljesíti a banya, akinek az a feladata, hogy lelkeket szállítson az ördögnek. Ez a két nő gonosz, szívtelen és erkölcstelen. Éppen

ezért nemhogy kérésüket nem teljesíti, hanem szép mellüket szűggyé változtatja egyetlen csókjával s egész éjjel barangolnak, hogy ők is újabb lelkeket fogjanak a pokolnak. Az eddigiekben legfeljebb az elvarázsolás népi motívuma vonja magára a figyelmet, de még semmi nem történt, ami jelentősebb lenne. Mindez csak előkészítés Kincses Sári történetéhez. Kincses Sári jólelkű, becsületes, rendes menyecske, akit nem tudni miért, elhagyott a kedvese. Odamegy ő is a banyához, hogy segítsen rajta. A banya először őt is az ördög kezére akarja játszani, de meghatja Sári becsületessége és hókusz-pókuszainak a hatására Kincses Sári szeretője visszatér. Ebben van a legszebb tanulsága a balladának; akárcsak a népmesékben, a jónak győznie kell a gonosz fölött. Tolnai balladája kísérteties-babonás keretében is arra tanít, hogy az igazság úrrá lesz, míg a rosszak meglakolnak.

A részletek hihetetlenek, de a végső tanulsága nagyon szép. Amikor ilyen és hasonló népi történetek keletkeztek, a nép még a részleteket is hitte, de ma már csak emlékeiben él:

»Látod-e, hogy hőrög, fúj rád,
Felemeli véres újját.«
Fehér Jutka vére meghűl:
Nem látja, de hiszi szentül.

Az idézett példa különben arra is jó, hogy érzékeltesse: Tolnai következetesen betartja nyolcasainak metszeit s az esetek többségében a metszet szöveg után következik. Formai igényessége még ma is példamutató lehet. Az egész ballada babonás keretén belül szinte tolakodnak a népi hiedelmeken alapuló szólás-mondások, fordulatok, kifejezések és hasonlatok. Olyan az egész, mintha nem akart volna több balladát írni és ebbe az egybe a népi képzelet és gondolkodásmód minden mozzanatát bele akarná sűríteni:

»Zsidó rétvén a vak éren« vagy
»Minden istenadta éjjel,
Három lidérc szakgat széjjel« vagy
»Jön az ördög, itt az éjféle« és még egy
»Egész éjjel csatangolnak
Lelket fogni a pokolnak —
S a harmadik kakasszóra,
Lerogynak a folyosóra.«

A példákat még ebből az egyetlen balladából, a »Bakaraszti javasasszony«-ból lehetne sokasítani tetszés szerint. »Kigyómarja«, a »kisbogárka« mint gyógyítóeszköz, a javasasszony, a jellegzetesen népmeséi nevek (Jeges Erzse, Fehér Jutka, Kincses Sári) mind mind a folklóret idézik, s ez azért is fontos, mert tudjuk, hogy ez Tolnaimál nem könyv-élményeken alapul, hanem legtöbbször a parasztoktól hallotta.

A ballada 37 versszakos, szokatlanul hosszú, mégsem érezzük elnyújtottnak, mert minden részletére szükség van az összkép és a végső tanulság kifejezésére.

Figyelemre méltóak a ballada asszonáncái is. Tiszta rím ritkán, akkor is véletlenül fordul elő, de az asszonáncái hibátlanok. Általában kétszótagos asszonáncokat használ, de vannak három-, sőt négyzótagos asszonáncái is: »kerüli — nem üli«, »bakaraszton — javasasszony«. Szerencsésen, egyes rimelt személyneveket is közzszókkal: »Jutka — lyukba«, »Erzse — erre«. Az utóbbiban az is érdekes, hogy a teljes összecsengés kedvéért az »Örzsét« »Erzsére« változtatta, jöllehet Arany János (Valami az asszonánról) megengedhetőnek tartotta az »ő« és nyílt »e« rimeltetését. Tudatosan kerüli az azonos ragokkal, képzőkkel és jelekkel való rimeltetést, de ha él vele, ezt is művészi módon használja fel a gondolat elmélyítésére:

Szeretőmet, angyalomat,
Aranyomat, galambomat,
A mátkámat, életemet,
Egyetlenegy mindenemet.

Itt 8 szó közül 7 tárgyestben áll, de eszünkbe se jut egyhangúságról panaszkodni, mert itt az azonos jelekkel történő rimeltetés nem tehetetlenség következménye, hanem eszköz Kincses Sári mély szerelmének a kifejezésére. Az ismétlődő nyelvtani azonosságok annyira belevésődnek képzeletünkbe, hogy ez már lélektanilag is előkészít arra, hogy elhíhetőtvé tegye számunkra: a pokolnak lelkeket szállító banya szíve is megesik Kincses Sári mély szerelmén s visszaadja neki kedvesét. Így válik ez a költői eszköz is a központi gondolat — a jószág győzelme a rossz felett — alátámasztójává.

Szívesen él Tolnai a gondolat elmélyítésének egyéb, a népballadából is ismert eszközeivel, például a gondolat- és szóismétléssel:

Ólom, ólom, kipp-kopp, kipp-kopp,
Hallod-e, hogy mit mond, mit mond ?

Gyakoriak az alliterációk is:

Berreg az üst, csitteg, csattog.
Lobog a láng, pitteg, pattog.
Javasasszony ümmög, mormog

Az alliteráció mindenütt asszonánciákkal párosul; érdekes, hogy a harmadik sorban szóbelseji alliteráció fordul elő s ezzel teszi változatosabbá az egymás után következő alliterációkat.

És mindez egyetlen balladában. Mi is úgy tettünk, mint az az állatorvosokat tanító professor, aki felrajzolt egy szarvasmarhát és rárajzolta az összes betegségeket. Egyetlen balladába sűrítettük bele — mivel benne is volt — a balladáinak összességére is jellemző formai sajátosságokat.

Néhány balladában feltűnik az osztályellentét ábrázolása is, bár nem olyan vaslogikával végigvitt következetességgel, mint pl. a »Kádár Katá«-ban. A »Virág Lidi« szóaltatja meg legélesebben a szegény asszony elkeseredését a nagy úr ellen. A gróf elcsábította Virág Lidit s ez az eset az örütségbe kergeti a szerencsétlen asszonyt. Valóságos átokorkán hagyja el az asszony száját:

Föld kiszórja csontod, ég kihányja lelked,
Sehol nyugalmad soha föl ne leljed,
Mint veszett kutyától
Mindenki remegjen —
Mért hogy megcsúfoltál — engem meggyaláztál.

Az osztályellentét nyilvánvaló jelenléte mellett kitűnő a balladában az örütség ábrázolása is:

Nem vagyok én kincsem,
Akárki mit higyen, —
Hogy megbomlott volnék — nem én bizony isten !

Az örültnek a tiltakozása az örütség ellen a betegség egyik legbiztosabb jele szokott lenni s Tolnai röviden, a legmegfelelőbb szavakat használva írja le ezt a megfigyelését. Ebben a vonatkozásban is rokon Arannyal.

Szinte bántó és felesleges a ballada utolsó, paposkodó szakasza, ahol nem a költő, hanem a pap szólal meg és kioktatja Virág Lidit, hogy majd az isten enyhülést ad fájaldalmára. Ha ezt elhagyja belőle, a ballada drámaisága is sokat nyert volna.

Néhány utalást találunk az osztálynyomásra a »Nóta a Fako Péter fiáról«-ban is, ahol a főbíró és az igazságtalanul kivégzett szegény legényt állítja szembe. Hasonló hurokat penget a »Szomorú történet«-ben is.

Az említettek mellett a »Szegény vándorló legényről«, »Fehér Sándor«, »A hű feleség«, »Lengyel Józsi« is jó balladák. Formailag is bravúros a »Szegény házmester«, mely a témáját a nagyvárosi életből veszi és kedves, vidám hangjával megszeretteti magát velünk.

Már kortársai azt mondták róla, hogy Arany után ő a legjobb balladairónk és minden bizonnyal igazuk volt. Tolnai jó balladairó s egyéb költeményeit is sokkal többre kell értékelni, mint eddig történt.

A balladái után legjobban sikerült megütnie a népi hangot kevés számú népdalában. A »Dal«, »Népdalok I., II., III.« igénytelenek, de jó érzékkel megírt népdalok. A kötetben már nem jelent meg, a következő évben írta az »Esik eső« c. népdalát, amelyik születhetett volna a nép ajkán is :

»Esik eső, de szép eső, de szép nap —
Hű szeretőt de nem minden legény kap ;
De nem minden virág jut oly kezekre —
Aki aztat igaz szívvel szeresse«.

Igaz hogy ezek Petőfi után nem jelentenek túl sokat, de nem is kell miatta szégyenkeznie Tolnainak.

Viszonylag részletesen foglalkoztunk népi balladáival és népdalaival. Erre azért volt szükség, mert ez nagyon fontos későbbi magatartásának megítéléséhez is. Ez a nem hivatalos, hanem élményeken alapuló paraszti jellegű és a népi-paraszti formákat felhasználó költészet azt bizonyítja, hogy alapvető élménye Tolnainak a falu élete. Megszerette ezeket az embereket, becsülte őket. Ahogy becsülte az egyszerű embereket, annyira tudta gyűlölni a kizsákmányoló osztályokat. Ez a nép iránti vonzalma megmarad később is s ennek szellemében írja paraszti témájú elbeszéléseit. Nagy hiánya azonban, mint látni fogjuk, hogy a néphez való vonzódását és a felső rétegek elleni gyűlöletét soha nem tudta olyan erővel megszólaltatni egy művön belül, ahogyan ez megvan egymás mellett.

Visszatérve költeményeire, szólni kell még szerelmes verseiről is. A kötet 91 verse közül szép számmal vannak ilyenek. Ezek túlnyomó többségét feleségéhez, Sugár Fánihoz írta, akit egy margitszigeti sétán ismert meg s hosszú ismeretség után a kötet megjelenésének évében (1865) vett feleségül. Szerelmi lírájában a jobbakközé tartoznak »A kis zsebkendőőröl«, »Egy éve még« és több más is. Összességüket tekintve azonban nem emelkednek ki a 60-as években szokványossá vált szerelmi líra köréből. Százszor megénekelt témákat dolgoz fel s ez még nem volna baj, de a hiba ott kezdődik, hogy nagyon kevés bennük az eredetiség, sok az elcsépelet fordulata és ötlet. Több versén Petőfi hatását érezzük, de Petőfi lelkesítő kedvessége nélkül (Itt vagy, itt vagy).

Ezekben a versekben a verselés is sokszor dőcögössé, csinaltá válik. »Hogy mint szeretlek én«-ben ilyen sorokat találunk :

Zászló, dob, paripa lobog, ropog-dobog —
Mikor mind eljő ez a háborús dolog.

A kínrímek, a ritmus miatt erőszakosan megrövidített vagy megnyújtott szók sem idegenek egyes verseitől. A fentebbi vers monotóniáját az idézett példához hasonló sorok kívül az is fokozza, hogy 14 sort kezd egymásután a »mikor« szócskával.

Ritka jelenség, de előfordul néhány pesszimista vers is. Pl. »Mi az ember«, »Leteszlek már«. Az utóbbiban azt igéri, hogy nem ír több verset, de ez csak múló gondolat, talán nem is egészen őszinte. A valóságban élete végéig írt verseket. A tartalma ezeknek a verseknek erősen megváltozott. A 80-as években írott versei ugyanazokat a témákat ölelik fel ugyanazzal a szemlélettel, amit a regényeiben is megírt. Ezeknek a későbbi verseknek formája is eltér a népi formától s műköltőivé lesz.

Érdekes, hogy itt még találunk néhány humoros költeményt is. Ez azért jelentős, mert a humor később ritka jelenség lesz Tolnainál. Legfeljebb kivételképpen fordul elő egy-két vidám elbeszélés vagy rajz. A »Költemények« című kötetében az »Agglegény elmékedései«, de különösen a »Nem hagylak el« kitűnő versek a maguk nemében. Ez utóbbiban kissé Heinére emlékeztető hidegzuhannyal keverve az a nagyszerű, hogy olyan képzeteket kelt az olvasóban, mintha a kedveséről, hő szerelméről volna szó s csak a végén derül ki, hogy az egész szerelmi óda nem egy kislányhoz, hanem a pipához szól.

Néhány versében saját keserűségét, nélkülözését szóalattatja meg. Gyermekemlékeit idézi a »Dunaparton«, »Falun« megkapó soraiban, édesanyjára emlékszik vissza az »Alvégi kőháznál« c. költeményében.

A legnagyobb hiányosság, ami a kötet olvasásakor feltűnik, a hazafias lírának szinte teljes hiánya. Ennek nehezen lehet elfogadható magyarázatát adni, mert ha még nem is érte el Tolnai világnézeti kiforrottságát, nem voltak és nem lehettek idegenek tőle a haza problémái. Talán a Schmerling-korszaknak erősen ható nyomása készítette arra, hogy ne adjon kifejezést hazafias érzelmeinek. Ez ha magyarázat is, de nem kielégítő. Tény az, hogy hazafias lírai vers nincs a kötetben. Egy töredékben maradt elbeszélő költemény őrzi annak emlékét, hogy foglalkoztatta az a téma, ami minden idők magyar költőjének legnemesebb témája volt. A »Földönfutó« elkészült része egy véget nem érő átok a hazaárulóra. Mit hozott volna ki ebből a szépen induló költeményből, nem lehet tudni.

Azt látszik igazolni egy fordítása is, hogy az osztrák elnyomás akasztotta meg hazafias lírájának kifejlődését. Ha közvetlenül, a saját szavaival nem, legalább fordításokon keresztül fejezte ki véleményét az önkénnyel szemben. Így tett Arany is, aki az októberi diploma körüli időben fordításokon keresztül szólalt meg a zsarnokság ellen. A szóban forgó fordítása Tolnainak Smolett: »Skót-ország siralma«. A skótoknak, Caledóniának a siralma erősen érezteti, hogy ez a magyarok siralma is. A »hadverő fiak«, akik szülőföldjükön estek el, a szabadságharcot juttatja eszünkbe. A kesergő árvák, az elnyomott nemzet mi vagyunk s nemcsak a skótokról szól a mese. A vers sorai néha elcsüggedést, néha buzdítást sugároznak felénk. Legjobb helyein így énekel:

Kétségbe esve, összetörve vagy,
Kemény igában görnyed vasnyakad;
Kívél nem bírt az ellen fegyvere:
Polgári harcok dühe verte le.

Egy másik helyen:

Óh, míg eremben forró vér buzog,
Amíg visszaemlékezni tudok,
Amíg egyet doboghat kebelem:
Sorsod hazám, soha nem feledem.

Hogy Tolnai egyetértett ezzel a verssel, azt már az is bizonyítja, hogy lefordította. De bizonyítja első nyomtatásban megjelent balladája, a »Heródes« is, amely formai gyengeségeivel együtt és ezek ellenére a zsarnokságot ítéli el.

Nincsenek nagy remekművek ebben a kötetben s Tolnai egész költészetében sem találunk ilyeneket, de mégsem arra való, hogy a feledés homályába merüljenek. Egy tehetséges költő figyelemreméltó és eddig nem eléggé értékelt költeményei ezek.

Az elbeszélések írására Arany János felesége biztatta. Egy alkalommal Arany lakásán járva, elbeszélte egy nagykőrösi hangverseny történetét s ez annyira tetszett Aranyénak, hogy biztatta: írja ezt meg. Tolnai be is állított nemsokára Aranyhoz egy elbeszéléssel, amit Arany közölt is, s állítólag így nyilatkozott róla Szász Béla előtt: »Majd meglátja ön és megfogják látni, ez lesz a legnagyobb magyar elbeszélők egyike«. (Pater Chrysologus: Legújabb elbeszélő költészetünk. Magyar Szemle 1891 337. p.) Tény az, hogy Arany jobban szerette Tolnainak rajzait és elbeszéléseit, mint költeményeit.

Az »Életképek«-ben 8 rövidebb rajtot tett közzé. Első helyen a »Lutris mester« áll, amely egy mániákus ember egyetlen jellembeli tulajdonságát viszi végig a teljes megsemmisülésig. Az embernek az a rögeszméje, hogy nyerni fog a lutrin és erre minden vagyonát feláldozza s végül ő is, családja is elpusztul. Az »Eszti néni« a cselekménytelen jellembrázolás nagyon ügyes példája. Ez a műfajilag rajznak nevezhető rövid írás Tolnai társadalombíráló realizmusának is első jelentkezése. Eszti néni nagyszülei még birtokosok voltak, de neki egy rossz férjen, egy csomó gyereken és egy rozzant viskón kívül semmije sem maradt.

Nagyon egyenetlen, útkereső munka nyomait mutatja a kötet, gyakran kisiklik egyéninek induló hangjából a 60-as évek szokványos elbeszélései felé. A »Ki lakik a sárga házban« teljesen elvont, irreális történet excentrikus, nőgyűlölő emberekről. Szerkezetileg széteső, esetlegességekre felépített, de gördülékeny stílusban megírt elbeszélés. Még nagyobb kisiklást mutat a »Szegény ördögök«, amely nem kerüli meg a társadalmi problémát, mint az előző elbeszélés, hanem meghamisítja azt. Jókai: »A régi jó táblabírák«-jára emlékeztető jótékonykodó földesurat idealizál. Ajtóváryt, aki mindenét szétesztja a szegények között az éhínség idején.

Legerősebbnek akkor érezzük — akárcsak költeményeiben —, mikor népi-paraszti, vagy ehhez közelálló témához nyúl hozzá. »A nagy kalapácsnál« mesterlegényről, alacsony sorsából kitörni készülő emberről szól. Az eleven sodrású elbeszélésnek népi jelleget kölcsönöz a népi témán túl az is, hogy népdalokat, közmondásokat szöbele az elbeszélésbe. Szeretettel, megértéssel tud írni a kovácslegényekről, lakatosokról s úgy, hogy ismeri is ezek életét. Mihály bácsi és az öccse életén keresztül a paraszti sorból kitörni készülő ember jut szóhoz. Az okok még erősen egyéniék, de több és jobb akar lenni Mihály bácsi öccse a többiekénél. »Barom orvos« szeretne lenni, hogy feleségül vehesse a kasznárnét. A diplomát meg is szerzi, de közben a szerencsét más viszi előle. Szomorúan tapasztalja, hogy míg ő tanult, a kasznárné újból férjhez ment s »az a gyönyörű, feketeszemű, karcsú teremtes most kövér, természetes asszonyság — a hosszú ellenőr felesége«. A vágyak lobognak a parasztgyerekekben, megvan benne a bátorság és akarat is, de egyelőre mégsem teljesülhetnek álmjai.

Még ebben az évben »Tolnai Lajos Beszélyei« címen két kötetben 6 hosszabb elbeszélést is közzétett. Az elbeszélések még nem a későbbi támadó, ostromozó, kritizáló, társadalombíráló, sokszor marakodó írókat mutatják. Nem ebben az évben kezdte a novellaírást, de még mindig érezzük a fiatal író önmagakeresését. Az elbeszéléseknek még nincs egységes, kialakult jellegük: ha név nem lenne alattuk, elhinnők, hogy mindegyiket más-más író írta. Olyanok egyes elbeszélései, mintha a novellairadalom őskorában volnánk, valamikor Boccaccio idejében. Erre utalnak a már régen elavult olyan keretes elbeszélések, mint a »Szomorúék«, vagy a »Régi levelek«. Mindkettő egy kigondolt esetlegességen alapuló keretbe foglalja a tulajdonképpeni történetet. A »Szomorúék«-ban olyan sok szál fut össze, hogy alig tudjuk követni az író gondolatmenetét s ez nehézkessé teszi az elbeszélést. A »Régi levelek« saját életéből merített témája fontos világnézeti dokumentum, mert a különben gyenge elbeszélés valóságos röpirat az antiszemitizmus ellen. Az elbeszélés lépten-nyomon előbukkanó szentimentalizmusa Kármán »Fanni«-ját juttatja eszünkbe, de ez már nagyon elavult s haladónak nehezen minősíthető 1867-ben.

Tolnaiiban még élnek a középiskolai emlékei, maga is tanár, lelkes élvezője a művészet minden ágának s szorgalmas munkása az irodalomnak. Környezete is tudósokból, tanárokból, írókból tevődik össze. Eljárogat a Kammon kávéházba, ahol a fiatal írók Zilahy Károly védnöksége alatt vitáznak az irodalmi és társadalmi élet problémáiról. Természetes, hogy ez a környezet élményanyagot is jelentett az író számára. Igaz, hogy élnek benne a gyermekkori falusi emlékek, de azokat még csak ritkán meri témául választani. Ebből adódik, hogy korai elbeszéléseiben sok költőt, művészt, tudóst szerepeltet. Az »Andrássfy Henrik magyar író«-ban ez a központi probléma; a »Malvin kisasszony«-ban Malvin énekesnő szeretne lenni s ugyanott festőkről is szó esik. A »Szomorúék« főszereplője egy élettől elvonult, magárahagyott tudós; a »Régi levelek« férfi főhőse, Baranyai Albert pedig költő. Egyes nyilatkozataiban feltűnik vonzódása és törekvése a realista társadalomábrázolás felé, ha ezt még nem is tudja megvalósítani teljes mértékben a saját műveiben. Elítéli azt az írótypust, amelyik nem a műveivel, hanem öntömjénezéssel akar magának hírnevet szerezni. A reklámgyáros írócsoport mögött, amelyik az »Andrássfy Henrik magyar író«-ban fordul elő, még nem Gyulaiék, hanem Lisznai Kálmán és csoportja húzódik meg.

Legközelebb jár a realista társadalomábrázoláshoz a »Parasztnotárius«, amely romantikus túlzásai ellenére is meg-megvillantja a falusi osztálytagozódás néhány jól megfigyelt vonását. Ebben az elbeszélésben tűnik fel először a Tolnai regényeiben gyakran emlegetett bankóhamisítás is. Úgy látszik, hogy ez gyakori jelenség lehetett a kiegyezés körüli időkben, mert Tolnai nagyon ritkán írt tisztán a fantáziájára támaszkodva s éppen ezért az általa leírt eseményekben nemcsak általánosítva tükröződik a

társadalmi valóság, hanem rendszerint megtörtént eset az alapja írásainak. Természetesen nem marad meg a tapasztalat naturalisztikus részleteírásainál, hanem kiszélesíti és általánosítja tapasztalatait s így jelennek meg ezek az elbeszéléseiben.

A pénzhamisítók a »Parasztnótárius«-ban még mint bűnözők jelennek meg, a hamisító banda tagjai kulákok és kupecsek. Egészen más értelemben találkozunk a bankóhamisítással az »Ötforintos«-ban. Ennek a problématikája egy bankóhamisító körül forog, de itt nem a bankócsináló kishivatalnok a bűnös, hanem a fejlődő kapitalista társadalom, amely őt is erre az útra sodorja. Bányai egy szegény aktamásoló kishivatalnok s elkéservedve látja, hogy egyesek munka nélkül is dúskálkodnak minden jóban s neki fárasztó munkája után sem jut még a legszükségesebbekre sem. A pénz eluralkodását az emberek fölött plasztikusan állítja elének az a beszélgetés, amit Bányai egy könyvkötő barátjával folytat. Kiderül ebből a beszélgetésből, hogy a pénz jelenti a hatalmat, a pénz ítélkezik a bíróságon, a pénz mozgatja az állami tisztviselőket, a pénz jelenti a tisztességet, a becsületet és mindent.

Bányaira, ameddig szegény volt, senki nem gondolt, nem létezett a módosabb emberek számára, de amikor bankóhamisítással szerez magának pénzt, egyszerre megnő a barátok és jóismerősök száma, elismert emberré válik mindenütt és senki nem kérdezi, honnan van pénze. A kisvárosban, ahol házat vásárolt, ő a legnépszerűbb ember, sereglenek hozzá tiszteletüket kifejezni a kisvároska rongyos uracskái s a végén még főbíróhelyettes is válik belőle.

Megpróbált kitörni a kapitalizmus gyűrűjéből, de a kapitalizmus eszközeihez folyamodott s így önmagába visszatérő kört csinált. Egyedül volt, nem gondolt forradalomra, de még reformokra sem, csak a saját sorsán és családjá helyzetén akart változtatni. Az a társadalom, amely lehetőséget adott neki az ideiglenes felemelkedésre, el is tiporja őt, mert abban a feudalizmussal terhes kapitalista világban, ahol ő élt s amelyik a kiegyezéskori Magyarország volt, sikkasztani és csalni is csak az uraknak volt szabad. Bányai nem várja be a gyűlöletes társadalom »igazságszolgáltatási« eljárását, hanem saját maga tesz pontot életének végére.

Fiatalkori elbeszéléseiben itt éri el jellemábrázolása is a tetőpontját. Akár a tipikus, szerencsétlen kishivatalnok Bányait vizsgáljuk meg, akár a kisvárosi intelligencia eivtelen és pénzreheis figuráit, akár az úrhatnám anyóst vesszük szemügyre, az derül ki, hogy a főalakot és a mellékszereplőket egyaránt sikeresen ismerteti meg velünk. Mese-szövése is jónak mondható, a történet érdekesen bonyolódik előttünk, bár itt-ott hosszadalmassá válik. Legfeljebb a bankóhamisítás technikai leírása mutat egy jó adag naivságra a mi szemünkben, de a kortársak még ezt is reálisnak érezték. Ezt mutatja az is, hogy mikor az elbeszélés megjelent, Török Pál »pusztán lélektan érdekldésből« zárt ajtók mögött megkérdezte Tolnaitól: »Ugye kedves öcsém, ön csinált már bankót?« (Bodnár Zsigmond, Koszorú, 1885. 449. p.) Az igazság mégis csak az, hogy azon a módon ahogy azt Tolnai elképzelte az íróasztala mellett, nem lehet bankót hamisítani. Hihetetlen az is, hogy a kereskedő, aki felismeri a hamis bankót, visszaadja neki és egyszerűen másikat kér helyette.

Valamely társadalombíró szándék mutatkozik meg a »Nyomorék« c. (1867) regényében is. Sok szempontból a »Nemes Vér« és az »Eladó Birtok« előfutára ez. Rávilágít az elkorcsosuló nemesség 1—2 tipikus figurájára, kesernyés megvetéssel szemléli a végrendeletekben reménykedő lecsúszott urakat, de még el tud képzelni olyanokat is, akik jók az urak között. A szerkezetileg széteső regény megismertet ugyan egy-két tipikus figurát, de egészében mégsem sikerült mű. Sok figurája csak megjelenik, aztán el is tűnik előlünk. Alig tudjuk nyomon követni a különben külön főhősnek pályafutását, mert minduntalan mellékvágányokra siklik a regény. Szinte érthetetlen előttünk, hogy a kortársi kritika miért értékelt nagyra ezt a regényt. Nemcsak a mi szemünkben gyenge ez, hanem már korában sem ütötte meg még az átlagot sem. Tény az, hogy elismerően írtak róla. Eötvös József ajánlásával felveszika a Kisfaludy Társaságba.

Annak magyarázata hogy a későbbi polgári kritika is első műveit tartotta a legjobbakknak, abban keresendő, hogy még ekkor nem fejlődött ki társadalombíró harcias realizmusa. Még nem bolygatta a veszteglő társadalom áporodott levegőjét merész hangú támadásaival. Mi sokkal inkább későbbi prózáját becsüljük többre,

de nem vetjük el működésének első szakaszából származó értékes balladáit, népdalait, s feltűnedező kritikai szellemű elbeszéléseit sem.

A marosvásárhelyi évek 1864—1868.

Az irodalmi körök elismerik ugyan Pesten, de közvetlen munkatársaival a Gönczy gimnáziumában nagyon sokat kell vesződnie. A 4—500 Ft-os jövedelméből megélni is nehezen tudtak. Ez az oka annak, hogy elfogadta a marosvásárhelyieknek, elsősorban egykori tanárának, Mentovich Ferencnek meghívását és papnak ment Marosvásárhelyre. A marosvásárhelyiek 3000 Ft évi jövedelmet ígérnek s ez nem volt megvetendő szempont egy szegény tanár életében.

Tizenhat keserű évet töltött Marosvásárhelyen, ahol zömmel még a Rák Bendék utódai, a korlátolt főnemesek és elszegényedett, de nem kevésbé büszke kisnemesek éltek. Ezek tartották kezükben a megyei hivatalokat, a királyi táblát, a rendőrséget, a ref. és kath. gimnáziumokat. Tolnai sem hozzájuk, sem a részegeskedő, a pénzéhes polgársághoz dörgölődöz paptársaihoz nem hasonult. Azzal a füledt, középkori világgal szemben, amelyet ott talált, ő egy tisztultabb, emberségesebb és becsületesebb világ képviselője volt. Nem kötik erősen az egyházi dogmák sem. A marosvásárhelyi intelligencia egyrésze — nem utolsósorban Mentovich Ferenc hatására — érdeklődött a darwini tanítások iránt. Hozzájuk vonzódott elsősorban Tolnai is, aki nem a dogmatikus vallásosság híve volt, hanem a tübingeni egyetem bibliakritikus eszméit tette magáévá, sőt Renan Krisztus-tanai felé is vonzódott. Ezek a nézetei s szókimondó becsületessége, az erkölcstelenségnek felháborodott hangon történő ostorozása nem szereztek számára sok barátot, de annál több ellenséget.

Alighogy megismeri a helyi lakosságot, máris felhasználja a szószerket, hogy ostorával végigcsapkodjon a hívek becsületlenségére. Rendkívül jó szónok volt. Hatalmas természete, öblös, harsogó hangja nagyon alapos szónoklattani tájékozottsággal párosult. A 90-es években tanulmányt is ír a »Nagy világ szónokai«-ról. Ebben a terjedelmes tanulmányban a görögök, rómaiak és középkori egyházatyák szónoki jellemzése után az újkori német, francia és angol szónokokat is sorra veszi s ügyesen jellemzi őket. A magyar szónoklat első képviselőjét Kölcseyben látja s a csúcsát Kossuthban jelöli meg.

Ameddig szónoki tehetségét csak arra használta, hogy művelt emberhez illő tartalmas beszédekkel mondott, nem sok baj volt. Amikor azonban a szószerket is felhasználta egyes közéleti és nem közéleti kitűnőségek megbélyegezésére, a hívek ellene fordultak, az ellenségek száma egyre növekedett. Ez az ellentét annyira fokozódott az idők múlásával, hogy 1877-ben húsvét vasárnapján a gyülekezet — előre megbeszélte terv szerint — harsogó hangú beszéde közben kivonult a templomból. Ez a nyíltan és világosan kifejezett ellenállás annyira megfélemlítette Tolnait, hogy az utcára, a szószerkekre csak pisztollyal a zsebében mert kilépni.

Kezdetben még nem sok ügyet vetett az ellenségekre. Becsülettel teljesítette hivatalával járó feladatát. Ezentúl ami ideje volt, azt tanulással, írással és családja körében töltötte el. Mintaszerű családapa volt. Feleségét, a »szép zsidólány«-t rajongásig szerette s hasonlóképpen a 60-as években született és az első világháborúban katonarvosként meghalt Béla fiát is. Legközelebb talán kislánya, Iduna állott hozzá, aki Marosvásárhelyen született (1872) és ott is halt meg 8 éves korában. Halálát mélységes és őszintén átérzett fájdalomról tanúskodó vers őrzi.

Ó, lányom lányom, édes lányom.
Aranyos, kedves Idunám!
Mosolyod e sötét világon
Hol keressem majd ezután?

Kiért oly sokkal kibékültem,
Kiért nem volt lánc a teher:
Szemed zárva, szemed kihülten,
Karomtól tiltó föld fed el.

Elkeseredésében az istent is felelősségre vonja :

Az isten, aki mindent jól lát :
Látta ezt is, de csak maradt,
A szentek vidám seregéért
Elhagyott egy kis madarat.

Tolnai itt is, másutt is, antiklerikális, istenben kétkedő hangokat hallat. »Fiamhoz« c. versében arra oktatja gyermekét, hogy »tanulj fiam, de meg ne tudd, hogy az isten pihen«, pihen, azaz nem törődik semmivel.

Már Marosvásárhelyen van, amikor megjelenik egy regényfordítása, Cherbulier Viktor : Egy becsületes asszony története. (1868) Az első marosvásárhelyi években nem sokat ír. Pesttől távol van, Marosvásárhelyen még nincs irodalmi élet. Tolnai azonban nem olyan ember volt, aki könnyen belenyugszik a tespedt állapotokba. Jóval előtte Aranka György próbált »Nyelvmívelő Társaságot« szervezni az erdélyi fővárosban, de nem volt eredménye. Nem koszorúzta siker Mentovich Ferenc kísérletét sem, aki Marosvásárhelyi Füzetek címen szépirodalmi és természettudományi írásokat tett közzé.

Tolnai először az »Erdély« című irodalmi lap megalapításával próbálkozik. Sikerül is megindítani a lapot s ez 1870. dec. 12-től 1876-ig működik is, de szerkesztését négy hónap elteltével az áskálódók kivették a kezéből. Ameddig ő szerkesztette, színvonalas lap volt. A helyi írócskákon kívül megtaláljuk benne Arany János, Tompa Mihály, Tóth Kálmán, Vértessy Arnold, Komócsy József, Torkos László, Szana Tamás, Vadnay Károly és más országosan ismert írók nevét is. Felkérte egy levélben Gyulai Pált is hogy írjon valamit Erdély számára, de Gyulai hozzá méltatlannak találta egy vidéki lapban szerepelni. Jellemzően Tolnai orosz irodalmi érdeklődésére Puskin Sándor és Turgenyev Iván neve is feltűnik egy-egy fordításban.

A laptól való megválás nagyon elkedvetleníti, de 1876-ban újból munkához lát. 1876 március 26-án megkezdí a Kemény Zsigmond Társaság szervezését, amelynek ő az első, ideiglenes elnöke. Ő készíti el és terjeszti fel a Belügyminisztériumba a Társaság alapszabályát, amit 1876 okt. 27-én fogadnak el. 1877 jan. 27-én tartják meg az alakuló ülést s ez év júniusában végleges vezetőséget választanak. Az elnök báró Apor Károly lett, mert mint a Kelet Népe megjegyzi »Erdélyben grófok és bárók nélkül semmit nem lehet csinálni«. Tolnai Lajos lett a Társaság titkára, ami rengeteg munkát jelentett számára.

A Társaság feladata volt a »széptudományok művelése, a régi és újabb művek megjelentetése, az ifjúság irodalmi érdeklődésének az irányítása«, felkutatása, összegyűjtése régi és újabb nyelvészeti és irodalmi jelesebb székely-magyar nyelvészeti sajátosságoknak és népköltészeti emlékeknek. Pályatételt is tűznek ki : »Írassék meg a magyar irodalom története Erdélyben a nemzeti fejedelmek alatt« címen, de pályamunka nem érkezett be.

Tolnai szerkesztette a Társaság hivatalos közlönyét, a szépirodalmi és kritikai cikkeket közlő »Erdélyi Figyelőt«, amely 1879 augusztus 17-től 1880 június 27-ig jelent meg. Az utolsó számban Tolnai kislánya halálára célozva közli : »A közelebbi hónapokban családomat anyai csapás és szomorúság érte, hogy hosszabb ideig kénytelen vagyok letenni a terhesebb munkát s így a felette sok gonddal járó szerkesztést is«. A lap különben eléggé egyhangú volt. Ismeretlen írók gyenge munkáit közölte. A lap egyetlen érdekessége Tolnainak néhány elbeszélése, amelyenek a közigazgatást a szegényekkel szembeállító »A jószívű adóvégrehajtó úr«, vagy a kisebb jelentőségű »Lakodalmások« és az »Útmesterék«. Az ismertebb írók közül Arany János, Reviczky Gyula, Péterffy Jenő neve tűnik fel.

Tolnai írói munkásságában kétségtelen az ugrásszerű fejlődés marosvásárhelyi éveitől. Elég szép számú elbeszélést, rajzát és költeményét figyelmen kívül hagyva, a határjelző állomások : »Az urak« 1872, a »Somvári Fényes Ádám úr« 1874, a »Báróné ténsasszony« 1882. a »Nemes vér« 1882, az »Oszlopbaró« 1884.

Tolnainak valamennyi regénye kortársairól szól, társadalmi regény. Csupán két műve van, amely a történelmi félmltből veszi témáját, »Az Urak« és »Báróné Ténsasszony«, de még ezekbe is visszavetíti saját kortársait is. Mindkét mű a Bach-

korszakban játszódik le. Tolnai még fiatal gyerekeMBER volt a Bach-korszak idején, de művét mégis emlékei és az idősebbek elbeszélései nyomán írta meg, nem történeti forrásokból, oklevelekből.

»Az Urak« még jórészt tolnamegyei emlékeiből táplálkozik s, »ama sötét szomorú időből« veszi témáját, »amikor a nemzet legjava börtönben sínylett, virága idegen földön, kaszárnyákban, a legalantasabb munka mellett hervadt, mikor bölcseink, vezéreink, apostolaink a bitófán függtek, mikor minden család remegett a sisakos poroszlóktól«. Ez a jellemzés, amit Tolnai öregkori visszaemlékezéseiben (Emlékek a forradalom utáni évekből) írt le, teljesen ráillett a 49 utáni időkre, amikor valóban egymást érték a kivégzések. Nemcsak a közismert aradi 13-ról van szó, hanem arról a több mint száz hazafiról akit szintén kivégeztetett az osztrák önkényuralom. Az osztrák burzsoázia, szövetkezve a magyar arisztokrácia többségével, az országot osztrák gyarmattá igyekszik tenni. 1848 vívmányait, az áprilisi törvényeket, — kivéve a jobbágyfelszabadítást — hatályon kívül helyezik. Valamelyes iparosítás is indul, elsősorban idegen tőkével, de ezzel egyidejűleg megpróbálják konzerválni a jobbágyrendszert a felszabadított jobbágyokon is. Hogy a majdnem gyarmati helyzetet fenn tudják tartani, nagyon sok osztrák, cseh hivatalnokot hoztak az országba s elárasztották velük a kerületekre osztott országot.

»Az Urak« éle elsősorban azok felé vág, akik cserbenhagyva a nemzeti függetlenség ügyét, csatlakoztak a beözönlő németekhez. Mezőmihályfalvára, ahol a regény játszódik, jönnek az idegen megyei tisztviselők, miután a nagyközség a »magas kormány eléggé meg nem hálálható jóvoltából« várossá emelkedett. A regényben főhelyet kapó két — mai kifejezést használva — kulák család a németekhez dörgölődzik. Egyértelműen gyűlöletes Vörös Gábor figurája, aki gyilkosság és rablás útján jutott vagyonhoz, lépzelte a bírakat, most pedig németbarát izig-vérig.

Sokkal problematikusabb a Bokros-család sorsa, mert itt két pártra szakad a négytagú család. Az apa és András fia szemben állnak a németekkel; az anya és Sándor fia németbarátok. Bokrosékhoz a főadószedőt szállásolják el. Ez kedveskedik és »úri nevelést« ad Sándornak, hogy ennek ellenében ne kelljen házbért fizetnie. Bokrosné asszonyág örül is a főadószedő kedveskedésének, mert az a titkos vágya, hogy Sándor vegye feleségül a főadószedő úr lányát. A két oldalról megnyilvánuló kedveskedésnek az a vége, hogy Bokros Sándor leveti a parasztruhát, beöltözik az úri németbe és mindenek a betetőzéseként feleségül veszi Wadlicsek Vanda kisasszonyt. Bokros mama ragyog az örömtől. Nem érdeklí őt az sem, hogy fiának előzőleg volt egy másik, becsületes menyasszonya.

Az esküvőn ott van az egész hivatalnok-réteg. Az a fejezet, amely az esküvőt leírja egymaga is élő bizonyítéka annak az elítélésnek, amellyel Tolnai a németesítő politikát, a császári uralmat szemléltette. Az esküvőn a német urak természetesen a császárt és császárnőt éltetik. »A főbíró az első pohárköszöntőt harsogó hangon németül mondta a császárért és a császárnőért, mint ezt a hivatalnokok és egyéb emelkedni vágyó urak törvénye tartja.« Bokrosné mama örül, hogy házában nem az ócska parasztnyelven folyik a társalgás, hanem az úri németen, noha ő egy szót sem ért belőle.

Ezek az urak, hogy megkedveltessék magukat, mindenre készek. Nem idegen tőlük a handabandázó hazafiaszkodás sem. Az egyik tósztoló betyár így harsogja az ismert szöveget Bokrosné felé:

»Magyar hölgynek születni
Szép és nagy gondolat;
Magyar hölgynek születéssel:
Áldd érte sorsodat.«

Ez azonban csak színjátzás. Az esküvőn lévő urak megvannak győződve a germánok felsőbbrendű voltáról. Az egyikük pl. így ömlendezik a császári ház kisugárzásáról: »Egyesek úgy mint nemzetek (nem tehetné, hogy tudományos alappal ne fogjon a dologhoz) igenis, uraim és hölgyeim (már csak magyarra fordítom) egyesek úgy mint nemzetek akkor emelkedhetnek csak, ha birnak a loyális magasztos érzésével. Működni és hatni, ez teszi az embert! Kezdet és vég, ok és okozat, erő és anyag, különböző állapotok és világnézet... (A gavallér érezte, hogy e társaság nem méltó ily nagy germán eszme

kifejtésére, azért is csavargatta a nyakát, s markolásza a poharat. Megállott és magasan feltekintett, de a nehéz magyar bor lefelé húzta az üres fejet)».

A rosszul indult házasság cudarul végződik. Az ifjú feleség már az esküvőn a főbíró ólegette a férje helyett. Aztán elhelyezik a tisztviselőt. A birtokot eladja Bokrosné s mennek a hivatalnokokkal. 1860-ban kitakarodnak a hivatalnokok és velük megy Sándor is. Bokrosné szégyenkezve, de büszkeségéből semmit nem veszítve visszatér megvetett Andrásfiához. Az idegen hivatalnokok kitakarodásának leírását megtaláljuk más magyar íróknak a művében is (pl. Madách: Civilisatorának a befőzésében), de sehol nincs olyan gúnyos hangon elbeszélve, mint Tolnai regényében.

Megpróbálták a regényt úgy is értékelni, hogy Tolnai az egész parasztságot németbarátnak tünteti fel. Ez azonban hamisítás, hiszen a regény valamennyi szeretetreméltó alakja németellenes. (Bokros András és az apja, András felesége és az apósa, Halász bácsi.) Tolnai nagyon figyel minden jelenségre és nem kerüli el azt a típust sem, amely kénytelenségből vállalt állást a németek-irányította hivatalban. Téves Jókainak az az álláspontja az »Új Földesúr«-ban, hogy itt minden nemes ellenállt, de éppen ilyen téves lenne minden hivatalt vállalóban ellenséget szimatolni. Volt olyan is, aki passzív volt és ezzel jelezte rosszaságát, volt olyan is, aki azért állt be német hivatalba, mert egyértétt velük, de volt egy harmadik típus is, akik azért vállaltak hivatalt, mert valamiből élni kellett. Hogy ismert példát említsünk, ilyen volt a költő Vajda János is.

Ennek a harmadik típusnak a megjelenítője Halász bácsi, aki Fischerre változtatta nevét, csak hogy megéghessen az így kapott hivatalból. Ő nem ragaszkodásból tette, mint Bokros Sándor, akiből Becher lett, hanem kényszerűségből. Titokban Kossuth korának visszatérésében reménykedik, szeretné még egyszer dalolni, hogy »Kossuth Lajos írdeák«, szeretne szabadon vicispánt választani Szegváron. Halász bácsi beszédébe szövi bele azt a nézetét, reményét is Tolnai, hogy ebben az évben (t. i. 1860-ban) talán változni fognak az idők, »1860, amit vártunk meg van«. Ha igaz volna a régi jóvendölés, sóhajt fel Fischer bácsi. Tolnai is, hasonlóan Madáchhoz, Tompához, Sárosyhoz, fordulatot várt az októberi diplomától. Csak Arany látta meg, hogy a gazda megtűzdelte zöld gallyakkal a kalitkát, hogy szebbnek látszódjék a rabság, de az igazi szabadság még nem jött el (Arany: Két madár).

A könyv egészében az első sikerültebb alkotása művészileg is. Stílusában nyoma sincs a pongyolaságnak, amit néhányszor szemére vetettek egyes kritikusi. Talán néha hosszadalmas leírásai vannak, ami kismértékben, de mégis vonatottá teszi a regényt. A részletező, külsőleges leírás, különösen a III. fejezetben, ahol a Bokros-család éjszakai álmát írja le, valóban a naturalista ábrázolásmódra emlékeztet.

»Az Urak« testvérregénye a sokkal jobb »Báróné Ténsasszony«, amit tíz évvel »Az Urak« után, 1882-ben írt. A Sötét világban rövid megjegyzés utal rá, hogy a székelyföldi urak nem vették jó néven ezt az írást sem. Pintér Jenő, aki a legválogatottabb hazugságokat írta össze Tolnairól, megjegyzi, hogy a regény »alakjaira mindenki ráismert a székelyföldön«. Ez nála nem dicséretnek, nem is egyszerű megállapításnak számít, mert így folytatja tovább: »A marosvásárhelyi társadalom kicsúfolása: köztisztletben álló erdélyi családok agyontorzítása miatt az íróknak nem menthető megtévelyedése«.

Tolnai, ha ír is személyes ismerőseiről, ha ki is gúnyolja ellenségeit a regényeiben, ezt nem kicsinyesen teszi, hanem mindig az igazságkeresés fúti. Emellett nem is süpped bele itt sem elvont, különönc egyedek bemutatásába, hanem az általános felé törekszik. Az íróban él az akarat, hogy a társadalom jellemző figuráit mutassa meg. Tudatosan alkot típusokat, amint azt maga is elárulja a regényeibe szőtt megjegyzéseiben. Jókainál is szokásban volt, hogy saját regényeiről, felfogásáról mondjon egyet-mást. Eötvös a tárgytól független, vagy ahhoz csak távolról kapcsolódó filozófiai eszme-futtatásokkal szövi át regényeit. Mikszáthnál is van rá néhány példa, éppen ezért Tolnaitól sem lehet zokon venni, hogy zárójelben saját élményeit, személyes megjegyzéseket is belefűz az események menetébe. »Ügyetlen magyar regénynek« nevezi a »Báróné Ténsasszony«-t a »szép franciákkal szemben«. Máskor azt jegyzi meg, hogy vannak neki a megalkuvásban kitűnő példái, de nem meri leírni őket, mert éppen elég haragosa van már. A megalkuvást Tolnai mindig megvetően jellemzi. Jakab Ödön szemére is veti fentebb említett megemlékezésében, hogy nem volt megalkuvó, már pedig enélkül — Jakab véleménye szerint — rendes ember nem lehet senki.

Visszatérve a típusalkotás kérdéséhez, Tolnai világosan és félreérthetetlenül tudatában van annak, hogy ő típusokat alkot s ezt ki is fejzei a »Báróné Ténsasszony«-ban. »Hohó! megálljunk, — mondja valaki tova — alább egy-egy alföldi városban, — te nem is a nagykakasdi Schwindlert írod, hanem egyenesen a mi Schwindlerünket. Éppen itt, nálunk lakik. Itt él a gazdag uzsorás német-hun László Károly, aki tizenöt házat harácsolts össze... és Bogáti Márton Sándor doktor úr is itt lakik és a mindenkitől kölcsönkérő Harkai bácsi is, a két Máté testvért is itt akasztották fel«. Világos, hogy aki ezeket a sorokat leírta regényírás közben a regényben szereplő emberekről, az céltudatosan típusokat formált. A »Báróné ténsasszony« realista alkotás az angolsági értelmességben; tipikus embereket ábrázol tipikus körülmények között.

Tudatos a regény korfestő tendenciája is és ezt az sem töri meg, hogy a problémák, amiket felvet, még saját korában, a megírás idején is aktuálisak. A regényszerkezet felépítése is a korszak történelmileg fontos csomópontjához kötődik. Három évvel a szabadságharc bukása után, 1852-ben indul a története a regénynek. Ebben a korszakban ismerkedünk meg a Bach-korszak betelepült németjeivel, a már kialakult nép- és nemzetelnyomó rendszerével, s nem vitás, hogy Nagykakasd életének a keresztmetszetében az író az egész ország életének keresztmetszetét akarta és tudta megrajzolni.

A városban a főzsarnok egyideig Krumpfenholz; csendet, rendet teremt s a legkisebb gyanus jelre a »törvény szigorát« alkalmazza. Minden jóérzésű ember rettegésben él. Az idegen hivatalnokok között a légaljasabb korrupció uralkodik, de ez a helyzet a németesedett magyar hivatalnokoknál is. Vannak olyanok is, akik a honvédseregben szolgáltak és megalkuvók lettek. Tolnai roppant haraggal, valóságos és mélyéig átértett gyűlölettel fordul a megalkuvó, elvtelen emberek felé, akik a kerék fordulásával együtt fordulnak abba az irányba, ahol a legtöbb koncot remélik. Ősz Ádám, a Baranyi testvérek egyaránt olyanok voltak, hogy megtagadták 48-at s Bach-huszárok lettek, majd 1861-ben függetlenségiek s 67-ben koronázási követek.

Abból a sívár korszakból, amely a regény lapjain előttünk kibontakozik, az első tíz év a legszörnyűbb. Az egyik ember megrémülve így panaszkodik: »csak ne fogasson el, mert nagyon kegyetlenül bánnak a magyarral, hatvanig, hetvenig csapatják az embert, egy szóért, egy tekintetért, még az asszonyokat is; a vak Mocsynét, pedig öreg volt, a nagy piacon huzatta le a főnök úr, amiért kimondta a Kossuth nevét, azután megint kimondta — azután holtra verték. Kisasszonyokat is hordóra húznak, ha bujdosó honvéd testvérüknek csak egy órácskára is szállást adnak. A szép Ugody kisasszonyok közül kettőt megcsapattak s mind a kettő megőrült«. Mindenki fél, mindenki retteg és tűrni tanul, mert jobbat nem tudnak tenni; de az emberek többségében ott parázslék a ki nem mondható függetlenségi vágy, a negyvennyolcas harcok hősi emléke.

Az öreg Harkay Kossuthot várja s elmeséli, hogy most Amerikában mond beszédek. Minden tilalom ellenére a Kossuth-nótákat, a Rákóczy-indulót, a Klapka-indulót éneklék. Legragyogóbb példája az elfojtott függetlenségi szellem feltörésének az egyik Baranyai testvér által rendezett estély történetének leírása. Az estélynek az lett volna a célja, hogy jó színben tüntessék fel magukat a főhivatalnokok előtt. A vége az lett — mivel in vino veritas — hogy a cigány verbunkosokat húzott, a Szózatot énekeltek, Kossuthot és a magyar szabadságot éltették.

A szegényebb rétegek — sajnos kis szerepet kapnak a regényben — szintén negyvennyolcasok. Az öreg csizmadiát lecsukták és meg akarták botozni, mert állítólag Kossuthtól kapott levelet, de lehet, hogy csak a nevét említette valahol. Tolnai az ábrázolt szörnyű idővel szemben ragyogó példaként emlegeti 1848 nagyszerű napjait. Milyen elragadtatással ír a forradalmi évekről: »Kinyitotta ablakát, hogy széttekintsen azon a területen, ahol néhány évvel ezelőtt iskolás gyerekek egyszerre férfiak lettek; öregek ifjakká, betegek, haldoklók hőssé; asszonyok, leányok dicsőkké, örökéletű mártirokká; ahol a hó alatt tetemek porladoznak, tündöklőbbek a csillagoknál; ahol most kiélt, kipusztított kunyhókban búsan húzza meg magát pislogó sártüze mellett az ezer esztendő magyar koldus unokája«. A regény sehonnai állapotaival szemben ezek az emberek jelentik a fényt, az életet. A szereplők között sokan vannak, akik a nagysarlói, isaszegi csatákban vettek részt, akiknek testvéreit, fiait börtönözték be, vagy végezték ki.

Az elnyomást megtestesítő idegen hivatalnokok oldalán más a helyzet; ők egyáltalán nem fájlalják a negyvennyolcas idöket, hiszen az a bukás vetette meg az ő jólétük alapját. A frissen érkezett főorvost így oktatja ki a régi főnök felesége: »Akarom, hogy ez a város a mi városunk legyen. Férjem minden hivatalt némettel fog betölteni. Oh igen, édes Schwindler, mi itt nagyon jól vagyunk. Találja ön is magát nagyon jól. Bálokat adunk, estélyeket adunk, reüniókat adunk, hangversenyeket rendezünk. Egészen mintha otthon volnánk. Ez a nép szörnyü gyáva, eleinte féltünk — oh mit? Pisszenni se mernek, férjem kitünően rendezte az ügyeket. Nagyszerüen ért hozzá. Be fogja tanítani önt is. Jóságokat fogunk vásárolni. Nagyon olcsón jut az ember pompás jószágokhoz. Férjemnek van hozzá kulcsa. Teszi minden főnök«. A legotrombább eszközökkel történő elnyomás a magyarok felé, bálok és estélyek a másik oldalon — ez a kép bontakozik ki előttünk. Amit eddig mondtunk, azt nagyrészt a mellék alakokon keresztül mutattuk be, de ugyanez a kép tárulkozik fel a regény fővonalában is.

A regény központjában Schwindler Gusztáv áll. Útközben találkozik Márton Sándorral, aki most tette le doktori vizsgáit Bécsben kitünő eredménnyel. Schwindlebárónak adja ki magát, bár szegény fűszeresek a szülei. A régi, németbérenc vezer tökkel szemben óvatosabb és képmutatóbb eszközökhöz folyamodik. Megmenti a csizmadiát a megcsapatás elől, szépen beszél az emberekkel, sőt még Kossuth nevét is segítségül hívja, hogy a nép bizalmába beférközzön, de önző kapzsiságán kívül nem érdekli semmi. Schwindler bárónak adja ki magát s elcsábítja Márton Sándor menyasszonyának a — szüleit. A szülök hozzáeröszakolják lányukat »bárá« Schwindler kerületi főorvoshoz. Schwindler — milyen jellemző a név, akárcsak egy másik hivatalnoké, akit Transzport Fülöpnek hívnak — feleségül veszi Vilmát. Nászútra mennek, de ez csak ámtás a világ felé, mert Vilma 16 évig volt Schwindler »felesége«, de mindvégig lány maradt, mert utálta a férjét és szerette régi völegényét, Márton Sándort.

Schwindler közben úzi kisedet játékait. A Bach-korszakban német, 1861-ben Kossuthhoz váró függetlenségi lesz, 1867-ben koronázási követ. Közben lelép a közhivatali pályáról s takarékpénztári elnök lesz, házakat épített, a kor szokásához híven vasúti spekulációt folytat; mindezeknek anyagi fedezetét feleségének az apja biztosítja. Az ő pénzéből fizeti ki még a szeretőjének vásárolt holmikat is. Ezek folytán László Károly tönkre megy, leánya, Vilma már előbb elvált Schwindlertől, aki el is utazott Nagykakasdról. Kiderültek Schwindler disznóságai, leteszik számos elnöki tisztségéről, de néhány év mulva újból visszajön s minden elnökséget a kezébe kaparint.

Vilma ezenközben feleségül ment egykori völegényéhez, Márton Sándorhoz, aki közben megnöszült, de meg is halt a felesége.

Az események során legjobban Schwindler alakja kerül előtérbe. Ez a gazember, aki László Károly pénzén később valóban báróságot vásárolt, minden ízében ellenszenves figura s benne a nemzetet elnyomó idegen zsarnokot gyűlöljük. Semmirekellő pálfordulásaira utal az is, hogy megváltoztatja nevét s így aztán teljes nevén abrudbányai, hunyadi Hunyadi Gusztáv de genere Schwindler lesz belöle, akinek a szereplése, túlnagyított bünei már már karikatურisztikusak.

Nem ilyen szerencsés Márton Sándornak a megformálása. Márton Sándort a legpozitívabb alaknak szánta az író, de nem használja ki azokat a lehetőségeket Tolnai, amit a magaalkotta kompozíció biztosított volna a számára. Márton Schwindlernek az ellenpólusa, de elhalványul szerepe a regényben. Márton Sándor becsületes ember, függetlenségi, őszintén ragaszkodik 48-hoz, szereti a népet és érte dolgozik is a maga hivatása körében. A baj ott van, hogy az erősen domináló ellenség mellett az erélytelensége, tehetetlen mindenbe belenyugvása nyomasztólag hat. Még azért sem harcol, hogy a menyasszonyát ne rabolják el tőle. Nem is aktív szereplő sokszor, hanem csak utalásokban hallunk róla, hogy mit csinál, de konkrét szerepe csak a regény elején és befejezésében van. Mennyivel következetesebb nála a Nosztyakkal következetesen szembeszálló Tóth Mihály Mikszáth regényében, jóllehet ott nincs is olyan rítkító színekkel ábrázolva az ellenpólus.

A »Báróné Ténsasszony« fogvatkozásaival együtt is jó regény s Tolnai regényírásán belül is jelentős helyet foglal el. Néhány elvi kérdést Tolnaival kapcsolatban éppen ennek kapcsán tudunk megvilágítani. Az első és szembetűnő probléma, hogy a homlokterében megvetendő figurák mozognak. Ez általános vonása a kritikai realizmusnak, de Tolnainál különösen kihangsúlyozódik. A negatív szereplők egész sora hemzseg a regényben: Schwindler, Krumpenholz és felesége, Szereport Fülöp, László Károly, Ósz Ádám, Baranyai testvérek stb. Ez magából a társadalomból fakadt, hiszen az akkori társadalomra ezek a figurák voltak a jellemzők s szinte kényszerítik az író, hogy ezek kerüljenek előtérbe. Mikszáth Noszty Ferije, Goncsárov Oblomovja, Szaltikov—Scedrin Galavjovjai, sőt magasabb nézőszempontból letekintve rájuk, Gorkij Artamonovjai is negatív figurák. A kritikai realizmus nem tudott pozitív hősokeket alkotni. Ha egy előfordul, az különös kivétel. Csernisevszkij Rachmetovja példamutatóan pozitív, de Balzac Rastignacjára, vagy Stendhal Julien Soreljére már nehezen lehetne ezt mondani. Röviden: a kritikai realistákra s fokozottan Tolnaira az jellemző, hogy a pozitív figurák az elnyomottak s a léhűtők az urak. Csak a szocialista realizmus, a szovjet regényírás jutott el arra a magaslatra, hogy a pozitív hősokeket állítsa előtérbe, az alsó néposztályok fiai a támadók s az ellenség kényszerül védekezésre. Jermilov jellemzése a kritikai realizmusról általában s részleteiben is ráillik Tolnai művészetére: »Ez volt a kritikai realizmus 'örök' témája, bánatosan mesélte, *hogyan hátrál meg az élet szépsége és költészete a műveletlenség nyomása elől, hogyan diadalmaskodik a rossz, a közönségségesség, a durvaság, a méltánytalanság, kegyetlenség, cselszövés*« (Csillag, 1951. 1433).

Tolnai tudatos történelemábrázolása hiteles is. A »Báróné Ténsasszony«-ban erre a tudatos történelemábrázolásra utal a regénybeli események időbeni felosztása. Az első kötet nagyjából az 1852-es évet foglalja magában s ebben van legtöbb utalás 1848-ra. Ezután néhány szóval ugorja át a következő kilenc évet, jelezzve, hogy akkor úgyis az volt, amit már 1852-ben láttunk. A következő csomópont 1861. Jellemző, hogy Tolnai is lelkesen festi az 1860—61-es évek pillanatnyilag derűs világát, a februári országgyűlésre való készülést. Utána újból elsötétül a szín és a következő csomópont 1867 és az utána következő időszak. 1867 körül Schwindler meglóg és a kiegyezés utáni majdnem változatlan állapotokra célozva, újra visszatér.

Az egész regényen átvonul Tolnai 48-as alapokon nyugvó patriotizmusa; németellenes és császárelenyes hangokat üt meg s a nemzeti függetlenséget védelmezi. Ezzel párhuzamosan ostromozza az áthazafiságot, kipellengérez az atillás, pártás, kócsagtollas hazafiakat. Minden eszközt felhasznál a frázispuffogatók ellen, akik nagyhangon szavalnak a köz érdekeiről, de csak saját önzésük irányftja igazában tetteiket és nem a nemzet szolgálata.

Éppen a »Báróné Ténsasszony« kapcsán próbálták egyesek Tolnait antiszemitanak bélyegezni. Ez a Féjától és Németh Lászlótól kiinduló irányzat még a felszabadulás után is hangot kapott a »Haladás« című polgári lap hasábjain. A regény főhőse, Schwindler valóban zsidó, de jellemében nem ez a döntő, a regény során alig esik erről szó. Maga Schwindler semmiképpen nem tekinthető a zsidóság képviselőjének, mert semmi közösséget nem vállalt a többiekkel, sőt még a saját szüleit is letagadta. Hogy ábrázolt ezer más alakja között egy ilyet is? — Volt ilyen és ezt megírni nem antiszemizmus, hiszen egyáltalán nem ilyen szempontból ítéli el Schwindlert, hanem mint az osztrák gyarmatosítók egyik magyarországi képviselőjét. Tolnai elismerő hangon beszél a zsidóságról ebben a regényében is és másutt is. Schwindler például szidja a zsidókat s vele szemben a keresztény Márton Sándor az, aki védelmébe veszi őket, mondván, hogy ő kitűnő zsidó professzorokat ismer. Már előbb említettük, hogy egyik fiataalkori novellája egyenesen röpirat az antiszemizmus ellen. A »Sötét világ« több helyén is együtttérzően beszél a zsidókról. Nem hihető Tolnai antiszemizmus az azért sem, mert felesége, akit nagyon szeretett, zsidólány volt. Már református pap volt Marosvásárhelyen, amikor Iduna kislányának zsidó keresztszülőket hívott. Világos, hogy Tolnai antiszemizmus légből kapott állítás, amit saját faji ideológiájuk alátámasztására konstruáltak meg egyesek.

Érdemes megemlíteni, hogy Tolnai jellemábrázoló ereje akkor és azokban az esetekben jut a legmagasabb fokra, amikor egy családon belül ábrázol ellentéteket. Ez megfigyelhető már az »Urakban« szereplő Bokros családnál is, de példa rá a »Báróné

Ténsasszony» László Károlyának és lányának az ellentéte is. Gyakori, hogy a fiatalok képviselik az ideálisabb törekvéseket, de ezt mégsem nevezhetjük nemzedékelméletnek, mert nem válik általánosan jellemzővé egész irodalmi működésére, sőt még kiemelkedőbb műveiben sem általános. Az viszont általánosan jellemző rá, hogy hőseit az élet legváltozatosabb körülményei közé viszi, hogy egyrészt a hősök jellege minden oldalról kidomborodjék, másrészt, hogy alkalmá legyen az élet sokrétűségének a szemléltetésére. Nála fel sem merülhet annak a gondolata, hogy elszakítja egymástól a családi életet és az emberek közéleti tevékenységét. Ez a jelenség nem nagyon volt tapasztalható a magyar irodalomban a felszabadulás előtt s íróink egyrésze, akinél ma ilyen problémák állanak fenn, a többi magyar regényíró mellett Tolnaitól is megtanulhatja, hogy csak akkor hiteles és élő valamilyen megformált hős, ha azt minden olyan vonatkozásban jellemzik, ami a központi gondolat elmélyítéséhez szükséges.

A »Báróné Ténsasszony« nagy körképe után a »Somvári Fényes Ádám úr« érdemel említést. Ebben a szegényes meséjű, elnyújtott történetű kisregényben erős színekkel domborodik ki a részvétlenség ábrázolása. Az emberek jelentékeny részét megfertőzte a kapitalista pénzimádát s csak az az ember állhat köztiszteletben, akinek pénze van. Somvári gazdag kereskedő volt s bukása után csak egy szegény csizmadia és a felesége tart ki mellette. Tolnai alkalmat talál ennek a regényének, illetve elbeszélésének keretében is a női egyenjogúság hangoztatására. A kereskedő bukásának sikerült rajzában ügyesen mutatja meg a tőke nemzetközi összeköttetéseit s a főhős esetén látjuk azt, hogy ha Berlinben vagy Rómában megbukik egy bankház, az Magyarországon is bukások sorozatához vezet. A »Somvári Fényes Ádám úr«-ban Mikszáth már egy Turgenyev erejét és határozottságát érzi.

Érdemei mellett előbukkan egy olyan vonása is az írónak, amely több művének levon az értékéből: elvont etikai szempontok szerint bírál el néha embereket. Az, hogy a gazdasági és társadalmi összefüggések művészi megelevenítésén túl erkölcsi normákat is alkalmaz, még érdem is lehet, mert az erkölcsi élet keretén belül is kitűnő társadalombírálatot lehet gyakorolni s ezt Tolnainál is többször megfigyelhetjük. Az elvontan alkalmazott etikai normák azonban néhány esetben elötműnk az osztályhatárokat, hamis színben láttatja a társadalmi életet is. Ezt az elvont erkölcsi ítélezést kétségtelenül egyházi neveltetésében kell gyökereztetnünk. Tolnai nem volt rabja a vallásos világnézetnek s az ezzel való szembenállását már éreztettük. Antiklerikalizmusa egészen szembeötlő és a legelfogultabb polgári kritika sem tudná letagadni róla. Állandóan támadta az egyházi körök gazságait s nem nagyon izgatta, hogy kispapról, püspökről vagy egyházmegyei főgondnokról volt szó. Antal László egyházmegyei főgondnokot Szorítsd László néven szinte egész életében céltáblául használta. A »Nemes Vér« Fadgyas nevű papjának megmintázása sem vall klerikális szemléletre, hiszen ez az ember uzorauigyletekkel foglalkozik. Nem szimpatikusabb az arisztokráciát kiszolgáló másik pap sem a regényben. Az »Eladó Birtokok« Clemens János is arra oktatja a fiát, hogy a papokkal mindig jóba legyen, mert azok sokat segíthetnek a meggazdagodásban. A »Dániel pap lesz«-ben a papok egymást dicsérelő haszonlesését kifogásolja. A »Sötét világ«-nak az a része, amelyik a marosvásárhelyi papokat ismerteti meg velünk, a legkönnyörtelenebbül leplezi le a részegeskedő, polgárokhoz és nemesekhez dörgölődő papi embereket.

Ez a nyilvánvaló és félreérthetetlen antiklerikalizmus, néha előtörő isten létében való kételkedése mégsem homályosíthatja el előttünk, hogy vallásos nevelésének, teológiai műveltségének ha más nem, de erkölcsstani kisugárzása volt Tolnaira s ez meglátszik a műveiben is. Ez látszik az öncélúan, osztályszempontoktól függetlenül szembeállított jó-rossz, hazug-igaz, nemes-gonosz, emberséges-embertelen, szép-szenyes, kategóriákban is. Csak ez az elvont etikai szemléletmód tehettemeg azt is, hogy a »Nemes Vér« Benedek grófjai között akad egy bájos, szeretetreméltó Sandrin grófnő is. Csak ebből érthető, hogy a vallásosság, a templombajárás Tolnainál dicsérelő jelző s ezt alkalmazza is a »Nemes Vér« Deryői Lászlójánál is. Ugyanígy homályosítja el Somvári Fényes Ádám úr osztályhelyzetét az, hogy bár nagykereskedő, de sajnálatraméltóan igyekszik beállítani előttünk az író. A »Báróné Ténsasszony« Márton Sándorának egyik dicsérelő jelzője szintén a vallásosság, noha olyan alakokat is találunk műveiben, akik csak azért vallásosak, hogy ezzel csalárd üzeneteiket elleplezzék a világ szeme elől. Ismételjük, hogy ez a szemléletmód, amit jellemeztünk, gátolja reális látását, de nem akadályozza meg,

mint a következő fejezetben látni fogjuk, a társadalom fő jellemvonásainak reális megjelenítésében.

Az előbb említett »Nemes Vér« Benedek-családjá a gentryvé váló nemesség első fokozatát képviselik. Ezek már elvesztették birtokaikat, dolgozni nem képesek és nem is akarnak, még hivatalt sem vállalnak, mint későbbi utódaik. Ők még házassággal igyekeznek helyrehozni a család sivár anyagi helyzetét, de ez nem jár sok sikerrel. Tolnai ebben a regényében a kapitalista módra gazdálkodó, modern gépeket alkalmazó földbirtokos Dernyői Lászlóban jelöli meg az ideálját. Ezt akarja a régi típusú nemesség helyébe léptetni ebben a regényében. Később egészen más társadalmi nézeteket vetít bele regényébe.

A »Nemes Vér« elég jó jellemábrázolása, kiváló tehetséggel megírt részletei, egyes helyein megnyilvánuló drámaisága ellenére sem tartozik nagy regényei közé. A széles mederben induló történetet az író minduntalan félbeszakítja a regény fővonálához nem tartozó kitérőkkel s ezek a kitérők, ha helyes és éles kritikáját tartalmazzák is a korabeli közoktatásnak, mégis zavarják a regény egységét. Ezek a távolról kapcsolódó epizódok különösen a második kötetet teszik nelézkes, vontatott olvasmányá.

Már a »Nemes Vér« egyes jelenetei erősen éreztetik, hogy a bosszú olyan fokon lobog az íróban, hogy ez a regény rovására megy. A kritikai realizmus nagy regényeiben az objektivitás az uralkodó s az író állásfoglalása csak a cselekményen keresztül bontakozik ki előttünk. »Mennél inkább rejtve maradnak az író nézetei, annál jobb a műnek« — írja Engels. Egy másik alkalommal azt követeli, hogy kevesebb Schillert és több Shakespeare-t, ami alatt az értendő, hogy kevesebb dikciót a hősök szájába és elmélyültebb lélekábrázolást nyújtson az író. Tolnai is törekszik arra, hogy kívül álljon a regényen és helyette a cselekmény ügyes bonyolítása mondja el az ő véleményét is. Ez még nagymértékben sikerült az »Urakban« és a »Báróné Ténsasszonyban.« Elbeszéléseiben élete végéig megtartja ezt a jó értelemben vett objektivitást s csak ritkán fordul elő egy-egy szubjektív közbeszólás. Regényeiben azonban, a »Nemes Vér«-től kezdve az »Oszlobáró«-ban, a »Polgármester Úr«-ban, »Új Főispán«-ban, a »Falu Urai«-ban, a »Csak Egy Asszony«-ban, törvényszerűvé válik, hogy az író elveszti az objektív mesegöngyölítés fonálát s közbekiabál, elmondja véleményét a regényhős egyik vagy másik cselekedetéről. Az író nem tudja megőrizni a regényen kívülállását, hanem ő is egyik szerep nélküli hősévé válik regényeinek, akinek az a feladata, hogy értékelje a tényleges regényhősök egyes cselekedeteit.

Ez a szubjektív közbeszólás *eluralkodik* az »Oszlobáró« felett is, noha ebben újabb lépést tesz a feudalizmus lerombolása irányába. Ahol cselekedetein keresztül mutatja be a főhőst, ott hiteles az ábrázolás, ahol azonban deklarativé jellemzi, ott annyira eltúlozza a grófi csemete rosszóságát, hogy a karikatúrát közelíti meg.

Eszmeileg abban látunk fejlődést a »Nemes Vér« arisztokratáival szemben, hogy ott egy olyan családról mondta ki a végítéletet, amelyet már saját osztálya sem tartott egyenrangú embereknek. Ezzel szemben az »Oszlobáró«-ban egy köztisztviselőnek örvendő ember ifjúkoráról beszél. Erre utal a cím is: az oszlobáró az arisztokrácia fénye és mindennek a vezető egyénisége. »Amennyi oszlop elképzelhető, egyház oszlopa, megye oszlopa, iskola oszlopa, jog oszlopa, női erények oszlopa, lovagiaság oszlopa, a mezei gazdaszat oszlopa, a közmunka oszlopa, a felvirágzandó athletika oszlopa, vadászat, irodalom, nemzetiség, haza, emberiség, egyvetértés, egyenlőség, szabadság — és még némely szép dolog oszlopa — ez mind-mind báró Ladár Ádám volt«. Erről az oszlopemberről mond s vele együtt az osztályáról is megsemmisítő ítéletet az író, hiszen ő volt a legkülönb az összes között.

Jellemtelenségét és semmirekellő voltát plasztikusan domborítja ki az a jelenet, amelyik Cecillel kapcsolatban játszódik le. Cecil egy tisztességes fiatal lány, tanárnak a gyereke, akiknél az oszlobáró lakik. Oszlopemberünk véleménye szerint erkölcsös lányok nincsenek, legfeljebb az arisztokrácia körében. Ezzel az elképzelésével felvértezve egy éjszaka beront Cecil szobájába, de innen legnagyobb meglepetésére megtépázva támolyog vissza s ezután még sértve érzi magát, pisztolya után kapkod és elégtételt követel magának.

Ebben a regényében is, a »Nemes Vér«-ben is, néhány elbeszélésében is dühösen ostorozza a közoktatásnak feudális szellemét. Az oszlobáró semmit nem tud, de

mindig jeles osztályzatot kap, mert ő báró és egy báró mama sok mindent küldhet a tanár uraknak. A tanárok anyagiassága és gerinctelensége is állandó céltáblája. »Tojásos Sándor« többször előkerül nála, mint az apró uzsoraügyletekből élő tanári foglalkozású ember típusa. Ezekben a támadásokban gyakran személyes bosszú is fűti, de egészét tekintve, mégis reális rajza ez a századvégi közoktatás rendszerének. Téves lenne, ha a közoktatás és bizonyos tanártípusok elítélését olyanformán terjesztenénk ki, hogy Tolnai rossz véleménnyel volt minden tanárról. Az »Oszlopbáróban« is szerepel két szeretetreméltó tanító s éppen ezek közül az egyik mondja el a legmegvetőbb nyilatkozatot a rendi Magyarországról. Szimpatikus a regény korrepetitora is, amelybe néhány önéletrajzi vonást is belevetít. Házitanítói, szegény diák alakjai, falusi tanítói, egyes tanáreberek figurái általában kedvező helyet kapnak írásaiban.

Az »Oszlopbáró« marosvásárhelyi tartózkodásának utolsó évében jelent meg ; ekkor már csak a szegények, kisiparosok között voltak barátai, a felső vezetés állami és egyházi vonalon egyaránt ellene fordult. Barátai írói működésének 24. évfordulójára fáklás felvonulást akartak rendezni tiszteletére, de ezt a városi vezetőség a rendőrkapitánnyal karöltve megakadályozta. Érdekes és tanulságos, hogy milyen indokolással utasítja vissza a rendőrkapitány a felvonulás engedélyezése iránt benyújtott kérelmet :

1. Az írói működés nem egy naptól, hanem egy évtől számítatik, tehát a felvonulásra konkrét napot megjelölni nem lehet.

2. A rendőrség titkos úton értesült arról, hogy ellentüntetés lenne.

3. »Oly igaztó üdvözlő beszéd szándékoltatik ez alkalommal mondatni, hogy minden kétségen kívül rendzavarásokra vezetne és semmi hatalommal nem lehetne megfékezni«.

A rendőrkapitány, hogy állítását alaposabban is bizonyítsa, még egy névtelen levelet is hamisított sajátkezüleg, amelyben mindezek bizonyítást nyernek. Ez volt a rendőrség »titkos értesülése« az ellentüntetésről. Figyelemre érdemes az is, hogy ebben az indokolásban már az urak ellen mozgolódó emberektől is tart a kapitány s jellemző, hogy egy esetleges ilyen megmozdulásra éppen Tolnai írói működésének az évfordulóját választották volna.

Az aláírók, akik a kérelmet benyújtották (Éltető József, Ornandi Sándor, Székely Károly, Dr. Péterffy József) »a legnagyobb élő magyar költőnek« nevezik Tolnait s ez majdnem igaz is volt 1884-ben. Eötvös már nem élt, Mikszáth még nem írta meg a nagy regényeit. A kortársak közül Vajda János és Jókai Mór az, aki jelentőségében mellette vagy felette áll.

Ez azonban már nem segített Tolnai Lajoson. Mennie kellett Marosvásárhelyről, mert az egyházi felsőbbségbe is az ellenségei kerültek. Ameddig Nagy Péter volt az erdélyi püspök, amennyire lehetett, védte Tolnait, noha nem tartotta jó papnak, de becsülte benne az író. Nagy Péter különben Belényesi és Csurgó álnév alatt maga is folytatott szépirodalmi munkásságot.

A Szász dinasztia azonban már Nagy Péter életében is emelkedőben volt, s gyakran az ő kezük volt a Tolnai ellen indított perekben. Három alkalommal indítottak pert ellene, kétszer felmentették s harmadszor valamelyes pénzbírsággal sújtották, mivel haragjában egy embert a nyílt utcán megpálcázott. Nagy Péter 1884 szeptember 16-án meghalt s utóda az a Szász Domokos lett, akit Tolnai leplezett, mint clyat, aki Bersiernek, egy híres francia prédikátornak a beszédét sajátjaként mutogatta. Ettől kezdve élete végéig hadilábon állt a Szász-dinasztiával, Szász Domokossal, Károlyival, Bélával. Mellékesen ebből a családból került ki az a Szász Zoltán is, aki a század elején a legförtelmesebb tanulmányt írta Petőfi Sándorról, amit valaha csak írtak róla. Szász Domokos püspökké avatása után Tolnai nem várta be, amire hivatalosan eltávolították, hanem 1884 október elején önként lemondott állásáról s Pestre jött. Négy évvel később, 1888 dec. 24-én így ír marosvásárhelyi éveiről a »Szegény emberek útja« című regényének bevezetésében : »En 16 év lelkeszkedése után szegényen jöttem vissza Budapestre. Az igazság még a költészetben is rettenetes dolgokat követel. Ellenségeim nem tudták megbocsátani a toll vakmerőségét«.

Pestre érkezve abban reménykedett, hogy itt a régi barátai álláshoz juttatják, de ebben a reményben csalódnia kellett. Pesten ezalatt a 16 év alatt, amíg ő távol volt, egészen más világ lett. A régi urak mellett egy új osztály, a polgárság követelte magának a jogokat, de nagyrészt még az arisztokrácia úszályába kapaszkodva. A magyar polgárság jelentősebb része nem Kossuth védegyeleti mozgalmanak továbbfejlesztője volt, hanem a külföldi, ekkor elsősorban osztrák tőke szülötte. Nyugaton a kapitalizmus már túl van fejlődésének fénykorán s nálunk még csak most fejlődik, de úgy fejlődik, hogy nem tölt be haladó szerepet. Az a haladás, amit a magyar polgárság az arisztokráciával szemben képviselt, nagyon csekély értékű, mert félve a munkásság és parasztság forradalmi mozgalmától, örömmel egyezett ki az arisztokráciával. Így aztán a magyar kapitalizmus úgy fejlődik, hogy sértetlenül hagyja a feudális földbirtokelosztást, a királyságot és egyéb feudális intézményeket. A nemesség, noha nem szűnt meg büszke lenni nemesi mivoltára, lejtőre került. A 48-as forradalmi középnemesség elszegényedik és eladósodik. 1880—1890 között a földtulajdonosok száma 5 százalékkal csökkent s az összes földterület 62 százaléka eladósodik. A nemesség lába alól kicsúszik a földbirtok, de ezek úgy segítenek magukon, hogy előzőnlük az állami és megyei hivatalokat s előttünk áll a kormányt támogató, semmittevő és sikkasztó gentry.

Az egyetemek és irodalmi társaságok is a nemesség befolyása alatt vannak. A hivatalos, népies-nemzeti irodalmat az úgynevezett «Irodalmi Deák-párt» képviseli. Ebben a körben Kemény Zsigmond számít a legnagyobb magyar regényírónak, Salamon Ferenc, majd Gyulai Pál a legfőbb esztétikus. Hogy magukat valóban nagynak tüntessék fel, minden eszközt felhasználják, hogy Arany Jánost magukhoz csatolják, de Arany ha hajlott is formálisan feléjük, eszmeileg soha nem csatlakozott ezek loyális és nemesi világnézetéhez. Aki nem tartozott a körükhöz, az ellen a Gyulai—Szász Károly közösség kerülhetetlen hajszát folytatott.

Így történt meg, hogy Tolnai csak arcokat és a hozzájuk tartozó neveket ismerte fel, de az emberek teljesen idegenek voltak számára. Hiába kilincseli végig az ismerőseit, nem jut álláshoz, hiába fordul a kultuszminiszterhez, mert az nem is fogadja. Tolnai Lajos, az irodalomtörténet doktora, a Pázmány Péter Tudományegyetem magántanára csak öt évi állásnélkülség után, 1889-ben jut óraadó tanári álláshoz a IX. kerületi polgári iskolában. Az egyetemre, noha mint magántanárnak joga lett volna hozzá, Gyulai és Beöthy nem engedték be. Persián Kálmán ugyan azt írja egy kronológiában (Irodalomtörténet 1913. 406 és 409 p.), hogy Tolnai az 1880/81 tanévben heti kétórás előadást tartott az egyetemen a »XIX. század magyar epikai költészete« címen. Ez azonban teljesen lehetetlen, mert Tolnai ekkor még Marosvásárhelyen lakott. Legfeljebb Kolozsváron tarthatott előadásokat, de az nem valószínű. Az adat onnan származhat, hogy meghirdettek egy ilyen előadást, de erre ténylegesen nem került sor.

Munkához nem jutott, egyedül az irodalomból kellett megélnie. Az irodalomból azonban csak Jókai tudott villát vásárolni a Svábhegyen, de általában még nem lehetett megélni belőle. Tolnainak emberfeletti erőfeszítést kellett kifejtenie, hogy élni tudjon a családjával együtt. »Egyszerre négy regénybe is belekezdtem. A kenyér iszonyú láza kergetett.« »Tízszeres erővel feküdtem munkának. Íróasztalomnál virradtam meg. Valóban elborítottam a lapokat munkáimmal. Egy napon hat, hét lap közölte rajzomat, versemet, novellámat, regényemet.« (Frakk. c. elb. Magyar Szemle 1891)

Termékenysége óriási. 1885-ben három regényt írt (Polgármester Úr, Dániel pap lesz, A falu urai) 1886-ban négy regénye születik meg (Az új főispán, A jubilánsok, Eladó birtokok, Jégkisasszony). Emellett rengeteg elbeszélés, vers, esztétikai tanulmány, sőt elbeszélő költemény is megjelenik tőle ebben az időben. Ilyen hallatlan termékenység mellett nem csoda, ha sok ocsú is van a termésében, de minden elhibázott mű vagy egyes elrontott részletek mellett is, ekkor írja legjobb műveit írói pályafutása alatt. Ekkor születnek meg az olyan kiemelkedő alkotások, mint a Polgármester Úr, A falu urai, Az új főispán.

Önálló műveiben és irodalompolitikájában egyaránt ellenzéki. Földessy Gyula Vajdát és Tolnait közösen jellemezve ezt írja róluk: »A kormánypárti Gyulaiékkal

szemben mindketten ellenségei a hivatalos, Tisza Kálmán-féle politikának, melynek nemzetiiségi programjában, a vármegyei nemességre támaszkodó antidemokratikus irányában, s az egész közéletet megfertőző nepotizmusában az egész nemzet veszedelmét látták.» (Földessy: Tanulmányok és élmények 167.)

Ennek a legpregnansabb bizonyítéka a Polgármester Úr című regénye, egész működésének legmaradandóbb alkotása. A regény egybefogja a politikai, közigazgatási és irodalmi életet s könyörületet nem ismerő ítélettel leplezi le mindegyiket. Ellentétben Tolnai több regényével, itt nem negatív figura áll a középpontban, hanem egy tiszta szándékú, becsületes ember; Tarczali Tamás. Tarczali kitűnően és realista eszközökkel ábrázolt hős. Polgármester Várhegyen, megvesztegethetetlen, jellemes ember, aki mindenek fölött a város érdekeit tartja szem előtt. Körülötte hemzseg a talpnyalók hada s ő elég naív ahhoz, hogy ne higgyen nekik. Igazságos ember azonban nem sokáig lehet polgármester, mert addig zaklatják, addig áskálódnak ellene, míg lemond állásáról és Pestre megy lapszerkesztőnek. Ebbe is belebukik, bár egész vagyonát ráköltötte. Színésznek áll. Saját városában játssza Shakespeare Lear királyában Edgar szerepét. A szegyenbe és megaláztatásba, a kifütyülésbe, amit ellenségei rendeztek számára, beleőrül. Ezt az embert, aki megpróbálta az igazságot képviselni, megpróbálta a népet segíteni, elnyelte az a mocsár, amit akkoriban felsőrétegek, urak világanak neveztek.

Ebben a kerekded, jó szerkezetű, határozott felépítésű regényében nagy hatással leplezi le a választási visszaéléseket. Arany János, Eötvös József, Mikszáth Kálmán remekeltek a képviselőválasztások leleplezésében s nyugodtan elmondhatjuk, hogy ebben a tekintetben Tolnai sem marad el tőlük. Két eset kapcsán fed fel a rothadás kiképző jeleit. Az egyik eset Csigadomby (Rákosi Jenő), aki támadja a belügy, a pénzügy és egyéb minisztereket a lapjában s titokban még a »felséges királyt« sem kíméli. Füllép ellenzéki képviselőnek, meg is választják s utána átlép a kormánypártba. Az író egyértelműen a becsületes ellenzék mellett foglal állást s elítéli a megvesztegetéseket, leítatásokat, korteshadjáratokat, s az akkori képviselőválasztások minden antidemokratikus kellékét. A második eset akkor bontakozik ki, mikor megtudjuk, hogy Csigadombynak ez a viselkedése nem egyéni kvalitásokból adódik, hanem az a kormánypárt szervezett politikája. Így akarják kifogni a szelet a vitorlákból. Tarczalit is megkérlik, hogy játssza végig Csigadomby utálatos szerepét, de ő megvetéssel utasítja vissza a becsületlen ajánlatot. Ebben a regényében nem használ nagyhangú jelzőket, mint azt egyéb regényeivel kapcsolatban jeleztük, hanem a tények leírása beszél vádolóan a rendi Magyarország urai ellen.

A Polgármester Úrban csak a képviselőválasztásokig jutunk el, de a regény főhőse nem jut be a parlamentbe. Hogy vélekedett Tolnai a parlamentről? Ennek eldöntésére segítségül hívjuk a »Szegény emberek útja« című regényében szereplő Héderváry bankigazgatót. Ő képviselő a parlamentben. Jellemzéséből kiderül, hogy buta, országos ügyekhez semmit sem ért, de ezek az ügyek nem is nagyon érdeklik. Beszédeit az országgyűlés írnokával iratja s utána még büszke is szónoki képességeire. Sok beszédet mond a képviselő úr a legkülönbözőbb témákról; a romániai vámkérdésről, a műborról, az intendáns védelméről, a legújabb erkölcsi egyletekről stb. Legtöbbje a beszédnek így kezdődik: »Remélem nem fog engem senki elfogultsággal vádolni, midőn kijelentem, hogy tisztelt barátom, a miniszter (halljuk, halljuk) kora legkiválóbb kapacitásaival áll (éljen, éljen jobbfelől, sűrű fejintegetések az ellenzék részéről és heves taglejtések az Irányiék, Madarászék táborában).« Érdemes közelebbről is megvizsgálni egy ilyen beszédet, mert ahogy Tolnai leírja, abban annyi jogos gúny van a képviselők felé, hogy ez már minket is meglep. Az előbbi beszédkezdés kapcsán leirt parlamenti jelenet arra világít rá, hogy az egy felesleges intézmény, hiszen az ellenzék követeléseit legfeljebb felesleges lármának tekintik. A romániai vámkérdésről mondott beszédnek ha csak egy részét idézzük is, kitűnik belőle, hogy az álhazafiság, a hozzánemértés, a szónoki handabandázás gúnyrajza. Íme a szöveg: »A nemzeti termelési ágakban a külföldi nagytermelőkkel kurrensbe lehessünk, azokat leverhessük és sibolettünkhoz híven: Hass, alkoss, gyarapíts, s a haza fényre derül — begyőzhessük állításunkat a művelt világ előtt, hogy a romániai ökrökkel hazai ökreink hátran lándzsát törhesse nek.« Ez nem segít a hazán, de az nem is baj, hiszen a képviselő úr elve, hogy mindig olyan párthoz tartozik, amelyik hasznosabb s »Egy szimpátia foglalja el egész valón-

kat : saját jövőnk megteremtése. Ért Ön? Kérem, kérem ne zavarjon, a beleszólásokat meg a parlamentben sem szeretem.»

A parlamenti élet bemutatása miatt megtett kitérő után visszakanyarodunk a polgármester úrhoz. Az ebben ábrázolt politikai arénában Tolnai fellépett egy kommunistát is, jöllehet nem érti pontosan mit is akar az a kommunista, de amit megért belőle azt túlzónak tartja. Tolnai Lajos észreveszi a munkásmozgalmat, noha azonosulni nem tud vele, de olyan elítélőleg sem nyilatkozik róla, mint Jókai a párisi kommunárdokról (Lélekbúvár), vagy a bécsi proletáriátusról (Köszívű ember fiai). Tolnai a »Pávakisasszony« c. elbeszélésében is megértően és szeretettel ábrázol egy nagyüzemi munkást, egy géplakatost. Az elbeszélésben egy úri család árván maradt lányának két kérője van : egy középiskolai tanár és egy gyári munkás. A lány dacolva a «középosztály» elítélésével, a munkáshoz megy feleségül.

Kora politikai életének fővárosi és kisvárosi vonatkozásait nemcsak a képviselőválasztás által érzékelteti, hanem a városigazgatás terén is. A közigazgatásban az urambátyám szellem minden aljasságra képes, a főispán mindenható, a városi tanácsosok önző érdekeikért dolgoznak s nem a városért. Az a kettősség, ami az úri Magyarország urainak a tulajdonsága volt, kitűnően érvényesül Tolnai írásművészetén keresztül. Belülről jellemtelen gazemberek, de kifelé féltve őrzik nemlétező becsületüket s minden disznóságot a gerinces Polgármesterre, a regény központi alakjára kennek.

A politikai és irodalmi élet egységét a főhősön keresztül teremti meg. A városigazgatásból az irodalmi életbe kerül s már nyakig benne van a lapszerkesztés ingoványában, amikor újból a politikai élet felé tekint, tudniillik képviselőnek akar fellépni. Az irodalmi életben rámutat arra, hogy ez elsősorban pénzkérdés. Akkor, hogy valaki lapot alakítson, nem annyira tehetség, szerkesztői program volt szükséges, hanem bőséges anyagi fedezet.

Az anyagi okok vezettek azután odáig, hogy még a XX. században is, 1945-ig az irodalmi és művészeti folyóiratok mögött hol láthatóan, hol elfedezve, tőkés érdekeltiségek állottak, ami nem mindig vált hasznára a haladó gondolatoknak. Ha megvolt a kellő fedezet, özönlöttek a tucatírók, akik semmiből vették Kölcsényt, Vörösmartyt, Petőfit és Aranyt ; velük szemben selejtes, semmi irodalmat valószínűsített meg, s fő ideáljuk a tömölt pénzárca volt. Tolnai engesztelhetetlen harcot folytat a percmembekék, álirodalmarok, törtéteők hada ellen. A napi sajtó rendszerkiszolgáló talpnyalói, az Akadémia érdemtelen tagjai lelepleződnek az író metsző sebészkeze nyomán. A hamis kritikusok sem kerülik el a figyelmét. Élesen bírálja Gyulai Pál és körének céhrendszerét, akik önmagukat istenítik, a céhen kívülieket lehúzzák. Ezt Tolnai Szász Károly példáján keresztül mutatja meg, akit elvtelen és közepes műfordítónak tart. Szász Károly, aki Czillek Károly néven szerepel, ír egy rossz cikket, amit a szerkesztő-polgármester visszautasít. Erre a szerkesztőre zúdítja egész körét és nem nyugszik addig, amíg meg nem szégyeníti.

Tolnai jól érezhetően mutatja meg, hogy kikre céloz itt. A nevek is jellemzők, még inkább a nevek mögött álló emberek. Ebben a könyvben világos igazolást nyer, hogy az író valóban élő személyekről mintázta hőseit. Ime néhány név : Garai Pali Gyulai Pált személyesíti meg, Czillek Károly mögött Szász Károly rejtőzik. Csigadomyban Rákosi Jenőt ismerjük fel, alázatos Taksony néven pedig Beöthy Zsolt szerepel ; Dr. Szoritsd László, dr. Antal László marosvásárhelyi egyházmegyei főgondnokot jelenti. Ezután a sok áruló név után valószínűnek tarthatjuk, hogy a regényben szereplő Álomberky író, Vanília írónő is valóságos személy, de ma már bajos volna megállapítani, hogy kire céloz. Úgy vagyunk velük, hogy a név elfelejtődött, de mivel tipikus volt, a típus emlékezetünkben él. A felismerhető alakok sem az író bosszújának tárgyai, hanem típusú nőnek. Czillek Károly például nemcsak Szász Károly egyéni hibáit állítja pellengérré, hanem annak az írónak és műfordítónak az általánosított vonásait is magába foglalja, aki rendkívül érzékeny, öntelt, irodalmi munkásságát nem elvek, hanem anyagi és céherdekek irányítják. Ha az élő személyekre gondolunk, többször szigorúnak, egyes esetekben igazságtalannak tartjuk, de mint típusok, maradandó értékét képviselnek.

Gyakori jelenség más írásaiban is, hogy kissé elváltoztatott néven élő személyek kerülnek elő. A fenti nevek előfordulnak más regényekben is. Ezekon kívül hivatkozhatunk arra is, hogy Petelei Istvánt Pepecs Istvánnak nevezi, Brassay Sámuel Krassay né-

ven fordul elő ; Hunfalvy Dufalvy néven, Koncz József marosvásárhelyi tanár Közli József néven, Kiss Lajos szintén tanár Rizs Lajos néven, Palágyi Menyhért és Lajos, a Két Halápi néven, Gönczy pesti gimnáziumi igazgató Dencz néven, Budenz József Törzsök József néven szerepelnek. És ezzel még nem merítettük ki a névsort. Ez a jelenség egyedülálló a magyar irodalomban, de valószínű, hogy a világirodalom sem sok példát szolgáltat rá. Tolnainak szinte minden szereplője élő személy, de ma már nem lehet megállapítani, kiről mintázta egyik, vagy másik figuráját. Igaz, a kortársak sem mindig ismertek rá annyira megváltoztatta a modellül szolgáló alakot. Ha értékelni akarjuk ezt a jelenséget, két csoportra kell őket osztani. Az egyik csoportba azok tartoznak akikből nem lesz regényhős, (Alázatos Taksony, Garai Pali) csak egy pillanatra tűnnek elő. Ezekben az esetekben csak egyéni vonásokat emel ki az író s rendszerint dühösen támad rá a megemlíttetre. Ezek a figurák nem tartoznak bele a regény fővonalaiba, kolumnként lógnak a regényben s csak nyert volna vele a mű, ha nem is kerülnek bele.

A másik csoport — ez a gyakori és általánosabb — fontosabb tanulságot szolgáltat. Ezeknél az a helyzet, hogy ha belejátszik is egyéni szenvedély, az író típusokat formál belőlük. Így válik típus Szoritsd Lászlóból, Tojásos Sándorból, Csigadomyból. Azt a folyamatot, ahogyan a személyes ismerős típusává válik, legvilágosabban mutatja Szabó Gábor pályafutása Tolnai regényeiben. Szabó Gáborról még Györkönyben hallott beszélni Tolnai. Középiskolás éve alatt a szünetekben Dunaszentgyörgyre látogatott el szívesen, ahol anyjának a rokonai éltek. Itt újból hallott az odaváló Szabó Gáborról. Ez az ember egykor juhász volt, majd zsvány-betyárrá változott, rabolt, gyilkolt, megtelepedett Szentgyörgyön, lefizette a bírókat, eltette láb alól a tanúkat s mint tekintélyes gazdag paraszt élte az életét. Ténylegesen élő személy volt Szabó Gábor. Volt egy lánya is, akit Eötvös Károly vett feleségül. Eötvös Károly tudott róla, hogy Tolnai a «Falu uraiban» megírta apósának a történetét s noha nem volt előfizetője az «Ország Világ»-nak, ahol a regény folytatásosan megjelent 1885-ben, de megvette és bekötötte ezt az évfolyamot. Különbön Eötvös feleségéről, Szabó Gábor lányáról elismerően nyilatkozik Tolnai az említett regényben.

Erről az emberről hallott beszélni Tolnai többszörösen, meg is ismerte a szóbanforgó embert, később más hozzá hasonló alakokkal is találkozott. Ezt a figurát szerepelteti aztán az Urak-ban Vörös Gábor néven, a Falu Uraiban Kondor Gábor néven s mint mellékszereplő előkerül az Eladó Birtokok-ban is s valószínű, hogy egyik balladájában is róla van szó. Az első hallott történet és a regényben való megjelenés között típus formálódott Szabó Gáborból, a basaparaszt undorító típusa. A folyamat a következő volt : hall egy történetet, megismeri az illetőt, lát más ilyen embereket is ; írni kezd és összes ismereteit egy emberre ruhazza rá. Közben általánosította is tapasztalatait s társadalmivá növesztette a kezdetben egyéni élményként jelentkező tapasztalatát. Ez a típusalkotás szokásos és Gorkij által is legjobbnak tartott módszere. A különbség Tolnai Lajos és más realista írók között az, hogy másoknál ritkán tudunk következtetni az eredetire, míg Tolnainál szinte minden esetben. Gorkijról is tudjuk, hogy az Anya Pével Vlaszovját egy szurmovói munkáscsalád életéből kiindulva formálta meg, a magyar irodalomban is van rá példa, hogy történelmileg ismert nevek kevés változtatással szerepelnek regényekben (pl. Wesselényi, Széchenyi, Jókai : Kárpáthy Zoltán-jában). Tolnainál rendszeressé válik, hogy a tipikus vonások mellett, jellegzetesen és kirívóan egyéni vonásokat is meghagy hóseiben, amelyek felismerhetőkké teszik számunkra őket, mégha nem is említi őket névszerint. (Pl. »a kis fekete akadémikus« világoosan Gyulai Pált jelenti, noha a neve nem fordul elő abban a rajzban, ahol a fenti jelzőt alkalmazza). Néha még annyira forrong Tolnaiban a düh, hogy az egyéni vonások maradnak a dominánsok s nem tudja teljesen társadalmilag is hiteles típusokká formálni őket. Az a felfedezett szenvedély, amit Komlós Aladár »egy megszállott ember makacs-ságának« nevezett, valóban élt Tolnaiban, de a legritkább eset volt, hogy önmagáért dühöngött volna.

Még egy mozzanatot emeljünk ki a Polgármester Úrból kiindulva ; azt írja benne, hogy nem szórakoztató olvasmányt akar írni fiatal lányok számára. (Talán Szabó Dezső is tőle tanulta ezt, mikor ugyanezt írja az Elsodort Falu bevezetőjében). Nem akar szórakoztató művet írni, de a Polgármester Úr fordulatos meséjével olvasmányos, könnyen érthető regény is. Tolnai azt írja, hogy ő életet akar festeni a maga valóságában,

s elmegy egészen addig, hogy könyve az élet kalauza szeretne lenni. Nem lett a mai értelemben vett kalauzoló könyv, amely helyesen világít bele a jövőbe is, de helyesen vetette fel a gentry züllésének kérdését a politikai, közigazgatási életben és részletkérdésektől eltekintve, az irodalmi életben is.

A gentry világa bontakozik ki előttünk a testvérregénynek nevezhető Új Főispánból is. (1887) Az Új Főispán azokról a kérdésekről ír, amiről a Polgármester Úr s körülbelül hasonló eszközökkel. A különbség az, hogy Tarczali, a polgármester birtokosként kezdte, ezzel szemben Fekete Ézsau a parasztság köréből emelkedik véletlen folytán főispánná. Magas állásában is megtartja a nép iránti szeretetét, harcosa az igazságnak, a becsületességnek. Az őt körülvevő gentry hivatalnokréteg mindent elkövet a magukhoz édesítés érdekében s mikor ez nem jár eredménnyel, akkor a megbuktatás érdekében. Már el is készültünk arra, hogy Fekete Ézsau, a paraszt főispán bukni fog, amikor váratlan fordulattal elkeni a tragikusnak indult cselekményt az író. Ezért emelkedik az Új Főispán fölé a Polgármester Úr, noha az előbbiben szelesebb alapon mutatja meg a megyei élet züllöttségét. Tolnai — akár Arany: az Elveszett Alkotmány-ban — egyik párt mellett sem foglal állást, hanem elítéli mindkettőt, mert a szabadelvűiek és a konzervatívok között csak látszati a különbség. Tolnai fanatikusan gyűlöli a korrupciót s harcol az ellen, amit egyik elbeszélésének a hőse (Vidék csillaga) így fejez ki: »Korrupciónak lenni kell«. Ebben a mondatban benne van az egész gentry közigazgatás erkölcsi színvonala.

A közigazgatás visszasságait több elbeszélésében és rajzában is ostorozza ebben az időben. Mestere volt az ilyen írásnak s nem lehetetlen, hogy elbeszéléseiben több a hibátlan ható mű, mint regényeiben. A közigazgatás nepotizmusát, sikkasztásait, a korrupciókat s a népre való nyomasztó hatását rajzolja meg erős szatírával az Éhes a haza, Kolléga, Váratlan hivatal, Megjavult adófelügyelő című elbeszéléseiben. A megjavult adófelügyelő a legsikerültebb valamennyi között. Ebben egy gerincesnek induló hivatalnokot idomítanak magukhoz a saját alárendeltjei. Kezdetben tiltakozik a minduntalan tapasztalható törvénytelenések ellen, de mikor látja, hogy a felső vezetés is a sikkasztókat támogatja, lemond rendcsináló terveiről. A hozzájuk züllött embert örömmel üdvözlük a többiek: »Megjavult. Megjavult bizony. Ember lett.«

Az 1890-ben írt kisregénye, amiben Holló Károly néven saját szívtelen bátyját szerepelteti, szintén érezteti a közigazgatás népellenes voltát, s ennek éreztetésére a kultuszminisztériumot használja fel. Ez azért is érdekes, mert Tolnai rendszerint megyei, még gyakrabban kisvárosi környezetben mutatja be hőseit. Holló Sándor valamikor hivatalosa magaslatán álló, kiváló képzettségű ember volt, de »szörnyű bűnei« miatt eltávolították a minisztériumból, egy felvidéki kis faluba tanítónak. Mik voltak ezek a bűnök? Az, hogy »botját beledugta egy szemétdombba« s a szemétdomb alatt természetesen a minisztérium értendő. »Mégírta a népoktatásügy reformját, kifejtette a tömérdek visszaélést, a tanfelügyelőkkel való kereskedést, a női tanítóképezdékekben uralkodó protekciót, hogy a szegények elől a gazdag kisasszonyok hogyan furfangoskodják el a stipendiumocskákat.« Az ilyen »bűnös« embernek nem volt helye ebben a minisztériumban, ahol a népoktatás ügyét intézték.

Láttunk néhány példát arra, hogyan bírálja a gentryt a közigazgatásban, szóba került már az is, hogy a nemesi birtokosok lecsúszását is tollára veszi. A következőkben néhány kiragadott példával Tolnai társadalomszemléletét szeretnénk érzékeltetni alkotásának legtermékenyebb szakaszában.

Egy nemesi birtok szertefoszlását látjuk a különben néhány különcöt is szerepeltető »Jégkisasszonyban« (1887) s ez a főtémája az »Eladó Birtokoknak« (1887). Az előbbiben olvassuk: »Hm, most a magyar urak mind buknak. Persze, nagyon jól élnek, dolgozni nem szeretnek, semmihez sem értenek, tanulni nem akarnak, mind mind követ akar lenni és Pesten lakni.« A régi birtokos nemesek lecsúszásának mesteri rajza a »Szent-istváni Kéry család« is (1892). A családapa öngyilkos lett, a mama nemlétező jussukra vár, a gyerekek egy része elzúllik, másik része inasnak megy Pestre. A család már tönkrement, de az anyában még lobog a nemesi gőg. Így oktatja Vilmos nevű gyerekeit a nemesi mama: »Vén létedre a paraszttal mulatsz? Nem szégyelled?, összeállni cselédekkel egy Kéry fiúnak.« Mikor a gyereket inasnak kell adni, még akkor sem enged: »Lelke

Vilmosom, ne félj nem hagylak én ott örökre. Csak a jussaim, a jussaim. El ne parasztosodjál.« Az idő eljárt felettük s nemcsak egy család fölött, hanem az egész osztály tipikus sorsa lett a méla elmúlás.»Hogy szegényedünk el ennyire? Úgy, mint Oroszty, Pécsiék, Mészölyék, Orbánék, Diószegiék — bizonyosan.» Ebben a társadalomban csak a kutyabőrös úr az ember, a »paraszt« a legnagyobb sértésnek számít. Még a faluról városra kerülő parasztyerekből, Kasza Jóskából is emleltváry Kazay József lesz.

Tolnai személyes élményei alapján ismerte a nemességet, látta pusztulásukat, helyeselte, műveivel maga is elősegítette, noha fájt is neki a pusztulás. Erdei Ferenc »A magyar úri rend bomlásáról« című cikkében Tolnait jellemezve, nem tartja őt nagy írónak, de kiemeli művének dokumentum jellegét s így folytatja: »A Tolnai-alkotta kép olyan, mintha századokra visszafelé kinyílnának az idők kapui és az egész rendi Magyarország leleplezné magát.« Tolnai egy kicsit maga is benne élt a nemességben, nemcsak a nép oldaláról, hanem egy kicsit belülről is ábrázolta a nemesség elpusztulását. Bírálatainak milyen társadalmi talaja volt, közelebbről azt még látni fogjuk.

Ha összefoglaljuk Tolnai véleményét a nemességről, ahogyan az műveiben megmutatkozik, a következő eredményre jutunk. A főnemességet egészében elítéli. Nincs egyetlen egy figurája sem, amely szimpatikusan, kedvező színben mutatna be főnemes figurát. Gyakran szerepeltet »Nincsmim báró« és »Ehetném gróf« nevű alakokat. Ezekkel egyértelműen leszámol és semmiféle szál nem köti hozzájuk. Látja a közép-nemesség pusztulását és elkorcsosulását, ábrázolja azt műveiben, mert érzi, hogy ez a pusztulás történelmileg elkerülhetetlen. Megismertet bennünket a birtokát veszítő és a hivatal felé igyekvő gentry számos képviselőjével. A pusztuló közép-nemesség rajzában mindig következetes, de nem mindig örül neki. Szeretné, ha az elpusztuló nemesek helyére valami újabb nemesség teremődne, valami jobb a mainál, olyan, amelyik 1848-ban még forradalmat és nemzeti szabadságharcot tudott vívni. Tolnai azonban nem olyan naív, hogy reménykedjék egy ilyen irreális lehetőségben. Éppen ezért egy lehetőség van a számára: szentimentális velükézésessel kesereg a pusztulás fölött. Ez indokolja pl., hogy a pusztuló Kéry család Vilmos fia rokonszenves alakká lép elő. Vilmos mondja el a család történetét s abban a filozofálásban, amit a történet elmondása előtt hangoztat, nem kétséges, hogy Tolnai saját gondolatait vetíti ki. »Nem lesz-e bűn, ha feltárom szülőim és rokonaim gyengeségét? ha rámutatok sebeikre, melyeknek idejében való gyógyítását elhanyagolták?« A kétely felmerül, de úgy határoz, hogy a pusztulást meg kell énekelni, mert az az igazság, az igazság pedig Tolnai előtt szent dolog. »És mégis, érjen bármekkora vád, mint ahogy sokak részéről kétségkívül fog is érni, hozzáfogok a Szentistváni Kéry család történetéhez!«

Tolnai Lajos kritikájának az alapja a reformkor és a szabadságharc honorációjainak ideológiájában gyökeredzik. Petőfi és Kossuth az ideálja egész életében. Az fájt neki, hogy 67 után kutyába se veszik a honorációt, egész életében hűséges negyvennyolchoz, a polgári átalakulás 48-as eszméihez. Gondolkodásában, amint ez regényeiből és egyéb írásaiból kitűnik, legközelebb érzi magához a falusi tanítókat, városi kishivatalnokokat, reformokkal bibelődő papokat, becsületes írókat és művészeket és a szegény diákokat, akikben a 48-as idők honorációjait keresi és találja meg a maga számára. Ezekhez kapcsolhatjuk a kereskedősegedek, iparostanulók világát, akik legtöbbször szimpatikusan szerepelnek a regényeiben. A Szentistváni Kéry családban meglepően éles és reális rajzát adja a városi iparostanoncok sanyarú helyzetének. Egy idealizált kereskedősegedet ismerünk meg az »Én ismerőseim« kötetben, »A kis csipkekendő« című elbeszélés főhősében is. Erről a kereskedősegedről írja: »Jölesett neki a gondolat, hogy egy pontos, minden ügyében rendezett kereskedő mennyivel fölötte áll egy földesúrnak.« Sokszor tesz nyilatkozatot a szegény kisemberek mellett. Cselédek, szegény-parasztok, ha főhőssé ritkán válnak is nála, az esetek többségében kedvezően tűnnek fel. A Falu uraiban például az öreg cseléd — Béni bácsi — leplezi le a gazember Kondor Gábort. A szegénység világa, mert maga is sokat nyomorgott, közelállott a szívéhez. A »Mai Magyarország« című kötetének ajánlásában ezt olvassuk: »Legyen ez a könyv a szegény, vigasztalan, támasznélküli szerencsétlenek lépcsője amaz oszlophoz, melynek alakja hirdesse, hogy a jó, a fenkölt, az igaz az emberi világból nem veszhet ki még a legsötétebb korszakban sem.« s ugyanitt együttérzését fejezi ki a »szegényekkel, akiket annyira szeretek.«

Tehát 1848-hoz való ragaszkodása, az értelmiség alsó rétege és a kisemmizett szegény emberek világa az a talaj, amelyről bírálja a nemesi társadalmat, jóllehet még bizonyos illúziók mindvégig kötik a nemességhez. Erről a társadalmi talajról ítéli el a városi és falusi kapitalizmust egyaránt. Elítélő véleménye gyakran úgy nyilvánul meg, hogy olyan cselekedeteket hajtat végre hőseivel, amik beleütköznek a polgári törvényekbe is. Az Urak Vörös Gábor, a Falu urai Kondor Gábor, az Eladó birtokos Clemens Jánosból Sörös, majd báró Szendeffy Jánossá való alakjai rabolnak, gyilkolnak s így jutnak a vagyonukhoz. Ez persze nem ritka jelenség a kapitalizmusban, de mégsem ez a tipikus eset és Tolnai sem csak az ilyen kapitalistákat ítéli el. A Lelkész című elbeszélésének kapitalista alakjai, «Az első magyar gyékénytársulat» tagjai, azáltal válnak gyűlöltté, hogy egy a vállalatuknál dolgozó szegényapidíjas volt papot szemérmetlenül kijátszanak saját céljaik elérésére.

Világosan látja, hogy a polgárság uralomra tör, a gazdasági pozíciók után meg akarja szerezni magának a politikai pozíciókat is. «A szegény emberek útja» felfogásában és végső tanulságában elhibázott, de sok részletgazságot tartalmazó regényében ezt mondja a kisvárosi polgárokról: »Az uralomvágyó polgárság szentül meg van győződve, hogy eljött az ő ideje.« Vannak olyan polgári rétegek, amelyek az arisztokrácia szoknyájába kapaszkodva törnek előre, de vannak olyanok is, akik vagy mert nem fogadta be őket az arisztokrácia, vagy mert nem látják a tényleges helyzetet és lehetőségeket, saját maguk akarnak előretörni a nemesek nélkül. A regénynek az »Új urak« című kitűnően sikerült fejezetében mondja az egyik polgár, hogy »ltt öcsém mindenkit mi teszünk emberré. Vége annak, hogy a nagyság, tekintetes uramék tartásuk kezükbe a gyepel. Olyan nincs. Az urak mi vagyunk.« Az új urak mélységesen individualisták. Nemcsak a lent világa ellen viselnek kizsákmányoló rablóhadjáratot, hanem egymás ellen is. Spiclikkel, talpnyalókkal veszik magukat körül, hogy céljaikat könnyebben tudják megvalósítani. Ők nevezik ki a polgármestert, ők választják a rendőrkapitányt, mert pénzükkel (a történet egy takarékpénztárban játszódik le) annyi szavazatot vásárolnak, amennyire szükségük van. Ebben a társadalomban mindenkinek géppé kell válnia, mert így parancsolja a tőke. Már Marx megállapítja a Tőke egyik helyén, hogy a kapitalizmus a dolgozókat emberekből gépekké változtatja át s nem a gép szolgálja az embert, hanem az ember lesz a gép rabszolgájává, közelebről a géptulajdonosok rabszolgájává. Erre a jellegzetességére a kapitalizmusnak rátapint Tolnai is. Erre mutat az a jelenet, amelyikben a bank főigazgatója kioktatja az új titkárt, hogy mi az ember. Mindenki gép, csak a pénzemberek nem. Ők a gépkezelők. »A képviselőházi elnök is gép. Mi mozgatjuk.« Hogy félreértés ne essék, meg is magyarázza a Gép Matyivá keresztelt Kardos Józsefnek, hogy mit ért a bankigazgató ur a gépember fogalmán. »Ért engem? A gépnek nincs szeme; a gépnek nincs füle; a gépnek nincs fantáziája; a gépnek nincs akarata; a gépnek nincs szíve; a gép semmi más, csak egy névtelen erő.« Hogy ezt a géppé formált emberi társadalmat fenn lehessen tartani, arra nem elegendők a besúgók és szükséges kiszolgálók, ahhoz börtönök is kellene, ahová azokat az embereket, akiknek még szíve, szeme, füle, fantáziája és akarata van, be lehet csukni. A polgársághoz húzó polgármester így lelkendezik Kardos Józsefnek: »Új, hatalmas tömlőcöt építettünk. Iskolát akartak, de én a jó erős tömlőc mellett voltam.«

Tolnai jól látja, hogy az iparosítás első harcosa nálunk Kossuth volt s ő nem is helyteleníti az iparfejlesztést, hanem ennek társadalmi következményeit bírálja, a burzsoáziával nem tud sehogysem megelégedni. Kossuth nem ilyen polgárságot akar. «Kossuth mikép bátorította a csüggedt elméket s a csüggedt elmék mikor zsiros koncokhoz jutottak, a koncok meztelen csontjaival dobálták meg e félisten dicső homlokát.» A polgárság régen hűtlen lett Kossuthhoz, ez a következtetés olvasható ki a sorokból s ebben Tolnainak igazsága van.

A polgárság nemcsak hűtlen lett a «félisten» Kossuthhoz, hanem van egy jelentős része, amelyik soha nem is volt hű hozzá; ez az idegenből bejött réteg. Tolnai ezek ellen lázad a legnagyobb szenvedéllyel. Velük szemben még a nemeseket is többre tartja s ebben egyszer kétszer előtűnik, hogy Tolnai antikapitalizmusa is romantikus antikapitalizmus volt, bár erősen egyéni színeződéssel. A Jégkisasszonyban találkozzunk egy ilyen tőkés sikerült jellemzésével. Az ebek harmincadjára kerülő birtokot egy német tőkés, Hollander Sándor ragadja magához. Tolnai így jellemzi ezt az embert: »Egy beköltő-

zött idegen, aki sem nemzetiségét, sem vallását nem vallja be, mert mindennek hasznát akarja venni.« A német művészekre még csak szentel valamit, főleg a színésznőkre, de a magyarra semmit. »Petőfire, Aranyra, Vörösmartyra annyit sem ad, mint egy kis német írósckára.« »Neki mindene a pénz, az üzlet« »Gazdag«. Eleinte azt hallottam, vásznat árult a hátán, aztán gyapjút vett, uzsoráskodott, gabonát szállított és a nemes urakat szitta, a mágnásokat sajtolta«, tudniillik azoknak volt szüksége uzsorakamatra adott pénzekre és búzaszállítókra. Az író ezt a figurát nem tartja kivételes jelenségnek. »És mennyi ilyen karakter, ilyen bejött házaló van Pesten.«

Azt a világot, amelyben ilyen emberek hangadók, Tolnai »nagy elfajulásnak« tartja 1848-al és a félisten Kossuthal szemben s mélységesen felháborítja, hogy ezek közül néhányan nyegyvennyolcasoknak merik magukat nevezni. Ezzel a polgársággal szemben ő valamilyen jobbra vágyik, de milyen legyen az, nem tudja. Adott válaszai ellentmondóak. Azt látja, hogy a nemesség pusztulása elkerülhetetlen, de azt is megmutatja, hogy a helyébe feltörő polgárság még rosszabb. Polgári világot akar, de a polgárság hitványasága nélkül. Valahogy úgy képzei el, hogy a népből kellene felfrissíteni a közigazgatást is és a polgárság funkcióiba is a nép soraiból kellene felemelni embereket. Erre utal, hogy Fekete Ezsauból (Új főispán) főispánt farag s Kardos Józsefből (Szegény emberek útja) bankigazgatót. A Nemes vérben ezekkel ellenkezőleg a kapitalizálódó földbirtokos Deryői László az ideálja, noha a Deryői ideál után következőnek időben a népből felemlt hősei. A fenti két példa amellett bizonyít, hogy olyan népi vezetőket szeretne, akik becsületesek, emberségesek, mert még nem fertőzte meg őket az úri társadalom. Lehetséges és valószínű is, hogy ez a tulajdonsága is tetszett a népieseknek s ebben valóban saját ősuikre ismerhettek. Tolnai azonban a proletáriátus forradalma előtt, a proletáriátus kialakulásának éveiben írta ezeket, a népiesek pedig egy lezajlott, dicső proletárforradalom után s a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után. Ami még Tolnainál lehetett érdem, az 1920 után nem volt az. Ez a megoldás, ami nyilvánvalóan foglalkoztatta Tolnait, hiszen a »Szegényemberek útja« programadó címmel rendelkező regényében is felveti, már Tolnai idejében is csak magános ábránd lehetett, amelynek semmi reális talaja nem volt.

Tolnai arra nem is gondolt, hogy a velejéig rothadt társadalmi rendet forradalommal lehetne megváltoztatni. 1848-at mindig mint forradalmat emlegeti, nem mint szabadságharcot, a forradalmár jelző Tolnainál dicséretnek számít, de úgy véli, hogy 48-ban volt forradalom és ilyen többet nem lesz. Nem látott lehetőséget 48 megismétlésére, éppen ezért nem is harcolt a forradalomért.

A polgári demokratikus forradalom gondolatvilágát tükrözi akkor is, amikor éles ellentétben kortársaival, síkraszáll a női egyenjogúság mellett. »Minden szerencsétlen házasságnak az az oka, hogy a nőt rabszolgaságban tartják« írja a »Szegény emberek útja«-ban. S valóban minden regényében amellett kardoskodik, a feudális érdekházassággal szemben, hogy a házasságot a fiatalok kössék szerelmi alapon s ne a szülők házasítsák össze a vagyionokat. A »Csak egy asszony« hősnője, Vasadiné, férje halála után nem lesz céda, amint ezt szeretnék, ahogy azt szinte elvárnák tőle, hanem becsületes munkával akarja eltartani a gyerekeit. Kaffka Margit, aki a maga módján egész írói munkássága folyamán küzdött a nő társadalmi elismertetéséért, fiatalkorában szívesen olvasta Tolnait s valószínűnek tarthatjuk, hogy ebből a szempontból Tolnai is volt rá hatással, sokkal inkább mint a XIX század második felének női írói, akiknek nem sok problémát okozott a nők alacsonyabbrendűsége. Egyes kritikusok szerint Kaffka »Állomások« című regényének művészelakjaiban is érezhető Tolnai művészelakjainak a hatása.

A »Csak egy asszony« (1891) felvet egy súlyos problémát is Tolnai regényírásával kapcsolatban. A regény befejezése elgiccsesített. Jóllehet több oldalról próbálja magyarázni ennek a lehetőségét, de mégis az az igazság, hogy Vasadiné, a két gyerekes özvegyasszony, előbb pénztáros egy gyárban s végül a gyár tulajdonosa feleségül veszi a tisztességes asszonyt. A regény mindvégig előkészít egy tragikus befejezésre s hirtelen és váratlanul happy-enddel végződik. Így történt ez a »Bároné ténsasszony« happy-endes befejezésénél is és ezzel az elkenéssel találkozunk az »Új főispán«-ban, a »Szegényemberek útja«-ban és a »Rongyos«-ban is. A társadalmi valóságot hívebben ábrázolja a »Polgármester Úr«, ahol a pozitív főalak elbukik, vagy a »Falu urai«, ahol a gazember

főhős a regény végén is úr marad a faluban. Az osztálytársadalom törvénye, hogy a jó-nak bujni kell s a gonosz kerül ki győztesen. Éppen ezért méltatlan Tolnaihoz, hogy feloldja a jól elindított történetet egy könnyedén odavetett megoldással, nem gondolva arra, hogy ez levon az erejéből az előzőleg ábrázolt társadalombírálatnak is. Ez a megoldás azonban nem írható teljesen Tolnai számlájára. Az elgiccsesített »Rongyost« minden bizonnyal a kiadó követelésére fejezte be úgy, ahogy befejezte. Ezt abból lehet megállapítani, hogy a »Rongyost« közzétette Tolnai a saját maga által szerkesztett Irodalom című lapban is (1887 folytatásokban) és ott tragikus a befejezése. Mikor azonban kötet formájában is napvilágot látott, érintetlenül hagyta az egészet, csak az utolsó fejezetet írta át s a címet változtatta át »Jön a nagybátyátokról« »Rongyosra.« A kötetalakú változat, akárcsak a többi hasonló jellegű műve, nem is hihető egészen, s minden elfogulatlan olvasója előtt irreálisnak hatnak ezek az odavetett befejezések. Kabos Ede is így vélekedik a Nyugat 1915 329—330 lapján, ahol elmondja, hogy a szerkesztők már félték közölni Tolnaitól rajzot, novellát, vagy regényt, mert egy-egy közlés után özőnlöttek a tiltakozó levelek a szerkesztőségekbe és tele voltak Tolnai-afférekkel.

Ezért aztán *töröltek, enyhítettek Tolnai metsző sorain, sokszor hirtelen és önkényesen befejezték a regényt.* Elképzelhető ezek után, hogy Tolnai, ismerve a szerkesztők és kiadók ilyen álláspontját, nem várta meg ameddig mások javítanak bele az ő írásába, hanem előre úgy fejezte be művét, hogy az mégis kiadható legyen, mert a művel, amit nem adnak ki, sem ő, sem más író nem sokra megy.

Ez csorba, noha nem végzetes, az ő realizmusán. Realista alaptendenciájának vannak egyéb csorbái is. Gyakran aprólékosan és különlegesen jellemez; nem látja meg mindig a jelenségek lényegét csak magát a jelenséget érzékeli. A »Dániel pap lesz«-ben, de sehol másutt, kissé naturalisztikus hajlandósággal ecseteli a nagyváros lebujait, sőt nyilvánosságait is megemlíti. Mindehhez még az is hozzájárul, hogy Zólának több művét olvasta, rajongott Zólaért. Mindezek ellenére nem vált naturalistává, alaphangja mindvégig a társadalombíráló realistának a hangja, akinek a híre bejárta a külföldet is. Szarvady Frigyes, Neugebauer László németül, Petermann angolul írt róla. Munkáságának az ismertetését megtaláljuk magyar szerzőktől származó francia nyelvű irodalomtörténetekben is (Hankiss—Juhász, Kardos László és Kardos Pál). Vannak híreink arról is, hogy délszláv és orosz irodalmi lapok is közölték egyes műveit s elismerő kritikát írtak róla.

Társadalombíráló realizmusa mellett és azzal együtt komoly érték Tolnai stílusa is. Stílusának szépségét, üde elevenségét népszerűsége adja. Mindig közérthető, demokratikus stílusban ír. Nem írtózik a tájnyelvet segítségül hívni s előszeretettel használ népi kifejezéseket nemcsak költeményeiben, hanem prózájában is. Leginkább a dunántúli és székely nyelvjárás szavai kerülnek bele írásaiba, mert ezeket ismert a legjobban. Az előbbit még gyermekkori emlékeiből, az utóbbit pedig 16 évi marosvásárhelyi papszkodása idejéből ismerte. Népi stílusa legtisztábban bontakozik ki a »Jó könyvek a magyar nép számára« és a »Magyar mesemondó« sorozatos műveiből. Ezekben a parasztnak szánt könyvecskékben Tolnainak több írása jelent meg (Kovács fundáció, A tinó, A szép dobogói malom, Gábor Dánielék szerencséje, Lutris mester, A zsugori, A falu koronája, A nagy gróf komája stb.). A Tinó erősen baloldali jellegével, szép és mélyen átértett paraszti témának az ábrázolásával legkitűnőbb munkái közé tartozik.

A népi stílus szempontjából figyelmet érdemel a Kovács fundáció. A novella így magyarázza meg, hogy hol laknak azok, akikről írni akar: »Egy nagyon tisztességes öregrendi házaspár lakott a Szücs-utcában, mindjárt ott a sarkon ahol az ember a Dunának fordul, átellenben a gazdag Tóth Mihály talpasékkal.« Körülbelül így mondaná ezt akármelyik parasztember, körülményesen és mégis egyszerűen. A »Szücs-utcában« lakik Kovács Miklós, de ezzel még nem elégszik meg, hanem folytatja »mindjárt ott a sarkon, ahol az ember a Dunának fordul.« s végül egészen pontosan azzal mondja meg, hogy »átellenben a gazdag Tóth Mihály talpasékkal.« Ez a körülményes magyarázat arra jó, hogy ténylegesen elhítheti az olvasóval — a paraszti olvasóval is, — hogy amiről szó van az csakugyan igaz. Az utolsó fél mondatban két dolog is említésre méltó. Az egyik az a megfigyelése az írónak, hogy még a nagyobb, mezővárosszerű községekben is mindenki tudja, hogy hol laknak a gazdag emberek s ezt használni vonatkozási pontnak

megfelelő dolog. A másik az, hogy Tóth Mihály neve után ott áll a «talpas» jelző, ami a falusi ragadványnevek megfigyelésére mutat.

Csupán stílári eszközökkel társadalmi mondanivalót is ki tud és ki is lehet fejezni. Kovács Miklós, az említett elbeszélés hőse azt mondja a fiatal esperesnek: »Akinék Krisztus a barátja könnyen idvezül« azaz akinek az apja esperes volt, maga is könnyen lesz azzá. Az elbeszélés fordulatai jellegzetesen népiek. Népi az a gondolkodásmód, ahogyan leírja a parasztoknak az ügyvédekhez való kapcsolatát s az ügyvédek saját zsebére dolgozását. Hemzsegnek az elbeszélésben a népi kifejezések, a népi szállóigék és szólásmondások. »Csümcögött a szájával«, »az már átkelt a Dunán ladik nélkül«, azaz meghalt stb. Ilyeneket egy egész gyűjteményre valót lehetne összeállítani Tolnai műveiből. Tóth Béla (Az Ady ellen támadó Tóth Béla, Tóth Kálmán költőnek a fia) egy levelében például arról ír, hogy ő úgy tudja, hogy a »barátja az erénynek« kifejezés is Tolnaitól származik s ebben a levélben arra kéri Tolnait, hogy készüljön könyve számára gyűjtse össze és küldje el neki azokat a mondásokat, amelyek szállóigévé váltak az ő írásaiból elindulva. Ezt a levelet Tóth Béla maga Tolnai életében írta Tolnai Lajoshoz (1893) s ez azt bizonyítja, hogy Tolnai nemcsak bevett a műveibe egyes szállóigéket, hanem a Tolnai által alkotott mondások közül is szállóigévé vált néhány darab.

Nem riad vissza Tolnai új szavak képzésétől sem. Kritikai írásaiból kiderül, hogy Kazinczyék nyelvújítását inkább elítélte, mint támogatta s ezzel szemben gyakorlatában ő is él azokkal az eszközökkel, amivel Kazinczyék éltek, sőt a nyelvújítás korában keletkezett szavakat is bőven használ, még olyanokat is, amelyeket általában már nem használtak, azaz nem honosodtak meg. Ismeri a novella, az elbeszélés fogalmát, de ő a saját elbeszéléseit következetesen »beszély«-nek nevezi és a stílus is kevesebbszer fordul elő Tolnai szótárában mint a helyette használt »irály«. Az általa alkotott új szavak közül érdekes pl. hogyan magyarosította meg találó kifejezéssel a korabeli szenzációt hajhászó »riportereket«, akiket »hírvadászoknak« keresztelt el.

Stílusa mindig világos, közérthetően demokratikus stílus. Nincs benne semmi csináltság, erőszakoltság, érthetetlenül bonyodalmas mondatfűzés. Gyönyörűen tudja éreztetni a tájnak, a hazának, szülőföldjének a szépségeit. A »Falu urai« magávalragadó lírai vallomással kezdődik a dunamenti kis falucskáról: »Szeretem azokat a lankás, erdős hegyeket a nagy Duna mentén, ahol gyermekkoromat töltöttem; szeretem azokat a kövér réteket, zúgó nádasokat, halas ereket, ahol éjfelelig, de hajnalig fenn mesélgettünk a legelésző telenek, ökrök, meg-megfutamló csikók mellett; azokon a langyos nyári estéken, mikor a holdvilág majd oly fényes volt, mint a nap.« Ebből is, de még inkább a nem idézett folytatásából világos, hogy a táj nem öncélú szépség a szemében, hanem benépesedik emberekkel, állatokkal s így lesz elevenné és mozgalmassá. Vannak olyan helyei, bár ez nem jellemző rá, amikor keresetten választékos a nyelvezete.

Jól tud jellemezni is. A lényegbevágó jellemzésnek egyik jó példáját láthattuk már a Jégkisasszony Hollander Sándorával kapcsolatban. Van azonban egy másik fajtája is jellemzésének. Gyakran már a külső megjelenés leírásával érezteti, hogy milyen emberről lesz szó. A néha hosszúvá nyúló külsőleges leírás nem válik nála önmagában élő és önmagáért lévő eszközzé, hanem előkészít a mélyebb, cselekményekben megmutatkozó jellemábrázolásra. A cselekményen keresztül történő jellemábrázolás mesteri példája lehet a Polgármester úr Tarcalija, vagy a »Csak egy asszony« Vasadinéja. A külsőleges jellemzés példaként Oláh József alakjára hivatkozhatunk a »Dániel pap lesz« című regényből. »Oláh József középtermetű, vállas, nyakas, veres-szürke ember volt, sok apró szeptóval, melyek mindmegannyi szemek néztek le a vele beszélőre. Tömött haját szorgalmasan kellett, hogy kenje, mert gyönyörűen fénylett. Veres, hosszú bajusza mindig úgy állott, mint két evező lapát«. Bajos elképzelni, hogy ezután a külső megjelenés után egy jellemes ember fog előttünk kibontakozni. Érezhető itt, hogy egy jellemtelen alakkal van dolgunk, ahogy ez ki is derül a későbbiek folyamán Oláh József cselekedeteiből.

Tolnai stílusának egyik feltűnő vonása a többször előtűró retorikus, patetikus szónokiasság. Ez annyira feltűnő Tolnai stílusában, hogy példát nem is kell rá hozni. Idesorolandók azok a szenvedélyeshangú kifakadások, amiket közbe-közbe szűr a regényeibe. Idetartoznak a Tolnainál már-már vesszőparipának ható címfelsorolások. Ezekben a féloldalas, egy eset van rá, hogy másféloldalas címfelsorolásokban a rangkørságot gúnyolja. Ha csak egyszer használná, akkor kítűnő eszköznek ismerhetnénk el, mint

ahogy az is az előbb idézett Oszlopbáró esetében. Nála azonban ez renaszteressé válik s az ember már előre sejtí, hogy milyen címek és elnökségek, tisztségek fognak következni. Ez aztán bizonyosfokú monotoníát kölcsönöz neki.

Befejezéshez közeledve, meg kell még említeni, hogy írói működésének ebben a szakaszában is ír verseket, de ezek semmi újat nem tesznek hozzá sem eszmei fejlődéséhez, sem stílusához. Nagyjából az a gondolatkör foglalkoztatja verseiben is, ami prózai írásaiban. A »Zsugori vagy fősvény kastély« című igénytelen kivitelezésű, de az osztályellentétet élesen felvető elbeszélő költeményében az ilyen részletek még a régi, népi költeményeket író Tolnait idézik: Tamár Anna úgy jött az öreg szülőknek;

Örömmel, vigaszul,
Áldásul, hogy lássák,
Korhadrt rózsafának
Kései nyílását.

Ebben az időben írt sok rajza és elbeszélése sem jelent újat eszmeileg. Az azonban figyelmet érdemel, hogy ezek formailag zártabbak, tökéletesebbek legtöbb regényénél. Az az érzésünk, hogy ezekben a rövidebb lélekzetű írásokban nem volt ideje az írónak arra, hogy szétfeszegesse dühös kirohanásaival a műfaj kereteit. Az »Új világ« című elbeszélés a nemesség pusztulását, »Akik a házukat megették« az írók sanyarú helyzetét, a »Karácsony a fővárosban«, »Fővárosi bérletek« a közigazgatás korrupsztágát és a kishivatalnokok nyomorát rajzolja meg, a »Szilveszter esti lakoma« egy kortesvezért gúnyol ki. Érdekes a »Kutya« című elbeszélése azért, mert humoros, vidám hangulata olyan ritka jelenség Tolnainál. Annyira sajátja Tolnainak a kesernyés vagy bosszus hang, hogy meglepetésnek számít egy ilyen humoros elbeszélés, amiben egy megcsalt férjet figuráz ki, aki nem a feleségére haragszik, aki őt felszarvazta, hanem a kuttyájára, amelynek a révén erre rájött. Ha a kutya rá nem vezet a turpisságra, ő nyugodtan élhetett volna, most pedig három családban következik válóper. Ez mellékesen a polgári erkölcsök »mélységét« is bizonyítja.

Tolnai nem vidám hangulatú író. Korát »sötét világnak« érzi, de nem is pesszimista. A polgári irodalomtörténészek közfelkiáltással megállapították, hogy a pesszimista világkép kifejezője, de ez nem igaz. Arra már az eddigi fejtegetések is alapot szolgáltattak, hogy belássuk ennek az állításnak a helytelenségét. Nem pesszimizmusról van itt szó, hanem arról, amit Kabos Ede így fogalmazott meg: »Tolnai Lajos dühbe jött, mart és harapott. Az induló Dickensből, aki színes, gazdag, meleg és bőbeszédű, az a másik Dickens lett, aki mindig csak Amerikáról ír, amelyet nem is tud másként látni, csak a gyűlölet és az undor gőzén keresztül«. Csak éppen Tolnai nem Amerikát gyűlölte első sorban — bár az Eladó Birtokokban találunk rá példát, hogy azt is — hanem a magyar úri rendet. Annyira tudott gyűlölni, hogy még ma is tanulhatunk tőle. Úgy gyűlölte igazi, vagy kivételes esetekben csak vélt ellenségeit a haladásnak, mint egyetlen író sem a kortársai közül.

Az esztétikus

Révai József elvtárs azt írja az Adyról szóló tanulmányának utolsó fejezetében: »A hivatalos »népies-nemzeti« iránnyal szemben szinte rögtön 1867 után fellép egy irodalmi ellenzék. A népies nemzeti irodalom üres optimizmusával szemben Vajda János és Zilahy Károly, Justh Zsigmond és Tolnai Lajos, Reviczky Gyula és Komjáthy Jenő a pesszimizmus, az elkeseredés, a kiábrándulás hangját üti meg. Két forrásból táplálkozott ez az ellenzék: a városi élet új problémáiból és a 67-es kompromisszummal és társadalmi következményeivel való szemben állásból«. Hogy mit jelentett Tolnai Lajos szembenállása írói szempontból a 67-es kiegyezéssel és az utána következő társadalmi formációval, azt már láttuk. Ebben a részben azt fogjuk áttekinteni vázlatosan, hogy milyen irodalompolitikát folytatott Tolnai a hivatalos irodalom képviselőivel szemben azok ellenére és dühös támadásaik közepette.

Esztétikai működését még Marosvásárhelyen kezdte. Hosszas előtanulmányok után megírta a több szempontból ma is helytálló doktori értekezését Tompa Mihályról.

Az értekezést elfogadják, 1879-ben az irodalomtörténet doktora lesz s még ebben az évben a Pázmány Péter Tudományegyetem magántanárrá nevezi ki. Már a Tompa tanulmánnyal kapcsolatban megkezdődik az irodalmi és kihatásaiban politikai vita közte és Gyulaiék között. Tolnai közölni akarja terjedelmes tanulmányát és ezért elküldi Arany Lászlónak, hogy közöljék a Budapesti Szemlében. Jellemző, hogy nem is meri Gyulainak küldeni a tanulmányt. Arany László hosszasan gondolkozik rajta, hogy egyáltalán megmutassa-e a Tompáról szóló értekezést Gyulainak. Több levelet ír ebben az ügyben Tolnai Lajoshoz. Arany László nem ért egyet Tolnaival és le akarja beszélni a közlésről. Tolnai kéri, hogy indokolja meg a véleményét, de ez elől kitér s egy újabb levélben (1878 ápr. 4.) megismétli az előbb is megírt általánosságban elhangzó kifogásait. Végül 1878 május 20-án közli Tolnaival, hogy megmutatta a tanulmányt Gyulainak s elhatározták, hogy közléstesszik, mivel már régen jelent meg Tompáról valami. Ugyanebben a levélben a következőket is közlik Tolnaival. »Már átadás előtt (t. i. a Gyulai kezébe adás előtt P. B.) kihúztam a cikkből néhány sort: a Kossuthra vonatkozó dicsőítés egy részét, ami végre is nem tartozik a tárgyhöz. . . Ezeket a részeket Gyulai is ki kívánja hagyni.«

A tanulmány ilyen huzavona és megcsonkító műveletek után meg is jelenik a Budapesti Szemlében (1878. XVIII. 27—86 p.), de szerkesztői megjegyzésben Gyulai szükségesnek tartja közölni, hogy a cikknek már kiindulási pontjával sem ért egyet. Gyulai véleménye ellenére is, a Tompa-tanulmány elmélyült, tudományos munka, ami megüti és egyes vonatkozásaiban túlszárnyalja kortársait. Volt hatása a későbbi Tompa-tanulmányokra is. Lévy, Kéky Lajos, Váczy János Tompa-tanulmánya nagyjából Tolnai nyomdokain halad, kivéve az elbeszélő Tompa értékelését.

Érdeemes figyelembevenni, hogy milyen szempontok vezetik Tompa értékelésében, mert ez általában is jellemző Tolnai módszerére és szempontjaira. Először bírálja a tárgyról szóló előző irodalmat, majd felállítja a következő követelményeket:

1. Szeretni azt a tárgyat, amiről írunk, mert különben nem tudjuk megérteni.
2. Megkeresni költészetének mozgató erőit. (Tolnai a prózairodalmat is költészetnek, néha elbeszélő költészetnek nevezi. A költészet kifejezés az ő és több kortársának a szótárában nagyjából az »irodalom« fogalommal azonos.)
3. Ismerni a tárgyalat költőt és az irodalmat általában is.
4. *Milyen kornak énekelt és hogyan?*
5. Kik hatottak rá és miért?
6. Milyen viszonyban állt emberileg és költőileg a kortársaival.
7. Mennyiben magyarítja a költő élete a költészetét.

Ezek a szempontok, ha más súllyal és csoportosításban is, de ma is helytállóak. A Tompa értékelése különben készséggel és örömmel ismeri el értékeit Tompa költészetének, de nem tartja Petőfivel és Arannyal egyenértékűnek. Különösen elbeszélő költészetéről van elítélő véleménye s ebben a részében, ahol túlnyomórészt formai szempontok miatt háttérbe szorítja Tompa eszmei értékeit az elbeszélő költeményekben, nem tudunk egyetérteni teljesen Tolnai véleményével.

Már a Tompa-tanulmányban rendkívül nagyra értékeli Petőfi költészetét. Petőfit rajongásig szerette, elragadtatással írt róla és Petőfi volt a legfőbb értékmérő, akihez mindenki mást hasonlított. Petőfi volt Tolnai szemében a nagyság tetőpontja, akiről mindig csak felsőfokú jelzőkkel lehet beszélni. A magyar irodalom legnagyobb alakját látja benne. Ír is róla egy tanulmányt »Petőfi a mi szemünkben« címen. Lefordította németből Alexander Fischer »Petőfis Leben und Werke« (Petőfi élete és művei) című könyvét, amit Jókai Mór előszavával adtak ki magyarul. Dühös mindenkire, aki Petőfit bántani merészeli. Greguss Ágostot legkülföldiebb írásaiban felbőszülten citálgatja, mert egyszer leírta, talán megdondolatlanságból, »Petőfi pediglen poéta nem vala«. Példaképet lát Petőfiben, noha nem azonosítja magát teljesen Petőfi ideológiájával s ebből adódik, hogy élete végén egy megjegyzésében kedvezőtlenül nyilatkozik az Apostolról. Petőfihez mégis és mindig ragaszkodik. Petőfi imádata vitte őt a Petőfi Társaság tagjai közé is két évvel a társaság megalakulása után, 1878-ban. Ez a Társaság kezdetben valamelyes ellenállást fejtett ki Gyulaiékkal szemben, később teljesen a reakció járszalagjára került, de akkor már Tolnainak nem sok köze volt hozzá. Tolnai csatlakozott a Társasághoz, de amivel nem értett egyet, azt keményen bírálta a Társaság

tagjainál is. Erre mutat az is, hogy egy nagylélekzetű bírálóban elítéli Ferenczy Zoltán háromkötetes Petőfi életrajzát, mert rengeteg nem Petőfire vonatkozó adatot is összehogarszlik és az adatok tömegében elvesz Petőfi nagysága.

A Petőfihez való határtalan ragaszkodása viszi rá arra is, hogy Arany Jánosról többször igaztalanul nyilatkozik. Pedig szerette és tisztelte Aranyt, de fájt neki, hogy Petőfi barátját egyesek tudatosan, mások akaratlanul is, Petőfiellen játsszák ki és Petőfi fölé emelik. Gyulaival kapcsolatban jegyzi meg — megfélekedve Salamon tanulmányáról — hogy »ily gyalázólag nálunk még senki sem szólott Petőfiről. Óh, nagy Arany! Imádóid mit meg nem tettek érted.« Szerette Aranyt, aki mint diáknak és mint költőnek egyaránt tanára volt. Még Tompáról írott tanulmányában is így nyilatkozik róla: »Arany mindig eredeti, önálló tehetség, lángész marad a világirodalomban«. Később is, egész életében nagy költőnek tartja, balladáit a legkiválóbbak közé sorolja, a Toldi első és harmadik részét ünnepli s ha regényeiben vagy másutt nagy magyar költőket sorol fel, mindig ott szerepel Arany János is. Sok cikket írt Aranyról: Arany J: Buda halála, ; Arany János (1893. Képes Családi Lapok); Arany János (1893. Magyar Szemle); Mit akart Arany János, Arany János epikai töredékei, Hogy írják meg Arany János életrajzát, s ezeken kívül is sok helyen van rövidebb-hosszabb megjegyzése Aranyról. Arany halála alkalmával »Egy nagy költő halálára« címen búcsúzik a nagy költőtől és tanítótól. Marosvásárhelyről még bort is küld Aranyra, amit a költő nevében a szintén költő Arany László nyugtáz egyik levelében. Az Arannyal való foglalkozására jellemző az is, hogy fiától nem közismert életrajzi adatok után érdeklődik, hogy ezzel is alaposabban tudjon megszólalni.

Tolnai akkor fakad ki Arany ellen is, amikor Gyulaiék már nem tudnak eléggé magasfokú jelzőket összehalászni Arany nagyságának érzékeltetésére s csendben hallgatnak Petőfiről. Tolnai ekkor vesézni kezdi a Toldi szerelmét s túlzó bírálata közben felvet olyan észrevételeket is, amit ma is helyeselhetünk. A megérdemeltnél sokkal kisebbre értékeli a Buda halálát s egészében elhibázott műnek tartja. Mindez Petőfin kívül annak is a következménye, hogy Gyulaiék tudatosan idegenítették el Aranytól egykori barátait és tanítványait.

Kritikai munkássága akkor ölt a legszélesebb méreteket, amikor 1887-ben »Irodalom« címen saját lapot alapít. Itt nem korlátozza őt senki és semmi, hogy véleményét szabadon kifejtse. Sokat írt ebbe a lapba, de tárgyilag is téves az a rosszhiszemű megállapítás, ami megtalálható majdnem minden irodalomtörténetben, hogy az egészet maga írta tele. Az ő nevéen kívül 32 magyar és több külföldi szerző nevével találkozunk, s a külföldiek közül ott van Puskin és Nyekraszov neve is. Az elég változatosan és ügyesen összeállított harcoshangú, szabadszellemű lap egy félévi fennállás után megszűnt. Az itt megjelent sok apró cikk közül kiemelkedik a Kiss Józsefről írott tanulmánya és a több folytatásban megjelent, »Nuricsán Timót« álnév alatt írt »Határkiigazítások a magyar költészet és széptudományok területén«. Az utóbbiban a magyar irodalom történetének kézikönyveit és tankönyveit bírálja. Lapjában végig ostorozza a Petőfi Társaságot (Petőfi és Kisfaludy Társaság), a Kisfaludy Társaságot (Kisfaludy Társaság, A Kisfaludy Társaság 40. közgyűlése), az Akadémiát (Az Akadémia nagyhete) és a többi lapokat is (A fővárosi lapok s a Pesti Napló).

Esztétikai működése nagyméretű volt: alig van nagy magyar író, akiről ne írt volna valamilyen a hún mondáktól kezdve az Árpád-kori kódexeken keresztül Zrínyiről, Csokonairól, Vörösmartyról, Eötvösről írt részletesebben. Tervezett egy kétkötetes irodalomtörténetet is, de ez nem készült el, noha irodalomtörténeti tanulmányai nagyon vastkos két kötetet tennének ki.

Kortársairól is rengeteget írt, részben nagyobblélekzetű tanulmányt, mint amilyennek a »Hatvanas évek irodalma«, »A hetvenes évek irodalma«. Ezekben egyrészt rövid portrékat közöl, kiterjeszkedik a folyóirat-irodalomra, az írói irányok kérdésére s beleékel olyan hosszabb tanulmányokat is, mint a Rákosi Jenőről szóló a »Hetvenes évek irodalmi életében«. A hosszabb írások mellett se szeri se száma a kortársakról szóló megemlékezéseknek, kritikáknak, amelyek sokszor csak napi jelentőségűek voltak, de mindig éles szemű kritikust sejtetnek. Nem volt elnéző a fiatalokkal szemben sem. Ostorozta a Pesti Naplót s ami ezzel egyértelmű, Rákosi Viktort, aki minden héten felfedezett egy-egy nagytehetségű író. Egy alkalommal Tolnai is megpróbált felfedezni valakit,

a »Zalai Közlöny« ismeretlennevű (Bálintffy) balladairóját, de sikertelenül. Esztétikai. irodalomtörténeti és kritikai munkássága olyan sokrétű és nagykiterjedésű, hogy érdemes volna külön is foglalkozni vele.

Felfogására mindig jellemző az eredetiség, az önállóság. Berzsenyiről, elismerve meglévő érdemeit, szellemesen így vélekedik: »Berzsenyi költészete nem igen több mint egy magyar földben nőtt exotikus fáé«. Kítűnő érzékkel ismeri fel Herczeg Ferencben az induló divatíró, akit magasabb irodalmi igények nem fűtenek, társadalmi mondanivalója silány. A még Tolnai életében megjelent »Gyurkovics lányokról« kimutatja, hogy hihetetlen, silány, nem realista alkotás. Ezzel a művével kapcsolatban így foglalja össze véleményét Herczeg Ferencről: »Soha magyar író nem volt, aki a poézist úgy el tudta kerülni, mint Herczeg«. Kortársai közül Arany halála után Vajdát és Jókait tartotta a legnagyobbaknak. Figyelme kiterjed a nő-írók felé is. Róluk írva mentegetődik, hogy ő el tudja képzelni, hogy nők is lehetnek jó írók, de akikről ír, azok gyengék. Írt viszonylag elismerően Beniczkyne Bajza Lenkéről, sokkal kevesebb elismeréssel Wohl Jankáról és Wohl Stefániáról.

Kritikai munkásságában nagy erénye, hogy rendkívül képzett, tudós ember volt s mindent összemért más, hasonló jellegű művekkel. Kiválóan ismerte a görög és latin irodalmat, de a világirodalom valamennyi nagy íróját is. Legtöbbjét eredetiben olvasta. Az angol, francia, német, olasz, spanyol, északi írók mellett sok melegséggel és gyakran hivatkozik az oroszokra, elsősorban Puskind, Lermontovot, Gogolt, Dosztojevskijt, Leo Tolsztojt és Nyekraszovot emlegeti. Világirodalmi ismeretei nem holt anyag volt a számára, hanem felhasználta őket magyar irodalmi vizsgálódásai közben is. A világirodalom mellett rendkívüli alaposággal ismerte a régi és a korabeli magyar irodalmat. Az esztétikusok közül elsősorban Erdélyi Jánost és Zilahy Károlyt tisztelte.

Esztétikai elveiben mindig a realizmus harcosa. Elítéli az idegenmajmolást, a külföldi példák elvtelen utánzását, különösen a Jósikánál gyakran csak külsőségekben megnyilvánuló Scott hatást. Azt követeli, hogy hű tükre legyen az irodalom a mi nemzeti társadalmi, politikai és irodalmi életünknek; az író ne kendőzse el a valóságot, hanem fesse olyannak amilyen. »A mi regényírónk minket írjon. Ne szépitse rajtunk ami rút, de ne is hazudja le azt az erőt, amit elárulnak izmaink. Fessen csak bennünket úgy, ahogy vagyunk. Dickens, Thackeray, Tolsztoj (Leo), Dosztojevskzi saját talajukon maradjon s úgy és ott nőnek nagygyá a művelt világ előtt — humbug és reporterek nélkül. Tolnai meg van győződve a tartalom elsődleges voltáról a formával szemben és erről többször vitázik is a már kortársainál is felbukkanó öncélúság képviselőivel. A sok példa közül csak egyet idézünk. »Mi nagyon együgyűen, szerelmesek vagyunk a ragyogó stílbe, holott az egész ragyogás egy üres semmi, ha a tartalom hitvány«. Harcol az álnépiesek, a frázispuffogatók ellen s elvszerűséget, társadalombrázolást követel. Nagyon gyakran ma is helytálló megállapításai vannak az esztétika részletkérdéseit illetően is.

Ilyen nagy érdemek mellett valóságos csapás volt az akkori irodalomtudományra, hogy Gyulaiék félretaszították. Kár ez mi a számunkra is, mert ez a katasztrofális vitte aztán indokolatlan túlzásokra is kritikus pennáját. Gyulaival, Szász Károllyal, Beöthy Zsolttal való szembenállása még érthető, sok vonatkozásban érdem. A baj ott kezdődött, hogy annyira elfogulttá vált Gyulaiékkal szemben, hogy ha azok helyeset mondtak, azt sem volt hajlandó elismerni és körmönfont okoskodással kisütötte az ellenkezőjét. Ha Gyulai megállapította Eötvös »Falu jegyzőjéről«, hogy az a 48 előtti társadalom, különösen a megyerendszer bírálata, akkor az a Tolnai, aki mindig a társadalombrázolás harcosa volt, elveiben és szépírodalmi munkásságában egyaránt, csakhogy Gyulainak ne legyen igaza, kisüti Eötvösről, hogy Violát és Tengelyit mint személyeket kedvelte és semmiféle társadalomkritikát nem akart gyakorolni és ilyen a »Falu jegyzőjében« nincs is. Amit Gyulai mond, az Tolnai szerint eleve nem lehet igaz. Erre volt némi alapja, de így kifejezni és a gyakorlatban is ehhez tartani magát mégsem volt helyes. Nem volt helyes még akkor sem, ha az esetek többségében közelebb állunk Tolnai véleményéhez valamilyen mű értékelésében, mint Gyulaiéhoz.

Nagyigényű kritikus és esztéta volt, de nemes szándékai nem találtak mindig célba. Mégis, ha esztétikánk, irodalomtörténetünk és kritikánk nagy alakjait keressük meg a múltban, a névsorban hely illeti meg Tolnai Lajost is.

A Szentistváni Kéry család után már kevés nagy művet írt. Az 1892 után írt művei nagyon egyenetlenek, egészüket tekintve hanyatlást jelentenek az író pályáján. Nem a régi, istennel emberrel perbeszálló hadakozik már, hanem egy megtört öregember írja utolsó műveit, amikben csak ritkán csillan fel egy-egy értékes vonás. Hiába jutott közben rendes tanári, majd igazgatói álláshoz, hiába szerkeszti egy évtizeden keresztül egészen haláláig a Képes-Családi Lapokat, ez már csak anyagilag segít rajta, de egészében nem változtat lefelé hajló pályáján. A polgári iskolára nemcsak annyi energiát pazarol, amit az órák leadásával tölt, hanem Lád Károllyal, Böngérfy Józseffel közösen tankönyveket is ír a polgári iskolák és felsőbb leányiskolák számára. Ír magyar nyelvtant, magyar nemzet történetét, világtörténelmet, még korábban összeállított egy iskolai segédkönyvet »Költeményes gyűjtemény« címen a magyar írók műveiből.

Termékenysége még mindig óriási, bár sokat betegeskedik, felesége is meghal (1892) ami egy időre nagyon elkésérlti s talán Jókai levele volt az, amelynek a hatására újból az irodalomhoz fordul s írásba temetkezik. 1892 után még nyolc regényt írt: Vallomások 1893; A mi fajunk 1893; A jó szövetség 1894; Sötét világ 1894—5; A vén gyerekek 1895; Én is 1896; A grófné ura 1897; Ahogy kezdtek, úgy végeztek 1897. Ezek közül életében már csak a Grófné ura jelent meg kötetformában s halála után is csak a Sötét világot adták ki (1943). A többi folyóiratokba rejtőzik az olvasók elől. Akármelyikre nézünk is ezek közül, már csak részleteket mutat a régi Tolnaiból. A Sötét világ még egy utolsó fellobbanásnak számít, ami nagyon jelentős dokumentuma a kor és az író életének és a kettő viszonyának is. A »Grófné urában« is felbukkan még az arisztokrácia csipkedő kigunyolása, de a hangsúly áttevődik arra a giccses történetre, hogy a gróf halála után a grófnő férjhez megy a családnál szolgáló szegény nevelőhöz. A »Rokonok volnánk ám« nagy íróhoz méltatlan detektívhistória sok gyilkossággal, jóságos bírókkal keverve.

Érdeemes felfigyelni arra, hogy néhány regényhőse még mindig előkerül. Szorítsd László alakját, a törtető és rangkørságban szenvedő embert rettenetes szívóssággal tudta gyűlölni és évtizedeken keresztül nem szünt meg ostorozni. Legalább tíz regényében és sok elbeszélésében találkozunk ezzel az alakkal. Szorítsdon kívül más szereplők is átkerülnek egyik regényéből a másikba. Szinte úgy írja meg a regényeit, hogy feltételezi az olvasóról előző műveinek az ismeretét s valóban csak az érti teljesen az írásait, aki ismeri azokat a neveket, akiket ő csak megemlít, mert úgy véli, hogy azt már nem kell jellemezni, hiszen azt megtette egy előző regényében. Valami balzaci kompozíció lebeghetett a szeme előtt, de míg Balzac a 17 regényében szereplő Rastignacot mindig új oldaláról mutatja meg, addig Tolnai visszatérő hősei mindig a régiek, mintha azonos állóképeket vetítenének diapozitíven. Ez az ismétlődés nemcsak egyes szereplők esetében van meg, hanem ötleteket és témákat is megismétel. Egyes történeteket újból megír kevés változtatással, régi írásait gyakran azonos, néha megváltoztatott cím alatt újból közzéteszi. Mindez abban az olvasóban, aki egymásután olvassa munkáit, csalódást kelt, mivel nem mond újat a számára. Van a műveinek valami egyhangúsága, ha sokat olvasunk belőle egyszerre, míg külön-külön friss műveknek, egészséges írásoknak hatnak. Mindez nemcsak a késői Tolnaira vonatkozik, hanem a korábbira is.

Eszmeileg csökkent regényeinek az értéke régebbi írásaihoz mérten, de ezzel ellentétben olvasmányosabbá vált. Tolnai sohasem rendelkezett Jókai csapongó fantáziájával, áradó mesélő kedvével, de élete végén mintha efelé törekedne. Izgalmassá akarja tenni a történeteit még a tartalom rovására is. Gondoljunk csak az izgalmas bűnügyi históriára, a »Rokonok volnánk ám«-ban.

Eszmei megtorpanását nemcsak a regényeiben kísérhetjük figyelemmel, hanem mástermésztű írásaiban is. Egyik bántó jele ennek a félresiklásnak, hogy József főhercegről elismerő cikket ír, amelyben dicséri, mint a magyar honvédség főparancsnokát, a magyar irodalom barátját, a »cigány nyelv nyelvtanának« a megíróját. (József főherceg és a magyar irodalom. K. Cs. L. 1893; József főherceg jubileuma Magyar Szemle 1893). Az istennel veszekedő, antiklerikális volt református pap munkatársul szegődik a teljesen klerikálisnak induló, később ebből vesztő katolikus laphoz, a Magyar Szemléhez s hogy

egyéb műveit is közölhesse, még Máriát dicsérő vallásos elbeszélést is ír (Óh, édes Jézusom 1893).

Írói működésének s életének utolsó szakaszában a legtöbb értéket bősámu elbeszélése és még nagyobb számú rajza képviseli. Ezek a karcolatok, rajzok sokban a régi, metszően és élesen szatirikus Tolnait idézik. »Aki díszokleveleket hord« 1893. egy törtető ember sikerült rajza. Cselekménytelenül ábrázol ebben is és a legtöbb rajzában. A szóbanforgó tipikus, néhány esetben külön alaknak a jelleme nem előttünk bontakozik ki valamilyen történeten keresztül, hanem megtudjuk, hogy mi történt vele. A fentemlített rajzban a régi szenvedéllyel ítéli el a nepotizmust és a korrupciót. A »Trafik« azt a hihetetlen történetet mondja el, mint abban az időben kivételes jelenséget, hogy egy szegény asszony minden protekció nélkül trafikengedélyt kapott. A »Képviselő«-ben az elvtelenséget karikirozza. Azt a képviselőtipust jeleníti meg, amelyiknek mindegy, hogy melyik pártnál, akár nő, akár egy szivar a főhős. »A szivar körútja« kedélyes cím alatt különben Gyulain és Szász Károlyon üt egyet, akik kölcsönösen fogadalmat tesznek egymásnak a rajzban, hogy majd te dicséred az én vömet, én a tiédet, te essayt írsz az én remekeimről, én ugyanezt teszem a tiédde.

Ezeknek a rajzoknak a témaköre még a régi, ismertetett témakör. Az eseménytelen jellemábrázoláson kívül legfeltűnőbb és a műfajhoz hozzátartozó vonásuk, hogy rövidnek, maximum 3—4 oldalasak. A megírt jellemek rendszeren közvetlen és konkrét élményen alapulnak, amit az élmény befogadása után rögtön meg is írt. Mindig egyes szám első személyben beszél, akár férfi, akár nő, akár egy szivar a főhős. »A szivar körútja« kedélyes cím alatt különben Gyulain és Szász Károlyon üt egyet, akik kölcsönösen fogadalmat tesznek egymásnak a rajzban, hogy majd te dicséred az én vömet, én a tiédet, te essayt írsz az én remekeimről, én ugyanezt teszem a tiédde.

Utolsó elbeszéléskötete 1897-ben jelent meg »Nagy gyárosék és egyéb elbeszélések« címen. A kötet öt elbeszélése közül magasan kiemelkedik a »Tógyer farkasa« népi történetével, egyszerű emberek életének és gondolkodásának hű rajzával, kedves, megható meséjével. Tógyert, a juhászt elbocsátják állásából, mert nem akar megválni a gyermeke bölcsőjénél talált farkaskölyöktől. Egy alkalommal Tógyer vásárra megy s a nyáját a nagy fehér komondorra és a megszelidült, húséges állattá vált farkasra bízta. Még haza sem ért a vásárból, amikor véresen és megtépve jön elébe a komondor. Siet haza, de már késő, mert ottthon egy szerteszedt nyáj és egy véres farkas fogadja. Tógyer éktelen dühre fakad s lelövi hűtlennek vélt farkasát. A tragédia azután következik, amikor megtudja, hogy nem az ő dédelgetett farkasa bántotta a nyáját, hanem idegen farkasok törtek be a nyáj közé és az ő farkasa a komondorral együtt viaskodott a betörő farkasok ellen.

Ebben a nagyszerű, élénk elbeszélésben a pusztai juhász végtelenül kedves arcát rajzolja meg. A juhász nem lázong, nyugodtan tűri urának a szívtelenségét és embertelenségét, de belül nagy emberi érzések, mély szeretet fűti és az érzéseit többre becsüli, mint az urát. A farkastól nem hajlandó megválni az ura kedvéért, mert a farkasban saját fiát véli továbbélni, hiszen a meghalt fiú bölcsőjénél találta. A fia helyett a farkaskölyköt dédelgeti s a természethez kötött és a civilizációtól távoléló ember úgy beszél az állatokhoz, mintha azok is érző emberek volnának.

A Tógyer farkasában sok mélység, sok gyöngédség, sok sok szeretet van. Abban az emberben, aki határtalanul tudott gyűlölni, ott élt a szeretet is a jóság, az egyszerűség, a szegénység iránt. Hiszen gyűlölni csak akkor tudunk valamit, ha van egy ellenpólus, amihez ragaszkodunk, amit szeretünk.

Tolnai élete küzdelmes élet volt. Legjobb régényei, elbeszélései, rajzai, költeményei, esztétikai cikkei egy nagy tehetség becses öröksége a mi számunkra. Hová fejlődött volna tehetsége, ha nem lett volna olyan számkivetett, hányatott élete, amilyen volt! Ha voltak is barátai, de életében nem kapta meg azt az elismerést, amit megérdemel, kapja meg hát tőlünk, harcának befejezőitől, akik látjuk hibáit, de sokkal többre becsüljük értékes műveit, mint bármikor is becsülték.

HALADÓ KRITIKÁNK KÉRDÉSEIRŐL

A magyar kritika haladó hagyományainak összegyűjtése, rendszerezése és marxista-leninista újraértékelése — elodázhatatlan feladata szocialista irodalomtudományunknak, kritikánknak. Fejlődésünkben elérkeztünk odáig, hogy a kritikától tudományos elmélyültséget, alapossgot, esztétikai műveltséget követeljünk meg. De ahhoz, hogy fiatal irodalomkritikánk megfeleljen ezeknek a követelményeknek, ahhoz, hogy kritikánk tartalmában szocialista, formájában nemzeti legyen, szükséges az is, hogy megteremtjük a történelmi folytonosságot a tegnapi és a ma bírálata között. Ezt a folytonosságot csak úgy állapíthatjuk meg, ha bírálva, gyomlálva, válogatva, elemezve *átértékeljük* nemzeti hagyományainkat. Hatalmas kincseshánya a mi nemzeti kritikánk: különösen a XIX. század első fele és a forradalmat követő első évtizedek kritikái termése gazdag. Ezeket a kincseket azonban ki kell bányászni, összegyűjteni és rendszerezni. Ilyen rendszerezési kísérlet *Lukácsy Sándor* antológiája: »Haladó kritikánk Bessenyeitől Adyig.« Ez a könyv alkalmat ad arra, hogy felvessük a kérdést: hogyan közeledünk haladó kritikái hagyományainkhoz? Mi az útja a hagyományok marxista-leninista átértékelésének? Ebből a kérdésfeltevésből egész sereg probléma adódik; a továbbiakban ezekre térünk rá.

1.

Sokan ismerik *Lenin* szavait a prolet-kultista irányzat ellen, *Lenin* »Határozati javaslat«-át s annak negyedik pontját, ahol zseniális tömörséggel formulázta meg a haladó hagyományok és a marxizmus ideológiájának kölcsönviszonyát:

»A marxizmus mint a proletariátus forradalmi ideológiája azért tett világtörténelmi jelentőségre, mert korántsem dobta el a polgári korszak legbecesebb eredményeit, sőt ellenkezőleg, magáévá tette és átalakította mindazt, ami értékes volt az emberi gondolkodás és a kultúra több mint kétezeréves fejlődésében. Csak az ezen az alapon és ebben az irányban tovább folytatott, a proletárdiktatúra mint a minden kizsákmányolás elleni végső harc (gyakorlati) tapasztalataitól lelkesített munka ismerhető el az igazi proletárkultúra fejlesztésének.«

De ezeket a közismert szavakat nem egyszer úgy értelmezik, mint engedélyt arra, hogy a hagyományokat bírálat nélkül felolvasszák a szocialista kultúrába. Valójában *Lenin* mindig és különösen híres beszédében a *lenini Komszomol II. Kongresszusán* kiemelte, az ifjúság lelkére kötötte a hagyományok *kritikai* elsajátításának fontosságát; *Lenin* maga is, — többek között — a nagy orosz forradalmár-demokraták értékelésével nagyszerű példáit adta annak, hogy miként kell *tudományosan* közeledni a haladó hagyományokhoz.

Vegyünk két példát. »Herzen emlékezete« című cikkében ezt írta:

»Herzen 1848 utáni lelki válsága, mély szkepticizmusa és pesszimizmusa a szocializmusról alkotott polgári illuziók válsága volt. Herzen lelki drámája annak a világtörténelmi korszaknak volt a szüleménye és tükröződése, amikor a polgári demokrácia forradalmisága (Európában) már halódott, de a szocialista proletariátus forradalmisága még nem érett meg. Ezt nem értették és nem is érthették meg a liberális orosz szószátyárkodás lovagjai, akik most forradalomellenességüket a Herzen szkepticizmusáról szóló virágos frázisokkal leplezik.«

Csernisevskijről így írt:

»Csernisevskij utópista szocialista volt, aki olyan átmenetről ábrándozott a szocializmus felé, amely a régi, félféudális parasztközösségen át történik, aki nem látta s a múlt század hatvanas éveiben nem is láthatta, hogy csak a kapitalizmus és a proletariátus kifejlődése teremtheti meg a szocializmus megvalósításához szükséges anyagi feltételeket és társadalmi erőket. De nemcsak utópista szocialista volt Csernisevskij. Forradalmi demokrata is volt, hatni tudott forradalmi szellemben kora minden politikai eseményére, terjesztve — a cenzura gátjain és sorompóin át — a parasztforradalom eszméjét, a tömegek minden régi hatalom megdöntésére irányuló harcának eszméjét.«

Lenin értékeléseiben — ha módszerüket vizsgáljuk — éppen az zseniális, hogy konkrét realitásában, ellentmondásos egységében fogja fel az orosz haladó gondolat nagy képviselőinek egész működését. *Lenin* a konkrét, adott, objektív történelmi ellentmondásokból vezeti le e gondolkodók életművének ellentmondásosságát, ezzel is bizonyítja a materialista ismeretelmélet alapvető tételének helyességét, hogy t. i. érzeteink, képzeleteink, fogalmaink, gondolataink, eszméink stb. a tőlünk függetlenül, objektíve létező valóság viszonylag pontos, adekvát tükröi. De *Lenin* ugyanakkor nem mechanikusan »húzza rá« a gazdasági-társadalmi viszonyokra ezeknek a gondolkodóknak az életművét, nem egyszerűsítette le és nem hamisította meg azt: *Lenin* rámutat a Herzen és Csernisevskij egyéniségéből, filozófiai nézeteiből, társadalmi és osztályhelyzetéből következő konkrét ellentmondásainkra. Egy és ugyanazon korban sok egyező vonás mellett mégis különböző értékelést ad kettőjükéről, mert Herzent is, Cserni-

sevszkij is, más és más jellemzi. Éppen az a módszer, hogy ellentmondásaikkal együtt értékelték őket, biztosítja a lenini analízisnek a tudományos pontosságot, a dialektikus elevenséget és a materialista harci szellemet. Ilyen, hasonló módszerű jellemzést ad Lenin Tolsztojról is, amikor Tolsztojt az orosz forradalom tükrének nevezi s amikor rámutat arra az ellentmondásra, amely az író művészetének forradalmi jellege s személyes nézeteinek patriarchális megbékélő lényege között meg volt. Ezek a példák bizonyítják, hogy a haladó hagyományok értékelésének kérdésében a lenini módszer mindig az elemzés mély, dialektikus-materialista felfogásával ér el tudományosan pontos eredményt. Másszóval: Lenin módszerének »titka« az, hogy az adott haladó író-gondolkodó megítélésében nem egyoldalú dicsérő vagy egyoldalú elutasító véleményt fejez ki, hanem a jó és a rossz oldalakat, a történelmileg haladót és a történelmi korlátot egyszerre, konkrét dialektikus egységükben tárgyalja és ezzel megadja a tudományos kutatómunka alapját. Mert ezután a feladat az, hogy kihámozzuk a mű ellentmondásos egységéből a történelmileg előre mutatót és hogy ugyanakkor könyörtelenül szétzúzzunk mindent, ami ebben a műben a hibás tendenciákat kifejezi, ami így vagy amúgy a történelmi reakciót segítette s meglehetősen segíti ma is. A haladó kritikai hagyományok értékelésében is a lenini »két kultúra« elve kell, hogy vezéreljen bennünket: minden burzsoá nemzeti kultúrában — hirdeti az ez elv — két kultúra van. A reakció és a haladás, az elnyomók és az elnyomottak kultúrája. Ha a magyar haladó kritika történeti fejlődését vizsgáljuk, feltalálhatjuk e harc kritikai formáit. S ez természetes: mert a magyar kritika fejlődésében, sőt, gyakran még haladó kritikásaink életművében is megütközött egymással a haladás és a reakció. (Mint pl. Gyulai Pálnál. Ezért haladó kritikánk hagyatékának tanulmányozásánál állandóan szem előtt kell tartanunk a lenini két kultúra elvét, az ideológiai osztályharc e fontos fegyverét.

A szovjet irodalomtudomány a magyar irodalomtudomány példaképe, tanítómestere. A szovjet irodalomtudósok műveiben sohasem kenik el a haladó hagyományok osztálykorlátjait, történelmi korlátozottságukat sohasem dicsérik fel egyoldalúan az általuk elemzett kritikusokat, írókat stb. Ha ezt tennék, szakítanának a marxista-leninista tudomány módszerével s a vulgáris, metafizikus, mechanikus materializmus mocsarába süppednének. Az ő példájuk — a szovjet Bjelinszkij, Csernisevszkij, Dobroljubov-kutatók példája — arra figyelmeztet bennünket, hogy a kritikai hagyományok népszerűsítésében is a lenini módszert alkalmazzuk és hogy szakítsunk a metafizikus idézethalmozás, a történelmietlen szemlélet és a pártatlan, elvtelen ellentmondás-eltüntetési módszerével.

2.

De ezzel nem merítettük ki haladó hagyományaink értékelésének kérdését. Mert nem elégséges kimondani, hogy a haladó hagyományokat kritikusan kell újra értékelni; azt is ki kell fejteni, hogy most már mi legyen a *tartalma* ennek a munkának?

I. Haladó hagyományainkat dialektikus ellentmondásosságukban kell felfognunk. Ebből az következik, hogy meg kell vizsgálnunk elsősorban a kor ellentmondásosságát, amelynek sajátos tükre az adott életmű. Itt tehát *kritika és társadalom*, kritika és a konkrét társadalmi *felépítmény* összefüggésére kell választ adni. A marxista-leninista elemzés feladata kimutatni ezen a bonyolult kérdéskomplexumon belül, hogy a konkrét történelmi helyzetben milyen szerepet játszott az irodalmi kritika, mint a társadalmi öntudat sajátos formája. Tehát, mondjuk a XIX. század elején, a reformkorban a magyar kritika, Bajza és Kölcsey kritikája irodalmunkkal együtt miért játszott vezetőszerepet a társadalmi öntudat fejlesztésében? Hogy megértsük a jelentőségét ennek a vezetőszerepnek, példát hozhatunk az orosz irodalomkritika történetéből: gondoljunk a forradalmár-demokrata kritika szerepére az orosz néptömegek, a »raznocsnyc« olvasóközönség tudatának fejlesztésében, a forradalmi agitációban nemcsak az irodalmi fejlődés, hanem az egész társadalmi fejlődésnek is demokratikus irányáért. Felderíteni és kielemezni ezt a különleges vezetőszerep-jelleget, majd a forradalom bukása után a megváltozott körülményeknek megfelelően a kritikánk fejlődésében bekövetkezett megtorpanás és kezdődő dekadencia okait és tüneteit feltárni és kibogozni: — ez kritikánk történeti elemzésének feladata.

Tehát: meg kell vizsgálni kritikánk történetét az adott kor gazdasági-társadalmi viszonyainak, osztályharcának összefüggésében, a kor társadalmi öntudata, mint felépítmény és kritikája, mint ennek a tudatnak specifikus formája közötti összefüggés szemszögéből.

II. De ez még nem minden. Meg kell vizsgálni *kritika és irodalom* viszonyát. Mert ha fényt is derítünk kritika és társadalom, kritika és társadalmi öntudat s a későbbiekben kritika és filozófia összefüggésére, ezzel még nem adtuk meg az irodalomkritika specifikumának ismérveit. Speciális tudatformává elsősorban az teszi a kritikát, hogy tárgya az irodalom, mint az élet művészi tükre. Ha tehát irodalombírálatunkat történeti fejlődésében vizsgáljuk, fényt kell derítenünk a kor kritikájának és irodalmának viszonyára.

III. De még ez sem minden. Meg kell vizsgálni az irodalombírálat eszmei mondani-valóját, irányzatainak harcát, az esztétikai, politikai és nem utolsó sorban filozófiai irányvonalak küzdelmét, mint a társadalmi osztályharc tükrét az adott korszakban. Az irodalomkritika az irodalomtudomány része, az irodalomelmélet közvetlen formája, vagy ahogyan V. G. Bjelinszkij, a nagy orosz forradalmár-demokrata mondta, . . . »mozgó esztétika« (Összes Művei, oroszul II., 457. old.). B. I. Burszov, a kitűnő szovjet irodalomtudós »A realizmus elmélete Bjelinszkij esztétikájában« c. tanulmányában (»Bjelinszkij. Cikkek és anyagok.« c. könyvében jelent meg, oroszul. Leningrád. 1949.) írja Bjelinszkijnek eme meghatározásáról (I. m., 81. old.):

»Az esztétika, amely a művészet elmélete, a művészethez hasonlóan a valóságból nőtt ki. Az esztétika a valóság öntudatosodása a művészetben keresztül. De az esztétikának, mint a művészet fejlődéséről szóló törvények rendszerének, Bjelinszkij véleménye szerint, meg van az a hátránya, ami egy bizonyos adott időpont velejárója. A kritika bizonyos fokig előnyben van az esztétikához képest: »szüntelenül fejlődik, előre halad, miközben a tudománynak új anyagokat, új adatokat gyűjt.« A kritika, Bjelinszkij nagyszerű meghatározása szerint, »mozgó esztétika. . .« (II. 457.)

Ami mármost bennünket közelebről érdekel Bjelinszkij meghatározásából és Burszov megjegyzéseiből, — az a kritika specifikumának kérdése. Bjelinszkij meghatározása világosan mutat rá a kritika specifikumára. A kritika és az esztétika kölcsönösen kiegészítik egymást s elszakíthatatlan egységben vannak. A kritika az irodalom új alkotásainak elemzésével új adatokat, új anyagot ad az esztétikának; az esztétika pedig lehetővé teszi, hogy a kritika ezt a munkát tudományos színvonalon végezze. A kritika összekötő hídát képez a művészet filozófiája (esztétika) és az irodalom, az irodalmi fejlődés és az esztétikai fejlődés között. A kritika az irodalmi művek elemzésére közvetlenül alkalmazza az esztétika tanításait, módszerében, mondanivalójában annak normáival dolgozik, tehát szükségszerűen ilyen vagy olyan esztétikai ízlést, áramlatot, felfogást, irányzatot fog kifejezni, így a kritika szükségszerűen részt vesz az esztétikai pártok harcában. Ugyanakkor a jelentékeny, a haladó kritika — éppen az új művek felfedezésével, azok esztétikai általánosításával — képes arra, hogy az élet fejlődését tükröző irodalmi fejlődés alkotásaiból új esztétikai törvényszerűségeket következtessen ki, új esztétikai normákat szabjon meg. Minden igazán nagy művész életműve új lap az esztétika történetében. A kritika feladata a művész jelentkezésekor, hogy művéből kiolvassa azt az újat, amellyel az a nemzet s a haladó emberiség öntudatosodásához hozzájárult. De ahhoz, hogy a kritika ezt az úttörő munkát sikerrel elláthassa, ismét az szükséges, hogy egy meghatározott esztétikai rendszer alapján álljon, az szükséges, hogy állást foglaljon az új mű mellett, vagy vele szemben, az szükséges, hogy kiálljon az irodalmi haladás ügye mellett, vagy, ellenkezőleg az, hogy munkásságában harcoljon a »minden maradjon a régiben« elv győzelméért. A kritikában tehát, akár az esztétikával, akár az irodalommal való összefüggésben vizsgáljuk, elkerülhetetlen a pártos állásfoglalás, a választás az idealista vagy a materialista esztétika irányelvei és módszerei között. Ha nem felületesen, hanem alaposan akarunk elmélyedni kritikánk történetének tanulmányozásában, elsősorban kritikánk *filozófiái*, ismeretelméleti irányzatainak harcát kell tanulmányoznunk. Enélkül nem mondhatjuk el, hogy értjük s még kevésbé mondhatjuk, hogy marxista-leninista módra »átértékeljük« haladó kritikai hagyományainkat. De ahhoz, hogy állást foglalhassunk a magyar kritika harcaiban, az szükséges, hogy mi magunk is tudatosan és pártosan állást foglaljunk mindenféle és fajta idealizmus és metafizika ellen a kritikában, az esztétikában és a filozófiában. Haladó kritikai hagyományaink kérdéséhez tehát a dialektikus és történelmi materializmus filozófiájának pártosságával kell közelednünk, mert minden pártatlanság az ellenség erősítéséhez vezet kritikánkban.

Összefoglalva: haladó hagyományaink elemzésénél egyaránt fontos *1. a kritika társadalmi összefüggéseinek*, *2. irodalmi viszonylatainak* és *3. filozófiái*, *esztétikai* mondanivalójának, módszerének tudományos, marxista-leninista elemzése. E nélkül nem érhetjük el gyakorlati célunkat sem, hogy t. i. segítségünk fiatal szocialista kritikánk fejlődésének. Mi már a gyakorlatot nem képzelhetjük el az elmélet, a forradalmi gyakorlatot forradalmi elmélet nélkül. És azok az elméletek, amelyek kritikában a gyakorlatot szembeállítják az elmélettel, a régi kritika gyakorlati segítségét az újnak, a régi kritika korlátjainak meghaladása nélkül is lehetségesnek tartják, nem marxista elméletek.

3. Kritika és társadalom.

Az irodalmi kritika a társadalmi ideológia, a társadalmi tudat és a neki megfelelő intézmények összességének, a felépítménynek egyik ága. Sztálin elvtárs korszakalkotó nyelvtudományi munkáiban világosan és félreérthetetlenül utalt a művészetnek, így az irodalomnak is felépítmény-jellegére s annak aktív, tevőleges szerepére, a társadalmi alapra. Az iro-

dalmi kritika felépítmény-jellegének sajátossága abban rejlik, hogy átmenetet képez az irodalom és az esztétika között, hogy egyszerre, ugyanakkor irodalom és tudomány, művészet és esztétika. Ahhoz azonban, hogy az irodalomkritika lényegét, specifikumát megérthessük, előbb meg kell vizsgálnunk a kritikát, mint *társadalmi jelenséget*, tehát *a kritika és a társadalmi alap kapcsolatát egyrészt s a kritika viszonyát a felépítmény többi formáihoz másrészt*. A feladat haladó kritikánk történeti elemzésénél is kettős: meg kell vizsgálni, hogy mennyiben segítette, vagy gátolta kritikánk társadalmi haladásunk ügyét, hogyan nőtt ki a társadalom gazdasági fejlődéséből s hogyan hatott vissza erre a fejlődésre; s másrészt, — ha csak futólag is — rá kell mutatni arra a szerepre, amelyet kritikánk, — mint társadalmi tudatforma — vitt az adott korban a felépítmény többi formái között (mint amilyenek például a tudomány, az erkölcs, a művészet, az állam, a vallás stb stb.).

Haladó kritikánk és a társadalmi haladás viszonyának kérdése különösen a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején igen érdekes: mert ez az idő, amikor a társadalmi fejlődés ügye, a magyar felszabadulási mozgalom harcának középpontja a közvetlen politikai cselekvés területéről a nyelvújítás és az irodalmi újjászületés területére helyeződött át, ahogy ezt Révai József Kőlcsey Ferencről írott tanulmányában kifejtette. Révai itt arról beszél, hogy a francia forradalomra három módon válaszolt a magyar haladó gondolat: 1. Martinovics és Hajnóczy a jakobinus összeesküvéssel, 2. Berzeviczy Gergely gazdasági elméleteivel és 3. Kazinczy Ferenc a nyelvújítás és a Bessenyeivel elindított irodalmi újjászületés eszméjével. Az első elbukik, a második elszigetelődik, de a harmadik győzelemre vezet, mert járható út. S Révai aláhúzza: a tudatformák e versengése, az irodalom vezetőszerepe ebben az időben nem véletlenség, hanem a társadalmi-gazdasági fejlődés szükségszerű következménye.

»Természetesen nem arról van szó, hogy az irodalom lett volna az *oka*, a *kiváltója* a későbbi fejlődésnek, az 1825/30-ban kezdődő reformkorszaknak. Az *ok*: a kapitalista termelőviszonyok fejlődése volt a XVIII. század utolsó évtizede óta. Ez a fejlődés érlelte meg a reformkorszak előfeltételeit még a Szent Szövetség győzelmét követő reakciós korszak éveiben. De csak az előfeltételeit. A gazdasági élet változásaiból kinőnek nagy politikai, társadalmi változások, de ehhez az is kell, hogy az emberek érzelmei, gondolkodása, öntudata is megváltozzék. Hogy az *öntudat* megváltoztatásának mi a *fedezköze*, az irodalom-e, a filozófia-e, vagy a közvetlen politikai cselekvés, az sok mindenben múlik. De hogy az irodalom is *lehet* ez az eszköz, az bizonyos. Magyarország válassza a francia forradalomra a nyelvújítás és az új irodalom volt; a magyar írók a nyelv, az irodalmi formák, a költői érzelmek területén igyekeztek megteremteni azt, amit a francia nép a valóságban megteremtett: az új, polgári világot. Hogy Magyarország az irodalommal csatlakozott a francia forradalommal megindult nagy európai mozgalomhoz, az persze nem az erő, hanem a gyengeség, az elmaradottság jele volt.« (Révai József: Irodalmi tanulmányok. Szikra. 1950. 10. old.)

Révai József itt felveti a haladó magyar irodalom — így tehát az abból kibontakozó kritikának is — *központi* kérdését. A kapitalista termelőviszonyok fejlődése, a nemzeti piac, a kereskedelem és az ipar egyre nagyobb méretű fejlődése, a feudális nagybirtokgazdálkodás csődje és a jobbágmunka alacsony termelékenysége stb. stb. törvényszerűen megkövetelte ezeknek a folyamatoknak *gondolati* kifejeződését. Amikor a magyar társadalmi életben megjelent a kapitalista termelőviszonyok fejlődésirányát legmaradéktalanabban, leghívebben kifejező forradalmi mozgalom, Hajnóczy és Martinovics jakobinus összeesküvése, ez a tény kétszeresen jellemezte a magyar társadalmi fejlődést. Egyrészt azért, mert bizonyította a polgári-demokratikus átalakulás elkerülhetetlenségét, az igényt egy ilyen jellegű átalakulás végigvitelére. De másrészt — elsősorban hatása miatt — bizonyította azt, hogy még nem volt meg a megfelelő erőnk nemzetivé szélesíteni ezt a mozgalmat. A magyar jakobinus összeesküvés gyökerei is, maga is, ellentmondásosak: mert hogy a jakobinus összeesküvés útja nem volt járható út, annak gyökere az, hogy a kapitalista termelőviszonyok nem voltak elég fejlettek a XVIII. század végén nálunk s ebből következett az összeesküvés bukásának közvetlen, osztály-oka, hogy t. i. nem volt fejlett polgárságunk s így az összeesküvés nemesi jellegű volt. Ennek az ellentmondásnak az a magyarázata, ami a kor orosz gazdasági-társadalmi fejlődésének is lényege: hogy t. i. a magyar és az orosz feudalizmusban *megkésztet* a kapitalista termelőviszonyok fejlődése, hogy Magyarország is, Oroszország is ebben az időben (XVIII. sz. vége, XIX. sz. eleje) mérhetetlenül *elmaradt* a fejlett nyugateurópai országoktól s ez az elmaradás volt az oka mindkét országban a burzsoázia fejletlenségének, gyengeségének, határozatlanságának, annak, hogy ezekben az országokban a burzsoázia sohasem lépett fel önálló politikai erőként s sohasem vált forradalmivá, mert amikor már megerősödött s politikai hatalommá lett (XIX. század utolsó évtizedei) jobban félt már a háta mögött álló munkásosztálytól, mint az előtte lévő földesuraktól. Ez az ellentmondás — hogy egyrészt elkéstünk a kapitalista fejlődéssel s hogy másrészt gyorsabban igyekeztünk behozni ezt az elmaradást, (ezt a jelenséget a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének lenini törvényével magyarázhatjuk meg) — teszi rokonná a kor orosz és magyar fejlődését nem csupán

gazdasági-társadalmi viszonylatban, de még az irodalmi fejlődésben is (természetesen lényeges eltérésekkel) sőt, a minket itt közelről érintő irodalomkritika fejlődésében is.

Ez az alapja annak, hogy a magyar jakobinus összeesküvés, Martinovics-Hajnóczy összeesküvése mélyen rokon az orosz *dekabristák* felkelésével. Itt az időbeli különbség semmit nem cáfol meg: mert mindkét felkelésre jellemző a francia forradalom hatása, mint eszmei mozgatóerő, az, hogy mindkettő a kapitalista termelőviszonyok megkérdőjelezésének és akkor kezdődő egyre gyorsabb fellendülésének politikai tükrői voltak — és nem utolsósorban az, hogy mindkettő osztályösszetételét tekintve nemesi felkelés volt, hogy mindkettő sajátosan nemesi megmozdulás volt — a burzsoá forradalom előkészítésére. A nemesség ilyen szerepe egy osztálylényegének ellentmondó átalakulásban e korban — jellemezte a magyar és az orosz viszonyokat. A magyar Martinovics összeesküvése megbukott, mert ez az út, a nyílt politikai cselekvés útja, akkor még járhatlan volt a nemzet széles tömegei számára, az orosz dekabristák pedig, Lenin szavai szerint, »mérhetetlenül távol állottak a néptől«. De a magyar jakobinus összeesküvésnek is, az orosz dekabrista-felkelésnek is lényegében azonos hatása volt: nagyméretű irodalmi fellendülést hozott nálunk, útjára indította a Bessenyei s Kazinczy-képviselte irodalmi újjászületést és a nyelvújítást, Oroszországban pedig, Lenin szavai szerint, a »dekabristák ébresztették fel Herzent«, aki aztán az emigrációban »forradalmi propagandát terjesztett«. A dekabristák s Puskin kapcsolata irodalmi tény. Hogy az orosz irodalmi fejlődés 1825 után éppen a forradalmi-demokratikus mozgalmat készítette elő, hogy Gribojedov, Puskin, Lermontov, Gogoly és a velük elkezdődő orosz kritikai realizmus éppen ebben az irányban fejlődött, annak oka hasonló volt a miénkhez: a nyílt politikai cselekvés lehetőségének megszűnése után az irodalom és vele a haladó kritika vált a haladásért vívott harc központjává. Ez a magyar és az orosz irodalom-és kritika XIX. századeleji összehasonlításának alapja: ez az a törvényszerűség, amelyet a két irodalom és kritika e korbeli saját szerepének nevezhetünk. (Hogy milyen most már a magyar és az orosz irodalom összehasonlítása, arról más helyen bővebben szólnunk.) Ha Magyarországon és Oroszországban az irodalom és a kritika (Kazinczy, Külcsey, Bajza, Erdélyi, Gyulai kritikája, Csokonai, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Eötvös irodalma, — Bjelinszkij, Csernisevszskij, Dobroljubov, Piszarjev kritikája, a fentebb felsorolt orosz költők irodalma) volt a társadalmi tudat megváltoztatásának legfőbb eszköze, Németországban például az irodalom mellett a filozófia volt az. »Amit a francia nép a valóságban megteremtett: az új, polgári világot« — azt a magyar és az orosz nép az irodalomban, a német nép a filozófiában igyekezett megteremteni. A klasszikus német filozófia Kanttól Hegelig éppen ezt a törekvést fejezte ki, a legelvontabb, a legszemlélődőbb, a gyakorlattól legtávolabb álló idealista filozófiai rendszerek alakjában. Mindez: nem az erő, hanem a gyengeség jele volt mindhárom országban s többé-kevésbé hasonló ellentmondásokat tükrözött vissza, csak más-más formában.

Hogy irodalmunk éppen ezt a fontos tisztet töltötte be a nemzet öntudatának ébresztésében, csattanósan bizonyítja Petőfi Sándornak egy jóliasmert mondása Aranyhoz írott leveléből: »... a népköltészet az igazi költészet. Legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá. Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század földadata, ezt kivívni célja minden nemes kebelnek, ki megsokalta már látni, mint mártírkodnak milliók, hogy egy pár ezren henyélhessenek és élvezzenek. Égbe a népet, pokolba az arisztokráciát«.

S Arany János sem habozott a felelettel, ő is felismerte, mi az irodalom és élet *igazi* összefüggése, mi az irodalom aktív szerepe a forradalom előkészítésében:

»Azok az arisztokrata urak talán illetéknép gondolkoznak: Tegyük úgy avval a falusi emberrel, mint a kis kutyával, előbb csipkedjük a szőrét, ha akkor fogat vicсорit, húzzunk végig horpaszán egy doronggal: majd elül. Nem úgy, tekintetes, nagyságos uraim, nem úgy! Irjanak önök halavány köreik számára halavány poézist, szépet, homályost és hideget, mint az ősi kód: majd Petőfi, meg Tompa, meg talán saját kicsínységem is fogunk írni, mit, meglehet, az, ki tót dajkától francia vagy sváb tejet szopott, sem érteni, sem érezni nem fog, de amit azon egynéhány politikai *nulla*, azon még fejtetlen *zéró*, melyekhez nem több, csak egy vonás: 1 (mi például *kardvonás* is lehet) kívánatlik, hogy politikai milliókká emeltessék, ez a *számatlannagyszám*, mondom, magáénak, szívvéréből szakadottnak vall.«

Legnagyobb költőink tisztán látták azt, hogy irodalmunk, ha a népet szolgálja művészetével, előkészítheti a nép uralmát az életben is. Éppen ez a forradalmi irodalom hivatása. A marxizmus-leninizmus tanítása a forradalmi eszrök jelentőségéről a forradalom előkészítésében is ezt a gondolatot teszi tudományos érvényűvé: »A gondolat anyagi erővé válik, amint a tömegekbe hatol.« A forradalmi eszrök terjedésének a XIX. század elején nálunk, de Oroszországban is legjobb eszköze az irodalom volt. Az irodalom volt az a szószék, ahonnan az önkény és a nemzeti élnyomás ellen harcolni lehetett. Ez volt az irodalom sajátos szerepének magva. Hogy mennyire így volt ez, mutatja például az a lelkesedés, amely a magyar színjátszás, a magyar dráma, a magyar népköltészet ügye iránt ebben az időben általános volt

Ebben a nagy harcban a kritika sem maradt el, különösen a reformkort előkészítő s a reformkorszak kritikája. Bajza József 1831-ben így írt:

»Kritika kell közöttünk, meg nem kérlelhető és kemény kritika, de részrehajlatlan, de igazságos. Ki kell irtanunk a hízelkedést, a szolgai csúszás lelkét; ledöntögetnünk szobraikat a bálványozásnak; elrezzentennünk a lelketlenséget; kimutogatnunk egymás vétkeiket, botlásait, kimutogatnunk az útat, melyen nagy nemzetek példájaként a tökély magas pontjához vergődhetnek. Ha mi barátainkat, rokoninkat, mint eddig, csak ölelgetjük; hitsorsosinkat csak dicséretgöjtjük; nagyjainknak csak hízelkedünk, bókolunk; ellenségeinket csak üldözzük, s a jót bencsis elismerni nem akarjuk; ha rettegünk az igazat nyilván kimondani, ha örökké csak mellékes tekintetek szolgarabjai leszünk; úgy a tudományos haladásnak bizvást lemondhatunk még reményeiről is, úgy örök vesztglésben tespedezünk, s egy kínai penész fogja elborítani megemészteni nemzetiségünket, nyelvünket, tudományos létünket.«

Bajza felfogásában az nagyszerű, hogy rámutat a kritika társadalmi jelentőségére s összefüggésbe hozza a kritikátlanságot a nemzet tespedésével, a tudatlan szolgállelkű kritikát a maradisággal, a haladásellenességgel. Kőlcsey, Bajza nagy harcostársa így szállt síkra a kritika jogaiért egyik 1833-ban írott munkájában:

»... Kritika nélkül mind író, mind literatúra vagy tespedésben marad, vagy tespedésbe süllyed vissza. Csak az igyekszik tovább haladni, aki tudja, hogy az út egy része még hátra van. Volt idő, midőn ellenségnek kiáltottuk azt, ki itt vagy amott hiányt vetett szemünkre; ki ez vagy amaz írónkat emberi gyengeség nélkül valónak nem hitte. S miért? mert az idegenek, úgy mondták, észre fogják venni hibáinkat. Ha tehát a Baróti Virgóljének recezese a Bécsi Annálisokban Baróti Voss mellé, vagy éppen Voss elébe tette volna: lett volna-e azért a tiszteltreméltó öreg oly jeles mint Voss? s a magyar nemzet birt volna-e oly Virgilt, mint a német? Pedig úgy hiszem, az volna a való cél, legalább annak kellene lenni, hogy jelesek és nagyok legyünk; nem pedig, hogy csekélységünk szomszédaink előtt rejtve maradjon. Ha vagynak fogatkozásaink, s azokat magunk vesszük észre, kettőt nyertünk. Mert mind az idegenektől elragadtuk az időt azokat szeméinkre vetni; s mint a jobbulás útjára vezettük magunkat. Valameddig magunkat tömjénezük, s parányi tehetségeinket nagyítóúton szemlélvén, hibáinkra szeméinket bezárjuk; valameddig a bíráló kritikust kifogás nélkül garázdának, műveinket jobbitás alá nem eshetőknek, írói dicsőségünket csorbíthatatlannak hisszük; mindaddig gyermekek maradunk, s a mély tudományok pályáján és a szépművészet mezején egyenlőleg erő és izlés nélkül fogunk bolyongani. Írók és olvasók örökös viszonyban vagynak egymással; íróival együtt halad az olvasóközönség, együtt állapodik meg, együtt marad hátra. A kritika következései mind a kettőre nézve jöttevők, mert ha egyfelől az író studiumra kényszerítetik, másfelől az olvasó szemei megnyílnak, s kezd látni s ítélni.«

Kőlcsey itt igen fontos kérdést vet fel: a kritika *közvetítő szerepének* kérdését irodalom és társadalom, író és közönség között. A haladó magyar kritika jelentékeny képviselői meglátták a kritika társadalmi szerepének magvát, jogy t. i. a kritika úgy kapcsolódik a társadalom életéhez, a társadalmi haladáshoz, hogy megteremti az állandó, szerves kapcsolatot az író műve és az olvasó között. Vajda János 1861-ben így gondolkozott erről: »E részben legfőbb tényező lévén az irodalom, fontos dolog az újabb nemzedék jellemének alakulására nézve, mily irányt vesz a nemzeti irodalom; mert mint főnebb monddók: közönség és költő egymásra kölcsönösen hatnak, s az elemző, elmélkedő ítélet játszva a közvetítő szerepét a két fél között, melynek egyaránt feladata az alkotó író és az olvasóközönséget hibáira figyelmeztetni.«

Ha a kritika közvetítő irodalom és társadalom között — márpedig ez a kritika legfontosabb funkciója — akkor a haladó kritika azért harcol azirodalmi fejlődésért, hogy ez a nép felszabadulását, a nemzet felszabadulását segítse elő, hogy az irodalom szalónok játékszeréből a nép nevelője legyen, hogy a társadalmi fejlődés legégetőbb problémáit vesse fel s azokra igyekezzen feleletet adni, hogy az irodalom a nemzeti felszabadulási harc motorja legyen. Ezért vívott olyan elkeseredett, késhegyremenő harcot a magyar kritika a XIX. század elején a magyarnyelvű színházért, a játékszín fejlesztéséért. Ezért kezdik el gyűjteni a magyar népköltészet kincseit, ezért indul meg a győzelmes harc a néprajzaért a költészetben. Ezért írta például Kultsár István 1818-ban ezt a felhívást: »Az anglusok, németek, franciák vetélkedve gyűjtögetik a köznépi dalait. Az ártatlan természet festi ezekben magát, és a nemzetnek természeti bélyege, erkölcsi szokása s életének foglalatosságai világosan kitetszenek. — Bár a pusztákon és falukon forgó tudósb hazafiak ezen dalokra figyelmetesebbek volnának, s összegyűjtve vagy egyenként közölnék velem. Így fenntarthatnánk sok együgyű, de szép gondolatot, s nem adnánk maradékainknak oly panaszra okot, amilyennel vádoljuk mi őseleinket, kik már Attila és Árpád udvarában, sőt, Mátyás király alatt is a véteinknek viselt dolgaikat énekelték: de írásban reánk nem szállították.

Együgyű, de tiszta öröme fakadást mutat ezen Békés vármegyei dal:

Víz, víz, víz
Nincsen olyan víz,
Mint a Körös víz.
Potyka, csuka terem benne ;
Szép leányka fürdik benne ;
Nincsen olyan víz,
Mint a Körös víz.

Talán közönségesebb a következő :

Ritka rendet vágtam ;
Sűrű boglyát raktam ;
Minden boglya alatt
Egy pár csókot kaptam, stb.

Aki az ilyeneket velem közölné, nemcsak engemet, hanem az egész nemzetet is lekötelné, mivel a nemzeti költőtehetségnek példait ézaltal fenntarthatnók, s nem kénytelenítetnék csak az olasz szonetteket, canzonekat csudálni.»

Természetesen sok formalista elem is elegyedett ezekbe a törekvésekbe ; de a népi forma követelése (még ha a népi elemet pusztán formális oldalról fogták is fel) ebben a korban objektíve haladó s nem retrográd mozzanat volt, mint a forradalom leverése s a kiegyezés utáni Gyulai Pál (formalista) népiessége. A forradalom előkészítésében igenis különleges, sajátos szerepe volt a magyar kritikának : mert ő tudatosította az irodalom fejlődésének irányát, mert a nép igazi érdekeit képviselte az irodalom előtt s mert a haladó irodalom szavát vitte el a néphez. Bajza József így kapcsolta össze pl. az eredeti magyar darabok előadásának kérdését a nemzeti haladás ügyével :

»... El nem mulaszthatjuk az igazgatóságnak és színészeinknek egy dolgot hazafiúi lelkökre kötni, az eredeti darabok sorsát. Nekünk nemzetiségre s ennél fogva eredetiségére kell törekednünk mindenben, de kivált színpadunkon, mert ez nagy következtésű dolog. Mit akarunk mi színházainkkal? Nem egyedül mulatságot, gyönyörködtetést ; nekünk magasabb célokot kell hozzá kötnünk, nyelvet, nemzetiséget. Figyelmet kell tehát fordítani, a legnagyobbat, honi íróink termékeire. Ez a legalkalmasabb eszköz felsőbb célainkra.»

Igy harcoltak haladó kritikusaink a magyar nép felszabadításáért az osztrák gyámság alól.

E megjegyzésekkel egyet akartunk mondani: hogy volt a magyar kritika történetében is olyan időszak, amikor kritikánk irodalmunkkal együtt fontos tisztet töltött be: ő volt a nemzet öntudatának képviselője, a nemzeti felszabadulásért vívott harc egyik vezetőjeje. Csak a nagy magyar forradalom bukása akasztotta meg kritikánk szépenivelő fejlődését s ezért a forradalom leverése utáni kritikánkból hiányzik az a pezsgés, egészséges forrás, előretörő fejlődés, ami 48 előtti kritikánkat jellemezte. Éppen ezért megállapíthatjuk : a magyar kritika legértékesebb, legelőremutatóbb hagyományai abból az időből származnak, amikor kritikánk és a társadalmi fejlődés között meg voltak az igazi, a mély összefüggések, amikor a magyar kritika és a társadalmi haladás ügye egyazon dolognak két oldalát jelentette. A kritika az élet haladásából nőtt ki, az irodalom elméleti általánosításával a nép s az irodalom tanítója lett s így az irodalommal együtt az élet fejlődésének, a nép, a társadalom magára ismerésének, tudatosodásának eszközüvé vált. Ez a mély kapcsolat élet és kritika között — a magyar kritika történetének legfényesebb lapja.

4. Kritika és irodalom

Haladó kritikánk és irodalmunk viszonyának kérdése akkor lesz érdekes, ha megvizsgáljuk a haladó, az új irodalom és a régi kritika, s viszont, a haladó kritika és a retrográd irodalom harcát, ha az irodalom fejlődés ügyétől nem szakítjuk el az irodalomkritika haladásának ügyét. Gondoljunk például Petőfi és kora kritikájának viszonyára nálunk és a Puskin, Gogoly művészetének s a Bjelinszkij kritikája közötti viszonyra a kor Oroszországában. Petőfit nem értette, mert ellenségnek tartotta a Császár-féle reakciós kritika : itt a haladó irodalom és a maradi, forradalom — és néppellenes kritika harcát látjuk. Puskin és Gogolyt, különösen ez utóbbit, Bjelinszkij magyarázta meg, elemezte ki tudományos mélységgel : itt a haladó irodalom és a forradalmi ideológia kölcsönhatását, termékeny kapcsolatát látjuk. Petőfi költészetével, verseivel tört utat magának a nép szívéhez, a maradi kritika nem ismerte el sem Petőfit, sem a népet a költészetben és a politikában. Itt az irodalom halad az élen, a kritika hátul kullog. Puskin és Gogoly szintén a maguk erejéből lettek naggyá ; de a kor reakciós, cári és szlavjanofil kritikája mellett ott volt és erőteljesen hallatta szavát

az igazi, a haladó, a jelentékeny is, Bjelinszkij kritikája, amely vállvetve harcolt a nagy irodalommal a nép felszabadításáért. Ott az irodalom és kritika együtt haladnak, sőt, a kritika jár az élen, mert általánosítja, értelmezi az irodalmi alkotásokat, mert következtetéseket von le az irodalom és az élet összehasonlításából és ezekkel a következtetésekkel még következetesebben buzdít harcra, mint maga az irodalmi alkotás. Az irodalomkritikában — Bjelinszkij munkásságában — a haladó irodalom és a haladó filozófia, a haladó politikai világnézet harcokban kikovácsolt egységét látjuk. E mellett Bjelinszkij példája nagyszerű illusztráció *irodalom és filozófia* dialektikájára is a *kritikában*, mert Bjelinszkij eszméi fejlődése az idealizmustól a materializmusig és a romantikától a realizmusig, a felvilágosító-jellegű kritikai tevékenységtől a forradalmi demokratizmusig éppen azt bizonyítja, hogy ez a két tudatforma — irodalom és filozófia — a kritikában találkozik össze, itt teremődik meg az átmenet az irodalomból a filozófiába és megfordítva. Bjelinszkij a 30-as évek közepén, irodalomkritikai munkásságának kezdetén subjektív idealista, átmenőben van az objektív idealizmushoz, Fichtetől Schellingnek keresztül Hegelhez. Az irodalomban ekkor jelentkezik első elbeszéléseivel, humoros írásaival Gogoly: ez még a romantika szakasza fejlődésében. A 30-as évek végén Bjelinszkij hegelianus, objektív idealista, feltétel nélkül elfogadja a német filozófus rendszerét is, módszerét is, sőt, eljut az abszurdum elfogadásáig Hegel nyomán, hogy t. i. «minden észszerű, ami valóságos, így tehát az orosz cárizmus is. Ebben az időben jelentkezik szenvedélyes leleplező művészetével Lermontov, a nagy költő és az ő tanulmányozása nem hagy csekély nyomot a kritikus fejlődésére: az ő költészetének elfogadása — egész sereg egyéb fontos körülmény mellett, melyekre *Csernisevszkij* a »Tanulmányok a gogolyi korszakról« című művében felhívja a figyelmet, — egyet jelentett annak megértésével, hogy az orosz cárizmus valósága nem észszerű, hogy nem annak van igazsága, aki, mint ekkor ő maga is, kiegyezett a valósággal, hanem azoknak, akik — mint Herzen és társai, — a cárizmus elleni harc útjára léptek. Ez az átmenet kora az idealizmustól a materializmushoz Bjelinszkij-nél, a realizmus győzelmének megérése az orosz irodalomban. (Puskin, Gribojedov, Lermontov, mint a Gogollyal végérvényesen győzedelmeskedő realizmus előkészítői.) A 40-es évek közepétől haláláig (a magyar forradalom első győzelmeinek idején halt meg, 1848-ban), Bjelinszkij végérvényesen átmegy a filozófiai materializmus álláspontjára, szakít minden idealista kritikai felfogással és eljut a forradalmi demokratikus eszmék hirdetéséig. Ekkor alakul ki Gogoly kritikai realizmusa nyomán az újabb orosz írónemzedék új irányzata, amely a gogolyi vonal továbbfejlesztését jelentette. Bjelinszkij ennek a gogolyi irányzatnak, az ú. n. »naturális iskolának« a szószólója, istápolója, védelmezője és győzelemsergőtője. Az ő szárnyai alatt nevelkednek Nyekraszov, Turgenyev, ő fedezi fel a fiatal Dosztojevskijt (bár mindjárt ez utóbbinak második-harmadik műve után, amelyekben antirealista irányba hajolt el, határozottan megtagadja a polgárjogot ettől a misztikus vonaltól, ugyanakkor elismerte azonban az író tehetségét), ő ad máig is helytálló, mélyen igaz, tudományos pontosságú elemzést Herzenről és Gonszárovról stb. Ez már a forradalmi demokrata eszmék, a harcoss materializmus korszaka működésében, amelyben bár távolról sem mindig következetesen, mégis megtermékenyítően ott van a hegeli dialektikus módszer is. Ez a viszony a haladó irodalom és a haladó kritika összefüggésének második oldalát mutatja, amikor már nem pusztán a haladó irodalom segít a kritikának megtalálni az élet és az irodalom döntő kérdéseire a helyes választ (vagy akár csak felvetni ezeket a döntő kérdéseket), hanem amikor az életet és az irodalmat filozófikusan átértő haladó kritika segíti az irodalmat fejlődésében, ez tudatosítja annak ösztönös mozgását, nyeseget és gyomlál, de becéz és simogát is, mert itt a kritika már nem egyszerű függvénye az irodalmi életnek, hanem annak jogos és megbecsült *irányítója*, vezetője.

És megfordítva: ahol az irodalomkritika haladó képviselői nem emelkednek fel odáig, hogy a haladó irodalomnak tudatosan utat mutassanak, ahol a haladó kritika megmarad az irodalom *szeplőlőjének* és nem lesz annak *irányítójává*, ott feltétlenül felmerül a kritikusok subjektív tehetőségének vagy tehetégtelenségének kérdésén túl az irodalom és még tovább a társadalom fejlődésének objektíve torz vonalának kérdése. Így a magyar irodalomkritikában is. Erdélyi János, Gyulai Pál, Tolnai Lajos, Greguss Ágost — nem voltak tehetégtelen kritikuskok: mégis önáluk olyan fejlődést idealizmustól materializmusig, mint amilyent Bjelinszkijnél láttunk, sehol sem tapasztalhatunk. Ennek oka nem csupán a kritika filozófiai eszméi mondanivalójában, módszereiben, hanem az irodalomban és annak anyagában, az életben, a valóságban rejlik. Mert kritikánk fejlődését nagyban megnehezítette az a körülmény, hogy irodalmunk nem jutott el a kritikai realizmusig a XIX. század elején és derekán, mint egész irodalmunk uralkodó irányzatáig és hogy — ezzel szoros összefüggésben, — irodalmunkban uralkodó műfajnak megmaradt a líra s nem a széles, a társadalom egészét, totalitását megmutató epikai formák, mint a regény. (Ezt a kérdést, az orosz és a magyar irodalom sajátos szerepével kapcsolatban más helyütt bővebben kifejtjük.) A magyar kritika elméletileg kidolgozta és általánosította századeleji irodalmunk fő irányát, a népi, nemzeti irodalom elvét. De kritikánk nem dolgozta ki és nem általánosította a kritikai realizmus elveit, mert irodalmunk

maga sem jutott el ebben az időben a kritikai realizmus győzelméig. Itt a haladó irodalom és a konstatáló irodalomkritika viszonyát látjuk, míg a forradalom utáni kritikánkra, a Gyulai-korszak kritikájára az jellemző, hogy a népnemzeti elv dogmává csortosodott, olyan bunkó lett belőle, amivel a kritika minden továbbhaladást ledorongolt. Az a visszás helyzet áll elő kritika és irodalom viszonyában, hogy az előző korszak irodalmi haladásának eredményeiből kinövő kritika abszolút, statikus dogmává lesz és a tegnap szemszögéből tagadja a mában felszínre törő holnapot. Ez nyilvánvalóan nem igazi irányítás, vagy nem haladó irányítás, mert itt a kritika irányító szerepe nem az irodalmi és társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségeinek megértésén, vagy legalább is azok megsejtésén alapszik, hanem éppen ellenkezőleg az objektív fejlődéstendenciák teljes megnevezésén és a velük való harcon alapult. Ha a magyar irodalom a XIX. század elején objektíve a nemzeti felszabadítási harcot tükrözte és akkor ez a fejlődési tendencia (népnemzeti elv) még kizárólagos formájában is helyes volt, úgy a forradalom bukása után a magyar irodalom fejlődésének objektív menete kétségtelenül a kritikai realizmus irányában fordult s éppen ezért az első korszak elve már nem lehetett többé kielégítő. A kritika — elsősorban a legtekintélyesebb kritikus, — Gyulai, nem vette észre és nem akarta észrevenni ezt a törvényszerűséget és kézzel lábbal hadakozott Zilahy, Tolnai Lajos ellen, de harcolt Jókai ellen is, harcolt a kritikai realizmus minden objektíve forradalmi törekvése ellen — a népnemzeti elv nevében. Amikor tehát a haladó magyar kritika XIX. század közepétől egyre inkább általánossá vált passzív, szemlélődő szerepéről beszélünk, szemben a kor orosz forradalmár-demokrata irodalomkritikájának aktív, irányító szerepével, akkor egész kritikánk egyik központi korlátját, fogyatékoságát, hiányosságát emeljük ki. Világos, hogy az irodalomkritika, amely közvetít az írótól az olvasóig és viszont, nem akkor látja el tökéletesen feladatát, ha az irodalom uszályában kullog, ha csak szemléli és értékeli azt, hanem akkor, ha — a marxista-leninista filozófia ismeretelméletének gyakorlatáról szóló elvének megfelelően — irányítja is azt. Az orosz forradalmár-demokraták kritikája éppen a gyakorlat napirendre tűzése miatt nevezhető — többek között — a lenini irodalom-bírálat előfutárjának.

A mi fiatal szocialista irodalomkritikánk is akkor lesz méltó a szocialista névre igazán, ha az új irodalmunkban végbemenő objektív fejlődéstendenciák megértésével és azok elméleti tisztázásával egyben utat is tud majd mutatni az íróknak, az irodalomnak; ha az egyes művek elemzésén keresztül egyben felfedi irodalmunk és életünk belső törvényszerűségeit, s mindebből helyes következtetéseket von le úgy a műre és az íróra, mint az irodalomra s végső fokon az életre is. Ebben a kérdésben haladó kritikánk hagyományai a múlt század második felében nem sokat segítenek nekünk, ahhoz pedig, hogy megoldhassuk ezt a feladatot, szükséges az is, hogy harcoljunk régi kritikánk e fogyatékosága ellen. Ez a probléma is csak harcban oldható meg: a történelmi folytonosságot a régi és a mai magyar kritika között csak úgy teremthetjük meg, ha a hasznos és előremutató vonások mellett kiemeljük, megállapítjuk és leleplezzük a hibás, káros, ellenséges vonásokat is, ha új kritikánk fejlesztését összekötjük a régi hibái elleni harccal és még haladó nézeteiknek is marxista-leninista újraértékelésével.

II.

Haladó kritikánk legmaradandóbb, legtündöklőbb hagyományai azok, amelyek a 48-as forradalomhoz fűződnek, azt készítik elő, annak eszméit őrzik meg híven és fejlesztik tovább. Kritikánk — irodalmunkkal együtt — sajátos szerepet vitt a magyar szabadságharc előkészítésében: a reformorkorig — amikor az irodalom és a kritika különleges misszióját a politikai harc, a reformországyulések stb. részben már átvette, — ők voltak a társadalmi tudat megváltoztatásának legfőbb eszközei. E korszakban s ezután is a kritika a népi, a nemzeti irodalom elveit harcolta, így vagy amugy előkészítette a nemzeti szabadságtörekvések politikai megvalósítását. De, amint tudjuk, kritikánk — különösen a forradalom leverése után — a népi, nemzeti elvet abszolutizálta, dogmává változtatta s mint minden dogma, a népi-nemzeti eszmék is a kritikai fejlődés gátjává váltak. A kérdés akkor kezd érdekes lenni, ha arra próbálunk választ adni, hogy van-e valami közösség a forradalom-előtti népi-nemzeti irányzat elvei és a forradalom utániak között? Másszóval: voltak-e, s ha igen, melyek voltak azok a vonások a kritika népi, nemzeti elveiben, amelyek a forradalom bukása utáni megváltozott körülmények között ezeket az elveket haladásellenessé tették? Beszélhetünk-e arról, hogy már forradalomelőtti irodalmi és kritikai fejlődésünkben megvoltak a csírái a Bach-korszak, a kiegyezés s az utána következő kor tekintélyes, hivatalos, akadémikus, Gyulai-képviseletű kritika dogmatizmusának, formalizmusának? Mert, ha a forradalom határkő is a magyar kritika fejlődésében, mégis, nevétséges lenne tagadni *minden* kapcsolatot, minden átmenetet forradalom előtti és utáni kritikánk között. Szerintünk *meg volt* a lehetőség annak, még a reformorkor és a forradalom irodalmában és kritikájában is, hogy később szerencsétlen körülmények között ez a lehetőség jól kitapintható, kézzelfogható

valósággá legyen. A kérdés azért tarthat számot bizonyos érdeklődésre, mert megvilágításán keresztül megérthetjük haladó kritikánk néhány *alapvető* történelmi korlátját, alapvető ellentmondását. Ha ugyanis kiderítjük azokat a belső ellentmondásokat, amelyek kritikánk forradalom *előtti* fejlődésének mozgatói voltak, világos feleletet adhatunk azokra a következményekre is, amelyek a forradalom *után* kritikánk megállapodását, fejlődésének lelassadását, majd dekadenciáját jellemzik. Irodalmunk forradalom előtti fejlődésének jellemzője az, hogy eljutott a klasszicizmustól (Berzsenyi), a romantikán keresztül (Vörösmarty) a népi, nemzeti irányig (Petőfi, Arany), de megállapodott a kritikai realizmus előtt, nem bontotta ki azt, nem fejlesztette vezériránnyá, mint ahogy pl. az orosz irodalom Gogoly irányát. Ennek oka nem irodalmunkban s nem kritikánkban rejlik. A magyar társadalmi fejlődés kulcsa e korban a *nemzeti függetlenségért vívott harc volt*, melyet, a nemesi osztály vezérlete alatt harcolt meg a magyar nép s *nem a jobbágyság felszabadításáért folytatott küzdelem*, amely utóbbihoz hiányzott a harcképes, gazdaságilag jelentős, erős polgárság. Mármost abból az ellentmondásból, hogy a társadalmi fejlődés napirendjén előtérben a nemzeti felszabadulási harc került (mert csak ennek a harcnak volt meg a reális osztályereje a köz-és kismemesség személyében) és hogy ugyanennek a kapitalista-jellegű fejlődésnek másik, elengedhetetlenül fontos szükséglete, a jobbágyság földdel együtt való, térítésnélküli felszabadításának kérdése csak kisebb erővel volt képviselve (Táncsics) — ebből az ellentmondásból a polgári demokratikus átalakulás két oldala között — következett az irodalmi fejlődésben az a lényeges ellentmondás, hogy irodalmunk a népi-nemzeti irodalomig anélkül jutott el, hogy egyszerűen a magyar társadalom kritikai-realista tükré is lett volna. Az irodalom fejlődése — ha nem is mechanikusan — de mindig a társadalmi fejlődés megközelítően pontos, viszonylag teljes tükré. S mivel a magyar gazdasági fejlődésben a XIX. század elején alapvető volt az az ellentmondás, hogy a kapitalista termelőerők fejlődése megkövetelte a szabad nemzeti piac, ipar kialakulását és nagyméretű fejlődését, de másrészt az alacsony termelőkenységű jobbágy munka felváltását is bérmunkával s hogy a termelőerőknek e fejlődéstendenciája ellentétben állott az elmaradott feudális termelési viszonyok állapotával, — ez az ellentmondás kidomborodott az ország társadalmi szerkezetében is. Ennek az ellentmondásnak volt az osztálymegfelelője az ellentmondás a forradalom burzsoá jellege s a forradalmat éppen ezért következtelenül megvalósító nemesség osztályjellege között. A társadalmi viszonyok ellentmondásai így vagy amúgy megnyilvánulnak a félépítvány formáiban, így az irodalomban is, amely e korszakban a társadalmi tudat megváltoztatásának fontos eszköze volt. Az *irodalomban a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondásai nem közvetlenül tükröződnek, hanem az alapon, — a termelési viszonyok összességén — keresztül*, ahogy ezt *Sztálin* elvtárs korszakalkotónyelvtudományi munkáiból megtanulhatjuk. A XIX. század eleji magyar irodalom ellentmondásai is a kor osztályharcának, a társadalmi-termelési viszonyok ellentmondásosságának volt a közvetlen kifejezője s az alap tükrözésén keresztül világította meg a kor alapvető ellentmondását a kapitalista termelőerők fejlődése és a feudális társadalmi viszonyok között. Az irodalomban a társadalmi fejlődés belső ellentmondásai — többek között — úgy tükröződtek, hogy mivel az élet napirendjén elsősorban a nemzeti felszabadítási harc állott, az irodalom is a nemzeti eszmék hirdetője lett s a forradalom győzelmét valóban biztosítani tudó *jobbágyság* felszabadításáért vívó, harc nem vált az irodalmi fejlődés vezérirányává (a kritikai realizmus alakjában). De, mert az élet maga *felvetette* ezt a másik oldalát is a nemzeti szabadságharcnak, s mert legnagyobb írónk, költőink *megérezték* annak szükségességét, hogy műveikben a társadalmi viszonyok belső konfliktusait ábrázolják (gondoljunk csak a »Falu jegyző«-jére!) s mert, végül, a forradalmi fejlődés menetében az irodalom, amely a nemzeti öntudat egyik képviselője volt, megértette a jobbágykérdés fontosságát, — a magyar irodalom megtette az első, rendkívül sokatigéző lépéseket a magyar kritikai realizmus kidolgozása felé. S itt nem »csak« Petőfire gondolunk, vagy a forradalmat aktívan támogató Aranyra, nemcsak költőinkre gondolunk, hanem elsősorban a magyar regény olyan nagy képviselőjére, mint *Eötvös József*s különösen arra a műre, amely 1847-ben, a forradalom előestéjén hívta fel a figyelmet Dózsa népére: a »Magyarország 1514-ben« c. regényre. Eötvös regényét azért igen fontos kiemelni, mert ez a mű azt bizonyítja — ha összevetjük a Falu jegyzőjével — hogy a magyar irodalom is úton volt a kritikai realizmus győzelmé felé s ha a forradalmat nem tiporják el a cár és a császár seregei, ha nem verik bélyegbe a nemzet szellemi alkotó lendületét, ha nem szegik szárnyát annak a hatalmas, mélyről jövő *társadalmi* bírálatnak, amelyet — ha nem is a nép szemszögéből — ez a regény már kifejezett, egészen bizonyos, hogy népi-nemzeti irányzatunk rövidesen magyar (tehát népi, nemzeti) kritikánk realizmusba fejlődött volna.

Kritikánk azonban *nem* vette észre ezt a társadalmi-fejlődésünk-megkövetelte irodalmi fejlődéstendenciát; mindössze közönyösnél valamivel melegebb, legfeljebb dicsérő *véleményezésre* futotta erejéből. De odáig kritikánkknak még, leghaladóbb képviselői sem jutottak el e korban, hogy a kritikai realizmus mellett, mint irány mellett, lándzsát törjenek,

hogy elismerjék a szükségességét a magyar társadalom szerkezetének, fejlődésének átfogó, mélyenszántó bírálata, hogy harcoljanak a bíráló-jellegű életábrázolás győzelméért az irodalomban. Sem Költsey, sem Bajza, sem Erdélyi, sem Gyulai nem ismerte fel azt, hogy koruk irodalmi fejlődésének lényege, főkövetelménye a nemzeti szabadság gondolat hirdetésével együtt s azontúl is a nép, az elnyomott néptömegek felszabadításának hirdetése, hogy az olyan remek, mint Katona »Bánk bán«-ja, Eötvös »Magyarország 1514-ben«-je, hogy Petőfi arisztokraták és Pató Pál-féle nemek ellen irányuló forradalmi-demokratikus költészet, hogy Arany »Szegény jobbágy«-a, »János pap országa«, stb, stb — hogy mindez a magyar élet *központi* kérdéseit veti fel s nem véletlen »kisiklás«, e költők művének »gyenge oldala«, ahogy még haladó kritikussaink is vallották. Ezt nem értette meg kritikánk már a forradalom előtt sem. Természetes, hogy ennek a kritikának forradalomelőtti korlátjai hatványozottan hatottak 49 után, amikor már a politikai viszonyok sem engedték a társadalom egészét leleplező kritikai realizmus szabad kifejlődését, amikor a magyar társadalmi fejlődésre a »porosz út« volt már jellemző, az opportunizmus, a »nemzet« kiegyezése a császárral. A magyar kritika ezért sohasem emelkedhetett fel arra a magaslatra, ahová a kor orosz kritikája Bjelinszkijjel felemelkedett: hogy t. i. az irodalmi folyamatok mélyenjáró elemzésén keresztül eljusson annak az irányzatnak felfedezéséig, neveléséig, az érte való harcig, amely egyedül képes *teljes* képet rajzolni az életről, mélyen feltárni a társadalmi élet viszonyait, harcait, megmutatni a rosszat s harcolni az ellen, meglátni azt, hogy ennek a társadalomnak nem kisérvjelenése, hanem *lényege* az elnyomás, a kizsákmányolás, a népbuítás, a sötétség, a reakció, a negatívum s hogy tehát az irodalom csak akkor lehet igazán jelentékeny, ha megmutatja az életben uralkodó rosszat s ha a művészi szó fegyverével harcol ez ellen a rossz ellen. Ez volt Bjelinszkij világraszóló felfedezése: Gogoly művészetének, mint az orosz társadalom, a népelemzők zseniális művészi kipellengézésének, mint az akkori orosz élet reakciós lényegét adekváтан visszatükröző művészetnek megértése és elméleti általánosítása. Ez volt az az új — a kritikai-realista, a forradalmi-demokratikus esztétika kidolgozása, — amit Bjelinszkij hozott az orosz nép s az egész világ esztétikai gondolkodásának kincsesházába. A magyar kritika nem jutott el ehhez a nagy felfedezéshez; ha Erdélyi János el is ismerte Jósika, Eötvös, Kemény munkásságát, ha meg is dicsérte a »Magyarország 1514-ben«-t; ha Erdélyi és Gyulai írtak is Petőfiről és sokat meg is értettek költészetéből, azért egyikük sem jött arra a gondolatra, hogy Eötvös éppen azt az irányt fejezi ki, annak az ábrázolási módnak tör utat, amire mindennél nagyobb szüksége van irodalmunknak, ami az akkori magyar élet belső, rejtett ellentmondásaira hívta fel a figyelmet s már pusztán ezzel a megmutatással is bírálókat mond felette, már ezzel is kiutat mutat a feudális nagybirtokrendszer ellentmondásaiból. Erdélyi ezt sohasem értette meg: megakadályozta benne istenhívó vallásossága, hegelianus meggyőződése, idealizmusa, az, hogy az élet belső rügőit nem magában az életben, hanem a világszemlemben kereste.

Ha Petőfinek igazi, hozzá méltó kritikusa, esztétikusa lett volna, mint Puskinnak és Gogolynak Bjelinszkij, vagy a későbbi orosz irodalomnak Csernisevszkij és Dobroljubov, kritikánk bebizonyíthatta volna a nagy költő világraszóló jelentőségét, aki 48-ban a forradalmár demokrata pártosságával veszte ki azt a Pató Pált, akinek párját az orosz irodalom a »felesleges ember« típusa alatt ismerte s aki Goncsarov Oblomovjában kapta meg végső megmintázását. Dobroljubov mélyenszántó elemzésben mutatott rá Oblomov »nemzeti jellegére«, rothadtságára, a nemesség parazitaságára; a magyar haladó kritika sohasem jutott el a Petőfi-ostorozta magyar Pató Pál kritikájának megértéséig.

Erdélyi János az »Egy századnegyed a magyar szépirodalomból« c. művében (Kisebb prózái II. Sárospatak, 1863.) részletesen elemzi a legújabb magyar regényeket, így Jósika és Eötvös műveit is. Jósika második regénye ellen (amely a híres Abafi után íródott, címe: »Zólyomi«), így fakad ki a kritikusa:

»... Második regényével már esztétikai eretnység bűnébe esett Jósika, midőn Zólyomban a költői igazságszolgáltatást elmulasztá, úgy akaráván a világot és embert *rajzolni, amint van*. (A mi kiemelésünk. F. L.) Ha lehet, gondolá ő, a világban igazságtalanság, miért nem a regényben; ha van ember, ki büntetlenül visz el nagy bűnököt, miért kellene másképp lenni a költészetben? — Ez fonák tan, melyet legalább akarva, senki nem követett utána; egyébiránt az ő esztétikai elve mindamellett az erkölcsiségre vonatkozik, erkölcsi irányba indult és haladott. Már Abafi legelső bírálója (Tornay a Figyelmezőben) észrevette, hogy eltérve Goethe-től, ki a művészetben nem ismeri el az erkölcsi célt, mint legfensőbbet, Scott Walterrel tart s maga az, hogy angol izlést követ, jó előjelnek mutatkozott Jósikára nézve. Mi engem illet, ez erkölcsi vagy inkább erkölcsös művészetre nézvést jó eleve kimondám meggyőződésemet s e részben lehetetlen Goethehez s a vele rokon tanítványú Hegelhez nem ragaszkodnom...«

Erdélyi felfogása szerint Jósika műve azért nem szép, mert az erkölcsöt tartja főelvének vagy, pontosabban, azért mert Jósika úgy akarta a világot és embert ábrázolni, amint van. Erdélyi itt a realizmus lényegét, alapját támadja meg: mert a realizmus esztétikájának éppen

az a kiinduló tétele, hogy az életet, a valóságot úgy kell ábrázolni, amint van s nem úgy, ahogy mi szeretnénk vagy ahogy a világszellem diktálja. A realista esztétikának ez a tétele szoros összefüggésben van a materialista esztétika ismeretelméleti alapjaival: mert a materialista esztétika nézőpontjából a világ, a valóság az elsődleges, a tudat, a művészet másodlagos; a valóság magasabban áll a művészetnél, tehát a szépi valóságban szebb mint a művészi szép. A valóság gazdagabb, kimeríthetlenebb a művészetnél, a valóság a művészet tárgya, forrása. Tehát a művészet feladata nem az, hogy megszeplítse, idealizálja a valóságot, hanem az, hogy művészen tükrözze vissza a valóságot, hogy olyannak ábrázolja a világot, amilyen. Erdélyi tétele tehát egyrészt a realizmus esztétikája ellen irányul, de másrészt s ezzel elszakíthatatlan egységben a materialista esztétikát is tagadja: s Jósika művészetét éppen azért nem képes igazán megérteni, realista törekvéseit igazán értékelni, mert nem az irodalomból, nem Jósika alkotásából és a való életből indul ki, hanem saját elméleteiből, Hegel esztétikájából, előre elkészített ellenvetésekből. Ezért alapvetően helytelen Erdélyi álláspontja, mind felfogásának mondanivalójában, mind módszerében. Ezért képtelen arra; hogy a magyar irodalomban felfedezze az újat, hogy meglássa a Jósika képviselte próbálkozás mögött a kor viszonyainak megfelelő irodalmi irányzatot, hogy élére álljon ennek az új felfogásnak, hogy tanuljon tőle és taníthassa azt. Így mutatkozott meg az ő irodalmi kritikájában világnézetének korlátoltsága. Ez Erdélyi téves irodalomkritikai nézeteinek gyökere.

Erdélyi, de Gyulai is elvetették Petőfi politikai verseit, tagadták azok költői becsét, mindketten a költő fiatalságával magyarázták költői, emberi életművét. Petőfi és a magyar kritika viszonyát érdekesen jellemzi Tolnai Lajos, aki ezt írta »Ferencki Zoltán, Petőfi életrajza« című tanulmányában (1897):

»Hol írta Petőfi költeményeit, mely faluban, kinél, jó ebéd után vagy éhesen, nem határoz. Kit akart dicsőíteni; a tanító leányát, vagy a nagyúrét, ahhoz sincs semmi közöm, főképp ily szedett-vedett értesülések alapján. Az a fő, milyen az a költemény, mit ír?

Nos, ebben a kérdésben mai napig nem állapodott meg a magyar irodalom.

Garay János eleinte ézt-azt silánynak, középszerűnek mondja, de már *Lisznya* rajong mindegyikért. *Bajza* éppen nem lelkesedett érettük; *Vörösmarty* azonban igen jól tudta *úrn*. *Erdélyi* János a lehető legóvatosabban szól Petőfi költeményeiről mond is, nem is. Mintha sajnálná, hogy nem tudta őket megszeretni igazában; *Pulszky* Ferenc védí és simogatja; *Eötvös* József, mint mindenkiről, Petőfiről is csak jót tud írni. De, hogy! És később megjegyzi: »Látnivaló, hogy valami rózsás utakon nem haladt Petőfi«.

Hogy haladó kritikánk nem értette meg Petőfit, éppen úgy bizonyítja történelmi korlátjait, ellentmondásait, mint a fentebb idézett jellemző Erdélyi-értékelés Jósikáról. Kritikánk az irodalom és az élet kérdéseit vizsgálta, — de helytelen, idealista alapokon állva vizsgálta azokat. Kritikusaink a kritika magas színvonaláért, elmélyültségéért harcoltak, ugyanakkor azonban nem jutottak el az önálló, termékeny, materialista, kritikai-realista kritikáig. Ezek az ellentmondások megakadályozták, hogy haladó kritikánk valóban tudományos színvonalra emelkedjék.

Miről van szó? Mi volt haladó kritikánk és haladó irodalmunk viszonyában az alapvetően helytelen, az osztálykorlátokhoz és történelmi korlátokhoz kötött? Miben ütközött ki kritikusaink gyengesége a művek bírálatakor, az egyes költői alkotások elemzésekor?

Annak oka, hogy haladó kritikánk nem tudta felfedni az élet lényegét, kritikánk-osztály—világnézeti — és történelmi korlátjaiban rejlik. De kevés ezt kimondani: mert új, szocialista kritikánk csak úgy tanulhat hagyományaitól; ha a régi hibáiból is tanul, ha nem csupán a haladót tanulmányozza hagyatékunkban, hanem kritikus szemmel tanulmányozza a jót is, de a rosszat is, s csak e tanulmányozás után emeli ki a haladót, az előremutatót. Kritikánk és irodalmunk viszonyában azt a jellemző korlátot, általános fogyatékoságot láthatjuk, hogy kritikánk nem tudta az egyes mű elemzésében, irodalmi fejlődésünk egészének elemzésében az objektív valóság fejlődési törvényszerűségeinek s azok irodalmi megfelelőinek, tükröződésének mélyreható kimutatását adni, mindig csak a valóság egyik darabját, az irodalmi mű, a költői életmű egyik oldalát világította meg többé-kevésbé helyesen, ki felszínesen, ki alaposabban. De az egész irodalmi folyamatot, az egész életművet, az egész életet reális mozgásában haladó kritikánk nem látta s a sajátos századeleji, forradalomutáni osztályviszonyok miatt nem is láthatta. Különösen szembetűnő ez a fogyatékoság akkor, amikor az új jelentkezését gátolja: amikor a magyar irodalomban olyan óriás jelentkezik, mint Petőfi, vagy amikor olyan irányzat kér helyet a nap alatt, mint a társadalom egészét kipellengérező kritikái realizmus előkészítői, mint Eötvös József. A kritika itt nem értette meg az újat az életben, ezért nem értette meg azt az irodalomban sem. Az igazi kritika azonban mint amilyen pl. a nagy orosz forradalmár-demokraták kritikája — éppen azért nagyjelentőségű, mert képes arra, hogy a mű elemzésén keresztül felfedje az életben jelentkező újat, amelynek csfrait gyönyörű virágba bontotta a jelentékeny műalkotás. (Gondoljunk pl. Dobroljubov kritikájára Turgenyev: »Napkelte előtt« című regényéről.) A kritika legszebb feladata éppen az, hogy kihámozza az író-művéből az életben születő új lényegét s hogy az irodalmi mű

elemzésével általánosítsa azt, következtetéseket vonjon le belőle a népek, az olvasóknak: ilyen az élet, így éljete, így harcoljatok, hogy igazán ember-módra élhesetek. Haladó kritikánk legszebb hagyományai éppen azok, amelyek fel-felcsillantják a forradalom felé haladó Magyarországon ezt a fajta kritikát: azt, amelyik utat mutat népek és írónak a szebb, boldogabb élet felé. De kritikáknak még e lefelőre mutatóbb hagyományai is csak az élet egyik oldalát elemezték, csak az élet egyik oldalával foglalkozó irodalmat szerették és tisztelték. A másik oldaltól vagy elfordították a fejüket, vagy, ha már eltagadni nem lehetett, mint Petőfi esetében, lebecsmérelték, »elnézéssel« nyilatkoztak róla, vállon veregették. Ezért nem szorítkozhatunk csak hagyományainkra a nagy magyar irodalom műveinek tanulmányozásakor: ahhoz, hogy igazi képet alkothassunk nagyjainkról, a marxista-leninista esztétika segít bennünket.

Haladó kritikánk e sajátossága arra kötelez bennünket, hogy hagyatékunk tanulmányozásakor kritikus szemmel olvassunk, ne tüntessük el annak történelmi korlátjait, ellentmondásaival együtt vizsgáljuk meg s úgy válogassuk ki belőle azt, ami igazán haladó. A haladó magyar kritika és irodalmunk viszonya is ellentmondásos. S ez igazán érthető. Haladó kritikánk úgy segítette a nagy magyar irodalom fejlődését, ahogy tudta: nem volt világos iránytűje, tudományos világézete, természetes, hogy sokszor megbotlott. De nekünk, akik a sztálini korban élünk, nem szabad megbotlanunk azokban a kisebb-nagyobb kövekben, amelyek régi kritikánk elé megmászhatatlan falként tornyosultak: minékünk tanulnunk kell haladó kritikánk e negatív példájából is; nekünk már nincs jogunk elereszteni szemünk elől az újat az életben s az irodalomban; a mi kötelességünk, hogy az élet haladásából kiindulva, felfegyverkezve a társadalom fejlődésének tudományos ismeretével, világos és pontos választ adjunk az irodalom, az író és az olvasó, dolgozó népünk kérdéseire.

Ezt tanuljuk meg haladó kritikánk e történelmi korlátjából: az igazi kritika az életből indul ki és az életre hat vissza, az igazi kritika az irodalom fejlődésének törvényszerűségeit kutatja s eközben választ ad a társadalmi fejlődés fontos kérdéseire is; az igazi kritika tanul az írótól, hogy taníthassa népét és az irodalmat. Ez a feladat vár új, szocialista kritikánkra. S ehhez nyújt segítséget — ha az ellenpélda erejével is — haladó kritikánk fentebb vázolt fontos korlátja.

5. Kritika és filozófia

Haladó kritikánk filozófiai, esztétikai összefüggésének kérdése is akkor lesz érdekes, ha mozgásában vizsgáljuk meg, vagyis ha kielemezzük az irányzatok harcát a kritika történetében s ha megállapítjuk, hogy az adott korban miért éppen ez vagy az a filozófiai, esztétikai irány volt jellemző kritikánkra, hogy milyen a magyar filozófia, esztétika, irodalomkritika fejlődésjellege, hogy mi az, amivel elértük a kor tudományos, filozófiai színvonalát s mi az, amiben elmaradtunk, hogy tehát mi az, aminek leküzdésére kritikai hagyományaink vizsgálatakor szükség van? Ahhoz, hogy a kritika tudományos színvonalat érjen el, a marxista-leninista esztétika elveinek, következetes és alkotó alkalmazása szükséges az irodalmi művek elemzésében. Éppen ezért igen fontos, hogy haladó hagyományaink kritikai újraértékelésekor megállapítsuk: miben tanulhatunk tőlük és mi az, amit el kell vetnünk tanításaikból? S mivel Lukácsy könyvében főleg a haladó elemek kerültek bemutatásra, mi itt kiváltképpen a történelmi korlátokkal foglalkozunk majd. De ahhoz, hogy megértsük kritikánk és a filozófia összefüggését, röviden ki kell térnünk arra, hogy mi a helyzet Magyarországon a filozófiával általában? *Lukács György* akadémikus »Új magyar kultúráért« című könyvében írja:

»A magyar kultúrára jellemző, hogy egyáltalán nincs magyar filozófia. (A mi kiemelésünk. F. L.) Van nagy magyar irodalom, mely — különösen a lírában — egyenrangú a nagy európai népek irodalmával. Modern zenénk vezető szerepet játszik az egész világon. Képzőművészetünk színvonala már régen európai. A természettudományok, a matematika, sőt egyes történelmi tudományok terén is létrehozunk már olyan teljesítményeket, amelyek világméretben is megállják helyüket. Azonban olyan magyar gondolkodó még nem volt, akit — határainkon kívül — akárcsak tisztos másodrangúnak is lehetne számítani.

Majd hozzát teszi:

»Ezt a tényt nálunk szerették elleplezni. Meg is találták rá a legkényelmesebb utat, amennyiben közepes vagy egyenesen rossz filozófiai bürokratákat, katedra-tulajdonosokat kineveztek komoly gondolkodókká. (Például: Pauler Ákost.) Ezzel persze a valóságban nem változott meg semmi.

Itt minket a filozófia szaktörténete nem érdekel. Amiről itt szó van, az a filozófia termékeny hatása a kultúrára, nemzeti kultúra és filozófia kölcsönös viszonya. És ezt illetőleg semmit sem használ az ilyenfajta kinevezés. Amit a francia kultúrában Descartes vagy Diderot, a németben Kant vagy Hegel, az oroszban Bjelinszkij vagy Csernisevszkij jelentettek, annak nálunk nyoma sincs, még távoli analógiát sem lehet fellelni. Sőt, még a szükséglet sem igen merült fel ebben az irányban« (U. o., 14. old.)

A magyar filozófiai gondolat fejlődésének sajátosságairól így ír:

»A magyar fejlődés sajátossága valamely, az angoltól sokban elütő, 'cant', valamely nemzeti tulajdonná nőtt különleges képmutatás: általános megállapodás az 'illetékesek' közt abban, hogy a magyar nemzet igazi sorsdöntő kérdéseiről nem szabad, nem lehet, nem illik, nem 'uri emberhez méltó' beszélni. Ez a társadalmi nyomás oly erős, hogy nem kevés a jóhiszemű ideológus, akinek elégedetlensége ösztönszerűleg a következmények, a részletek, e szimptomák ellen irányul, de aki mégis ösztönszerűen visszariad a magyar valóság igazi döntő kérdéseinek elgondolásától és kimondásától.

Mik ezek a kérdések?

Mindenekelőtt elnyomók és elnyomottak kizsákmányolók és kizsákmányoltak viszonya. Mivel Magyarországon a megújulási korszak kezdetén a nemesség a nemzetét lét, a nemzeti felszabadulás vezető rétege, ebben a kérdésben sohasem merülhet fel az az éles mindent-kimondás az a könyörtelen végig-elmenés, mint a francia és még inkább, mint az orosz forradalmat előkészítő gondolati fejlődésben. Természetesen nem szabad a reformkorszakot és a forradalom idejét a későbbi fejlődéssel párhuzamba állítani. Az az éleslátás és szókimondás, amely például Eötvös regényeiben megnyilvánul, nem találja párját a későbbi magyar irodalomban. És főleg Petőfinél látjuk — mint Révai József igen helyesen kiemelte — azt a minőségileg újat, amit a forradalmár plebejus réteg a magyar kultúra számára jelentett és főleg jelenthetett volna.

Ez a nekiindulás azonban megtörik a szabadságharc bukásával. A kapitalizmus, a polgárosodás, a civilizáció útja Magyarországon, hogy Lenin kifejezésével éljünk, porosz út: a kapitalizmus belenő a hűbéri maradványokba, anélkül, hogy azokat felszámolná, s ennek a társadalmi szerkezetnek pontosan megfelel az ideológia továbbfejlődése. Minél mélyebb a belső ellentmondás a magyar társadalom szerkezetében, annál lenyűgözőbb mértékben válik tabuvá az elnyomatás, a kizsákmányolás kérdése. Nem véletlen, hogy a magyar kultúrában az egyedüli valamennyire számbavehető filozófiai nekiindulásoknak 48 előtti gyökerei vannak (Eötvös József, Erdélyi János), a forradalom bukása után megtorpanás következik be, a nekiindulásnak nincsenek többé termékeny következményei. (20—21. old.)

Lukács György itt a magyar kultúra egészének filozófiai elmaradottságáról rajzol képet; Meg kell mondanı: igaza van abban, hogy a magyar kultúrát általában, az irodalomkritikát is jellemzi a filozófia bizonyos hátraszorítotttságának tünete.

Miről van szó? Nemcsak arról, hogy a magyar filozófia nem egyenrangú társa a nagy európai népek filozófiájának; nem csupán arról, hogy a magyar gondolkodás egészben véve lemaradt, mondjuk, az orosz mögött, hanem arról is, hogy hasonlíthatatlanul jelentéktelenebb kevésbé eredeti kritikánk esztétikai, filozófiai eszmei mondanivalója és módszere. Ami nekünk hasznos Lukács megállapításaiból: az a magyar kritika helyének megállapítása a világ kritikai gondolkodásának fejlődésében. Mert kétségtelen tény, hogy mi nem dicsekedhetünk a filozófiában Kanttal, sem az esztétikában Lessinggel vagy Bjelinszkijjel. Természetesen ebből végtelen tévedés lenne azt a következtetést levonni, hogy most már ezért nem érdemes felkutatni, kiemelezni a magyar mult filozófiai hagyományait. Úgy gondoljuk, hogy Apáczai Cseri János, Kölcsey Ferenc, Erdélyi János, Eötvös József munkássága bebizonyítja az effajta álláspont alapvető helytelenségét. Ellenkezőleg! Csak most jött el az ideje annak, hogy haladó filozófiai hagyatékunkkal is alaposan foglalkozzunk. Itt nem időzhetünk sokáig ezen a problémán, de hogy még világosabbá tegyük, idézzük Erdélyi Jánost, aki »A bölcsészet Magyarországon« című művében ezeket írta:

»Bölcsészeti műveltség tekintetében más nemzetekhez valánk, vagyunk is még támaszkodva. Másokra hallgatás fegyelme és szemérme alatt fejlődővén előrehaladásunk, olyan volt ez mégis, hogy nem nyomaikba léptünk, hanem oldalukra, nem utánuk mentünk, hanem velük. Hogy éreznünk kelle valamely kényszert, bizonyos; de az nem volt több, mint a párhuzam szüksége, mikor az idegenből vett hatásra önfentartási erélyünkkel feleltünk, mint kölcsönhatással, s a belső felé irányult, szótlán elmélődés tudományára nyilvános politikai életünk ildomával.«

Erdélyi tehát nem állítja, hogy nincs filozófiai kultúránk, sőt még azt sem, hogy mások nyomában kullog; csak azt ismeri el, hogy nem jár az élen, nem eredeti s nem önálló: s ez valóban így is volt.

A magyar kritika történelmi korlátjai közül nem utolsó fontosságú az, hogy *kritikánk nem jutott el a dialektikus materializmusig, de még a materializmusig sem*, mint jelentékeny kritikuskokkal képviselt irányzatig.

Ez a negatív tétel tovább konkrétizálja azt a gondolatot, amelyet Lukács György akadémikus fejtett ki: közelebb járánk az igazsághoz, ha azt állítjuk, hogy a magyar kultúrára jellemző, hogy nincs jelentékeny *materialista* filozófiánk, semmint az, hogy »nincs magyar filozófia.« A magyar filozófia és a magyar kritika haladó képviselőinek abszolút többsége, szinte kivétel nélkül minden jelentékeny magyar kritikus — idealista. S az idealizmus táborán belül folyik a harc szubjektív idealisták és objektív idealisták között, ami természetesen alaposan csökkenti a jelentőséget ennek a harcnak. Kritiku-

saink módszere általában metafizikus, mechanikus, de Erdélyivel nagy képviselője van kritikánkban a filozófiai dialektikának is. Erdélyi János kritikájával azért foglalkozunk a továbbiakban, mert ő a legjelentékenyebb filozófikus kultúrájú kritikusunk, akinek műve alkalmas arra, hogy rajta keresztül haladó kritikánk néhány központi filozófiai kérdését kielemezzük, akinek ellentmondásosságában egész kritikánk egyik alapvető ellentmondását találhatjuk meg.

Erdélyi János kritikáját akkor érthetjük meg igazán, ha összevetjük Bjelinszkijel — hogy láthassuk korlátjait — és ha szembeállítjuk, mondjuk, Szontághgal ez utóbbi esztétikai nézeteinek bemutatásán keresztül, — hogy láthassuk azt a forradalmi változást, amit Erdélyi hozott a magyar irodalomkritika fejlődésébe.

Ez az összehasonlítás csak az első pillanatban tűnik önkényesnek. Mert éppen Bjelinszkij és Erdélyi az a két kritikus, akik körülbelül egy korban s egy táborban, a forradalmi demokrácia táborában harcoltak, akik a nemzeti kritika legmagasabb csúcsaira kapaszkodtak fel és így, vagy amúgy megvetették hazájukban a tudományosabb igényű kritika alapjait. Mindkettőjüknél lényeges a *hegeli esztétikához* való viszony: mert ez jelentős mértékben megmutatja azt, hogy mi volt az orosz irodalomkritika tudományossá fejlődésének és a magyar kritika forradalomtani egyhelybentopogásának esztétikai-filozófiai «titka».

Ami meg a másik összehasonlítást illeti: Szontágh Gusztávval, az egyezményes filozófia képviselőjével nem csupán azért érdemes szembeállítani Erdélyit, mert életükben is szakadatlan harcot vívtak egymással, s így a szembeállításnak meg van a formális igazolása, hanem azért, mert Erdélyi objektív idealista és dialektikus módszerű filozófus volt, míg Szontágh szubjektív idealista s mert ezen a szembeállításon keresztül megérthetjük, hogy milyen nagy lépést jelentett előre a magyar kritika fejlődésében a hegeli objektív idealista dialektika alkalmazása a kor többi idealista iskolájával és iskolájához képest.

I. Erdélyi János

I. Erdélyi János — V. G. Bjelinszkij

A 30-as évek végén, mint már említettük, V. G. Bjelinszkij teljesen elfogadta Hegel filozófiáját, objektív idealizmusát és dialektikus módszerét. Ezen a szakaszán fejlődésének — mindössze 2—3 évről van szó — még nem fedezte fel a különbséget, az eltérést, az ellentmondást a hegeli rendszer tudománytalansága és a hegeli dialektikus módszer tudományos természeté között. Bjelinszkij irodalmi kritikáiban szembeszáll Gribojedovval, amiért a költő »Ész bajjal jár« című drámájában szenvedélyesen tiltakozott a cári valóság és az idegenmájmoló főurak hazafiatlansága ellen.

Ha »minden észszerű, nincs »értelme« a tiltakozásnak, a leleplezésnek, a harcnak, a szenvedélynek. Csakijnak nincs igaza, a művész hibázott: ez a kritikus hegelianus korszakának egyik legszégyenteljesebb műve, amelyre később, amikor már szakított Hegellel, megvetéssel és öngúnyval emlékezett vissza.

Ez a példa azért érdekes, mert megmutatja, hogy Bjelinszkij éppen következetessége miatt abban a fejlődési szakaszában, amikor Hegel feltétel nélküli hívévé szegődött, az irodalmi kritikában is alapjában elhibázott, abszurd következtetésekre jutott. S ez természetes. Mert ha azt a nagy kínnal összetakolt alkotmányt, amit a hegeli esztétika rendszerének nevezünk s amit Erdélyi János szintén feltétel nélkül elfogadott, ellentmondásaival együtt vesszük át, feltétlenül abszurd végkövetkeztetésekhez jutunk el. Bjelinszkij igazi fejlődése akkor kezdődött, amikor *felfedezte* és tudatosan végigvitte egész munkásságában azt, hogy Hegel filozófiájában és esztétikájában kiáltó ellentmondás van a rendszer és a módszer között.

Bjelinszkij így szakított Hegellel 1841 mácius 1-én írott levelében:

»Már régóta gyanítottam, hogy Hegel filozófiája csupán egy mozzanat a filozófia történetében — igaz ugyan, hogy hatalmas mozzanat, — de eredményei, mint abszolútumok, fabatkát sem érnek, s én inkább meghalok, semhogy megbéküljek velük. . . Hazudnak azok az ostobák, akik azt mondják, hogy Hegel az életet holt sémákká merevítette; annyi azonban igaz, hogy az élet jelenségeit testetlen árnyakká változtatta, amelyek csontujjaikkal egymásba kapaszkodva táncolnak a temetők fölött. . . Nála a szubjektum nem öncél, csupán az általánosnak átfutó kifejezési eszköze, ez az általános viszont a szubjektummal molochként áll szemben. Egy darabig parádézik vele (a szubjektummal), s azután eldobja, mint valami viselt nadrágot. Nagy okom van arra, hogy haragudjam Hegelre, mert úgy érzem, őrá hallgattam, amikor beletörődtem az orosz valóságba, amikor dicsértem Zagoszint és hasonló szörnyűségeket és gyűlöltem Schillert.«

S Bjelinszkij levonja a *politikai* következtetéseket is ebből a felismerésből, félreért-hetetlenül elítéli Hegelnek, ennek a nagy gondolkodónak és törpe embernek, ennek a német filiszternek (mely utóbbi vonása át- meg átszövi egész filozófiáját, ellentmondásba jut kérdés-

feltevéseinek forradalmi természetével és végső fokon mint rendszer és módszer antagonizmus (jellemezni egész életművét) politikai szerepét, mint a porosz monarchia védelmezőjének, filozófusának szerepét :

»Azt mondják nekem : fejleszd ki lelked valamennyi kincsét, saját lelked gyönyörűségére ; sírjál, hogy megvigasztalódj, bánkódj, hogy újra örülhess, törekedj tökéletességre, kapaszkodj fel a fejlődés legfelső lépcsőfokára — s ha megbotlasz, zuhanj le, vigyen el az ördög, nem voltál való ugye semmire. . . Kőszönöm alázattal, Jegor Fjodorovics, meghajlok az Önfilozófiai nagysága előtt, de az Ön filozófiai filisztersége iránt érzett minden tiszteletem ellenére is van szerencsém bejelenteni Önnek, hogy még ha sikerülne is felkapaszkodnom a fejlődés legfelső lépcsőfokára, még ott is arra kérném Önt, adjon számot nekem az élet és a történelem valamennyi áldozatáról, a véletlenek, a babonák, II. Fülöp inkvizíciójának stb. stb. minden egyes áldozatáról. . .

Szép kis porosz kormány ez! Azt gondoltuk, hogy a bölcs kormányzat eszményképét üdvözölhetjük benne! De mit is vesztegetem rájuk a szót — gazemberek ezek, az emberiség zsarnokai. A szabadság és az ész ellen irányuló hármasszövetség tagjai. Nesze neked Hegel.«

Igy szakított az »örjögő Visszáron« az idealista filozófia »legfelsőbb lépcsőfokával«, Hegellel. Bjelinszkij további eszmei fejlődésében következetesen végigvitte munkássága egész területén szakítását a hegelizmussal. Nincs igaza *Laziczius Gyulának*, aki »Bjelinszkij és Hegel« (1929. Dunántúl Egyetemi Nyomdája, Pécs.) című tanulmányában azt igyekszik bebizonyítani, hogy Hegel filozófiája csak »világ szemléletileg« vesztí el minden varázsát B.-nél 1841 után: »Csak világszemléletileg, mert az esztétikai varázs továbbra is megmarad, sőt egyre jobban mélyül. Ez a különválasztása a világszemléleti és esztétikai hatásnak nagyon fontos, mert amíg B. életfelfogásában Hegel csak átmeneti állomás és rögtön elhagyja, amint megismerkedik a negyvenes évek társadalomtudományi eszméivel, addig az irodalomról és művészetéről alkotott felfogásában meggyökereznek a német filozófus esztétikai elvei és ezekhez hű marad *élete végéig*.« (A kiemelés mindenütt a szerzőtől szarmazik). Laziczius további fejtegetéseiben nyilvánvalóan összekeveri a hegeli filozófia rendszerét és módszert, amenyiben »kímutatja«, hogy Bjelinszkij műveiben 1841 után is nyoma maradt a hegeli filozófia dialektikus módszerének s ezt a tényt úgy fogja fel, mintha Bjelinszkij a hegeli filozófia idealista rendszeréhez is hű maradt volna *élete végéig* — kritikájában, esztétikájában. Bjelinszkij zsenialitása többek között abban is megnyilvánult, hogy szakítván Hegel idealizmusával úgy világszemléletében, mint esztétikai elveiben és módszerében (bár tagadhatatlan, hogy a materializmusra való átmenet nem máról-holnapra következett be nála s így a negyvenes évek elején még találkozunk idealista koncepcióval is kritikáiban), *ugyanakkor* megőrizte és felhasználta a hegeli filozófia »racionális magvát«, a dialektikus módszert. Bjelinszkij kritikája akkor tett szert *tudományos* mélységre, amikor a hegeli filozófia belső ellentmondásából azt a következtetést vonta le, hogy a dialektikus módszer helyes megfelelője a *materialista* filozófia. Éppen ezzel a felfedezéssel jutott el Bjelinszkij, mint Herzen, Csernisevszkij és Dobroljubov, a dialektikus materializmus közvetlen közelébe. Bjelinszkij és az orosz forradalmár-demokrata kritika csak a történelmi materializmus előtt állapodott meg s ennek oka sem szubjektív tehetetlensége volt, hanem az akkori orosz társadalmi viszonyok katasztrófális elmaradottsága volt ennek az oka Nyugat-Európához viszonyítva. Ilyen értelemben — történelmi korlátjaival együtt — Bjelinszkij kritikája is része volt annak a folyamatnak, amelyet *Lenin* a »Baloldaliság a kommunizmus gyermekbetegsége« című művében a »marxizmus kikinlódásának« nevezett Oroszországban. Nálunk a marxizmus ilyen méretű történelmi előkészítéséről nem beszélhetünk. S ennek a ténynek oka nem utolsó sorban az, hogy Erdélyi vel filozófiai gondolatok a forradalom leverése után az új forradalmi osztály hiánya miatt nem tudta élesen felvetni legfőbb kérdéseket, kiegészített Istennel és császárral, nem jutott el Hegel kritikai meghaladásához és a materialista dialektika megteremtéséhez vagy akár csak előkészítéséhez sem.

Ezt a felfedezést Erdélyi János sohasem tette meg, az ő egész tevékenységében sokkal erősebben gyökeredezett az idealizmus és a vallásos hit, semhogy valaha akár csak gyanúja is támadt benne annak, hogy a dialektikus módszer természetesen nem ideális, hanem anyagi, hogy a dialektika nem a világ szellemi fejlődésének törvényszerűségeit általánosítja, rendszerezi, hanem az anyag, az objektív valóság és az objektív valóságot visszatükröző tudat mozgásának törvényszerűségeit. Erdélyi irodalom-kritikája hegelianus : a forradalmi jelentőségű éppen az az ő művében, hogy először alkalmazza a dialektikát — ha idealista dialektikát is — a magyar irodalom és filozófia, esztétika kérdéseiben. A magyar irodalom szerves fejlődésének gondolata — Erdélyi tudományos felfedezése, amelyhez a hegeli dialektika nyomán jutott el. De mindamellett, hogy Erdélyi működése forradalmi jelentőségű kritikánk fejlődésében, mindamellett, hogy Erdélyi a nagy magyar forradalom öntudatos harcosa, szabadságharcosa volt, — soha, egyetlen művét sem olvashatjuk mélyreható bírálat

nélkül, mert egész munkásságának alapja az idealizmus, mert sohasem látunk nála *olyan* fejlődést, olyan tudatos átmenetet (vagy ennek valami jelét) Hegel idealizmusától a materializmusig, — mint ahogy azt Bjelinszkijnél tapasztalhatjuk.

Erdélyi volt a magyar filozófia 48-korabeli fejlődésének csúcspontja. Az a tény, hogy Erdélyi nem tudta meglátni a hegeli filozofia lényegét, hogy t. i. a rendszer és módszer antagonisztikusan ellentmondásos egysége, — végső fokon arra utal, hogy itt egész kritikánk egyik legfontosabb, *belső* ellentmondásával van dolgunk: mert haladó irodalomkritikánk egyrészt az irodalom és az élet kérdéseit vizsgálta, másrészt ezt az elemzést komoly, számottevő önálló materialista filozófiai kultúra nélkül végezte. Egyrészt a nagy magyar irodalom alkotásait elemezte, másrészt — még a legnagyobbak is, mint Erdélyi János — be kellett, hogy érjék az idealista filozófia felfedezéseivel. Egyrészt a kritika magas színvonaláért, sőt, filozófiai elmélyültségéért harcolt, másrészt önálló, termékeny materialista-dialektikus filozófiához nem jut el s ez a gondolat a marxizmusig idegen a magyar kritikában.

Ez az ellentmondás jellemzi egész haladó kritikánkat, amely egyes korszakokban a társadalmi öntudat fejlesztésének fontos eszköze volt. A magyar és az orosz irodalomkritika ott válik el egymástól, amikor a magyar forradalomelőtti kritika legmagasabb csúcán Erdélyi megállapodik a hegeli esztétikán és nem jut el annak tudatos, filozófiaiilag végig gondolt meghaladásához, amikor a magyar irodalomkritika fejlődése megragad az idealizmusnál — és zsákutcába jut. Mert a forradalom leverése után, amikor a megváltozott körülmények között a filozófia fejlődése is megakadt s elváltozott fejlődési vonala már nem engedi meg, hogy meghaladja az idealizmust. Ezt jelentős mértékben megakadályozta az objektív valóság körülményein kívül még a valóságot tükröző forradalomutáni irodalmunk fejlődésének meglassúdása is. Nálunk a kritikai realizmus nem lett vezériránnyá oly hamar, mint Oroszországban, ahol nem volt forradalom s ahol az irodalom már a század első felében, a harmincas években eljutott a széles, a társadalom egészét mozgásában tükröző kritikai-realista ábrázoláshoz és a modern regényhez, mint ez ábrázolás adaequát műfajához.

Erdélyi és Bjelinszkij összehasonlítása, a magyar demokratikus forradalom és az orosz forradalmár-demokrata kritika e két képviselőjének összehasonlítása osztályszempontból is jogsult: mindkettő a nép fia, dolgozó szülők gyermekei s nem főuraké, mindketten a forradalmi-demokratikus célkitűzések harcosai, csakhogy az egyik fejlődését derékbatöri a hön szeretett nemzet forradalmának bukása, a másik pedig élete végén magasodik fel a forradalmi demokrácia eszméinek lángszavú hirdetőjévé. (Gondoljunk a »Levél Gogolyhoz« című művére, amely Lenin szerint a parasztság forradalmi törekvéseit fejezi ki.) Erdélyi drámájának és az Erdélyivel kezdődő kritikai válságnak gyökere az, hogy a magyar polgári demokratikus forradalom bukása után a polgári átalakulásért vívott forradalmi harc *már* elhalóban volt, de a proletariátus forradalmi harca *még* nem kezdődött meg. Ez az alapja annak, hogy Erdélyi 48 után sok mindent visszavont nézeteiből. Erdélyi *nem* maradhatott meg a hegeli filozófia mellett, mert az élet és a filozófia is a XIX. század derekán és végén már meghaladta ezt a tant, amely pedig kétségtelenül a régi értelemben vett filozófia (a filozófia, mint a tudományok tudománya, mint valami, tudományok fölött álló tudomány) rendszereinek csúcsa volt. De Erdélyi nem tudta kritikailag meghaladni Hegelt, mert ezt a magyar társadalmi fejlődés és az irodalmi, de filozófiai, kritikai fejlődésünk egésze lehetetlenné tette 48 után. Így az ő műve félbeszakadt mű. Írásait és kritikáit nem szabad bírálat nélkül elfogadni, mert ez feltétlenül az idealizmus elismeréséhez vezet. Ahhoz, hogy kritikával sajátítsuk el Erdélyi munkásságát, különbséget kell tennünk rendszere és módszere között, ki kell hámozunk esztétikájának »racionális magvát«, dialektikus módszerét és ezt »feje tetejéről talpra kell állítani«, vagyis meg kell tisztítani dialektikus módszerét annak idealista lényegétől.

2. Erdélyi kritikájának *belső* ellentmondásossága

A Lukácsy-antológiában olvashatjuk ezt az Erdélyi-idézetet:

»Mivel a látszat lényeges a lényegre nézve, mert látszat nélkül a lényeg sem ismernök: a művészetnek is az leszen legközelebbi teendője, hogy a látszatban a lényeget emelje ki. Így a művészet világa leszen a belsőt külsővé tevő működés, tehát nem pusztán látszat, hanem odamutatás a magasb valóságára, azaz látszata, tüneménye, alakba öltözködése a természet és a szellem állományának.«

Erre az antológia szerkesztője a következő megjegyzést teszi a 705. oldalon: 166. old. — A Szépészeti alapvonalak című előadásvázlatból. (U. o., 509. — old.) — A hegeli *dialektika* nyomán kifejtett gondolatok. (A mi kiemelésünk. F. L.)

Ebben az Erdélyi idézetben kétségtelenül van dialektika: csakhogy ez nem a valóság, az anyagi, az objektív valóság dialektikája, hanem a szellemé. Ez — *idealista* dialektika.

Miért idealista itt Erdélyi?

A magasb valódiságról beszél, azaz a természet és a szellem állományának formáiról, alakba öltözködéséről. A hegeli filozófiában — köztudomás szerint — nem az anyag, az objektív valóság elsődleges, hanem az abszolút eszme, a világszellem. A szellem fejlődése során a természet állományát is felveszi, így a természet semmiképp nem lehet elsődleges a szellemhez képest, a természet nem egyéb, mint a szellem fejlődésének egy meghatározott szakasza, amelynél nem állapodik meg végérvényesen a szellem, hanem tovább megy, a természet fejlődése során kialakítja az embert, majd az emberi gondolkodás hosszú fejlődése után eléri csúcspontját, az abszolút eszme a maga tiszta formájába öltözködik: — a hegeli filozófiával az abszolút eszme megtalálta a maga megfelelőjét. Ez a hegeli idealista filozófia koncepciója. Abban a tételben, amelyet itt Erdélyi magyarul ismertet, az esztétikára vonatkoztatva jelenik meg a hegeli gondolat: a művészet világa az abszolút eszme, az abszolút szellem formája, alakba öltözködése. Tehát nem az objektív valóság tükrözése a művészet feladata, hanem a szellem adott állományának, mondjuk, a természetnek az alakba öltöztetése. Itt a megismerés folyamatában tudat és lét azonosulnak, összeolvadnak, eltűnik a különbség a megismerő, tükröző művész és a tükrözendő objektív valóság között: ezzel szemben a materialista esztétikában a művészi megismerés folyamata nem azonosítja a művészi tudatot és az ábrázolandó objektív valóságot, csak egységüket tételezi fel. A megismerés folyamatában nincs abszolút ellentmondás tudat és lét között; ilyen abszolút ellentét csak az alapvető filozófiai-esztétikai kérdés első felében áll fenn: hogy mit vegyünk elsődlegesnek, az objektív tudatunktól függetlenül létező valóságot, vagy az érzetet, képzetet, fogalmat, tudatot, szellemet? Az alapvető kérdés második felében, ahol a világ megismerhetőségéről vagy megismerhetetlenségéről beszélünk, a materialista ismeretelmélet abból indul ki, hogy a világ megismerhető, tehát nincs szakadék a megismerő tudat és a megismerendő dolog között; az esztétikában az objektív valóság megismerhető, visszatükrözhető, tehát nincs szakadék a művész tudata és a művészet tárgya, az objektív valóság között. De ez az egység-elv, tudat és lét dialektikus egysége a megismerés folyamatában nem jelenti egyben lét és tudat *azonosságát* is, ami a hegeli filozófia (itt Erdélyi tételének) kiindulópontja: a materialista ismeretelmélet szerint a lét, az objektív valóság gazdagabb, mint a tudat. A tudat állandóan közeledik a valóság abszolút megismerése felé, de sohasem oldódik fel, sohasem azonosodik ebben a megismerő tudatban az objektív valóság.

Itt tehát a megismerés folyamatában az objektív igazság elismeréséről van szó először a viszonylagos és az abszolút igazság dialektikájáról, másodsor. Mert ha elismerjük a tudatunktól függetlenül létező objektív valóság megismerhetőségét, ezzel elismerjük ismereteink objektív forrását és tartalmát, elismerjük ismereteinkben az objektív igazságot. Ha pedig egyszer elismertük az objektív igazság létezését, akkor el kell ismernünk az abszolút igazságot is, amely viszonylagos igazságok összegéből tevődik össze. *Lenin* a »Materializmus és empiriokritizmus« című könyvébe írja: »Materialista az, aki elismeri az objektív igazságot, melyet az érzékszervek tárnak fel előttünk. Elismeri az objektív, vagyis az embertől és az emberiségtől független igazságot annyi, mint így, vagy amúgy elismerni az abszolút igazságot.« (I. m., 126. old.)

»A jelenkori materializmus, vagyis a marxizmus szempontjából történelmi feltételektől függnek azok a határok, ameddig ismereteink az objektív, abszolút igazságot megközelítik, de feltétlen ennek a igazságnak létezése, feltétlen az, hogy közeledünk hozzá. Történelmi feltételektől függnek a kép körvonalai, de feltétlen az hogy ez a kép az objektív létező modelt ábrázolja. Történelmi feltételektől függ az, hogy mikor és minő körülmények közt jutottunk el a dolgok lényegének megismeréséhez odáig, hogy a köszénkátrányban felfedtük az alizarint, vagy az atomban az elektronokat, de feltétlen az, hogy a »feltétlenül objektív megismerés« minden ilyen felfedezéssel egy lépést tett előre. Szóval történelmi feltételektől függ minden ideológia, de feltétlen az, hogy minden tudományos ideológiának (eltérően, például a vallásos ideológiától) objektív igazság, abszolút természet felel meg.« (I. d. M., 130. old.)

Az esztétikában a marxista-leninista ismeretelméletnek megfelelően a valóságot híven visszatükröző műalkotások az objektive igazság erejével bírnak; történelmi feltételektől függnak az objektív valóság művészi visszatükrözésének feltételei, de feltétlen az, hogy a műalkotás az objektive létező valóságot teremt újra, azt ábrázolja. Az objektív valóság visszatükrözése, az objektív valóságról alkotott adacquat tükrökép azonban nem jelentheti azt, hogy a műalkotással kimerítettük a valóságot, hogy a műalkotás és az ábrázolandó valóság most már azonosulnak. A valóság visszatükrözése történelmi feltételektől függ, viszonylagos. Az egyes műalkotás nem meríti ki abszolúte tárgyát, nem tükrözi vissza tökéletesen a valóságot, csak megközelítően pontosan, csak viszonylag híven. De az irodalmi, művészi fejlődés egész folyamata, mint folyamat, — az egyes műalkotások láncolata, a művészet történeti fejlődése — egyre közelebb és közelebb kerül a valóság abszolút igazság erejével bíró tükrözéséhez. A viszonylagos és az abszolút igazság dialektikája a művészetben — a marxista-leninista esztétika egyik alapvető módszerbeli, gnoszeológiai tétele.

A Sztálin-díjas *B. Sz. Mejlak*: »Lenin és az orosz irodalom problémái« című könyvében (Állami Kiadó 1951. oroszul) ezt írja erről a kérdésről:

»... Lenin ítéleteiből az esztétika kérdéseiről a »Materializmus és empiriokriticismusban« nyilvánvalóan következik, hogy a művészetre nézve megingathatatlanok a marxista tükrözési elmélet általános törvényei. Csak ha ismerjük, hogy az emberi érzetek, alakok, fogalmak köpiái, lenyomatai, visszatükröződései dolgoknak és az objektív, tudatunktól függetlenül létező világ folyamatainak, csak ha ezt elismeri, kap kritériumot az esztétika és az irodalmi kritika az élet újratemetésének igazságos voltáról a művészetben. »... Történelmi feltételektől függnének azok a határok, ameddig ismereteink az objektív, abszolút igazságot megközelítik, de feltétlen ennek az igazságnak létezése feltétlen az, hogy közeledünk hozzá.4. — Leninnek ez a tétele a mi esztétikánknak is alapja, épügy, mint az az útmutatása, hogy az objektív valóság visszatükrözésének helyességét a gyakorlati tevékenység dönti el s nem a formális logika következtetései és nem iracionális építmények.« (Id. mű, 239 old.) Erdélyi tétele alapjában helytelen idealista tétel, mert 1. elsődlegesen tételezi a szellemet az anyaggal szemben s mert 2. a megismerés folyamatában a tudatunktól függetlenül létező valóságot (természet állománya) és a művész megismerő tudatát (odamutatás a magasb valódiságra) nemcsak egységükben fogja fel (ez éppen a helyes benne, ez éppen a hegeli dialektika módszere, a hegeli filozófia »racionális magvának« egyik jelentkezése, a visszatükröző tudat és a visszatükrözendő tárgy egysége a megismerés folyamatában, dialektikus egymásba-átmenésük, — hanem *azonosságukban* is, mert a megismerő művészi tudatot — tehát szellemet — az általános, abszolút tudathoz, eszméhez, szellemhez, viszi oda, tehát szellemi ismeri meg a szellemit, tehát tudat és lét azonosak. Ez a hegeli objektív idealista esztétika konzekvens alkalmazása a művész megismerés folyamatára. Ez Erdélyi tételének ellentmondásossága: egyrészt lét és tudat azonosságából indul ki, másrészt rámutat jelenség és lények dialektikájára, arra, hogy a látszat lényeges és a lényeg megjelenik. Ezt a dialektikus koncepciót a lenini ismeretelmélet állítja talpra, amikor az objektív, viszonylagos és abszolút igazság kategóriáinak segítségével választ ad arra a kérdésre, hogy 1. megismerhető-e, visszatükrözhető-e az objektív valóság s ha igen, megbízhatóak-e róla szerzett ismereteink, mi a tartalma ismereteinknek: saját tudatunk, az abszolút eszme, vagy a tudatunktól függetlenül létező objektív valóság? és 2. hogyan ismerjük meg a valóságot, azonnal, egyszerre, abszolút, vagy viszonylagosan, lépésről-lépésre és e viszonylagos felfedezések összegéből tevődik-e össze az abszolút pontos megismerés? Minderre a lenini ismeretelmélet az objektív, abszolút és a viszonylagos igazság kategóriáival felel. Az esztétikában a hegeli idealista dialektikát ebben a kérdésben úgy állítja talpra, hogy 1. elismeri a művész tudatától függetlenül létező objektív valóság elsődlegességét a művész tudatához viszonyítva, hogy 2. elismeri a valóság művészi megismerhetőségét, tehát a művészi tudat és az objektív valóság dialektikus egységét az alkotás, a visszatükrözés folyamatában és hogy 3. tagadja a művész tudatának és az általa ábrázolt valóságnak az azonosságát.

Ahhoz tehát, hogy Erdélyi János esztétikai nézeteit megérthessük, ahhoz, hogy munkásságát egészében és részleteiben is tudományosan újraértékeljük, kritikus szemmel kell olvasnunk műveit és minden idealista tendencia gyökeres megsemmisítésével, kiirtásával kell hozzájárulnunk haladó hagyományaink igazi elsajátításához. Erdélyi felfogása dialektikus, ebben igaza van Lukácsnak, de ezt a dialektikát ki kell hámozni abból az augsz-istállóból, amibe Hegel idealista rendszere következtében be van ágyazva. Ha nem hámozzuk ki, ha változatlanul átvesszük, ha nem leplezzük le ennek a dialektikának idealista lényegét, ha nem mutatunk rá arra, hogy ez a dialektika minőségileg különbözik a marxista-leninista dialektikától, ebből az egész »dialektikából« azonnal az istenhívés fegyvere válik, olyan fegyver, amely ellenségeinket erősíti s minket gyengít. Az esztétikában éppügy, mint a filozófiában, a kritikában éppügy, mint az irodalomelméletben, nincs helye a burzsoá objektivizmusnak, a haladó hagyományok egyoldalú feldcsérésének, történelmi korlátjaik letagadásának, végső fokon az idealizmus feltámasztásának és védelmezésének.

3. Szontágh Gusztáv (1793—1858)

Erdélyi János kritikája forradalmi jelentőségű változást hozott a magyar gondolkodásba és kritikába. Természetes, hogy kora filozófiája nem szemlélte közönyösen a hegeli objektív-idealista dialektika alkalmazását a magyar irodalomkritikára: természetes, hogy akadtak olyan »nemzeti ellenállók«, akik reakciós lényegüket tanuk »nemzeti jellegével« igyekeztek leplezni, akik a nemzeti önállóság köntösében tetszelegtek, s minden haladó gondolatot száműzni akartak a magyar gondolkodásból, ha az nem a magyar »faj« szelleméből származott. Ilyenek voltak Szontágh Gusztáv és Hetényi János, az u. n. »egyezményes filozófia«, a »nemzeti« bölcelet képviselői.

E tanról olvassuk *Jánosi Béla* fejtegetéseit a magyar esztétika történetéről írott tanulmányában, amelyet Knight William: »Az aesthetika története« c. könyvéhez csatolt:

»A tan nemzeti jellege — írja Jánosi Béla — főleg két vonásban nyilvánult meg. Az egyik az érzékiség és az ész közt fajunk szellemében mutatkozó ritka egyensúlynak a filozófiában való érvényre juttatása, a másik — inkább negatív — a külföldi bölcsészettől való idegenkedés. Kivált Szontágh sokszor támadja Fichte, Schelling, Hegel okoskodását s kikel »az utánzás majomi ösztöne« ellen, mely minket is hamis útra térít.«

Maga Jánosi így értékeli ezt a »filozófiát«:

»Az egyezményes filozófia talajából kiemelkedő esztétikai szemlélet egy nagy, szellemi életünk sokféle megnyilvánulását összefogó gondolatnak kiterjesztése a szép s a művészet körére.«

Az ilyen dicséret csak arról tanuskodik, hogy ez a tan szellemi életünk szegénységét és nem sokféle megnyilvánulását bizonyítja, semmi egyebet. Néha a dicséretet jobban lerántják a leplet a reakciós gondolatokról, mint a nyílt kritika. Vagy ahogy Lenin írta: »... És nehéz eldönteni, ki rántja le alaposabban az álarcot Avenariusról, a szemfényvesztőről: — Smith-e az ő közvetlen és világos cáfolatával, vagy Schuppe Avenarius befező művéről írt lelkes kritikájával? A filozófiában Wilhelm Schuppe csókja semmivel sem megtszelőbb, mint Pjotr Szutruve vagy Menjsikov csókja a politikában.« (Id. mű. 62. old.)

Jánosi Béla dicséri Szontághék filozófiáját, tehát egyetért vele; de ez a dicséret csak megerősíti feltevéseinket, hogy ez a tan semmiféle komoly nemzeti filozófiái felfogást tükrözött s objektíve az volt a szerepe, hogy filozófiai, esztétikai, kritikai reakciót képezzen az Erdélyi-képviselte jelentős, haladószemléli filozófiai, esztétikai fellendülés, színvonalemelés ellen.

Félreértések elkerülése végett: nem azért volt reakciós Szontághék filozófiája, mert az »utánzás majomi ösztöne« ellen kelt ki, mert magyar filozófiát akart teremteni — ez szubjektíve helyes törekvés volt, éppen ez volt az, ami miatt hatni tudtak az olvasóközönségre. A maradiság abban ütközött ki, hogy mindezt nem az európai gondolkodás, tehát benne a klasszikus német filozófia addig elért legnagyobb eredményeinek kritikai elsajátítása útján próbálta elérni, hanem úgy, hogy mindezt kategórikusan elvetette s önmagába akart zárkózni, a »nemzet« jelszavával kardoskodni és kérkedni bizonyos sajátosságokkal, amelyek szerintük a magyar »faj« kizárólagos tulajdonai.

Mitrovics Gyula: »A magyar esztétikai irodalom története« című művében (Csáthy Ferenc egyetemi könyvkereskedő és irodalmi vállalat rt. Debrecen-Budapest. 1928.) Jánosi Béla nyomán igen érdekesen jellemzi az egyezményes bölcsélet esztétikáját és Szontághot. Ezt írja:

»Az irodalmi és közélet fölpezdülése nemzeti ujjászületésünk munkáit minden téren önállóbb lépésekre sarkalta. Az irodalmi romanticizmus erős nemzeti jelleget ölt, mely csakhamar kilép a klasszikus és nyugateurópai verselés idegen formáiból és szárnyakat ad Tompa, Petőfi, Arany szellemének. A tudomány művelőit is bátrabb és önállóbb célok kitűzésére bátorítja. Bár a filozófia idáig csak szerény kezdésekkel számoltak be, melyek nagy részükben idegen gondolatokat visszhangoznak, bölcselőinket is magával ragadja a kor áramlata s közülök néhányan önálló magyar filozófiai irány kifejtésére vállalkoznak. Talán még időelőtti volt ez a bátor kezdet; talán még fölülmulta a magyar gondolkodás erőt és iskolázottságát; de vele járt a kor szellemével. És a törekvés komolysága tiszteletet kíván.«

Ez a gondolat igen sokat mond. A nemzeti felszabadulási harc kihatott a magyar gondolkodásra is. Az egyezményes filozófia — mint Mitrovics óvatos, félig-meddig mentegetőző dicséretéből kitéjük — önállóságra törekedett s még ha hibái voltak is, megbocsáthatjuk neki, mert ezt a célt tűzte ki maga elé, mert korának gyermeke volt. Igen ám, csak hogy Mitrovics itt nem beszél arról, hogy a kor szülőtte volt Erdélyi János bölcsellete, esztétikája is; hogy a nemzeti szabadságharc gondolati alátámasztását *más* úton is igyekezett elérni a magyar gondolkodás, hogy a forradalom-korabeli Magyarországon az igazán önálló filozófia megteremtését — ha csak nem akarták feláldozni az önállóságnak a tudományt, mint az egyezményesek tették, legsikeresebben éppen Erdélyi szolgálta azzal, hogy a hegeli dialektikát, ezt »a forradalom algebráját« (*Herzen*): »Régiségek és gondolatok«, oroszul: »Büloje i dumú«) ahogy Herzen nevezte, alkalmazta a magyar kritikára. Az egyezményesek alapvető hibája az volt, hogy tudatlanul akartak önálló lenni.

Mitrovics jó szolgálatot tesz azzal is, hogy rámutat Szontágh esztétikai elveinek néhány fogyatékoságára:

»Mint az egyezményes rendszernek általában, úgy esztétikájának is egyik gyöngéje, az a naív bizakodás, mely a kérdések *leegyszerűsítésétől* várja a legbonolyultabb kérdések megoldását.« (A mi kiemelésünk. F. L.) »... Akkor meg önmagával jut ellenmondásba, mikor a német bölcselők transzcendens metafizikáját kifogásolja s ő mégis beszél a jó, szép és igaz magasabb egyesülésének eszméjéről, amely tértől és időtől független és ezzel annak abszolút értékét és egyetemes érvényt tulajdonít. Ez máskülönben is ellentétben áll nemcsak azzal a korábbi megállapításával, hogy a szép mindig magán viseli a faj és a kor bélyegét, hanem sokat hangoztatott tapasztalati elvével is. Azonkívül, hogy esztétikai alapelve, a harmónia, sem elégséges magában az összes esztétikus jelenség magyarázásához, erős fogyatkozása még,

hogy megfeledeznek az érzelmi elemről, mely pedig döntőleg szól bele mind a műélvezés, mind a műalkotás lelki folyamatába.»

Amint láthatjuk, Szontágh személyében olyan esztétikussal van dolgunk, akinek egyetlen érdeme, hogy »önállóságra törekedett«, mert úgyszólván valamennyi gondolata elhibázott, alapendenciáiban önmagával ellentmondó, módszerében pedig a vulgarizálók mindent-leegyszerűsítő felfogását követi. Nem csoda, hogy törekvésének minden »tisztetletréméltósága« mellett is erőteljes visszautasításra találtak nézetei Erdélyinél. Mitrovics így ír erről: »Kiindulásában a tapasztalati alap erős hangsúlyozása és a csipkedő kitérések általában is a német bölcsélet transzcendens és misztikus hajlamára, majd határozott ellenkezése Hegelnek a természeti és művészi szép viszonyáról vallott nézetével és végül a rendszer (az egyezményes rendszer. F. L.) tartalmi szegénysége és módszeres hibái is a később Hegel irányához csatlakozott Erdélyi éles bírálatát hívta ki maga ellen«. (A mi kiemelésünk. F. L.) Ettől függetlenül is ütközőpontjuk volt az egyéni és eszményi kérdése, melynek megoldásában Szontágh az eszményi, Henszlmann és pályája kezdetén Erdélyi is, az egyéni felé mutatnak elhajlást...« (I. m. 114, 120, 121. old.) Hogy Szontághék »filozófiájának« milyen esztétika felel meg, jól jellemzi a Lukácsy antológiából vett következő Szontágh-idezet: (I. m. 156)

«A művészet kútforrása, mint mondtam, a képzelődés; a visszaidéző (reproduktív) képzelődés elénkbe tünteti az érzékek által nyújtott anyagot; az alkotó (produktív) képzelődés pedig ezen anyagot a művészet céljaihoz képest *önmunkásan* használja, belőle egész tündérvilágot varázsolván elő. S im kifejlődtek a művészet elemei is: az egyik a való, mely szerint minden művészeti alkotásnak egyrésztől élethűnek kell lenni, vagy, mivel a művészet valósága csakugyan nem magáé az érzéki világa, hanem annak mása, a valószínűség, mintegy a valónak színét viselvén; másrésztől pedig az eszményítés (idealizálás), mely által az alkotóképzelődés a visszaidéző képzelődés kezéből nyert élethű anyagból saját tündérvilágát alkotja, vagy a valóságát szépíti. A művészet, ezt könnyű átlátni, ezen elemek egyike nélkül sem lehet el, s belső teljes *összehangzások* magok közt s a művészet *céljával* teszi a művészet s a művek tökélyét. Ha tudniillik a visszaidéző képzelődés csak a valóságos világot tükrözi vissza élethűn, amint van, *ez még nem művészet*, (A mi kiemelésünk. F. L.) hanem csak prózai másolata a valónak, felsőbb művészi ihlet s képezés nélkül. Az alkotó képzelődés ereje s képzelőtehetsége az, mi tulajdonképpen a nagy művészt teszi, de ha ezen varázs-tehetségünk tündéralakokat képezne valószínűség s élethűség nélkül, egy világ fogna bennünket körül, melynek felfogására semmi analógiát nem használhatnánk, hol lég- s árnyalakok közt teljesen idegeneknek éreznők magunkat. S legtökéletesebb művészet tehát e tekintetben az lesz, hol a legnagyobb élethűség a legteljesebb eszményítéssel párosul.»

Előttünk van Szontágh esztétikájának egyik jellemző tétele a kétfajta képzeletről, mint a művészet kútforrásairól. (Az idézet részlet a szerző »A művészet kútforrásai, elemei, kellei és viszonya az élethez« című értekezéséből való.)

Igaza van e itt Szontághnak? Milyen filozófiai, esztétikai irányzatot képvisel e nézeteiben? Mi az, amiben tanulhatunk Szontágh-tól, mennyiben segítik ezek a gondolatok megvilágítani a realizmus problémáit? (Ugyanis Szontághnak e nézete az antológia ilyen című fejezetének idézetei közé van iktatva.)

Az antológia bevezető tanulmányában Lukácsy polgárjogot ad Szontágh ilyenirányú elveinek:

«A jövőbe mutató forradalmi romantikát, mint a realizmus alkatrészét természetesen nem ismerhették föl (haladó kritikusaink. F. L.) — ez már a szocialista realizmus vívmánya, bár az eszményítés szükségének sűrű hangoztatása *némiképp* (a mi kiemelésünk. F. L.) e gondolat előfutára. Mindenesetre figyelemreméltó Szontágh Gusztáv véleménye, mely szerint a legtökéletesebb művészet... az lesz, hol a legnagyobb *élethűség a legteljesebb eszményítéssel párosul*.« (Lukácsy kiemelése.) (I. m., XXIV. old.)

Lukácsy szerint tehát az eszményítés sűrű hangoztatása haladó kritikánkban általában és ebben a Szontágh-idezetben különösen a forradalmi romantika gondolatának »némiképp« előfutára. Mennyivel józanabban ítélte meg Szontágh nézeteit még a reakciós, Beöthy-tanítvány, Mitrovics is! Mitrovics Gyula, aki igen helyesen látja Szontágh módszerének vulgarizáló jellegét, ezt írta:

«A műalkotás bonyolult lelki folyamatát sem lehet kizárólag a képzelet tevékenységére visszavezetni, még ha Szontágh módjára tágtünk is a képzelet fogalmán. Az is pszichológiai fölületességre vall, hogy az emlékezet munkáját is a képzelet körébe utalja.« (I. m. 120. old.)

Mit is mond itt Szontágh?

Először is azt, hogy a művészet kútforrása a képzelődés. Nem a művész képzelőerejétől, tudásától függetlenül létező objektív valóság a művészet forrása, hanem maga a képzelődés. Tehát nem az objektív valóság, a lét elsődleges, hanem a művész fantáziája, képzelődése, tudata. Ez — szubjektív idealista álláspont. Szontágh szerint nem az objektív világszellem, abszolút eszme stb. elsődleges a léttel szemben, mint pl. Hegelnél, hanem a művész (szubjektum)

képzeldőse, szubjektív tudata. Ez a felfogás tehát nem tételez fel semmiféle tudatunktól függetlenül létező, objektív valóságot, de objektív szellemet sem. Ha Szontágh tételét következetesen végigvinnők, eljutnánk a szolipszizmushoz, mert, ha tagadjuk a művész tudatától, képzeletétől idegen objektív valóságot, akkor tagadnunk kell a művészi megismerés, visszautkrözés objektív tartalmát. Ha pedig a művész képzeletének tartalma maga a művész képzelete, ha a képzelet a művészet forrása, tartalma, akkor tagadnunk kell a létezését a többi embernek is, tagadnunk kell a többi művész, a mások-alkotta műalkotások létezését is; ez abszurdum, szolipszizmus, de ez következik abból a szubjektív-idealista tételből, amit Szontágh az idézet elején felállít.

De most már, ha a képzeldődés a művészet forrása, tehát tartalma is, hogyan magyarázzuk meg azt a *tényt*, hogy a művészet a *valóságot* ábrázolja? Mivel magyarázzuk meg a művészet tartalmát, hogy t. i. a művészet a valóságot tükrözi vissza? Hogy azt — a szubjektív-idealista esztétika lényegéből fakadó — belső ellentmondást »megszüntesse«, Szontágh a »visszaidéző» (reproduktív) és az »alkotó» (produktív) képzeldődés »dialektikáját« hívta segítségül. A szubjektív-idealista Szontágh szerint a való a valóság a művészet »eleme«, amelyet a vissza-idéző képzeldődés hoz be a művészetbe. A valóság tehát nem más, mint a művészet egyik eleme! S ezt a valóságot, vagy valószerűséget, (mert az idealista szerint a valóság — mint olyan — nem létezik, csak az én érzeitem létezik a valóságról, az anyag — érzeitem komplexuma — mondta Berkeley, a szubjektív idealizmus klasszikusa) — a művész visszaidéző, ujrateremtő képzelete hozza be a művészetbe, mint annak egyik — távolról sem legfontosabb — részét! A visszaidéző képzeldődés-behozta anyagot most már az alkotó képzeldődés eszményíti, idealizálja, a »visszaidéző képzeldődés kezéből nyert élethű anyagból saját tündérvilágát alkotja, vagy a valóságot szépití.« Ez azt jelenti: a művészet lényege, a művészi tevékenység veleje (mert a visszaidéző képzeldődés itt az alkotóhoz képest alárendelt szerepet játszik) a valóság megszépítése, idealizálása, felemelése az alkotó szellem magasságába. Nem a valóság elsődleges, gazdagabb, mint a művészet, nem a valóságban levő szép az igazán szép, hanem a művészi szép. Nem a Mont-Blanc, nem a Kaukázus, nem a Himalája maga fenséges, hanem a róluk készített festmények. Dehát hogyan lehetnek fenségesek ezek a festmények, ha az objektum, ha a tárgy maga nem az? Erre a kérdésre a szubjektív-idealista Szontágh az alkotó képzeldődés szerepével felel: a művészi szép azért szép, azért szebb a valóságos szépnél, amelyet a vissza-idéző képzeldődés hoz be a művészetbe, mert 1. a valóságos szép csak azért szép, mert a szubjektum széprek látja (s nem azért, mert objektíve szép, ahogy a materialista esztétika tanítja) s mert 2. ebből következően a művészet teszi széppé a természetet s nem megfordítva, az objektív valóság, a természet a művészetet, (amely a materialista ismerelmélet szerint a valóság tükörképe), mint ahogy az idealista felfogással szemben a materializmus hirdeti. Szontágh szubjektív-idealista koncepciójából következik a művészi megismerés folyamatában lét és tudat azonossága: az alkotó képzeldődés felemeli, kiegyenlíti, azonosítja a valóság szépségét a művészet szépségével, tehát megszüntet minden különbséget anyag és szellem között a művész tudatában, a művészi alkotóképzelet segítségével.

Szontágh szerint a legnagyobb élethűség követelménye nem a legelső, az alapvető követelmény, mert »ha a visszaidéző képzeldődés csak a valóságos világot tükrözi vissza élethűn, *amint van*, (A mi kiemelésünk. F. L.) ez még nem művészet, hanem csak próza másolata a valónak, felsőbb művészi ihlet s képezés nélkül.« A másik végtel csak azért nem kielégítő mert a valóságtól elrugaszkodott alkotó képzelet-teremtette tündérvilág nem teszi kedvessé, közelivé az ember számára a művet. Ezért ajánlja Szontágh a kompromisszumot a valóság és a felsőbb művészi ihlet, képzelet között. Ez a kompromisszum nem az objektív, a tudatunktól függetlenül létező valóság elsődlegességének elismerésén alapul a tudathoz képest. Itt nem arról van szó, hogy elismerjük: az élet gazdagabb, pompásabb, kimeríthetlenebb, szebb, mint a művészet, az élet a művészet forrása és tartalma, nem pedig a művész képzeldő-ereje. Szontágh nem ismeri el a művész jogát arra, hogy az életet úgy ábrázolja, *amint van*, minden szépítgetés, cicomázás, felemelés, meghamisítás, idealizálás nélkül, — tehát tagadja a realista művészet eszméjét. Szontágh tételeinek lényege a szubjektív idealizmus filozófiájának alkalmazása az esztétikára, a művészet »öncélúságának«, az életnél való »magasabbrendűségének« esztétikai indokolása, segítése. Itt nem a jelenség-lényeg dialektikáját látjuk, az »eszményítés, elve nem típuselmélet kifejezése, még kevésbé a forradalmi romantika »elfutára«, — még »némiképp« sem az. Szontágh az esztétika alapvető kérdésének mindkét oldalára idealista feleletet ad: 1. a művészet kútforrása a képzeldődés, a tudat, az élet és a művészet viszonyában a művészet elsődleges, az élet a másodlagos és 2. a valóság végső fokon nem ismerhető meg, mert Szontágh tagadja az objektív valóság létezését, s mert azonosítja a művészi tudatot, a képzeletet a léttel, mert tudat és lét azonosságából indul ki. A marxista esztétika mindennek éppen ellenkezőjét hirdeti: 1. az objektív valóság, az élet elsődleges, a művészet, a művészi képzelet másodlagos, 2. az objektív valóság megismerhető, a művész tudata és az objektív valóság dialektikus egységben vannak, de nem azonosak. Felvetődik azonban a kérdés: hogyan magyarázzuk most már az alapvető esztétikai kérdés második felében, amikor a valóság

művészi visszatükrözéséről van szó, a művészi képzelet szerepét? Másszóval: mi a tudományos magyarázata a képzeletnek a valóság művészi megismerésének folyamatában?

A marxista-leninista ismeretelmélet szerint az idealizmus ideológiai gyökere — többek között — az, hogy a megismerés folyamatának egy-egy szakaszát megrögzíti, megragad ezen a ponton és abszolutizálja azt. Ha a kanti filozófia az érzéklés közvetlenségét hangsúlyozta ki, a hegeli filozófia baja az volt, hogy abszolutizálta az absztrakt fogalomalkotás szakaszát, ezt az absztrakt fogalmat tette meg filozófiája központi gondolatává, az abszolút szellemé. Ha ez igaz a nagyokra, igaz a kicsikre is. Ha igaz a megismerés szakaszainak lényegéről általában, igaz e szakaszok részletkérdéseire is. Szontágh fejtegetéseinek is éppen az alapvető bajuk: hogy a művészi megismerés folyamatának egyik mozzanatát — a művész képzeletét — abszolutizálta, azt tette meg a művészet kútforrásává, tartalmává, ezt tette meg elsődlegessé az objektív valósággal szemben. A nagy magyar kritikus, Gyulai Pál ebben a kérdésben *materialista* álláspontot foglalt el, amikor ezt írta:

»...Dóczy fennen hirdeti, hogy a politikai és társadalmi viszonyok, sőt, általában az élet benyomásaiból nem lehet valódi körülményt írni, hanem csak oly tárgyakról, amelyeket a *képzelem* nyújt. (A mi kiemelésünk. F. L.) Szerinte a költőnek el kell fordulnia az élettől, a képzelem édes betegségsébe esnie, képzelődnie, s a képzelem nyújtotta tárgyakat feldolgoznia. A költők rendesen fogyatkozásaik s így a szükség szerint szokták megállapítani elméletüket. Úgy látszik, elmélete megállapításakor Dóczy is saját drámáira gondolt, melyekben csakugyan beteges képzelem nyújtotta tárgyak vannak feldolgozva. A dolog pedig egészen ellenkezőleg áll, mint ahogy Dóczy elmélete és gyakorlata hirdeti. Nem a képzelem, hanem az *élet* multjának és jelenének benyomásai nyújtják a költőnek a tárgyakat; a képzelemnek más, fontosabb szerepe van: szép műveket alkot az *élet* nyújtotta tárgyakból, teljes szabadsággal ugyan, de saját természetök szerint. Mennél több benyomást, tapasztalatot, eszmét és érzést merít a költő az élet folyamából, annál több táplálékot nyújt a képzelemnek. Egyetlen valódi költő sem volt független a korától, sőt éppen kifejezője annak. Mindegyik kora politikai, társadalmi és irodalmi áramlataiból emelkedett ki, s egyszersmind visszahatót reájok.« (A kiemelések mindenütt tőlünk származnak. F. L.)

Gyulai itt is a materialista esztétika szellemében foglal állást, amennyiben az alapvető kérdés első felében szembeállítja a képzeletet az élettel, az objektív valósággal, a »politikai és társadalmi viszonyokkal«, amennyiben elismeri, hogy a képzelet tárgya az élet, a valóság és nem önmaga a képzelet, amennyiben a művészet forrásául az objektív valóságot tartja s nem a képzeletet, mint Szontágh. S az alapvető esztétikai kérdés második felére is materialista választ ad, amennyiben elismeri a képzelet szerepét a művészi visszatükrözés folyamatában. Gyulai itt élesen mutat rá a Szontágh és Dóczy-féle szubjektív idealisták nézetének reakciós társadalmi, politikai és irodalmi vonatkozásaira. Az a tétel, ami Gyulai gondolatának magva, hogy t. i. a költő nem független korától, ellenkezőleg, annak kifejezője, hogy az irodalom a kor társadalmának, osztályharcának tükré, hogy abból nőtt ki s arra hat vissza, — a dialektikus materializmus kritikájának központi tétele.

B. Sz. *Mejlah* könyvében olvassuk azt, hogy miként leplezi le Lenin, hogyan zúzza szét a szubjektív-idealista Petzoldt nézeteit, amelyek között ott szerepelnek az esztétika kérdései is. Ezek kapcsán írja *Mejlah*:

»Petzoldtnak ez a Lenin-által idézett tétele igen jellemző a szubjektív-idealista esztétikai elméletekre. Annak elismerése, hogy a cselekedetek motivációja vagy a jellem fejlődése a költői alkotásokban nem tükrözi vissza magának a valóságnak törvényszerűségeit, az az állítás, amelynek megfelelően a drámában azonos «pszichikai feltételek» között bármelyik részvevő másképp cselekedhetett volna, — mindez elméletileg alapozza meg azt a gondolatot, hogy a művész *képzelete* teljesen önkényes és a művészet független az élettől.« (A mi kiemelésünk. F. L.) (I. m., 231. old.)

Ez áll Szontágh szubjektív-idealista felfogására is.

A marxista-leninista esztétika nem tagadja a művészi képzelet szerepét; csak nem terjeszti ki a megismerés egész folyamatára és annak objektív tartalmára, nem abszolutizálja a képzelet szerepét. A képzelet helyét a művészi megismerés folyamatában egyedül a marxista-leninista esztétika tudja helyesen megoldani, mert a dialektikus materializmus alapján áll. A képzelet a valóság visszatükrözésének specifikusan művészi momentuma; ez természetesen, nem jelenti azt, hogy mondjuk, a tudományban a képzeletnek nincs szerepe, vagy ellenkezőleg hogy a művészetben nincs helye a logikus gondolkodásnak. De a művészi megismerés folyamatában a képzeletnek valóban különleges szerep jut, míg a tudományban a logikus gondolkodás a vezetőszerep. Éppen a művészi képzelőerő segítségével képes a művészet érzékletesen megmintázni az életet, míg a tudomány az absztrakt, logikus gondolkodás segítségével ugyanazt az életet kiemeli, rendszerezi, bezonyítja állításait róla, stb. Bjelinszkij is erről a különbségről beszél, tudomány és művészet különbségéről ezek viszonyában az azonos valósághoz. Tudomány is, művészet is ugyanazt ábrázolja, mindkettőnek azonos a tárgya, az objektív valóság; de másként ábrázolja a művészet ezt az életet és megint másképpen elemzi azt

a tudomány. (Hogy mármost miben rejlik ez a különbség, minden részletében pontosan maig sem derítették ki; a szovjet irodalomtudomány és esztétika azonban úton van ahhoz, hogy tudományosan kielemesse azt. Gondoljunk pl. Szoboljev tanulmányára: A »lenini tükrözés elmélet és a művészet.« Vagy Mejlak könyvére, amelyért Sztálin-díjjal tüntették ki. stb. stb.)

Ahhoz, hogy a tudományos és művészi megismerés különbségét megértsük, ismernünk kell a két megismerés specifikumát s a művészi megismerés jellemző, speciális vonása többek között éppen a képzelet. Szontágh mechanikusan és helytelenül vágta ketté és választotta el egymástól a visszaidéző és az alkotó képzeletet; a mi felfogásunk szerint az életet híven emlékezetünkbe idéző képzelet, a valóság realitása ábrázolásához szükséges képzelet egyben az a képzelődés, amely alkotó is, mert a valóságot olyannak tükrözi vissza, amilyen, nemcsak nem mond ellen a művésziesség követelményeinek, hanem egyedül helyes mértéke a realista művészetnek. A forradalmi romantika még »némikép« sem jelenik meg Szontágh esztétikai elveiben, mert ez az esztétika alapjában tagadja a materialista esztétika elveit, mert alapjában tagadja a realista irodalom és művészet esztétikájának elveit. Hogy világosabbá tegyük a kérdést, gondoljunk Bjelinszkij harcára a gogolyi »naturalis iskola« győzelméért az orosz irodalomban és ezzel szemben arra, hogy nálunk az esztétika a XIX. század elején és derekán nem jutott el addig a gondolatig, hogy a konkrét osztályviszonyoknak egyedül megfelelő adequat ábrázolási mód csak az lehet, amelyik a valóságot úgy ábrázolja, amint van, az a mód, amelyik nem szépíti meg a cári valóságot vagy a forradalom bukása utáni magyar életet, hanem a valóság élethű, pontos, mélységesen élet-igaz ábrázolásával, a tipikus hibák kiemelésével valóságghú és nem eszményített képet rajzol az életről s ezzel objektíve leleplezi ezeket az osztályviszonyokat, felfedi ellentmondásait és ítéletet mond felette. Hogy a magyar kritika a XIX. század folyamán nem dolgozta ki a realista művészet, a kritikai realista irodalom esztétikáját, abban nem utolsósorban filozófiai elmaradottsága, a benne uralkodó idealista esztétika akadályozta meg.

Ha nincs is alapvető különbség e tekintetben Erdélyi és Szontágh nézetei között, mert mindketten idealisták, mégis Erdélyi magasabban áll Szontághnál, mert egyrészt elismeri az objektív valóság létezését (természet állománya), míg viszont Szontágh semmiféle objektív valóságot nem ismer el, csak az érzeteket, a tudatot, a szubjektív művészi képzeletet vallja igazán létezőknek s mert másrészt Erdélyi dialektikus, míg Szontágh metafizikus. Ezért volt Erdélyi kritikája forradalmi jelentőségű kora szubjektív-idealista, metafizikus »nemzet bölcseleinek« kritikájához képest.

II.

A haladó kritika jelentékeny képviselői felismerték, hogy nincs kritika filozófia nélkül. Különösen értékesek ebből a szempontból a magyar kritika filozófiai fellendülésének virágkorában, a reformkorszakban elért eredmények. Kölcsey pl. így írt erről a kérdéssel: »A kritika semmi nem egyéb, hanem a művészségnek filozófi studiuma, vagy legalább ezen filozófi studiumnak rezultátuma. Innen van, hogy a legelsőrangú zseni is ezen studium nélkül gyakran megbotlik.« Kisfaludy Károly is — 1826-ban — megállapítja ezt a belső kapcsolatot kritika és esztétika között: »Kritika a művészet teóriájából sarjadt észrevétel, személyt nem ismer, csak a munkát: ezáltal tanulja a közönség s a lelkesebb író is tisztelni.« S ha hibákat követ el a kritikus, ha a felszínen mozog bírálata, ennek oka elsősorban esztétikai kultúrájának, műveltségének fogyatékos volta vagy teljes hiánya. Ezt állapítja meg a »Kritikai lapok« cikke is — 1862-ben: »Úgy van! kritikásaink baklövési nagyobb részének oka az *elméleti előkészület hiánya*.«

Ezzel azonban a kérdésnek csak könnyebbik, formális oldalát intéztük el: mert sokkal könnyebb elismerni a kritika és esztétika elválaszthatatlanságát, semmint meghatározni és harcolni a *helyes* esztétika, a tudományos esztétika győzelméért a kritikában. A kritika »a művészségnek filozófiai studiuma« ebből az következik, hogy akármilyen filozófiát alkalmazunk is rá; ellenkezőleg, ez a kérdésfeltevés újabb kérdést rejt magában: *milyen* »filozófi studiuma« legyen a »művészségnek« a kritika, vagyis milyen kérdéseket vessen fel, mi teszi a kritikát igazán esztétikai jelentőségűvé? Kölcsey Ferenc így nyilatkozott erről 1826-ban:

»Talán az is való, hogy a recenziések közönségesen nem a leghelyesebb szempontokra függesztik figyelmüket. Mert minden recenziens csak azt érzeteti velünk, hogy az ő individuális ítélete milyenek találta a kéz alatti művet, micsoda relációban álljon pedig az a literatura egészével, saját korával, a nyelv jelen állapotával s az olvasó közönség izlésével és ismereteivel: erre, úgy vélem, még egy kritikus sem kívánt tekinteni.«

Kölcsey itt igen mélyen jellemzi a szubjektív és az objektív, s ha következetesen végigvisszük ezt a koncepciót, idealista és materialista kritika *módszerének* lényegét, Kölcsey kérdésfeltevésében az a jelentékeny, hogy szembeállítja egymással a két módszer *kiindulópontját*. Az első, a szubjektivistá módszert követő kritikus a mű elemzésekor saját ítéleteiből indul ki, tehát csak izlés-jellege, csak személyes-vélemény értéke lehet kritikájának. S mégis,

ez a fajta kritika igen szapora, mert egyrészt igen »természetes« (nem kell hozzá semmi különösebb »ravaszság«, csak a művet kell elolvasni s aztán elmondani: tetszett, vagy sem?) másrészt mert nem kíván semmiféle esztétikai tudást, műveltséget s más ehhez hasonló »megerősítő« dolgot. Persze: a subjektívista módszer (mint a szubjektív-idealista filozófia kritikai módszere) divatos a »tudós esztétikai értekezésekben is, éppen azért, mert ennek a módszernek lényege az, hogy nem a kritikustól függetlenül létező objektív valóságból indul ki, hanem önmagából, a maga ítéletéből, hogy nem az objektív valóságot tartja elsődlegesnek a kritika folyamatában a bírálattal szemben, hanem magát a bírálatot. Arany János így fakad ki ez ellen a módszer ellen: »De mégis: előre kiteszik a rőföt egy tudós esztétikai értekezésben; aztán hozzá szabják a költeményt, s ha nem találják összeillőnek, kész a mocskok; ha pászolni vélik, akkor minden egyéb dacára, emelik az égbé.»

Ezzel a módszerrel állítja szembe Kölcsey azt, amely felveti a kritika *döntő* kérdéseit. Ezek: a mű és az irodalom egészének viszonya, irodalom és élet viszonya, a mű eszmei mondanivalójának és művészi formájának viszonya, a művészi megjelenítés eszközeinek vizsgálata, a szépirodalmi mű nyelvének és a nép nyelvének viszonya. Ez a kérdés éppen napjainkban különösen időszerű, Sztálin elvtárs nagyjelentőségű nyelvtudományi munkái nyomán most indult meg az írói nyelv tudományos elemzése. Itt az a kérdés érdekes, hogy 1. milyen mértékben használja fel az író a nyelvet, amely sem felépítmény, sem alap, sem termelőeszköz, miként válogatja ki a beszélt nyelvből a művészi megjelenítéshez, megérzékitéshez elengedhetetlenül fontos gazdag szókincset, hogy fűti át, egyéníti meg, teszi az egyes alakok jellemzésére alkalmassá stb. stb. egyszóval, hogy miként teszi művészivé a mű nyelvét az író s hogy másrészt 2. hogyan hat vissza a nyelv fejlődésére a műalkotás, hogyan gazdagítja, csiszolja, élénkíti a beszélt nyelvet egy-egy nagy író, nagy mű nyelvi szépsége, újsága, kifejező ereje, tömörsége, találó volta. A kritika fontos kérdése az is, hogy megvizsgálja mű és olvasója viszonyát, azt, hogy mennyire érthető a mű s hogy mivel járul hozzá az olvasóközönség ízlésének csiszolásához?

Amint látható, Kölcsey kérdésfelvetése kitűnően megállja a helyét ma is s ez nem csoda: mert ezek minden igazán jelentékeny kritika *döntő* kérdései. Igen ám, csak hogy megfelelni ezekre a kérdésekre, helyesen eldönteni a kritika olyan alapvető kérdéseit, mint irodalom és társadalom, az egyes mű és az irodalmi fejlődés viszonyának kérdése, eszmei mondanivaló és művészi kifejezés, tartalom és forma dialektikájának kérdése, stb. — lehetetlen alapos esztétikai műveltség nélkül; éppen ezért az objektív módszerű kritika feltételezi az esztétikai, filozófiai kulturáltságot, feltételezi a valóság mély ismeretét, az irodalmi fejlődés törvényszerűségeinek megértését és feltárását, a művészi forma gazdagságának ismeretét. Ha haladó kritikánk megfogadta volna Kölcsey tanácsát, ha a magyar kritika fejlődésében eljutott volna odáig, hogy ezeket a kérdéseket felvesse és ilyen módszerrel helyesen is oldja meg, — ez nagy lépés lett volna előre, ez — a materializmus győzelme lett volna kritikánkban az idealizmus felett. De a kritikusainkra általánosan jellemző történelmi, világnézeti, osztálykorlátok, vallásosságuk ezt eleve megakadályozta. S ráadásul még az a viszonylag magas színvonal is súlydyt, ahová a magyar kritika Bajzával, Kölcseyvel, Erdélyivel, Gyulaival stb. felemelkedett. Tolnai Lajos joggal állapítja meg 1887-ben:

»Nagyon is hiányos filozófiai műveltségünknek tulajdonítom, hogy kritikánkban valami licítáló börzei hang emelhetne föl fejét. Aki ma még fenn állott, holnap acontremine folytán leesett az értéktelenségig. Nem principium, hanem pártoskodás, nem meggyőződés, hanem bosszú; nem az igazság, hanem egy-két kétesbecsű és születésű lap haszna, érdeke: nem a szép, hanem a zsold. Ez az, amit akarva, nem akarva, lépten-nyomon látnunk kell, és pedig hovatovább — majdnem kivétel nélkül, fent mint alant egyformán.

A Toldy Ferenc széles, aprólékoságig menő irodalomtörténeti ismerete; az Erdélyi János erős, szokatlan utakon járó bölcselmi kutatása; a Gyulai Pál éles, kíméletlen, de sokszor rendkívül józan elemzése, az Arany János költői hangú, képekben és egybevetésekben gazdag fejtegetései? kezdenek helyette törtető mohósággal divatba lépni ilyen ítéletmondások: Pállal örökre leszámolt az irodalom; Péter költészete nyirkorgó faszekér; X. az isten fejéből kipattant szikra; Y. úr költészete tulipán; Z. örök ifjúságot kapott, nagy költői talentum, mindenben lépést tart Arany-nyal! a ballada igazi megeremtője; a balladából egy eddigi részt »kimetszett« és egy mást beoltott stb. stb.»

Tolnai Lajos itt igen jól jellemzi a filozófia-ellenes, műveltség-ellenes, eszmenélküli vagy közhely-eszmeiket a végtelenségig továbbhígító sefüle-sefarka kritikát. A semmitmondó kritika *lényege* a tudatlanság (s nemcsak a jelentékeny tehetségek hiánya, mint sokan gondolják), a kritika esztétikai elmélyültségének tagadása. Jellemző, hogy kikkel állítja szembe ezt a szóvirágos kolduskotyvalékot: Toldyval, az irodalomtörténésszel, Erdélyivel, a hegelianus esztétikussal, Gyulaival, a gyakorlati kritika »sokszor rendkívül józan« nagy képviselőjével, Arannyal, aki a kritikában is nagyot alkotott. Ez a szembeállítás feltárja a különbséget tudás és tudatlanság, elvhűség és eklekticizmus között a kritikában. Ha a kritikának a döntő kérdéseket kell felvetnie, ha a kritikában döntő az eszmei mondanivaló mélysége, jelentős volta,

elevensége, szemietessége, stb. ha a kritikában a legelső követelmény az őszinteség és az elvhűség, — akkor világos, hogy nincs kritika esztétika nélkül, nagy olvasottság, filozófiai kultúra, kialakult világnézet, meggyőződés nélkül. Mert hogyan lehet a kritikus őszinte, meggyőző, ha ő maga keveset tud, ha nem biztos a dolgában? Kritikánk egész történetén végigvonul ez a harc az igazi, a színvonalas és a fráziskritika között. Hogy kritikánk nem tudta végérvényesen eldönteni a küzdelemet az igazi, a filozófiai kultúrájú kritika javára, ennek oka nem utolsósorban az, hogy nem tisztázta maga előtt a kérdést: merre menjünk? melyik az igazi út? melyik a helyes esztétika? A magyar kritika Tolnai által felidézett korifeusai között egy sincs, aki határozottan és tudatosan materialista lett volna; Erdélyinél ez a kérdés fel sem merülhet, Gyulai is, Arany is, kritikájuk és egész életművük filozófiai alapját tekintve, idealisták voltak. Vizsgáljuk meg, igaz-e ez?

Gyulai így fogalmazta meg kritikus nézeteinek gyökerét: «A nemzeti színház és drámaírodalmunk» című cikkében. (Dramaturgiai dolgozatok. I. Franklin, 1908.)

»Hát nem művészet-e a photographia? Az igaz, miért ne lehetne? Hiszen visszatükrözi az egyént a legfinomabb részletekig s még egyetlen hajszálát sem hibáz el. Nem hizelegve senkinek, nem eszményítve semmit, pontos és hű másolatot nyújt egész a szolgaságig.

De éppen ez a baj, éppen ezért nem művészet. A művész ecsete kevésbé hűn és pontosan, de igazabban, szebben s így művészien fest. Ismerve a vonalak titkos iratát, az arcizmok rejtélyeit, a küzdő szenvedélyek színvegyületét s azokat a kinyomatokat, melyekben az érzések, indulatok, hajlamok, rögeszmék megjelennek, a lelket is oda leheli, most válogatva és összpontosítva, majd mellőzve és kiemelve. Ez az eljárás, melyet eszményítésnek neveznek nem sérti meg az igazságot, csak kimagyarázza; nem törlí le az egyéni jegyeket, csak céljaira használja föl. E nélkül nincs a festészetben iskola, legyen az akár olasz, akár német-alföldi, s csak az eszményítés kisebb vagy nagyobb fokáról lehet kérdés s csak akkor szabad szembe állítani az egyéni az eszményivel, mint két külön rendszer ellenséges elveit. (A mi kiemelésünk. F. L.) A legeszményítőbb festés sem nélkülözheti az egyénítés bizonyos fokát s a legeszményítőbb műveiben is feltalálható némi egyénítés; mert a rideg valóság önmagával soha sincs összhangban, s ezt mindig a belevetett eszme eszközli; mert a pusztá egyéni hajhászása arra a tévedésre vezet, hogy az esetleges és anyagi erőt vesz a lényegesen és szellemin s minden eszmei jelentőség veszni indul.

A költészetben sincs másképp. A drámaíró, akár Sophokles, akár Shakespeare tanítványa, mindig eszményít, azaz uralkodik a természetben és szabadon alakítja a valóság által nyújtott elemeket, azon eszme szerint, melyet ki akar fejteni. Ezért az élet töredékes és elszórt eseményeit folytonosakká téve, egésszé olvasztja össze, a jellem és szenvedély nyilatkozatait gyúpontra szedi, s a körvonalakat most emelve, majd arányosítva igyekszik elérni minden-nél nagyobb célját, a költői hatást.

Idézhetné-e ezt más elő, mint emez a szellem sugarán derengő élet megfejtve és kimagyarázva, ez ég és föld összeölelkezése, ez új és mégis ismerős világ, melynek egyik fele kívülünk, a másik pedig bennünk él. E szabadság és kötelezettség alól nem oldozhatja fel magát a színész, kinek kötelessége szolgálni a költőt. Ha a költő az eszme ereje által teszi érthetővé a valóságot a színész nem ölheti meg az anyag által a szellemet.» (I. m., 157—259. old.)

Mitrovics Gyula: »Gyulai Pál esztétikája idézetekben« című munkájában ez után idézi Arany János »Vojtina ars poétikája« c. verséből azokat a részeket, amelyek Arany és Gyulai elveinek egyezéséről tanuskodnak. Mitrovicsnak igaza van! Arany valóban hasonló álláspontot foglal el:

»Mendacem oportet esse memorem:
Költőnek ezt ajánlani merem.
Nem épen tisztos, de derék szabály,
Versemben jól fér, s a mellett — talál.
Azaz — magyarra téve a szavak:
»Költő hazudj, de rajt' ne fogjanak«;
Mert van egy példa, hogy: a sánta eb ...
A sánta költő még keservesebb.
Hazudni rút. Ez ellen a morál,
A társas illem egykint perorál:
De költőnek, bár lénye isteni,
Nemcsak szabad: — szükség fillenteni.»

»Minden hazugság, földön ami szép:
Csontváz, ijesztő a valódi kép;
Azt vérrel, hússal ékesíteni
Jer, jer költő! ... hazudva isteni!

Győzz meg, hogy ami látszik az való :
Akkor neved költő lesz, nem csaló, —

»Itt a különbség : hogy e látszatot
Igaz nélkül meg nem csinálhatod.
Csakhogy nem ami rész szerint igaz, —
Olyan kell, mi egészben s mindig az.«

»Nem a való hát : annak égi mássa
Lesz, amitől függ az ének varázsa ;
E hűtlen hívség, mely szebbít, nagyít —
Sulykot, bizony, nem egyszer elhajít :
E alkonyugár, mely az árnyakat,
E köd, mely nőteti a tárgyakat ;
E fénytörődés átlátszó habon,
E zöld, esős lég egy május-napon ;
Ez önmagánál szebb, dicsőbb természet
Egy szóval . . . a költészet.«

«Idea : eszme. Nem szó, nem modor.
Azt hát fejezzen ki vers, kép, szobor :»

Mindkét nézet mélyen jellemzi a két kritikus és költő (Aranynál a sorrend fordított) esztétikai alapjait. S éppen azért, mert jellemzőek, mert egész életművükön ez a felfogás érvényesül, szükséges harcolni az őket eltorzító, kiforgató, megszépítő, rehabilitáló nézetek ellen. Az utóbbi időben szokás »egyetérteni« az idealizálás elvével, elfogadni az eszményítésnek azt az elvi kifejezését, amelyet itt Gyulai s méginkább, amit Arany ad. Arany felfogását különösen szeretik a realista, a materialista esztétika felfogásaként feltüntetni. Nem minden alap nélkül. Mindenki tudja: Arany János a magyar nép egyik legnagyobb realista költője. Életművében azonban határkövet jelent 1848: a szeretett nemzet szabadságharcának bukása, a magyar forradalmár-demokraták vezérének, Petőfinek a halála mély nyomot hagyott költészetén. Arany 1848 után a Gyulai esztétikai nézetével rokon elveket vallott. Így ebben a közismert versben is. Hogy mennyiben, van igazuk ezeknek a »szempontoknak«, amelyek szerint a költő és a kritikus e nézeteikkel materialista esztétikai felfogást fejeztek ki, arra még visszatérünk. Most csak azt vizsgáljuk meg, hogy mi az igazi esztétikai, filozófiai alapja a két kritikus-költő elveinek ?

Akik nem is konyítanak az esztétikához, akiknek fogalmuk sincs filozófia és kritika összefüggéséről, azt hiszik, hogy az eszményítés tana olyasvalamit jelent, mint az, amit a materialista esztétika, a marxista esztétika (Engels nyomán) *tipizálásnak* tart. A hasonlóságot arra alapítják, hogy mindkét felfogás szerint a művészet feladata nem az, hogy fotografálja az életet, hanem az, hogy a tipikus vonások kiemelésével az egyénben az általánost, a jelenségben a lényegét tükrözze vissza. Ez a hasonlóság valóban fennáll. Igen ám, csakhogy ezzel egy lépéssel sem jutunk előbbre valamely kritika esztétikai alapjának megértéséhez : mert az esztétika igazán fontos, alapvető kérdése, az a kérdés, amely éles választalat húz idealisták és materialisták közé, nem az, hogy sürítsen-e a költő, vagy sem : sőt, ebben a kérdésben a jelentékeny (idealista) kritikusok abszolút többsége a materialistákkal együtt *igenlő* álláspontot foglal el. Gyulainak nincs igaza, amikor az eszményítés kisebb- vagy nagyobb fokában látja az ellentétet idealisták és materialisták között.

Az igazán fontos, alapvető kérdés az, hogy mit fogadunk el elsődlegesnek művészet és élet, irodalom és valóság viszonyában ; a művész tudatától függetlenül létező objektív valóságot, vagy magát a művészi tudatot ? Elfogadjuk-e a valóságot objektíve létezőnek, vagy csak a művész tudatát, képzeletét ihletét tartjuk igazán valóságosnak ? Mit tartunk szebbnek : a valóságot, vagy a művészetet, a szépet az objektív valóságban, vagy a művészi szépet ? A művészet széptí-e meg a természetet, az objektív valóságot, a művészet, az irodalom emeli-e fel a valóságot magához, vagy a művészet »csak« viszonylag híven, megközelítően pontosan teremti újra az objektív, abszolút valóságot ?

Nos, ezekre az alapvető kérdésekre Gyulai is, Arany is, *idealista* választ ad.

Gyulai — és minden idealista szerint — »a rideg valóság önmagával soha sincs összhangban« s ezt mindig a belévetett eszme eszközli. A valóság tökéletlen, nincs benne összhang, a művészet tökéletes, összhangos. Az összhangot az eszme viszi be kívülről a valóságba,

a művészet szépíti meg, nemesíti meg a valóságot s nem megfordítva, nem a valóság gazdagabb, nem a valóság főkéletes, ahogy a materialista esztétika vallja.

A drámaíró, — Gyulai és minden idealista szerint — »eszményít, azaz *uralkodik* (a mi kiemelésünk. F. L.) a természetben és szabadon alakítja a valóság által nyújtott elemeket, azonos eszme szerint, melyet ki akar fejteni.« A költő, a művész tehát magasabban áll a természetnél, uralkodik rajta, felemeli azt magához, megszépíti. Ez — a legtisztább idealizmus s méghozzá szubjektív idealizmus (mert a művész szubjektív tudatáról van szó s nem a világ-eszmeről, mint pl. Hegelnél) esztétikai álláspontja.

Arany is a valóságnál szebbnek tartja a művészi szépet (»Ez önmagánál *szébb, dicsőbb* természet . . . a költészet.«) (A mi kiemelésünk. F. L.); ő szerinte is a művész feladata, hogy megszépítse, idealizálja a valóságot. Nem az objektív valóság teszi »az ének varázsát« hanem »annak égi mássa«. A költészet lényege Arany szerint is az »idea, eszme«, az idealizálás.

S csak most, miután megfelelték az esztétika alapvető kérdésére (az alapvető filozófiai kérdés első felére, hogy t. i. mit vegyünk elsődlegesnek, létet-e, vagy tudatot?), merül fel a következő kérdés, az alapvető kérdés második fele, hogy t. i. visszatükrözheti-e a művészet a valóságot? Itt Gyulai is, Arany is igenlő választ adnak, *helyesen* emelik ki a művészetben a felszín fotográfáló materializmus stb. és a realizmus művésze közötti különbséget, helyesen emelik ki azt, hogy az igazi művészet a valóságot nem felszínesen, hanem mélyen ábrázolja. Ez a felfogás ma is változatlanul helyes; de értékét erősen csökkenti egyrészt az, hogy Gyulainál és Aranynál a sűrítés, a tipizálás és az idealizálás, az eszményítés fogalma összeolvad. Mert Gyulai és Arany, mint minden idealista, a valóság megismerésének folyamatából kiragadnak egy szakaszt, — itt a művészi visszatükrözés folyamatában a sűrítés, válogatás, a tipizálás szakaszát — s ezt a kiragadott mozzanatot abszolutizálják, terjesztik ki a megismerés egész folyamatára, ezt teszik meg kiindulópontjukul, ezt teszik meg elsődlegesnek a valósággal szemben, mert ők is, mint sok idealista, összekeverik az alapvető filozófiai kérdés első felére adott válaszukat, (helytelen válaszukat) a kérdés második felére adott helyes felelettel. Másrészt — s ez az előzőből következik, — a művészi tükrözésről vallott helyes nézeteik következetlenek, ellentmondásosak, ingadozásra mutatnak. Ha következetesek lennének: abból, hogy a művészet elsődleges, a valóság másodlagos, a művészi szép szebb a valóságnál, az következne, hogy a művészet nem is az objektív valóságot tükrözi, hanem önmagát, tehát — végső fokon — a valóság megismerhetetlen, visszatükrözhetetlen. De sem Gyulai, sem Arany nem jut el a következetes szubjektív idealizmus szolipszizmusához: mindketten kiállnak a szép és igaz fogalmának egységéért a művészetben; csak az a szép, ami valóságos, ami igaz. De ha következetesek lennének most már ebben a meggyőződésükben, azt kellene mondaniok: a művészi szép és igaz a valóságos szép tükre, a valóság szebb, mint a művészet, (mert az amit visszatükrözünk, mindig kimeríthetlenebb, gazdagabb, szebb a tükörnél), tehát a valóság elsődleges, a művészet másodlagos.

Gyulai és Arany egyik esztétikai irányvonalat sem vallja következetesen. Nem vonják le a szolipszista végkövetkeztetést sem az esztétika alapvető kérdésének első felében elfoglalt idealista álláspontjukból, sem a materialista végkövetkeztetést az alapvető kérdés második felére, a valóság megismerhetőségére adott helyes, materialista feleletükből; ezért esztétikai felfogásuk eklektikus. Mindketten ingadoznak a szubjektív idealizmus és a materializmus között. De ez egészen másfajta, mondhatnók, fordított sorrendű ingadozás, mint a Kanté. Kant az első kérdésre adott materialista választ, amennyiben elismerte a tudatunktól függetlenül, objektíve létező magánvalót (Ding an sich), ő »mindössze« csak a megismerhetőségét tagadta ennek a magánvalónak. Gyulai és Arany kiindulópontjukban idealisták; ők »mind össze« elfogadták a valóság visszatükrözésének, realista visszatükrözésének, újratemtésének végső fokon materialista elvét. Gyulai és Arany itt »szégyenlős materialistákként« állnak előttünk. (Így nevezte Engels az angol agnosztikusokat, Lenin pedig az ösztönös materializmus álláspontján lévő természetudósokat.) Az alapvető kérdés második felére adott helyes válaszuk — ha ellentmondásosan is, ha tévedésekkel és balfogásokkal tarkítva is ítéleteiket, — lehetőséget ad nekik arra, hogy a kritikában is a realista ábrázolás mellett törjenek lándzsát. Ezért gyakran tapasztalhatjuk a nagy realista költőnél, de különösen Gyulainál, hogyha »megfelelkeznek« idealizmusukról, az alapvető kérdés első felére adandó idealista válaszukról, s csak a másodikat fejtegetik, ösztönösen materialista útra »tévednek«. Ilyenkor remekebbnél-remekebb, tömör, izes, érdekes stílusban megírt helyes, realista, alapját tekintve, materialista elemzéseket olvashatunk. Ilyenek pl. *Gyulainak* a magyar regényről (»Újabb magyar regények« c. bírálatok, 129—131. old.) írt szép sorai:

»Haladunk-e vagy süllyedünk, örvendünk kell-e, vagy aggódunk? E kérdésekre bajos határozott feletet adni. Annyi bizonyos, hogy elbeszélés és stíl tekintetében nagy haladást mutat regényirodalmunk. Hasonlítsuk csak össze Jósika *Abafi-*ült napjaink kevésbé sikerült regényével, és látni fogjuk, hogy újabb regényíróink jobban, szebben és magyarosabban írnak. A történelmi regény tere ugyan parlagosodni kezd, de a jelenkor annál inkább vonja az elméket, tárgyban és formában nagyobb változatosságot látunk, s az egyéni és jellegzetes iránt élénkebb

érzék mutatkozik. De hiányzik a nagy eszmék és érzések, az emberi és nemzeti nagy érdekek valódi kultusza, amely Eötvös regényeit annyira jellemzi, az emberi szív ama mélyreható vizsgálata, a szenvedélyek nemezésének az a biztos és félemlítő rajza, amely Kemény regényeinek oly kiváló sajátja. Többé-kevésbé bizonyos könnyelműség vagy egyéni szeszély vezérli regényíróinkat. Nem sokat gondolnak a fő dologgal, mert nem hatja át őket valamilyen nagy eszme vagy érzés, igen eltelnék egyéni szeszélyökkel, s azt hiszik, hogy ami bizonyos körülmények miatt rájuk nézve érdekes, annak fogja találni a közönség is. Alig látjuk az egyénben a fajt, a fajban az egyént, a cselekményben az eszmét, a részek között az összehangzást. A genre előlni látszik a magasabb szárnyalást, a fensőbb jellemzést, s a különös és kirívó a jellemzetes helyét akarja bitorolni.

Belezőkkentünk a magyar élet rajzába, s mindent fel akarunk ölelni. Jól van, de igyekezzünk a sajátságoknak általános érdeket adni, s a nemzetit összhangzásba hozni az emberivel, az eszmék világánál az érzések erejével, az izlés sugalmi szerint. Egész új társadalom kezd képződni a régi romjain a fővárosban és vidéken egyaránt. Az élen politikai élet új helyzeteket és típusokat szült. Tartások előnkbe a magyar társadalom tükrét, rajzoljátok erényeinket, bűneinket, bohóságainkat, az arisztokrácia, a középosztály, a polgárság, az írói s művészvilág nép és nemzetiségek sajtóságait és beléletét; az örök emberi szenvedélyeket vegyítsétek az új helyzetek és törekvések elemeivel. Legyetek valódi regényírók, a társadalom bírálói, erkölcsrajzolók, s az eszmény őrei. Mi ezt várjuk a magyar regénytől ma vagy holnap, de az időnek el kell jönni. Nem vagyunk a pesszimista kritika képviselői, de éppen azért, mert hitünk és reményünk van, a jelenre nézve nem ringathatunk senkit csalódásba, legkevésbé regényíróinkat.»

Ezek az őszinte, a hazája irodalmáért aggódó kritikus, az ösztönösen materialista Gyulai Pál szavai.

Ez Gyulai két arca. Ez az ellentmondásosság — idealizmus és materializmus, politikai meggyőződés (Deák-párti volt) és őszinte hazaszeretet között érdekesen jellemzik ennek a kritikusnak gazdag, bonyolult életművét. Ahhoz, hogy megérthessük művét, tisztán kell látnunk ellentmondásait, fogyasztásait, hibáit, osztály- és történelmi korlátosságát.

Haladó kritikánk és a filozófia viszonyában kritikánk alapvető történelmi korlátjaként kell felfognunk nagy kritikussaink idealista filozófiai, esztétikai alapját. Haladó kritikánk hagyományainak értékelésében éppen ezért nagy figyelmet kell fordítanunk a filozófiai pártosság elvére, harcolnunk kell haladó kritikussaink idealizmusa ellen, hogy szervesen olvashassuk be új kritikánkba az ő örökségüket.

6. Rövid tanulmányok

I. Milyen a tudományos kritika?

A.) Haladó hagyományainkat csak kritikusan sajátíthatjuk el. Ezért haladó kritikussainkat korlátjaikkal együtt kell tanulmányoznunk, ellentmondásos egységükben kell felfognunk, hogy életművükből kibogozhassuk az igazán előre mutatót. Erre tanít bennünket Lenin módszere, erre tanít a szovjet irodalomtudomány példája.

Az irodalomkritika haladó hagyományainak feldolgozása három fontos, egymással szorosan összefüggő viszonyulás elemzésén épül fel. Az elemzés feladata: 1. felfedni kritika és élet, kritika és társadalom viszonyát, rámutatni a kritika helyére az adott kor felépítményében; 2. megvilágítani kritika és irodalom dialektikáját; 3. kielemezni kritika és filozófia, kritika és esztétika összefüggéseit.

B.) Az irodalomkritika — »mozgó esztétika« — Bjelinszkij meghatározása szerint. Ez a meghatározás aláhúzza a kritika specifikumát, amely abban rejlik, hogy a kritika átmenet az irodalomból az esztétikába és megfordítva.

C.) A kritika közvetít az írótól az olvasóig, irodalomtól a népig s viszont.

A kritika az irodalom irányítója, tanítója, tanul az írótól, hogy taníthassa a népet s az irodalmat.

D.) Az irodalomtudomány — éppen azért, mert átmeneti jelenségnek tekinti a kritikát irodalom és esztétika között, a kritikában alapvető kritériumokként az irodalom lenni pártosságának és a filozófia pártosságának elvét tartja. A kritikában nemcsak azért kell harcolni, hogy a kritika legyen szocialista-realista, hogy haladó hagyományaink tanulmányozásakor kielemezze: mennyiben volt kritikánk realista, hanem azért is, hogy a dialektikus materializmus esztétikájának alapján álljon s így arra is figyelmet kell fordítani, hogy haladó kritikánk örökségében harcoljon az idealizmus, a metafizika minden megnyilatkozása ellen.

E.) A tudományos kritika egyesíti magában mindkét pártosságot. Ha haladó kritikánkban Erdélyi János munkásságára elsősorban a filozófiai kultúra jellemző, ha Gyulai Pál életművében legnagyobb szerep az irodalmi harcoknak jut, a nagy orosz forradalmár-demokratákra az

jellemző, hogy művükben a mélyenjáró s eredeti utakon járó, materialista filozófiai kultúra párosult a forradalmár-demokrata irodalomkritikával. A szovjet kritikára is éppen ez jellemző: a szocialista realista irodalom és a dialektikus-materialista esztétika egysége a kritikában.

II. Miben tanulhatunk haladó hagyományainktól?

A) Haladó kritikánktól megtanulhatjuk, hogy az igazi kritika nem szemlélője, hanem irányítója az irodalomnak.

B) Megtanulhatjuk, hogy a kritika haladása elválaszthatatlan a társadalom, az irodalom a filozófia haladásától.

C) Megtanulhatjuk a kritika *döntő* kérdéseinek követelését.

D) Meg kell tanulnunk a kritika materialista-esztétikai kultúrájának szükségességét. Fiatal irodalmunk fejlődésében elérkezett odáig, hogy tudományos felkészültségű, színvonalas kritikára van szüksége. Ahhoz, hogy irodalmunkat a szocialista realizmus útján továbbfejlesztessük, az szükséges, hogy a kritika elsajátítsa a dialektikus materializmus esztétikáját s ezt az esztétikát alkalmazza irodalombírálataiban. A haladó magyar kritika tanulmányozása, kritikai elsajátítása lehetővé teszi, hogy megteremthessük a történelmi folytonosságot haladó kritikánk és új kritikánk között, amelynek éppen ezért fontos feladata, hogy magáévá tegye kritikai gondolkodásunk másfélvszázados fejlődésének legjobb hagyatékát és továbbfejlessze azt a dialektikus materializmus esztétikájának, a szocialista-realizmus felé haladó irodalomkritikánknak színvonalán. Haladó hagyományaink kritikai elsajátítása, újraértékelése hozzásegít bennünket ahhoz, hogy emeljük kritikánk tudományos színvonalát. Segít abban, hogy kritikánk az eddiginél még fokozottabb erővel vehesse ki részét a magyar szocialista-realista irodalom istápolásában, új hajtásaink növesztésében.

TAMÁS ANNA:

PETŐFI APOSTOLA

Az *apostol*, Petőfi lobogó szenvedélyességű verses regénye irodalmunk első olyan epikus alkotása, amelynek a népből jövő, nyíltan, cselekvően feltűző forradalmár a hőse, olyan forradalmár, akivel költője azonosítja magát. 1848 előtt csak mesében, allegóriában fejezhette ki a magyar nép és a nép érzelmeit megszólaltató irodalom az elnyomottak vágyait. Petőfi nagy népi hőse, János vitéz is a mese keretei között léphet csak fel 1844-ben. 1848 március 15-e teremtette meg a lehetőséget a forradalmár nyílt irodalmi ábrázolására is. Az *apostolban* elemi erővel nyilatkozik meg Petőfi határtalan gyűlölete a népelnyomó papi-úri rend iránt és mindenre elszánt, meg nem alkuvó harcos kiállása az elnyomottak ügyéért.

1848 júniusában kezdi írni Az *apostolt*, aug. 16-án már beszámol Arany Jánosnak arról, hogy elkészült vele. Kisebbsé javításokkal szeptemberre végleges formában önti, de az ő életében már nem jelent meg. A szabadságharc bukása után, 1850—51-ben Emich Gusztáv foglalkozik Petőfi kiadatlan műveinek sajtó alá rendezésével, azonban ezt a — forradalmi műveket tartalmazó — kiadás megjelenése pillanatában elkobozzák. Arany Jánosnak alkalma volt a nyomdai ívekbe bepillantani és ő, aki ismerte Az *apostol* eredeti szövegét, fájdalommal teli felháborodással állapítja meg egy 1862-ben megjelent cikkében (*Alkotmányos Nagy Naptár*): *„Azon kiadás nemcsak hézagos, csonka, hanem alappondolatjában is elferdített mű fogott volna lenni. A darab hősenek abban is oly lelkiállapot tulajdonítottát végül, mi Petőfinek gondolatjában se volt. Bármely véleménnyel legyen valaki a hősiesség ezen neméről: azt hisszük, hogy oly író, mint Petőfi, megérdemli, hogy tiszteletben tartsák meggyőződését s ha feketét mond, ne igyekezzenek fehérre mázolni».* — Ugyanebben a cikkében leplezetlen haraggal utasítja vissza Müller Gyulának az *Alkotmányos Nagy Naptár* hasábjain megjelent *Apostol* kiadását: *„... nagybecsű művel aligha lehetett volna tökéletlenebbül kiadni, mint halhatatlan költőnk e nagyszerű költeményét az Alkotmányos Nagy Naptár».* Súlyosan elítéli a lépten-nyomon előjövő szövegrontásokat, a művészi forma, a szabályosan emelkedő jambusok eltorzítását, a tartalom önkényes megváltoztatását.

Az első szövegű kiadás 1874-ben jelent meg. Volt is gondja rá a feudál-kapitalista irodalomtörténetírásnak!

Az *apostol* irodalmára mindaz érvényes, amit Király István *„Petőfi mint vízváltásztól»* című cikkében (*Irodalomtörténet*, 1949. 2. szám) a Petőfi-irodalomról általában elmondott. A magyar uralkodó osztályok érdekeit szolgálta a felszabadulás előtt minden *Apostol*-értékelés, kivéve az egy illés Gyuláét.

Ragadjunk ki a legsúlyosabb ferdítési-rágalmazási módok közül egyet-kettőt és nézzük meg, hogyan húzódnak ezek végig nemesi-polgári irodalomtörténetírásunkon.

Egyik legáltalánosabb elmarasztaló ítélet az esztétikai igényesség lepleben jelentkezett. Művészileg fogyatékosnak kiáltották ki Az *apostolt*, hogy ezzel a forradalmárnak még az irodalmi ábrázolásától is megvonják a polgárjogot.

Névy László, a Petőfi Társaság egyik alapítója *„Az apostol»* című tanulmányában (Petőfi Társaság Lapja, 1877) így ír: *„Sem értelmünk, sem esztétikai érzékünk nem botránkozik meg, ha a színpadon vagy egy regényben valami társadalmi probléma fejtegetésével találkozunk... Ha kifogást teszünk egy és más ellen, ez nem általában az irányköltészetet, hanem annak elfajzását, kinővését illeti».* — Ilyen elfajzásnak tekinti, hogy a *„politika sikamlós talaján»* mozog a költő; Névy azt *„sivár földnek»* tartja, *„amelyből virágot fakasztani lehetetlen».* Elítéli jegyzi meg, hogy *„Az apostolban a francia forradalom istenítője egy magyar jakobinus jár karöltve a szenvedő üldözött nép költőjével, s a tendencia félreérthetetlen».* Névy a *„szenvedő, üldözött nép költőjé»* szeretné különválasztani a francia forradalom istenítőjétől. Csakhogy az a költő nem volna Petőfi többé.

A liberális burzsoázia véleményét megszólaltató Palágyi Menyhért (*Petőfi Sándor*, BP. 1889) a következőket írja a férfivá érett Szilveszterről: »Fejlődésének második szakaszában . . . az éhező, jázó, kiűzött, kivert proletár tudata támad fel benne: e proletár az a vad, borzasztó alak, melynek . . . dühe tombol fékevesztetten. Az apostolban az emberi társadalom minden történelmi alapja ellen . . . Könyven érthető, hogy ama jergetegszerű hangulattal nem lehet epikai remekművet írni.« Palágyi is azok közé tartozott, akik ki akarták sajátítani Petőfit, tehát azonnal »védelmébe veszi: »Ha az a proletár tudat, ami Petőfiiben él és apostollá teszi, sértőleg hatna, ne feledjük el, hogy ugyan ez a proletár tud hazáért is meghalni és ez a proletár írja Julidához szerelmi verseit. . . Palágyi szembe akarja állítani és ki akarja játszani egymás ellen Petőfi emberi-művészi sokoldalúságának egyes vonásait. Petőfi aligha fogadta volna el azt a »védelmet!«

Fischer Sándor (*Petőfi élete és művei*, 1890) így nyilatkozik erről a kérdéssel: »Az apostol, mint irányköltemény, oly eszmék szolgálatában áll, melyek mellett lehetetlen megőrizni a szép határ aít!«

Szász Zoltán, a legarcátlanabb Petőfi-kritikus, aki még Schöpfung Aladár szerint sem méltó arra, hogy hozzányúljon Petőfi értékeléséhez, a következőket írja (*Petőfi revíziója*, Nyugat, 1912): »A legtűrhetlenebb alkotások egyike«. Majd később hozzáfűzi: »Petőfi radikális szellemű politikai verseit, vagy esetenül szocialistáskodó Apostolát nagy döresség volna Vörösmarty hazafias költeményei, vagy a Zalán futása fölé helyezni.« — Anélkül, hogy kétségbevonnánk Vörösmarty mély, őszinte hazafias érzelmekből született szebbnél szebb költeményei értékét, nem láthatunk mást Szász Zoltán soraiiban, mint a legellenségesebb és így legkorlátoltabb kritikai barbárságot.

Horváth János monográfiája (*Petőfi Sándor*, BP. 1922) igen komoly helyet foglal el a Petőfi-irodalomban. Könyvének nagy értékei ellenére azonban meg kell állapítanunk, hogy ő is a hivatalos irodalom forradalomellenességének szemüvegén keresztül bírálja Az apostolt: »A legsikerültebb részei azok, — írja — amelyek a költemény politikai célzattól aránylag távolabb állnak. . . a költő politikai indulata kevésbé törhet utat magának; emberi rokonszenv és művészi érdek zavartalan figyelemmel merülhet el a tárgyi szemléletbe. Mihelyt azonban a következő fordulóval egy »nagyságos úrja-hoz kerül szolgálatba a kisfiú: »úr« és »szolga« viszonyának az első szóba-hozatalára kigyul a politikai elfogultság lángja, célzatosan stilizált mellékalakok (»nagyságos úr«, »nagyságos úrja«) lépnek a színre s a még gyermek Szilveszterre is nyomban ráütköztetik a politikai koráértesség és kész emberi öntudat lélektanilag hamis bélyege, hogy innen kezdve ne hűs- és vér-ember, hanem egy pap- és kirdlyellenes politikai célzatosság egyhangú szócsöve legyen.« — Horváth János itt feljegyzett szavaira a mű elemzése kapcsán még visszatérünk.

Császár Elemér az 1928—29-es tanév folyamán a budapesti egyetem katedrájáról a következőképpen nyilatkozott (sokszorosított jegyzet alapján idézzük): »Petőfi hazafias költészete nem jelenti költészete tetőpontját. Minden magyar lírikus költészete a hazafias lírában tetőződik. Petőfi az egyetlen, akinek szerelmi költészete az értékesebb.« — Ezek után nem lep meg bennünket az sem, amit az 1934—35-ös tanévben mond el Az apostol-ról: »Az apostol végső hatása esztétikailag is dissonáns. Azá teszi egyfelől Szilveszterre elhibázott alakja és az az igazságtalanság, amellyel Petőfi a gazdagok, a papság és a kiváltságos osztály ellen támad, másfelől az, hogy Petőfi ebben a tekintetben elszakad az igaz magyarság érzésvilágától.« — Nem véletlen, hogy a leplezetlenebb elmarasztaló kritika e forradalmi műről éppen akkor, a fasizmus, németországi uralomra jutása éveiben hangzott el.

A felsorolt néhány adat világosan mutatja, hogyan akarta a forradalom gondolatától is rettegő hivatalos irodalomtörténetírás az irodalomból is száműzni a forradalmárokat! Mert nemcsak mi tudjuk, ők is tisztában voltak azzal, milyen lelkesítő, tettekre buzdító, forradalomra felhívó hatása van egy olyan költeménynek, mint Petőfi Sándor *Apostola*!

Az apostolt támadó kritika nemcsak esztétikai álarcban jelentkezett. Kimondták nyíltan is a nemesi-polgári irodalomtörténet képviselői, mennyire ellenszenvesnek tartják Szilveszter alakját.

Mit ír erről Ferenczi Zoltán? (*Petőfi életrajza*, III. kötet, 1896) »Szilveszter maga is csak absztrakció, maga is csak elvonás. Valódi ember nem is lehet olyan éheltelen, se olyan rajongó s'a valódi lángész soha nem cselekszik olyan ésszerűtlenül; ezért a mű hőstét rokonszenvünk nem is kísérheti.«

Utalunk itt ismét Fischer Sándorra. Szerinte Az apostol »főalakjában, saját szerű irányban visszatartó.«

Horváth János szerint a költemény fő gyöngesége Szilveszter jellemében mutatkozik: »Kiváló lángelme, magas erkölcsi piedesztálon érzi magát, tele váddal az emberi társadalom ellen; nyomorát eszményi küzdelme következményeinek tartja, maga és családja szenvedéséért ő is, költője is másokat hibáztat, holott benne a hiba. Erkölcsi léhaságban szenved mindazt illetőleg, ami az embernek legközelebbi kötelessége. Ugyanezt kifogásolja Császár Elemér is: »Nem tudjuk elképzelni, hogy egy erős, egészséges férfi ne legyen képes családját megmenteni az éhhaláltól. Megvetéssel fordulunk el attól a szájhőstől, aki kenyérkereső munka helyett dagályos frázisokkal dobálódzik s a társadalmat teszi felelőssé családja nyomorúságáért, az pedig pusztán a hős pipogyságnak következménye volt. . . «

Horváth János is, Császár Elemér is figyelmen kívül hagyják azt a ténybeli igazságot, amire a mű szövege a bizonyíték. Szilveszter éjjel-nappal dolgozik, idegen írók műveit másolja — nincsen egyéb lehetősége a munkára. — Hogy is lehet erkölcsi léhaságról beszélni hősünknel, aki így gondolkodik :

»És élnem is kell . . . miből élek?
Vagy megtagadjam elvemet,
Azt a szentséges elvet?
Odaszegődjem a gazokhoz?
Az emberiség ámitóihoz?
Nem, istenemre, nem . . .»

Szilveszter jellemével összeegyeztethetetlen, hogy egyéni jólétéért feláldozza a közösség érdekét. Császár Elemér úgy vonja felelőségre ezt az «erős, egészséges férfi»-t, aki családját nem tudja megmenteni az éhhaláltól, mintha a társadalom történetében nem lett volna számtalan példa rá, hogy egészséges emberek tömegei pusztultak el a feudális-, majd kapitalista rend válságos korszakaiban !

A felszabadulás előtti időben egyedül Illyés Gyula törekedett őszintén arra, hogy Petőfit a valóságnak megfelelő alakban állítsa elénk. Ő az egyetlen, aki nem akarta se letagadni, se félremagyarázni Petőfi forradalmiságát. Érthető tehát, hogy Illyés Gyula is elítéli azokat az irodalomtörténéseket, akik olyan készségesen emelték ki, sőt túlozták — mint írja — Az *apostol* hibáit. Illyés helyesen látja meg, hogy az irodalomtörténések által — szinte kivétel nélkül — oly mereven kettéosztott első és második rész milyen szorosan összefügg egymással : »*Szilvesztert . . . a társadalom nyomora érleli forradalmárrá*«. (Illyés Gyula : *Petőfi Sándor*, 1936.) Helyesen mutat rá arra is, hogy a hős a királyban az egész zsarnoki rendszer fejét, a visszaélések szentesítőjét látja és akarja megsemmisíteni.

II.

Hogyan, milyen körülmények között írta Petőfi *Az apostolt*? Forradalmi művek értékelésénél különös súllyal vetődik fel ez a kérdés. A keletkezés körülményeiből kell megértenünk a jelen esetben azt, hogy költőnk miért korán jött forradalmár alakját rajzolja meg Szilveszter személyében, olyan hőst, akinek el kell buknia, mert egyedül küzd, nem támaszkodhat forradalmi tömegekre.

Az apostol keletkezését a mű bírálói körül többen is helyesen hozzák kapcsolatba Petőfi nagy csalódásával az 1848 júniusi szabadszállási képviselőválasztáson. Petőfi Sándort, március 15 hőst, a nép legnagyobb barátját — a papi-úri rend hazugságai és megvesztegetései hatására — Kiskunság népe elkergette és helyette a református pap fiát választotta képviselőjéül. Ez a körülmény a legfőbb magyarázata annak, miért állítja Petőfi hőst forradalomra éretlen társadalmi viszonyok közé, miért találjuk a kiábrándultságnak annyi jelét *Az apostolban*.

Milyen események előzték meg a júniusi választást? Március 15 után az egész magyar politikai élet másképp alakult, mint ahogy Petőfi várta. A felelős magyar minisztérium, a Batthyány-kormány tétlensége, megalkuvása kezdettől nyugtalanította, sőt, felbőszítette a forradalom ügyéért aggódó költőnket. Minden lélegzetével a forradalom alakulását figyeli s — a pesti tömegekre támaszkodva — minden energiáját március 15 eredményeinek megvédésére és a forradalom továbbfejlesztésére fordítja. Már március 20-án éles hangon fakad ki azok ellen a pesti német polgárok ellen, akik úgy nyilatkoztak, hogy a nemzetőrségbe maguk közé zsidót nem vesznek : »*Ők dobtak először sarat március 15-ének szűztiszta zászlajára*« — írja naplójában. A március 15-ét követő időkben sokszor hív össze Petőfi népgyűlést. A Batthyány-kormányt akarja ilyen módon erélyesebb lépésekre kényszeríteni a bécsi udvar hitszegő politikájával szemben. Egymás után írja további tettekre buzdító, nagy, végső leszámolásra felkészítő szebbnél-szebb verseit, élehangú, bíráló cikkeket.

»Készül az ellenség ; és mi készülünk-e?
Mit csinál a kormány?
A helytt, hogy örködnék, mélyen mélyen alszik
Fönn a haza tornyán.
Fessük zászlóinkat fekete-pirosra
Mert gyász és vér lesz a magyar nemzet sorsa.»

— írja »*Fekete-piros dal*»-ában. A *Március tizenötödike* hasábjain augusztus 11-én megjelent cikkében így foglalja össze, köti csokorba a minisztérium kezdettől elkövetett bűneit : »*Felszabadultunk a Metternich-kompanya alól s kaptuk a Batthyány-minisztériumot. Erre ugyan elmondhatni, hogy »ben gubdt». Amaz tetteivel törekedett vesztülnkre, emez téllenségével fogja*

vesztünket okozni. Mi haszna, hogy a mód különböző? Az eredmény egy. Hogyan vélekedik a miniszterium a népről? »Ők a népet, melynek képviselői, oly járattannak, butának tartják, végső argumentumuk mindenre az, hogy hja, a nép ilyen, meg olyan értelen».

Ezeket a körülményeket figyelembe véve világossá válik, milyen sokat várhatott Petőfi a képviselőválasztástól. Azt remélte, hogy ő és a nép ügyéért harcolni akaró más képviselők döntő változást hozhatnak a politikai életbe és továbbfejleszthetik a forradalmat. Ezt a lehetőséget veszítette el a júniusi választáson ő is, Arany János is. Az a nép, amelyben bíztok, amelyért harcolni akart, félrevezetve uraitól, elkergette, sőt majdnem megölte. — Nem a személyes sérelem fájit költőnknek elsősorban, a haza sorsát látta veszélyben. Ha a nép nem hajlandó saját érdekeiért harcolni, akkor minden-veszve van — uralkodik el rajta a gondolat és szüli agyában azt a rémképet, hogy neki egyedül kell szembeszállnia az elnyomó hatalommal. Ezt vetíti maga elé Szilveszter sorsában. — Van azonban a mű értékelésének még egy oldala és számunkra, csakúgy, mint saját kora számára is ez a fontosabb, mert ez az előremutató. Az *apostol* sokkal több annál, mint a forradalmár Petőfi kiábrándultságának dokumentuma. Ebben a hősköteményben nem az a döntő, hogy Szilveszter egyedül lázad és elbukik, hanem az, hogy *mer lázadni*, hogy egész életét a forradalom ügyének szenteli, hogy tántoríthatatlanul szilárdan kitart a nép mellett és hősi példájával tettekre buzdítja az utókorot. Az utókor itt: a szabadságát kivívni hivatott magyar nemzet, Petőfi nemzete. A magyar nemzetnek nem azt kellett megtanulnia *Az apostolból*, ahogyan Szilveszter szembeszállt a hatalommal, hanem azt, hogy *mert vele szembeszállni*. Ilyenformán *Az apostol* is a »vészharang» versek sorába tartozik.

III.

1848-ig nincs még egy olyan mű irodalmunkban — és utána sem, nagyon hosszú ideig — amely eszmei tisztaság, eszmei gazdagság szempontjából utólrán Petőfi *Apostolát*. Helyesen állapította meg Ady Endre — nem éppen *Az apostolról*, hanem Petőfiről általában —, hogy: »Petőfi Sándor . . . tízmillió embernél tisztábban látott, jobban látott». (Petőfi nem akuszi, 1910). Lenyűgöző az a magas forradalmi lobogás, amely *Az apostol* soraiból felénk világít. A politikai alapigazságok messzemenően lírai formája biztosíték arra, hogy nem jelszavak gyűjteménye, hanem magávalragadó hőskötemény Szilveszter története.

Petőfi tisztánlátása az 1789—1793-as Nagy Francia Forradalom eszméin nevelődött. Ő maga írja 1848. március 17-iki naplószerű feljegyzésében: »Évek óta csaknem kirekesztőleg olvasmányom, reggeli és esteli imádságom, mindennapi kenyérem a francia forradalmak története . . . Minden szavát minden betűjét szívembe véstem és ott benn a holt betűk megelevenedtek . . . és tomboltak s őrgöngtek bennem . . .» Ismerte Petőfi az utópista szocializmus tanításait is. Ezt művein túl az is bizonyítja, hogy a Pilvax-kör tagjai, Petőfi barátai: Csengery Antal, Irinyi József, Pálffy Albert is foglalkoztak a saint-simonizmus főbb képviselőinek írásaival és minden bizonnyal meg is vitatták egymás közt ezeket a tanokat. Révai József a »Magyar szabadság — világszabadság» egyik fejezetében (Marxizmus, népiesség, magyarság, 1948) ezt írja: »Tudta Petőfi is, hogy a szabadság nem minden. Ismerte már a francia szocializmus tanításait és megállni a harcban ő is csak akkor akar, »ha majd a bőségek kosarából mindenki egyaránt vehet». De amiért ő egy egész »fejjel magasabb a korabeli utópista vagy kispolgári szocialistáknál, az, hogy a »bőségek» nem akarta szabadság nélkül, vagy a szabadság rovására. A korabeli kispolgári szocializmus a Nagy Francia Forradalom eszméinek hátat fordít, Petőfi pedig rajtuk nevelődik».

Ha Petőfinek ezekhez az ismereteihez (a forradalmár Saint-Juste, az utópista szocialista Sant-Simon művei) hozzáadjuk azt a tapasztalati anyagot, amit az 1840-es évek magyar valóságából lesűrhetett, megértjük, hogy ő, a nép fia hogyan volt képes kora első magyar emberévé, a forradalom eszmei vezérévé, gyakorlati irányítójává válni. — Ezeknek az ismereteknek, tapasztalatoknak alapján teremti meg hősét, Szilvesztert nagyrészt a maga képeire, a maga erkölcsi alapjára állítva, a maga élményeit, csalódásait, kártyáit és mindenek fölött a maga forradalmiságát lehelve bele. Az ő sorsán keresztül tárja fel kora társadalmának bajait és az ő példájával lelkesíti nemzetét a rabbiincsek leverésére.

IV.

Csodálatos költői képpel érzékelteti a mű elején, milyen világba vezeti el olvasóját.

»Sötét a város, ráfeküdt az éj
Más tájakon kalandoz a hold
S a csillagok behúnyták
Arany szemeiket.
Olyan fekete a világ,
Mint a kibérlett lelkiismeret».

Azt is megtudjuk néhány szimbólikus sorból, hogy a mű hőse az egyetlen ebben a világban, aki tisztán lát, de erőtlén, mert egyedül van :

»Egyetlen egy kicsiny fény
Csillámlik ott fõnn a magasban
Bágyadtan s haldokolva,
Mint a beteg merengõnek szeme
Mint a végsõ remény. •
Padlásszobának halvány mécse ez.»

A költemény elején a padlásszobában már Szilvesztert, a családapát találjuk, nagy nyomorban és gondok közt. De mi térjünk már most vissza ahhoz a naphoz, melyen Szilveszter megszületett és onnan kezdve kísérjük végig sorsát. Az õ pályája tükrében fog kibontakozni elõttünk Petõfi eszmevilágának egész gazdagsága.

Szilveszter találtgyermek, mint Kukorica Jancsi, mint a népmesék hősei annyiszor. Ezekbõl lesznek a nép képzelete szerint a nagyraihivatott emberek. Petõfi mûvészi eszközeivel kitûnõen érzékelteti Szilveszter eljövendõ nagyságát, de ugyanakkor magányosságát is. Azon az éjjelen, melyen az újszülött Szilvesztert megtalálják, hatalmas fergeteg pusztít az utcákon. Ez a természetleírás mintegy a megszületett gyermek hányatott sorsát, nehéz küzdelmeit szimbolizálja :

»A néptelen utcákon csak egy
Órült bolyongott,
A fergeteg.
Nyargalt az utcákon keresztül,
Miként ha ördög ülne hátán

És besúvített a kéményeken.
Továbbrohant s teli torokkal
Ordította belé a
Vak éj siket fülébe.»

Szilveszter is »vak éjben«, a még éretlen társadalom »siket fülébe« fogja a maga eszméit belékiáltani!

Petõfi végigvezeti hősét a poklok poklán, az élet legsötétebb oldalait ismertette meg vele. A gyermek Szilveszter életének egyes állomásai az elnyomott nép kiszolgáltatottságának mindmegannyi szimbóluma. De más szempontból is érdekesek ezek a képek. Petõfi a korabeli magyar városi élet megismertetésére is törekszik általuk. — A polgári irodalomtörténetírás kedvelt módszere volt a haladó, leleplezõ irodalmi alkotásokból azt hangsúlyozni, ami bennük külföldi minták hatását mutatja. Így akarták elterelni a figyelmet a hazai állapotokról. Sokat hangoztatták Az *apostollal* kapcsolatban is, milyen idegen írói alkotások hatására jött létre és különösen kiemelték a városi élet nyomorát bemutató részeket. Mi sem tagadjuk, hogy Petõfi ismerte Dickens és Sue nagyvárosi életet ábrázoló mûveit és ezek hatottak is *Az apostol* egyes részeire. De nem fogadhatjuk el azt a beállítást, hogy e részek *csupán* lemásolásai lennének a nyugati regények megfelelõ társadalomrajzának. A XIX. század magyar, elsõsorban pesti külvárosi életére igenis jellemzõ mozzanatokot tár elénk Petõfi! Bizonyítékaink erre Kossuth Lajos és Táncsics Mihály írásai, Kuthy Lajos és Nagy Ignác regényei. Nagy Ignác »*Magyar titkok*« címû regénye zárszavában (1845) maga is ilyen vádat hárít el magától: »...én 1830 óta folyvást Pesten lakom s ezen 15 év alatt legfõbb tanulmányom — a pesti élet vala, ezenkívül is oly szerencsés helyzetben valék, hogy számos adatot hitelesnél hitelesebb forrásból merithettem. Tisztán költõi tényeket tehát csak a regényesség fonalának egyes részei foglalnak magokban».

Nézzük meg hát, kikkel, milyen jellegzetes figurákkal találkozunk attól a perctõl fogva, hogy a viharos éj leple alatt egy anya az utcán veszteglõ bérkocsiba rejtjé újszülöttjét, hogy megszabaduljon tõle.

Elõször a gazdag, szívtelen urakat ismerjük meg, õk botlanak a kisdedbe, mikor kocsiba szállnak. Rendkívül finom gúnnyal jellemzi Petõfi az embertelen, minden humanitástól távolálló úri világot :

»Szegény kisded te ott a kocsiban
Miért kutyának nem születnél?
Ottan lett volna neveltetésed
Ez asszonyoság ölében
Ez táplált volna gyengéd gondosan ;
De mert ember lettél és nem kutya,
Az isten tudja, milyen sorsra jutsz.»

A kocsiban van emberi érzés, magához venné a csecsemőt, de ő is csak szolga és ura a gyerekekkel együtt kidobná. Leteszi hát a korcsmaajtóba, csak ráakad valaki.

Egy vén tolvaj jön ki a korcsmából részegen, ő veszi magához a gyereket. Álljunk meg kissé ennél az alaknál. Milyen típust akar a vén tolvaj, a »jó öreg« szerepeltetésével jellemezni a költő? A hang humora, sokszor népi íze azt mutatja, hogy szívesen időzik a tolvajnál, szinte kedvteléssel foglalkozik vele. Ennek az alaknak megformálására kétség-telenül hatott Dickens, de emlékeztet egyes vonásaiban a pusztai betyár figurájára is, akivel Petőfi korábbi versében, A »Füldik a holdvilág...«-ban találkozunk. Az 1844-ben született versben a haramia bánva-bánja, hogy rablók-fosztogatók közé keveredett és nincs már visszaút — várja az akasztófa. Az apostol öreg tolvaja városi betyár, ő sem csupán maga tehet róla, hogy ilyen sorsra jutott. Ennyiben rokon a pusztai haramiával. A vén tolvaj azonban már belejött »mesterségébe«, van benne bizonyos »szakmai« büszkeség. Szilveszterből is »dicső« tolvajt akar nevelni. Petőfi bizonyos megértéssel nézi őt, erre több jel is mutat. Míg a gazdag úriú otthagya, ő fölszedi, sőt, jól tartja a gyereket. A társadalom legalsó rétegében, a tolvajjá züllött nincstelenségben is több emberi érzés van, mint az urakban — tanúsítja ezzel a költő.

»De ez már mégis csak cudarság,
Így elhajítani a gyermeket,
Az elviselt böcskört, cudarság.
Ezt a disznók, de még
A rablók sem teszik.«

— mondja felháborodva a tolvaj, mikor ráakad a csecsemőre. Ha tudná, kik a szülei, vissza is vinné nekik, de így elhatározza, hogy apja lesz a gyerekeknek. Meg is vígasztalja magát, lopásai most már törvényesebbek lesznek, lelkiismerete is kevésbé fogja furdalni. Nem gondolja nyilvánvalóan Petőfi sem, hogy ennek a tolvajnak valóban lelkiismeretfurdalást okoz életmódja, de mégsem annyira elvetemült az öreg, hogy fel ne merülne benne ilyen gondolat. Ugyanakkor a humornak is jó eszköze egy-egy ilyen kijelentés a »jó öreg«-nek nevezett gonosztevő ajkáról. A keresztelést kifigurázó jelenetet is kétségtelen kedvteléssel nézi megalkotója. Tudjuk Zoltán fia születéséről írt naplórészletéből, hogy Petőfi maga legszívesebben nem kereszteltette volna meg gyermekét, hanem meghagyta volna »becsületes pogányembernek.«

Mikor sok gaztetteért felakasztják a tolvajt,

»Nyelvét hosszan kiölté
Mintegy csúfolva a világot,
Ki ilyen csúffá tette őt.«

Ezekkel a szavakkal közvetlenül is kifejezi a költő, hogy a tolvajok létezéséért a társadalom felelős.

Mindez nem jelenti azt, hogy ne ítélné el, mert mégiscsak a sok lopás, rablás a valóság s a szubjektív okok végső fokon nem döntők. Maga is úgy véli :

»Akasztófára kellett jutnia,
Ki annál százszor többet érdemelt.«

Korántsem olyan fajta megértéssel találkozunk itt, mint amelyet A falu jegyzőjében tanúsított Eötvös Viola irányában, de a tolvaj sorsán keresztül is bírálja Petőfi azt a társadalmat, amely az ilyen embereket létrehozta.

A kis Szilveszter sorsát követve, újabb jellegzetes alakkal ismerkedünk meg. A városi étellel együtt kialakult lumpenproletariátushoz tartozik az »öreg banya« is, csakúgy, mint a tolvaj. Nem ismeretlen figura egyik sem a Petőfi-korabeli magyar társadalomban. Gondoljunk arra, hogy a század 10-es éveitől kezdve, a napoleoni háborúkkal együttjáró konjunktúra elmúlt. Az egyre erősödő mezőgazdasági válsággal tömegesen szegényedik el a falu és jönnek fel a nincstelének szerencsét próbálni a városba. A fejletlen kapitalista viszonyok következtében azonban az ipar nem tudja őket foglalkoztatni, így, munkalehetőség hiányában, kerülnek az erkölcstelen élet hínárjába.

Az öreg banya iránt már semilyen rokonszenvet nem tapasztalunk Petőfinél, sőt! Ha ilyenfajta alakot keresünk korábbi költészetében, akkor leginkább Kukorica Jancsi Iluskájának mostohája tűnik fel emlékezetünkben, de új, még visszataszítóbb, romlottabb jellemvonásokkal. A legelvetemültebb gonoszsággal nyúzza le a bőrt a kényének-kedvének kiszolgáltatót szegény kis elhagyottról. Ő maga a korcsmaiban ül egész nap és onnan lesi, hogy az éhez, rongyokba burkolt, mezítlábás kisfiú hogyan koldulja össze számára a pálinka és a finom falatok árát. Ebben az embertelen világban — milyen jellemző, — a kutya a kis Szilveszter egyetlen barátja. A kedves kutya

»Hogyan simult hozzá barátilag,
 Átcsillogott szeme
 Az éj sötétiségén, s e csillogás
 Olyan szelid, olyan testvéri volt,

 Meleg, forró barátságot kötöttek.«

Lám, a kutya szeme testvéri szelidséggel ragyog rá, bezzeg, amikor az öreg banya rásüti szemét az alvó kisfiúra, az »két hegyes, tüzes vas« közeledtéről ámodik. Mikor felébredve meglátja annak »merő szeméit«, jobban fél tőlük, mint álmában a tüzes vastól. — Milyen gondosan jellemzi a költő ezzel a stiláris eszközzel is azt az ellentétet, mely a kutya »embersege« és a gonosz asszony embertelensége között fennáll. A banya alakjában Petőfi félreérthetetlenül a kizsákmányoló visszataszító vonásait sűríti itt össze, éppen ezért semmi nyoma a megértésnek. A kizsákmányoló típusát szimbolizálja, aki nem egyeseket, hanem az egész dolgozó népet rabolja meg, rosszabb tehát a tolvajnál.

Szilveszter életének következő állomása más környezetbe vezet bennünket. A társadalom magasabb rétegéből mutatja be a költő a tipikusait: a gazdagok zsarnoki elnyomását. — Koldulás közben

»Egy vén mogorva úr
 Megállt mellette s hosszan nézte őt,
 Hosszan, merőn, átfúró szemekkel...«

Ez sem sejtet sok jót, ettől a tekintettől is »A gyermek elszaladni készült...« Az uralkodó osztály jellegzetes képviselője a család, ahová Szilveszter kerül. A nagyságos úr fiát a szolgák megvetésére, állandó megszegyenyítésére, kinzására neveli. Milyen sora lehetett itt hősrünknek?

»Mert a nagyságos úrfi
 Oly gazkölyök vala
 Amilyenek rendesen a
 Nagyságos úrfiak.
 Érezteté, hogy ő az úr
 Érezteté minden nyomon
 Ha száját leves megégeté
 Kis szolgáját üté pofon,
 Ha nem köszönt más nékie,
 A kisfiú fejről ütötte le a kalapot
 És ennek markolt üstökébe,
 Ha a fésű belé akadt hajába...«

Ez a része a műnek az, amely miatt Horváth János — mint erre a bevezető részben utaltunk — Petőfit politikai elfogultsággal, célzatosan stilizált mellékalakok szerepeltetésével vádolja és azt állítja, hogy Szilveszterre itt a politikai koraérettség lélektanilag hamis bélyege üttetik. Horváth János tehát nem fogadja el az itt elmondottakat a valóság tükrének. — Több szempontból sem érthetünk egyet értékelésével. Az uralkodó-osztály zsarnoki gőgje, az elnyomottak kiszolgáltatottsága keserű valóság minden osztálytársadalomban. Petőfi itt sem valami egyszeri jelenséget ír le, hanem nagyonis tipikusait. A másik ok, amiért Horváth Jánossal vitába kell szállnunk, az a mű felépítésével, Szilveszter lélektani fejlődésével kapcsolatos. Álljunk meg ennél a pontnál. Ha visszatekintünk Szilveszter eddigi életére és szemügyre vesszük a gazdag úrfi szolgálatában eltöltött éveit is, megláthatjuk, milyen világos, lélektanilag milyen egyenesvonalú fejlődést tett meg. Az sem véletlen, hogy ez az egyenesvonalú fejlődés ugrásszerűen éppen ilyen életkorban változott meg.

A gyermek testi-lelki szenvedéseit eddigi életének minden állomásán magasabb hőfokon mutatta be a költő. A tolvaj nem éhezett, ő maga sem félelmetes Szilveszter számára, és ekkor még nem ismeri az örömet, nincsenek vágyai, sötét nyomorúságban él a földalatti üregben

»Nem szívta a menny tisztább levegőjét,
 Nem látta a földnek szépségeit
 Élt, s olyan volt mint a halott.«

A vén banya már első látásra dermesztő félelemmel tölti el és a gyermek félelme később egyre fokozódik. A testi-lelki szenvedések a felcseperedő gyermekre ekkor már mélyebb hatással vannak. Felébred a szeretet iránti vágya, de nincs ember, akit szerethet és aki őt szeretné. Egyetlen vigasza a kutya, de a gonosz asszony azt is megpróbálja elkergetni mellőle. Koldulás közben sóvár szemmel nézi a téren játszó gyermekeket:

»Elnézte sokszor
Midőn játszottak gyermektársai,
Nézett rájuk merőben
S gondolta, milyen jó lehet
Az a játék, az az öröm
S elméje napról napra érett
S érezni kezde, érezé,
Hogy ő boldogtalan.«

Mit jelentettek a gazdag úrfi mellett töltött évek az ébredező gyermeki lélek fejlődésében? Itt már nem éhezik, ruhája is van, de az ütlegelésből bőven kijut. Testi szenvedése lelkének kínját növeli. Mi az, ami a felhalmozódott tengernyi keserűséget, passzív szenvedést a forradalmi tettvágy irányába viszi? Petőfi politikai tisztánlátására jellemző, hogy ide a döntő fordulat fókuszába a *tanulást* állítja. Zseniálisan meglátta azt, hogy maga az elnyomás, a zsarnoki uralom nem forradalmasítja a népet addig, míg rettenetes sorsát véletlenek sorozatának tekinti, míg nem ismeri a világ berendezését. Szilveszter móhon szívja magába az úrfi nevelőjének minden szavát:

»Minden nap egy-egy sugarat lövelt
Elméje oszlado ködébe
S minden sugár egy-egy betű volt,
És ilyen irat lett a sok betűből:
Mi jognál fogva vernek itten engem
Mi joggal bánt embert az ember?
Különbnek alkotá az isten
Az egyik embert, mint a másikat?

... én többé túrni nem fogok
Akármilyen lesz belőlem.«

Szilveszter 16 éves akkor, mikor először nyúl maga sorsa alakulásába. 6 éves korában került ide és 10 évig tartott, amíg a szolgál az úr házában a politikai érettségnek erre a fokára jutott. Teljesen alaptalan tehát Horváth Jánosnak az a vádja, mintha itt »azonnal... kész emberi öntudattal« állnánk szemben.

Hősünk ekkor már valóban érett ifjú. Látóköre messze túlterjed saját élete szűk határain, az elnyomott emberiség sorsa már most erősen foglalkoztatja. Az apostoli elhivatottság ekkor jelentkezik nála először:

»S tudnám csak mindazt, amit érezek
Úgy, amint érzem, kimondani,
Föllázadnának milliók velem
S reszketne a világ,
Mint Spartacustól Róma reszketett.«

A nagy világtörténelmi példák érlelték benne a forradamárt.

»És hogyha egyszer már
A szolgál emberré emelkedik
Éhen hal meg, vagy a bitófán,
De többé szolgál nem lesz!«

Ezekben a szavakban fekteti le Szilveszter azokat az alapelveket, amelyekhez élete során végig hű marad. Apostoli elhivatottságát a jó tanító (első olyan ember, aki megöleli őt) búcsúszavaival érezteti a költő:

»Te nem magadnak születél
De a hazának, a világnak«

Szilveszter első forradalmi tettet végrehajtotta: szembeszállt elnyomójával, arcába vágta, hogy ő is ember, nem engedi többé útni-verní magát és otthagya a házat.

Vágyakkal és reményekkel telve hagyja el a várost. A szűk falak közt, nyomorúságban, rabságban felnőtt ifjú a végtelen természet szabad levegőjétől s a maga függetlenségének érzésétől áthatva felkiált: *Szabad vagyok!* — Petőfi meghatva nézi, mint omlanak hőse könnyei a vélt szabadság boldog érzetétől. Talán éppen március 15 emléke támadt fel lelkében, amikor ezekben a mi számunkra is oly sokatmondó szavakban törnek elő érzelmei:

»Oh, milyen érzés, milyen gondolat,
Middn az ember először szabad!«

Szilveszter azonban csakhamar tapasztalja, hogy a természet szabadnak látszó végtelességében az emberek mindenütt rabok, sőt, vannak nála is szerencsétlenebbek. Ez megerősíti tanulmánygyűlésében, tetterre készülésében. Iskolába jár a tanítótól kapott pénzen. Társai fölött messze kimagaslik, de ugyanakkor el is szakad tőlük. A távolság túlságosan nagy. Irigylük őt, tehát gunyolják. Az ifjú mély humanizmusa már ekkor megmutatkozik. Nem haragszik társaira, inkább sajnálja őket. Evvel a tulajdonságával fokozott mértékben találkozunk a későbbiekben.

Társadalmi kiszakítottága, egyedülléte, ami itt az iskolában kialakul, rövid átmeneti korszaktól eltekintve, végigkíséri élete további útján s ez lesz tragikus sorsának okozója is.

Petőfi hőse kezébe adja a világtörténetet, ez érleli tovább Szilveszter forradalmiságát, ennek hatására ébred végkép saját hivatásának tudatára :

»Mi célja a világnak?
Boldogság! S erre eszköz? a szabadság :
Szabadságért kell küzdenem,
Mint küzdtek érte oly sokan
És hogyha el kell vérzenem,
Mint elvérzettek oly sokan
Fogadjatok, ti szabadságvitézek,
Fogadjatok szent sorotok közé,
Zászlótokhoz hűséget esküszöm.«

A szabadságért folytatott küzdelem hősi vállalásának magasztos kifejezése Szilveszter fogadalma.

Hogyan képzeli el Szilveszter a világ előrejutását ? Gyönyörű költői hasonlat keretében világítja meg Petőfi :

»A szőlőszem kicsiny gyümölcs
Egy nyár kell hozzá mégis hogy megérjék.
A föld is gyümölcs, egy nagy gyümölcs,
S ha a kis szőlőszemnek egy nyár
Kell, hány nem kell e nagy gyümölcsnek
Amíg megéri ? ez belékerül
Évezredek, vagy tán évmilliomokba,
De bizonyára meg fog érni egykor
És azután az emberek belőle
Világ végéig lakmározni fognak.«

Szilveszter is olyan sugár akar lenni, amely ezt a gyümölcsöt érleli.

Mit jelent ez a hasonlat ? Azt talán, hogy Szilveszter, illetőleg Petőfi az evolúciós fejlődés alapján áll ? Szó sincs róla ! A föld az egész világra kiterjedő forradalomra, az elnyomókkal való végső leszámolásra fog megérni és nem valami észrevétlenül beköszöntő paradicsomi állapotra gondol a költő. A »nagy szüret« akkor jön el, »ha majd a bőség kosarából mindenki egyaránt vehet«. Ebben a gondolatsorban megtaláljuk a francia forradalom eszményein túlmutató, a szocializmus eszméjére is épített elképzelést az emberiség boldog jövőjéről. Az a tény azonban, hogy évezredekről, sőt évmilliókról beszél Szilveszter, Petőfi átmeneti csatlódottságát tükrözi, a közeljövőtől nem vár eredményt.

Semmi sem térítheti el ezután Szilvesztert arról az útról, amelyen elindult. A legnagyobb megpróbáltatások sem tudják erejét megtörni, felemelt fővel járja végig a mártírok útját.

Iskoláit elvégezve, híressé vált nagy tudása révén. Magas állásokat kínálnak neki nagy urak, azokat kellene szolgálnia s ezek szolgálnak érte őt. Hősünk nem fogadja el egyik ilyen ajánlatot sem, nem lesz szolgál, s nem akarja, hogy őt szolgálják. De boldogan megy a szegény nép hívására falusi jegyzőnek, szent hivatását itt akarja megkezdeni. — Mindaz, ami a faluban történik, szinte pontos mása Petőfi szabadszállási tapasztalatainak. Ez egyike a mű azon részeitnek, ahol keserősége, de a néphez való odaadó hűsége, szeretete is leginkább megnyilatkozik

Milyen elhatározással megy Szilveszter a nép közé ?

»Üdvözlégy, nép úgy nezz szemembe,
Tanítód és atyád leszek
A bölcső óta mit vertek fejedbe ?
Kötelességeidet.
Én megtanítottalak jogaidra!«

Ezek az első szavai a falu lakóihoz. E naptól kezdve nem a korcsmába jártak munka után, hanem jegyzőjüket hallgatták az emberek. A nép ösztönösen hozzához, érzi, hogy igazat beszél, de mégsem áll az öntudatnak oly magas fokán, — hiszen most kezdték csak tanítani, — hogy ki is tudna tartani mellette. Az osztályellenség első ellentámadása egy csapásra lerombolja, amit Szilveszter épített. Összefog a világi és az azt támogató egyházi hatalom s az ezer éven át tudatlanságban tartott népet most is félre tudja vezetni. — Evvel a gondolattal nem itt találkozunk először költőnknel. Tudja ő ezt régen, most csak újabb bizonyítékát látta a szabadszállási eseményekkel kapcsolatban. Egészen korai versei között is találunk olyanokat, melyekben az egyházi reakciót leplezi le. 1845-ben »A gyűldei ifjakhoz« című versében így ír:

»Pap és ravaszság, pap és árulás
Pap és minden rossz . . . egy !
Ott van a gonoszság, ott van a pokol,
A kárhozat, hová ily férfiszoknya megye«

Meg is okolja :

»Mint öltöztetjök, lelkük oly setét
Ők éjszakának gyermeki ;
Azért látjátok őket mindenütt
A szabadság, e napfény ellen küzdeni.«

Ugyanez az izzó gyűlölet, a szabadság ellenségének kijáró petőfies gyűlölet hangzik ki Az apostol szavaiból is:

»Hiába. Ahol pap emelt szót,
Ott az igazság megfeszítették
Az igazság szörnyethal ott.«

Szilveszternek is menekülésszerűen kell elhagynia a falut, csak úgy, mint Petőfinek kellett. Az első felindulás után azonban ő is, mint költőnk, helyesen vonja le a következtetést: nem a nép a hibás, hanem azok, akik tudatosan vakságban tartják, hogy uralkodhassanak rajta. Az apostol szavai teljesen megegyeznek Petőfinek a szabadszállási választás napjáról kiadott nyilatkozata szellemével. »De én azért nem a népet kárhoztatom, hanem ámtítót, félrevezetít . . . a nép én előttem szent, anyyival inkább szent, mert gyenge mint az asszony s mint a gyermek. Dicsértessék a nép neve most és mindörökké« — így Petőfi. — Mit mond Szilveszter ?

»Ez hát a nép, amelyet én imádok,
Amelyért élek s halni akarok !
Ilyen volt ezredév előtt . . .
De semmi, semmi, ezredév után
Majd nem lesz ilyen ; még most gyermek ő, kit
El lehet könnyen bolondítani,
Majd meg fog érni, férfi lesz belőle . . .
Szegény, szegény nép, mint sajnálom őt
S ha eddig küzdtem érte, ezután
Kettős erővel fogok küzdeni !«

Ami Az apostolban Petőfi kiábrándultságára s egyben aggodalmára mutat, az az hogy a cselekmény során Szilveszternek ilyen hasonló csalódása többször is lesz még.

A politikai csalódás idején szerelemmel vizsgálja Petőfi hősét és ide szövi bele saját élettörténetének egy másik motívumát, azt, amikor a kastély kisasszonya elhagyva atyját, követi a nincstelen, de lelki tulajdonságokban gazdag ifjút. A szerelem ábrázolása légiiesen finom. A lánynak még nevét se tudjuk. Mintha nem volna kedve a költőnek ebben az izgalmas időszakban oly kérdések mellett elidőzni, amelyek nem szolgálják közvetlenül a forradalom ügyét. (Ezekben a hónapokban feleségéhez is ritkán ír verset ; de ha mégis ír, akkor összekapcsolja a haza, a szabadság ügyével.) Hogyan is időzhetne itt huzamosabban, milyen boldogságról zenghetne a költő lantja, mikor Szilveszterre és családjára a legnagyobb nyomor vár ?

Petőfi nagy művészettel, megjelenítő erővel, a stiláris eszközök változatos használatával tudja élénk varázsolni azt a rettenetes odut fenn a padlásán — hősiünk gyermekkorának városában — ahová a fiatalok beköltöznek.

»Nagy itt, nagy itten a nyomor
Alig, hogy elfer e kicsiny szobában«

— kezdi, majd így festi tovább a képet ellentétekben, hasonlatokban gazdag nyelven : A falon

»Aláhúzódik az.
Esz vastag nyoma
Mint gazdagok lakában
A csengettyűzsinór.
A lég oly nyomasztó
A sóhajoktól s a penész szagától :
A nagy urak kutyái tán
Eldöglenének e helyen.«

Ilyen nyomortanyák ekkoriban már bőven megtalálhatók Pest külvárosi utcáiban. — Milyen finoman érzékelteti a szegény asszony szomorúságát egy ilyen hasonlat :

»Fájók lehetnek gondolatjai
Mert mint megolvadt hó a házeresről,
Sűrűn omolnak könnyei.«

A férfi, a családapa még elborultabb; őt nem egyedül a család gondja busítja :

»Az asztalnál sötét homlokkal ül . . .
Talán e homlokról árad a ború,
Mi a szobát betölti ?«

Az egész műre jellemző, de a padlásszobában folyó élet bemutatására különösen, hogyan tud Petőfi egy helyzetet, hangulatot a maga képzeletének túlaradó gazdagságában rövid szavakkal nagyszerűen megeleveníteni !

Az első fejezetben foglalkoztunk már avval a kérdéssel — Horváth János és Császár Elemér állításaival vitatkozva — miért került Szilveszter ilyen nyomorúságos helyzetbe. Miért kellett egyik gyermekének éhenhalnia, másik fiának, feleségének és magának éheznie. Végigkísértük eddigi pályáján és láthattuk, milyen egyértelműen következnek jelleméből, hogy nem szolgálja semmi áron a nép ellenségeit, nem bocsátja áruba meggyőződését.

Szilveszter körülményei, sorsa itt a városban sok vonásában megegyezik Táncsics Mihály életének forradalom előtti szakaszával. Az *»Életpályám«*-ban így emlékezik vissza Táncsics az elfogatása előtti időkre : *»Mikorra megérkeztem, a fiúgyermek is a temetőben volt. A nagyobbik leány, már most az egyetlen, a kiállott szivdobogás után vízbetegségbe, majd asz-kórba esett, úgyszólván a halál révén találtam . . . Fájt, nagyon fájt lelkemnek, hogy annyi törekvésem, annyi járadozásom után családomnak e legsúlyosabb napjaiban mindennapi kenyere is csak alig volt meg . . . Vigasztal ugyan az öntudat, miszerint nem én voltam oka, hogy sokat kelle tünnünk, nélkülözünk, hanem az irányomban önkénykedő kormányközeg, a cenzura, mely járadásomnak jogszerű gyümölcsét, tulajdonomat, úgy szólván családom szájától ragadta el, csak azért, mert nem úgy gondolkodtam, mint mások legtöbben : hogy a hazát jobban szerettem, mint mások legtöbben : hogy irataimat egyedül a nemzet javának előmozdítására intéztem.«* — Szilveszternek nemcsak körülményei, de eszmevilága is rokon Táncsicséval. A Nagy Francia Forradalom, az utópista szocializmus eszméit Táncsics is a cenzura miatt titokban, (külföldön) kinyomtatott röpiratokon terjesztette.

Nem vagyunk felőle bizonyosak, hogy Petőfi pontosan ismerte-e példaképe : Saint-Simon élettörténetét s hogy az utópista szocializmus e kiemelkedő képviselője sorsának Szilveszterével megegyező vonásai hatottak-e költőnkre vagy sem. Összehasonlítani mindenesetre érdemes ezzel is. Jefimov : *»Az újkor története«* című könyvében a következőket olvashatjuk Saint-Simonról (Készakarva itt csak az egyező adatokat idézzük) : *»Tudományos munkálkodásba merülve, utolsó filléreit is felélte . . . egy zálogházban vállalt kiszíjazású írónoki állást . . . Éjjel-nappal dolgozik társadalmat átalakító tervén . . . lemásolja műveit (nem akadt, aki ki-nyomja) és szétküldi különböző személyeknek . . . «* A könyv idézi Saint-Simont : *»A ruhámat is eladtam, hogy legyen miből lemásolni ezt a művemet. A tudomány, a közjó szolgálata, az a vágy, hogy megtaláljam gyógyító szerét annak az általános válságnak, amellyel az európai társadalom küzdök : az hozott engem ebbe a kétségbejítő helyzetbe.«*

Petőfi az elnyomottak ügyéért tollukkal harcoló, forradalmi gondolkodók sorsából meg tudta ragadni a tipikusát. Szilveszter küzdelme, harca művei megjelenéséért majd a titkos nyomda kiadásában terjesztett írás, az ezért elszenvedett börtönbüntetés — mind tipikus jelenség a kizsákmányoló társadalmakban.

A forradalmi gondolkodót a forradalmi tett felé viszi előre az elnyomás új oldalainak megismerése. Szembetalálkozik a cenzurával, mely nem más, mint

»... pokol cséplője, mely alá
Kéveírket kell tartanunk s ez
Az igazságot, a magot
Kicsépele belőle, aztán
Az üres szalmát visszadobja
S ezen rágódik a közönség.«

Ezeket az elkeseredett, de a maguk képzettségében rendkívül jellemző szavakat, az a szerkesztő mondja Szilveszternek, akihez először fordul, meglehetősen naiv tapasztalatlansággal. Ez az egyetlen városi alakja a műnek, aki megérti Szilveszter emberi-erkölcsi nagyságát, Rousseauhoz hasonlíttja őt, de reménytelen elégedetlenségénél nem jut tovább. — Petőfi átmeneti kiábrándultságát mutatja az a körülmény, hogy Szilveszter ezután az első sikertelen próbálkozás után nem keres senkivel kapcsolatot, nem igyekszik fegyvertársakat szerezni. Teljes elszigeteltségét mutatja az is, hogy a földalatti titkos nyomdára is csak évek múltán és csak véletlenül akad rá, nincsen senki, aki odavezetné. — Ez a teljes elszigeteltség, koránérkezetttség formai-művészi következményeként is von maga után. Az *apostol*-nak ebben a második részében. Nem elmarasztalni akarjuk Petőfit azért, hogy ő, a csodálatos tehetségű lírai költő ebben az epikus művében is elsősorban lírikus maradt és nem tudott végig egyformán megfelelni az epikus ábrázolás kívánta művészi követelményeknek. De rá akarunk mutatni, miért bukkann elő éppen ennél a résznél erőteljesebben a lírikus, miért nem tudja a költő Szilveszter társadalmilag tipikus sorsát oly egyéni módon ábrázolni, mint az hősi gyermekkorának bemutatásánál sikerült. Ha Szilveszternek szerteágazó kapcsolatai, forradalomra felkészülő társai lettek volna és mint egy titkos társaság tagja, például maga is hajtott volna végre kisebb-nagyobb akciókat, akkor a költő számára sokkal több lehetőség nyílt volna arra, hogy a társadalmilag tipikusát egyéni jellemvonásokon, egyéni helyzeteken keresztül mutassa be. Szilveszter a koránjött forradalmár nagy egyedülletében inkább csak gondolkodik a szabadságról, csak elméletileg készül fel a leszámolásra. A padlásszobában töltött évek sötétjéből Szilveszternek ki nem alvó szabadságvágya világít — de nem a szabadsággért folytatott küzdelme. És ebben Petőfi átmeneti csalódottsága játssza a döntő szerepet. — Máskép készül a végső leszámolásra a forradalmi demokrata és egyben utópista szocialista Csernisevszkij hőse, a »Mit tegyünk« Rahmetovja. Rahmetov élete a forradalomra való közvetlen felkészülés, Szilveszternél távoli, nagyon távoli remény. Ezért is sikerült Csernisevszkijnek az, amit Petőfi *Az apostol* második részében nem tudott megvalósítani: élő alakot, cselekvő, sajátos vonásaiban is tipikusát képviselő pozitív hőst tudott teremteni. Szilveszter alakja ebben az időszakban inkább csak jelkép, a szabadság eszméjének jelképe. Csernisevszkij szinte tételszerűen is kimondja, hogy minden ember más, akkor is, ha társadalmilag együvé tartoznak. Rahmetovot jellemezve így ír: »Rahmetov bizony ritka embertípus. Jómagam mindmáig csupán nyolc ilyenfajta emberrel találkoztam (kettő közülük nő volt) és mondhatom, hogy egy vonás kivételével mindenben elütöttek egymástól. Voltak köztük nyájasok és ridegek, mogorvák és vidámak, élénkek és egykedvűek, sírósak... és rendíthetetlen nyugalmauk. Teljesen elütöttek egymástól, ám egy vonás külön embertípussá helyezett és megkülönböztette őket minden más embertől.« Az az egy vonás, amiről itt Csernisevszkij beszél, a forradalmárság, e téren egyeznek meg az egymástól máskülönben nagyon is eltérő tulajdonságú emberek. Szilveszter is forradalmár, de nem tudjuk róla, hogy nyájas-e vagy rideg, mogorva vagy vidám, élénk vagy egykedvű, mint Csernisevszkij által ismert forradalmárok különböző alakjai. — Mire vár Szilveszter? Arra, hogy talán egyszer majd felszabadul a sajtó és az ő gondolatai, ezek a »befalozott rabok« bejárják a világot és fellazítják a milliókat. Rahmetov is fel akarja lazítani a milliókat, de nem vár semeddig sem, hanem szüntelenül az emberek között forog, keresi az ő ügye számára alkalmas fiatalokat, ezeket saját költségén taníttatja (más az anyagi helyzete, mint Szilveszteré), kineveli harcostárait, hogy eredményesen tudjon velük együtt küzdeni. — Nem akarunk itt mélyebben belemerülni ebbe az összehasonlításba, hiszen a két mű keletkezésének körülményei, témájuk, műfajuk különböző. Erre a néhány szempontra csak azért mutattunk rá, hogy alátámasszuk előbbi megállapításunkat: az az irodalmi hős, akit nem mozgásában, tehát cselekvései közben, változó helyzetekben mutat be az író, nem hus-vér alak, hanem — amennyiben társadalmilag tipikus — jelképpé válik. Szilveszter így is nagyon sokat jelent számunkra. Ő a népek felszabadulásáért küzdő forradalmár jelképe, a 48-as forradalom talaján született nagy pozitív hős!

Térjünk vissza most a titkos nyomdában kiadott művéhez. Milyen gondolatok kristályosodtak ki agyában azokban az években, amikor olyan keveset tudunk róta?

•Hogy a papok nem emberek,
De ördögök
S a királyok nem istenek.

Hanem csak emberek
És minden ember egyaránt,
S az embernek nemcsak joga
Hanem teremtdjéhez
Kötelessége is
Szabadnak lennie.*

Az egész világ népének szabadságvágyát, de Petőfi csalódottságát is mélyen kifejez az írásmű sorsa. Fájó iróniával mutatja be a költő, hogyan hajolt meg a hatalom szavára újból a nép és hogyan követelte a megtorlást a nemrég boldogan fogadott mű szerzőjével szemben. Kitűnően érzékelteti ezt a stílus is. A félrevezetett nép szó szerint ismétli el a hatalom által mennydörgött kárhóztató szavakat, mintha ők nem is ugyanazok lettek volna, akik oly mohón nyelték előbb »a tiszta enyhítő italt«.

Mikor Szilvesztert elfogják, nem kér kegyelmet. Csupán családjától szeretne elbúcsúzni. Még mindig van benne naivítás; azt hiszi, talál valami emberségre a hatalom kiszolgálóiban. Mikor rádöbben, hogy ilyesmit nem várhat, indulatait nem tudja fékmentartani, újabb lépést tesz a nyílt cselekedet irányába: szembeszegül a poroszlókkal.

»Előszedé testének minden erejét, hogy
Erőszak által győzzön, meneküljön
Oroszlánbátorsággal és
Órült erővel küzdött,
De hasztalanul: legyűrték, megkötötték.*

Elfogóival szemben tanusított elszánt küzdelme szimbolizálja Szilveszter egész harcát. Az a királyatok, ami ezután következik, meghaladja Petőfi összes eddigi királyellenes verseinek sőt, talán a később, az ez év decemberében írt »*Akasszátok fel a királyokat*« című költeményének a hangját is. Elemi erővel drasztikus hangnemben zúdulnak a szavak a rabbá lett hős ajkáról. Így ordít rá a poroszlókra:

»Ti emberbőrbe öltözött
Sátánokkal bélelt fenevadak
Borítsa el pofátokat
A fekély olyan vastagon,
Mint a gázság van lelketek felett...*»

Hogyan átkozza Szilveszter a királyt? Szinte érdemes lenne egész terjedelmében idézni, annyira kifejezi Szilveszter, illetve Petőfi mérhetetlen zsarnokgyűlöletét, köztársaság utáni vágyát. Itt nemcsak arról van szó, mint Rousseau-nál, hogy a király megszegte a társadalommal kötött szerződést, tehát nem méltó az uralkodásra, hanem arról, hogy jogtalan kezdettől a nép fölötti uralma:

»Ki bírta rád a milliókat?
Farkasra a nyáját ki bírta?
Meddig bitorlod még a
Rablott hatalmat, rablott jogokat?*

Majd így folytatja Szilveszter átkát:

»Fuss és bújjál trónusod alá,
Mint ágy alá a megszeppent kutya,
Onnan kotorjanak ki és kacagva
Köpködjenek könyörgő szemeidbe,
S kik egykor lábad csókolák,
Azok rugdossák ki belőled a
Nyomorúságos hitvány életet!*

Ismételt csalódása a népben, az elszenvedett megaláztatás, majd a káprázatszerű álom a börtönben, mely felesége haláláról tudósítja, kétségbeesését olyan magasra fokozza, hogy zsarnokgyűlölete kiszélesedik és — amit eddig sohasem tett sem Szilveszter, sem alkotója — megátkozza az istent. Mély megvetése jeléül az istent a királyokkal, a földi zsarnokokkal állítja egysorba: »Légy átkozott zsarnoknál zsarnokabb!« — kiált fel. A forradalom erőnek gyengesége, a nemzet sorsa feletti kétségbeesés ad Petőfi lantjára ilyen hangokat. Emlékezzünk vissza: áprilisban még megírja »A magyarok istene« című versét. Ott azokat a kislelkűeket támadja, akik nem hiszik, hogy a magyarok istene életet, dicsőséget és boldogságot szán a nemzetnek, vagyis akik nem bíznak a forradalom eredményeinek továbbvitelében. Most a Szilveszter ajkára adott istenkáromlás is Petőfi aggodalmának, elégedetlenségének a tükröződése. Ugyanerre a lelkiállapotra vall az is, hogy Szilveszter a szabadságért folytatott harcot »puszta ábránd«-nak tekinti, melyért »bolondok küzdenek«, valóság csak a szerelem. Ez az érzés azonban nem uralkodik el rajta végkép, mint ahogy Petőfitől is távoláll, hiszen mikor tíz év után megnyílik a rab börtönének kapuja, első szavai ezek:

»Tudom, mi történt: én szabad vagyok . . .
Szabad tehát a nemzet, a haza?«

Korábbi küzdelmeinek céltalanságát tehát csak nagy elkeseredésében láthatta, valójában nem szűnt meg szent eszméiért lelkesedni. — Nevezetesen a szavak azért is, mert először itt beszél *nemzetről* és *hazáról*, a nemzet, a haza szabadságáról. Az emberiség megváltásáért küzdő apostol is először tehát saját hazája szabadságára gondol: Amint közleledünk a végső kifejléshez, úgy szűkül le a harci terület, úgy konkrétizálódik a feladat először a hazai zsarnokság megszüntetésére.

A börtönben töltött tíz év alatt az emberméltóság naponta törpült s a zsarnokság óriásbodott — ezt tapasztalja a kiszabadult rab. Felteszi tehát magának a nagy kérdést

»Hiába volt hát annyi szenvedés,
Hiába annyi áldozat? . . .

És rögtön válaszol:

Az lehetetlen, százszor lehetetlen!«

Ekkor jut el hősrünk ahhoz a döntő elhatározáshoz, amelyet hosszú, szinte egész életén végig: húzódo belső fejlődés, érlelődési folyamat előzött meg: megöli az elnyomó rendszer fejét a királyt!

Nem lehetett kétséges jellemének megismerése során, hogy el fog jutni a közvetlen forradalmi cselekvésig, de ezt követelte a mű aktualitása is: önfeláldozó, mindenre kész, bátor harci kiállásra, forradalmi tette volt szükség. — Szilveszter golyója nem talál, a tömeg a »szolgacsorda« nekiesik, leveri lábáról. A költő ekkor maga szól hozzájuk s hangjából ismét a szabadszállási emlékek csendülnék ki:

»Boldogtalan nép, mért gyűjtöd fejedre
Az isten átkát? nem elég

Amely már rajta fekszik?
Nem volt elég a krisztust megfeszítened,
Minden megváltót megfeszítesz hát?
Boldogtalan, százszor boldogtalan nép!

Hősrünk elbukott, hóhér kezére jut.

Hogyan értékeljük Szilveszter »egyéni terrorcselekedetét«? Ennek megtételéhez tisztáznunk kell az »egyéni terror«-hoz való viszonyunkat. Az egyéni terror kérdését is csak a maga történelmi összefüggésében nézhetjük. Mikor 1882-ben Oroszországban a »Népakarat« elnevezésű narodnyik csoport bombával megölte II. Sándor cárt, ez egyáltalán nem segítette elő, sőt akadályozta a forradalom ügyét. Milyen politika jellemezte ennek a csoportnak a munkáját? A Párttörténet I. fejezetének 2. pontja a következőket írja: »A narodnyikok arra kényszerítették az akkori idők egyik legnagyobb forradalmárát, Halturin Sztjepánt, hogy abbahagyja a forradalmi munkásszövetség szervezésének munkáját és kizárólag a terrorral foglalkozzék. A narodnyikok a dolgozók figyelmét az elnyomók osztálya elleni harcról az osztály egyes képviselőinek meggyilkolására terelték, ami a forradalomnak mit se használ. A munkásosztály és a parasztság forradalmi iniciatívájának és aktivitásának fejlődését fékeztek . . . a narodnyikok maradványai csökönyösen ellendlltak a marxizmus terjesztésének Oroszországban, gátlólták a munkásosztály szervezését. Az egyéni terrornak ez a formája tehát rendkívül káros,

feltétlenül el kell vetnünk. Van azonban az ilyen — az egyes vezető személyek ellen irányuló — merényletnek még egy fajtája. Történelmileg lehetségesek olyan esetek is, mikor az ellenséges uralkodó osztályok képviselőinek megölése lelkesítőleg hat a tömegekre, előrelendíti a forradalom ügyét. Ilyen volt például az is, mikor 1848. szeptember 28-án a forradalmi mozgalom megátlására ideküldött osztrák katonatisztet, Lambergert az utcán megölték. Szükségesnek tartottuk ezutóbbi lehetőséget is felvetni, mert a köztudatban az egyéni terror főként a Párttörténet kapcsán megismert elvetendő formájában él. Szilveszter tette felszabadíthatna volna a tömegekben az *apostol* idejében is meglévő nagy elégedetlenséget. Ez is volt a célja és ki tudja, ha sikerül megölnie a királyt, mit ki nemvált ez az igazságra szomjazó és csupán a hatalomtól visszarettenő néptömegekben! Szilveszter a királyban az egész elnyomó rendszer megteste-sülését látja. Saját életének keserű tapasztalatai, valamint történelemismerete bizonyítják: hősünk nem hiszi, hogy a király megölésével minden baj megszűnik. Ő nemhogy leszerelni — mint a narodnyikok — hanem éppen gerjeszteni akarja tetteivel a népben meglévő elégedetlenség tüzeit. Petőfi célja is csak ez lehetett. Forradalmi példával tette buzdítani, bátorítani a magyar nemzetet. A szabadsáért életét áldozó cselekvő forradalmiság szimbóluma Szilveszter tette!

Az utolsó fejezetben a költő visszahozza olvasóját a múltra emlékező, de a jövő útját is megmutató jelenbe.

»Uj nemzedék jött, mely apáit
Arcpirulással említe s azoknál
Jobb akart lenni és az is lett,
Mert csak akarni kell!...«

Világosan bizonyítják ezek a sorok, mennyire a nevelőszándék domborodik ki az egész műből. Nem a kizsákmányoló zsarnoki hatalmat bírálja első sorban, hanem a zarnoságot eltűrők oldaláról világítja meg a multat. Utolsó szavaiban is a szolganemzedék szégyenére és a szolgaságban szabadok nagyságára hívja fel a figyelmet. Az a sora: »Mert csak akarni kell«, világosan a jövőbe mutat. Saját kortársainak szól. 1848. március 15 megmutatta, hogy a forradalmi feltételek Magyarországon megvannak, de ha a nép ismét hagyja magát félrevezetni, akkor az elnyomatás olyan sötét korába zuhanhat vissza, amilyenben Szilveszter élt. Az utolsó szavak már Petőfi rendíthetetlen forradalmi optimizmusát tanúsítják. Bizik a magyar nép szabadságvágyának erejében, hiszi, hogy előbb-utóbb ez fog diadalra jutni!

Az *apostol* kiemelkedően gazdag eszmei tartalmával, a költői nyelv és mondanivaló csodálatos harmóniájával határhő irodalmunk történetében. Petőfi többi forradalmi költeményeivel együtt világítóoszlop, mely úgy ragyog felénk a XIX. század irodalmából, mint maga 1848 az elnyomatás évszázadának sötétjéből.

1951.

KISPÉTER ANDRÁS:

HOZZÁSZÓLÁS AZ APOSTOL-KÉRDÉSHEZ

I.

Az *Apostol* Petőfi legszebb politikai hitvallása: egész addigi költészete benne összontosul. »Vészharang« ez, mellyel kortársait a *cselekvő népi forradalomra* szólítja fel. A polgári irodalomtörténészek igyekeztek letompítani politikai tartalmát, »külföldi hatásokat« kerestek benne és Petőfi egyik legjobban elhibázott művének tekintették. Még Horváth János is, Petőfi könyvében úgynevezett »művészi fogyatékoságait« emeli ki. A felszabadulás előtt egyedül Illyés Gyula értette meg az *Apostol* forradalmi mondanivalóját.

Tamás Anna tanulmánya helyesen mutatja meg a régi értékelések reakciós tendenciáját, és igyekszik marxista szempontból értékelni az *Apostolt*. Észreveszi a költemény közvetlen agitatív tendenciáját saját kora számára és több helyes szempontot vet fel vele kapcsolatban, de nem tud még teljesen megszabadulni a polgári irodalomtörténet hatása alól. Egy megállapításai vitathatók. Petőfit mentegetve ezt mondja:

»Ebben a költeményben nem az a döntő, hogy Szilveszter egyedül lázad és elbukik, hanem az, hogy mer lázadni, hogy egész életét a forradalom ügyének szenteli, hogy tántoríthatatlanul, szilárdan kitart a nép mellett és hősi példájával tettekre buzdítja az utókort.«

Tamás Anna leszűkíti Petőfi mondanivalóját arra, hogy megalkotta irodalmunkban a forradalmár alakját, aki »mer lázadni« és ezzel példát mutat, főként az utókor számára. Véle-

ményem szerint nemcsak az a fontos, hogy Szilveszter »mer lázadni«, hanem azzal is külön mondanivalója van a költőnek, hogy »egyedül lázad«. Ezt nem lehet csupán Petőfi szabadszállási kudarcával magyarázni, mint Tamás Anna teszi és kiábrándultsága következményének tekinteni. Tamás Anna ezt írja :

»Ha a nép nem hajlandó saját érdekéért harcolni, akkor minden veszve van — uralkodik el rajta a gondolat és szüli agyában azt a rémképet, hogy neki egyedül kell szembeszállnia az elnyomó hatalommal.«

Itt azt a hibát követte el Tamás Anna, hogy Szilveszter alakját teljesen azonosította Petőfivel. Petőfi valóban tisztában volt azzal, ha a nép nem hajlandó saját érdekéért harcolni, akkor veszve van minden, de ebből nem azt a következtetést vont le, hogy »neki egyedül kell szembeszállnia az elnyomó hatalommal«, hanem azt, hogy a népet fel kell rázni, hogy hajlandó legyen harcolni saját érdekéért. Szilveszternek, mint egyedülálló forradalmárnak, éppen azért kell elbuknia — és ezt Petőfi szándékosan ábrázolta így — mert a nép nélkül egy ember nem tud megbirkózni a hatalommal. A forradalmár a nép szülőtte, a néptől elszakadva olyan, mint Anteus a föld fia, aki elvesztette hatalmas erejét, mikor Herkules elszakította szülőanyjától: a földtől. Hogy Petőfi mennyire világosan látta ezt, mutatja az a levele, melyet éppen az Apostol keletkezésével egyidőben, augusztus 16-án írt Arany Jánoshoz. Ezt írja benne :

»A haza cudarul van, vagy jön egy mindent felforgató, de mindent megmentő forradalom, vagy elveszünk, de olyan gyalázatosan, mint még nemzet nem vett el.«

Petőfi világosan látta, hogy csak egy népporradalom mentheti meg az országot és az egész költészetét ennek szolgálatába állította. Igaza van Adynak, mikor ezt írja :

»Az a lekicsinyelt ifjú ember, az a Petőfi Sándor, az a zenebonás népköltő tízmillió embernél tisztábban látott, jobban látott.«

Nagyon jól mutatja Petőfi hangulatát az Apostol megírása idején »Itt benn vagyok a férfikor nyarában« című költeménye :

»Ha elfordulok én magamtul és mint
Polgár végigtekintem a hazát,
Szemem megromlott satnya ivadékok,
Egy pusztulásnak indult népet lát.
Karom feszül, szívem tombol! mi haszna?
Mást nem tehetek, csak sirathatom...«

Azt hiszem, ezek a sorok világosan mutatják, mennyire tisztán látta Petőfi, hogy egy elszigetelt forradalmár nem tud semmit tenni, tétlenségre van kárhoztatva a nép nélkül. Nem igaz tehát, hogy Petőfinek csak a forradalmár alakjának irodalmi ábrázolása volt a célja. Ha így volna, akkor igazuk lenne azoknak az irodalomtörténészeknek, akik az Apostolt elhibázott műnek tartják. Szilveszter bármennyire ég is a tettvágytól, még életét sem sajnálja a nép javáért feláldozni, nem tud aktív forradalmárrá válni, saját magát emésztí, de egyetlen forradalmi tette sem sikerül.

Petőfi forradalomra akarta mozgósítani az egész népet. Ezt mutatja »A nemzethez« című költeménye is, melyet ugyancsak ebben az időben írt :

»Ébredj, ébredj, Istenverte nemzet
Aki ott az elsők közt lehetnél,
S kárhozatos lomhaságod által
Mindig hátul és alant hevertél!«

»Ébredj, hazám! mert ha most nem ébredsz,
Soha többé nem lesz ébredésed,
S ha ébredsz is, annyi időd lesz csak
Míg nevedet sírkövedre vésed!«

Ugyanebben a versben már példát is mutat, hogy milyennek kell lenni :

»Legyen olyan minden ember, mintha
Zrínyi Miklós unokája volna,
Harcoljon úgy minden ember, mintha
Egyedül rá tamaszkodnék honja!«

Az ilyen agitatív erejű költemények közé kell sorolni az Apostolt is. Petőfi közvetlenül a néphez szól benne, felszólítja, hogy ne engedje magát félrevezetni, legyen forradalmár, mert egy ember nem tud tenni semmit, de egy nép igen. Petőfi még a legnehezebb napokban is bízott, hogy megértik az ő vészharangjának szavát :

»Oh, de akkor, akkor nem veszünk el,
Akkor élet és dicsőség vár ránk,
Akkor saját örök birtokunk lesz,
Ami után eddig csak sóvárgánk.«

Hogy Petőfinek külön mondanivalója volt az elszigetelt forradalmár ábrázolásával, mutatja az Apostol kompozíciója is. Mikor a költemény elején megismerkedünk Szilveszterrel, már elszigetelt, magános, tétlenségre kárhoztatott forradalmár. Családja nyomorog, ő pedig kénytelen mások írásait másolni, de még így sem tudja családját megmenteni az éhhaláltól. Helyesen mutat rá Tamás Anna Horváth Jánossal vitázva, hogy Szilveszter jellemével nem fért volna össze elveinek feladása azért, hogy jólétet teremtsen családjá számára. Szilveszter elszigeteltségét szimbolizálja a költemény elején a bágyadtan csillogó fény egyedül fenn a kis padlásszobában. Ezt Tamás Anna is észrevette. A harmadik rész után megszakad a történet folyama és csak a tizenötödik résznél folytatódik. Ez a három rész tehát célzatos előrevetítése a történet közepének. Ezután mondja el Petőfi Szilveszter korábbi életét.

Szilveszter többször próbál aktív forradalmárrá válni, de nem tud. Már az iskolában sem értik meg társai, kinevetik, különcnek tartják : ő pedig befelé fordul, visszavonul tőlük, tehát már itt elszigetelődik :

»És elvadult lassanként a világtól,
Mindegyre mélyebben szállott magába,
S került mindenkit . . . egy barátja volt,
A senkitől meg nem zavart magány.«

Hiába vannak a világot megmozgató eszméi : egyedül van, nem tud mást tenni, csak ábrándozni. Ezután jön az első próbálkozása : jegyző lesz egyik faluban. A nép először követi, hiszen igaza van : a jogaikra akarja az embereket megtanítani. Ez azonban forradalmat jelentene, amely megdöntené a földesurak és a papok hatalmát. Tehát a földesúri hatalommal és az egyházzal kerül szembe. A pap a templomban istentagadónak mondja, és megfélemlíti a népet, hogy aki követni meri Szilvesztert, elkárhozik. Erre a nép :

» . . . vadállatként rohant az ifjúhoz,
Kit tegnap még atyjának nevezett,
S reá parancsolt : holnap ilyen tájig
Ha itt látják, tüstént agyonverik.«

Tehát a nép, aki még tegnap isteníttette, a pap uszítására elkergeti. Petőfi leleplezi a papi butítást és ezzel a néphez szól, hogy ne engedje magát becsapni.

Második próbálkozása, amelyet a nép hiúsít meg : könyvének kiadása a titkos nyomdában. A könyv elterjed mindenfelé »ország-világ« olvassa, de a hatalom észreveszi :

»És elmennydörgé haragos szavakkal :
»Ez lázító könyv!
Vallást és fölséget sért.
Szerzőjének lakolnia
Kell a törvény szerint.«

Erre a nép, aki tegnap még mohón falta a könyvet, megrémül és utána zúgja a hatalomnak :

»Valóban e könyv lázító,
Vallást és fölséget sért stb.«

Tehát ismét a félrevezetett nép fordul Szilveszter ellen.

A harmadik próbálkozás : a király megölésének kísérlete. A félrevezetett nép mindenfelé ezt zúgja : Éljen a király! Mikor Szilveszter rálő a királyra a nép azonnal megrohanja és

» . . . boldog, aki
Vén, ráncos orcájára köphet
És megrúghatja ősz fejét.«

Itt jutunk el a feszültség tetőpontjára és most már a költő nem alakjain keresztül, hanem közvetlenül szólal meg. A királyhoz intézett szavai után a néphez fordul :

»Boldogtalan nép, mért gyűjtöd fejedre
Az Isten átkát? nem elég,
Amely már rajta fekszik?
Nem volt elég a Krisztust megfeszítened,
Minden megváltót megfeszítsz hát?
Boldogtalan, százszor boldogtalan nép!«

Az utolsó résszel pedig — ahogy Tamás Anna is megállapítja — az egész történetet a múltba helyezi Petőfi, hogy még közvetlenebbül, még nagyobb erővel tudjon korához szólni. Mintha kortársai büszkeségét akarná felébreszteni, hogy szégyeljék szolgásgukat és legyenek jobbak elődeiknél:

»Mert csak akarni kell!...«

Ez már világos felszólítás a forradalomra.

Azért tartom ezt a kérdést lényegesnek, mert ha ebből a szempontból vizsgáljuk meg az Apostolt, sok minden világossá válik előttünk, amit egyébként magyarázni kellene. Ennek a mély eszmei tartalomnak a meg-nem értéséből következik az, hogy Tamás Anna kénytelen sokszor mentegetni Petőfit. Mentegetni azért, hogy nem sikerült Szilveszterben olyan forradalmárt állítania elének, mint Rahmetov alakja. Ez az összehasonlítás eleve helytelen. Egészen más körülmények között és más céllal írta Csernisevskij a »Mit tegyünk« című könyvét, mint Petőfi az Apostolt. Nem is beszélve arról, hogy műfajilag is más a két munka. Csernisevskij nem azonnali népforradalmat akart kirobbantani, hanem a jövő forradalmárait kinevelni, előkészíteni a majd eljövő forradalomra. Petőfi pedig azonnali népforradalomra akarta aktivizálni az egész népet. Ha műfajilag nézzük a kérdést, egy regényben nagyobb lehetőség nyílik a hős sokoldalú, széles bemutatására — és ennek ott is a helye — mint egy lírai-epikai-költeményben. Tamás Anna abban hibáztatja Petőfit, hogy nem Rahmetov-féle pozitív forradalmárt mutatott be. Ez nemcsak nem hiba, hanem éppen Petőfi tisztánlátását mutatja. A Rahmetov-féle hős nem fejezte volna ki Petőfi kettős mondanivalóját. Csak azt mutatta volna, amit Tamás Anna lát az Apostolban: a forradalmárt, aki »mer lázadni«, de nem mutatta volna meg az elszigetelt forradalmár tragédiáját.

Ha Tamás Anna nem az aktív forradalmárt igényelné Szilveszterben, nem kellene külön magyaráznia az egyéni terror kérdését sem. Tamás Anna arról beszél, hogy a marxizmus bizonyos körülmények között megengedhetőnek tartja az egyéni terrort, példának hozza fel Lamberg megölését, majd ezt mondja:

»Ő nem leszerelni — mint a narodnyikok — hanem éppen gerjeszteni akarja tetteivel a népből meglévő elégedetlenség tüzeit. Petőfi célja is csak ez lehetett.«

Az igaz, hogy a marxizmus bizonyos körülmények között taktikai okokból megengedhetőnek tartja az egyéni terrort, ezt főleg külön magyarázni, de már a példa sem jó, amit felhoz és még kevésbé vág ide. Lamberg megölése nem egyéni terror, hanem a forradalmi nép ítélete. Lambergét a forradalmi tömeg koncolta fel a Lánchídon. Támadásuk nem Lamberg ellen irányult, ha történetesen akkor egy más osztrák államférfi megy ottan, az is úgy jár, ellenben ha akkor Lamberg nincs a hídon, senki sem gondolt volna megölésére. Az egyéni terror egy bizonyos személy ellen irányul. Lamberg megölését Petőfi sem tekintette egyéni terrornak, hanem a népforradalom tetteinek. Így ír róla:

»Hatalmas kezdés lenni végre, nép!
Ez mind igen jó, mind valóban szép,
De még ezzel nem tettetek sokat —
Akasszátok fel a királyokat!«

A királyok felakasztását is a népforradalomtól várja. Arra azonban nincs adatunk, hogy Petőfi az egyéni terrort helyezte volna. Tamás Anna itt ismét abba a hibába esik, hogy azonosítja Szilvesztert Petőfivel. Ez nem helyes, bármennyire Petőfi eszméit képviseli is Szilveszter, nem teljesen azonos vele. Ebből pedig az következik, hogy Szilveszter mindenegyes tetteivel nem feltétlenül szükséges, hogy Petőfi egyet értsen. Hogy Szilveszternek ezt a tettet nem tartja célravezetőnek, mutatja az is, hogy nem sikerül neki a királyt megölnie. Szilveszter ezt a tettet végső elkeseredésében követi el, mikor már semmi kivezető utat nem lát és felcsillan előtte, hátha az segítene. Azonban tette nem sikerült, belebukott, Petőfi nem ezt az utat ajánlja, hanem a népforradalmat.

Szilveszter tehát nem tudott aktív forradalmárrá válni, mert a nép nem követte, sőt ellene fordult és végül a vérpadra hurcolta. A nép nem érti meg a forradalmárt, mert félrevezetik, becsapják a papok és az ország urai. Petőfi lerántja a leplet a papi képmutatásról, fel akarja világosítani a népet, hogy ne higgyen nekik. Nem hízeleg a népnek, mikor képviselőnek lépett fel, akkor sem tudott, de most sem tud hízelegni. Mint Szilveszter számára, az ő számára is a legnagyobb bűn a szolgásg:

»Rabszolgáság, ez a bűnök szülője,
A többi ennek apró gyermeke,
Ember hajol meg ember előtt!
Ki embertársának fejet hajt,
Az, Isten, téged csúfol!»

Ostorozza a népet, amiért rabszolgá, amiért megcsúfolja az Istent, a Szabadság istenét, aki minden embert szabadnak teremtett, ostorozza, amiért nem kel fel elnyomói ellen.

II.

Tamás Anna helyesen mutatja meg, hogyan érleli a nyomor Szilvesztert forradalmárrá, jó elemzését adja az életében bekövetkezett egyes állomásoknak. Ezzel kapcsolatban csak pár kevésbé lényeges dolgot szeretnék elmondani. A tolvaj alakjáról ezt mondja:

»A hang humora, sokszor népi íze azt mutatja, hogy szívésen időzik a tolvajnál, szinte kedvteléssel foglalkozik vele.»

Majd később:

»Mindez nem jelenti azt, hogy ne ítélné el, mert mégis csak a sok lopás, rablás valóság s a szubjektív okok végső fokon nem döntötek.»

Ezzel a véleménnyel ilyenformában nem lehet egyetérteni. Hogy Petőfi rokonszenvez ezzel az alakkal, annak mélyebb okai vannak. Nem a tolvajt, a rablót látja benne elsősorban, hanem az embert és azt is ábrázolja. A bűneiért megkapta büntetését, hiszen felakasztották, de Petőfi nemes emberi tulajdonságokat is fedez fel benne. Ebben a rablóban, aki embert is ölt, több emberség van, mint a dölyfös urakban, akik inkább megsajnálják a kutyájukat, mint szenvedő embertársukat. Ez a rabló megsajnálta a kidobott árvát, sőt embertársait is meg akarta kímélni, nehogy betörjék az orrukát. Így beszél magában:

»De mit beszélsz, vén ember, mit beszélsz?
Hát illik ez,
Illik hozzád ily káröröm?
Nem, ez nem illik, s én ezennel
Azzal javítom meg magam,
Hogy visszamék, és elhajítom
Az ajtó mellől a követ.
Tolvaj vagyok, s szükségnek esetén
Rabló is, és ha rákerül a sor,
Az embert főbe kollintom, de azt,
Hogy orrát így beverje,
Azt el nem bírná lelk'ismeretem.»

Mikor a gyermeket megtalálja a kő helyett, így beszél:

»Hiszen pólyában van szegényke,
Talán épen ma született.
Vajjon kik a szülei?
Tudnám csak, vissza is vinném nekik.
De már ez mégis csak cudarság.
Igy elhajítani a gyermeket, mint
Az elviselt bocskort, cudarság.
Ezt a disznók, de még
A rablók sem teszik.»

Ez a rabló, aki szükség esetén embert is öl, megsajnálja az eldobott csecsemőt. Ezeket az embereket az elnyomó rendszer kényszerítette rablóvá lenni, talán más körülmények között hasznos tagjai lehettek volna a társadalomnak. Azonkívül valami lázadás van ebben a rablóban a fennálló korhadt rendszerrel szemben, amit Petőfi is teljes szívéből utált. Abban igaza van Tamás Annának, hogy a pusztai betyárhoz hasonlítja.

Egészen más figura a vén banya, parazita, aki még azt is elissza, amit másoktól koldul. Nem dolgozik, de arra sem képes, hogy lázadjon. Koplaltatja, kizsákmányolja Szilvesztert. Az a meghatározás azonban nem helyes, hogy »a kizsákmányoló típusát szimbolizálja« benne Petőfi. Ha típus valami, akkor nem szimbólum, ha szimbólum, akkor nem típus. Ez az alak a népmesék vén boszorkányaira emlékeztet, aki lehet a kizsákmányoló szimbóluma, de semmi esetre sem típusa.

III.

Beszélni kell még az Apostol *romantikájáról*. Kár, hogy Tamás Anna ezzel nem foglalkozott, holott ez a kérdés eléggé tisztázatlan. Olyan nézetek is vannak újabban, hogy az Apostol romantikája forradalmi romantika. Ez nem helyes, mert a forradalmi romantika minőségileg különbözik minden korábbi romantikától. A forradalmi romantika csak a marxizmus-leninizmus talaján jöhetett létre, amikor a forradalmi mozgalom tudatos irányítása lehetővé tette, hogy az író a fejlődés folyamatában, perspektívájában tudja ábrázolni a valóságot. A forradalmi romantika nem a valóságtól való elvonatkoztatás, hanem a valóság jövőbeni képének az ábrázolása, amely a jelenben még csirájában van meg és csak a jövőben fog kibontakozni. Zsdánov 1934-ben a Szovjet Írók Szövetségének első kongresszusán ezt mondta:

»Irodalmunk számára, amely mindkét lábbal a materializmus szilárd talaján áll, nem lehet idegen a romantika, de az új típusú romantika a forradalmi romantika.«

Zsdánov határozottan leszögezi, hogy a forradalmi romantika *új típusú romantika*, amely különbözik minden eddigi romantikától. Ezt írja:

»... a forradalmi romantika bevonul az irodalmi alkotásokba, mint azok szerves része, mivel Pártunk egész élete, a munkásosztály egész élete és harca nem más, mint a legszigorúbb, a legjózanabb gyakorlati munkának a legnagyobb hősiességgel és a leghatalmasabb távlatokkal való összehangolása.«

Világos, hogy Petőfi romantikája nem lehet azonos ezzel a romantikával. Ha ezt is forradalmi romantikának nevezzük, abból csak a fogalmak zűrzavara keletkezik. Tyimofejev: »A szovjetorosz irodalom története« című könyvében határozott különbséget tesz Gorkij romantikája és minden azt megelőző romantika között, még ha a leghaladóbb romantikáról van is szó. Ezt írja:

»Gorkij »Makar Csudra« c. elbeszélése színes, romantikus mű volt, amelynek szelleme közel állt Puskin, Lermontov, Gogol, Garsin romantikájához.

Az elbeszélés középpontjában rendkívüli lelkierejű jellemekek állnak: Lojko Zobar és Radda. Ezek éppoly egész emberek, éppúgy képesek végsőkig küzdeni mindazért, amiben hisznek, mint Mciri, mint Bulba Tárász, mint Garsin »Piros virág« című művének eszeveszett, de magasztosan és nemesen eszeveszett hőse.

Az ő számukra a szabadság — a legfontosabb az életben. És inkább meghalnak, de a szabadsághoz hűek maradnak.«

Tyimofejev elismeri a közös vonásokat a két romantika között, mégsem azonosítja a kettőt:

»Gorkij elsajátította a haladószelemű klasszikus romantika legjobb tulajdonságait. A forradalmi munkásmozgalommal való kapcsolata alapján azonban az ő romantikája már minőségileg más lett: újszerű romantika, amely nem csak az eszményeket testesíti meg, hanem a munkásosztály forradalmi harcának tapasztalatait is. Gorkij romantikája — *forradalmi romantika*.«

Tyimofejev még azoknak a műveknek romantikáját is megkülönbözteti Gorkij romantikájától — a forradalmi romantikától — amelyek hőse számára legfontosabb a szabadság és készek érte életüket is feláldozni. Tehát Petőfi romantikáját sem helyes forradalmi romantikának nevezni. A haladó klasszikus romantika legjobbjai közé tartozik, amely Gorkij és a szovjet írók romantikája felé mutat, de nem azonos velük. Éppen emiatt a minőségi különbség miatt a Gorkij előtti romantikát nem helyes forradalmi romantikának nevezni.

IV.

Nem kielégítőek az Apostol műfajával kapcsolatos eddigi megállapítások. Az Apostolt nem lehet egészében az epikához sorolni, és nem helyes vele szemben olyan követelményekkel fellépni, amelyek csak az epikára kötelezőek. Az Apostol a lírai-epikához tartozik, amelyben a lírai és epikai részek felváltják, aláfestik, kiegészítik egymást. A régi irodalomelmélet nem ismerte ezt a műfaji meghatározást, azért állott értetlenül az olyan művekkel szemben, melyeket nem lehetett sem tisztán az epikához, sem tisztán a lírához sorolni. Tyimofejev az irodalomelméletében már használja ezt a fogalmat. Horváth János és a régebbi irodalomtörténészek közül sokan éppen azt hibáztatják az Apostolban, hogy epikának nem felel meg. Még Tamás Anna is ezt mondja:

»... a csodálatos tehetségű lírai költő ebben az epikus művében is elsősorban lírikus maradt és nem tudott végig megfelelni az epika kívánta művészi követelményeknek.«

Hiába mondja Tamás Anna, hogy nem mentegetni akarja Petőfit, végül mégis mentegeti és az elszigetelt forradalmár ábrázolásában látja az okát, hogy Petőfi a második részbe több lírát vitt bele, mint epikát. Tamás Anna tehát a régi irodalomtörténészekkel egyetértve nem tartja elég epikusnak az Apostolt és ezt művészi szempontból hibának tekinti. Holott ez nem

hiba, mert Petőfi mondanivalójának ebben a részben éppen a líra felelt meg legjobban. A lírán keresztül közvetlenebbül bontakozik ki a költő egyéni arca, belénk szugerralja gondolatait, szinte átéljük, amit a költő írásközben átélt. Az epika higgadtabb műfaj, ahol a költőt nem látjuk közvetlenül, csak alakjain keresztül szól hozzánk.

Petőfi az Apostolban mesterien tudta összhangba hozni a lírai és az epikai részeket. Nem véletlen, hogy az első négy és az utolsó öt részben több a líra, mint a közbeeső részekben. Az első részekben megismerkedünk Szilveszter családjával, érzelmvilágával, gondolataival. Gyönyörű lírai rész benne, amikor a lélek beszél, ez Szilveszter, de Petőfi hitvallása is. Az ő istene a szabadság istene, az emberek azzal követték el a legnagyobb bűnt, hogy rab-szolgák lettek.

Az epika ezeket a mély és fenséges érzéseket nem tudta volna úgy kifejezni. A tizenötödik részben a gyermeket sirató anya feldúlt lelkiállapotát milyen művészi módon tudja érzékel-tetni:

»Hallgassatok, ti
Akácfa-lombok
A temetőben,
Kis gyermekemmel
Beszélgetek,
Szépet beszélünk,
Hallgassatok.
Nem fáj fejed?
Nem fáj szived? nem
Nehéz a föld? mely
Fölkötted áll stb. . . .«

Vagy a börtönbe került Szilveszter mély megrendülését ki tudná-e az epika ilyen nagyszerűen fejezni:

»Oh szent szabadság, érted szenvedek,«

.....
»S ha a világban magam állanék,
Mint álltam egykor hosszú évekig,
Nyugodtan ülnék most e kőpadon,
S büszkén, mint trónján a bitor király,
S oly boldogan viselném e bilincset,
Mint jeggyűrűmet egykor viselém!
De hitvesem van és van gyermekem...
Mi lesz belőlük nélkülem?
Ki fogja eltáplálni őket
Kenyérrel s szerelemmel?
S mi lesz belőlem nélkülok?
Oh szív, ha kővé válni nem tudsz,
Miért meg nem hasadsz!«

Azt tartották eddig a költemény legjobban sikerült részének, ahol Petőfi Szilveszter előző életét mondja el, mert itt leginkább megfelelt az epika követelményeinek. Nem vették figyelembe, hogy Petőfinak nem ezzel a résszel van a legfontosabb mondanivalója. Itt inkább elbeszél, elmondja, hogyan lett Szilveszter forradalmárrá, miért lett elszigetelt, magános forradalmár és miért kell elbuknia. Ez a rész tehát azért szükséges, hogy a költő tulajdonképpeni mondanivalóját megértsük. Itt nincsenek az érzelmek annyira felkorbácsolva, tehát lehet epikusabb. Természetesen itt is vannak lírai részek szép számmal, főként ott, ahol Petőfi saját eszméit adja Szilveszter szájába, de ezek semmivel nem rosszabbak, mint az epikus részek. Helytelen tehát az Apostollal szemben olyan követelményeket állítani, amelyek nem használtak, inkább ártottak volna, mivel nem tükrözték volna olyan híven Petőfi mondanivalóját. Az Apostol lírai-epikai alkotás és a magyar irodalomban a műfaj legszebb példája.

Nem volt célom, hogy részletesen elemezzem az Apostolt, csak néhány kérdést akartam felvetni, főként Tamás Anna tanulmányához kapcsolódva. Az Apostól részletes marxista-leninista elemzése azonban sürgős feladata irodalomtörténetírásunknak.

ADATOK ÉS ADALÉKOK

REJTŐ ISTVÁN

JÓZSEF ATTILA PEREI

... Aktába írják, miről álmodoztam
s azt is, ki érti meg.
És nem sejtetem, mikor lesz elég ok,
előkotorni azt a kartotékot,
mely jogom sérti meg.

(Levegőt. 1936.)

Valóban a Horthy-osztálybíróság négy ízben talált elég okot arra, hogy »előkotorni a kartotékot« és József Attilát forradalmi gondolataiért felelősségre vonja. Háromszor versei forradalmi tartalmáért, egyszer pedig Sallai Imre és Fürst Sándor kivégzése ellen írt tiltakozó röpiratáért.

A József Attila-perekről már többen írtak. Melléky Kornél, a költő védőügyvédje a *Szép Szó* József Attila számában (1938. 6. sz. 115—117. p.) beszámol a költő ellen indított hajszákról. Sokat nem írhatott, guzsba kötötte az akkori politikai rendszer. Meg is jegyzi: nem mondhatja el véleményét, mert »jogerős ítéletekkel kellene vitába szállnia.« Ezek a gátló-körülmények magyarázzák, hogy József Attila életrajzírói is csak röviden érintették ezt a kérdést. Bővebben foglalkozik vele Németh Andor »József Attila és kora« című, a felszabadulás után, 1948-ban, a *Csillag* c. folyóiratban folytatásokban megjelent életrajzában. Németh Andor leginkább újsághírekre, baráti visszaemlékezésekre támaszkodhatott és csak igen kis mértékben tudta felhasználni a már akkor meglévő periratokat.

Az utóbbi időben a József Attila-perek iratai — a Döntsd a tőkét-per kivételével — előkerültek és a Magyar Munkásmozgalmi Intézet birtokában vannak. A periratokat feldolgozva sokkal világosabb képet alkothatunk az eljárások lefolyásáról és a költő bíróság előtti magatartásáról. Az alábbiakban a pereket időrendben feldolgozva tárgyalom.

*

Lázadó Krisztus. József Attila a »Curriculum vitae«-jében írja: »... egy versemért Istenkáromlás miatt pörbefogtak. A Kúria felmentett.« Ez a vers a »Lázadó Krisztus« volt. A költeményt a kézirat tanúsága szerint Makón írta, 1923. április 29-én. A költő ekkor Makón tartózkodott, a gimnázium VII. és VIII. osztályának anyagából összevont magánvizsgára készült. A vizsgák letétele után egy ideig még vidéken maradt, csak az év szeptemberében jött vissza Budapestre. Valószínűleg közvetlenül a fővárosba való érkezése után kapcsolatba került a »Kék madár« c. irodalmi folyóirat szerkesztőjével, t. i. a Makóról magával hozott »Lázadó Krisztus« a folyóirat 10. számában (1923. október 19.) látott napvilágot. József Attila ekkor komoly világnézeti fejlődésen ment keresztül: a munkásosztály, a proletariátus tudatos költőjévé kezd válni. Az évvégén írt »Tanítások« c. versciklusában a »jövendő férfiakról« — a proletariátusról írt. (1. a »Jövendő férfiak« c. versét). A versciklust elküldte Galamb Ödönnek, kedves makói tanárának és barátjának. A kísérő levélben¹ (1923. december 8.) beszámol a tudatában lezajlott művészeti forrongásról, arról, hogy hogyan keresi az új etikát. Az új etika keresésének egyik eredménye a »Lázadó Krisztus« is: »... már kapiskáltam ehhez, azt a Lázadó Krisztus és a 13. szoneti is megmutatja.«

József Attila 1923 decemberében érettségizett. A megfeszített tanulás fáradalmait Makón, Espersit Jánosnál pihente ki. 1924 január végén beidéztek a makói rendőrségre.

¹ Galamb Ö.: Makói évek 33—37. p.

Az ügyészség a »Lázadó Krisztus« c. versével elkövetett istengyalázás vétsége miatt eljárást indított ellene. Kihallgatták. A jegyzőkönyv szerint² a következőket mondotta :

»Én e versemben Krisztus alatt tulajdonképpen magam, mint lázadó embert értem, aki nem azért teremtettet, hogy Istent dicsőítse, hanem hogy az ember életének értelméhez közelebb jusson...«

József Attila nem tulajdonított túl nagy jelentőséget a kihallgatásnak, Jolán nővérének írt levelében³ könnyedén nyilatkozik az esetről : »Éppen ma beidéztek a rendőrségre, ahol megtudtam, hogy az ügyészség Istengyalázásért pörbefogott a Lázadó Krisztus nyomán... Legfőbb egyévi fogház, ami alatt szépen megtanulhatok németül. János bácsi [Espersit János] ugyan azt mondja, hogy az ügyész, ha megtudja, mennyi idős vagyok, a vádat elejti, mert dorgálást kaphatok csak...«

Espersit János tévedett. A hatalmat minden erővel konszolidálni akaró Horthy-faszizmus felfigyelt a legkisebb ellenállásra is és könyörtelenül lecsapott mindazokra, akik magatartásukkal árthattak népelemüknek. Dr. Strache királyi főügyész az 1924. április 10-i vádiratában, József Attilát sajtó útján elkövetett istengyalázás vétségével vádolja, különösen a következő sorokat inkriminálta :

29—30. sor »...S munkámkan uram érek annyit mint Te«
Nagy passziódban ;...«

33—36. sor »A szemed lesz, hogy mindent láss meg itten,
Bizony mondom, még nincsen is szemed,
Most nem látsz. Lennél immár igazságos
Isten!«

József Attila 1924 májusában titakozott a vád ellen. Ez a kéziratoss beadványa szintén az eddigi ismeretlen periratok között található. Kifogásait a budapesti kir. Büntető-törvényszék elnökéhez intézte.

Nagyságos Elnök Úr!

A sajtó útján elkövetett Istengyalázás vétsége miatt ellenem benyújtott 28.614/k. ü. 1924. sz. vádirat ellen

kifogással

elek, amelynek indokai a következők :

A vádirat Lázadó Krisztus c. költeményemet inkriminálja és pedig elsősorban, annak egész tartalmát. Ha a királyi ügyészség a filozófia szemüvegén keresztül olvasta volna a verset, úgy tudatára ébredt volna annak, hogy gondolatmenete nem Krisztust, Istent gyalázza, hanem az örök, dolgozó Embernek Krisztussá szimbolizált alakjában fordul panaszával Istenhez. Ami pedig az egyes inkriminált kifejezéseket illeti, mindezek előtt meg kell jegyezni, hogy minden költemény mint egész kíván hatni s így az abból kiragadott részmondatok természetesen elvesztik eredeti értelmüket. Sőt, miként az egyik inkriminált kifejezésből kitétni (A szemed lesz... stb), minden értelem nélkül valók. Az első inkriminált mondat (S munkámkan, Uram...) azt jelenti, hogy a véges erővel teljesített véges eredmény — abszolút szemmel nézve — nem kisebb érdem, mint a végtelen erővel teljesített végtelen eredmény (a : a = ∞ : ∞), tehát a mai korban elcsúszdott emberiségnek próbálja visszaadni önbizalmát anélkül, hogy evvel Istent gyalázná. Ami pedig a többi ezek után következő inkriminált részeket illeti, a vers figyelmesebb olvasásánál észrevehető, hogy a kilencedik versszak végén az idézőjel bezárul, s a tovább következők a költeményben beszélő, most élő (... reszket, lelke, teste) dolgozó emberre vonatkoznak s így még átvitt értelemben sem érhető Krisztusra. Ezt a részt különben — a többiekhez hasonlóan — nem is lehet gyalázasnak minősíteni, hiszen ez tulajdonképpen magasztalása annak, aki agyonfáradtan, reszketve, miközben társai kinevetik, rendületlenül mégis elvégzi az ő munkáját.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy a költeménynek sem tartalma, sem kifejezései nem Istengyalázók, ilyen szándék pedig éppenséggel nem forog fenn s így a Btk 190.§-ának ajapeleme hiányában büncselekményről szó sem lehet. Kérem tehát a vádirat elutasítását.

Tisztelettel
József Attila

A kir. Büntető Törvényszék a beadványt nem vette figyelembe és a tárgyalást 1924 július 10-én megtartották. Az ügyet a hírhedt Schadl-tanács tárgyalta. A tárgyaláson József Attila kijelentette, hogy nem érzi magát bűnösnek, a vers mondanivalóját pedig a beadványában kifejtett gondolatai alapján ismertette. Védője Vámbéry Rusztem — az egykorú újság-hírek szerint — a költő gondolatait folytatva »Heine, Petőfi, Ady műveiből vett idézetekkel bizonyította József Attila tiszta szándékát. Márpedig a költészet ezen nagyjai tudvalevőleg sohasem állottak istengyalázást vétségével vádolva büntetőbírósg előtt. Végül kijelentette, hogy nem volt még idő, amelyben a megállapodott polgár és a 19 esztendő költő hiánytalanul megértették volna egymást és ez nem mindig a költő ellen szóló tény.«⁴ A perbeszéd elhang-

² A Lázadó Krisztus-perrel kapcsolatban említett iratok a Magyar Munkásmozgalmi Intézet Archivuma A. III. 1/1924/8 számú iratkötegében találhatóak.

³ József Jolán : József Attila élete. Bp. 1940. 226. p.

⁴ Népszava, 1924. július 11.

zása után a bíróság visszavonult, és hosszabb tanácskozás után 8 hónapi fogházra és 200.000 korona pénzbüntetésre ítélte József Attilát. Az ítélet indokolása kimondja :

Vádlott védekezése azonban el nem fogadható, mert a vádbeli cselekményhez külön Istent gyalázó szándék nem szükséges. Elégséges a gyalázó szavak használata. Vádlott pedig ebben a tudatban tette közé a költeményt. Ugyanis a költemény címe, annak egész gondolatmenete, egyes kifejezései, de különösen annak a rendelkező részben idézett része, Isten ellen intézett gyalázó kifejezéseket foglal magában, melyek a költemény keresztény olvasójának vallásos érzületét sértik, sőt megbotránkoztatják. Ekként vádlottnak — a költemény szerzőjének — is tudnia kellett, hogy az inkriminált költemény Isten gyalázó, közbotrány előidézésére alkalmas kitételeket tartalmaz.

Vádlottnak ezen cselekménye a vádbeli cselekmény tényálladékat kimerítvén, őt — aki a költeményt írta s közzétette, mint a Bt. 33. §-a szerinti szerzőt abban bűnösnek kimondani s emiatt megbüntetni kellett. A büntetés kiszabásánál súlyosbító körülményül figyelembe vette a kir. tszék a gyalázó kifejezések halmazát enyhítő körülményül pedig vádlott fiatalabb korát, s ezeknek mérlegelésével a reá kiszabott büntetést bűnösségével arányban állónak találta.»

A vádlott és védője fellebbezést nyújtott be az ítélet ellen.

József Attilát a bírósági tárgyalás ilyen fordulata váratlanul érte. Három nappal a tárgyalás után Galamb Ödönhöz írott levelében⁵ elemi erővel tör ki belőle a felháborodás : »Immár utána vagyok a tárgyalásnak is: 8 hónap fogház és 200.000 K pénzbüntetés. 1924. Istenkáromlás. Versben. 19 évvel. Hiszen még ezt a tizenkilencet is ellopták tőlem! Vétettem ! én evvel nekik? Különb en a törvény : törvény. Csak azt nem tudom megérteni, hogy miután az ügyész is elismerte a vers tendenciájának nemességét és a jóhiszeműségét pedig feltétlenül, de a vádat — érthetően — tovább is fenntartja, akkor akad bíróság, amely 'marasztaló ítéletet' hoz és abban 8 hónapra ítél egy 19 éves fiatallembert 'enyhítő' körülménynek véve 'fiatal korát' és súlyosbítóknak 'a gyalázó kifejezések egész halmazát'. Természetesen esküdt-szék nélkül! ...«

A sajtóban jelentek meg híradások a perről, de a bíróság eljárásával komolyabban foglalkozó cikket nem találunk. Ez érthető, hisz a Horthyék bíróságának ítéletével — kockázatos volt szembeszállni. Ennek, az ítélettel foglalkozó egyik cikkirő hangot is adott : »... azt mi megtanultuk, hogy a független magyar bíróság kimondott ítéleteivel való kritikai foglalkozás nem tartozik a célszerű és ildomos foglalkozások közé.«

A *Népszava* hírközlése József Attilát támogatta. Az újság július 11-i száma nemcsak részletes beszámolót közölt a perről, hanem a tárgyalásról írva teljes egészében idézi az inkriminált verset. Sőt egy pár lappal előbb a »Szegény ember balladája« című költeményét is közölték.

József Attila pere akkori szűkebb hazájában, Makón és Szegeden is feltűnést keltett. A *Makói Friss Újság* — mely József Attiláról, mint »Makórol útnak indult fiatal, tehetséges poétáról« ír — július 12-i számában beszámol a budapesti perről, a szegedi sajtóban pedig vitát váltott ki az ügy. Az ellenforradalmi politikát minden eszközzel támogató szegedi *Friss Újság* július 13-i számában Kosutány Ignác egyetemi tanár vezércikkben foglalkozik az ügygel. József Attila elítélése jó alkalom volt számára, hogy síkra szálljon az előzetes cenzúra bevezetése érdekében. Szemforgatva ír a »törtető fiatal óriásokról, kik« abban látják a költői lélek szabadságát, hogy gyalázó kifejezésekkel illetik azt, kire a siralom völgyében küzdő emberiség az életnek súlya alatt görnyedve, sóhajtva tekint. »Majd szónoki pátozzsal a sajtó munkásai felé fordul és felteszi a kérdést : »az ilyen sajtótermékek által okozott erkölcsi kár mi módon eliminálható helyesebben, ha az ilyen írókat a bíró utólag a legszigorúbban bünteti, vagy ha a törvény az ilyen sajtótermékeket *eleve* megakadályozza.« Kosutány cikkére a *Szeged*-ben m. l. [valószínűleg Magyar László] szignóval ellátott írásával válaszolt, írásában a sajtószabadságot »védelmezi«.

József Attila ügyével a sajtó a továbbiakban nem foglalkozott.

A fellebbezés után a per a királyi ítéletábla elé került. Az 1924. november 10-i tárgyaláson a bíróság a 8 hónapi fogházbüntetést 1 hónapra szállította le. József Attila újból fellebbezett. Az ügy most már a Kuriára került. A Kuria az 1925. március 4-i tárgyaláson az ítéletábla ítéletét *megsemmisítette, és a költőt felmentette*. Az ítélet megindokolása a következő :

»A Btk. 190. §-a alá eső vétségnek elkövetési cselekménye — a jelen esetre való vonatkozásban — a közbotrányközlés, Isten ellen intézett gyalázó kifejezések által.

Ezen tényálladási elemek egyike sem forog fenn.

A vád tárgyává tett költeményben mindenekelőtt nincsenek Isten ellen intézett gyalázó kifejezések. A költemény címe : »Lázadó Krisztus« nem gyalázza az Istent, mert a cím alatt a költeményből kitünőleg a földi igazságtalanságok ellen lázadó embert kell érteni, aki az isteni igazságosság megvalósulását kéri az Istentől.

A költeménynek ezt az alapgondolatát fejezi ki az alsófokú ítélet rendelkező részében idézett következő kitételek : »Ó Uram Isten, ne légy te a Jóság! Ne légy más, mint az igazságos Úr« és »Lennél immár igazságos Isten!«

⁵ Galamb Ö. : Makói évek 52—53: p.

Ezekben a kitételekben sincs gyalázás az Isten ellen, mert azok nem tagadják meg az Isten-eszmét, csak annak a földön megvalósulására irányuló kérelmet fejeznek ki, nem is tiszteletien mondon, hanem inkább elkeseredés és könyörgés alakjában.

A »Rongygyá nem mosná élet-subád ember átka« szövegű mondat valódi értelme olyan nehezen vehető ki, hogy abban istengyalázás már ez okból sem foglaltatik!

»S arany szavád átváltozott rossz, kéngő ércécé nem jelenthet egyebet, minthogy az Isten Igéje a földön az emberek között nem érvényesül, üres szóvá lett...«

... A vád tárgyává tett költeménynek az alsófokú ítélet rendelkező részében idézett kitételei tehát — bár kétségtelenül ítéletlenek — és Istennel szemben tiszteletlenek, azonban a költemény alapgonolatának kellő megértése mellett nem tartalmazznak Isten ellen gyalázást s következésképp nem is alkalmasak közbotrány okozására. —

De ezenfelül a Btk. 190. §-a alá eső vétségnek megállapításához az előrebocsátottak szerint nem is elégséges a vád tárgyává tett kifejezéseknek botránykozásra alkalmas volta, hanem az is szükséges, hogy azok által a vádlott közbotrányt okozzon. —

Arra nézve, hogy ez tényleg megtörtént volna a kir. ítéletábrány által valóban elfogadott tényállásból következtetés egyáltalán nem vonható. —

Minthogy ezek szerint a kir. ítéletábrány tévedett akkor, midőn a vád tárgyává tett költeményben büntselekménynek, nevezetesen pedig a Btk. 190. §-a alá eső vétségnek tényálladékeit ismerte fel, — a kir. ítéletábrány ítéletét a védő alapos semmisségi panasza folytán a Bp. 385 1. a) pontjában meghatározott semmisségi okból a Bpn. 33. § első bekezdése értelmében megsemmisíteni és a vádlottat a Bp. 326. § 1. pontja alapján felmenteni kellett. —

*

Dönts a tőkét, ne siránkozz. A huszas évek végén kezdődő hatalmas gazdasági válság forradalmasította a magyar munkásmozgalmat. Egyre sűrűbbek és erőteljesebbek lettek a munkások megmozdulásai. Ez a nagy fellendülés természetesen nagy hatással volt József Attilára is, aki ekkor tevékenyen részt vett a mozgalomban.

Ezt bizonyítják nagy forradalmi versei is. Az 1930. szeptemberi tüntetésen maga is részt vett. Ezt tükrözi a tüntető tömeg hatalmas erejét meglevenítő a »Tömeg« című verse is. Ebben az időben írja a »Farsangi lakodalom« című versét is, amely a kezdődő fasizmus egyik jellemző vonását, a tömegek félrevezetését leplezi le. A korai, 1926 őszén írt »Szocialisták« c. versét újra előveszi, átdolgozza, a forradalmi harc jelszavait művészi en beleszöve, marxista módon ábrázolja a munkásosztály akkori helyzetét. De nemcsak ezeket a verseit, hanem az egy-két évvel előbb írottakat is a várt forradalmi átalakulás szellemétől áthatva átalakítja. Így pl. a *Toll* c. folyóiratban, 1930 elején megjelenő »Nyár« című költeményének reménytelen, kissé pesszimisztikus utolsó szakaszát (Ily gyorsan múlik el nyaram! Örögszekéren jár a szél, | egy pillanat és odavan, | amit egy nemzedék remél.) megváltoztatja, hirtelen fordulattal a várt forradalom hirdetőjévé teszi :

Ily gyorsan betelik nyaram
Örögszekéren jár a szél —
csattan a menny és megvillan,
elvtársaim : a kaszaél.

Forradalmi verseit 1931 elejére összegyűjti. Új verskötete, a forradalmi tartalmát már a címében is hirdető »Dönts a tőkét, ne siránkozz«, az Új Európa Könyvtár című sorozat első és egyben utolsó köteteként jelenik meg. A kötetet egy kis városszéli nyomdában állították elő. Müller Lajos névű nyomdász »albérlébe« vette Juhász Árpád XIV. ker., Angol utcai nyomdáját és kinyomtatta a versfüzetet. A kötet 1931 március második felében készült el, a periratok tanúsága szerint terjesztési engedélyért 1931. március 22-én mutatták be az ügyészségnek.

A kritika — a jobboldali és a polgári kritika legnagyobb része — erősen támatta József Attila új verskötetét. Nem feladatom az egykorú kritikák elemzése, mégis néhány jellemző hangra utalnom kell. Az említett kritikák legtöbbször József Attilát verseinek átdolgozásáért, élcesebb, forradalmi hangja miatt támatta. Legelsőnek a szegedi *Széphalom* 1931 március-áprilisi számában G[ali] M[átyás] glosszában pécézi ki a kötet »Aranybojtú« című versét. Hasonló szempontok vezették Féja Gézát is, aki az *Előrs* 1931. május 10-i számában »Szélkakas költők« címén »leplezi le« József Attilát. Előbb verseinek korai, majd a Dönts a tőkét, ...-beli változatát közli, természetesen megfelelő kommentárokkal ellátva. A kormánykörökhöz közelálló *Budapesti Napló* ismeretlen szemleírója az újság 1931. május 24-i számában találva érezte magát József Attila soraitól (»... piszkával, barna bivalyon böködik vöröslő énekem«) és a »konzervatív, nemzeti érzésű kritikusok« nevében tiltakozik ez ellen. Gyalázkodó írását a következők denunciól sorokkal fejezi be : »Verseskönyve mindenestre beszédes bizonyossága annak, hogy a bizonyos oldalról kikiáltott magyar kir. ügyészség milyen liberálisan értelmezi könyvcenzurázási jogát.« — De a támadásokról izeltől ennyi is elég.

A haladó, baloldali tábor örömmel fogadta József Attila harcos verskötetét. De a Horthy-reakció korában ennek nem igen lehetett hangot adni. Jellemző erre Kardos László kritikájának története. A *Debrecei Hírlap*-tól csak hosszas rábeszélés után sikerült a kötetet

bírálatra megkapnia, a szerkesztő azonban előre kijelentette, hogy nem azonosíthatja magát a költő álláspontjával. A rövid, néhány soros kritika meg is jelent az újság 1931. május 4-i számában. Nyomás előtt azonban, a tördelt hasámban a verskötet címéből »a tőkét« szót kiszedték. Így a kötet címe: »Döntsd, ne siránkozz«-ra torzult. Gergely Sándornak is az erdélyi *Korunk*-ba kellett cikkét küldenie ahhoz, hogy megállapíthassa: »... Kis negyvennyolc oldalas ez az új József-könyv, amely a munkásság érdekeinek védelmében és harcának vállalásában részt akar venni — és vesz is...«

A *Budapesti Napló* szemleírójának aggodalmai azonban feleslegesnek bizonyultak. A bíróság már megtette a maga »lépéseit«. A verskötetet néhány nappal a megjelenése után lefoglaltatta és megindította József Attila ellen az eljárást.⁶ 1931. június 12-re elkészült a vádirat, amely a »Döntsd a tőkét, ne siránkozz« c. verskötet két versét, a »Szocialisták«-at és a »Villonról meg a vastag Margotról szóló balladá«-t inkriminálta. A vád tárgya a »Szocialisták« egész tartalma, különösen a következő részek:

- 1—9. sor Le a kapitalizmussal! Hatalmat, húst a
dolgozóknak! . . .
A tőke szennyében gázolunk, kedves
fegyverünk böködi tomporunkat —
Böködj, böködj csak szüntelenül, kedves
fegyverünk,
hadd tudjuk meg újra és újra, hogy
véletlenül, tusa nélkül csatát nem nyerünk. . .
- 42—43. sor Vers, eredj, légy osztályharcos a tömeggel
együtt majd felszállsz! . . .

A vádirat indokolása a verssel kapcsolatban megállapítja:

*A tényállások és kifejezések úgy tartalmilag, mint egyetemes hatásukban a tárgyilagosságon túlmenően, célzatuknak megfelelően a szenvedélyek felkeltésére és a gyűlölet kiváltására alkalmasak, s ezért az izgatás bűntettének a tényelemeit tüntetik fel.

A vád tárgyat képezi a Villon-fordítás teljes szövege is, mely a vádirat szerint »a férfinak a lánnyal bordélyházban lefolyt szerelmét írja le, ami az erkölcsi érzéket sértő...«

Az ügyészség József Attila ellen az eljárást a Btk. 172.§-ának második bekezdésében ütköző vétség — törvény ellen vagy hatóságoknak törvényes hatáskörük ellen engedetlenségre egyenes felhívás intézése ill. terjesztése — miatt indította. A vádat súlyosbította, hogy alkalmazták a 1912 :LXIII.t. c. 19. §-t, vagyis a háború idejére hozott kivételes törvényt. (A kivételes hatalomról részletesebben alább, a Sallai-Fürst röpirattal kapcsolatban.)

Az ügyben az első tárgyalás a büntető törvényszéken zajlott le. A vádlottak — József Attila, Müller Lajos nyomdász és a nyomdatulajdonos — nem érezték magukat bűnösnek. József Attila — az ítélet szövege szerint — kifejtette, hogy »a »Szocialisták« című vers nem izgató tartalmú, azt nem is azzal a céllal írta.« A Villon-balladára vonatkozólag pedig, kijelentette, hogy »ez a vers magyar fordításában már megjelent, »A Toll« c. időszaki lap 1929. szeptember 22-i számában s ő a verset abból az alkalmából tette közzé, mert a szerző Villon halálának most volt 500 éves évfordulója. Egyébként a versben semmi szemérem sértő nincsen.«

A bíróság József Attilát a »Szocialisták« című verse miatt, mivel az idézett kitételei »a tárgyilagosságon túlmenően, célzatuknak megfelelően a szenvedélyek felkeltésére és a gyűlölet kiváltására alkalmasak« nyolc napi fogházra ítélte.

A Villon-fordítással kapcsolatos »szemérem elleni vétség vádjá« alól felmentették, azzal az indokkal, hogy mivel az első közzététel alkalmával nem indítottak eljárást ellene, József Attila arra következtetett, hogy a vers közzététele nem bűncselekmény, »miért is őt a szemérem elleni vétség vádjá alól a Bp. 326. §-ának 1. pontja alapján fel kellett menteni.« A felmentés oka bizonyára nem ez volt, hanem a kultúrbotránytól való félelem. A Horthy-kormány nem akarta nevetséges helyzetbe hozni magát Franciaország előtt azzal, hogy egy Villont fordító költőt »szemérem elleni vétség vádjával« bíróságilag elítél.

József Attila és védőügyvédje, Melléky Kornél fellebbeztek az ítélet ellen. A fellebbeviteli tárgyalás előtt Melléky Kornél a költő nevében beadvánnyal fordult a kir. ítéltőláblához. Kérelmében szinte a humor határáig menő okfejtéssel bizonygatja, hogy a »Szocialisták« inkriminált sorai nem veszedelmesek. Ilyeneket ír: »A, hatalmat, húst a dolgozóknak« kifejezés ugyancsak nem törvénybe ütköző kívánság. A dolgozók részére politikai hatalmat elismert parlamenti képvisellel bíró pártok követelik már évtizedek óta. A »húst« pedig még az abszolutizmus francia uralkodója, IV. Henrik is programjává tűzte ki a XVIII. század elején, hogy

⁶ A Döntsd a tőkét. . . per teljes anyaga még nem került elő, az említett iratok a József Attila Múzeum birtokában vannak meg, másolatban.

az mindenegyes francia fazékjában ott legyen. Károlyi Gyula gróf miniszterelnöki programjában első pontjává tette, hogy Magyarországon mindenkinek meg legyen az ennivalója. » stb., stb.

A királyi ítéletablán 1932. április 30-án tartották a fellebbviteli tárgyalást. Az elsőfokú bíróság ítéletét teljes egészében helybenhagyták, sőt inkriminálták a Vers következő részeit is : »a kenyérrrel, mely megpenészedett« »a kásával, mely megdohosodott. . .« »a tejjel, amely megsavanyodott. . .« »A házzal, amely omladék lett. . .« »a szabadsággal, amely elnyomás lett. . .«

Az ítéletábla ítéletében világosan kifejti a Horthy-osztálybíróság szempontjait :

»A kérdéses vers összefüggő egész tartalma osztályharcot hirdet. Hatalmat és élelmet követel a dolgozóknak, akik alatt kétséget kizáróan a munkásosztályt érti. Állítja, hogy ez az osztály a tőke szennyében gázol s ez a fegyvere. A továbbiakban megjelöli, hogy mi ez a szenny s miért fegyver az. Mert a kenyérük megpenészedik, kásájuk megdohosodik, tejük megsavanyodik, házuk összeomlik, ruhájuk ronggyá válik, szabadságuk elnyomás lesz stb. Mindezzért pedig a tőkével személyesített tőkésosztályt teszi felelőssé. Szembállítja tehát a két osztályt egymással és pedig a tőkés osztályt olyan igaztalan és emberietlen beálításban, amely alkalmas arra, hogy a munkásosztály tagjaiban ellenünk gyűlöletet fakasszanak.«

A per végül, 1932. szeptember 27-én a Kúria elé került. A Kúria ítélete helybenhagyta az alsóbbfokú bíróság ítéletét, elutasította a főügyész súlyosbító javaslatát, és József Attila és védője semmisségi panaszát. A büntetést — 8 napi fogházat — a Bn. 1. és 3. §-a értelmében *három évi tartamra felfüggesztette.*

A per történetéhez tartozik, hogy a büntetőtörvényszék 1933. április 4-én még újból foglalkozott a »Döntsd a tőkét, ne siránkozz« c. kötettel. A Btk. 62 §-a értelmében — mely kimondja, hogy az elközbást akkor is foganatosítani kell, ha »bűnvádi eljárás senki ellen nem indítatik meg« — a Schadt-tanács elrendelte a »Döntsd a tőkét, ne siránkozz« című nyomtatványnak a magyar büntetőtörvények hatályosságának területén a szerző, nyomdász, elárúsító, terjesztő, úgyszintén a nyilvános kiállítóknak birtokában lévő példányaikkal együtt elkobzását és megsemmisítését.«

Ez az ítélet azt jelentette, hogy a verskötet tiltott könyv lett, ha házkutatás során valakinél megtalálták, és már nyom volt a Horthy-kopók számára. Ez az ítélet azt is megmagyarázza, hogy miért volt kénytelen Bálint György a »József Attila Összes Versei«-ben a »Döntsd a tőkét, ne siránkozz« címét elhagyni és csak mint »Verseskönyv 1931-ből« jelezni, megmagyarázza azt is, hogy miért maradtak ki a megsemmisített kötet olyan forradalmi versei, mint a »Farsangi lakodalom«, »Aranybojtú«, »Tömeg«, »Ákácokhoz«, »Szocialisták«. A »Döntsd a tőkét, ne siránkozz« című kötet felsorolt versei ismeretlenek maradtak. Csak 1945-ben lettek a szélesebb körök előtt ismertté : Kolozsvárt egy megélt 1931-es példány alapján újra lenyomatták a kötetet ; Budapesten Cserépfalvi kiadásában az első szabad könyvnapra megjelent József Attila válogatott forradalmi verseinek szintén »Döntsd a tőkét. . .« című kötete, mely tartalmazza az említett verseket. Az 1950-ben Kardos László gondozásában megjelent »József Attila Összes Versei« teljes egészében közli az elkobzott verskötetben megjelent költeményeket.

*

Röpirat Sallai Imre és Fürst Sándor kivégzése ellen. A nagy gazdasági válság nyomán keletkezett forradalmi helyzet nagy mértékben növelte a Kommunista Magyarországi Pártjának erejét és befolyását. Ugyanakkor azonban a párt vezetésében hibák merültek fel. A hibákra a Kommunista Internationale Ellenőrző Bizottsága határozata mutatott rá. A határozat után a párt élére Sallai Imre és Fürst Sándor került. »Az új pártvezetés munkája nyomán felélénkült a kommunista mozgalom, szaporodtak az üzemi akciók, tüntetések, sztrájkok.«⁷ A kormány, hogy megpróbálja megakadályozni a Kommunista Párt egyre növekvő tömegbefolyását, — hasonlóan a későbbi németországi Reichstag-provokációhoz — 1931. szeptember 12-én Matuska Szilveszterrel, az Osztenburg-különítmény volt tagjával felrobbantatta a biatorbágyi vasúti hidat. A bűntény után azonnal megindult a rágalomhadjárat a Kommunista Magyarországi Pártja ellen. Az aljas gyalázkodásokkal »megdolgozott« polgári közvélemény szinte magától értődőnek tekintette, hogy egy héttel a provokáció után (1931. szeptember 19-én) kihirdették a statáriumot. Az elrendelt rögtönbíráskodást a kommunisták ellen hozott 1921 : III. tc. 1. és 2. §-ára is kiterjesztették.

A fasiszta kormány rágalomhadjárata és a statárium kihirdetése ellen a KMP Központi Bizottsága azonnal felvette a harcot. Egy nyilatkozatban kifejtették, hogy »... egyrészt ostoba merénylők hordájává akarják lealacsonyítani a KMP-t és a nemzetközi kommunizmust, pogromhangulatot akarnak kelteni a munkanélküliek ellen... igazolni akarják másrészt

⁷Mód Aladár : 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. 6. kiad. Bp. 1951. 530. p.

a rendőrség és a minisztérium által előkészített rögtönbíráskodást, a KMP fizikai megsemmisítésének tervét. . .⁸

A Horthy-rendszer igazságszolgáltatása a statárium kihirdetésével saját törvényeit is felrúgta. Domokos József tanulmányában⁹ jogilag bebizonyította, hogy a kormánynak a háború idejére hozott kivételes hatalmát biztosító 1912. LXIII. tc. 1923. február 11-ével *végérvényesen megszünt*, és mivel »a rögtönbíráskodás kihirdetésének joga. . . csupán a kivételes hatalom alapján illette meg a kormányt, az igazságügyminiszter [Zsitvay Tibor] *törvényes felhatalmazás hiányában, törvényes jog nélkül hirdette ki a rögtönbíráskodást.* . . .¹⁰

A statárium idején, az életüket fenyegető veszedelem ellenére a kommunisták Sallai és Fürst elvtársak vezetésével fokozták a harcot a Horthy-rendszer ellen. Röpiratok sorával leplezték le a munkásosztály és az egész dolgozó nép nyomorának igazi okát.

A régebbi pártvezetőségek konspirációs hibái ellen harcolva, Sallai és Fürst elvtársak maguk is konspirációs hibát követtek el: a párt illegális munkáira túl sokáig vettek igénybe egy lakást. A rendőrségnek módja volt megfigyelni tevékenységüket és ennek alapján, 1932. július 15-én sikerült letartóztatniok az illegális párt két vezetőjét.

A Kommunista Párt azonnal megkezdte harcát az elvtársak megmentéséért. Röpiratok sorozatával fordult az ország és a világ dolgozóihoz, felszólította őket, tiltakozzanak a tervbevetett gyilkosság ellen. A Kommunista Internacionale pártjai, a Bolsevik Párttal az élükön minden tőlük telhetőt megtettek Sallai és Fürst elvtársak érdekében¹¹

A Horthy-bírák dacolva a haladó világ tiltakozásával, rögtönítélő bíróság elé állították az elvtársakat. Domokos József rámutat,¹² hogy az ügy statáriális bíróság előtti tárgyalása is minden törvényességet nélkülöz, mert:

a) őket [Sallai Imrét és Fürst Sándort] sem tetten nem érték, sem bűnösségük haladéktalanul be nem bizonyult;

b) őket parancs ellenére nem állították haladéktalanul az ügyészség elé;

c) ügyükben parancs ellenére alakszerű nyomozást folytattak. . .¹³

A bíróság gyilkossági szándéka ellen a magyar és külföldi dolgozók a tiltakozások százaát küldték a kormánynak.

E tiltakozások sorába tartozik az a röpirat, amelynek szerkesztésében és megírásában József Attila is részt vett. A tiltakozás így hangzik:

DOLGOZÓ POLGÁROK! MUNKÁSOK! GONDOLKOZÓ EMBEREK!

Minden idők legszörnyűbb gazdasági válsága tört a világra. Nyomorúság, munkanélküliség, anyagi gondok tizedelik testvéreinket. Férfiak szervezete elhanyaglik, gyermekek testi-lelki fejlődése megáll, családanyák kínzó munkája a kolduspanaszok. Szaporodnak az öngyilkosok, a prostituáltak, reménytelenség gubbaszt a lelkeken, nélkülözések kövezik a betegségek, a korai halál útját.

Az idő vasveszeje végigvág az emberek jobbainak lelkiismeretén, hogy a hideg konyhából előzni segítse a kétségbeesést. Senki, akinek nem üzlet a népek nyomora, nem vállalhatja a henyé gondolatot, hogy majd megváltozik a helyzet: mindenki, aki érte a dolgozó emberek komoly szeretetét, törekszik, vívódik, küzd a hatalmasokkal és önmagával, hogy kiutat találjon. Ez nem könnyű dolog. Rengeteg a terv, a javaslat és annak, aki egész ember módján hűs cselekedni akar, valamelyik mellé oda kell állnia. Hogy melyik mellé? Ezt a megfontolhatatlan lelkiismeret parancsa diktálja, akár kommunizmus, akár másfajta eszme a válasz.

Nálunk még mindig akasztanak azért, mert emberek nem bírják az éhséget, mert a társadalmi berendezések javítását, vagy megváltoztatását kívánják. Ma kommunisták életét akarják kioltani, mikor a szociáldemokrácia, a fasizmus, a hitlerizmus, a nemzeti radikálisizmus, a bethlenizmus, a liberalizmus hívei szabadon vallhatják és terjeszthetik meggyőződéseiket. Holnap más politika válhatik halálosan veszedelmessé a mai viszonyokra és akkor mások kerülhetnek akasztófa alá. A politikai ellentétek kötéllal való megoldása ellen ma és bármikor minden érzésünkkel és idegszálunkkal tiltakozunk. Ebben az érzésünkben magunk mögött tudjuk a művelt nyugatnak azt a részét, amely a halálbüntetést egyáltalán kiküszöbölte törvénykönyveiből és amely a politikai vélemény feltétlen szabadságát mindenki számára állami alaptörvényben biztosítja.

Ma azt mondják, hogy a kommunisták közönséges gonosztevők. De más politika is mindég gonosznak tartható addig, amíg uralomra nem jut, s amikor ő diktálja a törvényeket. Fennálló törvényeink még a közönséges bűnökre is találhatnak enyhítő körülményeket. Hiszen vannak, akik nem büntözési hajlamból, hanem a nyomorúságtól sarkalva esnek bűnökbe, vagy a nyomorúság elől keresik a társadalom számára a menekülést.

DOLGOZÓ POLGÁROK! MUNKÁSOK! GONDOLKODÓ EMBEREK!

Ma kommunistáknak ácsolják az akasztófat. Holnap mások kerülhetnek sorra, mert más érzések nem férnek el pillanatnyilag a mai erőviszony keretein belül.

Legyen vége a problémák kötéllal való elintézésének!

Tiltakozunk mindannyian az igazságügyminiszternél a készülő akasztások, a halálbüntetések ellen!

Társadalmi Egyesületek
Halálbüntetés Ellenes Szövetségének
Statáriumielleni Bizottsága.

⁸ Idézi Balla Aladárné: Sallai Imre és Fürst Sándor élete és mártírhalála. Bp. 1952. 123—124. p.

⁹ Dr. Domokos József: Kivételes hatalom és rögtönbíráskodás a Horthy-uralom alatt. (Hozzászólás a Sallai—Fürst ügyhöz) Bp. 1946.

¹⁰ Domokos József i. m. 37. p.

¹¹ A tiltakozó iratokból részleteket közöl Balla Aladárné i. m. 160—166. p.

¹² Domokos József i. m. 58. p.

A röpirat jobboldali negyedében fekete alapon, fehér vonalakkal rajzolt akasztott ember látható. A röpirat közvetlenül a kivégzés előtti napon, 1932. július 28-án került napvilágra. Az ügyészség még aznap megindította a nyomozást¹³ és a vizsgálóbíró elrendelte a házkutatást. A rendőrség azonnal megjelent a nyomdában, hogy a röpiratot elkobozza. A jegyzőkönyv szerint a röpcédulákat már nem találták meg. A nyomda tulajdonosa vallomásaiban elmondta, hogy a röpiratot előző nap — július 27-én — rendelték meg 10 000 példányban és aznap — július 28-án — délelőtt 9^h 30'-kor elszállították. A perirathoz csatolt, a város különböző pontjairól beküldött rendőrségi jelentések azt bizonyítják, hogy a röpcédulák legnagyobb részét sikerült eljuttatni a főmegek közé.

A rendőrségi nyomozás során József Attilát július 30-án beidézték a rendőrségre. A jegyzőkönyvbe vett vallomása szerint a következőket mondotta :

«A Dolgozó polgárok! Munkások! Gondolkozó emberek! megszólítású röpcédula szövegezésében résztvettem. Arra emlékszem, hogy a röpcédula első és második bekezdését én szövegeztem, azonban az én szövegezésemben valaki változtatást eszközölt. — Ez a változtatás azonban a szöveg lényegét nem érintette. Azt nem tudom, hogy a 3-ik bekezdéstől kezdve a röpcédulát ki szövegezte. . . »

A nyomozást követően Polányi dr. főügyész-helyettes 1932. augusztus 4-én beadott vádiratában Szimonidesz Lajost, Illyés Gyulát, József Attilát »az 1921. évi III. t. c. 7. §-ának első bekezdésébe ütköző sajtó útján elkövetett, a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség címén mint szerzőket« vádolta.

Az 1932. szeptember 21-én megtartott első főtárgyaláson a bíróság nem hozott ítéletet. A következő tárgyaláson, 1933. január 11-én József Attila a rendőrségen elmondott vallomását megváltoztatva, kijelentette: »Én egy konceptust készítettem a kiadandó röpirat számára.« De hozzátette, hogy a megjelent szöveg első és második bekezdése körülbelül az én fogalmazásom.« József Attilának ez a kijelentése azt bizonyítja, hogy az egész röpcédulát ő írta. Szimonidesz Lajos és Illyés Gyula csak bizonyos értelmi és stílusi változtatásokat eszközöltek az általa készített fogalmazványon. Az alsófokú bíróság a tárgyalások egész során megpróbálta tisztázni a röpcédula szerzőségének kérdését, de sikertelenül. Az 1933. február 22-i tárgyalás bírói tanácskozó jegyzőkönyve szerint, Méhes Ignác, törvényszéki bíró álláspontja a következő volt :

«A vádbeli röpiratot nemcsak Szimonidesz Lajos szövegezte meg, hanem többen. A főtárgyalás adatai szerint az eredeti kéziratot József Attila készítette. A 3. bekezdés első mondatát Szimonidesz Lajos javította át úgy, ahogy megjelent, s javításokat eszközölt még Illyés Gyula is. Ezek a javítások azonban az eredeti kézirat lényegét kevéssé érintették. . . Nézetem szerint teljesen lényegtelen ilyen körülmények közt annak vizsgálata, hogy a megjelent röpiratnak melyik szavát, vagy melyik mondatát ki írta, mert az egészért mind-egyik közreműködő felelős. . . »

A tanácskozást követő ítélet Szimonidesz Lajost 500 pengő pénzbüntetésre ítélte, Illyés Gyulát és József Attilát pedig felmentette. Az ítélet indokolása kimondja, hogy Szimonidesz Lajos által írt 3. bekezdés első mondatát »országunk közállapotait, igazságszolgáltatását a valóságtól eltérően, ferdén és torzítva tárja az olvasó elé s így alkalmas arra, hogy a magyar állam és a magyar nemzet jó hírnevét lerontsa, megbecsülését csorbítsa. Ezért a nevezett vádlottat a rendelkező rész szerint bűnössé kellett nyilvánítani. . . « József Attila felmentésének indokolása : »A röpiratnak első és második bekezdésében a vádbeli cselekményt megvalósító tényállások nincsenek.« [sic!]

Az 1934. november 8-i fellebbviteli tárgyaláson — az ítéletétáblán — József Attila felmentését megváltoztatták és őt mint szerzőtársat bűnösnek mondták ki, 200 pengő pénzbüntetésre ítélték, a büntetés végrehajtását azonban három évi próbaidőre felfüggesztették. Az ítélet indokolása szerint :

« . . . a vádbeli röpiratot egészében József Attila vádlott fogalmazta. Azon lényeges változtatást csak Szimonidesz Lajos eszközölt. Az ezen kívüli részért tehát József Attila, mint a röplap megfogalmazója, szellemi atyja felel, annál is inkább, mert az egész röplapnak egységes a tartalma, egységes az irányzata és gondolatmenete, állásfoglalás az ellen, hogy Magyarországon egyes bűncselekményekre stáriumot hirdettek ki. »

Az ügy 1935. február 13-án került a Kuriára. A per vádlottai ellen hozott ítéletet teljes egészében jóváhagyták, kivéve József Attiláét, kinek az ítéletétáblán hozott, a büntetés végrehajtásának 3 évre való felfüggesztését megsemmisítették, mivel »a B.2581/1932 számú [Döntsd a tőkét-per] iratok tartalma szerint ez a vádlott a B.XI. 6418/1931 számú ítélettel igazgatás vétsége miatt 8 napi fogházra — bár a büntetés felfüggesztése mellett — 10 éven belül az ezen ügyben kelt ítélet meghozatala előtt jogerősen már elítéltetett, ez a körülmény pedig a Bn. 2.§.2. pontja értelmében a büntetés felfüggesztését kizáró ok.«

Összefoglalva : a bíróságon elhangzottak alapján kétségtelen, hogy a röpcédula *írószövege* József Attila. Az általa készített fogalmazványt többen átjavították, így Szimonidesz Lajos és Illyés Gyula is. A per folyamán elhangzott vallomások több ízben aláhúzták, hogy

¹³A tiltakozó röpirattal kapcsolatban említett periratok a Magyar Munkásmozgalmi Intézet Archivuma A. V. S./11. sz. kötegében találhatók.

a javításokkal tompítani akarták az eredeti fogalmazvány élet. Ezzel magyarázható, hogy a többszöri átdolgozás annyira megváltoztatta a szöveg egyes részeit, hogy József Attila a rendőrségen tett első vallomásában érthető módon nem ismerte el a nyomtatásban megjelent röpcédula *teljes egészének szerzői voltát*.

*

* **Lebukott.** Az előbbi kettővel csaknem egyidőben zajlott le József Attila harmadik pere is. Ebben az időben szoros kapcsolatban volt a Hársfa-utcai diákház egyes kommunista egyetemi hallgatóival. 1933. február 23-án egy rövid hír jelent meg a sajtóban, hogy egy az ifjúság körében — középiskolások és főiskolások között — szervezkedő kommunista mozgalmat lepleztek le. A letartóztatottak között többen voltak olyanok, akikkel József Attila kapcsolatot tartott. A nyomozás során József Attila és a letartóztatottak közötti kapcsolatra nem derült fény, így a költő elkerülte a letartóztatást. Azonban az egyik vádlott, dr. Kulcsár István lakásán a házkutatás alkalmával megtalálták a »Lebukott« című verset. A »Lebukott«-at József Attila valószínűleg 1931 nyarán írta. A vers megjelent névtelenül a pozsonyi *Az Út* c. baloldali folyóirat 1931 november 1-i számában. A költemény utolsó, forradalmi strófáját azonban a cenzura nem engedte kinyomtatni. A vers hamarosan közismert lett a munkásmozgalomban, az elvtársak az illegális összejöveteleken gyakran szavalták, ezzel gyűjtöttek a Vörös Segélynek. A vers természetesen a szerző neve nélkül terjedt, ez érthető is, hiszen a vers forradalmi hangja, a Szovjetunió nyílt éltetése miatt azonnal lecsaptak volna József Attilára. Ezzel magyarázható, hogy a bíróság csupán azért indított meg eljárást ellene, mert — és itt csak a költő és Kulcsár István vallomásából kiindulva azt tudta megállapítani, hogy *József Attila a verset csak lediktálta* az orvosnak. Épezzér az ifjú kommunisták ügyében kiadott vádiratban¹⁴ (1933. március 22.) József Attila mint 33. rendű vádlott szerepel és az ellene felhozott vád csupán az volt

»hogy a »Lebukott« című kommunista, lázító tartalmú verset dr. Kulcsár Istvánnak lediktálta, az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatását és megsemmisítését követelte és erre izgatott.»

A vádirat szerint a József Attilánál tartott házkutatás alkalmával »német nyelvű kommunista sajtóterméket és saját kommunista szellemű versei foglaltattak le.«

Az első tárgyalás 1933. május 6-án kezdődött, 6 napig tartott. A bulvár-lapok nagy szenzációként közölték a per egyes részleteit. Így a *Magyarország* 1933. május 7-i száma beszámol József Attila vallomásáról. »Ezt a verset nem én írtam — mondotta József Attila — a gödi strandon hallottam egyszer. Én Kulcsár István doktorhoz gyógykezelésre jártam. Ő individuál-pszichológiával kezelte és az volt a célja, hogy tudatosítsa tudatalatti törekvéseimet. Egy ízben kianalizálta egyik álmatom és ekkor mondtam neki, hogy alomban egy vers szokott eszembe jutni. Én elmondtam neki aztán ezt a verset, amelyet a gödi strandon hallottam és ő azt legépelte.« József Attila látta, hogy a bíróság kezében nincs semmi komolyabb adat, mely egyrészt a letartóztatottakkal való kapcsolatára, másrészt a »Lebukott« szerzőségére utalna, így nyugodtan előadta a pszichoanalitikus kezelést »meséjéte«.

Az elsőfokú bíróság József Attila vallomását — bármily furán hangzott is — elfogadta, minthogy a vers lefoglalt gépelt példányán kívül más terhelő bizonyíték nem volt kezében. Ennek alapján a május 12-én kihirdetett ítéletben felmentették.

A büntetőtörvényszék József Attilára vonatkozó ítéletét a kir. ítélőtábla¹⁵ (1934. január 15.) is kénytelen volt jóváhagyni, mert mind az indoklás írja:

»József Attila vádlott ügyének felülvizsgálatánál a kir. ítélőtábla más pozitív adat hiányában kötve volt e vádlott és kezelőorvosa Kulcsár István dr. vádlott vallomásán alapuló tényálláshoz. E tényállás szerint pedig a kérdéses vers a betegként kezelt József Attila kórtörténetének megállapítása céljából látott napvilágot, — s nem abból a célból, hogy azzal valakinél az állam és társadalom törvényes rendje ellen gyűlöletet váltson ki. Nincs tehát jelen a vádbavett bűncselekmény megvalósulásához megkívánható szándék. Törvényes, ennél fogva ennek a vádlottnak a vád alól, bűncselekmény hiányában a Bp.326. §-ának 1. pontja alapján való felmentése is.«

A Kuria azonban nem nyugodott bele az alsófokú bíróságok felmentő ítéletében. Az 1934. május 16-án hozott ítéletében¹⁶ megváltoztatta, s József Attilát az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására irányuló izgatás vétségében bűnösnek mondta ki, 50 pengő pénzbüntetésre ítélte. Az indokolás részletesen kifejti az ítélet megváltoztatásának okát:

»A megállapított tények szerint ez a vádlott [József Attila] »A lebukott« című kommunista irányú verset lediktálta dr. Kulcsár Istvánnak. E versben egyebek között a szovjetnek, a munkástanácsnak és a forradalomnak dicsőítése foglaltatik, nyilvánvaló tehát, hogy a vers az állam és a társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására izgat, vagyis tartalma a Atv. 5. első bekezdése alá eső vétség jelenségeit tünteti fel.

¹⁴ Lásd a Magyar Munkásmozgalmi Intézet Archivuma A. III. 45/1933/1 B.

¹⁵ Lásd a Magyar Munkásmozgalmi Intézet Archivuma A. II. 30/185.

¹⁶ U. o.

Az alsófokú bíróságok József Attila vádlottát a vád alól azért mentették fel, mert a vádlott és dr. Kulcsár István előadása szerint dr. Kulcsár István orvosi psychoanalitikai módszerrel kezelte József Attila gyomorbaját [sic!], a kezelés közben az orvos ama kívánságára, hogy diktáljon neki valamit, mondta a vádlott iróképe a kérdéses verset, tehát nem vezette bűnselekmény elkövetésére irányuló szándék.

Az alsófokú bíróságoknak ez a megállapítása téves.

József Attila vádlott az államrendőrség előtti kihallgatásakor bementett adatok s a betekintett B.I. 2851/1932/9 számú iratok tartalma szerint osztály elleni igazgatás vétsége miatt már elfelve volt 8 napi fogházra; bár büntetésének végrehajtása fel lett függesztve, e bűnyügyből kétségtelen, hogy hasonló cselekmények elkövetésére e vádlott hajlamos. Ugyanarra látszik mutatni a főtárgyaláson beismert az a tény is, hogy birtokában nagyobb mennyiségű kommunista szellemű könyvet találtak, bár védekezése szerint azt másoknak nem mutatta. A diktálás ténye mellett ezekből az adatokból is következtethető, hogy József Attila vádlott szándéka egyenesen az volt, hogy ilyen bűnselekményt tartalmazó verset diktáljon Kulcsár Istvánnak. Már pedig az itt szóbanforgó igazgatásnál a szándék azt jelenti, hogy a vádlott a helyzet felismerésére képes lelkiállapotban, tudatosan és akarattal használt oly kitételeket, melyek tárgyilag alkalmasak az igaztó hatás kiváltására; különös célt, egyenes felhívás vagy eredmény e bűnselekménynek, — mely egy egyén előtt is elkövethető — nem tényeleme. Elegendő tehát az, ha a kijelentés alkalmas a felforgató eszmék magvának a hallgatóban való elhíntésére, hogy így a rend erőszakos felforgatásának gondolata előkészítessék. Ily körülmények között a psychoanalízisre való hivatkozást a m. kir. Kuria mentő okul el nem fogadhatja, annál kevésbé, mert ha Kulcsár István orvosilag indokoltnak tartotta is, hogy József Attila vádlott neki valamit diktáljon, ilyen tartalmú vers diktálására semmi szükség sem volt, s ha ez mégis megtörtént, ez céltalos volt. Ha tehát felhívás folytán cselekedett is József Attila vádlott, a jelen esetben a vádlott cselekedetéből s az azt kísérő mellékkörülményekből megállapítható, hogy József Attila vádlottat az a szándék vezette, hogy ilyen büntetendő tartalmú kéteményt hozzon Kulcsár István tudomására, vagyis jogsértő eredmény keltésére is törekedett. . . .

*

A József Attila ellen indított perek tanulmányozása kiegészíti a költő életéről kialakított képünket. A huszas évek lázadozója a harmincas évek elejére tudatos proletár költővé vált. Kapcsolata a munkásmozgalommal, az illegális Kommunista Párttal ebben az időben a leg-szorosabb. Költészetével, cikkeivel, politikai tevékenységével résztvesz a munkásosztály harcaiban. Nem véletlen, hogy 1931- és 1932-ben egyidőben három bírósági eljárás is folyt ellene. A »Döntsd a tőkét, ne siránkozz« c. versköteté, a Sallai és Fürst elvtársak kivégzése ellen írt röpirata, majd a »Lebukott« című forradalmi verse határozott állásfoglalás a munkásosztály küzdelmei mellett. Érthető tehát, hogy az uralkodó osztály el akarta hallgattatni a bátorhangú költőt.

S itt felmerül egy probléma: mi a magyarázata annak, hogy a minden egyes alkalommal súlyos politikai vádakkal bíróság elé állított költőt végülis aránylag »enyhén« ítélték el. Erre a kérdésre egyelőre csak feltevésekkel tudok magyarázatot adni. T. i. jogtudományunk és történelemkutatásunk még nem dolgozta fel a Horthy-korszak bírósági tevékenységét. Annyi azonban már nyilvánvaló, hogy a Lázadó Krisztus-per felmentő ítéleténél nagy szerepe volt annak, hogy amíg az ellenforradalom a rendőri hatóságok és az alsó bíróság személyzetét »kurzus-hú« elemekkel kicserélhették, addig a felsőbb bíróságokban megmaradtak a »régivágású«, esetleg liberálisabb, bírák akik »elnezőbbek« voltak az ilyen fiatal még ismeretlen »poétákkal«.

Az 1931—32-es perek ítéletével kapcsolatban még nehezebb magyarázatot találunk. A bíróság az ismertebb írókkal szemben bizonyos mértékig a »polgári szabadságjogok« fenntartásának látszatát igyekezett fenntartani, de egyben a sorozatos zaklatásokkal, bírósági eljárásokkal meg akarták őket félemlíteni, így József Attilát is. De felmerülhet az is, hogy József Attilát az uralkodó osztály akkor még nem látta olyan veszedelmes ellenfélnek, mint amilyen valójában volt, és így a bíróság a várható szigorú ítéletnél enyhébbet hozott. Ezek azonban csak feltevések. Magam nem tudok ebben a kérdésben dönteni. A végső választ a további történelemkutatás fogja megadni.

DÜMERT DEZSÓ

KÉT KIADATLAN KAZINCZY-LEVÉL

Horvát István Mindennapja, a későbbi népszerű egyetemi tanárnak ifjúkori naplója, melyet az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őriznek, két, eddig még kiadatlan Kazinczy-levél szövegét tartalmazza, melyet a pesti triász szellemi vezére Szemere Pálhoz és Vitkovics Mihályhoz intézett 1809-ben. Horvát István, az akkor fiatal országbírói titkár, a leveleket hűségesen bemásolta naplójába (Kazinczy eltérő helyesírását is megtartva), mert azok tartalma saját személyét közelről érintette.

Mindkét levél jelentőségét alapvető tendenciája adja meg. Kazinczy Ferenc, aki ekkor már Szemerének és Vitkovicsnak, a két pesti költőnek levelező-barátja és irodalmi útmutatója volt, a pesti társaság harmadik tagja, Horvát István felé tájékozik. Kazinczy Horváttal 1804-ben találkozott először Pesten. A fogságából nemrég szabadult, és a bécsi rendőrhatalósá-goktól megfélemlített író nem tudott feloldódni az öt mindenhová kísérő lelkes egyetemi hallgatóval szemben, s mint utólag megvallotta, kémnek gondolta. Később pedig, a Révai-

Verseghy féle nyelvészeti harc idején Kazinczy tévedésből Horvátnak tulajdonította azt a tapintatlanságot, hogy a vita ügyében Révaihoz intézett magánlevelét nyilvánosságra hozta. Mindezekhez a kezdeti, személyi félreértésekhez járult eltérő gondolkozásmódjuk a magyar nyelv ügyében, s a kapcsolatok felvétele egyre később. Az itt közölt levelek célja nyilvánvalóan az, hogy egyengessék az utat egy később meginduló levelezés felé, mely azután be is következett

1

Az első levél *Szemere Pálnak* szól, és így hangzik :

Széphalom, 11. Febr. 1809.

Kedves Uram Öcsém!

A pakétokat még sem vettem. Nem tudván kinek kellett légyen elhozni, keresni sem tudom senkint, és így kéntelen vagyok várni békességgel, míg valaki előhozza. Szívesen örvendek, hogy Sulzerjeim kezében vannak kedves Uram Öcsémnek, és hogy kedves ajándékok. Én azt hiszem, hogy Uram Öcsém őket csak azért is kedveseknek nézi, mert *onnan* jöttek. (a' Spielbergi fogházból) A' Magyar Poezis históriáját akarván meg írni, nagy segítségére lesznek, mert a' mi ott a' görög, római, német, és angol poezis felül mondatik, azt igen jó annak, a' ki a magyar poezisét akarja megírni, szeme előtt lebegtetni. Ne siesen Uram Öcsém velem, vegyen magának időt mind az előadandó tárggyal való megismerkedésre, mind a munka tökéletes elkészítésére. Támasszon oly reményt maga felől, mint az *Arkadia* eránt tett jegyzéseivel. Azok opus caelatum novem Musis. Kezddőnek nem jó magát készületlen darabok által juttatni a' Publikum ismeretségébe, noha idővel a' legkészültebbet is készületlennek leli önnön maga. Így bánt Klopstock, Wieland, Göthe, Schiller: miért ne mi kis homunciók a' Terentiusz szavával? Az a' felosztás, a' mit Uram Öcsém velem közöl, nekem nem látszik alkalmasnak: de most nem bocsátkozhatom hosszasan erre a' czikelyre. Az én nevem említésére csak azt mondhatom, hogy én nem tudom, miként tesznek engem is poétáink közzé. Az a' kevés darab, a' mit írtam, vagy a' mi a' publikum előtt ismeretes, nem érdemli azt a' magasztaltatást. — Különös az is előttem, hogy én egészen masként gondolkozom a' M. Poéták felől, mint legtöbbször: azokat szeretem, a kiket sokan nem csudálnak, talán nem is akarnak ismerni: a' kiket nagyon csudálnak, azokat én nem csak nem csudálom, hanem nem is szeretem. Az Orczy Bugaczy Csárdáját úgy admirálok, mint a' Horatiusz Epistoláját a' deák Poezis legszebb darabjai között: ellenben Csokonait scandalizálva olvasom sokszor 's *egynehány esztendő* alatt sok *Tomusra gyűlt* verseit nem is ismerem verseknek legnagyobb részben. Non satis est versus concludere. Ha csak kadentziát találni, prózai könnyűséggel írni, 's egynehány Mendi-kási hahotára fakasztó Witzet ejteni elég, úgy igen is igaz van Domokos Lajos Urnak, hogy nekünk főpoétáink Mátyási József. Lehet e az Poéta, ha diarrheája van is a' versek fosásában, a' ki olly munkát ír, mint Mátyási írt a' Magyar Nyelv dolgában? Illyen a' Debreczeni 's Pataki cultura 's elmésség. Hány milliion illyen brochür éri fel a' Kis János Hymeneumát, Virágnak, Daykának, Berzsényinek egy odáját, vagy dalát, 's Révainak egy Elegiáját vagy Anakreoni kis darabját?

Hogy Uram Öcsém Horváth és Vitkovics barátinknak társaságában élhet, annak örvendek mind Uram Öcsémre, mind a' Litteraturára nézve. Uram Öcsém a' Révai két méltán kedvelt tanítványainak társaságában sokat fog tanulni: Uram Öcsémnek mondom nem Horváthnak magának, és így nem csapodarságból, hanem háládatosságból és egyenességgel, hogy én sok kétségeimben a Mastixot veszem elő 's addig olvasom, míg olly helyre akadok, a' melly kétségemet eloszlatja. Ha Horváth nem fogja sajnálni ezt a' munkát, én soha sem nyomtattatok semmit addig, míg ő meg nem olvassa, 's a' hibának gondolt szöveget ki nem mutatja. Akkor osztán megfontolom, ha lehet e' s kell e' ötlet követnem, ha tulajdon érzésem megegyez és meggyezhet e az ő érzésével? Révai meghalván, azt óhajtom, hogy a' M. Nyelv Tanító széke senkinek ne jusson másnak, mint neki. Irjon ő ts-et, én azért ötlet becslni fogom. Göthe fodernt ír mindég, Schiller, Göthének *barátja*, mindég fodernt írt; 's ez elnem oltotta a' viszont becslést 's viszont barátságot. Tomkát szívesen sajnálom, inkább mint Uram Öcsémet: *több* feleséget veszteni mint testvért. Adieu. —

A levél tartalma szerint két részre osztható. Az első rész Szemerének ad irodalmi tanácsokat, míg a második rész burkolt formában Horvát felé tesz lépéseket.

Az irodalmi tanácsok Kazinczyknak másutt is hirdetett nézetei. A német művelődés eszményeit ajánlja. A »Sulzerjeim« kitétel egy terjedelmes német esztétikai munkára vonatkozik. A szerző: Johan Georg Sulzer (1720—1779) a Nagy Frigyes udvara körül alakuló német

művelődés ismert alakja. Nagy munkája: *Allgemeine Theorie der schönen Künste* címmel. Lipcsében jelent meg 1771—74-ben. Szorgalmas és szigorú könyv: abc-rendben tartalmazza az esztétika alapvető kérdéseit. Moralizáló szárazsága az ódát tartja a legkülönbözőbb műfajnak, legnagyobb mesterműnek pedig Klopstock Messiás-át és Bodmer Noah-ját, míg Wielandot — többek között — szigorúan megfedi. Goethe fölülesen nyilatkozott erről a munkáról, de Kazinczy követendőnek tartotta, s már a fiatal Csokonáinak is kézikönyvvül ajánlotta.

Szemerét biztatva, Kazinczy az Árkádia-perre is céloz. (»Támasszon oly reményt maga felől, mint az Arkadia eránt tett jegyzéseivel.«) A fiatal Szemere Pál volt ugyanis az, aki még a Hazai Tudóstársok 1807-iki évfolyamában egy Kazinczyt védelmező cikket jelentetett meg, az Árkádia-szó helyes értelmét magyarázva. A széphalmi mesternek jól esett a debreceniekkel vívott, meglehetősen triviális hangú csata után a pesti fiatalember megérett érzékenysége, s ekkor kezdődött levelező-barátságuk.

A Csokonai-ellenes megjegyzések már azt a kifejlődő problémát mutatják, mely tulajdonképpen az árkádia-perrel indult el. A heves viták után Kazinczyban egyre erősödik a Csokonai-ellenszenv, s egyre inkább hajlamos a költő műveiben nem látni egyebet nyelvtani hibáknál és izléstelenségeknél. Domokos Lajos, a debreceni főbíró, a széphalmi mester szemében valóóság jelképe a hazai elmaradottságnak és elfogultságnak. Erről Kazinczynek személyes tapasztalatai is vannak. 1802-ben ebéden volt nála Debrecenben, s az irodalmi beszélgetés során Domokos megvető göggel nyilatkozott Klopstockról és Wielandról pusztán azért, mert mikor ifjúkorában Lipcsében járt, ezek a költők még nem írtak. A vitaközásban kiderült, hogy Domokos szerint igazi költő csak magyar ember lehet, igazi magyar viszont csak az, aki debreceni. Mátyási József a híres szabadgondolkodó gróf Fekete János lovastábornok titkára, majd pesti ügyvéd volt, aki Debrecenben tanult s fiatalkorában versei bizonyos népszerűségnek örvendtek. Kazinczy a debrecenizmussal ellentétben felsorolja a levélben saját kedvenceit, köztük Kis János Hymeneumát, mely a széphalmi mester házasságára készült alkalmi költemény. Más leveleiben is szívesen állítja szembe Kis Jánost, Virág Benedeket és Daya Gábort nem csupán a debreceni és pataki kultúrával, de magával Csokonával is. A fakó szentimentalizmust valódi izzásnak gondolja, míg Csokonai költői hevét és realizmusát felületi csillogásnak és durvaságnak ítéli. Érdekes, hogy Kazinczy a levélben az »egy néhány esztendő« és sok »Tomus« szavakat aláhúzza. Ő a folytonos, gondos javítgatás híve, már eleve gyanúsna ítélte, ha valaki rövid idő alatt sok verset írt. Elfogultságát Horvát István is észreveszi. aki a levél lemásolása után megjegyzi naplójában, hogy »a mindenfelől kiosztott dícséreteket« és »Kis János imádatását« sohasem fogja helybenhagyni.

A levél utolsó szakasza egyenesen Horvátnak szól. Benne van ugyan a kijelentés hogy »Uram Öcsémnek mondom, nem Horváthnak magának«, de nyilvánvalóan számított rá, hogy Szemere megmutatja a hízog sorokat jóbarátjának. E rész jó példája a széphalmi mester ügyes, barátokat szerző udvariasságának, mely végül is semmi konkrétumot nem tartalmaz. A *Mastix*-ot emlegeti — Horvátnak híres nyelvvédő röpiratát, melyet Boldogréti Vig László néven Révai Miklós nyelvészeti felfogása érdekében írt — s olyanformán kezdi, mintha Horvátnak engedné át a vezetést, és ítélete nélkül egy sort sem merne leírni. A következő mondat azonban már mindent visszavon: »Akkor osztán megfontolom, ha lehet e' s kell e' ötöt követnem, ha tulajdon érzésem megegyez és megegyezhet e az ő érzésével?« Így a sokat sejtető kijelentés egy pusztá udvariassági formává zsugorodik össze, mely semmire sem kötelez, de mégis kellemesen érinthette a tudományára büszke Horvátot.

2.

A második levelet néhány hónappal később, *Vitkovics Mihályhoz* intézte:

Vitkovics Mihálynak Kazinczy Ferenc áldott békességét.

Érdemes Barátom! Vettem mind nagy leveledet, mind azt a' későbbit, mellyben az elsőbbnek hézagját barátságosan kipotolád. Köszönöm igen érzeny köszönettel a' Horvát István Úr munkájának vélem közlését. Gyönyörködve olvastam meg azt; Horvát nagy tudományú ember; óhajtanám, hogy elég ideje volna, kincseit kidolgozni, 's köz haszonra eresztini. Révainak nincs érdemesebb tanítványa, valamint talán minden tanítványai közt ő vala néki a' legkedvesebb. A' mi állításait illeti, abban egyet tartok vele, hogy a' nyelv dolgában nem a' szokás az első törvény hozó-hatalom: de bajos meghatározni általjában, meddig szabad ezen Usurpator hatalmát megtagadni, mert minden nyelvben, még a görögben is respectáltatott mindig makacs, és szabad-kéjú uralkodása 's mi lesz nyelvünköböl, ha valahol az hibáz, mindenüitt kivetjük ólomjarmát? Én egy hatalmat ismerek, melly ennek Despotismusát gyengítheti — az *Izlést*, melly felől Adelung, Német Grammatikájának elő szavában oly igen helyesen beszél. A' hol

csak a' philosophia ellenkezik a' szokással, ott nem bírok elég bátorsággal *minden esetben* felkelni ellene; de ahol a *logicával* együtt jár az *izlés*, már ott ejurálok az ő hatalmát. Engedj egy példát felhoznom a' Horvát munkájából: ő e' szót: *vox eius* így írja, 's minden bizonnal így mondja is: *szova*: a' mint gondolom azért, mert a' *lő-ból* lett *lova*, nem *lava*. De a' *só-ból* 's *jó-ból* nem *sova* 's *jova* lett, hanem *sava* és *java*; miért ne lehessen a *szó-ból* a szokás szerént *szava*? — Illyen a' kisebb (a' szokás szerént kisebb) etc. Rájnis a' *jó-ból* csinált *jóbb*-ot, holott a' szokás *jóbb*-nak mondja *Szépebb*-nek kell e mondanom a' *szebb*-et azért, mert az analógia úgy kívánja? 'S mint észük így philosophicusabbá ugyan, de egyszer 'smind véghetetlenül steif-fé is nyelvünket, legalább addig, míg az egész nemzet hozzá szoknék újításainkhoz. Én azt tartom, hogy igen helyesen cselekedte azt a' francz nemzet, hogy a' maga nem philosophica orthographiáját meg nem változtatta, noha azt cselekednie nem volt volna nehéz. Anomáliákkal minden nyelv grammatikája tele van: miért ne legyen tehát a' miénkben is. Kérek, édes barátom! ezen nagy becsú férfinak jelentsd szíves tiszteletemet, 's barátságom idvezlését; 's mondjad neki azon jóságáért, hogy meg engedé neked munkájának velem közlését.

Tisztelendő azt jelenti szorosán, a' *ki jövődében jog tisztelni*: ám de mit jelent der Bediente? Azt, a' *ki inpraesenti szolgáltatik másról*. És még is meg igazítottak e ezen anomáliát a' Német nyelv tisztázói? — Nints hely többet mondanom: de alkalmasint elmondanám a' mit elmondanom kellett. Éljetek szerentsésen, érdemes barátjai egymásnak. Széphalom Julius 16-dikán 1809.

E levél azért jelentős, mert világosan feltárja Kazinczy és a fiatal Horvát István nyelvészeti felfogásának különbözőségét, mely kettejük közeledését gátolja. E különbözőség az író és a grammatikus ellentéte.

Kazinczy az *izlés* nevében szól, tehát egy szubjektív tényezőt tart döntőnek: a nyelvet alakító író meggyőződését. E véleménye éppúgy, mint egész műveltsége a német kulturális fejlődésben gyökerezik. Egyik költői mintaképének, Wielandnak felfogását tükrözi, aki német földön már jó ideje hirdette a költők nyelvvalakításának »királyi jogát« a grammatikusokkal: a tudósokkal szemben. E felfogás egy irodalmi nyelv kialakítására törekedett, s hogy azt minél színesebbé, változatosabbá tegye, széles kapukat tárt a nyelvbővítésnek: az új szavak felvételének, s a népi elemeknek, tájszavak, dialektusok érvényesülésének. Ez az irány haladást jelentett a korábbi tudós tekintély: Johann Christoph Adelung (1732—1806) konzervatívizmusaival szemben. Ő ugyanis törvénynek tekintette a szokást, s ennek megfelelően minden változtatás, nyelvbővítés ellensége volt. Ifjúkorában Kazinczy, mint általában Magyarország művelt körei, tisztelőihez tartozott. A Vitkoviczhoz intézett levél írása idején azonban Adelung népszerűsége már elhalványodott, s bár Kazinczy még hivatkozik rá, valójában ekkor már Wieland felfogását követi.

Horvát István egészen más szempontból itéli meg a problémát. Ő Révai Miklós tanítványa, s egyrészt a tőle tanult etymologizáló, történetkutató nyelvészeti magatartás jellemzi, másrészt pedig a *józan ész*: a logika szabályainak tisztelete. Horvát nem méltányolja az írók izlés-teóriáját; bizonytalannak tartja, s pusztán az értelemre épít. (Felfogásának ez a része megegyezik a német fejlődésben a Campe-féle nyelvracionalisták irányával, akiket Adelung »nyelvjakobinusoknak« nevezett). Miután Kazinczy levelét lemásolta, a fiatal országbírói titkár ezeket a szavakat jegyzi fel naplójába:

«. . . figyelemre gerjesztjük nyelvünk ügyében a publikumot és okoskodásra szoktatjuk, bár néhányszor bosszankodva olvassa is írásainkat. Nyakaskodva fog ő először . . . szokásához ragaszkodni, de utóbb nyaka a józan ész nem súlyos igájához szokik, s elfeledi bal szokásait. Ekkor pedig mi már elértük célunkat« (Mindennapi, IX. köt. 1809. jul. 25.) Kazinczy dicsérő szavaira pedig ezeket írja: »Ezeknek én szívemből örvendek ugyan, de általok el nem ragadtatom. Én Kazinczyban a finom izlést, és a római, görög, olasz és németországi eleganciát és aesztetikát mindenkor imádni fogom, ha cs-el fog is élni ts helyett. Ellenben ahol hibáz a nyelv grammatikája és filozófiája ellen, bár azt finom atticizmus, vagy más dialectus móddal fogja is palástolni, ottan sohasem fogom sem védeni, sem követni.« (Ugyanott.)

Kettejük közül Kazinczy útja bizonyult végül is haladónak, új fejlődésre mutatónak. Az a körülmény, hogy a Wieland-féle költői irány nem akarta teljesen kiirtani a szokást, sőt, a népi sajátosságokat is megmentette és felvette az irodalmi nyelvbe, a szabályos történeti fejlődést biztosította, beilleszkedve a nemzeti közösség életébe. Horvát racionalizmusa azonban voltaképp *safát* értelmének korlátlan tiszteletét jelentette. A későbbi évek során elszakadt minden társadalmi fejlődéstől, és elmélete egyre inkább elvonttá, öncélúvá lett. Mint ahogy Adelung megérte még életében népszerűsége elhamvasását, Horvátról is elmondhatjuk ezt. 1815-ben Szemere Pál már ezt írta: »Az egy Horvát Pistán kívül senki sem gondolkozhatott a nyelvről systematice, s ő belőle s az ő principiumaiból mi leszzen? A német Adelung sorsából könnyű lenne megjövendőlni.«

AZ 1766. ÉVI KESZTHELYI PARASZTMOZGALOM LEÍRÁSA

Az osztrák örökösödési, majd a hétéves háború s az ezek következtében megnövekedett értékesítési lehetőségek a Habsburgoknak a XVIII. század eleje óta következetesen érvényesülő gyarmatosító politikája ellenére is nagy mértékben meggyorsították Magyarországon az árutermelő nagybirtok kialakulásának folyamatát. A földesurak jobbágyaiktól egyre nagyobb földterületet vesznek el, melyeket saját kezelésükben tartanak meg. Az így megnövekedett allodiumok megművelhetése érdekében viszont — a gyarmati viszonyok következtében fennálló tőkehiány miatt — csak az ingyen munkaerőre, a jobbágy munkára támaszkodhatnak. Az allodiumok növelésével párhuzamosan tehát hatalmas mértékben emelkednek a jobbágy — elsősorban robot — terhei.

E terhekkel szemben a jobbágság egyre növekvő — egyelőre még nem nyílt — ellenállása, s ugyanakkor a földesúr még egyre tovább növekvő igényei mellett a gyarmatosító Habsburg hatalom abba a veszélybe került, hogy e két ellentétes törekvés között a paraszt elsajátítható terméktöbbletnek éppen az a része fog lecsökkenni, melyre az államhatalom tartott igényt. Ezért az udvar — a parasztsághoz már nem mérve nyulni, — az 1764—65-ös országgyűlésen a földesurakat próbálja meg rábírní a kizsákmányolás mérséklésére ill. szabályozására.

Érthető tehát, ha az ausztriai és horvátországi piacok közelsége miatt az árutermelésre legnagyobb mértékben rátért nyugat- és déldunántúli nagybirtokok parasztsága, érezvén két kizsákmányolójának — állami és földesúri hatalomnak — pillanatnyi érdekkellentétét, 1765 tavaszán széleskörű, vármegyékre kiterjedő mozgalom során tagadja meg földesurának a robot- és terményszolgáltatásokat. Természetes, hogy ezen majdnem 2 évig tartó ellenállás során igen sok helyen kitörésekre is sor kerül. Ezekben a parasztság többnyire nem közvetlenül a hatalmas földesurakkal, hanem a földesúri hatalom helyi exponenseivel: ispánokkal, tiszttartókkal, falusi bírákkal kerül szembe. Azokkal, akik számára a kíméletlen földesúri elnyomást — többnyire saját kapzsiságukkal és rosszindulatukkal tetézve — legközvetlenebbül testesítették meg.

Az alábbiakban ismertetendő verses leírás »Keszthely Mező Városának tulajdon Birája és Tanácsa ellen az 1766-ik esztendőben lett első feltámadásának leírása« e nagyarányú parasztmozgalom egyik érdekes és jellemző epizódjáról ad hű és részletes leírást.

A balatonparti község a török hódoltság ideje alatt kisebbfajta erődítmény volt, melynek katonakodó lakossága földesurat nem ismert, kilencedet, tizedet nem adott, földjeivel szabadon rendelkezett, s a környező legelőkön és erdőkben szabad legeltetési és faizási joga volt. Rákóczi szabadságharcának bukása után azonban végvárjellegét megszüntették s a földesuraságot a század harmincas éveiben átvevő Festetich Kristóf a várost rövid idő alatt teljesen saját földesúri hatalma alá vonta. Ennek során megvonta a város szabad bíróválasztási jogát is. Ettől kezdve a községi tanács bíráját és esküdteit mindig az ő jelöltjei közül kellett választani.

1765-ben azonban, — nyilvánvalóan az akkor már Zalamegyére és ott is főleg a Festetich-birtokokra áttérjett parasztmozgalom hatására, — a város akkori előljárósága megpróbált megszámolni a földesúri akarattal és visszautasította a földesúr jelöltjeit. Festetich azonban megmaradt szándéka mellett, az ellenállókat kizárta a tanácsból és az így megürit állásokat saját jelöltjeivel töltette be. Az így újonnan alakított tanács a földesúr számára megbízható elemekből, gazdag parasztokból és a földesúr által betelepített német iparosokból állott. Működésük pontosan megfelelt a földesúr érdekeinek: a belső földesúri szolgálatban álló lakosokat (kb. 80 személyt) mentesítették az állami adóterhektől, s ezeknek adóját is a város szegény lakosságának vállára hárították át. Nem feledkeztek meg azonban saját érdekeikről sem: gyanus manipulációkat folytattak a szabálytalanul kiosztott hadiadó körül; kirováskor nem számították le azt, amit a lakosság természetben fizetett, hanem mégegyszer kivetették a szegénységre, — a különbözetet pedig állítólag maguknak tartották meg. Hasonlóképpen nem voltak hajlandók elszámolni a város 5 korcsmájának és mézárszékének jövedelmével sem. »Nem a szegénységnek hasznát szomjuhozzák, hanem ellenben magokat hízlalják.«

E keserves helyzetben a város szegény rétege, — a Pap-utca lakosai — ügyének a felsőbb hatóságok előtti képviseletét egy elszegényedett, paraszti sorban élő, s mint a megyének vele szemben tanúsított magatartásából ki is tűnik, — nem is kétségtelen nemességű családból származó ügyvéd: Kenyeres Péter vállalja magára. 1766 elején pontokba foglalt vádiratban támadja meg a város előljáróit, — de miközben a bírót és esküdteket vádolja, világosan érezteti, hogy a támadás tulajdonképpen a csatlósokan keresztül a földesúr ellen irányul. Ezekben a hónapokban újból magasra csapnak a mozgalom hullámai Zalamegyében, s a megrémült megye és földesurai, hogy legalább a mozgalmaktól kissé távolabb fekvő Keszthelyen még csirájában elfojthassák a veszedelmet, a bírák és esküdtek ismételt in-

stanciazását meghallgatva, április 29-én reggel elfogatják az ügyvédet és a megye hajduival megkötöztetve Zalaegerszegre készülnek hurcolni, mint a »közbéke megbontóját.«

A hét részre osztott költemény¹ — erősen parasztellenes hangjából következtethetőleg valamilyen uradalmi officiális munkája, aki azonban feltétlenül szemtanú és a várost alaposan ismerő személy lehetett — barokk idillel kezdődik : a hétéves háború befejeztével általános béke száll a világra :

Megszűnt Borussusnak villagó fegyvere,
hosszas haboruja fordult csöndességre,
Gondolván másokis lépnek bekességre,
Ujjulnak mindenek e kívánt örömré.
Lészen már mindenütt helye szeretetnek,
távozik morgáso hamis iregységnek,
egymás ellen való rut törekedésnek,
engedelmes leszen kiki Csöndességnek.
Meg hajtya a Fejét Országh Királyának
megh alázzo magát Tartomány Urának,
adja tisztöletit Város Tanácsának,
a Falu fogadja Szavát Birájának.
Távozik fürgetek, lepik szép tavaszra,
jászbón nyögöt ágak gombos bimbozásra,
téli derességbül mezők Virágokra,
fölhök közt bujkáló naps világra.

Mithológiai alakok bukkannak fel, akik a béke dicséretét éneklik. Örömeiket azonban disszonáns hangok zavarják meg :

Mert Keszthely Várossa vagyón nagy Zavarban,
majd fele Népének gyüle Pap Uczában,
onnénd igyenessen hogy szallyon Táborba,
ne szűnnyék ujjullyon szive rut haragban.
Ezerhétszáz után lón hatvan hatodik,
esztendő és abban az Holnap 4dik,
tolsó Napjával nem is dicsekedik,
mert : nagy haboruja nyomb Urakodik.
Föltette magában támod Birájára,
Azután üt megént maga Tanácsára,
nem tudgya hogy jut eő bizony romlására,
viszi portzioját nagyobb Adózásra.

Megjelenik a lázító is : Kenyeres Péter. Alakját az ismeretlen szerző rosszindulatúan mint kapzsi zúgprókátort állítja be ; maga a leírás azonban rendkívül plasztikus és eleven :

Ennek indéttója volt Kenyeres Péter
biztattya Községet mindent eszessen mer,
mondani, felelni, neki Kevesesther, (?)
minden hozzá jövő okoss Tanácsot nyer.
Nálo az igasság, mond a Decretumot,
suttomban heverő a Tripartitumot,
ezekkel szerzettem Karmzsin Csizmámot,
bánom hogy nem mondá a széles Kapámat,
Avagy még a mellé hadaros Csépepet,
Kaszámot Sarlómot, s az öreg Fejszémot,

¹ A költemény kézirata a Festetics-család hercegi ágának volt keszthelyi levéltárábó (most az Országos Levéltárban) került elő. Jelzete nem állapítható meg pontosan, a vers mellett talált s vele nyilván összefüggésben levő hivatalos jelentésen : „Species facti tumultus Keszthelyensium de Ano 1766.” (A keszthelyiek 1766-iki lázadásának leírása) olvasható; a több-féle áthúzott jelzet egyike sem illeszthető be a levéltár eddig ismert egyik rendszerébe sem. — Magáról az 1765—67-i dunántúli parasztmozgalomról ld. : Szabó Dezső : A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában, Bp. 1932. — A keszthelyi állapotokra és a mozgalomra : Bontz József : Keszthelyi mezőváros monográfiája; továbbá Keszthely város levéltára, 1765. V. 11. és Festetics-levéltár, Szaladiensia, Nr. 1678/d, 1882/c, — utóbbi három levéltári jelzetet Szántó Imre volt szíves közölni velem — a 948 soros verszet szövegét kivonatolva közlöm.

Ujjéthatnám ezzel mastan Köntösömet
 né vesztettem volna másban ell ücömet.
 Nem illet ész vesztőt Törvény és Tudomány,
 vagy sült bolond révész az igyenes Kormány,
 ki tompa elméjű magábanis Kámány, (?)
 hanem állondossat ki olyan mint Márvány.
 Hogy Községet jobban eö ell hitethesse,
 maga hitelét is nagyobbra vihesse,
 érdeme Rovássát föllebbre meczhesse,
 nem szünik meg nálo a sok féle Mese.
 Azt hillete széllel, Tanács Foréntokat,
 osztott föll maga közt hidd el számosokat,
 de fogom Körömben Nép nyomorgatókat,
 Számokat is veszek errül fontosokat.
 Volt modgya mindenben, tudod ekkoráig,
 Bachus vörössei folynak le Gyomráig,
 a Biró Házánál napnak le estéig,
 alig hogy nem jönnek visza a Torkáig.

A mód, ahogy hozzákezd a tanács elleni hadjárathoz, pontosan azonos azzal a módszerrel, mely szerint éppen ez években oly sok magyarországi község próbálkozott: pénzt gyűjt a parasztok között (collectát), és egybe gyűjtve a bizonyítékokat a tanács ellen, Bécsbe készül, hogy a császárnő előtt leplezze a bírák és esküdtek sötét üzelmeit:

Edesétti népet hogy míg Bécsből meg tér,
 lenne halgatásban de Kölcseget is kér
 mert eö vizsgálással Kicsint nagyokat mér,
 mély elméje ott is mindeneket föl ér.
 Fogagya, hogy soha túlök eö el nem tér,
 míg a Tanácsok közt mindent el sem is ér,
 Város hasznairul tellyes számot nem kér,
 csak fáradságában láttattassék a bér.
 Ennek valójaro szedi Polétákat,
 ugy az adózásrul szolló Czédulákat,
 tessék ki ebbülis ki tett olly munkákat,
 vagy igaz hivségben töltött több órákat.²
 Visziis azokat Község örömére,
 gondolván hogy soha nem égne Körmére,
 nyújtja bé nagy bátran váró Kezeire,
 Kenyeres Péternek a Szive hevére.
 Nhol vett már ezekből nagy szarvat maganak,
 el tökéllé szinte nem enged Tanácsnak,
 ha pedigh engedne tartna gyalázatnak,
 hilleli eö magát okos Procatornak.
 Öszve vett Társiis széllel bátorkodnak,
 Kíáltyák tanácsot minden hamisnak,
 Kenyerest egyedül tartják egy igaznak,
 azértis nevezik Hajnali Csillagnak.
 Mond aztis Birónak Kegyelmed ma Biró,
 de bizonyos semmit holnap lesz föl író
 az én Népem előtt marad csak egy Tyró,³
 ereje is olyan mint tövetlen Karó.

A tanács — bár a szerző szerint teljesen nyugodt lelkiismerettel lehetett — mégis erélyesebb lépésekre szánja el magát:

² Az adót a mezővárosra egy összegben vetették ki és azt az adózók között az előjáróság osztotta fel. Az egy főre kivetett adó összege a porció. Kenyeres az adó befizetéséről szóló nyugtákat, cédulákat, és a kivetett összeget feltüntető bilétákat (polétákat) gyűjti most össze, hogy így lehessen ellenőrizni, kitől követeltek olyan adót, amelyik a kivetésen felül nyilván az előjárók zsebébe ment.

³ Tyró: újonc katona, akit az öregebbek még nem sokra becsülnek.

Nem olyan a Váross mint a paraszt Falu
 Kanászosos Füttyü furuglás, és dallu,
 vagy csatákló Kokas meg lígetelt tollu,⁴
 hanem Görbeséget igényettő Szalu.
 Azért Tanácsi közt vette azt Czéllához,
 hogy mindenek előtt menyen az Urához
 a nagy Tekéntetű Föstetics Kristófhöz,
 Fölséges Aszszonyunk eő Tanacossához.
 Meg is jelenteni volt hivatallyában,
 ki tudgya vezetni Kétséges Uttyában,
 Habok közt hajóját tartná megh Markában,
 ügyét igazságban végét nemis másban.

Festetich Kristóf azután jó tanácsot is ad a tanácsnak :

Azt veszi Tanácsul menne Vicespánhoz,
 okos tudós, és bölcs eő Megyés Urához,
 mert nincsen Pap Ucaz kötve bírásához,
 ebben Törvént tenni nem fér hatalmához.
 Jelencse meg magát talál abban módot,
 hogy Kenyeres Pétert, ki oly hármos habot,
 a csöndesz Nép között álnokul indított,
 megh feddi, s szájáró teszenis Lakatot.
 Vagy ilyen Zöndéttöt Adattattya Kézben,
 az után vezessék a sötét Tömloczben,
 hogy senlödgyék ottan a nehéz nyögésben,
 miglen jóra jöven ; lépják emberségben.
 Ez jó módott Tanács térd hajtással veszi,
 el sem is mulattya hanem végben viszi,
 minden egyéb dolgát hamar félre teszi,
 tsak hogy szándékátul ne vettessenek messzsi.

Így zárul le a mozgalom előzményeinek leírása a keszthelyiek »Hajnali Csillagának« gyászos elfogatásával :

Végben ment hiradás, kötözik Kenyerest,
 el rendölt Katonák erőben nem terhést,
 viszik Mihályfáro mellében Pihést,
 Lovak Közt gyalogul fáradsággal tellest.

A tumultus leírása április 29-ével kezdődik. A vers mellett talált hivatalos jelentésből megtudjuk, hogy a község lakosai ápr. 29-én este tudták meg Kenyeres elfogatását. »A megh irtt napon értésére lett a községnek, hogy Kenyeres Péter a kiben minden reménségeket helyhezítették nemes Vár[me] gye Katonái által Páhoknál megh fogattatott, mellyért az egész városan hir futamodott. Eczakán tizen egy Ora tájban a Város Birájára föl támoldván házára ütöttek ugy, hogy Szobája, Udvara tömve vala emberekkel a kik durungokkal és más eszközökkel föl készülve valának. . . kik is kiáltának a Biróra mondván : te vagy az a gaz ember, hazug, hunczfut, a ki el árultad a mi igaz emberünket? Kötözzük meg mint a disznót, vigyük el, nem vagy Biránk, hanem szolgánk. Némellyek okosabbak lévén könyörgésére a Birónak megh lágyultak anyibul, hogy a többbit disponálták s a Birót akkor nem bántották, hanem a Város dobját ki kérték illetlenül mondván : add ki a dobunkat mert ha nem adod ki, verjük érette Kamarádat. Ki adatott nékik a dob és el takarottak.«

A költemény második része azonban, »Melyben foglaltatik ugyan a második, és nagyobb föl támadás Eskütteknek megfogdozása, Láncoltatása, és Kalodáztotása,« bár az esti támadásról a jelentéssel egyezően számol be, többet is tud : elmondja, hogy az elfogatás hírét a szegénység Kenyeres apjától tudta meg, aki a házakat végigjárva izgatta a parasztokat a városi tanács ellen :

⁴ Azaz a város nem olyan együgyű, mint a falu, nem is olyan, mint a megtépázott tollú dühös kakas, amely azt se tudja, mit csinál dühében — hanem megtalálja a maga útját : jelen esetben a földesúrhoz.

Járjo mindgyárt szélel Házakat az Attya,
 meg hodult Társait öszve is hivattya,
 Kivált Petlenczkivel elejbe adattya,
 hogy fiát Vicespán most kötözve tartya.
 Ha mast nem forgódnak küldi Egerszegre,
 hová nem vezetik álmos Csondeszségre,
 hanem futamodik jó hire Czégerre,
 eleteis mégyen a rabos inségre.
 Nem köl itt hallasztás, hanem gyors Sörény[ség].
 Kedvezés himezés hanem hietlenség,
 távul légyen minden Lankat erőtlenség,
 ide kívánatos a markos Erösség.
 Szükség tanácskozni e szoros dologban,
 Kezdeté mint Légyen hogy mehessen jobban,
 mente is maradgyon az állandosságban,
 vége azzal együt ne Légyen hiaban.
 Nosza miis hát mast! Legyünk öszve fogók,
 föltett szándékunkban végigis állondok
 nem a Teseussal hirtelen változók,
 egyiktül másikhöz hittetlen Csapdozók.
 Ha teszik Harangot veretessük félre,
 szélel tévő Kösség had tudhassa mere,
 uttyát vezethetné Pap—Ucza völgyere,
 Hozzánk igyenesen, nem más helyre Erre.
 De talán mast hadgyunk békét az Harangnak,
 mert más hire léssen etszaki Hangjának,
 Németh Katonais mondana Kurucznak,
 ugyis az a neve mast szegén parasztnak.
 Csak az Légyen Czélunk üssünk á Birora,
 ne vigyázzunk semmit sötét Etszakára,
 Regvelre verradva osztán á Tanácsra,
 de addigis esztet vessük á Békóra.
 Véghez viszzük ezzel, hogy szabadulhasson
 Fiam rabságabul házomhoz juthasson,
 Mások pirulásán vigan tapsolhasson,
 együtt itt veletek kedvre mulathasson.

Most következnek az éjjeli támadásnak — nagyjából a jelentéssel egyező — leírása :

Meg lett végezések ütnek Birájokra,
 Szokatlan lármával Kapnak durungokra,
 tellesis szándékjok hogy vessék békóra,
 Birói jutalma mennyen Siralomra.
 S mind addigh pöngesse vasát békójának,
 ingyen se reméllye végit e jajának
 mig Község nem Láttya jelét Csillagjának,
 eresztét nem nézi bánatos rabjának.
 Nem veszi tréfára Biró ezen dolgot,
 egyiknél sem láthat Kertbeli virágot,
 vagy Tavasz elejin Zölden néző ágott,
 hanem csak forogni a merő dorongot.
 Fölemeli Kezét teszi könyörgésre,
 Kéri mind Kicsinyig az Isten Kedvére,
 ne hoznának illy nagy szégyent a fejere,
 magok[na]k sem válnék a böcsületekre.
 Minemü szégyene volna Városnak is,
 tenni a Biráját Vasra Beléncsreis,
 Rea kent dologban ha volna vétkeis,
 meg lehet találni ötet másképpen is.
 Tudgyák aztat feles mast itt Katonaság,
 Kikre gondnak lenni nem utolsó agságh,
 sem éjjel sem nappal nincs szünet és nyugság,
 hogy léssen elege az az egy gondosság,
 Ki tesz hát eleget, ha a Birót Vasra,

verik és vezetik nehéz Kalodára,
 kinek lészen gongya Szénára s Abrakra,
 Lásso dolgát Község mint lesz utóllára.
 Ezeket meg látván távozik házául,
 Birónak, és szünik mastan fogásátul,
 mégyen ell dudolva Egész Csoportostul,
 de a Tanács ellen nem szün szándékátul
 Azértis hajnalban ütnek mingyárt dobot,
 paraszt vendégségre pöngetnek dorombot
 Környül vették máris a piarczos dombot,
 ott Kötnek Tanácsra hamissan font gombot.
 Küldik ezt egyikért, küldik azt másikért,
 Küldenek Biróért s a Notariusért,
 Gombkötő Imréért, és a Sipos Györgyért,
 még Szölő hegyre Káloczi Jósefért.
 Küldenek többertis a Pais Mihálért,
 sok üdeig igaz adó szedőjökért,
 az után noszontak Haraszi Jósefért,
 Edgyüt a büntelen Kaposi Jánosért.
 Gondolnád ellmarad itt a Szabó Ferencz
 forgat ugyan singet, de nézd mely görbén mecz,⁵
 még a Városban is nem igyenes a fércz,
 mert félelmes szive nem oly mint erős ércz.
 Ballag ugyan titkon mégyen Szölejéhez,
 gondolván ott senki nem fér Keléncséhez
 Vassal béburétot kulcsos Pelejéhez, (?)
 elbúján nem jutnak titkolt személléhez.
 De jaj haszontalan hamis a Piribék,
 a Kemény fában is talál helet az ék,
 Csak eczer láttassék abban a hasadék.
 mond ez kít kerestem már is reá akadék.
 Rugja tarsoival bézárot Ajtóját,
 inti sok intéssel tolna le Závárját,
 hogy ha nem cselekszi lássa majd notáját,
 mint fujja, s mint járja az ebeknek dajját,
 Ez nagy félelmében tölti megh Poharát,
 ablaktyán nyujtya ki a jó üzű Borát,
 gondolilya enyhétti meg szomjult madarát,
 ell széllesztli véle seregült taborát.
 De nem meré Kezét nagyon kinyujtani,
 félvén hogy lehetne kívül meg kaphatni,
 hogy ne Kénszerétné anélkül maradni.
 az rá gyült seregtül annyira rángotni.
 Tollya le lassanként azért belső zárját,
 meg is nyittyta nékik bé csukot ajtaját.
 remélli nem láttyo már ugy semmi bajját,
 de jaj eszreuvé a Syren notáját.
 Veszik mindgyárt Közben Kesérik mint Rabot,
 nem nézik uttyában igyeneset és dombot,
 csak arra vezetik, hol van nehezebb bot,
 nincs nézte Testének ütik mind a dobot.
 Be jutván Városban teszik ottan Lánczra,
 ne hid hogy vezették a teli Asztalra,
 vagy jo borral töltött övegre Korsora,
 hanem többel edgyüt szégyen gyalázatra.
 Hát hol Gombóc Ferencz mondgyák mostanában
 de felelik mások had föllön Fazékban,
 mert fötlen tálalva nem lesz üz falatba,
 amiát a Csömör Gyülik a házunkban.

⁵ E két sor jellemzően mutat rá a XVIII. sz.-ban még erősen megfigyelhető foglalkozás szerinti névadásra: sing itt a szabó mérőrudját jelenti, de már a mondat második felében képletes értelme van: célzás, arra hogy Szabó nem egyenes úton jár.

Légyen tartozandó bár Tanács Számába,
 ha vala néhais része multságba,
 nem ért hamissághoz nem járt Iskolába,
 maradjon békével nincs része osztálba.
 Küldgyék inkább mindgyárt Város Pajtájába,
 szénát kötöttetni funtollya Csomoba,
 mennyit kötötet föll vegye aztat számba,
 nem ért úgy is máshoz járjon ell csak abba.
 Hatro még Birájok kiáltyák azonban
 röjtötte ell magát mondgyák a Klastromban,
 futnak a Postára mingyár számossabban
 többel együt ezt is foghatnák markokban.
 De nem jutnak hozzá: mert van Örizetben,
 nincsen modgyok érte eö fölmenésében,
 mint bárányért Farkas vannak kint lesésben,
 vannak Barátok is rajtok nevetésben,
 Gondold mint forgodik itt Pallinkás Gyrkó,
 Eö füstös szürével faragatlan lurkó,
 Siet mindenfelé a képetlen Furkó,
 Komor Társo lévén néki Hurka Jankó.
 Látnád egy kezében tartni Köteleket,
 gatyáját másikban, még is beléncseket,
 Kiáltyo hozzanak hamar felesseket,
 Kötözzék megh velek Birót Eskütteket.
 Mittesz gyors Lépéssel e mellett a Busa,
 alig gondolhatni hogy lehessen mássa,
 övöltt Kiált morog nincsen halgatasa,
 egyedül szándéka hogy Birót foghassa.
 Futkoz itten jelen az Iffju Penteli;
 ordét, mint oroszlán mérgét is leheli,
 Kezét Birájáro gyakran fölemeli,
 hogy fogják kötözzék eö csak azt feleli.
 Mégyen Sipos Györgyhöz a meg bodult Cstti, (?)
 bár légyen Bályo is még sem mentegeti,
 Csoport Kötelekkel inkább iezgeti,
 hogy kötözzék Társi mind Csak arra inti.
 Hát az ebül aggot mit mond a Kopácsi,
 György volna a neve de hamis tanácsi;
 sövöltvén másokkal mint Ordéttó Csácsi,
 kiáltya Városnak hol vannak beléncsi.
 Hozzák mindjárt elől Lakattyát és Láncczát,
 had járják Esküttek az ebeknek tánczát,
 nem köi nézni semmit orczájoknak ránczát,
 vagy böcsületiknek előbbennyi polczát.
 Hozzák Kalodát is hamar a piarczra,
 Esküttek számára bizony nem is másra,
 had nyögjenek abban Község látására,
 mignem vezetettnek eökis csillagjokra.
 Hát mint tanácskozik Vásonyi Lakatos,
 ritka annál jószág, ki vörössel fótos,
 annak embersége hiddel nem is fontos,
 mind szava, mind tette hitetlen, parasztos.
 Volt és kisbirája többször e városnak,
 jól tudta igazát Esküt Tanácsának
 mast még is Társi közt vallya azt hamisnak,
 azok közt Birotis mondgya egy ravasznak.
 Talán elismaratt innénd Rádi János,
 ne hid! mert valóban ez is bozogányos,
 jelen van, úgy teszik, látom nem is álmos,
 keze is fogásra ugyan nem hijjános.
 Mert Gombkötő Imrét vonnya le pallásrul,
 ott el felejtkezvén igaz Sogorságrul,
 bár kérje érette nem tud a Hugárul,
 előtte idegen nem megy el házárul.

Viszi ki Házából által a Tornacván,
sokaknak csuffjára hozszat a Nagy Uczán,
vezetteti által a Város piarczán,
nem hadgya maradni böcsülti polczán.
Ottan tetetteti pöngő hozszu Lánczra,
mig estvére jutna Lukas Kalodára,
had Eredne szive addig is bánatra,
szeme peddigh gyöngyös le folyó Patakra.
Vagyon mégh hasonló ehez vastag János,
dupla vörös bajsza Keze is Csákányos,
Szabó Péter háto attul zöldel fótós,
egész étszakája azonert is bajos.
Csak egy intéséért nyerné ezt hátáro,
Sogora kedvéért fordula Lapjára,
Csákánnya vastagnak a hármos csapásra,
amaz is jajdulva essék az órára.
Testvérjét nem szánto a Haraszi Márton,
mint erőtlen jámbort a K. etlen boton,
másokat noszont rá hurczollyák az uton,
alig nem huzatá, hogy ment volna háton.
Talán azt gondolod, csak Magyar e tábor,
ne hid: mert Német is jutot ide bátor,
ki hitte volna ell, hogy ne lenne jámbor,
mig töbihez magát nem adta mint Lator.
Nádosi a Neve, de kár hogy Magyaros,
látnád bugyogóját ell hinnéd nem szoros,
ha belül tekétnéd, alig hanem Káros
illete Mezeje gyakran föstöt piros,
Volt még egy másikis K'neve? Piltinger,
de csak legyen inkább Magyarul Pölöngér
talán jövendőben ahoz még jobban ér,
ne irigyle senki, hogy ha bele is fér.
Teszti rendölését házbul Dobos Péter,
gondollya tanácsa ugyis Foglokat nyér,
hogy ha ki nem megy is még is mind egyetér,
mivel ugyis föle minden Tanácsot Kér.
Ez közmondás szerint erónél többet ér,
az szoros dolgokban ez leg böcsüsebb bér,
kiket ez Kormányos szivek félve nem vér,
marad is e mellett a nevezet Vezér.
Csatáz éjjel nappal Kösztök Markó Gyura,
hosszu Láboitis veszi futkozásra,
hogy az Esküteket Kerécse Hálora,
nincsen tekéntete erre vagy amarra.
Ennek Adjutántya vala Kajdi Imre,
rendöl vigyázókat minden Ucza végre,
ne válcsonak utat hozzádra tüledre,
hanem ingyenessen jöjenek Kezekre.
Lásd mint vitézkeedik Kösztök Futó Jankó,
éz sem alább való mint a másik Markó,
sőt még ártalmassabb mint buza Közt Konkol
tapod mindeneket mint az másas Patko.
Ordétt minden Uczán Kurta Bangó Marczin,
van is Szája hozzá, valóban nem piczin,
vigad igazaknak mostani esetin,
de Lesz utóbb Kára érte nemis Kicsin.
Nagyobb latorsága Kisded tetemenél,
szeme szikrázása félőbb Jupitérnél,
tartya magát föllebb minden egyebeknél,
hogy esnének térdre kívánná Képénél.
Bisztattya köz társit a Térhnevü Bognár,
magais forgodik mint csatazó Tatár,
tajtétköz szájában mert most nincsen Kantár,
de utóbb követi kít mast nem vél nagy Kár.

Ennek Felesége sem szitálja Lisztit,
 hanem fölözi mast Férjének a tisztit,
 Kivel maga nem bir, mondgya fogd Kurafit,
 miért a Kösségnek osztotta föl pénzit.
 Jelen Petlenczkiek méreggel tellemek,
 minden végezésben másokkal felessek,
 Biró lesésében igenis szemesek,
 de meg fogásában még sem szerencsessek.
 Volt erre szandékjok fölöttebb szert tenni,
 helette Kenyerest előbb szemlélhetni,
 Lehetne hamarébb kiis szabadétni,
 szoros Kötelébül általa válthatni.
 De mivel a Birót mast megh nem foghatták,
 Eskütteket osztán Kalodára hánták,
 hogy így végzik Czéllok, magokat bisztatták,
 kiknek a Lábszári aztat el birhatták.
 Nem is csalattattak bizott reményekben,
 mentek Kenyeresért máris Követségben,
 Páhi Mihály, és más hogy hoznák Kezekben,
 az mint megis hozák estvéli údóben.
 Vagyon már öröme rajta is Kösségnek,
 látván szabadságát várt Kenyeressének,
 mint hogy nem szemleli sérelmét Testének,
 Azért szabadulást enged Eskütteknek.

A fiskális valóban kiszabadult, a megrémült megye, hogy a nagyobb bajt elkerülje, meg-
 másítva rendelkezését szabadlára helyezte. A versezet III. része foglalja magában a már
 kiszabadult Kenyeres által »a Kösségnek az Eskütteken elkövetett latorságának dicséretit
 és magának is azon való örvendezését.«

Látván támodását az bodult Kösségnek,
 indéttó Kenyeres ily megh veszett Népnek,
 tettét hogy nevezné rut illetlenségnek,
 inkább azok előtt mongya Emberségnek,
 Kialtoz mint Stentor, mond: im az állondok,
 nem véltem, nem hittem, hogy meg maradandok,
 Lennének szavokban igazakat mondók,
 inkább esetemmel lesznek változandók.
 De mast tapasztalom Pap-Ucza hivségét,
 e csoportban lévő többek tehetségét,
 Ahoz esküt Kösség igaz emberségét,
 de feőkép Szabó Páll markos Erösségét.
 Nincsen ettül messze Szabó Mihály Keze,
 Testvére másiknak ez is arra néze,
 ki találta máris valamit eő főze,
 vanis benne hiddel Lépnék édes Méze.
 Adgyon Biró Számat mindenrül az Szava,
 kiáltya nagy szoval nem is almodozva,
 ahoz perceptor is magát hozzá adva,
 nem lesz addig békes, hidgye tapastalva.
 Tanács is azokrül, mit ettek? és ittak?
 midőn a birónál gyakran mulatoztak,
 magok erszénnyekben nem is nyuladoztak,
 arrül hogy nem szabad nem is almodoztak.
 Azért rendeltetett nekik füzetések,
 az quartély tartástul azértis mentesek,
 hogy dolgok végével igyenes menések,
 Lenne a Birótul nem botló lépések.⁶
 Előbb szükség kérni egy Deputatiot,

⁶ Az előljáróság mentes volt a közterhek és így a lakosságot különösen terhelő katonai
 beszállásolás alól.

Nemes Vármegyétul, hogy bölcs revisiót,
tehetne az után igaz decisiót,
Végre azok ellen várt Executiót.

A IV. rész, »Mellyben a Deputatio s ennek kimenetele le irattatik« elmondja, hogy a Kenyeres által a bírói számadások felülvizsgálatára kért megyei bizottság valóban meg is érkezik:

Bé jött ötös számmal a Deputatio,
szemeskedik már is it a revisio,
magát meg jelenti majd a Decisio
de Kétséges kit ér az Executio.
Hertelendi György lett ennek a Praesesse,
hogy számadásokat jó rendben szedhesse,
az haborgó népet le csöndesethesse,
ha-szükséghez hozangya meg is büntettesse.
Egyik Feő Birája Szala-Vármegyének,
parancsolis méltán a Szántói Széknek
(ki ötödik része ez Nemes Megyének :)
abban helyheztetet népeses Keszthelynek.
Kinek segítségi vadnak mások négyen,
azért rendeltettek többen a Vármegyén,
hogy ezek is lássák számadás mint mégyen,
a miat panaszsa senkinek ne légyen.
Vice Biró Kettő, Kettő pedigh Esküt,
az kik igen tudgyák, hogy mi légyen a hüt,
öszve gyűlések is azonért lett edgyüt,
hogy szép igazságot tegyenek mindenüt.

A vizsgálat eredménye persze nem lehetett kétséges: a megye szükségesnek érezte, hogy főleg a megyeszerte újraéledő mozgalomra való tekintettel az előjárók tekintélyét minden módon erősítse. Az 1766. május 21-én megtartott vizsgálat során

Ell kezdették ezzel bíró számadását,
de kevés hibával találták írását,
melly nem érdemlette Község Lármázását,
azért szenvendi mégh nagyobb Kárvallását.
Tizen négy foréntbul állót hibázása,
melyben ment ell három esztendő folása
a Csuda hogy nem let többen csorbulása,
ezen közben sokbul álván számadása.
Az után Perceptort vivék vizsgálásban,
de ezt nem találták leg Kissebb hibában,
noha számadása állat nagy summában,
foglalván esztendőt kilenczet magában.
Az Eskütteket is vonnyák nagy Rámára,
ha borok Rovása lépet volna nagyra,⁷
de itt sem mehettek semmi valóságra,
ki tetzet hogy Község Czélzot csak Lármára.

A bizottság jelentését a megye, majd a helytartótanács is elfogadta:

Vége szám vételnek meg(1) referadára,
Viszik Vármegyének Egész Táblájára,
hol felesen nézik viszik vizsgálásra,
de okot nem Lölnék benne a Lármára.
Küldik innét föllébb Királi Tanácsnak,
Posony Városában lévő nagy Uraknak,

⁷ Azaz a bizottság az eskütteket is megszorogatja: hogyan kezelték a borjövédelmeket.

ött össze gyűlt ennek nagy okosságának
hol van őrizete a sz. Koronának.
Itt is meghívták, de monták helesnek,
az egész számvételt tartják igycnesnek,
azért is larmát tévő Kenyeresnek,
rendöltek Tömlőczöt vég büntetésének.

A kiszabadított Kenyereset időközben a község nagy szeretettel fogadta és vette körül. A verszet névtelen írója a negyedik rész végén és az ötödik részben így írja le »Kenyeres Péternek előbbi tekentéit, maga örömet, utóbb pedig vasaltatását«:

követé naponként Pap Uczta sereggel
nem csorbéttá kedvét boszontó méreggel
hanem hajlot neki Kösség tisztólettel,
kiáltá fön szóval teli bölcsességgel.

.....
Hordnak is azonért néki jó borokat,
a mellyé becsenyit szép fehér Czipokat,
böjtökön pediglen Csukákat Czompókat,
posztpásztul végtére édes Mosolyákat.

.....
Hogy néked a jó bort horgyák nagy kancsókkal,
vagy zsemlet Kalácsot töltöt Kosarakkal,
Köszönd! ha profuntot adnak csak funtokkal,
a mellé a vizet ha merik szájtlikkal.

Nagy örömmel veszi tehát a szerző az ügyvédet sujtó ítéletet :

Ad az Porkolábnak lészen reá gongya,
hová Köllön tenni azt igen jól tudgya,
annak bé vételét meg sem is tagadgya,
de alig ha lészen neki jó szomszédgya.
Hidd el bé vézeti amint van szokása,
valamiként hozza rovássának mássa,
leg kissebb tettének nem lesz el mulása,
tudom az Korbácsal lesz bé iktatása.

.....
El járó dolgában ez gyors, s hiv katona,
méltó hogy hívségét ténával a penna,
jövő üdöre is írásban foglalna,
tüle más Társois hasonlót tanulna.
Kézre Adta rabját mint volt parancsolva,
hosszabb utábánis nem járt álmódzva,
házrul házra nem ment részegül tobzódva,
hanem igyenessen szemeit fölnyitva.
Vasra vagon verve már szegén Kenyeres,
alig ha ruhája a tetüktül üres,
méltán busul ohait min kár vallon béres,
Isten szabadécsa légyen helye téres.

A hatodik rész — az előző négy soros versszakokkal szemben — kétsoros versszakokból áll: »Mely által Kenyeres Péter maga raboskodásán sohajtozik a Tanácsnak arra lett feleletivel.« A börtönben ülő Kenyeres és a diadalmas tanács párbeszéde ez :

Kenyeres : Tündér változását latom szerencsemnek,
mer unalmas vasat lábomra tevenek.

Tanács : Ugy köllött járni eszveses elmének,
nincsen más jutalma haborut Kezdőnek.
Van alá borulta előbbi fényemnek,
érzem is oránként gyötrelmét szívemnek,
Nemis várhod Könnyen boldogát üdődnek,

még csak mast Kezdeté sötét Tömlöczödnek.
Előbb csak nem régen szabad szárnyan jártam,
ily mustoha sorsot, esetet nem vártam.
De mast bé vagy zárva a mint enis látom,
magadnak irjad föl másokkal ugy tartom.

.....
Mind éjjel mind nappal hoszszu Lánczon tartnak,
Kenyérnél, és viznél egyebet nem adnak.
De talán étszaka Káladara hánnak,
tudom vendégsége csak Kenyér, viz rabnak.
Napjában csak kéczer lehet kimenésem,
többire Zár alat vagyon pessedésem.
Csöndességért hánszor volt hozzád küldesem,
mellyekért ezt nyerted arrulis intesem.

.....
Jaj lesze valaha vége rabságomnak,
vagy támodé fényve sötétes napomnak.
Baj lesz való vége a te fogságodnak
támad ha meg attad árát a lármádnak.
Tehát mikor leszen az a bajos üdő,
hogy lármámnak árát lennék füzetendő.
Várjad minden órán lesz következendő,
csak a sententia lenne kedvezendő.

A hetedik rész «Mely által a szegén Rabok insége, és Kenyeres Péternek is érdemlet sententiája le irattatik» váratlanul szánakozó, s egyszersmind eleven, plasztikus képekben festi a megyei börtönök borzalmaikat :

Előb vetetődöt már Rabok Törvényne,
bár ne sokasulna fájdolmak fővényne,
had érhetné végét Tömlöczök Keményne,
verratra jöhetne fárot napok fényne.
Hangja nem ulna megh csöngös vasaiknak,
szegét enné rosda Karikás pántyoknak,
öszve vett Láboknak tágulást adnának,
örömöt sziveknek nyugvást tagjaiknak.
De vannak szegények nyughatatlanságban,
elméjek forgódik sok féle gondokban,
nem nyughatik szivek egy szempillantásban,
éltek maradása nincs nálok irásban.
Kedves házo népét némel emlegeti,
ki társát, ki férjét el nem felejtheti,
némely bus elméjét rabságára veti,
azon foly elméje magát mint mentheti.
Ez képzí halálát, amaz Csigázását,
ez még is rabságát, amaz pálcázását,
ez péntekezését, s megis duplázását,
ritka ki reméli száraz bocsajtását.
Előtte Mestere majd mikép kénozza,
öszve köti Kezét Lajtorjára huzza,
nincs benne irgalom kénnait duplázza,
ha sententiája magával ugy hozza.
Előre mutattya a Kénzó ezközöt,
Hövelkét satolla hegedüli Kezét,
Sajtolla Láb szárát, nem tekénti sebet,
csak el végezhesse Kénnyán mesterségét.
Csoportos gyertyákkal oldalát sütgetni,
csigára vonyással utóbb ieszgeti,
rabságának vetkit ha ki nem jelenti,
ha pedig ki vallya akkor éltét félti.
Lehetné elme? ki azt le irhassa,
miben forog szive vagy magyarázhossa,

egy nyomorult rabnak méglen ell válása,
légyen vagy éltenek világbul mulása.⁸

Így kerül sor Kenyeres ügyére is: a megyei ítélőszék a parasztoktól összegyűjtött pénzek visszafizetésére ítéli, megfosztja az ügyvédi gyakorlat folytatásának jogától, s nem helyezi szabadrábra mindaddig, míg az ítéletet az udvar jóvá nem hagyja.

Kik közt Kenyeres is már föl szálltatik,
Hajduk puskaik közt durva léptettetik,
az Tábla elejben szegén alléttatik,
kítülis im arra sententiaztotik.
Hogy az Collectákbul miket szedegetet,
azoknak elsőben tégyenis eleget,
mert addig sem érend rabságában véget,
sőt inkább kepezhet további inséget.
Emellet halgatás néki itéletetett,
egész Vármegyében az ell rendeltetett,
pört ne foltathasson éppen végeztetett,
de még ezek mellé az is föltetett.
Hogy az fogságábul addigh nem szabadul,
sötét túmlőczében örülve nem dudul,
mig ez sententia Bécsbül meg nem fordul,
szabad bocsajtása onnénd ki nem indul.

A költemény utolsó versszakai bizonyos álszent szánalommal szűrik le a tanulságot mind-
azok számára, kik valaha is hasonlóra vetemednének:

Nézzed a raboknak boldogtalanságát,
éjjeli, s nappali nyughataflanságát,
lehető Képezni gyötrelmek másságát,
nincs ki ki mondhassa ennek valóságát.
Illyen áki egyszer Eger-szegre Kerül,
előb volt öröme Az örömré térül,
napjának vig fényre homályában merül,
akár mely mézeis hid el meg Keserül.
Tanuld ettül magad kiki oltalmazni,
lármát, és zöndettést Nép között nem tenni,
szabad élted szárnyát soha ki nem szedni,
hogy a miat néked köllön ott le esni.

A keszthelyi parasztok »föl támadásának leírása« mint költői munka teljesen értéktelen. Verselése primitív, gyatra rímei biztosítása érdekében nyakatekert szórendet, erőltetett képeket használ. Ami azonban feltétlenül értékessé teszi számunkra, az mindezen hibái ellenére is a parasztok megmozdulásának plasztikus, élénk, színes leírása. Gyöngyösi századának első, bár öntudatlan költői kísérlete ez a forrongó parasztság osztályon belüli ellentéteinek és ugyanakkor, közvetve bár, de antifeudális harcának megörökítésére.

Közi: Vörös Károly

⁸ Itt a korabeli kínvallatási eszközökről és fegyelmi büntetésekről van szó. Csigázás: a fogoly testének kifeszítése csigák segítségével, miközben gyertyákkal sütögetik az oldalát, — Péntekezés: pénteken csak kenyéren és vizen tartják, ha ezt hetenként kétszer teszik: duplázás. Hövelkét satolla: satuba, szoritóba szoritják a fogoly hüvelykujját, a hegedülés ugyan-
csak ilyen jellegű kínzás volt, kézen és lábon egyaránt alkalmazták, tekintet nélkül az előző kínzás által már ott található sebekre. A névtelen szerző itt a börtön borzalmainak leírásában nyilván elrettentő célzat is vezet.

TÁNCICS MIHÁLY 48-AS LAPJA, A MUNKÁSOK UJSÁGA

Táncicsnak egész politikai tevékenységéhez szorosan kapcsolódik publicisztikai munkássága; ennek egyik legfontosabb állomása a Munkások Ujsága. Történetének legmélyebb gyökereire éppen szerkesztőjének, Táncicsnak szavai mutatnak rá legvilágosabban: »Viszontagságos életemnek még csak hajnalán, gyenge ifjú volék, robotban szántottunk. A hajdú kegyetlenül elvert azért, mert a többi ekétől elmaradtam, hogy ökrimeit nyugtassam. Akkor elhatároztam magamban, hogy robotban szántani nem fogok többé soha. De ezzel együtt megszületett bennem azon eszmé is, hogy minden tehetségemet a robot és dézsma megszüntetésére fordítom, mert erősen meg voltam arról győződve, hogy a haza addig föl nem virágozhatik, míg kebelén a lakoságnak egy része henyén, munkátlanul, a másik rész verejtékéből él.«¹ A jobbágy-ság terhének eltörlése, közteherviselés, kötelező örkváltás, a föld felszabadításával, a földjuttatásokkal párhuzamosan az abszolutizmus jármának széttörése — ezek képezik a radikális politikus és szerkesztő Táncics egész harcos életének kardinális pontjait. A »verejtkező«, kizsákmányolt osztálynak érdekképviselése, tántoríthatatlan következetes állásfoglalás mellette, agitálás megerősödéséért, életbentartásáért, a jövőben való kiszélesítéséért, könyörtelen küzdelem minden más érdeket képviselő társadalmi osztállyal — ezt tükrözi vissza 48-as lapjának, a Munkások Ujságának sajtópolitikája is.

A 48-as februári párisi, a március 13-i bécsi forradalom²⁻⁴ könnyen lángalobbant-hatta a mienkét is, így vált azután a magyar szabadságharc »első ízben egy nagy európai haladó-demokratikus mozgalom szerves alkotó részévé.«⁵ A 12 pont, polgári demokratikus átalakulásunknak ez az átfogó programja tehát elmúlt évtizedek társadalmi és gazdasági ellentmondásaiban gyökerezik, melynek már közel tíz évvel azelőtt külföldi és belföldi sajtóvisszhangja is volt. Példának okáért idézzük az Augsburg-

ger Allgemeine Zeitungban a bécsi kormány rendelkezésére »Tanácsok« címen közölt és Magyarország »megreformálását« célzó cikksorozatot, melyre az erősen konzervatív Csaplovics János a Századunkban így válaszol: »E tanácslatok mind összevéve oda mennek ki, hogyha Magyarország gazdagabb, műveltebb és szerencsésebb akar lenni, azon kell kezdeni, hogy konstitúcióját akassza füstre, azután hozzon egy sereg új törvényt, a nemesember fizessen busásan adókat, a paraszt pedig váljék nemesemberré s minden sz. kir. városnak meglegyen az országgyűlésen a maga votuma; akkor azonnal egy sereg dús külföldi fog Magyarországon megtelepedni, a műipar azonnal emelkedni, a gyárok s nagykereskedők mindenhol támadni, pénz azonnal mindenhol bőven lenni, szóval az Eldorado azonnal kész leend.«⁶ Ezt az »Eldorádót« a márciusi törvényekkel első felelős kormányunknak kellett volna megteremtenie; de az érdekellentétekből származó ellentmondások, forradalmi győzelmünknek ezek az állandó árnyékai ott kísértének az új kormány társadalmi összetételében, a kapitalizációt siettető és ezért jobbágyfelszabadításunk elől el nem zárkozó, de a gyarmati politikáját folytató, elnyomó Bécs politikájában, az osztrák és a hazai reakció egybefonódásában, a baloldali képviselők javaslatait meghíúsító jobboldal ellenjatszmaiban, a »békepart« manipulációiban.

Az 1848—49-es polgári forradalomnak és szabadságharcnak, az azt visszatükröző Munkások Ujságának jelentőségét akkor értékeljük helyesen, ha rámutatunk azokra a tényekre, amelyek a feudális multtal szemben a jövő felé, a kapitalizmus fejlődésének irányába mutatnak, nem hagyva azonban figyelmen kívül a gyarmati és feudális tényezők gátló és ellentmondást okozó szerepét.

A lapindítás

Az előljáróban elmondottakból következik, hogy a Munkások Ujsága megszületésének potenciái épp olyan mélyen benngyökereznek az előző korok társadalmának történetében, mint maga 48. A magyar polgári forradalom viszonylagosan meghozta a sajtószabadságot és a 40-es évek reformista lapjai után megindulhatott az első radikális hangú népiújság, a Munkások

⁶ Századunk. 1839. 97. sz. 768. 1.

⁷ Sztálin: A dialektikus és történelmi materializmusról. — A leninizmus kérdései. Bp. 1945. 592. 1.

¹ Táncics M.: Föltámadás. — Népszava. 1880. márc. 28.

² Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849—1867. Szerk. S. Sándor Pál. Bp. 1951. 13—14. 1.

³ Mód Aladár: 1848 értékelése és a marxizmus alkalmazása történetírásunkban. — Társadalmi Szemle. 1950. márc.-ápr. 315. 1.

⁴ Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. Bp. 1948. 73—126, 165—212. 1.

⁵ Révai József: 48 útján. Bp. 1948. 65. 1.

Ujsága, 48 minden társadalmi ellentmondásának, a reakció, a kompromisszumra törekvő harmadik utasok, a jobboldal és a radikális baloldal harcának hű tükre. A mindezekben végighúzódó vezetőszál pedig a parasztság érdekképviselete, mozgalmak szervezése. Helyesen látja Ember Győző: bár a baloldali képviselők között számosan terjesztettek javaslatokat az országgyűlés elé érdekükben, »Táncsics Mihály akart a legmesszebbre elmenni, lapjában, a Munkások Ujságában közölte a parasztok panaszait, felkarolta kívánásait, tanáccsal látta el és buzdította őket.«⁸

A néplap megindításának szükségességét maga a kormány is érezte. A 12 pont hetedik pontja az úrbéri terhek megszüntetését követelte, a jobbágytömegek felszabadítását, nyolcadik pontja az egyenlőségen alapuló népképviseletet. A néptömegek előtt meg kellett nyitni az alkotmány sáncait; hogy a jogaikkal élni is tudjanak, fel kellett őket világosítani, tájékoztatni a nemzeti kormány céljairól. A néplappal a magyar sajtó új feladathoz jutott. A Pesti Hírlap 1848 ápr. 14-én hírt is ad erről: »Ápril 12-én a városi, 13-án pedig a megyei választmány főképen azon kérdéssel foglalkozott, micsoda utakon lehetne a népnek megmagyarázni mind általában a pesti 12 pont értelmét, mind különösen azon jótékonyág eredetét, amelyeket az utóbbi törvényhozás törvénybe iktatott... A jövő teendőjét kifejezte az elnöklő Szentkirályi Móric: a gondolatok és az eszmék terén alakítsunk közvéleményt, a tettek terén pedig rendes formák között vigyük tovább a még szükséges reformokat. Szó volt népujságról, de kérdés, ki nyújtson ilyennek kiadására segédkezet.«⁹ — A továbbiakból megtudjuk, hogy Tóth Gáspár pesti polgár felkeszen ajánlkozott 100 példány előfizetésével a lapot biztosítani és az ülést követő napon a pesti polgárok között 3400 aláírórt s előfizetőt szerzett. A szerkesztőt azok közül fogják megválasztani, akik a 12 pontot a legnépibb, a legközérthetőbb nyelven megmagyarázni tudó írók versenyén részt vesznek, melyet majd a választmány rendez. A minisztériumot felkéri, hogy engedélyezze az ingyen postai terjesztést; a néplap technikai kezelését — ugyancsak ingyen — Landerer vállalta. Minden egyéb előkészület a választmány gondja, tagjai többek között: Petőfi, Vörösmarty, Sükei, Táncsics, Nyári Pál, Fényes Elek.

A Munkások Ujsága azonban nem azonos a választmány néplapjával, holott mint látjuk, tagjai között van Táncsics is;

⁸ Ember Győző: Magyar parasztmozgalmak 1848-ban. — Forradalom és szabadságharc. 1848—1849. Bp. 1948. 240. 1.

⁹ P. H. 1848. 30. sz. 334. 1.

ha személyre vesszük azonban a választmány néplapjának az előfizetési felhívását, mindjárt megértjük, hogy annak szerkesztését a nép radikális képviselője nem vállalhatta:

«Szerecsés jó napot kívánunk kigyelmeteknek mind közönségesen. Ha ráérnének bennünket meghallgatni, egypár szónk volna kigyelmetekhez, amint itt most öregéből el is mondjuk... Lássák, kedves atyánkfiai! eddig sokféle hírt ilyenénformán hallották, hogy a falu farkán valami vén-asszony nyelvelőre vette... pedig jól esnék valamit tudni az országnak dolgáról... a pesti urak erről a dologról sokat tanakodtak, hogyan mimódon volna jobban, hogy atyánkfiaiának egy újság járjon? és elhatározták, hogy ne csak mindig a sok volna, hanem már legyen is és falusi atyánkfiai számára meg lett határozva az újság, melynek neve: NÉP BARÁTJA. Szól ez az újság arról a világról, mikor még nem volt szabadság és egyenlőség, hanem robotra jártunk és csak magunk fizettük a portiót! de azt is megmondjuk, mi szabad most és miben vagyunk egyenlők és hogyan kellene annak hasznát venni? nehogy möhön neki essünk mindennek, mert valamint a ló megzabál, úgy az embernek is sok ami sok... A lap ára egész évre 7 ft. 30 kr. megjeljenik minden vasárnap egy nagy 4r íven. Kiadja a pesti központi választmány, felelős szerkesztő Radákovics József, szerkesztőtárs Arany János.«¹⁰

Már ennek az előfizetési felhívásnak a hangjában, stílusában benne van az osztálykülönbség érzése, az ingadozó nemesség félelme a néptömegek jogaitól, megmozdulásától, gyökeres átalakulásától. A Nép Barátja, a kormány néplapja soha sem válhatott őszinte érdekképviseelőjévé a parasztságnak, legfeljebb céljainak megfelelően saját képére és hasonlatosságára kívánta alakítani, irányítani. A Nép Barátja már megindulása pillanatában rivalása, később pedig halálos ellensége a Munkások Ujságának.

Táncsics már jóval a választmány terve előtt szeretett volna széles néprétegeket nevelő újságot szerkeszteni, de nem látta akkor még módját, mert a földesurak — bár járatnak újságot — nem szívesen adják oda a falusiaknak. »Olyanok vannak, kik még eldugnák, hogy csak falusi parasztember kezébe ne kerüljön, vagy ha látnák, hogy újságfélélt olvas, lehurognák s azt mondanák: no bizony még kendteknek való ilyest olvasni! Én tapasztalásból beszélek... Még a tisztelendő urak sem javasolják; többször hallottam őket mondaní, hogy: kendteknek

¹⁰ Előfizetési hirdetés a »Nép Barátja« című és a földművelők számára irandó újságra.

csak imádságos könyv való.¹¹ Táncsics ebben az írásában ennek okára is rámutat: félnek az írás-olvasás mesterségében jártas, az újságolvasó paraszttól. — A sajtószabadság kivívásakor Táncsicsban már kialakult a Munkások Újságának egész terve: »En részemről már előre sejtettem, még mielőtt a törvényeket megalkották és szentesítették volna, hogy sok fog hiányozni belőlük, amit pedig hoznak is, sok magyarázatot fog igényelni, hogy azokat a tanulatlan nagy sokaság teljesen felfoghassa, jól megérthesse — írja önéletrajzában — ennél fogva egy hetilap kiadására készülődtem e cím alatt: Munkások Újsága. E lapnak azért adtam e címet, mert határozottan azt tűztem ki céloomul, hogy a kevésbé tanult sokaságnak benne megmagyarázzam, amire mulhatatlanul szüksége van és lesz... április elején megindult s az első számban a már ekkorra az ország minden vidékére eljutott 12 pontot magyaráztam; 6000 példányban nyomtatván ki a lapot. A példányokat, mik az előfizetők (800) illetőségén felül voltak, magam vettem s osztogattam ingyen a hetivásárokra bejött falusiaknak.¹² A két néplap: a Nép Barátja és a Munkások Újsága között lévő lényeges különbségre már most rámutathatunk. A kormány lapjának főcélja azzal megelégedésre bírni a parasztolvasót, ami van; Táncsicsé arra is rá fogja nevelni, ami lesz, aminek lennie kell! Ennek jegyében április 2-án megindult a Munkások Újsága.

A megjelenés külső és belső tényezői

Táncsics lapja nem mai értelemben vett újság; szó sincs arról a jól bevált formáról például, amit Kossuth Pesti Hirlapjával szokott meg az olvasó. Megindulásától hét hónapig nyolcadréta alakú, könyvhöz hasonló, szept. 24—dec. 29-ig, megszűnéséig pedig folyóiratjellegű, negyedret. Kezdetben vasárnap reggelenként kapta kézhez a közönség, aug. 10-től hetenként kétszer, kedden és pénteken. Ezt parasztolvasói kedvéért cselekedte a szerkesztő, hogy a nehézkes, megbízhatatlan postai szállítások ellenére is eljusson vasárnapig, a falusiak ráérő napjáig rendeltetési helyére. A sürűbb megjelenést örömmel veszik tudomásul az olvasók, a formaváltozást kevésbé, azt hozva fel okul, hogy így nem tudják egybekötteni »örök időkre fennmaradásul.« Táncsics még ugyanabban a számban válaszol

¹¹ *Táncsics Mihály*: Vasárnapi egyesület, vagy segítségünk egymáson. Bp. 1848. 133—135, 139. l.

¹² *Táncsics Mihály*: Életpályám. Kolozsvár, 1943. 150—151, 155, 162, 165, 193, 214. l.

levelező olvasójának: a formaváltozás éppen úgy, mint minden lapjában, az olvasók kedvéért van, hogy minél több tartalom férjen újságjába; pedig ez számára nagyobb költséget is jelent: minden árkusért 4 ezüst forinttal, de hát a haza most mindenkítől mindent megkíván.¹³ Kísformájú lapjának terjedelme a heti megjelenés idején egész iv; a kétszeri megjelenéskor fél iv; nagy formátumban negyed ivet ad. Az első hét számot az Egyetemi Nyomda (ápr. 2—máj. 14.), a következőket a 15. számig a szerkesztő és kiadó Táncsics állítja elő saját betűivel (máj. 21—júl. 9.) A nyomdát Dobrossy István ügyvédől vásárolta, aki első elfogatása idején önként és ingyen ajánlkozott védőügyvédjének, később lapjának munkatársa is lett. E sajtó megvásárlásával költségeit jóval csökkentette, mert több kisebb művét is így adta ki a lakásán. Sajtója elkobozása után nov. 28-ig Kozma Vazul, az utolsó számokig Lukács és Társa cégek nyomják a lapot.

A kor e kiváló tipográfusainak köszönhetette Táncsics szép, jól olvasható betűs, áttekinthető lapját. A különböző nagyságú, állóbetűs és ennél fogva jól szembetűnő rovatcímeket, kiemeléseket, a lapfők tetszetős grafikus képét, a jól tördelt tükröt. Az I. évfolyammal jelzett, 1—33. számig terjedő, nyolcadréta alakú lap tükre egyhasábos, az új folyammal jelzett, 1—26. számig 108 lap terjedelemben kéthasábos. — A Munkások Újsága nem képeslap; mégis két szövegközti fametszetet hoz: az egyik a német lábra állított magyar katonát, a másik a *pragmatica sanction* koronástól való elégetését ábrázolja.¹⁴ Az első neveltségesséttel és a reakciónak a magyar népre ártalmas intézkedését kívánta megsemmisíteni. A második az elnyomó Habsburg-házra kívánt hatásos csapást mérni.

A rovatok felett a lap minden száma jeligét hoz: »A kormány az orszáért van, tehát fölötte a nemzet mindenkor intézkedhetik.« Egy félév múlva így módosul: »A kormány és a király az orszáért vannak, nem pedig megfordítva, az ország a királyért, tehát fölöttük a nemzet mindenkor intézkedhetik.« Ezeket a jeligéket Táncsics sohasem írhatta volna a Nép Barátjára.

Táncsics rovaivaival nem törekedett teljességre; előtérbe a belpolitikát állította és a lap hírszolgálatát is ennek aláátamasztására jelent meg. Minden sor azonban azzal a következetes radikalizmussal, szókimondással, amit a sajtószabadság tett lehetővé. Ebben méltó párja volt a Március Tizenötödike. A »Magyarország« rovat — a szer-

¹³ M. U. 1848. okt. 10. — A továbbiakban Munkások Újsága = M. U.

¹⁴ M. U. 1848. aug. 31. 359. l., okt. 13. 21. l.

kesztő meghatározása szerint — azt hozza, »ami körül kíván különösen forogni,« vagyis itt jelennek meg az egész számnak, minden rovatnak hangadó cikkei. A »Külföld« tízhúszoros, országoként történő külpolitikai szemle; vázlatos tájékoztatás, néhány oda-vetett mondat. — A »Vidéki tudósítás. Levelezés«. Eleinte egész jelentéktelennek látszó rovat, majd főrovattá fejlődik azáltal, hogy a szerkesztő állandó oktatással megszervezi a parasztolvasó-levelezőket; minduntalan figyelmezteti őket a kormány és az országgyűlés hibáira, bírálatra szólítja fel őket, rámutat az osztályellentétekből — rang és pozíció — származó bajokra, a nemesség helyzeti előnyére és az ezzel szemben lévő jogegyenlőségre. Megmutatja és ébren tartja a bajok orvoslásának lehetőségét. A parasztlevelek, a vidék panaszlevelei pedig egyre szaporodnak. A reakció számára »kényes« problémafelvetésük és Táncsicsnak mellettük való harcos kiállása, velük párhuzamosan az újság egyre növekvő radikalizmusa végül is a lap életébe került. A »Hirlapokról«-rovat a sajtóról általában, a lap-társakról tudósít. Itt magyarázza meg a szerkesztő a sajtóvétség, a sajtószabadság lényegét. Rámutat arra, hogy az írói, újságírói pálya éppen olyan kenyérkereső foglalkozás mint a többi, tehát a szabadság is csakúgy megilleti, mint a többi. A lap-társakra vonatkozó bírálataiban nem elfogult: a Március Tizenötödikéről megállapítja, hogy bár csipős hangú és sok borsot tör az orrok alá az igazságért, mégis igen sokan szeretik; a Népelem, a Madarász testvérek lapja az egész nép javáért s a teljes jogegyenlőségért harcol; a »Közlöny« viszont, ha hivatalos lap, ne közöljön mást, csak kormányrendeleteket, ha meg mást is hoz, akkor nem lehet a községekre ráparancsolni, hogy járassák, hanem küldjék ingyen, mert ilyen lap nem élhet az ország költségén. Az országgyűlési híreket is közlő Közlönyt csak az járassa, aki akarja.¹⁵ — A »Hirdetések« általában Táncsicsnak saját műveit terjesztették sokszor könyvismertetések formájában. A »Versek« különösen akkor szaporodnak el, amikor a lap negyedrétealakban jelenik meg. Többnyire a kor égető kérdéseinek rímbezedett tolmácsi s mint ilyenek is gyenge alkotások. Szerzőik ma már pusztá nevek, melyek sokszor még írói lexikonjainkból is hiányzanak, csupán az egykorú lapok hasábjain találkozhattunk velük. A Munkások Újsága egyízben politikai tartalmú mellékletet is adott, 2r alakban 2 lap terjedelemben Keresztszeghy András: Magyarhon átalakulása iránti eszmék címén.¹⁶

Meg kell ismerkednünk e lap kiadásának gazdasági tényezőivel is, mert hiteles adatokkal bizonyítják, hogy nem jelentettek a tulajdonosszerkesztőnek üzleti vállalkozást, virágzó jövedelmi forrást. Bátran állíthatjuk, teljes önzetlenséggel, a széles néprétegek és elsősorban a parasztság szervezésére, érdekeinek propagálására, ügyükben való minél eredményesebb agitáció céljából indította és az egész szerkesztés folyamán vállalta a személyes szabadság veszélyének, valamint a ráfizetésnek a kockázatát. Még 1842-ben kinyilvánítja, hogy az »olvasók összessége az úgynevezett műveltebbek seregéből került ki, kik nem a néphöz számítják magukat. Vannak ugyan néhányan, kik az írásból élének, de csak úgy, hogy magasabb árt szabnak munkáiknak, nem ügyelve arra, veheti-e meg a szegény legény, vagy sem, lesz-e belőle azon édes öntudása, hogy a nép nevelésére valami befolyással volt-e, vagy sem.«¹⁷ Lapja pedig éppen ennek a »szegény legénynek« a vállaira támaszkodik, bár a paraszti tömeget már egyik júniusi cikkében kiszélesíti az egész dolgozó társadalomra: »Találkoztak olyanok, kik azt mondták, hogy ezen újság csupán a falusiaknak, azaz földműves falusiaknak való, mert némely rövidlátó ember csak a földműveseket tartja munkásoknak, de én mindazokat értem munkások neve alatt, kik maguk keresményéből, maguk emberségéből élnek, tehát természetesen kivált mesteremberek teszik a munkások nagy osztályának nevezetes részét. Ezekhez tartoznak pedig azok is, kik nagyon mesterséges, csudálatos műveket készítenek, kiket megkülönböztetően művészeknek is mondunk.«¹⁸ Táncsics nem számíthat a vidéken szervezett olvasóközönségre; gondol azonban a lap csoportos megrendelésére. »Álljanak össze ketten három társaságba és fizessenek három ezüst forintot egy esztendőre — írja már az apr. 30-i szám — Gyulán eddig is Bíró János, Gálósi János, Marjai Ferenc, Gál György, Tokai György, Felek Mihály, Tar András és többen megrendelték és már széltre olvassák ezt az újságot.« Előfizetheti pedig a lapra minden postán, Pesten Magyar Mihály könyvkereskedőnél a Ferenciek-terén, aki addig is, míg Táncsics a szükséges kauciót le tudja tenni, kezességet vállalt a lapért. Az újság ára a még hátralévő 3/4 évre 3 ezüst ft. vidéken, Pesten 2. Egyes számnak az ára helyben egy ezüst garas (8 kr.), kapható Magyar Mihály és Emich Gusztáv könyvkereskedéseiben. Április végén már 4 kr. az egyes szám ára, májusban a szerkesztő már

¹⁷ M. U. 1848. jún. 4. 154. l.: Kézművesek.

¹⁸ *Táncsics Mihály*: Népkönyv. Pest, 1842. 3—13. l.

¹⁵ M. U. máj. 14., 21, jún. 25., aug. 6., 13.

¹⁶ M. U. ápr. 16. 3. sz.

negyedévre is elfogad előfizetést. Később az előzőleg megjelent számokat kötetben árulja: júl. 9-én a kötetlen, addig megjelent valamennyi szám ára 30, a kötött 40 ezüstkrajcár.¹⁹ Vidéki előfizetőit azzal is biztatja, ha maguk is szereznek előfizetőket, vagyis eredményesen résztvesznek a terjesztés munkájában s az előfizetők száma 2000-re szaporodik, leszállítja jövő évre 1 ft. 30 kr.-ra az előfizetési árat. Az első negyedben azonban nem valami rózsás a helyzet: 3000 példányt nyomtat, pedig az előfizetők száma csak 850 körül van, a csere- és ingyen-lapokkal mintegy 900.²⁰ Kossuth Hírlapja sem tud valami óriási példányszámról: »738 küldetett szét a postán. Meg kell itt jegyeznünk — írja — hogy itt csak azon példányok száma van följegyezve, melyek a pesti postán szétküldetnek; azok ellenben, melyek itt a két városban széthordatnak, mivel ebből minden szerkesztő titkot csinál, nem tudvák előttnük.«²¹

Táncsics a Munkások Ujságával nálunk új sajtóműfajnak, a politikai néplapnak veti meg alapját s így a parasztságnak egész osztatlan olvasóközönsége az övé; hiszen a Kolozsvárt megjelent Vasárnapi Ujságot szerkesztője inkább ismeretterjesztő, hasznos mulattató félének szánta a parasztság, iparosok és alsóbb nemesség számára. Az 1834—1848-ig megjelenő lapnak igazi talaja Erdély és nem az anyaország volt. Bár ennél fogva Táncsics az egész parasztsággal számolhatott — amint az már az eddigiekből is kitűnik — olvasóit neki kellett megszerveznie. 1848 júniusától azután a különböző politikai pártérdekeltségek, felismerve és egyben félve a parasztság hatalmától, irányítására és befolyásolására megindítják a különböző néplapokat. A Nép Barátját már említettük; Pelikán Ferdinánd hit-tudományi tanár szláv ajkú feleinek Vudze z Trnavi és Bohumil címenek inger katolikus néplapot 1848 júliusára Szombathelyen, melyek hivatva lesznek a »közboldogítás legbiztosabb alapját, a vallást éleszteni és szláv társainkat politikai állásunk józan felfogására és élvezésére vezetni.«²² Ugyanez a célja a Szabó Imre szerkesztésében, júliusban meginduló Katolikus Néplapnak, vagy a Klempa Simon pestjózsefvárosi segédpap által »megindíttatni határozottatott Katolické Novininak«, a tót katolikus néplapnak.²³ A Népelem és a Közügyvéd című, »politikomorális« tartalmú néplapokat ugyancsak 1848. júliusára hirdetik. Az Orsz. Levéltár 1848-as

Belügyminiszteri Rendőri Lajstroma beszédes tanúja annak a sok néplapalapítási engedélykérvénynek, amelyekkel a kérelmezők a kormányt elárasztották.²⁴

E riválisok mellett még a kaució terhe is súlyosan nehezedett Táncsicsra. Az 1848: XVIII. t.-c. a lapok megjelenését kaucióhoz kötötte, mely általános elkeseredést okozott. »A sajtó még folyvást sehogysincs — írja a Reform c. lap — kinek is lenne kedve a mostani időkben, midőn maga a státus is pénzzavarban van, a magánpolgár tehát, miután minden forgalom teljes pangásban van, még inkább, mindjárt 5000 pft.-ot csupán a törvényhozás szeszélye miatt holt tőkéül hevertetni... a journalistának tőkepénzesnek kell lennie, különben tehetéseit nem értékesítheti meggyőződése szerint... Tehát cautio nélküli sajtó — minő még az általunk annyit gúnyolt Ausztriában is van, mely országnak mi liberális intézmények dolgában mögötte állni csak nem akarunk!«²⁵ Ezt tulajdonképen a szerkesztők általános véleményének tekinthetjük. Táncsicsnak a nyomdáját kellett eladnia, hogy a biztosítékok terhe alatt le ne roskadjon, hiszen a sajtóért is 5000 ft.-ot követelt rajta a belügyminiszterium. Elkeseredve panaszkolja a lapjában: »Én vettem egy sajtót és a Munkások Ujsága című jelen folyóiratomat azon nyomatom; ezt pedig azon reménység fejében tettem, hogy majd olcsóbban adhatom újságomat a szegény pénztelen falusi polgártársaimnak s azt is remélttem, hogy valamikép jó emberek segítségével a megkívántató 4000 ezüst forint biztosítékot ki tudom teremteni, de csalódtam.«²⁶ Melléje állnak a baloldali lapok is; a Reform monopóliummal vádolja a Közönyt, a kormány hivatalos lapját és Kossuth Hírlapját, a félhivatalosat. A barbár eljárás, ami Táncsicsot érte, elkövetkezik majd a többi pénztelen zsurnaliszta számára is, s ha megszűntek, a kormány eléri, hogy va status-dolgoknak nem lesz nyilvános kontrollériája. Tehát a szabadság egyik fő garantiáját képező erő lesz megbénítva.²⁷ Az Ungar emlékezteti a közönséget: annak a Táncsicsnak kobozták el a sajtóját, akit olyan boldogan szabadított ki börtönéből a forradalom napján a pesti nép. Az eset nagyon hasonlít a céhrendszerre... Vigasztalódjék Táncsics — fűzi még hozzá befejezésül gúnyosan a kormány felé — ha éhen hal, törvényes úton történt.²⁸

¹⁹ Lapár, előfizetési adatok, v. ö. a M. U.-ban.

²⁰ M. U. 1848. okt. 10. 4. sz. 19. l.

²¹ Kossuth Hírlapja. 1848. 122. sz. 537. l.: A budapesti hírlapok olvasóközönsége.

²² Religio és Nevelés. 1848. júl. 4. 16. l.

²³ Religio és Nevelés. 1848. okt. 21. 95. l.

²⁴ Font. 2. Pos. 161. — Belügymin. beadv. jegyzőkönyvi mut. 3410, 3412, 2073, 2273. sz.

²⁵ Reform. 1848. júl. 18. 81. l.

²⁶ M. U. 1848. jún. 25. 194—195. l.: Szabad sajtó.

²⁷ Reform. 1848. júl. 29. 197—198. l.

²⁸ Der Ungar. 1848. II. 1234. l.: Pesth-Ofner Neugkeitsbote.

A Munkások Ujságának hirdetései sem jelentettek a szerkesztőnek jövedelmet — előljáróban láttuk, hogy saját műveit hirdette. Tökés támogatója sem volt. Az állami szubvenciót a választmány, illetőleg a kormány néplapja, a Nép Barátja élvezte a postai kedvezményekkel egyetemben. A lap fenntartását tehát csak az előfizetés és az utcai árusítás biztosíthatták. A pontos és gyors lapkihordást a fővárosban Fodor József végezte, aki még a lap megszűnése után is kapcsolatban maradt a szerkesztővel és vaksága idején vezetője volt. A lapterjesztéssel a fővárosban nincs is különösebb baj, annál több a vidéken: az előfizetők oldalakra menő panaszleveleket írnak, reklamálják az elmaradt lapokat. »Posta«, »Postabajok«, »Ujság és posta« a címük azoknak a hosszú cikkeknek, amelyekben Tancsics a reklamálásokra válaszol ujságjában.²⁹ Mindent megtett, amit csak tehetett, személyesen járt el a budai postaigazgató-ságnál, figyelmeztetve őket a lapja terjesztéséért lefizetett összegre és a postának ebből folyó kötelezettségére. Még a minisztériumhoz is fordult, hogy utasítsák a postamestereket az előfizetések elfogadására: »Miniszter Urak! egy nagyon méltányos kérelmet intézek önökhöz a Munkások Ujsága c. hírlapom miatt... A siklósi polgármester avvai utasítja el a munkás polgárt, hogy ő most nem ér rá az előfizetést elfogadni; a szegény dolgos emberek ezzel távoznak. De máskor ismét munkájukat elmulasztva lemennek hozzá, megint elutasítja őket, hogy máskor menjenek. Kebellázító! Kecs-keményen a postamester nem fogadja el ujságomra az előfizetést semmi módon, mert — úgymond — parancsolatja van erre.« Tancsics lapja megindulása kezdetén valóban a posta hanyag ügykezelése miatt nem jut el az előfizetőkhez. Később azonban már politikai és ujságpolitikai okokból (élesen szembekerül a reakcióval és a kormány néplapjával, a Nép Barátjával) sinkófálják el a számokat, nem fogadják el rájuk az előfizetéseket. Számítanak arra, hogy az olvasók türelmüket veszítik s leszoknak a lapról. Még magánlevelekben is megnyilatkozik az erre vonatkozó panasz, például Karacs Teréz, nőnevelésünk egyik kiváló képviselője írja Nagy Gábor ügyvéd-rokonának: »... ird meg és azt pedig mentől előbb, hogy a Munkások Ujsága jár-e, jó ez? és mi módon lehet rá előfizetni, mert itt sem posta, sem könyvkereskedő nem fogadja el rá az előfizetést.«³⁰ A »posta-

bajokat« pedig már nem lehet megszüntetni és így megy most már a lap megszűnéséig, mert mindez tulajdonképen annak előjátéka. A kormány ugyan kiad rendeleteket a postának: ne hevertessék a néplapokat, a községek jegyzői minden vasárnap, ünnepnap olvassák fel, ismertessék a néppel tartalmukat, tájékoztassák őket a haza válságos helyzetéről, nehogy a népámítók, bujtogatók elcsavarják a fejüket; a kormány szemében azonban, a jobboldal nyomására, Tancsics is a bujtogatók között van és a megkülönböztetett postai bánásmód csupán a kormány által támogatott néplapokra vonatkozik. A Munkások Ujsága mégis eljut a néphez.

A szerkesztőség

Az »üvegházban«, vagyis a Párisi-utcában, Hochenberger boltja felett, az emeleten indult meg Tancsics szerkesztési munkája, aug. 10-től átkerült a szerkesztő lakására, mely Bertha Sándor három emeletes új házában, a muzeum irányában lévő országúton, 565. sz. alatt volt. A Kiadóhivatal ettől külön, Magyar Mihály könyvkereskedésénél, a Ferenciek-terén.

A szerkesztőségben a lap indulását követő első időkbén minden munkát: a rovatok megírását és a technikai szerkesztést is egy ember látta els ez maga a szerkesztő. Felépésekor már ismert és a börtönből való kiszabadítása után népszerű ember. Kossuth már 1841-ben közzé teszi róla Pesti Hírlapjában: »Stancsics azzá lön, mit néha a legnagyobb lángelmék nem képesek egész életükben elérni s mire csaknem valamennyi írónk több, vagy kevesebb sikerrel törekednek: népszerű író!«³¹ Lapja megjelenését pedig a lapkortársak nem egyszerű hirdetéssel, hanem hosszabb kommentárral adják az olvasók tudomására. A Reform például így ír: »Hogy megváltoztak az idők! Egy férfiú, ki még nemrégben lángoló hazaszeretete, igazságérzete s őszinte szaváért kiragadtatott szeretett családja öléből és tömlőcbe vettetett — most nyiltan és szabadon emeli fel szavát a néphez, melyből ő fölkelt s melynek javáért kész volt többet a halálnál — szabadsága elvesztését elviselni. Tancsics (Stancsicsról) szólunk. E polgártársunk kiszabadítása óta egy lapot indított meg a munkások számára. E lap első száma fekszik előttem; az oly szellemtől van áthatva, minő férfiúban, ki a nép szabadságáért mártírkodott, csak lángolhat. Tancsics ujsága nem szorul ajánlásra, az magát ajánlja... oly népies, oly egyszerű nyelven van írva, mikiébb minden, kit a ter-

²⁹ M. U. 1848. ápr. 23., júl. 2., okt. 31., nov. 3. — v. ö. még: Orsz. Levélt. Miniszt. postai oszt. lajstr. 1848. D. 128. Font. 10. Pos. 1. 66, 91.

³⁰ A forradalom és szabadságharc levelestára. Összeáll.: V. *Waldapfel Eszter*. Bp. 1950. I. 207—209 l.

³¹ P. H. 37. sz. 303. l.: Fővárosi újdonságok.

mészert józan ésszel megáldott, megértendő és mégis lelkesítve, tisztítva, erősítve fog az a nép szíve és szellemére hatni... A lap kiállítása jó, a nyomás célszerű, az előfizetési ár rendkívül olcsó... A munkás néposztály dolga most az újságot szorgalmasan olvasni és magának belőle szellemi erőt és hatalmat szerezni, hogy a kivívott és nyert szabadságra méltó, azt élvezni és a veszély idején oltalmazni is képes legyen!³² Tanácsolja azt is, hogy a városok és a községek nagy példányszámban szerezzék meg és a szegény nép között ingyen osszák szét; az írni-olvasni nem tudóknak pedig ünnepnapokon összejöveleken olvassák fel.

Honnan a szerkesztőnek ez a népszerűsége, milyen adottságokra épül a Munkások Újsága?

Táncsicsot nem könnyű jellemezni. Álljanak itt először is a lapjában közzétett sorai: »Magamrul kell még említést tennem. Tudjátok, hogy én szegény ember vagyok, köztetek nevelkedtem föl, kevéssel megelégszem; kezem és fejem ép, meg bírom keresni mindennapi kenyeremet; nem vágyom semmire; nekem hivatal nem kell, mert szabadságomat mindenek fölött irádom; ami tőlem telt, megtettem polgártársaim jólétéért, hazám boldogságáért s megteszem most is; lelkiismeretem tiszta, milyen emberé csak lehet: tehát boldognak is mondhatom magam. — Ezeket azért tartottam szükségesnek megemlíteni, hogy átlássátok, miként nekem teljességgel nincs okom másként beszélni, írni, mintahogy érzek.«³³ Polgártársai jóléte, hazája boldogsága, ezek a meghatározói az ácseszeri nincstelen cselédsorból származó Táncsics lelkiületének, ennek jegyében folyik a szerkesztés. Már pendelyes kora óta féltékeny szerellemmel tapad földhöz, paraszti sorban lévőhöz, hiszen maga is abból szakadt; ezért érzi és tartja magát illetékesnek sorsdöntő kérdéseiben állástfoglalni s értük a végső elvi és személyes következményekig tántoríthatatlan erővel harcolni. Világnézetében összeforrott a jobbágyfelszabadítás és a hazafiság, de ez a hazafiság nem mérhető a kor forradalmi hazafiságával: osztálytartalmában több, sokszor azonban sovinizmusba hajló. Szabó Ervin írja róla: »Táncsics bizonyára lelke mélyéig demokratikus és szociális érzésű ember volt; de ennél is erősebb volt benne a hazafi.«³⁴ Valóban a parasztságnak a szabadságra, egyenlőségre, testvériségre ala-

pozott érdekeiért vívott küzdelmei közepette állandóan szociális és sovinizta beállított-ságának ellentmondásában őrlődött. Világosan látta a haladás, a fejlődés útját, de visszaborzadt attól a szakadéktól, melyet a reakció, az ellentétes osztályérdekek összeütközésének roppant ereje tárt a nép elé s melybe egy szemrebbenésnyi meggon-dolatlanúság által az egész nemzet belepusztulhat. Bár lapjának néhány hónapi működése után, parasztolvasói szervezésével, forradalmi politikája ráépült széles népi bázisára s maga is számottevő tagja volt a Kossuthot támogató, radikális pártnak, a »törpe minoritásnak«, a külső és belső reakció azonban meghiúsította, hogy ezt a népi bázist a haladó forradalmi erővel egybe-kapcsolva mozgósítsa. »Amint a paraszt-kérdés mind égetőbbé és a többség számára kényelmetlenebbé kezdett válni, az eleinte barátságos hangulat vele szemben gúnyos ellenszenvre fordult — írja Szabó Ervin — s felszólalásait minduntalan nevetésre fojtották. Így semmi befolyása sem lehetett.«³⁵ Életrajzában elmondja, hogy az országgyűlés tagjai elszörnyülködtek, mikor felszólalásai közepette »kendtek« címmel illette őket; néma csönd és megdöbbenés állott be a teremben. Úgy érezték, hogy Táncsics-csal a jogait érvényesítő magyar parasztság szállta meg az országgyűlést. Gúnyolódó követtársai nem láttak benne egyebet, mint valami, magát politikai porondjukra erőszakkal feltornászó, népbujtogató agítátort; ha csak alkalmuk volt rá, nevetéssé tették a »félműveltet.« Tény, hogy Táncsics gondolkozása nem egységes, Voltairetól kezdve minden kezeügyébe eső külföldi könyvet is elolvasott, beutazta fél Európát, de — főleg önálló műveiben — nem tudja mindig szakavatottan használni olvasottságát. Újságja azonban más: itt határozott és közvetlen, problémafelvetésében egyszerűsége, közérthetősége törekvő. A tények erejével bírja rá olvasóját, hogy a következtetéseket levonva állást foglaljon. Stílusában igazi népfia: falusi bőbeszédűséggel kalandozó, terjedős, legtöbbször komoly, de nem mosolytalan; olyan, mint a mesélő parasztember. Távol áll tőle a Nép Barátja kerestt parlagaissága. »Forradalmár!« »Vörös republikánus!« — hangzott ellene a reakció vádja. Az volt, forradalmár a publicisztika terén is: az általa meghonosított néplapforma, melynek keretén belül negyvennyolcunk történelme visszatükröződik a szerkesztő radikális, pártos állásfoglalása fényében; a lapon — egész élettartama alatt — végigvezetett, egységes politikai harc a parasztságért, szemben a reakcióval; a szerkesztés »munkaközösségébe« — a közvetlen munkatársakon kívül — magának a társadalomnak,

³² Reform. 1848. ápr. 15. 21—22. l. — V. ö. még Életképek. I. 570. l.: Futó hírek. — Honi Irodalmi Hirdető. 1848. VI. évf. 3. sz. 15. l.

³³ M. U. 1848. 29. sz. 378. l.: Felvilágosítás és felszólítás.

³⁴ Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48—49-es magyar forradalomban. Bp. 1949. 300. l.

³⁵ Szabó Ervin: idézett mű. 246. l.

mint a mozgalmak hordozójának, ható és visszaható erőnek levelezők formájában való bekapcsolása, valóban forradalmi újítást jelentettek sajtónk életében.

A parasztlevelezők megszervezésével a Munkások Ujsága az általános néphangulat visszhangja lesz, a levelezőrovat pedig vezető főrovattá emelkedik. Sztálin mondja a munkás-paraszt-levelekről szólva, hogy az az egyik legfontosabb hajtóerőt jelenti hibáink feltárásában, a párt és a szovjet építőmunkának a megjavításában. Tánácsics is felismerte ennek hatalmas jelentőségét és tudatos szervező, nevelő munkába kezdett lapjában: »Jól tudom én, hogy falusi testvéreim, kivált pedig a földművesek és szegényebb sorsú mesteremberek közt is majd minden helységben találkozok egy-egy vagy kettő olyan, ki a többenél inkább buzgalkodik az ország és a község ügye mellett; a visszaélést, hibát, bűnt szeretné megróni, mit ott körülötte észrevesz, mert érzi, hogy az minden becsületlen embernek kötelessége; az igazság mellett, vagy valamelyik ártatlanul szenvedő embertársa mellett szót kívánna emelni, de nem tudja a módját vagy nem meri magát az írásra elhatározni, mert azt gondolja, hogy ahhoz valami nagy tudomány kell, hogy az ember újságba írasson... Aki nem mer a vízbe menni, az sohasem tanul meg úszni, azért hát bátran fogjon hozzá, aki a helységből valami nevezetes dologról akarja az újságszerkesztőt tudósítani. Csak magát a dolgot, a száraz igazságot röviden, néhány sorban adja elő s észre sem veszi, mikor az írásba jóformán belefő. «³⁶ Csupán két figyelemztetést tartott szükségesnek megemlíteni: ritka sorokban írjanak, hogyha valamit kijavítana, legyen erre helye, a szöveget írják le kétszer s így a megjelenés után összehasonlíthatják a változtatásokat. Soha olyat ne írjanak, mely nem felel meg a valóságnak s mindenki írja nevét az alá, amit közöl. Tánácsics levelező munkatársainak nemcsak tanítója, atyjafia is; nemcsak eszűkhöz, szívűkhöz is kíván szólni, érzelmi szálakkal is magához akarja őket fűzni. Megérteti velük, hogy az újság hasábjain egymást nem fogják címezgetni, hanem csak egyszerűen »hallja-e kend« módon fognak diskurálni, akárcsak otthon, a faluban lennének. Elmondja nekik — bár igazán nem kívánczik újsághasábra — hogy nevét Stancicsról azért változtatta Tánácsicsra, mert legkedvesebb gyermeke becézve így szólította és még sok ezer, személyes, fecsegő apróságot.

Először csak szállingózza, később egész áradatban indul meg az ország minden részéből a Munkások Ujságába a levél: égető problémáikra követelik a szerkesztő állásfoglalását nem egyszer támadó hangon,

erős vita keretében. Nem ritka az sem, hogy a levelezők egymással vitáznak és az alulmaradó a szerkesztő ellen fordul: »Ugy látszik, hogy kigyelmed minden elődi által kohlolni szokott alaptalan rágalmakat sovány lapjába, minden felelőssége mellett is, kész bevenni, talán csak azért, hogy a fél árkus betöltsék. Lássá kend, én ezen nagyon nem csodálkozom, mert az ilyen magamiféle egy iskolás ember is tudhatja azt, hogy a Munkások Ujsága a kend fejős tehene, mely, ha ösmeretes sületlensége miatt egyszer el talál vetélni, kend és író társai nagyon megsínylik — de hiszen, öldjének kendtek, csak más becsületlen embernek hagyjanak békét és ne rágalmazzanak minden ok nélkül, ahogy velem tették. «³⁷ Tánácsics válaszában azzal nyugtatja meg a sértődöttet, hogy a szabad véleménynyilvánítást nem szabad a rágalmazással összecserélni. — Nem ritka az újság bírálata sem: nem is olyan különösen jó lap az, csak olyan velünk-született igazságokat hoz, amelyeket a malomban, vagy a tanyán is hall az ember; talán hamisság is van benne, mert olykor, olyan is van »alatta, amit nem olvashatnak mert nincs kiírva, csak úgy magyaráztatik meg s akkor hülnék el bele. « E levél írója, Vas Antal gereblyési polgár azért is határozatlan a Munkások Ujsága megítélésében, mert hallotta azokat a kőszá híreket, melyek Tánácsicsot felforgató-zavartkeltőnek, sőt bolondnak bélyegzik, a nép félrevezetőjének hogy elveszítse szabadságát. Tánácsics a levél közlésével egyidőben válaszol rá: »Nem akarom én, hogy nekem vakon higgyenek, azt sem akarom, hogy dicsérjenek, én elmondom egyszerűen, mit az egész nép javára igazságosnak tartok; ebben találok egyetlen gyönyörűségemet, fáradságomnak jutalmát. Ami jót beszédemben találnak, azt tartás meg. Kiki fejtsé ki gondolatját, miért tartja ezt jónak, azt rossznak, vagy inkább, mit tart jónak, mit rossznak, aztán küldjék be kendtek újságomba, én szívesen kinyomatom, hogy így aztán egymást felvilágosítván, győzzön ami jobb. «³⁸ E levél mögött valószínűleg nem parasztlevelező, hanem a Nép Barátja szerkesztője, Radákovich József, vagyis Vas Gereben rejtőzik, minthogy akkor már javában folytatta Tánácsics ellen aknamunkáját. A »Gerebent« nyomvesztőnek változtatta »Antalra.«

A parasztlevelezők számának gyors növekedésével párhuzamosan ismeri fel a vidék harcos organumuknak jelentőségét, szerkesztőjében igazi ügyvivőjüket. »Kendet a nemeses falukban gyűlölik, utálják — hangzik egyik levélben — kendet újra befognatni szeretnék, azután fölakasztani: azt mondják, kend uszítja a parasztokat a kutyabőrös-

³⁶ M. U. 1848. okt. 10. 18. 1., nov. 3. 47. 1.

³⁷ M. U. 1848. 21. sz. 88. 1.

³⁸ M. U. 1848. 21. sz. 67. 1. : Nyílt levél.

diek ellen, mert kend is paraszt.³⁹ A levelek keltezéséből látható, hogy a szervezés jó volt, mert majdnem az egész országot behálózta. Az aláírások: Nagy Sándor, Lóki Mózes, Sinka János, Pap Márton, Gyűszű István, Tűzkű Imre, Boér Antal, Varga Sámuel, Sánta Pál stb. Foglalkozásuk bíró — perzele csak »amolyan falusi«, de legtöbbje ilyen és ilyen helybeli »polgár«. Végeztünk stíluskritikai vizsgálatot is annak a megállapítására, vajjon ez a széles levelező-gárda nem fikció-e. A stílus nem minden levél esetében enged meg határozott állás-foglalást, minthogy Táncicsnak a paraszt-beszéd nyelvén fekszik; legfeljebb a vidékek-szerinti tájszavak segíthetnek a kérdés eldöntésében. Sok esetben ezek azonban hiányzanak a levelekből; azután azt is tudjuk, hogy Táncics a tények megfogalmazását »stilizálta«, ha szükségesnek tartotta. Van azonban két súlyos érv, mely a levélfikció ellen szól: az újság tartalmi elemzése folyamán kiviláglik, hogy akár a szerkesztő, akár a levelezők által felvetett problémák a fejlődő vitában egyre differenciáltabb formát és radikálisabb hangot öltenek, tehát a problémák mögött több személy — a levelezők 'személye' — sorakozik fel; ennél még nyomósabb a reakciónak a lap ellen indított könyörtelen hajszája, mely nem indult volna olyan erővel, ha Táncics és lapja elszigetelt jelenség lett volna, ha nem látták volna mögöttük a széles néptömegek fenyegető tornyosulását.

E parasztlevelezőkön kívül Táncicsnak többi munkatársai — lelkészek, tanítók, jegyzők, ügyvédek, bírák — az egykorú lapok gyakorlott újságírói; ma már a feledés névtelenjei, de 48-ban eszmei ráhatással a haladás zászlóvivői. Miként a szerkesztő, ők sem opportunizmusból vállalták az újság-írást, nevüket még akkor is megtaláljuk a lapban, amikor már nyíltan üldözik.

Barsi József lelkész, a szabadságharc bukásával Olmützben bebörtönzik; Bulcsu Károly ügyvéd, szintén 48-as honvéd; Dienes Lajos hírlapíró és nyomdász, Világos után az ő sorsa is börtön; Dobrossi István ügyvéd nevével már találkozunk; Kenézi Lajos evangélikus segédpap, tábori lelkész-kedése idején is ír a lapba harctéri tudósításokat, ott is pusztul a táborban; Kocsis Imre ügyvéd, maga is egy radikális organum-nak — a Szabadság, Egyenlőség, Testvériségnek — szerkesztője; Szeberényi László a Kisfaludy Társaságnak tagja, Kossuth Hírlapjának is munkatársa, a Nép Barátja tót kiadásának szerkesztője; Tót Móric, a lap egyik legszorgalmasabb cikkírója; Argay, Garai Alajos, Gerő, Hetessy János Paulics Elek, Vándor Pál, Várfoki, Vecsei Sándor a versírók. Álnéven írnak: Vas

Borona, Hamar Dani, Kancsuka, Vasvilla Zelemér.

Bár a levelezők és az állandó munkatársak a lapszerkesztésben jelentékeny szerepet játszottak, a vidéki tudósítás nem mindig érkezett meg időre és az írógárda sem népesítette be a szerkesztőséget; a munka orozzlánrése mindvégig Táncicsé volt. Méltán írta egy levelezője róla Ácsról: »Áldja meg az isten Táncics Mihályt, kendet a nép istene hívta e pályára, haladjon rajta szerencsésen. A szabad újságlaptól csak a bűnös fél, mint az ördög a tömjéntől; a nép felvilágosításától csak a zsarnok.«⁴⁰

Tovább a forradalom útján

A Munkások Ujsága radikális baloldali szerkesztőjének tervszerű politikai programjával indult, melyet »Politikai hitvallásom« címen közzé is tett lapjában.⁴¹ Sarkalatos pontjai: tökéletes jogegyenlőség; mindennemű úrbéri viszonyok megszüntetése; kárpótlást csak a kapjon, akinek a jövedelme csupán dézsma- és robotból származott; gát tétessék a szerfeletti vagyonosodásnak, a vagyontalanok nagy osztályának, a munkásoknak viszont adjanak módot a megélhetésre; az erőszakkal elvett legelők és szántóföldek kerüljenek vissza a parasztsághoz; a pártutók földjeit a nincstelen zsellérek és vitéz katonák kapják; legyen mintegy 10.000 főből álló önkéntes hadseregünk; alsó- és felsőház helyett legyen jogegyenlőségen alapuló országgyűlés; a király lakjék az ország fővárosában; a papi jöszágokat adják el s minden papnak valláskülönbség nélkül adjon az állam fizetést; a sajtótörvényeket el kell törölni; a választáshoz ne legyen census; a hadseregből minden idegen tisztet el kell távolítani, a hadsereg legyen magyar. — A márciusi vívmányokat nem elég megtartani, tovább kell fejleszteni, a parasztságot, a forradalom osztálybázisát meg kell erősíteni, ki kell szélesíteni. Százaknak és ezreknek kíván újságjával használni, olyanoknak, kik szegénységük miatt sohasem merték remélni, hogy még nekik is lehet igazságuk. Nyilvánosságra hozza majd sérelmeiket, az ellenük elkövetett gaztetteket, hogy törvényes intézkedések történjenek érdekében. A minisztériumot olyan hivatalnokokkal is el kellene látni, akiknek kötelességük lenne minden újságot elolvasni és a jó indítványokat kijelölni, a sajtóban nyilvánosságra hozott bajok orvoslásának útját előkészíteni és naponként beadni a miniszterelnöknek. Kis jelentőségű lapban is található olyan eszme,

³⁹ M. U. 1848. 10. sz. 43. l.

⁴⁰ M. U. 1848. dec. 19. 23. sz. 93—94. l.

⁴¹ M. U. 1848. jul. 9. 15. sz. 225—227. l.

ami a kormányzásra üdvös lehet⁴². Így akarta Táncsics, a sajtó közvetítésével, a kormányzás ügyében a népet a kormánnyal összekapcsolni és e haladói gondolatában nem nehéz felismernünk »az alulról jövő kezdeményezés« mai eszméjét.

Vizsgáljuk meg a »Hitvallás« első pontját: »Egyenlőség, ez oly világos értelmű, mint e szó: kenyér; az élehetésnek mindnyájunknak tökéletesen egyenlő jogunk van«⁴³ — írja Táncsics ápr. 16-án; nov. 17-én: »Miért kell egyik vagy másik polgárnak 600 ft. jövedelem, vagy annál több? Nem azért, mintha ennyivel be nem érhetné, hanem, mert neki címe, tekintetes, vagy nagyságos címe van. Ezen címnél fogva ő különbözni akar más polgártársaktól. A címzetes embernek pedig dolgoznia nem illik, mert különben csak olyan embernek tartanak, mint a többi. Le a címekkel és a címekkel. . . ahol egyenlőség nincs, ott minden van, aminek lennie nem kellene.«⁴⁴ Dec. 19-én pedig: »Bennünk, a milliókban van az óriási hatalom, ez mind a tiétek, csak tudjátok vele bánni! E hazában nem szabad többé a grófi és bárói címek miatt a zsarnoki kornak maradványait, a vétkeseket kimélni, mert mindnyájan egyenlően csak polgárok vagyunk«⁴⁵ Táncsics — amint látjuk — a megoldatlan központi kérdéseket újra meg újra felveti lapjában, melyeknek sugárkévéjük párhuzamosan fejlődik a történelemmel; mind nagyobb és nagyobb területre vetíti ki a problémát s a modor, mely kezdetben megállapít, tárgyaló, egyre agitatívabb, harcosabb formát ölt, míg végül is ellentmondást nem tűrő fenyegetéssé válik. A szerkesztésnek éppen ez a forradalmi módja és hangja tette a Munkások Ujságát a parasztság biztos fegyverévé és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy olyan pánikszzerű félelmet keltett a jobboldalban.

Mi volt a helyzet a »Hitvallás« második pontja: a »Mindennemű úrbéri viszonyok megszüntetése« körül?

Az 1847/48-i pozsonyi országgyűlésen kimondták a parasztságnak a törvény előtti egyenlőségét, a közös teherviselést. Az egyházi rend minden kárpótlás nélkül lemondott a papi tizedről, megszűnt az úrbér és az úrbérpótló szerződések alapján addig gyakorlatban volt robot, valamint a pénz- és terménybeli járandóság. Ez a rendelkezés csak az úrbéres parasztszokra vonatkozott, akiknek hatósági szerződéseik voltak földesuraikkal és nem érintette a magán-szerződéses alapon álló kontraktualista parasztokat, a zselléreket és a majorsági cselédeket, vagyis a parasztság legszegényebb

régeit. Magyarországon öt és fél millió, Erdélyben pedig mintegy 700.000 paraszt továbbra is földnélküli marad. Ennélfogva ezen a ponton is tovább kell vinni a forradalom eredményeit. Most már érthető a paraszt-levelezőknek állandó vádja a Munkások Ujságában a földesurak és a kormány felé, hogy a hűbéri viszonyok csak részben szüntek meg. Ez indokolja egyre növekvő földigényüket, mely nem marad meg a pusztá kívánságnál, hanem sok esetben földfoglalássá válik. Úrbérföldes paraszt és földesúr jogos tulajdonuk megállapítására fölméreti a földet s ahol a békés megegyezés lehetetlen volt — márpedig ilyenről visszhangzik Táncsics egész lapja — megindul az úrbéri per, az összeütközés. A perekben az itélkező fórumok összetétele nemesi, ennélfogva a parasztság nem bízhat benne; sérelmeikre legtöbbször törvényes úton orvoslást nem nyervén, foglalásokkal keresték a maguk igazát.⁴⁶ Közben pedig fenyeget a külső ellenség, a haza felett egyre jobban sűrűsödik a fekete viharfelhő. . . Intelmű a földesuraknak, a kormánynak Táncsics így ír lapjában: »A jövő és már küszöbön álló országgyűlés egyik legfőbb, sőt teljes meggyőződéseim szerint kimondva, legelső kötelessége gyanánt kell tekintenie minden úrbéri tartozást tökéletesen megszüntetni, mert különben az ily földek örökös viszálykodásra szolgálnak okot, pedig az országoknak semmire sincs oly nagy szüksége, mint békére, egyetértésre. Hiszen, aki most azt indítványozná, hogy az ilyenemű földek és azoknak haszonvevői az eddigi állapotban maradjanak: az polgárháborút indítványozna; az az egyenlőséget lábál taposná.«⁴⁷

Nehéz a néplap szerkesztőjének a helyzete: az úrbéri törvény a fele úton megállt, viszont a nincstelen paraszt követelése jogos; a másik oldalon e »éltörvényhez« ragaszkodó nemesség, vagy az ezen innenlévő régi földrablók, jobbagyanyargatók tábora. Szíve, esze pedig azt diktálja, hogy a nincstelennek fogja pártját. Biharból azt írja neki az egyik levelező májusban, hogy községükben mintegy 2000 lélek van és mindössze csak 18 úrbéres szesszió földdel bírnak; emellett van csaknem annyi hatodézmás földjük örökös kontraktussal; most meg azzal fenyegetik őket, hogy az úrbéres földeken kívül minden visszaesik az uraság birtokába és dézsmát szorítanak ezekből. »Mi az urak földjét a viláért sem kívánjuk elvenni s türelemhez is hozzá vagyunk szokva, de ám a magunkét sem engedjük örömet«

⁴² M. U. 1848. jun. 25. 204—205. 1.

⁴³ M. U. 1848. 36—37. 1.

⁴⁴ M. U. 1848. 61—62. 1.

⁴⁵ M. U. 1848. 93. 1.

⁴⁶ *Ember Gyűző*: idézett mű. 200, 202—205, 210, 223—228. 1.

⁴⁷ M. U. 1848. jun. 4. 153. 1.: Úrbér és még sem úrbér.

— fejezi be elkeseredetten.⁴⁸ — Táncsics ismeri a törvényt: az úrbéres földeken kívül a többi »visszaeshetika« a földesúr birtokába, abból dézsmát is szedhet, de tudja azt is, hogy ebben az esetben hány földnélküli pusztulna éhen. A törvényellenes út nem járható: megtorló intézkedés jár a nyomában. Egyet azonban tehet: nyilvánosságra hozza százával ügyüket. Nagy Sándor velencei bírót, akit »az úri jogok és a haszonvételek bitortlásáru-bujtogatás és lázítás« vádjával illetve befogtak, pedig mindössze az volt a bűne, hogy az erdőből kitermelt fenyőtalpokat adott el; a szökedencsiekét, akik az úrbéri viszonyok tisztázatlanságát, a nemzetőségbe való beírás igazságtalan elintézését, a regálék fennállását hánytorgatják; a nagybajomiak legelőfeltulajdonítását, jobbágytelkeik megnyírbalását; a szadai kontraktualistáknak dézsmával való sanyargattatását és még sok-sok ehhez hasonlót.

Táncsics majdnem mindenes levélközlésnek végéhez függesztett üzenetében türelemre inti a parasztságot, kérve: folyamodjanak egyelőre elintézésért az igazságügyminiszterhez, óvakodjanak a törvényellenességtől, hiszen a közelgő országgyűlés megvalósítja kívánásaikat. Az országgyűlés azonban nem oldott meg semmit, Táncsics süket fülekbe dörögte a veszedelmet: az igazságtalanságoktól felingerelt parasztok népitéleteit, megmozdulásait, a belháború fenyegető rémét s azt, hogy nem akad majd egyetlen honvéd paraszt sem. Szavainak nyomatékostításával közli siklósi választóinak levelét is újságjában: »Kend nekünk sokat ígért, de a sokbul — mint a kend újságából látjuk — még csak valami sem lesz. Már elmúlt egy hónapja, vagy a képviselők — ha ugyan népképviselők volnának, kik ott ülnek — együtt vannak, mégsem végeztek egyebet, hanem, hogy katonát adjunk s fizessünk; de hogy miért adjunk katonát s miért fizessünk, arról még eddig egy szót sem szólottak. Azt mondják ugyan: a haza veszedelemben van. De, hogy kié az a haza, vagy, hogy mit tarthatunk magunkénak mi, kik Magyarországnak népei vagyunk? kicsoda javadalmakban részesülünk? arról úgylátszik kerülnek a beszédet. Kendtek aligha ismét rá nem akarnak szedni bennünket. Védjük meg előbb a hazát, majd azután... A horvátok Zágrábban nem úgy tettek ám, hanem ők előbb ígérték a népnek, a Bán pedig megjárta az országot és az ígérést mindenütt kihirdette... Mi hát nem hihetünk addig, míg magunkat biztosítva lenni nem látjuk.«⁴⁹ A továbbiakban a siklósi levélíró előadja azokat a feltételeket, ame-

lyeknek a törvény által való kieszközlése esetér hajlandók hadbavonulni: az eddig volt úri tartozások minden kárpótlás nélkül örökre eltörültesse; a földeket, melyeket a nép évszázadok óta magáénak vallott s csak néhány év óta ütötték ki belőle, adják neki vissza; a határföldeket osszák széjjel a parasztok és a földesúr között; az úri jogok — halászat, vadászat, korcsmáltatás stb. szabadalmak — vásárlás, révek, vámok — szűnjenek meg; a közmunkákat közadózás után, pénzen végeztesse el az állam. »Száz esztendejinél több már mióta mi fizetjük a porciót mit a robot és dézsma mellett nem tartoztunk volna, rámegey az már majd hétszáz millióra és most megint milliókat fizessünk váltságért?! akkor jöjj inkább muszká és írtd ki a magyarországi zsarnok urakat. Osztán még azt is mondják, hogy az övéké volt az egész Magyarországon minden föld, ők fegyverrel, vérrel szereztek. Hát a mienk mi volt? Hát mi, vagy a mi eleink nem katonakodtak ugyanakkor? ... vérünket potomra nem örömet ontjuk. Ha az insurrectio Kossuth szavaként most mindenre kiterjesztett, tehát a haszon is kiterjesztések, különben a magyar arisztokrácia sírját ássa meg.«

A parasztságnak e végső elkeseredésből megszületett, izzó hangú leveléhez a szerkesztő már nem fűzhet újat, csak annyit jegyez meg, hogy közlésén kívül az országgyűlés elé terjeszti, képviselők elé, akik még ma is úgy dolgoznak, mintha a kiváltságos nemesi osztály volnának — vagy inkább nem is dolgoznak, teszi hozzá lemondóan.

A háború küszöbön álló veszedelme Táncsicsot is arra készíti, hogy a paraszterdekekért vívott harcát és vele a parasztmozgalmakat is mérsékelje. A parasztság szervezése nem tud lépést tartani a nemzetiségek és Bécs szervezkedésével s egy rosszkimenetelű háború még az eddig elért eredményeket is veszélyeztetné. Eltiporni az ellenséget, mert csak ezután következhet el a parasztság szociális helyzetét biztosító győzelem. Ez a megfontolás iratja Táncsicscsal a parasztságnak: »Az istennek és hazánk szent nevére kérek, hagyjatok fel avval is most, mi fölött többen is civódnak, hogy én ezt, meg azt nem teszem, míg ezt, meg azt el nem intézik. Barátim! mindent egyszerre nem lehet, de egymásután majd igen; hanem az ellenséget, a mi közös ellenségünket kell mindenek előtt megszegényíteni, csúffá tenni, mert, ha most magunk közt viszálkodunk, a volt földesurak és volt jobbágyok, ez közös ellenségünknek igen jó víz lenne malmára; hiszen ezt mestersegesen is, éspedig minden módon igyekszik előmozdítani.«⁵⁰ A tenger azonban nehezen ül

⁴⁸ M. U. 1848. jun. 4. 158—159. 1.

⁴⁹ M. U. 1848. aug. 13. 21. sz. 313—316. 1.

⁵⁰ M. U. 1848. szept. 14. 388—389. 1.

el, a parasztságot nem könnyű leszerelni. A veszprémi levelező válaszában gúnyosan kérdi, hogy most a nyolc millió zsellér védje meg a »kutyabőrösök kényen szopott borjait«, fiai helyett a kutyabőrösök búzaföldjeit? hol a föld, melyből a zsellér, mint a honmegtartó testület tagja magát és lerongyolódott családtagjait táplálhassa? »Ilyeneket fogunk ezután kérdezni kutyabőrösdiel! reszkesetek sötétségnek búvárai, jó fel az igazság napja!«⁵¹

A nincstelenek szívében csordultig a keserűség, ajkukon a megcsalatottságból fakadó szó váddá formálódott, de lelkük melyén él a haza képe, melyről a magyar paraszt épp oly szemérmesen hallgat, mint a szerelméről. Mozdul a szív, és vele a kar is; de mintha szegyenlenék e »gyengeséget«: »ha maga Kossuth jönne is hozzánk ékes beszédével, bizony aligha bírna közülünk annyit összeverbuválni, mint Ceglédén, Kőrösön, Kecskeméten. Erre azt mondják kendtek, érzéketlenek, rossz hazafiak vagyunk. Mi is megismerjük, hogy úgy van« — hangzik egy újabb levél. És megint szemrehányás következik, követelés: ők, a szegény teherhordó nép, hatszázezernek barmai nem is számítottak magyaroknak, most pedig védjék meg a hazát Bécs, a horvátok, a rácok, meg a tótok ellen. A földesurak nem akarták a nekik járó jogos földet visszajuttatni; legalább adták volna nekik a külső ellenségnek, meg az elszőkött hazáruolóknak hazai földjét. »Hát azért ontsuk vérünket, hogy azok, kik most valóságos hazaáruolók, akár kiköltöztek, akár benn vannak az országban, majd, ha mi megtesztítjük Isten segítségével az ellenségtől az országot és békesség lesz, akkor azok a szép madarak haza szállingózzván azt mondassák: de ez az enyém volt ám héj, az enyém is marad ezután is... Látják-e kendtek, hogy miért nem érezünk semmi buzgóságot a fölkelésre, kendteknek eddigi felszólításaira? Felkelünk igen is; de nem a kendtek felszólításukra, hanem azért, hogy a magyar fajt csakugyan kiirtani nem engedjük; de, ha az isten szerencsés végét engedí érni dolgunknak, akkor majd Kossuth szerint számolunk!«⁵²

Az a hazaszeretet, mely ebből a levélből is kicseng, számos hőstettben sokszorozódott meg a szabadságharc idején. Száz meg százezer közhonvéd utána sóvárgó vérét szívta fel Világosig a magyar föld s mint századok óta annyiszor, újra megpecsételte a magyar népek hozzávaló jussát. Álljon itt is Sándor Pálnak általunk már idézett művében kifejtett szép gondolata hősi népünkről: »Ma, amikor az elnyomás bilincseit lerázta magáról és a többi szabad

népek milliós táborában a béke megszilárdításáért és a szocializmus felépítéséért dolgozik, megszázsorozza erejét a Habsburg-elnyomók mai örökösei, a háborús uszítók, a megdöntött kizsákmányoló osztályok maradványai ellen vívott harcában. Ehhez a küzdelemhez lelkesítő példaként állhat előtte évszázados, harcoss multja és benne száz év távlatában az a sorsdöntő időszak, amikor a munkásokkal együtt állt ki következetesen a nemzeti függetlenség és a demokratikus haladás védelmében.«⁵³

Negyvennyolc öszén, mikor a fentidézett levél íródott, a parasztozsgalmak elülöben voltak; kisebb-nagyobb szigetekben izolálódott jelenségek, melyeknek nem volt idejük, alkalmuk forradalommal összetevődni, mert a hatóságok nyomban felléptek ellenük. Hiszen minden gyanúsak látszó megmozdulásukat figyelték és nyomban jelentették a Honvédelmi Bizottmánynak. Egy ilyenről éppen a Munkások Ujságával kapcsolatban kell szólnunk. 1848. dec. 3-án Hunkár Antal veszprérmegyei kormánybiztos Kossuth Lajosnak, a Honvédelmi Bizottmány elnökének az újoncállítással kapcsolatos balatonfőkajári zavargásokról adott jelentést: egy ember a templomból kitudulóknak azt kiabálta, hogy addig, míg az urakat ki nem irtják, nem lesz béke az országban. Harmadnap már megtaszigálták az újoncállító szolgabírókat és emberekre támadtak otthonaikban. Hunkár négyet rögtönítélőszék elé állított, ezek azonban azzal mentegetőztek, hogy az urakra vonatkozókat Táncsics ujságjából vették. Hunkár jelentésében rámutat arra a veszedelemre, amit Táncsics lapja a nehéz időkben jelent: éppen azokat a milliőkat zavarja fel és vezérli elégületlenségre, melyekre most leginkább támaszkodhatunk; akaratlanul is a kamarilla kezére dolgozik, »hátha még, mint Lengyelországban, a fejekre is pénzt teszen a kamarilla, vagy azt kiáltja ki: mindent odaengedek a népek szabad nyereségre. — Táncsics folyóiratának tehát valamely jó módon gátot kellene vetni.«⁵⁴ A Honvédelmi Bizottmány e jelentést — tagjai első felindulásának hatására — a maga egészében, a kormány hivatalos lapjában, a Közlönyben hozni akarta, mindjárt rámutatva a sajtó irányában foganatosított represszív eszközök okára, arra, hogy Táncsics lapja tartozik a kártékony organumok közé, lap, »amelytől éppen természeténél fogva is jót várni jogosítva volna a nemzet.«

Kossuth azonban a jobboldal nyomása ellenére sem engedélyezte a közzétételt, ellenben a jelentést áttéve Madarász László rendőrminiszterhez dec. 24-én, utasította,

⁵³ Sándor Pál: idézett mű. 204. l.

⁵⁴ Orsz. Levéltár. Orsz. honv. biz. lvt. 4513/1848. sz.

hogy hívassa magához Tánácsicsot, hozza tudomására a jelentést azzal a figyelmeztetéssel, hogy »a legelső hasonlító alkalommal őt, mint a szabadság és országos függetlenség megvédésének akadályozására a kamarilla érdekében lázított, törvénye elibe fogja a kormány állítani.«⁵⁵ — A kossuthi átíraton Madarász feljegyzése: »Itt lévén Tánácsics, belátva a multkoriak rossz hatását, jövőre nem fog ilyesre okot adni.«⁵⁶ Tánácsics nem is sejtette e kihallgatása alatt, hogy ígéretét milyen könnyű lesz megtartani, hogy Hunkár jelentése csak egy vékony szála annak a sűrű hálónak, melyet a reakció, gyáva ellenségei, hirlapi vetélytársa, a Nép Barátja az ő befogására szőttek; a vészharang már megkondult lapja felett.

Tagadhatatlan, hogy a Munkások Ujsága működése idején, az öntudatra ébredt és öntudatában megerősített parasztság, forradalmi útra lépett: a fennálló birtokrendszert sérelmesnek érezte, ezen keresztül a társadalmi rendet is, mely nem törekedett ennek orvoslására, ezért kellett szembehelyezkednie vele. Mozgalmainak célja volt szétrobbantani azt az ellentmondást, mely antiszociális helyzete és törvénybemerévitett léte között feszült. A forradalmi úton meg kellett állnia, mert elszigetelt megmozdulásai nem tudtak egységbe forrni, mert — bár voltak soraiból támadt és helyi értelmiségi vezetői — Tánácsics, távol ezektől, távol a parasztságtól — egy érintkezési lehetőségre, a Munkások Ujságára korlátozva szervezhette csak őket. A forradalom kiépítéséig pedig egyetlen embernek beláthatatlanul hosszú és küzdelmes az útja. Elvitathatatlan Tánácsicstól azonban, hogy néprajpa hatalmas fordulópontot jelentett forradalmi fejlődésünkben.

»Gát tétesség a szerfeletti vagyonosodásnak, a vagyontalanok nagy osztályának, a munkásoknak viszont adjanak módot a megélhetésre!« — ragyog a maxíma arany betűkkel Tánácsics »Hitvallásában«. Munkás: e fogalom Tánácsics korában még meglehetősen tisztázatlan nálunk. Ő is bizonytalanul használja: munkás a paraszt, a mesterember, de az író, sőt a művész is; máshol a »kétkezi«, vagyis, aki két keze munkájából él. Ami a munkáskérdést illeti, lapjában úgyszólván csak érinti; egy esetben, a nyomdász munkásokban foglalt határozott állást. A céheket eltörölni kívánja, mert az iparfejlődést gátolják, az egyenlőséget csönkítják; ha valaki nem ért mesterségéhez, annak ügyis kárát vallja, ahhoz a céhnek semmi köze. Nem egyszer hangzik lapjában nevelő szöveget a munkásokhoz: legyenek lelkiismeretesek a szakma elsajátításában, de a munka kivételében is;

ne ígérjék annak elkészültét, ha nem tudják az időt betartani s végül ne »csigázzák föl az árat«, mert csak úgy lesz hitelük és megrendelőjük. A »szöveget« azonban nem egyoldalú: rámutat a megrendelők hitványságára is. A nemes bolthajátos kapuja alá százaszor is el kell mennie a munkabéért s miután jóéjszakát kivánt a huszárnak s tán még az úrfi kiskutyájának is, jó helyre nem kell »huszárgarassal« — azaz jó 12 az úlepre — eltávoznia. Így falun. A városban? »A nagyszágos asszonynak gyomorgörce van; vagy az úri vendégek miatt nem lehetett az uraságot zavarni, magy nem öltözött fel, déli álmát aludta, náthában szenvedett, nem volt otthon és nem volt otthon még tiszser...«⁵⁷ Mesterembernek és megrendelőjének ezen egymással szemben tanúsított magatartását nem indokolja csupán »hitványosságuk«, az ok a forradalom nyomában járó gazdasági krízisben keresendő, mely a hazai tőke visszavonulását, a céhbéliek és a munkásság válságát, nyomorának betetőzését eredményezte. Ez a gazdasági helyzet megmagyarázza a munkásságnak készséges csatlakozását a forradalomhoz és bérmozgalmaikat. A különböző szakmabeli munkások sikeres béremelési harcai közül Tánácsics csupán a nyomdászokéval foglalkozik: »Lapom a munkások nagy osztályának érdekében adatik ki, tehát közelességemnek ismerem a budapesti könyvnyomó munkások a minisztériumhoz beadott kérelmét is benne közzétenni, mi eképen következik...«⁵⁸ A beadvány főbb pontjai az általuk megszabott ár elfogadtatása, a 10 órás munkaidő, a gyorsajtó korlátozása, az öreg munkások munkakönnyítése s az általuk választott bizalmiak elismertetése. Kérésük méltányosságának bizonyítékaira: a nyomdatulajdonosok 130%-os nyereségére s az ő örökös alárendeltségükre is rámutatnak. E közlemény előjátékát Tánácsics önéletrajzában leírja,⁵⁹ elmondva, hogy mint nyomdatulajdonos, nyomdászainak jobb fizetést adott, mint a többiek; ennek híremet s a többi nyomdászokban is felébredt a vágy főnökeiktől nagyobb fizetést követelni. Ügyükben hozzá fordultak pártfogásért s a miniszternél közbenjárásért. »A Munkások Ujságában szolgáltam fel ügyükben; föllépésemet érdekében siker koronázta; mert Klauzál Gábor ipar- és kereskedelmi miniszter a nyomdászokat és segédeiket értekezletre hívta össze, mi a városházi teremben tartott meg. En is megjelenven, itt is a nyomdász munkások érdekében, az ő javukra szolgáltam fel; s ennek következtében fizetésük javítása

⁵⁷ M. U. 1848. júl. 30. 18. sz. 282. l., szept. 17. 31. sz. 394—396. l., szept. 21. 32. sz. 406—407. l.

⁵⁸ M. U. 1848. máj. 7. 88. l.

⁵⁹ Életpályám. Bp. 1949. 247—248. l.

⁵⁶ Orsz. Levéltár. 1848/49-i rendőr-minisztérium iratai. 543/1848. sz.

határozottatott el... a gazdag nyomdatulajdonosok ellenségeimmé lettek, de az összes munkás személyzet irántam viseltető hálából a 'nyomdamunkások atyja' díszes címmel tisztelt meg.»

Sem az előzmény, sem a siker kivívása nem volt olyan egyszerű, ahogy Táncsics vázolja. A pesti nyomdászok példaképei bérharcukban a prágai, brünni nyomdászok voltak, mégpedig a pozsonyiak közvetítésével, akik ápr. 23-án levelet intéztek pesti szaktársaikhoz, melyben sorsuk megjavítására, nemzetközi kapcsolatok megermentésével, összefogásra és megmozdulásra buzdítják őket. Ehhez járult Táncsics közreműködése adathozzájárulás, a kérelemnek magyar megfogalmazása, lapjában való közlése és a tárgyalásokon való részvétel formájában. A nyomdászarak kalkulációjához szükséges adatot Táncsics a Munkások Ujságának költségvetése alapján készítette, eszerint egy-egy szám, vagy ív 3000 példányban 37 ezüst ft. 54 kr-ba került.⁶⁰ A beadványt a nyomdatulajdonosokkal való többszörös tárgyalás követte; az, amelyen Táncsics is megjelent, az utolsó egyeztető tárgyalás volt. Végül is megkötötték az árszabályt: Magyarországon az első kollektív szerződést. A sajtó megtelik a nyomdászok háianyilatkozataival az ügyüket oly energikusan képviselő minisztérium, a »készséges« főnökök iránt és »szívből mondanak köszönetet Táncsics Mihálynak, az igazlelkű néparátnak, aki mindenütt közreműködik, ahol a proletariátus szenvedéseinek egyhítéséről van szó.«⁶¹

A nincstelének újabb hálás szeretetet, a birtokos nemesség és most már a tőkés, nyomdatulajdonos polgárok is gyűlölséget sugároznak Táncsics felé: a háló megint összébbszorult.

A szakmunkások közül még a fegyvergyári munkásoknak szentel cikket Táncsics. Késő ősszel, nov. 28-án szöveget intéz hozzájuk, rámutatva a gyárban tapasztalható ármánykodások és visszaélések igazi okára, mely a külső és belső reakció aknamunkájában rejlik; egyúttal kiemeli munkájuk hatalmas jelentőségét a haza védelmében, egyenlő az azokéval, akik csatában küzdenek és jutalom is olyan illet meg őket, mint a harci győzelmekért. »Ha ti fegyvert nem szolgáltatok, nem győzedelmeskedhettek. Feledjétek, barátim, az eddigi méltatlan-

ságokat, kellemetlenségeket, hisz tudjátok, hogy a hadseregnél is többféle ármányok történtek, de hős testvéreink ott azért nem csüggednek.«⁶² E cikk természetesen nemcsak a fegyvergyári munkásoknak szól: intelem volt a kormánynak — mint a Munkások Ujságában minden közlemény — kísérje kettőzött figyelemmel a reakciót, mert ha éppen a fegyvergyárban rakja meg tűzfészkét, a fegyverek itthon sülnék el és az ellenség helyett a hazát találják. E gyár munkásainak »jutalmazását«, magasabb bérezésüket éppen olyan fontosnak tartotta a szerencsés hadviselés, a győztes háború szempontjából, mint a közhonvéd-parasztság úrbérveteléseinek a teljesítését; hiszen csak a megelégedett munkás fokozza teljesítményét, csak így remélhető fegyvergyártásunk fokozása.⁶³

A munkásmozgalmi irodalomban találkozzunk olyan feltevessel, mely szerint »Táncsics a munkásmozdulásokat, ha jóakarattal is, de kívülről szemléli, nem igyekszik azokat fejleszteni, lapjában a parasztságnak (a nyomdászkoztetések kivételével) e mozgalmakról nem ad hírt« azért, mert tart a munkásság önálló politikai fellépésétől, a lázongás terjedésétől, attól, hogy átcsap a falvakra«⁶⁴ Véleményünk szerint az eddigiekből következik, hogy Táncsicsban ilyen aggodalom nem élhetett; hiszen — bár újságja elsősorban a parasztságé — címénél fogva legió olvasót találhatott a mozduló munkásságban is, és ha nem is nekik szóló közvetlenül, ösztönzésükhöz, öntudatosulásukhoz hozzájárulhatott. Inkább arról lehet szó, hogy a munkások kicsiny, osztályá még nem alakult csoportját nem találta politikailag olyan fejlettnak a még zsarátnokokban izzó, kihűynyi készülő feudalizmusunk korában, szemben az évszázadok óta felszabadulásáért küzdő jobbágyssággal, hogy összekapcsolva őket a parasztsággal, velük is készélesítse a forradalom bázisát.

A Munkások Ujsága eddigi boncolásának eredményei is már világosan mutatják, hogy Táncsics milyen izoláltan állt parsztpolitikájával még a radikális baloldaliak közepette is. Ez szorosan összefügg az első népképviselői választásokkal. A választás előtt már jóval, erős agitációba kezdett a lap a cenzus nélküli választások mellett olyan követek érdekében, akik független és felszthatatlan Magyarországot hisznek és akarnak, a jogegyenlőség elvét vallják, azt, hogy a fölségég a nemzetnél van, hogy magyar vér csak Magyarországról folyhat; progresszív adózást, magyar hadsereget, a papi vagyoni államosítását, a papok állami fizetését, a katolikus egyháznak bizonyos

⁶⁰ *Mérei Gyula*: Munkásmozgalmak 1848—49-ben. Bp. 1947. 7—35. l. — Táncsicsnak ezen adatközlése újabb tanúbizonysága annak, hogy a néplapszerkesztés épencsak megélhetését biztosíthatta.

⁶¹ *Nemes Dezső*: A munkásság az 1848—49-es forradalomban. — Forradalom és szabadságharc. 1848—49. idézett mű, 289—294. l.

⁶² M. U. 1848. 17. sz. 69. l.

⁶³ M. U. 1848. 19. sz. 77. l.

⁶⁴ *Nemes Dezső*: idézett mű. 294. l.

reformjait, a főrendi tábla megszüntetését kívánják, nem vállalják a státusadósságot és mindent megtesznek az ország gazdasági felemelkedéséért, hogy a dolgozó társadalom megélhetése biztosítva legyen.⁶⁶ Remélte, hogy az új képviselők majd segítenek a rossz törvények megsemmisítésében, a jók kinövéseinek megnyirbálásában. Mindenki választó és választható! — hirdette. E számfításából csakhamar kiábrándult: a választásoknál nem a demokratikus erők győztek. A baloldal prominens képviselői, Madarász és Vasvári is csak úgy tudták elköpzelni az országgyűlést, hogy abban az eddigi reformküzdelmek során kipróbált nemesi ellenzéknek kell vezető szerepet vinnie. A követek zöme a középbirtokos nemességből került ki s a 450 képviselő közül talán 30 tartozott a radikális nemesi balszárnyhoz Madarász Lászlóval, Perczel Mórral és Teleki Lászlóval az élén. Az a néhány új ember, akikhez Táncsics is tartozott, vagy eszköze lett a birtokososztályok többségi politikájának, vagy magára maradt, mint Táncsics. A baloldal többsége — kevés kivétellel — a reakció elleni harcot csak nemzeti vonalon képviselte. E »törpe minoritással«⁶⁷ szemben a többség természetesen Batthyánynak és nem Kossuthnak a politikáját támasztotta alá, sőt megkísérelte minden eszközzel Kossuthot is inkább Batthyányhoz, mint a baloldal felé közelíteni. A baloldal bukását a választásokon, a jobboldal választási csalásai mellett az okozta, hogy semmi kapcsolata nem volt úgyszólván a parasztsággal.⁶⁷

Így azután érthető, hogy állandóan kisebb-ségben és harcban vannak az országgyűlés többségével. Így az olasz segély kérdésében is: »Az volt a kérdés, segítsük-e Ausztriát az olaszok ellen? — olvassuk a Munkások Ujságában — akik azt mondtuk, hogy semmi közünk sincs ahhoz, miként végzi be Ausztria az olaszokkal igazságtalanul kezdet háborúját, csupán 36-an valánk.«⁶⁸ A kormány viszont késznek mutatkozott, felhozva indokul, hogy Ausztria majd segít viszonzásul a rác és illir lázadás lefékezésében. Akkor meg minek kért a kormány 200 000 katona kiállításához 42 millió forintot? — veti fel a kérdést Táncsics.

Ugyanezt a rossz, következetlen és célhoz nem vezető politikát látta Táncsics a katonakerésben, mely hosszú vitát váltott ki az országgyűlésen. A júl. 11-én az

⁶⁶ M. U. 1848. jún. 4. 143—148. l.

⁶⁷ Mód Aladár: Pártharcok és a kormány politikája 1848—49-ben. — Forradalom és szabadságharc 1848—49. idézett mű. 35—39. l. — v. ö. A magyar nép története. Bp. 1951. 247. pp.

⁶⁸ M. U. 1848. júl. 30. 275—280. l.

országgyűlés által óriási lelkesedéssel megajánlott önálló magyar sereg megszervezését augusztusnál tovább már nem odzhatta el a kormány. Augusztusban viszont arról kezd az országgyűlés vitázni, hogy a hadsereg magyar legyen-e, vagy német. Táncsics lapjában pirulva írja, hogy ez egyáltalán meggondolás tárgya lehet, szégyene lesz a magyar országgyűlés évkönyveinek, melyek örökre megőrzik. »Aki arra szavaztunk, hogy egyetlen egy katona se állíttassék német lábra, 117-en vagyunk« — a többség Mészáros Lázár hadügyminiszter javaslatára: mely szerint a meglévő hadsereg német, az újonnan szervezettek magyar lábra »állíttatnak.« Ehhez járult még a miniszterelnök, Batthyány érvelése: azoknak a képviselőknek a szavazata, akik teljesen magyar katonaságot kívánnak, azért sem fogadható el, mert a király ilyen törvényt nem szentesítene. »Mégis szörnyűség a márciusi napok után a miniszterelnöktől ilyet hallani!« — kiált fel megbotránkozottan. Táncsics világosan felismerte a miniszterelnök és kormánya többségének ezen intézkedésében a Bécs felé tett gesztust s lapjában első ízben folyamodik a gúny és a karikatúra fegyveréhez. »Számadás a választóknak« címen a reakciós képviselők szájába adja a szót: »Lelkünk mélyéből örülünk mi annak, mily eragadtatással fogadjátok e dicső munkánkat. Ha semmi másért nem, ezért bizonyosan megérdemljük az egész világ becsülését. Csak azt sajnáljuk, hogy a törpe baloldal ebben is akadályozott és nem az egész hadsereg állhat ily derék német lábra. A ministériumnak ez nagy bajt okozhatni, mert majd a kiállítandó unjoncok közül senki sem akar magyar lábú katona maradni, hanem mindenki csak német lábra kíván állíttatni. Hja, de mi nem tehetünk róla, köszönje a ministérium majd a törpe baloldalnak.«⁶⁹ A Munkások Ujságának azon a laptkéren, mely a cikket hozza, található a »német lábra állított magyar katona« karikatúrája; szövegközi fametszet 4×11 cm méretben, szignálva nincsen. A magyar címerű csákós, zsinórozott dolmányos, huszárbajuszos magyar katona derekától német farkú frakkban, térdnadrágba bujtatott, papucos löcslábakban folytatódik, vállán borjú, kezében lábhoz helyezett, szuronyos puská. Alatta felírás: Sajtópör. A karikatúra valóban nem hangolhatta szelid mosolyra a reakciós jobboldalt, mert rámutatva áruló politikájukra, feltárta azt az ellentmondást, amely az ő és a haladó, radikális baloldal célkitűzései között feszült, az ingadozók, tájékozatlanok szeméről lefejtette a hályogot, a közvéleményt ellenük

⁶⁹ M. U. 1848. aug. 20. 23. sz. 332—333. l., aug. 24., 24. sz. 343. l., aug. 27., 25. sz. 349. l., aug. 31. 26. sz. 358—359. l.

hangolta. A baloldalt viszont még öntudatosabbá, ellenállásra, harcra készébbé tette. Ez a karikatura tulajdonképpen változata a Lauka Gusztáv forradalomszülte élc-lapjában, a Charivariban »Magyar katona német lábra« felírással, 24×35,5 cm méretben, litográfiával, Szerelmey Miklós által készítettnek. Szerelmeyé eltér az arcon alkalmazott gúnyos mosoly, a német frakkfarkak elhagyása, a nadrág meghosszabbított szabása és az alak mögött húzódó árnyék által;⁷⁰ mindamellett kétségtelen, hogy a Munkások Újsága karikatúrája innen vette eredetét. Felvetődik a kérdés, hogy Táncsics, egyébként illusztráció nélküli lapjában, miért alkalmazta a képet. — Március 15 után a sajtóorganumokkal párhuzamosan megindult a képek özöne is; az egykorú Pesti Hírlap szerint: »arcképnek, torzképnek, gúnyrajznak van a forradalom városa nagy bőségben s a sajtó mindezekben még felszabadulásának napjait ünnepli.« Az egyre élesedő ellenzéki és reakciós politikai harc pedig az eddig öncélú, »gyönyörködtető, izlésnemesítő« illusztrációt politikai fegyverré kovácsolja.⁷¹ A karikatúraáradat még magasabbra szökken az országgyűlés megindulásával és éppen a katonakérdés vitája során lát napvilágot a reakciónak egy, a radikálisokat és köztük Táncsicsot támadó gúnyképe. »Az országgyűlésnek mindjárt elején egy torzkép jelent meg, névtelenül ugyan, de közbeszéd volt róla, hogy Andrassy Manó gróf rajzolta volna — írja erről Táncsics — Államszerkeret ábrázolt, elül hámba fogva két ló: én és Perczel Mór; a kocsibakon Nyáry Pál dísznő és Madarász Lajos majom, oldalt Patay József vasvillával a lovakat biztatta; a hátulsó bakra Bezerédy István iparkodik fölkapaszkodni. Arcképeink tökéletesen jól voltak találva.«⁷² Valószínűleg erre a torzképre válaszolt a Munkások Újsága »német lábra állított magyar katonája«, mert a Népelem és Radicallap szerkesztője, Mérei Mór 1848. aug. 25-én így ír barátjának, Modrovits Ignác rácalmási főszolgabírónak: »Nemzetgyűlésünk rossz helyzete, honügyünk nyilvános árulása annyira felháztá kedélyemet, hogy keserűségemben azt sem tudom, mit írnam utolsó levelemben... nem tudom azt sem, miképpen foghat a katonaság kiállításra történni, ha megtudja az ország, hogy német lábra állítatik... Sok érdekes caricatura készül, ha tetszik, megveszem számodra s időszakonként leszállítgatom... A mai caricaturában eredeti

képekben vannak Madarász Laci majom — Nyári Pali dísznőbőrben — Bezerédy Pista törpe — Patay bérés — Perczel Mór — sőt Táncsics számárbőrben.«⁷³ A szerkesztő Táncsics hamar felismerte azt az erőt, mellyel a kép agitációs munkájában támogathatta volna, azonban a »szegény néplep« nem engedhette meg magának az illusztrációt még akkor sem, ha az egyszerű szövegek közti fametszet.

Mondottuk, hogy a Táncsics- és Szerelmey-féle karikatúraváltozatnak a felírásában is van eltérés: Táncsics »Sajtópör« áll. Igen, de mit akar ez mondani, hogyan függ össze a cikkel, képpel? A gúnykép, vagy a cikk sajtópert vonhat maga után? Nem valószínű, ahhoz mindkettő túlságosan is ártatlan. Viszont még ugyanezen számban, ahol cikk és kép megjelentek, Táncsics egy »Sajtópör«-nek címzett kis híradásban közli, hogy azt rebesgetik róla a városban, ellene sajtópör készülődik. Álhírnek tartja, mert ő csak hazaszeretetből, haza és társadalom javára ejtett ki szavakat. »Már pedig pörbe, vagy törvényszék elé csak akkor lehet valakit idézni, mikor valami ártalmat akár a státusnak, akár egyes embernek okozott... Boldog isten! — kiált fel — mennyi tenni-való van most, hogyan juthatna valakinek eszébe sajtópör!«⁷⁴

Ami a sajtóvétséget illeti, az nem volt ritka a márciusi napok után sem. A radikális sajtó félelmetes képviselője, Pálfi Albert már megismerkedett a sajtóperrrel lapjának, a Március Tizenötödikének megindulása után alig két hónappal.⁷⁵ Természetesen, a radikális sajtónak verték el mindig a port, hiszen főleg az nem volt a kormánnyal megelégedve, az »lázított« ellene. A kőszá hírt, ami Táncsicsnak sajtóperréről a fülebe jutott, nem volt alaptalan, sőt a feljelentettek között volt »kedves elvi komája«, az imént emlegetett Március Tizenötödike is. Egyet azonban nem sejtett senki, tudniillik a feljelentés értelmi szerzőjét; arról csupán a bennfentesek tudták, hogy az maga István nádor, a király helytartója. A feljelentést Deák Ferenc igazságügyminiszterhez intézte a nádor: »Kedves Miniszter Ur! az idemellékelt két rendbeli újság lap megjegyzett szakaszai olyanokat foglalnak magukban, miket a sajtószabadsággal a sajtótörvény értelmében megegyeztetni alig lehet. Felszólítom ennél fogva Minister Urat, hogy engem afelel: tétetett-e Önnek ezek, mint sajtóvétségek iránt jelentés, és történt-e ennek

⁷⁰ Charivari (Dongo). 1848. aug. 23. 16. sz. 63. l.

⁷¹ D. Szemző Piroska: Képzőművészetünk és a Pesti Hírlap. 1841—1849. — A magyar Művészettörténeti Munkaközösség évkönyve 1951. Bp. 1952. 135—137. l.

⁷² Táncsics: Életpályám, idézett mű 258. l.

⁷³ A forradalom és szabadságharc levelestára, idézett mű. 399—400. l.

⁷⁴ M. U. 1848. aug. 31. 26. sz. 359. l.

⁷⁵ Reform. 1848. máj. 25. 15. sz. 118—119. l. Március 15-dike perbe idéztetett. — Júl. 11. 20. sz. 158—159. l. — Ujvilági: Pálfi sajtópere.

folytán amiatti törvényes eljárás és büntetés végett intézkedés? értesíteni ne terheltesek. Budán Aug. 29-én 1848. — István nádor k. helytartó.⁷⁶

A »mellékelt kétrendbeli újságlap megjegyzett szakaszai«: Munkások Ujsága. 1848. aug. 24. 24. sz. 337—342. I. Tót Móricz: Boldog isten hová jutottunk? c. cikke, valamint a Március Tizenötödike. 1848. aug. 24. 139. sz. harmadik hasábján az »Értjük itt magát a királyt« sorú bekezdés. A »Boldog isten, hová jutottunk!« címet Kossuth Pesti Hírlapja használta először egy, az Augsburgi Zeitungban megjelent, és Bécsből sugallt magyarelles cikke válaszul — s mint oly sok egyéb Pesti Hírlapban közzétett gondolat, szállóigévé vált.⁷⁷

Alljanak itt az inkriminált cikknek azok a sorai, amelyek a nádor feljelentéséhez mellékelt lappéldányán pirossal aláhúzott: »A honvédek Péccett mezeitláb vannak, és fegyver nélkül; ezekre nincs pénz; de van a miniszterelnök számára 20 ezer forint, noha ő semmit sem tesz; van az ő asztalára 20 ezer forint, van eszem iszomra hónaponkint két ezer ezüst forint! A haza védelmére pénzt szedegetnek és a szegény ember oda adja utolsó fillereit is, de a nagy urak, a palatinus és a király mit sem adtak. A haza védelmére nincs elég pénz, a só árat leszállítani nem lehet, de van a király számára 3 millió forint, a ki felénk sem jön, a kinek emberei (sőt mondják, hogy testvére) lázítják ellenünk a rácokat anélkül, hogy ő a 3 millió forintos király, csak bele szólna is. Itt van a kétszáz ezer forint fizetésű palatinus, és mit tesz azon sok pénzért, melyet ily átkozott szűk időben adunk neki? Semmit. . . A király és palatinus, ha már fizetjük őket, mindent elkövessenek a békeesség helyreállítására, s az ország népének boldogítására; vagy, ha már ők maguk nem akarnak vele vesződni, legalább oly emberekre bízzák a haza megmentését; és nem ilyenekre, kiknek némelyike csupán gavalérlakodni, enni-inni, országgyűlésen az asszonyokra bámolni, kocsikázni és a haza ellenségeivel kacérlakodni tud. . . Mind-ezekből a tanuság az, hogy 1. a ministérium ügy, ahogy most áll, hazánkat a veszélytől megmenteni alig bírja, 2. hogy tehát a ministériumnak másképp kell alakulnia. . . Magyarok! . . . De ki fog benneteket vezérelni? . . . A nép megváltói mindig magából a népből támadtak. . . Ne higyjétek pedig magyar testvéreim! mintha nem más, hanem csak ezen ministérium amint van, menthetné meg a hazát ő arra elégtelen, noha nem hiszik róla, hogy szánt szándékkal taszítja hazánkat a veszélybe. Hiszen ő a

régi prókátoros és táblabíró korból való, beleszokott a régi rosszba, újat pedig meglett ember nem könnyen tanul. . . A nemzet öröme és bizalma közt vette a hatalmat kezébe, most pedig senki sem bízik benne más mint a pecsovícs, kinek a kezére dolgozik és senki sem örül neki más, mint ellenségeink és a hivatalhahászó táblabírák. — Deák Ferenc a »Táncsics-ügyet« kiadta elintézés végett álladalmi titkárnak azzal, hogy »Ő cs. k. Fensége a Nádor kir. helytartó két rendbeli hírlapot, nevezetesen *Március 15-ke* 139-ik és *Munkások Ujsága* 24-ik számát azon felszólítással teszi át: hogy arról értesítések, vajjon tételt-e ezek, mint sajtóvétségeket magokban foglalók iránt jelentés, s ha igen, történt-e ennek folytán amiatti eljárás és büntetés végett intézkedés?« — Az államtitkár még ezen az aktán kiadja: »Válaszoltassék: hogy a *Munkások Ujságában* megjegyzetteknek törvény útján megrovatása iránt már történt innen intézkedés (2085. e. sz. a.), ami azonban a Március 15-ében foglalt kérdéses tételt illeti, sajtóvétségi tárgyalásra az nem látszik alkalmasnak lenni.« Az akta tehát elindult hivatalos körútján, azonban a történelem kereke sem állt.

A Munkások Ujságának e cikke kétségtelenül a radikálisoknak kemény és nyílt hadüzenete volt: az országgyűlésnek, a kormánynak, sőt a királynak üzent hadat. A baloldal ekkor már világosan látta, hogy Metternichéket Batthyányékban megint csak a reakció követte: eben gubát cserélt. »Ti falusi barátim, alkalmasint sokszor gondoltatok már ezt: ugyan mi lehet az a reactio. Mikor azt mondják: a reactio ezt meg ezt teszi, úgy kell érteni, hogy azon gonosz emberek, a mi ellenségeink teszük, kik a régi szolgaságot akarják visszahozni — oktatja Táncsics a falut — És ezt ők mindenáron képesek tenni. . . hát biz azok nem mások, mint amaz országnomorgató gaz Metternich cimborái.«⁷⁸

A »cimborák« pedig nem jól viszik a dolgokat; talán még státusadósságot is vállalnak, amit nem is mi csináltunk, amit Ausztria úgy követel rajtunk, mint valami útonálló: »fizess 200 millió forintot, akkor lecsillapítom az ellenetek lázadt oláhokat, tótokat, rácokat.«⁷⁹ Innsbruckban azt hirdeti, hogy a magyarokat megegyeszer meg akarja hódítani. A kormány pedig úgy felel erre, hogy folytonosan Bécsbe, Innsbruckba futkos és alkudozik a »gazemberekkel«, haboz, kételkedik, nem bízik a nemzet erejében, nem ismeri a nemzet szellemét, óhajtasát, tehát nem mer, nem tud úgy működni, ahogy az a szabad nemzet független és

⁷⁶ Orsz. Levéltár. Belügymin. Álladalmi titkár. 1848. Fontes 24, Positio 3, 7.

⁷⁷ Pesti Hírlap. 1844. 321. sz. 61. l.

⁷⁸ M. U. 1848. aug. 10. 20. sz. 306—307. l.

⁷⁹ M. U. 1848. árp. 23. 56—57. l., szept. 3. 27. sz. 362. l., szept. 7. 28. sz. 372—373. l.

önálló minisztériumához illik. Csinálhatott volna bankjegyeket, készíttetett volna fegyvereket és büntette volna meg maga rögtön a lázadókat. Ehelyett nem tiltotta ki a német bankókat és megtúrta a német tiszteket a hadseregben, ezért lett Szent-Tamás is. A képviselők sem működtek jobban és nem is lehetett tőlük jobban remélni, mert az »oly rövidlátóktól, kik a kormányintézkedéseket helybenhagyják, jó nem várható.« Végül is Táncsics vádoló, tetemrehívo cikkei gúnyba fulladnak; megint az országgyűlés jobboldalának szájába adja a szót, akik számadást tesznek a választóknak: »Mi már eddig is nagy dolgokat vittünk végbe, nem tehattünk még meg mindent, de annak nem mi vagyunk okai, hanem köztünk vannak néhányan, azok a szerencsétlen törpe minoritások, azok mindenben gáncsokodnak... de mi avval semmit sem gondolunk, hanem tirátok támaszkodva elszántan munkálkodunk, mert mi ismerünk titeket — ti megszoktátok mindig másoknak dolgozni, izzadni.«⁸⁰

A reakcióval való harcában a Munkások Ujsága megütöközik a katolikus főpapsággal is. »A katolikus magas klérus tagjai a nemzeti gondolattól és függetlenségi törekvésektől még távolabb álltak, mint világi főuraink... A magas katolikus egyházi szervek ilyenformán az 1848—49-es szabadságharc idején a nemzetellenes feudális és abszolutista reakció előretölt hadállásai... Taktikájukat ebben az időben az jellemezte, hogy a nemzeti felelős kormányt, Kossuthékat katolikus-elleneseknek, éppen ezért a katolikus egyházat és vallást veszélyben forgónak, a papságot üldözöttnek igyekeztek feltüntetni.«⁸¹

»Alá ne írják a katolikus népfiai azon kérelemlevelet, melyben az kéretik, hogy az egyházi javak mostani állapotukban hagyassanak meg és ne higyjék a főpapság azon álhíreszteléseit: a papi javak a másvallásúak között fognak szétosztatni!«⁸² — figyelmezteti a parasztságot a Munkások Ujsága. A püspököktől el kell venni a papi jószágokat, melyeknek jövedelméből a kanonokok, apáturak, püspökök, érsekek olyan úri módon élnek. Az első királyok ezeket a javakat istentisztelet tartására, szegények gyámolítására, a nép tanítására adományozták. Most pedig a drága tanítót, papot, kántort, még a harangot is a szegény nép fizeti.⁸³ Az egyházat, a vallást meg kellene szabadí-

tani sok ódságtól: meg kell mondani a híveknek, hogy nem a ceremóniákban áll a vallás szentsége, mint amilyen a bűjtölés, a búcsújárás, mely csupán időpazarlást, pénzt jelent; ha hiszik a hívők, hogy Isten mindenütt jelen van, felesleges egyik helyről másira zarandokolni. Latin nyelv helyett, mondassék a mise magyar nyelven, így mindenki megérthetné. Helyes volna a papságot »civilizálni« (polgári öltözködésre bírni) és a nőtlenséget megszüntetni, így jobban összeolvadnak a polgársággal és nem lennének külön érdekeik. Állami fizetésük annyi legyen, hogy szükségét ne szenvedjenek, vagyonuk semmi. »Rontsunk meg építhessünk. Mindenben az időhöz alkalmaztassuk magunkat, különben letiportatunk.« — tanít a haladószellemű Táncsics.

Minden alkalmat megragad, hogy kiemelje a nevét azoknak a papoknak, akik példaadó hazafias magatartást tanúsítottak. Hiszen munkatársai, levelezői között is nem egy akadt az alsópapság köréből: »Kénézi Lajos, derék dolgozó társunk s lapunknak fáradhatatlan terjesztője, segédlelkész s most a rabló rációk ellenében álló lelkes nemzetőr, szinte két levelet küldött a harcmezőről, melyben megnyugtatón igyekezik a ráció ellen ment nemzetőröknek otthonmaradt kedveseit.«⁸⁴

A nagyváradi tudósító az »Alsópapság 48-as magatartása!« címen egy lelkes egyénről emlékezik meg, aki a szószékről éltette Kossuthot s elmagyarázta a népek, hogy »mit tesz az ellenség velünk s kinek a nevében.« Azután buzdította őket felkelésre; kiemelte még a nagyváradi katolikus lelkészt, Salamon Endrét, aki, midőn riadót doboltak, nem tekintve 60 esztendejét, fegyvert ragadott és sorbaállt a nemzetőrökkel.⁸⁵

Annál nagyobb elkeseredés hangján nyilatkozott Táncsics a katolikus püspöki karnak októberben az uralkodóhoz intézett békéltető javaslatával kapcsolatban. Nem fogták meg a püspökök ezúttal sem a dolog igazi végét, meglátszik, hogy félig-meddig részesei az ármánynak, mely a népet semmivé akarja tenni. Nincs is ekekenek a »híntőhöz szokottaknak« egy bátorító, felvilágosító szavuk sem a sarat taposó szegény emberhez, csak a királyhoz. Ezzel az egyoldalú föllépéssel mindenestire nyitva tartják maguknak a hátsó kaput; amennyiben az ármány győz, mondhassák, ők szóltak a királynak, a királynak meg így hízlelgethetek, ők nem tettek semmit a nép izgatására. »En tehát azt óhajtottam volna — fejezi be — hogy a katolikus főpapok egyetértve a többi vallásfelekezetek főpásztoraival, közös szózatban és közös tettben egyesüljenek a

⁸⁰ M. U. 1848. júl. 30. 18. sz. 275—280. 1. aug. 6. 19. sz. 291—295. 1., aug. 31. 26. sz. 357—359. 1.

⁸¹ Andics Erzsébet: Az egyházi reakció 1848—49-ben. — Forradalom és szabadságharc 1848—49. idézett mű. 410—411. 1.

⁸² M. U. 1848. jún. 9. 15. sz. 227—229. 1.

⁸³ M. U. 1948. máj. 7. 96. 1., máj. 14. 105—108. 1., júl. 30. 18. sz. 282. 1.

⁸⁴ M. U. 1848. aug. 20. 336. 1.

⁸⁵ M. U. 1848. dec. 8. 20. sz. 84. 1.

nép buzdítására, lelkesítésére, egyedüli és egyetlen legmagasabb céljuk lévén: e szegény elarult haza megmentése.⁸⁶

Ekkor már alig van — a parasztságon, munkásságon, a törpe minoritáson kívül — ember, aki ne félné a veszedelmes lázított Tánácsban és lapjában. Most azonban már ő sem rejti véka alá mondanivalóit: az úri bűnösöknek rögtön lakolniuk kell, ha nem akar a kormány vért és veszedelmet; Batthyány veszedelembe ejtette a hazát. »Szándékosan-e, vagy készakarva? Azt mi nem tudjuk, nemis állítjuk.«⁸⁷ — Helyesen látta a Munkások Ujsága, Batthyány, az arisztokrácia nemzeti érzelmű és haladó szárnyát képviselte ugyan, de a nagybirtokosostály még haladó és nemzeti érzelmű részében sem válhatott a reakció elleni harc következetes vezetőjévé. Az volt az elképzelése, hogy a bécsi udvart megnyerve a bécsi reakció ellenére, a király vezetésével, szövetségben a nagy- és középbirtokkal, létrehozza az ország újjászervezését. Kossuth kezdetben maga is támogatta a miniszterelnök kiegyezési törekvéseit. Ebben az időben Kossuthot mindkét irányzat magáénak vallotta és megpróbálja a maga oldalára vonni.⁸⁸ Politikáját Tánácsis így határozza meg: »Mindennél az tünik ki, hogy Kossuth küzködik magában, nem tud a többi miniszterekkel megegyezni. Valahányszor fellelkeseedik, mindig kitör belőle, hogy ő velünk, a kevesebbséggel érez, de aztán megint, mikor a ministeri tanácsban okoskodnak, hidegen fontolgatnak, ministertársai leszavazzák, mert hiszen a többség határoz. Polgárminister, hazánk becsületére kérünk, válassz, ne ingadozzál, lépj ki, állj a kis minoritás élére, melyet te felindulásodban eltiporni akartál, ismerd meg hibádat s e lépésedet dicsőség fogja koronázni.«⁸⁹ Ezt Tánácsis aug. 6-án írta a Munkások Ujságába; a 31-i királyi leirattal szétfoszott a békés kiegyezés illúziója. Szeptemberben már válaszüton áll a nemzet: Jellachich átlépte a Drávát, mely egyben a reakció nyílt támadását jelentette. A király elárulta a nemzetet és Kossuth ekkor már nem ingadozott a nemzetet választani, a nemzetnek érdekeit a király fölé helyezni. E lépése újra szorosan kapcsolódott a baloldal politikájához. Tánácsis most teljes mértékben igazolva látja a függetlenségről és a köztársaságról vallott eszméit. Ő, aki 1847-ben Hunnia függetlensége c. munkájában és a Munkások Ujságának egészen a kezdetén hirdetője volt ezen eszméknek — társaság által alkotott törvény a legjobb fejedelmek

önkényénél többet ér; továbbá: a köztársaság minden eddig létezett társaságok közt a legtökélyesebb, mert legszeleesebb alapot nyújt — a teendők elsőjének látja a törvényszerző királlyal szemben a gubernátorválasztást, mégpedig a miniszterek közül. »Csak a minister a népnek teljes bizodalmat bírja, miként Kossuth Lajos s teljes hatalommal felruházva legyen.«⁹⁰ — E cikkről önéletrajzában is megemlíkezik: különnyomatot is készített róla és maga osztogatta, hogy minél eredményesebb propagandát fejthessen ki. Ez történt okt. 3-án. 8-án az országgyűlés a végrehajtó hatalom gyakorlásával — a lemondott kormány helyébe — a Honvédelemi Bizottmányt ruházta fel; elnökévé az országgyűlés előtt tüntető tömegek akaratának megfelelően, Kossuthot választotta. A Honvédelemi Bizottmány megalakulásakor még a baloldal van többségben, később az országgyűlés tagjait, tizenkettőre egészítette ki s ekkor a baloldal ismét kisebbségbe került, de mégis lényegesen nagyobb befolyással, mint a Batthyány-kormány idején.

A gubernátorválasztással függ össze Tánácsisnak négy folytatásban közölt cikke Respublika címen.⁹¹ Három főszakaszra oszlik: az elsőben elmondja »mi kárt áraszt a király státusra, vagy nemzetre, még ha legjobb volna is, a másikban, hogy csak a respublika elégítheti ki a szabad polgárok kívánságát, a harmadikban magyarázza, hogy kell intézkedni, hogy a haza az európai nagy nemzetek sorában helyet foglalhasson.« E cikkel kapcsolatban hozza Tánácsis újságja második illusztrációját; szintén szövegtől fámetszet, 9×10,5 cm méretben, szignálva ez sincs, de itt nem sikerült a mestert megállapítanunk. Felírása: Pragmatica sanctio. Nyitott papírostekercs közepén a magyar koronát ábrázolja, a felírás alatta, a papírostekercsen van. A tekercs alatt égő máglya, lángjai a tekercset nyaldossák, mely felett sűrű füst gomolyog. Tánácsis mindjárt cikke elején magyarázza falusi olvasóinak a kép értelmét: »de hiszen az igen könnyű: a pragmatika sanctio a koronával együtt tűzre van hánnya, ez az egész. E kettőt így meg kell égetni, vagy akármí más módon meg kell semmisíteni, különben nem boldogulhatunk soha.« Addig nem legalább, míg a koronát nem zárlák múzeumba, hogy soha többé osztrák császár fejére ne tehesse; hiszen közülük már eddig is több mint 15 megszegte nekünk tett esküjét. Gubernátor kell a magyar népnek, mégpedig Kossuth személyében, akit egész népünk szeret és

⁸⁶ M. U. 1848. nov. 10. 13. sz. 55—56. l.

⁸⁷ U. 1848. dec. 5. 19. sz. 80. l.

⁸⁸ Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. Bp. 1951. 138—166. l.

⁸⁹ M. U. 1848. aug. 6. 19. sz. 297. l.

⁹⁰ M. U. 1848. okt. 3. 2. sz. 6—8. l. — Tánácsis: Életpályám. id. mű. 256—259. l.

⁹¹ M. U. 1848. okt. 13. 5. sz. 21—24. l. okt. 17. 6. sz. 25—26. l., okt. 27. 9. sz. 37—38. l., nov. 3. 11. sz. 45—46. l.

tisztel és aki népéért élni, halni kész. Minek nekünk a pompakedvelő, költséges királyság, nagy udvartartás, annak parádézó, gazdag püspökök. A király akkor kergeti szét az országyűlést, mikor neki tetszik, oka minden nyomorúságunknak. A republikában viszont a hatalom nem holtigtartó, vagy pedig apáról-fiúra szálló, egykézben összpontosuló: ott minden hivatalnok, a legkisebbtől a legnagyobbig a nép választottja. — E cikksorozat a fejlődés menetében győzte meg a falut a propagált eszme igazságáról: »a népből általatok választott 'Mégváltó' csak Kossuth lehet!« Tánácsicot ismét igazolta a történelem: 1849 április 14-én a nemzet trónfosztottnak nyilvánította a Habsburg-házat s ekkor a megszüntetett Munkások Ujsága helyett kiadott röplapjában, a Forradalomban visszatér Republika c. cikkére: »En egyedül voltam, még a mult 1848-dik évi octóberben, ki a Munkások Ujsága című lapomban lerajzoltatva a koronát elégettem s mutogattam, okokkal támogattam, hogy nem kell király s miért nem kell király.«⁹²

A radikális baloldali sajtó számára, melynek élenjáró és leghosszabbéletű képviselői a Munkások Ujsága és a Március Tizenötödike voltak, Kossuth személye jelentette az egyetlen s mindvégig népszerű nevet: a pesti nép mellett a forradalomnak és Kossuth politikájának a legkonzekvensabb és leghűségesebb támaszai. Mégis éppen Kossuth az, aki Tánácsicot megróni, ellene intézkedéseket foganatosíttatni kényszerül.

Az események következtében Tánácsicnak sikerült a nádor által folyamatba tett sajtóvétség-ügyet megúsznia. Láttuk: mikor a pert megszimatoalta, hogy a következményeknek elejét vegye, a magyar katonát német lábön ábrázoló illusztráció felírása »Sajtópör« volt azzal a céllal, hogy az öt fenyegető bajra a vele rokonszenvező forradalmi közvélemény és baloldali lapírtások figyelme felhívja és bennük szövetségeseiket találjon. Ezenkívül cikkeket közölt, melyben nyíltan kimondja, hogy őt lázítónak bélyegzik, vádolják, hogy a népet törvényellenes tettekre buzdítja, holott ő csupán a visszaélések száz és ezer neveit megírva, igazságot keresett a nép számára. Véleményét sohasem erőszakolta a népre, nem állította arról, hogy szentírás, de megnyitotta lapját mindenki számára, hogy a szabadságnak megfelelően mindenki kimondhassa, megírthassa abban, mit jónak lát, kívánhassa, követelhesse azt. Minthogy ezt az urak nem látják célszerűnek, lázítónak kiabálják ki és le akarják beszélni a népet a Munkások Ujsága előfizetéséről, olvasásáról.

⁹² Forradalom. Magyarazza és fejtegeti Tánácsics Mihály. Első ív Debrecen 1849 ápr. 79. l.

»Ha tehát még azt mondaná nektek valaki, ne hozassátok meg ezen újságot, mert rossz, nem nektek való, lázító, ne higgyetek, hanem olvassátok el figyelmesen« — mondja a cikk végén.⁹³ — Ez volt az augusztusi helyzet. Szeptember 12-én a nádor aktáját megállította a történelem, de mielőtt »ad acta« tették volna, az államtitkár jónak látta a felzetére jegyezni: »Ezen levél expediciója a közben jött változásoknál fogva elmarad s irattárba teendő. JH.«⁹⁴

Vélnék, hogy ezek után a Munkások Ujságának tövis nélküli az útja; csakhogy a válságos időkben a képviselők nem működtek olyan buzgalommal és erélyesen, amely kellett volna, cikket közöl a henyé és kártyázó képviselőkről, megrója a kötelességmulasztókat. »Ézért Kossuth elnöknl bevádoltak — írja önéletrajzában — s lapomnak azon⁹⁴ számát lefoglalták, állítván rólam, hogy én abban úgy beszélek, mintha a Ferdinánd császár-király által hirdett proklamációt támogatom. Kossuth magához hivatott, kijelenté előttem, hogyha nem Tánácsics volnék, az igazság kezébe szolgáltatna át.« Míg Tánácsicot ellenségei augusztusban a megegyezést megkísérlő kormány politikája veszélyeztetésének ürügyén kívánták ítélőszék elé állítani, most Kossuth segítségével kívánták ugyanezt, hazaárulónak bélyegezve. Másik alkalommal, meg az országgyűlésen, nyíltan — bár nevének említése nélkül — rója meg Kossuth, mondván, hogy ekkora veszedelem közepette nem a »legelőkkel kell veszedőni, hanem a hazát kell megmenteni!« Mire a képviselők nagyobb csoportja a nevé kezdte kiabálni. Önéletrajzában erre a következőképpen emlékszik vissza: »Elcsodálkoztam e deus ex machina fölött; hogyan tévedt Kossuth erre most, épen most; gondolám, talán egyik ellenséges képviselőtársam épen beszéde előtt ingerelte föl ellenem.«

Az az ellentmondás, mely a forradalmi tömegnek és a forradalom nemesi vezetésének érdekei között fennállott, okozta e tömeg szócsövének, a Munkások Ujságának halálát.

A lap ellen nyíltan és a kulisszák mögöl

Tánácsics önéletrajzában igyekszik megmagyarázni a Munkások Ujságának megszűnését;⁹⁵ lapját a tanulatlan nagy sokaság érdekében írta és adta ki, az »úri mivel

⁹³ M. U. 1848 aug. 27. 25. sz. 345—346, 351. l.

⁹⁴ Orsz. Levéltár. Belügymin. Álladalmi titkár. 1848. Fontes 24. Pos. 3.

⁹⁵ A M. U. 1848 dec. 22. 24. sz.

⁹⁶ Tánácsics: Életpályám. idézett mű. 150—151, 155, 162, 165, 193, 214. l.

osztálybeliek» azt gondolták, hogy előfizetőinek száma talán 15 ezerre is rúg s ezt a hatalmas tömeget tetszése szerint vezeti, amerre akarja, tehát mindent elkövettek a kisszámú más érdekűek, hogy újságja terjedését meggátolják, a lapot megszűntessék. Négy közelebbi okot is említ: először a posta nem fogadta el belügyminiszteri külön felhatalmazás nélkül a lapra az előfizetést, ez pedig legtöbbször nem érkezett meg. Másodszor azt terjesztették felőle, hogy ő nem a népek, hanem a zsidóknak a barátja, talán nem is keresztény, hanem maga is zsidó. Azután a »kend« címzést akarva általánossá tenni, a művelődést gátolta és a népet a barbárságba kívánta visszacsúlyeszteni. Végül a belügyminiszter ellennéplapja, a Nép Barátja az államtól minden támogatást megkapott: maga a belügyminiszter 10,000 példányt rendelt belőle államköltségen s ingyen küldte meg szétosztásra a falvaknak. »Ily viszonyok s rám nézve mostoha körülmények közt nem azon csodálkoztam — fejezi be — hogy a Munkások Újságának előfizetői többre nem szaporodtak, hanem inkább azt, hogy azok száma ennyire is emelkedhetett.« A szerkesztő visszaemlékezése, az okok felsorolása azt az érzést kelti, mintha szándékosan lepleznék, elhallgatná azt a hajszát, amelynek a reakció lapjával együtt középpontjába állította. Már az eddigiek is jóval többet áfultak el abból, a többi közt azt is, hogy Táncsics világosan a dolgok mögé látott és mindig oda irányította a támadás hevét, ahol a jobboldalra a legnagyobb csapást mérhette, sajtóharca tudatos és tervszerű volt. Igaz, hogy a jobboldalon is ez volt tapasztalható.

A radikális sajtó működésének kezdetén a reakció rögtön észrevette az őt fenyegető veszélyt és összejöveteleken, magánlevelezésben, saját organumában szeri-szama nem volt a »dolgok megbeszélésének«, az elhárító hadicselek kidolgozásának. Így például Bártfay László ügyvéd, a Károlyi grófok titkára már 1848 máj. 8-án így ír egy Károlyi Györgyhöz intézett levelében: »... a hírlapok izgatnak s mindenféle híreket és okoskodásokat terjeszgetnek, főképp a »Mártius 15, napilap... nyiltan hirdeti már, hogy szándéka revolutió. A kormány pedig ennek ellenében hallgat, mind a mellett, hogy alkotmányunk monarchiái és így ezen állapotunkat kellene consolidálnunk, s további zökkenések vagy épen gyászos dula-kodások nélkül iparkodnánk átalakulni, mert már is bizony nyaktörő ugrást idéztek elő Mártiusi haza boldogítóink.«⁹⁶ A konzervatív Budapesti Hírlap jún. 24-én álcírogatással inti eberségre híveit, igyekszik ellensúlyozni a táncsicsi hatást: jóakaratu,

buzgó, elnyomott embertársaiért mindenre kész ez a Táncsics, de ami az ilyen emberek-nél gyakori: elfogult, egyoldalú, korlátozt, szenvedélyes rajongó, multjának emlékeitől nem tud menekülni. Tanácsaival sokszor többet ront, mint használ. Szerencse, hogy a magyar indolens, nehezen mozdítható ázsiai népfaj, így az izgatás nem hat rá olyan veszélyes mértékben. — E sorokat követő napon a Munkások Újságában megjelenik szerkesztőjének panaszkodó cikke, sajtóját el kellett adnia, mert a belügyminiszter követelte rajta a biztosítékot. — Erről már előbb szoltunk; nem állíthatjuk, hogy ez a Táncsics ellen indított hajszának egyik kiindulópontja. Tény azonban, hogy a Táncsicssal, politikájával később sem rokonszenvező belügyminiszter, Szemere Bertalan ragaszkodik a sajtótörvény 30-ik §-nak 2. pontjához, mely szerint a pestvárosi nyomdatulajdonos vagy 4000 frt készpénzt, vagy 8000 frt birtokra betáblázott kötelezvényt ad biztosítékul. »Csak hogy a hatóság arra ügyeljen: hogy a birtok becsű törvényes módon történjék... Táncsics Mihály vagyonára nézve is... — szól a Pestvárosihoz intézett rendelkezés. Rottenbiller helyettes polgármester újra felír a belügyminiszterhez, minthogy Táncsics házingerlanai nem érnek 8000 frt-t: »... Táncsics Mihál a miniszteri rendelet értelmében adandó biztosíték iránt felszólítván, oda nyilatkozott, hogy: József városi két háza csak 2000 pftnyi értékű lévén azok kívánt biztosíték gyanánt elégségeseknek nem tarthatnak, kezeit pedig, vagy olly egyént, ki azt készpénzben letenné, elő állítani nem képes — egyébként megjegyzé, hogy nyomdájá csupán egy sajtóból állván, abban egyedül saját munkáit s hírlapját nyomatja — s hogy e szerint azokért már mint szerkesztő és kiadó is felelősséggel tartozván, a nyomdáért, nyújtandó biztosíték feleslegessé válik. — Ily körülmények közt tehát, miután Táncsics Mihál nyomdájától megkivánt biztosíték erejéig sem készpénzt, sem pedig fent írt módon kiadandó kötelezvényt nem nyújthat, — az iránt utasításért vagyunk bátrak esedezni, valjon a f. é. ápril 28n 323/13 sz. a. költ. miniszteri rendelet 8ik pontja értelmében a kérdéses nyomda bezárassék-e vagy sem? Költ. Budapesten az 1848 évi június 14n tartott tanácsülésből. Rottenbiller h. polgármester.«⁹⁷ A polgármester jóindulata azonban hiabavalónak bizonyult. Szemere kérelmelhetlenül elutasította a teirratot. Ennek következményeit már ismerjük.

Megdöbbenéssel kell az ellenfélnek tapasztalnia, hogy a Munkások Újsága mindemellett él és virul. Most rágalomhadjáratba kezd. Táncsics zsidó, sőt bolond; nevetség-

⁹⁶ A forradalom és szabadságharc leveles-tára, idézett mű. 231. l.

⁹⁷ Bp. Székesfv. Levéltára. 2089/B., 8918.

sen viselkedik, korlátolt — tódítja a Budapesti Híradó hamvaiból támadt pecsovics Figyelmező — ha több esze volna még veszedelmes is lehetne.⁹⁸ Így ír a bécsi kormány félhivatalosa, a Pester Zeitung is.⁹⁹ — A Munkások Ujságának olvasóihoz is eljut a rágalom — hiszen az is volt a cél — először csak egymásközt beszélük meg a szegény szerkesztőt, aki elméjében megfogyatkozott volna, azután levélben fordulnak hozzá nagy röstelkedve. Táncsics megnyugtatta őket a hír alaptalanságáról: ellenségei koholmánya, mert a parasztság »javára beszélt.« Szerencsétlenül akarják tenni ezért egész életére. Elmebáborodottságát avval bizonyítják, hogy nevét megváltoztatta (t. i. Stancsicsról Táncsicsra!), polgártársait »kend«-nek szólítja, viselete egyszerű vászonkabát, mint a nemzetőröké és abban jelenik meg az országgyűlésen is, ott pedig beszédei nem könyörgő hangú, órákhosszat tartók, hanem röviden kimondja, ami szívében fekszik.¹⁰⁰ — 48 szeptemberében már Kossuth Hírlapja is cikkezett ellene, megvádolva, hogy fonák elveket akar a népre erőszakolni, a politikai elveket előbb találja ki, mielőtt jól meggondolná. Táncsics csak lakonikusan odaveti nekik: »Elhisszük nektek, hogy az egyenlőségi elv nem tetszik; nektek az fonákság.¹⁰¹ Ugyanitt támadja meg Horarik János is, felhasználva az alkalmat, hogy Táncsicsot egy, szerinte — gyanúsító cikkével kapcsolatban megleckéztesse: »Te népevezér vagy — írja — ez ritka szerencse. De a szerepben súlyos felelősség is fekszik, hogy a népet, meg ne rontsd, rossz példával ne bősziítsd, sikamlós tanáccsal meg ne veszregesd, mert akkor átok fejedre, átok poraidra is!...« Táncsics csodálatos hidegvérrel fogadja a támadásokat; ritkán és akkor is röviden felel. Leginkább akkor, ha az ügy érdekében arra multhatatlanul szükség van, ha személyes szabadsága, még inkább a lap léte forog kockán.

A nyíltan harcolók nagy táborához tartozik a Nép Barátja is. Az összecsapás a Munkások Ujsága 1848 aug. 13-i számából indult ki. Ebben egy szabolcsi levelező kifejti, hogy Táncsics ujságja jobb, mint a Nép Barátja, nem is tetszik a parasztságnak, mert olyan »kicsit teszen fel róluk, annyi hibával szólal el, mintha ők másforma beszédet meg nem értenének. Ha ujságíró akar lenni, ne papoljon, hiszen már bele is untak, annyit beszéltek tiszteletes uramék, meg nem is úgy, hogy az ángolt ángliusnak mondanák, — ha más formátumban nem

kapja magát, az öt huszast sem éri.«¹⁰² Nem haragból mondja, de a versifikálása is boldog időre való, holdvilágon; most dolgot, meg hírt kell közölni, meg pedig igazat az emberekkel. — Ezt a vidéki tudósítást Táncsics még a maga véleményével is megtoldotta, mondva, hogy ez a különös ujság úgy beszél az ő falusi barátainak, mintha nem is volna józan eszük, mintha valóságos »sült bolondok« lennének. Ebből a lapból azután nem sokat okulhatnak, mégis az oktatásügyi miniszter ezt ajánlja különösen a parasztság figyelmébe, sőt ingyen is osztogat-tatja.¹⁰³ — A Nép Barátja szerkesztője, Vas Gereben (Radákovic József) nyomban válaszol. Felháborodottan utasítja vissza Táncsicsot, aki a közös mesterségen, az ujságíráson marakodik. Nekik néplapíróknak elsőrendű feladatuk »a hályogot leszedni azon népnek szeméről, melyet századokon keresztül kiszámított gázság tartogatott vakoskodásban.« S helyette Táncsics a Nép Barátja szemére hányja erősen magyarázó stílusát. Magyarországon milliók vannak — folytatja — akik valóságos gyermekek és beszélhet Táncsics, amit akar, ők szokott írásmódjukról ezután sem térnek el.¹⁰⁴

E visszautasítást azonban csupán a szerkesztőtársak egyike, Vas Gereben fogalmazta, Arany János teljes mértékben egyetértett Táncsicscal. Pontosan ugyanazokért a szerkesztési hibákért róttá meg Petőfihez írott leveleiben:¹⁰⁵ »Ha valaha valamit megbántam életemben, nem egyéb az, minthogy a Néplap szerkesztését ki engedtem csúzni kezeimből... soha pirosnagobb kenyeret nem ettem, mint ez. Óhajtanám nevemet visszavonni a szerkesztésből, de már késő, benne vagyok... barátom, nem ily néplap szerkesztése volt az, mit én felvállalni nem mertem.« Bírálja rossz formáját: hetenként egy kis ív, nagy címmel, széles szélekkel, minél ritkább s öregebb betűkkel nyomva, benne pimasz beszédek »allopathai özöne«, vidéki levelet bárhonnán és bármilyent felvesz, csak ívet töltsön vele. Ezután kifejti saját néplapszerkesztési elveit. — Arany valóságos politikai és szépirodalmi lapot akart a népnek adni, saját értelmjes nyelven; ívének első levelére politikai vezércikket kívánt, mely akár a törvényeket, akár a napi politikai eseményeket népies nyelven, de hosszadalmas komázás nélkül fejteget. Minden politikai kérdés alapvonalában illeti a népet, mert a nép »többé nem misera plebs contribuens, hanem a kormányzó és törvényhozó hatalom.« Holmi mondvacsi-

⁹⁸ M. U. 1848. aug. 6. 19. sz. 304. l.

⁹⁹ Pester Zeitung. 1848. júl. 23.

¹⁰⁰ M. U. 1848 aug. 6. 19. sz. 300. l.

¹⁰¹ M. U. 1848 szept. 17. 31. sz. 400. l. Kossuth Hírlapja 1848 nov. 10. 114. sz. 506. l.

¹⁰² M. U. 1848 aug. 13. 21. sz. 320. l.

¹⁰³ M. U. 1848 aug. 13. 21. sz. 319. l.

¹⁰⁴ Nép Barátja. 1848 aug. 27. 13. sz. 192—196 l.

¹⁰⁵ Arany János levelezése író-barátaival. Bp. 1888. I. köt. 164—169. l.

nált poézis és épületes keresztényi tanítás ne foglalja le az irodalom rovatát. Csak avatott kezektől fogadjon el a szerkesztő irodalmat, sületlenséget még akkor sem, ha ingyen adják. Kísérje figyelemmel a napi eseményeket a hazában és a külföldön: vegye fel az események fonálát — röviden magyarázhatja a multat — adjon népies, de hí tudósításokat az országgyűlésről, a fővárosi és a vidéki mozgalmakról, a 48-as csaták színhelyeiről. Mindehhez csak annyi magyarázatot fűzzön, amennyi a tárgynak egyszerű, de építményzetű elme által való megértéséhez szükséges. Nem kell a népet olyan ostobának tartani, mint a Nép Barátja teszi. A nép nehéz dolgokat is megért, tapasztalásból mondja, hogy sok földművelő polgártárs »megalacsonyítva érzi magát a lapnak veszettül magyarázó modora által.« Hallotta mondani: »Csak olyan ez komám, mint mikor a gyermek az álmoskönyvből mesél, nincs ebben az országról semmi okos dolog. Tisztelni kell a népnek e komoly kedélyét, nehogy gúnynak vegye az örökös komázást, s meghosszankodjék.« Nagyon rosszul teszi Vas Gereben, hogy a nép előtt elhallgatja a politikai igazságokat, vagy pláne elferdíti: »Mindig az volt a baja népünknek, hogy titkolóztunk előtte, nem fedeztük fel a dolgok valódi állását, s ez által nem engedték kifejezni a közérzést. A népnél közvélemény nincs, nem is lesz soha, míg az ország politikai életét csak néhány tudakos ember, az úgynevezett intelligencia kísérheti figyelemmel, de terjedjen el csak közötté oly lap, mely őt a politikába a napi események hí közlése által, mint egy practice belevezesse, azonnal fel fog lángolni romlatlan keblében a hazaszeretet, s nem kellend őt bottal kényszeríteni a hon védelmére.«

Most, hogy ismerjük Táncsics ujságját, meglepő, milyen nagy a kivitelezett Munkások Ujságának lényegbevágó hasonlósága Arany szerkesztésbeli elgondolásához. Magyarázata a két népfia azonos lelki-alkata, másodsorban szerkesztői rátermettségük.

A két vérbeli néplapszerkesztő elveivel homlokegyenest ellenkezett a Nép Barátja formájában, tartalmában egyaránt. Ezt még a kormányoknak is be kellett látnia, a jobboldaliak sem hallgathatták el. Révész Imre például a Kossuth Hirlapjában »Népünk polgári élete« c. cikkében így ír erről:¹⁰⁶ bár Táncsics fonák elveket hirdető néplapjánál józanabb, nagy kár, hogy hézagosa a lap tükre, túl nagyok a betűi, igen ritkák a sorai, túl nagy teret foglalnak el benne a versek, pedig most nem kellene a teret és a fáradságot sajnálni a néptől.— Világot vet a lap népszerűtlenségére is: »A vidéken,

ahol élek, nem olvassa a népnek egy századrésze sem; s gondolom, hogy ez másutt sincs különben.« — Nem csoda, hogy ez a lap hatás nélkül maradt a parasztság körében; hiszen erőszakoltan parlagias cikkeivel állandóan alátámasztani igyekezett a parasztság meglévő helyzetének a jogosságát, sérelmeik orvoslásának még a gondolatától is tartózkodott; s ha »földosztó népámítók-ról« szólt és azoktól óvta a parasztságot, félreérthetetlenül a Munkások Ujságjának szerkesztőjére kellett gondolni. Miután a nép szószólóját végtelen szeretettel vette körül, Vas Gereben cikkei éppen ellenkező hatást váltottak ki belőle.

Hiába támogatta agyon a kormány saját néplapját, engedte el a szerkesztőnek a lapbiztosítékot, ráruházva azt részben Pest-vármegyére, részben Pest-városára,¹⁰⁷ hiába engedélyezi bármely nyelvű kiadásának ingyenes postai szétküldését,¹⁰⁸ hiába rendeli el, hogy nyelv különbség nélkül minden község rendelje meg, a falu előljáróságai fizessenek elő,¹⁰⁹ — a lap nem kell. Legfeljebb azok a számok találnak gazdára, amelyeket ingyen elküldözgetnek a falvakba, mint Eötvös József közoktatásügyi miniszter 600 előfizetett példánya.¹¹⁰ A lappéldányokat csupán a »megajándékozott« hatóságok nyugtázzák, a nép nem köszöni meg.¹¹¹

Erdősi Pál postamester egyenesen Kossuth Lajosnak panaszolja, hogy Eötvös 600 ingyen példánya aligha fogja a »jelen alkotmányos jogait élvezni nem tudó és félremagyarázó népet felvilágosítani és a bujtogatók által felingerelteteket lecsillapítani«, mert nem jutnak el a nép kezébe. Javasolja, hogy a járásbeli szolgabírák vonják kérdőre az előljáróságokat: elhozatták-e a postáról a lapot, felolvassák-e vasárnaponként az olvasóegyletekben. Mert, »ha ezen ügy felügyelet alatt nem leend quod erat demonstrandum felvilágosított szemek olvasandják a lapokat, és az üdvös szándék ép úgy visszapattan az elérni kívánt céltől, mint kőszirtre lőtt golyóbis.«¹¹²

¹⁰⁷ Orsz. Levéltár. Belügymin. rendőri oszt. lajstroma. 1848. Fontes 2, Positio 69, 222, 232.

¹⁰⁸ Orsz. Levéltár. Belügymin. rendőri oszt. lajstr. Fontes 2, positio 216. Miniszterelnök és honvédelmi bizottm. 1848. 1842.

¹⁰⁹ Orsz. Levéltár. Belügymin. rendőri oszt. lajstr. Fontes 2, positio 226. Közlöny 1848. II. köt. 818. 1.

¹¹⁰ Orsz. Levéltár. Belügymin. rendőri oszt. lajstr. 1848. Fontes 2, Positio 204. — *Szinnyei József*: Hirlapirodalmunk a 19-ik században 1848. és 49. — Vasárnapi ujság. 1865. 546. 1.

¹¹¹ Orsz. Levéltár. Miniszterelnök és Honvédelmi Bizottm. 1848. 1225.

¹¹² Orsz. Levéltár. Kossuth Lajos iratai.

¹⁰⁶ Kossuth Hirlapja. 1848 szept. 14. 65. sz.

Vas Gereben hatalmas szövetségest kapott Kazinczy Gáborban és az ő közvetítésével közel húsz megyében. Az ifjúságában maga is haladó reformer Kazinczy Gábor, Fáy András, Vörösmarty, Wesselényi Miklós jó barátja, kinek írásait 48 előtt a cenzura nem engedélyezte, aki még 1839-ben »Népbarát« címen akar művet kiadni — ugyanez a Kazinczy Gábor, a 48-as képviselő megállt a forradalmi úton, sőt visszafejlődött. Ő is azok közé tartozott, akik semmiesetre sem kívánták a baloldal győzelmét, sem a baloldal szeptemberi forradalmi szerepét megszilárdítani. Az volt az ő törekvése is, hogy megakadályozza a kormányzat balratolódását, Kossuthot kivonja a megerősödött baloldali befolyás alól. 49-ben Debrecenben már a békepárt bizalmi embere, a detronizációt kárhóztatja, Madarász legkíméletlenebb támadója s a Zichy-féle gyémántok ügyében a vád kezdeményezője. A Munkások Ujságjának és szerkesztőjének ő is nyílt ellensége. »Nem gondolná az ember, mennyi baja van Kazinczy Gábor képviselőtársamnak a «Munkások Ujságjával» — írja Táncsics szept. 29-én lapjában. — A gyűlések kezdete előtt már többször afölött viszálykodott velem, hogy újságommal a népet elrontom, egyébiránt azt nyilatkoztatta, hogy nagy szerencse, hogy azon a vidéken, honnét ő követ, tudniillik Zemplénmegyében, senki sem olvassa s óhajtja is, bár sehol sem olvasnák. — És ugyancsak Zemplénmegye felszolgált Fehérmegyét, alkalmasint a többi megyéket is, hogy lapom eltiltását sürgesse...¹¹³ A továbbiakban hosszan foglalkozik a Közlöny 1848. 23. sz.-ban is közzétett zemplénmegyei «felszólítás»-sal és a Kazinczy-féle emberekkel: ismerve már az előbbi időkből Zemplén és Fehérmegyék szellemét, nem csodálkozhatunk, hogy nekik a Munkások Ujságja nem tetszik; mint-hogy Kazinczy zemplénmegyei követ és nem egyszer mások előtt is nyíltan vallotta, hogy az ő (Táncsics) lapja néprontó, ennél-fogva megyéjében csak Kazinczy indítványára születhetett meg a lapbetiltó felszólítás.

Zemplénmegye »közönsége« Szemere Bertalan belügyminiszterhez intézte feliratát a »jelen átalakulási korszakban oly veszélyes s a tulajdont kárhózatatosan tiporó« lap ellen.¹¹⁴ E vésteljes, ragályos gyomot addig kell kiirtani szerinte, míg nem késő és pedig rendkívüli körülmények között, rendkívüli úton. Miután sajtóper hosszadalmas eljárás jelentene, a »belcsendet és vagyonbiztonságot veszélyeztető« hirlapot nyomban kobozza el és tiltsa be a belügyminiszter; »ebben kívánságunk teljesülését annál fogva is

¹¹³ M. U. 1848 szept. 29. 1. sz. 2—4. 1.

¹¹⁴ Orsz. Levéltár. Belügymin. rendőri oszt. lajstr. 1848. Fontes I, positio 557.

reméljük — szól a befejezés — mert azáltal a közrendű nép sem fosztatik meg olvasási mezejétől, amennyiben a »Nép Barátja« hirlapot épületesen használhatja. Kelt 1848-ik évi sept. napján SA-Ujhelyben tartott bizottmányi gyűlésünkben.«

Zemplén-megye az ügy sürgösségére való tekintettel, nem várta be a belügyminiszter intézkedését, felszólítását rövid úton áttette több megyébe és ezzel elindította a belügyminisztérium felé az azonos tárgyú feliratok lavináját: Bereg-, Fejér-, Vas-, Sopron-Fogarasz-, Sáros-, Torda-, Zaránd-, Aranyos-Szepes-, Szolnok-, Kolos-, Hont-és Trencsén-megyékét, valamint »több bökényi« lakosát.¹¹⁵ Valamennyi azzal kezdődik, hogy Zemplén-megye levelétől indítva határozta el maga is a felírást és ezt követi a Munkások Ujságja ellen való tiltakozás, a betiltás kérése. Érdekes Bereg vármegye, amely habozik határozott állást foglalni: Zemplén-megye felírata a sajtószabadság eszméjével ellenkezik és ezért általa el nem fogadható; ellenben «mi is tisztelettel sietünk megkérni Önt — írja a belügyminiszternek — hogy ha e lap szerkesztője túlbúgó szabadelvű irányait még túlbúgóbbá tenné, s ezáltal a közcsend megzavartatását eszközölné; iránta a folyó törvények szerint intézkedni méltóztassék.«

A megyék harca a lap ellen szeptemberben kezdődve átnyulik egészen október első hetébe. A belügyi államtitkár az ügyet átteszi az igazságügyminiszterhez már szept. 25-én azzal, hogy »ezen izgató s a közbátorság-és vagyonbiztonságra nézve veszélyes irányú lapot« annál is inkább be kell tiltani, mert értesülése szerint »korábbi számaiban tapasztalt hasonló áltanonok miatt, az igazságügyminisztérium részéről már előbb megtörtént a sajtótörvények értelmébeni kellő intézkedés.« A Munkások Ujságjában megjelent »rendbontó és féktelenkedésre ingerlő cikkek közül felsorolja a »Boldog isten hová jutottunk« (24. sz.), »Egyenlőség és lázítás« (25. sz.), »Pénzed, vagy életed« (28. sz.), »Ki a jó hazafi?« (30. sz.) »Jó tanács a pokolból« (32. sz.) címűeket.

Ebben az időben következik be a forradalom szeptemberi győzelme; a megalkuvók és a baloldal harca megtorpan. A jobboldal visszahúzódik, várakozó álláspontra helyezkedik, egyelőre kilátástalan Kossuth és a baloldal szövetségének a megbontása. Ilyen szellemben fogalmazza meg az igazságügyi államtitkár, Ghyczy Kálmán az országos Honvédelmi Bizottmánynak címzett kísérőiratot a megyék Táncsics-aktáihoz. Leszögezve a tényállást kifejti, minthogy kényes

¹¹⁵ Orsz. Levéltár. Belügymin. rendőri oszt. lajstr. 1848. Fontes I, Positio 616, 617, 622, 642, 644, 649, 651, 656, 657, 659, 660, 667, 669, 717, 740.

természetű politikai ügyről van szó, kéri a Honvédelmi Bizottmány utasítását: »Részemről mindazonáltal megjegyzem, hogy a jelen idők körülményeit sajtó perek megkezdésére, s folytatására egy általában nem vélem alkalmazatosoknak s azért az említett megyék kívánatát, a hírlapok politikai útoni betöltésének különben is helye nem lehetvén, — jelenleg teljesíthetőnek nem tartom, de kénytelen vagyok még azt is megérteni, hogy miután a sajtó vétségek feletti bíraskodást szabályozó ministeri rendelet szerint nem csak az esküdtek, hanem még a bűnvizsgáló bírák, s közvádlok is a törvény hatóságokban a kormánynak minden befolyása nélkül választattak, a Magyar Jurynél függetlenebb Európában alig létezik és így a netalán megindítandó közkeresetnek eredményeiről is most főképen kezekedni semmi esetre sem lehet — amint ezt egy részben tanúsítja az is: hogy a fentebbiek szerint, s éppen a kérdéses újság ellen megrendezett közkereset eredményéről is jelentés az illetőktől az igazságügyi minisztériumhoz mind eddig nem érkezett, s a közelebbi idők nem is voltak olyanok, hogy e részben ezen minisztérium által további intézkedés tétethetett volna. Kelt Budapesten, november 23-án, 1848.«

Az akta — amint az felzetéről kiténik — Kossuth kezébe kerül döntés végett, eredménye: »A Bizottmány osztja az igazságügyi álladalmi titkár véleményét.« — Tehát Táncsicsnak ezúttal is sikerült megmenekednie.

A zemplén-megyei körlevélnek híre eljut a falvakba is: Hetesy János somi tanító írja meg a közvéleményt a Munkások Ujságjában: egy szál gyertyája van a népnek s az se vizsgáljon többé szabadon? — Itéljen Kazinczy Gábor e nép ajkán csüggő versidézetből:

Csak az az üdvösséges út
Melyen tör Táncsics és Kossuth
S ki ezeket nem követi
Az hazáját sem szereti.

Ezután gúnyolódó rigmussal zárja levelét:

Egy fecske nem csinál tavaszt,
Jól tudhatja Kazinczy Gábor azt.¹¹⁷

Ilyen hullámzó harc, tengernyi intézkedés, véget érni nem akaró kormányakták özöne, sajtóhadjárat, rágalmasz, áskálódás kereszt-tűzében végül is 48 decemberében a Munkások Ujságja egyik parasztlevelezője, meg-sokalva a Nép Barátja szüntelen pártolását, tukmálását, felveti a kérdést: ha a két néplap közül Táncsics is hasznos, azt miért nem támogatja a kormány; ha meg káros,

miért nem szünteti meg.¹¹⁷ Bár Táncsics ismeri lapjának egy cseppet sem rózsás helyzetét, még sem sejtí, hogy a Hunkár-féle kormánybiztosok, fogdmeg-kopók állandóan nyomon vannak; nem sejtí, hogy levelezője mennyire ráhibázott a közeljövőre: lapja megszüntetésére.

Nála lényegesen többet tud már Vas Gereben s ki nem tombolt dühében elsőnek siet a »haldokló oroszlanba« marni. Még egy cikket Táncsics ellen a Kossuth Hírlapjába s benne búcsúztatónak elmondani, hogy az a bolond Táncsics készakarva vagy ostobaságból a reakció kezére dolgozott. Lapja többet ártott az egyszerű barát bibliájánál, mellyel a bűnös feletti megbotránkozásában a gyónót fejbevégtá. Ő okozta azt is, hogy a nép nem sietett a haza védelmére, nem adott katonát. Batthyányt hasbalövessel fenyegette. A népnek azt tanította a magántulajdonról, hogy »ebé, ami a másé«, mert a jog szerinte állapot, melyben az ember azt cselekszi, amit akar, holott jus autem est quod alterum non ledit. Izgatott úr és kaputos ellen, akasztásukat, főbelövésüket javasolta. A sajtószabadsággal úgy bánt, mint mikor a majom beretvát kapott és a macskán tanult beretválni. Jó volna, ha a lapjában írtakat végig gondolná, s ha józan esze volna, nem a mellét, hanem a fejét verné a — falba.¹¹⁸

Most már gyorsan peregnék az események. Az országgyűlés nagy többsége, a jobboldal, egy emberként kívánja a lapbetiltást, jelentések és feljelentések sürgetnek, a háló összezárul.

Gréfl pesti bíró 500 ezüst forint büntetésre ítélte a szerkesztőt, mivel a biztosítékot nem tette le lapjáért a városi hatóságnál, egyben 100 ft. büntetés terhe mellett kötelezte ennek lapja legközelebbi számában való közlését. A büntető rendelkezésnek Táncsics dec. 26-án, a 25-ik számban »Éljen a sajtószabadság és Gréfl a pesti bíró« címen eleget is tett. Méltatlankodva panaszkodik olvasóinak, hogy ilyeneket közöltetnek vele, mikor Windischgrätz az országba tört és másról kellene a népet tudósítani; gúnyosan hozzát teszi, ő mégis »hálával tartozik« a pesti bírónak, mert az tudomására hozta, hogy kíméletesen járt el vele: a pénz-büntetés mellett egy évre fogságra is vet-hette volna. S mindez azért, mert ujságjában kimondja meggyőződését, mert a népnek tanítja, amit tennie kell.¹¹⁹

Bár a közvéleményt a Munkások Ujságjának megszüntetéséről fokozatosan tájékoztatta az ellenséges sajtó, az előkészítés mégis lépésről-lépésre történik: mert a lap a legnagyobb, legfélelmetesebb tömegé, a

¹¹⁷ M. U. 1848 dec. 8. 20. sz. 83—84. l.

¹¹⁸ Kossuth Hírlapja. 1848 dec. 28. 154. sz.

¹¹⁹ M. U. 1848. dec. 26. 25. sz. 101—102. l.

¹¹⁶ M. U. 1848. okt. 27.

népé. Év vége van, az utolsó decemberi szám még jelenjék meg Gréfl betiltása ellenére; ha 49-ben nem folytatódik, új esztendő kezdetén már nem olyan feltűnő. A Honvédelmi Bizottmány értesíti Pestváros hatóságát, hogy legtávolabbról sem kívánja betiltó rendelkezését érinteni, Táncsics lapjának 26-ik számát azonban, ezt az utolsót engedélyezi és postai szétküldését, terjesztését Pest hatósága se akadályozza. A Honvédelmi Bizottmány azzal indokolja e kormányrendeletét, mivel a Honvédelmi Bizottmánynak nyílt rendelete közli a lap.¹²⁰

Táncsics rögtön megérti a helyzetet: betiltó törvényes vádat ellene csakis lapja megindulása óta függőben lévő és annak idején Magyar Mihály jótállásával elintéztnek vett kauciója címén emelhetnek; tehát a soron lévő legfontosabb teendő a biztosíték elintézése. Sebteben megegyezik a Lukács és Társa — a társ Somogyi Károly esztergomi kanonok — tekintélyes lapkiadó nyomdával lapja elkövetkező 1849-ik évére: Lukács nyomja, adja a biztosítékot, vállal minden költséget és ennek fejében az előfizetések $\frac{1}{3}$ -a a nyomdádé, a tiszta haszon $\frac{2}{3}$ -a a szerkesztőé.¹²¹ Anyyra bízik az ügy jó elintézettségében, hogy meghirdeti lapját 1849-re. Lapja utolsó számában még megemlíti azokat a heverő cikkeket, amelyeket helyhiány miatt csak 1849-ben közöl. »Majd jövőre, ha csak lehet, többet teszünk« — írja biztatva és bizakodva. A 49-re tervezett lapot már hetenként háromszori megjelentéssel hirdeti, 4r alakban, háromszor félínyi terjedelemben, 2 ft. 24 kr. félívi előfizetési árban, tehát a sűrűbb és nagyobb megjelenés ellenére nem lenne drágább.¹²²

Táncsics önéletrajzában arról is megemlékezik, hogyan dönt össze reményeinek kártyavára: az osztrák ellenség Pesthez közeledvén, a fővárost új évre virradóra el kellett hagynia s miként a kormány, ő is Debrecenbe költözik.

Debrecen jelentette a baloldal teljes elszigetelődését, Kossuthal való szövetségének végleges meglazulását. Itt szűnt meg az a támogató ereje, mellyel a reakció feletti győzelmet a kossuthi politika számára 48 márciusában, szeptemberében és még dec. elején is biztosította. Kossuth Debrecenben már nem látta azt az erőt a baloldalban, amit a városi, polgári réteg — ha nem is túlnagy — tömegbázisa a baloldallal jelentett. Madarászék ugyan követelték a forradalom előbbrevitelét, azonban nem gondoskodtak

¹²⁰ Orsz. Levéltár. Rendőri és postai oszt. 1848. 605. sz.

¹²¹ Táncsics M.: Életpályám. idézett mű 165. 193, 214. l.

¹²² Kossuth Hirlapja. 1848 dec. 3. 134. sz. 586. l.

annak szociális erőforrásairól; pesti bázisukat elvesztve, nem voltak képesek annak helyébe a parasztságot bekapcsolni, mert nem biztosították a feudalizmus felszámolását azzal az agrárprogrammal, melyet Táncsics lapjában mindvégig hangsúlyozott, mely a forradalom továbbvitelének és a nemzet önvédelmi harcának igazi és reális ereje lehetett volna. Ezek az ellentmondások megmagyarázzák, hogy Debrecenben Kossuth már nem tudja maga köré tömöríteni azt a pártot, mely a nép jogos érdekeit képviselte, hogy teljesen szembefordul Tanácsicscsal, megváltozik sajtópolitikája. Úgy látja, a kormány túlságosan sokat engedett a sajtónak, nem volt elég kemény; a sajtó nem mindig tartotta szem előtt a kormány politikáját, melynek középpontjában az ellenség legyőzése, a haza megmentése áll, a 48-as törvények biztosítása és tiszteletben tartása, kerülni mindent, ami szakadást okozna, az ellenünk szórt rágalmakat megcáfolni, a cikkek stílusában a sajtóhoz illő dekorumot megtartani. — Ez a sajtópolitika merőben különbözik Táncsicsétől az első passzusától eltekintve. Igenis kell szakadni a forradalmat megakasztó, minden jobboldali kerelktől, a 48-as törvényeket nem lehet megalkotásukkor felvett formájukban megtartani, kinőveiket meg kell nyírálni, akkor vívmányok voltak, de a forradalom továbbfejlesztésüket kívánja, a stílus nem tarthatja meg mindig dekorumát, mert az események kívánják, hogy fegyverként használja a szerkesztő a szót. — Megegyezik azonban e politika a kompromisszumot kívánókéval.

Bár a Lukács és Társa nyomdától Debrecenben Táncsics távol van, a kormány mégis igyekszik minél hamarabb »törvényes úton« a Munkások Ujságát eltemetni. Ismerik a szerkesztő agitációs erejét, szívósságát célkitűzéseiben, harcában és jótálló hamar akadáhat a nagy és gazdag parasztvárosban is.

1849 jan. 30-án a pesti bíró, Gréfl szerepét a debreceni helyettes főjegyző, Boros István veszi át és értesíti Madarász László honvédelmi bizottmányi tagot, »místerint Stancsits Mihály Munkások Ujsága című lap szerkesztője az 1848 évi XVIII-ik t. c. által parancsolt biztosítási díj mind ez ideig le nem fizette, s ezt maga is a tanácsülés előtt — hová ez iránt felhivatott — őszinte bevallván: városi törvényszékünket Stancsits Mihály irányába az 1848-ik évi XVIII. t. c. 31 értelmében eljárásra utasítottuk, s lapjának kiadását a törvényszék eljárásáig felfüggesztettük.«¹²³ A baloldal leszerelése most tehát újra jó úton van, de a lapbetiltásról városszerte mint a kor-

¹²³ Orsz. Levéltár. Orsz. rendőri oszt. 1849. 453. sz.

mány jobboldali taktikusainak intézkedéséről beszélnek, tehát haladéktalanul el kell oszlatni a »hibás és gyanakvó« közvéleményt. A Honvédelmi Bizottmány utasítja Debrecen városának Tanácsát, tétesse közhírré, mint illetékes törvényhatóság, Táncsicsot illető lapbetiltó rendelkezését, jelenjék az meg a Közlönyben is.¹²⁴ A komédiának ezt a részét is lepergették. Most már Kossuth nem állítja meg a debreceni városi tanács aktáját; folyamatra teszi a törvényszék is a pert, kimeneteléről 1849 febr. 3-án értesíti az országos rendőri hivatalt, közelebbről Madarász Lászlót; a biztosíték le nem fizetése beismert vétségéért a bírói ítélet 500 pft. fizetésben elmarasztalta a vádlottat s annak bevételére küldöttség rendeltetett.¹²⁵ Az ítéletet Táncsics is megkapja: az 500 pft-t az ügyész rendelkezésére végrehajtás útján szedik be rajta — »egyszer-smind pedig az általa szerkesztett lap kiadásától mindaddig, míg a törvényszabta föltételek általa teljesítve nem lesznek, eltiltatik, mely határozat felől a helybeli nyomdai művezető jegyzőkönyvi kivonatában értesítettni rendeltetik.«¹²⁶ — Ujabb megnyugtató intézkedés: a nyomdával sem lehet büntetlenül Táncsicsnak »szövetkeznie.«

A Honvédelmi Bizottmány arról is gondoskodik, hogy a postahivatalok azonnal fizessék vissza a »törvényes bíróság ítélete után törvényes kellékekkel el nem látott, s ez okból letiltott« Munkások Újságára elfogadott előfizetéseket. A rendelkezés febr. 15-én kelt, Madarász László írta alá és a Közlönyben tették közzé.¹²⁷ Ugyanitt hasonló értelmű hirdetés maga a szerkesztő is közread,¹²⁸ hadj tudják mire képes az erőszak. Ez még erősebben jut kifejezésre a Debrecenben megjelent Márczius Tizenötödike febr. 28-i számában közölt cikkében, mely tulajdonképpen válasz a Közlönynek azon kitételére, hogy lapja »meghalálozott«. — »A Munkások Újságát eltöztetik érteni — kérdi gúnyosan — igazságtalanul lenyakkaszták, meggyilkolták, mint Blum Róbertet, vagy Martinovicsot annak idején, nem természetesen halállal mult ki... majd újra, más színben föl fog támadni s nem lesz hatalom, mely meghalálozottá bírja tenni. A kormány egyik tagja szerint (ez Madarász László) a nép erekyeként zárja szekrényébe. Igéri, hogy amíg él, utolsó lehetéteig pár-

tolni fogja falusi testvéreinek ügyét.«¹²⁹

E búcsúzóban megegyeszer lelkükre köti falusi testvéreinek, hogy addig is, míg akár más címen folytatja megszüntetett lapját, forgassák az eddig megjelent példányokat és egyéb munkáit; elkövetkezik még annak az ideje, mikor az erőszak megszűnik és elmondhatja miért és kik gyilkolták meg lapjukat. — Táncsics ezt a cikket eredetileg a Közlönyben akarta megjelentetni, természetesen Gyurmán Adolf, a Közlöny szerkesztője nem fogadhatta el, hiszen eddig minden, a Közlönyben közzétett, Táncsicsal kapcsolatos cikknek az volt a feladata, hogy »törvényesítse« a lapbetiltást s ezt Táncsics »Búcsúzója« igazán nem szolgálta volna.¹³⁰

Táncsics kétségbeesett haraggal látja a jobboldalnak feltartóztatathatlan győzelmét és ezzel párhuzamosan a népet, hazáját katasztrófálisan fenyegető veszedelem növekedését. Kicsavarták kezéből a fegyvert; nem indíthat lapot, de nem engedí magát tiltásigra kárkoztatni: Forradalom címen 49 áprilisában még Debrecenben, ívekben megjelenő röplapot ad ki; a város könyvnyomdája állítja elő, az előfizetést Csáthy és Telegdi könyvvarusoknál lehet rájuk eszközölni, ívenként 6 ezüst kr-ért.¹³¹ A 8r alakú 16 lap terjedelmű röpv nem újság; az első ív megjelenésekor Táncsics rögtön bejelenti olvasóinak, hogy — bár előre nem határozhatja meg pontosan — de 20 ívnél nagyobb terjedelmű munkáról van szó. Az ívek fejezetekre oszlanak és tulajdonképpen összefogva a Munkások Újságában is oly sűrűn hangoztatott forradalmi programját, azt lényegében megismétlik: forradalmi diktaturát és földosztást! — A szerző ekkor már nem bízik maga sem abban, hogy szavát e kis publicitású kiadványon keresztül meghallhatja a nép széles rétege és a kormány mégis attól fél. A Forradalom első két ívének megjelenése után a kormány és Táncsics is visszaköltöznek a fővárosba és májustól kezdve a következő 6 ív már ott jelenik meg; a júniusi viszonyok ismét

¹²⁹ Márczius Tizenötödike. 1849 febr. 28. 14. sz.

¹³⁰ Itt kell foglalkoznunk a Táncsicsirodalom, valamint sajtótörténetünk egyik tévedésével: feltételeznek a Munkások Újságából még 1849-ben is megjelent számokat, holott erre januárban, Debrecenben a nyomdaviszonyok miatt, később pedig a megtorló intézkedések következtében nem volt mód. Táncsics maga sem említ 49-es számokat lapjából önéletrajzában.

¹³¹ 2. ív. Debrecen. 1849. ápr. Városi ny. 16 l., 3. ív. Bp. 1849. máj. Lukács és Társa ny. 16 l., 4.—8. ív. u. o. minden ív 16 l. terjed. jún.

¹²⁴ Orsz. Levéltár. Orsz. rendőri oszt. 1849. 457. sz. — Közlöny. 1849. márc. 4. 44. sz. 154. l.

¹²⁵ Orsz. Levéltár. Orsz. Rendőri oszt. 1849. 1296. sz.

¹²⁶ U. o.

¹²⁷ Közlöny. 1849 febr. 16. 30. sz. 108. l.

¹²⁸ Közlöny. 1849. febr. 18. 33. sz. 120. l.

kedveznek a baloldalnak, amennyiben az orosz beavatkozás, a népfelkelés izgalmai, a hatósági kötelek megszűlése, az új kormány új állások szervezése, a vármegyék újjászervezése fokozottabb és sürgős ténykedésre adnak alkalmat. Éppen ez indítja Szemerét, a liberális polgármester kormány középhutas miniszterelnökét arra a gondolatra, hogy a népbefolyásoló baloldal, Táncsics ellensúlyozására, a kivüle legalkalmasabb néplapszerkesztővel, Arany Janossal néplapot adat ki. Felvetődik a kérdés, miért nem támogatja Szemere a Nép Barátját, hiszen jelenleg ez a néplapok egyeduralmódója. Bár Vas Gereben szintén a gyakorlati forradalmiság és a republikánizmus ellenlábasa, lapja nem tudta teljesíteni feladatát, a népre úgyszólván semmi hatást nem gyakorolt. Arany Debrecenben belügyminiszteri fogalmazó, Szemere ennél fogva jól ismerte néplapszerkesztési elveit, képességeit.

A Közlöny, jún. 30-án már hirdette az új néplapot, Népszabadság címen, hetenként kétszer, vasárnap és csütörtökön jelenik majd meg Arany János és Gondol Dániel szerkesztésében, a Közlöny melléklapjaként. Ez a lap nem fog majd feleslegesen fecsegni, elmenekedni, sem »kend megszólításokkal népszerűsködni, mint Táncsicsé« — hirdette róla Szemere félhivatalosa, az Erdélyi János szerkesztésében megjelenő Respublica — nem abban áll majd néplapmivolta, hogy közmondásokkal megtarkázza nyelvét, hanem komolyan és épületesen tanítja majd a népet.¹³² Vas Gereben is elérte a rávonatkozókat, nemcsak Táncsics és csodálatosképpen a Márczius Tizenötödike ad helyet válaszának, sőt ugyanazon számában »Néplapok« c. cikkében védelmébe is veszi. Vas Gereben biztosítja az új néplapot, hogy a Nép Barátja kormánytámogatással fog továbbra is az ő szerkesztése alatt fennmaradni anélkül, hogy modorán egy fikarcnyit is változtatna.¹³³ A Márczius Tizenötödike, a Munkások Ujsága mellett, a baloldali másik félelmetes szócsöve és következetes támadója a kormánynak, éles tollú bírálója Szemerének. Ilyen körülmények között természetes, hogy taktikából helyet ad az »ellenlábás« Vas Gereben cikkének. Nem sokkal ezután ő is áldozatul esik, mert felismerte, hogy Kossuthnak és a magyar népek önkormányzaása írját. 1849 júl. 1-én betiltását Kossuth Szemerék nyomására és Szemerével, Vukovics Sebővel együtt írta alá. — Arany néplapja sem szülehetett meg, az orosz had-

sereg előzönlésének hírére Arany visszatért családjához Nagyszalontára.¹³⁴

Ekkor, a végveszély utolsó pillanatában nemcsak az ingadozóknak, Táncsics sok ellenségében is derengeni kezdett, hogy az országyűlés, a kormány sok taktikai hibát, politikai baklövést követett el s ezek között lehetett nem utolsó sorban a nép bizalmasának, Táncsicsnak meghajszolása, lapjának betiltása. A Szegedi Hirlap 1849 júl. 27-én indítványozza, hogy a honvéd kormány mellé negyediknek Táncsicsot adják, aki a népnek Kossuth után legkedvesebb embere. Késő. Világos már olyan közel van... A szabadságharc elbukásában nagy részüket volt azoknak, akik a Munkások Ujságát, szerkesztőjét megakadályozták az ellenséggel szemben egyetlen eredményes ellenálló erő: a forradalom legszeleesebb bázisára, a parasztságra épülő nemzeti egységfront megteremtésében. Annál világosabban látott Bécs: két évvel a szabadságharc bukása után, 1851 szept. 22-én a haditörvényszék kimondja szabadságharcunk vezetőembereire a halálos ítéletet »in contumaciam« s mint-hogy az elítéltek kézrekerítése legnagyobb részben nem sikerül, »in effigie« hajtják végre. A 36 pártütő között van felségsértő büneivel Táncsics is; a fővádpont éppen a Munkások Ujságának szerkesztése, helyesebben abban foglalt »Politikai hitvallása«, annak érdekében kifejtett hatalmas erejű agitációs munkája.¹³⁵

Az abszolutizmus rémuralmának különösen első éveiben a »gutgesinntek« siettek a magyar forradalom vezéralakjairól gúnyiratokat kiadni. Ezek közül való H. R. v. Levitschnigg: Kossuth und seine Bannerschaft c. műve, melyben a szerző maró gúnyval emlékezik vissza Táncsicsra, a magyar Baboeufre, aki Bertalan-éjeokről álmodott és Marat modorában működött. E működés súlypontjának ő is a Munkások Ujságának a szerkesztését mondja. Említi lázító cikkeit és az ezzel kapcsolatos sajtóperét; Batthyány politikájának tehetlenségére példál az a sajtóperet hozza fel, amely képtelen volt Táncsicsot elmarasztaló ítéletet hozni. Franciaországban ez a néplázító katonai törvényesek elé került volna — írja Levitschnigg — Angliában évekre deportálásra ítélték volna, Magyarországon büntetlenül szerkesztette továbbra is lapját. Kossuth sokat és nagyot vétkezett, de azért, mert a Táncsicsokat elnyomta, megérdemli, hogy halálos ellensége is kézcsókkal illesse.

¹³⁴ Czöbel Ernő: Arany János vezetett néplapja a »Népszabadság«. — Irodalomtörténet. 1917. 479—489. 1.

¹³⁵ Magyar Hirlap. 1851 szept. 23. 2609 1.

¹³⁶ Levitschnigg idézett mű. Pest 1850. 2. köt. 205—206. 1.

¹³² Respublica. 1849 jún. 20. 3. sz.: Belföld.

¹³³ Márczius Tizenötödike. 1849. jún. 20. 209—211. 1.

Levitschnigg kitűnően jellemzi a félelem okát: »ami du peuple« kommunista eszmékkel, ez valóban még a függetlenségért harcoló, detronizáló Kossuthnál is sokkal veszedelmesebb ellenség. Ettől még 10 év múlva is reszket Ausztria, de Magyarország is; 1848-ban a Pesti Divatlap büszkén hirdeti új állékletét »Stancsics felszabadítási díszmenetének képét«, 1860-ban viszont a Politikai Ujdonságoknak megtiltják, hogy Táncsics feleségének a képével illusztrálja lapjait, veszedelmes férfinak a felesége is veszedelmes. Ugyanígy járt a Családi Kör című folyóirat is.¹³⁷

A Munkások Ujságának története forra-

dalmunknak és Táncsics életének is legfontosabb, legmeghatározóbb fejezete: pontosan kijelöli nép és ember haladásának útját. Tanulmányunk történeti vonalon kísérte végig a Munkások Ujságának, szerkesztőjének fejlődését; figyelembe vette a Táncsics-irodalom eddigi eredményeit, kutatásaink során feltárt újabb adataink alapján azonban sok esetben ment a korábbi szempontoktól. Táncsics alakja úgy bontakozik ki előttünk, mint a népi publicista első példaképe és Aranynál — kitűnő szerkesztési elvei ellenére — éppen ezért haladóbb, minthogy Arany még mindig inkább lite-rátor.

JENEI FERENC :

A SZIGETI VESZEDELEM KELETKEZÉSE

Széchy Károly nagy Zrinyi életrajzának első kötetében, — »A szerelmes dalmok« című fejezetbe foglalva, sok apró adatból összeállított színes képben mutatja be a *Szigeti Veszedelem* keletkezésének körülményeit.¹ Ez a kép azonban az újabb Zrinyi kutatások eredményeinek világánál többé nem kielégítő. Széchy szerint az 1645—46 telén írott eposz megírásához Zrinyi a szerelmi bánat elől menekülve fogott. »Oszlatására, küszködése keserve, boldogtalansága feledésére a Muzsa szórakoztatásához és vigasztalásához folyamodik; nem *Eratóhoz* fordul, mint eddig, hanem *Kalioppéhoz. Bele fog nagy öséről fenséges alkotásába, a Szigeti Veszedelem írásába.*«² Széchy ezzel a romantikus megállapításával a felszínen mozog, a kérdés megoldására más irányba és mélyebbre kell tekintenünk.

A tanulmányaikkal végzett és birtokaikra hazatért Zrinyi testvérek azonnal felvették azt a kardot, amellyel őseik oly sok dicsőséggel harcoltak a törökkel. Már 1637-ben részt vesznek a török ellen intézett vitézi próbákban. Előbb tapasztaltabb, idősebb katonák társaságában, később már a maga kezdeményezésére Zrinyi Miklós egyik hadi vállalkozást a másik után hajtja végre.³

¹³⁷ *Táncsics*: Életpályám. Idézett mű. 324. l.

¹ *Széchy Károly*: Gróf Zrinyi Miklós 1620—1664. I. köt. 124. l. Bp. 1896.

² U. ott: 152. l.

³ *Hajnal István*: Az ifjú Zrinyi első csatázásairól. Napkelet 1929. dec. 15. és *Takáts Sándor*: A magyar mult tarlójáról c. kötetében »A Zrinyi urfiak«. Bp. é. n.

E katonák között néhány végbeli, császár zsoldján élő kapitányon kívül állandó társai akivel a terveit is megbeszéli, Batthyány, Ádám dunántúli főkapitány. A hozzáírott levelekből látjuk azt, hogy harcra bármikor kész. Neki írja 1640. május 11-én: »Kegyelmednek kedveskedni maskor kész leszek, főképpen ha a szomszéd törökök ellen igiekezik kegyelmed valamit próbálni.«⁴ Sik Sándor Zrinyi könyvében bizonyítja, hogy ez a harc mélységes hivatástudatából fakad, amihez éppen olyan nagy becsvágy társul a fiatal Zrinyi cselekedeteiben.⁵ És még egy. Fiatal fővel felismeri, hogy: »Az török farot alet, egyszóval nem harczra valo chak fele is.«⁶ Ez a megfontolás készíti arra, hogy a török elleni harcban többet lásson mint végbeli csetepatékat, zsákmányszerző kalandokat. 1641 novemberében Kanizsa elleni támadási tervét közli Batthyányival. Ekkor írja: »hazankat, köröszteniségünket tekintuen, gondoltam magamban ionak leni, hogy evel az leuelemel meg talaiam kegyelmedet, noha bizoni is tudom, hogy minden ember biztatanal többre uiszi az maga io hire neue, s körösztenségnek szolgálni ualo buzgo kiuansaga, es magatulis maga lesz kegyelmed ,masnak nem chak bisztatoia, hanem példaadoia, s nem akaria latni szerelmes hazanknak utolso füstölgő üzzöket, bosszu allas nélkül.«⁷

⁴ *Iványi Béla*: A két Zrinyi Miklós körmendi levelei. Bp. 1943. 68—69. l.

⁵ *Sik Sándor*: Zrinyi Miklós. Bp. é. n. 29—30 l.

⁶ *Iványi id. mű*: 76. l.

⁷ U. ott. 76. l.

Zrinyi harcra készsége és sűrűn ismétlődő vállalkozásai azonban nem találkoztak a bécsi udvar helyeslésével. A nagy európai háborúban harmadik évtizede küzdő Habsburg birodalom minden erejét nyugatra vonta össze. A magyar végeken sűrűn felálló harcokat nem látta szívesen. Az éppen lejárfélben levő török békét minden áldozattal — t. i. a magyarság minden áldozatával — meg akarta örizni. Ezért az állandóan támadó és újabb és újabb területeket hódoltató törökkel szemben a végeken nyugalmat, a magyarság vezetőitől pedig türelmet követelt. A legkisebb harci megmozdulásra aggódva figyeltek fel Bécsben és a vitézi próbák hőseinek jutalma dorgálás és büntetés volt. Így volt ez Zrinyi Miklóssal is. Alig akadt vállalkozása, amivel ne foglalkozott volna az udvar valamelyik főhivatala és nem egyszer csak a hatalmas zászlósúr függetlensége mentette meg a komolyabb következményektől.⁸

Zrinyi haditevékenysége sok gondot okozott a magyar kormánynak is. Nem csupán azért, mert ennek is az udvar túró politikájához kellett alkalmazkodni, hanem mert vezetői jó magyarok lévén, együtt éreztek Zrinyivel. Ők szerették volna, ha az udvar keményebben lép fel a törökkel szemben. Eszterházy Miklós nádor vágyva vágyott a török veszélyt megszüntetni. Véleményét az egyik levele fejezi ki legvilágosabban: »Bizony nem mondhatok egyebet, hanem, hogy Isten ostroma ez rajtunk, hogy inkább mind akkor jön parancsolat reánk az udvartól, amidőn ezek legjobban nyomorgatnak mind együtt mind másutt, csaknem minden szegletében az országnak bennünket, s visszatérőben szájában viszi prédánkat. Immár parancsolnak azt is, hogy ne oltalmazzuk magunkat tőlük.«⁹ Mégis az udvar politikájához igazodva, az e sorokba szívét lelkét kikeresgő Eszterházy, szüntelenül inti a végek vezéreit, hagyjanak békét a töröknek. Ugyanakkor azonban meg is védi őket, ha kell, ki is áll az érdekükben. Ez időtájtban írja Lippai György kancellárnak: »Az iffjú Zrinyi uramot nem kel megh bantani, mert nincz is neki semmi kötelessége az bellicum consiliumhoz. Mas az maga oltalmat is nezi az eő chelekedete inkább mint valami praedat : iol chelekedete

⁸ *Hajnal István*: Eszterházy Miklós nádor lemondása. Bp. 1929. U. ő: Eszterházy Miklós nádor iratai. Az 1642. évi meghiusult országgyűlés időszaka. Bp. 1930. *Takáts Sándor*: Magyar küzdelmek c. kötetében »Zrinyi levelek«. Bp. é. n.

⁹ *Takáts Sándor*: A magyar mult tarlójáról c. kötetében »Eszterházy Miklós nádor ismeretlen levelei«. Bp. é. n. 198. l.

azert kglmed hogy javallast nem adot az arant valo dolgoknak es elmelkedeseknek.«¹⁰

Zrinyi Miklós, noha Bécs dorgálásai sok keserűséget szereztek neki, mégis vállalja a harcot. Sarkában érezvén Bécs tekintetét, néha ugyan fontolgtatja egyik-másik vállalkozását. 1642-ben írja Eszterháznak: »Mostani írásomra kegielmes uram készeritet az Töröknek sok chatazasa, szüntelen kar-tetele, s nem tudom mihöz farcuk magunkat, ha my meg mernenk fogunkat mutatni nem uolna semi niavaiank, de felek, hogy ü Fölsege haragiaba esünk.«¹¹ Mégis aztán félredobta a megfontolást és haladt tovább a maga útján. Akkor is, ha mint legtöbbször az udvar neheztelését vonta magára. De sokszor írhatta volna le ilyenkor Batthyányi Ádámnak írott sorait: »Az ü Fölsege haragos levelet nem hiszem, hogy meg erdemlettem volna eni sok farotsagu szolgálatommal es ueres ueretekemmel.«¹² Ám a keserű órák elmúltak és Zrinyi fedelte a tiltó szót: harcolt tovább. A széonyi békét előkészítő tárgyalások idején azonban pihentette kardját. Úgy látszik a török magatartásában változást várt. Hiába. A békét 1642 márciusában megkötötték, de minden maradt a régiiben. Zrinyi ekkor magához a királyhoz fordult és 1642 április 14-én kelt feliratában megrázó szavakkal ecsetelte a Muraköz nyomorúságát és pusztulását és kérdezte, mit tegeyen a hitszegő törökkel szemben? Részletesen felsorolja azt, hogyan pusztította a maga és Bánffyok birtokát és az egész Muraközt a béketárgyalások kritikus utolsó heteiben a török. Igyekszik higgadtan beszélni, de a pusztulás tárgyilagos hangú ismeretéből hirtelen a maga keserűsége robban ki: »Büntetlenül követheti el mindezt és ezért a sziget nyomorult népe napról napra még rosszabbtól retteg, nem merészel már otthon lakni és virrasztani, sem a Mura vidékén, hanem éjjelenként otthagyja házát és javait és a hegyekbe menti magát. Szoros őrségek vannak ugyan felállítva a Mura vonalán éjjel-nappal, de a távolság mégis nagy közöttük és az ellenség jól tudván, mily szigorú tilalom van rajtunk a visszatörles ellen, vakmerően ismétli meg kíséreteit. Megbosszuinák mi őket, de minthogy azt Feiséged keményen megtiltotta, behúnyt szemmel kell túrnunk és siratnunk vesztességünket. Ha a bajon felséged született bölcsességével idején nem segít, vagy evész e szerencsétlen sziget, vagy pedig mégis csak a maga erejéből kell védelméről gondoskodnia:

¹⁰ *Hajnal István*: Eszterházy nádor iratai 24. l.

¹¹ *Markó Árpád*: Zrinyi Miklós levelei. Magyar Irodalmi Tár. Bp. 1950. 18. l.

¹² *Iványi id. mű*: 262. l.

Mit tegyünk hát, várom arról Felsőged kegyelmes határozatát.¹³

Ebben a levélben van valami, ami ezt kiemeli a többi Zrinyi levél közül. Itt nemcsak a harci vágytól fűtött fiatalember szenvedélye lázadzik a kényszerű téltlenség, a türes ellen. Itt már a férfivá érett Zrinyi szól, aki a királyhoz fellebbez, mert a Muraköz, a magyarság pusztulásának felelősségét teljes mértékben átérzi. Hangja még az udvari emberé. Az országzászlós főúr beszél a királyhoz. De figyelemreméltó, hogy az aulikus mágnás csizolt szavait milyen szenvedély feszíti. Mintha Zrinyi lelkében elindult volna már az a hasadás, amely őt később az udvarral szembeállította. A súlyos szavakkal megfogalmazott felirat lelke mélyéből fakadt és Zrinyi gondolatvilágának alakulásában új szakasz kezdete. Az események irányításába akar beleszólni. A kezdő államférfi emel szót, aki nem tud megnyugodni, nem tudja beletörni magát az udvar parancsolta semmittevésbe. A királyig kiáltja, ennyit ér a törökkel kötött béke. Tenni, cselekedni kell.

Igen, tenni kellene, de az események Zrinyit most másfelé kényszerítik. A harmincéves háború szintere a magyar határokig terjed. Torstenson Sziléziába, majd Morvaországba nyomul. A veszély perceiben az udvar Zrinyit is a maga seregébe szállítja. Nem szívesen megy, vonakodik a török végekről távozni. Eszterházy nádornak írja: »Chaszar ü Fölsége az mi legkegyelmesebb urunk parancholta mostanában, hogy ismeg szemeliem szerent az armadaban meniek, de en nem resolvaltam magamat rea, mert tudom az előbeni alapotra fognanak; itt is nagy karokat vallanak török miat mint az elől, mind azon által is conditiokkal nem voniom meg magamat az szolgatattul.«¹⁴

Ez a levél 1642 júniusban kelt, s hogy Zrinyi és társai vonakodása mennyire őszinte volt, bizonyítja, hogy Zrinyi esztendő múltán is csak készülődik. Takáts Sándortól tudjuk, miért kellett nekik mégis távozniuk a török végekről.¹⁵ Menniük kellett: »holott — amint Zrinyi írja — nem kisebb szükségük az ithon úgiazas.«¹⁶ Végül is 1643 nyár végén elindultak. Azonban a svédek elleni harc kevés sikert hozott számára. Torstenson kivonult Sziléziából és Zrinyi dandártól téli szállásra vezette. Zrinyi ekkor megvált seregétől. A téli hónapokat otthonában töltötte. A kényszerű téltlenségben könyveinél keres vigasztalást. A betegszoba csendjében bőségesen van módja elmélkedni arról, amit

az utóbbi hónapokba látott és tapasztalt. A felvidéki hadjáratban töltött hónapok közvetlen közelről mutatták meg a harmincéves háború utolsó szakaszának rémségeit. És megismerhette a Habsburg politika kiméretlen egoizmusát. Világosan láthatta: a Habsburg világbirodalomban a legkevésbé sem fáj az, a mi Magyarországon történik. Az édes magyar hazában, ahol akkor ismét testvérharc készült. Zrinyi betegágyához is eljutottak I. Rákóczi György hadi készülétének hírei. Ő is olvassa Eszterházy nádornak a fejedelemhez írott intó leveleit, melyeket a sajtó propagáló erejével, a nemzet tájékoztatására széles körben terjesztettek.¹⁷ Zrinyi is olvashatta az első intó levélben: »nézhetné talán az ország javát és nemzetönknek szabadságát kegyelmed, mely talán magában gonosz sem volna: de fegyverrel azt sem viheti kegyelmed végbe; sőt inkább involvál bennünket, magunk közt sem egyezhetvén meg: s elveszünk úgy is.«¹⁸ S amikor Rákóczi elindult, Zrinyibe is belemart a negyedik intó levél súlyos megállapítása: »im mind az pogányoktól s minden egyéb nemzetségektől is békével volnánk; hanem magunk kívánjuk fogyatni magunkat, arra ingerelvén az idegeneket is; sőt hívván is őket a természet szerint való ellenséggel együtt országunkra.«¹⁹ És eljutott Zrinyihez a fölkelte fejedelem ellen hadba hívó Eszterházy parancsszava is. De ő nem tudott menni. Betegágya nem engedte. Pedig számon tartják, várják a vezérek közé. Wesselényi Ferenc egy leveléből tudjuk, még március végén is az a hír járta, Péter öccse megy helyette.²⁰ De mikor a királyi seregek támadása megindult, már csapatai elén állott.

Ennek az esztendőnek részleteit a Zrinyi életrajzban nem ismerjük. Tudjuk, nem szívesen távozott hazulról, a végekről. Bizonyos az, ha engedelmeskedett is, a királyi parancsnak, nem szívesen emelt fegyvert magyar ellen. Katona volt, teljesítette kötelességét. Személyes bátorságának is bőséges tanujelét adta. De bizonyos az is, amit tett, nem meggyőződésből tette. E hadjárat mindennapi eseményei bőségesen adtak elmélkedésre okot és alkalmat. S e gondolatok reflexióit majd megtaláljuk a *Szigeti veszedelem*-ben.

A két táborra szakadt magyarság egységét óhajtván írta:

¹⁷ *Galantay gróf Eszterházy Miklós munkái.* Szerkeszti Toldy Ferenc. Pest 1852. — *Ráth Károly:* Gróf Eszterházy Miklós nádor levelei. Magyar Tört. Társ. 1861.

¹⁸ *Toldy* id. mű: 208. l.

¹⁹ U. ott: 213. l.

²⁰ *Merényi Lajos:* Wesselényi Ferenc levelei füleki kapitánysága idejéből. Hadtört. KI. 189. 189. l.

¹³ *Hajnal:* Az ifjú Zrinyi első csatározásairól. Napkelet 1929. 840. l.

¹⁴ *Markó* id. mű: 18—19. l.

¹⁵ *Takáts Sándor:* Magyar küzdelmek 140—141. ll.

¹⁶ *Iványi* id. mű: 275. l.

Az magyaroknak, kik fej nélkül vannak,
Mint törött hajó széltől, úgy hányatnak,
Multa elvévén életét Lajosnak,
Sokan koronáért mast is vonyakodnak.

Igaz, nem tagadom, ha egygység volna
Köztök, bizony nekünk nagy gondokat adna
Az egynéhány magyar, és megcsorbítaná,
Fényös koronánkat talán megrontaná.

De Isten ostora mast szállott reájok,
Fösvénység, gyűlölség uralkodik rajtok,
Nincs szeretet köztük, sem okos tanácsok,
Kíért esőben van fényös koronájok.

(I. ének 56—58.)

A királyi seregben részt vett a nyugati
vármegyék nemesi felkelése is. A vár-
megyék csapataiban a fegyelem nem állott
erős lábon. Mintha erre utalnának a Szigeti
veszedelem alábbi sorai:

Nincs sohu! kész hada, s nem is gondolkodik
Mint bolond, hogy valaha talán keletik
.....
Nincs köztük hadtudó, ha volna is, ezek
Az tisztviselőnek soha nem engednek.

(I. ének 64—65.)

Az jó hadviselő bor nélkül ellégyen
Részegítő eszközt most hozzá se végyen,
Ha akarja, jó híren csorbát ne tégyen,
És hogy ű hada is kárt tüle ne végyen,

(II. ének 24.)

Zrinyi ekkor már bőséges hadi tapasztalattal, a nagyra hivatott hadvezér nyitott szemével figyelte a hadjárat eseményeit. De a seregek vezetői nemcsak katonák, hanem Eszterházy nádorral az élen politikusok is voltak, akik karddal a kezükben, politikát csináltak, békéről alkudoztak. És ettől undorodott meg Zrinyi igazán. A magyar bűnöket itt ismerhette meg, ebben a maga hasznát hajszó! társaságban, a maguk nemzetrontó valóságában.

Tanulságos volt ez a hadjárat a katonának éppen úgy, mint a politikusnak. De nyitott szemmel járt ott a költő is. A felvidéki tájak zordon fensége lenyűgözte, nyoma van ennek a *Szigeti veszedelemben* is.

Áll rettenhetetlenül Zrinyi nagy gondokon,
Mint nagy tornyos küsziklák magas
Késmárkon;

Heába küszködnek nagy szelek azokon,
Erejeket veszték heában ostromon;

(V. ének 2.)

Vitéz Zrinyi szavával megbátorodtak,
Az egész szigetvári vitéz leventék
Előtte megrendelt seregben állottak,
Mezételen fegyvert kezekben tartottak.

Mint mikor az fölszél Késmárkbul kiszakad,
Ama sűrű fenyőerdő közben akad,
Támaszt zúgást nagyot, nem reked, s nem
lankad,
Hajol előtte lágy, és kemény ág szakad;

Ilyen nagy zöndülés esék ő közé!be,
Mert felforr az haragos vér mindenikbe,
Kívánja mindenik; ellenség vérebe
Hamar kezét fösthesse, és az szívébe.

(V. ének 36—38.)

Az 1644. esztendő tölre fordultával Zrinyi seregeivel hazatért és többé az erdélyi fejedelem ellen nem harcolt. 1645 tavaszán ismét a végeken látjuk. Állandó harcban a törökkel, mert az, amint Keglevics Péter vicegenerális írta: »csaknem mindennap Muraközben vagyok, hordton hordja az embert.«²¹ De Zrinyi vigyázott, készenlétben volt. Várhatott valamit. Talán a háború olyan fordulatát, amely lehetővé teszi ennek a seregnek felhasználását a török ellen is. Hiába. Azok a diplomáciai tárgyalások, melyek Rákóczi támadásával egyidejűen, azzal párhuzamosan rövid megszakításokkal állandóan folytak, 1645 nyár végén eredményre vezettek és az ősz mehozta a linzi békét. De mehozta Zrinyi reményeinek megsemmisülését is. A békéért az udvar sokat áldozott, mert a németországi helyzet megkövetelte, hogy a Magyarországon leköltött erői felszabaduljanak. Azoknak, akik a törökkel szemben folytatott politika változását remélték, tudomásul kellett venniök, hogy változás nincs és a törököt bántani továbbra is tilos és e békét szorosan meg kell tartaniok.

Zrinyire is ránehzedik a túrés kényszerítő parancsa. Ősz van, a sereget téli szállásra kellene vezetni, vagy, mert 3000 gyalogos és 1000 lovas fegyverben tartása nagy költséget jelent, a két esztendeje toborzott sereget szét kellene bocsátani. Egyiket sem teszi. Harmadik utat választ. Velencéhez fordul és a köztársaság zsoldjába kínálja magát. Ajánlata elől kitérnek, elutasítják. Ekkor mit is tehet mást, lemond arról, hogy idegen földön nagyszabású harci vállakozásokban harcoljon az ősi ellenséggel. Megmarad a magyar végek harcosának. És 1646 februárjában végre elnyeri Draskovich Mária Eusébia kezét, megnősül.

Zrinyi Velencéhez kínálkozása nem maradt titokban. Rabatta velencei császári követ már november 18-án értesítette arról a bécsi udvart.²² Tudtak róla itthon is. Az ifjabb Rákóczi György december 5-én írja Zsigmond öccsének Gyulafehérvárról: »Zrinyi

²¹ Takáts Sándor: Magyar küzdelmek. 144. l.

²² Széchy id. mű: 122. l.

uram velenczések mellé készül«. ²³ — Rabatta jelentéséből Bécsben is rádöbbennek, hogy Zrinyit nem engedhetik idegen szolgálatba. Itthon-marasztaló szándék van abban, amikor hosszú mellőzés után, 1646 január 26-án kinevezik tábornokká.

Amikor a kinevező diplomát Bécsben kiállítják, Zrinyi már lemondott az idegenbe »bujdosásról«. Végre szerelmének útja is kiegyenesedett. Fészekrakásra készül. Már írják a meghívókat. A Batthyányi Ádámnak szóló éppen a császári diploma után három nappal, január 29-én kelt. ²⁴ Nincs itt már a »boldogtalan« Zrinyiről szó. A költő, aki ezekben a hónapokban írja hősi eposzát, egészen más hangulat hatása alatt dolgozik. A velencei kudarc rávezette annak felismerésére: neki innen nem szabad és nem lehet elmennie; neki itt, ebben a hazában kell harcolni az »ottomán holddal«. Felismerte, hogy neki itt élnie és hálnia kell. Ahogy ezt ősapjáról a Szigeti veszedelemben megfogalmazta:

Ez a hely, s ez a vár legyen dicsőségünk,
Avagy madár gyomra mi koporsóhelyünk,
Mindenképpen emberek s vitézek legyünk
Úgy marad meg örökkén az mi szép hírünk.
(V. ének 34.)

Amint a töröktől sanyargatott nemzet sem kereshet új hazát, ő sem állhat más úr zsoldjába. Ez a felismerés világosan áll e kor magyarjának tudatában. Először, egy Illésházyhoz írott levelében, Bocskay István öntötte szavakba: »Az mű nemzetiségünknek több hazája ennél soha nem léssen s nincsen és más mi nekünk az övét nem adja.« ²⁵ Zrinyiben ekkor fogamzik meg először az a gondolat, amit sok év múltán, oly sok keserű tapasztalattal gazdagon, az Áfiumban így formált szavakba: »az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun nincs, hanem Pannóniában« ²⁶ Tehát nem a szerelmi bánat elől menekül nagy óséhez, amikor azt idézi, hanem a maga élethivatását magasztosítja fel a Zrinyiásban, hogy azzal a *magya tetteit* és jövendő cselekedeteit igazolja.

Az a Zrinyi, akiben a szigeti hőskölte-mény megalkotásának lelki kényszerre megfogamzott, nagyon keserű és az ifjúkori lángolásokon már túl lévő, a világ dolgaiból kiábrándult ember volt. A végbeli harcok körül a zajló húzavona és azoknak a nagy cél,

a török kiűzése szempontjából való telje-meddsége, az 1642. évi török békét követő keserű kiábrándulás Rákóczi magyar seregével való küzdelme, az egymással szemben álló táborokban felburjánzó és a nagy nemzeti célokat megelőzni akaró önzés, mind mind csak arra voltak jók, hogy a kiábrándulás keserűségét fokozzák. A Velence felé fordulásban volt valami menekülő mozdulat. — És nem is először történt ez a Zrinyiek historájában. 1616 május 5-én Batthyányi Ferenc írja Thurzó György nádornak: »Zrini uram felől azt mongyák, hogy török császárnak írták az velenczések, hogy ő velek meg békélett és ő alájok adta magát.« ²⁷ Nem ismerjük a költő édesapja e lépésének körülményeit. Érdekes azonban az, hogy e hír akkor járta, midőn Zrinyi György is házasodni készült. Batthyányi is e hír után, Zrinyi házasságáról ír bizalmas mende-mondát. De bármint volt is, úgy látszik a Délvidék magyarjának, ha szűk volt az otthon, Velence volt az, ami Balassinak és a felvidéki bujdosóknak Lengyelország. — De a költőnk esetében volt még valami más is. Takáts Sándor szerint Zrinyi lakodalmát 1645 őszén akarta megtartani. »Valami akadály miatt azonban a lakodalmat elhalasztották a következő évré.« A menekülés vágyába itt belejátszhatott a szerelem is. Talán még egy utolsó akadály merült fel a két fiatal szív kapcsolatában. Minden-esetre feltűnő az, hogy a velencei kísérlet az esküvő elhalasztása után történt. De nem lehetett a nehézség súlyos természetű: elhárították. A tél végére ki is tüzték az esküvő időpontját.

A szerelmes Zrinyi révbe ért. De a boldog ember szája-íze mégis keserű. Érti, nem adhatja magát teljesen a boldogság mámorának, hiszen neki nagyszerű, egész embert kívánó hivatása van. A családi örömeibe feledkezéssel megtagadná ősei szellemi hagyatékát. Vállalnia kell a török elleni harcot. Vállalni kell, mert ez a hivatás szent, felmagasztaló. És a nehezen kiharcolt boldogság megvalósulásának heteiben, amikor annak első örömeit élvezzi, nem tud pihenni. Egy-másután írja a verseket, nagy hőskölte-ményeknek sorait, amelyekben kínzó problémáira adja meg a választ.

Mert ezekben a mozgalmas hónapokban Zrinyi lelkében egymásra tornyosultak a katona, a nemzete sorsán aggódó politikus és a szerelmes férfi problémái. Keresi a szintézist, melyben kínzó kétségeire megtalálhatná a feleletet. Keresi és meg is találja a szigeti Zrinyi, a végvárakban önfeláldo-

²³ Szilágyi Sándor: A két Rákóczi György fejedelem csaiádi levelezése. Bp. 1875. 358. l.

²⁴ Iványi id. mű: 87—88. ll.

²⁵ Szilágyi Sándor: Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 s 1606-ban. T. Tör 1878. 299. l.

²⁶ Markó Árpád: Gróf Zrinyi Miklós prózai munkái. Bp. 1939. 280. l.

²⁷ Nagy Gyula: Batthyány Ferenc levelei Thurzó Györgyhez és Thurzó Imréhez. 1606—1620. T. Tár 1879. 11. l.

²⁸ Takáts Sándor: Magyar küzdelmek. 132. l.

zással küzdő magyar katona alakjában. A nagy őst és vele a végeken mindennap vérző, mindennap csatázó magyar hősöket magasztosítja fel, hogy a nagy magyar bűnökben vergődő nemzete elé követendő példát és magának eszményt állítson.

O, áldott, o boldog, o erős vitézek
Ha mit az én magyar verseim tehetnek,
Soha ti dicséretre méltó híretek
Meg nam hal, míg folynak alá sebes vizek.

Míg az nap meg nem áll, míg az magyar
nemzet
Karddal oltalmazza a keresztény hitet,

Élni fog nevetek; ti pedig az Istent
Örök boldogságban mostan dicséritek.
(IX. ének. 77—78.)

Hőseit az egekig magasztosítja, de hogy méltók arra, eposzának minden sorával igazolja. A Szigeti veszedelem újra fogalmazza. Szigetvár hőseinek tetteit és ezzel a költő önmagát, a katona és politikus jövőndő tetteit is igazolja. Teszi ezt úgy, hogy az elosztatott kétségek után megtalált élet-úttára, a nagy őst fényes alakja világítsa. Itt van a Zrinyiaszban az eposz objektív hangját oly gyakran áthevítő líra forrása, mert abban a katona és politikus a költészet eszközeivel mutatja a nemzet felemelkedése felé vezető utat.

VÉGH FERENC

BORNEMISZA PÉTER IFJÚSÁGA

A mohácsi vész utáni Magyarország népe három hatalomtól rettegett: a pogány töröktől, a katolikus némettől és a magyar uraktól. A török hódítóként jött az országra s követelte zsákmányát, a Habsburgok a török ellen viselt háború ürügyével sarcolták a magyar népet, a magyar feudálisok pedig áruba bocsátották a magyar függetlenséget. Ez az osztály csak a jobbágy kifosztásával törődött s nem is gondolt a fejlődés irányának megfelelő központi nemzeti királyság megteremtésére.

A háromszoros kizsákmányolás szenvedéseit viselő jobbágyság a század során többször próbál megmozdulni, megmozdulását gyakran — Engels felismerése szerint — teológiai álarc mögött indította. Az 1526—1600 közötti magyarországi paraszt-mozgalmak »teológiai álarc« a reformáció volt, amely nyugaton és nálunk is a feltörekvő, kapitalizálódó polgárság ideológiája volt s mint ilyen, természeténél fogva antifeudális. Vezetői azonban nem minden esetben voltak következetes és tudatos osztályharcosok: a prédikátor-vezérek a münzeri radikálizmustól a lutheri megalkuvásig a reformáció hangjának széles skáláján szólaltak meg.

Nálunk sem egyértelmű a reformátorok törekvése. Kimutatható az opportunizmusba hajló a feudalizmussal megalakuló polgári vonal (pl. Melius Juhász Péter), de kimutatható egy egyre jobban radikálizálódó is, amely szüntelenül és egyre hevesebben ostromozza a feudalizmus embertelen jobbágynyúzását. Jó példa erre a szász városok befolyásától menekülő Heltai élete.

A mult irodalomtörténete szerette elhallgatni a reformáció irodalmának haladó anti-feudális alkotásait s csupán vallásos megmozdulásnak tekinteni a prédikátorok harcait ige hirdetését. Így magyarázható, hogy legnagyobb képviselőinek harcos művei új kiadásban csak napjainkban kerülhetnek a nép kezébe (pl. Heltai Dialógusa). Helyesen hívta fel Klaniczay Tibor a Tudományos Akadémia figyelmét a reformátorok műveinek kiadására (az 1951 decemberi vitáulésen), és nem véletlenül említette meg e kiadásra váró alkotások között Bornemisza Péter »Ördögi kísértetek« című izzóhangú, antifeudális könyvét. Bornemisza a magyar reformáció egyik legnagyobb alakja, a reformáció haladó, antifeudális ágának mindvégig — ha nem is ellentmondás nélküli, de becsületes szándékú — híve. S ma, amikor nagy szeretettel fordulunk multunk haladó íróihoz, elérkezett az ideje annak is, hogy igazságot szolgáltatassunk ennek a bátor és kitűnő írónak.

Bornemisza Péterrel kapcsolatban, bár sokan és sokszor írtak róla, számtalan probléma vár megoldásra. Schulek Tibor vaskos kötete¹ nagy adatfeltáró búvárkodás eredményeképpen létrejött elmélyült munka, de inkább Bornemisza műveinek teológiai elemeit domborítja ki s keveset törődik az író életével — bár összegezi az előtte kutatók erre vonatkozó eredményeit. Nemeskürty István tanulmánya² Bornemisza csak egy művét veszi vizsgá-

¹ Schulek Tibor: Bornemisza Péter (1939)

² Irodalomtörténet, 1951. 4. sz.

lat alá s így nem áll módjában hosszabban időzni Bornemisza életének tárgyalásánál. Pedig írói működésének megértéséhez elengedhetetlenül szükséges lenne ifjúságának, tanulóéveinek alapos ismerete. Ezért szándékozom a meglévő adatok felhasználásával és új adatok beillesztésével vázolni életének azon szakaszát, melyet itthon és külföldön tanulással töltött, a humanista ismeretek megszerzésével, s mely korhoz két nagy alkotása fűződik: a *Cantio Optima* és az *Electra*-fordítás. Talán így sikerül élete későbbi szakaszának kutatói számára szélesebb alapot biztosítani.

Bornemisza Péter 1535. február 22-én született. A XVI. századbeli irónál ritka az ilyen pontos adat; ezt maga a költő adta kezünkbe. Postillái V. követének kolofonján ugyanis ezt írja: »Kezdetett Semptén, de végezetett Detrekő várába, az tájba, amikor értöttem, hogy születésem napja esett, huszonkettődik napján böjt elő hónap, kit Szent Péter napjának neveznek. XXII. Februarii.« — Születési évét pedig az Ördögi Kísértésekben árulja el, amikor elmeséli egy kassai kalandját. Itt mondja meg, hogy 18 esztendő volt akkor, és a lap szélén megjegyzi: »1553 En voltam.«³. Nem fedi homály születése helyét sem. Többször nevezi magát »pesti« Bornemisznak, így híres *Electra*-fordítása címlapján »pesti Bornemisza Péter deák«-nak, más helyen pedig félre nem érthetően »pestifi«-nek.

Pesti lakásáról, szüleiről viszont igen szűkszavúan nyilatkozik, mindössze kétszer. Első ízben elmondja, hogy jó anyagi körülmények között éltek. »...Mint hallom, sok világi jókkal látogatta meg az Úristen *szüleimet is Pesten*, de azokat semmivé tevén pogány miatt...«⁴, és másutt: »Mi időnkben, Buda veszedelme előtt a nap annyira elvesztette fényét, hogy délben a csillagokat látnak és olya földindulás lett, hogy a polcról a fazekak lehullnának és a tornyok is omlának: ott is Budán és *Pesten az én házamba*.«⁵. Pesti gyermekevéinek benyomásait őrzik az Ördögi Kísértések-beli feljegyzései a budai főbíró három széges és kártyás fiának esetéről, akik »a tömlőcbe éhen halnak meg. Tizenötöd nap mulva látják, tehát az egyik tátog még, és az másikra rágódik« (Ö. K. 879). Szintén gyermekkori emléke lehet a hányaveti embert jellemző elbeszélése: »Láttam jó úszót, ki az víznek neki szökött játékába, és oda lőtt; Budánál egy ember tökön néhányszor által úszta a Dunát, és az közepin játszó-dott, és azonban elszakadott az töknek kötele és oda lőtt.«⁶

Sajnos, körülbelül ez minden, amit származásáról és gyermekköréről tudunk. Életrajzírói találgatásokba bocsátkoznak, ezek azonban alig alapulnak pozitívumon, Bod Péter a Magyar Athénásban, nemesnek tartja, Horányi Elek, Toldy Ferenc és Szinyei József szintén; ezt az álláspontot foglalja el a legalaposabb Bornemisza-kutató, Schulek Tibor is. Vannak óvatos, tartózkodó életrajzírói, akik nem foglalnak állást e kérdésben, és csak Bal-lagi Aladár, Dézsi Lajos és legújabban Nemeskürty István vélekednek úgy, hogy Bornemisza Péter vagyonos polgári családból származik. Vizsgáljuk meg e kérdést.

Schulek, aki összegezte az addigi kutatásokat és nagy levéltári búvárkodás után szó-lal fel Bornemisza nemesi származása mellett, maga sem tartja perdöntőnek adatait; így nem az Perneszi András feljegyzése, mely szerint egy alkalommal Bornemisza nyilatkozatát pecsétjével is megerősítette.⁷ Schulek inkább azt találja nyomós érveknek, hogy későbbi élete során főúri körökben mozog, országgyűlésen is részt vesz s hogy három felesége közül kettő nemes származású.

Azt hiszem, ezek az érvek még nem bizonyítanak sokat. Ne felejtjük el, hogy a XVI. században él a költő, abban a korban, amikor egy-egy főrangú úr udvari prédikátora a leg-előkelőbb körökben jelenik meg urával, de ott is prédikátor marad! Bornemisza valóban megjelent az 1569-i pozsonyi országgyűlésen, erről meg is emlékezik Postilláiban: »Én láttam pozsonyi gyűlésben oly urat, ki az ő prédikátorát tiltotta, hogy ne prédikállana ott Posonba, császár ott lévén és az Bál piszeki. De amaz tudván tisztit és az Úr akaratját, mindenőt prédikált. Ez miatt az ő ura röttegett és az prédikációra sem ment, és magát nagy erősen mentötte. Az prédikátort Isten onnét szép békességgel eleresztötte, — ő kedig, amitől félt, megtalálta, mert megfogott.«⁸ Ha meggondoljuk, hogy ezen az országgyűlésen fogták el Balassi Jánost, Bornemisza urat, önként adódik a következtetés, hogy az idézetben említett úr: Balassi, a lelkes prédikátor: Bornemisza. Ezek szerint az országgyűlésen csak mint egy azon résztvevő nemes úr udvarához tartozó prédikátor jelent meg, nem kellett okvetlenül nemesnek lennie!

³ Bornemisza Péter: *Ördögi Kísértések*, Sempte, 1578. Ezután: Ö. K.

⁴ Bornemisza Péter: *Foliopostilla* 1584. Előljáróbeszéd.

⁵ U. o. DCCVI lev.

⁶ Ö. K. 534 l.

⁷ Perneszi András *Választétele*, Nagyszombat, 1579, 17 l.

⁸ Bornemisza Péter: *Postillák* V. 48 l.

Nem lehet döntő érv házassága sem. A két nemes feleség csak oly kevéssé lehetett volna a polgári származású Bornemisza házastársa, mint a polgári származású asszony a nemes Bornemiszáé. S vegyük figyelembe, hogy házasságai idejében Bornemisza nemes uraktól támogatott, gazdagodó és országos hírűvé emelkedő prédikátor volt!

Sokkal többet jelentene a bécsi egyetem anyakönyvének feljegyzése, amely szerint az 1557-es tanév első felévére beiratkozott nemes urak között egy »*Petrus Abstemius Petschinus Ungarus*« is szerepel.⁹ Környezetében, évfolyamtársai között van: Thomas Senney Ung. nobilis; Emer. Polony de Hydweg Hung. nob. és Thomas Vizelety Hungarus. Miért nincs Bornemisza neve mellett feltüntetve a »nob.«, ha nemes volt? A bejegyző egyszerű hanyagsága ez, mint ahogy Vizelety Tamásnak sem adja meg a nobilis titulust?¹⁰ Mindenesetre a nemesi származás bizonyításához kevés ez a feltevés, sőt inkább a másik nézetet támasztja alá.

Mi is ez a másik nézet?

Dézi Lajos »jómódú családból« származtatja és apjául a »gazdag budai kereskedőt«, Bornemisza Tamást jelöli meg.¹¹ Nem tudom, igaza van-e az apát illetően, de a valószínűség azt mondatja, hogy Bornemisza Péter rokonságát egy pesti, vagy budai Bornemisza-családban kell keresnünk.

A fent említett Bornemisza Tamás, saját szavaiból ítélve, Buda elfoglalásakor dúsgazdag: »Isten tanu benne, hogy házamra jüttek; aranyos kupákat, jeles arany láncokat, ezüst mivet, selöm-morhát, aranyos atlatcot, kit ajándokban vittének ki akkoron császárnak az én házamból, többet tett tizen-egy ezer forintnál.«¹² Más forrás is megemlékezik nagy gazdagságáról.¹³ Engels fejtegetése az elmaradott magyar viszonyokra is érvényes: »A vidéken még éltek világukat a nemes uraságok... de köröskörül városok emelkedtek... E falak és árkok mögött fejlődött a céhpolgárok eléggé kicsinyes középkori kézművessége, itt halmozódtak fel az első tőkék...«¹⁴ A budai vár árkaik mögött is kifejlődött ekkora már egy vékony, de szép vagyonnal rendelkező polgári réteg. Ennek lehetett képviselője Bornemisza Tamás.

A budai Bornemiszákról tudott, hogy tanácsbeliek voltak (Bornemisza Tamás és Gergely). Lehet, hogy ennek alapja — vagyónuk mellett — az a nemesség, melyet 1533-ban János királytól kapott Buda és környéke. A királyvillongások korában gyakran kellett egyik vagy másik félnek a vesztegetés eszközéhez nyúlnia — s mi volt e korban kecsgetőbb, mint a minden joggal felruházó nemesség? Tudta ezt Ferdinánd is, mikor nagy sereggel ostrom alá fogta a várost; hogy kerülje a vérontást, megerősítette János király nemesítő iratát, de egyúttal egész nyíltan ahhoz a feltételhez köti, ha »in assequenda Sede nostra Regia, Arce videlicet et Civitate Budensi, ipsi Budenses, per omnem modum fedele et obedientes Nobis et Capitaneis nostris exhibeant«¹⁵. A budai polgárság ismerte ezt a feltételt, melytől tehát nemessége függött és mindent megtett, hogy kiérdemelje Ferdinánd elismerését. A kitűzött árlásért állt aztán szörnyű bosszút Fráter György, mint olvashatjuk, éppen Bornemisza Tamáson. Dézi ezzel a körülménnyel magyarázza Bornemisza Péter szűkszávaságát gyermekkorára vonatkozóan.

Bornemisza Tamás apaságát határozottan állítani nem merem. A valószínűség csupán annyi, hogy a pesti Bornemisza-ág valamilyen rokonságban állt a budaival. A nemesítés nem sokat változtatott Bornemiszáék helyzetén, hiszen nem volt régi eredetű és nem is tartott sokáig: Szulejmán, miután elfoglalta Budát, 1541-ben végetvetett a budai polgárok nemesi kiváltságainak.

Bornemisza Péter származásának megítélésénél, adatok hiányában, másodlagos adatokkal kell beérnünk. Jelen esetben azonban ezek nagyon döntöek. Ha ugyanis figyelembe vesszük Bornemisza életművét, prédikációinak, az Ördögi Kisértéseknek, az Electranak élesen antifeudális hangját, ha észrevesszük, hogy énekeskönyvében helyet ad Szkhárosi úr-ostorzó verseinek, és ha nem mellőzzük el azt a lehetőséget, hogy a Balassi-Comedia szerzőségénél is számításba jöhet neve, szinte megdönthetetlen bizonyossággal állíthatjuk polgári származását.

*

⁹ Gerézdi Rabán szívességéből jutottam a birtokában levő bécsi matricula-másolathoz; innen az adat. A »*Petschinus*« nyilvánvalóan téves írás, »*Peschtinus*« helyett.

¹⁰ Ezt látszik támogatni az az adat, melyre két lappal később bukkanunk az anyakönyvben: 1558 második felévére két Bornemisza iratkozik be: »Ion, et Casp. Bornemiza nobiles.« Hogy ugyanazon család tagjai lennének, az persze erősen kétséges.

¹¹ Régi Magyar Költők Tára VII. 391. l.

¹² Magyar Történeti Emlékek, Írók III. 202. l.

¹³ Memoria rerum quae in Hungaria a nato rege Ludovico ultimo acciderunt, qui fuit ultimi Ladislai filius. (M. Tört. Eml. Írók III. 51 l.)

¹⁴ Engels: A német parasztháború 141. l.

¹⁵ Ballagi Aladár: Buda és Pest a világirodalomban 1473—1711.

Fiatal koráról nagyon keveset tudunk. Korán árvaságra jutott : »kicsinységemtől fogva mint szoktatott magához (t. i. az Isten) ; niha mint sanyargatott, sokszor mégis gyalázott és szegényített. És viszont mint azokból nagy kegyelmesen kimentett, nagy felmagasztalt, hatalmas és felségséggel oltalmazott, árvaságból kivált, tanyított, udvarba neveltetett és sokkal szeretttetett, szegénységben tartott, ismét ki mentett, megkaszdagított, urak, királyok, császárok, pispekek, polgárok, nemesek, prédikátorok által rostáltatott.«¹⁶

Eszerint tehát nemesi udvaroknál tanult. Talán már ekkor érintkezésbe került a Balassiakkal. Ezt mutatná az, hogy Postillái III. kötetének előszavában Balassi Andrásról szólva (Balassi Imre vajda fia) megjegyzi, hogy már ifjúságától ismeri és sokszor együtt is lakott vele.¹⁷ Lehetséges, hogy Nádasdy Tamás is segítette már ekkor tanulását. Bod Péter csak annyit tud, hogy udvarokban nevelkedett.¹⁸

Hol? merre járt? — nem tudjuk. Az Ördögi Kisértésekben említi, hogy gyermekkorában látta Kálmáncsai Mártont : »Ismét egy jeles Prédikátort láttam gyermek koromba, Kálmántzai Mártont, ki eleinte igen nagy híres Doktor volt, ki Debretzembe holt meg. Ez mikor Wj helyen laknék Batizi Demeternek meg mondgya titokját . . .« (Ö. K. 893 l.) Minthogy Bornemisza 1548-ban már Kassán van, ez feltehetően még 1548 előtt lehetett, mert Kemény Lajos közül egy jegyzőkönyvi kivonatot Kassa város jegyzőkönyvéből, amellyel azt látjuk bizonyítva, hogy Kálmáncsai 1548-ban még sátoraljai helyi pap volt.¹⁹ Szkhárossival is megismerkedhetett ebben az időben, hiszen ő a közeli Tállyán működött és írta verseit 1542 és 1549 között ; ezeket azután Bornemisza ki is adta 1582-es Énekeskönyvében. Bornemisza 1548-ból már Kassát említi, ahol »Czezei Lénárt egy Deáknak fejét vetette, hogy maga oltalmába egy fő hadnagyot által lött nyíllal : Kiről Czezei azt mondta : Én a tanács e melegséggel senki mást meg ne öljön : hogy maga oltalmába mívelte, midőn meg óhattya magát másképpen, és elszaladhat az előtt, az ki kergeti. De azért nagy dög halál támada az deáknak halála után.« (Ö. K. 880 l.)

Ettől kezdve öt éven keresztül semmit sem tudunk életéről. Bizonyára tanult ezalatt, mert amikor újra szemünk elé kerül, a Cantio-ban, olyan kiforrott a hangja, hogy ez feltételezi a hosszú humanista műveltséget nyújtó iskolát. Nagyon valószínű, hogy 1548-tól Kassán tartózkodott ; — természetesen ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy Kassáról kiidulva bejárta egész Északkelet-Magyarországot. (Így például 1551-ből szubjektív hangon beszél egy Ungváron prédikáló barát felsőléséről. Ö. K. 851.) Azonban az a föltevés, hogy igazi, állandó tartózkodási helye 1548 és 1553 között Kassa volt. (Ez annál is inkább valószínű, mert kassai kalandjának elmesélések »deáknak« nevezi magát.)

Kassán ebben az időben sok író ember megfordult. Itt lakott a végvárak fáradhatatlan énekese, Tinódi Lantos Sebestyén is, aki 1544-ben nyert polgárjogot a városban.²⁰ Éppen 1548-tól szinte állandóan itt élt, családja körében írogata műveit.

Ebben az időben élt és verseket Kassán Sziráky Balázs deák is, akinek 1550-ben írt »Mas az hazasoknac . . .« kezdetű énekét Bornemisza Péter közli is 1882-ben megjelenő Énekeskönyvében (a CCXL. lapon).²¹ Ő a Csereyné-codex verseinek egyik másolója. Az ő másolásai közül való a »Cantio az Halál képéről«, amely Pesti György alkotása, aki ebben az időben szintén kassai lakos. Nevével találkozunk Kassa város 1550. évi jegyzőkönyvében.²² Cantio-ját Bornemisza Énekeskönyve is megőrizte (CCIII l.) Pestiről nem sokat tudunk a fenti adatokon kívül, de ha Dézsi Lajos felfogását magunkévá tesszük, érdekes kérdés merül

¹⁶ Born. : Post. V. hhhh

¹⁷ Born. : Post. III. 5 l.

¹⁸ Bod Péter : Magyar Athénás 49. l.

¹⁹ »Accepta testimonia in anni circulo tempore iudicatus Joannis Lippai 1548 sat. Testes ad causam Alberti literati cum magistro Martino sat. Quum Cracciviae essemus magister Martinus, parochus de Wyhely praetia suorum vinorum ab ipso Alberto literato petere cepit. Ipse vero Albertus literatus dicebat, se nolle reddere, nisi prius magister Martinus Quadringentos aureos propellibus sabellinis plenaria solveret. Illi vero pelles, ut Albertus literatus palam nobis protulit, dati sunt domino cancellerio propter quosdam literas a regia majestate domino nostro serenissimo pro libertate quadam datas sat. (Kassa város jegyzőkönyve) Kemény Lajos : Kálmáncsai Sánta Mártonról (I.T.K. 1912.)

²⁰ »1544 Sebastianus Citharida iura civilia consecutus est feria sexta ante Andrae apostoli festum.« Kassa város jkv. Dr. Wick Béla : Kassa története és műemlékei 59. l.

²¹ Bornemisza Péter : Énekek Három rendbe : külömb külömb felek. Detrekő, 1582.

²² Kemény Lajos : Ki volt Balázs deák ? (Történelmi Közlemények Abauj-Torna vármegye és Kassa multjából. 1912. 118. l.)

fels ad talajt újabb kutatásokhoz. Dézsi nem tartja lehetetlennek, hogy Pesti György egyenlő azzal a Georgius Abstemius-szal, aki a wittenbergi egyetemre iratkozott be, s akinek semmi más nyomát nem láttuk. Ha ez a feltevés a későbbi kutatások során beigazolódna, talán az is kiderülne, hogy rokonságban volt Bornemisza Péterrel.²³

Kassán tehát Bornemisza írók társaságába kerülhetett, ismerhette Tinódi énekeit, s az is Bornemisza esetleges próbálgatásait. Ez fontos körülmény s a Cantio Optima tárgyalásakor visszatérek még rá.

A kassai iskola a kor egyik legjobbnevű iskolája volt. 1544-től 1550-ig Császár (Caesar) Mátyás a tanító, aki a krakkói egyetemre tanult s aki híres volt szónoki tehetségéről és görög tudásáról. (A későbbi Electra-fordító Bornemisza feltehetően itt szívté magába a görög nyelv szeretetét. Utóda talán Benczédi Székely István lett, aki 1550-ben nyert polgárjogot Kassán.²⁴ A város csak 1552-ben jut Ferdinánd kezére, az iskola ekkor német mester vezetése alatt áll (Gergelius Simon, Stöckel tanítványa). A város magyar polgárai panaszkodnak is emiatt: »Oskolánk pusztán áll, mert egy német mestert hozának, mely német mester kiveré az magyar deákokat belőle. Most egy inast állattak bele, gyermekeinket széjjel kell bujdosztatnunk, nincsen ki tanító.«²⁵ Lehetséges, hogy ennek nagy szerepe van Bornemisza életének további alakulásában.

Az 1548-tól számított öt homályos év után 1553-ban tűnik fel újra. Ez az év nevezetes életében: ekkor szenvedti el első börtönbüntetését. Korán jelentkező prédikatori hajlandósága kamaszos meggondolatlansággal párosulva arra készíti, hogy megréfkálja Feledi Lestár kassai kapitányt, kit későbbi művében egyenesen fejedelemnek nevez (Post. V. hhhh.). Az esetet így mondja el: »Egy deákat, tizennyolc esztendőst, Bornemisza Pétert (— a lap szélén megjegyzi: 1553. Én voltam. —), Feledi Lestár kassai kapitány igen meg vert buzogánnyal, hogy az deák feddette, ne imádkoznék az fakép előtt. Ótetis úgy verte egy szolgája Calnai, hogy meg hala bele. Ennek históriája nagy és igen csuda volna. Mint ment az deák éjjel hozzá, mint szólt, mint ijedt amaz, mit látott az deák álmába és mint töltek be mindenek rajta, mint fogatott, meg mint veretett, mint tartatott, mint szaladt el és mint veszett el az kapitány végre.«²⁶

Az V. Postilla-kötet végén a következő évben (1579) újból kitér erre az esetre: »Mikor tizennyolc esztendőös volnék, csuda képpen felindíta és felráza erre: Hogy egy fejedelmet titkon ő maga bálványozásáért megfeddenék. Ki miatt nagy sokat szenvedtetett, de csuda képpen fogságból... ki hozott. És azból nagy becsületim löttek sok előtt.«²⁷

Nagy ellenfele, Telegdi Miklós, kapva-kap az alkalmon, hogy neveltségé tegye: megjegyzéseket fűz Bornemisza előadásához, kiegészíti azt: »Szegény megholt Feledi Lestárul, kassai kapitánrul panaszolkozodol, hogy tizennyolc esztendőös korodban igen meg vert volt buzogánnyal, mivel hogy ittetted volna ütöt, hogy a faképek előtt való imádkozást el hadnája... (Itt ő is elmondja a fenti történetet)... De miért nem mondd meg, mint voltanak ezek? Én hiszem, nekem tartottad, hogy én mondjam. Annak okáért im meg mondok egy darabot benne: Angyallá tötted volt magadat és nem tudom, a kemence meg-e, vagy valami egyéb sötét suttomba el rejtzevén, mintha angyal volnál, úgy kezdtl neki nagy szép vékony szóval valamit olyat prédikállani, melynek általa el akartad hitetni az keresztyéni hittül. Amaz egy először, úgy mint éjjel sötéthe, meg rémült, annak utána eszébe vövény, hogy aki szóлана nem menyei nyelven és nem isteni dolgokat szóлана, kezdé gondolni, hogy nem angyal, hanem valami csalárd lehetne. Meg kerese azért, kivona a suttomból, érdemed szerént keményen meg dörgöle és tömlöche vettete téged. Honnét mint szaladtál ki, te magad tudod.«²⁸

Ma már bizonyosnak vehető, hogy Telegdi elbeszélése rosszindulatú és hazug mese. Szimonidesz Lajos bukkant rá az Országos Levéltárban egy »Inquisitio contra Demetrium Ormandy pro Lutheranismó« címet viselő bizonyoságlevélre arról a titkos vizsgálatról, melyet a jászói konvent I. Ferdinánd király 1553. november 7-én kelt parancsa értelmében 1553. Luca-napján (dec. 13.) tartott meg Kassán s melyről december 23-án állította ki a bizonyoságlevelet.²⁹ Ez az igen értékes — és Bornemisza-kutatóink által eddig még fel nem használt — okirat tanuk és maga Feledi Lestár kapitány kihallgatását tartalmazza éppen az előbb említett »kísértetjárásról«.

A Telegdinél anekdótává változott históriát Feledi Lestár úgy adja elő (i. h. 171—2. lapok), hogy 1553 egyik téli estéjén megjelent házánál egy diák és kérte, hogy vezessék be. Bemutatkozásakor magát Nicolaus Bornemizza-nak, Isten követének nevezi s a Feledit ért

²³ R. M. K. T. VII. 327. I.

²⁴ Kemény Lajos: Az oktatásügy története Kassán (Tört. Közl. 1912. 83. I.)

²⁵ U. o. (Kassa város levéltárában; lajstromozatlan).

²⁶ Ö. K. 18. I.

²⁷ Post. V. hhhhij.

²⁸ Telegdi Miklós pécsi püspöknek Felelete Bornemisza Péter Fejtegetés című könyvére 161. l. (Kiadja: Rupp Kornél: Régi Magyar Könyvtár XII.)

²⁹ Szimonidesz Lajos: Kassa és környéke vallásos helyzete az 1550-es években. (Egyháztörténet 1943.)

csapást (leánya elvesztését) akarja felhasználni, hogy a kapitányt elriassa a »bálványozástól«. Feledi bűnének azt tudja, hogy.

»frequentias missas monachorum et praedicationem veram verbi divini a concionatore Cassoviensi non audis, estque tibi exosa soctrina Lutheranica, atque illam, quum Mariam vocant, colis.«

A kapitány erre kéri, hogy másnap keresse fel újra a diák, mire az távozik. Csak a környezet (Nyáry László várnagy, Székely Böröck kassai kapitány, Pelényi István és Gyagybátori András) ébredt arra a gyanura, hogy a diák talán fegyveres merényletet is tervezett Feledi Lestár ellen. Azonnal az eltűnt Bornemisza keresésére indultak, de csak másnap találták meg. Most már más ruhában volt és Pesti Péternek vallotta magát, előző esti látogatását is tagadta. Amikor azután a kapitány pisztolyt vont elő, a földre vetette magát és — nyilván fenyegetések hatására — azt vallotta, hogy őt a kassai lelkész bérelte fel és tanította ki.

Ez a fegyverrel kicsikart »vallomás« nem látszik valószínűnek. Az akkori kassai lelkész — Sommer János — igen komoly felfogású (az ebben a bizonyáglevélben összegyűjtött vallomások alapján is) szokatlanul zord és kíméletlen prédikátor ilyen tréfára nem adta volna fejét. Az egész színjáték rendezése inkább jellemző egy 18 éves diákra, Bornemiszára.

Az azonban bebizonyítottnak látszik, hogy Kassán ekkorra már hatalmas protestáns élet bontakozott ki. A reformált egyház jó kezekre bízta az igehirdetést, s ezen okirat tanúsága szerint majdnem bizonyosnak vehető, hogy a fiatal Bornemisza lelkes hallgatója volt a nagy felkészültségű, szókimondó Sommernek, aki maga Kassa (és Ormándy Demeter révén) egész Kassa környékének nagyhatású reformátora. Lehet, hogy az Ördögi Kísértések erőteljes nyelvét itt tanulja Bornemisza.

Az ügy nem ér véget a kihallgatással. A király 1554-ben két biztost küld Kassára az ügy kivizsgálására (Sesewffy Jánost és Tarnóczy Andrást) — Kassa városa ugyanis hevesen tiltakozik e beavatkozás ellen: »Az evangéliumnak ez az igaz tanítása — írja a város — ... városunkban még akkor elterjedett, mielőtt felséges királyunk, legkegyelmesebb urunk Magyarország királyává választott volna.«³⁰ Az ügy nem veszt tragikus fordulatot. Ormándy Demeter elhagyja az országot, Bornemisza pedig Foliopostillájában azt mondja, hogy két hétig ült tömlőben és »mikor az vereség után nagy kemény kínzásokkal rettentene az pápás kapitány, mondek fráter János barátának: Szólj mellettem. Ő felele: Ha tülem tanácsot kérdeztél volna, itt nem volnál; de lám, azt mondog, hogy Istenül vagy, azért az az Isten szabadított meg. Ez szóra nagy keservesen sírván az fogházban, mihent felkelék az imádságról, ottan megmutatta Isten, hogy kellene megnyitnom az ajtót.«³¹

A szerencsés szabadulás után sem teltek zavartalanul napjai: meg kellett újra kószolnia a börtön levegőjét — most teljesen ártatlanul. Ezt írja: »... hogy Pálként magam el ne hinném az után három esztendővel gonosz hírt támasztott felőlem, kiből mind az által nagy nemesen ki tisztított, de fogság alatta.«³²

Hogy a közben eltelt időt hol töltötte és mit csinált, arról eltérőek a vélemények.

*

Schulek Tibor, összevetve Bornemisza eddigi életrajzíróinak adatait a maga kutatásainak eredményeivel, arra a megállapításra jut, hogy 1553 és 1556 közötti időben Bornemisza tanult, vagy tanított valahol Magyarországon (feltehetően Felső-Magyarországon), 1556-ban megvádolták, börtönbe került kiszabadulása után mintegy emenenkült Magyarországból: külföldre vándorolt. Indulása előtt megfordult Huszton is, itt írta megrendítő búcsúversét, a Cantio Optimát.

Nekem más a véleményem.

Abban Schuleknek teljesen igaza van, hogy a verset csak 1553—56 táján írhatta Bornemisza. Bizonyításához, melyet elfogadok, alapot a vers dallamjelzése ad: »Mindönö(k) . . .« Erről már Dézsi megállapította, hogy az azonos versmértékű és ugyancsak refraines fordítású 127. zsoltárra utal: »Mindenek meghallják és jól megtanulják.«³³ Ez a zsoltár nyomtatásban először a Nagyvárad-i Énekeskönyvben jelent meg 1566-ban. Itt a dallamjelzése ez: Siralmas énnékem nótájára. Tehát addigra Bornemisza verse elterjedt és közismert volt. Bornemisza — a rendelkezésünkre álló adatok szerint — csak 1564 után járt újra Huszt környékén, amikor a már Ferdinándpárti Balassi Menyhártnál járt barátságos küldetésben. Ez ellentétben áll

³⁰ *Iff. Kemény Lajos*: A reformáció Kassán. 1891—18. 1.

³¹ Folpost. LXXIII. 1.

³² Post. V. hhhij 1.

³³ I.T.K. 1913. 14-s köv. 1.

a vers tartalmával. Ha viszont legközelebbi alkalommal írta volna versét, amikor Schwendi Lázár fegyveres erővel foglalta el Husztot, 1567-ben, nem kerülhetett volna versének első sora a Váradi Énekeskönyvbe dallamjelzésül. Így tehát valószínűnek látszik Schulek felfogása : a verset 1553 és 1556 között írta Bornemisza.

A vers keletkezésének pontosabb meghatározásához Bornemisza maga nyújt adatot. Az Ördögi Kísértésekben írja ugyanis, hogy : »... tanuláért Német és Olasz országra költség nélkül indított (t. i. az Isten), csak nyolc forinttal, és tartott köztük nyolc esztendeig minden külső segítség nélkül kazdagon, és ismét kihozott velem csak nyolc forintot. És mindeztán mindenkor szaporította életemrevalót«. (Ö. K. hhhhj.)

Schulek az esztergomi főszékesegyház könyvtárában talált egy könyvet, amely minden bizonnyal Bornemiszáé volt.³⁴ E könyv fedőlapjának hátsó belső oldalán a gyermek Balassi Bálint íráspróbálgatásai mellett négy sor bejegyzés található, kétségtelenül Bornemiszáétól. Ezek közül két adat érdekelnéinket:

»1560 Ingressus sum iter cum filiolo Zacharia et A.

Cal. februarii Cassoviam versus.

1561 Liberavi D. Gallum.«

Tehát 1560-ban elindult Kassa felé és 1561-ben kiszabadította Huszár Gált. Huszár Gál kiszabadulásának pontos dátuma ugyan 1560. december 27., de ebben az időben még szokás az új évet Karácsonytól számítani. Ha még azt az adatot is figyelembe vesszük, hogy annak a kötetnek elején, mely az Electra-fordítást is megőrizete, tanárának, Tannernusnak bejegyzése olvasható, amely szerint 1559 augusztus 28-án elhagyta Bécsét, azt kell tartanunk, hogy 1561-re már véglegesen hazaérkezik külföldi útjáról. Annál is inkább hiszem ezt, és nem azt, amit Schulek is vall, hogy t. i. ez a hazatérés csak külföldi útjának megszakítása volt, s ezután körülbelül 1564-ig újra kint tartózkodik, mert hiszen az Ördögi kísértésekben is azt írja, hogy nyolc éven keresztül segítette őt Isten *egyhuzamban*, külső segítség nélkül! S az említett nyolc év így pontosan telik el távozásától hazaérkezéséig — ha távozásának időpontját 1553-ra, vagy esetleg 1554 elejére tesszük. Annál is inkább, mert Bod Péter, aki szintén megőrizte a nyolc forint történetét, azt is hozzáteszi, hogy 18 éves korában »szállásán Bétsbe az oda gyülekezett népnek olvasta, tanította« a Szentírást.³⁵

Zavarólag hat az 1553 után három évvel támadt »gonosz hír«. Vajjon igaza van Schuleknek, aki azt hiszi, hogy ez a gonosz hír róla még Magyarországon támadt? Én feleletért Bornemiszához fordulok.

Postilláiban ezt írja : »Mikor még Bétsbe tanuló ifjú voltam, izgatott az Úr Isten erővel is, hogy szállásomon prédikáljak, kire sokan gyűltek. Ez miatt Oláh érsek egri püspök, ki oztán érsekké lőn. Verancius Antal és az nitrai Bornemisza püspök reám gyülekeztek, hol elejekben hol az császár elejibe hivatnak, ijesztettek sok képpen, hogy ne prédikálnék, de mint Szent Pál és Jeremiás mondja maga felől : Egy felől félttem, másfelől égett a szívem és talám az oldalamon is kifakadt volna, ha az számot fel nem tátottam volna.«³⁶

Jól tudjuk azonban, hogy Bornemisza Pál erdélyi püspök volt egészen 1557-ig, míg Thurzó Ferenc püspök lutheránussá nem lett és meg nem nősült. 1557-ben azután Bornemisza Pál az »eretnek« Thurzó örökébe lép : nyitrai püspök lesz.³⁷ Tehát ez a gonosz hír 1557 előtt nem érhetette a költő-prédikátort.

Igaz, ez valamivel több, mint három év, de húsz évvel később, az Ördögi Kísértések gyors írása közben, zaklatások és üldözések között nemigen gondolható Bornemisza a hónapok és napok pontos számolására.

Ha elgondolásom helyes, akkor Bornemisza már 1553-ben elindult külföldi útjára. Előtte járt Huszton, itt írta meg gyönyörű versét, a Siralmas éneket. Verséhez közvetlen ihletet adhatott az is, hogy a »kevély németek« éppen ezidőtájt, 1552-ben szállták meg Kassát és környékét, »az felföldet« s hogy Bornemiszának is éppen e megszállás következtében kellett elhagynia Kassát.

Nem lehet dolgozatom célja, hogy e vers esztétikai elemzését adja. De fel kell figyel-nünk arra a mozzanatra, hogy a refrainben a köztudomásúan pesti származású költő így sóhajf fel :

»Vajjon s mikor leszön jó Budában lakásom!« — Bornemisza, aki versében tömören vázolta fel a nemzet helyzetét, a török-német hódítás mellett a magyar urak marakodását és a vallási megosztottságot is, e megrázó erejű sorban Buda szimbólumával a központi vezetés hiányát állítja élnék.

³⁴ Commentariorum Urbanorum Raphaelis Volaterrani... (Jelzet: R/g. I. 35.)

³⁵ Bod : i. m. 49. l.

³⁶ Post. IV. 868. l.

³⁷ Az Episcopatus Nitriensis-ben a 328. lapon szintén 1557 található Bornemisza Pál neve mellett. Guilelmus van Gulik : Hierarchia Catholica című művében viszont (III. 277.) Paulus Abitemius Bornemisza neve mellett 1560 júl. 17.- áll. Ez azonban az egyházi megerősítés dátuma lehet.

Nemcsak a mai olvasó veszi észre e sor roppant erejét és költői szépségét : észrevette a kortárs, Tinódi Sebestyén is.

1554 márciusában jelenik meg Kolozsvárt Heltai nyomdájában Tinódi Sebestyén Cronika-ja, amely sok egyéb mellett az Erdéli históriát is tartalmazza. Ha figyelmesen olvassuk el ennek »Öted rész«-ét, nem kerülheti el figyelmünket egy versszak, melyben a Magyarországról távozni kényszerülő »királfia siratja hazáját. Tinódi ily szavakat ad szájába :

»Bánkodik királfi, jó lován öl vala,
Kassát nézi vala, szép sokat szól vala,
Vajjon mikor léssen Kassába szállása,
Jó Magyarorszáiban és Erdélben lakása?»³⁸

A versszak utolsó két sora és a Cantio Optima refrainje vitathatatlan hasonlóságot mutat. Ha számításba vesszük, hogy ezidőben (1553 kora tavaszán) Tinódi Kassán van, felmerül a lehetősége annak, hogy találkozott a két költő. Ekkor az Erdéli históriának csak sz első része kész, az Öted részt később írta Tinódi :

»Lőn ennek írása az jó Kolozsvárban,
Tinódi Sebestyén egy iratos házban,
Lelte krónikáját ott nyomtatásában,
Két karácson közben írta ötvenháromban.«³⁹

Bornemisza Husztról jövet térhetett be Kassára s itt találkozhatott a két költő. Bár ebben a korban nem beszélhetünk voltaképpen plágiumról, felvetődik a kérdés : kié volt az eredeti sor. Én azt hiszem, hogy Bornemiszáé, Tinódi csak kölcsönözte. Emellett látszik bizonyítani az a közismert tény, hogy Tinódi költészete — sok erénye mellett — nem éppen mondható költői szépségekben gazdagnak. Lehet, hogy a későbbi kutatások fonyt fognak deríteni e kérdésre is, annyit azonban már ma is bizonyosan mondhatunk, hogy »plágiumkérdés« sohasem válhat : ebben a korban az irodalmivá még nem érett nyelv itt-ott nyitó virágait gyakran több művelője szedte bokrétába.

1553 tavaszán tehát Bornemisza Péter nekivágott a világnak. Magyarországról való távozásának oka lehetett a Kassán elszenvedett börtön ; de szerepet játszhatott a magyar iskola mostoha ellátottsága is, melyről már fentebb beszéltem. Az előzőleg neves mesterektől tanult Bornemiszt nem elégítette ki a német iskola színvonala és szelleme (ne felejtjük el, hogy Ferdinánd — és általában a Habsburgok — katolikusok voltak!), ezért indulhatott el külföldre, hogy tudását a világjárás közben elmélyítse.

Szerintem útjának első állomása Bécs volt. Lehetséges, hogy az Ördögi Kísértésekben említett nyolc aranyat Nádasdy Tamástól kapta. Ez annál is inkább valószínű, hiszen Zápolya az 1531-es budai ostromkor hősiessen viselkedő Nádasdy Tamásnak adományozta Huszt, Fogaras várát és a huszti sóaknákat, s bár Nádasdy ezekről lemondott 1535-ben, amikor Ferdinándhoz visszatért, barátai élhettek ezen a vidéken.⁴⁰ De ha Nádasdyval nem is találkozott Bornemisza a Nádasdy-levelek között nincs Bornemisznak írt, vagy tőle kapott levél, valamelyik jó emberével bizonyosan. Nem hiába emlegeti Foliopostillájában gondviselőjeként Nádasdyt⁴¹ s ajánlja Electráját is Perneszych Györgynek, »bizott uramnak és Istenben szerelmes atyámnak«, Nádasdy emberének. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy Nádasdy nagy barátja és pártfogója volt az irodalomnak : Sylvester s utóbb Tinódi egyaránt pártfogójukat tisztelték benne — Tinódi haláláról éppen Perneszych tudósítja Nádasdyt.

Azt azonban megint csak nem tudjuk bizonyosan, hogy Bécsből mikor és merre vette útját. Kétségtelenül bebizonyítható, hogy Olaszországban járt s van adatunk arra is, hogy Németország egy részét is bevándorolta. Maga azt írja, hogy Isten »tanulásért Német és Olasz országra« indította őt.

Próbáljuk nyomon követni utazásában.

Olaszországból két város nevét emlegeti : Velencéét és Paduáét. Az Ördögi Kísértések ebben a kérdésben is segítségünkre lehet : ez a helyenként izgalmas, helyenként moralizáló, mindvégig az antifeudális eszmék szolgálatában álló, az úri rend ellen kemény kritikát használó, főurat és királyt nem tisztelő érdekes irat helyet ad a pletykáknak, anekdótáknak, utleírásoknak is.

Megismerünk belőle »ördögi dolgokat, . . . kiket felőle *Olaszországban hallottam*« (Ö. K. 810 l.), megtudjuk, hogy az ördöggel »némelyek kutakat és házakat csináltatnak, amint mutatták *Páduába*, némelyek kencset ásatnak« (Ö. K. 802. l.). Figyelme kiterjed a népszoká-

³⁸ R. M. K. T. III.

³⁹ U. o.

⁴⁰ Horváth Mihály : gróf Nádasdy Tamás élete 46. l.

⁴¹ Folpost. Előljáróbeszéd.

sokra is, észreveszi, hogy az olasz nép nem szereti, sőt egyenesen megveti a részeg embert : »*Olaszországban nagy csúda*, aki a piacon tántorogva menne részegség miatt : azt ők disznónak tartják⁴². Jézus koporsójáról azt jegyzi fel, hogy »nem a mi szokásunk szerint csináltatott vala, a földön lefekve, hanem kőből úgy volt ki vágva, mint egy boltocska, az ajtaja fenn állván, mint egy ház ajtaja, *mint Velencébe láttam*, kit hozzá képest bálványozásra csináltattak a velencések, abba úgy mehettek, mint egy kis boltocskába.«⁴³ Elveszett, csak Telegdi Feleletéből ismert Fejtegetésében is emlegette velencei emlékeit.⁴⁴ Úgy látszik olaszországi emlékei mélyen szívébe itatódtak, olasz kapcsolatait tovább is megtartotta, mert említ olasz orvost, aki felkereste őt magyarországi otthonában. Ez talán ugyanaz az orvos volt, aki már Olaszországban elmesélte lelki szenvedéseit és »oly keservesen mondta meg, hogy *midőn el mennék tőle, sirna*« — írja (Ö. K. 846. l.)

Németországban is járt. Erre mutat nemcsak a már idézett nyilatkozata tanulóveiről, hanem az a sok érdekes »ördögi« historia, tanító elbeszélés és pletyka, melyet a kor Németországból összehord. »1556 esztendőbe lőt illy dolog Németországba« — kezdi egy szercesenfiú meggyilkolásának történetét (Ö. K. 845 l.). 1554-ből jegyez fel Wittenbergből egy gyilkoságot (Ö. K. 878 l.) és egymásután említ valamilyen esemény folytán egy sor németországi várost : *Grimmenthalból* háborzongatóan életszerű képet fest az elméjükben megzavarodott emberek futásáról, *Tübingenből* egy pap ékesszólását említi, mint az ördög gyalázatos incselkedését, *Jénából* egy ravaszul megszerkesztett szentképről számol be, Rhenumból egy tetszhalott lányról beszél a csodálkozás hangján ; de egymásután említi Wittenberget, Freyberget és Regensburgot is (Ö. K. 848—850. l.).

Mindent feljegyez, amit lát, amit hall. Véleményt formál a német viseletről (»Ez tetszik énnekem az német asszonyokba, hogy főnépek is csak tiszta varrást viselnek, nincsen semmi aranyos pillangó köztök« Post. IV. 548. l.), vidám történetet mesél el Melanchton Fülöp házasságából, aki hiába zárkózott el felesége elől — tanulni akarván, — mert az »ajtájára ment, először egy nihányszor zörgetvén csak így szólt : Fülöp, Fülöp, nyisd meg ; amaz tudván, hogy niha morgani jó és tanúságába megháborítaná, vesztég hallgatott, de végre addig zörgetett, hogy azt is mondta : Thu auff, du Selm! — azaz : Nyisd meg, lator. Niha kedig az olykor lőt, hogy baráti is voltak nála. És csak mondta : Ez is a házasság körösztje«. (Ö. K. 535. l.).

Kétségtelen, hogy megismerte a német népköltészetet, legalábbis a széphistóriákat. Az Eulenspiegelt mindenestre különbnek tartja »Trágár Balázs és Markalf históriájá«-nál (Ö. K. 840. l.).

Bod Péter szerint Franciaországban is járt⁴⁵, erre azonban — egy párizsi kardinálisról szóló rövid kis példától eltekintve (Ö. K. 876. l.) — nincsen adatunk. Nem sikerült semmi bizonyító erejű adatot felkutatnom, bár nem tartom lehetetlennek.

1557 őszén újra Bécsben van. Beiratkozik az egyetemre s Tannarus tanítványa lesz, a nagy humanistáé. Kassa forrongó hangulatú protestáns lakosai közül indult, humanista alapot nyújtó iskolából s hosszú utat járt be, míg Tannerushoz jutott. Deákoskodása alatt ott élt, ott tanult, ahol a humanizmus kései termése a legjobb gyümölcsöket adta : Olaszországban és Bécsben. A reformáció tanításait is »első kézből« kapta Németországban Wittenbergben. Humanizmus és reformáció : ez volt a két forrás, melyből műveltsége és világnézete táplálkozott. Az alapot ehhez azonban korának sokat sanyargatott, sokat szenvedő Magyarország adta. Haladó felfogásának, hazaszeretetének és több éves tanulásának volt mintegy próbaköve Electra-fordítása, ez a kiváló alkotás, melyet bécsi egyeteméi éve alatt írt s amely 1558-ban látott napvilágot.

⁴² Post. IV. 547. l.

⁴³ Post. III. 46. l.

⁴⁴ Az inkvizícióval kapcsolatban.

⁴⁵ Bod : i. m. 50. l.

JEGYZETEK TOLNAI LAJOS DRÁMAKÍSÉRLETEIHEZ

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába néhány hónappal ezelőtt bekerült Tolnai-hagyatékban több ismeretlen Tolnai-mű kéziratát találtuk, nagyjából töredékben. Az itt közölt két drámatöredék is ezek közül való.

Ezek a drámatöredékek egymástól nem független, különálló darabok, hanem egy dráma változatai. A szereplők — ha nem is mind — azonosak a két drámában s a motívumok is jórészt megegyeznek, csak az egyikben hangsúlyozottabbak, a másikban pedig kevésbé. Ezért a továbbiakban *vígjátékváltozatról* és *címnélküli változatról* fogunk beszélni.

A vígjátékváltozat írását feltevésünk szerint *Jubilánsok* című regényének második kiadása után (1894) kezdte el. Ezt az valószínűsíti, hogy a kézirat öregesen kusza, ideges, kapkodó vonalvezetése nagyjából azonos Tolnai öregkori (90-es évek) leveleinek írásmódjával. Feltevésünket megerősíti az is, hogy a drámatöredék még szatirikusabb jellegű, még leplezetlenül gyilkosabb élű, mint a különben egyáltalán nem szelídhangú *Jubilánsok* — melyből a dráma egyes elemeit vette. Ez a keserű szatirikus tónus különösen jellemző az öregedő Tolnaira.

A vígjátékváltozatot minden valószínűség szerint nem fejezte be. A 90-es években egészsége is megromlott s egyre kevesebbet írt. Egészen veszedelmes mértékben elhízik, (1901-ben már arról panaszkodik fiának, hogy 111 kilót nyom), asztma kínozza és nehezeére esik az írás. Ez egyre jobban elkedvetleníti, gyakran panaszkodik fiának, hogy beteg és nem dolgozhat. Valószínűleg azért utazott külföldi fürdőhelyekre: asztmája gyógyulását remélte a levegőváltástól. (»Egészségem meglehető. Csak az asztmám fojt néha. De talán Marienbad, ha oda mehetek, enyhíteni fog ezen is.« — írja fiához 1897. márc. 21-én.) Első külföldi utazását — a rendelkezésünkre álló adatok szerint — a felesége halálát követő nyáron tette, 1893-ban. Állandóan készülődik a munkára. 1897. június 16-án írja fiának: »Egészségem jó, tudok aludni, enni, inni (keveset), majd most már a munkának is erősen hozzá fogok.« Ebben a készülődő hangulatban foganhatott meg benne a drámaírás gondolata s foghatott hozzá a vígjátékváltozathoz. Alapanyagként — amennyire a rövid töredékből meg lehet állapítani — a *Jubilánsokat* és *Az új földspánt* használta fel. A tanítók és a csizmadiák küldöttségének jelenete szinte szó szerinti átvétel *Az új földspántból*. A dráma koncepciója ekkor még nem lehetett teljesen kész benne, mert a megkezdett kézirat hátára már egy 4 felvonásos színmű tervét vázolta fel ugyancsak *Az utolsó rév* címmel.

Az utolsó rév, mint cím, két alkalommal is fellelhető Tolnai novellái között. Egyik ilyen című elbeszélése a *Képes Családi Lapokban* (1885. okt.), a másik a *Pesti Hirlapban* jelent meg. Ezek az elbeszélések azonban csak címükben egyeznek meg a drámatöredékkel. A motívum azonban közös: az adósságban, szennyben, erkölcsi mocskokban elsüllyedő figurák kétségbeesetten várnak az utolsó révre, a fuldoklók utolsó szalmaszálára.

A címnélküli változatot véleményünk szerint a vígjátékváltozat után írta, ez utóbbi kéziratának hátlapjára. A birtokunkba került kézirat-töredéket minden valószínűség szerint Marienbadban írta 1897 nyarán. (»Lélekzetem fölötté enyhült. Gyomrom rendben van. És még rajzokat is írok, kritikát is írok és egy színművet, amelyből az első felvonás kész.« — Fiához írt leveléből; Marienbad, 1897. júl. 22.) Az első felvonás sem készült el ugyan egészen, de már nem sok hiányzott belőle. Valószínűsíthető feltevésünket a Tolnainál szokatlan motívum, a színleírásban a »díszes fürdői olvasóterem« és az, hogy Marienbadból írt leveleinek tintája azonosnak látszik a kézirat tintájával.

A címnélküli változat egészen szorososan ragaszkodik a *Jubilánsok* szövegéhez, kivéve az első kettő és az utolsó jelenetet. Az élénk, fordulatos párbeszédeket szinte változatlanul vette át a regényből. A *Jubilánsok* elnagyolt, egészében vázlatosnak ható szerkezetében ezek a párbeszédetek a legelőbbek és kiválóan alkalmasak dramatizálásra. Tolnai ezeket a párbeszédeteket egy-két szó elhagyásával, vagy közbeszúrásával, esetleg megváltoztatásával találóbbakká,

dramaibbakká tette. Ez a ránk maradt néhány jelenet igen biztatóan indul s ha talán sikerült volna befejeznie, egy remek szatírával lett volna gazdagabb irodalmunk.

Ez a két drámatörődék szorosan beletartozik abba a kelet európai realista, erősen szatirikus jellegű irodalmi áramkörbe, melynek első nagy alakja Gogoly, s melyhez Tolnai fiatalabb kortársa, a kiváló tehetségű Caragiale is tartozik. A *Revizor*t Tolnai valószínűleg ismerte (Szentkirályi fordításában; 1875.). Hogy Caragiale műveit ismerte-e, nem tudjuk, de erdélyi tartózkodása alatt mindenestre volt rá alkalma, hogy megismerhesse. Ezzel nem azt szeretnénk bizonyítani, hogy Caragiale, vagy Gogolyt utánozta volna, hanem inkább azt, hogy Tolnai világirodalmi tájékozódása Kelet felé intenzívebb volt, mint Nyugat felé, akárcsak a századforduló tehetséges és elfelejtett nemzedékéé. (Papp Dániel, Gozsdu, Petelei.)

Ugy látszik, Tolnai szívesen foglalkozott élete vége felé a drámaírás gondolatával. Erről több kísérlete, terve tanúskodik. A tervezgetésen azonban — a közölt töredékeken kívül — nem jutott túl. Van egy rövid római tárgyú vázlat, melynek a *Brutus* címet adta. Négy felvonásos drámának szánta, de a személyek és a nyúl farknyi tartalmi vázlaton kívül más nem maradt ránk ebből a drámából. Két ilyen Brutus-vázlata is van. Az egyik alatt *Béla*, a másik alatt *Havadtői Béla* nevével olvashatjuk szerzőként. A vázlat kétségkívül Tolnai kezéírása, ami arra enged következtetni, hogy Tolnai álnevet is használt olykor. Ezzel kapcsolatban nem tartjuk érdektelennek megemlíteni azt sem, hogy találtunk egy lapkivágatot (sajnos sem a folyóirat címét, sem évfolyamát nem sikerült megállapítanunk), melyen *A Ság Maris anyja* című ballada alatt szerzőként *Asszonyjai* áll. Tolnai ezt saját kezével kihúzta és melléje írta: Tolnai Lajos. A versnek egyik sorát is áthúzta és tintával mást írt helyébe.

A *Brutus* tervének keletkezési idejét nem sikerült megállapítanunk, annak ellenére, hogy Tolnai a szereplők mellé odaírta azt is, hogy kinek szánta ezt vagy azt a szerepet. Egyetlen támaszpontunk a kézírás s ez kétségkívül öregkori.

A *kereskedők Lear királya* (Szomorújáték öt felvonásban) című dráma szintén csak terv maradt. A tartalmi ismertetés itt már bővebb és a személyek mellé odaírta egy-egy híres színész nevét (Szigeti József, Prielle Kornélia, Ujházy Ede, Szathmáryné, Gabányi, Vízváry). A színészek neve sem mond sokat a terv keletkezési időpontjáról, mert valamennyien a 70-es évektől kezdve a 90-es évekig, — sőt többen közülük tovább is — állandóan hasonló szerepeket játszottak. (Ezúton is köszönetet mondunk Horányi Mátyás kartársunknak szíves felvilágosításaiért.) Itt is egyetlen tájékoztatónk a kézírás, melyből a 80-as évekre lehet következtetni.

Ez a terv sem önálló elgondolás. A *Somvári Fényes Adám úr* című hosszú elbeszélését akarta dramatizálni. A tartalmi vázlatból az derül ki, hogy Tolnai kissé élesebbé akarta tenni a konfliktust Somvári és a társadalom között. Míg az elbeszélésben a megtört Somvári csendesen várja halálát felesége mellett, a drámában kitör rajta az örület és öngyilkos lesz.

Végül szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a drámatörödéket modern helyesírással közöltük. Legjobb szándékunk mellett sem közölhetjük betűszerint, mert Tolnai ideges, kusza reszketeg írása (egyik levelében említi is, hogy nehezen ír, mert reszket a keze) teljesen következtelen az interpunkció terén, olykor valóságos keresztretjvény egy-egy mondat, s megoldása nagy kézírattári gyakorlattal lehetséges csak. Sokszor még ez sem elég, mert írása néhol egészen gyorsírásszerű: a teljes szó helyett csak egy-két, a szóra jellemző betűt ír le, a ragokat és képzőket sok helyütt elhagyja.

A kézirat »megfejtése« szokatlanul nehéz munka volt, sok mondatot csak Tolnai stílusának, mondatszerkesztésének, szófűzésének alapos tanulmányozása után értettünk meg.

AZ UTOLSÓ RÉV

Vígjáték 3 felvonásban

írta: Tolnai Lajos

Első felvonás

Tágas terem, fő és két (szélső?) ajtóval, díszesen bútorozva.

I. jelenet

Jóljárt Péter, kimaradt képviselő, Jóljártné bárónő s két özvegy, a leányai, kik elvált hölgyek.

JÓLJÁRT P. (*miután nagy garral úriasan beléptek és gúnyosan mindent megfigyeltek és helyet foglaltak*):— Én Magyarország legszerencsétlenebb embere vagyok. (*Homlokát dörzsölve és gyér haját kúszálva.*)

JÓLJÁRTNÉ: És ezt most mondod, mikor már elvettél, becsaptál, s a képviselősből kiestél?

Leányok, (*kik szavalnak és énekelnek*) lássatok itt egy Rousseaut, aki vallomásokat . . .
LEÁNYOK: Nagyszerű!

JÓLJÁRT: De kérlek, engem mindenki megcsalt.

NŐ: És te senkit! Választóidat felültetted és semmit se tettél értük, csak kártyáztál és uraskodtál.

FÉRJ: De kérlek, mikor miniszterség volt kilátásba helyezve; most belügy, mikor a belügy-miniszter ingott; majd (*Gabi?*) távoztával a közmunkaügy; még a hadügyminiszterség is előttem állott.

NŐ: Leányok, (*kik hangosan énekelnek*) lássatok itt egy hadügyminisztert, aki a szakácsnéját nem tudja fizetni.

LEÁNYOK: Nagyszerű!

FÉRJ: De kérlek édes Angelám, (*kérlek . . .?*) A pillanatnyi zavarok szemeidet elhomályosítják. Nem voltam-é kedvence a pártnak?

NŐ: Míg a pénzed tartott.

FÉRJ: Nem vagyok-é akademik?

NŐ: Hát az mit ér? Semmit sem ér.

FÉRJ: Az sokat ér, befolyást hoz. S nekem most elsősorban ezt kell érvényesítenem. Vidéken sok a tudós, író: mindmegannyi kortes.

NŐ: A pénz . . .

FÉRJ: De kérlek. Ezek jó emberek, ezek meg nem csálnak; Kópár László egy tiszta karakter, egy jubileumért, s egy királyi tanácsosságért a vermesi mandátumot a kezembe adja. A ház alelnöke visszalép a kedvemért, én alelnök vagyok, esetleg miniszter.

NŐ: Elöttem akarsz hazudozni? Leányok, egy Tartuffe (*azok szavalnak*) ész nélkül, pénz nélkül, aki azt hiszi, hogy minket is felültet.

LEÁNYOK: Nagyszerű!

NŐ: Beszélj őszintén, mondd, hogy itt áll Magyarország egyik legsvihákabb embere torkig váltoadósággal, minden munka nélkül, miniszterséget hajhász, mikor egy falusi jegyzőségnek nem bírna megfelelni, minden szava hazugság, minden lépése csalás, árulás . .

FÉRJ: Nagyon tévedsz, és kérnélek ne beszélj ily hangosan. Ezek az emberek mind igen becsületesek, egy fővárosi notabilitás előttük félisten, nem kell a szívekből kiölni, ezek vérüket áldozzák jó vezetés mellett egy kitűnőségért és azt nem tagadhatod, hogy pártomban mindig kitűnő szerepet vittem.

NŐ: Leányok! (*kik énekelnek.*)

LEÁNYOK: Nagyszerű! (*És énekelnek tovább.*)

JÓLJÁRT: Esedezve kérlek, otthon mindent mondhatok rólam: itt dicsérj, légy irántam gyöngéd, mert a világra nagy hatással van az, mikor a nő férjét isteníti. Most néhány hétig isteníts, míg a választáson át nem esünk; beszélj jószágainkról.

NŐ (*erélyesen*): Leányok — halljátok ezt?

LEÁNYOK: Nagyszerű!

JÓLJÁRT: Mondd, hogy úgy a sajtónak, mint a minisztereknek legbensőbb barátságával dicsekedhetem, s vasúti (*tisztséget?*), tanfelügyelőséget, bérleteket állami vagyonokra, állami építkezésekre bátran ígérhetsz, csak pár hétig. Ezek a jó emberek elhisznek mindent. De sőt arra kérlek: ígérj te is, bíztass mindenkit, majd meglátod, mennyi itt a kérelmező, ajándékozó — és egyre még: Laura lennél oly kegyes: kimondhatatlan bájosságoddal ezt a vén Kópárt, ezt az emberi (*tökéletesség?*) nélküli agglegényt vennéd körül — otthon aztán lerázhatod, (*eljárhat a télen*), kirekesztheted, csak itt pár hétig istenítsd. Oh a vidék boldog, ha egy két szép nőt hall a fővárosi kitűnőségekről; elfelejti az (*árvát, a terményt, a házat?*) az adót, az egzekuciót . . .

II. jelenet

Kópár László — s az előbbieket, kik mind felugornak s a legnagyobb tisztelettel közelednek a belépő felé.

JÓLJÁRT (*megöleli Kópárt*): Kedves, legkedvesebb ifjúkori barátom! Lásd itt a legboldogabb családot, a leggyöngédebb anyát, hitvest, született báró Rétségi Angelát, s itt e két kedves gyermeket, Laurát és Matildot, kik imádoztak nóm első férjétől, báró Récsy Pál aranykulcsostól származnak. S fenkölt művészetükkel a főúri szalonok . . . — mondhatom, a lapok nélkül mondhatom — csillagjai; énekelnek, szavalnak, táncolnak, festenek; igen, óh, majd meg fogod látni, de Pesten legalább is pár hetet nálunk kell laknod. (*Közben hajlongások, üdvözlések, mosolyok, oldalt-kacagások a vén esetlen gavalléron*).

Imádott Angélám *(odavezeti a vén gavallérhoz, ki ravaszul pislogat a csinos úrhölgyre és nem mutat szamarat, amelyet a vidéktől várna egy fővárosi kitűnőség)*, tekintsd itt Kopár László barátunkban a hazegy, a város legtiszteltebb vezérférfiát, vezérbajnokát, pénzügyi kapacitását, elvkitartó hazafiát. Gondolom, sok egyletnek, választmánynak vagy tagja, Lászlóm.

KOPÁR L.: Eddig negyvenötnek; elnöke tíznek, alelnöke 15-nek, pénztárnoka húsznak. Agg vállaim érzik is a terhet, de kedves hazámért erkölcsi kötelmem helytállani.

JÓLJÁRT: Mondtam, hogy egy Kátó, egy Deák Ferenc, egy Királyi Pál, egy Zrínyiil Búszke vagyok rád Lászlóm, igen büszke, én ezt már fönn is sokszor hangsúlyoztam. Nőm, a bárónő — mivel mi egy kissé új házások vagyunk s még mindig mézesheteinket éljük — *(meg akarja csókolni)*

BÁRÓNŐ *(gúnyos mosollyal)*: Leányok, láttatok ily gyereket?

LEÁNYOK: Angyal ez a papa, egy Romeó, egy ellenállhatatlan...

FÉRJ: ... elválaszthatatlan tőlem. Lekísért angyali leánykaival, hogy míg én jubileumodat rendezem, ő a helyi kultúrintézetek javára kedves Lauránkkal és Matildkánkkal hangversenyeket, alkalmissal műkedvelő előadásokat tartson, rendezzen. Ő ebben kitűnőség, páratlan zseni. Laura a legkiválóbb szavaló és cimbalmasz; Matild az éneken nyújt valami elragadót. Nos, mondhatom, hogy Magyar-megye ereibe új vért fogunk önteni.

BÁRÓNŐ: Leányok — —

LEÁNYOK *(nevetve)*: Nagyszerű ez a papa!

(Mialatt Kopár a két leányhoz fordul, s a két leány elfoglalva tartja a vén gavallért, Jóljárt Péter kézzel, arccal, szóval körülveszi nejét, hogy meglágyítsa.)

Isteni Angelám, bocsáss meg, hogy ennyit hazudom, légy elnéző, ne csúfolj ki, a diadalért mindent meg kell tennünk. Ez az utolsó rév. Ha ez nem sikerül, főbe lövöm magam. Lásd már sírva fakadok — kegyelmezz, légy segítségemre, én Magyarország legszerencsétlenebb embere vagyok...

III. jelenet

Előbbiek. Három úr. A polgármester. Fejes Eduárd és Közli József

(A polgármester egy vékony, korán vén gyermekember, csekély veres pofaszakállal, szemüveggel, magasra tartott orral, (ugrándozó?) modorral, mely magas összeköttetéseiből foly; Fejes Eduárd (amilyen a híres, egy olv. szó). Közli József egy vén szürke ember, okmányokkal, melyek kilátszanak belső zsebeiből).

A POLGÁRMESTER *(mindhárman, az újonnan jöttek, nagy éljént kiáltanak, mely kívülről harsány részvétellel növekszik)*: Én a város, Vermes szabad királyi város polgármestere vagyok; nem vagyok szónok, csekély tehetségeimmel — amennyire ezek létezését beigazolhatnám — az adminisztráció terére vettem magamat, mivel szerencsétlen hazánk a defraudációk által különösen az adminisztráció széles reformjait igényli — mint tehát nem gyakorlott, nem született szónok, üdvözlöm városunk nevében méltóságodat... *(Kopár int a hölgyekre, hogy családja)* és méltóságod családját; találja és érezze magát körünkben kedvesen. Ezt volt' kedves kötelességem városom és társaim nevében hódolatteljesen kijelenteni. Éljen!

(Harsány éljen bent, mint kint. Jóljárt úr ünnepélyes hályozta teszi magát — mialatt a hölgyek, a polgármester bókoló hajlongása mellett, szerényen távoznak egy oldalajtón, ahonnan fél fejével mintha néznék a jelenetet, majd végkép el is tűnnek — s így kezdi beszédét):

JÓLJÁRT PÉTER: Kétszeresen örvendek a csekélységet váratlanul ért lelkes kitüntetésnek, egyfelől, mert legszívesebb rokonszenvemet fejezhetem ki e nemes város nagy-hírű polgárságának, ragyogó intelligenciájának, másfelől módomban áll bizodalmasan kijelenteni *(s itt egy iratot mutat föl)*, hogy én az ország ünnepélyre rendező főbizottságától avégből küldtettem ki, hogy itt egy jubileumot rendezek, s arra a legjelesebb hazafit önök díszes köréből kiválasszam. Bátor voltam ezen érdemben legbensőbb barátaim egyikét, e megye jeles fiát, Kopár László ur önagyságát... *(Némi megütközés az arcokon s a küldöttség tagjainak némajátéka, melyből kilátszik, hogy a személyre nézve nincsenek az eszmék összhangzatban.)* felkérni, hogy felette kiszabott időm miatt, addig is, míg szerencsétlente önök társaságába érkeznek, hívjon össze egy szűkebb konferenciát a notabilitásokból, mely konferenciának lenne hivatása előzetesen is meghányi-vetni a dolgokat, s, úgy a személyre, mint a kivitel módozataira megállapodásra jutni.

(Kopár L. int Fejes Eduárd felé)

FEJES EDUÁRD (*előbbre lépve*): Nagyságos uram, mélyen tisztelt ...

KOPÁR L. (*bemutatva*): Fejes Eduárd úr, városunk köztisztviselőiben álló zurnalisztája.

FEJES EDUÁRD: Huszonhat lap levelezője, s ha szabad nagyobb irodalmi műveimre hivatkoznom: »A pénz beszél, a kutya ugat«, »Egy segédfogalmazó nyomorúságai« s a »Legősibb székely család genealógiája« című röpiratok szerzője. Tisztelt bátyám, Kopár László úr aláírásával, mint ideiglenes elnökével, s az én alájegyzésemmel, mint ideiglenes titkárával, a mai napra, e helyre éppen délelőtti 11 órára bizottmányi ülést hívtam egybe, melynek tagjai városunk legéremesebb hölgyei és vezérférfiai, úgy az intelligenciából, mint a polgárság köréből.

JÓLJÁRT PÉTER: Nagyon szép, felségesen szép. Nagyszerű polgári hazafias kultúrnapot fogunk rendezni, a lapok odafönt el lesznek ragadtatva, barátom a miniszter ...

IV. jelenet

Előbbiek. Törő Mihályné (egy öreges (?) cifra asszony)

TÖRŐ MIHÁLYNÉ (*kinez rosszat gyanítva odaugrik Kopár László*): Bejelenthetem a polgári nőegyletet? Itt vagyunk 10—15-en, ahányat hamar összeszedhettem. Úgy ég az orcám, a sok lőtás-futástól.

KOPÁR L. (*mialatt a pesti vendég, s a hármás küldöttség nagy megütdéssel arcjátékoz*): De hiszen most más országos dolgok vannak itt a tapétán Törőné asszony — hagyják el. (*S akarja kijelölni*).

TÖRŐNÉ: Én egy tapodtat sem innen. Mikor követválasztás van, akkor mindig az járja: a nép, a nép, a nép szava isten szava; no hát itt vagyunk az isten nevében. Ne mindig az úri nőegyletben a nagyságos dámák szedjék le a tejfelt, jusson a szegény népnek is. Ők majd megjelennek parádében, mi jöttünk, ahogy jöhettünk. Sok a betegünk, sok az árvánk, sok a tehetetlenünk. Elég sokáig voltunk néma gyermek; a nyomorúság, meg az igazságtalanság felnyitotta a szánkat: most már beszélünk. Méltóságos uram (*int az asszonyoknak, kik jöttek vagy húszan, ifjak, öregek vegyesen*), csak azért jelentünk meg — követem alászan tisztelettel — így a polgári nőegylet, hogy ne akkor jöjjünk, mikor már semmi se lesz.

KOPÁR és a POLGÁRMESTER egyszerre De édes Törőné itt most egészen másról van szó ...

TÖRŐNÉ: Tudjuk, mindig azt mondják. Mikor a főherceg itt járt, az úri nőegylet kapta a szép ajándékot, mi meg hordtuk a sok virágot, s nem kaptunk semmit. Nem, a mi szegényeinknek is kell valamit a szájukba tenni. Ne csak mindent a szobalányok, meg a cifra szakácsnék, meg a nagyságos Baranyai Cica kapjanak, részesedjenek a mi elnyomordottjaink is. Ott van a Fehér János, akinek a két lábát elvitte a gép, őt apróval vannak ... igenis méltóságos úr, hozta a jó isten, mert jobbkor nem is hozhatta. Legyen áldott a nagyságos miniszter, aki gondoskodik az ország szegényeiről.

V. jelenet

Inas. Előbbiek.

INAS: A tanító egyesület akar bejönni.

POLGÁRMESTER (*ugrándozva*): Lehetetlen, mondja: én parancsolom ... Ez borzasztó. Itt a »Segítség« következése. A népnek nem kellene adni egy garást.

VI. jelenet

A tanítótestület, mely kettesével, hármásával tör be a terembe. A nők lassan távoznak. Előbbiek.

POLGÁRMESTER (*dühösen rájuk támad*): Hát mit keresnek itt önök? Egy magas vendéget hogy merészelnék megtámadni!

I. TANÍTÓ: Mi küldöttség vagyunk, a magyarávárosi egész tantestület küldöttsége.

JÓLJÁRT PÉTER (*a tanítók elé áll, s a polgármestert hátrább tolja*): Kérem méltóztassék. Engem e bizodalom csak megtisztel. Küldöttségüket örömmel fogadom. Mondjanak el mindent, ami szívükön fekszik, én a népnek mindig a legőszintébb barátja voltam és ezt, talán méltóztatnak még emlékezni, a közmunka-budget tárgyalásainkon merészen hangsúlyoztam is. Talán fizetésük? Kezdjük mindjárt a főtételen.

II. TANÍTÓ (*nyersen*) : Én fél esztendeje nem láttam egy forintot azokon a büntetéspénzeken kívül, amelyeket a szolgabíró úr felszedegetett az iskolába nem járó gyermekeken. A búzám künn van, a kukoricám künn van ; ha megyek az espereshez : tűrjek, megyek szolgabíróhoz : tűrjek és különben se alkalmatlankodjam, mert igazat lát követelésemben a felsőbbség ellen, és ezt a törvénynek szigorúan kell sújtania.

JÓLJÁRT P. : De hát a tanfelügyelő úr?

POLGÁRMESTER : Vigyázzon szavaira.

II. TANÍTÓ : Ej én már leszámoltam az étellel. Engemet eltiporhatnak, elzárhatnak, koldusabb már nem leszek, mint amilyen vagyok. Ez a mostani éppen az ötödik helyem, egy pár fokkal mindnél hitványabb. Valakinek csak ki kell mondani az igaz szót. Ha engem taszított az isten a panaszkodók élére, hát jó, köszönöm, de bizony nincs is a világon az a fehér kalács, amelyikért az igaz szót ketté harapnám. El vagyunk nyomva, hajlékunk többnyire a kutyáknak való, nem embereknek. Egy szoba, egy földes szoba : ott feküdjék a beteg, ott lármázzanak a gyerekek, a bölcső ott rengjen, én ott korrigáljam az írást, a feleségem ott öltözködjék, a leányom ott szőjön, fonjon, varrjon, vagy ha a szívét öröm járja keresztül : ott dalolásson. Ott járjon-keljen az előljáróság, a tanfelügyelő önagsága, ott a rongyaink között . . .

POLGÁRMESTER : Nem engedem, nem engedem az igazat a felsőbbség ellen, azonna távozzanak.

JÓLJÁRT P. : Kedves tisztelt tanító urak, mindeneiket el fogok a miniszter barátomnak (mondani). Örvendek, hogy ezt a nagy nyomorúságot a saját szememmel láthattam. Igen, én a kormánytól vagyok leküldve — sorraokozunk annak idején mellé.

I. TANÍTÓ : Fogadja el méltóságod, kegyes pártfogónk (*helyi?*) tantestületünk kezéből a díszelnökséget.

II. TANÍTÓ : El ne fogadja méltóságod, a szent istenre kérem, el ne fogadja. Aki egyesületi díszelnök lett, az nem tesz többet érettünk egy lépést.

VII. jelenet

Inas. Előbbiek. (A tanítók távoznak)

INAS : A polgárság kíván — a csizmadia céh.

(A polgármester mosolyogva beszél taglejtésekkel, arcával részint társaihoz, részint a vendéghez — mialatt húzódnak be a csizmadiák.)

CÉHMESTER : Méltóságos főbiztos úr! A szentséges úr Istennek tiszta szívünkéből hálákat adunk, hogy e szép napra felvirradhattunk mindannyian, és hogy így szemtől szemben állhatunk egymással. Mi meg vagyunk csalva, de nagy mértékben. A régi céhmester, meg alcéhmester, meg Pipás Lajos, a pénztárnok kimelleyeztetek bennünket az utolsó szimpla talpunkból, pedig olyan bőreink voltak, cugehéreink, hogy a miskolciak elülhettek mellettünk. És mi történt . . .

POLGÁRMESTER : Bocsánatot kérek méltóságos uram, de nem engedhetem, ez egyenes lázítás a felsőbbség ellen.

JÓLJÁRT P. : Csak folytassa. Büszkének érzem magamat, hogy becses polgári bizalmukban részesítenek.

CÉHMESTER : Az történt, hogy Pipás, meg Kaparéék Mihály, meg Csefkó Sámuel közös korcsmát nyitottak az egyesület pénzéből . . .

POLGÁRMESTER : Nem engedhetem! *(a kezével hadonász)*

CÉHMESTER : A tanácsosokat oda édesgették, ökelmük ingyen ott iddógáltak, de sűrűn. Előbb Pipás Laji lett városi képviselő, borvám, közigazgatási tag, minden tag, majd meg utána Mihály öcsénk kapta el a tisztséget, végül Csefkó Sámuel kerekedett be az uraságba, s az lett a sok jóból, hogy egyszer kerestük a drága bőroket, hát nincsenek, a fain dupla talpakat, hát se hírük, se hamvuk. Innám Lőrinc, a csizmadiák főfelügyelője kiesik ám a szenátorságból, s hát nemsokára . . . — úgy van-é?

CSIZMADIA : Úgy van. Egy szóig igaz.

CÉHMESTER : Egy falat, de egy porcika bőrünk sincs.

JÓLJÁRT P. : Igazságot teszek szeretett polgártársaim. Úgy vegyék, mintha már kezükben volna a jogorvoslás. Azért jöttem, hogy a nép sebeit gyógyítsam.

VIII. jelenet

Uj küldöttségek akarnak jönni, de a polgármester megakadályozza. A terem megtisztul, hogy csak maga marad a színen Jóljárt P. úr. Jön a báróné.

*

Egy másik változat terve:

AZ UTOLSÓ RÉV

Színmű 4 felvonásban

Írta: Tolnai Lajos

Első felvonás:

A vendég.

Második felvonás:

A jubileumi konferencia.

Harmadik felvonás:

Posztó és a vidék.

Negyedik felvonás:

Az utolsó rév.

*

A cím nélküli változat:

Első felvonás

Diszes fürdői olvasóterem, képekkel, apró asztalokkal, egy leterített billiárd-asztallal. Az asztalokon lapok. Lámpák, székek. Oldalt innen is, túl is ajtó, s a följárat.

I. jelenet

Bilinszky Mihály (kezében a központi bizottság ajánlatával), Kopár László ünnepélyes feketé öltözetben, papias magatartással, fésüléssel.

BILINSZKY: Ha még két hónapig tart az országgyűlés . . . Te, már a kultuszminiszter háta mögött ültem.

KOPÁR L.: Nagyszerű!

BILINSZKY: Most én vagyok ennek a szerencsétlen megyének a főispánja. S minő világot teremtünk! Csak fuss át, csak kérlek fuss át bátran rokonaid listáján, azt mondom senkit ki ne hagyj. Nos, átfutottál rokonaidon?

KOPÁR: Átfutottam.

BILINSZKY: Öcséden?

KOPÁR: Által.

BILINSZKY: Sógoraidon? Unokavéreiden, komáidon, barátaidon? Elképzelheted, hogy ezt a szerencsétlen megyét új virágzási korszak felé vezettük volna. És egy hirtelen háborús hír és a bezáró terminus kiadatik. Ezt a gyerek főispánt a gallérjánál fogva . . . — és bezáródik az országgyűlés. Éppen sikerült elválnom a nőmtől, aki egy közönséges polgárcsaládból származik . . .

KOPÁR L.: Huszonhárom évig éltetek együtt?

BILINSZKY: Éppen addig, de fölfelé menetelemben utamban állt. No, jó volt, hű volt, munkás volt, nem veszek le róla semmit, de utamban állt, s végre főispán akartam lenni, onnan államtitkár, s te tudod, hogy mi egy államtitkár . . . és bevégződik az országgyűlés. Én nyakig adóssággal, új feleségemmel, a néhai szécsi főispán hitvesével, báró Kreuzmann Amelyvel, és orrom előtt a tizenkettedik órában becsukják a Sándor utcai palotát. Az a hitvány antiszemita Kőteles Andor megbuktat, mert ő akarta elvenni a bárónét, én rögtön szaladok a miniszterhez — elment Franciaországba . . . — Dehogy ment, csak az

adósságai elől egy kissé elhúzódtott. Új kerületet kérek. Megkésem. Újabb adósságok. Lefutok Erdélybe — Király Béla tizenötezret kér... — elképzelheted, hogy mikor az embernek minden forrása kiapadt, mi megy véghez a fejében. Most a tenyereken hoztam volna számodra a régóta sóvárgott királyi tanácsosságot. Többet mondok, hoztam volna egy szép vaskorona rendet. De László, ígérem, a szentháromság istenre ígérem, semmi akadály — három vagy két hó múlva nagyságos Kopár László királyi tanácsos vagy. Olvasd, mit ír a központ.

KOPÁR L.: »Melegen ajánljuk...«

BILINSZKY: De úgy van »a legmelegebben«. Nem érzed? Itt borzasztó melegség van. Vagy csak az én fejem?

II. jelenet

Előbbiek. Bilinszkyné (egy vén dáma, igen tarka, fiatal ruhában, kezében egy arany metszésű könyvvel.)

BILINSZKYNÉ *(mialatt a férfiak fölkelnek s nagy hódolattal a báróné elé sietnek)*: Papuska, én szavalni fogok, Anasztázia énekel, és Arthur — no és Arthur mit tegyen a közjóért? *(A báróné megcsókolgatja magát férje által, és arisztokratikus leereszkedéssel kezét nyújt Kopár úrnak.)* Van itt nőegylet?

KOPÁR L.: Nagyszerű, három.

BILINSZKYNÉ: Ah! Akkor hát sokat kell szavalnom.

BILINSZKY *(félre)*: Vacsorák, vacsorák, azok volnának a jók, de a kerület kizsebelt! KOPÁR L.: Mánás nőegylet, hivatalnok nőegylet, és polgári nőegylet. A mánás nőegylet vezére egy öreg grófné, akinek már semmije sincs; a hivatalnok nőegylet elnöke egy gazdag kereskedőné, akinek minden héten nagy ozsonnát kell adni, és a polgári nőegylet egy igen gőgös polgárné, valami Posztó Sámuelné, akinek a férje a polgárság fővezetője, borzasztó szerepelhetnék ember.

BILINSZKY: *(lelkesezve)*: Azt kell megnyernünk.

KOPÁR L.: Igen, már hívtam.

BILINSZKYNÉ: A mánás nőegyletben szavalni fogom Vörösmartytól *A merengőhöz-t*, a hivatalnok nőegyletben Kiss Józseftől *A Simon Juditot*, és a polgáriban Gyulaitól *Az éjjeli látogatást*. Gondolom, ebben a ruhában hatást fogok csinálni a tiszavári elnöknél. Pá, pá, papuska *(mint egy fiatal lány, kiszalad)*.

BILINSZKY: Mit szólasz a nőmhöz, a bárónéhoz?

KOPÁR L.: Nagyszerű.

BILINSZKY: De azt kikötöm, hogy először a te jubileumi ünnepélyeden fog szavalni. A jubileumnak meg kell lennie egykor, a kormány figyelmét fel kell hívnunk rád teljes mértékben, mert manapság csakis azok boldogulnak, akikre a kormány figyelme alkalmas utakon felhívott. Elhiheted, hogy alkalmasabb út erre nézve nálamnál nem lehet. Nekem a miniszterek per te barátaim, az intéző körök fent, mint lent igen nagy tisztelőim, nőm rokonsága az egész főrend, csak éppen meg kell fognunk ezt a kerületecskét, most a pótválasztásnál igen könnyű. A legjobb szónokok lejönnek velem, azokkal megismertetlek, benső viszonyba hozlak. Oh, sokakat hoztam már így benső viszonyba, kik ma áldva áldanak — és te királyi tanácsos vagy, nagyságos Kopár László. Ez oly bizonyos, hogy kizár minden kétséget.

KOPÁR L.: Hát a vaskorona? Azzal mi jár? Nem vagyok hiú ember, az soha nem is voltam, de annyi, mint a királyi tanácsosság...

BILINSZKY: Nagyon jó, hát vaskorona rend. Kétségkívül ez volna hatalmasabb, szebb, imponálóbb. No ezt csakis a nőm szerezheti meg, mert az illetékes hivatal cheffe ép tulajdon nagybátyja. Oh, drága Lászlóm, akkor te méltóságos úr vagy, és a főrendiházi tagságtól csak egy lépés választ el.

KOPÁR L.: Tehát a jubileumot vélnéd alkalmasnak arra, hogy a kormány...

BILINSZKY: Tökéletesen. Egy jól rendezett, kellő lármával, zajjal, egy kis alapítvánnyal — amit nem szokás kifizetni — rendezett jubileum az aranyesőt mindig meghozza. A kormány kitüntet egy köztisztületben részesülő polgárt, hazafit, egy fedhetetlen karaktert, minő te voltál mindig és vagy és maradni fogsz, biztosan fölkeres. Gondolom, előbb a királyi tanácsosság jöjjön...

KOPÁR L.: Miért nem a vaskorona?

BI LINSZKY : Édesem, az már fokozat, de oly bizonyos fokozat, mint egyik lépcsőtől a másik. Első a nemesség, második a királyi tanácsosság, harmadik a vaskorona, esetleg bárói cím.

KOPÁR L. : Tehát a jubileumot gondolnád és hogy ennek a választást meg kell előznie. Mindenesetre én is úgy látom, hogy előbb a jubileum, aztán a pótválasztás, ezen kívül a vaskorona nagyon jó lesz, nem vagyok hiú ember, nem vágyom a címekre legyen a királyi tanácsosság.

III. jelenet

Előbbiek. Posztó Sámuel.

KOPÁR LÁSZLÓ (*méltóságteljesen vendége elé vonul*) : Ah, isten hozta az éni kedves barátom uramat. Dicsérjük, mindig dicsérjük. Nem is lehet ily önzetlen polgárról, kötelességű hazafiról máskép, mint őszinte magasztalással szólani. E percben érkezett őméltósága, a rádi (?) kerület volt képviselője, ifjúkori barátom, a kormány kitűnősége — nagyon szerencsés véletlennek találok, hogy szerencsém lehet bemutatni önt őméltóságának. Rég kellett volna, hogy a magas kormány figyelme egy ily jeles polgárra irányoztassék, mint Posztó Sámuel egyházi tanácsos . . .

POSZTÓ S. : De városi képviselő is vagyok, iskolaszéki tag, a kaszinó háznagya — és magam se tudom hány főfőválasztmány tagja, alelnöke, a szabó céhnek meg éppen elnöke — nagyságos uram.

KOPÁR LÁSZLÓ : Csak *tekintetes*. Útálom a hiúságot. Én régimódi egyenes ember vagyok, még azt is megvetem, aki üres címek után szaladgál. Egyetlen törekvésem volt egész életemen át csakis az anyagi téren előrehaladás és mindenek fölött kedves polgártársaim sorsát előmozdítani. (*Zsebéből egy lapocskát húz ki.*) Olvasta-é a *Szénavári Közlönyt*?

POSZTÓ S. (*nagy hetykén a vendég felé beszélve*) : Olvastam, olvastam, hogyne olvastam volna, nagyságos uram.

KOPÁR LÁSZLÓ : Mit mond reá?

POSZTÓ S. : Felakasztják őket.

KOPÁR L. : Kiket?

POSZTÓ S. : Akik megölték azt a vén uzsorás asszonyt. (*Bilinszky kacagva eltűnik egyik ajtón.*)

KOPÁR L. : Óh, óh, már ki törődne egy vén asszonnal, mikor a haza érdeke mindenek fölött. A jubileumot, a jubileumot nem olvasta?

POSZTÓ S. (*indulatosan*) : Megint jubileum, Szénavárban?

KOPÁR L. : Ott lenne, ha őméltósága épp azért nem jönne, hogy állami okokból itt rendeztessen jubileumot Szalmavárott. Arról van szó, hogy hol legyen az új esperes, hoforogion legjobban a pénz, hol virágozzék a polgárság, hova tegyék az új adófelügyelőséget, királyi törvényszéket. Magának, tisztelt barátom, most épült két szép új háza, azokba még lakó kell. Látja már milyen áldásos céllal utazott le a fővárosból őméltósága Bilinszky Mihály? Nos tehát magunkra kell vonnunk a kormány figyelmét és egy (társadalmi ?) valami kedves áldozatot kell hozni a kormánynak és kerületnek. Rá térünk erre is. Őméltósága valami igen kitűnő jubileumot akar rendezni. És erre a rendezésre ki volna alkalmasabb, mint kedves Posztó barátom?

POSZTÓ S. : Vezér kellene. De ha nincs. Nálunk nincs vezér.

KOPÁR L. : Van.

POSZTÓ S. : Ki?

KOPÁR L. : Én tudom.

POSZTÓ S. : A főispán? Az fősvény.

KOPÁR L. : Nem az barátom.

POSZTÓ S. : A prépost? Az fősvény, megenné a várost haragjában, amiért néhány száz forintján meg nem választottuk követnek. Utolsó ember a kerületben, és — ha az — nem baj; de ha jól vezetjük, vezet is.

KOPÁR L. : Hallom, nagyon szép leánya van. Valakit szemeltem ki a számára. Kitűnő egy ifjú ember.

POSZTÓ S. : Bizony megköszönöm nagyon szépen, mert rosszabb világot házasság dolgában soha se éltünk, mint most. Kénytelen a becsületes ember vagy prédára eresztetni a gyereket, mint Bende János tette a sok rossz leányával, vagy úgy tesz, mint Bivalyos Miklós,

aki az egyik vejével minden héten lehozhatja Pestről azt a tejelesszájú legénykét, csak a leányának vőlegényt foghasson. Hazudik, urizál, pedig egy garas erője sincs.

KOPÁR L.: Hát a *Feltámadást*, a szénavári ellenzéki lapot olvasta-é?

POSZTÓ S.: Azt nem olvastam, mert megbántott.

KOPÁR L.: Pedig ellenségeinket kell ám olvasni. Olvassa itt, itt... Jubileumot a nemzet nagy fiának...

POSZTÓ S.: Ki az?

KOPÁR L.: Egy pénzügyi elnök... — olyan itt is akad. Olvassa csak: Nos polgártársak fell! Felsorakozni, és megragadni a kínálkozó alkalmat, hogy a művelt világ, néhány napig bár, ismét velünk foglalkozzék, és a kormány kénytelen legyen észrevenni bennünket! Nem sérti ez, Posztó barátom, Szalmavár derék polgárságát? Én már vén vagyok, nekem senkim, nekem semmire sincs szükségem, nekem csak az anyagi téren való előhaladás volt célom, De maguk gyermekes apák...

POSZTÓ S.: De hát mit tegyünk?

KOPÁR L.: Jubileumot kell tartanunk. Mennyi pénzt hoz ez a városnak! Oda csődül a félvilág. Ahány dalárda: ott lesz, ahány színésztársaság: ott lesz, ahány tüzoltóegylet: ott lesz. Annyi házasodó szép fiatal ember...

POSZTÓ S.: Nincs vezér, nincs, aki nagy ebédek adjon. Egy polgár azt nem teheti.

KOPÁR L.: Miért nem? Éppen egy polgárnak volna kötelessége maga iránt figyelmet költeni a kormány előtt. Egy szép ordót kapni, annak tiszteletére egy díszbankettet adni — úgy haladna ám az ember föllebb. Nekem nem kell, én már vén vagyok, se nőm, se gyermekem, de Posztó barátom előtt egy fényes jövő áll.

POSZTÓ S.: De kinek adjunk jubileumot? Ki költségén?

KOPÁR L.: Nem gondolja, milyen szép volna egy ötvenéves jubileum Szalmavárott? Nem holmi tíz-húsz esztendő, hanem félszázados. Én szívesen segédkezet nyújtanék. Ott van a páterek fürdője. Felajánlanám az ünnepség helyiségeül. Ingyen fürdők! Mennyi embert vonzana ez! Tudnám módját ejteni, hogy egy díszebéd...

POSZTÓ S.: No már az lenne jó, a papok költségén, egy hatalmas, pompás ebéd.

KOPÁR L.: A fél vármegyét, de két vármegyét ide lehetne csődíteni és Szalmavár egyszerre mint egy torony emelkednék ki versenytársai fölött. Most van szóban a hatodik egyetem: ide tennék; most van szóban új színház: ide tennék; most van szóban valami szobor-fölállítást: ide alkalmaznák. Egy jól sikerült jubileum átszabná ezt a várost. Annyi lenne itt az újságíró, mint a sáska. Magát barátom kitüntetnék, a kormány észrevenné. Tudja-é, mai nap csak abból lesz ember, akit a kormány észrevesz. Én ötven esztendeje szolgáltam itt, szolgálom hazámat, az egyházat, kedves pátereimet, és ki vett észre? De én nem bánom, én csak az anyagi téren akartam előre haladni, hiúság engem nem vezérelt.

POSZTÓ S.: Ki kezdje?

KOPÁR L.: Csak tisztelt barátom kezdheti, mert maga a polgárság vezére. Mozogjon és tiszteljen meg bizodalmaival. Egy polgárra mi más lehet szebb, mint a hazafias szereplés, ma aki nem szerepel: meghalt. Mozogjon isten segítségével. Jelszó: jubileum, színes, díszes jubileum.

POSZTÓ S.: Meglátjuk! (*sebesen el*).

IV. jelenet

Előbbiek, és Bilinszky

BILINSZKY (*Kedvetlenül*): Feltétlenül megbízom benned, mert bölcsességedet harmincéves barátságunk napnál fényesebben kitüntette nehéz körülmények között; azonban nem hallottam, hogy pótválasztást csak egyszer is megpendítettél volna.

KOPÁR L.: Elvem volt mindig, hogy semmit össze ne keverjünk. A jubileum a legalkalmasabb mód lesz magunkat megszerettetni. Akkor egybegyűl a megye, s néhány szerencsés toaszt, a kedves bárónő és a leányok hangulatos éneke, szavalata a legbiztosabban megteremtik a kellő hangulatot. Ezzel a fele költség nyerve van. Különben én minden jubileumtól, kitüntetéstől elvonhatom magamat, az én szívemben hiúság soha helyet nem foglalt. De van pénzed? Pénzt hoztál?

BILINSZKY: Ne, nem, csak maradjunk a jubileum terén, hanem akkor ennek pár hét alatt meg kell történnie.

KOPÁR L.: Miért oly hamar?

BILINSZKY (súgva) : Mert két darab tízezer forintos váltóm három hét múlva lejár, s nekem a lejárat előtt biztosan kell állnom a kerületben, mert másképp új kölcsönöket nem köthetek. S más apró választási váltóim is igen szorongatnak. Barátom, én egy szerencsétlen tönkrement ember vagyok, engemet a tízesztendő képviselőség, pesti élet, klub, kártya, elválás, új házasság, főispáni aspirációk . . . Azt gondolom, őszintének kell lennem, hogy rettentő helyzetemet föltárhassam.

KOPÁR L. : Megtisztelsz bizalmaddal.

BILINSZKY : Tökéletesen bevonhatlak. Engem csak egy új választásban a mandátum ment meg. A miniszter a főispánságot kilátásba helyezte, nőm rokonsága az államtitkárságot ki fogja hamarosan préselni, barátom, az én miniszterségem pár év alatt bizonyos, s akkor őh barátom én egy igen szerencsés ember leszek.

KOPÁR L. : Tudsz-é hazudni?

BILINSZKY (sértődötten) : Kérlek.

KOPÁR L. : Mernél-é olyan ígéreteket tenni, amelyeket soha be nem válthatsz?

BILINSZKY : Ha kell — ez bevett szokás magas helyeken.

KOPÁR L. : Miután látom, hogy egyelőre pénzt nem hoztál, csak prolongálandó váltókat — igen becsületes jó arcod van ; hazugságokkal, ígérekkel, de vakmerő ígérekkel sokat fölvehetsz. Három faktort kell fölhasználnunk : egy tanárt, bizonyos Közli József nevűt, aki akadémiai mániában szenved, de nagy befolyású egyén, egy valami Fejes Eduárd nevű zsurnalisztát, aki nélkül itt semmi nem történhetik, s egy asszonyt, ki itt jó.

V. jelenet

Előbbiek. Özvegy Keserűné és lányai. Tinka és Minka (falusias egyszerűséggel, de divatosan)

KESERŰNÉ (a távozó Bilinszkyre mutat) : Ki volt ez az úr? Az volt az a pesti úr, aki idehozta az egyetemet, új színházat, törvényszéket? Az egész város tele van már a hírével, de egy szegény özvegyasszonynak arról is csak akkor szabad már tudni valamit, mikor a gazdagok a tejfelét mindennek leszedték. Köszönjétek meg nagybátyátoknak (*leányait rángatja*), hogy eldugja előleket ezt az urat, aki felhozhatta volna rátok a napot.

KOPÁR L. : Mire ez a nagy ok nélkül való felhevülés édes húgom? Csak az özvegyasszonyok tudnak mindjárt így fölhevülni.

KESERŰNÉ : Mert az isten csak az özvegyeket veri meg. Tinka ne ess össze úgy, feszítsd ki a melledet, te meg ne babráld a ruhád szélét, mint egy falusi leány. Hát nem elvette tőlem isten a szerencsét a dalárda-zászló szentelésénél is? Én megcsináltattam már egy hónappal előre a drága foulár ruhát Minkának, a barchetet Tinkának, a pirosselymet magamnak, hogy illően jelenhessünk meg s valakit már fogjunk, mert megesz a szegény, hogy minden bálban, fillérestélyen, hangversenyen ott kell hiába föl s alá sétálnunk — s elkapják az ezredes vén lányát, a nyoszolyólányságot. Mert csak egy özvegyasszonynak nincs pártfogója. Tinka, nem tudod te föltartani feszesen a nyakadat? Ne áruld el, hogy szegény vagy, alázatossággal soha senkinek sem kellesz. Most itt a jó alkalom, hogy a tulajdon nagybátyád tehetne értünk valamit, s nem eldugja előlünk a szerencsét? Micsoda jubileum lesz itt László bácsi? Hány nyoszolyóleány kell oda?

KOPÁR L. : Oda húgom egy se kell.

KESERŰNÉ : De bálban? Vagy az se lesz? Az én szegény leányaim elől azt is eldugják. Mert az isten csak egy özvegyasszonyt vert meg azzal, hogy mindenünnen elkéssék. Köszönjétek meg a drága nagybátyátoknak, hogy a napot is el nem zárja előleket. Kellene mutatnom, hogy mindent rátok hágy, hogy mint a Bivalyos Miklós leányai húsz-húsz-ezer forintot kapnak, akik egy krajcárt se vittek az urukhoz, de jól férjhezmentek — , még a jubileumot is eltítkolja, pedig itt készül, itt a pesti úr, nekem Posztónétól kell meghallanom. Isten csak özvegyeket ne teremtene . . . (Mit rágod a ruhádat?), azt hiszed gyerek vagy még? Tanulj tőlem, hogy áll én rajtam a ruha (*a tükör elé megy*). Menjünk.

KOPÁR L. : Maradjanak.

KESERŰNÉ (kedveskedve cirógatja Kopárt) : Hát kell nyoszolyóleány? Tinka, Minka köszönjétek meg a drága nagybátyátoknak. Isten talán rátok tekint . . .

Cs. Gárdonyi Klára — Belia György.

EGY KIADATLAN VERS KOMJÁTHY JENŐ KÉZIRATOS HAGYATÉKÁBÓL

Komjáthy kézíratai, — mint első életrajzírója, Sikabonyi Antal említi, — nagyrészt elkallódtak. A megmaradottakat pedig alig nézte át valaki is tüzetesen, jóllehet Komjáthy azok közé a költők közé tartozik, akiknél e kéziratos hagyaték nem csupán tiszteletre méltó ereklye, hanem kulcs és lámpás költészetük kérdéseihez.

A homályból c. kötetének versei egy-egy gondolatfolyamatnak, — sornak — összegzését, eredményét adják, s egy-egy érzelmenek, hangulatnak végső fázisát, lecsapódását, nem egyszer egymásra halmozott fogalmakba szublimálását mutatják. A gondolat, érzés, hangulat fogantatását, forrását, rúgoit, fejlődését vajmi ritkán láthatjuk.

Kézíratai nemcsak a küzdelmes művészi megformálódásáról, vajúdsárról tanuskodnak, hanem érzései, gondolatai indítékaira, gyökereire, rúgóira is világot vetnek.

Életrajzírói, méltatói mégis nemcsak, hogy ezeket a maguktól kínálkozó értelmező lehetőségeket nem vették figyelembe, hanem gondosan kikérülték a verseiben bőven található fogózkodókat is, meglegedve — talán nem is minden célatosság nélkül — költészete elvont, egyénisége exaltációra hajló, révületben lebegő voltának unos-untig való ismételtetésével és hangsúlyozásával. Olyan véleményt is olvashattunk, amely szerint lelkesedése, rajongása és gyűlölete külső tárgyi ok és cél nélkül való, csupán egy különös egyéniség belső lelki szükségletének célját szolgálják, önmaguk kiélésére törő, öncélú érzelmek.

A következőkben közölt és elemzett vers, amely az Országos Széchényi Könyvtár Komjáthy-kézíratai között található, hozzájárulhat ennek a hamis beállításnak a megsemmisítéséhez, és egy igazabb, valósághoz hívebb kép kialakításához.

Induló

Franciából.

Föl, föl proletárok, előre hadak!
Ütött az óra, itt az idő.
Az eszme hatalma ma tette ragad;
Fegyverre vitézek, előre te nép,
Ne ülje torunkat a cifra pribék,
Fojtsuk mi ma végleg a sirba a bűnt!

Részünkön a szellem és az erő
Mienk a földön a hatalom.
Azért, hogy a nap most vérbekelő,
És bárha kezünk ma sok sebet üt,
Kihajt a vérből a rózsza, az üdv,
A béke, az áldás, a szeretet.

Föl, föl nyomorultak előre rabok!
Itt a szabadság reggele már.
Halál a fejére, ki ránk agyarog!
Pusztítson a tűz és follyon a vér,
Pusztuljon a gyáva, a léha, ledér.
Döfd mélyen a zsarnoki szívbe vasad!

Fejünkön a pálma kezünkben a jog,
Ez az igazság ünnepe lesz.
Mert győznie kell és győzni fog a jobb,
A gaznak örökre buknia kell,
Dobogjon a tiszta a büszke kebel
Örökre a szépért és igazért!

Támadjon a porbul a porba bukott!
Szabadulásnak ünnepe ez.
Átok a nagyra, ha szíve csukott!
Megtisztul a lángban a vétek a szenny,
Elpusztul az önző, szűkkezü menny,
A szent, az örök nap fénye alatt!

Okádd ki, oh, mélység szörnyeidet!

1. Fordítás, átköltés, parafázis vagy a fordítás látszata mögé rejtőző saját költemény, — ez az első kérdés. Erre a kérdésre elfogadható feleletet csak a vers tüzetes vizsgálata adhat. (Az utolsó versszak csiszoltságban, szép első sora ellenére érezhetően mögötte marad az előzőknek, a kidolgozatlanság benyomását kelti. Az utolsó magában álló, ritmika, képpalkotás, értelem szempontjából egyaránt súlyos, már-már nehézkes sor nem kell, hogy feltétlenül új versszak szándékára utaljon; éppen említett sajátsága miatt lehet a vers lezárása is.)

2. Komjáthy feltűnően keveset fordított. Egyetlen megjelent kötetében a fordítások száma mindössze tizenkettő: nyolc *Lenau*-, és négy *Heine*-vers. Kéziratai között egy lapon irodalmi, tervei feldolgozására váró témái vannak felsorolva, de fordítás szándékára itt sem akadunk. Ami keveset fordított, azt nem művészi erőpróbának szánta. Ezek a Lenau- és Heine-versek szervesen beleilleszkednek fordításuk idején írt saját versei sorába. Mégis, minden áthasonítás ellenére is, világosan elválnak az eredeti Komjáthy-versektől: a Lenau-versek plasztikusabbak, jobban szerkesztettek, drámai fűtöttségűek, a Heine-versek pedig tömörebbek, csattanósabbak, könnyedebbek.

Az itt közölt induló és a vele feltehetően egyidejű versek (Törj össze . . . , Otthon, Szózat, Az újkor szelleme, Börtönből, Celeszta húgomnak) között azonban sem szemléleti, sem formai különbség nincs; ez nehézség nélkül besorolható a vele egyidejű versek sorába. Szókinccse, képei, eszme-társításai, fogalom-azonosításai, egész szemlélete a valószínűleg a 80-as, 90-es évek fordulóján írt versekkel rokonítják; velük *egy időben*, velük *egy tőről* sarjadt.

3. A vers ritmus-képe meglehetősen változatos; általában emelkedő ritmusú. Az egyes sorok jámbusos lábbal kezdődnek, majd anapestusokban folytatódnak. Az egyes strofák második sorával azonban az emelkedő ritmusba beletáncol egy-egy daktilus. Pompásan élénkíti, lázasabbá, pezsgőbbé, »indulóbbá« teszi ez a ritmus-váltás a verset. A ritmus pusztá hangzásbeli gazdagításánál, szénysítésénél azonban több ez a ritmus-váltás: a harmadik versszakban pl. a lázasabb, szaggatottabb, nyugtalanítóbb lüktetésű jámbusos-anapestusos sorok csupa felszólítást, felhívást, jövőbe utalást fejeznek ki, s köztük biztonságos, a jelenre vonatkozó kijelentéssel derűsen toppan elénk a daktilus.

A Komjáthy-versek nagyrésze ugyancsak emelkedő ritmusú, főképpen jámbusos; szívesen és kortársainál gyakrabban használt daktilust is (pl.: Jelenések, Nincs lehetetlen, Kérdések, Éloa győztes stb.), trocheust azonban alig. Formakultúrájában sok a közös Reviczky-ével; az említett ritmus-váltásra is — ha öntudatlanul is — bizonyára ennek egyik leghíresebb verse, a Pán halála adhatott készítő és biztosító példát.

Komjáthy rímhelyezése rendkívül változatos; kötetében alig találunk azonos rím-képletű verseket. Az induló félrimét és páros rímét más kapcsolásban, egyéb verseiben is szívesen variálja. Az *Induló* tehát, ami a *külső formát* illeti, ikertestvére az eredeti Komjáthy-verseknek.

4. Erről az ikerfogantatásról a külső formáknál azonban többet mond a belső — *érzés-és gondolat* — formák azonossága. Komjáthy verseinek nagyobb részére jellemző, hogy a bennük kifejeződő érzés, gondolat nem egyenes vonalú fejlődést, fokozatos kibontakozást mutat, hanem hullámvonalyszerű, meg-megerősödő, el-elgyengülő variálását egy-egy értelemnek gondolatnak. (pl.: *Dac, Gondolatok a halálról, Kérdések, Előntöm lelkemet, Szakadjatok . . . stb.*) Gyakran több egymásután született versen át tart ez a hullámozó variálás. (pl.: *Harmónia, Eh, mit győörtök.*) A legnagyobb érzelmi effektus, súly az első vagy az első két versszakon van; a többi már csak a vers élén kifejezett gondolatnak, érzésnek megvilágító, kiteljesítő változata. (Talán éppen emiatt válik gyakran szétfolyóvá, terjengőssé.) Az *Indulót* elemezve, hasonló viszonyt láthatunk ennek egyes strofái között is.

Jellemző sajátossága a Komjáthy-verseknek az is, hogy a strofa élén álló dinamikus, spontán kijelentő vagy felszólító sorokat rendszerint reflexív, magyarázó, megokoló sorok követik. (Az első vagy második sor után leggyakrabban felkiáltójelel áll.) Megmutatkozik ez a sajátság az *Indulóban* is: a második versszak harmadik sora a jellegzetesen reflexív *azért*-tel, a negyedik strofa harmadik sora pedig *mert*-tel kezdődik.

5. Mindezek után sor kerülhet a döntő kérdés vizsgálatára: vajjon a közölt vers gondolatai, érzései, szándékai és céljai Komjáthy *sajátjai-e* vagy Komjáthy csak *tolmácsa-e* a francia kommun valamelyik költőjének.

Átnézzve a rendelkezésünkre álló francia anyagot (Recueil de chants du Parti Ouvrier. Bruxelles, é. n. — La Poesie et la Commune. Gand, 1911. — Les Poets de la Commune. Avec une preface de Jean Varloot. Paris, 1951. Ez a válogatás tekintettel volt az 1947-ben és 1949-ben Moszkvában kiadott hasonló tárgyú antológiákra is) s ezekben rokon motívumot, hangot, sort bőven találhattam, igazában azonban csak E. Pottier L'Internationale-ja jöhet számításba, akár mint eredeti, akár mint kiindulás vagy ihlető forrás.

Pottier és Komjáthy verse között szó szerinti, sorszerinti vagy akár csak tágabb irodalmi értelemben vett fordítás is alig akad. Ilyennek csupán a következő sorok foghatók fel:

Pottier :

Debout ! les damnés de la terre !
Debout ! les forcats de la faim !
La raison tonne en son cratère,
C'est l' éruption de la fin.

.....
Foule esclave, debout ! debout !

.....
Le soleil brillera toujours.

Komjáthy :

Föl föl proletárok, előre hadak !
Útött az óra, itt az idő,
Az eszme hatalma ma tette ragad !
Fegyverre vitézek előre te nép,

.....
Föl, föl nyomorultak előre rabok

.....
A szent az örök nap fénye alatt !

Rokon motívumot azonban egész sort találhatunk, pl. :

Pottier :

Le monde va changer *de base*

.....
Nous ne sommes rien soyons tout !

La terre n appartient qu aux *hommes*,

Komjáthy :

Fojtsuk mi ma *végleg* a sírba a bűnt !

Mienk a földön a hatalom.

Mégis azt állítani, hogy Komjáthy verse akár csak a szó legtágabb értelmében is Pottier versének fordítása volna, teljességgel lehetetlen. Az azonban rögtön az első összeolvasás után bizonyosnak látszik, hogy Komjáthy *Indulójának ihletője* vagy, — hogy óvatosabbak és pontosabbak legyünk, — ennek az *ihletnek döntő eleme*, eredője Pottier L'Internationale-ja. Azzal a lehetőséggel, hogy az Induló esetleg egy előtünk ismeretlen francia vers fordítása, alig kell számolnunk : izzig-vérig Komjáthy-verssel állunk szemben. Komjáthy világszemléletének egyik nagyon fontos, elhatározó eleme a felvilágosodás és — bár jóval kisebb részben — a forradalmi francia polgárság racionalista, szellemi öröksége. Világnézetének két sarkalatos pontja ítéleteinek végső érve : ész és morál, gondolat és erkölcs. Alig akad még egy magyar költő, aki mint ő annyi rajongással, feltétlen hittel, bizalommal övezte volna az ész és erkölcs kettős csillagát. Nem egyenrangú azonban a kettő : az erkölcs az ész szülötte és léte bűnné válik, ha kicsúszik az ész ellenőrzése alól, ha szembe kerül azzal. Ezért fordul Komjáthy annyi gyűlölettel az egyes vallások morálja ellen. A francia felvilágosodás polgárának »abszolút esze« és világi észszerű, egyetlenné és egyetemesnek hitt erkölcsé ez.

Pottier L' Internationale-ja elméletileg is megalapozottan, a forradalom okát, jogát, és jövőjét az osztályharc alapján mondja ki (— különösen a második és harmadik versszakban világos ez —), Komjáthy is vállalja, kívánja a harcot, de a harc megokolása, jogosítása, biztosítéka az ész és erkölcs skijára tevődik át.

Az eszme hatalma ma tette ragad.

.....
Fojtsuk mi ma *végleg* sírba a bűnt !

.....
Részünkön a szellem és az erő,

Fejünkön a pálma, kezünkben a jog;
Ez az igazság ünnepe lesz.
Mert győznie kell és győzni fog a jobb,
A gaznak örökre buknia kell,

A második strófa valóságos kis erkölcsi védőbeszéd a forradalom mellett :

Azért ; hogy a nap most vérbekelő
És bárha kezünk ma sok sebet üt,
Kihajt a vérből a rózsa az üdv,
A béke az áldás a szeretet.

Hasonló elszánású és megokolású sorokat özönével találhatunk Komjáthy-nak ebben a korszakában : íme néhány :

Szentté emelt undok hazugság,
Holt kéz emelte durva jog,
Ha mi büszkén előre rontunk
Tudom előttünk bukni fog. (Szózat).
Bár kívül élet színe fesse,
Ami belül rossz, veszni fog ;
Nem győz nem győzhet a hazugság
Hiába máglya orgyilok ! (Szózat.)
Hisz összefogva célt kell érnünk
A jelszavunk : Testvériség !
S a tiszta ős talajba tesszük
Az új világ alapkövét ! (Szózat.)
Jővel, jővel te büszke korszak,
Mely a szellem szavára kél !
Ledönteni e léha, korhadt
Világot Óriási kéj ! (Törj össze mindent)
A gondolat a legnagyobb erő. (Az újkor szelleme.)
A tudást hirdetem ! Temploma épül
.....
Ki búvik a naptól, az veszni fog,
Megsemmisül, mert elsötétül. (Az újkor szelleme.)

Alapvető különbség van a két költő viszonyában a harcot megvívó tömeghez : Pottier mint a tábor egyik tagja, a már folyó akció egyik részese éneklő kollektív jellegű, hangú dalát, Komjáthy hangja szubjektív. *Indulója* felhívás, harcba szólítása a szövetségesnek érzett, kívánt tábornak.

E sorok tanúsága mellé hadd soroljunk még néhány bizonyítékot. arra, hogy az induló szándékai, eszméi szemlélete Komjáthy sajátja. A Komjáthy-vers jellemzője : hogy felépítése ellentétes érzelmek, erkölcsi fogalmak, tulajdonságok szembeállításán nyugszik, hangulata ellentétes polusok között feszül. S mivel, mint említettem, fogalmainak abszolút jelleget tulajdonít, érthető, hogy rajongása és gyűlölete — megfelelően az »abszolút« jó és rossz rangjának — végleges alakot ölt.

Mert kit a lét fennső célja eltölt
Gyászol az csupán vagy *ünnepel* —

mondja, mintegy örmagát jellemezve. Pátoszának magyarázatát egyebek közt ebben a tulajdonságában találhatjuk meg.

Jellemző Komjáthy verseire az is, hogy az egymás után következő versszakokban különböző fogalmakat egyenlősít, azokat szinonimáknak használja. Említettem, hogy szerinte mindaz, ami szép, erkölcsileg jó, értéke, végső fokon az ésből fakad (Mindeneket egy ész fog át, — mondja az eljövendő boldog korszakról a Szózatban). Ha tehát az igaz, szép, jó diadalát ünnepli ; egyet ünnepel : az ész diadalát ; ha békét, áldást, szeretetet jövendöl, az észszerűség, az észszerű erkölcs diadalát jövendöl.

Az elemzést összefoglalva a következő kettős eredményhez jutunk : a közölt vers valószínűleg Pottier L'Internationale-ja ihletésében fogant. Feltehető azonban, hogy valamely más francia vers volt Komjáthy Indulójának ihletője ; *ihletője és nem eredetije*, a vers ugyanis nem tekinthető — az eredetére utaló megjegyzés vallomása ellenére sem, — fordításnak : *mind tartalmi, mind formai elemeit tekintve, egészében Komjáthy sajátjának látszik*. Jelentősége azért nagy, mert míg az 1950-ben az Irodalomtörténetben közölt versei azt mutatták meg, hogy az általa annyiszor hirdetett harcot — erkölcsi megokolású — társadalmi harcnak tekinti, s megmutatták azt is, hogy kit tekint e harcban ellenségnek. (Akit magasba nem erő emelt . . . Ki helyzeténél fogva oly magas — írja a Monológ c. versében), a most közölt Indulóban viszont azt mondja meg világosan, hogy kikre akar támaszkodni ebben a harcban, kiket tart szövetségeseinek, kikre számít.

Németh G. Béla

MÓRICZ ZSIGMOND LEVELE A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG ELSŐ NAPJAIBÓL
ZEMPLÉNI ÁRPÁDHOZ.

»Zempléni Árpád író urnak, Budapest IV Bástya u 11 fsz. 1.

Móricz Zsigmond Üllői u. 95.

Kedves Barátom, ma bejelentem Osváth Ernőnek, az írók szakszervezete elnökének csatlakozását.

Kérlek hívj föl telefonon, hogy megmagyarázhassam, miről van szó.

Szeretettel barátod Móricz

Bp. 1919. III. 30.«

Közlő: Gulyás József. A levél lelőhelye a sárospataki kézírattárban van. (2696)

KOMLÓS ALADÁR

CSOKONAI ISMERETLEN VÍGJÁTÉKA
A »POETACENZURA« CÍMŰ ISKOLADRÁMA

A Koszorú c. folyóirat 1884-iki évfolyámában Kabos Ede »Egy kéziratgyűjtemény a század elejéről« c. cikkben érdekes mindenestgyűjteményt ismertet. Az 556 lapos kötet, amelyet Agoston János másolt Debrecenben 1829-ben, sok egyéb szöveg között Csokonai 18 művét tartalmazza. Kabos felsorolja valamennyit. Közülük 15 a cikk megjelölésekor már nyomtatásból ismeretes volt, egy (»Currens de lepore«) azóta látott napvilágot, egy »A fősvény« címen a »Zsugori uram«-nak első, mégpedig hexaméteres feldolgozása, s kettő máig ismeretlennek volt tekinthető: »A rágalmazókhöz« című, trágár volta miatt kiadhatatlan vers és a »Lakodalmi játék« c. alkalmi színdarab. Mint Kabos elmondja, a kötet a szövegeket nagyjából a szerző megnevezése nélkül tartalmazza, de a Csokonai-művek alatt ott áll a költő neve.

Az értékes gyűjtemény e pillanatban lappang valahol, talán el is veszett azóta, számunkra legbecsesebb darabját, a színdarabot azonban kár kutatni, mert megvan, csak eddig »rangrejtve« élt: az Irodalomtörténeti Közlemények már 1895-ben közölte, egy a debreceni kollégium könyvtárában levő másolat alapján pedig Bernáth Lajos »Protestáns iskoladrámák« c. könyvében is közzétette (Régi Magyar Könyvtár, 21. k.) »Poétacenzura« címen, mint ismeretlen szerzőjű iskoladrámát. Kabos cikke azonban, amely eddig elkerülte az irodalomtörténészek figyelmét, most leleplezi a darab inkognitóját. A »Lakodalmi játéka«-nak Kabostól való, idézetekkel illusztrált ismertetése

ugyanis kétségtelenné teszi, hogy a debreceni »Poétacenzura« nem más mint az elveszett mindenestgyűjtemény »Lakodalmi játék«-a, Csokonai alkotása.

A Kabos által ismertetett másolat közlését pedig feltétlenül megbízhatónak kell tekintenünk. Hiszen ha e gyűjtemény 16 művet helyesen tulajdonított Csokonainak, milyen alapon vonhatnók kétségbe a szerző személyét megjelölő adatot épp az egy »Lakodalmi játék« esetében? E gyűjtemény nemcsak a szerzők megnevezésében megbízható, hanem a szövegek közlésében is: a Kabos-idézte részekből következtetve mindenestre hitelesebb, mint a hézagos és szavakat olykor félreértő debreceni másolat (amelynél az Irodalomtörténeti Közlemények-beli közlés is pontosabb); a »Konstantinápoly« másolatáról Kabos meg is jegyzi: »Összes munkái közt is megvan, de ez némely tekintetben elüt tőle. Egyáltalán jelen másolat az első feldolgozás benyomását teszi.«

A darab tagadhatatlanul kezdetleges mű; megalkotásában is csak egy tehetséges diákra vall. Magva annyi, hogy Sós Mihály falusi gazda András nevű fiát és Szél Gáspár nevű komájának fiát, két tanulatlan suhancot, akik eddig csak egy falusi rektor keze alatt tanulták a rigmusfaragást, be akarja iratni a debreceni kollégium poétai osztályára. Itt aztán a tanítók Apolló isten és az általa az alvilágból épp felidézett Gyöngyösi István színe előtt kérdéseket intéznek hozzájuk, amelyekre a fiúk és Sós Mihály uram persze nevéstéges tudat-

ansággal válaszolnak. A mulatságos ötlet — melynek révén képet kapunk az egykorú iskolák szelleméről — alkalmas a tanult ember szavát meg sem értő, csak félreértő, ügyügyi falusiaknak ősi humorral való megrajzolására; érdekes szín, friss fordulat az is, hogy a debreceni iskola költő-osztálya Apolló isten védnöksége alatt áll (bár az ötletet a szerző nem használja ki, mert sem Apollót, sem Gyöngyösit nem tudja megmozgatni s a darab igazán cselekvő részévé tenni). A jelenet mindenképp Csokonaira vall: reá a költői tehetségnek műveltségnek az a kultusza, az emberek irodalmi kultúrájuk szerinti megbecsülése, a paraszti tudatlanságnak és falusi rigmuscsinálásnak lenézése, amelyet a »Tempefői«-ből ismerünk; kevésbé egyéni vonás a beszéltetés pompás népi jellege és a jókedv, amelyben a jelenetek fürödnek. Hozzátehetjük, hogy ez a szellem, a poéta-osztály gögje még töretlenebb állapotban van meg ebben a játékban, mint a »Tempefői«-ben; itt már megcsípté az iskolán kívüli élet tapasztalatainak dere, ott a szerző láthatára még nem terjed túl az iskolán. Arra következtettek ebből, hogy a játék a »Tempefői« előtt, tehát 1793 előtt keletkezhetett.

Erre mutat felépítésének ügyefogyott lazasága is. Az imént vázolt téma ugyanis mondvascsinált módon kapcsolódik egy másikkal, amellyel semmi szerves összefüggésben nincs: Apolló isten, akinek már az Olimpuzon bosszúsága van amiatt, hogy ifjú poétái haszontalansággal töltik az időt, ahelyett, hogy a tudomány és szépség szövetségét, azaz Földvári József és Marjai Erzsébet, valamint Szárvári Pál és Dömsödi Zsófia egybekelését énekelték, felhívja tanítványait, meg a két újoncot, ünnepeljék verseikkel a mátkapárt. Mikor aztán ez is megtörténik, Apolló visszabocsátja Gyöngyösit az alvilágba, majd maga is eltűnik. De előbb még megígéri az öreg Sós Mihálynak, hogy a két fiút felveszik poétának, még hozzá Andrást Szél Gáspár elé helyezik.

Ez bizony kevés leleményű (vagy inkább a leleményt még kiaknázni nem tudó), bágyadt szövéű mese. De ez nem ok arra, hogy kétségbevonjuk Csokonai szerzőségét. Hiszen ilyen módon kételkednünk kellene abban, hogy Katona és Madách bármit is írt a Bánk-Bánon, illetve az Ember tragédiáján kívüli. Aztán meg, bár zsenge állapotban, e játékon érzik is a tehetség, még hozzá annak egy Csokonai-as-ízű fajtája: érzik az alapötlet újszerűségében és derűjében, a beszélgetés népies jó ízében, a közbeszúrt versek formáinak szokatlan változatosságában és ügyes kezelésében. S nem Tempefői és Csikorgó »dalnokversenyére« emlékeztet-e a két falusi kamasz és a tanult »poéták« vetélkedése? Nem a »Dorottya«

egyik motívumára, a házasodni vonakodó ifjakkal szemben Venus és Cupido házasságszövő szerepére-e a darab azon részletei, ahol Venus és Cupido beleavatkozik a halandók házasságkötésébe? Minerva ugyanis, olvassuk a »Poéta-cenzurá«-ban:

A bölcs ifjúságba olyan szívet ada,
Hogy az többnyire mind nőtelen marada.
(283. 1.)

Ezért aztán

..... Cupido és Venus istenek
Cyprusban nemrégén összevesküdtenek
És hadat izentek az egész világnak,
Minden szegeletben lakó ifjúságnak.
Foly is már keményen a had s győz
Cupido,
Bár keményen ellentájon neki Dido.
Lövi sebességgel meghegyzett kezívét,
Rontja össze a sok nőtelenek szívét.
(282. 1.)

Nem a »Dorottya« kaposvári jelenetei idéződek-e fel előttünk, mikor a kevi országgyűlésbe

Hát egyszer Venus is bejön nagy pompával,
A szerelmekkel és Cupido fiával.
Hozza balkarjába Marjai Erzsébetet,
Kit magának Venus elibe ültetett. (283. 1.)

Nem Csokonaira ismerünk-e a következő sorok játékos költőiségében:

Láthatsz szép homlokán egy tündöklő eget,
Mely nem von magára soha mord felleget,
Hol két csillagokat lehet feltalálni
S vele kedves dolog asztronómizálni;
Az arcján eső Fenomenonoknak
Okai adhatnak dolgot Mussenbocknak,
Rózsa ajakai nem engedik félbe
Maradni a kedves botanikát télbe;
Melyeket ha megnyit közülük a morál,
Füleinkbe ékes sziréni hangjok száll.
Rendes tetemein a proportióra
Talál akárki is jó útmutatóra;
Sétáló lábai mikor nem hevernek,
Kimért passzusait mutatják Weidlernek.
(271. 1.)

S mindennek tetejébe a darab egyik dalát:
»A zöld fákkal ékes Pindusnak tetején a
Muzsák örömmel játszadoznak« kezdetű
dalt (Bernáth: 269. 1.) már Harsányi—
Gulyás Csokonai-kiadása óta, ahol »A
Pindus« címen olvasható, úgy ismerjük,
mint a nagy költő művét. Mind e bizonyítékokkal szemben Csokonai szerződésében
csak akkor volna okunk kételkedni, ha volna
egy más, valószínűbb értesülésünk a darab
szerzőjére vonatkozólag, vagy egyéb adatok
ellentmondának Ágoston János köz-
lésének. De csak Bernáth Lajosnak van

egy feltevése a szerző személyét illetőleg, s ez teljesen légbőlkapott: »Szerzője — írja —, hogy ezt is el ne felejtjük, bizonyára a poéták ezévi publicus praceptor: Nagy István.« E roppant ingatag alapon álló feltevést, amely mindössze azon alapszik, hogy a poétai osztályt 1796-ban Nagy István tanította Debrecenben, szinte fölösleges módon, már az is valószínűtlenné teszi, hogy a darab Apolló következő szavaival kezdődik: »Adtam is már ennek bölcs vezéréket, a megnevezettekén kívül több más tanítókat is, akik mind a bölcsesség után, mind a kegyesség törvényein vezérlik ennek lakosait. Virágozni is fog Debrecen mindaddig, míg az ilyenek által igazittatik.« (Bernáth L. 290. 1.) Valószínűtlen ugyanis az az ízléstelenség, hogy az iskola egyik tanítója ilyen öndicsérő szavakat ad a darabban szereplő isten vallába, ezek a mondatok inkább arra vallanak, hogy a játéknak diák a szerzője.

Egyetlen ellenvetés merülhet fel Csokonai szerzőségével szemben. A darabot ugyanis a debreceni kollégium poétái Túrkeviben játszották el Földvári József és Marjai Erzsébet, továbbá a lakodalmon jelen volt Sárvári Pál professzor és felesége, Dömsödi Zsófia tiszteletére. Bernáth Lajos azonban a türkevei református egyház anyakönyvéből megállapította, hogy ez az esküvő 1796 december 6-án történt. Csokonait pedig, mint tudjuk, 1795 június 19-én kicsapták a kollégiumból. Valószínű-e már most, hogy a kollégium diákjai és részben tanítói hajlandók voltak és merészkedtek a kicsapott diák művének előadására? Az ellenvetésre azzal válaszolhatunk, hogy egy korban, amikor a szerzői jog ismeretlen volt, aligha teketóriáztak sokat a kérdéssel, szabad-e, illik-e egy kicsapott debreceni

diák művét előadni. A »Ludas Matyi« is nyugodtan kiadta Kerekes Ferenc szerző tudta nélkül, s Fazekas nem indított pert jogbitorlásért. S ha »A zöld füvel éke Pindusnak tetején« kezdetű Csokonai-darab skrupulus nélkül előadták Túrkeviben a darab keretében, miért lettek volna aggályosak a darab egészével szemben? Amellett a színmű két lazán összefüggő elemből szövegtétele, valamint az az utalása is, hogy verseit Sárvári József professzor és Dömsödi Zsófia lakodalma korábban készítették (270. 1.), valószínűvé teszi a feltevést, hogy a Csokonai által alkalmasint korábban írt játékot 1796-ban egy-két aktuális célzással (értsd: Túrkeve és az új házaspár megnevezésével) mások alkalmazták a türkevei esküvőre. Ha megállapítható lenne, hogy Sárvári József és Dömsödi Zsófia lakodalma még Csokonai diákkorában történt, ez még megerősítené a mindenesgyűjtemény adatát és hozzáfűződő feltevéseinket. Nyilván ennek az esküvőnek időpontját kell ugyanis a darab iratása valószínű idejének tekinteni. A további kutatásra vár még annak megvizsgálása, mi volt Csokonai szerepe a türkevei előadás körül és viszonya az ünnepelt két házaspárhoz, valamint annak tisztázása, hogy ki volt Agoston János, a mindenesgyűjtemény másolója, aki megőrizte számunkra a darab szerzőjének nevét.

Addig is jogunk van rá, hogy a játékot ezentúl Csokonai művei között tartsuk számon; eddig sokkal kevesebb joggal soroltak verseket közéjük. A »Poétacenzurának« nincs sok művészi értéke. De megvan az irodalomtörténeti becse, mint Csokonai talán legrégibb ránkmaradt alkotásának s fejlődése egyik adalékának, amely több későbbi művének őscsíráját tartalmazza.

SZEMLE

BARTA JÁNOS:

JEGYZETEK A FOGSÁGOM NAPLÓJÁ-RÓL

Az 1951. év december 7-én Tolnai Gábor a Magyar Irodalomtörténeti Társaságban felolvasást tartott a Fogságom Naplójáról, abból az alkalomból, hogy Kazinczynak ez a műve az ő gondozásában és bevezetésével a Szépirodalmi Könyvkiadónál új kiadásban megjelent. Az előadáshoz gazdag és tartalmas vita fűződött, amely csakhamar kiterjedt Kazinczy egész működésére, pályája egyes szakaszainak értékelésére, s részint súlyos, még ezután kivizsgálandó vitakérdéseket vetett föl, részint némely ponton már pozitív eredményeket is hozott. Az alábbiakban ennek a vitának az eredményeit szeretném összefoglalni, de megtoldom az új kiadvány bírálatával, s a felmerült új szempontokat a magam adatgyűjtésével is megvilágítom.

Az előadás és a viták központjában Kazinczynak elfogatása, főként pedig kiszabadulása utáni pályaszakasza, ekkori magatartása állott. Azt, hogy Kazinczy ebben a korszakában alapvetően nem vált apolitikussá, hogy a nyelvi reform és az érte vívott harc alapjában véve politikai tett volt, azt már Révai elvtárs Kölcseytanulmánya eldöntötte. De mindennek ellenére még ott kísértett irodalomtörténetírásunkban az a nézet, hogy Kazinczy egész forradalmisága, minden aktivitása csak a nyelvi és esztétikai síkon nyilatkozott meg, s hogy a politikum valami furcsa metamorfózissal hiánytalanul esztétikumá lényegült át, oly módon, hogy álcázottságát csak a beavatottak tudták és tudják ma is észrevenni.

Már Tolnai előadása meggyőző érveket sorakoztatott fel ezeknek a félszég nézeteknek cáfolatául. Kazinczy valóban politikai elveivel összefüggésben alkotta meg irodalmi elveit és tűzte ki irodalmi harci feladatait, de politikai gondolatai nem olvadtak bele az öntudatlanságig esztétikai nézeteibe. Tudatosan, s a korviszonyok engedte határon belül aktívan is ragaszkodott azokhoz a politikai elvekhez, amelyekért a 2387 napos börtönt kellett szenvednie, s bizalmas körben megfelelően propagálta is őket. Tolnai

jogosan hivatkozik azokra a megjegyzésekre, amelyeket Kazinczy 1811-ben és a következő években Szirmay Antalnak »A magyar jakobinusok története« c. munkájára írt. Szirmay munkájáról, illetve annak latinnyelvű kéziratáról levélben is közöl »korrekciókat« Szirmayval, de le is másolja a művet, s a lapszélre őszinte megjegyzéseket tesz. De persze az őszinteségnek is vannak, kivált elnyomatás idején, fokozatai. »Az olvasó ne várja tőlem, hogy mindent elmondjak, amit tudok. Azt fogadom, hogy hazudni nem fogok.« S Kazinczy álláspontja még egyszer kiviláglik: »Én megvallom, nem látom szükségesnek, hogy valaki írjon« — vagyis ha nem írhatja meg azt, ami a meggyőződése. A sokatmondó szavak mögött ott van a nem is nagyon titkolt ragaszkodás saját politikai elveihez. Hogy aztán az elvekhez való ragaszkodást személyi vonalon tudta-e következetesen érvényesíteni, arra atább még éppen Szirmayval kapcsolatban közlök majd egy adatot. — Értékesen egészíti ki ezt a képet Kossuth visszaemlékezése, amelyre szintén Tolnai utal: Többször szólásra akarta bírni Kazinczyt Martinovicsról, akit ő személyesen ismert. »Nem szerettem e dolgokról beszélni, hanem ha mi keveset szólt: Martinovicsról mindig nagy tisztelettel szólt.«

A vita hozzászólói további adatokkal támogatták Tolnai utalásait. Ismeretes dolog, Kazinczy maga beszéli egyik levelében, hogy megriasztották egyszer 1815-ben Bécsben. Egy ismeretlen nevű gróf — amint utóbb kiderült — szép kézírású embert keresett, s valami tévedésből Kazinczyt ajánlották neki. A gróf inasa felkeresi Kazinczyt ura üzenetével. Kazinczy szinte érthetetlen módon megretten, eszébejuttat, hogy egyik munkácsi fogolytársát éppen ilyen trükkel fogták el, másnap családjától úgy búcsúzik, mintha utolsó útjára indulna, s már a vérpapdot látja maga előtt. (Kaz. Lev. XIII. 33.) Ezt a megrettenést eddig általában a mult emlékeivel magyarázták, hiszen Kazinczy is ezt írja Desseffy Józsefnek: »Tisztának, vétlennek érzem magam.«

(Így Benda Kálmán is, Irod. 1949. 322.) Nem így áll a dolog: Kazinczynak frissebb keletű, titkolt oka is volt rá, hogy megrettenjen. Mint már Farkas Gyula »A magyar romantika«-ról szóló könyvében futólag utalt rá, Kazinczy tagja volt kiszabadulása után is valamely titkos szervezetnek, alkalmasint valamely föld alatt, illegálisan működő szabadkőműves páholynak. (Farkas, 74. lap.) Ez a tény persze jóval többet érdemel, mint csak futólagos említést. Furcsa, olykor a humor felé hajló célzásokból vehető ki, hogy a szálak merre vezetnek. A fő szervezőnek Sárközy István somogyi alispán látszik, Csokonai egykori vendéglátója, Berzsényi ismerőse, aki később az anglikán vallásról írt magyarnyelvű ismertetést (lásd Szinnyei, XII., 206.), s a levelekből is kivehető, hogy a szabadkőműves eszmék valami különös vallásos szektárius eszmekörrel kapcsolódtak nála: «újonnan erigálandó religió»-ról beszél (Kaz. Lev. VIII. 315.), »még sok van hátra, hogy az írások bételjenek« (uo. IX. 215). Az ő révén akarja Kazinczy Cserei Farkast, erdélyi barátját és levelezőtársát beszervezni (»keresztelkedni« akar Cserei, de Kazinczy maga nem keresztelheti meg, VIII. 459.) — sőt van jele annak is, hogy vagy ő, vagy Sárközy Berzsényit is meg akarja nyerni: Berzsényi, »ki még nékem nem született«, írja Sárközy. Pálóczi Horváth egyik levelében nevek említésével próbálja számba venni: kik nem tartoznak még közelebbi és távolabbi ismerőseik közül a szervezethez. (XII. 18.) Nem tudom, volna-e még — Kazinczy levelezésén kívül, amely maga sincs ebből a szempontból végigkutatva — más lehetőség arra, hogy erről a titkos szervezetről, amelyhez a jelek szerint akkori főink egyrésze is hozzátartozott, közelebbi adatokat meg tudjunk. A közvetlen dokumentumokat, úgy látszik, többnyire megsemmisítették; »nézd a borítékot«, írja Kazinczy egy-egy levelében, vagy valami mellékletre hivatkozik: egyik sem maradt ránk. Maguk a résztvevők elég veszedelmesnek érezhették a levelek tartalmát így is; Sárközy kérdezi egyszer Kazinczyt (XII. 17.): milyen állapotban van levelezetára, elég gondosan kezeli-e, s ha valami «non putarem visitatio», tehát váratlan házkutatás lepné meg, nem hozna-e bajt rájuk.

Mindez meggyőzően mutatja azt, amire vita során Tolnai Gáboron kívül Ortutay Gyula utalt: mily nagy szükség volna Kazinczy kiszabadulás utáni baráti körének, levelezőtársainak politikai-kritikai felmérésére. Sárközyról, a Csereiekről, a Dessewffy József-féle főurakról mind tudjuk vagy sejtjük, hogy kirának a ferenci korszak kompromisszumos világából. Dessewffy angol szimpátiái és felvilágosodott hajlamai ismertek. Csereiről Ortutay említette, hogy

az 1800-ban kiadott, »A falusi nevelés módja« c. könyvében már a jobbágy-gyermekek nyolc éven át való kötelező oktatását követeli. Sárközyről pedig még egy adat: 1816-ban valami pappal van baja neki, s ezzel kapcsolatban írja Kazinczynak: »Egy már idvezült barátom utolsó szava ez volt: most egyszer hittem papnak, most is megcsalt.« (XIV. 452.) Sárközy itt Laczkovics utolsó szavait idézi; Kazinczy is utal rájuk a Fogságom Naplójában, a kivégzést elbeszélő bejegyzésben (az új kiadás 50. és 54. lapján).

Egyébként pedig az apró dokumentumoknak, amelyek a levezésben Kazinczy politikai érzületét tükröztetik, se szeri, se száma. Érdekes példája a maga óvatos, de szíves aktivitásának a következő nyilatkozat az ügyi szerepléséről. 1811-ből: »Néha bémegyek (t. i. a megyegyűlésekre), s a gyűléseken keveset és ritkán, az asztalnál és csoportokban sokat beszélek, geográfiából, statisztikából, históriából, képekről, könyvekről, s csak azért, hogy terjedjen a világgóság, de az nem akar terjedni, mert az idő nekik (nemes-társainknak) szűk, kártyázni kell menni, amit én nem tudok.« (VIII. 603.) S e mellé mindjárt ezt a Sárközynek írt vallomását tehetjük: »Édes barátom, én minden hivatal és ragyogás között azt óhajtottam volna, ha azt tőlem a sors meg nem tagadta volna, hogy diétai követ légyek valaha, s ott *egyenes és bátor* lelkiismeretem által nevémet tiszteltben tehessem...« (IX. 251. 1812. jan. 29.) 1811-ben született fiát Marcus Aemilius Ferenc-re keresztelteti. Marcus: a zsarnok-ölő Marcus Junius Brutus (Caesart, Kazinczy kora felfogásához hiven »átkozott bitangoló«-nak tartja, I. X. 404.). Emilt pedig könnyű kitalálni. Amikor Sárközy követi a példát, és unokáját keresztelteti e két névre, ezt írja: »Adja isten, hogy mind a kettő a Rousseau Emilje spiritusában neveltessék és nevelje magát«. Kazinczy kívánsága: »adja isten, hogy mind kettő elmondhassa: Potiorque mihi semper visa est periculosa libertas quieto servitio.« (Mindig értékesebbnek tartottam a veszélyes szabadságot a nyugodt szolgaságnál.) (VIII. 603., IX. 256.) A megyéket Bécs ekkor már adminisztrátorok által igyekezett kezés báránnyá tenni. Kazinczy megint csak Sárközynek a somogyi adminisztrátorról (aki egyébként azonos az idősb Teleki Lászlóval, a »Buzgó esdeklés« szerzőjével): »Én egy idő óta irtózom az adminisztrátor nevezettől... s erőnek erejével tör ki belőlem Voltaire-nak e sora: Oh dieux, à quels mortels livrez vous l'univers!... Egy a szükséges dolog: azt hinni, hogy az ember ész által különböz a marhától; ezt kell tehát megszabadítani azon rabságtól, melybe a bolondság és gonoszság ejtette. Der frei denkt, denkt

wohl — ezt mondá Haller Albert II. Józsefnek.» (IX. 251., 1812. jan. 29.)

Többé-kevésbé nyílt vallomások ezek, amelyeket érdemes volna a levelezésből össze is gyűjteni. Csatlakozik hozzájuk Kazinczy néhány verse a kiszabadulása utáni időszakból. Ezeket már Négyessy László kellőképen méltatja a Kazinczy halálának százéves fordulójára megjelent kis pályaképpen. Felhívja a figyelmet a *Cserei Farkasnak* c. költői levélre, amely ugyan jelentős részében Maria Terézia uralkodását ~~elbűvölő~~ aztán ezen a címen a zsarnokok aralkódók ellen fordult: »... a kegyelet panaszt rejt magában a költő-korabeli rendszer ellen«. Nevezetes verse volt Kazinczynek *A szabad Erdély a török elűzése után* c. ditirambszerű költeménye 1819-ből, mely erdélyi útjának emlékeiből fogant, de a mult képében a költő szabadságvágyát érezteti s lényegében épúgy a jelennel szól, mint pár év múlva Kisfaludy Károly dala, a Rákosi szántó a török alatt. Ez Kazinczynek legtüzesebb hangú költeménye. Határozottabban jelzi, bár egészen nem fejt ki a kapcsolatot a jelennel a *Vajda-Hunyad* című szép költemény... «Az előbbiről Kazinczy azt mondja ugyan az Erdélyi levelekben: »Azon időbe tevém által magamat, midőn Erdély a török járma alól kiszabadult, s közvetlen benyomás gyanánt a kenyérmezei diadal színhelyét jelöli meg. De maga a vers többet mond ennél; az ilyen versszakokat aligha diktálta tisztán a török uralom emléke:

Hegyeink aranyát, ugarinknak
Gazdag termésit irigylé,
És amit táplál a mező.
Paripánk neki nyihogtak,
Gyapját neki nyírta meg a nyáj,
S amit nem vett el, ellopá.

Magyarra vivé ki a magyart,
S vícsorga dühében, hogy a két
Testvérhad egymást érte ölé...

Hiszen Bocskayt hősnak nevezte az első fogalmazásban, s felpanaszolja, hogy a dicséretet a cenzor kívánságára kellett kihagynia. A *Vajda-Hunyad*hoz pedig hozzácsatolhatjuk a Hunyadi-kultusz több szep megnyilvánulását az Erdélyi levelekben. Külön tanulmányt érdemelne Kazinczynek az alkotása, amelyben többek közt először csendül fel a Fogságom Naplója néhány motívuma: az ú. n. *Tübingai Pályamű*. Magán ezen az ismert pályázaton résztvenni s a magyar nyelvnek az állami és kulturális életre való alkalmasságát bizonyítani: szintén egy fontos tette az ellenállásnak, s vegyük itt is hozzá Kazinczynek azt a vallomását: nem mondhatott mindent úgy, ahogy szeretete volna. Érthető, hiszen a pályamű idegen szemek számára készült.

Persze már Tolnai tanulmánya is óv bennünket az ilyen nyilatkozatokkal kapcsolatban a túlértékelés veszélyétől. Kazinczyt még elég sok szál fűzi a feudális társadalomhoz. Az említett pályamű fejtetései a magyar alkotmányról mutatják ezt, valamint az Erdélyi levelek sajnálkozása azon, hogy »korunk ezen semmiek nem tisztelésében nyavalyog, s nem jó elnézni, mi lesz a vége«. Előzőleg u. i. nagyapját, a Pályam Emlékezetéből ismert Bossányi Ferencet említette, s még néhány hozzá hasonló megyei tekintélyt, akik a maguk nyers, de emberi módján szolgáltattak a messze földről hozzájuk folyamodóknak igazságot, s megyéjüket példás rendben tartották. »Oh a gyönyörű idő, melyben az áldott Terézia korának patriarchális hősei erkölcsaik szennytelensége és azon méltóság által, melyet az önézés ad, oly tiszteletesekké tevék magokat... « Voltaképpen a feudális-patriarchális tekintély hanyatlása fáj neki. S meg kell békélnünk azzal is, hogy elveit nem mindig tudja következetesen magatartásába átvinni. A már említett, hírhedt Szirmay meghalt 1812-ben. Kazinczy, Cserei Miklóshoz írt levelében jellemzést ad róla, elég kedvezőtlen; »sok megmagyarázhatatlan karaktert ismersz, de ilyet, mint ezé a jó emberé volt, alig! alig! Életrajzát akarja megírni: »nékem nemcsak vérem, hanem barátom is.« Midőn az udvaron a koporsót cselédek akarták a templomig vinni, mely a kapuhoz ötven lépésnyire áll, én azokat eltoltam, s magam is vivém. Nem tudom, ez nálatok szokás-e? Én igen szép szokásnak tartom.« (X. 128.)

Mindezek ellenére azt kell mondanunk: az adatok ismeretében a »vértelen« esztéta Kazinczy hagyományos portréjának vonásai élettel, akarattal, rejtett, de hatékony aktivitással telnek meg. Ebbe a keretbe illeszkedik bele, mint a lánc legsúlyosabb tagja, a Fogságom naplója. Értéke, mint politikai dokumentum is föltétlen, bár a nyílt politikai állásfoglalás ritka benne. Amikor »A magyar ökör« c. részlet végén a csehekre fordítja a szót, ezt írja: »Szegény csehek! De csak II. Ferdinánd ideje óta szegények! Egykor ők is szabadok voltak — a nyomatékító »ők is« adja meg a futó sóhaj politikai hazafias távlatát. Ügvelni kell az ilyen apró kiszólásokra is: Budeani, a konopisti Zwirby-uralalom prefektusa, nagyon szeretné a foglyokat látni, meg is hívja őket s a birtokot megmutogatja nekik, meg is vendégeli őket, de »a terrorizmus idején« nem meri a vendégséget saját nevében rendezni, s az uradalom sebészével rendezteti meg.

Még beszédesebb, s az idő Kazinczytól szinte páratlan vallomás a »Filangieri munkája« c. bejegyzés. Akkoriban Ferenc uralma alatt egyre-másra jelentek meg a tiltott könyvek bővülő jegyzékai, s Kazinczynek egyik, a fogságában használt könyve is

rákerült a lajstromra. A lefoglaló tisztviselővel párbeszédet folytat, s mikor az megemlíti: már az a terv is fölmerült, hogy Plutarchos Párhuzamos életrajzait is indexre tegyék, Kazinczy ezt mondja: «Aki azt projektálá, korántsem volt oly bolond, milyennek látszik. Legjobb volna a görög és római klasszikusokat s minden históriákat a mai időkhöz elégetni. A kivánatos regeneráció akkor lenné meg.» Értjük a vágást, de teljes sülyában akkor méltányolhatjuk, ha arra gondolunk: hogyan olvasta Putarchost Kölcsey, s vele annyi magyar tagja a nemzeti reform-mozgalomnak, hogyan merítették belőle erőt, fegyvereket a polgári szabadságjogokért és a nemzeti függetlenségükért vívott harcukhoz. Hasonló jellegű az az epizód, amelyet Kazinczy a Plutarchos-párbeszéddel kapcsolatban elevenít fel Winckelmann könyvéről. A szavakból ma is kiérzik a fölények és öntudatnak az az érzése, amellyel e helyet leírta vagy e szavakat annakidején elmondta: Nincs a cenzúrának és a hatalmi ellenőrzésnek és elnyomásnak az a sűrű hálója, amelyben a szabad gondolatnak legalább egy-egy sugara át ne osonhasson. Hiszen Winckelmann művészettörténetét a felügyelő kapitány és a cenzor is engedélyezte a fogságba való bevitelre, s Kazinczy aztán ilyen mondatokat olvasott benne: «Miért nem emelkedhetik most a művészség annyira, mint a görögöknél? — Mert ahol szabadság nincs, mert ahol király uralkodik, ott a zseni szárnyai mindig meg vannak nyírálva.»

A hozzászólások behatóan foglalkoztak magának a műnek elemzésével, és nyomukban az a vélemény alakult ki, hogy a Naplóból a hatadó eszmékhez hű Kazinczy alakja rajzolódik ki, de elsősorban nem elvi összefüggéseken át és nem eszmei élességgel, hanem a demokrata emberi magatartásában. A Naplónak ezt az oldalát eddig valóban kevésbé aknáztuk ki, s alig méltattuk figyelmre a szemünk elé táruló kincseket. Szauder József utalt rá, hogy Kazinczy még rabtársai között is válogat. Inkább a hozzá hasonlóan demokrata Uzhoz és Hirgeisthez vonzódik, mint Szlávyhoz és Szulyovszkyhoz, akik közül az utóbbi rávallott, az előbbi pedig a fogságban nem tartott össze rabtársaival, kikötögte bizalmas dolgaikat, s végül egy hajmeresztően ügyetlen levelel majdnem veszedelembé döntötte valamennyiüket. Kazinczy, ahol lehet, főként Obrovicban, összebarátkozik a cseh és osztrák kispolgári felügyelőkkel és igazgatókkal: »Mindkettőjüket örömmel fogadtam, míg a két Szláv érzeteté velek hogy ő Mihályfalván úr volt, s ezeknek nincs Mihályfalvájok.«

Ezzel kapcsolatban kényszerűen bukkan fel a kérdés: milyen fogolytípus Kazinczy? Mert nyilvánvaló, hogy annak, amit a börtönökben átélt és a Naplójában megörökített, nemcsak önarcképszerű, hanem

tipikus jelentősége is van, s ezeket a tipikus vonásokat ő is igyekszik elég nyomatékkal kiemelni. Az a fogolytípus, amelyet a Napló lapjai tükröznek, jó ismerősünk: nemcsak a régebbi multban, hanem a szocialista mozgalmak hőskorában is többször találkozunk vele. Az a típus ez, amelyet az erőszak, az elnyomó hatalom külsőleg bilincsben tarthat ugyan, de aki lelkierejével, elveivel való ragaszkodásával, találekönységével, humorával, közvetlen emberi egyéniségével erkölcsileg fölébe kerekedik ennek a hatalomnak: Kazinczy »emberi találkozásai«-val, amelyekre Szauder utalt, egyenrangúan húzódik végig a művön a hatalommal való, erkölcsileg győztes szembeszegülés fonala. A Fogságom Naplója talán azért olyan vonzó és tartalmas olvasmány, mert oly gazdag skálája bontakozik ki belőle azoknak a szellemi fegyvereknek, azoknak a magatartásformáknak, amelyeket az elfogott, olykor megkínzott nagy ember a hatalom nyomásával s e nyomás gonosz és korlátozott képviselőivel szembe tud szegezni. Ha valahol, itt bontakozik ki Kazinczy egyéniségének emberi nagysága és gazdagsága. Fogolytársai jörészének van valami menekülés-szerű reakciója a rabság borzalmaira: Ruzicska zenedarabokat komponál, a »moguntiai öreg consiliarius« félig megtébolvodva miséket énekel és »exorcizálást« sző beléjük, Verseygy az elején jajgatva siránkozik, Szláv később öngyilkos akar lenni. E félszeg, eltorzult lelkekkel összemérve emelkedik ki Kazinczy magatartásának sokoldalúsága és nagysága.

Általában — mint a vita folyamán is történt — találekönységára szoktak utalni, amellyel a maga és rabtársai sorsán könynyíteni tudott. »Minden mesterség, amellyel rabságunk ínségeinek örömet adánk, az én találmányom volt; én segítettem ki társaimat a bajból, midőn elakadtak« — mondja ő maga. Ahogy a poltrón Szlávot az öngyilkosságról lebeszéli, ahogy Munkácson Riedelt és társait a kályhakürtön keresztül éllemezzi, ahogy Obrovicban írószerekhez jut, elég példa. Tudjuk azonban, hogy ezek a »találekönny« mozzanatok még nem a csúcspontjai Kazinczy viselkedésének. A hatalom maga, vagy öntudatlan szolgálai sokszor lennek alkalmat arra, hogy megkínozzák. Az aljaslelkű Németh még keresi az ilyen alkalmat: amikor vele együtt raboskodó öccséről beszél, azt teszi hozzá: de ő nem hal meg (ille non morietur), hogy Kazinczy azt érte belőle: te pedig meghalsz; az őrálló katonák akaratlan gyötrik meg, amikor azt a sejtelmét keltik benne, hogy néhány nap mulva az ő kivégzésére kerül sor. Az első esetben épen a szándék s az ember aljasságának belátása ad neki erőt arra, hogy ilyen embertől ne hagyja magát megkínozni: »De láttam én, ki kezében vagyok, s elkészülve valék mindenre.« A katonák félreértése, a halál-

félelem váratlanul hihetetlen lelkierőt mozgósít benne: »Természeti halállal veszni, az is igen nehéz; hát hóhér karddal, s mint gonosztevő! De felélesztém lelkemet. A rettenés nem segít a bajon, s gyáván veszni rút, nyugalomban szép, mondtam magamnak.« Milyen felemelő érzés lehetett számára, hogy a Németh-félék tehetetlenek vele szemben, s az egész államapparátus nem tudja lelkierőjét megtörni! A tetőpontot a kiszabadulása előtti napokban éri el. Ez a mozzanat csodálatos — nem tudni: ösztönös vagy tudatos — művészettel van a napló utolsó lapjaira, mintegy csúcs gyanánt elhelyezve. Rájötték arra, hogy naponta kiszökik zárkájából, s éppen akkor, amikor a szabadonbocsátását elrendelik. Ha a börtönigazgató a kiszökeket komolyan veszi, semmi sem lesz a kiszabadulásából. Kazinczy térdre roskad a parancsnok előtt, s reszket még annak eltávozása után is. »De hogy társaim nyomorúságokan enyhíthettem, azt nem bántam volna meg, ha gyönyörű tettem miatt, bár az sokba került, veszném kellett volna is. Nyomorult ember, aki nem érzi, hogy a mártírok csendesen várhaták a bizonyos halált.«

De éppen ebből a nagy szempontból, a hatalommal való szembeállítás, a tudatos megnevelés, a felülemelkedés szempontjából kell nézni a Naplónak és Kazinczy viselkedésének nem csupán a csúcspontjait, hanem sok, látszólag jelentéktelen mozzanatot is. Erőforrást jelentettek számára a könyvek, az írás, az a kis kultúra, amit rabtartói beengedtek, de ugyanezt a szerepet olyan kicsinysegek is betölthették, mint a hazai földből való hagyma (»hagyma, te az én honomban termettél... még egyet hoztatam, s úgy tartottam, mint kincsemet«), az arccal a haza felé fordulva ivott tokaji bor, vagy az obrovíci Grünersperg »Iris svecica«-ja, sőt még az útközben megbámult különféle széplányok is. És vajon csak a fogságról való megfélemlítésnek tulajdonítsuk azt, hogy Kazinczy megbámultatja társaival és őreivel a váci katedrális művészi szépségét?

Itt kell szembezállnunk azzal a beállítással, ahogy Nagy Miklós felszólalásában a Fogságom Naplója »második részét«, a Magyarországon át megtett út leírását félreérti. Nagy Miklós szerint ez az útszakasz Kazinczy előadásában egy normális utazás képét ölti, s megírásában »megmutatkozik valami a széplélek fröszmény vesztélyéből.« Az előbb elmondottak alapján világos, hogy Nagy Miklós a Napló megfelelő fejezeteit hamisan értelmezi. Interpretációja akkor is hamis volna, ha a tények valóban úgy állának, ahogy feltűnteti. Kazinczy úgy tűrte kezdetől fogva a fogságot, hogy őreit és társait is meglepte nyugalmával, olykor vígságával. Szulyóvszky »hallja, hogy én víg vagyok, táncolgotok, énekelek. Bizonyo-

san jó híreim vannak. Ó éjjel-nappal sír... Feleltem tehát Szulyóvszkynek, hogy nekem semmi híreim nincsenek. Azért vagyok víg, mert nem akarom, hogy lelkem elcsüggedjen. Ha veszni kell, vesszünk szépen.« Ha Kazinczy így viselkedik akkor, amikor még kétségben van afelől: nem lesz-e halál a büntetése — annál kevésbé várhatjuk, hogy jajgasson és sírángozzon akkor, amikor kikerült a dohos börtönökből, pláne mikora hazája földjén viszik keresztül. A nyomás enyhült, s Kazinczy kedélyének, műveltségének egész gazdagsága fölszabadul — nem valami »széplélek«-tetszelgés gyanánt, hanem éppen azért, hogy szellemének egész erejét, függetlenségét a hatalom erőszakával szemben is dokumentálja. Hogy a szenvedésektől szorongatott lélek egyébként is természetesen keresi a réseket, amelyeken a hatalom hálójából kiszökhet, arra példa a Kufsteinből hajón való elindulás leírása is:

»Nem képzelhetni, mely gyönyörűségek várták itt reánk. Hajónk nyilsebese repüle el az Inn szélén álló egyes fenyvek mellett; amott a szenvedés foka, s a gyönyörű hegyek, felettünk sáfrányszínben a régen nem látott ég. Nemezisz minden rosszért jót, minden jóért rosszat hoz reánk; boldog, akire sok kedvest a nem sok rosszért.«

Szóval: ha Kazinczy valóban széplélek módjára tenné is meg útját Kufsteintől, illetve a határtól Munkácsig, az esztétaság akkor is lehetne csak látszat, felszíni jelenség. De olvassuk el jól a megfelelő részeket: a tények maguk még ezt a »látszatot« sem igazolják. Lássuk csak őket:

Kazinczy segítséget, közbenjárást kér a vele raboskodó Fiorella francia tábornoktól az intervenció seregben szolgáló, hazájába visszatérni akaró emigráns Rossi gróf számára. Fiorella szavait Kazinczy így adja vissza: »Úgy kell neki, tanulta volna meg a rossz ember, hogy haza ellen kardot fogni soha nem szabad.« S maguknak a magyar foglyoknak megígérendőli, hogy a legközelebbi nagy francia győzelem után ki fognak szabadulni: »A francia nemzet oly nagylelkű, hogy a békét soha meg nem köti anélkül, hogy akik republikánus gondolkozáaikért fogva ülnek, szabadon eresztessenek.« — Neuhausen egy remek kertét néz meg (mellékesen a ritka növényekben is elgyönyörködik), s hamarosan kideríti, hogy a kertét szabadkőműves összejövetelek számára alkották. A szavak nyomán az sem lehetetlen, hogy még akkor is folyt élet a páholyban: »itt Colorado érsek a nagymester.« — Aztán ismeretes, hogy viselkedik ez a »széplélek« akkor, amikor Pozsony alatt magyar földön köt ki hajójuk. Aztán emlékezzünk csak az ásványi fogadósnéra, aki megtudva, hogy kik a vendégek, fellármázza a falut, s »félóra alatt körülünk vala az egész falu, s hozta a sok gyümölcsöt, túrót, kenyeret. Fiorella

és Chipault látá, hogy Magyarországon vagyunk, nem a csehek s ausztriaiak közt». S Beregszászon kérdi, mintegy az egész út tapasztalatait összegezve, a francia Chipault : «De micsoda nép ez a magyar? hiszen ez voyage de triomphe (diadalmenet).» Kazinczy sorra megőrökíti ennek a diadalmenetnek apró és nagyobb mozzanatait, egészen a szegény nemesig, aki szeretné a foglyok iránti rokonszenvét kimutatni, s egyéb híján utolsó két forintját adja Kazinczynak. A váci székesegyház meglátogatása, amelyre Nagy Miklós biztosan mint fő érvre gondolt, szintén hoz egy fontos mellékszöveget: nemzeti büszkeséggel említi, hogyan találja Fiorella a magyar foglyokat tudósabbaknak, sokoldalúbban művelteknak, mint saját honfitársait. A margitszigeti találkozás leírásában (a gyönyörű Ninonnal) sincs öncélúság: az a bizonyos találekonyosság jut itt megint szóhoz, ahogy Kazinczy kiravaszkodja, hogy Hirgeist Ferenc kétszer is találkozhasson apjával. Egyébként éppen ezeken a részeken vehető észre, mennyire nem pályázik Kazinczy az öncélú, privát élményi ábrázolásra: anyjával való első találkozását (aug. 14—20) oly szükségszerűen beszéli el, hogy ennél kevesebbet már nem is mondhatna. S más részről figyeljünk csak arra: hogyan szövődik tovább az a titkos lánc, a jó emberek közti találkozások szövevénye Magyarországon is, amely már odakint meg-megnyilvánult. Az erdőteleki plébános nyakába borul Kazinczynak és megvendégeli a foglyokat: «kőműves volt, de amit én nem tudtam». Fiorellától, a republikánus francia tábornoktól, amikor útjuk elválik, csókkal búcsúzik. Szulovovszky figyelmezteti: ez a csók tönkretetheti — Kazinczy büszkén feleli: lehet, de megéri a veszedelmet.

Szóval: ilyen mozzanatokkal szövi Kazinczy át-meg-át a Munkács felé vezető út leírását. Talán sikerült megmutatnom, hogy ez az út, — még ha a kőfalak közül szabadult, kissé szabadjukra hagyott foglyok szabadban, változatos vidéken megtett útja is, — Kazinczy előadásában jóval több «érzekény utazás»-nál, s hogy szépségét, irói és emberi értékét éppen az emeli, hogy a foglyok nem zörgetik az olvasó fülébe unos-untalan láncukat.

A Fogságom Naplóját, mint látjuk, figyelmesen kell olvasni; sűrűn kell egy-egy szó súlyát mérni vagy a sorok mögé beleszelkedni. De így olvasva a mondanivalónak meglepő gazdagsága bontakozik ki belőle. Az ember nem is csodálkozik Tolnai Gábor értékelésén: «Legjobb prózai művelnek, a Pátyám emlékeztetőnek, az Erdélyi leveleknek figyelembevételével is, a Fogságom naplója Kazinczy prózájának csúcspontja.» Mondom, megérttem Tolnainak ezt az értékelését, de úgy, ahogy kissé mégis meghökkenett, amikor először hallottam, ma sem tudom ezzel kapcsolatban

egynemely aggályomat elhallgatni. Hiszen már a felolvasás után, a hozzászólások során hangzott el ellenvélemény: Szauder József mondta a következőket: »Ami a Fogságom, Naplója formáját illeti, kétségtelen, hogy nem egy tekintetben még nyersanyag, cédulákról összeállított vagy emlékezetből rekonstruált elbeszélés, mely azonban... már rendezés, formálás alatt volt.« Hozzá fűzi ehhez, hogy a szövegen több helyen már megérzik az olvasóközönségre való számítás.

Már most: a Napló szövegén, úgy ahogy ránkmaradt, valóban kevés nyoma van az irodalmi igénynek, úgy ahogy azt Kazinczy egyeb, nyilvánosság elé szánt művein tapasztaljuk. Ismeretes, hogy az idegennyelvű beszélgetéseket az eredeti nyelven szövi bele az előadásba, s ennek credménye valóságos kevertnyelvűség lesz. A magyar főszöveget német, latin, francia párbeszédék tarkítják, az örök közt van aki tótul beszél, s a modern kiadások, amelyek az idegen mondatokat zárójelben mindjárt meg is magyarártják, már elomossák azt a hatást, amelyet a szöveg az olvasókra ilyen magyaritás nélkül tenne. »A magyar ökö« című részen éppen az árulja el a megformálás előrehaladt voltát, hogy a párbeszédet mindjárt magyarul adja. Hogy egyébként is sok idegen szót használ, az talán azért nem feltűnő, mert Kazinczy amúgy sem volt purista.

Nem közömbös az »irodalmi igény« szempontjából a Napló szókinccse sem. Oda kell állítanunk háttér gyanánt azt a szókinccset, amelyet a nyilvánosságnak szánt, éveken át nagy gonddal csiszogatott fordításaiban, vitairataiban, irói életrajzaiban megteremtett — s e háttér előtt a Fogságom Naplója szavai életszerű, olykor nyers közvetlenségükkel leptek meg. Vegyük pl. a hírhedt királyi ügyigazgató leírását: »Ez a Németh egy kisdéd, hasas emberke volt, orcáját gyönyörűen pirosra festette a bor és a szerelem a maga rozsdá vagy szederj színével. Minden szava, tekintete, mozdulása festette a semmi-ből érdem nélkül felment bitangot.« Méltán sorakoznak ide óreinek (a magyaroknak) drasztikus kiszólásai, amelyeket hűségesen közöl. Kétségtelen, hogy Kazinczy valamennyi műve között éppen a levelek azok, amelyekben a Napló stílusát, hangját, magatartását megtaláljuk. Sok egyéb közt itt szótal meg a már tapasztalt nyers, olykor drasztikus dévajágnak párja is; ha kell, itt is igen messze tud távozni a nyomtatásra szánt művek szokott finnyosságától. De hiszen maga Kazinczy írta annakidején Sárközynek: »Látod, hogy levelemben s mikor szólok, én sem úgy szólok, mint mikor írok.« (XII. 103.) A Fogságom Naplójában nyilvánvalóan úgy ír, ahogy szólni szokott.

Hogy a problémát élesebben kirajzolhassuk, vessünk egy pillantást Kazinczynak egy

olyan művére, amelyben magában figyelhető meg a két ellentétes elv: az »irodalmi igény« és a közvetlen, léletszerű előadás küzdelme. Az Erdélyi Levelekről van szó. Tudjuk, hogy Kazinczy ennek első kidolgozását megküldte erdélyi barátjainak, voltaképpen azért, hogy a tárgyi tévedéseket kijelöljék. A baráti észrevételeket aztán arra használta fel, hogy egészen, stílus szempontjából is átdolgozza művét; végül aztán szokott átdolgozó szenvedélye urrá lett rajta, s valami tiztizenégyezer írta át a szöveget. De ekkor már (1824) valamit maga is érzett, s az átdolgozott, agyoncsiszolt szöveg az ősszöveggel egybevetve már nem töltötte el tiszta nyugalommal. »Legfőbb óhajtásom, igyekeztem az vala, hogy elkerülhessem amit az ilyen mű irásokban legkevésbé türünk, a nem való, csak félig való tudósításokat. Olyakkal olvastam meg tehát dolgozatomat, kik Erdélyt ismerni tartoznak és ismerik. E gondjaim késleltették ennyi ideig megjelenését. Az idegen segéd rajta javított, de rontott is, olvasom nem veszi többé az első ötvényt, hanem annak összetördelt darabjait, s hibás forrasztásokban. Oda az elsőnek forró, egyenlő színe, s a hézagok a foltokon keresztül is láttatják magokat. Engednem kelle a kényszerítő kéréseknek, s elsőbb dolgozásaimat elégettem.« (Mintha a Fogságom Naplójában az a tendencia átdalmaskodna, amely itt megtorpant és átengedte helyét a »literátor-nak«?) Mindenesetre sajnálhatjuk az elveszett első kidolgozás eleven, forró, egyenlő színét, bár ez mégsem veszett el nyomtalanul. A Tudományos Gyűjtemény 1817-es évfolyama már közölt belőle szemelvényeket, azonkívül a még oly sokszori átdolgozás is átsiklott egy-egy részleten. Így aztán mégis módunkban van Kazinczy elbeszélő modorának két változatát egymás mellett tanulmányozni. Ezúttal csak a mondattűzést próbáljuk egybevetni. A magyarság és Erdély előrehaladásáról van szó:

»Némely külföldi tudós úgy hiszi, s midőn Erdély hozódik elő, Schlötzer után, kinek elég módja vala tudni, hogy a dolog másként vagon, azt mondja, hogy az emberiség itt ér véget, nyilván, mert a geográfiai abroszokon Erdélyen túl már Moldvát látják.«

A híres Gyarmathy Sámuel etimológiai szótáráról:

»Mint hogy Gyarmathy úr ezt is szenvedelemmel úzi, s a grammatika kevés ember dolga, s mindnyájan azt tartjuk magunk felől, hogy legjobban magyarul mi tudunk, — rendes látni, hogy a tudós férfinak mi sok dolga van azokkal, kik állításait meg nem foghatják, s a szelíd lelkű ember serénysége mint ingerli ellenkezőit; mintha

az amit sokan nevetnek, nevetséges volna, és mintha némely dolgokat jobban nem tudhatná, aki azok körül forog, mint mindazok, akik arról soha nem elmélkedtek!»

Ez a két, mindenesetre ríktóan választott példa mutassa be az Erdélyi Levelek stílusának igényes változatát. Jellemző rá a többszörös közbeékelés, a közlések többszöri felfüggesztése, amely a mondatok, a gondolatok menetét ismételtelen megakasztja. Kicsiben érdekes példa:

»A gróf birtokosa azon háznak, s én itt valék nála, melyben Bocskay István fejedelem született.«

Észrevehető bizonyos barokkos beolvasztó tendencia, amely a mondanivalót nem izületeire tagolja, hanem inkább egyetlen mondat-tömkelegbe foglalja bele. Mennyire más az, ahogy ezt az anekdotát előadja:

»Belgrád körül II. József egy kisebb, de tüzes verekedés után lóra ült s bejára a csata mezejét. Bizonyos távolságra egy csoport gyalogságot látta meg tüzeik mellett s összeverve bokáikat. Hozzájuk nyargala. Mit csináltok legények? — kérdé, látván, hogy szalonnájokat sütik s vígan vannak. Eszünk, iszunk, táncolunk — felelé az egyike, s nyújtá a császárnak bádogkulacsát: »Tessék, édes József uram!» De hát a szájakat mi lelte? kérdé a császár, hiszen feketék vagytok, mint az ördög. — Nem volt sójok a mezőn, s puskaporral hinték be szalonnájokat, kenyeröket.«

Itt a mondatok eleven, friss célratörését alig zavarja valami. S nem feltűnő-e, hogy ezek az igénytelenül, az elbeszélés eleven ösztönével leírt részletek kerekébbek, jobban megkomponáltabbak, mint azok, amelyekre minden műgondját fordította? S ugyanez a könnyed, fesztelen mondatfűzés, ugyanez a szándékoltság nélkül is kikerekedő rompzóció élteti a Fogságom Naplója részleteit is. Idézzünk talán egy példát, (amikor Tirolt már elárasztják a menekülő osztrák csapatok, amelyeknek soraiban sok magyar legény is van):

»Egy nap, délután két óraker, egy szürke köpenyes, kék nadrágos legény és egy leány összeszólalkoznak, s elválnak egymástól, a leány az insprucki úton indul el, a legény a Kalvária felé. Azonban a réten összeakadnak; a leány megvendégeli a magyar legényt, s az kaszához nyúl, s vágja a rendeket. Az alprofosz Miller nyitja az ajtómat, s sétálni hív a gömbölyű folyósóra.

— Sőt jön az úr — mondám —, lássa ama legényt, már kész ismeretsége.

— Uram — úgymond — a városban

egész revolúció van az asszonyok és leányok közt; veszekednek a magyar legényeken.»

Mai stíluserzékünkkel a Fogságom Naplójának épen ismertett, az irodalmi igénytelenségből fakadó prózai stílusát föltétlenül pozitíven kell értékelnünk. De ha ezekhez hozzászámítjuk a vitán felül álló tartalmi értékeket, s a Naplót Kazinczy prózája csúcspontjának jelölük ki, szinte megdöbbentően súlyos problémát zúdítunk a nyakunkba. Ha ez az igazi Kazinczy, ha ez a mi Kazinczy, akkor mit tartunk a nyelvújítási harcok Kazinczyjáról, a fentebb stílus bajnokáról, aki a Sallustius-fordítást megszámlálhatatlan sokszor, az Erdélyi Leveleket is tíz-tizennégyszer átdolgozta? Aki kilenc, illetve a kiadatlanokkal együtt tizenöt kötetnyi fordítást tekintette főművének, s a kilenc kötet megjelenése előtt így nyilatkozott levelében: »A gyűjtemény egy igen nagy gondnal készült galérie-je lesz az újabb nemzetekbeli klasszikus írók originaljaik másainak, s literátorainknak nem képzelt impulzust fog adni.« A kérdés elég bonyolult. Az irodalmi forradalmat nem a magánlevelek, nem a Fogságom Naplója, nem az Erdélyi Levelek jelentik, hanem épp a fordítások, az írói életrajzok, epistolák, epigrammák. Ezekre áll az, hogy Kazinczy a magyar feudalizmust akarja nyelvének forradalmasításán át sarkából kifordítani. Ezek támasztották azt a bizonyos »jótékony vihar-t, amely a magyar feudalizmus vastag ködét volt hivatva elverni.

Igaz, hogy ezek a harcok a tizes évek végére jórészt már lezajlottak, s tudjuk azt is, hogy még javában dúltak, amikor Kazinczy már sorra kapta a figyelmeztetéseket barátaitól, akik részben elveinek szélsőséges alkalmazását tartották veszedelmesnek, részben pedig azt hangoztatták: elérkezett az ideje annak, hogy a magyar közönség végre eredeti olvasmányokat kapjon. Kisfaludy Károly, Kölcsey és Vörösmarty aztán radikálisan új fordulatot adnak irodalmunk fejlődésének s bár ebbe a nagy harc vívmányait beolvasztják, magát Kazinczyt mégis utóleri az elszigeteltség, most nem azért, mert nagyon előreszaladt, hanem mert feje fölött új korszak kezdődött. A huszas években a fejlődéstől lemaradó írók csoportja érdekes irodalomtörténeti probléma (Kazinczy, Szemere, Berzsenyi stb.), s jórészt ebben az időben készültek az Erdélyi Levelek, a Pályám Emlékezete, a Fogságom Naplója. Ha Kazinczy életében ez »a nagy írói alkotások kora«, ha e művek alapján kell egy új Kazinczy-portrét megrajzolnunk, akkor előbb újra meg kell vizsgálnunk a tizes évek agitativ-pröpagativ tevékenységét, s tisztázunk kell a két korszaknak a alkotásainak viszonyát egymáshoz.

Úgy érzem, összefügg ezzel Kazinczy

népi érdeklődésének kérdése is. Ortutay Gyula beszélt erről a vita folyamán:

»Érdemes rámutatni arra, hogy Kazinczy egész irodalmi ízlésének u. n. »urbánus-humanista« vonásai mellett megtalálhatjuk pályájának különböző szakaszain a nép iránti őszinte vonzódás és érdeklődés mozzanatait is. Így tudunk azokról az irodalmi köztudatban eléggé elhalványult tényekről, amelyek azt bizonyítják, hogy Kazinczy maga is foglalkozott népköltészeti gyűjtéssel, ilyen anyaga volt is együtt«. Virág Benedek az, aki biztatja népszokások gyűjtésére Kazinczyt, sőt egyik levelében (III. 112.) ismét kér tőle népdalokat, amiből kiderül, hogy egyszer már küldött neki ilyen anyagot. Kapcsolatba hozza ezzel Ortutay az Erdélyi Levelekben feltűnő hasonló érdeklődést is. »Az öregedő Kazinczy mintha egyszerre újra mély rokonszenvet érezne vagy pedig ezt a rokonszenvet újra deklarálni akarná, olyan meleg lírával fejezi ki érzését a magyar nép iránt. Mindjárt az utilevelek kezdetén a kis debreceni legénykével való beszélgetését ez a nép iránti szeretet hatja át, s végigvonul ez a hangulat az egész munkán. Gondolok itt elsősorban azokra az összehasonlító, karakterológiai megjegyzésekre, amelyek különben már Bél Mátyás óta divatosak, s amelyekben az elzárkózott, gőgös kőházaikban hidegen élő százokat összeveti a debreceni magyar nép életével, a magyar parasztság vonásaival, anélkül, hogy valaha is a sovinizmus hangjába csapna, hiszen a korabeli román parasztság elmaradottságát sem lenézéssel rajzolja...« A műkincsek, épületek, könyvek és könyvtárak, erkölcsök leírása mellett állandó figyelemmel van Kazinczy a népelet jelenségei iránt is.

Persze, ezekből a nyilatkozatokból sem szabad elhamarkodottan ítelnünk. Az érdeklődés valóban megvan, mégpedig tudatos érdeklődés; az Erdélyi Levelekben maga nyilatkozik róla: »Nép és nép úgy hasonlatlanok, mint személy és személy, s ezt lesni, a fő, a középszer, a legalsóbb rendnél gyönyörűség; és leginkább az utolsóbbnál, mely a saját szint nevelés és társalkodás által nem veszti, mint a két elsőbb.« »Kicsinységek, de a pszichológusnak érnek annyit, mint a botanikusnak egy új csemete...« A népről-népre változó »saját szín«, a botanikus új csemetéje inkább arra vall, hogy van itt valami általános, a ritkaságok, különlegeségek iránt majdnem esztéta-módra érdeklődő gyűjtőszenvedély-féle is.

Még egy pontját kell a vitának röviden megemlítenem. Tolnai előadásában némi lebecsülést éreztetett Kazinczy fogság előtti irodalmi működésével kapcsolatban: »Míg Bacsányit életművének legszebb alkotásaira ragadja a francia forradalom, addig Kazinczy ugyanebben az időben az érzelmes Gessner fordításával bibelődik.« A beállítás merev-

ségét már a vita folyamán helyreigazították. Nagy Miklós utalt arra, hogy Kazinczynak is vannak ezidőből politikailag jelentős fordításai (Lanassa, az Orpheus Rousseau-szövege, s azok, amiket nem maga fordított, hanem fordíttatott az Orpheus részére, mint Helvetius levele), s hogy antiklerikalizmusban, az önkényuralom gyűlöletében, az emberi szabadságjogok iránti rajongásban aligha lehetett ekkor Kazinczy és Bacsfányi közt különbség, bár mindezek Kazinczynál írói alkotásokban kevéssé nyilvánulnak is meg.

Összefoglalva: Tolnai Gábor előadása és a Fogságom Naplójának új kiadása hasznos forrást ad az eddig elhanyagolt Kazinczy körül, s a legalapvetőbb kérdéseket vetette föl: Kazinczy fogság utáni pályájának politikai értékelését, fordításainak és eredeti munkáinak helyét fejlődéscső egészében és korában, stílusának, prózájának új megítélését, népi érdeklődésének elemzését stb. Reméljük, hogy a forrásgazdag eredménye e kérdések megoldása s egy új, tartalmas Kazinczy-portré megalkotása lesz.

TÓTH DEZSŐ

KÉT TÖRTÉNELMI REGÉNY

Hegedüs Géza: Megkondulnak a harangok, Jankovich Ferenc: Hulló csillagok

Szépirodalmi könyvkiadó, 1951

Nem lehet vitás, hogy fejlődő szocialista realista irodalmunk műfaji gazdagodását is jelentette e legutóbb megjelent két történelmi regény. A nemzeti forma és szocialista tartalom követelménye a történelmi regényre is érvényes, nem ugyan a szocialista tartalom közvetlen és leszűkített értelmében, hanem mindenekelőtt az írói ábrázolás módszerén keresztül. A téma ugyan nem kapcsolatos a munkásosztály harcaival, ennyiben nem »szocialista«, de a történelmi téma a szocialista realizmus módszerével feldolgozva szocializmust építő társadalmunkat segítő, erősítő szocialista tartalom válik. Lehetővé teszi ez a módszer azt, és kötelezi az írókat arra, hogy a nemzeti történelemnek azt a szakaszát válassza ki, amelyik leginkább fokozhatja szocialista hazafiságunkat. Népünknek a török-hódítók ellen folytatott évszázados harca — amelynek hőstettei méltán nevelhetik nemzeti büszkeségünket — s amelyik éppen legkövetkezetesebb szakaszaiban elválaszt-hatatlan volt a belső társadalmi haladás és az egész emberiség fejlődésének nemzetközi ügyétől — ilyen téma. Ehhez nyult most két írónk, vizsgáljuk meg milyen eredménnyel.

*

Hegedüs regénye a magyar és az európai történelem egyik legnagyobb alakjának, Hunyadi Jánosnak életét és korát eleveníti meg. Figyelemreméltó az egész regényen keresztül húzóódnó igényesség az író részéről tárgyával szemben. Bátran nyúl hozzá a nagy történelmi alakhoz, merészen ragadja meg a történelmi valóság legdöntőbb csomópontjait, határozottan rajzolja fel az osztályviszonyokat, messzemutatón húzza alá a 15. századi Magyarország társadalmi, történelmi harcaiban azt, ami felénk mutat, és

egyértelműen utasít el mindent, ami gátolja, megköti a társadalmi haladást, nehezíti a nemzeti függetlenség megtartását. Éles kontúrokkal, történelmileg helyesen, tisztánlátóan mutatja meg a feudális anarchia erőinek sötét, nemzetbontó aknamunkáját, a terjeszkedő török-hatalom fenyegetését, parasztok, polgárok központi hatalmat követelő érdekeit, az új, parasztokra, polgárokra támaszkodó hadvezetés felsőbbrendűségét a lovagival szemben s a haladó történelmi erők élén álló, azokat összefogó Hunyadi János küzdelmes életét, világraszóló győzelmét. Kétségtelen érdeme a könyvnek a problémáknak az az éles felvetése, egyértelmű megválaszolása, a materialista történelem-szemlélet következetes érvényesítése. A regény azonban egészében mégis elhibázott, rossz, egyszerűen annál az oknál fogva, mert ez az ideológiai tisztázottság, történelmi hitelesség nem párosul a költői ábrázolás hitelességével. Aki ezt a könyvet elolvassa, annak kétségtelenül helyes ismeretei lesznek a kor társadalmi, történelmi viszonyairól, Hunyadi szerepéről, de ezek az ismeretek mélységben, perszicitásban alig fogják meghaladni bármely történelemkönyvünkben is megszerezhető ismereteket. Az eszmei igényesség — ha nem támogatja azt az ábrázolás hitelessége, éppen mert sajátos közvetítési formákat igénylő művészi alkotásról van szó — tulajdonképpen meg sincs. Művészi színvonal és eszmei tartalom elválaszthatatlansága a szocialista-realizmus legfontosabb, a realizmustól elválaszthatatlan funkcióján, a *nevelés*en keresztül mérhető le. A politikai tartalom, az eszmei igényesség, mondanivaló a regény szempontjából nincsenek, ha az ábrázoláson keresztül nem mint mozgósító erők hatnak. Nincsenek még

akkor sem, ha különben kielemezhető, ésszel kibogozható is a regényből.

Miben áll a hiteles ábrázolás fogyatékos-sága Hegedűsnél? A regény alapvető hibája éppen az, hogy a kor meglevenítésének módszere nem az ábrázolás. Az író nem úgy érteti meg velünk a döntő társadalmi tendenciákat, Hunyadi alakját, hogy korabeli figurákat ábrázol sajátos korabeli viszonyok közt, történelmileg és személyileg is konkrét élményeken, érzés és erkölcsi világon keresztül, nem úgy, hogy alakok és események spontán s mégis tervszerűen csoportosított bemutatásából az olvasó vagy egy-egy hős kiérezze a történelmileg lényegest, tipikust. Hanem — általában ez jellemző a regényre — ennek fordítottja történik. Hegedűs mellőzi az akkori, mindennapi életnek részleteiben esetleges és csak összeségében törvényszerűséget adó bemutatását — s e helyett olyan hősökkel tömi meg a regényt, akiknek a fejében minden bemutatott élményalapszerűség nélkül, jóformán teljes tisztasággal, absztrakt gondolati formában ott élnek koruk nagy történelmi igazságai. Nem az a baj, hogy hősei majd mind-egyike szinte programmszerűen néhány csiszolt mondatban meg tudja fogalmazni a maga társadalmi történelmi szerepét, érdekeit stb. — hanem az, hogy ezek a megállapítások elhihetetlenekké válnak, mivel nincs mögöttük magának az életnek, az élmények sokaságának, egymásrahatásának költőileg hiteles, művészi ábrázolása. Hiszen a tudatosság az élményekre épül s minél nagyobbok a tisztánlátás, annál több kell legyen mögötte az élmény. Az egész regény elveszti plaszticitását, életszerűségét s ezzel együtt a nagy kimondott igazságok hitelességüket, emiatt a döntő ábrázolásbeli fogyatékos-ság miatt. A regényt vékonypéznűnek, dialogizált, leírásokkal tarkított történelemkönyvnek érezzük, amelyik nem tudja a történelmi regény nagy feladatát teljesíteni: megismertetni az olvasót egy kor levegőjével, embereinek gondolkodásmódjával, erkölcsével, mindennapos élményeivel — s éppen ezen keresztül (ez a különbség regény és történelem könyv közt) a kor nagy belső problémáival.

Áll ez a fogyatékos-ság Hunyadi alakjára. Nem értek egyet Mészáros Istvánnak a könyvről szóló bírálatával, amelyben Hunyadi alakját elemezve leszögezi: »Hegedűs könyvében nem tudjuk helyeselni Hunyadi középpontba állítását«. Hegedűs könyvében nem azért laposodik el Hunyadi alakja, mert a középpontba állítja. Igaz, Lukács elvtárs több helyütt leszögezi, hogy a nagy történelmi személyiség, éppen mert betetőzője, teljesítője széles népi törekvéseknek, mellékfigura kell legyen szemben a kompozíció centrumába állított olyan hőssel, akinek osztályhelyzetén keresztül éppen a nagy történelmi hős fellépését előkészítő széles

népi törekvések jobban ábrázolhatók. Kétségtelen, hogy e »lent« játszó népi-történelmi kibontakozás bemutatására kell egy megfelelő helyzetű, viszonylagosan középpontba állított alak. De helytelen ezt a természetes ábrázolási szükségszerűséget az idézett szélsőséges formában megfogalmazni. Éppen ma van szükségünk arra, hogy az író megmutassa hogyan fejlődnek, alakulnak ki és nyilatkoznak meg a történelmi személyiség nagy tulajdonságai, hiszen a társadalmi, történelmi tudatosság, a szervező készség, a hősiesség s a nagy egyéniségekre jellemző többi vonás napjainkban válik a tömegek nap mint nap gyakorolt tulajdonává. Nem abból adódik a baj, hogy Hunyadi alakja viszonylag középpontban áll, hanem az ő alakjának megrajzolására is állnak a regény egészére jellemző hibák. Az író Hunyadinak kora társadalmához való viszonyát nem ábrázolja egy-egy jól megválasztott, általánosan jellemző, de ugyanakkor konkrét részlet alapos, bő kidolgozásán keresztül; Hunyadiban nem egynéhány ilyen közvetlen élmény alapján érelődnek meg a nagy tervek, szűrődik le a tisztánlátás. Nem. Hunyadi elméletileg teljesen tisztánlátó emberek gondolatainak átvétele alapján »fejlődik« s ezzel sikerült alakját megfosztani attól a képességtől, amely minden nagy vezéregénységre jellemző: hogy az élet apró, rejtett jelenségeiből messzire tud következtetni, hogy jobb, élesebb szemmel látja a valóságot, mint a többiek. Milánóban Filippó Visconti a parasztoktól — történelmileg sem nagyon indokoltan — rettegő fejedelem suttogja el a fiatal Hunyadinak, hogy »A parasztok meg tudják verni a lovagi seregeket, jobb ha a parasztok élére állunk, mintha ők harcolnak ellenünk«. Később arra is utal az író, hogy Hunyadinak a hadseregére vonatkozó elképzelése a husziták elleni harcok tapasztalataira is visszanyúlik. De Hunyadi koncepciójának ezt a népi eredetét (ahol élményhatásról volt szó, s ahol megmutathatta volna Hunyadinak pártállásán is túlerő valóságérzékét,) az író ismét nem ábrázolja, csak az utalás szimpla ismételtetésével nyomatékosítja. — A hazai és világpolitikai ügyekről mit sem tudó, egyéni ambíciókkal telt, hazaszeretetről semmiféle tanúságot nem tevő Hunyadit — ugyancsak Milánóban, Tallóczy, egy johannita lovag precíz bel- és külpolitikai beszámolója döbönti rá, hogy itthon van a helye. A baj megint ott van, hogy a pálfordulás belső ábrázolására az író kizárólag a következő mondatot szánja: »Napok óta Tallóczy szavai jartak az eszében s egyre inkább hitte, hogy valóban haza kell mennie.« — De Hunyadi itthon sem lesz önállóvá, a döntő kérdésekben jóformán egyetlen kezdeményező lépése sincs. Tallóczy, a mindentudó mentor, a tájékozatlanságában gyerme-

teg Hunyadiba szinte beleveri az elhivatottságot. »De meg kell találnunk és meg is tudjuk találni az erőt, amely itt rendet terem. Ez pedig a te dolgod léssen, Hunyadi János. — Mért éppen az enyém? — Miért nem a tiéd?« — kérdi tőle Hunyadi, valószínűleg azért, hogy válaszként Tallóczy felsorolhassa Hunyadi összes nem ábrázolt erényeit és jócselekedeteit. »Nem látod, hogy van egy erő, amely mögötted állhat és amelynek vezetője lehetsz — Hol vagyon az az erő?« kérdezi erre Hunyadi a lovgától, aki állandóan úgy beszél Hunyadirol és Hunyadihoz, mint akinek az író előre megsúgta annak történelmi szerepét. — De nemcsak ezzel az instruktórral rendelkezik Hunyadi. Segít neki Thuz János királyi pénzváltó is. »...újabb summákat ajánlok, de nem a királyi kincstárnak, hanem kegyelmednek Hunyadi uram. Hunyadi elképedve nézett rá: — Nekem, ugyan miért? — Mert kegyelmed tudja megfékezni a bárókat, akár akarja, akár nem (!) ő ellenük fog harcolni és ebben ott fog állni melletted uram Magyarország és Csehország és Morvaország és Ausztria és Stiria minden kalmára és minden pénzváltója. Hunyadi zavartan nézett rá: — Miért állnak mellettem? hiszen nem is ismernek (!) és én sem ismerem őket« Mire Thuz megmagyarázza, hogyan veszélyezteti a feudális anarchia a kereskedelmet. Természetes, hogy így nem alakulhat ki előttünk a »nagy ember«, aki a történelem eleven erőivel szoros és termékeny kapcsolatban van s akinek irányító, beavatkozó ereje a történelem arculatát formálja.

A másik oldalon viszont, mikor Hunyadi maga nyilatkozik, az író elveti a sulykot. A »szükséges anachronizmuson« túl, tényleges anachronizmusba esik. Titusz Hunyadi szembe dicséri, mint paraszt-felszabadítót, aki nemcsak a pogány, de »bárók és nemesurak« ellen is vezetni hivatott a népet. Hunyadi bocsánatkérő, papos fennakadással hártja el parasztvezéri szerepét: »De fiam, csak nem képzeltek ilyet rólam. . . csak nem képzelitek, hogy én a nemesek ellen akarlak lázítani titeket?« Titusz erősködése után így festi az író Hunyadi töprengését: »Hát most mit mondjon? magyarázza meg Titusznak, hogy ő maga is báró, aki csak éppen jobban látja a teendőket, mint a többi ostoba birtokos úr? Magyarázza meg neki, hogy rá ugyan nem számíthatnak, ha parasztlázadásra gondolnak, mert a parasztlázadás is gyengíti a hazát. . .« Az alak elveszti hitelességét, hiszen valószínűtlen, hogy ilyen mértékben haladjon meg a feudális tudat kereteit, hogy »parasztok földjében« lássa a jövő Magyarországot s hogy a parasztlázadást egyedül azon alapon ellenezze, mert az kárára lesz a török elleni harcnak s hogy ezt a tiltakozását is úgy fejezze ki »rá ugyan ne számítsanak«.

Mivel Hunyadi is, mint a legtöbb alakot nem eseményekre, körülményekre reagálva, cselekedeteiben jellemzi az író — elkerülhetetlen az alak személyiségének elszürkülése. Hiányoznak Hunyadi alakjából éppen azok a magas fokon meglévő egyéni tulajdonságok, kivételes képességek, amelyek azzá tették őt, aki, s ugyanakkor nem lehetünk résztvevői Hunyadi érzelmi, indulati életének sem. Nincs alakjában semmi mozgósító pátosz, semmi hősi — egy mások tanácsain tettekapó politikai kalkulánssá degradálódik, akiről a legtöbb, amit elmondhatunk az, hogy helyes gondolatok vannak a fejében, — amiből azonban még az sem következik, hogy okos.

A többi alakot is »osztályérdekek« és »osztályszempontok« mozgatják, értve ezalatt, hogy Hegedüs egyszerűen lemond arról, hogy ezeket az osztályszempontokat, osztályérdekeket ne mint leszűrt, megtisztult gondolati termékeket, hanem mint osztályélményeket mutassa be. Nem történelmi, de egyáltalán művészi hitelességét veszti el azáltal a könyv, hogy szereplőinek tisztánlátásáról nem tudjuk, hogyan alakult ki, a politikai analízisek, programmok hogyan kerültek a fejekbe. Ezekből adódik — a különben Hunyadi alakjára is érvényes következmény: a szereplők problémátlan-sága. Annak ellenére történik ez, hogy az író jól megválasztott, korszerű problémák elé állítja őket. Thuz, aki zsidó, pl. a következő dilemma elé kerül: otthagya vallását, kikeresztelkedett, de egy rabbi lányát szereti. A rabbi természetesen ellenzi a házasságot. Thuz azonban egyáltalán nem éli át a dilemmát, nem őrlődik a legkevésbé sem. Ennek csak két oka lehet: vagy egy érzéketlen fickó, vagy a példátlan tisztánlátás objektív bizonyosságában tud teljesen szilárdan megkapaszkodni. Az utóbbi áll fenn: »Szeretnék asszonyt vinni a házamba, szeretném megmagyarázni valahogy annak a tudós férfiúnak, aki jegyesem atyja, hogy én tettem helyesen, amikor magam is abba a közösségbe léptem, amely egybefogja az ország lakosságát. Zsidónak maradni, ez maga is elzárkózás a többiektől, gyengíti az egész erejét. Meg fogják érteni egyszer az enyéim is. Ráchel pedig a feleségem lesz egyszer. Ő is vár rám, én is várok rá.

— És nem haragszol a jegyesed atyjára? — kérdezte Anna.

— Miért haragudnám? Hiszen ha élnének még a szüleim, nekik is az volna a véleményük, mint Ráchel atyjának. Nem volna igaza a szüleimnek, de becstelen ember az, aki megtagadja szüleit csak azért, mert más volt a véleményük, mint a miénk. Nem mindig kell követni a szülőket, új utat lehet választani, de aki megtagadja őket, az gyalázatos ember, abban nem lehet bízni, az elárulja a barátait is«.

Tehát még egy másik felmerülhető dilem-

mát, a kitért fiúnak szüleihez való viszonyát is messzemenően pontos dialektikával írja körül. De hogy higyük mindezt el Thuzról, ha nem tudjuk, hogyan jutott el, nem közvetlenül ennek a kérdésnek megoldásához — hanem általában arra a magaslatra, ahonnan a személyes kérdéseket is ilyen messzemenően tág perspektívában tudja látni és megítélni. A belső, meggyőző lélek és emberábrázolás jóformán teljes hiánya teszi valószínűtlenné, hitel nélkülivé Krisztina pálfordulását is, akit Czillei Hunyadi meggyilkolására küldött, s aki mindent bevall, sőt így figyelmezteti Hunyadit: »... vigyázz, vigyázz magadra, mert jöhetnek utánam mások is, akik nem hallják, hogy a földék népe kiált utánad, jöhetnek mások, akik nem ismerik meg a gyermekeidet...« De hol mutatta be az író Krisztinának azokat az élményeit, amelyeken keresztül *ilyen szívbemarkoló* erővel hallotta »a föld népének kiáltását«, vagy látta Hunyadi családi boldogságát? Ezeknek az élményeknek, Krisztina lelkében lejátszódó vívódásoknak a bemutatása nélkül hogyan higyük el a pálfordulást akkor, amikor *a másik oldalon viszont kiemelte* Krisztina Czillei iránt, a 10 éves elhanyagoltság ellenére érzett mélységes szrelmét, feltétlen odaadását.

Az ábrázolás idealista módszerén kívül a másik döntő hibája a regénynek abban áll, hogy nem tűnik ki az az igazság, hogy a történelem a dolgozó nép története. Nyilvánvaló, hogy ez nem azt a követelést foglalja magában, hogy az író tematikailag kizárólag a nép életének a keretei közt maradjon, de azt mindenképpen, hogy kitűnjék: a nép érdekei, állásfoglalása, erkölcsi ereje a történelem mozgatóereje. Ismét nem arról van szó, mintha Hegedüs ellenkező értelemben beszélne a parasztságról, vagy akár a polgárságról. Aki a regényt elolvassa, az lényegileg tudni fogja, hogy a parasztság érdekei hogyan és mennyiben estek össze Hunyadinak a török és a bárók elleni harcával, de egy másodlagos értelmi felismerésnél többet nem kapunk. Hogy a nép a kor legdöntőbb problémáit hogyan éli át, hogy ezeknek az élményeknek során hogyan születik, alakul, érik egy-egy népi állásfoglalás, amely egyáltalán lehetővé teszi Hunyadi fellépését és sikerét, ennek bemutatásával adós marad az író. A jobbágyság, a nép erejét képviselni hivatott meseszál, Dugovicsné és fia sorsa — igen vékonypénzű és mert *egyedüli*, torzít, elveszti tipikusságát. »Dugovics Tituszlól, hősi halálán kívül vajmi keveset tudunk« — írja jegyzetei közt Hegedüs. Annál tágabb lehetősége nyílt volna az írónak ez alak történelmi hitelességét a művészet eszközeivel élményszerűen meggyőző, költőileg is hiteles személyléleken teni. Nagyszerű lehetőséget adott volna Titusz *népi (paraszti) életbe* ágyazott, tipizált

fejlődése és önfeláldozása az egész nép állásfoglalásának és hősségének szimbolizálására. Tituszt azonban az író kisgyerek korában kiemeli a népi környezetből s Hunyadi udvarába *viszi* ahelyett, hogy legalább élményein, állásfoglalásán, hősségén keresztül *odaemelné*. Dugovicsné sorsa, amelyről az író is elismeri, hogy »kalandos« típusa lehet esetleg a jobbágyasszonynak, aki udvari cseléddé emelkedik, de így, elszigeteltségében csak a tényleges paraszt sors ábrázolásának elmaradására figyelmeztet. Ez a hiány pedig az író elméleti megfontolásai és célkitűzései ellenére azt a helytelen illúziót sugallja, hogy a nagy történelmi egyéniség nem összefogója, megragadója népi törekvéseknek, hanem megfordítva, kezdeményezője azoknak s a nép csupán végrehajtó.

A mű nyelvezetét illeti, ugyancsak sikerületlen. Hegedüs utószavában elvileg ugyan elismeri az archaizálás bizonyos minimumát — gyakorlatban azonban ennek határát olyan alacsonyra veszi, hogy ezzel lemond mindarról a segítségről, ami a nyelvben rejlik s ami a regény légtörének hitelességét, nemzeti jellegét és népiségét támogatná. A nyelv magyaros ízén, zamatán keresztül óriási eszköz állt az író rendelkezésére a népi nemzeti jelleg aláhúzására. Móricz történelmi regényeinek kitűnően sikerült nyelvezetét vizsgálva szembetűnő, hogy az archaizálás legtöbbször a népi, népies (paraszti) nyelv használatával esik egybe, amiben nyilván közrejátszik az az élményszerű tapasztalat, hogy a népnyelv valóban élőként használ, elevenen forgat régies formákat, szavakat, fordulatokat. De szükséges az archaizálás a nemzeti jelleg kidomborítására is. Az eltérések, az archaizálás funkciója nemcsak az, hogy a történetnek, a szereplőknek a mai világtól és embertől való *különbözőségét* húzza alá — hanem hogy ugyanakkor éppen a nyelv ünnepélyessége, »ódon zamata« a mindennapitól való *eltérése* révén az *azonosra*, a megfelelőre, az akkor-is-magyarra fordítsa a figyelmet. Ehelyett a mű nyelve teljesen modern. Nemcsak abban az értelemben, hogy az írónak egyáltalán nem sikerült megvalósítani »az ünnepélyes, emelkedett« nyelvet »egy csöppnyi ódon zamattal« — de abban a mélyebb értelemben is, hogy tükröződik benne a szereplők mai gondolkodása és ez a súlyosabb hiba. Ha korabeli módon gondolkodnának, ha mondanivalójuk tartalmilag hiteles volna — inkább elhanyagolható lehetne még a megközelítő archaizálás is. Így azonban a mondatok állandó precizitása, csiszoltsága, az a modern, mai értelemben vett stilizáltság, a tankönyvekére emlékeztető lekerékített kijelentő mondatok — egyrészt a fogalmi gondolkodást, a látókörszélességet, az ítélet határozottságát és

konkrétságának anakronisztikus voltát tükrözik — ugyanakkor a gondolatok absztraktságát, élettelenységét, maguknak az alakoknak élménynélküliségét. A stílus nem egy helyen hiven tükrözi a szereplőknek időszerűtlen, sémákban való gondolkodását. Szinte Karinthy tollára illő önparódia az ilyen Vitéz János ajkára adott szöveg: »Helyes. Várd be itt Hunyadit. Ő most biztosította a külső békét és éppen azért jön mifelénk, hogy ismét azonnal továbbvonuljon a belső békét is biztosítani.« Mindezt nem egy politikai szónoklat keretében teszi, hanem egy tanácskerő asszony számára felvilágosításként adja. Thuzról talán még elhisszük, hogy tisztán látja a kikeresztelkedés és nemzeti egység között az összefüggést, de hogy Hunyadit úgy méltatja, mint »aki megvédi az utakat és biztosítja a vásárlóképességet« — nehezebben.

A regénynek természetesen vannak sikerültebb részei. Mindig ott, ahol az egészre jellemző írói hadarást felfüggesztve a szerző több gondot és valószínűleg időt fordított a részletek kidolgozására. Lekkői pl. a figyelmet az egymással marakodó bárók és Zsigmond alakjának a rajza. De ezek önzésének, mohóságának leplezésénél elfeledkeznek az író arról, hogy az uralkodóosztályokra általában nem jellemző, hogy mindig, mások és maguk előtt egyaránt nyíltan, a legteljesebb leplezetlenséggel beszéljenek a maguk aljas törekvéseiről. Megvoltak akkor is, akár ma, a megfelelő ideológiai keretek, formák, amelyek mögött az aljas szándékok leplezve jelentek meg. Jó Hunyadi és Szilágyi Erzsébet ismerkedésének és a leánykérésnek részletesebben, lelki-érzelmi világon keresztül is történő rajza; Hunyadinak Ujlakit meggyőző beszéde és még néhány kidolgozott, apróbb jelenet, egészében azonban elhibázott alkotásnak érezzük. Eseményszerűen túl sokat tömörített össze az író a regényben, az olvasónak folyton az az érzése, hogy az író siet, nem ér rá a részletekre az egész miatt. — Hegedűs nem a kort, hanem az írói ábrázolásnak azt az igazságát nem értette meg, hogy »nagyot« történelmet» ábrázolni közvetlenül nem lehet, csakis egyes emberek személyes sorsán, egyéni életén keresztül, hogy az »extenzitás« enélkül felületességgé válik, hogy a nagy egész hitelessége a jól megválogatott, egymáshoz is tipikusan viszonyuló részletek elmélyült, alapos ábrázolásától függ. Hitelesség nélkül pedig nincs olvasó — élmény, nincs »a jelennek«, mint a mult következményének« a megértése, nincs nevelés — nincs szocialista-realista történelmi regény, csupán »szemlontok« és jószándék.

Jankovich könyve ugyancsak a török elleni harc egy korát — területét —: a végvári harcok világát választja tárgyául s Thury György alakját eleveníti meg. A feladat

Hegedűsénél talán annyival kisebb, hogy ilyen történelmi alak megválasztása, ábrázolása nem igényli szükségszerűen olyan nagy távlatok felvetését, mint Hunyadi Jánosé. Thury György alakjának ábrázolásánál nem kellett az irónak szükségképpen ábrázolnia az egyéni tulajdonságok olyan sokrétű alakulását és érvényesülését, mint aminek bemutatása Hunyadi többvontakozású életében elkerülhetetlen. Hunyadi alakjánál jóval inkább előtérbe kerül a nagy egyéniség ábrázolásának problémája, az ő történelmi szerepe a nép alapvető érdekeinek felismerésében, a nép erőinek összefogásában, megszervezésében állt — míg Thury György nevét az ellenség gyűlölete, a nép szeretete, rettenhetetlen bátorsága tette halhatatlanná; alakjának népisége Hunyadiénál közvetlenebb: példája, szimbóluma ő minden végvári vitéz önfeláldozó hazaszeretetének. Ha ezért talán látszólag kisebb is az író feladata — másrésztől meg kellett oldani azt a tragikus ellentmondást, amit találoán fog össze a cím —: nagyság, erő, érték — és bukás tragikus ellentétét. A *Hulló csillagok* legnagyobb érdeme, hogy ezt a problémát meg tudta oldani, hogy a Bécs és török közt őrlődő végvári élet tragikumában meg tudta mutatni a heroizmust, meg tudott győzni bennünket arról, hogy minden körülmények között lehet és kell harcolni, lehet és kell hőnek lenni. Ez a regény megtanít arra a hősiességre, amelyik »objektív okokra« nem hivatkozik, amelyik felméri a lehetőségeket és azon belül az önfeláldozásig mindent teljesít. Az író úgy tudja bemutatni Thury György halálát és a török elleni harc többi csillagának hullását — hogy tudjuk: nem bukás az, hanem jog az életre, kötelezettség a béke és függetlenség bátor és önzetlen védelmére. A regény egészen túl ezt sugalmazza a sárretyi hadnagy, Huszár Péter szavai: »Legények... meghala nagy Thury György!... Még több bestye török marada nekünk! Lássátok, fenye kívánja a háborút, de ezt a nagy csatát még meg kell nyernünk, mert ha nem, akkor vége van mindnyájunknak és minden ivadékonknak« — és ezt húzza alá, hogy a regény az árva polgárlány és a jobbágyból Thury vitéze lett Irtó János esküvőjével, új életre indulásával — nem zárul — de továbbnyílik mifelénk.

Hitelesen mutatja be a végvárat kihasz-náló és ugyanakkor eláruló udvar aljasságát, a nép nyomorát, a »se pénz se posztó« keservét, az urak marakodását és renegátok árulását, — egyszóval azokat az objektív okokat, amelyek Thury bukását okozzák s amelyek az egész végvári életre is érvényesek s éppen ez által tudja tisztán kihangsúlyozni a vitézi élet heroizmusát.

A szerző más vonatkozásban sem esik a török elleni harcok kizárólagos ábrázolásának

egyoldalúságába. Megmutatja a nép életét, szenvedését, harcát is. A vitézségével, rátermettségével Thury vitézévé lett jobbágyfiú Irtó János alakján keresztül mutatja meg azokat a népi értékeket, amelyek ezekben a súlyos időkben is megtartói voltak az országnak. Az ő sorsán keresztül vezet el bennünket a török-világ üszkös falvaiba, panaszos jobbágyok közé — megmutatja a kapcsolatot vitézi-élet és népi-élet között: érzékelteti, hogy minden teher ha közvetve is, a népre hárul, hogy annak áldozata a kiapadhatatlan erőforrás. Néhány tipikus képen keresztül megmutatja a vitézi életet, harcait, csatariadóval megszakított mulatságát, — elvisz a vitézek éjjeli szállására, meséi közé. Tanúi vagyunk a török-szállta Fehérvár polgárai megalázó, kiszolgáltatott életének és tragédiájának. Igen jól megválasztott, ábrázolt mozzanaton keresztül mutatja meg a könyv a függetlenségi harc nemzeti jellegét, nemesség és nép érdekeinek egybeesését (jellemző Gyulaffy esete, akinek jobbágyait Pajazith várépítésre hajtja el s villámhárítót tartja őket Gyulaffy ágyui ellen a falakon — s Gyulaffy Pajazithot mint jobbágyait hóhérrát tartja számon a leszámolásig). Ugyanakkor szüntelenül érzékelteti a közös veszélyen és nyomorúságon belül az osztályellentétek kibékíthetetlenségét, az elnyomott nép igazát és erejét (Irtó győzelme a bajviváson, a nemesi úriak rajza stb.) Maró gúnnyal leplezi le a hasának élő, gyáva papot, szerencsésen kapcsolja össze a várkaplán és a renegát áruló Szécheny Pócz alakját — akit ismét találóan állít szembe litterátus-riválisával, Tinódival stb.

A döntő, hogy mindez Jankovichnál nem marad téma és szempont, hanem a meggyőző ábrázoláson keresztül eleven nevelő és megismertető erővé lesz. Ha Jankovich ábrázolási módját Hegedűsével (e két regény alapján) összevetjük, azt találjuk, hogy a döntő különbség a részletezés mértékében van. Akár környezet, akár külső vagy belső történés közvetítése az olvasó felé lehetetlen a részletezés bizonyos minimuma nélkül s így ez a minimum a realizmusnak elengedhetetlen, szükségszerű feltétele. A »tipikus körülmények« semmiképpen sem jelenthetik a mondanivaló, a mese *csupán* a lényegre leszűkített fordulatait, az alakok tipikussága nem állhat abban, hogy *csupán* funkciójuk lényegéből *közvetlenül* *következő* mondatokat adunk a szájukba. A szocialista-realizmus tudatos célratörése nem jelentheti az élet esetleges mozzanatainak *teljes* letörését az író-adta képről; ezzel csalódást okoz annak az emberi szemléletnek, amelyik hozzá szokott a lényeges és lényegtelen szükségképpen szimultán megjelenéséhez és aktív szétválasztásához. Nyilvánvalóan nem a naturalizmusnak propaganda ez, csupán azt a gyakorlati igazságot fejezi ki, hogy

jobban elhisszük annak a szereplőnek fontos és lényeges szavait, aki olykor az időjárásra is tesz megjegyzést, vagy néha ásit is. A részletezés egyszerűsége a konkretizálás s így a szocialista-realizmus feltétele. Hegedűs sokat markolva erre nem ér rá — Jankovich kevesebbet, de részletesebben, elmélyülten mégis többet mutat meg.

Hadd emeljünk ki Jankovich írói tehetségének bizonyítékai közül egyet. Az emberi társadalom fejlődése, változása egy viszonylag változatlan, természeti környezetben játszódik le. Ezeknek a »változatlan« elemeknek a szerepe a történelmi regényben automatikusan megnövekszik, mert helyesen felhasználva formai segítői lehetnek a mult és jelen eszméi, lényegi összekapcsolásának. Ha az író a történelmi cselekményt ezeknek a mai életünket is közrefogó »változatlan« elemeknek a keretében ábrázolja, feltétlenül segítik az olvasó történelmi szemléletének tudatosodását. Kitűnőek ebből a szempontból Jankovich évszakleírásai, érzékeltetései. A nyár, ősz és tél kitűnő képeit kapjuk és nemcsak képeit, de az emberi viszonyuláson keresztül egész hangulatát, légkörét. Nemcsak leírja egy nyári délután perzselő hőségét, de leírja azt is, hogy hűsöl Samaras uram, a kulcsár, a pincegádorban; a délutáni nyugalom elől hogy szökik ki a legifjabb Gyulaffylány stb. Ugyanezt a funkciót töltik be tájleírásai, amelyek összességükben az egész Balaton körüli végvár vidéknek megéleveníítő rajzát adják s konkrétágukkal minden magyar olvasóhoz még közelebb hozzák a multat. Ezen a változó-azonos viszonyon keresztül a történelmiséget és a népi nemzeti azonosság-érzést növelik az ilyen képek is: »A viskó tetején gólya kelepelt, majd tollszakodott, félre libbent, megkaparta ujjával hosszú csőretővét. Aztán fejét az ég felé rázta, hunyorgatva őrizte a nyarat. A gólyafiak már kirepülni készültek s a fészek peremére állva, cikogó örömmel fogadták a hazatérő anyát, amely csőret egyenként a szájukba illesztette és torkukba okáda a begyében hozott sok kígyót, békát. Egy kecskebéka valahogyan kiszabadult az egyik gólyafioka szájából, legurult a tetőn és az udvarban rémült ugrándozásba kezdett. A gólya-apa lecsapott rá és egy pillanat alatt nyakoncsípte, elnyelte a menekülő.« Természetes, hogy ilyen képek keretébe illesztve a régmúlt idők jobbágyvitéz Irtó Jánosának harcait és szerelmét jobban magunkénak érezhetjük.

A regény gyengéjé a szerkezet. Nem tartja össze a regényt egységes cselekmény, illetőleg az író nem tudta teljesen össze-egyeztetni a maga történetét a konkrét történelmi eseményekkel, nem tudta azt úgy megválasztani, hogy annak cselekménye spontánul, erőltetés nélkül vezessen át a korabeli élet jellemző szféráin és eseményein. A történelmi regény-

nél az író számára adott, fix pontok, ha nem is mindig a legdöntőbb, de mindenesetre a legjellemzőbb *történelmi* mozzanatok. Az ezek közti belső összefüggés megteremtésénél az író egyáltalán nincs arra kötelezve és rossz úton is járna, ha ezt tenné — hogy az összefüggést ugyancsak a történelmi eseményekhez tapadva teremtsse meg. Az írónak itt teljesen szabad keze van, a fontos csupán az, hogy tartalmában korhű, tipikus legyen az összefüggés, formájában ennek nem kell történelmileg konkretizálhatóan megjelennie. Jankovich ezt nagyrészt meg is tudta valósítani. De ahol tipikus életterületek bemutatásának szüksége lép fel, vagy történelmi események ábrázolására kerül sor, ott megbomlik a harmonia írói invenció és adott történelmi keret közt, kiderül, hogy az író történetéből nem szükségszerűen következik a történelmi helyzet vagy esemény, illetve alakjainak az ilyen helyzetekben való magatartása.

Az első hat fejezet lényegében eleget tesz a regény követelményeinek. Exponálja a leglényegesebb motívumokat, megismerteti a szereplőkkel, feszültséget visz a mesébe, de a további fejezetek megtörik ezt a felfelé ívelő vonalat, majd az utolsó két rész, szinte önálló egységként zárja le a regényt. Különösen a történelmi eseményekkel túlszűfolt 10. fejezetben esik az író a mindent elmondás hibájába. Nyilvánvaló, hogy minden jelentősebb történelmi személy életében lesz egy sor történelmileg fontos, íróilag, összességükben azonban ábrázolhatatlan esemény. Az írótól függ melyiket választja ki, azt aztán ábrázolja részletesen — a többit említse meg, éreztesse, hatásukat stb. Jankovich azonban olykor hamadik-utas lesz és a sokra kitérő, de felületes, elszietett *ábrázolás* kétes értékű útját választja. Így aprózik el a 10. fejezet és vész el a számtalan esemény között Palota ostromának történetileg is jelentős, íróilag is jobban kiaknázható ténye.

A nép életének megmutatása is csak esetlegesen, lazán kapcsolódik össze a cselekménnyel. Betétszerűnek érződnek ezek a részek (egyik alkalommal Irtót hazaengedik meglátogatni anyját, — máskor egy üzenet átadása a formális indok stb.)

Ami Jankovich stílusát illeti, merészen nyúl hozzá az archaizáláshoz. Nem értek egyet Illés Jenővel, aki bírálatában azt mondja, hogy »Az archaizálás csak nehezíti a mű érthetőségét és csak a naturalizmus felé nyit kaput«. Nem igaz, hogy Jankovich archaizálása »eluralkodik« a regényen. A nyelv régiességét és népiességét az író általában a megengedhető sőt a megkövetelhető keretek közt érezteti. A régies ige-alakokon, szerkesztési fordulatokon túl elég ügyesen szövi alakjainak beszédébe Balassa, Tinódi, a históriás énekek egy-egy jellemző sorát, szókapcsolatát, — sűrűn használ népi szólásokat, megfelelő helyen ízes káromkodásokat is. Érezteti a magyar nyelv képes kifejezések iránti fogékonyságát (Bennünket pörkölt az tűz és csak Bécsből szabad oltani — Osztán miképpen vagyunk édesanyám? — Hát csak úgy, mint egy szem árpa 6 zsákban ides fiam stb.) Nincs híján a stílus helyenként ódai szárnyalásának, a témához méltó pátosznak sem. A nyelvezet egészében érdeme a műnek, hibája a helyenkénti kétségtelen túlzás. Nem annyira magukban a kifejezésekben, fordulatokban, sokkal inkább használatuk gyakoriságában. A káromkodások például helyenként indok nélkül halmozva követik egymást és öncélú cifrázássá válnak. Akadnak kizökkentő fordulatok is: »Láncos, lobogós teremtette! Na ugyebár!? — hőkölt Gyulaffy maga is és körülnézett...« — stb.

Mindent összevetve, azonban Jankovich regénye az első lépés a szocialista-realista történelmi regény születése útján, hibái ellenére felszabadulás utáni irodalmunk figyelemreméltó alkotása.

DIENER PÉTER
AZ IGAZSÁG HARCA A DISZNÓ ELLEN

(M. E. Szaltikov—Scsedrin: »Egy város története.« Honti Rezső fordítása. Új Magyar Kiadó Budapest, 1951 — M. E. Szaltikov—Scsedrin: »Külföldön« Trocsányi [György fordítása. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1951

A Lityeraturnaja Gazetában nemrégén érdekes vitacikk jelent meg B. Rjurikov tollából.¹ A cikk támadja Tyihomirovot, aki helytelenül, túlzott jelentőséget tulajdonít az orosz irodalomban a nyugati hatásoknak.² Ha az európai társadalom fejlettsége lehetővé tette, hogy nyugaton hamarabb megválaszoljanak bizonyos kérdésekre, akkor — mondja Tyihomirov — az orosz írók, filozófusok felhasználhatták »más országok társadalmi és eszmei fejlődésének tapasztalatait«.

Rjurikov a Lityeraturnaja Gazetában megkritizálja ezt az állítást. Kifejti, hogy bár senki sem tagadja a társadalom fejlődésére vonatkozó általános törvények létezését, »de a marxista dialektika kigúnyolása lenne, ha ezeket az általános törvényeket absztrakt logikai sémáknak tekintenénk és elfelejtkeznénk arról, hogy minden ország fejlődésének bármely korszaka tele van sajátosságokkal, hogy a konkrét tapasztalat mindig gazdag, határtalan, sohasem ismétlődő; hogy minden ország minden nép előtt saját megoldásokra váró feladataik állnak, amelyeket csak akkor oldhatnak meg, ha alkotó módon alkalmazzák az általános törvényeket, hiszen más országok tapasztalatainak mechanikus lekoprozása nem adhat kielégítő választ az élet által feltett kérdésekre.«

Szaltikov-Scsedrin egész életműve, de az »Egy város története« és a »Külföldön« c. szatírái különösen, fényes bizonyíték arra, hogy egy művet vizsgálva mindig az illető író népének életéből, korának társadalmi mozgalmából kell kiindulnunk.

I

Szaltikov-Scsedrin a nagy orosz forradalmár-demokrata világnézetét, műveit a XIX. század 60-as évei orosz társadalmának tanulmányozásából kiindulva érhetjük meg.

Az 1853—55-ös krími háború felfedte a cári Oroszország egész rothadtságát. A feudális rendszer, a fejlettebb kapitalista rendszerrel szemben, szükségszerűen elvesztette a háborút. A jobbágy rendszer akadályozta az ipar fejlődését. »A kényszerű jobbágy-

munka termelékenysége a mezőgazdaságban alacsony volt. A gazdasági fejlődés egész menete — a jobbágyság megszűntetését sürgette.«³

A parasztság, és annak vágyait kifejező forradalmi-demokrata értelmiség, Csernisevskij, Gercen, Nyekraszov, Szaltikov-Scsedrin küzdöttek a jobbágyrendszer forradalmi úton való felszámolásáért, a föld felosztásért és a cári rendszer megdöntéséért. Velük szemben állottak a konzervatív és liberális földesurak képviselői, akik felülről való reformot akartak, (illetve még ezt sem akarták). A növekvő erejű és tömegű parasztlázadások arra készítették a kormányt, hogy 1861-ben szüntesse meg a jobbágy-ságot. Ez burzsoá reform volt, amelyet földesurak hajtottak végre. A földesurak kiegyeztek a fejlődő burzsoáziával a nép bőrére. A feudalizmus összes undorító velejárója, az elnyomás durva »ázsiai« formája, a korrupció, a bürokrácia egyesült a növekvő burzsoázia szemérmetlen harc-csolási törekvéseivel. A reform után a magukat joggal becsapottnak érzett parasztok forradalmi mozgalma hatalmasan megnövekedett. Szaltikov—Scsedrin, a többi forradalmár-demokratával együtt, leleplezte a 61-es reform lényegét, és tovább harcolt a nép felszabadításáért.

A forradalmár-demokraták, a raznocsinyecsek, az orosz felszabadító mozgalom második korszakához tartoztak. Harcuk az első, a nemesi forradalmárok, a dekabristák, Gribojedov, Puskin, majd Lermontov hagyományainak folytatása; hatalmas lépés előre, az orosz forradalmi eszmék fejlődésében. Ezt felismerték ők maguk is. Csernisevskij, Gogoljt Szaltikov-Scsedrinnel hasonlítva össze, megállapítja, hogy míg Gogolj jól látja a korrupció egyes eseteit és azt le is leplezi, addig Scsedrin »kitűnően érti, hogy a korrupció hogyan keletkezik, milyen tények támogatják és milyen tények szükségessé teszik a kiirtásához.« (Csernyisevskij válogatott művei 346. old. — oroszul).

Másrészt azonban történelmi és társadalmi korlátjuk, az orosz kapitalizmus, az orosz proletariátus fejletlensége, volt az oka annak hogy Scsedrin és a forradalmár demokraták a parasztságban és nem a proletariátusban látták azt az erőt amely képes lesz a cárizmust megdönteni. De ezek a »régí narodnyik demokrácia írói« — ahogy Lenin nevezte:

³ A Sz. K.(b)P. Történetének 7. old.

¹ B. Rjurikov: Régi hibák új köntösben (Lit. Gaz. 1951 XII. 10.)

² G. Tyihomirov: A tradíció és az eszmei hatások kérdéséhez. (A Sz. U. Tud. Akad. Közlönye. — Irodalmi és nyelvtv. szekció X. köt. 5. sz.)

őket —kérlelhetetlen, megalkuvást nem ismerő forradalmiságukban, a földesúri-burzoá államrend leleplezésében az orosz forradalmárok harmadik, proletár korszakának, az orosz szociáldemokratáknak elődjei voltak. Erről beszél V. I. Lenin, amikor a 60-as évek két szembenálló táborának harcát az 1905-ös harcok történelmi előzményeként mutatja be. »Az a két tendencia, amely 61-ben éppen csak megmutatta magát, éppen csak kirajzolódott az irodalomban, 1905-ben már kifejlődött, megnövekedett és a tömegek mozgalmában, a párt harcában jutott kifejezésre... (V. I. Lenin Összes Művei 17-es kötet 95. old. oroszul).

A forradalmi-demokraták harcaiban, eszméiben tehát az orosz proletariátus, Lenin és Sztálin harcainak és eszméinek elődjét kell látnunk. Ez az egyik tendencia, amiről Lenin beszél; a másik, a liberális monarchista burzsoázia pártjainak kikristályosodása, a kadétok, októbriák és valamennyi oportunisták; munkásáruló »szocialista« párt kialakulása.

*

Szaltikov-Scsedrin a forradalmi-demokraták egyik legkiválóbb és legeredetibb képviselője. Életművének lényege a jobbágyrendszer és a kapitalizmus elleni harc, a nemesi-burzoá társadalom aljasságainak és népellenességének kérlelhetetlen leleplezése. Szatírájának leleplező ereje hazaszeretetéből, az orosz nép szeretetéből táplálkozik. Hazafiassága mindig harcós; a nép szeretete nála szervesen összeforrt a nép elnyomóinak, kizsákmányolóinak gyűlöletével. »Nem lehet valaki patrióta és parazita sem egyidőben, sem egymásután«. —mondotta.

Scsedrin, elsajátítva a francia utópista szocialisták eszméit, hitt egy igazságos társadalom felépítésének lehetőségében. Ugyanakkor, mint Bjelinszkij tanítványa, kritikailag átértékelte az utópista szocialistákat, és a szocialista eszmék megvalósulását nem a burzsoázia kezéből remélte, hanem forradalmi úton, a fennálló rend megdöntése útján, a néptömegek segítségével akart célhoz jutni. (Makasin, a kiváló szovjet Scsedrin-tudós »Szaltikov-Scsedrin« monográfiája idevágó részeiben az írónak a Petrasevskij körben eltöltött korszakát egészen új megvilágításban mutatja be. Rámutat arra, hogy Scsedrin már ebben az időben elfélté a francia utópistákat vakon követő petrasevskijistákat, s ezért vált ki a körből.)

Szaltikov gazdag földbirtokos családból származott. 1826-ban Szpász-Ugolban született. Visszaemlékezve a szülői házra, ezt írta: »A jobbágyrendszer ölen nötemmel fel, jobbágydajka tejével tápláltak, jobbágydada nevelt, jobbágy tanító tanított irni-

olvasni.« Anyja igen erélyes asszony volt, kezében tartotta nemcsak a jobbágyokat, a szolgálókat, de férjét is. Gyermekével, akik nem tartoztak a kedvencei közé, ép oly kegyetlenül bánt, mint a szolgálkkal. Többek között ez a családi légkör szolgáltatott anyagot az írónak később a »Golovjov család« c. regényéhez. Szaltikov a moszkvai nemesi intézetben kezdett tanulni (1836) majd, mint a legjobb tanulók egyikét a Cárszkoje-Szelo-i liceumba helyezték át (1838), ahol egykor Puskin tanult. A liceum elvégzése után Szaltikov a hadügyminiszter kancelláriájához nevezték ki (1844). Szaltikov azonban nem nagy érdeklődést tanúsított a szolgálati élet gyönyörei iránt, hanem ehelyett gyakran ellátogatott Petrasevskij körébe ahol lelkesen tanulmányozták a francia utópisták műveit és a társadalom átalakításának kérdéseivel foglalkoztak. Szaltikov ebben az időben írja meg első elbeszéléseit, az »Ellentmondás«-t (1847) és a »Zavaros ügy«-et (1848) — amelyekben bátran hirdeti a szocialista eszméket.

Azonban a cári kormány az európai forradalmi eseményektől megijesztve, elkezdte a forradalmárok letartóztatását. Szaltikovot is letartóztatják és Vjátkába száműzik (1848 május), ahol 7 évet tölt. Ez a korszak nem telt el haszontalanul az író számára. Megismerkedik az istenhátamögötti, vidéki földesurak és hivatalnokok világával. Ezek az élmények szolgáltak anyagul a »Kormányzósági karcolatok« megírásához. (1855). Az író hamarosan ismét magas államhivatalnok pozícióba kerül. Mint vicegubernátor mezőgazdasági kiállítást szervez, harcol a visszaélések ellen, védi a parasztok jogait. A nemesek, »vice-Robespierre«-nek nevezik. Szaltikov úgy tekint az állami szolgálatra mint amely lehetővé teszi, hogy túljárva a korlátolt csinovnyikok eszén, megjavítsa a nép életét. Ezt az utópista szocialista elhajlását azonban később ő maga a meghatározottabban elféli. A 60-as években a »Szovremennyik« c. folyóirat állandó munkatársa lesz; szoros kapcsolatba kerül Csernevskijjel és Nyekraszovval. A »Szovremennyik« szatirikus melléklete a »Szvisz-tok« (Fütyülő) az ő közreműködésével jelenik meg. Miután a cári cenzura a Szovremennyiket bezárja (1866) Nyekraszov megszerzi az »Átvesztettvennije Zapiszki« c. folyóiratot (1868) amelyet Scsedrinnel együtt szerkeszt. Itt jelennek meg a nagy író világ-hírű szatírái: az »Egy város története« (1869—70), a »Külföldön« (1880—81), a »Golovjov család« (1872—80), stb. — 1884-ben a cári kormány betiltotta az Átvesztettvennije Zapiszki-t. Ez súlyos csapás volt Scsedrin számára. Élete végefelé megrendült egészsége, és súlyos helyzete ellenére állandóan dolgozik. Ebben az időben írja a »Tarka levelek«, az »Élet apróságai«,

a »Posehoni régiségek« c. szatirait és legtöbb meséjét is.

Élete utolsó évében új munkába kezdett: »Elfelejtett szavak« címmel, amelyben Csernisevskij, a nagy forradalmár-demokrata alakját akarta megrajzolni. 1889 április 28-án halt meg.

*

Scsedrin műveinek nagyszerű sorozatából a közelmúltban két szatira jelent meg magyar nyelven. Mindkettő jelentős állomás az író világnézetének fejlődésében, s számunkra talán a legaktuálisabbak közé való:

II

Egy város története

Alapeszméje nyilvánvalóan forradalmi: az önkényuralmat csakis a nép egyesült fellépése döntheti meg. Amilyen mértékben válik egyre tűrhetetlenebbé a nép helyzete és erősödik ellenállása, úgy bukkan elő a liberális, felvilágosító máz alól egyre világosabban a rendszer kegyetlen, népelyomó jellege. Mennél jobban közeledik a kizsákmányoló cárizmus halála, annál görcsösebben és értelmetlenebb, véresebb eszközökkel próbálja meghosszabbítani életét.

Az író hivatalnokai működése, majd a forradalmár-demokrata sajtóért vívott harca, összeütközései a cári kormánnyal, bőséges élmény-anyagot szolgáltatnak szatirája megírásához.

Scsedrin a szigorú cenzura miatt még csak nem is gondolhatott arra, hogy teljes nyíltsággal írjon, a cárizmus, a cár ellen. De amikor arról olvasunk, hogy a polgármesteri székre az egyik jelölt Bourbon-családfája alapján tartott igényt, önkénytelenül is a nagy uralkodó családra, Romanovokra gondolunk, s a városatyák torz alakjai mögött a cárok és a cári miniszterek árnyképeit véljük felfedezni.

A mű formája, kerete; történelmi krónika. Az író mintegy közvetíti az általa fellelt krónikát, annak »kiadója«-ként lép fel és saját megjegyzéseivel, stílusjavításaival fűszerezi. Ennek a különleges műfajnak az orosz irodalomban dicső multja van. Puskin »Gorjuchino falu« c. műve Szaltikov-Scsedrin »Egy város története« c. szatirájának irdalmi őse. És mindkettőnek őse Ragyiscsev »Utazás Péterburgtól—Moszkváig« c. útleírása.

Scsedrin a szatira nagymestere. Művészi módszere, stílusa, olyan egyénivé teszi valamennyi művét, hogy ha valaki csak egyszer is olvasott valamit tőle, akkor bármelyik műve, bármelyik lapjáról azonnal ráismerne. A hiperbola, a görbetűkór nagyítása — szatirájának egyik legfontosabb eszköze. De nagyítása, mindig a történelmileg

helyes irányba tereli az olvasó figyelmét. A korabeli reakciós kritikusok, Szuvorin és társai számára felháborító túlzás és értelmetlen gúnyolódás volt Torzonborzkij, a verki-fejú városatyá alakja, akinek szájából csak két mondatot lehetett hallani: »Nem fogom túrrni«, és »Felkoncolom« akinek uralkodása alatt az utcák kiürültek, a tereken ragadozó vadállatok jelentek meg és az emberek csak szükség esetén mentek el hazulról, s ha egy pillanatra megmutatták rémült, elcsigázott arcukat, rögtön elbujtak a föld alá megint. »Később ez a borzalmas városfő már csak ezt ordította: ». . .rrrni« s végül kiderült, hogy egy verki volt a fejében, amely csak a fent leírt szöveget tudta játszani. A véres, értelmetlen terror és a legsötétebb elnyomásnak ez a hajmeresztően találó szatirája a liberális kritikusok szemében persze túlzás volt, ezért támadták érte Scsedrint. De a történelem a nagy íróat igazolta. Torzonborzkij, akinek verki van a fejében, Tyukovszkij, aki akadémia helyett börtönt épített és az éhínség idején azon gondolkodik, hogy kenyeret vagy katonaságot szerezzen-e a zavargások lecsillapítására, s végül az utóbbi mellett dönt; a terror korszaka, amikor még a pásztor is gyanús, akinél a katonák mindössze egy darab száraz kenyert és egy kapca-foszlányt találnak. Bibircsov városfő, aki fehér lovon vonult be a városba, akiről azt hitték, hogy Bizánc meghódítására indul, de őket magukat akarta leigázni, akinek az volt az elve, hogy »ha a törvény zavar — ülj rá!« és akinek katonái a hadgyakorlaton lerombolták az útjukba kerülő falvakat, összetaposták a vetést, és végül Zordon Marcov — az idióta diktátor — mindez a cárizmus szörnyű képe, de egyben látnoki szemmel a hitleri fasizmus embertelenségének, az amerikai imperializmus aljasságának tükre is. Az író úgy nagyított, hogy a legjellemzőbbet és a legtipikusabbat ragadta ki a cári önkényuralom sajátosságai-ból, azokat a vonásokat, amelyek később hatalmas torzképként jelentkeztek az imperializmus korában. Ez a fajta fantasztikum a valóságban gyökerezik, a valóságot tükrözi vissza és ezért előre mutat. »A tipikus — mondta Malenkov elvtárs — megfelel az adott társadalmi-történelmi jelenség lényegének, de nem egyszerűen az, ami a legelterjedtebb, gyakran megismétlődő, mindennapi. Az alakok tudatos felnagyítása, bizonyos tulajdonságaiknak fokozott hangsúlyozása nem zárja ki, hanem teljesebben tárja fel és húzza alá a tipikusat.« Tehát Scsedrin szatirája fantasztikus formája ellenére is — realista. Sőt realizmusa eszmei-politikai szempontból magasabb fokon áll nem egy kritikai realista kortársánál (pl. Turgenyev, a fiatal L. Tolsztoj, Csehov), mert Scsedrin szatirája nemcsak kritizál, hanem a *fennálló rend*

megdöntéséért agitál. Scsedrin szatirája a forradalmi demokráciák realizmusának sajátos megjelenési formája.

Az »Egy város történetét« nem tekint-hetjük szűk értelemben vett történelmi szatirának. Ez ellen már maga Scsedrin is tiltakozott, amikor a korabeli liberális kritika művét helytelenül, leszűkítve, a XVIII. sz. orosz történelmének szatirájaként tárgyalta. A XVIII. sz. »felvilágosult« reformjainak kora (II. Katalin uralkodása), majd a francia forradalom után a cárnő ijedt visszavonulása ezektől a látszat-reformoktól, a XVIII. sz. palota-forradalmi — valóban alkalmas anyagnak mutatkoztak az író számára, hogy kigúnyolja az 1860-as évek reformjait. Az egyes figurák hasonlóan történelmi alakokra : Grusztjilovban I. Sándort, Ugrjum-Burtyjevben pedig I. Miklóst ismerhetjük fel. A lényeg azonban nem az, hogy a szatira erre vagy arra a történelmi korra, vagy személyre részleteiben hasonlít ; a lényeg az, hogy Scsedrin az egész cári önkényuralom tipikus tüneteit mutatja be. »Az életnek ugyanazon alapjai, amelyek a XVIII. sz.-ban léteztek, léteznek ma is« írta Scsedrin, az »Egy város történeté«-vel kapcsolatban, Pipinhez címzett levelében. Ez a mondat számunkra nagyon jelentős, mert rávilágít a szatira lényegére, s egyben az író világnézetére ebből az időből. Scsedrin a XVIII. sz.-nak és a saját korának (a 61-es reform utáni évek) közös vonásait emeli ki és ezért mondja, hogy az élet alapjai a XVIII. sz.-ban ugyanazok voltak, mint ma. Tehát Scsedrin számára itt nem fontos a feudalizmus és a kapitalizmus közötti különbség, (ezt a különbséget akkor még nem is látja) Scsedrin ebben a művében a kizsákmányoló osztálytársadalmak kvintesszen-ciáját adja, általában az osztálytársadalmak bukásának szükségszerűségét bizonyítja. (Scsedrin világnézetének fejlődését mutatja, hogy egy évtizeddel később a »Külföldön«-ben már élesen elválasztja a feudális rendet a burzsoá rendtől.)

Az egyes városfők jelleme, tettei, sorsuk nem az író kénye-kedve szerinti kitalálás. A csattanó mindegyiknél az, hogy csúfosan megbuknak : az egyiknél kiderül, hogy verki van a fejében, a másiknak hurkatölelék, a harmadik a zabálástól fordul fel. Uralkodásuk közt kevés a különbség : »A városfők mind botoztatnak, de az első általában, abszolúté botoztatnak, a második korszakba tartozók magyarázatot is adnak ehhez az intézkedésükhöz, a civilizáció követelményeire hivatkozva, a harmadik félek meg azt kívánják, hogy a lakosok mindenben az ő merész politikájukra bizzák magukat.« — Ime a cárizmus fejlődésének története. Scsedrin állandóan rámutat a másik oldal, a tömegek helyzetére is. Ostorozza őket passzív magatartásukért : »Az

intézkedéseknek ez a különbözősége (a botozás) természetesen nem maradhatott hatás nélkül a lakosság belső életének alakulására ; az első rendszernél a lakosok csak remegtek és nem gondoltak mellette semmit, a másodiknál úgy remegtek, hogy tudatában voltak hasznos voltuknak, a harmadik korban bizalommal elteltlen emelkedtek fel a remegésig.«

A szatira felelet a 60-as évek reformjaira, amelyeket a liberális burzsoázia, a haladás, a felvilágosodás eredményeként igyekezett feltüntetni. Az író bemutatja ezeknek a reformoknak az osztálytartalmát. Ez jelentős lépés Scsedrin politikai fejlődésében is. A 60-as évek reformjai megszabadították Scsedrint hamis, utópista-szocialista illúziói utolsó maradványaitól.

Bibircsov, a széplélek hadvezér, aki még könyvet is írt »A hadseregek és hajóhadak elterjesztése a föld arculatán...« címmel, a felvilágosítás érdekében hatalmas hadjáratokat tervezett. Mintaképe Tyukovszkij államtanácsos, a XVIII. sz. nagy reformátora volt, akinek óriási tettei (két teljes utcát végig kiköveztetett, sőt a babérlévlé használatát is meghonosította!) most arra buzdították Bibircsovot, hogy kultúrharcot indítson a mustár eszméjéért. Scsedrin így ír az esetről : »Bibircsov nem akart mindjárt lövetni. Sokkal megfontoltabb volt ahhoz, sem mint ilyen rikító kormányzati hibába esett volna. Fokozatos rendszabályokat alkalmazott. Ezért mindenekelőtt gyűlésre hívta a lakosságot és kecsgető szavakat intézett hozzájuk. Beszédében, amelyet ez alkalommal elmondott, részletesen kifejtette a polgárok előtt elméletét a fűszerekről általában, valamint a mustárról különösen.«

»— Megértettétek, öregeim? — fordult a félig alélt lakosokhoz.

A tömeg mélyen meghajolt és egy szót nem szólt. Ez őt természetesen méginkább felbőszítette.

— Hát én majd... az akasztófára, az ám, oda küldelek valamennyiötöket... gazemberek.«

Ezekután Bibircsov elindult felvilágosító hadjáratára. Ganajka faluban, miután túsokat követeltek és felfalták a falu összes csirkéit, Bibircsov »a tor után megparancsolta a katonácskáknak, hogy tiporják össze a községhez tartozó földek őszi vetését... azután még egy-két falut lerombolva térdre kényszerítette a lakosságot. »A lázadásnak vége volt ; a tudatlanságot eltiporták, és helyébe plántálták a felvilágosodást.« Ezek után pedig, mivel Franciaországban kitért a forradalom »új háború-sorozat indult meg — ezuttal már a felvilágosodás ellen.«

Nem véletlen, hogy Scsedrin ilyen nagy figyelmet szentelt a liberalizmus leleplezésének. A forradalmi-demokráciák ahhoz, hogy

a cárizmus ellen közvetlen támadást intézhessenek, először el kellett, hogy takarítsák a cárizmus testét védő liberális nézeteket. A Scsedrin-korabeli liberalizmusnak hasonló volt a történelmi szerepe a mai szociáldemokráciáéhoz.

A városatyák sorát Zordon Morcov tetőzi be. Uralkodását egy szóval lehet jellemezni: borzalmas. Arcképét a kegyetlen, korlátolt hülyeség jellemzi. Scsedrin aláhuzza, hogy ez az idióta különösen azért veszélyes, mert hatalmon van. »Az idioták ellen rendszeren bizonyos intézkedéseket tesznek, nehogy esztelen rohanásukban mindent felborítsanak, amit útjukban találnak. De ezek az intézkedések rendszeren csak közönséges hülyékre vonatkoznak; hogyha a hülyeséghez ráadásul még hatalom is járul, akkor a társadalom megvédésének ügye sokkal bonyolultabbá válik.« Ez az örült egy olyan birodalmat csinált, ahol minden ház egy-egy internáló települési egység, amelynek megvan a maga parancsnoka és a maga kémje (a kémre különös súlyt fektetett)... »Minden vezényszóra, sietve megy: egyforma ruhába öltöznek, vezényszóra tisztálkodnak s huzzák meg a derékszíjait. Vezényszóra dolgoznak, puskával felfegyverzett katonák felügyelete mellett. Zordon Morcov kaszárnyaépítési terveinek egyedül a folyó állt ellen. A folyócska vígan csobogott, nem törődött Zordon Morcov ordítózásaival. Ő pedig a maga korlátolt-ságában nem tudott semmit sem a folyók eredetéről, sem arról a törvényről, amelynek értelmében azok csak lefelé folynak és nem felfelé, de meg volt győződve arról hogy csak ki kell adni az utasítást: innen idáig...« —... és Zordon Morcov elkezdte betönni a folyó medrét. De a folyó győzött s a diktátor meg kellett hátrájljon a természet törvényszerűségei előtt.

Az író itt a folyó képével a történelem folyamának törvényszerűségéről beszél. Arról, hogy a Zordon-Morcov féle örült, hatalmi mániában szenvedő agresszorok szükségszerűen el kell hogy bukjanak, mert a történelmi fejlődés ellen nem lehet haladni. Amikor már úgy tűnt, hogy Zordon Morcov a nép utolsó ellenállását is megtörte, mintha már mindent kaszárnyává változtatott volna, egyszerre csak »megbizhatatlan elemek« jelennek meg a nép között. Az embereket a terror már csak felingerelte, de nem rémítette meg. »Szakadatlan éjtszakai tanácskozások kezdődtek, itt-ott fegyelemsértés esetei is előfordultak.« »Végül a kémek kijelölése volt az a csepp, amitől a serleg kicsordult.« És itt a krónika megszakad.

Az »Egy város történetes tehát a forradalom zseniális megjövendölésével fejeződik be.

Scsedrin forradalmiságának nagyon fontos kérdése a tömegek passzivitásának ostromozása. A nagy forradalmi demokraták,

ellentétben a narodnyikokkal, nem hunytak szemet a nép hibái felett, nem idealizálták a parasztságot, hanem éppen, mert igazi hazafiak voltak, éles szavakkal tarták fel a hibákat. (Jellemző, hogy a liberális kritika azzal vádolta Scsedrint, hogy gúnyolódik a népen).

Fentebb példát hoztunk fel a legjellemzőbb részletekből, hogyan írja le Scsedrin a terrort, a falvak lerombolását, a kegyetlen és ostoba elnyomást. Mindez, mint már szó volt róla, érvényes a mai imperializmusra. De egy döntő különbséggel: az író azt is bemutatja, hogy a tömeg baromi türelemmel tűri a kegyetlenségeket, térdet hajt kínzó előtt. Ez az elkecsereedett hangnem Scsedrin szemléletének korlátait és ugyanezért zsenialitását bizonyítja. Korlátait, mivel a *paraszti* tömegek forradalmának eljövétől remélte a cárizmus megdöntését (ezt láttuk a krónika befejező részéből), ugyanakkor zsenialitását, mert megérezte, hogy *egyedül* a parasztság nem olyan forradalmi erő, amely képes megdönteni az önkényuralmat. Innen sötétlátása.

Számunkra főleg történelmi és irodalomtörténeti érték az elnyomott tömegek passzivitásának ostromozása, viszont aktuális, ma is élő érték az elnyomók természetének leleplezése és az elkövetkező győztes népforradalomba vetett törhetetlen, szilárd hite.

III

Külföldön

Szaltikov Scsedrin a 70-es években, orvosi tanácsára, külföldre utazott. Megfordult Baden-Badenben, a híres fürdővárosban, járt Németországban, Svájcban, Franciaországban. Utazását látóköre kiszélesítésére, tudása gyarapítására használta fel. Élményei alapján megírta a befejezetlenül maradt »Orosz henyelők külföldön« c. szatírját. Ennek a témának mintegy kibővítése az első és második utazás összefoglalása az 1880—81-ben megírt »Külföldön« c. szatíra.

Alapeszméje, továbbfejlesztve az »Egy város történeté«-t már nem a kizsákmányoló társadalmak leleplezése általában; itt már a feudalizmus és a kapitalizmus élesen különválnak egymástól: Scsedrin bebizonyítja, hogy Oroszország szintén nem kerülheti el a tőkés fejlődést, kigúnyolja a narodnyikok hibás nézeteit, leleplezi a burzsoázia mézes-mázos jelszavait, pellengrére állítja hazug elméleteik egész sorozatát, bemutatja, hogy a parlament és az egész államgépezet, csak jól-rosszul leplezett uralmi eszköz a burzsoázia kezében, rávilágít a burzsoá tudomány, a burzsoá művészet teljes csődjére, borzasztó, de igaz képet ad arról, hogyan embertelenedik el az ember ebben a társadalomban. Mindezt Scsedrin

a német militarista, a francia »szabad« parlamentáris szellem és az orosz önkényuralom nemzeti sajátosságainak összevetésével a konkrét történelmi talajon mutatja be.

Ebben az időben a kapitalizmus nagy léptekkel fejlődött Európa minden országában. A párizsi kommün leverése után a győztes bismarki Németország gyorsan iparosodott az 5 milliárd frankos jövátétel és az Elzász-Lotharingia-i vas segítségével. A gazdag földbirtokosok rövid idő alatt áttértek a kapitalista gazdálkodásra. A militarista junkerek és a dúsgazdag tőkésék (pl. Kruppék) voltak a »Német Birodalom« vezető rétegei. Az ő kezükben volt a Reichstag. Ez a korszak a német militarizmus, a német imperializmus születésének korszaka.

Franciaország burzsoáziája a kommün leverése után gyáván kereste azt a diktatúrát, amely megvédi a munkások ellen. Mac Mahont, a sedani katasztrófa főbűnösét, a monarchisták vezérért választották elnöknek. A monarchisták között állandó viták folytak, hogy a Bourbon, vagy az Orléans dinasztiát állítsák-e vissza. Közben a burzsoázia egyre jobban kezdett félni a monarchiától, illetve attól, hogy a monarchiát a munkások nagyon is nem szívesen fogadnák. Ezért célszerűbbnek tartotta a republikánusokat támogatni. A burzsoá republikánus párt vezérei, Gambetta, Ferri, Grévy, Clemenceau, stb. végre is megszerezték a többséget: 1875-ben egy szavazott többséggel elfogadtatták a harmadik francia köztársaság alkotmányát. Ezzel elkezdődött a francia burzsoázia véget nem érő lavírozása: amikor Mac Mahon volt az elnök, akkor a republikánusok, Jules Grévy és Gambetta ígértek fűt-fát a tömegeknek; amikor ők kerültek uralomra, akkor a reform-ígéreteket elrakták »alkalmasabb időkre« és gyarmatrablással foglalkoztak. Erre rövidesen kiváltak a republikánus pártból Clemenceauék és követelték a republikánus program radikális végrehajtását; demagógiájukkal megnyerték a kispolgárság jelentős részét, és pártjuk hamarosan a legjelentősebb tőkés politikai párttá fejlődött. Franciaország a parlamentáris demagógia »klasszikus« hazája lett. A munkásosztály a kommün elvesztése után még gyenge. Scsedrin, aki mint külföldi utazó élt Franciaországban, nem láthatta meg az éppen szervezkedni kezdő Guesde és Lafargue pártjában azt az erőt, amely később a burzsoázia srásója lett.

Oroszországban a 60-as évek reformjai után a feudális intézmények nagyrészt megmaradtak és a kepec keresedők, a kapitalisták és a földesurak a forradalomtól félve kiegyeztek a cárizmussal és lemondtak politikai alkotmányos jogokról. Igaz, közben a liberálisok között nagy divat volt a legkülönbözőbb alkotmányok szerkesztése, de minden bizonnyal ők ijedtek volna meg a

legjobban, ha valamilyen alkotmány tényleg életbe lépett volna. Közben a kapitalizmus fejlődése egyre inkább felborítja az osztályok régi egyensúlyát; a parasztság nagy tömegei teljesen elszegényedtek, a földesuri nagybirtokok szétzüllöttek. A narodnyikok parasztforradalmat hirdettek és azt állították, hogy Oroszország külön utakon, a kapitalizmust elkerülve jut el a szocializmushoz. Scsedrin arra a gondolatra vezeti az olvasót, hogy Oroszország elkerülhetetlenül a kapitalista fejlődés útján halad, hogy az orosz muzsikból proletár lesz. Ez a Scsedrini szatíra legnagyobb érdeme és egyben Scsedrin világnézetének csúcspontja. (Hiszen innen már csak egy lépés a marxizmusig, amely szerint a proletáriatus az az erő, amely megdönti a kapitalizmust.) Ezt a gondolatot a szatíra kompozíciója is kiemeli. Az utazás »a nadrágos fiú« és a »nadrágtalan fiú« párbeszédével kezdődik. A nadrágos fiú a már fejlett német burzsoá viszonyokat szimbolizálja, a nadrágtalan fiú pedig az orosz muzsikot. A német fiú jól-fésült, illedelmes, szolgálatkész. Kispolgári erkölcsével élesen szemben áll az orosz nadrágtalan fiú vadócsága. A szatíra végén ismét megjelenik előttünk a nadrágtalan fiú — de ez utóbbi is már nadrágban. Az orosz fiú a vasútnál szolgál — proletár lett belőle. Scsedrin világosan utal az orosz fiú forradalmiságára is. Mindezt nem akarom részletezni, mert a magyar kiadás előszóként közli D. Zászlávszkij, a kiváló szovjet kritikus tanulmányát, melyben a kérdés igen részletes elemzését találhatja az olvasó.

Scsedrin leleplezi a narodnyikoknak az obscsináról, a faluközösségről való téves nézeteit is. A narodnyikok szerint a faluközösség különleges orosz jelenség, a jövő szocialista közösségének embrió-formája. Scsedrin rámutat arra, hogy a faluközösség a kolupájeveket (Kolupájev a kulák szatirikus figurája) szolgálja és semmi köze a szocializmushoz.

Scsedrin látja, hogy a kapitalizmus fejlettségétől jobban szenvednek a tömegek, mint a fejlett kapitalista elnyomástól. De egy percre sem felejt el, hogy mindkettő csak elnyomás: »Ne gondolja azonban az olvasó, hogy a porosz rendet én tőkéletesnek és a porosz embert a halandók legboldogabbjának tartom. Nagyon jól tudom, hogy ezeken a jól megmunkált földeken egyáltalán nem a vagyon elosztásáról van szó, hanem annak felhalmozásáról. Jól tudom, hogy ezek a mezők, rétek és fehérre meszelt házak ugyanazoknak a burzsoá pénzeszákoknak a tulajdonában vannak, akiké a városban minden ház és üzlet, és hogy minden egyes pénzeszák mögött a szolgák szalai állnak, akiknek bizony nagyon korlátozott rész jut ezekből a bőségekből.« Ezzel szemben Oroszországban — mondja az író — nincs vagyon-

felhalmozás sem, hanem meghatározott és leplezetlen fosztogatás van helyette. Scsedrin tehát azt is bemutatja, hogy a feudális gazdaságon kívüli elnyomása és a kapitalizmus gazdasági elnyomása hogyan tükröződik vissza a megfelelő államok szervezetein. A burzsoá társadalom bizonyos fókig szabadabbá teszi az embert — írja — ámbátor Hecht úr (a német burzsoázia megismerésének vezetője) gondoskodik arról, hogy ez a vélemény ne nagyon terjedjen el. »Boldog az az ország, amelyben fékező elv gyanánt ott van a dutyi, de még boldogabb az, amelyben már lejár a dutyik ideje és hálás fiai most már csak szívükben hordozzák emlékét. Dicséretre méltó az, aki testi szemeivel látja a dutyit, ennek megfelelően szabályozza magaviseletét. De százszor megigazultabb az, aki a dutyit, bár csupán lelki szemeivel látja, mégis továbbra is hisz iránytmutató tulajdonságainak megingathatlanságában. Az orosz ló ismeri az ostort és ezért fél is tőle. (Olykor már olyan jól ismeri, hogy nem is fél már: üss, tethetetlen lélek, ahogy tetszik!) A német ló jóformán egyáltalán nem ismeri az ostort, de viszont ismeri az ostor történetét, és azért ahogy hallja az ostor pattogását, rohan előre és nem vár ténylegebbé biztatást.« Ime, a feudális és kapitalista elnyomás, pontosabban az orosz és a német viszonyok (a XIX. sz. 70-es éveiben) zseniális jellemzése.

Scsedrin nem csak a feudális és a tőkés rend közötti különbséget ábrázolja, hanem látja a munkásság elnyomott helyzetét is, azt, hogy a francia munkás a jóllakott burzsoázia ételmaradékával kénytelen éhséget csillapítani. Ha a munkás »nem is juttatja kifejezésre ellenségességét az ételmaradékokkal kapcsolatban, titokban mégis gyűlik benne« — írja. Scsedrin a kommunlevérese utáni szétszórt francia munkássztyában is meglátja a fojtott forradalmi indulatot. Scsedrin a lehető legközelebb jut Marx és Engels világnézetéhez. Scsedrin a Marx előtti forradalmárok legnagyobbjai közé tartozik.

A scsedrini szatíra megsemmisítő kritikát gyakorol a kizsákmányolást leplező hazug burzsoá jelszavak és elméletek legkülönbözőbb válfajai felett.

A burzsoá »szabadság« a munkás számára annyit jelent, hogy szabadon eladhatja munkaerőjét, — ha akad rá vevő: »Nálunk senki nem akadályozza meg, hogy az emberek szorgalmasak legyenek« — mondja a nadrágos fiú. A német nadrágos fiú másban is az opportunistá ideológia megtestesítője. Az opportunisták a munkásokat arról próbálják meggyőzni, hogy tethetetlenek, hogy erőtlének a tőke mindenhatósága előtt: »nagyon jól látjuk, hogy velünk aljasul és hitványul bánnak, de kényszerítve

vagyunk fejünket mukkanás nélkül meghajtani a sors csapásai alatt.« — kesereg siránkozó hangon a nadrágos fiú. »A sors csapásai alatt« — ez is milyen jellemző; a tőkés rend elnyomását afféle társadalom feletti erőnek, sorscsapásnak nyilvánítani. Innen már csak egy lépés a vallásos butításig. Az emberiségnek a szegénység valóságos áldás, Isten ajándéka, — tanítja az egyház. Scsedrin pellengérré állítja az emberbutításnak ezt a primitív, de ugyanakkor nagyon elterjedt formáját. »Es hányan vannak még a világon, akiknek teljesen őszintén az a meggyőződése, hogy a jólét könnyen elveszi az ember eszét, ezért a legbölcsebb politika veleje, hogy az emberi nemet többé vagy kevésbé nyomorúságos helyzetben kell tartani« — kiált fel az író, s más helyen arra is rámutat, hogy sajátságos módon ezt az elméletet azok terjesztik legnagyobb előszeretettel, akik ugyancsak jólétben élnek. . .

Scsedrin a szatíra erejével leleplezi a burzsoá államnak és szerveinek állítólagos osztályok felettségét. A burzsoázia, ameddig csak lehetséges, igyekszik palástolni, hogy az állam erőszakszervezet. . . olyan bíróságot kell felállítani, hogy legyen, de mégis olyan legyen, mintha nem volna — ajánlja Udáv, az igazság tanácsosa. Persze a burzsoázia idővel kénytelen a burkolt elnyomást nyílt erőszakkal felcserélni. A munkássztyál egyre erősödő harca, saját helyzete gyengülése, közlő történelmi halála kényszeríti erre. A parlamentáris módszereket nem véletlenül váltják fel a fasizta módszerek. Ezt Scsedrin zseniálisan meglátta még az imperializmus korszakának eljövetele előtt: A »bürokratikus *minekutána*« helyébe a »leplezetlen *lódul*« kerül — mondta. Scsedrin általános érvényű felfedezésének értékéből mitsem von le az a tény, hogy ő ezt a korabeli orosz kormány szeszélyes és következtelen politikájából vonta le. Az orosz kormány ugyanis ebben az időben hol liberálisan kacérokodott a szabad sajtó, a polgári szabadságjogok gondolatával, hol pedig a legvéresebb elnyomást alkalmazta. (A narodnyikok cár elleni merénylete után hosszú időre megállapodott az utóbbinál).

Scsedrin, szatírájában zseniálisan kifigurázza a burzsoá áltudományosságot. Párizsban az író megfigyelt két csodabogarát, akik a vendéglő ablakából azt szánolgták, hogy óránként átlag hány ember fordul be az utcai nyilvános illemhelyre:

»Rögtön kitaláltam, hogy statisztikusok. Fialat éveiktől kezdve a vizelede eszméinek hatása alá kerültek, s ime már három éve egyfolytában tanulmányozzák ezt a kérdést, beutazva Európa minden városát. Még egy vagy két évig folytatnak ilyen részletes kutatásokat, s azután visszatérnek Pétervárra, kiadnak egy vagy két statisztikai

tablázatot és végül is jutalomdíjat kapnak, majd bevásárlják őket a Tudományos Akadémia tagjai közé.» Scsedrin kigúnyolta a burzsoá tudomány szörszálhasogató objektivizmusát, a lényeges dolgok és lényeges összefüggések meglátásának teljes hiányát. A mai amerikai szociológia és Scsedrin illemhely-statisztikusi között közös vonás, hogy mindkettőjüket szőröstül-bőröstül dús-gazdag tőkés mecénások tartják a marokkban: . . . »kiderült, hogy ebben az ügyben, mint mecénás, érdekelve volt Gubosleпов, a kapitalista, aki a dolog tisztázására egymillió rubelt áldozott» (de az egymillióból csak öt-öt ezret fizetett ki). Scsedrin a mecénás tőkéreől nem beszél többet, de a mai olvasó előtt világos, hogy ez a ártatlan Gubosleпов azoknak az amerikai tőkésnek és bankároknak az őse, akik másokkal ártalmasabb áltudományos munkákat pénzelnék, olyat, mint pl. az angol Richardsoné, aki a »Nature» c. folyóiratban igen bonyolult differenciálegyenletek sorozatával, matematikailag próbálta bebizonyítani, hogy a fegyverkezési hajszája helyes és szükséges. . .

A továbbiakban Scsedrin kifigurázza a burzsoá tudósok elefántcsonttorony álláspontját, állítólagos »politikamentességüket.» A statisztikusokkal folytatott beszélgetés során kiderült, hogy az illemhellyel kapcsolatos fontos tudományos munkájuk annyira lekötötte őket, hogy sem színházra, sem kiállításokra, sem a politikára nem jutott idejük. A tudósknak a köztársasággal kapcsolatban egyszerűen semmiféle véleményük sincs.

Scsedrin az apolitikusságot a burzsoá ideológia egyik alappilléreként jellemzi. A burzsoázia ennek a veszedelmes kábítószernek a segítségével a kizsákmányolt tömegek forradalmi szellemét akarja letörni. Ez áll Scsedrin szatírjának pergőtűzében. Az apolitikusság nem csak a burzsoá tudományban jelentkezik, hanem a burzsoá művészeti irányzatokban is. Az író élesen gúnyolja Zola epigonjainak üres naturalizmusát. Ennek az irodalomnak a lényege a maga területén ugyanaz, mint a burzsoá tudományé. Nem képes az aprólékos részletezések közül kihámozni a fontosat, nem látja a valóság elsődrendű összefüggéseit. A fátyol nem látja az erdőt, illetve az egész irányzat célja, hogy az olvasók ne lássák a fáktól az erdőt. »Én nem vagyok ideológus, hanem realista. Csak azt írom le, ami az életben előfordul. Kerítést látok — kerítést mondok; derekat látok — azt mondom: derék. . .» — ez a jelszavuk ezeknek az írónak. Scsedrin valamennyi rothadt burzsoá művészeti irányzat megsemmisítő kritikáját adja ebben a leírásban; hiszen a naturalizmus, az impresszionizmus, a különböző absztrakt irányzatok alfája és omegája egy és ugyanaz: az olvasók figyelmét elterelni az élet égető kérdéseitől akár azért, hogy az olvasó ne

gondolkozzon nyomorúságos sorsáról (munkás olvasó), akár hogy az olvasó a csiklandós ocsmányságokban valami könnyű szórakozást találjon ellenyhult képzeletének. »Bár a köztársasági kormány elég hevesen üldözi (a pornográf irodalmat) és bár a burzsoá dicséri ezért a szigorúságot, ő maga azért mégis csak falja a pornográfiát egészen a megcsömörlésig, különösen ha a könyv még illusztrálva is van.»

A burzsoáziának ez az ideológiája nem csak a tudományban és a művészetben jelentkezik, hanem a társadalom minden területét áthatja és embertelenné teszi az embert. Nincs undorítóbb élőlény a világon mint a burzsoá apolitikus ideológiájától megfertőzött, s éppen ezért mindenre kapható »bonapartista» — ahogy Scsedrin nevezte őket vagy az amerikai divatot majmoló jampec, ahogyan ma mondanánk. A divatos fürdőhelyeken Scsedrinnek alkalma volt megismerkedni ezzel az emberfajttával: »A mindkét nembeli bonapartisták úgy nyüzsögnek ebben a zavarosban, mint hal a vízben. Felmennek vagy felkocsznak a hegyre, kényeskednek, kötekedően viselkednek, egyszer itt, egyszer ott tűnnek fel és általában betöltik sorsszerű rendeltetésüket, azaz kirakatba állítják: a férfiak — felöltöik és öltönyeik szabását, a nők — természetadta idomaikat. Nem képzeltető el semmi siralmasabb, mint egy olyan emberi lény, aki testestől, lelkestől csak annak él, hogy örökké idomait mutogassa.»

A scsedrini szatírának nagy érdeme, hogy mindezeket a társadalmi ferdeségeket a konkrét történelmi, nemzeti környezetbe szervesen beilleszti, illetve bemutatja azt a sajátságos miliőt, amelyből ezek a bűnök kinőnek.

Scsedrin a még gyerekcipőben járó német imperializmusban meglátja azt a szellemet, amelyet a második világháború alatt az egész világ megismer: »A berlini utcai élet legnyomasztóbb eleme a katonaság. . . valósággal szűkké válik az utca, ha egy porosz tiszt halad rajta végig.» Scsedrin a megszólalásig pontosan szemünk elé vetíti a fennhéjázó porosz junker tiszt alakját, aki tartásával és feszességével, kidüllesztett mellével, kiborotvált állával szinte belénk dőf: én hős vagyok. »A modern Berlin egész lényege, egész világjelentősége napjainkban egy épületben összpontosul, amely a Karlsplatzcal szemben emelkedik és ez a felirat áll rajta: Nagy vezérkar. . .»

Nagyon jellemző kis történetet mesél el Scsedrin egy fiatal német katonatisztról, aki csodálatosképpen oroszul szólal meg, s az író kérdésére, hogy mi vitte arra, hogy oroszul tanuljon, így válaszolt:

» — Katona vagyok; mi Berlinből kicsit tanuljuk oroszul. . . minden esetekre.» Ne

felejtük el, hogy a nagy szatirikus ezt az epizódot jónéhány évtizeddel az első és több mint fél évszázaddal a második világháború előtt írta. . .

Nemcsak a német militarizmus oroszországi terveit, hanem ideológiáját, a fajelméletet is meglátta már Scsedrin. »A műveletlen ember ugyanaz, mint az alacsonyabb rendű fajta. És mit lehet várni az alacsonyabb rendű fajtáktól?« — mondja a német nadragós fiú.

Amilyen nyomasztónak és barátságtalannak tartja Scsedrin Berlint, olyan jól érzi magát Párizs utcáin. A párizsi lüktető élet, a jókedv, a burzsoá demokrácia viszonylag szabad levegője elragadják az író. Különösen szeretettel említi meg a párizsi munkást. »Három dolog vonul végig a párizsi munkás életén : a munka, a mulatság és időről időre. . . a forradalom. Mindezt rendkívül ügyesen csinálja : gyorsan, hévvel, de egyáltalán nem ész nélkül. Talán azért van az itt megforduló külföldinek olyan érzése. . . hogy Párizsban jóformán minden pillanatban kezdődik valami.«

Scsedrin minden szimpátiájával és bizalmával Franciaország demokratikus, egészséges elemei felé fordul. Ezekről derűs hangon, szeretettel ír. Ugyanakkor megsemmisítő gúnnyal figurázza ki a jellemtelen francia burzsoát. Scsedrin jelen volt Versailles-ban a parlament azon ülésén, amikor a kommunárok amnesztiájának ügyét tárgyalták. Ezt az alkalmat megragadva, az író megismertet bennünket a burzsoá parlamentarizmus kullisszatitkaival. A »baloldal« fecsegésében nem lehet nem ráismerni késői leszámazottaik, a szociáldemokrata és egyéb »munkás« pártok politikusainak tárgyalási stílusára. . . »a vonaton olyan fülkébe kerültem, amely tele volt a bal és a balközép párthoz tartozókkal. Valamennyien folyton beszéltek. Szinte egyhangúan azon a véleményen voltak, hogy *elvbén* (kiemelés tőlem) az amnesztia nemcsak igazságos, de egyben üdvös rendszabály is. . . de miután a témát bőségesen meghánytákvetették, mintegy parancsszóra, mutatóujjukat orrukra helyezték és így szóltak : *De!* — és mélyértelműen hallgattak. Megvalom, ennek a »De«-nek a rejtélyessége rendkívül kellemetlenül lepett meg. Már hajlandó voltam azt gondolni, hogy ha kidolgoztattott : »minekutána az amnesztia hasznos rendszabály« stb. stb. — akkor bizonyára ez következik : »ebből kifolyólag kihirdetvén azt, megbizzuk a belügyminisztert, hogy haladéktalanul!» stb. És ehelyett hirtelen. . . »De«!

Érdekes, hogy Scsedrin a francia parlament politikusainak jellemzésénél szokott módszerétől eltérően nem képzelte nevű figurákat, hanem valóban létező történelmi személyeket: Laboulaye-t és Clemencaut mutatja be.

Úgy látszik, ebben a két alakban a burzsoá politikusok olyan tipikus vonásait látta meg, hogy feleslegesnek mutatkozott bármiféle költött személy bevezetése. (Persze az is közrejátszott, hogy ez esetben nem kellett féltene a cenzuratól).

Néhány fontos kérdéssel kapcsolatban megvizsgáltuk, hogy Scsedrinnek mi az álláspontja. Kiderült, hogy Scsedrin elítéli a burzsoá társadalmat, intézményeit embertelennek, kizsákmányoló jellegűeknek tartja, eszméit hazugnak, álszentnek bélyegzi. Hátramarad a kérdés : miben látja Scsedrin a kiutat ebből az igazságtalan társadalomból? Más szóval mennyiben és milyen mértékben forradalmi Scsedrin?

A »Külföldön« megírásának ideje a nemzetközi reakció mindent felfalni akaró sötét korszakával esik egybe. Oroszországban Lorisz Melnyikov belügyminiszter liberális alkotmányt ígérgető, de ígérését soha be nem váltó korszakát 1881-ben, II. Sándor cár meggyilkolása után a legsötétebb reakció kora követte. Ebben az időben írta Scsedrin a »Külföldön« utolsó fejezetét. Az író keserűen kikel a mindent ellepő kispolgári szűklátókörűség, az »irha ösztön« ellen. (Az irha ösztön alatt az író azt érti, hogy ha valaki csakis a saját irhájának megmentésével foglalkozik.)

Mindamellet nem mondhatjuk, hogy Scsedrin világnézete pesszimista. Kigúnyolva a polgári individualizmust, amely szerint, ha engem közvetlenül nem bántanak, semmi közöm a többiek bajához, — az író megjegyzi, hogy az a társadalom, amelynek ilyen az erkölce, végül is szükségszerűen eljut önmaga elpusztításához. A kíméletlen elnyomást múló történelmi korszaknak tekintet. Van a szatírának egy nagyszerű jelenete : az igazság és a disznó párbeszéde. A disznó — a burzsoá elnyomás szimbóluma. Kéjes rőfögéssel nagyokat harap az igazság lábikrájába; de Scsedrin jól látja, hogy a mindent felfalni akaró sötét erők mellett már fejlődik, nyiladozik az igazság is. »Az igazság és a hazugság egy időben és egymás mellett élnek, de az igazság mintha most születnék és oltalma gyenge volna, míg a hazugság erős, ellátva az önvédelem eszközeivel.« Scsedrin itt a haladó eszmék fejlődésének dialektikus felfogásáig emelkedik fel. Meglátja azt, hogy bármilyen erősek és hatalmasak is, az elnyomó osztályok hazugságai, az igazság, amely még gyenge, de növekvő és fejlődő, mégis győzedelmeskedni fog : »az igazság fejlődőképes a végtelenségig, új és új horizontokat tár fel és egyre tökéletesebb formákat ölt.« (Itt persze a gondolatok, eszmék fejlődéséről van szó, nem pedig azok társadalmi anyagi alapjáról. Scsedrin a dialektikát még nem alkalmazza a társadalomra, az osztályok harcára.)

Scsedrin optimizmusa azonban nemcsak abban nyilvánul meg, hogy hisz az eszmék győzedelmes fejlődésében. Forradalmi optimizmusának tápláló alapja a nép erejébe vetett mélyeséges hite. Scsedrin hisz a nép egészséges, józan eszében, forradalmi erejében.

Scsedrin ebben a keserű korban a legemberibb és legforradalmibb programmot hirdette: »Váry vigaszt a történelemtől, vállalj közösséget a néppel«...

Scsedrin szatírának felépítése, nyelve, sajátosság jellegű. Műveiben gyakran nehéz megtalálni az egyes részek közötti összefüggést. Váratlan fordulatai, nyelvi kifejezőmódja meglepőek, érdekesekek, ugyanakkor igen nehéz olvashatóság is teszik. Scsedrinnek az a jellegzetessége, hogy egy művéből a legváltozatosabb stílusselejteket keveri. Hol az ó-egyházi szláv ünnepléses, nehézveretű nyelvén beszél, hol a hivatalos nyakatekert, bürokratikus nyelvével mutatja be, hol a régi orosz mondák és az orosz folklór allegóriákkal, zamatos hasonlatokkal, szólás-mondásokkal fűszerezett stílusával szólal meg. A magyar fordítás természetesen nem adhatja vissza teljes művésziességében Scsedrin stílusát. Mindenesetre: Honti Rezső »Egy város története« és Trocsányi György »Külföldön« fordítása értékes, gondos munka. A magyar olvasó megismerkedhet Scsedrin nyelvének zamatjával, Mindkét fordításnál közös, hogy míg Scsedrin valamilyen ós burzsoá elméletet gúnyol ki nyelvi eszközökkel, azt a fordítók a lehetőségekhez képest jól érzékeltetik, de amikor Scsedrin az orosz nyelv szellemes, izes, népi fordulatait használja — ezt kevésbé sikeresen reprodukálják a magyar parasztság szavajásával. Azt lehetne mondani: a fordítók a városi, polgári értelmiség szatirikus nyelvének vonalán sikeresen dolgoztak, de Scsedrinben sok van, ami a mi Petőfink, Csokonaink gunyoros nyelvének a megfelelője — és ezt a fordítás kevésbé érezteti.

A fordítók még bátrabban alkalmazhatók volna az orosz bürokratikus nyelv ó-szlávismusainak megfelelő régi magyar törvényhozás cirkalmas latinizmusait. Ez a stílus történelmileg nagyjából hasonló szerepet játszott nálunk.

Azokat a stílusselejteket, amelyeket Scsedrin a régi orosz hőseposzok népi nyelvéből kölcsönözött és általában ami valamilyen konkrét irodalmi mű nyelvezetét idézi fel — nagyon nehéz a magyar közönség számára élvezhetővé tenni. Pl. a »Külföldön«-ben előfordul egy rész: »Szállodostam kékesbarna sasként az égboltozat alatt, kószáltam szürke farkasként a földön...« — ha ezt eredetiben olvassuk, minden elemista (a Szovjetunióban) ráismer, hogy ez Igor herceg mondájának bevezető énekéből való és rögtön az író által kívánt hangulatba kerül.

A magyar olvasó ezzel szemben semmihez nem társítja ezt a mondatot amelynek stílusbeli kifejező értéke úgyszólván élvezet számára. Sajnos, ezek a fordítással járó veszteségek elkerülhetetlenek. A fordító feladata, hogy az orosz nyelvről a magyar nyelvre való transzmisszió minél kevesebb ilyen energiavesztéssel járjon. Ezt a feladatot, ismétlem, mindkét fordító az adott lehetőségeken belül jól oldotta meg.

Visszatérve Scsedrin nyelvének, stílusának jellemzésére: mindez a hallatlanul gazdag stílus-variálás Scsedrinnél nem öncélú játék, az író számára minden stílus paródia, minden fordulat, minden kép alá van rendelve a mű eszmei tartalmának és valamilyen gondolat minél tapinthatóbb, minél pontosabb közlésére szolgál. Stílusa sokszor nagyvonalú, vázlatzerű. De két-három vonással rengeteget kifejez.

Scsedrin nem könnyű olvasmány. Tudnunk kell azt, hogy az író sokszor a cenzura akadályozta abban, hogy gondolatait egyenesen kifejthesse. Ezenkívül megértése tárgyi tudást, komoly műveltséget követel az olvasótól. Scsedrin műveiben a gondolatok, eszmék, igen gyakran mint szereplő személyek lépnek fel. Ahhoz, hogy élvezzük és megértsük Scsedrint, otthonosan kell mozognunk azoknak az eszméknek a körében, amelyeket nekünk bemutat az író. Azt lehetne mondani: ahogyan gyarapszik történelmi, politikai műveltségünk, úgy hatványozódik az a magasfokú esztétikai élvezet, amit Scsedrin műveinek olvasása nyújt számunkra, s úgy hatványozódik az a tanulság is, amit műveiből levonhatunk. Szaltikov-Scsedrin segítségével mélyebben megértjük a marxizmus-leninizmus nem egy problémáját; a mai imperialista burzsoázia-nak és vazallusainak a német, francia szocialista és az angol munkáspártnak hazug jelszavai mögött jobban látjuk a valóságot.

Szaltikov-Scsedrint igen nagyra értékelték a marxizmus-leninizmus klaszikusai. Marxnak aki 50 éves korában megtanult oroszul. Kedvenc orosz írói: Puskin, Gogolj és Scsedrin voltak.

Leninnek egyik legkedveltebb írója volt Szaltikov-Scsedrin. A »Külföldön«-re célozva, Lenin ezt írta: »Scsedrin egykor remekül kigúnyolta Franciaországot, amely agyonlövötte a kommünárokat, az orosz tirannusok előtt csuszó-mászó bankárok Franciaországát, ezt a republikát republikánusok nélkül.«

Sztálin elvtárs nem egyszer felhasználja Scsedrin szatirikus figuráit, ezzel is bizonyítva a scsedrini szatíra mai politikai aktualitását. (Pl. a »Gazdasági vezetők feladatairól«, a »Szovjetunió Alkotmánytervezetéről« és egyéb történelmi beszédekben.) — Sztálin elvtárs Scsedrint »nagy orosz írónak« nevezi.

VAJDA JÁNOS VÁLOGATOTT MŰVEI

Magyar Klasszikusok. Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta: *Komlós Aladár*. Szépirodalmi Könyvkiadó 1951.

A magyar nemzeti élet központi kérdése évszázadokon át a nemzeti függetlenség és a parasztfelszabadítás összefonódottsága volt. Tetőpontját, de egyszersmind utolsó pillanatát is a hol szétesni készül, hol szorosabbra összezárkózó dialektikus egység az 1848—49-es szabadságharcban érte el. A nemzeti forradalmat leverő katonai hatalom önkényuralma és a gyarmatosító erők hanyatlásával együttjáró kiegyezési kísérletek megbontották ezt az egységet. Ami 1849 után következett, az nem volt más, mint a magyar nemesség folyamatos nemzetárulása. A szabadságharc céljait kizűzött polgárosodó törekvéseket a XIX. század második felében a magyar nemesség a feudális rétegek uralmának további fenntartása mellett és a nép rovására valószínűsítette meg. Ebből következik, hogy míg a gazdasági és társadalmi élet terén egyre szorosabb és melegebb lett a feudalizmus és a kapitalizmus kézfogása, a régi nemesi rétegek birtokában maradt kulturális intézmények makacsul őrizték a feudalizmus patriarchális hangjának és szellemének örökségét. Az irodalmi Deákpart célkitűzéseiben a polgárosodó nemesség eszméit hirdette: műveinek hangulatában, formájában és nyelvében a feudális idők hagyományait őrizte. Petőfi és Ady között Vajda Jánosnál nagyobb költő kétségtelenül volt: Arany János. De igazán van Komlós Aladárnak: nincs senki, aki a magyar társadalom egész szerkezetét átvilágítaná és hangot adna a mélyrétegek vágyainak, panaszainak és reményeinek. Ezt a feladatot Vajda közelíti meg a legjobban.

Vajda János »keserűségében és lázadásában nemcsak az új, városi élet elvonttá váló emberi viszonylatai szólnak meg, a kapitalista társadalommal beköszöntő modern magányosság, hanem az egész 67-es Magyarország társadalmi rendjével szemben való ellenzékiség is. Vajda — bár élesen bírálta a 48-as forradalom politikáját és szembeszállt Kossuth emigrációs terveivel — költői értelemben 48-as volt, mert az átélte nagy nemzeti forradalomból merítette az eleven élmény-anyagot, amivel a 67-es korszak töprengésével szembefordulhatott (Révai József). A nemzeti függetlenség és a demokratikus népföradalom összefonódottságának felszámolása: bonyolult helyzetet idéz elő és a 48-as forradalom élményében gyökerező költő nem egyszerűen igazodik ki benne. Vajda politikai vívódásai, meredek vélemény-változtatásai ebből a bizonytalanságból adódnak. Komlós Aladár bevezetése nem kendőzi el ezeket a váratlan fordulatokat Vajda politikai nézeteiben. A szabadságharc bukását Vajdánál a politikától való elvonulás

nem tüntető, hanem inkább megrettent és bizonytalan évtizede követi. És amikor 1861-ben szokatlan lendülettel megint beleveti magát a politikai életbe, az időközben átalakult helyzet választásra kényszeríti. A gyakorlati dilemma így adódik: nemesi-nemzeti függetlenség, vagy demokratikus polgárosodás. Polgárosodást akarnak a feudális rétegek is, de kizárólag a maguk javára. S a nemesség uralmának megőrzésére irányuló követeléseiket a nemzeti függetlenség fenntartásának jelszavával kötik össze. Ebben a politikai légkörbe robban bele Vajda két nagyszabású tanulmánya, az Önbírálat, majd a Polgárosodás. Ezekben a röpiratokban szerzőjük félreérthetetlenül a dilemma másik ága mellett foglal állást: a nemesség uralmának megdöntésével polgári Magyarországot akar, ha kell, osztrák segítség árán is. Berzeviczy Gergely koncepciója ez? Nem, mert Vajda csak ideiglenesen akar megmaradni Ausztria kötöttségében, hogy aztán megerősödve fel tudja magát szabadítani a Habsburg szövetség gyilkos öleléséből. Széchenyi elgondolása ez? Nem, mert az osztálytartalma alapvetően más. Széchenyi elgondolásának alapja a kapitalizálódó nagybirtok volt. Vajda felejtett ipari kapitalizmust akart, amelynek vezetőrétege természetesen a saját lábán álló, erős városi polgárság. Kétségtelen, hogy ez az elgondolás nagymértékben irreális volt: a polgárság csak ott kerülhet uralomra, ahol van. Magyarországon pedig hiányzott. Ami Vajda röpiratait egyedülálló jelentőségűvé teszi, az nem politikai elgondolásainak alapja, hanem a nemességnek és azon belül a magyar feudális kultúrának páratlanul szigorú és pontosan reális, Petőfi könyörtelenségével ható kritikája.

Vajda nem mindig tisztán látó, de mindig bátor, őszinte és koncepciózus politikájának következő fordulata 1867-ben, rögtön a kiegyezés után áll be. A költő éppen a mézes-hetek mámorát találja alkalmasnak arra, hogy 1867 április 3-i vezércikkében szembeforduljon Ausztriával. E látszólagos ellentmondás kemény logikával következik előző politikai állásfoglalásából. A győztes, erős Ausztria talán alkalmas lehetett volna arra, hogy Magyarország az árnyékában megerősödjék. A poroszoktól vereséget szenvedett és így a kiegyezésre rákényszerült Habsburg-irodalom nem képes azt a segítséget megadni a magyar polgárosodásnak, amelyért érdemes a vele való szövetség áldozatát elfállalni.

Vajda elgondolásai a magyar közjogi helyzetről, a magyar állam Ausztriával való viszonyáról továbbra is labilisak maradtak.

De nem változott meggyőződése ennek az Ausztriával hol szorosabb, hol lazább kapcsolatban elképzelt magyar államiságnak az osztálytartalmaról. Vajda a magyar kapitalizmus publicistája és nagymértékben a magyar kapitalizmus költője is. A kapitalizmus költőjének lenni sajátos és nehéz feladat. A feudalizmusnál hidegebb légkör, az eldologiasodott viszonylatok, a munkának az ember kezéből végleg kiragadott öröme: mindezek nem igen teszik költői tárgygyá a kapitalizmust. A tőke gazdasági és uralmi rendszere még a feudalizmusnál is kevésbé megénekelhető. És különösen nehéz a kapitalizmus mellett kiálló költő feladata akkor, amikor a tőke rendszerének egész európai fejlődése bebizonyította ennek a rendszernek embertelenségét, és amikor a fejlettebb kapitalista országokban már világosan megmutatkoznak a tőkés rend szükségszerű belső ellentmondásai és dekadenciája. Vajda sem éppen örömeiből, hanem inkább rosszkedvűen kapitalista költő. Nemcsak Méréleg című cikke (1882) dokumentálja, hogy Vajda látta a tőkés rendnek ezeket az ellentmondásait, látta például a gép emberellenes szerepét a kapitalista társadalomban, amely mellett mégis állást kell foglalnia, mert mégis ez a haladás útja. Költészetének hangjából is félreérthetetlenül árad ez a »kettős meggyőződés«, annak követelése, amit nem szeret:

Nem nyers vitéség dönti a csatát:
Géppé fegyelmezett nagy sokaság,
Hangyák erőnye, munka, szorgalom.
Kalmár a hős a világszinpadon.
A csatátér kockája voltaképen
Előre már a béke versenyében
Mindenfelé azok javára dől el,
Kik előkészítették jól a röffel.
De hát ha így van — s így tagadhatatlan —
Ki nagy valál, hol halni kell, a hadban,
Gyöngébbek most a könnyebb földadat,
Lét küzdterén rajtad kifogjanak?
Nem tudna győzni itt erős karod
A munka versenyén, ha akarod?

Vajda pontosan tudja, mi az, amit a kapitalizmusban nem szeret: a rőföt, a kalmárszellemet, a harácsoló kizsákmányolást. Ugyanakkor pontosan tudja, mi az, ami a kapitalizmusban túlmutat önmagán: a munka, a termelés.

Benépesíteni a vadon pusztákat,
Hol most rideg tanyák, bitófák állnak,
Mosolygó kertek, nyájas kéjlakok
Végtelen gyöngysorával, és amott
Bozontjait a Kárpát és Bakonyinak,
Hol most bűn, inség férgel bolyongnak,
Fésülve, mosva, kivasalva szépen
— Völgyén csatorna; mozdony a hegyélen —
Gyarak sugár minarettjeivel

Megannyi templomná avatni fel,
Hol messzeúgva a gép orgonája
Arany esőt hullajt alá a tájra...

(Lenni vagy nem lenni)

Vajda a kapitalista korszak költője, szerelmi költészetében is és az emberi élet határait ostromló szenvedélyű filozófiai költeményeiben is. Vajda lírájának legsajátosabb hangja talán éppen ezekben a költeményekben érvényesül. Komlós Aladár »a fenség költőjének« nevezte Vajdát. Vajjon lehet-e a kapitalista korszak költője a fenség költője? Nemcsak, hogy lehet, hanem éppen a kapitalista társadalom szerkezete az, amely a költőnek — mármint az igazi költőnek — a helyét, a lehetőségeit a magános fenség területén szabja meg. S hogy ez azokra a költőkre is áll, akik *akarják* a kapitalista fejlődést, ennek bizonyítéka éppen Vajda.

Szerelmi költészete tartalmilag is, nyelvilag és formailag is merőben új. 1854-ben ismerkedett meg az akkor huszonhét éves Vajda a budai borbély lányával, a híres szépségű Kratochwill Zsuzsannával, a költeményeiben szereplő Ginával. A lány kikoszarazta Vajdát és inkább a beteges Eszterházy herceg kedvese lett. Ez a fajtája a szerelmi csalódásnak nyilván nem új és kizárólag a polgári társadalomra jellemző élmény: ilyesmi előfordult a feudális társadalomban is. Az azonos konfliktus mégis egészen más színekben és hangsúlyokban jelenik meg a polgári társadalomban, mint a feudális világban. Az új társadalomban fokozottabban jelentkezik az *egyéni választás* hangulata. Gina felelősebb azért amit cselekedett, mint lett volna a rendi társadalomban. A *bűnös nő* költői tárgygyá válása nem csekély mértékben jellemző a kapitalista korszak költészetére. Vajdánál ez a mozzanat nem laposodik el a későbbi, századvégi szokványos perditaköltészet általánosságaiiban. Ettől éppen szemléletének elmélyültsége óvja meg. Ennek a lírának intenzitásában, szenvedély-telítettségében minden mozzanat túlmutat önmagán. A magánügyből a kor új társadalmi életének, a költő új helyzetének nagyszabású jelképe lesz: a magányos, nagy erkölcs viaskodása a pénzért tülekedő, léha és alacsonyrendű sokasággal. Am ebből a megvetett tülekedésből éppen a szépség és a szenvedély jogán emelkedik ki Gina képe:

Szép vagy, azt beszéli rólad
És imád mind, aki lát;
De hogy milyen szép vagy — őh azt
Még sem tudja a világ!

Oh e kétszínű világ, mely
Még bűnöket emleget
Szépséged napfénye mellett —
Mi hideg, vásott lehet!...

Szegény volt örömben és tán
Az is marad életem ;
De ez alakos csoportot
Szánom én és megvetem ! . . .

(Szerelem átka. X.)

Gina a költővel szembenálló világ jelképévé válik: magasabb fokon magába foglalja mindazokat a jegyeket, amelyek a költőn kívülálló egész világot jellemzik. Így válik az emberiségtől elfordult költő szenvedélye ebben a szerelemben megint az egész emberiséget, a kapitalista tülekedést is magábaölelni kívánó olthatatlan vágyódássá. A lélektelen, elmechanizálódott világban fájdalmas göggel őrzi önmagában az emberi tartalmat, egyszerre büszkén konok boldogtalanságára és irigylve a könnyed és lélektelen boldogságot, a híg lelkek problémátlanul könnyű lebegését:

— Légy hiú, én gyöngyvirágom,
Légy hamis, begyes, rátartó ;
Nyújtsd magasra fejecskédet,
Szökdelj, mint egy kis pillangó ;

És ne kérdezz, mit morogtam ;
Badar beszéd . . . kacagj, kérlek . . .

— Ah ! ha birhatnám kis üres
Boldogságos fejecskédet !

(Gina emléke. III.)

Ime a »kettős meggyőződés« a szerelemben is: Vajda tisztában van Gina értékével, mégis kívánja. Ebbe a sajátos helyzetbe szorította a tőkés rend lélektelenségének »démoniája« a lélekkel nagyon is megterhelt embert, a költőt. Egészen sajátosan a kapitalista rendszer atomizálódó világának szerelmi aspektusa ez: a magányos, a boldogságból kizárt ember olthatatlan vágya a közösség, a problémátlan, a részeire nem szakadt, az egész világ felé. Vajdának ebben a magatartásában nincsen őse a magyar irodalomban, csak utóda van: Ady.

Hogyan birkózik meg az ötvenes és hatvanas évek Vajdája ennek a merőben új kifejeznievalónak nyelvi és formai követeléseivel? Komlós Aladár tanulmánya helyesen hangsúlyozza Vajda szakítását a mindinkább puszta modorra sekélyesedő »népnemzeti« iránnyal, s helyesen állapítja meg, hogy nyelve magábaolvasztotta a népnyelvet s erőteljesen magyar. De nem veszi figyelembe éppen azt a teljesen újfajtát, a népnemzeti iskolától homlokegyenest eltérő népiességet, amely Vajda Gina-verseit jellemzi. Nem lehet pusztán véletlennek tekinteni, hogy e versek olyan túlnyomó többsége a népies forma — éspedig éppen a legközkeletűbben dalszerűnek tekintett népies forma, a nyolcas, a hatos, — amilyen többségre ez a forma például Petőfi költészetében sosem jutott.

Kétségtelen, hogy Vajda a magyar népies dal egy új, fokozottabban urbánus és fokozottabban szenvedélyes típusát akarta megteremteni a Gina-versekben. Ezekben a gyorsmenetű, egyszerű, de sodróerejű formákban az életnek egy újszerű, forró teljessége szólal meg:

Egyszer megölelni!
Egyszer megcsókolni ;
Örökké ölelni,
Örökké csókolni !

Mit nekem e rövid
Elmulandó élet ?
Örökkévalóság
Amit tőled kérek.

(Gina emléke. XIII.)

Komlós helyesen veszi észre a versek utalását Adyra:

Vörös az ég alja,
Szélvihar lesz holnap :
Azok a vén romok
Mind-mind leomolnak . . .

(Sírások. V.)

Vajda Gina-versei valóban közvetlen elődei a népies-dalszerű formákat különben ritkán használó késői Ady egy sajátos szerelmi vers-típusának, amelynek gyors, forró menete a népi »rölvások«, bívós mondókák közvetlen szó-hatását gyakorolja az olvasóra. Szinte Vajda szava szól az ilyen sorokból.

Ölelkező álmunk
Csókokba se csattan :
Föllegek járása
Hídeg magasakban . . .

(Ady: Játék, játék, játék . . .)

A költő magányából nem a magábanbeszélő, csak önmaga megértésére számító, egyszeri és esetleges szabadvers-forma nő ki, hanem a közösség és teljesség utáni forró vágyat érzékeltető közösségi, népies, szenvedélyesen daloló, egyszerű, és széleskörű megértésre számító forma: az »ősi nyolcas« és a hatos formája. A »magány költészete« a kapitalista kor igazi, nagy költőinél már formáiban is elárulja azt a hajlamát, hogy minden mozzanatában átcsapjon a közösség költészetébe.

Vajda költészete tematikában a legszélesebbek egyike. Forradalmi költészete a Petőfi által vezetett márciusi ifjúság termőtalajából fakadt, későbbi politikai költészete — a Lenni vagy nem lenni, a Crédó, a Jubilate — a kapitalizmus ellentmondásait, emberellenes lényegét és átmeneti haladó funkcióját mérlegeli férfias érettséggel. Sajátos helyet töltenek be költészetében hatalmas »filozófiai« költeményei, az emberi lét kérdésével, élet és halál

titkával tusakodó művei, amelyek oly mélységesen hatottak Ady lírájára. Minden emberi probléma, egy hosszú élet során felvetődő minden kérdés alkalmas számára, hogy lírája tárgyává váljék.

Vajda polgáriságának velejárója, hogy költészetében szakított a feudális-vallásos világnézet naiv idealizmusával. Materializmusa természetesen metafizikus még, bizonytalan és naiv, de még így is elég ahhoz, hogy cáfolatául szolgáljon a költészetét illető legelterjedtebb polgári vádnak — amelyet e vád hirdetői dicsőretnek gondolnak: — a pesszimizmusnak. Vajda — ezt Komlós is meggyőzően bizonyítja — nem alapvetően pesszimista költő. Ettől megmenti az élet valóságának, a materiális létnek költői felismerése, szenvedélyes szerete. »Mi szép a föld! Van sok jó itten. Egy epréért a zöld vágásnak Nagy Istenek álóltözetben ismeretlenül le-lejárnak.« Ebből a szenvedélyes életszeretéből következik Vajda örökösön meg-megújuló birkózása a halál, az egyéni elmúlás kérdésével. Mint Ady és József Attila: Vajda is képes arra, hogy a polgári, köznapi valóság síkját az emberi lét értelmének síkjára emelje fel. Ez teszi költészetét oly jellegzetesen széles skálájúvá és teljessé. Természetesen Vajda inkább csak tusakodik a kérdésekkel: megoldani őket az Ady, vagy a József Attila színvonalán nem tudja. De bizonyos, hogy minden kérdésébe egész emberi valóját viszi bele. »Bármi történik velem, a világegyetem perspektívájában látja. Így verseinek váratlan távlata van. Ha őt serelem éri, a világ van tönkretéve« — írja Komlós Aladár. Ez a felfokozott szubjektivitás a nagyságnak egészen sajátos képeivel teszi gazdaggá líráját. A Mont-Blanc, az üstökös, a csillagos ég, egészen szervesen, magától értetődően képviselik e líra tartalmi méreteit. Metafizikus materializmusa tragikusan számol a vallásos világnézet, a hit roncsaival, anélkül, hogy végleg leszámolna velük. A »Hiszek hitetlenül Istenben« Ady-i gondolata nála még nem a hanyatló polgári társadalom fáradtságának pillanataiban, hanem a még fájoan eleven feudális hagyományokkal való heves küzdelem formájában jelentkezik. Teljes erejéből küszködik a megalázó gondolat ellen, amely szerint a teremtés értelmén kétségbeesett embernek

... csupán csak

Egy menedéke, visszaújtja van:
Ha megragadja azt a kötelet,
Amellyel a vakhít kínálja meg,
És leereszkedik rajt a sötétben
Tátongó mély örvény fölött, a szűk
De biztos, csendes völgybe, honnan a
Megas égboltra van csupán kilátás,
Amelynek aztán nem kutatja többé,
Csupán imádja titkait, belátva, hogy
Korlátlan hatalmak a tehetlen

Lényektől, kik még el sem érhetik,
Föl sem foghatják őket, egyedül
Föltétlen megadást fogadnak el.

(Végtelenség)

Vajdának ez a harca nem a hitért, hanem a hit ellen folyik. Néha szinte erőszakkal tépdeli ki magából a vallásos ösztön benne maradt gyökérszáleit. Nem tud belenyugodni a halál fényébe, de talán még kétségbeesettebben tiltakozik a vallás által nyújtott vigasz, az örökös túlvilági élet reménye ellen. A hit »koporsókötél« neki, kényszer, amelyet a világ ráerőltet és amely ellen ő emberi méltósága minden kétségbeesett erejével tiltakozik. És ebben az elutasításban is a kapitalista renddel szemben álló költő magatartása bontakozik ki, a legtisztább és legnagyobbszzerű formában, amelyben ez a polgári kritikai világnézet keretein belül egyáltalán lehetséges. Vajda magáramaradottsága teljes és tragikusan diadalmos. Üstökös ő, teljes magányában és szomorú fénypompában. Akkor a legerősebb, amikor a legmagányosabb.

Ady Endre Vajdában a »Montblank-emberben« közvetlen őst látta. »Én szent elődöm, nagy rokonom« — írja róla, kétségtelenül joggal. Valóban: Petőfi és Ady közt senki sincs, aki a magyar társadalom olyan teljességét, az emberi viszonylatok olyan gazdagságát szívná fel költészetében, mint Vajda. Persze, Vajda programja nem jelent mindig egyszersmind megvalósulást is. Költői szándéka és énekei a legnagyobbakhoz méltók, költői ereje általában nem éri el Vörösmarty, Petőfi, Arany, Ady, József Attila költői erejét. A modern városi ember érzékenységét jellegzetesen és egyénien szöli-tatja meg, de érezhetőek költészetében ugyanennek az embertípusnak korlátai is. Ha észrevette is a kapitalizmus ellentmondásait — persze azon a harcon belül, amelyet a kapitalizmusért folytatott! — kevés szava volt csak a kizsákmányoltak, a dolgozó parasztság, a városi munkásság érdekében. Látta a polgárság tehetetlenségét, de reménye — vagyis inkább illúziója — abban volt, hogy ez a tehetetlen osztály egykor tehetősebb válik. Politikai harcát büszkén és magányosan vívta, göggel tűrte a mind reakciósabbá váló hivatalos irodalmi intézmények visszautasítását. De magányossága, minden a közösség felé vágyó szenvedélye ellenére sem oldódott fel soha a közösségben. Sőt, idősebb korára ez a magány még kerülhetlenebb lett, még ridegebb. Költészete 1872-től kezdve — mint ezt maga is észrevette — még jobban elmélyült és kiszélesedett. De talán nem véletlen, hogy a régi izzó, forró népi dalformák mindjobban kihullanak költészetéből, mindjobban beletemetkezik a lassú jambusok körülményes, meditáló magányába.

Komlós Aladár tanulmánya a Magyar Klasszikusok sorozata legjobb bevezetőjének egyike. Egyetlen hibája bizonyos aránytalanságában van. S ugyanez az aránytalanság szemléletesen megmutatkozik a válogatásban is. Nem domborítja ki eléggé világosan, hogy Vajdának azok a prózai írásai, politikai cikkei, amelyeket — egy kissé talán a felfedezés friss örömeiben — Vajda életművének szinte középpontjába helyez, éppen azáltal jelentenek különös értéket, hogy azokat Vajda a halhatatlan költemények megalkotója írta. Nem mintha Komlós Aladár nem méltányolná ezt a költészetet — annak minden tartalmi és nem egyszer formai

erényeivel — a kellő módon. De az egész bevezető és az egész válogatás aránya mégis kissé túlzott módon emeli ki Vajdát, a kétségtelenül jelentős politikai publicistát, a nagy, haladó költő rovására. Ennek ellenére a kötet sikerült és hasznos, Komlós előszava nemcsak jó és tanulságos, de elmélyült és valóban költőien megírt mű is. Azok a szép fejezetek, amelyek Vajdáról, az üstökösöle- és a »fenség költőjéről« szólnak, mindenestre mintaképpül szolgálhatnak azoknak, akik a Magyar Klasszikusok sorozatának előszavaiban a jövőben egy-egy költőnk értékelésének nehéz feladatát vállalták el.

Keszi Imre

A »KÜLÖNÖS HÁZASSÁG« SZOVJET KIADÁSA

A Szovjetunióban a Nagy Októberi Forradalom óta a kultúra hatalmas virágzásnak indult. Az orosz irodalom klasszikusai eljutottak jogos örököseinek, a dolgozó népnek tulajdonába. 1917 óta Puskin műveit 62, Gorkij alkotásait 68, Gogol műveit pedig 25 millió példányban adták ki a Szovjetunió népeinek különböző nyelvein. Az orosz klasszikusok és a szovjet szerzők műveinek milliós kiadásai mellett nagy gondot fordítanak a külföldi klasszikusok megszólaltatására is. Shakespeare, Dickens, Goethe, Heine, Hugo műveit szintén több szovjet nép nyelvére lefordították és milliós példányszámban forognak közkezen. A külföldi írók sorában nagy szeretetnek és megbecsülésnek örvend Petőfi. Válogatott verseinek kilenc orosznyelvű kiadásáról tudunk, összegyűjtött műveinek négy-kötetes kiadásán pedig most dolgoznak. A szovjet olvasók a magyar klasszikus irodalom több kiemelkedő íróját is ismerik. Tudomásunk van arról, hogy Móricz Zsigmond Sárarany című regénye és a Hét krajcár 1926-ban ill. 1928-ban megjelent oroszul. (Demeter Tibor: Magyar irodalom idegen nyelven. Kéziratban.) Nem régiben hagyta el a sajtót egy magyar népmese-gyűjtemény, Hidas Antal összeállításában. Tavaly került sor Mikszáth Kálmán »Különös házasság« című regényének kiadására. A regényt a múlt irodalomtörténeti minden eszközzel elhallgatták, a magyar olvasók tömegei is csak a felszabadulás után ismerték meg, fordításban is csak 1945 után jelenhetett meg először.

A »Különös házasság« O. Gromov és G. Lejbutin fordításában a GIHL kiadásában jelent meg 1951. végén 30.000 példányban. (Кальман Миксат: Странный Брак. Роман. Москва 1951. Государственное издательство художественной литературы.)

A regényt a fordító Oleg Gromov ötletes előszava előzi meg. Az előszó tömör egyszerűséggel jelöli meg Mikszáth munkásságának fontosabb állomásait, rámutat ellentmondásaira és az ellentmondások társadalmi és politikai okaira.

O. Gromov Mikszáth életrajzi adataiból kiemeli, hogy a balassagyarmati megyei közigazgatási hivatalnál eltöltött idő jó alkalmat nyújtott az írónak arra, hogy »megismerje a hivatalnokok életét és szokásait.« Szegedi tartózkodásával kapcsolatban pedig megemlíti Mikszáthnak a királyi kormánybiztosi hivatal dicstelen működéséről szóló írásait. A »Tót atyafiak« és a »Jó palócok« c. novellásköteteit és a Pesti Hirlapban közölt »Országgyűlési karcolatok«-at olyan műveknek tekinti, amelyek »végérvényesen meghatározták alkotói jelegét, egyik képviselője lett a magyar irodalom realista irányzatának.« A levett 1848-as forradalom utáni társadalmi élet ellentmondásait vizsgálva O. Gromov elemzi azokat az ellentmondásokat is, amelyek Mikszáth alkotásaiban megnyilvánulnak. A paraszti élet ábrázolásáról megjegyzi, hogy elbeszéléseinek nagyrésztében az író mesterien megrajzolta korának falusi életét, de ugyanakkor »idealizált képet ad a paraszti életéről. Palettája nem ismer sötét színeket.« Nem veszi észre a falu kezdődő rétegződését, az egyes nagygazdák gyors meggazdagodását és a parasztság többségének elszegényedését. »Kedélyesen mosolyogva a falusi élet különböző megnyilvánulásain — állapítja meg O. Gromov — Mikszáth inkább enyhítette, mint felfedte azokat az engesztelhetetlen ellentmondásokat, amelyek megvoltak, értek és kiéleződtek a mikszáthi falvak, tanyák és földesúri majorok patriárkális árnyékában.« Mikszáth látta és megfigyelte a feudális Magyarország felbomlását és ennek »sorsszerűségével« tiszt-

tában volt. Igaza van az előszó-írónak, amikor azt írja, hogy »sajnálta az elmúlt régi jó világot de ugyanakkor, amikor együttérzett vele, egyúttal kritizálta, kifigurázta képviselőinek tragikomikus jellemét«. Ezt a felbomló és átalakuló társadalmat ábrázolta Mikszáth regényeiben, nagyobb elbeszéléseiben. Kora társadalmáról rajzolt képe azonban nem teljes, nem vette észre, hogy a magyar politikai élet perondján új osztály jelent meg: a magyar ipari proletariátus. Ez pedig O. Gromov szerint abból következett, hogy »figyelmen kívül hagyva az élesedő osztályharcot, nem ismerte fel a proletariátusban az új élet, az új társadalom megalkotóját«.

Az írói arckép lényeges problémáinak meg-rajzolása után az előszóíró rátér a »Különös házasság« elemzésére. Röviden ismerteti a cselekmény főbb mozzanatait és megállapítja, hogy »a szerző a regény lapjain lenyűgöző formában tiltakozik a feudalizmus és a klerikális reakció ellen«. Részletesen elemzi az egyház és az egyházi bíróságok aljas fondorlatait, amelyekkel érvényesnek nyilvánították ezt a szégyenletes házasságot. A regény azon túl, hogy letépi az álarcot a kicsapongásba és korrupcióba ragadt »szent atyákról«, átfogó képet ad a magyar társadalomról is. O. Gromov megjegyzi, hogy bár a regény a XIX. század elején játszódik le, Mikszáth az érintett jelenségek egész sorát saját kora életéből merítette. Példaként megemlíti az igazságszolgáltatás megvesztegethetőségéről, az uralkodó osztályok »önnemetesítéséről« írott ironikus mikszáthi megjegyzéseket. Nagy jelentőséget tulajdonít a regény azon helyeinek is, ahol az író a szegény, kizsákmányolt nép iránti rokonszenvéről tesz tanubizonyságot. Idézi azt a részt, amelyben Mikszáth Vidonka Józival kapcsolatban az elkallódott paraszti tehetségekről ír. O. Gromov az idézethez hozzáfűzi: »A polgári realista Mikszáth itt lényegében eljutott a jobbágyágnak, mint a haladást gátló szociális jelenségnek elítéléséhez«.

Mikszáth stílusának jellemző vonásairól: lágy és könnyed humoráról, lírai kitéréseiről írva O. Gromov megjegyzi, hogy ezek Gogolnak, a nagy orosz klasszikus írónak írónkra gyakorolt hatására mutatnak.

A »Különös házasság« orosz-nyelvű kiadása nemcsak az előszó tömör, világos Mikszáth-

képe miatt tanulságos irodalomtörténet-írásunk számára, hanem a regény magyarzó jegyzetei is számos, klasszikusaink kiadásánál mellőzött szempontra hívják fel a figyelmet. A Magyar Klasszikusok kiadásánál kialakult az a gyakorlat, hogy a kiadott művekhez függelékként részletes szó- és tárgymagyarázatot fűznek. Ez a megoldás helyes, de egészében nem kielégítő. A regényt vagy verset olvasó sokszor átsiklik azok felett a szavak ill. kifejezések felett, amelyeket csak a kötetvégi jegyzetek magyaráznak meg, mert vagy nem veszi észre ezeket vagy nem akarja magát megzavarni a mű folyamatos olvasásában. Ezért bizonyul helyesebbnek a »Különös házasság« orosz kiadásának gyakorlata: rövid, tömör lapalji jegyzeteket fűz a szöveg olvasók számára megmagyarázandó fogalmakhoz, nevekhez és szavakhoz. Álljon itt ízelítőül néhány ilyen lapalji jegyzet: »Rákóczi kurucok«-hoz a következő lapalji jegyzet járul: »Kurucok — az osztrák elnyomás ellen vívott magyar függetlenségi harcok XVIII. századbeli harcosai. Rákóczi Ferenc a kurucok vezére.« Néhány sorral alább Mikszáth a bujdosó kurucokra utalva az erdőben kóborló »sárga csizmák«-ról ír. A lapalji jegyzet magyarázata ez: »Sárga csizmát a kurucok viseltek«. A »locsolás« szót így magyarázza: »magyar népi szokás: a fiúk husvétkor lelocsolják a lányokat, ezért tőlük piros tojást kapnak«. Nem hagyja magyarázat nélkül a kiadás a regényben szereplő helység- és személyneveket sem. Sárospatak neve a regényben több ízben hol Sárospatak, hol Patac formában fordul elő. A lapalji jegyzetben ezt találjuk: »Sárospatak (Patak) Magyarország egyik északi városa, Rákóczi fejedelem volt székhelye«. Lapalji jegyzetben közli a fordító a regényben előforduló nagyszámú, latinnyelvű idézet jelentését is. Ez a jegyzet-forma lehetővé teszi a fordító számára, hogy az író szójátékát is visszaadhassa. (A regény elején Medve doktor szójátékát: »E beteg, nem beteg — Ebetec nem beteg« a fordító a regény szövegében cirill írással átírta és a láb-jegyzetben megmagyarázta).

A kiadás értékét növeli még az ízes, mikszáthi fordulatokat visszaadó jó fordítás is.

Rejtő István

Szerkesztette és a bevezetést írta *Lukácsy Sándor*. Művelt Nép Könyvkiadó, 1952.

A magyar kritika történetének megírása olyan feladat, melyet a polgári irodalom-történetírás még pozitivistá módon sem végzett el. Fiatal marxista-leninista irodalom-történetírásunk is meglehetősen távoltartotta magát ettől a területtől, holott Lukács György már 1948 őszén rámutatott az Irodalom-történeti Társaság újjáalakulásakor mondott beszédében; »Az irányok harcának közép-pontba helyezése a legszorosabban összefügg azzal, hogy az irodalomszemlélet, a kritika történetére sokkal nagyobb súlyt kell helyezni, mint ahogy ez eddig történt. A társadalmi felfogás osztályszempontjai itt direkterben, kézzelfoghatóbban nyilvánulnak meg, mint magukban az alkotásokban«. Lukács ezenfelül értékes útmutatásokat is adott néhány jelentős kritikuskunk életművének értékeléséhez (l. *Osvát Ernő: Összes írásairól írt bírálata és »Megjegyzések egy irodalmi vitához«* c. cikkének Gyulaira vonatkozó megállapításait az Új magyar kultúráért-ban), de mindez eddig még csak igen szerény eredményekre vezetett: kritikánk történetére vonatkozó kutatásokkal csak elvétve találkozunk, többnyire egy-egy nagy írónk utóéletét tárgyaló tanulmányban (pl. *Király I.: Petőfi mint vízvázlatzó, lt. 1949.*). Annál nagyobb várakozással nyúlhatunk hát e vaskos kis kötet után, ami 150 év magyar kritikáját akarja közkinccsé tenni. Várakozásunkat nem csökkenti az, hogy a szerkesztő nem történeti típusú gyűjteményt akart adni, hanem közvetlenül gyakorlati célút, olyat ami tanulságul szolgál mai irodalmunk és irodalmi kritikánk kialakulásához; hiszen a marxista irodalom-történetírásból a történeti szempont és a gyakorlat fontosságának felismerése mindig együtt kell, hogy járjon, ha a kettejük aránya nem is mereven egyszersmindenkorra lerögzített.

Él kell ismerni — különösképpen a könyv úttörő jellegét figyelembevéve — hogy az antológia a várakozásnak, igényeknek sok tekintetben eleget is tesz. A bevezetés számos szempontja helytálló, alkalmazása a hasonló gyűjteményekben a jövőben is kívánatos. Egyetértünk azzal, hogy a kötet elsősorban irodalomról szóló megnyilatkozásokat tartalmaz, más szerzőkre bízva a többi művészeti ágak anyagának áttekintését, s még a szinkritikákból is csak általános esztétikai alapelvekre vonatkozó fejtegetéseket közöl. Teljes mértékben helyeseljük, hogy a válogatás nemcsak a szorosban vett irodalmi bírálatra terjedt ki, hanem igényezett felölelni minden idevonatkozó szöveget akár levelezésben, önéletrajzban, vagy magukban a szépirodalmi művekben talál-

ható (pl. Eötvös megjegyzései az irodalom céljáról a Falu jegyzőjében stb.) kivéve a verses részleteket. Minthogy az irodalomról való elmélkedés nemcsak az írók és esztéták monopóliuma, derék dolog volt a kötetbe felvenni kiváló politikuskunk (Széchenyi, Kossuth, Táncsics stb.) vélekedéseit, ezzel is igazolva irodalom és politika szoros összeforrottságát. Ki ne értene egyet azzal a célkitűzéssel, hogy a gyűjtemény minél több méltatlanul elrejtett név felvonultatásával igyekszik illusztrálni milyen szorosan belerőtt kultúránkba az irodalmi kritika? S végül, ha nem is minden aggály nélkül, de azt is el tudjuk fogadni, hogy 1772-öt és 1919-et határkönek tekintette szerkesztő, (bár különösen az alsó határ elvileg nehezen indokolható).

Magá a mű két csaknem egyenlő részre oszlik: az első címszavak szerint csoportosítva rövid, néhány sortól pár lapig terjedő idézetek tartalmaz, a másik szemelvényesen vagy teljesen közöl fontos tanulmányokat Kármánnal kezdve, Adyval végezve a sort. Mindkét fél bővelkedik az eredményekben, de megvannak az azonos hibák is. Míg az első igen jól megválogatott címszavakat, gyűjtési elveket ad (pl. az irodalom aktív társadalomirányító szerepe, az irodalom társadalmi tudatforma volta, nemzeti jelleg, realizmus, népiesség művészi tökéletesség, kritikus magatartás stb.) addig a másodikban a színesség és a helyes történeti szemlélet kell értékelnünk. A kiemelt szövegek nemcsak gondolatébresztők, tartalmasak, hanem többnyire méltón képviselik írójukat is — gondoljunk csak a Nemzet csinosodására, Csokonai Koháryhoz írt levelére, Petőfi előszavára az összes versekhez, Erdélyi Madách értekezésére, Arany írói arcképére Gvadányiról, Zilahy Károly Vajda recenziójára, Ady nagyhatású polemáira, forradalmi »Petőfi nem alkuszik«-jára.

Mindezek valóban a magyar irodalomszemlélet legmaradandóbb megnyilatkozásai közé tartoznak, harcosságuk ma is állásfoglalásra kész, stílusuk megragadó, s amellett teljes műfaji változatosságban képviselik a kritikai mindenegyes típusát: van köztük tanulmány, filozófiai poggyászú kritika (az Erdélyi Jánosé), harcos publicista írás, közérdekű, irodalmi igényű magánlevél. De éppen, mert a válogatás itt igényes volt, s nagyrészt kiolvasható belőle a kötet reprezentatív részének megteremtésére irányuló szándék, kétszeresen feltűnik a tévedés, mely a meg nem felelő mutatóanyag, vagy kisebb tehetségű kritikus besorolásában nyilatkozik meg.

Hibás Bajza kihagyása a nagy nevek sorából, még akkor is, ha a megelőző részek-

ben már az idézetek hosszú során keresztül ismerkedtünk meg vele. Kár volt Jósika már a maga korában is lapos, rendszertelenül megírt könyvét (Regény és regényírást) olyan rangra emelni, hogy miután már vagy tíz apróbb részletet kaptunk belőle, búcsúzóul még itt is rámerjünk az olvasóra nyolc lapot. A kiválasztott Gyulai-bírálatokról el kell ismernünk, hogy esztétikailag igen fontos fejtegetéseket tartalmaznak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az adott esetben Jókaira nézve helyesen alkalmazzák azokat. Az, hogy a három szemelvény közül kettő egyenesen Jókairól szól, könnyen azt a hitet keltheti az olvasóban, hogy Gyulai legnagyobb érdeme a Jókai ellen folytatott szívós polémia. Általánosságban és idősebb nemzedékeinkben erősen élnek az iskolák által elterjesztett javarészt negatív Jókai-értékelések, amelyek ilyesfajta alátámasztása legalábbis meggondolandó. Természetesen szó sincs arról, hogy Gyulai kifogásainak közlése jogosulatlan, de éppen az »Eppur si muove«-ról írt bírálat igen egyoldalú; emellett a bírálat közlése erősen »húzott«, s »húzótsága« miatt lényegében azt állítja, hogy az egész regény egyetlen nagy hiba. Ezt pedig — hitem szerint — Lukácsy sem írná alá.

Szemere Miklós Darmai Viktort védő felszólalásáról nem ártott lefújni a port, de a kiemelt helyen való közlése megint csak túlértékelés: az egyébként harmadrendű írók legjobbaink sorába emeli. Ha pedig tisztán a tárgyat tekintjük, akkor is fennáll: hasonló bátorsággal és elvi tisztasággal megírt bírálatot nem lett volna nehéz kikeresni a hetvenes, nyolcvanas évek sokkal számottevőbb ellenzéki kritikusaiból, Reviczkyból, Komjáthyból. Reviczky ugyan belekerült a válogatásba gr. Zichyról írt bírálatának teljes közlésével is, de ez a mutatvány csak afféle »elrettentő bírálat« szellemes kivégzés.

Az esztétikai elemzés szép példáinak bemutatása egyébként is meglehetősen gyenge oldala a kötetnek. Lukácsy a bevezetésben — nagyrészt helyesen — el is utasítja magát az azt a célt, hogy a szematizmus ellen a mult hasonló jellegű megjegyzéseinek erőszakoltan aktualizált csoportosításával védekezzék, de azért lett volna módja küzdeni a szematizmus, különösen kritikánk szegénységére ellen. Igen helyes, ha kritikusainkat, olvasóinkat figyelmeztetjük, hogy a pártosság, hazafiasság, merész és aktuális tárgyválasztás stb. követelményeit már az előtrükkjő nemzedéknek legjobbjai is kimondták, de ma már alig akadnak olyanok, irodalmi életünkben, akik ezeket az igazságokat történeti bizonyítás nélkül is ne fogadnánk el. Jobban kidomborodhatott volna tehát a speciálisan kritika-elméleti rész, pl. hogyan történik egy gazdag, szétágazó tartalmú

verskötet ismertetése egy kiváló kritikusunknál (pl. Arany bírálata Tompa költeményeiről), milyen legyen a fogytékosságok kimutatása egy egészében sikerült műben, melyek a drámai dikció értékelésének vagy a vers-elemzésnek legmaradandóbb példái, hogyan forrósodik át az analízis stílus, hogy szinte együtt rezdül tárgyával, s mégsem esik be az impresszionista kritika ítélet és bizonyítás nélküli szubjektív lelkendezésébe stb.

Am a kötet az ilyen követelmények kielégítését beosztásával, sőt történeti szempontjaival is már eleve igen erősen megnehezítette. Beosztást említve nem arra gondolok, hogy a formai elemekre jutó fejezetek kiterjedelműek — önmagábanvéve az a kb. 140 lap, ami jutott nekik, nem vezethető kevesnek. De mit használna ez, ha a kiutalt lapokon oly sok aforizmatikus tömörségű, a konkrétágtól távolálló idézetet olvashatunk, ha sokszor inkább jelszavakat, mint érvekkel alátámasztott, s így valóban meggyőző ítéleteket kapunk, ha filológiai teljesség címén túlságosan sok szerző zúdul ránk egy-két mondatral, nem egyszer: közhelyekkel, jelentéktelenségekkel, melyeket mások jobban elmondtak. Az antológia szerkesztői sokszor inkább a felvonultatott idézetek nagy számával akartak hatni, mint azok tartalmi értékeivel, s a reformkori és felvilágosodási rész nem egyszer vadássza a ritkaságokat, hogy egy-egy gondolat első megjelenését, vagy aránylati eltérését is regisztrálja (Baksay Dániel, Döme Károly, Horváth Mihály, Muzáron, Szigethy Gyula, Udvardy János, Tarczy Lajos, Zsomhori József, Kis János stb.)

De az esztétikai elemzés kiszorulását segíti elő a bevezetés azon kijelentése is, hogy 1849 után »ahogy az egyes kisebb irodalmi periódusok követik egymást, minden későbbi korszak gyengébb, silányabb képet nyújt az előzőnél«. Lukácsy szerint »természetesen... a reformkori írói szolgáltatók a legtöbb szemelvényt s a legmélyebb, legtalálóbb gondolatokat«. Ennek a kijelentésnek igaz voltát a bírálat más helyén akarjuk megvizsgálni, egyelőre csak annyit jegyzünk meg, hogy a reformkori kritika néhány kivételes alaktól (Kölcsey, helyenként Bajza, kevésbé sikeresen Toldy) eltekintve nem igen adott példát *egy mű* elmélyült elemzésére. Ez a következő korszaknak, Erdélyinek, Aranynak, Gyulainak, az antológiában oly mostohán kezelt Péterfynek, a teljesen mellőzött Salamonnak stb. vívmánya.

De ha már így a kritikusí hivatás legszebb részének a »jellességek megmutatásának« oly világitó példáitól estünk el, történet-e eszmei téren elegendő a XIX. század második fele s a századforduló haladó kritikájának megismerésére, felelevenítésére? Azt kell mondanunk: nem. Láttuk már Reviczky esetét, de gondoljunk még a kihagyott Bródy Sándorra, aki pedig nem egyszer

beszélte a »Fehér könyv«-ben az orosz irodalomról, az írói hivatásról, a gyengéskén illusztrált Móricz Zsigmondra, vagy arra az igaztalanságra, amely Juhász Gyulát érte éppen legszámottevőbb világháború és forradalmak tüzeiben keletkezett írásainak kimaradásával. Helyet érdemelt volna Tóth Árpád, sőt Szabó Dezső is, Beöthyék egyik legszemlésebb támadója, aki a »forradalmas Ady«-ban kitűnően megrajzolta Ady gyökeres különbségét a nyugati dekadensektől, még akkor is, ha ő maga sohasem tudott menekülni a dekadencia hatásától.

A bevezetés ugyan már előljáróban leszögezi, hogy az anthológiában való előfordulás sűrűsége nem értéktétele, Schöpfung ezért nagyobb kritikus Szemere Miklósnál, ha a neki juttatott hely kevesebb is, mint amazé. Lukácsy szerint Szemere azért érdemel nagyobb helyet, mert az anthológia »sajátos szempontjait« jobban kiélegeti Schöpfungnál. De miféle »sajátos szempontjai« lehetnek az antológiának, amelyek Juhász, Bródy, Reviczky, Szabó Dezső stb. ilyesfajta kezelését javasolták? S vajjon annyira nem tanulhatunk ma semmit Ignotustól, a Nyugat korának minden tévedése ellenére is kimagasló szervezőjétől, kritikájától, publicistájától, hogy fél lapot juttatunk neki akkor, amikor Szigethy Gyula Mózes, Zsombori József, ennél kétszer-háromszor nagyobb terjedelemben bölcsekedhetnek, nem is szólva az olyan középszerű ítésekről, mint Garay, vagy Jósika, akik legalább tizenötszörre annyi helyet kaptak? (aki a »Kísérletek«-be belelapoz, az nemcsak a perzekutor-esztétika elleni harcot találja meg ott, hanem a munkásteremtő irodalom elismerését és várását is l. »Meváltás felé« c. cikkét). S nem kaphatnánk egyetlen hasznos útmutatást sem Ambrustól, a francia realisták és finomzékű ismerőjétől sem? Így ilyen kihagyások, felületességek stb. után persze könnyű kijelenteni a bevezetésben, hogy a századforduló irodalma vigasztalan pusztaság: »Ügyszólván egyedül Adyt találjuk a küzdő porondon«.

Eszünk ágában sincs kicsinyelni a reformkort, de kétségtelen, hogy az egyenlőtlen fejlődés tényét nem lehet dialektikátlan összefüggésekkel helyettesíteni: a reformkori kritika nem ért fel az akkori írók magaslatára még a korán elhunyt Kölcseyben és Bajzában sem. A realizmus problémái, az irodalom társadalmi tudatforma jellege, az egyes műfajok lehetőségei stb. az akkori gondolatvilágban még kevésbé fontos helyet foglaltak el, hiszen elsősorban a nemzeti jellegért, a kritika jogáért, az irodalom megbecsüléséért kellett küzdeni. Ezért sem helyes tehát e szakasz ilyen nagy-

mértékű kiemelése az ellentmondásosabb, de rendkívül termékeny századvég és Ady-korszak rovására.

Akik és amik kimaradtak:.. Vannak személyek is, de inkább művekre gondolunk. Annyival rosszabb Salomon Ferenc a hason-szerű irodalmi Deák-párti Csengerynél, hogy neki már nem juthatott egy lap?

A liberális és l'art pour l'artos Osvátnak is vannak figyelemre méltó írásai és főként cselekedetei a fiatal írók önzetlen nevelésére, — ami ma is előtérben áll. De rendben van, mondjunk le azokról akiktől kétesértékű vagy csak rövid szemelvényeket hozhattunk volna, ám mi indokolja egy olyan remek tanulmány teljes mellőzését, mint amit Arany László írt a magyar politikai költészetéről, vagy Mikszáth a realizmusról a Jókai-életrajz utószavában? Miért nem olvashatjuk itt Ady híres Révai József idézte levelét Hatványhoz, melyben azt vitatja, hogy a művészet minden nagyobb, »hatóbb élet koncepciója«, Péterfy részletét valamilyen nagy írónkról: Eötvösről, Jókairól, vagy Aranyról, ahol a realizmus törvényeit kutatja?

A bevezetés a már említett hibán kívül nem tartalmaz tévedéseket, sőt számos elvileg helyes megállapítása van elszórtan. Egészbenvéve mégsem elég magasszínvonalú, nem segít hozzá kritikánk történetének megírásához új szempontokkal, inkább csak a kötet hasznáról, célkitűzéseiről világosít fel. A jegyzetekes gondos, az írói életrajzok, magyarázatok nem egyszer szép állásfoglalást is tartalmaznak mint pl. Péterfy esetében, a sajtóhibáktól is eléggé ment a könyv (csupán az kínos, hogy a hibaigazítóba is csúszott egy sajtóhiba l. »foecunda culpa saecula« helyett, hogy saecula Hor. Carm III. 6.).

Jósika szerint »legszebb hivatásai egyike az ítésetnek valami munkában a szépet, fontosat feltalálni.« »Haladó kritikánk«-ról elmondunk már elismerő szavakat is, s ilyenek kimondására bizonyára lenne még mód. Ha a hibákat oly igen éles megvilágításba helyeztük, azért történt főként, mert bennük irodalomtörténetírásunk néhány jellegzetes gyengeségét ismertük fel: hajlamot az ellentmondásosabb jelenségek kihagyására vagy túlságosan negatív kezelésére, túlértékelést a kevésbé problematikus személyek vagy irányok esetében, felületességet az anyaggyűjtésben (csak a század II. felére s a XX. sz. elejére vonatkozólag áll) csekély érdeklődést a sajátos esztétikai tartomány iránt egy balul értelmezett aktualitásnevében.

Nagy Miklós.

GÁLOS REZSŐ: BESSENYEI GYÖRGY ÉLETRAJZA

Közoktatásügyi Kiadó Vállalat, Budapest, 1951

Bessenyei a példa arra, milyen hosszú és fáradságos út vezet egy-egy nagy írónk igazi jelentőségének felismeréséig és kifejtéséig. Abban az időben, amikor irodalmunk Bőthy-féle korszakolása és rendszerezése kialakult, megvolt az érdeklődés Bessenyei személye és művei iránt, s ez a rendszerezés már felismerte azt is, hogy az Ágis tragédiájával új korszak indult meg a fejlődésben. Pedig ennek a kornak a szemlélete még nem ismerte a teljes Bessenyeit, és keretei közé a Holmi, A természet világa, Az értelem keresése, a Tolerancia Bessenyeije nem is fért volna be. Gálos is utal rá, hogy nem igen értékelték többnek egyszerű Voltaire-utánzó-nál, mégis ennek az érdeklődésnek köszönhető, hogy a századforduló táján Bessenyeinek néhány műve megjelent nyomtatásban, ill. új kiadásban (RMK: Ágis, Lais, Az embernek próbája, A természet világa), s az élet-körülményeit feltáró részletkutatások is, bár egyre halkuló ütemben, folytak a század első évtizedeiben, — anélkül, hogy a mindenesetre még fogyatékos részletmunkákból az összefoglaló Bessenyei-monográfia megszületett volna. Bessenyei világnézeti-filozófiai mondanivalójának első önálló értékelése (Eckhardt Sándor tanulmánya) már az irodalomtörténeti kutatásunkban voltaképpen az első világháború folyamán meginduló, majd az 1919-es ellenforradalom után nagy arányokban kibontakozó antiliberális-klérkális szellem terméke, s bár megbecsülendő részleteredményeket hozott, többek között — mint szintén Gálos utal rá — Voltaire helyett kiderítette Bessenyei közvetlen forrásait és ösztönzőit, hamis útra tért azzal, hogy tagadta Bessenyei világnézeti áttörésének pozitív vonásait, s igyekezett a tovább konzerválandó magyar feudalizmus számára a felvilágosodás és a francia polgári forradalmi ideológia példamutatását semlegesíteni.

A Horthy-korszak hivatalos irodalomtörténetírása azután keveset foglalkozott Bessenyeivel. Vajthó László sokat emlegetett vállalkozása, melynek számos addig kéziratban heverő Bessenyei-mű, köztük a Tariménes kiadása köszönhető, társadalmi úton jött létre, s bár Bessenyeinek éppen a világnézeti fordulat szempontjából legjelentősebb műveire nem terjeszkedett ki, gyökereiben olyan eszmékből táplálkozott, amelyek a kor hivatalos kultúrpolitikájával szemben álltak. Ugyanílyen elszigeteltségben folytak Belohorszky Ferenc publikációs és adatfeltáró munkálatai.

Amikor Gálos Rezső arra vállalkozott, hogy ilyen körülmények között — másfél-

évtizedes előtanulmányok után — megírja Bessenyei összefoglaló életrajzát, még mindig jelentős adatfeltáró és adat-tisztázó munkát kellett végeznie. Részben az eddigi kutatások fogyatékoságaiból, de részben Gálos érdeklődésének természetéből is következik, hogy a fontosabb feladat: a szintézis az elég terjedelmes monográfiában háttérbe szorult, s főként egészen megoldatlan maradt Bessenyei működésének a magyar társadalom és irodalomfejlődés egészébe való marxista szellemű beillesztése.

Természetes, hogy Gálos adatfeltáró munkája nem volt fölösleges. Minden szintézisnek és értékelésnek első alapfeltétele az, hogy Bessenyei pályájának és működésének minden kideríthető részlete tisztán álljon előttünk. S valóban: alig van Bessenyei életének olyan mozzanata, amellyel kapcsolatban új kutatásra ne lett volna szükség és új adatok ne kerültek volna napvilágra. — Lássuk csak röviden a legfontosabbakat.

A Bessenyei-család történetét már Széll Farkas tisztázta. Mégis, Gálos előadásában, egy Bessenyei-monográfia élén, különös súlyt kap az, hogy a magyar felvilágosodás nagy írójának egyik dédapja s egy másik őse is szerepet vitt a Wesselényi-összeesküvésben; a dédapát távollétében fej- és jószágvesztésre ítélték, a nagyapa már Thököli alatt kezdte a függetlenségi harcot, Rákóczi alatt ezerszék kapitány lett, György apjának egyik testvére pedig a trencsényi ütközetben esett el. Így áll szemünk előtt a kuruc hagyomány a család multjában; Bessenyei Györgynek Mária Terézia iránti rajongása és monarchikus érzülete sem változott azon, hogy kulturális programjában és világnézeti harcaiban ha nem is közvetlenül a függetlenségi harcok vonalát követi, mégis az önálló nemzeti kultúráért, a magyar polgári nemzetállamért és egy új antifeudális és antiklerikális világszemléletért küzdött.

Gálos újból tüzetesen egybeveti a Bessenyei születési évére vonatkozó adatokat; egy újjal — Bessenyeinek a testőrségbe való felvett kérés folyamodványa kísérfőiratával — meg is toldja; de az eddigi ellentmondásokat és a homályt neki sem sikerült eloszlatnia, úgyhogy az 1747-es esztendő továbbra is csak mint Bessenyei születésének legvalószínűbb dátuma szerepel. — Új szempontból nézi Gálos Bessenyeinek a pataki kollégiumból való hazatérte után bekövetkezett négyesztendő s heverése-ét. Már az iskolázás megszakításának okát is abban látja — eltérően az eddigi magyarázatoktól, — hogy az elszórtan fekvő, házasságokkal és pereskedésekkel megszorodott birtokok kezelé-

sében szükség volt a felszérülő fiúk segítségére. A »heverés« maga tehát kulturális foglalatosság dolgában kétségtelenül meddő henyélés volt, de egyébként Bessenyei alaposan kivette részét a gazdálkodásból. Alaposan utánajárt Gálos »testörködésével kapcsolatos adatoknak. Átnézte különösen a szolgálati- és parancskönyveket, s belőlük az eddiginél konkrétebb világosságot derített Bessenyei itt töltött éveire s magának a testőrségnek belső életére is. Figyelmet érdemel az így kialakult kép, s nem kis mértékben emeli Bessenyei nagyságát, kulturális, írói-gondolkodói szenvedélyének kiemelkedő jelentőségét. A nemes vármegyei testőrei, zömüket nézve — egyáltalán nem estek valami nagy ámulatba a császárváros kultúrájának láttára, sőt: a maguk parlamenti nemesi életmódját igyekeztek átteni hécsi környezetbe. Gálos szerint a parancskönyv igen szomorú képet fest a magyar ifjak életéről. Tele van fegyelmetlenségeik, durva csínyek, faragatlan maguktartása emlékeivel. Kartyáztak, ittak, dohányoztak szolgálat közben is, káromkodtak, inasikat vertek, pofozták, engedélyezett szabadságukat rendszerint megtoldották, tanulásra, studiumokra, amelyekre a testőrség szervezetten adott nekik lehetőséget, igen kevesen jelentkeztek. Valóban: amit Bessenyei tett, arra nem ez a környezet és nem társai példája ösztönözte. Természetes, hogy az adatok birtokában módosulnia kell annak a »legendá«-nak is, Gálos szavai szerint, amely az irodalmi köztudatban »Bessenyei társaságáról« él, s amelyet »legszívesebben Császár Elemér rajzolt meg«. E szerint Bessenyei körül valóságos »irodalmi kör« alakult ki, maga köré gyűjtötte irodalom iránt érdeklődő testőrtársait, megvitatták célkitűzéseiket, munkáikat, s ezzel új tehetőségeket nyert meg az irodalomnak. Ez az elképzelés Gálos adatai szerint hamis. Bessenyei a maga munkáját magányosan végzi, »a szolgálatát ellátó, társaséletben szereplő, de közben éjjel-nappal dolgozó testőrnök ideje sem volt rá, hogy ilyen »társaságot« alkosson... Az, aki a testőröket az irodalom művelésére biztatta, Báróczi volt és nem Bessenyei. Költőnk egy kisebb csoporton kívül a testőrökkel nem sokat törődött... tanulásával, irogatásával a maga magányos életét élte. Ezt a képet Bessenyeinek utolsó korszakában tanusított magatartása is hitelesíti. Középső korszakában programot adott, bírált, de valóságos irodalomszervező munkába csak a »Hazafiú Magyar Társaság« előkészületeinek idején avatkozott. Egyébként utolsó évtizedeiben is állandóan a nyilvánosság számára dolgozott, nem az asztalfiókjának, — bizonyították ezt a cenzúrával, a hatóságokkal folytatott viaskodásai, — viszont magányát nem adta fel, írkkal nem levelezett, nem barátkozott, Kazinczy ajánl-

kozása elől is kitért. Nem tudom azonban, nem esünk-e Gálossal a másik végletbe, ha a Bessenyeiből kiinduló közvetlen hatásokat ennyire lekicsinyeljük?

Persze, Gálos is elkülöníti a közvetlen szervező hatást, az indítékokat, amelyek Bessenyeiből kortársaira és a fiatalabb írókra átsugároztak. A közvetlen, személyes hatást csekélynek veszi, de gyűjtögeti a közvetett ösztönzésekre vonatkozó adatokat. Sajnos, itt csak néhány adatig jut el, — ezeket talán újabb kutatások még gyarapíthatnák is — az eszmélet hatásokat épp úgy nem fejti ki, mint ahogy mellőzi Bessenyei hazai költői előzményeinek, gyökereinek feltárását is. Az utóbbi tekintetben pl. nyilvánvalóan meg lehetne állapítani, mit jelentett Bessenyei számára Orczy, Barcsay költői munkássága. A »heverés« idejének olvasmányait — a későbbi nyomokból — próbálja rekonstruálni Gálos, tanulságos az a megsejtése, hogy Bessenyei ekkori olvasmányaiából nyer fogalmat a magyarnyelvű irodalom parlagságáról, s ezt az — egy bizonyos szűk olvasmánykereten alapuló — képet viszi magával egész hécsi tartózkodásában. De kiemléz nélkül maradt későbbi magyarnyelvű olvasmányainak s ezek művelő hatásának kérdése, pedig a tárgy szöbakerül, amikor Bessenyeinek a Holmiba beleszótt irodalmi bírálatait ismerteti. Ez akkor kapna mélyebb háttérrel ha összefüggésbe hoznánk Bessenyeinek a régi magyar irodalomról többször kifejtett véleményével s egész nyelvi programjával. Mit tudatosítottak benne ezek az olvasmányok? Miben ösztönözték haladásra? Miben halad túl az olvasott művek »magyarságának megítélésén? Amikor Dugonicsot, Teleki Ádámot, Haller Lászlót ismerteti, érzi-e, hogy hozzájuk képest újat mond?

Az itteninél bőségesebben kellene szólni Bessenyei kezdeményezéseinek továbbsugárzásairól, s egységes képet kellene adni róluk. Itt Gálos — ritka kivételképpen — még azt sem tartja pontosan számon, amit filológiánk eddig megállapított. »Ugy nézem, Bessenyei gondolatvilágának nem egy sugara villan föl Csokonai alkotásaiban, sőt benne élt költőink közül legtovább Bessenyei világa. Ennek egyelőre még semmi filológiai bizonyossága nincsen.« Gálos helyes nyomon jár, de nem említi, hogy a Bessenyei-Csokonai-kapcsolatot már Horváth Jánosnak Csokonai-könyvecskéje valószínűvé tette néhány jelentős filológiai adattal, — jelentősnek mondom azért, mert épen világnézetibölcséleti téren, tehát a felvilágosodás irányában jeleznek kapcsolatot. Ez a kapcsolat minden bizonnyal kiterjedtebb volt annál, amit a néhány utalás eddig kiderített. A Bessenyei—Kazinczy-viszony lényegét sem meríti ki az a néhány sor, amelyet Gálos erre a témára áldoz. Kettejük közt volt-e az osztálytudatban olyan mérvű különbség,

aminőt Gálos feltételez (Bessenyei főnemesnek érezte és számította magát), nem tudom, Kazinczy ismeretes Bessenyei-fordítása arra vall, hogy 1795 előtt még közelálltak egymáshoz, ha személyükben nem is, de eszméikben, hiszen Kazinczy ugyanúgy igyekezett a felvilágosodás ideológiájának segítségével a magyar feudális kultúrából kitorolni, mint Bessenyei. Ekkoriban, 1795 előtt, személyesen is többször találkoznak, s a reakciós kormányintézkedések elleni harcokban, különösen ami a cenzurát illeti, nézeteik bizonyos azonosak is voltak. Az igazi szakadék 1795 után keletkezik, helyesebben 1801 után. Abból a titkos láncból, amelyet Kazinczy a tizes évek fordulója táján kezd kiépíteni titkos szabadkőműves vagy liberális barátaiból, Bessenyei kimarad — talán Kazinczy munkája el sem kezdődött, amikor már Bessenyei előregedett és meghalt. Bessenyei egyébként is, mint ezt Gálos az eddigi felfogástól eltérően valószínűvé teszi, nem volt soha szabadkőműves — éppen ez is egyik oka lehetett annak, hogy nem bírt Kazinczyval összeemelegedni. Szóval: Kazinczy 1801 utáni működésének központi mozzanata az, amikor fölfedezi, kidolgozza a haladásért való küzdelemnek akkor egyetlen járható útját: a nyelvművelésen keresztül. Ez az a tér, amely zárva maradt Bessenyei előtt. Úgy vélem, — s mindabból, amit a cenzura körül átélt, ezt látom valószínűnek: tudatosan maradt meg a maga régi útján. Ismeretes — Gálos gondosan összegyűjti az idevágó jeleket és adatokat — egyetlen egyszer sem volt hajlandó a cenzura kedvéért bármely művén is változtatni, s talán csak a természet világában próbált némiképen előre a cenzurához alkalmazkodni, ekkor is hiába. Utolsó munkájáról aztán puritán tömörséggel jelenti ki: »Hadd legyen irásban inkább igazság, mint nyomtatásban hazugság.« De nem csak hazudni nem akart, nem tudott lemondani arról sem, hogy emberről, törvényről, társaságról, testről, lélekről utolsó bécsi éveit során fölmerült kételyeit tisztázza. Martinovicsék lefejezésével elbukhattak és megrekedhettek a magyar feudalizmus megdöntésére irányuló kísérletek — ez nem változtatott azon, hogy Bessenyei már régen eldobta magától a feudális kor világnézetét, filozófiáját, s legfőbb gondjának tudta: újat adni helyette, az új igazságot megtalálni — elsősorban önmagának, de az egész magyar társadalomnak is. E tekintetben bátrabb, következetesebb és igazabb volt Kazinczynál: nem csókolot kezét katolikus püspököknek, és egyházi szertartás nélkül temették el. Amikor — A bihari remete ismert, megkapó előszava szerint — váradi tartózkodása idején a rabok látása a gyötrő kérdések egész sorát vetette fel benne: »Gondolattenger áradt fejemben. Lehetetlen volt nyugodnom, míg

le nem írtam. Megvan. Megkönnyebbültem.« A világnézeti kérdéseknek ezt a gyötrő hatalmát Kazinczy nem ismerte. Mármost: Kazinczy útjának további alakulását — legalább fővonalaiban — ismerjük (bár az Irodalomtörténeti Társaság 1951 decemberi Kazinczyvitéja itt is megoldandó feladatokra, tisztázandó kérdésekre mutatott rá.) Az elnémitott Bessenyeit azonban Gálos is éppen olyan elszigetelten nézi, mint hajdani pozitívista irodalomtörténetírásunk. Pedig nem ő volt az egyedüli, aki akkoriban gondot okozott a különböző cenzori és főpapi kezeknek. Ezekre az évtizedekre esik pl. a kanti filozófia első jelentkezése Magyarországon, s bármennyit nyomjon is Kant rendszere a bölcsélet nagy hagyományainak sorában, »A tiszta ész birálatának metafizikai radikalizmusa nálunk is súlyos csapást mért volna a dogmatikus teológus ideológiára. Tudjuk, hogy a katolikus iskolában intézményesen tiltották meg a kanti tanok hirdetését, s a kanti tanok körül heves harcok zajlottak le a protestáns professzorok sorai között.

Levelezésében Kazinczy is lelkesen üdvözölt egy hazai Kant-ismertetést, amely azonban nyomtatásban nem jelent meg. Kazinczy diadalmasan kibontakozó nyelvi harcának itt van a fonákja: a haladó magyar filozófiai eszmélkedés hatósági elfojtásában, ill. háttérbeszorulásában. A fejlődés szempontjából az is nyereség lett volna, ha a magyar bölcséleti eszmélkedés, az önálló magyar filozófia megindulhatott volna Bessenyeivel, haladó nyugati eszmék ösztönzésére, de jórészt a magyar társadalom hazai, időszerű kérdéseiből, antagonizmusaiából, fejlődési irányának szükségleteiből táplálkozva — nem pedig mesterségesen átültetett és egyre sorvadozó idegen növény gyanánt a hazai társadalmi helyzetből jórészt elvonatkozva, a negyvenes évek hegeliánusaival és a század második felének eklektikusaival. Kazinczy messze előrevitte a nyelvi út kerülőjén a polgárosodás harci lobogóját, de azon az áron, hogy ideológiai fejlődésben szinte évszázados hátrányba jutottunk, ami bizonyosan nem maradt hatás nélkül a magyar forradalmi törekvések és mozgalmakra sem. S a két út itt válik el egymástól: amikor Kazinczy régebbi művei átcsiszolgatására szólítja fel Bessenyeit, s a Tarihénesben sem lát mást, mint »voltaire-i románkat« — s kérdi: minek akarja Bessenyei »kefélni a bolondokat.« Kazinczyt magát végsőfokon nem lehet ideológiái közömbös-séggel vádolni — bár nem tudni, éppen a kiszabadulás utáni években nem lepte-e meg egyidőre valami efféle, amelyből aztán a tizes évek tájára tért mást, mint megint magához, — magát a közvetlen ideológiai harcot azonban nemcsak célravezetőnek nem érezte, hanem mintha az érzéke és

fogékonysága is csökkent volna az ilyen harc iránt.

Szóval: Gálos művének egyik fő fogyatékosága, hogy nem ábrázolja Bessenyei működését a maga történetiségében, s nem fűzi össze azokat az irodalmi-kulturális fonalakat, amelyek benne futnak össze és belőle indulnak továbbra ki. Mintha kissé le is kicsinyelné ezeket az összefüggéseket. Ezt alább még egyszer szóváteszem, most folytatom azoknak a pontoknak ismertetését, amelyekben Gálos kutatásai ténybelileg újat hoztak vagy eddigi tudomásunkat módosították. E tekintetben akadnak kisebb jelentőségű adatai is, mint pl. annak a tisztázása, hogy Bessenyei az 1769. esztendő mely hónapjában járt Olaszországban, s mi is volt az a nagy rajongással említett »Veneri« nevű hely. Gálos ennek kiderítése érdekében még külön levelezésbe is bocsátkozott.

Sok eredménnyel járnak Gálosnak a művek kronológiájával kapcsolatos kutatásai és következtetései. A korszakkezdő mű méltán és valóban az »Ágis«, amely mintegy az első jelet adja meg a nyomtatott, a felsőbb kultúrához tartozó irodalmunkban a feudalizmus elleni harcra. Toldy Ferenc óta tudja irodalmi kutatásunk, hogy a Hunyadi László még az Ágis előtt készült, ahhoz azonban irodalomtörténetírásunk, éppen tetszetős volta miatt ragaszkodott, hogy nyomtatásban elsőnek mégis a korszakkezdő munka, az Ágis jelent meg Bessenyei valamennyi műve közül. Gálos mutatja ki — a különböző művek ajánlásai s néhány levélbeli adat alapján, — hogy Bessenyei első nyomtatásban megjelent műve a Hunyadi László, szintén 1772-ben, de az év végén kinyomtatott Ágist még az Eszterházi vigasságok és Az embernek próbája is megelőzte a nyomtatásban, kéziratban pedig előbb készen volt a Buda tragédiája is. Belső érv is támogatja ezt a sorrendet: az Ágis motívumai több esetben csak ismétlései a Buda tragédiája főbb drámai mozzanatainak. (Az ezzel kapcsolatos filológiai kérdést 1. Gálosnál 93. l.)

Magával az Ágissal kapcsolatban évtizedes filológiai kérdés a közvetlen forrás kiléte. A világirodalom sok Ágisra közül sem a Gottsched-del, sem a Guérin de Bouscal-lal sem a közvetlenül Plutarchossal való párhuzamosítás nem bizonyult megnyugtató megoldásnak. A közvetlen forrást maga Gálos sem kutatta, ellenben nézetem szerint sikerült eldöntenie, hogy az Ágis, legalábbis jelentékeny részében, francia eredetiből készült fordítás. Bizonyítékai: Bessenyei saját nyilatkozata a »Holmi« 33. szakaszában, Jankovich Miklósnak egy már ismert, de kellőleg nem méltányolt adata (az Ágist »fordította Bessenyei, francia nyelvbe ruházott munkából«), végül Elek Oszkár stílus-kutatása, amely igen sok gallicizmust talált

az Ágis nyelvében. Mivel azonban a Holmi-ban maga Bessenyei mondja, hogy »fordításon kívül« feldott be a szövegbe részleteket, nyugodtan föltehetjük, hogy ő maga bővítette ki eredetijét a magyar társadalmi ellentétekre célzó panaszokkal, lázadásokkal.

A legtöbb megoldásra váró probléma azzal a kézirattal kapcsolatban merült fel, amelyre Bruckner János hívta fel a figyelmet az Irodalomtörténet 1950. évfolyamában. Bruckner elemzései folytán itt egyszerre bukkan fel két súlyos filológiai kérdés: a szerzőség és a keletkezés idejé — de éppen Bruckner fűzte ezekhez hozzá a Bessenyei értékelés egyik legalapvetőbb szempontját: a materializmusét is. Az ideológiai főkérdés (amelyre Bruckner igennel felel): eljutott-e Bessenyei a tiszta materialista monizmushoz, összeolvad azzal a filológiai problémával: mikor keletkezett Bessenyeinek az a műve, amelynek Gálos az élen álló d'Holbach-ra emlékeztető részlet nyomán »A természet rendje« címet adta. Kétségtelen érdeme Gálosnak, hogy Bruckner elhamarkodott föltevését helyesbítette és — valamennyi fejlődés fokát végigkísérve — világosságot derített Bessenyei metafizikai-vallási meggyőződésére. »A legalapvetőbb két eltérés Holbach és Bessenyei között Holbach tiszta materializmusa és Bessenyei rendületlen deizmusa.« Bessenyei soha nem tágít Isten és az általa alkotott természet dualizmusától. Ez maga cáfolja a materialista monizmus feltevését, a teremtő Isten fogalma még a bebizonyíthatóan utolsó műben, Az értelemnek keresésében is megtalálható. Csakhogy ezen túlmenően a probléma nem is itt csúcsosodott ki Bessenyei gondolkozásában, hanem az emberi lélek materialitása vagy immaterialitása körül, amint az idevonatkozó helyeket Gálos is összegyűjti. Ez az a kérdés, amely él és elevenen éget még a legutolsó eszmélkedésekben is. Gálos helyesen, bár csak futólag utal rá, hogy ezen a téren valóban van fejlődés Bessenyei felfogásában — s éppen ez a pont az, ahol már-már elérte a tiszta, következetes materializmus álláspontját. Fiatalkorában még megtartotta a belenevelt pozitív vallásnak lényeges maradványaként a lélek halhatatlanságába vetett hitet, utolsó munkájában már ezt írja: »Ha kimegy a vallásból, a lélek örökkévalósága kimegy a fejedből«. De a végső, szilárd álláspont nyugalmát is körülzsongják a megoldatlan (Bessenyei lélektani ismeretei és korának lélektani tudománya alapján megoldhatatlan) kérdések, az álom, a »lélek csudája« — az emlékezet.

Olyan fejlődés tehát nem igazolható Bessenyeiben, amely végül a teljes monizmusig jutott volna el. De így nincs is szükség Bruckner erőltetett kronológiai föltevésére. Gálos helyesen látja meg, hogy »A természet

rendjé-nek nevezett mű múzeumi kézírata nem is minden részletében Bessenyei műve, ami pedig az övé, az az utolsó bécsi évekbe, közelebről 1778-ba illeszkedik bele, s jellege szerint is, tartalma szerint is a nyomtatásban megjelent Holmi egyik előkészítő változata gyanánt fogható fel. Első, nagyobb része szorosan összefügg az ú. n. kézíratos Holmival, egyes fejezetei változatlanul megtalálhatók benne, keletkezési ideje a »kézíratos« Holmi s a kiadásra került, nyomtatott Holmi megjelenése közé tehető, s új, eddig ismeretlen anyaga — mintegy húsz rövid fejezet — csupa olyan részlet, amelynek kiadására Bessenyei a cenzura miatt nem számíthatott. Bessenyei fejlődő-ének fontos dokumentuma ez a mű, s a legsúlyosabb világnézeti kérdésekkel való eleven küzdelemből jött létre, saját szavai szerint »Én e kis munkát csak azon okból írtam, hogy a múlt éjjel július 10. napjára virradva nem alhattam, az emberi nemzet viselt dolgai homlokom alatt esztrengőre hajtottam... A dolgok sokaságának tengere a megfontolt titkok is előmbetette: gondolkozásba estem, teológussá lettem négy félnapig...« A mű első ré zében isten, világ, a matéria, test és lélek kérdé ével néz először szembe — a megoldás már itt olyasféle, amilyent Az értelem keresésében látunk — ez mintegy rendszeresebb át-gondolása azoknak a kérdéseknek, melyekre a kiadott részben csak utalhatott; második részében, amely szinte önálló, kerek munka, a nemrég befejezett Tolerancia folytatása-képpen a pápasággal és a dogmatikus vallá-sokkal számol le.

Az említett munkák után évtizedekig nem nyúl újra világnézeti kérdésekhez, jele ez annak, hogy most kiirt magából mindent, ami problémavoltával kínozza, viszonylagos nyugalomig jutott el, ezekben a művekben mintegy lezárta világnézeti lázadásának első szakaszát, s szinte egyidejűleg új feladat-kör : a magyar nyelv és kultúra fejlesztésének konkrét feladatai felé fordul. — Az már persze Gálos szintetikus szempontjainak hiányosságára utal, hogy nem válaszol kielégítően arra a kérdésre ; mi ébreszti fel újra, Bessenyei utolsó korszakában, ezeket a megoldottnak látszó kérdéseket, mi ösztönzi Bessenyeit arra, hogy az erkölcs, a társadalom, az állam, a metafizika fő kérdéseinek újból egész munkákat szenteljen, főként egy olyan korszakban, amikor esetleges közönségében az ilyen eszmék iránt még kevesebb fogékonyságot várhatott ?

A 90—92-es évek nemzeti mozgalmaira való utalás helyes, de önmagában nem kielégítő, gondolhatnánk a Martinovics-mozgalomra s az ezt megelőző kiélesedett ideológiai harcra.

Röviden említsük még meg Gálos további adatfeltáró és adat-tisztázó munkájának főbb mozzanatait : Bessenyei protestáns

ügyvivői szerepének, bukásának és áttérésé-nek — néhány új részletvonáson kívül — megkapjuk a mozgalmak hátterét is a magyar reformátusság két szárnyának Mária Terézia kulturális intézkedései nyomán kiélesedett belső harcaiban — s két vezető református főúrnak : Beleznai Miklósnak és Teleki Józsefnek párt-, személyi, és bizonyos fokig az országos haladást érintő ellentétében. — A bihari »remeteségre« Gálos rajza nyomán a köztudattal szemben derűs fény is jut : »nem látom kedvetlen, mogorva vagy savanyú embernek. Inkább úgy nézem írásából, hogy kedélyét, humorát továbbra is meg-örizte« ; — akadtak a megyében barátai, s a megyegyűléseken át valamelyes részt is vett a megye életében. Gálos alapos fölfevése szerint atyjafiaival való együttműködését családi bonyodalmak is zavarták, apjának — öregségére — második házassága, s az ifiasszony »csúfos, rendetlen és gyalázatos erkölcsi.« Bercekről, Gálos adatai szerint, nem mindjárt Pusztakovácsiba, hanem Feketetőrá vonult vissza, saját birtokszékre, s onnan egy-két év múlva telepedett át Kovácsiba. A szokott alaposággal vizsgálja Gálos az itt keletkezett nagy művek időrendjét, így pl. a félbehagyott »A méltóság keserve« és A természet világa viszonyt.

Gálos filológiai teljesítményének eddigi ismertetéséből nyilvánvaló, hogy művében lényegesen többre törekedett, mint pozitívista aprómunkára : meg akarta rajzolni Bessenyei portréját, fejlődését, s beállítani egyéniségét és életművét a kor társadalmi-politikai mozgalmába. A helyzet — részben saját kutatómunkája nyomán — erre a nagy Bessenyei-szintézisre kétségtelenül megértett már. Azonban jogosan vetődik fel a kérdés : megoldotta-e feladatának ezt a részét is Gálos ? Kirajzolódi-e művéből az a Bessenyei, aki új korszakot kezdett irodalmunkban, aki ott él irodalmi és kulturális fejlődésünk eleven áramában ? Már a filológiai munka fentebbi ismertetése is meggyőzhetően ben-nünket arról, hogy itt kell keresnünk Gálos munkájának tulajdonképpeni fogyatékos-ságát. Könyve olyan, mint egy nagy festmény szénvázlata. A szín, a plasztika, az egységbe fogó megjelenítés még hiányzik belőle. Bessenyeivel kapcsolatban nem csak hézag-talan, filológiai pontosságú életrajzot vártunk, hanem alakjának olyan marxista szellemű újraértékelését, a hozzáfűződő kapcsolatok-nak olyan feltárását, amintőre eddig csak egyetemi jegyzetekben és középiskolai tan-könyvekben történt több-kevesebb sikerrel kísérlet. Ezt az újraértékelést előkészíti Gálos könyve, meg is kíséri itt-ott, de a megoldásig semmiképpen sem jutott el. Amikor a művekkel foglalkozik, Gálosnak megvan a maga ismertető technikája : hozzátapadva a művek Bessenyei-féle tago-

lásához, részről-részre; lépésről-lépésre halad az ismertetésben, de a hangsúlyt nem tudja jól megválogatni: nivellál, egymás mellé fűz, nem emeli ki a lényeges motívumokat és nem ad mélyebb háttérrel mögéjük. Innen van aztán, hogy lapjain minden megvan, amiről Bessenyeivel kapcsolatban szólni kell, még-hozzá eleven, fordulatos, színezésre törekvő, olykor szinte belletrisztikus előadásban — és a kép szintetikusan egysége, a történelmi és irodalmi folyamatok valódi megelevenítése és jelentőségük kiemelése — a plasztika, a mélységdimenzió mégis hiányzik. Érezzük ezt mindkét téren, ahol Bessenyei korszakos jelentőségű áttörést hajtott végre: az irodalmi program és a világnézeti-eszmék terén egyaránt.

Kezdjük azzal hogy a könyv tartalmilag sokat elmond Bessenyei irodalmi és kulturális programjáról, de magának a programnak az elemzése nem kielégítő. A »Magyarsággal kapcsolatban utal Gálos futólag a nyelv-művelés fontosságára és Bessenyei latinellenességére, de az itt és a »Jámbor szándékban olvasható nyilatkozatokat nem kapcsolja össze Bessenyeinek más, a nyelvvel kapcsolatos megjegyzéseivel és szempontjaival, aminők pl. A filozófus-ban is lényeges helyet foglalnak el. Kétségtelen, hogy Bessenyei nyelvi riadója a latin ellen szól elsősorban. Helyesen utal ezzel kapcsolatban Gálos a latin nyelvre, mint az osztálynyomás eszközeire a magyar feudális társadalomban, szól a felvilágosodás »utilitarizmusáról« is, amely a nyelvet a hasznos tudományok szolgálatára akarja kiművelni. Kiderül ebből hogy Bessenyei nyelvi programja valójában kulturális program. De Gálos nem értékeli ennek a programnak a társadalmi hatóságát: alig említi Bessenyei szavait a »minden rendű«, »legeggyűbbi rendű és sorsú« lakosokról, akikre a tudományok, hasznának ki kell terjednie. Pedig ezek az akkor rendkívüli szavak mutatják Bessenyei ösztönös belátását, hogy az egységes, új magyar irodalmat és kultúrát csak széles társadalmi bázison lehet megteremteni. Bessenyei a nyelvi program révén kényesebbül szélesebb társadalmi keretekben gondolkozik. A nyelvi program végrehajtása magávalhozná a feudális osztálykeretek első igazi meglazítását, Többet sejt és többet mond itt Bessenyei, mint amennyire valószínű társadalmi-politikai eszményben és célkitűzéseiben eljuthatott. Gondoljunk a jobbagsággal kapcsolatos későbbi állásfoglalásaira, a Tarimenes jobbgyvédő, de felszabadítást nem is emlegető törvényeire s arra a többször kifejtett meggyőződésére, hogy a nép alkalmatlan a hatalom hordozására. De az új nemzet-fogalom, amelyet igazán kirajzolni csak Vörösmarty-Petőfi nemzedéke tudott, ebben a kultúrprogramban már kezd derengeni. Az elgondolás

semmiképpen sem felel meg a feudális fogalmaknak.

Nem értékeli Gálos eléggé a Magyarságnak a magyarul beszélő paraszttokra és paraszttasszonyokra vonatkozó mondatait sem. Így szól róluk: »Nyelvünk nem halhat ki, míg a magyar paraszttasszonyok magyarul beszélnek, míg az urak jobbágyaikkal csak magyarul tudnak beszélni.« Nem erről van itt szó, hanem arról, hogy magyarul kell tudományt üznünk, végső fokozatig azért, mert a paraszttok és paraszttasszonyok magyarul beszélnek. Miért nem békül meg Bessenyei a többnyelvűséggel, miért követel nyelvi egységesítést, annyira, hogy még a táj-szólásoknak, a provincializmusnak is ellene van? Hamis és felületlen Gálosnak az a védekezése, hogy Bessenyei A filozófusban »a komikum kedvéért« gyűjti össze a tisztai halászat műszavait. Nem, ez beletartozik Bessenyeinek a nyelvi provincializmus elleni küzdelmébe, amelynek egyéb megnyilvánulásai megtalálhatók a Holmi irodalmi bírálatában s a »Jámbor szándék« akadémiatervezetében. Az persze igenis jellemző, hogy a tájnyelv Bessenyei kezében a komikum eszközévé válik. Mindennek mélyebb értelmét pedig a polgári nemzet-fogalom s vele kapcsolatban a kultúra nemzeti jellegének felismerése adja meg — szemben a feudalizmus kultúrájának kozmopolitizmusával s táji és osztály-partikularizmusával. Gálos általában nem veszi figyelembe Bessenyeinek azokat a célzásait, amelyekből a magyar kultúra társadalmi bázisának kiszélesítése olvasható ki: a »debreceni, kecskeméti, kassai polgárnék«, mint az új irodalom olvasói, nyelvtan és szótár sürgetése a megalakítandó akadémiától, megint a nyelvi egységesítésnek, a nemzeti nyelv megteremtésének szolgálatában.

Nem emeli ki Gálos eléggé Bessenyei irodalmi és kulturális programjának néhány döntően korszerű vonását sem. Ezen a téren pedig már használható szempontokat adott polgári irodalomtörténetírásunk is, mint pl. Sándor István könyve: Író és társadalom.

Bessenyei gyökeresen szakítani akar a magyar feudális uralkodóosztály irodalom-szemléletének mindkét változatával: a jogászival és az egyházzal. Erre vonatkozó utalásai többször felbukkanak, épp A filozófusban, a röpiratokban, a Magyar Nőzöldalékában, még a Tarimenes ismert jegyzetében is, ahol némi iróniával fejti ki, hogy Mária Teréziát (Artenist) nem beszélgetheti az őstestamentum nyelvében. Ehhez az elutasításhoz azonban a fejlődés akkori szakaszán csatlakozik a feudális kor magyar-nyelvi, féligmeddig plebejus irodalmának elutasítása is. Az idevágó nyilatkozatokat Gálos is említi, csak mélyebb háttérrel nem ad mögéjük. Már A filozófus is több csak végjátéknál, egyuttal kulturális program is,

a szereplők kultúrájuk foka szerint árnyalód-
nak, s azt a magyarnyelvű irodalmat,
amelyet a megelőző korból ismert, Bessenyei
teljes egészében Lidásznak, Parmenió inasának
hatáskörébe utalja át. Az itt nyilvánított
vélemény tér vissza rendszeresebb kifejtésben.
A magyar néző már említett »Jegyzés«-ében,
Ilosvai, a Nyúl éneke, Árgirus, Karikliá,
főként Markalf jelenti itt is a régebbi magyar
irodalmat. Nem tudni, nem Bessenyei szavai
visszhangzanak-e másfél évtized múlva
Tempefőben és Csikorgóban? Gálos ebben
a »heverés«-éveinek emlékét látja. Ez igaz
lehet, mégis van Bessenyei állásfoglalásában
az emlékeken túl valami elvszerűség is,
valami mélyről fakadó szembe fordulás a
fennálló magyar kultúrával. Ennek Bessenyei
csak két változatát ismeri: a parlagi magyar-
nyelvű ponyvát — és a jórészt latinnyelvű,
hivatalosan elismert jogászai és moralizáló-
vallásos irodalmat. Ezekkel gyökeresen
szakít, egyetemlegesen elutasítja mindkettőt.
Ez annyit is jelent, hogy határozottan és
tudatosan elszakad a plebejus vonaltól.
Ez az időleges elszakadás akkor szükséges
lépés volt a polgári nemzeti irodalom felé,
s indokolt volt azért is, mert az alsóbb
kultúrában akkor még szételemezhetlenül
olvad össze a népi és a parlagi-feudális
jelleg. De tudjuk, hova vezet ez az elszakadás:
a szakadék a népi és felsőbb nyelv és
kultúra között egyre növekszik, súlyos
fejlődési zavarokkal fenyeget, s a népi
vonalhoz való visszatérésért még súlyos
harcokat kell majd vívni.

Bessenyei tehát döntő csapást mér a
fennálló irodalmi-kulturális felépítményre,
s bár természetesen azt egy csapásra nem
rombolhatta le, művei egyrészt megalkotta
az új, leendő felépítmény elemeit is. Alkotott
is — túl a programmon. Több művében
bukkanunk olyasfajta megjegyzésre: »pró-
bára« irta a magyarságban. Ez azt a látszatot
kelti, mintha Bessenyei a Kazinczy második
korszakának célkitűzését előlegezné. Valóban
van egy időszak Bessenyei pályáján (talán
egész bécsi korszaka), amikor túlnyomórészt
fordítások és szabad átdolgozások révén
képzeli el irodalmunk fejlődését. De a maga-
alkotta művek már akkor is túlnőnek a
puszta nyelvi-műfaji érdeken. Érthető ez
abból, hogy a nyelvi-kulturális reformgondola-
tokkal szinte párhuzamosan végrehajt Bes-
senyei egy második, most már valóban forra-
dalmi jellegű áttörést akkor, amikor szakít
a feudális kor vallásos-idealista világnézetével,
s a francia és angol felvilágosodás haladó
eszméit felhasználva, hosszú, szívós harcban új
világnézetet, új eszme-rendszert akar építeni
és propagálni. Eckhardt Sándorral szemben,
aki azt állítja előtérbe, hogy Bessenyei
a nagy világnézeti kérdéseket nem tudja
megoldani, hangsúlyoznunk kell, hogy Bes-
senyei a végső »a világ így megyen«-ellenére

is tudott kérdéseket megoldani, s adott is
új, a maga korában haladó világnézetet.
S ennek értékét növeli az, hogy nem külföldi
eszmék mechanikus átvételéből alakult ki.
Bessenyei itt is jórészt a konkrét magyar
helyzetből indul ki, egy adott társadalomnak
akar — bűnével, erényeivel — mélyére
látni, a francia forradalom időszakában oly
időszerű központi államforma kérdését akarja
tisztázni, s a magyar protestánsokat fojtogató
vallási fanatizizmussal akar leszámolni. Az
új világnézetet elsősorban magának akarja
építeni, mint láttuk, maga győtrődik a
problémákkal. De Gálos művének egyik
meglepőése éppen annak igazolása, hogy
Bessenyei a bihari »magány«-rendszerző
műveiben is közönségre, nyilvánosságra szá-
mított, s nemcsak ekkori közvetlen, szemle-
letes stílusán érzik meg, hanem maga is
kimondja egyszer, hogy »falusi nemeseknek,
gyengéknek, olvasatlanoknak« ír. »Nem tanult
embereknek, hanem együgyű olvasóknak,
falusi nemestársaimnak írom« — mondja
a Rómának viselt dolgai-hoz írt magyaráza-
tairól. Gálos helyesen mutat rá: milyen
fejlődés ez Bessenyei stílusában és írói
magatartásában ifjúkori műveivel képest:
»egy-egy megjegyzésével... egészen közelibe,
pajtáskodóan enyelgő társaságába jut az
olvasónak. Élete végén írott munkáira
ez a hang jellemző. Az ifjúkoriakban elmél-
kedett, okoskodott, most ilyen közvetlen
hangon, de mindíg tanít«. Persze tragikus
árnyat vet a dologra az, hogy mindez a
propagáló, oktató szándék az asztalfiókban
marad. Pedig világnézeti, filozófiai szem-
pontból forradalmibb lapokat akkoriban
csak a Martinovics-mozgalom vezetői irtak le.

Bessenyei haladó eszméiből Gálos volta-
képpen csak antiklerikalizmusát méltatja,
behatóbban. Pedig — a materializmus már
érintett kérdésén kívül — bővebb elemzést
érdemelt volna Bessenyei történetfelfogása.
Radikális újságát kellőképp bemutathatta
volna, ha utal arra a magyar műtszemléletre,
amelyet az előző kor jezsuita költészete
kifejlesztett, s amelynek középpontjában a
hit védelme és terjesztése s a magyar királyok
szentsége és kgyessége állott. Bessenyei
valóban nagy rombolást hajtott végre a
magyar barokk hőskultuszán, s Nagy Lajoson
és a Hunyadiakon kívül másnak nem igen
kegyelmez meg a magyar multból. Nem
érdektelen egybevetés azt meggondolni:
Bessenyei legjelentősebb történelmi-társada-
lami műveit azokban az években írja,
amikor Berzsényei első ódáit, majd Kisfaludy
Boldog szerelme és első regji keletkeznek.
Persze utalni kell arra, hogy a ledöntött
bálványok helyébe nem tudott új, termékeny
felfogást iktatni. Zsarnok- és hódítássalene-
sége lépten-nyomon kiütöközik, de a történe-
lemben szinte élete végéig csak értelmetlen
harcot, »dühösködést«, »fényes tolvajok«-at,

az egyéni bűnök, érdekek, szenvedélyek tombolását látja. Az a korszaka ez az európai fejlődésnek, amikor a természetről és társadalomról vallott középkori felfogás már a végét járja, de az új, termékeny felfogás felé még az első lépés: az osztályharc eszméjének kidolgozása sem történt meg. Mindenesetre érdeme Bessenyeinek, hogy egy ponton felismeri az osztályérdekek játékát: a papság és a klerikalizmus kérdésében.

Gálos szépen emeli ki a késői művekben, különösen A természet világában felhalmozott aktuális társadalomrajzot (ezt eddig nem vették figyelembe, l. pl. A természet világa nemesi típusait), de pl. nem tárgyalja összefüggően, milyen nagy harcot vív Bessenyei az etika alapkérdésével: jó és rossz eredetével. A bihari remete ismertetéséből éppen ez a központi gondolat emelkedik ki: hogy próbálja ösztön (»érzés«) és értelem helyes, vagy helytelen összeműködésével ezt a kérdést megoldani. Ez a biológiai-lélektani megoldás is erősen pozitívnak értékelhető a maga korában, az etikából a transzcendens mozzanatok következetes kiírtásával. — E ponthoz tegyük még hozzá, hogy a bihari korszakban létrejött nagy művek elemzését érezzük Gálos tollából a legfogyatékosabbnak.

Szerény ismertetésemben igyekeztem Gálos Rezső könyvének mind értékeit, mind hiányosságait megvilágítani. Újból, elismélni nem akarom őket, csak szeretném nyomatékosan kiemelni, hogy a könyv megjelenése így is nagy nyeresége irodalomtörténetírásunknak. Ami benne érték, az Gálos filológiai érzékének, kutató szenvedélyének és éleslátásának érdeme, — ami hiány, azt a további munkálatok remélhetőleg pótolni fogják. Hozzá kell azonban fűznöm, hogy tudományos életünk a leg-tökéletesebb Bessenyei-életrajzot sem fogadhatja megnyugvással mindaddig, amíg nemcsak hogy Bessenyei összes műveinek kritikai kiadása nincsen, hanem olyan művei is akadnak, amelyek mindmáig nem láthatnak nyomdafestéket. Hogy pl. a sokat emlegetett Tolerancia, vagy A természet rendje vagy Az értelemnek keresése száz évnél tovább kéziratban maradt, az szinte tisztára politika volt — miért nem érvényesül már napjainkban teljes az ellenkező politika, amelyek ezeket az írásokat és Bessenyei egész életművét, haladó hagyományainknak ezt a páratlanul gazdag fejezetét, beiktatja mai politikai és kulturális harcunk fegyvertárába?

Barta János

KAFFKA MARGIT SZÍNEK ÉS ÉVEK

Bodnár György tanulmányával. — Szépirodalmi Könyvkiadó 1951.

Új kiadásban jelent meg Kaffka Margit értékes regénye a Színek és évek. A regény elé Bodnár György írt előszót. A kiadás újabb bizonyossága annak, hogy népi demokráciánk kultúrpolitikája fölleveníti és a dolgozók közkincsévé teszi mindazt, ami az elmúlt korok irodalmában valóban értékes. Ez a regény fontos helyet foglal el a magyar kritikai realista elbeszélő irodalomban.

Bodnár György előszava helyesen értékeli Kaffka Margit életét és művészetét. Rámutat arra a társadalmi helyzetre, amely lehetővé tette az irónőnek a művészsé válását. Kaffka Margit elszegényedett polgárosuló dzsentri-család tagja volt. Életútjának állomásai a dzsentritől, való elszakadásnak, a vele való szembefordulásnak egyre határozottabb jelzőkövei. Felmagasodik egészen a polgári demokratikus forradalomig. Az Állomások című regényében és a Bodnár György által idézett levelében világossá válik, hogy 1912 után és főként a háború éveit alatt Kaffka meglátja volt szövegségeseinek, a polgári radikálisoknak ingadozását, opportunizmusát, és a szocializmus mellett tesz hitet.

»Jászival keveset találkozunk; nem is vagyunk egy hiten, én szocialista vagyok, ő polgári radikális, amit fából vaskarikának tartok...«

A munkásosztályal való szolidaritás megszilárdulását megakadályozta korán bekövetkezett halála. Az előszó helyesen értékeli ennek a jellegzetes és egyre fejlődő életpályának egyes mozzanatait és helyesen állapítja meg az életmű egészében a Színek és évek szerepének jelentőségét. Ez a regény jelenti Kaffka művészi útjának csúcását. Itt már teljes élességében kibontakozik kritikája, amely egyben önkritika, a multtal való leszámolás is. Nem véletlen az, hogy közelebbi *szülőházájának* és *anyja életének* sok jellegzetes vonását öli fel a regény.

»Vidékből, családból, előítéletekből, kapcsolatokból, robotos munkából, anyagi nyűgökből, az önmagammal való súlyos konfliktusokból — egy állandó folytonos kimenés az életem, s ezen a kivándorló úton tán csak fényképfelvételek az írásaim — írja önmagáról.

A dzsentri világ élményeken alapuló teljes ismerete és ugyanakkor a vele való gyökeres szembenállás megteremti a kritika hiteles-ségét és magyarázza annak sajátosságait is.

Az első helyesen állapítja meg azt, hogy a Színek és évek *nem az örök nő problémáit ábrázolja, hanem a nő társadalomban elfoglalt helyzetének föltárásán keresztül az egész akkori társadalomról rajzol hiteles képet.* Pórtelky Magda alakja mögött ott sereglük a pusztuló dzsentri réteg minden jellegzetes figurája és Pórtelky Magda asszonyi sorsa is éles kritikája annak a társadalomnak, amely a nőt csak arra tanítja, hogy minél előnyösebb házasságot kössön, amely lehetetlenné teszi neki, hogy méltóképpen kivegye részét a dolgozó emberiség munkás életéből. Joggal állapítja meg Bodnár György; »Egy dzsentri nő, sőt egy dzsentri nő fokozatos elzüllesztésével mutatja be az egész társadalom bomlását és ezáltal érzékelhetővé teszi a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit.«

A fiatal Pórtelky Magdával a társadalom egy központi gondolatot mondhat el:

»... vittem-e előre ma a dolgomat, közelebb jutottam-e a köteles célhoz; férjhez, jól menni férjhez!«

Első férjének elvesztése után sem választja és nem is választhatja ez a dzsentri asszony a dolgos élet útját. Budapesti kiruccanásakor is — a megváltozott körülményekben is — a régi módon él: asszonyiságával érvényesül. Visszatérve a fővárosból, Hiripen világossá válik, ahhoz, hogy postáskisasszony legyen, nem elég a mesterség megtanulása, egész lényéből ki kellene lépnie. Nagybátyja is csak a vélt szerető jogán nyújt neki szállást és menedéket. Végül második házassága világossá teszi, mint romlik egy a legeszményibb szerelmi kapcsolat is. »Magda kapcsolata második férjével — írja Bodnár György — rendkívüli szerelmi ügyként kezdődik, a házasságban azonban már semmi kapocs nincs közöttük, csupán két élődi passzivitásának tehetetlenségi nyomatéka tartja őket össze.« Arra is rámutat az előző, hogy Pórtelky Magda züllesztésének első férje halála után kettős mozgatója van: egyrészt a társadalmi rend által emelt akadálysorozat, másrészt a nő dzsentri-öntudata és tehetetlensége.

Az előző sok helyes szempont felvetése mellett egy sor kérdést csak felületesen érint, vagy egyáltalán meg sem említi. Nyilvánvaló, hogy ebben fontos szerepet játszott a terjedelem megszabottsága is. Így az előző adós marad a regény konkrét, gazdag tematikai és szerkezeti elemzésével, csupán Pórtelky Magda alakjával foglalkozik részletesebben. Az egyes kötetekben mozgó alakok kiemelésével még világosabbá válik a regény társadalmi mondanivalója, a dzsentrizüllesztés, hétköznapijainak feltartóztathatatlan sorozata. Ennek a pusztuló halálos életnek remek rajzát adja a főszereplő vázlatosan megjele-

nített két testvére, akik közül az egyik az örültekházában, a másik pedig állandó alkoholmámorban végzi életét. Ennek a züllesztésnek, mely az egész réteg jellegzetessége, drámai ábrázolása Pórtelky Csabának és az öreg Vodicskának összeütközése.

»Csabát, az öcsémet láttam akkor, ahogy dülöngve, részegen botorkált a többiek előtt, egyszer csak Vodicskáék elé került és harciasan próbálgatott megállni, szemükbe nézni.

Mit ok-okoskodnak maguk, mit-mit-mit bugriskod... .

Az öreg némán kerülte ki. Akkor a fiú botlott egyet, a kerítésnek esett és belefogdzott. Feje lekonyult és száján utálatos büfögő hangokkal ömlött az undokság.

Ez látod — mondta akkor Vodicska a fiának — ez nálatok a rendje.«

Ennek a társadalmi rétegnek az elkerülhetetlen pusztulását célozza a fiatal Vodicska tragikus sorsa. A pusztulás elkerülhetetlenségének tényét húzza alá, hogy ez a »kivülről jött ember« is szükségszerűen ennek az életnek törvényei alá kerül és legföljebb az különbözteti meg a többiektől, hogy a család parazita élet, az erkölcsi halál helyett a fizikai halált választja. A társadalmi körképnek két alakja van, amelyek erősen problematikusak; Telegdy és Grósz. Ezeknek a problémáikat az előző vagy megkerüli, vagy félmegoldást ad. Telegdyt, mint »különcöt« kiemeli a többi dzsentri közül és nem veszi észre, hogy Telegdy lényegében ugyanazt az életet éli, mint társai. Ő is nyúgnek érzi felesége leányát és csak fizetségért hajlandó magánál tartani, ő az, aki elhárítja a két fiú örökségét is. Csak szavakban különbözik a többiektől. Grósz alakjában nem látja meg Bodnár a tükrét annak, hogy Kaffkának köze van ehhez a társadalmi réteghez. Kaffka imponálóan szánta ezt az alakot és távol igyekszik tartani a különböző gyantus üzemeltől. Imponálóan szánja az alakot akárcsak Babits Cenci néit a Halálfiában — és csak az ábrázolás kérhetetlen törvénye mutatja meg benne a hatalma teljében lévő dzsentri zsarnokságát.

»Magas jegenyetartású, szép alakját, mintha most is látnám. Egész ember volt ő; igazságos, osztó szeretetével, kérlelhetetlen, mértékes, okos akaratával — igazi monárka természetű.«

Az eddig idézett részben világosan érzni a szimpátiát, a vonzódást Grószhoz, aki nem a pusztuló világhoz tartozik és csak a következő részbe csúszik bele, az irónó eredeti szándékától eltérően, ennek az alaknak a kritikája, önös, csak a család érdekeivel törődő természetű.

»Egy ideálj volt: a család emelése, és tudott ezért dolgozni, küzdeni, nyugodtan, felsőbbre, józanul egy élet át...«

És az égő Színyéren is találkozunk ezzel a hanggal:

»Odébb néhány paraszt állt egy csoportban a cédulához oldalának támasztva fürtös gubába takart vaskos alakjukat, mely feketén egy tömegben mozgott a rőt félhomályban. Az egyik kar felnyúlt és ökölrel fenyegette a kastélyt.«

A forradalmi erő felismerése teszi lehetővé a bátor kritikát, a végső leszámolást a dzsentrivel.

A forradalmasodó Magyarország igézete mutatja már azt, hogy Kaffka Ady harcos-társaként küzd az irodalomban. Nem véletlen Ady elismerése az írónó iránt. Ady nagy szellemi és írói hatását világnézetére és írói magatartására regénystílusában is fellelhetjük. Ady lázas, lüktető, szaggatott és fölrázó prózájának nyoma gyakran bukkan fel.

Az előszó azzal is adós marad, hogy megjelölje Kaffka helyét a magyar irodalom történetében. Pedig a Színek és évek fontos láncszeme a magyar kritikai realista regényirodalomnak. Beletartozik abba a sorozatba, amely elsősorban a dzsentri világ megvilágításával és általában a feudális maradványok kritikájával harcol a szebb, boldogabb hazáért. A Noszty fiú esete a Tóth Marival még ennek a rétegnek áttörhetetlen, az élet szépségét megfőjtő uralmát ábrázolja. A Színek és évek a züllő parazita életet állítja elénk. Az Uri muri és a Kivilágos kivirradtig már a végső dekadenciát, a teljes hanyatlást idézi. Kaffka Margit méltó helyet foglal el Mikszáth és Móricz, nagy haladó regényíróink között.

László Imre

MÓRICZ ZSIGMOND : ÁRVERÉS A NÁDASON

Szerkesztette és bevezette: *Illés Endre*. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951.

Móricz Zsigmond írói fejlődésének hiteles rajzát csak az tudja megalkotni, aki az író megjelent összes írását — regényeit, novelláit, cikkeit, tanulmányait stb. — szemmel tartja, értékeli. Ennek megvalósításától azonban még távol állunk. Móricz apróbb írásainak nagy része, de még regényei közül is némelyik, hozzáférhetetlen. *Ezért pótol ez a kötet is lényeges hiányt, hiszen — egészében jónak mondható válogatásban — az író 1932-től haláláig a különböző napilapokban megjelent — eddig önálló kötetben ki nem adott — novelláiból ad izlettöt.* Ezek az írások természetesen nemcsak az író fejlődését kutató tudományos dolgozók számára értékesek, hanem igen tanulságosak és élvezetesekek, egyre inkább olvasóvá váló dolgozó népünk számára is. Móricz Zsigmond éppen ebben az időszakban, élete végén — társadalombírálatban, kiutkeresésben, de a művészi megjelenítésben is — eléri fejlődése csúcspontját; s ami ezzel párhuzamos: írása saját korában hatalmas társadalmi funkciót töltött be — ugyanakkor minden időkre szóló művészi értéké is nőtt. Ezt mutatják e kötet legkiválóbb novellái is, melyek közül némelyik művészségben felér a Válogatott novellák legjobb darabjaival.

A válogatás ebből a szempontból jó. Móricz Zsigmond ebben az időszakban nagyon sok helyen, nagyon különböző színű és értékű novellát közölt. Ezekből a kétségkívül leginkább együvé tartozó és legérdekesebb anyagot, a Pesti Naplóban megjelenteket

választotta ki a szerkesztő igen jó művész-érzéssel, így a kötetben a korszak legszebb novellái mind megtalálhatók és csak a leg gondosabb utánanézés hiányolhatja pár novella elmaradását. Majd a későbbiekben megokoljuk bővebben, most csak a cím szerint közöljük, mely novellák közlését tartottuk volna még elengedhetetlennek. Már a tárgykör szerinti vizsgálat alapján is hiányzik a művészi tárgyú novellák legszebb darabja: az »Életre ítélt« c. (Pesti Napló 1938. márc. 13.), mely az »öregedő« Móricz művészi problémáiról is meggyőző képet ad. Közölni lehetett volna még az Árvácska c. regény témájának első megfogalmazását, az »Árvácska« c. elbeszélést. (Pesti Napló 1939. okt. 29.) Mindkettő a 30-as évek végéről való — s így is hiányt pótolhatna. Ugyanis a válogatás időrendi szempontból aránytalan. Harmincegy novellából csak öt 1935 utáni és a legutóbbi is csak 1938-ból való. Mi jellemzi Móricz novelláit 1938-tól 42-ig? Ha ezek az írások művészi hiányosságai miatt nem kerülhettek be a válogatott kötetbe — (bár itt a kutatás iránt némi kétségünk van — legalább az előzőknak kellett volna ezekre az írásokra is kitérni. Ezt különben elengedhetetlennek tartottuk volna az egész kötet anyagára vonatkozóan is. Nagyon szép, »túl pozitív« az a kép, melyet e novellák az »öregedő« novelláiról Móriczról adnak. Világnézeti, társadalom-ábrázolási, de főleg művészi szempontból sok, kevésbé értékes darabbal is találko-

tunk a lapokban, ezek problémáira is szükséges lett volna az előszóban, vagy a jegyzetben utalni. A hiányzó novellák beiktatására még azonos keretben is lett volna lehetőség gondosabb válogatás mellett, hiszen több novella (az »Egyszer jóllakni«, — »Árverés a nádason«, — »Ha a kislány nem álmos«) — melyet a szerkesztő még kötetben meg nem jelentnek tüntetett fel — a Komor lóban már jóval előbb helyett kapott. (Ezt a hibát a kiadó lektorainak sem lett volna szabad elnézni.)

A kötet összeállításánál, a novellák rendszerezésénél a szerkesztő abból az elvből indult ki, hogy »az időrendi közlés kissé zilált és a megírás véletlenjét túlbecsülő kötetet eredményezett volna«, — ezért tárgykörök szerint (» — jegyzetek és jelenetek készülő önéletrajzból, — a falusi szegénység világa, — a dzsentri és papi világ — a nagyvárosi szegények — a tisztviselő világ — történelmi novellák — «) rendezte az anyagot. Általánosítani ugyan még nem mernék álláspontunkat, de jelen esetben semmi esetre sem tarthatjuk helyesnek a felvetett elvi szempontokat. A művek megjelenési sorrendje (különösen, amikor — mint most is — egy ilyen hosszabb korszakon tekintünk végig) nem »véletlen« jelenség. Ellenkezőleg a művek keletkezési sorrendben való olvasása, az időrendi szemlélet érteti meg velünk teljes gazdaságában az írói alkotásokat, mert ez juttat el bennünket az író témaváltoztatásának, szemléletmódja alakulásának, egész írói fejlődésének, kibontakozásának megértéséhez. Csak ez juttat el bennünket ahhoz, hogy az író egyéni élettörténetéből és a társadalmi körülmények konkrét alakulásából értsük meg a művek keletkezését s mondanivalóját. Nézetünk szerint ez a kötet is, — éppen a tárgyköri rendezés miatt — vesztette el belső, harmonikus egységét. Időrendileg pl. egy későbbi témakör került előre (életrajzi visszaemlékezések 1935-ből) melyet az előzőek nélkül teljes gazdaságban nem érthetünk meg, amely viszont nem járul hozzá a kötetben későbbi következők hatásának elmélyítéséhez sem. Ugyanakkor későbbre kerültek azok a novellák, melyek az író erre az egész korszakra jellemző álláspontját, sőt új fejlődési korszakának megindulását is jelzik: *a gazdasági válsággal kapcsolatos írások*. Csak ezekből kiindulva lehet Móricz Zsigmond 1930-as évek kezdetétől élete végéig tartó korszakát megérteni és ez a szempont hiányzott a kötet összeállításánál, de teljes mértékben hiányzott az Illés Endre előszavából is.

Mit mutatott volna egy ilyen szempontú rendezés? Az 1932—35-ös évek novellái bő bizonyítékot nyújtanak arra, milyen közvetlenül érintette Móricz Zsigmondot a gazdasági válság. Adatokra támaszkodó, feltétlenül hiteles minden észrevétele. Való-

ságos krónikása lett a korszaknak. És a számadatok életté váltak a kezében, így tudott különös fényt deríteni a korszak, de az egész kapitalista társadalom végtelen embertelenségére. A munkanélküliség réme nála a legmélyebb emberi viszonyban, a megfogamzott gyermek átokká válásában nyer megrázó formát (»Az a félelmes harmadik«, a munkavállaló teljes kiszolgáltatottsága a pincér előzékeny, figyelmes, szolgálatrakész alakjának és a 40.000 pengős autóban pöffeszkedő Wilmánszky »méltóságos vezérigazgató úr« típusának szembeállításával válik különösen meggyőzővé, (»A pincér«) Az élethelehetőségek minimálisra süllyedése végsőkéig feszíti az osztályellentéteket, s forradalmasítja az elnyomott osztályokat, (»Egyszer jóllakni«), de az önérték, becsület feláldozására szoritja a kispolgári-paraszti rétegeket is (»A kutya«). E korszak politikai cikkei és riportjai még mélyebbről mutatják ezt az egész emberi válságot és arról is tájékoztatnak, miben látja Móricz Zsigmond — ilyen körülmények között — a saját írói feladatát. (Ezek bemutatása az előszóban megalapozta volna az író társadalombírálatára vonatkozó — egyébként helyes — mondanivalókat.) »Az igazság keleten más, mint nyugaton. A tulajdon értékelése új elbírálás alá esik. A parlamentarizmus csődöt mondott... a nagytőke épp olyan vergődő, mint a legkisebb egzisztencia. «.....» Egy kaotikus kavargás az egész emberiség élete, és ebben a kavargásban nincs sehol egyetlen fix pont sem. Hiába nézünk végig Európa államain vagy Amerikán sehol sincs többé nyugalom, mindenütt ugyanazt az eszmei felrázkódást és lelki kataklizmát lehet konstatálni. «.....» Minden csalód tele van a felszértült gyermekek kétségbeesítő tagjaival. Az emberi önérték megsemmisítése, ha éveken keresztül a szerény fizetésű aprák kell támaszkodni... De legszomorúbb és rombolóbb érzés a fiatalságra, hogy tétlen emésztődésben azt kell éreznie, hogy reá ebben a világrendben nincs szükség... De még szörnyűbb a szegény ipari munkás helyzete, aki kénytelen fejlődése kezdetén lévő gyermekét áruba bocsátani, hogy annak parányi keresetéből tartsa el magát. Példa van számtalan s a példa fáj... Mekkora lelki nyomorúságot, milyen dantei kinszenvedést ró a lelkekre a mai élet... Kire számítson az emberiség ezeknek a szörnyű életeknek a kiigazításában?... A Kormány?... parlament?... társadalom?...»

Móricz felismeri, hogy »soha az emberiség történetében ilyen roppant felelősség nem volt a kimondott és leírt szón«... és, hogy »az új író s az új irodalom feladata többé nem az, hogy hasonlítson a szó az élethez, nem az, hogy a szellem virágaival szórakoztasson és gyönyörködtessen. Hanem az, hogy vállalja a keresést és a kijelentést. Vállalja

nem egy nemzet nevében, hanem az egész egy nívón jétrengő, vergődő, lelki kétségben gyötrődő emberiség nevében.» Csak innen, ezekből az írásokból kiindulva érthetjük meg az író magatartását, az egész ezután következő fejlődését, így a korszak novelláit is.

Az író feladata — láttuk, milyen világosan felismerte Móríc Zsigmond — már nem csak az, hogy valóságosan ábrázolja az életet, hanem, hogy vállalja az egész emberiség számára a kiütkeresést. Éppen ez a vergődés, szenvedés, *ütkeresés* teszi annyira értékessé és mélyen emberivé a 30-as évek közepén írott novelláit is. Ebből a szempontból kell megvizsgálnunk a kötet két legértékesebb írását: az »Egyszer jóllakni« c. zsellér- és a »Kiserdei angyalok« c. munkás-tárgyú novellát. Mindkettő a reális művészi ábrázolás nagyszerű remeke. Eszmei mondanivaló szempontjából mesze fölülmúlják a többi novellát, de a tartalom formába, emberi jellemekbe, cselekvésbe való átömlése tekintében is a legfőkétebb alkotások nívóján állnak. Az »Egyszer jóllakni« zsellér Kis Jánosa pozitív alak, képviseli az objektív helyzetből, a feszült társadalmi ellentétekből az íróra rákényszerített útmutatást. Móríc mindvégig nagyszerűen jellemzett típusokat és tipikus körülményeket tudott teremteni. A napokig zsirtalan »fött vizen« dolgozó zsellérei, a parasztok életéről mit sem tudó, csak az élet tejfelén élő, erkölcstelen fiatal grófja, a grófi életforma védelmére (nagyszerű szerkesztési készséggel) a cselekménybe behozott csendörök — olyan alapvető ellentétet tárnak fel, amelynek csak egyetlen megoldása lehet: a Kis János tettével, magatartásával képviselt út: »Egy sovány ember odakúszott Kis Jánoshoz: — Hallottad? — Hallom — mondta Kis János tompán.

— Gavallér — mondta az ember.

— Gavallér?... gazember!... Miért? — Azt akarja, hogy egész éccaka dolgozzunk...

— De minden tíz ember kap egy kövér birkát, lehet belőle birkatökányt csinálni... És egy mázsa lisztet ad... És mindent, ami hozzá kell... Hús kiló zsírt és hús kiló túrót... Lehet túrós galuskát csinálni és öt hektó bort...

— Kevés — mondta Kis János...

— Hát mennyi kellene?

— Minden... Amilyen csak van a grófnak, minden... A harmincezer hold földje, meg kastélya, a tanyái, a csordái, ménesei, dísznőfalkái,...

— Mind lenyelnéd?

— Le! Még ötlet is ráadásul! »... Két csendör ült mellé — mikor a gróf táncra kérte Évát... Kis János hozzáfogott enni... Nem ment. Egy falatot lenyelt... Kiköpte... Kiadta.

— Csendör úr — lássa ez a baj...

A szegény ember nem bír enni. Mér? Mer

szegény... A szegény csak mérget eszik... Igaz?... Jóllakik a levessel, mire a húsrá kerülne a sor, már neki vége... Azt már más falja fel... Nincs az embernek két gyomra, hogy mindent bevegyen.

Ebben a pillanatban a gróf megcsókolta az asszonyt.

Kis János mosolygott. Elfehéredett és mosolygott. A keze rámeredt a képre és markolatig döfte a csendörbe

A megalkuvás kiméltlen bírálata, e grófi világ, egész államrendszerével együtt való bátor felszámolása, és e grófi vagyion nép kezére juttatása — ez a Kis János iránymutatása! Ennél többet Móríc soha nem tudott kimondani, s ezzel túl is ment szubjektív világnézetén és csak az objektív körülmények kényszerítették ki belőle ezt a megoldásmutatást.

Az ütkeresésben azonban Móríc tovább ment ennél. Helyesen látja Illés Endre előszavában, hogy a döntő kérdés: a munkásosztályhoz való viszony. De éppen ezt a korszakot értékelve nem szabad ott megállni, ahol ő megállt: t. i. annak megállapításánál, hogy »a magyar munkásság hiányzik Móríc társadalmi térképéről és figuráinak gazdaságából.« Éppen e korszak írásainak tanúságaként továbbmehetünk ennél, és *arra is próbálhatunk feleletet adni: milyennek látta Móríc a munkást és miért éppen olyan-nak?* És ez Móríc egész értékelése szempontjából igen lényeges kérdés.

Ennek megértésére vezet el bennünket a »Kiserdei angyalok« c. novella. Főalakja egy proletárlány, Gitka, egy Borsó-üzem válogató munkása. Ő a megtestesítője a novella eszmei mondanivalójának: *cselekvő* (ennyivel több a »Hurcolkodás« tanításánál) *szolidaritás a proletárok között*. Ezt az eszmei mondanivalót a leány apjának, egy »kormány kárpitosnak« a viselkedése és ideológiája gyengíti. Egy ügyvédnek 120 pengős munkát 4-ért csinált meg, s mikor a leány udvarlója megjegyezte, hogy »nem jól teszi, hogy rontja az üzletet...« attól a gazembertől el kellett volna venni legalább 30 pengőt — az apa így válaszolt: »... ha én 30 pengőt kérek, akkor nem csináltatja meg, mert az ügyvédnek semmi kereset ma, csak ráfizet a kliensekre. Hát gondoltam magamban, nekem még kevesebb keresetem van, hadd éljen ő is, meg én is... Úgy él az ember a mai világban csak, ha egyik a másiknak nem ellensége, hanem segít, ahol lehet«. Ez az opportunista ideológia a novellában harc közben győz. Az az érdekes, hogy Móríc látja a másik oldalt is. De milyennek? Képviselője Jani, a Gitka udvarlója, egy állás nélküli géplakatos munkás és soffór. Ő lázad, utálja a »jóságot«, gyilkolni is tudna (mint a zsellér novella Kis Jánosa). Amikor pl. az anya elmondta, hogy ő meg 80 fillérért 3 napig lúgozott, súrolt — a fiú így tört ki:

»Fel kell akasztani azt a gazembert « —
 »— Senkit sem kell felakasztani . . . —
 mondta a kárpitós. Minek az a felakasztás.
 Ha felakasztják, akkor még 80 fillért sem
 fog adni! A Jani alakja azért érdekes a
 Móricz szemléletét kutató számára, mert
 még őbenne sem talált rá az öntudatos,
 forradalmi, jövőt képviselő, kommunista
 munkásra, csak az ösztönös lázadóra: »De
 én még szegény ember se vagyok, csak egy
 csavargó koldus . . . — Mit csináljak, Gitka,
 adjon tanácsot, maga okos lány. Én nem
 akarok rossz lenni, én nem akarok gazember
 lenni, se tolvaj, se csaló. Én dolgozni akarok
 és szorgalmas munkával akarom eltartani
 magát és gyermekeimet. De mit tegyek, ha
 nincs munka, vagy ha van, nem tudok hozzá-
 jutni. Sokszor úgy érzem, ha az utcán
 megyek és látom, hogy mindenkinek megvan
 ezen a Pesten a bundája és az elegáns cipője,
 hogy gáncsot vetek valamelyiknek a lába
 elé és megmejjesztem « Ebből a lázadó
 proletárból — az ábrázolt körülmények
 között — csak öngyilkosjelöltet tudott
 csinálni. »Csak abban bízom, hogy isten
 adott elég ész ahhoz, hogy végezni tudjak
 magammal.«

A zsellér Kis Jánosból miért tudott Móricz
 kiutat mutató pozitív alakot formálni —
 és miért lett bukott hős a lázadó proletár
 Jani? — ez itt a döntő eszmei és egyúttal
 művészi kérdés. Látta a lázadó proletár
 alakját, fontosnak is tartotta ábrázolni, de
 győztesnek a megalkuvó, kispolgári ideo-
 lógiájú apát és az elvi kérdésekben közömbös,
 de a másik proletáron ösztönös osztálytudat-
 ból segítő Gitkát tette. Miért? Csak egy
 felelet lehet: mert ezt látta uralkodó szemlé-
 letnek a munkásosztály soraiban. (Természe-
 tesen erősen kihangsúlyozódik, hogy ő,
 az író látja ezt uralkodó szemléletnek —
 bár azt is meg kell állapítanunk, hogy
 volt rá objektív alapja is.) Ugyanerről a
 proletár szemléletről győz meg egy ugyan
 csak ebből a korszakból származó, József
 Attiláról szóló irodalmi cikke is. »a proletár
 elrontott emberi példány . . . « »félbemaradt
 lény, akiből nem lett se paraszt, se gazda,
 se gondterhes kereskedő főnök . . . (akiből
 nem lett) polgár . . . « Ezt a proletár ideológiát
 a Szociáldemokrata Párt képviselte, és ezt
 Móricz is felismerte — mint sokkal később,
 1942-ben a Népszava-üggyel kapcsolatos
 egyik levele bizonyítja. Ez az opportunista
 munkásság zárkózott el a parasztság problé-
 mái elől és Móricz ezekkel nem tudott
 azonosulni.

A Móricz proletáriátus felé irányuló kiút
 keresése, de ennek meg nem találása — hozta
 az író nagy művészi megpróbáltatásait, válsá-
 gát. És erről ad nagyon megrázó képet az
 »Életre ítélve« c., e kötetben — sajnos —
 nem közölt novella. »Csak a fiatalnak lehet
 szabadon engedni magát, aki saját öröme

dolgozik. Neki ezt (t. i. a Péter képét D. M.)
 úgy kell megcsinálni, hogy a papok átve-
 gyék . . . Hogy a színei édeskések? Próbáljon
 ne az lenni. Elég, hogy megengedi magának,
 hogy a bonctani érték őszinte marad, ha
 még a színekben sem tesz engedményt,
 akkor nem veszik át . . . Hiába a nagy mult!

Az időrendi szerkesztés problémáiból
 indultunk ki. Láttuk: a gazdasági válság
 időszakának ábrázolása hogy táguolt kivezető
 út keresésé, sőt mutatásá. Innen érthetjük
 meg az író további témaválasztásait is. Ott
 az emberi nyomorultság legteljesebb fokát
 képviselő »Árvácska« téma (a novella szintén
 hiányzik a kötetből —) Ott vannak a
 proletárlány sorsának ábrázolásai: a Csibe-
 írások. És nem véletlen, hogy éppen ebben
 a korszakban kezd hozzá saját élete, gyermek-
 kora ábrázolásához, hiszen ezek a novellák
 (később az »Életem regénye«) egyúttal a
 szegényparaszti nyomor elviselhetetlen,
 lázító képét adják. (Ld. pl. »Levélhordó« c.
 novellát.)

Szerintünk tehát ez a kötet és a bevezető
 előző Móricz utolsó korszakának sokkal
 mélyebb és átfogóbb képét kelthette volna
 fel az olvasóban, ha Illés Endre a szerkesztés
 alapszempontjának az időrendet tekintette
 volna és kiindulásul a társadalmi válság —
 Móricznál kétségtelenül fordulatot hozó — bő
 bemutatásából és elemzéséből indult volna ki.

Utaljunk még röviden az előző pár lénye-
 ges problémájára. Illés Endre közvetlen,
 meglehangú, az író életét és műveit alaposan
 ismerő előszava nagyon közel hozta az
 olvasóhoz az öregedő Móricz Zsigmondot.
 Megismertette vele az író egyre nehezedő
 művészi és emberi problémáit. Erre kitűnő
 módszert alkalmazott: Móricz cikkeinek,
 riportjainak, közvetlen vallomásainak nagy-
 szerű anyagára építve beszélt az öregedő
 író legnagyobb művészi vállalkozásairól.
 Sajnos, ebbe az egységbe a novellákat nem
 tudta bekapcsolni, így azok csak önállóan
 kerültek rövid bemutatásra. Lényegesebb
 hibája ennél az, hogy az író művészi problé-
 máinak tárgyalásánál az »öregkort« nem
 iktatta be Móricz írói fejlődésrájzába. Nem
 emelte ki, hogy éppen az a korszak hozta
 meg fejlődése csúcát, mely a harmincas
 évek elején jelentkező nagy gazdasági
 válságra való reagálásával kezdődött —
 (Illés — mint már előbb bemutatottuk — arra
 sem helyezett elég súlyt, hogy Móriczot a
 gazdasági válság által felvetett problémák
 juttatták el a néppel való teljes azonosulás-
 hoz, így a politikai válaszúthoz is,) — és a
 Rózsa Sándor c. nagy koncepciójú regényében
 fejeződött be. A fejlődés csúcát jelentő
 Rózsa Sándor regényről szintén — egészen
 érthetetlen módon — hallgatott, amikor
 pedig még a Magvetőről is bőven beszélt.

Összefoglalva.: az »Árverés a nádason« c.
 kötetéről azt kell elmondani, hogy tudományo-

san is lényeges hiányt pótol azzal, hogy — bár bizonyos szempontból hibásnak tekinthető a szerkesztés és a válogatás — egészében azonban a 30-as évek eddig önálló kötetben ki nem adott novelláiból a legértékesebbeket tudta egy kötetbe összefoglalni.

Tudományos értékén túl azonban lényeges nevelő hatása van a kötetnek még ma is, mert saját korában népért küzdő politikai

cselekedet volt minden egyes darabjának megjelenése. Olyan politika, melyet Móricz is annak tartott és mi ma is annak tartunk : »En magamra és minden íróra nézve csak egyetlen formáját ismerem el a politizálásnak : a magamét! Ha valaki kiáll az emberek elé és elmondja, hogy élnek ott, ahol a hetedik krajcár hiányzik... az döntő politikai nyilatkozat.«
Durkó Mátyás.

HELTAI GÁSPÁR: A RÉSZEGSÉGNEK ÉS TOBZÓDÁSÁNAK VESZEDELMEK VOLTÁRÓL VALÓ DIALÓGUS

Sajtó alá rendezte : *Stoll Béla* Közoktatásügyi Kiadóvállalat 1951.

Első kiadásának — egy év híján — négy-száz éves évfordulóján jelent meg új s egyben első modern kiadásában Heltai Gáspár Dialógusa. Ezzel a könyvvel a régi magyar irodalomnak egyik becses alkotása került az olvasók s a tudományos kutatók kezébe. Egyben azonban adósság törlesztés is ez a kiadás a felvilágosodás előtti irodalmunknak kéziratban heverő vagy csak régi kiadásban megjelent értékeivel szemben.

Heltai Gáspár szásznak született s a század legjelentősebb magyar nyelvű prózaírójaként halt meg. Életműve megértése, kibontása izgalmas téma az irodalomtörténet számára. Önmagában felőleli a reformáció radikalizálódó, egyre balfelé tartó fejlődését. A lutheránus szászok plébánosa, Dávid Ferencsel együtt lesz a szakramentárius irányzat híve, majd a hatvanas évek végén antitrinitárius. Hogyan vált a század legjobb magyar nyelvű prózaírójává Heltai, aki — a Dialógus Ajánlásának vallomása szerint — csak 1536-ban kezdett el magyarul tanulni? Erre a kérdésre Heltai társadalmi helyzete, nyomdászvállalkozó mivolta adja meg a választ. Ő ugyanis nemcsak, sőt nem elsősorban lelképásztor volt, hanem nyomdász is. 1549-ben alapították meg Hoffgreff Györggyel együtt a kolozsvári nyomdát. Ez a nyomda — eltérően a század általános gyakorlatától — sem a feudális hatóságoktól, sem pedig a városi tanácstól nem függött: önálló üzleti vállalkozás volt. Heltai könyvkiadóként jött rá arra, hogy magyar nyelvű könyveket érdemesebb kiadni, mint német nyelvűeket. A szászok közvetlenül Németországból beszerezhatték a szükséges könyveket, az ezenkívül jelentkező igényeket pedig kielégítette Honterus brassói nyomdája. Heltai előtt tehát egyedül a magyar nyelvű felvevő piac maradt nyitva. Ez azonban önmagában még nem magyarázná meg Heltai magyar nyelvű íróvá válását. Tovább kell lépünk az előbbi nyomon. Heltai, mint nyomdász, egyre inkább elszakadt

saját osztályától, a szász patricius polgárságtól. Ez a réteg ekkor már a termelőerők konzerválására törekedett, azok fejlesztése helyett: az ipar fejlődését ekkor már amúgyis akadályozó céhek kapuit lezárták, tőkájüket földbe fektették. Heltai nyomdájával nem ezt az utat akarta járni. Az ő meggazdagodását nem a szász nemzetiségi elzárkózása és ezzel a felvevő piac leszűkítése — ellenkezőleg — a belső piac kiszélesítése biztosította. Így került szoros kapcsolatba az ötvenes évek második felében a hasonló célokat valló kolozsvári magyar kézműves polgársággal és ezek között találta meg olvasóit is. A szász polgárságtól elszakadva, közel került a magyar kézműves polgársághoz: megismerte annak életét, kulturális szükségleteit. Nemcsak megismerte, de egyben meg is szerette a magyarságot: erre mutat a magyar nyelv iránti szeretete, valamint Magyar Krónikája, amellyel azt bizonyította, hogy a magyar multat is magáénak vallja.

Heltai végigjárta a reformáció különböző fejlődési állomásait: ez azonban nem azt jelenti, hogy az ő életútja azonos Dávid Ferencével. Az antitrinitarizmushoz csak több évi fontolgatás után csatlakozott, majd János Zsigmond halála után nyíltan nem állt ki hite mellett. Heltai vagyonosodó polgár volt: az ő törekvése a rendezett állam megteremtésére irányult, amely megfékezi a feudális dúlókát-fosztókat, de egyben fékmentartja a népi meggazdagulásokat is. Ezért hangsúlyozza műveiben, hogy a fennálló rend isteni eredetű (tehát megdönthetetlen), a hatalmasokon az isten áll bosszút. (Nem a nép.) Világnézetének ezek a korlátai nem csökkentik szemünkben jelentőségét. Egész életműve: harc a feudalizmus ellen. Harcát nem elszigetelt polgári, hanem közös jobbágy-polgár platformról vívta. A haladó polgárok törekvései ebben a korban egybeestek a jobbágyok érdekeivel. Irodalmi művei: a Dialógus, a Fabulák, a Háló, a Magyar Krónika egy-egy állomását jelentik

küzdelmeinek. Amikor vallásos köntösű írásköbön nem lehet vívni a harcot, világi szépprózát ír. A Fabulák a tizenhatodik századi magyar irodalomban jelentkező elvilágiasodás ragyogó eredményei, bizonyítékai. Heltai utolsó éveinek munkássága, a Magyar Krónika, széphistóriák és históriás énekek kiadása a haladás egyetlen járható útját jelentették. Egész életműve — ha osztálykorlátai miatt ellentmondásosan is — a polgárság mellett, annak törekvéseivel együtt a széles tömegek érdekeit fejezte ki. Az ő munkássága megítélésénél is alapvető szempont Révai József megállapítása: »A magyar kultúra nagyjaiban nemcsak és nem elsősorban osztálykorlátaikat, polgári jellegüket kell látnunk, hanem elsősorban népi jellegüket.«²

A Dialógus-t pályája korai szakaszán, 1552-ben írta. Tartalmilag: két polgár, a józan istenfélő Antal és a részeges, tobzódó Demeter között hét napon át folyó párbeszéd. Antal megmagyarázza, régi barátjának, Demeternek, a részegség és tobzódás veszedelmes voltát. Demeteren annyira fog a tanítás, hogy a hetedik napon már három forint megtakarításával dicsekszik el Antalnak. Heltai Franc Sebestyén német szerző művét dolgozta át magyarra. Az értekezést dialógussá alakította és önálló részleteket is toldott bele. E művet azért írta, mert: »isznak az emberek, tobzódznak, lakoznak és külemb-külembféle heabavaló keltséget művelnek.« (Ajánlás) és emiatt »nemcsak a lélek, a test, a jó hírnév, a jó erkölcs és szemérmesség vész el... hanem elvész a marha is, és az emberek elszegényednek miatta, koldusságra és egyéb nyavalyákra jutnak.« (IV. rész.) Heltai tehát a fényűzés, a mértéktelen költségek ellen hadakozik. »a pénznek itatra, fényűzésre való elvesztegetése, ekkor már akadályozta a tőke felhalmozását, a polgárság anyagi fellendülését.« (Stoll. XII. 1.) — »Heltai maga is vagyonosodó tőkés, aki takarékoságra, szívós munkára építette fel gazdagságát, ő is a létben van fenyegetve. Ezért bélyegzi meg a részegséget, tobzódást és fényűzést »iszonyoságos bűneknek«. Ezért állnak ezek a bűnök ellentétben »isten parancsaival.« (Stoll. XIII. o.) A részegség és tobzódás elsősorban a nemesség bűne. Heltai könyve kíméletlenül támadja a feudális urakat, akik jobbágyaik fokozott kizsákmányolásával teremtik meg fényűzésük anyagi feltételeit. Könyvében a jobbágysággal rokonszenvez. Forrása, Franc szemlélti korlátaikat is: »mint lépi túl: művénekezekbe a részeibe viszi be a legtöbb eredetiséget. Ilyen megrendítően írja le a jobbágynyúzást: »Az urnak ő magának is kell, az is ró, vonszon, nyúz, korból. Ha tekinted tehát a szegénynek csak mezíten teste, gyermeke és felesége

marad, egyéb semmi. Jaj e visszafordultságnak!«-kiált fel Heltai ennyi istentelenség láttán (IV. rész.) A jobbágyság védelme a polgári termelés egyik vasárló rétegének védelmét jelentette. Forradalmi következtetéseket ebben a műben sem vont le. Antal uram az isten elé idézheti végső számadásra a feudális urakat. — Heltai fejlődését is jelzi ez a könyv: ekkor és ezzel a művével kezd közeledni a sacramentáriusokhoz.

A Dialógus az 1552. évi kiadás hasonmásaként jelent meg, Stoll Béla bevezető tanulmányával és a szövegértelmezését megkönnyítő szelvényzékével. (Ez utóbbi bővebb is lehetne.) Stoll tanulmányában kritikailag értékesítette a Heltai-kutatás eddigi eredményeit: elsősorban Czöbel Ernő és Waldapfel József tanulmányait használta fel. Heltai írói útját a Dialógusig rajzolta meg, a későbbi fejlődésére csak utal. Tanulmányának nagy erénye világos okfejtése, áttekinthető rendszerezése, közérthetősége. Helyes kritikával illeti az eddigi szakirodalmat Heltai írói útjának Stoll által rajzolt képével, az ellentmondások feltárásával és megmagyarázásával lényegében egyetért: a fentiekben nagyjából erre támaszkodtam. Keveset mond azonban a tanulmány Heltai írói műveltéről. — Alig több mint egy oldal jut erre. Amit itt mond, az helytálló és arra mutat, hogy Stoll a Dialógus alaposabb művészi elemzését is el tudta volna végezni. »Heltai írói tehetsége a magyar társadalmi valóság ábrázolása közben fejlődött ki, — még akkor is, ha valamennyi műve idegenből való átültetés, fordítás. — írja. (XXVI. 1.) Kár, hogy ezt a nagyon helyes megállapítást nagyon kevés konkrét példával támasztja alá.

A Dialógus művészi elemzésénél óvatosságra int bennünket a munka fordítás művolta. Waldapfel József kutatásai azonban eléggé világosan tisztázták viszonyát forrásához, Franc könyvéhez. Heltai eredeti művészi eszközeinek vizsgálatánál az ő megállapításából indulhatunk ki: »Ahol Heltai Francot követi, ott sem fordítja a szó igazi értelmében, hanem mint egyéb irataiban és a mesékben is, csak vezetteti magát az előtte álló szövegtől, mondatról-mondatra, de rendszerint nemcsak új nyelvre fordítja, hanem egészen újra önti őket. S itt, ahol az érveknek és hivatkozásoknak helyenként szinte scholasztikus rendje ellenére annyira friss, olyan erősen népi stílusú német írást dolgoz át, már erősen szembeötlők saját népiessége. — szinte rálicítál Francéra: további népi szólásokkal és a népelet újabb mozzanataira tett célzásokkal tűzdeli meg.«²

Stoll tanulmánya is hangsúlyozza, hogy Heltai írói tehetsége a magyar valóság ábrázolása közben fejlődött ki. Bizonyításként

²Révai: Irodalmi tanulmányok. 280. 1.

²Waldapfel József: Heltai Gáspár, és forrásai. ITK. 1934. 363. 1.

felhossa a harmadik részben szereplő fejedelem, pap és bíró választást. Ezek a részek valóban a könyv »művészi leg sikerültebb részei«. E mellett azonban még több apró képen benyomul a valóság, a középkori város és polgármester mindennapi élete a könyvbe. Az ötödik napon, csütörtökön, Demeter a szokottnál korábban érkezett a tanításra. Most már nem szokatlan a korán kelés, mint részeges korában volt, de most más ok miatt is felébredt. »ma kedig, miért hogy csöttertec és vásár vagyon igen reggel kezdenék az utcán marhát a piacra hozot (hozni): Ebbe serkenéc fel«,— mondja. Az utolsó napon Antal rövidre fogja az oktatást. »Mert szombat vagyon ma, a Barbélyhoz is kell mennünk.« (VII. rész.) A tanítás tehát nem légüres térben folyik: Heltai munkájuk, mindennapi életük közben ábrázolja hőseit. Csütörtökön ezzel fejezi be Antal uram a tanítást: «... ma a vásárra is kell mennem, miért hogy csöttertec vagyon.» A negyedik részben arról írva, hogy a »bokorból támadott is eltanulja az urak fényűzését, ilycn plasztikus képpel varázsolja elénk a bokorból támadott házát.« »Maga ha házához megy, ott semmit nem talál, hanem a huloháznak nagy hitvánul tapasztott falát, egy macskát a hideg tűzhelyen.« (IV. rész.) Ezek a képek a mindennapi élet és a környezet jöszemű ábrázoló-jának mutatják Heltait.

Antal és Demeter beszélgetésében a főhelyet a részeges és tobzódás »ondokságos« mivoltának hangsúlyozása foglalja el. Nagy erénye Heltainak, hogy az erkölcsi szentenciák mellett, amiből bőven kijut Demeternek, konkrétan jellemzi a részeg ember különböző típusait. Csaknem minden részben elmondja a részeg ember jellemző tulajdonságait. Izelítőül iktassuk ide a legsikerültebbeket. »Mert jól látjuk, hogy sokan, mikor részeges, medve természetűek, necik (nemelyek) disznó természetűek, nemelyek kedig eb természetűek, es teljességgel ördegekké lesznek.« (VII. rész.) Az olvasó önkénytelenül Tinódi hasonló célzatú versére, a »sokféle részögösről« címűre gondol, ezt olvasva. Kipellengérezí Heltai a részeges asszonyokat is: »Sok az asszonyállatok közül a bor miatt csacsogni kezdnek, nyakokat felemelik, tés-tova számlálnak.« (III. rész.) Úgyes írói megoldás Heltai részéről, hogy Demeteren, pár nappal azelőtt még korhelykedő barátján mutatja be a részesség következményeit: »Lá mely tziinteremszínű vagy te, jó atyámfia Demeter, mely igen rántzos az orczád, ugyan discantot írthanának re:lá mint eset be mind a két szömed, maga alég vagy huszonkét esztendő ember.« (II. rész.) Ebben a jellemzésben az a jó írói megoldás, hogy általános kusza vonások helyett egy konkrét részegeskedő embert rajzol meg. Mennyi maró gúny van a részeges nem-

képében: »Törvény kellene tenni a jobbagyoknak: tehát ennyét tud hozzá, mint a bagoly a páter nosterhöz: nem tudja, ha vagyon é Decrétum, avagy nincs. Azonközben a nagy tobzódás miatt elvész a gyomra, megcsomószik a nyaka, meggörbed a háta, megtekenesül a hasa, és megtántorodik lába.« (IV. rész.) Külön figyelmet érdemelnek ennek a mondatnak a pontos, találó igéi. A humora is megcsillan a részeg ember jellemzésénél. Jellemző azonban, hogy erre az utolsó előtti fejezetben kerül sor, miután nyomós erkölcsi érvekkel már előbb meggyőzte Demetert a részesség káros voltáról. »A bor ital után kedig mindjárt elvész eszek: ott nincs azután tanács, ott nincs okoskodás, tudomány, hanem zürzavar. Egyik elkezd és énekel, a másik sír, a harmadik mindkét kezével hársol, a negyedik pénz számlál, maga egy sincs erszényébe. Az ötödik nagyon magyarul, maga egy betűt sem tanolt soha, hatodik kérkedik vitézségével, maga soha egy ellenséget nem látott, hetedik nagyon katzag, ha kérde, nem tudja miért... Ki győzi mind előszámlálni«-írja. Ugyanebben a fejezetben később így ír: »Megtetikint a mívet, de nem nyúlnak hozzá: Mert nem kell, mint a holt ebnek a csont rágás, Eléb eléb balagnac, mint a falon való árnyék.« — Waldapfel József ezen a képen mutatja ki, hogyan távolodik el Heltai forrásától. — A részeges ember nem kerül el a büntetést: milyen páratlanul szemléletes, ahogy Heltai ezt ábrázolja: »... az ördeg ott szekdecsl a pázifon előttek, úgy lesi lelkeket.« (a VI. részből.) Ez a rövid áttekintés csak izellítő Heltai sokoldalúan bemutatott részegember típusaiból.

A részeg ember »ördöge«, fő csábítója a borital. Antal uram a mértéktelen ivástól azzal próbálja visszatartani Demetert, hogy személyes ellenségeként állítja be a bort. Ezt láttuk az előzőekből is. Valósággal megszemélyesíti a boritalt, — ahogy Szkhárosi a fősvénységet, nagyságos úrnak nevezte — . Mert nyilvánvaló dolog ez, hogy a borban semmi szemérmesség nincs« — írja Heltai. (III. rész.) Mähelyt egy remek jelzővel kelti életre a bort: »Ez a gyönyörű-séges bor itálnak gyümölcse«-írja (IV. rész.) a részegeskedő nemes fent idézett jellemzésének tanulságát levonva.

Ért Heltai ahhoz is, hogy részletes jellemzés helyett egy vonással életre keltse alakjait: »Mert ez előtt való időbbe polgár uram eljárhat vala a fekete báránybórral belet hatzokába, nagy urak előtt is. De most szégyennek tartja, ha hát subába megyen oda is. Ha távoly látod, hogy nyest ruhájába előballag, király kancelláriusnak véled: maga kezel sincs hozzája«, (IV. rész.) Egy jellemző ruhadarabbal elénk tudja állítani, a középkori városi polgár alakját.

Nem felesleges munka ilyen aprólékosan foglalkozni Heltai ábrázolási módszereivel, a Dialógus művészi sajátosságaival. Így láthatjuk csak Heltai művészi fejlődését a Fabulák-ig, amelyben már nemcsak ilyen apró jellemző képeket tud megrajzolni, de megvillantja az erdélyi tájat (LXXVI. fabula.) és a jobbágyfalut (XCIC. fabula) is.

Szólnunk kell a Dialógus nyelvéről is. A Dialógust a találobbnál találobb kifejezések közmondások, hasonlatok színesítik. Milyen találó szó például a cifrálkodó, hivalkodó, fényűző ember jellemzésére a »magamutatás«. A mértéktelenség Heltainál: »felötte valóság«. A borban semmi »szemérem« nincs. Ugyanez a művészi megoldás megtalálható Szkhárosi Horvátnál is:

»Oh mely szemérem ez a sós szalonnának,
Az disznó soldornak, hogy füstön hallgat-
nak.«

(Kétféle hitről.)

Fent láttuk, hogy milyen pontosan használja igéit. Ugyanilyen találoak, »sokat mondóak« jelzői, kifejezései: Demeter »tzinterem színű« a részek a »dedérek céhébe« tartoznak. — Ami a Dialógus stílusát illeti, igaza van Stollnak: »a betoldott helyeken a legerőteljesebb.« »Legszembeötlőbb sajátása, hogy szereplőit folyton beszélte«. Stílusát a humoros részletek még vonzóbbá teszik: Demeter: »Mint én hallom, jó Antal uram, eddig én az ünökkel egy cébe voltam«, a részegekkel egyetemben. Antal: »Jó atyámfia Demeter, arról semmi kétség ne legyen.« (VI. rész.) A nemes ifjú »egynyihányszor szövétneket magyaráz szönyeg helyébe.« Demeter azt hitte régen Antal uramról, hogy »igen Antal a fejed.« A Dialógus egyik legszébb része a bokorból támadott jellemzése. Milyen szemléletes különben maga a kép is: bokorból támadott. Stílusára jellemző bizonyos komor pátosz. Az ilyenféle felkiáltások egy-egy rész végén: »Jaj a világnak e gonosz-ságáért« — »Jaj e visszafordultságnak.« (A visszafordultságnak Heltainál ugyanaz az értelme, mint Szkhárosinál a *fejtelenségnek*. Szkhárosinál a fősvénység teszi »fejtelnen lábbá« az urakat.) »Jaj, jaj a nagy vakságnak.« — »Ó nagy bolondság«. Mindezek a kifejezések jellemzőek az Őszövetséget felhasználó reformátor írókra. Ezekkel az állandóan ismétlődő felkiáltásokkal húzták alá mondani-valójuk komorságát. Népi eredetű szólás-mondások is találhatóak a Dialógusban.: »Nem oda Budalí« »Bátor káros bankódyék« Csábító feladat lenne a mű további elemzése, de ez kívül esik egy bírálat keretein. Pusztán a lehetőségekre szerettem volna felhívni a figyelmet.

A Dialógus nyelvéről, stílusáról összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy nem érzik rajta fordítás, átdolgozás mivolta. Kifejezé- seire, stílusára a nép nyelve, gondolkodás-

módja nyomja rá bélyegét. Igaza van Czóbel Ernőnek: »A Dialógusnak, feddő, rábeszélő, meggyőző stílusa ugyanaz a stílus, mellyel Heltai később a Fabulákban (1565) oktat, a Háló előjáró beszédében izgat, (1570), s a Krónikában mesélve lelkesít.« (1574.)³

Innen indult Heltai stílusának a fejlődése, hogy a Mesék és Magyar Krónika igen fejlett művészi stílusáig eljusson. »Mátyás királynak köszönjük ezokaéért ezt, hogy nálunk vagy az magyar krónika, Mert ha Mátyás király oly bőv fűzetést nem tött volna, és viasz fazékban és somfánál főzött volna, mint az mostani fejedelmek és urak, bizony egy csöpp krónikánk sem volna.«⁴

Heltai stílusa, nyelve a reformáció írónak nyelvével rokon, mint arra fentebb is rámutat- tam. Ideje lenne lassan már, hogy irodalom- történetünk megvizsgálja a reformáció korá- nak irodalmi nyelvét. Népnyelv és irodalmi nyelv szoros egybefonódása jellemzi nagy vonásokban ezt a nyelvet. Egy ilyen vizsgálat megmutatná, hogy kifejezésekincsben, a stílus szépségében milyen gazdag, kifejező ez a nyelv. Egyben arra is rámutatna, hogy irodalmunk magyar nyelvűvé válása, már ebben az aránylag korai szakaszában is — éppen a népnyelvvel való szoros össze- fonódása miatt, — magasrendű művészetet eredményezett.

A Dialógus a folkloristának is rejteget kincseket. Az Ajánlás-ban a Regélő hét-ről emlékezik meg: »azoknak a lelke, akik részeg- ségükben összekeveredtek és halva maradtak: »egyenesen megyen a menyországon túl, ama kis faluba, kinek Perdut neve.« (II. rész.)

A Dialógus részletes elemzése még jobban aláhúzza Heltai művészetének egy már eddig is látott vonását: népiségét. Heltai népiségét nem tudatosságából magyarázhat- juk, hanem a nép életével való szoros kapcsola- tából. Mint polgárember, a feudálisokkal szemben azonos volt érdeke a jobbágyságéval. Ideológiai fejlődésében olyan mozgalmakhoz kerül közel, amelyek társadalmi bázisát főleg plebejus tömegek alkották. Együtt élt a néppel, magyar nyelvű íróvá fejlődve ezt a népi beszédet tanulta meg. Későbbi fejlődésében népisége főleg formai, — és részben tartalmi — téren mélyül el.

Ez az elemzés túllép egy bírálat keretein. Szükséges volt azonban mindezeket elmondani, ha a Dialógust Heltai életműve egészében akarjuk elhelyezni, továbbá, hogyha a Stoll által világosan felrajzolt társadalmi háttér mellett a művészi megoldást is látni akarjuk.

A Dialógus új kiadása egyik első fecske a XVI. század irodalmából. Helyes volna, ha a többi adatlan, vagy csak régi kiadásá- ban megjelent művek új kiadása követné.

Varga József

³EphK. 1911. 127. 1.

⁴Magyar Krónika. Bp. é. n. 3. 1.

URBÁN ERNŐ : TŰZKERESZTSÉG

Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952.

Termelőszövetkezeteink belső megerősödésének ábrázolásával Urbán Ernő ebben a színdarabjában a legaktuálisabb témát választotta.

A mezőgazdaság kollektivizálása során alakult szövetkezetekbe tömörülő, eddig egyénileg gazdálkodó szegény és középparasztság nehezen tud behelyezkedni a közös elgondolásokba és a kollektív szellemű munkába. A földek és igazsátlatok behozása után a tudatban még megmaradt csökevények, egyéni vélemények és érzelmek formájában, de nem kis mértékben a multhoz fűződő gazdasági és családi összeköttetések szálai is kötik, az egyént, gátolják a jó együttműködést, sőt olyan konfliktusok forrásai lehetnek, amelyek az egész szövetkezet további fejlődését megakadályozzák. Kiküszöbölésük sokszor hosszú és heves harcra kerül, s végleg csak a múlttal való teljes szakítással szüntethetők meg.

A színdarab drámái sűrítéssel egy szövetkezet életében mutatja be ezt a mindenütt lejátszódó, fejlődési folyamatot és hogy ez miként alakul a «tűzkeresztségen» keresztül a belső megerősödésig.

A fejlődésnek az ellentéteken keresztül vezető útján, az ellentmondások sokszor magát a haladást akaró embert is a legkedvezőtlenebb állapotok szélsőségeibe sodorják.

Urbán Ernő bátran a maga ellentmondásaiban ábrázolja ezt az átalakulást. Bonyolult életszerű összeshövődésében mutatja meg súlyos következményeit. S amilyen bátran feltárja a hibákat, oly szabad lendülettel mutat rá a megoldás útjára is. Így bátorságával és sokoldalú ábrázolásával benünkét is magával ragad, könnyebbé teszi a beleélést, mondanivalójának elfogadását.

A dráma mondanivalóját az egész drámaiságával fejezi ki. Mit jelent az, hogy egész drámaisága? — Nem emel ki egyes részletet a többi rovására, hanem az lesz a fontos, hogy az adott helyzeteken és a cselekményen keresztül hová fejlődik a jellem és ezzel milyen új helyzet alakul.

Így a szövetkezetből kiépő Ható Ignác, társadalmunk mai körülményei között, előbb-utóbb olyan helyzetbe kerül, amelyben világos lesz előtte, hogy vagy teljesen a kulákok oldalára áll, vagy vissza kell térnie a szövetkezetbe. A kulákasszonnyal való vitája során döbben rá, hogy ha nem számol le multjával a kulákok táborába kényszerül. Ezzel a felismeréssel bekövetkezik jellemének legfőbb fordulata és dönt: «...világgá kiáltok mindent! Érted, mindent!... Ha bűnös vagyok, ítéljenek fölöttem. De kulákok lába-kapcája nem leszek! Ha belepusztulok, se leszek!»

Nézzük meg közelebbről, hogy ez a téma értékes mondanivalójával hogyan valósul meg a drámában.

A darab felépítése nagy vonalakban a következő: Az első kép utolsó jelenetében kirobban a konfliktus, amelynek igen súlyos következményei lesznek. Ható Ignác igazgatósi tag és brigádvezető egész életével hátra-arcot csinál, kilép a szövetkezetből, újból egyénileg akar gazdálkodni. Példáját követve el akarják hagyni a szövetkezetet a középparasztok is, sőt elvakultságukban majdnem megölik a párttitkárnt. Ható Sohár Lidivel való vitájában látja meg, hogy a történettel a kulákok oldalára került. Újabb fordulat áll be törekvésében így lehetővé válik a megnyugtató megoldás. Ehhez kapcsolódnak azután a családi és közösségi élet viszonyaiból származó bonyodalmak.

A konfliktus nagy jelentőségű. Kialakulását lehetővé teszi Ható és Köröm Sándor vitája. Ennek kiélezettnek és sértőnek kell lenni, hogy Ható Ignácot megakadályozza annak a néhány szónak kimondásában, amellyel Sohár Lidivel szemben tisztázható magát. A sértődött lelkiállapot sokáig intenzív marad, mert a vita a legmagasabb feszültségében szakad meg.

A konfliktust ebből a szempontból a helyzet hozza létre. Sohár Lidi belépésén múlik, de megérkezése nincs előkészítve és világosan megokolva, ezért véletlennek látszik.

Hatónak meg egy oka van a hallgatásra. Ha legyőzné felindulását és el tudná mondani a cséplő-daraló történetét, akkor egyben a bolond Misáról is beszélnie kellene, mert — mint később is látjuk — egyenes jellem, amit tesz, azt teljesen végrehajtja. Külön a cséplő-daralóról ezek szerint nem tudna beszélni. Misáról meg nem akar, mert felesége unokaöccse.

A bolond Misa alakja így a konfliktusnak fontos oka lesz, de szerepe Ható jellemének további fejlődésében is döntő, ezért drámai funkciója jelentős. Mégis megjelenése nincs megokolva, sőt következtelen.

Sohár Lidi ismeri annyira a viszonyokat, hogy szolgáját nem hozza el, amikor be akar lépni a szövetkezetbe s ezért fontos kulák voltának rejtése. Ha mégis elhozza és be akar lépni, mint a későbbiekből valószínű, persze csak időhúzás miatt, akkor nagyon tájékozatlan a körülmények megítélésében, mert így csak ellenkezést vált ki és nevetséges lesz, de célját nem éri el. Rajza nem felel meg következtetésen a későbbi számító ellenségnek.

A konfliktus annyira a helyzetre van felépítve és oly finomságokon múlik, hogy előre kiszámítani nem lehet. Sohár Lidi is

csak annyiban oka, amennyiben felhasználja a véletlen nyújtotta lehetőségeket az intrikára.

Mégis az összeütközésben szereplő okok, Köröm Sándor túlzó követelései, Ható el nem számolt multja, Sohár Lidi vádjai, ha nem is itt, de más helyzetben találkozással okozhatott volna olyan feszültséget, amelyből konfliktus robbanhatott volna ki. Ezért minden véletlensége mellett is tipikus és szükségszerű.

A cselekmény további szövődését teljes mértékben a konfliktus határozza meg. Ható Ignác igazságtalan bánásmódnak érzi a történeteket s vissza akar térni a magángazdálkodáshoz. Jellemző rá lelkiállapota. Józanul látja a helyzetet: »egy-két év múlva mindenütt a szövetkezet lesz a győztes» monja Fuvaros-Szél Jánosnak a »gürcölő, kuporgató» gazdákkal szemben, mégis jobb meggyőződése ellenére, ha már egyszer elküldték, teszi az ellenkezőjét a legnagyobb következetességgel. Elszántságának ereje látszik abból is, hogy már fiát is bele akarja vonni terveibe. Új konfliktus alakul ki apa és fia között.

A vitában Ható Imre alakja hatalmasra nő. Szenvedélyesen tiltakozik apja felkínált »szűz tizenhat holdja« ellen, mert »ezer meg ezer holdakat» lát. Különösen elmélyült az ábrázolás akkor amikor a fiú lelkesedésében csaknem ugyanazokkal a szavakkal fejezi ki ragaszkodását az új élethez, mint este az apja: »Miért vegyek hát igát a nyakamba... ha egyszer ura, nem pedig rabszolgája lehetek annak a földnek.»

A cselekmény közben tovább bonyolódik. Fuvaros-Szél János és a középparasztok Ható kilépéséből, különösen mikor látják, hogy lovait is elviszi, gyanakvó természetüknek megfelelő következtetést vonnak. »Rágyóttam én az éjjel. Rá én aki fölállt a mi nem kellünk, minket előbb-utóbb kitérnak innét, de lovaink... a lovaink azok köllenek!» látja Fuvaros-Szél. Nagyon hosszú az út innen még az öntudatosságig. Vakon követik Ható Ignác példáját és hajlandók, ha kell erővel is kiszabadítani lovaikat. A szövetkezet udvarára csődülnek és megostromolják az istállót.

Az idejében érkező Köröm Sándor engedékeny szavaiban még a tegnapi éjjeli sértődöttség hangzik »eddig is megvoltunk, ezután is megleszünk gazduramék nélkül.« Boziné azonban nem engedi sem a lovat sem az embereket. Perspektívája sokkal szélesebb, a célt látja az ezerhatszáz hold bevetésének feladatát, amelyhez tett kell, munka, emberek és lovak. De nem szavaival, hanem bátorságával állítja meg a további romlást. Az ostromlókat meg akarja akadályozni az ajtó betörésében, de a lezúduló torlasz eltemeti.

A gazdák megdöbbenve állnak meg. Törekvésük megakadt. Egyelőre Boziné sorsa köti le őket.

Ez volt a másik vonal, amelyen a cselekmény kibontakozott. — Boziné balesetéig a szövetkezet ügye rohamosan romlik. A bomlasztó törekvésekkel, amelyek érzelmi, ösztönös jellegűek, itt megállanak. Az érvek nem segítettek, a megdöbbenő helyzet nyomán áll be a megtorpanás. Tehát nem változtak meg a szándékok, a cselekményben nem áll be változás, csak megállás.

A bonyodalom más szálain tovább alakul a cselekmény. Ha a kulákok terve sikerül, akkor Ható és a középparasztok átpártolásával a szövetkezet bomlása még nagyobb méretű lesz. A kulákok látszólagos kezdeményezése mögött a végső létszer hűzódik meg Sohár Lidi hiába próbálta meg, nem juthatott be a szövetkezetbe, más utat kell találni, mert súlyos a helyzet. Bajusz Mihály, az egyik kulák fogalmazza meg: »Se szógánk, se napszamosunk... Oszt minden adót a mi nyakunkba sóznak.« Újszövetkezetet akarnak alapítani, ahová becsúszhatnának mindnyájan. Ez akkor sikerülhet, ha Ható írja a kérvényt. A terv a tegnapi éjjeli események nyomán kialakult új helyzetre épül, de egyetlen és döntő lehetőség. Az új konfliktus szigorúan felépített szükségszerű és a jellemeken fordul meg. Ható és a kulákasszony találkozásán két erős akarat teljesen egymásnak feszül és a két akarat mögött két világ harcol.

Sohár Lidi minden tudását összeszedni. Nem ellenkezik a haragos emberrel, inkább hízelegni próbál: »Csak a választ segítetttem. Azoktól, akik úgyis kineztek. Akikhez úgysem illettél.« Azután érzékiségére akar hatni, úgy mozdul, hogy kigombolt blúzából kivillanó mellét a férfi észrevegye. Majd rágalmozni kezdi a tszcs-t »csak zászlónak, csalogatónak kellett nekik. A csoport a nyakadat törte, én az életet kínálok neked.« Önmagát is kínálja. Mikor mindenben kudarcot vall, a végső érvet veszi elő: »...még ma levelet írok... elmondom, ki volt a bolond Misa... Senki sem hiszi el, hogy te a sógora, semmit sem tudtál róla.« Az eredmény a kívánttal éppen ellenkező. Ható most látja be teljes szükségszerűséggel, hogy le kell számolnia mindennel, ami erre az útra kényszerítette.

A kulákasszony elszámította magát. Önző célja érdekében felsorakoztatott minden érvet és a legnagyobb ügyességgel alkalmazta őket, de megfeledezett arról, vagyis soha nem tudta volna megérteni, hogy olyan jellemeket, mint Ható Ignác, akik végérvényesen az egyszer megtalált igazság szerint cselekszenek, sem hízaléggel, sem ígérgetéssel, sem fenyegetéssel, más útra vinni nem lehet.

Ebben a jelenetben sikerült legjobban a cselekményen keresztül jellemezni a szerep-

lőket. Minden szóban, de a szavak egymásutánjában és viszonyában is a mögöttük meghúzódó törekvések tükröződnek. Az érvek gyors váltogatásában érezzük Sohar Lidi erőfeszítéseit — célja elérésére, de okos számításait is, amint a lemért hatás nyomán a helyzetnek megfelelően sorakoztatja érveit. Másrészt Ható rövid kifakadásai, amelyeket hiába igyekeznek elnyomni a pergő szavak özönei, mindinkább erősebbek lesznek, míg végül az egész helyzet felismerése nyomán kirobban a kulákok terveit megsemmisítő döntés.

Talabér Misa titkának felfedése kétélű fegyver volt. A harc életre-halálra folyik. Élessége ellenére sem szigorúan a cselekménybe vágó.

Misa merénylete nem sikerül. Sajnos a jelenet is gyenge. A jellem ábrázolása nem következetes. Talabér Misa tudja, hogy Ható bármelyik pillanatban megérkezhet, mégis ahelyett, hogy tovább is tettette a bolondot, résen állna, követeléseivel felfedi titkát az asszony előtt, sőt dulakodni kezd. A férj legjobbkor jön, a fiú épp a végső pillanatban. Szerencse és véletlenek következtében sikerül elfogni az elővigyázatlan merénylőt, aki félelmetes mozdulatain kívül nemigen bizonyult ellenségnek.

Az utolsó képben Boziné hősiességének, lelkierejének ábrázolása mellett a cselekmény még egy mozzanata perog le. Ható Ignácnak még tisztáznia kell magát a közösség előtt. Magától nem mehet hozzájuk, hiszen a kulákasszonytól jöve már egyszer ott volt, de be sem engedték. Köröm Sándor nem hívhatja, mert cséplőgép- és darálótulajdonosnak tudja. De Boziné balesetért is őt okolja. Boziné küld Hatóért. Nem egészen következetes. Helyesen a cél érdekében teszi, mert vetni kell, másrészt a daráló, cséplő dolgát nem tudhatja, hiszen már felfedte volna kezdetben, ebben az esetben csak sejti a valóságot. Nem tudja elhinni Hatóról a kétszínűséget. Persze ezt a sejtést erősen segíti a fiatalok dolga, ami nagyon emberivé teszi az ábrázolást. Köröm Sándor annak ellenére, hogy egész nap gondolkodott a bajokon és megtalálta okozóját, az »rigyiséget«, nem hajlandó Hatóval együtt dolgozni. Ebben következetes, mert számára a cséplő ügy objektív dolog, amit nem lehet megbánással elintézni. Az ellentéteket a helyzet oldja fel. Bozinénál találkoznak, Ható számára lehetséges lesz a tisztázás, Köröm Sándor is elismeri hibáit, új lendülettel indul a munka.

A cselekmény elemzése feltárja a jellemek lényeges vonásait és szerepét. A jellem és cselekmény nem választhatók el egymástól.

A dráma középpontjában Ható Ignác áll. Rajza következetes, cselekedetei jelleméből folynak. A különböző helyzetekben megfelelően változik. A különböző törekvések nagy

mértékben tőle függnék. Szervesen kapcsolódik fejlődéséhez az egész dráma sorsa. Ennek okai, iránya, eredménye hordozzák a dráma mondanivalóját. Látja a középparaszt életében az elvakult, kicsinyes haszonhajhászás mögött a nagy realitást a »megszakadásig folyó munkát«, a kulákasszony minden mesterkedése ellenére az »új« győzelmét. Alakja az egyenes, tiszta fejjel gondolkodó magyar középparaszt típusának meglevevntése.

Köröm Sándor a szegényparasztság vezetője, a munkásmozgalom régi harcosa. Vörös parancsnok volt, a vérént ontotta 1919-ben. Egyenes, kemény ember. A drámában fontos szerepet visz, de inkább negatív oldalával, hibáival van ábrázolva. A cselekményben szerepe a bajok okozójára szorítkozik. Lelkes törekvésében a cél felé, türelmetlenségével a meggyőzést és türelmet kívánó munkát eltúlozza, ezzel csaknem a szövetkezet romlását idézi elő. Ilyen beállításban nem lehet aktív, kezdeményező, mégis ábrázolásában megmutatkozó egyenes, következetes jellemevel méltó vezetője a szövetkezetnek, aki azután saját hibáit kijavítva tovább viszi annak ügyét.

Boziné a történeteket sokkal szélesebb perspektívából nézi. Nem merül bele a vitába, a cél lebeg előtte, a szántás. Ábrázolása sokoldalú. Látjuk mások véleményében multját, látjuk, amint önfeláldozásával is kész megvédeni a szövetkezet érdekeit. Okos, mindenre kiterjedő figyelemmel bánik az emberekkel. Meggyőződésükre, vitájuk helytelenségére nemcsak a vetésre utalásával figyelmezteti őket, hanem előhossa a közös munka szimbólumait, a földet és később a búzát, ezeket megmutatva el is éri célját, az emberek megnyugszanak, hallgatnak rá. A pártfunkcionárius és a kialakuló változás rajza nem sematikus ábrázolás. Azonban nem kapcsolódik szorosan a kialakult helyzethez, mégis megoldja azt, tehát mintegy gépiesen érvényesül a vetés sorsának említése és ennek a búzával való szimbolizálása, azt a hitet feltételezi, hogy ami történt, annak a jelentősége nem több, mint egy vité, amelynek felhevültségében megfedkeztek a közös célról. Boziné előtt, a látszat szerint Hatónak, mintegy kuláknak kell feltűnni, akinek titkos vagyona van, aki kétszínűen megtevésztette őket. Ennek ellenére, mintha tudná az igazságot, fel sem merül benne ez a lehetőség, pedig újabb-konfliktust idézhet elő, mikor Hatót hívja. Itt úgy cselekszik, mint aki tudja, vagy majdnem biztos a cséplő dolgát illetőleg, mégis mikor beszél, nem erről a sejtelméről van szó, hanem a vetésről. Ezzel Köröm Sándort meggyőzi, pedig a tszcs elnök oka a tartózkodásra Ható magatartása volt, mert nem tisztázta magát a súlyos vád alól. A jellem-

rajzok pontatlan ábrázolása és a szavak és a szimbólum sematikus érvényesülése ebben a jelenetben nehezé teszi a beleélést.

Sohár Lidi alakja, amint láttuk először következetlen, de később elmélyül az ábrázolás és igazi, erős ellenfélnek bizonyul. Így biz Talabér Misa szerepe és alakja igen gyenge. Nem aktív és nem kapcsolódik szorosan a cselekménybe. Drámai funkciója végülis annyi, hogy még jobban meggyűlölteti magát aljas merényletével és Ható Imrénének »lehetővé teszi«, hogy apjának segítsen, tisztázza az apa és fiú viszonyát.

Viszket Jakab, Boda Pál a szövetkezet hűségese harcosai. Fuvaros-Szél az öntudatlan, maga javát kereső középparaszt, akit példával és eredményekkel meggyőzve tszcs taggá lehet tenni. A kulákok Szíjjártóné kivételével nagyon passzívok, hümmögők, ijedt vén emberek. Ható Imre és Bozi Marika az ifjúság lelkes meggyőződésével cselekszenek.

A drámában uralkodnak az erős és izgalmas szituációk. Ezeket nem mindig fűzik össze a cselekmény szálai. Egyes jelenetek nem a cselekmény kialakítására vagy továbbvitelére szolgálnak, hanem a nagy jeleneteket részletezik. Az első színben Boda Pál és Viszket Jakab különben szép jelenete megismerteti a szövetkezet gazdaságát, de a cselekményt semmiben sem befolyásolja. Mesteri annak a megmutatása, hogy a szövetkezetbe lépés ügyét a Fuvaros-Szél féle ingadozó középparasztok »egér perspektívájával« szembem a szegény parasztok küzdelmes, de gyönyörű dolognak látják, mint az anya a gyermekszülést. Kár, hogy ilyen értékes mondanivalókat az epizódisztikus jelenetekben vannak. Ezek a jelenetek az epika felé viszik a drámát, mert szélesen, nem sűrítve ábrázolnak, hiszen számuk még növelhető, akkor részletesebb lesz a rajz és csökkenthető, akkor is létrejön a konfliktus, tehát számuk és mértékük esetleges. Különösen helytelen, ha a szituáció ilyen rajza megvan, de a történetek előkészítése és megokolása hiányos, mint

az első felvonásban. A továbbiak során a konfliktusból kifejlődött cselekmény már szorosabbra fűzi az erős szituációkat.

Az egyensúly még itt sem tud teljesen kialakulni, mert például a kulákszalád tehetetlenségének és kudarcának bemutatása a cselekmény szempontjából szintén epizód.

A nyelvben és a dialógusban rejlő ábrázolási lehetőségeket jól felhasználja a szerző. Első jelenetében Köröm Sándor mindig azokba a kijelentésekbe kapcsolódik, amelyek alkalmasak bántódottságának elmélyítésére. A jogos ellenérvekre viszont nem is figyel, azok nem változtatják meg gondolkodását a sértődött, ember lekiálapotának megfelelően. A konfliktusban a kulákasszony jó szándéka bizonyítékait hozza elő behizelgő szavakkal, de élessé vált hangja a legelső alkalmas szót elkapva, hogy Hatót is a kulákság gyanújába keverje, Bozinét meg-
rágalmazza.

A film a darab fogyatékosait nagy mértékben kijavította. Sohár Lidi megjelenése a tszcs-ünnepélyen előkészített és megokolt. Ható látogatása Schár Lidinél szintén jobban bele van építve a cselekménybe, mert hívják. Talabér Misa szerepe itt sokkal nagyobb, mert komplikáltabb is. Rajza nem következetlen, de célja elérésére tör és csak azután menekül, Hatót nem várja az asszonnyal való vitája és dulakodása idején. Persze a komplikált véletlerek itt sem tünnek el. Lényegesen jobb a középparasztok ábrázolása azzal, hogy vannak olyanok, akik nem akarnak kilépni Fuvaros-Szél lázítására a szövetkezetből. A film többször is hoz képeket a vidékről, a mezei munkáról. A jelenetek kibővítésével sikerült a nagy szituációk túlzott érvényesülését egyensúlyozni így a cselekményt előtérbe hozni.

A mű nem nagy jelentőségű hibáinak boncolgatása, annyiban jogosult, hogy újabb vitákat előidézhet, így elősegíti a további fejlődést.

Ribinszki Károly

MÓRA FERENC VÁLOGATOTT ELBESZÉLÉSEI

Válogatta: Joós F. Imre Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952.

A Szépirodalmi Könyvkiadó az 1952-es könyvhét alkalmával adta ki Móra Ferenc válogatott elbeszéléseit. A tizenhet elbeszélést magába foglaló kötet a Szépirodalmi Kis-könyvtár sorozatban jelent meg, amelynek kiadványaiból az olvasók a magyar- és a világirodalom haladó íróinak, költőinek kiemelkedőbb alkotásait ismerik meg.

Móra Ferenc elbeszélései jól beleillenek a sorozatba. A mult úgy tartotta számon, mint

az élet kisebb-nagyobb kérdéseiről kedvesen, humorosan — s néha kicsit meghatóan — elmélkedő író. Sokkal többet jelent ennél Móra, aki igyekezett minél távolabb tartani magát a »politizálástól«, s akinek mégis írásai legtöbbször van — a mi értelmezésünk szerinti — politika. Nyitott szemmel járó, nagyon becsületesen gondolkozó ember volt. Soha nem felejtette el a »szegénysorsot«, amiben nevelkedett, nem tudott résztvenni

elmenni az emberi elesettség, nyomorúság semmilyen formája mellett, s írói tehetsége döntő részét arra használta, hogy a társadalom elé tárja a parasztság nyomorúságos helyzetét, leleplezze a népet rettegésben tartó bürokratikus közigazgatást s a Horthy-rendszer kultúra nélküli kultúrpolitikáját.

Világnézeti tisztázatlansága azonban korlátozta élelétését. Eljutott annak felismeréséig, hogy osztálykülönbségek vannak, s hogy a társadalom többsége a pusztán létért kénytelen kétségbeesetten küzdeni. De nem látta meg azt az erőt, amely képes a szegények sorsát megváltoztatni, nem ismerte a módot : hogyan?

Úgy nézi a társadalmi berendezkedést, mint az a szegényparaszti réteg, amelyből származott :

»...A misztikus, a megfoghatatlan, a toronkradhatatlan, a legyőzhetetlen Rendszer, a ködből való rettenetes kőszikla...« — írja.

A politika területe — kora példáját látva — számára egyet jelent a becselenséggel, a törtétek, karrieristák küzdőpályájával, ahol bármilyen jelszóval hadakoznak is, bárki kerül is ki győztesként — a nép rosszul jár. (Ezért ragad meg minden alkalmat a politikusok felé egy-egy szúrásra.) Ennek következménye az, hogy humanizmusa nem elég harcos, és még az egyik legszebb, megrázó vallomása — az 1918-ban írt »Hiszek az emberben« — is tartalmaz általános, mindenkire vonatkozó szabadság-emberiség-fogalmat. 1919-es tevékenysége is ingadozást mutat, nem tud teljesen a forradalom mellé állni.

Írásaival nem akar lelkiismeretfurdalást okozni, nem akar »lázítani«, az irodalmi stílussal csökkenteni kívánja »a tények brutalitását«. Egyik legmegrázóbb cikksorozatával (»Földhözragadt Jánosék 1932-ben«) kapcsolatban felteszi a kérdést :

»...Én, aki kétségbeesett optimista vagyok, mi szándékban voltam ezekkel az írásokkal, amikbe nem hazudtam bele semmi optimizmust?...« s így felel meg rá :

»Nem gondoltam olyan boldandságot, hogy fordíthatok a sorsukon valamit, csak a magam lelkén akartam könnyíteni. Hogy mifelénk mondják : ha az ember sóhajítani nem tudna, hát megfulladna...«

Csak hogy ezek a »sóhajítások« annyira emberek közvetlenségükben annyira megragadóak, a Jánosok, Julisok, Mihályok, s a nagy-nagy szeretettel megrajzolt »egyinges kis rongyosok« olyan közel kerülnek az olvasóhoz, hogy akinek csak valamennyire is köze van ezekhez az emberekhez, az legalább is el-

gondolkozik azon, hogy hogyan lehetne változtatni sorsukon. A mai olvasó pedig megtanulja belőlük még mélyebben gyűlölni a multat, még jobban szeretni jelenünket, amelyben ez az író is rendíthetetlen optimizmussal hitt, bár konkrét kibontakozási formáját nem látta és következetes harcossá sem tudott lenni.

Móra írásait gyönyörű stílusa, egyszerűségében ható kifejezőmódja teszi élvezetessé. A származására oly büszke író egész életén át szoros kapcsolatban állt a néppel, s művészte megdönthetetlen bizonyítéka ennek. Nyelvükben, látásmondjukban, humorukban jelegzetesen népiek elbeszélései, s a tartalmat azzal hozza még közelebb olvasóihoz, hogy át meg át szövi saját élményeivel, amelyeket — bár a személyes vonatkozás erejével hatnak — tipikusokká tud tenni.

A válogatás igyekezett az elbeszélések minden fajtájából a legjobbakat bemutatni. A földhözragadt Jánosékról szóló megrendítő »irodalmi riportok« után Móra gyermekkori élményei s más »kis rongyosok« történetei mondják el, hogy »minden kisgyerek a tudomány vértanúja«, akinek »a csillagok szemefénye mellett kell nekimenni a féli isten haragjának«. Történeti anekdotái is azokról mesélnek, akik a néphez legközelebb álltak : Táncsicsról, Petőfiről ; s ugyancsak a nép életének ismeretéről tanuskodnak a »Vallató vacsora«, »Mihály folyamatba tétele«, vagy a jellegzetes Móra-i humorral megírt »Disztिंगálás«. A mult iskolapolitikáját bélyegzik meg »A herep-fedény«, az »Őt póknak hány lábáról« című elbeszélések, és a bürokrácia éles szatírja : a »Zsiráfok utazása«.

A kiadás megközelítően helyes képet tud nyújtani Móráról, — hiszen korlátozott lehetőségei vannak, s nem is lehet célja teljességre törekedni. Hiányzik azonban a kötetből a bevezető, amely az író életével, munkásságával, egyéb műveivel megismertné az olvasót. Nem pótolja ezt a kötet végén levő, két lapra terjedő ismertetés, mert csak a válogatásban megjelent elbeszélésekre utal röviden s néhány sor szól csupán Móra életéről, írói állásfoglalásáról.

Felszabadulás óta nagyrészt csak Móra ifjúsági művei jelentek meg s néhány elbeszélése egy-egy folyóiratban. Ezért tesz jó szolgálatot a válogatás — felhívja a figyelmet egy olyan írónkra, aki nem tartozott ugyan XX. századi irodalmunk legnagyobbjai közé, de népünk iránti szeretete, írói tehetsége művei nagyrészt a mi kultúránk gazdagítójává teszi.

Rattner Éva

LUTTER TIBOR: SHAW

Művelt Nép Könyvkiadó, 1952.

Shaw emberi és írói arculatának új megvilágítására feltétlenül szükség volt.

A Horthy-korszak magyar szellemtörténeti igyekeztek műveinek mondanivalóját eltorzítani. A nyugati kritikuskok példájára Shaw-t goromba különként tünteti fel Kosztolányi Dezső. Szerinte Shaw-nak semmiféle pozitív mondanivalója sincsen a társadalom számára. A különféle, de végsőfokon Shaw jelentőségét kisebbítő megnyilatkozások hálás talajra találtak a polgári értelmiség körében s onnan, sajnos, szélesebb rétegek felé is továbbszivárogtak. G. B. Shaw életművének helyes értékelése sürgető volt azért is, mert művei a magyar színházlátogató és olvasóközönség előtt nagy népszerűségnek örvendek s így a marxistalenninista irodalomelmélet fényében nagy alkotásai közelebb kerülnek a dolgozó néphez. A könyv egyszersmind a magyar tudomány megemlékezése is az elhunyt kiváló, haladó íróról.

Lutter Tibor könyve elején említi azt a nehézséget, melyek Shaw-nak szinte egy évszázadot felölelő működés jelent a kritikus számára. A feldolgozandó anyaghoz mérten viszonylag kis terjedelmű könyvben azonban a szerző így is módot talált arra, hogy számos Shaw-val kapcsolatos kérdést megoldjon. Eloszlatja az író alakja köré szőtt rosszindulatú mendemondákat, tisztázza viszonyát a Fábianus Társasághoz, hangsúlyozza emberi becsületességét, a szovjet nép iránt érzett szeretetét, törhetetlen hitét az emberi haladás ügyében. Ugyanakkor nem kendőzi el Shaw írói és emberi korlátait sem.

A valóban hiányt pótló könyv azonban sok tekintetben bizonytalanságban hagyja az olvasót. Shaw emberi alakjának, világnézetének gondos elemzése mellett háttérbe szorulnak az író művei, noha szinte minden fontosabb alkotása említett nyer. Shaw jelentős közéleti és publicisztikai szereplése ezt az eljárást csak látszólag igazolja, mert nem kétséges, hogy Shaw *írói* működése az, ami maradandóbb, s írói művei tükrözik tehetségét, sőt magatartását a leghitelesebben. A szerző helyesen utal Dutt véleményére, hogy »Shaw alapjában véve nem elméleti, hanem gyakorlati ember volt — a művész finom felfogó képességével értette meg a tények gyakorlati jelentőségét.« Ez a rendkívül találó megjegyzés szinte kulcsot ad kezünkbe a Shaw-val kapcsolatban felmerülő egyik alapvető kérdés megoldásához, ahhoz hogy Shaw *műveiben* elméleti tévedéseinek csak kis töredéke jelentkezik. Az a tény, hogy a burzsoá kritika és Shaw politikai ellenfelei, éppen egyre növekvő művészi hírneve miatt, más támadási felületet kerestek, nem igazolja emberi és írói tevékenységének ezt a bizonyosfokú szétválasztását. Lutter Tibor

könyvének nagy érdeme, hogy Shaw alakját megtisztítja a rátapadó ragalmaktól, ferdtésektől, élénk idézi a modern Anglia »legélesebb elméjű« emberét, aki, ha ellentmondásosan is, a haladás bajnoka. A polgári irodalomtörténettel való polemikába azonban kissé túlságosan belemelegedvén, megelégedik arról, hogy feltárja Shaw művészetének azokat a *pozitív* értékeit, amelyek a burzsoá kritika számára meglepőek, érthetetlenek.

Hogy az érdekes könyvben nem kapunk kielégítő választ arra a mindenkit érdeklő kérdésre, hogy miért soroljuk Shaw műveit a világirodalom haladó hagyományai közé, annak még az is oka, hogy a művek elemzése helyett sok esetben tartalmi kivonatokkal kell megelégednünk, melyekhez elszórt reflexiók és irodalomtörténeti utalások járulnak. A szerző hivatkozik Morozovra, aki »Shaw-ról írt nekrológiájában azt hangsúlyozza, hogy Shaw a kritikai realizmus utolsó és legnagyobb alakja...« (Megjegyzés: az utalás kissé félreérthetően van megfogalmazva. Valójában Morozov azt akarja mondani, hogy Shaw a kritikai realizmus legutóbbi képviselői közt a legnagyobb, s egyúttal az utolsó nagy kritikai realista író.) Morozov ezen megfogalmazása a legalapvetőbb kérdésre utal, megadva egyszersmind az értékelés alapját. Shaw kritikai realizmusára gondolva az olvasónak önkéntelenül ilyen kérdései támadnak: hogyan lehetséges, hogy a polgári dráma általános hanyatlása közepette, a kritikai realizmus talaján keletkezik a shaw-i drámatípus, melyben az aktualitás magasfokú művészi kifejeződéssel párosul. Shaw művészetének ez a vonása oly módon nyilatkozik meg tematikájában, hogy művei mindig az író jelenkorának problémáit vetik fel s ezek a problémák *közvetlenül* jelentkeznek írásaiban, még akkor is, ha történelmi analógiákhoz nyúl. Shaw-nak szinte minden egyes műve a legáltalánosabb kérdéseket veszi az ábrázolás alapjául, olyannyira, hogy ezek az eszmék szétfeszítik művészetének kereteit. Ritkán tud valóban tipikus hősöket formálni, azaz művészeté inkább »schiller-i« mintsem »shakespeare-i«. Ábrázolásának ez a hiányossága abból fakad, hogy az általa felvetett problémákat a kritikai realizmus írói eszközeivel a XX. század első felében sem teljes mélységben feltárni, sem maradéktalanul megoldani nem lehet.

Shaw életműve egyszersmind a kritikai realizmus határát is jelzi. Shaw a kritikai realizmus *utolsó* nagy képviselője. A haladás ügyének igazi irodalmi harcosai ma már a kapitalista országokban is a szocialista realizmus módszerét igyekeznek alkalmazni. Ma már világosan látható, hogy a világirodalom történetének nagy távlatába állítva a

kritikai realizmusnak Shaw-hoz mérhető nagy képviselője a jövőben nem lehet. A második világháború után, az imperializmus táborának meggyengülése után, a béketábor erejének megnövekedésével, a haladó eszmék hallatlan méretű elterjedésével az emberi társadalom nagy kérdései a kritikai realizmus álláspontjáról, a legmagasabb művészi fokon, többé nem ábrázolhatók. (Shaw esetében a kritikai realizmus létjogosultsága nem vitatható, bár kétségtelen, hogy éppen a leglényegesebb kérdésekben az ő művészetének is gátja volt.)

Lutter Tibor könyvében ezek a problémák nem kapnak kellő súlyt. Igen helyesen hangsúlyozza azonban Shaw-nak harcos művészi magatartását, mely legnagyobb alkotásaiban helyenként túlröpíti a jellegzetesen shaw-i állásponton és számos kérdésben elvezeti a világos, félreérthetetlen felismerésekig. Talán hozzá kell még tenni azt, hogy ez a megvesztegethetetlen, szilárd írói magatartás nemcsak azért értékes a szemünkben, mert Shaw sohasem süllyedt a kapitalizmus kiszolgálásáig, mint ahogyan H. G. Wells esetében ez megtörtént; hanem azért is, mert éppen szenvedélyes állásfoglalása révén jut el pozitív figurák megrajzolásáig. A St. Joan-ban védelmébe veszi a francia történelem egyik nagy alakját s ezáltal tudja melegen, szeretettel, sőt helyenként lírai pátosszal rajzolni hőseit. Nem igaz az az állítás — ahogy ezt a polgári kritika szélében-hosszában fecsegte, — hogy Shaw-ra a hideg, intellektuális ironia az egyedül jellemző. Az igaz, hogy műveiben s főleg természetesen vígjátékaiban sok a szatirikus elem. Igaz az is, hogy Shaw művészeete betűszerinti értelemben is kritikai, de műveinek elemzése révén kimutatható, hogy pozitív figuráinak száma sokkal nagyobb, mint ahogy ezt gondolhatnánk. A Devil's Disciple hőse például, némileg magára Shaw-ra jellemző élecek leple alatt a legjobb emberi tulajdonságok hordozója. Hangsúlyozni kell még művészetének azt a vonását, mely szerint az ő kapitalista valóság felé irányuló kritikája

eleve magában foglalja a helyes, emberi magatartás létének feltételezését, de világnézetének és művészetének korlátai miatt csak esetlegesen, részletekben tudja érvényre juttatni.

Shaw egész hatalmas életműve, mely nagy történelmi események közepette és hatása alatt született, nem fogható fel egységesnek. Lutter Tibor könyve, igen szemléletesen mutatja be művészetének folytonos alakulását s gondosan elemzi azokat a történelmi-társadalmi tényezőket, melyekből az író világnézete és művészeete kinő. Nagyon helyesen hangsúlyozza az 1917-es év lényeges jelentőségét Shaw életében, viszonyát az Októberi Forradalomhoz, mely eltávolítja azoktól a magukat haladónak álcázó irodalmi köröktől, melyekkel azelőtt kapcsolatban volt. Az a tény, hogy a szovjethatalom iránt születésétől fogva mély rokonszenvvel viseltetett, számtalan helyen nyilatkozik meg műveiben is, olyan kisigényű boházatoktól kezdve, mint az »Annayanska, the Bolshevik Empress«, egészen a Geneva maró szatirájáig. Az, amit a Szovjetunióról, a szovjet népről mond, nem mindig egyértelmű, de minden esetben igen jelentős az, hogy a féktelen rágalomhadjárattal, az ostoba mesékkel szemben, melyeket Anglia írói, újságírói és politikusai a Szovjetunióról egyaránt terjesztettek, gyökerében pozitív, de legalább is jóindulatú képet fest. Shaw művei ezáltal erős hatást gyakoroltak az angol, sőt bizonyos mértékben a nemzetközi közvéleményre is.

Lutter Tibor könyve a vázolt hiányosságokat leszámítva alapjában helyes feleletet ad a Shaw életével és műveivel kapcsolatban felmerülő kérdésekre. A könyv némely fogyatékoságai a hatalmas feladat — s amint a néhol pongyola fogalmazás sejteti — a munka gyors üteméből adódnak. A tanulmány úttörő jelentőségű. Ha a különböző kérdések tárgyalásának arányai vitathatóak is, minden fontos kérdésre kitér. Aki G. B. Shaw életét és művészetét meg akarja ismerni, nagy haszonnal forgathatja ezt a könyvet.

Wéber Antal

TÁRSASÁGI HÍREK

(Rövid beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság működéséről —
1952 április—december.)

Közyülés, új tisztikar. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1952 május 29-én tartotta meg tisztújító közgyűlését. Az ülést Lukács György, a Társaság elnöke nyitotta meg, majd Király István tartott titkári beszámolót. Beszámolt azokról az eredményekről, amelyeket a Társaság négy év előtti újjaalakuló közgyűlése óta elért. Kiemelte a Társaság népszerűsítő munkájának nagy hatását, a Magyar Klasszszikusok sorozatban eddig kiadott kötetek, bevezetések és jegyzetek jelentőségét. Beszámolt a vitauélésekről, ünnepeésekről, nyilvános ankétokról, valamint a Társaság belső tudományos munkáját végző munkaközösésegek tevékenységéről és a Társaság folyóiratáról, az Irodalomtörténetről. A Társaság munkájának hiányosságairól szólva, megjegyezte, hogy a szervezeti gyengeségen, egyes tudósok túlterheltségén kívül e hiányosságok főleg bizonyos vaskalaposságra, az újtól való félelemre, a vitaszellem hiányára, s az emögött rejtőző elvi bizonytalanságra vezethetők vissza. Ez az elvi bizonytalanság megmutatkozik abban, hogy a Társaság tudományos munkájában keveset foglalkozott az irodalomtörténet módszertani kérdéseivel és elvi problémáival. A titkár beszámolóját követő vita után megválasztották az új tisztikart. A Társaság elnöke : Lukács György, ügyvezető alelnöke : Bóka László, titkára Pándi Pál. Az elnökség tagjai : Barta János, Király István, Tolnai Gábor és Waldapfel József. A számvizsgáló bizottság tagjai : Szabolcsi Miklós, Horváth Károly és Klaniczay Tibor. Jegyző : Vargha Kálmán. A választmány tagjai : Baróti Dezső, Hegedüs Géza, Juhász Géza, Kardos László, Kardos Tibor, Komlós Aladár, Köpeczi Béla, Margócsy József, Nagy Miklós, Nagy Péter, Peéry Rezső, Sötér István, Szauder József, Trencsényi-Waldapfel Imre, Turóczy-Trostler József. A Társaság tiszteletbeli tagja : Földessy Gyula.

Évfordulók, megemlékezések. Az Irodalomtörténeti Társaság jelentős mértékben közreműködött az év irodalomtörténeti vonatkozású évfordulóinak méltó megünneplésében. A Társaság a Magyar Írók Szövetségével

közösen rendezett emlékünnepeyt MörícZ Zsigmond halálának tizedik, Arany János halálának hetvenedik és Ady Endre születésének hetvenötödik évfordulója alkalmából. A Möricz- és az Ady-emlékünnepeyek jelentőségét emelte, hogy mindkét ünnepeylen Révai József mondott elnöki megnyitót. Révai elvtárs a két bevezető előadásban kijelölte a Möricz- és az Ady-kutatás legfontosabb feladatait és egyben iránymutatást is adott e feladatok megoldásához. A Möricz-ünnepeylen Darvas József, az Arany-ünnepeylen Zelk Zoltán, az Ady-esten Böloni György mondott emlékbesezedet. Résztvettünk a Möricz szülőfalujában, Tiszacsécsén rendezett ünnepeylen, József Attila szobrának, Ady mellszobrának és József Attila szárszói emlékművének leleplezésén. A leányfalui Möricz-múzeumot Bóka László avatta fel. Egervára felszabadításának négy-századik évfordulója alkalmából a Társaság az Írószövetséggel együtt Gárdonyi Géza-emlékestet tartott Egerben. Az ünnepeylen Bóka László emlékezett meg Gárdonyiról, az egri hősök vitéz harcainak művészi megörökítőjéről. A Társaság képviselői tartottak emlékbesezedet az évfordulók alkalmából Arany szobránál (Sötér István), Arany sírjánál (Bóka László), és Ady sírjánál (Földessy Gyula).

József Attila tudományos ülésszak. József Attila halálának tizenötödik évfordulója alkalmából háromnapos tudományos ülésszakot rendezett az Irodalomtörténeti Társaság. Az ülésszakot Lukács György nyitotta meg. Megnyitó besezedében rámutatott arra, hogy Horváth Márton alapvető tanulmánya óta irodalomtörténetseink nem folytattak kielégítő kutatómunkát József Attila költészetét illetőleg. Ez az ülésszak ennek a munkának kezdetét jelzi. Hangsúlyozza, hogy József Attila költészete példája annak, hogyan válik szoros egységgé mondanivaló és forma, hogyan érvényesül a pártos eszmei mondanivaló, a forradalmi tartalom költeményeiben. Felhívta a figyelmet arra, hogy ahhoz, hogy József Attila helyét tisztán lássuk az irodalomban és társadalomban, fel kell dolgozni a Horthy-korszak

irodalmi fejlődését és a Párt történetét a Horthy-korszak alatt. Meg kell vizsgálni József Attila viszonyát korának irodalmi áramlataival, a polgári irodalom különböző irányzataival, kapcsolatát a népiesek mozgalmával. Az ülésszak első előadását Szabolcsi Miklós tartotta József Attila forradalmi költészetének fejlődéséről. Előadásában több, mindaddig ismeretlen József Attila verset idézett és elemzett. Szabolcsi előadását három József Attila-kutató (Fabulya László, Fövény Lászlóné, Rejtő István) hozzászólása egészítette ki. A második előadást Bóka László tartotta József Attila költői eszközeiről. Bóka László előadásához Kardos László, Nagy Miklós, Szalai Sándor, Veres Péter szólott hozzá. Az ülésszak utolsó előadását Koczák Sándor tartotta »Mit adott József Attila a mai magyar irodalomnak« címmel. Koczák Sándor előadását Földessy Gyula, Király István, Somlyó György és Szabolcsi Miklós hozzászólása követte.

Vitaülések. Április 18-án Horváth János verstanát (Rendszeres magyar verstan, 1951) vitatta meg a Társaság. Képes Géza előadása indította meg a vitát. Megállapította, hogy Horváth János verstana nagy nyeresége irodalomtörténetünknek, mert felkelti az érdeklődést a költészet műhelytitkai iránt és a könyv megjelenése bizonyára termékeny vitákat indít majd el, amelyek mai költészetünk formai gazdagodásához vezetnek. Négyesy László 1886-ban megjelent »Magyar verstana« óta ez az első ilyen természetű rendszerező munka. Ez a tény csak aláhúzza a mű fontosságát és nyomatékosabbá teszi az elmélyült bírálat szükségességét is. Képes Géza kritikájában elsősorban azt emelte ki, hogy Horváth János verstanának alapvető hibája a forma és a tartalom igazán egységes tárgyalásának hiánya, a költészet formai fejlődésének kiszakítása igazi történeti, társadalmi, politikai összefüggéseiből. Ilyen módszerrel Horváth János verstana nem hatolhatott a lényegig. Képes Géza előadásában rövid áttekintést adott a magyar vers formai fejlődéstörténetéről, kimutatva, mint húzódozott meg a költői forma körül zajló lehevesebb költészeti viták mögött a haladás és a reakció küzdelme. A vita során felszólaló Devecseri Gábor elsősorban a verstanak a modern költészetet tárgyaló részeivel foglalkozott. Hiányolta, hogy Ady verselésének tárgyalásánál meg sem említi Horváth János, hogy milyen mély gyökere van Ady soralakításának, vers-zenéjének a régi magyar költészetben. Hibáztatta, hogy Juhász Gyula formai szempontból is nagy jelentőségű versein felületesen átszalad a verstan és méltatlanul bánik József Attila költészetével. Kritikáját összegezve megállapította Devecseri, hogy Horváth János verstana hibái mellett sok és értékes megállapítást tartalmaz és bár

a tankönyv feladatának betöltésére nem alkalmas, vitaindító forrás, szélesre tárt út a rendszeres magyar verstan megteremtéséhez. Keszti Imre felszólalásában hiányolta, hogy Horváth János verstana csak a már nem élő költőkkel foglalkozik, márpedig az elmúlt évtizedek költészetének verstani tárgyalása jelentős mértékben csonkán marad. Ilyés Gyula költészetének formai elemzése nélkül. A vita eredményeit Bóka László foglalta össze.

Június 3-án Móricz Zsigmond Erdély című regényéről rendezett vitautest a Társaság. Az ülés előadója Nagy Péter volt. Előadása elején megállapította, hogy az Erdély-trilógia Móricz egyik legnagyobb műve, amellyel tizenöt éven át foglalkozott. A felszabadulás óta különös, szinte megmagyarázhatatlan csend van az Erdély körül. Előadásában részletesen elemezte Móricz trilógiáját, Móricznak a trilógia szerkezetében és alakjaiban kifejezésre jutó politikai koncepcióját és végső következtetésként arra a megállapításra jutott, hogy az Erdély hatalmas alkotás, eszmei mondanivalója a mult magyar társadalmának legkárosabb jelenségei ellen való tiltakozás. Tiltakozás az »uri tempó«, a faji uszítás ellen, tiltakozás a magyar társadalom feudális maradványi ellen és egyben a polgári fejlődés, a polgárosodás és demokratizálódás messzehangzó követelése, ha ennek forradalmi úton való megvalósításában nem is tud hinni már az író, ha itt alapjában ez osztálybéke, az osztályok közötti kiegyezés hamis reményét táplálja is. Nagy Péter előadásában azt is illusztrálta, hogy Móricz mindezt páratlan alak- és invenció-gazdagsággal, a kor és az élet külső mozzanatainak rendkívül érzékletes megjelenítésével, páratlanul gazdag, érzékletes nyelvvél alkotta meg. Eötvös Magyarország 1514-ben című regénye óta nem volt ilyen történelmi regényünk, amelyet akár társadalmi hordereje, akár művészi eszközeinek gazdagsága és tökéletessége szempontjából az Erdély mellé emelhetnénk, a Rózsa Sándor-regényeken kívül. Az előadást követő vitában Juhász Géza és Veres Péter még pozitívabban értékelték Móricz trilógiáját és Veres Péter a regény mőlbbit, újraló kiadását javasolta. Király István felszólalásában Nagy Péter értékelésével számos ponton vitába szállva az Erdély írói-eszmei ellentmondásaira mutatott rá. Tolnai Gábor, Király István megjegyzésein tovább haladva, szintén rámutatott a trilógia korlátaira.

Irodalomtanítási konferencia. Május 4—5-én a Közoktatásügyi Minisztérium, a Pedagógus Szakszervezet és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság irodalomtanítási konferenciát rendezett Budapesten. A konferencia Jóboru Magda tartott előadást az irodalomtanítás problémáiról. Számos gyakorlati példán mutatta be az iskolai irodalomtanításban

jelentkező sematizálás és hamis aktualizálás hibáit. Referátumát a hozzászólások hosszú sora követte. A kétnapos konferencián felszólaltak vezető irodalomtörténészeink, Budapest és a vidék legjobb magyarszakos közép- és általánosiskolai tanárai, tanfelügyelői, magyar szakos tanárjelöltek és a minisztérium munkatársai.

A Társaság részvétele a Rákosi Mátyás tanulmányi verseny elbírálásában. A Rákosi Mátyás tanulmányi verseny legjobb magyar irodalmi dolgozatainak elbírálásában a Magyar Irodalomtörténeti Társaság részéről Dallos György, Horváth Károly és Vargha Balázs vett részt.

Vándorgyűlések. Az Irodalomtörténeti Társaság ezévi első vándorgyűlését Kecskeméten, Katona József szülővárosában tartotta. A vándorgyűlés keretében Gyárfás Miklós tartott előadást ~~Katona Józsefről~~. A Katona József nevét viselő kecskeméti gimnázium tanulói, Khód Miklós tanár vezetésével bemutatták Katona Jeruzsálem pusztulása című, eddig még soha nem játszott darabját.

Júliusban Pécsen tartott vándorgyűlést az Irodalomtörténeti Társaság. A vándorgyűlésen három vitaelőadás hangzott el. Kardos Tibor Janus Pannoniusról, Trencsényi-Waldapfel Imre Berzsenyiről, Keszi Imre a felszabadulás utáni kritika elvi problémáiról tartott előadást.

Móricz Zsigmond halálának tizedik évfordulója alkalmából szeptemberben Debrecenben tartottunk vándorgyűlést. Itt Nagy Péter és Juhász Géza tartott előadást Móriczról.

A miskolci vándorgyűlés József Attila emlékét idézte. November 29-én a miskolci zenekonzervatóriumban ünnepi estet rendezett a Társaság, József Attila halálának tizenötödik évfordulója alkalmából. Az ünnepélyen Bóka László tartott előadást József Attiláról, előadása után a miskolci művészek József Attila műveiből adtak elő. Ugyanezen a napon Tolnai Gábor a miskolci Rákosi Mátyás Műszaki Egyetemen, Pándi Pál Lillafüreden, Koczás Sándor az ózdi bányászoknak tartott népszerű előadást József Attiláról. A vándorgyűlésen a baráti népi demokráciák Budapesten tanuló magyar-szakos bolgár, csehszlovák, koreai és román egyetemi ösztöndíjasai is résztvettek. A vándorgyűlés második napján az irodalomnépszerűsítő munka vezetői a borsodmegyei előadókkal vitáztak meg az irodalomnépszerűsítés aktuális általános és helyi problémáit. A vándorgyűlés során a miskolci középiskolai tanárok és tanulók élénk és aktív részvételével igen jól sikerült vitát rendeztünk a középiskolai irodalmi tankönyvekről.

Munkaközösségek. A régi magyar irodalommal foglalkozó munkaközösség (— 1772,

vezette Klaniczay Tibor) közelmúltban Bán Imre Apáczai Cseri Jánosról szóló tanulmányát és Zolnai Béla II. Rákóczi Ferenc irodalmi munkásságával foglalkozó tanulmányát vitatta meg. Az Apáczai-kutatás már évtizedek óta holtpontra vesztegel, új adatokat hosszú idő óta nem tártak fel Apáczaival kapcsolatban. A régen felkutatott és publikált adatok ma már nem megbízhatóak. Bán Imre tanulmányának ujdonsága, hogy Apáczairól, mint íróról kíván hiteles képet rajzolni. Apáczai társadalomszemléletét elsősorban az Enciklopédia és annak forrásai alapján vizsgálta fel. Rámutatott az angol forradalomnak Apáczai műveiben kimutatható hatásaira és az Apáczai társadalmi származásával kapcsolatban feltárt adatokkal, érdekes adalékokat szolgáltatott Apáczai társadalomszemléletének kialakulására vonatkozóan.

Zolnai Béla referátuma, korábbi Rákóczi-kutatásai gazdag anyagának felhasználásával, Rákócziban a haladó író és a haladó gondolkodó vonásait emelte ki. Rákóczi művei közül elsősorban az emigrációban keletkezett művekkel foglalkozott. Az előadást követő vita során Esze Tamás és Kőpeczi Béla új kutatásairól beszámolva fontos adatokat szolgáltatott Rákóczi magyarországi irodalmi működésével kapcsolatban. A munkaközösség javaslatot tett Rákóczi összes műveinek 1953-ban, a kuruc szabadságharc kezdetének kétszázötvenedik évfordulóján megindítandó kritikai kiadására.

A felvilágosodás és reformkori munkaközösség (1772—1849, vezette Szauder József) Tóth Dezső referátuma alapján megvitatta Keresztury Dezsőnek és Tarnai Andornak az Irodalomtörténetben megjelent Bacsnányi-tanulmányát. Keresztury Dezső ugyanezen az ülésen Bacsnányi poétikai nézeteit ismertette, bemutatta, hogy a hagyományos poétika és verstan aktuális politikai tartalommal telítődve hogyan alakul át bizonyos mértékig Bacsnányi tollán (az antikizálás forradalmi célzatai, a modern nyugaterőpau, főként német minták felhasználása, Ráday-vers stb). Tarnai Andor a Bacsnányi-művek kritikai kiadásának problémáját ismertette, röviden vizsgálta Bacsnányi költői örökségének hányatott sorsát.

A munkaközösség Szauder József beszámolója alapján foglalkozott a felvilágosodás-kori magyar irodalom legfontosabb elvi kérdéseivel és a korszak kutatásának leg-sürgősebb gyakorlati tennivalóival. Elsősorban a kéziratban maradt és politikai tartalma miatt elsüllyesztett irodalmat kell feltárni. Szükséges a ma már hozzáférhetetlen vagy nagyon ritka XVIII-ik századi művek új kiadása. Bessenyei holmiján és Ágisan kívül Laczkovics két röpiratát, Trenck és Hajnóczy műveit kell a közeljövőben kiadni, illetve lefordítani.

A multszázadvegi munkaközösségben (1849—1905, vezette Horváth Károly) Bisztray Gyula Sárosi Gyulával foglalkozó kutatásairól számolt be. Az Arany Trombita új kiadása ráirányította a figyelmet Sárosi egyéb műveire is és egész munkásságára. Bisztray jelenleg Sárosi verseinek sajtó alá rendezésével foglalkozik, referátumában pályaképet és kritikai értékelést adott Sárosi Gyuláról.

Horváth Károly Az ember tragédiájáról szóló tanulmányát mutatta be a munkaközösségnek. A tanulmány több pontjára már eleve felhívta a figyelmet és tanácsot, megvitátást kért a munkaközösségtől. Különösen Lucifer alakjának megítélése körül alakult ki vita.

Harsányi Zoltán Reviczky-dolgozatát olvasta fel a munkaközösségben. Tanulmánya ebben a formájában nem adott teljes képet Reviczkyról, de Reviczky kritikai működésével kapcsolatban sok értékes adatot szolgáltatott. A munkaközösség megbízta Harsányi Zoltánt, hogy külön tanulmányban dolgozza ki Reviczky kritikai működését.

A XX. századi munkaközösség (1905-, vezette Bóka László) Czine Mihály Móríc Rokonok című regényéről szóló tanulmányát vitatta meg. Czine dolgozata az első alapos regényelemzés a Rokonokról. Nemcsak a regénnyel kapcsolatban voltak értékes megállapításai, hanem világosan felvázolta Móríc pályájának azt a szakaszát, amelyben a Rokonokat írta. Meggyőzően mutatta be, hogy Móríc ebben az időben már teljesen szakít a Horthy-korszak reformista fiataljaihoz fűződő illúzióival. A munkaközösségben egyrészt Móríc pályájának korszakolása, másrészt a Móríc-féle kis-hősök (Lina) alakjának elemzése és értékelése körül alakult ki vita.

Az ősz folyamán valamennyi munkaközösség megtárgyalta az 1952/53-as munkaév munkatervét.

Irodalomnépszerűsítés. Az Irodalomtörténeti Társaság üzemekben és tömegszervezetekben folyó ismeretterjesztő előadásai igen közkedveltek a dolgozók körében. 1952-ben összesen 10.259 előadást tartottak az Irodalomtörténeti Társaság előadói. Az előadásokat összesen 651.559 hallgató kísérte figyelemmel. Az évi tematikai tervet az irodalomtörténeti vonatkozású évfodulók figyelembevételével állították össze. Szeptemberben Mórícot, októberben Aranyt, novemberben Adyt, decemberben József Attilát népszerűsítették előadásaink. Móríc-Zsigmondról közel 1000 népszerűsítő előadást tartottak a Társaság előadói. Előadásaink után a legtöbb üzemi könyvtárból az utolsó Móríc-könyvet is kikölcsönözték a dolgozók. A Társaság népszerűsítő munkájának nagy eredménye,

hogy a rendszeresen olvasó dolgozók száma szemmel láthatóan növekszik szerke az országban. A nagykanizsai körzeti népkönyvtárban a Társaság előadásai nyomán 30%-al emelkedett a könyvtártagok száma. A zalamegyei Eszteregne községben áprilisban 200-ról 760-ra emelkedett az olvasótagok száma.

Az irodalomnépszerűsítő munka másik eredménye a helyi haladó hagyományok tudatosítása. A dolgozók fokozott figyelemmel fordulnak városuk, falujuk nagy fiainak élettörténete felé és érdeklődéssel nyúlnak műveik után. Ezt bizonyította a kecskeméti Katona-bemutató is, ahol a nézők zsúfolásig megtöltötték a színházat. Miskolci csoportunk érdekes színház-történeti kiállítást rendezett. A miskolciak jól választották a haladó helyi hagyományok ápolásának ezt a módját, mert Miskolc irodalmi múltjában, haladó színház-történeti kezdeményezései és eredményei állnak első helyen. A kiállítás az első, 1828-ban felavatott miskolci színház emlékeitől egész a mai napig mutatta be Miskolc színház-történeti múltját. Déryné, Egressy Gábor, Laborfalvy Róza, Szerdahelyi Kálmán színházi ereklyéi mellett régi színlapokat, műsorokat, meghívókat és színpadi jelmezeket állítottak ki. Egy 1918-as színlap az orosz hadifoglyok diógyőrvasgyári jótékonycélú előadásáról ad hírt. Győri csoportunk a győri hírlapirodalom hagyományait tárja fel és népszerűsíti. Tolnában Petőfi tolnamegyei útjának emlékeit gyűjtik össze.

A Társaság kiadványai. A Magyar Klaszszikusok sorozat 1952-ben megjelent kötetei: *Zrínyi Miklós* válogatott művei, sajtó alá rendezte Bán Imre, a bevezető tanulmányt írta Klaniczay Tibor; *Eötvös József* Magyarország 1514-ben, sajtó alá rendezte Bruckner János és Dümert Dezső, a bevezető tanulmányt írta Szigeti József; *Jókai Mór*: Fekete gyémántok, sajtó alá rendezte Harsányi Jenő, a bevezető tanulmányt írta Nagy Miklós. *Móríc Zsigmond*: Rokonok, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Czine Mihály; *Arany János* válogatott művei, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Barta János; *József Attila* válogatott művei, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Szabolcsi Miklós.

A Nagy Magyar Írók sorozat 1952-ben megjelent kötetei: Sötér István: *Eötvös József*; Molnár Miklós: *Katona József*, Király István: *Mikszáth Kálmán*.

Az irodalomnépszerűsítés vezérfonalainak 1952-ben megjelent füzetei: *Költészetünk antiklerikális hagyományai* (Pándi Pál), *Gárdonyi Géza*; *Egri csillagok* (Miklós Róbert), *Mikszáth Kálmán*; *Különös házasság* (Nádas József), *Balzac* (Győry János), *Csokonai Vitéz Mihály* (Vargha

Balázs) Puskin (Vajda György Mihály),
Népköltészetünk haladó hagyományai
(Ortutay Gyula), Ady Endre (Czine Mihály),
Kölcsey Ferenc (Szauder József), Fagyev

(Lányi Sarolta), Aczél Tamás : A szabadság
árnyékában, Nagy Sándor : Megbékélés
(László Imre), Móricz Zsigmond (II. kiadás,
Nagy Péter)

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Baróti Dezsdő</i> : Csokonai »Dorottya«-ja	129
<i>Bóka László</i> : József Attila költői eszközei	287
<i>Czine Mihály</i> : Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor	44
<i>Fagyjev</i> beszéde a Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. kongresszusán	261
<i>Forgács László</i> : Haladó kritikánk kérdéseiről	404
<i>Garamvölgyi József</i> : Juhász Gyula és a forradalom. 1917—1919	186
<i>Győry János</i> : A demokrata Viktor Hugó	144
<i>Herman Istvánn</i> : Madách: Az ember tragédiája	335
<i>Kardos László</i> : Rákosi Mátyás alakja a magyar költészetben	129
<i>Képes Géza</i> : Arany János fordításai Thomas Moore költeményeiből	320
<i>Kispéter András</i> : Hozzászólás az Apostol-kérdéshez	448
<i>László Imre</i> : Petőfi és Arany barátsága	236
<i>Nagy Péter</i> : Móricz Zsigmond	271
<i>Puruczki Béla</i> : Tolnai Lajos a mi szemünkben	365
<i>Révai József</i> : Ady Endréről	268
<i>Révai József</i> : Móricz Zsigmondról	265
<i>Rjurikov, B.</i> : Régi hibák új köntösben	19
<i>Szergijevszkij, I. V.</i> : Az irodalomtudomány kérdései I. V. Sztálin nyelvészeti munkái- nak fényében	150
<i>Tamás Anna</i> : Petőfi Apostola	434
<i>Tóth Dezsdő</i> : Vörösmarty és a Nyugat	353
<i>Turóczi-Trostler József</i> : Petőfi és a magyar népköltészet belép a világbirodalomba ..	301
<i>Tyihomirov, G. Sz.</i> : A hagyomány és az eszmei hatások kérdéséhez	1
<i>Waldapfel József</i> : Madách Imre	28

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>D. Szemző Piroska</i> : Táncsics Mihály 48-as lapja, a Munkások Ujsága	481
<i>Durkó Mátyás</i> : Móricz Zsigmond 1918—19-es cikkeiből	222
<i>Dümert Dezsdő</i> : Két kiadatlan Kazinczy-levél	464
<i>Eckhardt Sándor</i> : Egy régi magyar hősi ének a ponyván	58
<i>Gulyás József</i> : Szemére epikus hagyatéka	93
<i>Jenei Ferenc</i> : A Szigeti Veszedelem keletkezése	509
<i>Keresztury Dezsdő—Tarnai Andor</i> : Batsányi és Baróti Szabó	69
<i>Rejtő István</i> : József Attila perai	455
<i>Rejtő István</i> : Thury Zoltán »Katonák« c. drámájának történetéhez	231
<i>Scheiber Sándor</i> : Arany János »Senki Pál«-ja	100
<i>Scheiber Sándor</i> : Arany önéletrajzi jegyzete	99
<i>Végh Ferenc</i> : Bornemisza Péter ifjúsága	514
<i>Vörös Károly</i> : Az 1766-évi keszthelyi parasztmozgalom leírása	468

MAGYAR ÍRÓK HAGYATÉKA

<i>Belia György—Cs. Gárdonyi Klára</i> : Jegyzetek Tolnai Lajos drámakísérleteihez	523
<i>Gutyás József</i> : Móricz Zsigmond levele a Magyar Tanácsköztársaság első napjaiból Zempléni Árpádhoz	538
<i>Komlós Aladár</i> : Csokonai ismeretlen vígjátéka a »Poetaccenzura« c. iskoladráma	538
<i>Németh G. Béla</i> : Egy kiadatlan vers Kemjáthy Jenő kéziratot hagyatékából	534

SZEMLE

<i>Barta János</i> : Jegyzetek a Fogságom naplójáról	541
<i>Barta János</i> : Gálos Rezső: Bessenyei György életrajza	575
<i>Diener Péter</i> : Az Igazság harca a D. sz. ellen	556
<i>Durkó Mátyás</i> : Móricz Zsigmond: Árverés a nádason	585
<i>Gerézy Rabán</i> : Ezópus fabulái	102
<i>Keszi Imre</i> : Vajda János válogatott művei	566
<i>Kovács Endre</i> : Jirások: A kutyafejűek	112
<i>Köpeczi Béla</i> : I. L. Caragiale karmolatai — magyarul	115
<i>László Imre</i> : Kaffka Margit: Színek és évek	582
<i>Lengyel Dénes</i> : Gárdonyi Géza: Egri csillagok	243
<i>Nagy Miklós</i> : Haladó kritikánk Bessenyeitől Adyig	572
<i>Ráttner Éva</i> : Móra Ferenc válogatott elbeszélései	596
<i>Rejtő István</i> : A »Különös házasság« szovjet kiadása	570
<i>Ribinszki Károly</i> : Urbán Ernő: Tűzkereszttség	593
<i>Szabó Ede</i> : W. M. Thackeray: Hiúság vására	103
<i>Szobotka Tibor</i> : Szabolcsi Bence: A művész és közönsége	245
<i>Tóth Dezső</i> : Két történelmi regény	549
<i>Varga József</i> : Heltai Gáspár: A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus	589
<i>Vargha Balázs</i> : Révész Ferenc: Csokonai Vitéz Mihály	240
<i>Wéber Antal</i> : Lutter Tibor: Shaw	598

TÁRSASÁGI HÍREK

<i>Nagy Miklós</i> : Az irodalomtörténeti kongresszus előadássorozata az irodalomtörténeti kutatás helyzetéről és feladatairól	118
<i>Vihar Béla</i> : Az irodalom útja a néphez	248
Társasági hírek	254
Rövid beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság működéséről. 1952 április— december	600

A SZERKESZTŐSÉGNEK MEGKÜLDÖTT KÖNYVEK JEGYZÉKE

- Ady Endre** válogatott versei. Szerk.: Bóka László, Bölöni György, Hatvany Lajos, Király István. Sajtó alá rendezte Vargha Kálmán. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 339 l. 21 Ft.
- Amado, Jorge**: Zsubiahá. Ford.: Benyhe János. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 263 l. 17,50 Ft.
- Arany Janos** válogatott művei II. Magyar Klasszikusok. Sajtó alá rendezte Barta János. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 428. l. 25 Ft.
- Benda Kálmán**: Bocskai István függetlenségi harca. Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 92 l. 5,50 Ft.
- Bredel, Willi**: Ötven nap. Ford.: Máthé Lydia. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 111 l. 4,50 Ft.
- Cseh és szlovák költők antológiája**. Szerk.: Hegedüs Zoltán és Kovács Endre. Ford.: Aczél Tamás, Devecseri Gábor, Donga György, Dybas Tihamér, Eörsi István, Gáspár Endre, Hajnal Anna, Hegedüs Zoltán, József Attila, Kapuvári Béla, Kardos László, Kardos Pál, Képes Géza, Keszthelyi Zoltán, Kiss Károly, Kocsvay Margit, Komlós Aladár, Kopányi György, Kormos István, Kuczka Péter, Nadányi Zoltán, Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky János, Polgár István, Rába György Rács Géza, Raics István, Rónai Mihály András, Rubin Szilárd, Szabó Ede, Szabó Lőrinc, Takács Tibor, Vajda Endre, Vas István, Végh György, Vészi Endre, Vidor Miklós, Vihar Béla. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 250 l. 28 Ft.
- Darázs Endre** Üdvözlét. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 68 l. 6,50 Ft.
- Déryné** naplója. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket összeállította Réz Pál. Bev.: Hegedüs Géza. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 424 l. 24 Ft.
- A drámairodalom elmaradásának leküzdéséről**. Szikra 1952. 16. l.
- Eötvös Károly**: Me akad a vármegye. Válogatta és bev.: Lukácsy Sándor. Szépirodalmi Könyvkiadó 1952. 407 l.
- Erdélyi János**: Válogatott esztétikai tanulmányok. (Filozófiai Kiskönyvtár). Összeállította bevezette és a jegyzeteket írta Heller Ágnes. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 127 l. 7,50 Ft.
- Erőnk a béke**. (Magyar költők a békeharcban) Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 132 l. 8 Ft.
- Giordano Bruno Galilei Campanella**. Ford.: Jánosházy György és Kiss Géza. Bev.: C. I. Gulian és I. Banu. Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 120 l. 7,50 Ft.
- Gyetvai János**: Ezt láttam Amerikában. Bev.: Boldizsár Iván. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 205 l. 16,50 Ft.
- Györy János**: Victor Hugo. (A kultúra mesterei) Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 101 l. 6 Ft.
- Iványi Ödön**: A püspök atyafisága. Bev.: Czibor János. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 303. l. 15 Ft.
- Jókai Mór**: Fekete gyémántok. Magyar Klasszikusok. Sajtó alá rendezte: Harasanyi Jenő. Bev.: Nagy Miklós. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 467. l. 25 Ft.
- Jókai Mór**: A kiskirályok. Bev.: Nagy Miklós. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 484 l. 22 Ft.
- József Attila** összes versei I., II. Sajtó alá rendezte: Waldapfel József és Szabolcsi Miklós. Akadémiai Kiadó, 1952. 462, 511 l. 80 Ft.
- Juhász Gyula** válogatott versei. Szépirodalmi Kiskönyvtár, 54. Szerk. és bev.: Bóka László. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 94 l. 4 Ft.
- Kafka Margit**: Hangyaboly. Szépirodalmi Kiskönyvtár 57. Bev.: Bodnár György. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 140 l. 6 Ft.
- Keszthelyi Zoltán**: Legényke. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 67 l. 9,50 Ft.
- Kisfaludy Károly**: A kérők. Szépirodalmi Kiskönyvtár 50. Bev.: Hegedüs Géza. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 68 l. 2,50 Ft.
- Kolozsvári Grandpierre Emil**: A csillagszemű. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 564. l. 35,50 Ft.
- Leonardo da Vinci**: Válogatott írások. (Filozófiai Kiskönyvtár I.) Szerk., ford., bev.: Kardos Tibor. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 146 l. 11,50 Ft.
- Ljasko**: Nagyolvasztó. (Szovjet Kisregények 35.) Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 131 l. 10 Ft.

- Lőrincze Lajos**: Nyelv és élet. Bev.: Kodály Zoltán. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 173 l. 14 Ft.
- Lutter Tibor**: G. B. Shaw. (A Kultúra Mesterei.) Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 131 l. 10 Ft.
- Magyar irodalomtörténet**. Az általános gimnáziumok IV. osztálya számára. III. rész. Szerk.: Bóka László, Dallos György, Kardos László, Király István, Koczás Sándor, Pándi Pál. Tankönyvkiadó é. n. 451 l. 9,50 Ft.
- A magyar nyelv tankönyve**. I. rész. Az általános iskolák V—VI. osztálya számára. Szerk.: Kálmán Béla, Imre Samu, Rácz Endre, Takács Etel, Weber Mihály. Tankönyvkiadó é. n. 175 l. 7 Ft.
- Marek, Jiri**: Verrad már felettünk. Ford.: Bilint Endréné. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 222 l. 13 Ft.
- Moldvai csángó népmesék és beszélgetések**. Héngyelvi szövegek moldvai telepeseiktől. Hanglemezre gyűjtötte, átírta és közzéteszi Hegedüs Lajos. Közoktatásügyi Kiadó Vállalat, 1952. 352 l. 44 Ft.
- Mikszáth Kálmán**: A beszélő köntös. (Szépirodalmi Kiskönyvtár 58.) Bev.: Koczás Sándor. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 107 l. 5,50 Ft.
- Mikszáth Kálmán**: Különös házasság. (Mikszáth Kálmán Válogatott Művei.) Sajtó alá rendezte: Rubinyi Mózes. Illusztrálta: Hincz Gyula. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 401 l. 30 Ft.
- Móra Ferenc**: Furfangos Cintula. Vál. és bev.: Vargha Kálmán. Rajzolta Szecskó Tamás. Ifjúsági Könyvkiadó é. n. 159 l. 16 Ft.
- Móra Ferenc** válogatott elbeszélései (Szépirodalmi Kiskönyvtár 52.) Vál.: Joós F. Imre. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 139 l. 5,50 Ft.
- Móricz Zsigmond**: Egyszer jóllakni. (Szépirodalmi Kiskönyvtár.) Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 141 l. 4 Ft.
- Móricz Zsigmond**: Elbeszélések I. (Móricz Zsigmond Válogatott Művei) Válogatta és sajtó alá rendezte: Nagy Péter és Vargha Kálmán. Kass János rajzaival. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 382 l. 25 Ft.
- Móricz Zsigmond**: Elbeszélések, 1900—1912. (Móricz Zsigmond Összegyűjtött Művei.) Összeállította és sajtó alá rendezte: Nagy Péter és Vargha Kálmán. Kass János rajzaival. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 544 l. 30 Ft.
- Móricz Zsigmond**: Gyalogolni jó. Válogatta és bev.: Illés Endre. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 431 l. 26,50 Ft.
- Móricz Zsigmond**: Új világot teremtsünk. (Gyűjtemény 1918—19-es írásaiából.) Az anyagot felkutatta, rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Durkó Máttyás. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 208 l. 19,50 Ft.
- Móricz Zsigmond**: Válogatott irodalmi tanulmányok. Összeállította: Vargha Kálmán. Bev.: Bóka László. Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 380 l. 27 Ft.
- Morus, Vacon, Hobbes, Locke, Ford.**: Bodor András. Bev.: C. I. Gulian és I. Banu. Művelt Nép Könyvkiadó é. n. 189 l. 12 Ft.
- Ötödfeleztár énekek**. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből. Kritikai kiadás jegyzetekkel. Sajtó alá rendezte Bartha Dénes és Kiss József. Akadémiai Kiadó, 1953. 925 l. 140 Ft.
- Pándi Pál**: »Hazug álmok papjai szűnnek« A magyar költészet antiklerikális hagyományai. Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 214 l. 10,40 Ft.
- Saginyan Marietta**: Goethe. (A Kultúra Mesterei.) Ford.: Radó György. Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 221 l. 13,50 Ft.
- Sárosi Gyula**: Arany trombita. (Szépirodalmi Kiskönyvtár 53.) Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta B. Sztray Gyula. Bev.: Pándi Pál. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 107 l. 5 Ft.
- Scserbina, V.**: Alekszej Tolsztoj. (A Kultúra Mesterei.) Ford.: Trócsányi György. Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 164 l. 10 Ft.
- Sós Endre**: Zóla. (A Kultúra Mesterei.) Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 131 l. 10,50 Ft.
- Szöveggyűjtemény a XX. század magyar és szovjet irodalmából**. Összeállította: Bóka László, Dallos György, Kardos László, Király István, Koczás Sándor, Pándi Pál. Tankönyvkiadó é. n. 591 l. 7 Ft.
- Vargyas Lajos**: A magyar vers ritmusa. Bev.: Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, 1952. 263 l. 35 Ft.
- Vilcsinszkij, V.**: Sztálin és a szovjet irodalom. Szikra, 1952. 54 l. 1,50 Ft.
- Vörösmarty Mihály**: Csongor és Tünde. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 131 l. 4,50 Ft.
- Zrinyi Miklós**: A Szigeti Veszedelem. (Szépirodalmi Kiskönyvtár 56.) Bev.: Bóta László. 1953. 198 l. 7 Ft.

A kiadásért felel: Mestyán János — Műszaki felelős: Tóth Ferenc

A kézirat beérkezett: 1952. XI. 15. — Példányszám: 2400

Terjedelme: 32.2 (A/5) ív + 1 ábra

IRODALOMTÖRTÉNET

1952.

3—4. SZÁM

SZTÁLIN

<i>Fagyjev</i> beszéde a Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. kongresszusán	261
<i>Révai József</i> : Móricz Zsigmondról	265
<i>Révai József</i> : Ady Endréről	268
<i>Nagy Péter</i> : Móricz Zsigmond	271
<i>Bóka László</i> : József Attila költői eszközei	287
<i>Turóczi-Trostler József</i> : Petőfi és a magyar népköltészet belép a világirodalomba ...	301
<i>Képes Géza</i> : Arany János fordításai Thomas Moore költeményeiből	320
<i>László Imre</i> : Petőfi és Arany barátsága	326
<i>Hermann István</i> : Madách: Az ember tragédiája	335
<i>Tóth Dezső</i> : Vörösmarty és a Nyugat	353
<i>Puruczki Béla</i> : Tolnai Lajos a mi szemünkben	365
<i>Forgács László</i> : Haladó kritikánk kérdéseiről	404
<i>Tamás Anna</i> : Petőfi Apostola	434
<i>Kispéter András</i> : Hozzászólás az Apostol-kérdéshez	448

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Rejtő István</i> : József Attila pereit	455
<i>Dümerth Dezső</i> : Két kiadatlan Kazinczy-levél	464
<i>Vörös Károly</i> : Az 1766. évi keszthelyi paraszttömegmozgalom leírása	468
<i>D. Szemző Piroska</i> : Táncsics Mihály 48-as lapja, a Munkások Újsága	481
<i>Jenei Ferenc</i> : A Szigeti Veszedelem keletkezése	509
<i>Végh Ferenc</i> : Bornemisza Péter ifjúsága	514

MAGYAR ÍRÓK HAGYATÉKA

<i>Belia György</i> — <i>Cs. Gárdonyi Klára</i> : Jegyzetek Tolnai Lajos drámakísérleteihez	523
<i>Németh G. Béla</i> : Egy kiadatlan vers Komjáthy Jenő kéziratos hagyatékából	534
<i>Gulyás József</i> : Móricz Zsigmond levele a Magyar Tanácsköztársaság első napjaiból Zempléni Árpádhoz	538
<i>Komlós Aladár</i> : Csokonai ismeretlen vígjátéka a »Poetacenzura« című iskoladráma ..	538

SZEMLE

<i>Barta János</i> : Jegyzetek a Fogságom naplójáról	541
<i>Tóth Dezső</i> : Két történelmi regény	549
<i>Diener Péter</i> : Az Igazság harca a Disznó ellen	556
<i>Keszi Imre</i> : Vajda János válogatott művei	566
<i>Rejtő István</i> : A »Különös hazasság« szovjet kiadása	570
<i>Nagy Miklós</i> : Haladó kritikánk Bessenyeitől Adyig	572
<i>Barta János</i> : Gálos Dezső: Bessenyei György életrajza	575
<i>László Imre</i> : Kaffka Margit: Színek és évek	582
<i>Durkó Máttyás</i> : Móricz Zsigmond: Árverés a nádason	585
<i>Varga József</i> : Heltai Gáspár: A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáráról való dialógus	589
<i>Ribinszki Károly</i> : Urbán Ernő: Tűzkeresztség	593
<i>Rattner Éva</i> : Móra Ferenc válogatott elbeszélései	596
<i>Wéber Antal</i> : Lutter Tibor: Shaw	598

TÁRSASÁGI HÍREK

Rövid beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság működéséről. 1952 április—december	600
---	-----

Ára : 16,— Ft

Előfizetés félére : 12,— Ft

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó Budapest, V., Alkotmány-u. 21.

Távbeszélő : 424-595, 424-589, 420-330.

Felelős kiadó; Mastján János

Terjeszti a Posta Központi Hírlapiroda Budapest, V., József nádor-tér 1. Telefon: 180-850.

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat:

Budapest, V., József nádor-tér 1. üzlethelyiség: Telefon: 183-022

Akadémiai nyomda, Gerlóczy-u. 2. — 23964, 53 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc